

Тәжібаев оқулары

Tazhibaev readings

Тәжібаевские чтения

**«БІЛІМ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ:
ЖҮЙЕЛІЛІК, САБАҚТАСТЫҚ, ИННОВАЦИЯ»
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической конференции
«ОБРАЗОВАНИЕ И ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА:
СИСТЕМНОСТЬ, ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ, ИННОВАЦИОННОСТЬ»**

MATERIALS

**International Scientific and Practical Conference
«EDUCATION AND PSYCHOLOGICAL, PEDAGOGICAL
SCIENCE: SYSTEM, CONTINUITY, INNOVATION»**

23.02.2023

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ
ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ ПСИХОЛОГИЯ КАФЕДРАСЫ

Т. ТӘЖІБАЕВ ОҚУЛАРЫ

«БІЛІМ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ:
ЖҮЙЕЛІЛІК, САБАҚТАСТЫҚ, ИННОВАЦИЯ»
атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

ТАЖИБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-практической конференции
«ОБРАЗОВАНИЕ И ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА:
СИСТЕМНОСТЬ, ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ, ИННОВАЦИОННОСТЬ»

TAZHIBAEV READINGS

MATERIALS

International Scientific and Practical Conference
«EDUCATION AND PSYCHOLOGICAL, PEDAGOGICAL SCIENCE:
SYSTEM, CONTINUITY, INNOVATION»

Алматы
«Қазақ университеті»
2023

Бас редакторы:

Түймебаев Ж.Қ. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Басқарма төрағасы – Ректоры, филология ғылымдарының докторы, профессор;

Айдосов Н.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Басқарма мүшесі – әлеуметтік даму жөніндегі проректор;

Мейрбаев Б.Б. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультетінің деканы, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Редакциялық ұжым:

Мыңбаева А.Қ. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор;

Алчимбаева А.Б. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті деканының ғылыми-инновациялық қызмет және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, педагогика ғылымдарының кандидаты;

Садвақасова З.М. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасы меңгерушісінің ғылыми-инновациялық қызмет пен халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, педагогика ғылымдарының кандидаты;

Ташимова Ф.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының профессоры, психология ғылымдарының докторы;

Бердибаева С.К. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының профессоры, психология ғылымдарының докторы;

Жұбаназарова Н.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, психология ғылымдарының кандидаты;

Баймолдина Л.О. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы, PhD доктор;

Сейтнұр Ж.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы, психология ғылымдарының кандидаты;

Адилова Э.Т. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының доценті міндетін атқарушы, PhD доктор;

Закарьянова Ш.Н. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы, психология ғылымдарының кандидаты;

Кудайбергенова С.Қ. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы, психология ғылымдарының кандидаты;

Қайратова І.Қ. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының аға оқытушысы;

Сайлинова К.К. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының докторанты;

Молбасынова Ж.М. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының докторанты;

Лимашева Л.А. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының докторанты;

Ғабдрахман Ә.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының докторанты;

Дүйсенбаева А.О. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының докторанты;

Кудайбергенова А. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының докторанты

«Білім және психологиялық-педагогикалық ғылым: жүйелілік, сабақтастық, инновация» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Т. Тәжібаев оқулары. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 593 б.

ISBN 978-601-04-6282-3

Конференция материалдары авторлық редакциямен шығарылды.

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ
ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ
PLENARY SESSION REPORTS

АКАДЕМИК ТӨЛЕГЕН ТӘЖІБАЕВ МӘҢГІ ЕСІМДЕ
(Академик Төлеген Тәжібаев туралы естелік)

Түрікпен-Ұлы Жолмұхан
профессор Т.Тәжібаевтың шәкірті
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақала автор еліміздің дамуына өлшеусіз үлес қосқан белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, психолог-педагог академик Т.Тәжібаев туралы естеліктерімен таныстырады.

Кілттік сөздер: Т.Тәжібаев, ғалым, ғылыми мұра, психология ғылымы,

В статье отражены воспоминания об академике Т.Тажихбаеве, известном государственном и общественном деятеле, ученом-психологе и педагоге, внесшем неоценимый вклад в развития страны.

Ключевые слова: Т.Тажихбаев, ученый, научное наследие, психологическая наука

The authors of the article presented memoirs and biographical data about Academician T. Tazhibaev, a well-known statesman and public figure, psychologist and teacher, who made an invaluable contribution to the development of the country.

Keywords: T. Tazhibaev, scientist, scientific heritage, psychological science

Әлі есімде. Өткен ғасырдың елу бірінші жылы Қазақ мемлекеттік университетінің физика математика факультетіне оқуға түстім. Соғыстан кейінгі кез. Ел езілген еңсесін енді-енді көтеріп жатқан. Студенттерге жатахана жетіспейді. Туып – өскен жерім Алматыдан 70 шақырым қашықтықтағы Еңбекшіқазақ ауданының Шыбыл ауылы. Жатаханадан орын беретін кісі: «Біз алыс жақтардан келгендерді жатар орынмен қамтамасыз ете алмаудамыз. Сен осы обылыстан екенсің ғой, бірдеме қылып күніңді көрерсің», - деді. Қалада тұратын туыстарымның жоғын қанша айтсам да құлақ аспады. Күнде соншалық қашықтықтағы ауылға барып – келіп оқу оңай ма. Ол кезде бүгінгідей ерсілі-қарсылы ағылып жатқан көліктер қайда. Өкпесі сырылдаған жалғыз автобустың жүргенінен тұрғаны көп. Оның үстіне қартайған әке-шешемнің түрі анау. Аз ғана зейнетақыларымен күн кешуде. Бірге оқитын студенттерге тез бауыр басып, алғашқы бір айда солардың жанында жатып жүрдім. Қанша дегенмен керуерт екі адамға тарлық етеді екен. Жоғарғы курста оқитын жерлесім бар еді. Сабақ арасында кездесіп қалдық. Жағдайыма қаныққан ол: «Жолмұқан, бұлай жүре берме. Университеттің ректоры Төлеген Тәжібаевқа бар. Жас кезінде қиыншылықты өте көп көрген жан деп естігенмін. Жағдайыңды айтсаң түсінер», - деді. Бұрын ректорды сыртынан көргенмін. Орта бойлы, дөңгелік жүзді, қою қасты, келбетті кісі. Алдына баруға жүрексініп, тағы біраз күнді өткіздім. Боз қырау түсіп, күздің салқыны күш айналған сайын әбіржіте бастады. Ақыры төзімім таусылып, нар тәуекелмен Совет және Ленин көшелерінің қиылысындағы ректоратқа қарай тарттым. Ескі Верныйдың тұрысында бұл үй гимназия болған деседі. Онда Жандосов пен Фрунзе оқыпты. Төлеген аға жылы шыраймен қабылдады. Өрепкі соққан жүрегімді басып, жағдайымды баяндадым. Ол зер салып тыңдады. Сабақ үлгеріміме көңіл қойды. Сосын қоңырқай үнмен: «Ел есін енді жиып жатыр. Қашан экономикамыз көтерілгенше, қиыншылықтар болады. Бірақ бәріне де төзіп, бастаған істі аяқтау керек. Бәрімізде аспанан осылай салбырап түсе салғанымыз жоқ. Небір ауыр кезеңдерді бастан өткіздік», - деп өз тағдыр талайын қысқаша хабардар етті. Тыңдап отырсам менің қиналғаным оның қасында түк те емес екен. Әжептәуір жігерленіп,

рухтанып қалдым. Ол сөзінің соңында: «Оқимын деген жаннан көмегімді аянып қалмаспын, - деп өтінішіме бұрыштама жазды да – Мынаны комендантқа бер», - деді. Ертеңіне жатахқанаға орналастым. Төлеген ағаны содан кейін жиналыстарда көріп жүрдім. Сөзі қандай! Білімі қандай! Жүйе-жүйесімен айтып, тереңінен қозғағанда, құлақ құрышың қанады. Ауық-ауық жатақханаларды аралап, студенттердің жай – күйін біліп, жағдайларын жасайтын.

Бес жылдан соң университетті ойдағыдай бітірдім. Қарағандының пед.институтына оқытушы етіп жіберді. Сонда доцент Сәлкен Балаубаевпен таныстым. Алпысты алқымдап қалған ол педагогика және психология кафедрасын басқарады екен. Тағдыры күрделі жан. Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік университетінің алғашқы түлектерінің бірі. Алматыдағы Қазақ педагогика институтында декан болған. Сол кездегі педалогия ғылымы бойынша әр баланың тумысынан өз ерекшеліктері мен қарым-қабілеттерін дөп басып танып, жасөспірімдерді өз бейімдеріне қарай тәрбиелеу керек. Бұл кісі сол салада көп еңбектеніпті. Ал кеңес идеологиясын ұстанғандардың бұл ғылымға көзқарастары кереғар келді. Отызыншы жылдарда-ақ олар мұны буржуазиялық ғылым, марксизм-ленинизм қағидаларына мүлдем жат деп байбалам салған: «Адам тумысынан бәрі бірдей. Тек болашақта кім болып шығатындары мектептен алған біліміне, тәлім-тәрбиесіне байланысты», - дейтін. Бұған Балаубаев та басқы бағытынан қайтпай, өзінің ғылыми тұжырымдарын дәлелдеп жанталасса керек. Ақыры отыз жетінің зобалаңында сол ғылыми көзқарасы өзіне пәле болып жабысыпты. Буржуазиялық ғылымды дәріптеуші деген жаламен итжеккенге айдалады. Бір жолы оңаша сәтте мен одан осы мәселе жөнінен суыртпақтап сыр тарттым. Ол сол бойда ішіндегісін ағыл-тегіл ақтара салған жоқ. Қыртысы көп маңдайын жиырып, ілкім сәт үнсіз отырып, іркіле сөйледі.

- Е-е, шырағым, - деді күрсініп. – Біздің қазақта күншілдік деген жазылмайтын әлеуметтік ауру бар емес пе. Үстімнен үш адам мені бұрынғыны көксейтін ғалым деп жоғарыға арыз жазыпты. Ту сыртымнан біреулер солай тас атады деп ойлаппын ба? Айтысармыз, пікір таластырармыз, сөйтіп жүріп, түбі бір мәмілеге келерміз деуші едім. Қателесіппін. Бар зұлымдығын іштеріне бүккен жау болып шықты.

- Олардың кім екендерін білесіз бе?

- Білемін. Жер басып жүр ғой. Кейде Алматыдағы үлкен ғылыми жиындарда сырттарынан көріп те қаламын.

- Кімдер екенін ашып айтпайсыз ба?

- Қайтесің шырағым ... Мен олардың аттарын аузыма алуға жиренемін. Сен естімей-ақ қой. Ер жеткен ұл-қыздарынан ұят. Тек итжеккенде босқа өткен жиырма жыл уақытты айтсайшы. Қазір жастық шағындағыдай қайрат қайда? Қаншама ғылыми еңбектер жазылмай қалды. Соған өкінемін. – Ол әлдене есіне түскендей маған жалт қарап. – Жолмұқан, сенің ойлау жүйең қазақша екен. Сөзің өте жатық. Психология ғылымында өзіндей тілді жетік білетін ұлттық мамандар өте аз. Бұл – адамның жан дүниесін тану ғылымы. Қазақ халқының ерекшелік болмыстары енді-енді зерттелініп жатыр. Бізде физиктер мен математиктер саны біршама өсті ғой. Сен осы психология ғылымын қолға алсаң қайтеді. ҚазМУ-дың ректоры, психолог Төлеген Тәжібаевпен өзім таныстырар едім. Құдай қазақтың бағына берген жігіт қой ол. Ондай ғалыммен дүниені төңкеруге болады, - деді.

- Ойланып көрейін, Сәке, - дедім мен.

Балаубаевтың ұсынған бірнеше кітаптарын оқып шықтым. Уақыт тауып, дәрістерін тыңдадым. Барған сайын психологияға қызығушылығым артты. Шынында да менің қолайыма келетін, жаныма жақын ғылым секілді. Арада біраз уақыт өткен соң мен ол кісінің ұсынысымен келістім. Сәлкен аға мені Төлеген Тәжібаевқа алып барды. Төлеген аға күлімсіреген көздерінен ұшқын шашып: «Сәлке, сіздің шәкірт таңдауынан қателеспейтініңізді білемін», - деді.

Сынақтарды ойдағыдай тапсырып, аспирантураға қабылдандым. ғылыми жетекші Төлеген Тәжібаев «Балаларды еңбекке тәрбиелеудің психологиялық негіздері» деген

тақырыпты бекітіп берді. Сол кезде қоғамда мектептерді өндіріспен байланыстырып, сабақпен ұштастыра жүргізу қызу өріс алған. Өкінішке орай бұл тақырыпты қорғаудың сәті келіп түсті. Аспирантураның екінші курсы бітірерде Төлеген аға кенеттен қайтыс болды. Мен ғылыми жетекшісіз қалдым. Содан аспирантураны тастауыма тура келді. Жоғары білім министрлігіне қызметке ауыстым. Оған сол кездегі министр ардақты азамат, талантты ғалым, ұйымдастыру қабілеті ерен күшті Біләлов Қали аға қол ұшын берді.

Академик Төлеген Тәжібаев – күрделі тұлға. Ол өмірден өткен соң көп жылдар бойына атаусыз қалды. Тіптен ұмыт бола бастады. Артына қалдырған мұраларын шаң басып жатты. Ал, ол ұмытуға болмайтын, кейінгі жастарға өнеге тұтатын жан еді. Осыдан қырық жыл бұрын профессор Құбығұл Жарықбаев екеуміз оның өмірін, ғылыми еңбектерін жинастырдық. Жұмыстарын кітап етіп шығардық. 2002 жылы менің «Академик Төлеген Тәжібаев» деген үлкен кітабым жарық көрді.

Төлеген Тәжібаев 1910 жылы Оңтүстік Қазақстан обылысындағы Арыс ауданының Сүткент ауылында туылған. Ол жеті жасқа толғанда ата-анасы мен өзінен үлкен бауырлары аштық пен жұқпалы аурудан қайтыс болады. Ал Төлеген босқан жұртқа ілесіп, Арыс қаласына жетеді. Көше жиегінде бұратылып хал үстінде жатқан баланы теміржол бойында істейтін Иван Кабанов көріп, жаны ашығаннан үйіне көтеріп алып келеді. Кебірсіген таңдайына қайнатылған күріштің суын тамызып, есін жиғызады. Бертінде Кабановтың үлкен қызы Клавдиямен кездескенімізде ол туралы талай қызықты жайға қанықтық. «Біз азып-тозған баладан қазақшалап атын және кімнің баласы екенін сұрадық. Ол өзін Төлегенмін, тесіле қарап тұрып, Тәжібайдың баласы екенін, тұл жетім қалғанын айтты. Күйеуге шыққан әпкесі барын, бірақ одан бейхабар екенін тағы ескертті. Бала өте зерек, айтқаныңды тез қағып алады. Орыс тілін де лезде меңгерді. Әкеме қолқанат болды. Әкем 1917 жылғы төңкеріске дейін жол бойының байланыс саласында істеген. Оған ұры-қары, қаракшылардан қорғануға қару берілген еді. Қалаға бірде қызылдар, бірде ақтар кіріп, тұрғындардың есін шығарып жатқан аласапыран шақ. Бір күні үйге түсі суық кісілер баса-көктей келіп, қару-жарақ іздеп, тінти бастады. Бәрімізде ішкі бөлмеге қамап жатқанда Төлеген сыртқа шығып бара жатты. Оның түр-басы бізге ұқсамайтын болған соң ба, жоқ әлде көрші үйдің баласы деп қалды ма, едіреген аналар оған аса мән бермеді. Бөлмелерді ақтарып, ештеңе таппаған соң шатырға көтеріліп, астан-кестенін шығарып жатқанда, әкем: «пистолетімді сонда тыққан едім. Енді бәрі де бітті. Мені жазалайды», - деді шарасыз сыңаймен ұнжырғасы түсіп. Үрейіміз ұшып, біз тұрмыз. Аналар қайтып келді. Елірген мұрттысы қабаған иттей әкеме төніп: «Қаруыңды жасырып, бізге қарсы тұратын болсаң...» деп кіжініп, сұқ саусағын безенді. Олар үйден шығып кеткенде ғана бәріміз демімізді бір-ақ алдық. Әкемнің өңі қашып, тұл бойы қара терге шомыпты. Таңданып тұрып: «Оңай жерге-ақ қойған секілді едім. Иттер қалай таба алмады, ә?», - деді бізге аңтарыла қарап. Сол кезде сырттан еңтігіп Төлеген кірді. Аналар үй ішін тінтіп жатқанда, шатырға шығып, пистолетті алыстау бір жерге көміп тастапты. Шынашақтай баладан мұндай істі кім күткен? Әкем оны жерден көтеріп, құшағына қысты. «Сен мені бір өлімнен құтқардың, балам,» - деп бетінен сүйді. Содан кейін біз оны тіптен де жақсы көріп кеттік. Оның музыкалық әуестігі де күшті еді. Аз уақыттың ішінде бірнеше аспаптарда ойнауды үйреніп алды. Әкем оның алғырлығына, зеректігіне сүйсініп: «Төлегенді оқыту керек. Одан үлкен азамат шығады» дейтін. Арыста жетім балалар үйі ашылғанда Төлегенді соған тапсырды. Ол жексенбі сайын үйге келіп, бізбен бірге болатын. Кейін үлкен қызметкер болғанда ай сайын бізге өз қалтасынан мың сом салып тұрушы еді...»

Ол балалар үйінде озат оқушы атанды. Ұстаздары Шымкенттегі педтехникумға жіберген. Оның директоры «Алаш» партиясының мүшесі, жазушы Жүсіпбек Аймауытов психология пәнінен сабақ береді. Кейіндеу Тәжібаевтың: «Менің болашақ мамандығым сол педтехникум қабырғасында жүргенде-ақ анықталды», дегеніне қарағанда оған Аймауытовтың ерекше ықпалы болған секілді. Педтехникумды үздік бітірген оны сонда оқытушылық жұмысқа қалдырған да сол асыл ағамыз.

1931 жылы Өлкелік комсомол комитеті оған Мәскеудің Н.К.Крупская атындағы коммунистік тәрбие академиясына оқуға жолдама береді. Бір жылдан соң бұл оқу орны Ленинградқа ауыстырылады. Студенттік шақтарын бірге өткізген М.Бутин мен Г.Чадиаровтың «Жерлестер ай сайын кездесіп, мәдени шаралар өткізгенбіз. Төлеген сонда бауырмалдығымен, ұйымдастырғыш қабілетімен еркешеленіп, құрметімізге бөленді. Өзі оқитын академияда комсомол комитетінің хатшысы болып, қоғамдық өмірге белсене араласты. Сол жағынан да ол біз үшін мақтаныш еді», - дегендері оның жастық шағының жалындап өткенін танытса керек.

Академияны өте жақсы тәмамдаған Төлегенді ұстаздары аспирантураға алып қалады. Ол үш жылда психолог А.В.Веденовтың жетекшілігімен орыстың ұлы педагогы К.Д.Ушинскийдің тамаша психолог болғанын дәлелдеп, диссертация қорғағанда, белгілі ғалым, профессор Ш.Ганелин мен Б.Ананьев зерттеу жұмысын өте жоғары бағалап, ғылымға қосылған зор жаңалық депті. Веденов осы қалада ғылыми жұмыстарын жалғастыруды ұсынғанда ол: «Жоқ мұнда қала алмаймын. Ұстазыма берген уәдем бар. Қазақстанға барып, халқыма қызмет етуім керек», - дейді. Ол содан аз ғана уақыт бұрын «халық жауы» атанып, өлім жазасына кесілген ұстазы Аймауытовқа берген уәдесіне осылай тұрып, 1938 жылы елге оралды. Алматының Абай атындағы педагогикалық институтына доцент болып орналасқан. Сол кезде институт аса қиын жағдайды бастан кешіп жатты. Өткен жылдардағы зобалаңнан маңдай алды оқытушылардың біразы жаладан атылып, біразы Сібірге айдалып, мамандар жетіспеді. Төлеген мұнда педагогика және психология кафедрасын меңгеріп қана қойған жоқ, институттағы ғылыми жұмыстар жөніндегі директордың орынбасары қызметін қоса атқарды. Коммунистік партияға мүше болып қабылданды. Республикалық «Халық мұғалімі» журналына жиі-жиі мақалалар жариялап, онда психология ғылымының теориялық көкейкесті мәселелері, оның классикалық тарихы және дамуы мен қалыптасуы жөнінде жан-жақты талдау жасап, қазақ психологиясының іргетасын қалауға үлес қосты.

Атақты психолог Л.С.Выготский: «Ең бірінші ана тілін білу керек. Сол арқылы басқа да шет тілдерін игерген ләзім. Егер де баланы әуелі өз ана тілінен емес, басқа жат тілдердің бірінде оқытатын болсақ, онда ұрпақ мәңгүрт болып қалады», - дегенін Тәжібаев түбегейлі қолдады. Оқу-тәрбие жұмыстарын ұлттық ерекшеліктермен ұштастыра жүргізді. Дәрістерін қазақ жастарына қазақша, орыс тілдерге орысша оқыды. Елде орыстандыру саясаты өріс алып тұрғанда, оның бұл ісі қоғам ағысына қарсы жүзумен бірдей еді. Ол ұлтының жастары үшін соған тәуекел етті. Төлегеннің өз ұлтына деген шексіз сүйіспеншілігі жеті жасында тұл жетім атанып, орыстардың отбасында өсіп, Ресейдің жоғарғы оқу орындарында тәрбие алса да, ана тілін өте жетік білетінен анық көрінуші еді. Қазір арамызда әке-шешесінің қамқорлығында өссе де, қағынан жиренген, ана тілінен мақұрым қаншама оқытушылар жүр.

Үкімет басшылары алғыр жасты пединститутта көп ұстамады. Екі жылдаң соң-ақ оны мемлекеттік қызметтерге тартты. 1940 жылы отыз жастағы Төлегенді Қазақстанның Оқу Ағарту Халық Комиссарының бірінші орынбасары, келер жылы Оқу Ағарту Комиссары етіп тағайындады. Тағы бір жылды артқа тастап, Халық Комиссарлары Кеңесі Төрағасының орынбасырлығына көтерілді. Ал 1944 жылдың тамызында оған Қазақ республикасының Сыртқы істер Халық Комиссариатын құрып, жұмысын жолға қою тапсырылды. Жаңа Халқымды ұйымдастыру барысында, сол кездегі СССР Сыртқы істер Халық Комиссары Молотовпен танысып, талай түйінді мәселелерді бірге шешті, Молотов оның ақыл-парасатына тәнті болып, ерекше дарындылығын жоғары бағалады. Ол Ленинградта оқып жүргенде-ақ, ағылшын тілін үйреніп, еркін сөйлегені белгілі.

Ұлы Отан Соғысынан кейін 1947 жылы төрт ұлы держава: СССР, АҚШ, Ұлыбритания, Франция талқандалған Германия тағдырын талқыға салғанда, Совет үкіметі атынан эксперт-кеңесші болып Подстамға барған Төлеген Тәжібаев сөз сөйлеп, маңызды пікірлер айтқан екен. Санаулы жылдардың ішінде Сыртқы істер министрлігін аяғынан тік тұрғызып, қалыптастырған соң, оған 1948 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің

ректоры қызметін қоса атқаруды жүктейді. Оның үстіне педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі болып, оқытушылық жұмыстарымен де айналысады. 1945 жылдың басында Төлеген Тәжібаевты Қазақстан ҒА-сы академик етіп сайлайды. Сол жылдың қазан айында Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Төрағасының орынбасары және Мәдинет министрі қызметтеріне тағайындалды. 1955 жылдан 1958 жылға дейін дипломатиялық қызметке ауыстырылып, БҰҰ-да Советтер Одағы делегациясы басшысының орынбасары ретінде халықаралық мәселелерді шешуге атсалысқан болатын. Ондағы дамушы Азия, Африка және Латын Америкасы елдері жөніндегі комитетті басқарып, 1956-57 жылдары Нью-Йорктегі үлкен мінберден төрт баяндама жасағаны белгілі. Содан кейінгі бес жылда Үндістандағы Советтер Одағы елшісінің кеңесшісі болды. 1961 жылы елге оралған соң, өз қалауымен ұстаздық қызметін жалғастырып, ұлттық психология ғылымын дамытуға үлесін қосты.

Тәжібаевтың жоғарыдағы өмір белестеріне қарап, басына бақ қонған жан дерсің. Ол рас. Басқа мемлекеттік қызметтерін былай қойғанда, мұхиттың арғы жағындағы Америкаға барып, БҰҰ-да Советтер Одағы атынан сөз сөйлеп, оның бір үлкен комитетін басқару сол кезде одан басқа қай қазақтың пешенесіне жазылыпты. Бұл бүкіл ұлтымыз үшін абырой, мақтаныш емес пе? Алайда оның елдегі өмір жолының кейбір кезеңдері күреспен өткенінен, тағдырының талай рет тәлкекке түскенін көзі көргендер болмаса былайғы жұрт біле бермейді. Білікті ұстаздың қаламынан бірнеше монографиялар, жүзге жуық ғылыми мақалалар жарық көрді. Сол жылдары Тәжібаевтың ғылыми еңбектерінің бір шоғыры, халқымыздың ардақты ғұлама перзенттері Шоқан, Абай, Ыбырайдың психологиялық және педагогикалық көзқарастарын зерттеуге арналды. Солардың бірі абайтанудың соңы соқпағы «Абайдың философиялық, педагогикалық, психологиялық көзқарастары» деп аталынады.

Тәжібаев осы тақырыпта докторлық диссертациясын қорғамақшы да болған. Бұған пікірін жазған М.Әуезов: «Бұл Абай шығармаларын психологиялық тұрғыдан тануда тың ой-пікірлерге негізделген өте құнды еңбек» деген екен. Өкінішке орай Тәжібаевқа осы тақырыпта қорғаудың сәті түспеді. Абайдың үстем тап өкілі деушілердің айқай – шуы көбейіп, Әуезовтың өзін қуғынға ұшыратты.

Орыстандыру саясаты күшейіп тұрған сол бір кездерде психология пәнінен ұлттық тілде кітап жазып, баспадан шығару мүмкін емес еді. Бұл пән туралы еңбектер жоғары жақтың қатаң қадағалауында болатын. Сондықтан да Тәжібаев еңбектерін орыс тілінде жазды. Бірақ филология факультетіне дәрісті ана тілінде оқыды. Дәріс оқып тұрғанда бір ауыз орысша сөз қоспайтын еді.

Тәжібаевтың жұмыс істеу тәсілі де өзгеше еді. Кафедраның, ректораттың, ғылыми кеңестің отырыстары мен мәжілістерінде жұрттың бәрі сөйлеп болмай, пікірін ашып айтпайтын. Және өзгелерді мұқият тыңдап отырған тәкаппар пішінінен, іштей кімді мақұлдайтынын сезу мүмкін емес. Қандай да бір кереғар пікірлер айтылып жатқанда, тосынан киіп кетпей, шыдамдылық, сабырлылық танытатын. Ол университетке ең білікті ғалымдарды жинап, олардың бастарына қиыншылық туған шақта жанын салып қорғады. Сол кезде тарихшы Ермұхан Бекмаханбетовтың «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында» атты кітабы ғалымдар арасында кереғар пікірлер тудырған да еді. 1949 жылы 28 ақпанда СССР Жоғарғы білім министрлігі бұйрығымен Бекмахановтың буржуазиялық-ұлтшылдық концепциясын әшкерлегенде, университет ректоры Төлеген Тәжібаев: «СССР Білім министрі Бекмахановты жөнсіз кінәлаған», - деп, оның әділ, әрі асқан білімдар ғалым екенін дәлелдеп жауап жазған. Алайда іс мұнымен бітпеді. Келесі жылдың 26 желтоқсанында «Правда» газетіне «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» деген көлемді мақала жарияланып, онда Е.Бекмахановтың Кеңесары Қасымов ханның феодалдық-монархиялық реакцияшыл көтерілісін ғылыми тұрғыдан бағалауда саяси қателіктер жібергені сөз болды. 1951 жылы 10 сәуірде Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті (ҚКПОК) сол мақаланы талқылап, газет Бекмахановтың қатесін дұрыс ашқан деп тапты.

Қазақстан К(б)П ОК-нің Пленумында Қазақ университетінің ректоры Т.Тәжібаев буржуазиялық-ұлтшыл бағытты дәріптеуші деп жарияланған Бекмахановты қорғап, оны айыптаушыларға құр босқа дәйексіз байбалам сала бергеннен гөрі, аталмыш кітабын ғылыми тұғыдан талдап, сергек қарауға шақырды. Сол үшін ОК оған қатаң сөгіс жариялайды. Бекмахановты жақтаушы ғалымдар: Ысмайылов, Жұмалиев, Мұхамеджанов, Сүлейменов, Кеңесбаев, Жұбанов қуғын – сүргінге ұшырап, зардап шекті. Сәтбаев пен Әуезов амалсыз Мәскеуге ауысып, жан сауғалады. Ал, Тәжібаевты бұл зобалаңнан қорғап қалған Молотов еді.

Тәжібаевқа шабуыл мұнымен тынған жоқ. 1952 жылы 22 қарашада «Правда» газетіне Марковтың (В казахском университете зажимают критику) атты сын мақаласы жарық көрді. Автор мақаласында ҚК(б)п ОК шешімдеріне арқа сүйей отырып, Тәжібаевты университетке іскерлігі мен саяси сапасы жағынан жарамсыз мамандарды және туған-туыстарын, жақындарын жинап алған деп айыптаған болатын. Марковтың мұнысы қыпқызыл өтірік еді. Тәжібаев университетке қай жағынан да күшті, лайықты мамандарды жинады. Ал жақындарына келетін болсақ, сол кезде педагогика және психология кафедрасында бірге істеген оқытушы Рашида Хабибуллаевна Хисматулина: «Жалғыз апасы Қарақыз Оңтүстік Қазақстан облысының Сарығаш ауданында тұрады. Жасы ұлғайған қарапайым колхозшы. Баласы Ерлік ол кезде мектепте еді. Биофакта әйелі Әзиза Шамұхамедқызының інісі оқитыны рас. Бірақ ол университетке Тәжібаев ректор болып келгенге дейін түскен. Оқуды бітірісімен партия шешімдерін қолдап, ауылға аттанды. Әзиза апай педагогика ғылымдарының кандидаты. Ол ұзақ науқастан тәуір болған кезде мен: «Төлеген Тәжібайұлы, Әзиза апайды бәлкім біздің кафедраға қызметке алатын шығарсыз?»,- деп сұрадым. Ол ілкім сәт үнсіз тұрды да: «Жоқ, Рашида ханым. Олай істеуге болмайды. Дене тәрбиесі институтында бір бос орын бар деп естіп едім. Кафедра меңгерушісі менің шәкіртім екен. Онымен сіз сөйлесуге қалай қарайсыз?» - деді. Мен мақұл көрдім. Әзиза апай сол институттан зейнетке шықты. Ұстазым доцент Блюменфельд пен оқытушы Рубиновадан дәріс алған студенттер қатарында космополит атанғаным анық. Университетті «өте жақсы» бітіргендердің дипломдарын Тәжібаев өз қолынан таратты. Алдына бармағанда ол: « ал, Рашида ханым, аналардың айтуынша мен марксизмнен ауытқышпын, сен космополит атандың. Екеуіміз университеттің «жақсы» атын солай шығардық. Енді не істемекшісіз? - деді. Мен Мәскеудегі әлем әдебиеттері институтының аспирантурасына тәуекел етейін деп тұрғанымды жасырмадым. Ол ойланып отырды да аспирантураға осында қалуымды өтініп, ғылыми жетекші өзі болатынын айтқанда, таңданғаннан жағамды ұстадым. Мұндай батыл қадамға Тәжібаевтан басқа кімнің жүрегі дауалар еді.?»

Тәжібаев қолына алған қай іске де батыл кірісетін. Ол ректорлық қызметке тағайындалғанға дейін университетте ұлттық мамандар санының басқалармен салыстырғандағы үлесі айтуға да тұрмайтын. Сондай – ақ қазақ студенттерінің саны да мүлдем аз еді. Өзі басқарған бес жыл ішінде ұлттық мамандар санын өзгелермен теңестіріп, қазақ студенттерінің санын жоғары көтерді. Олар қайта – қайта арызданып жүріп ақыры 1953 жылы ректорлық қызметінен босаттырды.

Оның бес жыл өмірі Үндістандағы Совет елшілігінде өтті. Жат жерде де ол ғылымнан қол үзген жоқ. Мерзімдік басылымдарға ағылшын тілінде мақалаларын жариялап, үнді ғалымдары мен қоғам қайраткеріне тез танылды. Қолы жұмыстан қалт еткен шақта, фотосуретке түсірумен де айналысты. Үндістаннан оралған соң біраз айлар жұмыссыз жүріп қалған болатын. Осыдан бес – алты жыл бұрын Михаил Есеналиев: «Қонаев Тәжібаевқа Үндістаннан келгенде, жұмыс бермей қойды», - деп жүрді. Бос сөз Қонаев пен Тәжібаев өмірде бірін – бірі өте сыйлап өткен жандар. Қонаевтың «Ақиқаттан аттауға болмайды» кітабын оқығандардың көздері оған анық жетері хақ. Төлеген ағаның жұмыссыз жүрген кезінде маған былай дегені бар еді: «Жолмұхан, мемлекеттік қызметтерден бас тартып отырмын. Енді жасым ұлғайған шақта қалған өмірімді ғылымға арнасам ба деймін. Ұлттық психология ғылымын жолға қою үшін әлі қаншама жұмыстар істеуіміз керек».

Ардақты ұстаз 1961 жылы Қазақ университетінің педагогика және психология кафедрасына қайта меңгеруші болды. Сол жылы ол лауазымы жоғары қызметке де шақырылды. Бірақ ОК – ке «Тәжібаев докторлық диссертациясын қорғамаған деген қитұрқы пыш – пыш сөздер жетіпті. Академикке докторлық атақ мансап емес еді. Оның үстіне мемлекеттік қызметтен саналы түрде бас тартып жүрген. Сонда да әлгі сөз намысын қамшылады ма! 1962 жылдың желтоқсанында Ленинград пединститутының ғылыми кеңесінде «XXI ғасырдың екінші жартысындағы Қазақстанда халық ағарту ісі, мектеп пен педагогикалық ой – пікірдің дамуы» деген тақырыпта докторлық диссертациясын қорғады».

«Адам бойындағы жақсы қасиеттерді көре білу және соған сүйене отырып, оның одан да жақсы болуына көмектесу», - Төлеген Тәжібаев ұстанымы. Басқалардың өзіне деген көзқарасы қандай тұрғыда болса да, көмек беруден тартынбайтын. Бұл екінші бірінің қолынан келе бермейтін ізгі қасиет. Оқытушы Рашида Хисматуллинаның әлі жарияланбаған естелігінен мына бір жайды келтіре кеткен асылық етпес. «Кезінде ғылыми атақ атауларына Тәжібаевтың көп көмегі тиген екі кісіні білетінмін. Олар бұл кезде Саратовтан келген психолог И.С.Стычинский жөнінде лайықсыз сөз қозғап оны қолданған Тәжібаевтың үстінен арыз жазып газетке мақала ұйымдастырған. Бұл жәйт Төкеңе ауыр болды. Бір жолы кафедраға бас сұқсам, Тәжібаев жалғыз отыр екен. Қолында әлгі екеуінің ғылыми мақаласы жарияланған басылым. Ол менен оқыдың ба деп сұрады. Мен мақалаға жирене қарап, басымды изедім. Сол кезде Тәжібаев қатқылдау үнмен; «Мұның тәп – тәуір еңбегін мойындағыңыз келмейді, ә ... Мен Үндістанда жүргенде олар жақсы көретіндерін айтып, хат жазған еді», - деді. «Сіз соған сенесіз бе?» - деп жүзіне тура қарадым. Ол жымыды да қойды. Мен: «Сіз үшін олар жақсы жандар екен. Ықыластары да ерекше жандар сияқты. Ал неге кафедраңызға қызметке шақырмайсыз?» - дедім өршеленіп. Ол маған барлай көз тастап: «Рашида ханым, мен біздің адамдарды жазған ғылыми еңбектеріне қарап сыйлағаныңызды жөн дер едім», - деді. Мен жұлып алғандай: «олардың адамгершілікке жат істерін елемей ме?.. Кешіріңіз, мен олай ете алмаймын», - дедім. Тәжібаев басын шайқап: «Амал қанша... Өкінішті...» - деді. Тәжібаев көп ұзамай, сол екеуінің пәтер алуларына да көмектесті. Ал ол кезде пәтер алу деген өте қиын еді. Иә, жамандыққа жақсылық жасау ер адамның ісі ғой!

1964 жылдың наурызында Тәжібаевтың денсаулығы сыр беріп, «жедел жәрдемді» шақыртады әдепкіде сасып қалған Әзиза апай оған ескертпей университетке телефон шалып, зембілді көтеруге студенттер жіберуін өтінеді. Тәжібаев ашуланып: «Қайдағы бір профессор үшін студенттерді сабағынан босату кімнің ойына келді екен?» - сыртта тұрған көлікке өзі жүріп барады. Машинаға отырғанда ғана есінен айырылып қалса керек. Содан 10–шы мамырда ауруханадан шығып, емін Мәскеуде жалғастырмақшы болған. Алыс жолға жүрер алдында кафедрасына соғып, ғалымдармен кеңес өткізеді. Мәскеуден келген соң шопандар психологиясын зерттеу үшін кафедраның барлық қызметкерлерімен жайлауға шығатындарын ескерткен екен. Бірақ ол сол арманына жете алмады. 1964 жылдың 14 маусым күні Мәскеу ауруханасында мәңгілікке көз жұмды.

Қазір менде Төлеген Тәжібаевтың әлі жарық көрмеген 10 томдық ғылыми еңбектері бар, соны баспадан шығарсақ, ұлттық психология ғылымының мәні оның құнды ойлармен тереңдей түсер еді.

Ұлағатты ұстаз профессор Төлеген Тәжібайұлының шәкірті, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор Түрікпен – Ұлы Жолмұхан.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ ОБУЧАЮЩИХСЯ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Шульга Т.И.

*ФГБОУ ВО «Московский государственный областной педагогический университет»
Москва, Россия*

Мақаланың мақсаты- К. Д. Ушинскийдің білім берудегі идеяларының заманауи қолданылуын ашу; әдістері: теориялық талдау, салыстырмалы талдау К.Д. Ушинский және білім берудегі заманауи тәсілдер; нәтиже – ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттерді дамыту тәсілдерін анықтау және сипаттау; теориялық және практикалық маңыздылығы: ұсынылған материалдар қызметкерлерге заманауи білім беру мәселелерін түсінуге көмектеседі.

Кілт сөздер: К.Д.Ушинский, қолжетімді және сапалы білім алу үшін ерекше білім беру қажеттіліктері бар білім алушыларды дамыту

Цель статьи – раскрыть современное применение идей К.Д. Ушинского в образовании. Процедура и методики: теоретический анализ, сравнительный анализ идей К.Д. Ушинского и современных подходов в образовании. Результатом является выделение и описание подходов к развитию обучающихся с особыми образовательными потребностями. Теоретическая и практическая значимость: предложенные материалы могут помочь сотрудникам в понимании проблем современного образования.

Ключевые слова: К.Д.Ушинский, развитие обучающихся с особыми образовательными потребностями для получения доступного и качественного образования

The purpose of the article is to reveal the modern application of K.D. Ushinsky's ideas in education. Procedure and methods: theoretical analysis, comparative analysis of K.D. Ushinsky and modern approaches to education. The result is the identification and description of approaches to the development of students with special educational needs. Theoretical and practical significance: the proposed materials can help employees in understanding the problems of modern education.

Keywords: K.D.Ushinsky, development of students with special educational needs to obtain affordable and high-quality education

Проблема организации подходов к развитию обучающихся с особыми образовательными потребностями для получения доступного и качественного образования, нуждающихся в особом внимании государства, актуальна во всем мире. Эта проблема была рассмотрена в учении К.Д. Ушинского, в Собрании сочинений. "Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии» том 1 и том 2. Ученый выделял три сферы, в которых живет человек.

Первая из этих сфер дает человеку умственную или теоретическую жизнь; вторая — жизнь чувства, или, как обычно говорят, дает жизнь сердца, а третья — жизнь действия, или жизнь практическую, воля, которая помогает преодолевать трудности. «Как для того, чтобы образовать обширный и сильный ум, должно много наблюдать и думать, т. е. жить умственно, то так же для того, чтобы накопить обильный материал для сильного характера, нужно как можно более чувствовать, желать и действовать, то есть, другими словами, жить практически. Теоретическая жизнь ума образует ум; но только практическая жизнь сердца и воли образует характер. Эту простую и очевидную истину часто забывают родители, воспитатели и наставники, думающие моральными наставлениями образовать сердце и волю дитяти. Эти наставления вносят только свою долю образования в развитие ума; но могут быть так усвоены умом, что не окажут ни малейшего влияния на сердце и волю дитяти, в которых могут образоваться в то же время задатки, крайне противоположные смыслу моральных сентенций» [7, 1том, с. 138]

В современном образовании учет всех сфер способствует решению многих проблем, но особенно востребовано при работе с группами детей, не имеющих статуса в образовательных организациях. К их числу относятся дети с синдромом дефицита внимания и гиперактивности (далее – СДВГ), дислексией, дисграфией дети из семей иностранных граждан (мигранты), дети с двойной исключительностью, дезадаптированные дети, неуспевающие и трудно усваивающие учебные предметы. В школе, где обучаются эти

разные по своим психологическим характеристикам дети, должны быть созданы специальные образовательные условия, обеспечивающие индивидуальный подход и учет образовательных потребностей таких обучающихся [2; 4; 5]. Представляется важным рассмотреть несколько подходов к обучению детей со специальными образовательными потребностями в современном образовании.

Первый подход это ориентация на потребности всех участников образовательного процесса.

- Ориентация на ребенка – создание условий для развития детей через содействие участию во всех аспектах школьной жизни; действовать в интересах ребенка, раскрывать его потенциал, заботится о разных аспектах жизни ребенка (включая его здоровье, питание и эмоциональное благополучие);

- Ориентация на семью — работа над укреплением семей как основных опекунов и воспитателей ребенка, а также помощь детям, родителям и учителям в установлении гармоничных отношений не только с детьми, но и с коллективами классов и групп[6];

- На уровне сообщества – поощрение местного партнерства в сфере образования, действия в сообществе на благо детей и работа с другими участниками для обеспечения соблюдения прав детей.

Второй подход - учет внешних и внутренних факторов, которые дифференцируются в зависимости: от возраста, пола, психического здоровья, национальности, этнической принадлежности, специфики поведения детей в определенном возрасте, нормативных потребностей их удовлетворения, критериев дружелюбной среды.

Внешние факторы, влияющие на достижение результатов социокультурной адаптации в создании образовательной среды – местоположение школы (район), её статус, концепция, стиль управления и педагогического общения, наличие дополнительных программ работы с детьми с особыми образовательными потребностями, создание некоторых особых условий образовательной среды, система воспитательной работы, традиции школы, количество классов с разным контингентом детей, наличие системы дополнительного образования в школе, расположение рядом со школой учреждений культуры (кинотеатр, музеи, торговый центр, спортивные сооружения, сельский клуб, парки и скверы и т.д) и возможности сотрудничества. [1; 3; 4]

Внутренние факторы дружелюбной среды к детям с особыми образовательными потребностями -это система межличностных отношений всех участников образовательного процесса, которая строится на доверии, взаимодействии, межличностных отношениях, психологическом климате, воздействии, установках и ценностях и их особенностях в каждом возрастном периоде.

Третий подход – учет факторов для педагогов- психологов, социальных педагогов, (с учетом возраста детей, пола, психологических особенностей, проблем в обучении, длительности нахождения ребенка в группе или классе целевой группы) необходимо учитывать следующие факторы:

- 1 фактор- информированность семьи, детей с определенными потребностями, например, для мигрантов, количество информации о стране миграции, о ее культуре, доступность, полезность информации, соответствие информации цели миграции;

- 2 фактор - социальные навыки - развитость у детей с особыми потребностями разного возраста навыков восприятия и построения взаимоотношений с окружающими;

- 3 фактор - "культурной дистанции" (отдаленности или близости культур) - общие характеристики новой культуры, быта, например, особенности пищи, одежды, жилища, экономики, транспортной системы, личных семейных и деловых взаимоотношений, в т. ч. с учетом половозрастной специфики.

- 4 фактор - темпы адаптации детей из разных семей граждан:

- 1) тип культуры (традиционный или инновационный). Носители традиционных культур медленно проходят адаптацию к новой среде или вовсе игнорируют адаптацию, осознавая преимущества своей культуры.

2) характер проживания (концентрический или рассеянный). В условиях концентрического проживания темпы адаптации будут медленнее, поскольку сохраняется возможность поддерживать связи с прежней языковой и культурной традицией; [5;6]

Для педагогов, классных руководителей, в классах которых учится разное количество детей с особыми образовательными потребностями необходимо знать, что на каждой возрастной ступени у детей данной категории выражен ряд специфических особенностей. У младших школьников эта проблема недостаточного владения языком и трудности его усвоения, непонимание и неумение общаться на языке. В подростковом и юношеском возрасте резко повышается критичность подростков и они в наиболее подвержены эмоциональному переживанию ситуации социальной нестабильности, испытывают психологический кризис, проявлением которого является дезадаптация, дезориентация в построении Я - концепции, их мировоззрении, вхождении во взрослую жизнь.

Разработка особенностей социокультурной адаптации обучающихся данных целевых групп в пространстве среды образовательной организации, выявление и классификация наиболее важных факторов риска, основанных на межличностных отношениях в образовательных учреждениях для детей целевых групп позволит минимизировать ряд проблем.

Социокультурная адаптация данной целевой группы, например, мигрантов, включает такие виды как языковая, социальная и социокультурная адаптация, которые тесно взаимосвязаны и взаимовлияют друг на друга.

В образовательной организации необходимо учитывать затруднения в решении профессиональных задач, связанных с организацией совместного обучения разных социальных групп детей. Поскольку большинство барьеров в области построения дружелюбной школьной среды возникают в отношениях и коммуникациях обучающихся со сверстниками.

Необходимо учитывать следующие факторы:

Личностные факторы (навык взаимодействия с разными социальными группами: неконфликтное общение, умение договариваться при выполнении или участии в делах, мероприятиях и т.д., навык взаимодействия в межличностном общении). Постоянно находясь в образовательной организации с другими детьми, ребенок легче осваивает язык и культуру, например, другой страны, местности, окружения. Две культуры смешиваются и постепенно преобладающей становится культура образовательной среды и общества, в котором живут семьи с детьми. Происходит развитие психики детей, она более гибкая к изменениям. Обучение происходит быстрее и легче, так как дети открыты к получению нового опыта, но трудности есть.

Семейные факторы (минимизация любых отрицательных явлений, идущих из семьи (педагогическая запущенность, завышенные ожидания родителей от успехов детей данной целевой группы, вмешательство родителей в учебный процесс и во взаимоотношения в классе, коллективе; интолерантность, ксенофобия, национализм, экстремизм).

Литература

1. Дружинина, Л. А. Организация предметно-пространственной среды в группе для детей с разной структурой зрительного дефекта / Л. А. Дружинина, Л. Б. Осипова. // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2017 – № 9. – С. 32-37.
2. Дружинина, Л. А. Тьюторская деятельность как ресурс формирования графомоторного навыка детей с ОВЗ / Л. А. Дружинина, Л. М. Лапшина, Е. В. Рязанова [и др.]. // Азимут научных исследований: педагогика и психология. – 2017. – Т. 6. – № 4(21). – С. 227-230
3. Коробинцева, М. С. Организация взаимодействия педагогов и специалистов службы сопровождения образовательной организации в процессе формирования учебной деятельности обучающихся с задержкой психического развития / М. С. Коробинцева. // Дефектология в свете современных нейронаук: теоретические и практические аспекты : Сборник мате-риалов I Международной научной конференции. – Москва: «Когито-Центр», 2021. – С. 739-744.
4. Лебединский, В. В. Нарушение психического развития де-тей: учебное пособие / В. В. Лебединский. – Москва : Издательство Московского университета, 1985 – 208 с.

5. Сорокоумова, С. Н. Специфика работы психолога с деструктивной личностью / С. Н. Сорокоумова, П. А. Егорова. // Психология XXI века: вызовы, поиски, векторы развития : Сборник материалов Всероссийского симпозиума психологов. – Рязань: Академия права и управления Федеральной службы исполнения наказаний, 2019. – С. 427-430.

6. Семья и дети в условиях пандемии: клинические и психологические аспекты: монография / М. Е. Баулина и др.: под ред. Е. В. Куфтяк. – М.: Московский институт психоанализа-Когито-Центр, 2022. – 231 с.

7. Ушинский К. Д. Собрание сочинений. "Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии» I том. (1867), II том (1869) гг.

СТРУКТУРА ВНУТРЕННЕГО МИРА КОЛЛЕКТИВНОГО СУБЪЕКТА КАК ОСНОВА ИНТЕГРАТИВНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Ташимова Ф.С., Ризулла А.Р.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Мақалада ұжымдық субъектінің ішкі дүниесінің құрылымын, тұлғаның құндылық-мағыналық саласының тұтастығын анықтайтын және әртүрлі көзқарастарды біріктіруге бағытталған көптеген интимдік тұлғалардың бірлесіп жасауының өзара байланысты жүйесі ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: Мен-нің ішкі әлемі, Мен бейнесі, интегративті психология

В статье рассматривается структура внутреннего мира коллективного субъекта как взаимосвязанная система сотворчества множества интимных личностей, определяющих целостность ценностно-смысловой сферы человека и ориентирующих на интегрирование разных подходов.

Ключевые слова: внутренний мир Я, образ Я, интегративная психология

The article considers the structure of the inner world of a collective subject as an interconnected system of co-creation of many intimate personalities that determine the integrity of the value-semantic sphere of a person and orient to the integration of different approaches.

Keywords: inner world of I, image of I, integrative psychology

В последние годы в развитии психологической науки наблюдается тенденция к интеграции разных направлений. При всей разности методологических подходов, прикладные аспекты их технологий, часто переплетаются. В связи с этим, мы предлагаем в качестве основы для интегративной психологии рассмотреть структуру внутреннего мира субъекта как коллективного явления.

Одним из первых в советской психологии проблема субъекта как коллективного феномена прописывается в работе «Человек и мир» С.Л.Рубинштейн[1], заложившего основы субъектно-деятельностного подхода (1949).

Исходя из принципа «единства деятельности и сознания», он определяет деятельность не как активность, а как субъект-субъектное и субъект-объектное взаимодействие, в результате которого реализуется то или иное отношение человека к миру и к себе. В этом случае, жизнь рассматривается как сменяющаяся система деятельностей, определяемых системой взаимодействий. Поэтому он определяет субъекта как результат и итог системы взаимодействий. Соответственно, во внутреннем мире будут представлены все субъекты, с которыми он взаимодействует. Исходя из этого, он говорит о том, что нет единичного субъекта. Субъект несет в себе множество других субъектов. «Я как субъект..., это коллектив, содружество субъектов. ... Я – это мы» [1, с. 334]. определяемый способами существования, отражающие его вклад в других и регулирующих взаимоотношения с миром. Однако, какие субъекты представляют собой коллектив – остается открытым. Каковы механизмы их представленности в человеке?

Созвучными идеям Рубинштейна является понимание субъекта как результата системы его жизнедеятельности, определяемое как непосредственными и опосредованными системами взаимодействия в субъектном подходе Х.Й.Лийметса[2]. Им

выделяются значимые и незначимые системы, которые отражают их представленность во внутреннем мире. В связи с этим, теория представленности (жизни других во внутреннем мире человека), разработанная Х.Й.Лийметсом в 1979 г. (несколько раньше теории персонализации А.В. Петровского(1982)) позволяет определить внутренний мир как результат субъективного отражения значимых и незначимых систем, влияющих на становление субъекта. В этом плане, проведены широкие исследования школьников Эстонии, позволившие выявить продуктивность разных систем взаимодействия, начиная с семейной, школьной и системы образования в целом. Таким образом, в данном направлении уже конкретизированы субъекты внутреннего мира, значимые для человека. Помимо субъектов, большое значение придаётся представленности в человеке предметно-вещной окружающей среды, что существенно расширяет понимания внутреннего мира [3]. Х.Й. Лийметсом был предложен способ анализа взаимодействий, позволяющих определить личностный функциональный смысл той или иной деятельности в системе жизнедеятельности. Это анализ того: 1. Какие системы взаимодействуют /непосредственно и опосредованно/?

2. Каковы механизмы их взаимного влияния?

3. Каковы механизмы взаимодействия систем, порождающих новые качества тех или иных взаимодействующих систем?

4. Каков характер внутрисистемного взаимодействия и его роль в порождении новых качеств системы?

5. Какие выводы необходимо сделать относительно системы педагогических знаний и педагогической практики?

Исходя из данного способа анализа, нами было проведено исследование личностного функционального смысла учебной деятельности студентов, который показал, как различные соотношения деятельностей и их значения могут определять функцию каждой из них. Также были определены системы жизнедеятельности, как взаимосвязанные системы деятельностей, дающие более полную и реальную картину особенностей развития личности, нежели ведущая деятельность[4].

Таким образом, в субъектном подходе Х.Й. Лийметса был реализован системный подход к внутреннему миру субъекта как коллективному явлению, на основе анализа системы жизнедеятельности, определяющей личностный функциональный смысл каждого деяния человека, преодолевающий разрыв реального и знакомого смысла. Внутренний мир – это совокупность значимых и незначимых систем взаимодействия.

В системно-структурной концепции А.В. Петровского и В.А. Петровского (1980)[5-6] субъект определяется как «Республика субъектов», «единомножия Я», множества виртуальных субъектов, стимулирующих преодоление хаоса в функционировании различных подсистем человека, заключающих в себе источник своего существования. Зависит от способности воспроизводства себя, от ценностей группы. Определяющим субъекта является персонализация, как жизни другого в субъекте. В связи с этим, субъект – это множество виртуальных субъектов. В исследованиях особый акцент ставится на группу(ЦОЕ) как определяющая субъекта. Представленность множества субъектов не конкретизирована.

В системно-эволюционной концепции[7] субъект рассматривается как результат представленности актуальных индивидуальных и интегральных субъектов, отражающих совокупность моделей взаимодействия, фиксирующих историю взаимоотношений индивида и определяется совокупностью функциональных систем различного фило- и онтогенетического возраста, относительно которых специализируются нейроны. Что означает актуальный или интегральный субъект? Как определить функциональные системы различного фило- и онтогенетического возраста, остается открытым.

В психоаналитическом направлении (1910) [8-9] внутренний мир субъекта определяется как результат представленности во внутреннем мире интроектов родителей, их Сверх-Я и далее их заместителей. Субъект выступает как интегратор и регулятор.

Определены механизмы становления, в частности, интроекция как «поглощение» и идентификация как «уподобление». Даны способы анализа внутреннего мира субъекта (Достоевский, Леонардо да Винчи).

В индивидуальной психологии [10], определяющим внутренний мир субъекта, помимо родителей, является представленность братьев и сестёр, а также прототипов. Они являются определяющими развитие субъекта как стремящегося к самосовершенствованию, компенсирующего комплекс неполноценности. Механизмом, определяющим работу внутреннего мира является компенсация, направленная на гармонизацию стремления к доминированию (власти) и способности к общности (и подчинению) в отношениях с миром.

В аналитической психологии [11] - представленность генеалогического древа вплоть до первочеловека и первичного архетипа Бога. Механизмом, определяющим функционирование внутреннего мира является механизм компенсации, гармонизирующий противоположные тенденции субъекта. Как видим, содержание внутреннего мира углубляется в историю развития человека и его рода, который является потенциальным ресурсом в преодолении человеком сложных жизненных ситуаций

В экзистенциальной психологии Франкла [12] работа внутреннего мира определяется представленностью Бога и интимных собеседников.

Представленность субъектов актуального окружения в гештальтпсихологии, является определяющим внутренний мир человека. Субъект(самость) выступает как интегратор «поля взаимодействия «организм - окружающая среда»». Механизмами являются механизмы, сдерживающие или стимулирующие поведение на контактной границе: конфлюэнция, проекция, интроекция, ретрофлексия и эгоизм [13].

В первоначальном бихевиоризме понятие внутреннего мира как «черного ящика» отрицалось, но при этом субъект рассматривался как неразрывная часть социума, позволяющего или сдерживающего поведение человека. В последующих направлениях социального бихевиоризма, когнитивно-бихевиорального, где определяющая роль в поведении переработке информации принадлежит «схемам», интегрирующим опыт предков, в интербихевиоризме и эко-бихевиоризме, во внутреннем мире, где отражены не только субъекты, но и объекты внешнего мира [14].

Все направления придерживаются позиции субъекта как коллективного явления. Однако, делают акцент на один из факторов, определяющих субъекта: 1) представленность родителей (Психоанализ); 2) братьев и сестер, прототипа (кумиры) (Индивидуальная психология); 3) Бога, предков, интимных собеседников (аналитическая психология, когнитивно-бихевиоральная, экзистенциальная), 4) Актуальное социальное окружение (гештальт-психология, социальный бихевиоризм, интербихевиоризм, эко-бихевиоризм и др.).

Таким образом, проблема внутреннего мира субъекта как коллективного явления так или иначе затрагивается в разных направлениях, отличительной особенностью которых является специфика акцентов. В связи с этим, необходимо проведение интеграции и упорядочения структуры внутреннего мира, как для качественного анализа, так и для возможностей математической обработки данных.

Удивительной находкой для нас было открытие учения аль-Фараби [15] о «субъекте как микрокосме, в котором представлен весь макрокосм», который позволяет конкретизировать структуру внутреннего мира человека. Согласно его учению, определяющим внутренний мир субъекта является:

1. Представленность Сверх-личности Бога, как представляющего надлунный мир и служащей основой становления субъекта;

2. Представленность предков (обожествленных) - сила рода;

3. Великое общество – опосредованно представленные - выдающиеся люди мира (Правители, великие ученые, творцы- прототипы, кумиры – это опосредованно представленные субъекты по Х.Й.Лийместу;

4. Среднее общество (субъекты непосредственного окружения, актуального взаимодействия)- представленность города добродетельного и недобродетельного (совокупность групп), составляющих сферу непосредственного взаимодействия субъекта

5. Малое общество – представленность ближайшего окружения, начинающееся с домашнего очага(родители, сиблинги), улицы(сверстники), и предметно-вещной окружающей среды.

Исходя из субъектного подхода Х.Й Лийметса и учения аль-Фараби, нами предлагается структура внутреннего мира субъекта как представленности следующих субъектов: матери, отца, братьев и сестер, сверстников, любимого человека, прототипов или кумиров, как значимых субъектов, опосредованных систем, значимых объектов окружающего мира. Представленные системы выступают как интимные личности, стимулирующие системы потребностей, определяющих целостную систему смыслов, взаимно обуславливающих друг друга. Поэтому, целостность и неразрывность ценностно-смысловой системы внутреннего мира субъекта, как со-творчества множества представленных интимных личностей, направляет нас к интегрированию различных подходов психологии, особенно в методическом и прикладном аспектах[15].

Литература

1. Рубинштейн С.Л. Человек и мир //Проблемы общей психологии. Изд.2. отв. Ред. Е.В.Шороховой. М.: Педагогика, 1976. с 253 – 216
2. Liimets H, W.Naumann. Didaktik. Eine Unterrichtstheorie für die Mittel- und Oberstufe. Volk und Wissen. Volkseigener Verlag Berlin, 1982, 365
3. Нийт Т., Хейдметс М., Круусвалл Ю. Психология среды в Эстонии. //Средовые условия развития социальных общностей. Таллинн, 1989, с. 125-171.
4. Ташимова Ф.С. Зависимость смысла учения студентов от особенностей их образа жизни. Дисс.. на соискание степени канд.психол.наук. Алма-Ата 1995 -223 с.
5. Петровский А.В. Вопросы истории и теории психологии.: Избранные труды. М., Педагогика, 1984, -272 с.
6. Петровский В.А. Феномен субъектности в психологии личности Автореферат на соискание ...доктора психологических наук. М.: 1993 – 43 с.
7. Максимова П.И., О.А.Александров, И.В.Тихомирова, Е.В.Филиппова, Л.Фомичёва Структура и актуалгенез субъекта с позиции системно- эволюционного подхода. Психологический журнал.2004, т.25. с. 17
8. Фрейд Введение в психоанализ: Лекции. М.: Наука, 1989
9. Фрейд З. Будущее одной иллюзии. Сумерки богов. М.: Политиздат. 1990. – с. 44-70
10. Адлер А. Наука жить. Киев.: Наукова думка. 1997 – 86 с
11. Юнг К. Психологические типы. / пер. с нем: Под ред. В.В.Зеленского. - Мн.ООО «Попури», 1998. – 656 с.
12. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер с англ и нем./Под ред. Л.Я Гозмана и Д.А.Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
13. Перлз Ф. Теория и практика гештальттерапии М.: Институт общегуманитарных исследований. 2001. – 384
14. Смит Н. Современные системы психологии. СПб.- прайм ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с.
15. Аль-Фараби. О достижении счастья. //Социально- этические трактаты. Алма-Ата, 1973, с. 275 – 350
16. Ташимова Ф.С., Ризулла А.Р. К проблеме смыслообразования субъекта как многоликого мира. Saarbrücken, Deutschland: LAPLAMBERT Academic Publishing GmbH&Co. KG, Germany, 2012. – 385

РАЗВИТИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ И ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУЧНЫХ ШКОЛ КАЗНУ ИМ. АЛЬ-ФАРАБИ

Мынбаева А.К.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Мақалада Т.Тәжібаевтың әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың психология және педагогика саласындағы ғылыми мектептерінің қалыптасуына қосқан үлесі туралы айтылады. Университеттің ғылыми-зерттеу ортасын және ғылыми мектептерін дамыту бойынша ұсыныстар берілген.

Кілт сөздер: Т.Тәжібаев, ғылыми мектептер, психология ғылымы ғылымы, педагогика ғылымы

В статье рассказано о вкладе Т.Тажобаева в формирование научных школ КазНУ им.аль-Фараби в области психологии и педагогики. Предложены рекомендации по развитию исследовательской среды вуза и научных школ университета.

Ключевые слова: Т.Тажобаев, научные школы, психологическое науковедение, педагогическое науковедение.

The article tells about the contribution of T. Tazhibaev to the formation of scientific schools of Al-Farabi KazNU in the field of psychology and pedagogy. Recommendations for the development of the research environment of the university and scientific schools of the university are proposed.

Keywords: T. Tazhibaev, scientific schools, psychological science, pedagogical science

Казахский национальный университет им.аль-Фараби стал исследовательским университетом, имеет около девятидесятилетние традиции проведения научных исследований и культивирования научных школ страны. По Т.Г. Лешкевичу, «*Научные школы* – это организованные и управляемые научные структуры, объединенные исследовательской программой, единым стилем мышления и возглавляемые, как правило, выдающимися учеными» [1]. Пик расцвета классических научных школ приходится на вторую половину XIX века, в XX веке появились дисциплинарные современные научные школы. Их развитие связано с институционализацией научных лабораторий при университетах и НИИ. Дисциплинарные научные школы ослабили функцию обучения и сориентированы на плановые программы, формируемые вне рамок самой школы.

Научные школы - это неформальное сообщество ученых, характеризующееся отношениями «учитель - ученик», имеющими субъективный и объективный компоненты. Субъективный включает особенности личности основателя школы, его мотивацию, убеждения, интересы, отношение к науке, к коллегам, стиль взаимодействия с учениками, коллегами и др. К объективным относят программу исследования, разрабатываемую идею, теоретические взгляды, научные традиции.

В научной школе объединены процесс познания и процесс передачи знаний. Формами организации общения и взаимодействия в научных школах являются научные семинары, коллоквиумы, которые чаще всего носят неформальный характер. Такими были Павловские среды; дом Н.Бора, где вели беседу в стиле перипатетиков малые и большие дискуссионные группы; Л. Ландау проводил семинары каждый четверг в Институте физических проблем и др.

Признаками научных школ Н.Х. Розов считает:

А) общность деятельности, общность объекта и предмета исследования, общность целевых установок, общность идейно-методическая, общность критериев оценки деятельности и ее результатов;

Б) наличие лидера, являющегося автором оригинальных идей и методов и играющего по крайней мере одну из трех ролей – харизматическую, морально-организующую, или роль хозяина (что характерно для развитых школ), административно-управленческую (что характерно для вырождающихся школ, существующих только за счет ее институционализации);

В) проявление эффекта саморазвития, базирующегося на кооперативных принципах деятельности, постоянном обмене результатами, идеями и пр. (как по «горизонтали» - внутри одного поколения, так и по «вертикали» - между учителями и учениками);

Г) оптимизация процесса обучения научной молодежи и воспроизводства научной культуры (считается достаточным наличие трех поколений членов школы, хотя ясно, что для новообразованных научных школ это условие не удовлетворяется);

Д) снискание широкого публичного признания – международного, государственного, отраслевого, регионального - со стороны других научных направлений [2].

Поскольку КазНУ им.аль-Фараби в XX веке развивался как классический исследовательский университет, то у нас придавали большое внимание культивированию научных школ, развитию человеческого капитала. З.А. Мансуровым в конце XX века [3] были выделены следующие научные школы университета (рисунок 1).

Первыми в области психологии и педагогики в центре рисунка выделены два имени - Толегена Тажибаевича Тажибаева и Кубигула Бозаевича Жарикбаева. Основателем психологии и ее направления «педагогической психологии» в Казахстане является доктор педагогических наук, профессор, академик Т.Т. Тажибаев, который в защитил кандидатскую диссертацию в Ленинграде в 1939 г. «К.Д. Ушинский – основоположник педагогической психологии в России». Толеген Тажибаев – легендарная личность, был Наркомом просвещения КазССР, Наркомом иностранных дел КазССР, заместителем Председателя Совета Министров КазССР, ректором КазГУ им.С.Кирова.

Рисунок 1 – Научные школы КазНУ им.аль-Фараби XX века (по З.А.Мансурову)

Можно составить психологический портрет академика Т.Тажибаева, читая книги по истории дипломатической службы Казахстана, воспоминания Д.А. Кунаева, который с теплом отзывался о Т.Тажибаеве. Художественный образ ректора Т.Тажибаева был создан в романе Медеу Сарсеке «Необузданный историк» о судьбе Е.Бекмаханове. Его характеризуют как пронцательного, открытого, умного и интеллигентного, демократичного человека, профессионала своего дела, тонкого психолога с большими организаторскими способностями, заботливого руководителя. Масштабность его исследований по истории образования поражает и сегодня. Он собрал данные о школах Казахстана XVII-XIX веков в архивах городов: Алматы, Ташкента, Ленинграда, Москвы, Казани, Уфы, Омска, областных центров Казахстана. Его фундаментальные труды по истории образования являются образцом скурпулезного сбора, систематизации и

обобщения исторических данных, могут служить примером для современного написания научных работ по истории педагогики и образования.

Заслуга в пропаганде вклада академика в развитие страны и психолого-педагогической науки, организации Тажибаевских чтений принадлежит известному ученому доктору педагогических и доктору психологических наук, ученику Т.Тажибаева, основателю этнопсихологии и истории психологии Казахстана профессору К.Б. Жарикбаеву (1927-2021).

В конце XX – начале XXI века шло активное становление научной школы доктора психологических наук, профессора Сатыбалды Мукатаевича Джакупова (1950-2014), который был выпускником психологического факультета Московского государственного университета им. Ломоносова. Сейчас на кафедре психологии идет развитие и рост научных школ докторов психологических наук Н.С. Ахтаевой, О.Х.Аймаганбетовой, А.М. Ким, С.К.Бердибаевой, Д.Д. Дуйсенбекова, З.Б. Мадалиевой, Н.К. Токсанбаевой, Ф.С. Ташимовой (рисунок 2).

Рисунок 2 – Научные школы докторов психологически наук

Этап активного становления переживают научные школы кандидатов психологических наук – М.П. Кабаковой, Н.С. Жубаназаровой, Э.К. Калымбетовой, Г.А. Касен, С.К. Кудайбергеновой и др. На кафедре работают 10 докторов наук, 10 кандидатов наук, 4 доктора PhD, в том числе несколько остепененных преподавателей и ученых по педагогике и медицине, что создает условия для развития исследовательской среды, способствуют процессам совершенствования менеджмента знаний, «перетокам» [5] и диффузии знаний и инноваций, диффузии научной культуры.

Ранее мы систематизировали направления научных педагогических школ КазНУ (рисунок 3).

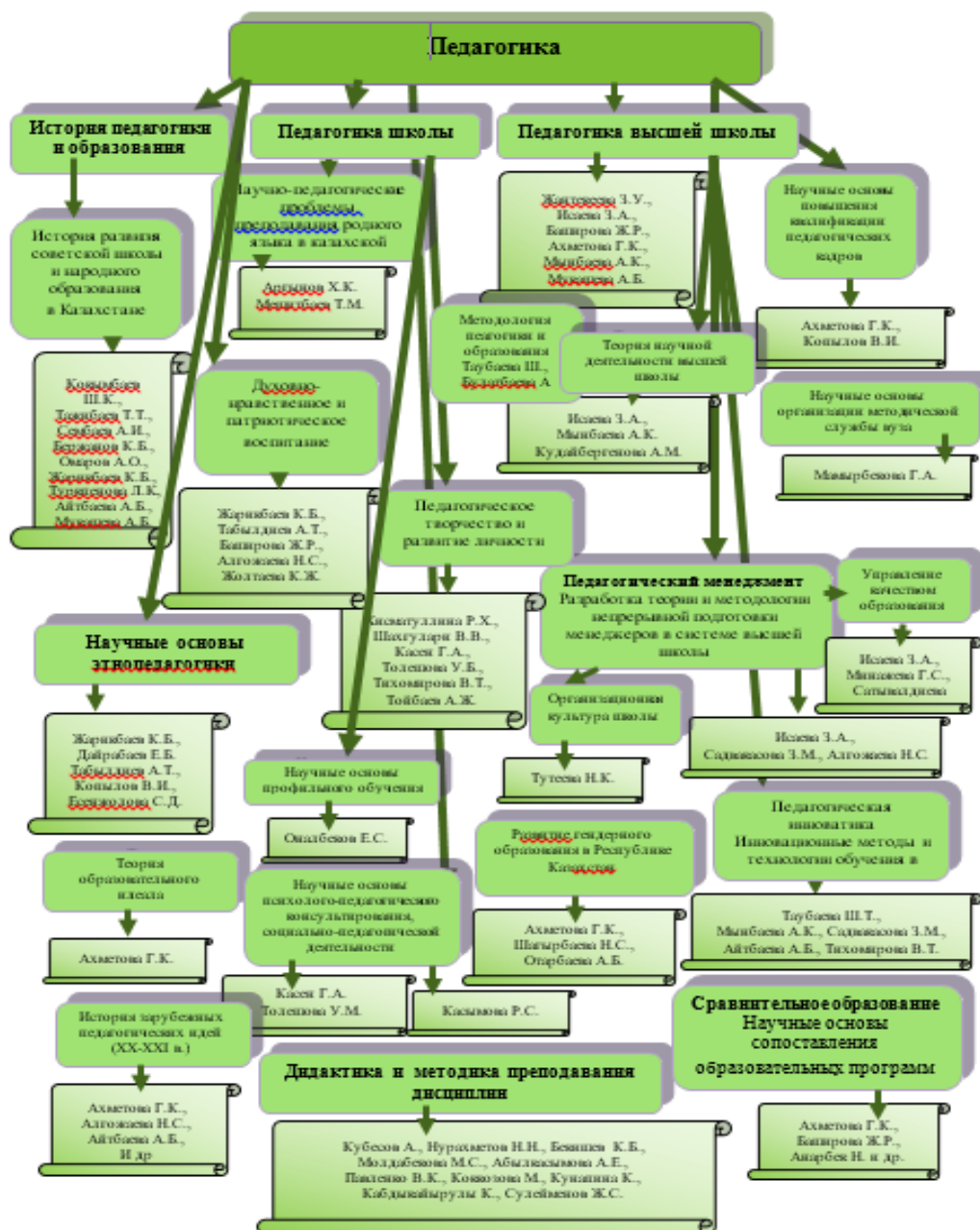

Рисунок 3 – Направления развития педагогической науки и научные школы

Развитие науки возможно лишь только при развитии научных школ, человеческого капитала организации, поэтому это есть приоритет развития кафедры и факультета, университета. В качестве рекомендаций развития научных школ можно выдвинуть следующие положения:

- Совершенствование академической и исследовательской политики вуза, направленной на развитие **научных школ**; развитие научных традиций организации;
- Развитие докторантуры вуза в соответствии с требованиями Европейских стандартов качества образования, совершенствование исследовательской среды, УИРС и НИРС;
- Функционирование постоянно действующих научных семинаров (от ежемесячных → еженедельные);
- Развитие финансирования НИР и лабораторий, совершенствование лабораторного оборудования;

- Поддержка НИР и рабочих групп под конкретные исследовательские задачи (матричная инновационная структура управления);
- Поддержка проведения международных научных форумов;
- Расширение внешних связей, коллаборация с зарубежными партнерами; совместные публикации;
- Преемственность в публикациях (индекс цитирования).

Литература

1. Лешкевич Т. Г. Философия науки. – М.: Инфра-М, 2018.
2. Розов Н.Х. Понятие «научная школа» и проблема финансирования науки в России // Педагогика. – 2007.-№8. – С. 102-106.
3. Мансуров З.А. Научные школы и направления в КазГУ // Горение: статьи, очерки, выступления. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – С.244-256.
4. Спанкулова Л.С. Диффузия инноваций и перетоки знаний в регионах Казахстана: монография. Алматы, 2020. 233 с.
5. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіндегі педагогика ғылымы: тарих және қазіргі заман:әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің педагогика кафедрасына 70-жыл. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

РОЛЬ КОМПЛЕКСНОЙ СИСТЕМЫ МОНИТОРИНГА ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКОВ И СТУДЕНТОВ В ПРЕВЕНЦИИ АУТОДЕСТРУКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Перленбетов М.А., Давлетова А.А., Даулетбаева Б.Ж., Есимбекова А.К.

РОО «Казакское психологическое общество»,

Университет Туран,

Общественный фонд «Центр поддержки семьи «Жанұя»

Алматы, Казахстан

Мақалада жасөспірімдер мен студенттер арасында аутодеструктивті іс-әрекеттердің алдын алудың кешенді мониторингілеу жүйесінің маңыздылығы және ролі қарастырылады. Қазақстандық авторлар дайындаған мониторингілеу жүйесін пайдала отырып жүргізген зерттеулердің нәтижесі талқыланып, бұл жүйенің білім беру психологиясында өте қажет диагностикалық құрал екені көрсетілген.

Кілт сөздер: кешенді мониторинг жүйесі, аутодеструктивті іс-әрекет, жеткіншектің және студенттің тұлғасы, «Ресурс» диагностикалау жүйесі

В статье рассматриваются результаты применения системы комплексного мониторинга личности молодежи и отмечается важность таких исследований в профилактике аутодеструктивного поведения среди подростков и студентов. Система мониторинга разработана казахстанскими авторами как диагностический инструмент в сфере образования, изучается в психологии образования.

Ключевые слова: Комплексная система мониторинга, аутодеструктивное поведение, личность подростка, студента, система диагностики «Ресурс»

The results of the application of complex monitoring system of the personality of teenagers are taken into consideration and the importance of such studies in prevention of self-destructive behavior among teenagers and students are noted. The results of the study conducted using the monitoring system, which were prepared by Kazakhstani authors, are shown and its need in the psychology of education as an important diagnostic tool is noted in the article.

Key words: Complex monitoring system, self-destructive behavior, personality of a teenager, student, «Resurs» diagnostic system

Аутодеструктивное поведение среди молодежи (подростков и студентов) стала одной из актуальных проблем современной психологии образования. Рост негативных социально-психологических проблем в обществе, вызвавшие обеспокоенность общества в целом (суицид, насилие и т.д.) требуют всестороннего изучения причин их появления, разработки технологии диагностики и мер предупреждения. Индикатором социальной запущенности или благополучия семьи является психоэмоциональное состояние обучающегося, показывающее психологическую атмосферу не только в семье, но и в образовательной

среде. В настоящее время, когда идут масштабные перемены и быстрые процессы социально-экономических и политических изменений в обществе, труднее всего приходится молодежи (подросткам, студентам колледжей и ВУЗов) с их еще не устоявшимся мировоззрением, подвижной системой ценностей. Ведь этот период жизни в психологии характеризуется как кризисный. Появляются новые новообразования - «чувство юности», новых смыслов, ценностей взрослой жизни, форм взаимодействия со взрослым миром и т.д.

Аутодеструктивное поведение чаще всего рассматривается как результат того, что крик о помощи не был услышан вовремя. Но, кроме того, это поведение, при помощи которого юноша или девушка пытается привлечь к себе внимание окружающих, особенно своих родителей, друзей и педагогов.

Отмечая актуальность проблемы аутодеструктивного поведения, ученые и специалисты РОО «Казахское психологическое общество» совместно с сотрудниками ОФ «Центр поддержки семьи «Жанұя» разработали *автоматизированную программу «Система диагностики психического состояния детей «Ресурс»* зарегистрированную в Департаменте по правам интеллектуальной собственности (авторское свидетельство № 2174 от 28 сентября 2017г.). Данная система, в последствии стала основой для создания комплексной системы мониторинга.

Основная цель системы мониторинга - выявление и оказание психологической помощи обучающимся, подвергшимся различным формам насилия, профилактика девиантного поведения среди молодежи.

На основе программы «Ресурс» была разработана и внедрена в Алматинской области комплексная система мониторинга аутодеструктивного поведения среди обучающихся.

Комплексная система мониторинга включает в себя несколько этапов:

1 Этап – **диагностика** осуществляется с использованием автоматизированных диагностических программ «Ресурс» и «Сигнал», которые позволяют выявить обучающихся, подвергшихся любому роду насилия: физическому психологическому, сексуальному, буллингу, кибербуллингу и другим видам насилия, а также обучающихся, имеющих суицидальные наклонности и другие виды аутодеструктивного поведения.

Программы «Ресурс» и «Сигнал», а также методические рекомендации на казахском и русском языках, разработаны отечественными специалистами с учетом мирового опыта для применения в условиях Казахстана [1] имеют рецензии и рекомендации к использованию ГУ Национального научно-практического центра коррекционной педагогики, Национальной Академии Образования им.Ы. Алтынсарина, Международной Академии психологических наук, а также ведущих ученых психологов Казахстана.

Для более удобного прохождения тестирования было разработано мобильное приложение для сотового телефона на базе платформы Android. Мобильное приложение PFZH можно скачать с Google play market. Все методические рекомендации и пособия размещены на сайте www.pfzh.kz.

2 этап-**дифференциация**. После обработки результатов мониторинга данная программа, в зависимости от сочетаний ответов, выдает итоговые результаты, дифференцируя обучающихся по 3 категориям и цветам: 1 категория (красный цвет) – зона повышенного риска, необходимо срочное вмешательство, незамедлительное оказание психосоциальной помощи подростку и семье.

2 категория (желтый цвет) – зона скрытого риска; подросток и семья нуждаются в психосоциальной помощи и в психологическом сопровождении.

3 категория (зеленый цвет) – зона психической нормы.

После выявления и дифференциации с обучающимся, попавшими в «зону риска», проводится точечная, адресная психокоррекционная работа специалистами, по их дальнейшему психологическому сопровождению. По завершению мониторинга и анализу полученных данных, итоговые сведения по всем трем категориям централизованно передаются соответствующие органы образования. Информацию об обучающихся,

нуждающихся в более детальном обследовании, психологи получают через администрацию учреждения образования. Результаты теста являются служебной информацией и при необходимости должны быть доведены родителями педагогами-психологами только в личной беседе.

В рамках этой программы на качественно новом уровне решаются вопросы по превенции аутодеструктивного и девиантного поведения среди несовершеннолетних и студентов. Реализация системы мониторинга и психологической помощи позволит обеспечить гармоничное развитие личности подростка и студента [2].

Преимущества системы мониторинга:

1. Масштабность-одновременный охват большого количества обучающихся (школа, район, город, область, республика);
2. Онлайн режим - возможность использования в условиях карантина. Доступ к тестированию обеспечивается через компьютер, мобильное приложение PFZH для сотового телефона;
3. Высокая продуктивность;
4. Экономичность.

С 2018 по 2022 годы совместно с Управлением образования Алматинской области систему мониторинга применили в школах и колледжах, где тестирование прошли более 160 000 обучающихся. Так, по Илийскому району в 2019 году прошли тестирование 13 192 школьников старших классов. Из них в «зоне повышенного риска» оказались 227 человек. В результате психокоррекционного сопровождения подростков данной категории в 2021-2022 гг., при повторном мониторинге, ни один из них не оказался в «зоне риска».

Это говорит о том, что система мониторинга показала свою высокую эффективность в определении уровня аутодеструктивного поведения среди подростков и студентов.

При изучении причин проявления аутодеструктивного поведения выяснилось, что к таковым относятся:

- насилие в семье между родителями: физическое или психологическое;
- насилие в отношении юноши/девушки: психологическое, физическое сексуальное и утрата близких;
- завышенные ожидания со стороны родителей;
- чувства страха за будущее по различным причинам;
- буллинг, кибербуллинг, моббинг.

Наряду с этим, система комплексного мониторинга позволяет сделать:

- Прогноз возможных негативных отклонений формирования психики;
- Выявить склонности к неадекватным поступкам и действиям;
- Раннее выявление различных форм семейного неблагополучия;
- Профилактику аутодеструктивного поведения;
- Осуществление первичного сбора и последующей обработки информации для применения общих психологических коррекционных программ и индивидуальной работы с подростками и их семьями в национальном масштабе.)

При этом количество затраченного времени для проведения диагностических процедур было оптимальным. Таким образом, критериями для отбора диагностического инструментария стали такие показатели, как краткость, лаконичность, информативность, простота в обработке, минимальное количество времени на обработку персональных данных.

Система мониторинга направлена на определение степени выраженности суицидальных намерений, необходимости комплексного сопровождения, стратегий психологической помощи.

Оказание психологической помощи подросткам группы риска, предлагаемый специалистами РОО «Казахское психологическое общество»:

- ведение журнала учета лиц, обратившихся за психологической помощью;
- психологическая коррекция детско- родительских отношений;

- наличие программ индивидуального психолого-педагогического сопровождения обучающихся из группы риска;

- наличие комплексных программ индивидуального сопровождения обучающихся, имеющих потенциальную возможность совершения суицида с указанием характера причин, мер по предотвращению и ликвидации конфликтных и критических ситуаций в социальном взаимодействии участников образовательного, воспитательного или реабилитационного процесса, а также предложений по устранению субъективных причин, способствующих появлению девиантного поведения;

- количество и результативность проведения психологического консультирования и психокоррекционных бесед по переориентации жизненных целей, коррекции самооценки, развитию рефлексии и т.д.;

- снижение аутоагрессивных тенденций среди обучающихся.

Таким образом, применение комплексной системы мониторинга позволяет создать «Психологический портрет» личности студента, а также его семьи и окружения, что может положительно влиять на общую статистику снижения уровня и числа фактов аутодеструктурного поведения среди молодежи.

Литература

1. Перленбетов М.А., Давлетова А.А., Есимбекова А.К. Учебно-методическое пособие для работы с системой диагностики психического состояния обучающихся «Ресурс». Учебно-методическое пособие. Алматы, 2020.

2. Перленбетов М.А., Куандыкова Б., Есимбекова А.К., Давлетова А.А. Система мониторинга и психологической помощи несовершеннолетним. Комплексный подход. Вестник КазНУ. Серия психология и социология. ISSN 2617-7544, eISSN 2617-7552 Психология және социология сериясы. №1 (80). 2022 <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz>

Т.ТӘЖІБАЕВ ЖӘНЕ ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ

Меңлібекова Г. Ж.

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан*

Мақалада ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері, ғылым мен жоғары білімнің ірі ұйымдастырушысы, дипломат Төлеген Тәжібаевтың ғылыми мұраларына талдау жасалып, жаңа дәуірдегі ғаламдық трансформациялау жағдайында психология ғылымының дамуының басым бағыттары мен үрдістеріне сипаттама берілген.

Кілт сөздер: ғалым, ғылыми мұра, ғылымның дамуы, психология ғылымы, зерттеу келешегі

В статье представлен анализ научного наследия великого ученого, выдающегося государственного и общественного деятеля, крупного организатора высшего образования и науки, дипломата Тoleгена Тажібайева, также обоснованы приоритетные направления и тенденции развития психологической науки в условиях глобальных трансформаций новой эпохи

Ключевые слова: ғалым, ғылыми мұра психология ғылымы, ученый, научное наследие, развитие науки, психологическая наука, перспектива исследования.

The article presents an analysis of the scientific heritage of the great scientist, outstanding statesman and public figure, a major organizer of education and science, diplomat Tolegen Tazhibayev, and also substantiates the priority directions and trends in the development of psychological science in the context of the global transformation of the new era

Key words: scientist, scientific heritage, development of science, psychological science, research perspective

Кіріспе. Ұлы ғалым, отандық ғылым мен жоғары білімнің ірі ұйымдастырушысы, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, дарынды дипломат, қазақтың тұңғыш академигі, талантты ұстаз, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Төлеген Тәжібаевтың ғылыми және шығармашылық мұраларын онтологиялық, гносеологиялық және

аксиологиялық жағынан зерделеу қазіргі ойлаудың трансформациялануы мен ғылым салаларының синтезі жағдайында тарихи маңызға ие болып отыр. Академик Т.Тәжібаевтың педагогика, психология және жеке әдістемелер салаларын кіріктірудің қажеттілігін негіздеуі - заңды құбылыс.

Қазақстан Республикасының «Ғылым туралы» Заңында ғылым дегеніміз «функциясы табиғи байлықтарды ұтымды пайдалану және қоғамды тиімді басқару мақсатында табиғат, қоғам және ойлау заңдарын зерделеу, болмыс туралы объективті білімді тұжырымдау және теориялық жағынан жүйелеу болып табылатын адам қызметінің саласы» [1, с. 3] деп анықталған. «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған Тұжырымдамасында» (2022) «ғалым еңбегі нәтижелілігінің маңызды көрсеткіштерінің бірі ғылыми жарияланымдар болып табылады, түрлі елдердің ғалымдары олар арқылы әлемдік білім базасына үлес қосады. Тиісінше ғылыми жарияланымдардың халықаралық дерекқорлары ғылыми-метрикалық көрсеткіштердің негізгі көзі болып табылады» [2, с. 6] деп көрсетілгені елдің әлемдік тұрақты дамудың көкжиегінде әрі бәсекелестік кеңістігіндегі орнын айқындауға және стратегиялық әлеуетінің, адами ресурстарының өміршеңдігі мен жасампаздығын бекітуге айтарлықтай ықпал етеді. Демек, психология ғылымының инновациялық дамуының басым бағыттарын белгілеудегі, іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді ұйымдастыру мен жүзеге асырудағы қазақтың тұңғыш академигі Т.Тәжібаевтың ерен еңбектерін заманауи ғылыми таным тұрғысынан талдаудың ғылым мен жоғары білім жүйесін жетілдіруде ерекше мәні бар.

Негізгі бөлім. «Педагогикалық энциклопедиялық сөздікте» (2003) «Төлеген Тәжібаев - педагогиканың қазақ тарихшысы, Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі (1954), педагогика ғылымдарының докторы (1962), профессор (1949). 1940 жылы Қазақ ССР ағарту халық комиссариатында қызмет етті. 1941 жылдан 1944 жылға дейін Қазақ ССР Халық Комиссарлары Кеңесінің төраға орынбасары лауазымында еңбек етті. 1947-1954 жылдары Қазақ университетінің ректоры, 1961 жылдан бастап педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі болды. Орыс және қазақ мектептері мен педагогикалық ғылымның тарихы бойынша еңбектердің авторы", - делінген [3, с.410]. «Ұлттық психологиялық энциклопедияда»: «Т.Тәжібаев қазақ интеллигенциясының көрнекті және талантты өкілдерінің бірі. Қырық жыл бойы өз халқының қоғамдық өміріне белсене қатысты, халыққа білім беру ісінде және Қазақ ССР мемлекеттік аппаратында жауапты лауазымдарда болды. Төлеген Тәжібайұлы – Қазақстандағы тұңғыш дипломды ғалым - педагогика ғылымдарының докторы, педагогика және психология мамандығы бойынша тұңғыш академик»,- деп көрсетілген [4, с. 68].

Академик Т.Тәжібаевтың ғылыми-зияткерлік қазынасындағы іргелі еңбектерінде XIX ғасырдың екінші жартысындағы халық ағарту, мәдени-ағартушылық, ғылыми-педагогикалық ойдың және мектептердің дамуының әлеуметтік, экономикалық, мәдени алғышарттары мен өзекті мәселелері айрықша орын алады [5, с. 9].

Профессор А.К. Мынбаева «Наркомы просвещения Казахстана. Тулеген Тажибаев» атты мақаласында «академик Т.Тәжібаевтың ғылыми зерттеулерінің ауқымдылығы Қазақстандағы білім тарихы туралы еңбектерінде айқын көрінеді. Академик XIX ғасырдағы Бөкей Ордасы, Торғай, Орал, Ақмола, Семей, Сырдария, Жетісу облыстарындағы мектептердің дамуы туралы деректерді жүйеледі», - деп атап көрсетті [6].

1938 жылдары «Халық мұғалімі» басылымының беттерінде жарияланған мақалаларында Т.Тәжібаев ұлттық мазмұндағы психологиялық терминдерді жүйеледі. Қазақтың киелі топырағында К.Д.Ушинскийдің ғылыми мұрасын тұңғыш рет ғылыми ойдың талдау таразысына салған академик Т.Т.Тәжібаев болды. «К.Д.Ушинский және Ресейдегі педагогикалық психология» атты диссертациясы К.Д.Ушинский туралы зерттеулердің жаңа бағыттарын белгілеуге мүмкіндік берді. Ғылыми еңбектерінде Т.Тәжібаев ресей ғылыми педагогикасының негізін қалаушы, ресей педагогикасы мен психологиясының көрнекті өкілі К.Д.Ушинскийдің дербес және басты құндылық ретіндегі

адам туралы қағидасын дамыта отырып, адамның ішкі әлемін оның денелік және рухани табиғатының тұтастығында ғана тану мәселесін негіздеді. К.Д.Ушинскийдің педагогикалық антропологиясында адам биологиялық және әлеуметтік тіршілік иесі, эволюцияның ең жоғары өнімі және адамзат тарихын жасаушы ретінде қарастырылғанын зерделей отырып, Т.Тәжібаев 1938 жылы «К.Д.Ушинский – Ресейдегі педагогиканың негізін қалаушы» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Бұл еңбектерінде психология мен педагогиканың теориясы мен тарихы, ұлттық мінез бен этнопсихология, халықтық педагогика, мораль, этика мәселелері жүйелі сипатталады.

«К.Д.Ушинскийдің психологиясы және педагогикалық психологиясы» атты іргелі еңбегінің «Алғысөзінде» Т.Тәжібаев тың ғылыми тұжырым жасайды: «К.Д.Ушинский не только педагог, но и величайший психолог, который создал оригинальную систему психологии и явился основоположником педагогической психологии в России. В своем научно-педагогическом творчестве К.Д.Ушинский показал образец органической связи педагогики и психологии, дал глубокое научно-психологическое обоснование методам и приемам обучения и воспитания, особое внимание так называемый «психологический такт» и требуя высокой «психологической культуры» учителя» [7, с. 4].

Бұл іргелі еңбектің құрылымының «К.Д.Ушинский және 60-шы жылдардағы қоғамдық-саяси оқиғалар» атты бірінші тарауы «К.Д.Ушинский 1861 жылғы шаруа реформасымен байланысты халыққа білім беру туралы», «К.Д.Ушинскийдің реформаторлық қызметі және реакция тарапынан оны қудалау», «К.Д.Ушинский педагог демократ» тақырыпшаларды қамтыған болса, «К.Д.Ушинскийдің философиялық көзқарастары» атты екінші тарауы К.Д.Ушинскийдің қоғамдық педагогикалық қызметінің ерте кезеңіндегі философиялық ойлары сипаттауға арналды. Ойлаудың болмысқа қатынасы мәселесін К.Д.Ушинский Гегель рухында шешті. Бұл тарауда Т.Тәжібаев К.Д.Ушинскийдің Гегель философиясынан алшақтауы: оның философиялық көзқарастарының идеализмнен материализм бағытына қарай дамуына сипаттама беріп, оның антропологиялық принципінің мәнін терең зерттейді. Үшінші тарауды Т.Тәжібаев К.Д.Ушинскийдің психологиялық жүйесінің ғылыми ерекшеліктерін ашуға арнады. «Психология және басқа ғылымдар. Психология әдістері», «Психикалық құбылыстарды сипаттау жүйесі, «Адамның психикалық іс-әрекетінің денелік/тәндік құбылыстарға қатынасы», «Сананың функциялары мен «құбылыстары», «Эмоция және сезім», «Ерік, темперамент, мінез», «Рухани құбылыстар» (сөз сыйы, эстетикалық сезім, адамгершілік, кемелдікке ұмтылу, ғылым және дін) деген тақырыптарды терең талдады. «К.Д.Ушинскийдің педагогикалық психологиясы» атты төртінші тарауда Т.Тәжібаев «К.Д.Ушинский - Ресейдегі педагогикалық психологияның негізін салушы», «Даму және оқыту мәселелері», «Тәрбие мен оқытудың бірлігі», «Мектеп тәртібі және адамгершілік тәрбиесі туралы», «Ақыл-ой білімі және ақыл-ой еңбегін ұйымдастыру туралы», «Оқыту және тәрбие үдерісіндегі психикалық функциялардың маңызы мен дамуы туралы» (оқу мен тәрбие үдерісіндегі түйсік пен қабылдаудың маңызы мен дамуы; оқу мен тәрбие үдерісіндегі зейіннің маңызы мен дамуы; оқу мен тәрбие үдерісіндегі естің маңызы мен дамуы; оқу мен тәрбие үдерісіндегі қиялдың маңызы мен дамуы; оқыту және қиялдың дамуы; оқу мен тәрбие үдерісіндегі ойлау мен тілдің маңызы мен дамуы; оқу мен тәрбие үдерісіндегі эмоцияның маңызы мен дамуы; оқыту және ерікті тәрбиелеу; оқыту үдерісіндегі көрнекіліктің маңызы; бастапқы сауаттылыққа оқыту) тақырыптар шеңберінде ғалымның психологиялық пайымдаулары мен ғылыми көзқарастарын саралады.

Т.Тәжібаев ресейлік педагогиканың ғылыми негіздерін ұсынған К.Д.Ушинскийдің педагогикалық психологиядағы оқытудың тәрбиелік идеясын негізінде тұжырымдалған тәрбие мен оқытудың өзара байланысы мәселесінің мазмұндық, аксиологиялық, генетикалық аспектілеріне терең талдау жасады. Тәрбиеші мен тәрбиеленушілердің өзара қарым-қатынастарына және тәрбиеші тұлғасының ықпалына қатысты мәселелер дәстүрлі сипатта болғанымен, гуманизация идеясы шеңберінде кең ауқымда қарастырылды. Т.Тәжібаев К.Д.Ушинскийдің белсенділік идеясын «адам - тәрбие субъектісі» деген

қағидасын тұжырымдаумен байланыстырып, еңбектеріне ғылыми тұрғыдан баға берді. 1938 жылдары «Халық мұғалімі» басылымының беттерінде жарияланған мақалаларында Т.Тәжібаев ұлттық мазмұндағы психологиялық терминдерді жүйеледі. Профессорлар Қ.Б.Жарықбаев, О.С.Саңғылбаев «Т.Тәжібаевтің ғылыми ізденістері негізінен екі бағыттың төңірегінде, атап айтқанда, ұлт тілінде психологиядан оқу құралдарын құрастыру мен халқымыздың педагогикалық және психологиялық ой-пікірлерінің даму, қалыптасу жолын зерттеу ісіне бағытталды», - деп атап көрсетті [8, с.514]. «Патриоттық сезім» ұғымына қатысты «...Өз Отанын, өз халқын, өз тілін, халықтың тамаша ұлттық дәстүрлерін жалынды жүрекпен сүйген... өзінің Отанға деген сүйіспеншілігін сөз жүзінде емес, іс жүзінде көрсеткен адам ғана нағыз патриот саналады» [8, с.294] деген тұжырымы 1950 жылы профессор Т.Тәжібаевтың жетекшілігімен кандидаттық диссертация қорғаған М.Мұқанов қазақ жауынгерлерінің ұлттық психологиясына, халқымыздың Отан соғысы майданында көрсеткен ерлік, батырлық іс-қимылдарына психологиялық талдау жасауға негіз болды.

1992 жылы жарыққа шыққан Т.Тәжібаевтың «Жалпы психология» атты еңбегінде психология ғылымының теориялық негіздері қарастырылды. VI ғасырдан XXI ғасырға дейінгі аралықта Қазақстанда психологиялық ғылымды кезеңдерге бөлуді негіздей келе, профессор Х.Т.Шерьязданова психологиялық білімдердің жаңа саласының, яғни этнопсихологияның қалыптасу кезеңін Т.Тәжібаевтың есімімен қатар атап өтеді, атап айтқанда «Это период становления собственно научной психологии, которая в реальной диалектике на этапе культурной эволюции человечества, определила как объект истории психологии, так и объект этнопсихологии. Данная проблема раскрывается в контексте развития личности Т.Т. Тажибаева, здесь главным является роль личности в накоплении результата психологического познания и становления самой науки» [9, с. 192].

«Қазақ ағартушысы Т.Т. Тәжібаев, - деп жазды Мирсаитова С.Г., - мұрағат көздері негізінде 1850 жылы Орынборда шекара комиссиясының қатысуымен құрылған қазақ балаларына арналған мектептің қызметін зерттеді» [10, с.8]. Оның бұл қадамы қазақ халқының ағарту ісіне оң ықпал еткенін жоғары бағалауға негіз болды. «Т. Тәжібаевтың зерттеулерінде К.Д.Ушинскийдің шығармашылығындағы «рухани құбылыс» ұғымын зерделеп, адамгершілік тәрбиесінің мәнін ашып, жоғарғы психикалық функцияларды дамытудың маңызын көрсетті», - деп жазды В.Ю. Капустина [11, с.79]. Зерттеулерде Т.Тәжібаевтың шешіндік талантын жоғары бағалау қазақ ұлтының менталитетімен анықталады деп тұжырым негізделді [12, с.72], XX ғасырдың соңына қарай пәнаралық сала ретінде басқару психологиясының дамуы тек менеджмент, басқарудың жалпы теориясы, жүйелі талдау, ұйымдық психология мен ұйымдық мінез-құлық салаларындағы жетістіктерге ғана емес, эксперименттік психология мен этнопсихология жетістіктеріне негізделді, әсіресе Т.Тәжібаевтың, С.М.Жақыповтың, З.Б.Мадалиеваның және олардың шәкірттерінің зерттеулері арқасында дамыды [13, с.13].

Психология ғылымындағы тың зерттеулер қатарында М.К.Ахметованың 2010 жылы қорғаған «Академик Т.Тәжібаевтың психологиялық мұрасы (1910-1964) және заманауи қазақстандық психология» атты тақырыптағы диссертациялық еңбегін атап өтуге болады. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың бірінші ширегінде психология ғылымының докторы, профессор С.М.Джакуповтың ғылыми мектебінің қалыптасуы қарқынды жүзеге асты. Психология ғылымдарының докторы, профессорлар Н.С. Ахтаева, О.Х. Аймағанбетова, А.М. Ким, С.Қ.Бердібаева, Д.Д. Дүйсенбеков, З.Б. Мадалиева, Н.К. Тоқсанбаева, Ф.С. Ташимовалардың ғылыми мектептері даму үстінде. Психология ғылымдарының кандидаттары М.П. Кабакова, Н.С. Жұбаназарова, Э.К. Қалымбетова, Г.А. Касен, С.К. Құдайбергеноваларды ғылыми мектептері дамудың белсенді кезеңін бастан кешіруде [14, с.17].

Профессор, психология ғылымдарының докторы Ерментаева А.Р. «Қазақстанда психологияның дамуына үлес қосқан тұлғалар» атты мақаласында «Республикадағы жоғары мектеп психологиясының өсіп-өркендеуі белгілі психолог-ғалымдар: Қ.Б. Жарықбаев, Б.М. Хамзин, С.М. Жақыпов, Ж.Ы. Намазбаева, Х.Т. Шерьязданова, В.К.

Шабельников, Ж. Түрікпен-ұлы, А.М. Ким, Н.А. Логинова есімдерімен тікелей байланысты. Қазақ қыздар мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры, психология ғылымдарының докторы Х.Т. Шеръязданованың ғылыми мектебінде жан-жақты зерттеліп келеді. Профессор Х.Т.Шеръязданованың ғылыми жетекшілігімен педагогикалық психологияның, соның ішінде, жоғары мектеп психологиясының өзекті мәселелері бойынша 30-дан аса ғылым кандидаттары мен 3 ғылым докторлары (А.Р. Ерментаева, А.Т. Ақжанова, Н.Ж. Бәрімбеков) дайындалып шықты. Психологияның дамуына Ж.Ы. Намазбаева, Р.Б. Каримова, О.С. Сангилбаев, З.А. Мовкебаева, Н.М. Іргебаева, Л.А. Сәрсенбаева, Г.Т. Бекмұратова және т.б. үлес қосып келеді», - деп жазды [15, с.10-11]. Тоқсанбаева Н.Қ. профессор С.М.Жақыповтың ғылыми мектебінің дамуын сипаттайды, «әлеуметтік-психологиялық жағдайларды және оқыту процесіндегі танымдық ісәрекеттердің тиімділік механизмдерін зерттеу (Лекерова); полиэтностық орта жағдайындағы этностық нанымдардың, стереотиптер мен құндылық бағдарлардың қалыптасу және даму механизмдерін кешенді зерттеу (Бердібаева С.К., Әмірова Б.Ә.); адамдардың бірлескен іс-әрекетіндегі, соның ішіндегі моноэтностық және полиэтностық өзара әрекет пен қарым-қатынастағы мағына, мотив және мақсатқұрылым механизмдерін зерттеу (Тоқсанбаева Н.Қ.); ойлау іс-әрекетіндегі (эмоциялы интеллект) эмоциялы-мағыналық реттеу мәселелерін зерттеу (Мадалиева З.Б.) [16, с. 6].

Қорытынды. ХХІ ғасырдағы психология ғылымының дамуының жаңа кезеңінде Т.Тәжібаевтың, С.М.Жақыповтың, Қ.Б.Жарықбаевтың ғылыми мұраларын зерделеуге назар аударылып отыр. Жалпы психология, психология тарихы, этнопсихология (Т.Тәжібаев, Қ.Б.Жарықбаев), педагогикалық психология (С.М.Жақыпов), адамның цифрлық трансформацияға ықпалы, спорт психологиясы, эмоция психологиясы (З.Б.Мадалиева), рухани құндылықтық бағдар психологиясы, когнитивті мінез-құлықты тұғыр контекстінде жасөспірімдердің өзіне-өзі қол жұмсау ойларын зерттеу (А.К.Мынбаева), когнитивті психология (А.М.Ким, О.С.Саңғылбаев), басқару психологиясы; психологиялық консультация (С.Қ.Бердібаева), жоғары мектеп психологиясы (Х.Т. Шеръязданова, А.Р.Ерментаева), балалар психологиясы, әлеуметтік психология, ұйымдық психология, танымдық іс-әрекет психологиясы, әлеуметтік интеллект пен IQ арасындағы байланыс (А.С.Нурадинов, А.С. Мамбеталина, Ж.Т. Уталиева), интегративті және отбасы психологиясы (В.В.Козлов, Құлжабаева Л.С.), денсаулық психологиясы, субъективті әл-ауқат т.б мәселелер бойынша игі ғылыми ізденістер жүзеге асырылуда.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының « Ғылым туралы» Заңы. «Егемен Қазақстан» 2011 жылғы 25 ақпандағы № 59-61 https://ingeo.kz/?page_id=4596&lang=kz
2. Республикасының ғылымын дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған Тұжырымдасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы үкіметінің 2022 жылғы 25 мамырдағы №336 қаулысы <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2200000336>
3. Педагогический энциклопедический словарь. - М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 2003. - 527 с.
4. Национальная психологическая энциклопедия <https://vocabulary.ru/termin/tazhibaev-tulegen-tazhibaevich.html>
5. Тажибаев Т.Т. Развитие просвещения и педагогической мысли в Казахстане во второй половине XIX века. Алма-Ата, 1958.-198 с.
6. Мынбаева А.К. Наркомы просвещения Казахстана. Тулеген Тажибаев//Открытая школа. -2015.-№3(144). https://open-school.kz/glavstr/classic_modern/classic_modern_144_1.htm
7. Тажибаев Т. Психология и педагогическая психология К.Д.Ушинского. -Алма-Ата, «Казахское объединенное государственное издательство», 1948. -206 с.<http://e-kitap.kz/book/4817/read>
8. Психология: Энциклопедиялық сөздік./ Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 624 б.
9. Шеръязданова Х. Т. Историк психологии К.Б. Жарикбаев: к портрету ученого и педагога //Вестник Казахского национального женского педагогического университета. – 2019. – №. 4. – С. 191-195.
10. Мирсаитова С.Г. Народное образование на Южном Урале в первой половине XIX в.//Автореф. канд.ист.наук. -Уфа, 1999.- 23 с.

11. Капустина В. Ю. Антропологические идеи развития духовности в творчестве КД Ушинского //Вестник Московского государственного лингвистического университета. Образование и педагогические науки. – 2018. – №. 4 (808). – С. 74-82.
12. Кулжабаева М.Ж. Ораторский талант Тулегена Тажибаева//Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] – Випуск 32. – Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. – 108 с.
13. Петренко С. Ю. Психология управления: Учебное пособие/ Петренко С.Ю. – Алматы: Казахстанско-Немецкий Университет, 2020. – 128 с.
14. Мынбаева А.К. Психологические научные школы КазНУ им.аль-Фараби и вопросы трансформации вуза в исследовательский университет//В сб.: Материалы международной научно-практической конференции «Проблемы и перспективы развития психологической готовности современной личности и общества». - Астана, ЕНУ им Л.Н.Гумилева, 2022. -529 с.
15. Ерментаева А.Р. Қазақстанда психологияның дамуына үлес қосқан тұлғалар// «Профессор С.М. Джакупов и развитие психологической науки в Казахстане»: Сб. статей Республ. научно–теоретической конференции–Астана: 2015. - 219 с.
16. Токсанбаева Н.Қ. Қазақ психологиясы тарихындағы «С.М.Жақыповтың - үлкен мектебі»// «Профессор С.М. Джакупов и развитие психологической науки в Казахстане»: Сб. статей Республиканской научно – теоретической конференции г. Астана: ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, 2015. - 219 с.

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ СТУДЕНТА ПРИ ПРОЯВЛЕНИИ ФРУСТРАЦИИ

Мухамедова Д.Г.

*Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
Ташкент, Узбекистан*

Мақала фрустрация кезіндегі студенттің психологиялық қорғанысының ерекшеліктерін зерттеу мәселесіне ғылыми шолу жасауға арналған.

Кілт сөздер: фрустрация, қорғаныс механизмдері, психологиялық қорғаныс

Статья посвящена научному обзору по проблеме изучения особенностей психологической защиты студента при проявлении фрустрации.

Ключевые слова: фрустрация, защитные механизмы, психологическая защита

The article is devoted to a scientific review on the problem of studying the characteristics of a student's psychological protection during the manifestation of frustration.

Key words: frustration, defense mechanisms, psychological defense

Проведенный анализ научной литературы по изучаемой проблеме показывает, что на сегодняшний день, практически все исследователи признают существование определенных защитных механизмов у каждого человека, направленные на те, или иные негативные жизненные явления, в том числе и при проявлении фрустрации. При этом наблюдается некоторая разноплановость, отсутствие единой точки зрения относительно психологического понимания, значения и характеристик.

Исследователи полагают, что основная содержательная основа всех наиболее известных определений рассматриваемого понятия практически совпадают с общеизвестным психоаналитическим пониманием сущности психологической защиты, которое заключается в целенаправленном действии специального механизма в ситуации конфликта по максимальному снижению выраженности тревоги на уровне сознательного и бессознательного. То есть основной целью психологической защиты можно выделить снижение эмоциональной напряженности, которая провоцируется тревогой относительно осуществления лично значимых действий. Негативным моментом в этом механизме, может являться уровень действия, а именно бессознательный. Так как действия субъекта вне его сознательного могут проявляться в определенной неадекватности само восприятия, а также восприятия окружающих [1,4].

И.И. Ветрова отмечает, что механизмы психологической защиты активно участвуют в процессе приобретения опыта восприятия себя и образа другого. Они проявляются в тенденции сохранения привычной мысли о себе, отрицая или искажая информацию, которая расценивается как неблагоприятная, поскольку разрушает первичное представление о себе. Механизмы психологической защиты, которые развиваются в онтогенезе как средства адаптации и решения конфликта, могут при определенных условиях обеспечивать прямо противоположные состояния дезадаптации и перманентного конфликта. В основе этой неоднозначности лежит тот факт, что в большинстве механизмы психологической защиты являются продуктами конфликтов раннего онтогенеза. В зависимости от интенсивности этих конфликтов, они могут быть простыми или сложными, на бессознательном уровне или на сознательном, более или менее интенсивными и адекватными общественно заданным стандартам поведения. В связи с этим они могут мешать, вредить процессу адаптации в новом, расширенном социальном контексте [2].

Как отмечает Г. Тарт, включаясь в психотравмирующие ситуации, психологические защитные механизмы выступают в качестве своеобразных барьеров на пути течения соответствующей информации. В результате взаимодействия с ними тревожная для личности информация либо игнорируется, либо искажается или фальсифицируется. Тем самым у индивида формируется специфическое состояние сознания, которое способствует сохранению гармоничности и уравновешенности структуры личности [1,3].

По мнению А.И. Анисимова, Н.Н. Киреевой, срабатывающая автоматически, психологическая защита снижает напряжение, улучшает самочувствие и тем самым приспособливает человека к той или иной ситуации, так как уменьшается тревожность и страх. Однако, часто это требует очень много от человека и тогда защита создает для него много ограничений, которые приводят к замкнутости и изоляции. Организация психологической защиты и ее способность противостоять внешним пагубным для личности воздействиям у разных людей не одинакова.

У.Е. Грачев выделяет следующие средства психологических защит, которые часто применяются в ходе учебной деятельности студентами:

- установка на негативный результат, в этом случае студент трансформирует в свое сознание определенные негативные образы результатов учебной деятельности и, таким образом способствует их практической реализации;

- тенденция обвинять других в собственных неудачах, в этом случае студент обвиняет во всем других, кроме самого себя, упрекает сокурсников, педагогов, администрацию, родителей и т.п.;

- отрицательная жизненная установка, в этом случае позиция студента выражается в пессимистических оценках, которые распространяются и на окружающих, на межличностное взаимодействие;

- конформная установка при принятии решений, в этом случае студент ориентируется на мнение других, строит свое поведение в зависимости от суждений окружающих, обеспечивая себе своеобразное объяснение относительно не возможности реализации своих идей;

- негативная установка на свою внешность, в этом случае студент считает, что он никому не нравится и поэтому, даже в перспективе, к нему не будут хорошо относиться, эта установка является фикцией самооправдания того, почему у него не складываются отношения с окружающими [2].

По мнению И.Г. Вагина, в критических ситуациях межличностного взаимодействия у индивида могут активизироваться своеобразные ранние (детские) состояния, под влиянием которого он может переносить свои проблемы на окружающих [3].

С.С. Никольский предлагает вовлекать студентов высших образовательных учреждений в активное социально-психологическое обучение с целью оптимизации различных негативных проявлений психологической защиты. Такой подход способствует к самоанализу личностных проблем, их решению, а также позволяет направить психическую

энергию студентов на значительное улучшение процессов взаимодействия с окружающими, в том числе участниками учебной деятельности [4].

Таким образом, исходя из вышеизложенного можно заключить, что напряженность, стрессогенность, коллективный характер учебной деятельности, распространенность фрустрации среди современного студенческого контингента высших образовательных учреждений весьма актуализируют проблему психологической защиты. Большинство исследователей рассматривают данную проблему на феноменологическом уровне. Несмотря на это, остаются малоизученными вопросы, связанные с особенностями функционирования механизмов психологической защиты, характером взаимосвязей на бессознательном и сознательном уровнях регуляции поведения в напряженных, стрессовых, а также в ситуациях оказывающие провоцирующее воздействие на развитие фрустрации в учебной деятельности студента.

В рамках нашего исследования, под психологической защитой целесообразно понимать особые психические процессы, протекающие как на сознательном, так и на бессознательном уровнях, направленные на максимальное снижение эмоциональной напряженности, тревоги, переживаний и пр. путем искажения поступающей информации или соответствующего изменения поведения. При этом негативным аспектом в данном процессе является бессознательный уровень действия, т.е. действия вне сознательного могут проявляться в определенной неадекватности оценивания поступающей информации, само восприятия, а также восприятия и взаимодействия с окружающими. В связи с этим, чрезмерная психологическая защищенность студента может оказывать провоцирующее действие относительно фрустрации. Вместе с тем, в некоторых случаях психологическая защита блокирует действие провоцирующих ситуаций, однако фрустрация сохраняется на глубинном уровне, оказывая негативное влияние как на личностное развитие, учебную деятельность студента, так и на общее его самочувствие. Данные характеристики протекания подчеркивают роль и значимость социально-психологических особенностей, а также важное значение формирования и развития механизмов психологической защиты.

Литература

1. Ветрова И.И. Развитие контроля поведения, совладения и психологических защит в подростковом возрасте: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13. - Москва, 2011. - 288 с.
2. Грачев У.Е. Механизмы психологической защиты личности студента. / У.Е. Грачев. М.: МГИЭИП, 2006. - 67 с.
3. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. - М.: «ЧеРо» совместно с издательством «Юрайт», 2000. - 344с.
4. Никольский С.С. Социально-психологическое обучение как фактор оптимизации негативных проявлений психологической защиты студентов / С.С. Никольский // Психология высшей школы. 2007. - №6. - С. 141-148.
5. Тарт Г. Механизмы защиты / Г. Тарт // Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия. Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2000. - С. 482-509.

ЖАҢА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХИ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Сейітнұр Ж.С.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада бүгінгі таңда тарихи-психологиялық зерттеулердің маңызы ашылады. Еліміздегі психология ғылымы дамуындағы кейбір түйткілді мәселелер талданады.

Кілт сөздер: Отандық психология ғылымы, тарихи-психологиялық зерттеулер әдіснамасы

В этой статье раскрывается значение историко-психологических исследований. Анализируются некоторые проблемные вопросы развития психологической науки в стране.

Ключевые слова: Отечественная психологическая наука, методология историко-психологических исследований.

This article reveals the importance of historical and psychological research. Some problematic issues of the development of psychological science in the country are analyzed

Keywords: Domestic psychological science, methodology of historical and psychological research.

Қазақстан 2022 жылдың қаңтарынан бастап өзінің саяси дамуында жаңа бір кезеңге аяқ басты. Тарих біздің көз алдымызда жасалып жатыр. Бұл қоғамның күллі саласына өз ықпалын тигізуде. Құндылықтарды қайта бағалау, өткеннен сабақ алу өзекті болуда. Әсіресе, идеологияға жақын қоғамдық ғылымдар болып жатқан өзгерістерге өз бағасын беріп, оның себеп-салдарын зерттеуге тырысуда. Осындай жағдайда, ғылыми рефлексияның маңызы арта түседі. Біз «қандаймыз және қайда барамыз?» деген сауал күн тәртібіне қайта шықты. Зерттеушілер білімнің пайда болуы мен қабылдануының әлеуметтік, мәдени, идеологиялық әсерге, яғни қоғамның сұраныстары мен талаптарына тәуелділігі екенін біледі.

Жалпы мемлекеттік саясаттың ғылым дамуына, ғылыми шығармашылыққа тигізетін ықпалын психология ғылымы өз тарихында талай бастан кешті. Мысал ретінде, кенестік дәуірдегі педология мен психотехниканың тарихын айтсақ та жеткілікті. Олардың жойылуы туралы клиникалық психология маманы, психология ғылымдарының докторы Николай Сергеевич Курек арнайы кітап та жазды. [1]. Алысқа ұзамай-ақ қояйық, біздің университеттің тарихында «этникалық және педагогикалық психология» атауы бар кафедраның жойылуы көз алдымызда өтті. Алайда қаншама ғылым докторлары мен кандидаттары этнопсихология бойынша зерттеулер жүргізді. Сонда олардың зерттеулерінің ғылыми құндылығы, эвристикалық әлеуеті болмағаны ма? Шынында да, сапалы теория мен концепциялар одан әрі ғылыми ізденіс үшін жаңа идеяларды ынталандыруы керек еді. Институционалдық өсуге әкелуі тиіс еді. Бірақ олай болмай шықты. Психология тарихынан алған сабақтың бірі жүргізілген және жасалып жатқан ғылыми-зерттеу бағдарламаларының оң және теріс эвристикасын анықтау. Ол үшін арнайы тарихи-психологиялық зерттеулер керек.

Психология тарихшылары келешегі бар идеялармен бірге психологиялық теория мен практиканың дамуындағы қателіктерді, тұйыққа тірелген жайттарды ашып көрсетуі, олардың қайталанбауын болашақ зерттеушілерге ескертуі тиіс. Тарихи-ғылыми зерттеу барысында анықталған қателіктер де маңызды. Тарихтан сабақ алу кемшіліктерді мойындаудан басталады. Ғылымның өз логикасынан бөлек, ғалымның жеке басының рөлі, оның сол ғылымның қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесі өте маңызды болып шықты. Сол себепті өмірбаяндық әдістерді қолдана отыра жеке ғалымдардың ғылыми мұрасын арнайы зерттейміз де. Ол сара жол ма, әлде қара жол ма, нұрлы жол ма әлде улы жол ма, бәрі таразыға түседі. Мұнда жүйенің келтірген залалы да және ғалымның жеке қасиеттері мен позициялары да ескеріледі. Тарихи-ғылыми зерттеулердің бағалау функциясын қаласаң да, қаламасаң да ешкім жоққа шығара алмайды.

Ғылым дамуына түрлі факторлар әсер етеді. Мәселен, әлеуметтік жағдай ғылымның дамуына бірнеше жолмен әсер етуі мүмкін: 1) ол белгілі бір концепция мен теорияның дамуына жағдай жасайды. 2) ғылыми теорияның қоғамның күтуі мен үміттеріне сәйкес келуі осы теориялармен жұмыс істеуге неғұрлым қабілетті зерттеушілерді тартуға ықпал етеді. Мемлекеттің ғылымға қатысты саясаты да көп жайды анықтайды. Мысалға, Қазақстандағы психология ғылымы дамуын тежеген ХХ ғ, 30-40 жылдарындағы саяси қуғын-сүргінді айтсақ болады. Немесе кейде мемлекет тарапынан болып жатқан асығыс, қате шешімдер де ғылым дамуына кері әсер етеді.

Жоғары білікті кадрларды даярлау саясатындағы қателіктер ғылымда тұтас бір жоғалған буынның пайда болуына әкелді. Қазақстанда Философия докторы (PhD), бейіні бойынша доктор ғылыми дәрежелеріне ұсынылған диссертацияның ғылыми нәтижелерін шетелдік компаниялардың (Томсон Рейтер, Scopus) деректер базасына кіретін, жоғары импакт-факторға ие халықаралық ғылыми журналда жариялау талабы да қазақтілді жастарды ғылымға тартуға кедергі болды. Лингвистикалық теңсіздік орын алды. Ғылыми

диссертация қорғау қарқыны күрт төмендеді. Отандық зерттеулердің халықаралық журналдарда жарияланумен қатаң байланыстыру оңтайлы шешім еместігін мойындауымыз керек. Ғылым саласында Матай (Матфей) эффектісі (ағылш. Matthew effect) байқалды. Яғни, артықшылықтардың біркелкі бөлінбеуі құбылысы, онда оларды иеленуші тарап оларды жинақтауды және көбейтуді жалғастырады, ал екіншісі, бастапқыда шектеулі, одан да қатты айырылады, сондықтан одан әрі табысқа жету мүмкіндігі аз болады. Ғылымды өлшеу саласында ғалымдардың жұмысы танылуындағы теңсіздікті азайту мақсатында кейбір қадамдар жасалып жатыр. Қазір ақырындап сең бізде де қозғала бастаған секілді.

Тағы бір маңызды фактор - белгілі бір психологиялық теорияны жасаушы ғалымның жеке басы, оның құндылық бағдарлары, когнитивтік стилі, ерік-жігері, әріптестерімен қарым-қатынас ерекшеліктері, белгілі бір ғылыми мектепке қатыстылығы және т. б. Ғалымның жеке басын, оның өмірбаянын талдау ғылыми міндеттерді таңдаудың қалай жүретінін, оның сенімдері үшін қалай күресетінін, қоғамдық пікірге қалай қарсы тұра алатынын түсінуге мүмкіндік береді. Негізі ғалымдардың зерттеулері ешкімге керек болмай архивте құр шаң басып жатпауы керек. Немесе бір шектеулі топ қана білетін дүние болмауы тиіс. Ғылыми зерттеу нәтижелерін дәріптеп көпшілікке тарату, танымал ету де керек екен. Зерттеушінің өз басы кішіпейіл әрі қарапайым болса, насихаттау жұмысын тарихшылар қолға алуы тиіс. Ғылым тарихшы солардың ішінен құнын жоғалтпаған идеялар мен мағұлматтарды іріктеп алып оқулыққа енгізуі шарт. Кенді өңдеп ішінен құнды затты екшелеп алғандай.

Психология тарихшылары психология тарихының тәрбиелік функциясына ерекше көңіл бөледі. Зерттеуші В.А. Кольцова психология тарихының тәрбиелік функциясын тек кәсіби мәдениетті ғана емес, сонымен бірге зерттеушінің жеке тұлғасын қалыптастырумен байланыстырады [2]. Тарихты жазған адам болашақты қалыптастырады. Кім оны қалай жазып түсіндіреді, көпшілік солай қабылдайды. Әсіресе, оқулыққа кім қалай кірді, кейінгі ұрпақ сол түсінікті алады. Егер тарихты басқалар жазатын болсақ, өмірге солардың көзімен қараймыз. Тарих - ұлттық мақтаныш сезімін қалыптастыруда таптырмас құрал. Бұл жерде біз қазірдің өзінде өзге елдері тарихшылары жазған кітаптардың қазақстандық студенттердің санасына енгізетін көзқарастар мен құндылықтар туралы айтып отырмыз. Психология тарихына қатысты кез келген кітапты алып қарасақ, онда қазақстандық авторлар есімдері, олардың еңбектері жоқ. Бізге көрші Ресейден келген оқулықтардың да ықпалы өте зор. Ол кітаптың авторлары кейде өз көзқарастарын саяси құралға айналдырып отыр. Көрші мемлекеттің тарихшылары біздің елдің өкілдерінің кез келген салаға, соның ішінде ғылымға қосқан үлесі мен маңызына күмән келтіре отырып, тарихи фактілерді өз бетінше түсіндіріп қана қоймай, сонымен қатар оқу орындарының білім беру бағдарламаларына да ықпал ете алды. Бұдан біз төл тарихымызды өзіміз жазудың қажеттілігі айқын көрінеді.

Психология ғылымының бейнесін құрудағы тарихи-психологиялық білімнің рөлі өте зор. Егер психология психикалық болмысты зерттесе, оның тарихы әртүрлі кезеңдердегі психикалық болмыс туралы түсініктердің, көзқарастардың қалыптасуын зерттейді. Психология тарихы студенттерде сол ғылымға қатысты көзқарастары қалыптасуына және оқушының қандай құндылықтарды меңгеретініне үлкен әсер етеді. Ол тек психологиялық білімнің қайнар көзі ғана емес, тұлға дүниетанымын қалыптастыру құралы. Нені оқисың, соны сіңіресің.

Өзге жұрттың білімін үйрену қажеттігі қазақстандық мазмұнды жоққа шығару дегенді білдірмейді. Әдіс пен технология сырттан келсе де (импорттау), материал отандық болуы шарт. Оның үстіне қаншама қарқынды жаһандану болып жатса да адам өзінің туған ұлты мен мемлекетінен бас тартпайды екен. Отаншылдық сезімі, өз еліне бүйрегі бұру кейде табиғи қасиет сияқты. «Ұлттық Мен» сезімі маңызын жоймайды. Геосаяси текетірес кезінде қайта ол асқына түседі. Өзекті бола бастайды. Ғылымдағы ұлттық мүдде маңызды бола бастайды. Ұлттық санасы бар адам сырттай болса да өз ұлтына жанкүйер, тілеулес болады.

Психология ғылымының дамуын анықтайтын маңызды мәселелердің бірі оның әдіснамалық негізі болып табылады. Шетелдік психологияда әдіснамалық негіз зерттеудің қай бағытта жүргізілетініне байланысты анықталады. Олар бихевиористік, когнитивтік, психоаналитикалық, гуманистік тұғырлар және т.б. болып бөлінеді. Осыған байланысты гуманитарлық білімнің әдіснамасын және, атап айтқанда, тарихи-психологиялық зерттеулерді қалай құруға болады?

Тарихи-гуманитарлық білімді зерттеудің кейбір әдіснамалық тұжырымдамаларын қарастырып өтейік. Бірқатар кәсіпқой тарихшылар («тарихи мектептің» өкілдері) позитивизм ықпалына бой алдыра отырып, «эмпирикалық тарихты» нағыз «позитивті» ғылымға айналдыруға тырысты, олардың міндеті оқиғаларды қалай орын алды дәл солай суреттеу деп есептеді. Тарихи дереккөздер олар үшін жаратылыстану ғылымындағы зерттеулердің позитивистік моделіне ұқсастығы бойынша эксперименттік деректер рөлін атқарды. Ал оны субъективті түсіндіруді қате деп есептеді.

Біз ғылым тарихындағы позитивистер мен неокантшылар арасындағы пікір таласты жақсы білеміз. Мәселен, В. Виндельбанд жаратылыстану тұғыры ерекшеліктерін талдай отырып, оның жалпылау (генерализация) әдісіне негізделгенін атап өтті. Жаратылыстану үшін бір ғана жеке оқиға, жағдай қызығушылық тудырмайды, тек табиғатты жалпылама сипаттау ғана мәнге ие болады. Кез келген жеке жағдай теориядан туындауы және заңға бағынуы мүмкін, оның дербес құндылығы жоқ ерекше бір көрініс ретінде қарастырылуы мүмкін. В. Виндельбанд бұл тұғырды номотетикалық деп атады. Ал тарих ғылымы идиографиялық тәсілге жүгінеді, яғни жекелеген жағдайларды талдау әдісіне (мысалы, жеке тарихи оқиға, ел тарихындағы белгілі бір кезең, көрнекті тұлғаның өмірбаяны, т.б.) көңіл бөледі. Сонымен, гуманитарлық ғылымдар әдісінің ерекшелігі жеке феноменді бөліп көрсету болып табылады: жеке және ерекше құбылыстар да мәнді. Неміс ғалымы Генрих Риккерт өз тұжырымдамасында «құндылық принципінің арқасында ғана мәдени процестерді табиғат құбылыстарынан ажыратуға болады» деп атап көрсетті. Болмыстың барлық құбылыстары екі түрлі болуы мүмкін: құндылықтармен байланысты құбылыстар және олармен байланысты емес құбылыстар (құндылық-бейтарап). Неокантшылар көзқарасы бойынша тарих тек мәдениет туралы ғылым бола алады, өйткені оның объектісі құндылықтармен байланысты, тарих бір нәрсені ғана емес, бүкіл адамзат тарихы үшін ең жоғары мәнге ие нәрсені зерттейді. Ал белгілі бір халықтың мәдениеті сол халықтың ішкі құндылықтарын білдіргенде ғана халықаралық мәнге ие болады. Біреуді қайталау ешкімді қызықтырмайды. Неокантшылар гуманитарлық ғылымдарға құндылықтар факторын енгізді.

В. Дильтей сияқты ғалымдар өз ілімінде түсіну әдісінің басымдық бере отырып, психологиядағы герменевтикалық әдістің негізін қалады. В. Дильтей рух туралы ғылымдар әдісінің ерекшелігін ерекше атап көрсетті (оған психология, тарих, философия, өнер, әдебиет, эстетика, этика, т.б. кірді), оны жаратылыстану ғылымдарының әдістерінен бөледі. Рух ғылымдарының басында ол өзінің көзқарасы бойынша олардың негізін құрайтын сипаттамалық психологияны қойып, түсіну әдісін алға тартты. Түсіну әдісі адамның құндылық бағдарларымен байланысты психикалық өмірдің семантикалық мазмұнына енуді қамтиды. Тұлғаның дамуы құндылықтардың сапалы өзгеруіне байланысты. Дильтей рух туралы ғылым ретінде сипаттамалық психологияны жаратылыстану әдісіне негізделген түсіндірме психологиясына қарсы қойды.

Ресей психологы С. Л. Рубинштейн жаратылыстану білімінің объективті «позитивистік» бағытын талдай отырып, ол жаратылыстану әдісінің гуманитарлық білімге қолданылмайтындығы туралы қорытынды жасады. Гуманитарлық білімнің әдіснамалық негізі ретінде ол субъект идеясын алға тартты. «Бұл субъективтілік емес, субъектілік, оның пікірінше, гуманитарлық әдіснаманың ерекшелігін ашады...» [3].

Тарихшының ғылыми таным үдерісіндегі рөлі мен міндеттері туралы мәселені ерекше маңыздылығын ескере отырып арнайы қарастырайық. Ол "құрғақ" фактілердің пассивті тіркеушісі бола ма, өткен оқиғалардың барынша объективті бейнесін жасайды ма, әлде ол

ішкі (интуитивті) ресурстарды немесе сыртқы (әдістемелік) бағдарларды қолдана отырып, фактілерді таңдап, олардың тізбегін құру арқылы ақпаратты белсенді қабылдайды ма? Жалпы, объективті тарихнама болуы мүмкін бе? Психология тарихы өзі зерттейтін процестерді қайта қалпына келтіреді, сондықтан ол қайта құрушы (реконструкция) пәні болып табылады, ал өткенді психологиялық-тарихи реконструкциялау әдісі оны зерттеудің негізгі әдісі болып табылады. Тарихи - ғылыми таным тарихи дереккөздерге негізделеді және олардың табиғатымен тікелей анықталады, сондықтан ол жанама сипатта болады. Сондай-ақ, тарихи зерттеу барысында біз жай корреляциялық байланыстарды не кездейсоқ оқиғаларды себеп-салдарлық, детерминирленген оқиғалар мен заңдылықтардан ажырата аламыз.

Тарихи-психологиялық зерттеулер құндылық фактордан тыс бола алмайды. Бір ескеретін жай, болашақ ғалымдардың әлеуметтенуі әртүрлі әлеуметтік жағдайларда, әр түрлі әлеуметтену институттарының әсерінен өтеді. Сондықтан олар әртүрлі көзқарастар мен ұстанымдар да болады. Біреулері шетелге табынуды жөн көрсе, басқалары отандық сабақтастық пен төлтумалық ұстанымын тәуір көреді.

Тәуелсіздікке дейінгі және тәуелсіз Қазақстандағы әлеуметтендіру және кәсібилендіру институттары жүйесінің арасындағы маңызды айырмашылық институттардың түрінде емес, олар жеткізетін әрі тарататын құндылықтарда болды. Және ұлттық сананың өсуі де қоғамдық ғылымдарға әсер етті.

Әлемдік психологиядағы қазақстандық психология бейнесі қандай? Қандай кірпіш боп қаланамыз? Бұл онтологиялық мәселе, біздің дербес психологиямыздың болу проблемасы екен. Тіпті көрші Ресейдің психологтары қазіргі заман жағдайында «отандық әлеуметтік-гуманитарлық ғылым біртіндеп шетелдік ғылым жасаған білімді (сонымен қатар гипотезаларды, интерпретацияларды, қате түсініктерді және т.б.) біздің әлеуметтік тәжірибемізге тарату (трансляция) механизміне айналады» деп аяусыз шыншылдықпен жазуда [4, 22].

Біз де Ресей секілді әлемдік ғылымның «енді ғана дамып келе жатқан» провинциясының өкілдері болып табыламыз. Ал ғылымның негізгі міндеті – «жергілікті топыраққа батыстық рецепттерді енгізу». Отандық ғылым саласы жаңа білім өндірушілер ретінде жоғала бастайды. Төлтумалық, «интеллектуалдық егемендік» туралы сөз қозғамасақ та болады.

Бүгінгі таңда жас ғалымдардың кәсіби қалыптасуы оларды ең алдымен шетелдік психологияның тәжірибесін белсенді игеруге бейімдейді. Отандық ғылымның Батыс психологиясымен бірігуі күшейіп келеді және бұл процесс біржақты сипатқа ие болуда. Отандық ғалымдар шетелдік авторлардың концепциялары мен теорияларын аударады, баяндайды, үзінді және сілтеме келтіреді және университеттердің білім беру бағдарламаларына қосады. Қарсы жүріс, қозғалыс іс жүзінде жоқ.

Бүгінгі таңда отандық кітап нарығы шетел әдебиеттерімен, соның ішінде студенттер де, оқытушылар да оқу процесінде кеңінен қолданылатын тамаша заманауи оқу басылымдарымен толтырылған. Мұның игі жағы болғанымен, екінші астары да бар. Төлтума оқулықтар жазу қажеттігі жоғалады. Қазіргі уақытта отандық ғылымда прагматикалық, қолданбалы бағыттардың басым дамып келе жатқандығына байланысты жағдай тіпті асқынып кетті. Сәйкес шетелдік концепциялар мен теориялар сыни тұрғыдан қабылданбайды. Олардың Қазақстандықтардың менталитетіне келу не келмеу жағы мүлде қарастырылмайды десе де болады.

Жалпы еліміздегі психология ғылымының тарихи тамыры қайда? Түркі ойшылдарының ең атақтысы Әл-Фарабиден бастап Асанқайғы, Шалкиіз, Мұхаммед Хайдар Дулати, Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы, Ақтамберді, Бұхар, Шал, Дулат, Махамбет, т.б. ақын-жыраулар, Абай мен Шәкәрім, Алаш қайраткерлерінің мұраларына негізделе ме? Әлде кеңестік замандағы отандық психологияның институционалдық дамуынан бастаймыз ба? Санақ нүктесін таңдау да оңай болмай тұр.

Қазақстандық психологиялық ғылымның институционалдық құрылуы екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдары басталды. 1946-47 жылдары республиканың екі жетекші жоғары оқу орындарында (КазГУ мен КазПИ) психология кафедрасы мен психология бөлімдерінің ашылуы маңызды оқиға болды. Мәселен, біздің Қазақ университетінде психология бөлімінің ашылуына, сол кездегі университет ректоры Төлеген Тәжібаевтың ықпалы үлкен болды. Еліміздің психологтары жетекші университетті басқара алатынын көрсетті. Басқарудың әкімшілік тұтқалары кімнің және қандай мамандық иесінің қолында болса, сол ғылым саласы жақсы дамитынын байқаймыз. Педагогика және психология кафедралары мен психология бөлімдерінің пайда болуы, мектептерде психология пәні оқытылуы, журналдарды, кітаптарды басып шығару - мұның бәрі мемлекет тарапынан үлкен қолдау мен мүдделік көрсету арқасында ғана орын алды.

Келесі бір аспекті - мемлекеттік қолдау тұрғысынан Қазақстандағы психология ғылымының даму тарихын қарастыру. Бұл үшін отандық психологияның институционалдық дамуын талдау қажет. Ресейде мұндай зертеушілері мұндай зерттеулер жеткілікті. Мәселен, психология тарихшысы Игорь Никитович Семенов ұсынған институционалдық-персонологиялық тәсіл өзінің ойға қонымдылығын көрсетті. Бұл тұғыр әлеуметтік-мәдени және ғылыми талдау парадигмаларының қиылысында дамиды. Психологияның эволюциясын тарихи-ғылыми зерттеу үшін дәстүрлі тәсілдермен қатар (мән-жайларды анықтау, оқиғаларды, идеяларды, концепцияларды, эксперименттер мен заңдылықтарды талдау), психологтардың зерттеу және ұйымдастырушылық қызметі жүзеге асатын институттардың психологияны дамытудағы маңызды рөліне назар аудартады (институционалдық аспекті). Мұндағы басты субъектілер ретінде ғылыми ұжымдар, мектептер, сондай-ақ олардың қатысушылары мен оларды басқарған көрнекті ғалымдар алынады [5].

Қазақстандық психологиялық ғылымның институционалдық құрылысы екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдары басталды. 1946-47 жылдары республиканың екі жетекші жоғары оқу орындарында психология кафедрасының ашылуы маңызды оқиға. Педагогика және психология кафедралары мен бөлімдерінің пайда болуы, әр мектепте психология пәні оқытылуы, журналдар, конференциялар өткізу - мұның бәрі мемлекет тарапынан үлкен қызығушылықтың, мүдделік көрсету арқасында ғана болуы мүмкін.

Қорыта айтсақ, бүгінгі күні психологияның іргелі, қолданбалы және практикалық мәселелерін шешуде тарихи-психологиялық зерттеулердің қажеттігі еш күмән тудырмайды.

Әдебиеттер

1. Курек Н.С. История ликвидации педологии и психотехники в СССР. — СПб.: Алетейя, 2004 - 330 с.
2. Кольцова, В. А. История психологии. Проблемы методологии / В. А. Кольцова. – Москва : Институт психологии РАН, 2008. – 511 с.
3. Абульханова-Славская К.А. Брушлинский А.В. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна. М., Наука, 1989. - 248 с.
4. Юревич А. В. Социогуманитарная наука в современной России: адаптация к социальному контексту. Препринт WP6/2004/02. — М.: ГУ ВШЭ, 2004. - 28 с.
5. Семенов И.Н. Взаимодействие Б.Ф. Ломова и Я.А. Пономарева в институциональном развитии психологии творчества // История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее. М., 2006. - 567 с.

СЕКЦИЯ I

**АКАДЕМИК Т.Т.ТӘЖІБАЕВТЫҢ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАҒЫ ТАРИХИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДІҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

СЕКЦИЯ I

**ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ Т.Т. ТАЖИБАЕВА
В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ И АКТУАЛЬНЫЕ
ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ**

SECTION I

**HISTORICAL HERITAGE T. T. TAZHIBAEV
IN PSYCHOLOGICAL, PEDAGOGICAL SCIENCE AND CURRENT
ISSUES OF EDUCATION**

ПЕДАГОГ. ҒАЛЫМ. ҚАЙРАТКЕР
(Академик Төлеген Тәжібаев туралы)

Түрікпен-Ұлы Жолмұхан
профессор Т.Тәжібаевтың шәкірті
Жубаназарова Н.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақала авторлары еліміздің дамуына өлшеусіз үлес қосқан белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, психолог-педагог академик Т.Тәжібаев туралы естеліктер мен өмірбаяндық деректермен таныстырады.

Кілттік сөздер: Т.Тәжібаев, психология тарихы, педагогика тарихы

В статье отражены воспоминания и биографические данные об академике Т.Тажихбаеве, известном государственном и общественном деятеле, ученом-психологе и педагоге, внесшем неоценимый вклад в развития страны.

Ключевые слова: Т.Тажихбаев, история психологии, история педагогики

The authors of the article presented memoirs and biographical data about Academician T. Tazhibae, a well-known statesman and public figure, psychologist and teacher, who made an invaluable contribution to the development of the country.

Keywords: T. Tazhibae, history of psychology, history of pedagogy

Белгілі қоғам қайраткері, Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Т. Тәжібаев (1910-1964) республикамыздағы халық ағарту ісін ұйымдастырушылар мен басқарушылардың бірі болды.

Ол 1910 жылы ақпан айының 23 жұлдызында Оңтүстік Қазақстан облысы, Арыс ауданындағы 9 ауылда дүниеге келді. Шымкенттегі педагогика техникумын, Москвадағы Н.К.Крупская атындағы коммунистік тәрбие академиясын үздік дипломмен бітірді, соңғы білім ордасындағы психология кафедрасының аспирантурасына қалдырып, 1938 жылы «К.Д.Ушинскийдің педагогикалық психологиясы» деген тақырыпта жазған диссертациялық жұмысын ойдағыдай қорғады.

Ұстаздық жолын Абай атындағы Қазақ педагогика институтының педагогика және психология кафедрасынан бастады. Доценті меңгерушісі болды. Ал, одан соң республика Халық ағарту комиссарының бірінші орынбасары, бірнеше айдан кейін министрі, Қазақ ССР Сыртқы істер министрі қызметтерін атқарды.

Төлеген Тәжібайұлына 1949 жылы профессор атағы берілді, бес жыл өткен соң (1954 ж.) Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі болып сайланды. С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің ректоры міндетін атқарды. 1954 жылдың қазанында Т.Тәжібаев Қазақ КСР Министрлер кеңесі төрағасының орынбасары қызметіне қайта тағайындалды. Ал, 1957 – 1961 жылдары Үндістандағы СССР Елшілігінің кеңесшісі болды. Одан келген соң өмірінің соңғы кезінде дейін Қазақ мемлекеттік университетінің педагогика және психология кафедрасының профессоры және меңгерушісі болды.

Білімдар ғалым 1962 жылы педагогика ғылымдарының докторы атағын алуға жазған монографиялық еңбегін ойдағыдай қорғады. Қазақ ССР Педагогика қоғамының президенті, Жоғары және арнаулы орта білім министрлігінің педагогика және психология саласындағы методикалық советінің председатели сияқты бірсыпыра қоғамдық жұмыстар атқарды. Еңбек Қызыл Ту, Құрмет Белгісі ордендерімен және медальдармен нағратталды. Бірнеше рет Қазақ ССР Жоғары Советінің депутаты болып сайланды (1947-1959 жж).

Т.Тәжібаев алғашқы ғылыми зерттеулерінен бастап–ақ оқыған кітаптарына, назарын аударған ірі психологтарға өзіндік талғаммен, көзқарасымен қарады. Мысалы, «К.Д.Ушинскийдің педагогикалық психологиясы» туралы талдауларын философия ғылымдарының докторы Е.А.Еудилова СССР Педагогикалық ғылымдар академиясының академигі, профессор В.Г.Ананьевтың психология тарихына арнаған еңбектер дәрежесінде екенін атап көрсетті. Себебі, «ол еліміздегі және Шығыс Еуропа елдеріндегі психология

ғылыми саласындағы эксперименталдық зерттеулермен жете таныс екенін байқатты», - дейді.

Осыған байланысты студенттерге эксперименталдық курсын оқытуды қажет деп тауып, оқу құралын жазды. Сонын бірі – «К.Д.Ушинскийдің педагогикалық психологиясы» монографиясы еді.

Т.Тәжібаевтың бұл еңбегі бүкіл Россия педагогикасының ғылыми негізін қалаушы К.Д.Ушинскийдің педагогикалық психологиясына арналғандықтан, болашақ ұстаздар мен мұғалімдерді отандық педагогикалық психологиясының өзекті және проблемалық мәселелерімен таныстыруда ерекше рөл атқарды. Екінші жағынан, республикадағы жалпы психология ғылымының ілгерлеуіне, бағытының дұрыс қалыптасуына игі ықпалын тигізді. Ал, бұл еңбектерді РСФСР Педагогика ғылымдары академиясының толық мүшесі профессор В.Г.Ананьев «Т.Тәжібаев психология ғылымының тарихында тұңғыш рет К.Д.Ушинскийдің педагогикалық теориясының психологиялық негіздері жөнінде мәселе көтерді. Ол орыстың ұлы педагогына шынайы сүйіспеншілікпен қарап, оның бай мұрасын асқан мұқияттылықпен зерттей алды», - деп бағалады.

Республикамыздағы педагогика ғылымының дамуына тым кенже қалып жатқан саласы - педагогика тарихы, оқу – ағарту даму проблемалары еді. Осыны түсінген Т.Тәжібаев 1950 жылдардан бастап–ақ Қазақстандағы педагогикалық ой–пікірдің, оқу – ағарту ісінің дамуы мен мектептер тарихын зерттей бастады. Өзінің монографиялық еңбегінде 19–шы ғасырдың екінші жартысында Қазақстандағы ағарту ісін, мектептер тарихын, педагогикалық ой–пікірдің даму проблемасын сарайлайды. Сондай–ақ, Шоқан Уалихановтың, Абай Құнанбаевтың, Ыбырай Алтынсариннің философиялық, психологиялық, педагогикалық көзқарастарына арнап бірнеше ғылыми мақалалар жазды.

1957 жылы «Абай Құнанбаевтың философиялық, психологиялық және педагогикалық көзқарастары», ал арада бір жыл өткен соң «19 ғасырдың екінші жартысында Қазақстанның ағарту ісі мен мектебінің дамуы» деген еңбегі көпшіліктің қолына тиді.

Keң ауқымды ғылыми зерттеулерінде Қазақстандағы мектептер жүйесі дамуының өзіне тән жақтары, түрлі аймақтар мен оқу орындарына бағынған оқу–тәрбие мекемелерінің ерекшеліктері жан–жақты көрсетілген. Сол кездегі бүкіл россиялық мектептер жүйесінің бір тармағы болғанын жан–жақты дәлелденген. Сонымен бірге 19–шы ғасырдың екінші жартысындағы қазақ арасындағы ағарту ісі қазақ дамығанын, оған орыс ғалымдары қаншалықты әсер етіп, оқу ісі қалай жүргізілгені айтылған.

Профессор Төлеген Тәжібайұлы мол білімін, ақыл–ойын, бай тәжірибесін шәкірттеріне оқыған дәрістерінде де шебер пайдаланған. Сондықтан профессор М.Балақаев «Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері» деген еңбегінде: «М.О.Әуезов, Т.Т.Тәжібаев лекция оқығанда, студенттер қит етпей отырып, сүйсіне, ынтыға отырып тыңдайтын, олай тыңдаушыларын жалықтырмай, қызықтыра, еліктіре сөйлеуге білім керек, шеберлік керек» деп орынды ескерткен. Ал, осындай еңбектері, творчестволық ізденуі М.Мұқанов, Е.Суфиев, Ә.Асылбеков, К.Қойбағаров, С.Д.Пименов, Г.М.Храпченков сияқты талапты ғалымдарды даярлауға, Орта Азия Республикаларының көптеген мамандарына ғылыми басшылық жасауға жағдай жасады.

Сондықтан үлкен ұстаз һәм қоғам қайраткері, дипломат, академик – ғалым Т.Тәжібаевтың жүзі қандай жарқын болса, ойы да сондай айқын, сөзі де сондай сынық, сыпайы, әрі салмақты, білімді мәдениетті болғанын бәріміз де сезінуге, бағалауға міндеттіміз. Қазақ халқының аяулы ұлдарының бірі Төлеген Тәжібаевтың жарқын өмірі бәрімізге үлгі болуға тиісті.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ О ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЕПАРАЦИИ ЮНОШЕЙ И ДЕВУШЕК ОТ РОДИТЕЛЕЙ

Храмова Е. А.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Мақалада ата-анадан психологиялық сепарациялану тақырыбы бойынша соңғы шетелдік зерттеулер талданады, сонымен қатар 17 мен 21 жас аралығындағы жастардың өміріндегі бұл процестің маңыздылығы негізделеді. XX ғасырдың басынан бүгінгі күнге дейінгі психологиялық бөліністің зерттелу тарихына қысқаша экскурсия берілген.

Кілт сөздер: психологиялық сепарациялану, мінез-құлқын басқару стилдер

В статье произведен анализ современных зарубежных исследований на тему психологической сепарации от родителей, а также обоснована важность данного процесса в жизни молодых людей в возрасте от 17 до 21 года. Дан краткий экскурс в историю изучения психологической сепарации – от начала XX века до нынешних дней.

Ключевые слова: психологическая сепарация, стили совладания, копинг-стратегии

The article analyzes recent foreign studies on the topic of psychological separation from parents, and substantiates the presence of serious processes in the lives of young people aged 17 to 21 years. A brief excursion into the study of psychological separation is given - from the beginning of the twentieth century to the present day.

Key words: psychological separation, coping-strategies

Введение. Психологическая сепарация была объектом психологических исследований еще со времен начала прошлого века. В своей работе З.Фрейд «Очерки по теории сексуальности» [1] 1905 года впервые упоминает термин «сепарационная тревога», что в дальнейшем побудило многих психологов развить исследования – каждый в своем направлении. Это явление в своих трудах описывали Карл Юнг, Карл Абрахам, Мелани Кляйн, Рональд Фейрберн, Анна Фрейд, Джон Боулби, Маргарет Малер и многие другие.

Изначально термин «сепарация» относился лишь к раннему детскому возрасту и служил скорее для описания таких стадий как рождение (сепарация от тела матери) и отлучения от груди (сепарация от важного объекта в жизни ребенка). Так многие исследования того времени были направлены на изучение именно младенцев и их поведения в связи с данными этапами.

И лишь к концу XX века сепарацию стали рассматривать не только с точки зрения психологической и функциональной зависимости младенца или ребенка раннего возраста от матери, но и отделение людей юношеского возраста, которые уже ощущают себя как полноценную личность от теперь равных ему, по сути, родителей. Если уравнивать многие культуры в возрастной специфике и этапах становления, юноши и девушки в среднем начинают свое отделение от родителей в возрасте 17-18 лет. Большинство в этом возрасте уезжают на учебу в другие города и страны, либо ищут другие пути покинуть дом и окончательно обособиться от родителей обретая тем самым свободу.

Актуальность темы психологической сепарации от родителей обусловлена непосредственным влиянием на качество жизни молодого поколения. Будучи не сепарированными молодые люди не могут сами совладать со стрессовыми ситуациями в жизни, реже создают семьи, чаще разводятся, т.к. функционально и эмоционально место потенциального партнера занимают родители, закрывая тем самым потребность выходить в мир и создавать собственную семью, становясь отдельным членом общества.

В данном обзоре анализ будет произведен с точки зрения исследования Дж. Хоффмана опубликованного в 1984 году [2]. В статье «Psychological separation of late adolescents from their parents» он предлагает тестовую методику, согласно которой сепарация определяется за счет отделения от родителей по нескольким параметрам. Так

чтобы быть полностью сепарированным человеку необходимо пройти эмоциональную, аттитюдную, конфликтную и функциональную сепарации от своих родителей.

Основная часть

Одно из последних исследований, проведенных в 2022 году в Южной Корее, описывает взаимосвязь между тем, как юноши и девушки живут в соответствии с ожиданиями их родителей и их общим уровнем удовлетворенности собственной жизнью в контексте сепарации от родителей. Выборка студентов колледжа составила 343 человек [3]. Результаты оказались неожиданными: жизнь в соответствии с родительскими ожиданиями положительно коррелирует с удовлетворенностью жизнью в целом. Однако данная связь имеет место быть у тех студентов, общая независимость от родителей которых мала. То есть те студенты, которые менее сепарированы, счастливы жить в соответствии с тем, чего от них ожидают родители. Это дает нам возможность предположить, что не пройдя аттитюдную и эмоциональную сепарацию студенты не вывели собственных взглядов на жизнь и приоритетов, полностью удовлетворяясь теми требованиями, которые им выдвигают родители и живя в соответствии с ними, что приносит им удовлетворение.

Еще одно крупное исследование было проведено в Японии в 2022г. Выборка составила 14 428 девушек из пяти возрастных групп в диапазоне от 12 до 25 лет. Исследование было направлено на изучение профилей отношений в связке родители-дети в этом извечном неуловимом балансе – сепарация от родителей и доверие к ним. В ходе исследования было выявлено шесть основных профилей: здоровый-независимый, нездоровый-независимый, сбалансированный, амбивалентный, связанный и отстраненный. Связанный профиль преимущественно демонстрировали ранние подростки, в то время как среди ранних взрослых преобладал здоровый-независимый профиль. Данный профиль показывал прочную связь с идентичностью и удовлетворенностью жизнью, а критерий «спутанность идентичности» был низким так же у здорового-независимого и связанного профилей. По утверждению исследователей данная картина демонстрирует факт контроля над своим процессом сепарации у ранних взрослых – находясь в здоровых, но и независимых отношениях они сохраняют доверительные отношения с родителями, при этом сохраняя собственную идентичность и испытывая удовлетворение от жизни. Эти результаты, к слову, не оправдывают ложных представлений у некоторых людей о том, что это сепарация - есть отказ от родителей.

Что касается европейской части континента, то в 2018 году в сразу нескольких европейских странах - Греции, Норвегии, Польше и Швейцарии - было проведено исследование на тему воспитания поздних подростков [4]. В рамках исследования на тему взаимоотношений с родителями (отдельно мать и отец) было опрошено 745 человек в возрасте от 18 до 20 лет. По его результатам выяснилось, что такие критерии как «автономность» (как со стороны матери, так и со стороны отца) и «отзывчивость» положительно коррелировали с благополучием юношей и девушек во всех четырех странах. Помимо этого, было выявлено общее сходство в стиле воспитания по Европе, т.к. результаты между странами были весьма схожими и одно гендерное различие – с матерью детей больше связывает психологическая и функциональная связь, а с отцами финансовое обеспечение. И именно такие связи влияют на их благополучие. Логично предположить, что именно матери во многих семьях отвечают за психологическую атмосферу в семье и функционально обеспечивают ребенка с точки зрения стирки, готовки и прочих бытовых взаимодействий, а отцы финансово обеспечивают семью.

В 2018 году так же было проведено исследование в University of Ljubljana в Словении [5], где было опрошено 2040 участников в возрасте от 18 до 28 лет. В ходе исследования испытуемые давали отчеты о себе и своих взаимоотношениях отдельно с матерью и отцом. С помощью кластерного анализа было выявлено четыре основных типа взаимоотношений молодых людей со своими родителями. Более половины из них были отнесены к одному из типов – как по отношению к отцу, так и по отношению к матери у испытуемых преобладал индивидуированный-родственный тип. Исследователи отметили

что расценивают индивидуированный-родственный и индивидуированный-независимый типы как здоровые варианты процесса сепарации-индивидуации, хотя и более отстраненные. В то время как тревожный и зависимый типы вызывали сложности с этим процессом. Тип взаимоотношений напрямую зависел от таких параметров как пол и возраст.

Иначе обстоит дело в восточных странах. Исследование было проведено в Турции в 2021 году [6]. В его рамках была изучена связь между психологическим благополучием и уровнем сепарации-индивидуации у 285 студентов университета в возрасте от 18 до 26 лет. В ходе исследования выявилась следующая связь: шкала связи между благополучием и сепарацией была линейной, предсказав 23% сепарации, а корреляция обозначилась как значимая и отрицательная. То есть чем выше уровень психологической сепарации у респондента, тем ниже уровень его психологического благополучия и наоборот. Сепарированные и несепарированные студенты различаются по уровню благополучия, хотя гендерных различий в этом отношении выявлено не было.

Еще одно исследование из Турции, опубликованное в 2020 году, было проведено с участием 488 старшеклассников (17-18 лет) [7]. В данном исследовании была изучена связь между ассертивностью и сепарацией-индивидуацией среди ранних взрослых. Причем процесс сепарации здесь рассматривается с таких точек зрения как сепарационная тревога и страх отвержения родителями. Результаты оказались следующими: чем выше был уровень ассертивности, тем ниже были сепарационная тревога и страх отвержения. При этом ассертивность в данном исследовании предполагалась как предиктор сепарационной тревоги и страха быть отвергнутым родителями. В результате выявилось, что ассертивность является негативным предиктором для данных критериев. По данным результатам исследователи сделали вывод, что развитие такого навыка как ассертивность является отличным подспорьем для развития и становления личности раннего взрослого.

Заключение

Анализ зарубежных исследований явно указывает на то, что отношение к такому важному и сложному процессу как сепарация в мире весьма неоднозначно. Во многом это связано именно с традициями и культурой, которые напрямую влияют на то, как складывается жизнь того или иного человека – принято ли у него жить с семьей по достижению взрослого возраста, как в странах Азии или же уезжать из дома сразу по исполнению 18 лет, как в США? Расценивает ли общество процесс сепарации-индивидуации как негативный процесс или всячески стремится дать своим детям свободу действий и автономию? Все эти различия делают картину весьма неоднозначной и результаты разнятся в зависимости от региона. В Казахстане подобное исследование будет иметь свою специфику. В целом картина довольно воодушевляющая, ведь большинство исследований по уровню сепарации, где бы они не были проведены, указывают на относительно высокий ее уровень у большего числа респондентов, что говорит о том, что человечество в целом стремится к гуманистическому подходу – уважать личность в любом ее возрасте, поддерживать и давать автономию подрастающему поколению.

Литература

1. Sigmund Freud. Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie, 1905.
2. Hoffman, J. A. Psychological separation of late adolescents from their parents / Hoffman, J. A. // Journal of Counseling Psychology, 1984, 31, pp.170–178.
3. Living up to Parental Expectations, Psychological Separation, and Life Satisfaction / Soojung Lee, Myung Sun Kim, Dohyung Lee [and etc.] // Emerging Adulthood, 2022.
4. Parenting and Late Adolescents' Well-Being in Greece, Norway, Poland and Switzerland: Associations with Individuation from Parents / Ania Filus, Beate Schwarz, Kostas Mylonas [and etc.] // Journal of Child and Family Studies, 2019, № 28, pp. 560–576.
5. Tina Kavčič. Types of separation-individuation in relation to mothers and fathers among young people entering adulthood / Tina Kavčič, Maja Zupančič // Journal of Youth Studies, 2019, Volume 22, pp. 66–86.
6. İlhan ÇİÇEK. Psychological Well-Being and Separation-Individuation In University Students / İlhan ÇİÇEK // Kastamonu Education Journal, 2021, Vol. 29, №4, pp. 124-133.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ТРУДАХ ТАЖИБАЕВА ТОЛЕГЕНА ТАЖИБАЕВИЧА

Акажанова А.Т.

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан*

Мақалада Т. Тәжібаевтың Қазақстанның жас және педагогикалық психологиясы саласындағы психологиялық-педагогикалық іс-әрекеті ашылады. Автор Ж.Пиаженің Л.С. Выготскийдің шығармашылығына тигізген әсеріне көңіл аударады, XIX және XX ғасырдың басындағы халықтық білім мен ағарту жағдайына, "Ресейдегі К.Д.Ушинский және педагогикалық психология" диссертациясының маңыздылығы мен мазмұнына ерекше мән беріледі.

Кілт сөздер: жас және педагогикалық психология, білім және ағарту, мектептер, педагогикалық психология

В статье раскрывается психолого-педагогическая деятельность Т. Тажибаева в области возрастной и педагогической психологии Казахстана. Особое значение придается его исследованиям по изучению влияния Ж. Пиаже на творчество Л.С. Выготского, на состояние народного образования и просвещения в XIX начале XX вв., на значимость и содержание диссертации «К.Д.Ушинский и педагогическая психология в России».

Ключевые слова: Возрастная и педагогическая психология, образование и просвещение, школы, педагогическая психология

The article reveals the psychological and pedagogical activity of T. Tazhibaev in the field of developmental and pedagogical psychology of Kazakhstan. Particular importance is attached to his research on the study of the influence of J. Piaget on the work of L.S. Vygotsky, on the state of public education and enlightenment in the 19th and early 20th centuries, on the significance and content of the dissertation "K.D. Ushinsky and pedagogical psychology in Russia.

Keywords: age and pedagogical psychology, education and enlightenment, schools, pedagogical psychology

Неоценимую роль в становлении и развитии возрастной и педагогической психологии в Казахстане сыграла деятельность известного ученого педагога-психолога, общественного деятеля **Толегена Тажибаевича Тажибаева (1910–1964)**. Доктор педагогических наук (1962), профессор (1949), академик Академии наук Казахской ССР (1952) Т. Тажибаев был не только педагогом, но и тонким психологом, глубоко и основательно разбиравшимся во внутреннем мире человека. Он по праву считается основоположником психолого-педагогического направления в казахстанской науке и его работы посвящены изучению идей взаимосвязанности этнопсихологии и этнопедагогики. Опираясь на труды зарубежных психологов и педагогов он умело представлял свои научные положения и выводы по проблемам обучения и воспитания. Особое значение придавал общественно-политическим и философским взглядам К.Д. Ушинского, а также подверг анализу учения Леви-Брюля о первобытном (пралогическом мышлении). Являясь личностью с разносторонним интересом Т. Тажибаев, изучив труды швейцарского буржуазного психолога Ж. Пиаже, сумел показать его влияние на одного из ярких представителей советской психологии Л.С. Выготского. Так, например, схеме Пиаже: очередное аутистическое мышление Выготский противопоставляет свою схему: «социальная речь – эгоцентричная речь – внутренняя речь». Эксперименты ученого показали, «что эгоцентрическая речь ребенка рано начинает выполнять в его деятельности чрезвычайно своеобразную роль». По мнению автора, эгоцентрическая речь не просто умирает, а переходит в школьном возрасте во внутреннюю речь, и что она является «внутренней речью по своей психологической функции и внешней речью по своей физиологической природе» (Выготский Л.С. Мышление и речь. – С.38-46). По данному поводу Т. Тажибаев пишет следующее: «Однако при ближайшем рассмотрении эта схема Выготского совершенно в иной форме, вся ее революционность и на первый

взгляд материалистическая постановка вопроса окажется совершенно ложной. Выготский только словесно противопоставил свою схему схеме Пиаже, на деле, не преодолев идеализм Пиаже, оказался под его влиянием [1, 52-58]. Это пример глубокого анализа и критического мышления самого Т. Тажибаева.

Всю свою короткую, но яркую жизнь он посвятил развитию народного образования и просвещения. Тажибаев является автором более ста работ, посвященных теоретическим и практическим вопросам развития школ и педагогической мысли. Умело используя богатейшие архивные материалы городов Советского Союза, Т.Тажибаев в своей известной работе «Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века» дает подробное и полное описание системы общего и профессионального образования в Казахстане в XIX начале XX вв. В ходе исследования данной проблемы он исходил из потребности улучшения постановки народного образования и трудового обучения в школах Казахстана. С II-ой по V главы автор описывает состояние школ внутренней (Букеевской) Орды, Тургайской и Уральской областей, Акмолинской и Семипалатинской областей, Сыр-Дарьинской и Семиреченской областей. Раскрыты проблемы обучения в Русско-казахских школах, описано состояние обучения детей уйгуров и дунган, переселившихся из Китая, поднимается вопрос об обязательном обучении русских детей. Как ученый педагог и психолог автор обращает особое внимание на подготовку учительских кадров, на улучшении положения сельскохозяйственных, фельдшерских и ремесленных школ, а также на проблемы воспитания детей в аулах и школах Казахстана. Рассматриваются такие важные проблемы второй половине XIX века, как создание первых учебников для казахских школ, методика организации учебного процесса, методы обучения детей как родному, так и другим языкам, а также психологическим аспектам образования [2, 65-357].

Более подробное описание в монографическом труде получили вопросы овладения русским языком казахами и другими нерусскими национальностями. Т.Тажибаев утверждал, что в решении этой проблемы велика и ответственна роль учительства. Особую значимость, по его мнению, приобретает деятельность учителей в преобразовании общественной жизни и сознания людей, его профессиональная подготовка, кругозор, личностные педагогические качества и способности. Автор пишет о необходимости глубокого знания индивидуальных свойств и характерных черт воспитанников, умению развивать мышление учащихся, улучшению профессиональных качеств педагога [2, 302-306].

Академия коммунистического воспитания в г.Москве, куда в 30-е годы был направлен Т.Тажибаев, готовила преподавателей педагогики для средних специальных учебных заведений, организаторов народного образования, культпросвет работников. Здесь в разные периоды преподавали Н.К.Крупская, П.П.Блонский, Л.С.Выготский. В 1934 году Академию перевели в Ленинград, в те годы в данном учебном заведении преподавал Б.Г.Ананьев, поэтому Т.Тажибаев имел широкую возможность получить все лучшее, чем располагала советская педагогическая и психологическая наука того периода.

Из-за отсутствия кадров высшей квалификации и вузовских учебников на казахском языке затруднялось преподавание психологии студентам местной национальности. Лишь с 1938-1939 учебного года психология стала преподаваться на казахском языке. Положительную роль в этом сыграла кафедра педагогики и психологии Казахского педагогического института имени Абая, возглавляемая в то время доцентом Т.Т. Тажибаевым. В эти годы он ведет научно-исследовательскую и педагогическую работу в вузах г. Алматы.

В 1939 году Т.Тажибаев защищает кандидатскую диссертацию «К.Д.Ушинский и педагогическая психология в России». Это была первая диссертация по психологии, защищенная представителем Казахской ССР. В свое время она получила высокую оценку ведущих психологов страны. Известный советский психолог Б.Г.Ананьев еще в 1939 году писал, что заслуга казахского ученого заключается в том, что им впервые в нашей стране поставлен вопрос о психологических основах педагогической концепции К.Ушинского.

Т.Тажибаев аргументировано обосновал, что К.Д.Ушинский должен занять почетное место в истории психологии как один из ее основоположников. Наше внимание привлекает та часть диссертации Т.Тажибаева, где речь идет о значении педагогической психологии К.Д.Ушинского в системе антропологических наук. «Замечательным в системе К.Ушинского, – указывает Т.Тажибаев, – является то, что он совершает переход к вопросам педагогики и педагогической психологии, к проблемам воспитания нравственности, патриотизма, эстетического чувства, гуманизма не от психофизических, то есть биологических (в понимании Ушинского), а от «духовных» явлений». По словам Т.Тажибаева, К.Д.Ушинский был первым в России, кто со всей остротой и убедительностью поднял на принципиальную высоту вопросы педагогической психологии, основанные на научных данных. Совершенно справедливы суждения К.Д.Ушинского, считавшего обучение и воспитание единым учебно-воспитательным процессом, центральным звеном которого является учитель. Это положение педагогики остается актуальным и на сегодня. «Обучение и воспитание одно без другого невозможны: надо учить, воспитывая, и воспитывать, обучая»[3, 364-366].

Высказывания Т.Тажибаева о великом русском педагоге и психологе К.Д.Ушинском сохраняют свое значение и в настоящее время. Т.Тажибаев сумел раскрыть грандиозность труда «Человек как предмет воспитания», в котором психологическая система К.Д.Ушинского представлена как состояние, необходимое для многотысячной армии учителей, которые занимаются воспитанием и образованием школьников.

После возвращения в Казахстан Т.Тажибаев начинает широко пропагандировать психолого-педагогические идеи К.Д.Ушинского среди казахского учительства. Популяризация ведений русской педагогики в исследованиях Т.Тажибаева органически сочеталась с разработкой им основных проблем педагогической и психологической науки Советского Казахстана, в чем так нуждались в те годы школы республики. Работа над этой проблемой сближала исследования, проводимые в Казахстане с общей направленностью развития психологической мысли в СССР и в известной степени способствовала ее интенсивному развитию.

Т.Тажибаевым, начиная с 1938-1964 гг. опубликовано ряд монографий и научно-популярных статей, в которых разработаны важные проблемы теории и истории психологии и педагогики. Еще до войны он приступил к написанию учебника по психологии, отрывки из которой периодически публиковались в журнале «Халық мұғалімі» («Народный учитель»). Он одним из первых заложил основу научной системы казахской психологической терминологии, отобрав все ценное, что имелось в арсенале лексики казахского языка.

В своих работах Т.Тажибаев раскрыл значимость роли учителя и ценность психологических знаний в работе с детьми. Он нацеливал учителей на изучение психолого-педагогической литературы, на изучение трудов классиков русской и мировой психолого-педагогической мысли. Не будет преувеличением сказать, что работы Т.Тажибаева по вопросам педагогической психологии были отправными пунктами для психологических исследований в республике. Об этом может свидетельствовать и то, что почти 90% всех выполненных кандидатских диссертаций в Казахстане вплоть до 70-х годов, так или иначе, касаются именно психологической науки, охватывая проблемы психологии обучения и воспитания[4, 136-138].

Таким образом, фундаментальные труды педагога-психолога Т.Тажибаева и его научные исследования проблем возрастной и педагогической психологии, а также его широкая общественная деятельность по подготовке национальных кадров, описание системы общего и профессионально-технического образования в XIX и начале XX вв. послужили сильным импульсом развития психолого-педагогической науки в Республике Казахстан. Примечательно было и то, что благодаря его трудам, особенно анализу архивных источников, которые хранились в библиотеках стран СНГ, казахское студенчество и учительство впервые получают возможность ознакомиться с фактическими

материалами советской психологической и педагогической науки. Научная работа Толегена Тажибаева умело совмещалась с такими видами общественной и государственной деятельности, как заместителя председателя СовМина КазССР, Министра культуры, а также дипломатической миссией Министра иностранных дел, советника посла СССР в Индии.

Литература

1. Тажибаев Т.Т. Избранные сочинения. Том II/ Под ред. Б.Т. Жумагулова. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2010. – 304 с.
2. Тажибаев Т.Т. Избранные сочинения. Том III/ Под ред. Б.Т. Жумагулова. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2010. – 379 с.
3. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық: Қазақтың психологиялық ой-пікірлері. 10-том/Жетекшісі акад.Ә.Н. Нысанбаев. – Алматы: Таймас, 2006. – 480 б.
4. Акажанова А.Т. Возрастная и педагогическая психология Казахстана. Монография/ А.Т. Акажанова. – Алматы: Альманахъ, 2022. – 246 с.
5. Жақып М., Түркпенұлы Ж. Төлеген Тажибаев. – Алматы: Қазақстан, 2008. – 248 б

Т.Т. ТӘЖІБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ

*Дайрабай Н.Д., Жұбаназарова Н.С., Жігітбекова Б.Д.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

Т.Тәжібаев көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, Қазақстанда психология және педагогика ғылымдарының қалыптасуы мен дамуына белсене атсалысқан, мазмұнды мұрасын қалдырған ғұлама ғалым, елімізде тұңғыш рет педагогика ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасының Ғылым академиясының академигі атанған [1].

Т.Тәжібаевтың барлық ғылыми қызметі педагогика және психология ғылымының – жасөскелең ұрпақты тәрбиелеу, білім беру және оқыту мәселесіндегі педагогика және психология ғылымының өзекті мәселелерін шешумен тікелей байланысты болды. Заманауи педагогика – психология ғылымының өзекті мәселелерін, оның мазмұны, технологиясы және білім беру, тәрбие, дамыту, қалыптастыру сияқты жаһандық категориялардың мәнін қайта қарау мен талдауды талап етеді [2].

Кілт сөздер: Т.Тәжібаев, психологиялық ғылым

Т.Тажибаев общественный и государственный деятель, ученый, активно участвовавший в становлении и развитии психологических и педагогических наук в Казахстане, оставивший содержательное наследие, впервые в стране стал доктором педагогических наук, академиком Академии Наук Республики Казахстан [1].

Вся научная деятельность Т.Тажибаева была напрямую связана с решением актуальных проблем педагогической и психологической науки – педагогической и психологической науки в вопросах воспитания, образования и обучения подрастающего поколения. Современная педагогика требует пересмотра и анализа актуальных проблем психологической науки, ее содержания, технологии и сущности таких глобальных категорий, как образование, воспитание, развитие, формирование [2].

Ключевые слова: Т.Тажибаев, психологические науки

T.Tazhibayev - a prominent public and statesman, a scientist who actively participated in the formation and development of psychological and pedagogical sciences in Kazakhstan, who left a meaningful legacy, became a doctor of pedagogical Sciences, academician of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan for the first time in the country [1].

All scientific activity of T.Tazhibayev was directly connected with the solution of urgent problems of pedagogical and psychological science – pedagogical and psychological science in the issues of upbringing, education and training of the younger generation. Modern pedagogy requires a revision and analysis of the actual problems of psychological science, its content, technology and the essence of such global categories as education, upbringing, development, formation [2].

Keywords: T. Tazhibayev, psychological sciences

Кіріспе. Қазақстанның егемендігі кезеңі және оның демократиялық әлеуметтік мемлекет ретінде дамуы қоғам өмірінің басқа компоненттерімен бірге өзгерістерге ұшыраған құндылықтарды қайта қараумен сәйкес келді. Жаһандану, демократияландыру әрекеттері қазіргі Қазақстан өмірінің факторлары ретінде қоғамның жаңа рухани және адамгершілік атмосферасын қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл тек экономикалық, әлеуметтік және саяси салаларда ғана емес, сонымен қатар жеке даму саласында да синхронды өзгерістерді талап етеді. Қазіргі заманғы процестерді түсіну және оларды одан әрі бақылау бүгінгі күні жеке тұлғаның дамуының, оның моральдық-рухани дамуы мен жетілдірілуінің, оның бастаулары мен ерекшеліктерін зерттеусіз мүмкін емес.

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған "Тәуелсіздік бәрінен де жоғары" мақаласы өз елінде экономикалық, саяси және әлеуметтік тұрғыдан өзін жайлы сезінетін, жеке даму мен жетілдірудің тұрақты процесінде жүрген, адамгершілігі жоғары азаматты қалыптастыру идеясымен ұштастырылған.

Әлем өзгеруде және сол өзгерген әлемді адамдар түсіне алуы керек. Сол сияқты, өзгерген әлемнің жаңа жағдайында адамның өзгерген психологиясын зерттеу және түсіне алу маңызды. Кез - келген заманауи ұйымға келгеннен кейін біз өнімділік, мотивация, табыс, жарнама сияқты сөз тіркестертерінен гөрі мамандар, кәсіпқойлар, клиенттер деген сөздерді естиміз. Осыдан адам баласының осы өмірдегі маңыздылығы, құндылығы бар екендігіне көзіміз жетіп, оның табиғатын зерттеу керектігін түсінеміз.

Осы кездегі басты қорытынды-психология ғылымы адамға бағытталған заманауи ғылым ретінде оның одан әрі жеке және әлеуметтік дамуы үшін жаңа психологиялық заңдылықтарды зерттеп, ашуы керек. Бұл психология ғылымының басты міндеті. Бұл ұстаным ХХІ ғасырдың басындағы психологияның барлық проблемаларын, тенденцияларын мен даму перспективаларын анықтайды [3].

Қазақстанда педагогикалық психологияның дамуы Қазан төңкерісінен кейінгі жылдары елде мамандар даярлау міндетін шешуге байланысты болды. Қазақ зиялыларының арасында оқыту, тәрбиелеу және тәрбие мәселелері саласында сындарлы, терең мазмұнды ғылыми еңбектер жасаған Жүсіпбек Аймауытов 1924 жылы мектеп мұғалімдері мен педагогикалық оқу орындарында оқитындар үшін "Білімге жетелейтін", 1926 жылы "Психология", "Жан жүйесі және өнер таңдау", 1929 жылы «Комплекспен оқыту жолдары» мектеп оқушыларына арналған «Жаңа ауыл», «Сауатсыздықты қалай жою керек?» т.б. еңбектерін жариялады[4].

Қазақстанда ең алғаш рет педагогика мен психология ғылымдарының дамуына үлкен үлес қосқан ғалым Т.Тәжібаев болып табылады. Т. Тәжібаев іс жүзінде қазақ халық педагогикасының негізін қалады. Т.Тәжібаевтың іргелі ғылыми еңбектері оның ғылыми зерттеулердің нәтижелеріне негізделген дәстүрлі "халықтық педагогика" мен педагогиканың жүйелі өзара байланысы мен сабақтастығы туралы идеяларын көрсетеді[5].

Т.Т.Тәжібаев психология мамандығы бойынша кандидаттық диссертация қорғаған алғашқы қазақ ғалымы болды. "Педагогика және психология" мамандығы бойынша ҚазССР Ғылым Академиясының тұңғыш қазақ педагогика ғылымдарының докторы және тұңғыш академигі атағын иеленді.(1954) [6].

1945 жылы КазПИ-де республика бойынша тұңғыш психология кафедрасы құрылды. 1946 жылы Орталық комитетінің орта мектептерінде логика мен психологияны оқыту жөніндегі қаулысына сәйкес Қазақ КСР ғылым академиясының академигі Төлеген Тәжібаевтың басшылығымен 1947-1953 жылдарда Қазақ университетінде логика және психология мұғалімдерін даярлайтын бөлім ашылды. 1951-1953 жылдар арасында осы бөлімде жүзге жуық адам бітіріп шықты. Оның көпшілігі психологиядан мамандық алып шығып, республиканың жоғарғы және орта арнаулы оқу орындарына мұғалімдік қызметке жолдама алды.

Республика үшін психолог кадрларды дайындауда профессор Т.Тәжібаевпен бірге соғыс жылдары Саратовтан келген профессор И.Л.Стычинский (1896-1969) зор үлес

қосты[7]. Т.Тәжібаев ҚазПИ мен ҚазМУ-де психология пәнінен қазақ тілінде дәріс оқыды. Ғылыми жағынан мазмұны терең осынау дәрістері студенттер мен мұғалімдердің психология саласында тиянақты да жүйелі білім алуына кезінде біраз көмегін тигізді. Өз еңбектерінде Т.Тәжібаев бұрын әр жерде шашырап, белгілі жүйеге түспей жүрген ұлттық психологиялық терминдерін саралап, бұл ғылымның төл тілімізде тамыр жая түсуіне жағдай жасады[8].

Т.Тәжібаевтың «Жалпы психология» атты үлкен еңбегінде (1933) психология ғылымының теориялық негіздері баяндалады. Бұл 1940, 1946 жылдары жарық көрген профессор С.Л.Рубинштейннің «Основы общей психологии» атты кітабының ғылыми принциптерімен астарлас дүниежүзілік классикалық психологияның іргелі теориялық қағидаларынан мол мағлұмат беретін, Ж.Аймауытов кітаптарынан кейінгі кезектегі психологиялық еңбек еді. Осы кезде ҚазПИ мен ҚазМУ-де психологиядан аспирантура ашылды[7].

Төлеген Тәжібаев бірнеше жыл партиялық жұмыста болғанына, Республиканың мемлекеттік аппаратында бірқатар жоғары лауазымдарды атқарғанына қарамастан, 1941-1944 жылдары- ҚазКСР Халық Комиссарлар Кеңесі төрағасының орынбасары, 1944-1957 жылдары-республиканың сыртқы істер министрі, оның ғылыми және педагогикалық қызметі Қазақ ұлттық университетімен мәңгі байланысты болды. 1947-1953 жылдар аралығында Тәжібаев Төлеген Тәжібайұлы С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің ректоры болды.

Т.Тәжібаев еліміздегі тұңғыш ұлттық жоғары оқу орны - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың қалыптасуы мен дамуына үлес қосты. Ол адамдарға өте ұқыпты қарады және сол арқылы Университеттің кадрлық әлеуетін сақтап, оның одан әрі дамуына жағдай жасады және классикалық үлгідегі Қазақ университетінің қалыптасуы үшін қолдан келгеннің бәрін жасады. Білімнің түрлі салаларында мамандар даярлауға үлкен көңіл бөле отырып, жас ғалымдарға жан-жақты қолдау көрсетті. Факультеттерде қазақ бөлімшелерін ашудың жақтаушысы және бастамашысы болды.

Ғалым ретінде Т.Тәжібаев іргелі ғылымның дамуынсыз прогресс мүмкін емес екенін жақсы түсінді. Ол сол кездегі Қазақстанның жалғыз университетін озық ғылыми ойдың флагманы етуге ұмтылды. Ол университетте шығыстанушыларды, психологтар мен философтарды өз бетінше дайындай бастады.

1947 жылы ҚазМУ-да Психология және логика кафедрасын ашып, Қазақстандық психологиялық ғылымның дамуына негіз салды. Университетте жұмыс істеген жылдары ол кейіннен Қазақстандық ғылыми элитаның негізін құрайтын ғалым педагог-психологтардың тұтас бір тобын дайындады[8].

Т.Тәжібаевтың барлық ғылыми қызметі педагогика және психология ғылымының – жасөскелең ұрпақты тәрбиелеу, білім беру және оқыту мәселесіндегі педагогика және психология ғылымының өзекті мәселелерін шешумен тікелей байланысты болды. Заманауи педагогика – психология ғылымының өзекті мәселелерін, оның мазмұны, технологиясы және білім беру, тәрбие, дамыту, қалыптастыру сияқты жаһандық категориялардың мәнін қайта қарау мен талдауды талап етеді [2].

Академик Т.Т.Тәжібаевтың қысқа, бірақ өте жарқын өмірі қазақстандықтардың көптеген ұрпақтарына психология әлеміне жарық түсірген алау болды. Оның бүкіл өмірбаяны әртүрлі оқиғаларға толы, педагог-психологтың жолын таңдаған ғалымның ұлы мәртебелі ғылымға қызмет етудегі қиын, кейде қиын жұмысының нақты үлгісі болды. Т.Т. Тәжібаев бір кездері армандаған қазақстандық психология ғылыми білімнің қазіргі заманғы сұранысқа ие саласына айналған сала болғанына қуаныштымын.

Әдебиеттер

1. Тажибаев Т. «Өнегелі өмір» / под ред. Г.М. Мутанова. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. В.69.
2. Т.Т.Тажибаев Развитие просвещения и педагогической мысли в Казахстане во второй половине 19 века. - Ч I. Алма-ата: Казгосиздат, 1957
3. <https://dknews.kz/ru/dk-life/199855-vklad-kafedry-v-razvitie-nezavisimogo-kazahstana>

4. <https://emirsaba-org.translate.google/azastanda-psihologiyani-oitudi-damui.html? x tr sl=kk& x tr tl=ru& x tr hl=ru& x tr pto=sc>
5. Ахметова М.К. Педагогическое наследие Т.Т. Тажибаева(1910-1964). Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Алматы. 1999 г.
6. Аймаганбетова О.Х. Кабакова М.П ВКЛАД Т.Т. ТАЖИБАЕВА В РАЗВИТИЕ КАЗАХСТАНСКОЙ ПСИХОЛОГИИ Аймаганбетова О.Х. Кабакова М.П
7. <https://emirsaba-org.translate.google/azastanda-psihologiyani-oitudi-damui.html? x tr sl=kk& x tr tl=ru& x tr hl=ru& x tr pto=sc>
8. <https://www.kaznu.kz/RU/3/news/one/960/>

ДЕТСКО-РОДИТЕЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ КАК ФАКТОР ВОЗНИКНОВЕНИЯ ОТКЛОНЕНИЙ В ПИЩЕВОМ ПОВЕДЕНИИ У ПОДРОСТКОВ

Иванов Д.В.

*Самарский государственный социально-педагогический университет
Самара, Россия*

Мақалада автор жасөспірімдердегі тамақтану мінез-құлқындағы ауытқулардың пайда болу мәселесін қарастырады. Мақаланың негізгі идеясы-тамақтану мінез-құлқындағы ауытқулардың себебі ретінде ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас пен ата-ана тәрбиесінің стилін қарастыру. Мақалада балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас мәселесі бойынша әдебиеттерге талдау жасалды, ата-ана тәрбиесінің стильдері мен тамақтану мінез-құлқындағы ауытқуларға психологиялық сипаттама берілді. Жүргізілген эмпирикалық зерттеудің сипаттамасы келтірілген. Жасөспірімдердің тамақтану тәртібін және олардың отбасыларындағы отбасылық қарым-қатынас стильдерін зерттеу нәтижелерін талдау ұсынылған.

Кілт сөздер: балалар мен ата-аналар қарым-қатынасы, жасөспірім, жеке тұлға, тамақтану тәртібі, отбасылық қатынастар

В статье автор рассматривает проблему возникновения отклонений в пищевом поведении у подростков. Основная идея статьи заключается в рассмотрении детско-родительских отношений и стиля родительского воспитания в качестве причины отклонений в пищевом поведении. В статье проведен анализ литературы по проблеме детско-родительских отношений, дана психологическая характеристика стилей родительского воспитания и отклонений в пищевом поведении. Приводится описание проведенного эмпирического исследования. Представлен анализ результатов исследования пищевого поведения подростков и стилей семейных взаимоотношений в их семьях.

Ключевые слова: детско-родительские отношения, подросток, личность, пищевое поведение, семейные взаимоотношения.

In the article, the author examines the problem of the occurrence of deviations in eating behavior in adolescents. The main idea of the article is to consider the child-parent relationship and parenting style as the cause of deviations in eating behavior. The article analyzes the literature on the problem of child-parent relations, gives a psychological characteristic of parenting styles and deviations in eating behavior. The description of the conducted empirical research is given. The analysis of the results of the study of the eating behavior of adolescents and styles of family relationships in their families is presented.

Keywords: child-parent relationship, teenager, personality, eating behavior, family relationships

Проблема отклонений в пищевом поведении сегодня приобретает всё большую актуальность. В средствах массовой информации давно распространилась и продолжает поддерживаться идея о том, что внешние данные, в частности худоба, могут стать залогом успеха. Под влиянием средств массовой информации в общественном сознании сложились представления о красоте, оказывающие влияние на представления подростков о себе, и на их пищевое поведение. Так как семья и отношения ребенка с родителями являются важнейшими факторами формирования личности, мы предполагаем, что они влияют на возникновение пищевых аддикций в подростковом возрасте.

Изучению пищевого поведения подростков посвящены исследования М.Ю. Дурневой, Ц.П. Короленко, М.В. Коркиной, Е.А. Леушиной, А.П. Михайловой и других. Установлено, что при расстройствах пищевого поведения наблюдаются такие особенности приема пищи, которые направлены на удовлетворение не физиологических, а

психологических потребностей. Самыми часто встречающимися расстройствами являются нервная анорексия, нервная булимия и компульсивное переедание.

Расстройство пищевого поведения может рассматриваться как одна из форм самоповреждающего поведения. Н.В. Дмитриева, Ц.П. Короленко, В.Д. Менделевич, А.В. Соловьева и другие рассматривают нарушения пищевого поведения как пищевую аддикцию. Обнаружено, что 1-2% подростков на каком-либо этапе жизни страдают расстройством пищевого поведения [1, с. 347]. «У подростков, страдающих булимией или анорексией, отмечается так называемое «тоннельное мышление», когда сознание заиклено на идее изменить себя» [1, с. 347-348]. Это может свидетельствовать об уже сформировавшейся зависимости.

Рассмотрим роль детско-родительских отношений в формировании отклонений в пищевом поведении у подростков. Родители дают ребенку первые образцы поведения, а ребенок подражает им, стремится быть на них похожим. Главными характеристиками детско-родительских отношений являются «любовь, которая определяет доверие к ребенку, радость и удовольствие от общения с ним, стремление к его защите и безопасности, безусловное принятие и внимание, целостное отношение к нему. С другой – родительское отношение характеризуется требовательностью и контролем» [2, с. 247]. Детско-родительские отношения во многом зависят от стиля родительского воспитания. В отечественной психологии принято выделять три таких стиля: демократический, авторитарный и попустительский.

Родители, предпочитающие демократический стиль воспитания, ценят в поведении ребенка его самостоятельность и дисциплинированность. Такой стиль воспитания особенно эффективен в подростковом возрасте, поскольку в его основу положен контроль, основанный на теплых чувствах и разумной заботе, а не на запрете или излишней опеке. Если такой контроль сочетается с разумными объяснениями некоторых запретов, то он становится еще более эффективным и позволяет избежать конфликтов.

Авторитарный стиль воспитания основан на требовании от ребенка беспрекословного подчинения. Естественно, при таком стиле не может быть и речи о разъяснениях детям причин запретов. Это приводит к недовольству ребенка, и, как следствие, к конфликтам. Авторитарный стиль может приводить не только к конфликтам, но и к тому, что ребенок замыкается в себе, появляются комплексы, становится неуверенным, не самостоятельным.

Попустительский стиль родительского воспитания также оказывает неблагоприятное воздействие на ребенка, поскольку провоцирует его делать все, что только ему заблагорассудится. Отрицательным фактором здесь является и отсутствие эмоционального контакта между детьми и родителями.

Детско-родительские отношения оказывают влияние на становление личности подростка, и, если они деформированы, то могут нанести урон его психологическому здоровью, привести к отклонениям в пищевом поведении, формированию зависимостей.

Целью нашего исследования являлось установление влияния детско-родительских отношений на возникновение отклонений в пищевом поведении у подростков. Мы исходили из предположения, что дисгармоничные стили семейного воспитания способствуют формированию отклонений в пищевом поведении у подростков. В исследовании приняли участие 45 подростков 13-14 лет: 22 юношей и 23 девушки, а также их родители – 38 матерей и 7 отцов. Все подростки из полных благополучных семей. Исследование проходило на базе МБОУ «Самарский спортивный лицей» г.о. Самара.

В исследовании были использованы диагностические методики: «Шкала оценки пищевого поведения» (ШОПП), разработанная и адаптированная О.А. Ильчик, С.В. Сивуха, О.А. Скугаревским, С. Суихи, предназначенная для выявления расстройств приема пищи, в первую очередь нервной анорексии и нервной булимии [3]. Опросник для родителей «Анализ семейных взаимоотношений» (АСВ) создан Э.Г. Эйдемиллером и В.В. Юстицкисом. АСВ позволяет определить нарушения процесса воспитания, выявить тип патологического воспитания и установить причины этих нарушений [4].

Нами было проведено исследование пищевого поведения подростков и стилей семейных взаимоотношений в их семьях. По результатам исследования по методике «Шкала оценки пищевого поведения» были определены две группы, первую составили 31% – девушки с отклонениями в пищевом поведении (14 человек). Эту группу составили только девушки. Вторую – подростки без отклонений в пищевом поведении (31 подросток).

Различия между подростками с отклонениями в пищевом поведении и без отклонений обнаружены по следующим шкалам: стремление к худобе – 5,4 баллов у девушек с аддикцией и 1,6 у подростков без аддикции. Такой результат означает, что девушки с пищевой аддикцией стремятся к неестественной худобе, обеспокоены своим весом и систематически пытаются похудеть.

По шкале булимия – 4,1 балла у девушек с отклонениями в пищевом поведении. Это означает, что у них возникают побуждения к переяданию с последующим очищением организма. У подростков без отклонений в пищевом поведении этот показатель не проявился вообще.

Неудовлетворенность телом – 11,4 баллов и 5,9 баллов набрали соответственно подростки с отклонениями в пищевом поведении и без них. По шкале «неэффективность» – 7,8 баллов и 4,6 балла набрали соответственно подростки с отклонениями в пищевом поведении и без них. Высокие значения по шкале «неудовлетворенность телом» у девушек с отклонениями в пищевом поведении свидетельствуют о том, что они воспринимают определенные части тела как чрезмерно толстые, а высокие значения по шкале «неэффективность» говорят о неспособности контролировать свою жизнь, об отсутствии ощущения безопасности.

По шкале «интероцептивная некомпетентность» 11,4 баллов в группе девушек с отклонениями в пищевом поведении и 2,2 балла в группе без них. Высокие значения по этой шкале свидетельствует о дефиците уверенности в отношении распознавания чувства голода и насыщения.

Перфекционизм у девушек с отклонениями в пищевом поведении также выше – 8,7 баллов против 6,7 баллов. Значения по шкалам перфекционизм и недоверие в межличностных отношениях (6,1 баллов у девушек с отклонениями в пищевом поведении и 4,6 у подростков без отклонений) приближены друг к другу у обеих групп, для них в равной степени характерно чувство отстраненности от контактов с окружающими и неспособность прощать свои недостатки.

С помощью опросника «Анализ семейных взаимоотношений» обнаружено, что в 36% благополучных семей используются дисгармоничные стили семейного воспитания. Среди них наиболее распространенным является такой стиль как потворствующая гиперпротекция (в 29% семей). Стили воспитания «повышенная моральная ответственность» и «доминирующая гиперпротекция» встречаются каждая в 27% семей. Стиль «эмоциональное отвержение» используется в 13% семей испытуемых подростков.

Далее мы сравнили показатели дисгармоничных стилей воспитания в группах подростков с отклонениями в пищевом поведении и без них. Обнаружено, что в группе подростков с нормальным пищевым поведением дисгармоничные стили обнаружены у 58% родителей: потворствующая гиперпротекция в 13%, доминирующая гиперпротекция в 24%, и повышенная моральная ответственность в 24%. Эти родители стремятся к излишней опеке своего ребенка, потакая ему во всем или, наоборот, чрезмерно ограничивая и контролируя, а также они боятся ошибок в воспитании.

В группе с расстройствами пищевого поведения дисгармоничные стили обнаружены у 64% родителей: потворствующая гиперпротекция в 14%, повышенная моральная ответственность в 27%, эмоциональное отвержение в 24%. Эмоциональное отвержение включает в себе сочетание пониженной протекции и игнорирование потребностей ребенка, может проявляться в жестком обращении. При таком воспитании возможны усиления эпиптоидной акцентуации характера, могут формироваться процессы декомпенсации и невротические расстройства [4].

Таким образом, для семей подростков с отклонениями пищевого поведения нашей выборки характерно сочетание гиперопеки родителей с постоянным потаканием ребенку, страх ошибок и чрезмерные усилия по воспитанию подростка, а также наоборот, игнорирование потребностей, отсутствие эмоционального контакта, неприязнь со стороны родителей. Это может означать, что подростки испытывают психологическое давление со стороны родителей, и некоторые из них пытаются неосознанно компенсировать свое чувство неудовлетворения либо изменением телесного Я, либо перееданием.

Литература

1. Сулова О.И., Краевая Д.В. Расстройства пищевого поведения у подростков // Гуманизация образовательного пространства: сборник научных статей по материалам международного форума. – Саратов: Саратовский национальный исследовательский государственный университет имени Н.Г. Чернышевского, Институт изучения детства, семьи и воспитания РАО, 2018. – С. 345-350.
2. Бутина-Гречаная С.В. Теоретические подходы к анализу детско-родительских отношений // Ученые записки ЗабГУ. Серия: Педагогические науки. – 2010. – № 5. – С. 244-247.
3. Ильчик О.А., Сивуха С.В., Скугаревский О.А., Суихи С. Русскоязычная адаптация методики "шкала оценки пищевого поведения" // Психиатрия, психотерапия и клиническая психология. – 2011. – № 1. – С. 39-50.
4. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи. – СПб : Питер, 1999. – 651 с.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҮЛҒААРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Серікқызы А., Сейітнұр Ж.С.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан*

Мақалада қазіргі мектеп оқушыларының қарым-қатынасының психологиялық мәселелерін зерттеу нәтижелері көрсетілген. Негізгі нәтижелер оқушылардың қарым-қатынас қажеттілігі мен басқалармен өзара әрекеттесу қажеттілігінің нақты қанағаттану арасындағы үлкен алшақтықты көрсететін бірегей деректер болды. Жұмыс барысында алынған ақпарат жастардың коммуникативті саласының қазіргі жағдайына тікелей қатысты.

Кілттік сөздер: қарым-қатынас, жоғары сынып оқушылары, тұлғааралық қарым-қатынас, қанағаттану, қарым-қатынас қажеттілігі.

В статье представлены результаты исследования психологических проблем общения современных школьников. Ключевыми результатами были уникальные данные, показывающие большой разрыв между потребностью учащихся в общении и фактическим удовлетворением их потребности во взаимодействии с другими. Данные, полученные в ходе работы, касаются современного состояния коммуникативной сферы молодежи.

Ключевые слова: коммуникация, старшеклассники, межличностное общение, удовлетворенность, потребность в общении.

The article presents the results of a study of psychological communication problems of modern schoolchildren. The key results were unique data showing a large gap between the students' need for communication and the actual satisfaction of their need for interaction with others. The information obtained in the course of the work concerns the current state of the communicative sphere of youth.

Keywords: communication, high school students, interpersonal communication, satisfaction, need for communication.

Біздің бітіру жұмысымыз жоғары сынып оқушылары арасындағы қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктерін зерттеуге арналады. Бұл бүгінгі таңда қоғам үшін өте маңызды мәселенің бірі болып табылады. Заманауи мектеп жас ұрпақты тиімді қарым-қатынас орнатуға дайын тұлға ретінде қалыптастыруға басты назар аударуы тиіс. Өмір жоғары сынып оқушыларына жеке тұлғасына, шығармашылық әлеуетіне, өз бетінше

ойлауына және әлеуметтік интелектісіне өте жоғары талаптар қоюда. Орта білім беру кеңістігінде жоғары сынып оқушылары тұлғааралық өзара әрекеттесу тәжірибесінің көп бөлігін алады, әсіресе осы жаста құрбы-құрдастарымен қарым-қатынас үлкен басымдыққа ие болады. Мектеп тәжірибесі барлық оқушыларда тұлғааралық қарым-қатынастың оңтайлы бола бермейтінін көрсетеді. Сондықтан жоғары сынып оқушыларының коммуникативті дағдыларын ойдағыдай қалыптастыру үшін қажетті психологиялық шарттарды зерттеу өзекті ғылыми мәселе болып табылады.

Тұлғааралық қарым-қатынас туралы әдебиеттерді талдау жүргізілген зерттеулердің жан-жақтылығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Психология ғылымында қарым-қатынасқа байланысты жалпы теориялық сипаттағы еңбектер бары белгілі: Г.М. Андреева (қарым-қатынас құрылымы) [1], А.А. Бодалев (өзара әрекеттестіктің жалпы теориялық мәселелері) [2], Л.И. Божович (тұлғаны қалыптастырудағы қарым-қатынастың рөлі) [3], А.А. Леонтьев (қарым-қатынас процесіндегі сөйлеудің рөлі), А.Н. Леонтьев (қарым-қатынас пен іс-әрекеттің бірлігі) [4], А.В. Петровский (тұлғааралық қарым-қатынасты дамыту мәселесі) [5], Б.Ф. Ломов (қарым-қатынастың теориялық және әдіснамалық мәселелері) [5], Б.Д. Парыгин (топ ішіндегі тұлға аралық әрекеттестік және қарым-қатынас) [6]. Қазақстандық ғалымдарының еңбектерінде де қарым-қатынас мәселелері талдап зерттелінді. Х.Т. Шерьязданованың зерттеу жұмыстарында тұлғаның қарым-қатынасын жетілдірудің психологиялық - педагогикалық амал-тәсілдері негізделді [8]. С.Қ. Бердібаева зерттеуінде тұлғаның қарым-қатынас кезіндегі шығармашылық іс-әрекеттің маңызын дәйектеген [9]. Б.Ә. Әмірова тұлғаны зерттеуді қазіргі теориялық және тәжірибелік психологиядағы ең маңызды бағыттардың бірі ретінде дәлелдейді [10]. А.Р. Ерментаева Қазақстанда алғаш рет тұлғаны психологиялық дайындаудың субъект-бағдарлы негізін зерттеуге байланысты зерттеулер жүргізді [11]. Н.Қ. Тоқсанбаева өзінің докторлық жұмысында қарым-қатынасты бірлескен іс-әрекетті жүйелендіру факторы ретінде қарастырған [12].

Қазіргі уақытта шетелдік психологияда қарым-қатынас мәселесі бойынша бай материалдар жинақталған. Ғылыми білімнің осы саласын едәуір байытқан шетелдік авторлардың ішінде Д. Тибо мен Г.Келли, Дж. Хоманс (айырбас ретінде тұлғааралық өзара әрекеттесу теориясы) [13], Т. Ньюком (коммуникативті актілер теориясы), В. Шутц (тұлғааралық мінез-құлықтың үш өлшемді теориясы) [14], В. Беннис және Г. Шепард (топтың даму теориясы) және т.б. еңбектерін атауға болады [15].

Соңғы кездерде жас ерекшелік және педагогикалық психология салаларында қарым-қатынасты зерттеу мәселері көп айтылады. Оның басты бір себебі оқушы психикасын дамыту тәжірибесіндегі сұранысқа байланысты. Тұлғаның, психикалық денсаулығы, оқу және кәсіби қызметтің өнімділігі, адамның өзін-өзі жүзеге асыру дәрежесі тұлғааралық қарым-қатынастың сипатына, ерекшеліктеріне, сәттілігіне байланысты. Жасөспірім мен балаң жас кезінде қарым-қатынас проблемасы әсіресе өткір туындайды (И.С. Кон, Л.И. Науменко, И.А. Поварницына, Е. Г. Сомова және т. б.). Бұл факт жасөспірім мен балаң жас кезіндегі дамудың әлеуметтік жағдайының ерекшелігімен (кең әлеуметтік қауымдастықта өз орнын табу, практикалық өзін-өзі жүзеге асырудың басталуы, өзін-өзі анықтаудың белсенді процесі), жетекші қызметпен (оқу-кәсіптік) және қарым-қатынас ерекшеліктерімен (ересектермен бейресми, сенімді қарым-қатынас қажеттілігі, қарама-қарсы жыныстағы адамдармен қарым-қатынас орнату) байланысты.

Қазір «қарым-қатынас» және «тұлға», «қарым-қатынас» және «даму» ұғымдары параллель қарастырылады да, оқушылардың психикалық үрдістерінің, функцияларының, қасиеттерінің коммуникациялық детерминациясы ғылымда жан-жақты талданады. Бұл жағдайдың өзі қарым-қатынас бойынша теориялық және эксперименталдық зерттеулерді жандандырып қана қоймай, психология пәнінің принципті жаңаруына жағдай жасады (Г.М. Андреева) [1]. Осылайша адамның психикалық дамуы басқа индивидтермен қарым-қатынас, байланыс жасау арқылы психологиялық жағынан бағаланып, талданады. Сонда адам психикасының даму мәселесі «тері астындағы адам» (А.Н. Леонтьев) сипаттамасынан

«асып шығады» да, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау, әрекеттесу, коммуникация кеңістігімен қарастырылады [4]. Тұлғаралық қарым-қатынас кеңістігі психологтардың зерттеу аясына ене бастады. Қарым-қатынастың психологиялық ерекшелігі және психологиялық әдістерді «адам-адам» саласы бойынша байланыс жасайтын мамандық иелері үшін аса маңызды.

Психология тарихы көрсеткендей, өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап белгілі психологтар С.Л.Рубинштейн (2012) [16], В.Н.Мясищев (2011) [17], М.И.Лисина (2009) [18], А.Н.Леонтьев (1975) [19] және т.б. жеке тұлғаның және адам шындығының барлық тараптарымен қарым-қатынасты зерттеумен айналысты. Бұл тақырыптың өзектілігі оқушылардың тұлғааралық қарым-қатынасқа деген қажеттілігінің артуымен, оның жастардың жеке басының дамуы үшін абсолютті маңыздылығымен және қазіргі уақытта оқушылар арасында тұлғааралық қарым-қатынастың тапшылығын белгілеуімен анықталады.

Біздің бітіру жұмысымыздың мақсаты – оқушылардың басқа қатысушыларымен тұлғааралық қарым-қатынас ерекшеліктерін зерттеу. Мақсатқа жету үшін бірқатар зерттеу міндеттерін шешу қажет болды: қарым-қатынастың нақты қажеттілігін және оның бейресми қарым-қатынаста қанағаттану дәрежесін анықтау, жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынасының анықтамалық шеңберін анықтау, тұлғааралық қарым-қатынасқа қанағаттану мен жас кезіндегі тұлғаның әлеуметтік-психологиялық бейімделу деңгейімен байланыс орнату. Гипотеза ретінде оқушылардың ата-аналармен тұлғааралық қарым-қатынасы тапшы деген болжам бар, ал жоғары сынып оқушыларында маңызды ересектермен, ең алдымен ата-аналармен қарым-қатынас жасау өте қажет.

Зерттеудің әдіснамалық шеңбері – бұл жүйелік тәсіл, оның көмегімен орта мектеп оқушылары мен олардың жақын ортасы арасындағы байланыс процестері зерттеледі. Қарым-қатынастың ең өзекті субъектілері ретінде ата-аналар (анасы мен әкесі), мұғалімдер, басқа жақын ересектер, құрдастар, сыныптастар кіретін ұлдар мен қыздардың анықтамалық шеңберінің қатысушылары анықталды.

Жасөспірім кезіндегі қарым-қатынас екі амбивалентті аспектімен анықталады. Біріншісі қарым-қатынасты даралау тұрғысынан сипаттайды, онда жоғары сынып оқушылары өзара әрекеттесу субъектілерін нақты таңдайды, олармен қарым-қатынас жағымсыз немесе ыңғайсыздық тудыратын адамдарды мұқият жояды. Екінші аспект, керісінше, байланыс саласын кеңейтуге, оның сыртқы шекараларын теңестіруге, ғаламдық желінің дамуына байланысты әлеуметтік коммуникативті кеңістікті кеңейтуге қатысты.

Жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынас мәселелерін өзекті түрде қарастыра отырып, қарым-қатынас құбылысының ұлдар мен қыздар үшін маңыздылығын, жеке тұлғаны дамыту үшін тұлғааралық қарым-қатынастың маңыздылығын, ақпараттық ортаның қарым-қатынас процесінің қазіргі формалары мен мазмұнына айтарлықтай әсерін көрсететін бірқатар психологиялық аспектілер көрсетіледі.

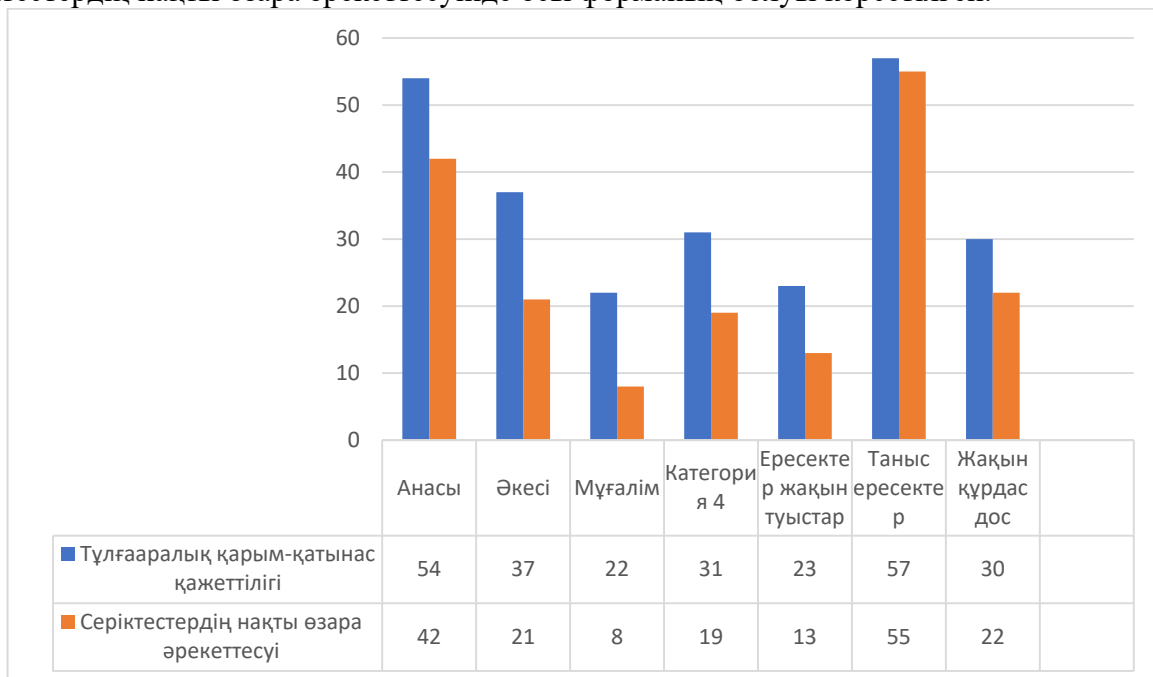
Орта мектеп оқушыларының қарым-қатынасының психологиялық мәселелерін зерттеу үшін бірқатар зерттеу әдістері қолданылды. Қарым-қатынас саласының маңызды аспектілерін ашу үшін ұлдар мен қыздарға арналған анықтамалық қарым-қатынас топтарын, маңызды басқалармен қарым-қатынас қажеттілігінің болуы мен ауырлығын, сондай-ақ оқушылардың өміріндегі осы қажеттіліктің қанағаттану деңгейін анықтау қажет болды.

Зерттеуге 378 жас және орташа жасы 16 жас аралығындағы қыздар қатысты. Жұмыс 2022-2023 жылдары жүргізілді. Біріншісінде осы тапсырма үшін нақты анықталған векторы бар әдістер таңдалды. Тұлғааралық қарым-қатынас қажеттілігін және ондағы нақты қанағаттану дәрежесін анықтау, сондай-ақ жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынасының анықтамалық шеңберін құру мақсатында Х.Ниемидің «өмірдің мәні туралы ойлау» және «өмір саласы» әдістемесі қолданылды.

Екінші кезеңде бастапқы деректер бірнеше шкала бойынша өңделді: «жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынасының анықтамалық шеңбері», «тұлғааралық қарым-

қатынас қажеттілігі», «серіктестердің нақты өзара әрекеті». Алынған нәтижелерді пайдалана отырып, біз респонденттердің қарым-қатынасына қажеттілік пен нақты қанағаттану арасындағы алшақтықты анықтадық.

Зерттеу нәтижелері жоғары сынып оқушыларының ересектермен де, құрдастарымен де тұлғааралық қарым-қатынас қажеттілігінің болуымен және мұндай қарым-қатынасқа нақты қанағаттанбауымен көрінетін қарым-қатынас саласындағы елеулі қайшылықты көрсетеді. 1-суретте тұлғааралық қарым-қатынасқа деген қажеттіліктің арақатынасы және серіктестердің нақты өзара әрекеттесуінде осы форманың болуы көрсетілген.

Сурет-1. Қарым-қатынас қажеттілігін жүзеге асыру

Зерттеу нәтижелері тұлғааралық қарым-қатынас қажеттілігі мен оның шын мәнінде қанағаттану дәрежесі арасындағы нақты алшақтықты көрсетеді. Ұсынылған деректер жоғары сынып оқушысының ата-анасымен, достарымен, мұғалімдерімен және коммуникативті ортаның басқа қатысушыларымен сапалы қарым-қатынас жасау қажеттілігін көрсетеді. Тұлғааралық қарым-қатынас қажеттілігін жүзеге асыру ең жақсы достармен және маңызды басқа ересектермен қарым-қатынаста толық көрінеді. Бұл ретте ұлдар мен қыздардың ата-аналарымен қарым-қатынасына қанағаттану дәрежесі қалағанынан анасымен 12%-ға және әкесімен 16%-ға төмен. Мұғалімдер де жоғары сынып оқушылары қарым-қатынасқа қанағаттанбайтын маңызды ересектер қатарына жататыны анықталды (14 %).

Осылайша, жоғары сынып оқушылары үшін қарым-қатынастың анықтамалық шеңберінің болуы жастардың өміріндегі қарым-қатынастың жетекші рөл атқаратынын және мектеп оқушыларының өмірінің барлық салаларына енетінін көрсетеді. Ата-аналармен және басқа да маңызды ересектермен қарым-қатынас құрдастарымен қарым-қатынас мазмұнын толықтырады.

Мақаламызды қорытып түйіндесек, қарым-қатынас саласы жеке тұлғаны қалыптастыру үшін өте маңызды. Жоғары сынып оқушыларының қарым-қатынас жүйесінің негізін олардың анықтамалық шеңберіне кіретін субъектілер құрайды. Негізгі нәтижелер ретінде қарым-қатынас шеңберлерін, жастардың қарым-қатынасындағы негізгі қажеттіліктерді және олардың қанағаттану дәрежесін зерттеу нәтижелері келтірілген. Қарым-қатынас жүйесі құрылған заманауи әлеуметтік және ақпараттық ортаның аспектілері көрсетілген. Жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік және ақпараттық

ортадағы сапалы өзгерістерге байланысты психологиялық проблемалары анықталды, бұл балалар мен ата-аналар диадасында өзгерістерге әкеледі.

Зерттеу нәтижелері ұлдар мен қыздардың өсу және жеке қалыптасу кезеңі тұтастай алғанда қарым-қатынас процесіне қойылатын талаптарды айтарлықтай өзгертетінін көрсетеді. Әсіресе, жастардың басқалармен қарым-қатынас жүйесін құруға қойылатын талаптар айтарлықтай артады. Анықтамалық шеңберге ең алдымен ата-аналар, маңызды жақындары, достары, құрдастары мен тәрбиешілері кіреді.

Сөйтіп, біздің бітіру жұмысымызда жоғары сынып оқушылары арасындағы қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктері мәселелері теориялық және эксперименттік тұрғыда қарастырылды.

Әдебиеттер

1. Андреева Г.М. Структура отношений // М: Аспект Пресс, 1999. – 175 с.
2. Бодалев А.А. Общие теоретические проблемы взаимодействия // Москва, Издательства: Наука, 1998. – 158 с.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте // М., «Просвещение», 1968. – 188 с.
4. Леонтьев А.А. Психология общения // ТАРТУ, 1974. – 207с.
5. Петровский А.В. Проблема развития межличностных отношений // «Наука жить», Киев, 1997. – 247 с.
6. Ломов Б.Ф. Теоретические и методологические проблемы общения // «Наука», Москва, 1984. – 198 с.
7. Парыгин Б.Д. Межличностное взаимодействие и общение внутри группы // Санкт-Петербург.: ИГУП, 1999. – 592 с.
8. Шерьяданова Х.Т. Педагогу о стиле общения с детьми // Алматы, 1997. – 87 с.
9. Бердібаева С.Қ. Тұлға психологиясы // «Қазақ университеті», Алматы, 2016. – 95 б.
10. Әмірова Б.Ә. Этнопсихология // Қарағанды, 2012. – 63 с.
11. Ерменгаева А.Р. Жоғары мектеп психологиясы // Алматы: ЖСШ РПБК «Дәуір», 2012. – 492 б.
12. Жақыпов С.М., Тоқсанбаева Н.Қ. Психологияны оқыту әдістемесі // «Қазақ университеті», Алматы, 2013, – 89 с.
13. Келли Г., Тибо Д. Хоманс Дж Межличностные отношения. Теория взаимозависимости/ Современная зарубежная социальная психология. Тексты. М., 1984. – 143 с.
14. Ньюком Т. Теория коммуникативных актов // СПб.: Питер, 2008. -- 544 с.
15. Беннис У., Шепард Г. Теория группового развития // Современная зарубежная социальная психология. Тексты/ Под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой, Л.А.Петровской. М.: Изд-во Москва, 1984. – 142-161 с.
16. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии // Питер, 2012. – 147 с.
17. Мясисhev В.Н. Психология отношений: избранные психологические труды / под ред. А.А. Бодалева : 4-е изд. М.; Воронеж, 2011. – 398 с. <https://vshp.pro/wp-content/uploads/2020/04/Myasishhev-V.N.-Psihologiya-otnoshenij.pdf>
18. Лисина М.И. Формирование личности ребенка в общении. СПб., 2009. – 318 с. <https://booksonline.com.ua/view.php?book=150206>
19. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975. – 303 с. <https://www.marxists.org/russkij/leontiev/1975/dyatyelnost/deyatelnost-soznyanie-lichnost.pdf>

ЖАҢА ФОРМАЦИЯ МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ДЕНГЕЙІНІҢ ДАМУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫ

Асылханова М.А.

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

Мұғалімнің шеберлігі жайлы жазылған дайын қағида жоқ, болуы да мүмкін емес, себебі, қоғамдағы әр адамның, әр мамандық иесінің, әр ұстаздың өзіне-өзі өмір бойы қоятын және оған әрдайым жауап іздейтін санаулы сұрақтары болуы міндетті. Сол үшін сол мәңгі сұрақтың жауабын іздену, нағыз кәсіби шебер ұстаздың ғана қолынан келетін құбылыс. Әлемдік деңгейде психологтар да, педагогтар да әр ұстаздың адам ретіндегі рухани интеллектуалдық, кәсіби шығармашылықпен өзін-өзі дамытуы өмірінің әр кезеңінде әр қалай деп көрсетеді. Қоғамдағы көп мамандықтардың ішінде жан-жақты білімділікті, икемділікті, шеберлікті, ерекше шәкіртжандылықты, мейірімділікті қажет ететін мамандық ол ұстаздық мамандық. Оған себеп,

мұғалім еңбегі біріншіден, адамзат қоғамы тарихында жинақталған ғылым негіздерінен білім беруге тиіс болса, екіншіден, үнемі шәкірттерімен қарым-қатынаста болып, білсем үйренсем деген бала арманы мен оның сырлы тағдырына басшылық етуді мойнына алған нағыз маманды айтуға болады.

Бүгінгі ұстаз, шәкірттеріне ғылым негіздерінен жан-жақты мәлімет беріп қана қоймай, оны дүниежүзілік білімді оқып үйренуге, білімін дамытуға, ақпарат алып, экономика кеңістігіне шығуға, яғни қатаң бәсеке жағдайында өмір сүруге тәрбиелеу міндетті. Ол нағыз ұстаздың ғана қолынан келеді, әрбір мұғалім өз кәсібін, өз пәнін, барлық шәкіртін, мектебін шексіз сүйетін, осы мамандыққа деген қызығушылық пен сүйіспеншілік қана оны небір қиын әрекеттерге жетелейді, кез-келген іске батыл кірісуге септігін тигізеді.

Түйін сөздер: интеллектуалдық, формация, ақпарат, әлеуметтік, мәлімет, экономика, мониторинг, жаһандану, рухани, информатор, автор, дидактика, процесс, концепция, классификация, схема, сенсорлық, форма, эталон.

Не существует и не может быть готового принципа мастерства учителя, потому что каждый человек в обществе, каждый человек профессии, каждый учитель должен иметь несколько вопросов, которые он задает себе на протяжении всей своей жизни и всегда ищет ответы на них. На мировом уровне как психологи, так и педагоги показывают, как духовно-интеллектуальное, профессиональное творческое саморазвитие каждого педагога проявляется на каждом этапе его жизни. Профессия педагога требует разносторонних знаний, гибкости, мастерства, исключительной ученичества, доброты это педагогическая профессия. Причина в том, что труд учителя, во-первых, должен давать знания об основах науки, накопленных в истории человеческого общества, а во-вторых, постоянно общаться со своими учениками и учиться. Сегодняшний учитель обязан научить учащихся изучать мировые знания, развивать знания, получать информацию и выходить на экономическое пространство, то есть жить в условиях жесткой конкуренции.

Ключевые слова: интеллектуальное, образование, информация, социальная, информация, экономика, мониторинг, глобализация, духовное, информатор, автор, дидактика, процесс, понятие, классификация, схема, сенсорика, форма, эталон.

There is not and cannot be a ready-made principle of teacher mastery, because every person in society, every person in the profession, every teacher should have several questions that he asks himself throughout his life and is always looking for answers to them. In order to find the answer to this eternal question, a real professional master is something that only a teacher can do. At the world level, both psychologists and educators show how the spiritual, intellectual, professional and creative self-development of each teacher as a person manifests itself at every stage of his life. Among the many professions in society, a profession that requires versatile knowledge, flexibility, skill, exceptional apprenticeship, kindness is a pedagogical profession. The reason is that the teacher's work, firstly, should give knowledge on the foundations of science accumulated in the history of human society, and secondly, constantly communicate with his students and study, one can say, a real specialist who took over the leadership of a child's dream and its mysterious fate. Today's teacher is obliged not only to give his students comprehensive information about the basics of science, but also to teach them to study world knowledge, develop knowledge, receive information and enter the economic space, that is, to live in conditions of fierce competition. He is only capable of becoming a real teacher, every teacher loves his profession, his subject, all students, school, only interest and love for this profession will lead him to difficult deeds, help him boldly start any business.

Key words: intellectual, formation, information, social, data, economy, monitoring, globalization, spiritual, informant, author, didactics, process, concept, classification, scheme, sensory, form, standard.

Кіріспе: Мұғалімнің шеберлігі жайлы жазылған дайын қағида жоқ, болуы да мүмкін емес, себебі, қоғамдағы әр адамның, әр мамандық иесінің, әр ұстаздың өзіне-өзі өмір бойы қоятын және оған әрдайым жауап іздейтін санаулы сұрақтары болуы міндетті. Сол үшін сол мәңгі сұрақтың жауабын іздену, нағыз кәсіби шебер ұстаздың ғана қолынан келетін құбылыс. Әлемдік деңгейде психологтар да, педагогтар да әр ұстаздың адам ретіндегі рухани интеллектуалдық, кәсіби шығармашылықпен өзін-өзі дамытуы өмірінің әр кезеңінде әр қалай деп көрсетеді. Қоғамдағы көп мамандықтардың ішінде жан-жақты білімділікті, икемділікті, шеберлікті, ерекше шәкіртжандылықты, мейірімділікті қажет ететін мамандық ол ұстаздық мамандық. Оған себеп, мұғалім еңбегі біріншіден, адамзат қоғамы тарихында жинақталған ғылым негіздерінен білім беруге тиіс болса, екіншіден, үнемі шәкірттерімен қарым-қатынаста болып, білсем үйренсем деген бала арманы мен оның сырлы тағдырына басшылық етуді мойнына алған нағыз маманды айтуға болады.

Бүгінгі ұстаз, шәкірттеріне ғылым негіздерінен жан-жақты мәлімет беріп қана қоймай, оны дүниежүзілік білімді оқып үйренуге, білімін дамытуға, ақпарат алып, экономика кеңістігіне шығуға, яғни қатаң бәсеке жағдайында өмір сүруге тәрбиелеу міндетті. Ол нағыз ұстаздың ғана қолынан келеді, әрбір мұғалім өз кәсібін, өз пәнін, барлық шәкіртін,

мектебін шексіз сүйетін, осы мамандыққа деген қызығушылық пен сүйіспеншілік қана оны небір қиын әрекеттерге жетелейді, кез-келген іске батыл кірісуге септігін тигізеді. Нәтижесінде бір емес, бірнеше жас ұрпақтың санасында мәңгі ұстаз болып қалады, әрі ұстаздың осыншама қадір-қасиеті, құрметке бөленуі өзін қоршаған орта мен әрбір шәкіртіне асқан сезімталдықпен, жауапкершілікпен қарым-қатынас жасауынан көрініп тұратындығында. Себебі, оның қарапайым да сыпайы киім киісі, мәдениетті сөзі, әдепті жүріс-тұрысы, жинақы іс-әрекеті, білімі шәкіртке де, ата-анаға да, жұртшылыққа да үлгі өнеге болары анық.

Ұлы ағылшын ағартушысы Уильям Уорд: жай мұғалім хабарлайды, жақсы мұғалім түсіндіреді, керемет мұғалім көрсетеді, Ұлы мұғалім шабыттандырады,- деген[1]. Қай қоғамда да, білім беру жүйесі- барлық мамандықтардың мамандарынан кәсіби икемділік пен ұтқырлықты, сан қырлы шығармашылық қызмет пен өзін-өзі басқаруды, және ұйымдастыру жағдайындағы біліктілікті қажет етеді. Себебі, қазіргі жас буын - еліміздің келер күнгі келбеті, өз еліне аянбай адал қызмет жасайтын ұрпақты тәрбиелеу мектептегі шәкірттердің бойына сіңіру, ол мұғалімнің міндеті. Ол үшін бүгінгі оқу үрдісіне сай педагогикалық шеберлік қажет. «Педагогтік шеберлік дегеніміз - дарынды талант қана емес, үйрену, ізденудің нәтижесі.

Негізгі бөлім: Ұлы педагоктар мен ғалымдардың еңбектерінде мұғалімдік еңбекті былай бағалаған: мәселен А.Дистерверг, К.Ушинский, А.Макаренко, В.Сухомлинский т.б. ғалымдардың еңбектерінде, мұғалімдік еңбек - ол адамтану ғылымы, адамның жан дүниесі , рухани әлеміне бойлай алу өнері дей отырып, педагогикалық шеберліктің дамуына зор үлес қосқан[2-3, 4].

Осы тұрғыдан алып қарағанда педагогикалық шеберлік- кәсіби әрекетті жоғары деңгейге көтеретін мұғалімнің жеке қасиеттерінің, оның білімі мен білігінің жүйесі екендігін дәлелдеген. Мұғалім, оқушылардың жеке тұлғасын қалыптастырып дамытуға басымдық беретін, күрделі әлеуметтік, мәдени жағдайларды еркін бағдарлай алатын, шығармашылық процестерді басқара алатын, адам туралы ғылымның жетістіктерін, оның даму заңдылықтарын, компьютерлік оқыту өнерін терең меңгерген жан- жақты дамыған шығармашыл тұлға болуы заңды. Соған орай, кез-келген мұғалімнен алдындағы шәкіртінің тәрбиелі, білімді болуын мектеп қабырғасынан қалыптастыруын талап етеді. Ал, білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік меңгерген, оқушының шығармашылығы мен дарындылығының дамуына жағдай жасай алатын, тұлғалық- ізгілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өзінің іс-қимылын жүйелілікпен атқаруға қабілетті, оқытудың жаңа технологияларын толық меңгерген және білімдік мониторинг негізінде ақпараттарды тауып, оларды тандап сараптай алатын, отандық және шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман мұғалімді айтуға болар.

Қазіргі білім беру саласының қызметкерлерінің алдында тұрған басты міндет – жаңа формацияның жаңа ұстазын қалыптастыру. Қазіргі таңда жас мамандардың, бірден жаңа ортаға ілесіп кетуі екі талай, себебі жаңа формацияның міндеті жастардың жаңа келген ұстазды қалыптастыру үшін не істеу керек? –деген сұрақтың тууы орынды. Жаһандану дәуірі – әлемдегі барлық елдердің бәсекелестік жағдайында халықаралық деңгейде өзара қарым-қатынас үрдістерінің жандану дәуірі болғандықтан, кәсібиліктің бірден бола салмайтындығы белгілі, оны әр мұғалім ерте ме, кеш пе меңгеруі тиіс.

«Американдық психологтардың анықтамасы бойынша шығармашылық дегеніміз – бұл, тани білу, жаңа бір нәрсені анықтауға ұмтылу және өз тәжірибесін терең түйсіне білу қабілеті» -деген.

Шығармашылық жаңа формация мұғалімінің жаңа келген жастардың психологиялық тұрғыдан, жаңа материалдық рухани құнды дүние тудырып тұлғаны қалыптастыратын әрекет. Ал педагогикалық тұрғыдан алсақ, шығармашылық дегеніміз – адамның белсенділігі мен өз бетінше жұмыс істеуінің жоғары деңгейі және ол әлеуметтік қажеттілігі мен өзінің ерекшелігімен бағаланады. Ең бастысы, шығармашыл тұлғада шығармашылық пен

кәсібилікке жету үшін тұрақты қажеттілік, тұрақты сұраныс болып, өз ісінен қанағат табу сезімі болуы қажет. Осыған орай адам идея, жаңалық аштым деп ойлайды, ал шын мәнінде олар адамды шыңдайды деген ғалымдардың пікірінің дұрыстығына көз жеткізе түсеміз. Қазіргі заман талабына сай шығармашылық қабілеттің дамуына бағытталған білім дегеніміз, ол аз уақыт ішінде мол идея қорын алу емес, керісінше, жеке тұлғаның толық дамуын қамтамасыз ететін іс.

Шығармашылық қабілеттің дамуы әрбір жаңа келген мұғалімге қажет екендігін, әрбір тұлғаның қоғам дамуында өз орны бар екендігін біле отырып, балалардың тек өткенге ғана емес, болашаққа қызығушылығымен, іс-әрекеттерінің жаңа тәсілдерін көбейтуге қабілеттіліктерімен ерекшеленетіндігін түсінуі қажет. Сонымен бірге бұл жеке тұлғалық дамудың мақсаттарына да жауап береді.

Неміс ғалымы педагог, философ Ф.А. Сохин, өзінен бұрынғы және өзімен тұстас ғалымдардың жұмыстарына талдау жасай отырып, соның негізінде оқуды меңгерте отырып таным әрекеттерінің қалыптасып дамуында үлкен жетістіктерге жетті [5]. Сабак үстінде оқушылардың материалды меңгеру процесі басты нәрсе болғандықтан оқу процесін талдаудың негізгі мақсаты мұғалімнің іс-әрекетінен көрінетіндігі.

Қазақстандық авторлар мен шет елдік авторлардың дидактикалық оқыту процесіндегі концепциялар классификациясы көбіне ұқсас. Оқыту теориясы мен меңгеру белгісі бойынша, берілген заңдылықтан оқытушының бастаушылық рөлінен оқытуда алатын, оқушылардың саналылығы өз бетімен жұмыс істей алатындығы, әрі белсенділік қасиеттері байқалады.

Ғалымдардың пікірінше, оқу процесіндегі арнайы жүйелілік – психологиялық зерттеуді қажет ететін, оқыту процесі дидактикалық жүйе ретінде танымдық үрдістің психологиялық жүйесіне енгізіледі деді. Психологиялық жүйе ретінде оқыту процесінің тиімділігін айқындайтын фактор оқушылардың танымдық процестерінің қалыптасуы мен дамуына, оқу процесін өз бетінше меңгеруге бейімділігі байқалады. Жүйелі тәсілдің мазмұны мен болмысын біржақты анықтау қиын. Соған орай, жан-жақтылық мақсатпен, оқыту процесін меңгеруде жүйелілік тәсілдің принциптерін пайдалану, әрі оқыту процесінің жүйелі психологиялық талдауын жүргізу тиімді болары сөзсіз.

В.А. Крутецкий, оқытудың түрлері мен методтары жөнінде өзінің «Ұлы дидактика» - деген еңбегінде, жазды: «Ол осы еңбекті оқытудың «сыныптық оқыту» деп аталатын түрі деп көрсетті». Оның бұл еңбегінің маңыздылығы сонша, қазіргі уақыттың өзінде оқыту жүйесінде осы оқыту түрі – «сыныптық оқыту» әлі қолданылып келеді. Бірақ соңғы уақыттарда оқытудың бұл түрінің тиімділігі төмендеп барады. Дидактикалық сан жылғы еңбектері оқыту процесінің тиімділігін арттыруға немесе сол мақсатпен оқытудың жаңа түрін ойлап тапшады[6, б.10].

Сонымен, балалардың дамуының оқыту процесіндегі ең басты және анықтаушы жағы белгілі бір іс-әрекет, әрекет - әдістерін күрделендіруден тұратындығында. Қазіргі кезде көптеген зерттеулер мен оқу процесінде, ең алдымен кеңес психологтары, оқытудың мазмұнын, балаларға берілетін білімді және іс-әрекет әдістерін өзгерте отырып, баланың дамуын елеулі өзгертуге болатынын дәлелдеді.

Көптеген зерттеулерде, оқу процестерінде психолог-ғалымдардың зерттеу жұмыстарында да нәтижелі зерттеп келеді, әрі оқыту мазмұнына психикалық талдау жасай отырып, сенсорлық дамудағы форма, түс эталондарын, математиканы оқытудағы түрлі үлгілер мен схемалар өлшемдері енгізілді. Балалардың таным әрекеттерінің қалыптасуын зерттей келіп, олардың кезең-кезеңдік қалыптасуының концепциясын талдап шешті. Авторлардың, практикалық, материалдық әрекетінің ішкі жоспарға көшуі, сыртқы әрекеттік заттармен «оралуы» - деп түсіндірілуде.

П.Я.Гальперин, баланың ойлауын әрі оның дамуын, соның ішінде практикалық ойлаудың сөздік ойлауға көшуін зерттеген Л.С.Выготский, бұл көшудің негізгі жолдары мен шарттарын анықтап белгілеп берді, әрі бұл зерттеуді әрі қарай жалғастырған ғалымдарда, ілгері қарай жалғастырып, практикалық әрекет ету, тіпті логикалық тұрғыдан

ең жоғарғы деңгейдегі дәрежесін көрсетті. Сонымен, бастауыш сынып оқушыларының оқу процестерін, қалыптастыра отырып, танымдық іс-әрекеттерінде қалыптастырып дамытуға болатындығы дәлелденді. Танымдық ұғымның, танымдық іс-әрекеттен айырмашылығы оқушының оқу-тәрбие процесіндегі әрекетінің танымдық іс-әрекетпен тығыз байланыстылығында. Оқу-тәрбие процесімен қатар, танымдық әрекеттері де жүйелі деңгейде дамып жетіліп отыратындығында. [3,4].

Психолог-ғалымдардың зерттеулерінде дәлелденгендей танымдық іс-әрекеттің оқу процесінде қалыптасуын, оқушының әрекетінен байқауға болады. Оған дәлел ретінде, соңғы кездегі мектептегі жаңа бағдарламаға байланысты, соның ішінде оқыту методикасындағы тікелей оқушының өз іс-әрекеті арқылы әрекетті меңгеруінен көруге болады. Ғалымдардың методикаларынан, бастауыш сынып оқушыларына оқу-тәрбие процесін дамыта отырып, таным процестерінің сатылап дамуы мектепке дейінгі әр жаста және бастауыштың әр сыныптарында қалыптасып, даму дәрежесі анықталынауда. Ауыл мектептеріндегі, бастауыш сыныптағы оқушылардың таным процестерінің қалыптасуы мен бастауыштағы оқу процесі арқылы оқушының ойлауы мен сөйлеу процестерінің қалыптасып, дамуы, жетілуі іс-әрекетті әрекетпен ұштастырып меңгеруі, оқушылардың психологиялық дамуы. Осы қалыптасқан психологиялық оқу-тәрбие процесі, іс-әрекеттің нәтижелілігі яғни оқу-тәрбие арқылы қалыптасқан танымдық және жеке адамдық қасиеттердің көрсеткіштері деуге болады.

Танымдық іс-әрекеттің жалпы танымдық заңдылықтарын анықтау үшін оқушы мен оқытушының өзара әсер етуінің негізгі құралдарын көрсету қажет. Таным процесімен танымдық іс-әрекеттің арасындағы тығыз байланысты, оқыту процесіндегі оқытушының мақсаты, оқу-тәрбие процесі арқылы теориялық, методологиялық талдау жасап, және бастауыш мектеп сыныбындағы оқушылардың танымдық іс-әрекетінің дамып қалыптасуымен қатар, ана тілі мен басқа тілдерді меңгеруін тәжірибелік жұмыстар арқылы көрсету. Бастауыш сынып оқушылары еліміздің болашақ иелерінің қалыптасу сатысының ең негізгі фундаменті болғандықтан, олардың өз ана тілінде де еркін сөйлеп, басқа тілдерді де меңгерулері тиімді болар еді.

Осы оқу процесі арқылы танымдық процестің қалыптасып, дамуы мен оқушының мектеп талаптарын орындау деңгейінің жоғарылауы, сабақты меңгеруіне мүмкіндік туады. Танымдық процестің жалпы танымдық заңдылықтарын анықтау үшін, оқушы мен оқытушының өзара әсер етуінің негізгі құралдарын көрсету қажет. Таным процесі мен танымдық іс-әрекеттің арасындағы тығыз байланысты өзара әсерді көрсететін көптеген ғылыми еңбектерде. Ауыл мектептеріндегі бастауыш сынып оқушыларының таным процестерін қалыптастырып дамытуда психолог ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып жүргізу. Мектепке алғаш келген баланың таным процесін қалыптастырудағы жетекші рөл атқаратын зейін процесі.

Бала онтогенетикалық даму барысында көптеген өмір жаңалықтарын кездестіреді, сол себептен өмір жолдарының ең алғашқы кезеңінде өте әлсіз, дәрменсіздігін байқатады. Себебі, бала өзінің даму жолында көптеген жаңалықтарға кездесіп, оны меңгеру барысында қиындықтарды басынан өткізеді. Дүниені тани отырып, соның талаптарына сай икемделіп, бейімделіп жетіледі. Бұл бейімделулер әлеуметтік, биологиялық заңдылықтарға байланысты жетіліп отырады. Баланың танымдық үрдісінің қалыптасып дамуы оның алған білімі мен шеберлігінің өзара байланысына негізделеді.

Оқыту процесінің бірлігін белгілейтін факторлар тек оның жалпы мақсатымен ғана анықталмай оның әдістері, формалары, құралдары арқылы анықталады. Ғалымдардың негізгі мақсаты ортақ байланыстылықты табу.

Бастауыш сыныпта оқушыларға психикалық танымдық процестерді қалыптастыруға, психикалық дамудың маңызды жағы баланың бойындағы психикалық процестер мен сапаларының, қабылдауының, зейінінің, қиялдаудың, есте сақтаудың, ойлаудың, сөйлеудің, сезімдердің, мінез-құлықтың, психикалық дамуымен тығыз байланысты.

XXI ғасыр ұлттық бәсекеге, ақпараттық сайысқа, инновациялық технологиялар мен күрделі экономикалық реформалар сияқты көріністерімен ерекшеленеді. Сол кезеңге сай интеллектуалды, дені сау, ой-өрісі жоғары дамыған, халықаралық деңгейге сәйкес білімі бар азаматты тәрбиелеу- әр мұғалімнің міндеті. Мұғалім, барлық білім беру жүйесінің негізгі, жаны және жүрегі болуы керек. Мұғалімнің негізгі басты мақсаты - рухани жан дүниесі бай, іздемпаз, адамгершілігі мол адамды қалыптастыру болып табылады.

Қазіргі заманғы жаңа формация мұғалімі информатор, бақылаушы, тексеруші, жазалаушы қызметін тастап, керісінше ізденуші, зерттеуші, технолог, өнертапқыш, шығармашылықпен жұмыс істей алатын жаңашыл болуы керек. Оқушыны субъект ретінде қарастырып, оның өзін-өзі тануына жол ашу, жеке тұлға бойындағы қасиетті дамыту, «Мен» менталитетін қалыптастыру, білім мен тәрбиені жеке тұлғаға қарай бағыттау, бүгінгі таңдағы жаңа формация мұғалімінің кезек күттірмейтін қасиетті міндеті. Мұғалімінің өзі жеке тұлғаға кәсіби маман болуға көтерілмей, мұндай зор мақсатқа жетуі мүмкін емес. Бүгінгі таңда: «Ұстаздықтың алдына қойған міндет өте ауқымды: білім жүйесін іштей қайта құру және сол арқылы бүкіл қоғамдағы ағарту жүйесінің барлық аймағын өзгерту. Ол үшін, әрбір жаңашыл ұстаз, өзін іштей қайта құруы қажет, оған: құрылымдық, қызметтік, құндылықтық, білімділік, практикада қолдана білушілік, жаңа ұрпақтың мұғалімдерінің, андрагогика мен акмеологияның, психологиялық, педагогика мен гуманитарлық педагогиканың міндеті, білім жүйесін әр ұстаз өзіндік қайта құрудың мүмкіндіктерін іздестіру, адами рухани бастаулардың тазалығын тексеру. Мұнда этика мен адамгершілік дүниесін, біртұтас қабылдауға бағытталған философиялық рухани іс, дүние таным мен өзіне шексіз сенімі жатыр. Әр ұстаз өзінің адамгершілік қасиеті мен этикалық парызын орындауға тиіс. Білімді түрлендіруде, білім беру үрдісін реформалауда зерттеуші мұғалім, жаңа формация мұғалімі ретінде орталық тұлға болып қалыптасуы маңызды. Қазіргі заман мұғалімі – рухани дамыған әрі әлеуметтік тұрғыдан есейген, педагогикалық құралдардың барлық түрлерін шебер меңгерген білікті маман, өзін-өзі әрдайым жетілдіруге ұмтылатын шығармашыл тұлға болуы міндетті. Ол жоғары білімді шығармашыл тұлғаны қалыптастырып, дамыту үшін жауапты деген, мұғалімнің кәсіби біліктілігін шыңдаудың үздіксіздігі оның шығармашылық қабілетінің дамуының кепілі және өзіндік жеке педагогтік тәжірибесінің дамуының алғы шарты болып табылады.

Ұстаздың кәсіби шеберлігінің негізділігі: біріншіден, мұғалімнің өмірге көзқарасы, оның идеялық наным. Екіншіден, пәнді жетік білуі, ойын оқушыларға жеткізу үшін жан жақты, терең дайындықта болуы, оқушылардың бойына әдеп, әдет, дағды сияқты жақсы қасиеттерді сіңіруі, моральдық нормаларды білуі міндетті. Үшіншіден, оқыту мен тәрбиелеудің әдіс тәсілдерін міндетті түрде меңгеруі тиіс. Білім берудің ұлттық модельіне көшкен қазіргі мектептерге: ойшыл, зерттеуші, практикалық қызметте педагогикалық үйлестіруді шебер меңгерген психолог, педагогтік диагностика қоя білетін іскер мұғалім қажет.

Қорытынды: Күнделікті іс тәжірибеде мұғалімнің кәсіби тұрғыда білімін көтеруіне мектеп ішінде де жағдай жасау керек. Ол үшін мектепте ғылыми әдістемелік кеңес пен бірлестіктердің және зертханалардың жұмыс істеуі маңызды. Бүгінгі өмір талабына сай ұстаздардың біліктілігі мен білімділігін шыңдап отыратын, жоғарыда атап өткен мәселелермен қатар, әр мектепте интернет жүйесі барлық сыныптарға қосылып жұмыс істеуі тиіс. Сондықтан да белгілі бір әдісті немесе іс- шараларды іске асырмас бұрын мұғалімнің әдістемелік жұмысының мазмұнын анықтаған жөн. Ол үшін мұғалімнің жалпы мәдениеттілік қасиеті, күнделікті сабаққа даярлығы, әдістемелік, зерттеушілік, кәсіптік адамгершілік, тәрбиелік мәдениеті, диагностикалық және басқару мәдениетінің жиынтығы арқылы кәсіптік педагогикалық деңгейін зерттеу қажет.

Интеграция мен ғаламдастыру қатар жүріп келе жатқан бүгінгі таңда мектептегі жеткіншектерге білім берудің сапасы мен деңгейін жан-жақты көтеру жаңаша ойлайтын, оқыту мен тәрбиенің жаңа технологиясын күнделікті жұмысында қолдана білетін ұстаздардың ғана жұмысы жемісті болмақ.

XXI ғасыр ұстазының тұлғасы мен іс әрекетін жүйелі ұғыну үшін оған жаңа теориялық методологиялық негізде талап қойылуға тиіс. Осы жолдағы алғашқы қадам, ауыл мұғалімдерін арнайы әлеуметтік кәсіби топ деп қарай отырып, оларды зерттеу бағытында психологиялық, педагогикалық және әлеуметтік ілімдердің біріктірілуі қажет.

Міне, осындай жағдайларды ескере келіп, оның кәсіптік мәдениетінің өрістеуіне жан - жақты көмек, көңіл бөлу жағдай жасалуын ескерген жөн. Білімді, жан-жақты дамыған мұғалім, бұл қай кезде де ең алдымен кәсіби деңгейі жоғары, интеллектуалдық, шығармашылық әлеуеті мол тұлғаны айтамыз. Ол оқытудың жаңа технологияларын өмірге ендіруге дайын, оқу-тәрбие ісіне шынайы жанашырлық танытатын қоғамның ең озық бөлігінің бірі деп есептеледі және солай болуға тиіс.

Білім берудің мақсатын айқындау үшін Жүсіпбек Аймауытовтың мына сөздерін еске алған жөн: "Мектеп бітіріп шыққан соң бала бүкіл әлемге, өзгенің және өзінің өміріне білім жүзімен ашылған саналы ақыл көзімен қарай білсе, міне, білімдендірудің көздейтін түпкі мақсаты осы»-деген. Сол үшін мектеп осы бағытта баланың келешекте жетілуіне мықты негізін салуы керек, сондықтан да ұстаз алдындағы басты міндет XXI ғасырдың есігінен еркін енетін, дүниежүзілік мәдениетті танитын, төл мәдениетін құрметтей білетін, рухани дүниесі бай, интеллектуалдық өрісі кең, білімі жоғары, құқықтық, құжаттық мәдениеті, білімді, жан-жақты ақпараттандырылған заман талабына сай белсенді ұрпақ тәрбиелеу, «Ұстаз» атана білу, оны қадір тұту, қастерлеу, арындай таза ұстау - әр мұғалімнің борышы. Ол, өз кәсібін, өз пәнін, барлық шәкіртін, мектебін шексіз сүйетін адам болуы тиіс. Осы іске деген қызығушылық пен сүйіспеншілік қана оны небір қиын әрекеттерге жетелейді, іске батыл кірісуге септігін тигізеді. Нәтижесінде бір емес, бірнеше жас жүрекке мәңгі ұстаз болып қалады.

Білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік білетін, оқушының шығармашылығы мен дарындылығына жағдай жасай алатын, тұлғалық-ізгілік бағыттылығы жоғары, тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маманды атаймыз.

Әдебиеттер

1. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую педагогику. Курс лекций. – М.: АСТ: Астрель, 2008.196 б.
2. Краевский В.В. Общие основы педагогики: Учебное пособие для студ
3. Психологическая диагностика / Под ред. М.К. Акимовой, К.М. Гуревича. – СПб., 2008.
4. Краевский В.В. Общие основы педагогики: Учебное пособие для студ.
5. Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований: Дидактический аспект – М. 2009.106 б.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Құлдыбаева М.Б., Джумагулова Г.Ш.

*М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан*

Психологиялық мәдениеттің феномені жалпы тұлға құрылымында және мұғалімнің кәсіби қызметінде маңызды орындардың бірін алады. Мұғалім өз жұмысын сапалы орындап қана қоймай, педагогикалық қызметте жеке және кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруға дайын болуы керек. Бұл мәселе әсіресе қазіргі жағдайда, педагогикалық кәсіптің беделі бұзылған, мұғалімнің имиджі өзгерген және мұғалімнің кәсіби сәйкестігінің дағдарысы болған кезде өткір түр. Педагогикалық қызмет мұғалімнің жетілген тұлғасы жүзеге асыратын ерекше қатынасты қажет етеді. Жеке жетілу еп біз психологиялық білімінің жоғары деңгейін, педагогикалық іс-әрекеттің терең мағынасын және оны тиімді жүзеге асыруға дайындықты түсінеміз, бұл, өкінішке орай, қазіргі жас мұғалімдерге жетіспейді. Кәсіби маңызды қасиеттер психологиялық мәдениеттің компоненттерімен өзара байланысты және мұғалімнің жеке басының бүкіл құрылымына енеді. Осы

қасиеттердің құрылымында психологиялық мәдениеттің қасиеттері кәсіби және жеке қасиеттермен тығыз байланысты және бірқатар кәсіби және педагогикалық дағдыларда көрінеді.

Кілттік сөздер: психологиялық мәдениет, психологиялық сауаттылық, психологиялық мәдениеттің функциялары, педагогикалық жағдайлар

Феномен психологической культуры занимает одно из важных мест в структуре личности в целом и в профессиональной деятельности педагога в частности. Педагог должен не просто качественно выполнять свою работу, а быть готовым к личностной и профессиональной самореализации в педагогической деятельности. Особенно остро этот вопрос стоит в современных условиях, когда подорван авторитет педагогической профессии, изменился имидж учительства и наблюдается кризис профессиональной идентичности педагога. Педагогическая деятельность требует к себе особого отношения, осуществляемого зрелой личностью педагога. Под личностной зрелостью, мы понимаем высокий уровень психологических знаний, глубокую осмысленность педагогической деятельности и готовность к эффективному ее осуществлению, чего, к сожалению, не хватает современным молодым педагогам. Профессионально-важные качества взаимосвязаны с компонентами психологической культуры и пронизывают всю структуру личности педагога. В структуре этих качеств, свойства психологической культуры неразрывно связаны с профессионально-личностными свойствами и проявляются в ряде профессионально-педагогических умений.

Ключевые слова: психологическая культура, психологическая грамотность, функции психологической культуры, педагогические ситуации

The phenomenon of psychological culture occupies one of the important places in the structure of personality in general and in the professional activity of a teacher in particular. The teacher should not only do his job with high quality, but be ready for personal and professional self-realization in pedagogical activity. This issue is especially acute in modern conditions, when the authority of the teaching profession has been undermined, the image of teaching has changed, and there is a crisis in the professional identity of the teacher. Pedagogical activity requires a special attitude, carried out by the mature personality of the teacher. Under personal maturity, we mean a high level of psychological knowledge, deep meaningfulness of pedagogical activity and readiness for its effective implementation, which, unfortunately, is not enough for modern young teachers. Professionally important qualities are interconnected with the components of psychological culture and permeate the entire structure of the teacher's personality. In the structure of these qualities, the properties of psychological culture are inextricably linked with professional and personal properties and are manifested in a number of professional and pedagogical skills.

Keywords: psychological culture, psychological literacy, functions of psychological culture, pedagogical situations

Қазіргі уақытта адамның әлеуетін ашу, жетістікке жету мотивациясын, тәуелсіздігін, жауапкершілігін қалыптастыру, әлеуметтену мен мәдениеттің жетекші көзі ретінде мұғалімнің жеке басына және қызметіне жоғары талаптар қояды. Атап айтқанда, балалар мен жастарды оқыту мен тәрбиелеудегі антропоцентристік тәсілдің басымдығы және педагогтарға психологиялық жайлы білім беру ортасын жобалауға қойылатын талаптар болашақ педагогтардың психологиялық мәдениетін дамытудың рөлі мен маңыздылығын өзектендіреді.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім беру жүйесі педагогтары лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттарына сәйкес қазіргі заманғы мұғалім белгілі бір лауазымдық міндеттерді орындауы тиіс, олардың ішінде: ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланы тәрбиелеу мен дамыту мәселелерінде балалар мен ата-аналарды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді қамтамасыз ету; тәрбиеленушілер мен қызметкерлердің өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігіне жағдай жасау оқу-тәрбие процесі кезіндегі ұйымдар; ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды тәрбиелеу мен оқытуды ұйымдастыру үшін жағдай жасау және т.б. [1]. Біздің ойымызша, мұғалімнің психологиялық мәдениетін дамытудың белгілі бір деңгейінсіз жасау өте қиын болар еді. Психологиялық мәдениет, ойлау, құндылықтар мен мағыналар мәдениеті бола отырып, тұлғаның рухани-адамгершілік дамуы қазіргі адамға тұлғааралық және әлеуметтік деңгейлерде сындарлы түрде өзара әрекеттесуге ғана емес, сонымен бірге өзінің белсенділігін, бастамашылығы мен азаматтығын әлеуметтік маңызды ауқымды көрсетуге мүмкіндік береді.

Психологиялық мәдениетті қалыптастыру проблемасы студенттік жаста, әлеуметтік өзін-өзі тану және дүниетаным қалыптасқан кезде, болашақ кәсіби қызметке белсенді дайындық жүріп жатқан кезде ерекше өзектілікке ие болады.

Бүгінгі күні психологиялық мәдениеттің әртүрлі аспектілерін, деңгейлерін немесе компоненттерін қарастыратын, сондай-ақ осы құбылыстарды қандай да бір жолмен анықтауға тырысатын көптеген зерттеулер бар. Сонымен, Е.А.Климов психологиялық сауаттылық ұғымын психологиялық мәдениеттің белгілі бір деңгейі ретінде енгізеді және ондағы келесі компоненттерді ажыратады: «ойлаудың жан-жақты бағыты; бөгде адамға қызығушылық; психологиялық танымэлементтерін меңгеру» - және одан әрі ол «ақыл – ойдың психологиялық бағыты адамға жоғары деңгейдегі мәдениетпен үйлесуі маңызды басқа адамдардың жеке бірегейлігіне төзімділік» [2].

О.И.Мотковтың пікірінше, психологиялық мәдениет – «бұл адамның дамыған ерекше қажеттіліктерінің, қабілеттері мен дағдыларының кешені» [3]. Психологиялық мәдениет адамның кез-келген өмірінің өзін-өзі ұйымдастыруы мен өзін-өзі реттеуінде, оның негізгі ұмтылыстары мен тенденцияларының әртүрлі түрлерінде, жеке тұлғаның өзіне, жақын және алыс адамдарға, тірі және жансыз табиғатқа, жалпы әлемге қатынасында көрінеді. Оның көмегімен адам психиканың, дененің ішкі талаптарын да, өмірдің сыртқы талаптарын да үйлесімді түрде ескереді. Л.С.Колмогорованың жұмысын психологиялық мәдениетті жүйелі зерттеудің алғашқы әрекеті ретінде тәуелсіз психологиялық құбылыс ретінде атап өткен жөн. Ол жалпы психологиялық мәдениет ұғымын енгізіп, оны кәсіби психологиялық мәдениет ұғымынан бөліп, оған келесі анықтама береді: «бұл адамның өзін-өзі тиімді анықтауға және өмірде өзін-өзі дамытуға және өмірге қанағаттануға ықпал ететін адамның жүйелік сипаттамасы ретінде негізгі мәдениетінің құрамдас бөлігі».

Тұлғаның психологиялық мәдениеті мыналарды қамтиды: жеке тұлға мен даралықты дамыту үшін жалпы мәдениеттің маңыздылығын түсіну; психологияның ғылыми негіздерін білу; әр адамның құндылығы мен бірегейлігін түсіну; өзіне және басқа адамға тән маңызды ерекшеліктерді түсінуге, іс-әрекеттің, көңіл-күйдің шынайы мағынасын анықтауға деген ұмтылыс пен қабілет; ықтимал қайшылықтарға, пікірлердегі, бағалаулардағы сәйкессіздіктерге дұрыс жауап беру қабілеті және олардың қызығушылықтарын, талғамдарын, әдеттерін, көңіл-күйлерін ескере және құрметтей білу, олардың сезімдері мен тәжірибелеріне шын жүректен жауап беру; өзін, мінез-құлқын, сезімдері мен қарым-қатынастарын көрсете білу; жеке қадір-қасиетін сезіну қажеттілігі және басқаның қадір-қасиетін қабылдау адам; сезім мен іс-әрекеттің тектілігі, эмпатия қабілеті және т.б. Мұғалімнің психологиялық мәдениеті – бұл психологиялық білім мен дағдылардың қалыптасқан жүйесі негізінде кәсіби – педагогикалық функцияларды тиімді жүзеге асыруда көрінетін және балаларды тұлғаға бағытталған және тұлғалық-дамытушылық оқыту мен тәрбиелеуді, барабар кәсіби өзін-өзі тану мен жетілдіруді, психологиялық денсаулықты сақтау мен нығайтуды қамтамасыз ететін мұғалімнің жеке басының интегралды сапасы.

Психологиялық мәдениеттің функцияларына мыналар жатады: қоғамның психологиялық көзқарастарындағы жетістіктерді сақтау және беру; адамдардың тиімді өзара әрекеттесуін, өзара түсіністігін қамтамасыз ету; адамның сыртқы және ішкі іс-әрекетін интеграциялау; өмірдің өзін-өзі анықтауын, өзіндік өмір жолын саналы түрде құруды анықтау; адамның ішкі әлемін үйлестіру; адам қызметінің әртүрлі салаларында кәсіби маман қалыптастыру.

Психологиялық мәдениет өзін-өзі тануды дамыту, өзін-өзі бағалауды қалыптастыру, өзіне және әлемге қатысты жеке ұстанымды қалыптастыру, эмпатия дағдыларына үйрету, студенттің жеке басының субъективті қасиеттерін дамыту, болашақ кәсіби іс-әрекеттің сипатын, мақсат қою және жауапкершілік қабілеттерін көрсететін құндылықтарды өзектендіру сияқты негізгі компоненттерді қамтуы керек; шығармашылық ойлауды дамыту, саналы өзін-өзі реттеу әдістеріне үйрету, болашақ мұғалімнің жеке басын өзін-өзі басқарудың тиімділігін қамтамасыз ететін өзін-өзі басқарудың, өзін-өзі тәрбиелеудің және өзін-өзі бақылаудың практикалық дағдылары.

Тұлғаның психологиялық мәдениеті іс-әрекетте студенттің – болашақ мұғалімнің құзыреттілігін қалыптастырудың қажетті аспектісі ретінде қалыптасады, оның тікелей

қызметі білім беру субъектілерінің білімі мен дамуының тәсілдерін игеруге бағытталған және белсенді оқу іс-әрекетінде қалыптасады.

Зерттелетін құбылыстың мәнін кәсіби дайындық зерттеулерінде қарастыра отырып, эмоционалды, танымдық және мотивациялық негізгі компоненттер ретінде ерекшеленеді. Кәсіби қызметті психологиялық қамтамасыз ету мұғалімнің мотивациясын, рефлексиясын, бейімделуін зерттеуді және дамытуды қамтиды, ал кәсіби дайындықтың сапалық параметрлері мұғалімнің білімі, дағдылары, тәжірибесі және жеке қасиеттері болып табылады.

Мұғалімнің кәсіби қызметінің ерекшеліктерін зерттеу кәсіби дайындықтың құрамдас бөлігі ретінде ұсынылатын үш қасиеттер тобын – кәсіби, психологиялық-педагогикалық және жеке тұлғаны анықтауға мүмкіндік береді. Кәсіби қасиеттерге сабаққа дайындық, әдістерді таңдау, оқу іс-әрекетіне жағдай жасау және т.б. психологиялық-педагогикалық-қозғыштық, әдептілік, талапшылдық, ұйымшылдық, сенімділік, назар аударылды. Жеке тұлғаға – мейірімділік, әділдік, зейінділік, байсалдылық.

Университеттегі оқу қызметі студенттердің танымдық процестеріне, зияткерлік қабілеттеріне де, психологиялық құзыреттілігіне де ерекше талаптар қояды. Университет студенттерінің белсенділігін оқу-зерттеу, ғылыми жұмыс, өзін-өзі тәрбиелеу, оқытушылармен, құрдастарымен қарым-қатынас сияқты қызмет түрлерінде жүзеге асырылады.

Студентті оқытуды біз когнитивтік және әлеуметтік – кәсіби тәжірибені (ең алдымен интеллектуалды операциялар мен теориялық ұғымдар түрінде), шеберлік арқылы жүзеге асырылатын қажетті іс-қимыл тәсілдерін бақыланатын игеру жүзеге асырылатын оқу-кәсіби қызметтің күрделі процесі ретінде қарастырамыз.

Болашақ мұғалімнің психологиялық мәдениетін қалыптастыру педагогикалық жағдайларды талдау және ойнату арқылы жүзеге асырылады, онда әр түрлі проблемалық жағдайларда болашақ мұғалімнің міне-құлық үлгілері пысықталады, ал мұғалім оқушының орнын алады, семинар-практикумдар, тренингтер, іскерлік ойындар және т.б. өткізіледі. Кәсіби қызметті тиімді жүзеге асыру үшін болашақ мұғалім білім беру мекемесіндегі әлеуметтік-психологиялық жағдай туралы жеткілікті білімге ие болуы керек, тұтастай ағанда өзінің кәсіби даму перспективаларын анықтай алуы керек. Білім беру мекемесінің ішінде және сыртында әртүрлі құрылымдармен өзара әрекеттесудің оңтайлы стратегияларын таңдай біле маңызды.

Мұғалім оқушылар үшін психологиялық білімнің тасымалдаушысы ғана емес. Ол тиімді психологиялық әдістер мен технологиялар арқылы қол жеткізген оң нәтижелерді өмірге әкелетін адамның идеалды бейнесінің сәйкестігі тұрғысынан бағаланады. Оның білім беру процесіне оқушыларға деген сенімділігі, сондай-ақ жалпы білім беру процесінің тиімділігі мұғалімнің жеке өмірлік, кәсіби жетістігіне байланысты.

Осылайша, мұғалімнің табысты кәсіби қалыптасуының негізі интегративті кәсіби бағдарланған білімді, болашақ мұғалімнің кәсіби маңызды құндылық бағдарларының жүйесін және кәсіби іс-әрекеттің жүйелі көрінісін, өзінің кәсіби іс-әрекеті тұжырымдамасын құруды және оны дамытуды қамтамасыз ететін шарт болып табылатын психологиялық мәдениеттің дамуының жоғары деңгейі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Педагог лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттамаларын бекіту туралы // ҚР Білім және ғылым министрінің бұйрығы 31.03.2022, № 121.
2. Еңбек психологиясы: жоғары оқу орындарына арналған оқулық / Е. А. Климов [және т.б.] ; Е. А. Климова, О. Г. Носковой. — Москва: Юрайт баспанасы, 2022. — 249 с.
3. Мотков О.И. Әдістеме «Тұлғаның психологиялық мәдениеті» //Мектеп психологы. – 1999. – № 15. – Б. 8–9.
4. Колмогорова Л.С. Оқушылардың психологиялық мәдениетін диагностикалау.- Москва: Владос, 2002. – 260б.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Кожатаева А.Е.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада Ахмет Байтұрсынұлының психологиялық көзқарастары жайлы толық мағлұматты алумен қатар, аталмыш ақпараттардың әр түрлі педагогикалық тұжырымдамаларымен байланысы туралы айтылған.

Түйін сөздер: психология. көзқарас. білім. педагогика. ақпарат.

В этой статье подробно рассказывается о психологических взглядах Ахмета Байтурсынова, а также рассказывается о связи данных сведений с различными педагогическими концепциями.

Ключевые слова: психология. взгляд. образование. педагогика. информация.

In addition to the fact that you will get a complete picture of the psychological views of Akhmet Baitursynov from this article, you will also learn about the connection of this information with various pedagogical concepts.

Keywords: Psychology. Sight. Education. Pedagogy. Information.

Ахмет Байтұрсынұлы-қазақ халқының мәдениеті мен әдебиетінің қалыптасуына өзіндік үлкен үлес қосушы ағартушылардың бірі хәм бірегейі. Ең алғашқы болып ұлттық құндылықтарды дәріштеп, тұңғыш қазақ әліпбиін жасақтап, қазағын оятатын идеологияның қалыптасуын жаны қиналып, тәні абақтыда жатса да бірінші мақсат еткен кемеңгер адам. Сол себепті де, өз заманының жанашыр бауырларымен бірігіп, жапон халқының ізгі руханиятын қазаққа әкелеміз деп жүргенде, бұрмаланып, бұқпаланып, жалған ақпаратпен «жапон тыңшысы» деген күдікке ілінді, ілініп қана қоймай, 1937 жылы жазықсыз жазаланып, кеудесін оққа тосып, мәңгілік сапарына аттана барды...

Ахмет Байтұрсынұлы жан-жақты тұлға ретінде таныс. Оның: ақын, жазушы,ағартушы, ғалым, ұстаз, аудармашы,педагог екенін білеміз. Ал, психология саласындағы мардымды жұмыстары мен еңбектері жайлы кеңінен мағлұмат ала бермейміз.

Ахмет Байтұрсынұлын «балалар атасы» деп бекер айтпаса керек. Ең алдымен ол кісіні педагог-психолог деп таныстырсақ жөн болар. Әрбір жазған шығармасы мен мысалдарында, еңбектерінің астарында адам баласына, балаларға саналы түрде ғибрат берер мол жеміс жатыр. Жануарларға тіл бітіріп, балаларға ой салғаны, қанжардай өткір, қиып түсер сөздерімен қазағына үндеу жасаған әрбір еңбегінен намыс оты оянары сөзсіз. Ахаңның педагогикалық-психологиялық көзқарастарының алғы шарттарының бірінде : «Әуелі біз елді түзеуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек», -деп басталғаны бекер емес-ті. Бала мейлі орыс, мейлі өзге мектепте оқыса да, бастауыш сыныпта ана тілін міндетті түрде оқуы тиіс деп, Ресейдің орыстандыру саясатына қарсы тұра білген.

«Еңбек жазсам, елім үшін, астары қалың болуы қажет», -деп санап: «Тіл құрал», «Әліппе астары», «Әліпби» сынды кітаптар жазды.

Ахмет Байтұрсынұлының: «Замандастарға» өлеңі, «Қырық мысал», «Ат пен есек», «Есек пен бұл-бұл», «Маймыл мен көзілдірік», «Аққу шортан хәм шаян», «Бақа мен өгіз», «Қасқыр мен тырна» өлеңдері мен аудармалары ғалымның тікелей психологиялық көзқарастарынан туған, және сол мақсатта аударылып, қазақ балаларына ұсынылған. Көрші елдердің ақын-жазушыларының шығармаларынан жақсылық, ізгілік сынды құнды жерлерін өз еңбектерінде пайдалана отырып, өзекті жұмыс жасаған.

Халықтық пікір мен ұлттық идеологияны қалыптастыруда, Ахметке үлкен ізденіс қажет болды, өзінің толасыз еңбегі мен қайсар мінезінің арқасында діттеген мақсатына қол жеткізіп отырды. Орыстың озбыр саясаты оны қажытса да, қалпын бермеді. Күресті, ізденді, жоспар құрды. Сондықтан да, дәл қазіргі уақытта жоғары оқу орындарында «Ахмет Байтұрсынұлы» тарауын оны психолог-педагог ретінде жастарға таныстыруды қолға алынып отыр.

Ахмет Байтұрсынұлының психологиялық, педагогикалық, саяси, діни көзқарастары мұнымен шектелмес-ті. Оның: «Әдеиет танытқыш» еңбегі эстетикалық-философиялық танымын, сыншылдық келбетінен көрініс берсе, лириканы толғау деп алып, ұлттық салт-

сананы кеңейтуші, пікір қалдырушы ретінде танытты. Педагогикалық көзқарастары оның әрбір жазған мақаласындағы қанатты сөздері мен мақалдатып сөз тізбектегенінен айқындалды, Ал, Байтұрсынұлының қазақ әдебиеті саласындағы және жалпы психологиялық көзқарастары оның Пушкинмен дос болып, Крыловқа қызығушылық білдіріп, қазағына бұқпасыз бояу сыйлауында. Ахаңның көзқарасы, халықтың қайнар көзі. Оның мұрасы, қымбат қазына.

Әдебиеттер

1. Қазақ прозасы: Хрестоматия-Алматы: Ғылым, 2001.Т.-2.-672б.
2. А.Байтұрсынов. Тіл тағылымы.- Алматы: Ана тілі, 1992-448б

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТЕГІ ДЕНСАУЛЫҚТЫ САҚТАУШЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЖӘНЕ СТРЕССМЕНЕДЖМЕНТ

**Бердібаева С.Қ., Гарбер А.И., Бейсенова Ж.Ж., Алимжанова А.Ш,
Лимашева Л., Бектеміс Н. Ы.**

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

*Stichting Euregio University/Hochschule Заманауи университеті
(Нидерланды), (Klinik Reinhardshöhe, Fachklinik Reinhardshöhe)
Нидерланды, Германия*

Каспий университеті.

Алматы, Қазақстан

Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер Академиясы.

Алматы, Қазақстан

Бұл зерттеуде педагогикалық қызметкерлердің психологиялық денсаулығын сақтау мәселесі, педагогтардың кәсіби мотивацияларын ынталандыру сияқты маңызды сұрақтарға арналған әдістемелер мен бағдарламалар талданады. Педагогтарды психологиялық қолдау үшін олардың кәсіби мінез-құлық пен психологиялық денсаулықты қамтуға байланысты салауатты білім ортасын қалыптастыру керек. Зерттеу педагогикалық іс-әрекеттегі стресске деген оқытушының реакциясын психологиялық өлшеуге және стресті жеңу стратегияларына бағдарланады. Осы ұсынылған бағдарламаларды педагогтарға өткізу үлкен тиімділікті камтиды, әрі осы курстарға тұрақты қатысып отыру, білім жүйесіндегі, оқыту процесіндегі денсаулықты сақтаушы технологияларды және стрессменеджментті үйрену педагогикалық іс-әрекет үшін ең оңтайлы шешімдердің бірі болып саналады.

Кілт сөдер: педагогикалық іс-әрекет, стресс, психологиялық денсаулық, психологиялық қолдау, салауатты білім ортасы

В статье проанализированы методы и программы по вопросам сохранения психологического здоровья педагогических кадров, стимулирования профессиональной мотивации педагогов. Для психологической поддержки педагогов необходимо создание здоровой образовательной среды, связанной с их профессиональным поведением и психологическим здоровьем. Исследование направлено на психологическое измерение реакции учителя на стресс в педагогической деятельности и стратегии преодоления стресса.

Применение предлагаемых программ для учителей является эффективным средством для профилактики стресса, а регулярное участие в курсах по обучению здоровьесберегающим технологиям и управлению стрессом в системе образования и учебном процессе считается одним из наиболее оптимальных решений педагогической деятельности.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, стресс, психологическое здоровье, психологическая поддержка, здоровая образовательная среда

This study analyzes methods and programs on such important issues as the problem of maintaining the psychological health of teaching staff, stimulating the professional motivation of teachers. For the psychological support of teachers, it is necessary to create a healthy educational environment related to their professional behavior and psychological health. The study is aimed at the psychological measurement of the teacher's response to stress in teaching activities and strategies for coping with stress.

The communication of these proposed programs to teachers is highly effective, and regular participation in these courses, training in health-saving technologies and stress management in the education system and the learning process is considered one of the most optimal solutions for pedagogical activity.

Key words: pedagogical activity, stress, psychological health, psychological support, healthy educational environment.

Бұл зерттеуде қаралатын маңызды мәселелердің бірегейлері оқыту процесіндегі денсаулықты сақтаушы технологиялар мен стрессменеджмент, педагогикалық ортадағы стрессогенді факторлардың болуы, кәсіби сәттілік, өзінің имиджімен жұмыс жасау және өзінің кәсіби ортасында өз орнын табу, кәсіби іс-әрекетте өз денсаулығын сақтау және стресстерді жеңу сияқты сұрақтар қарастырылады. Жұмыс барысында алған стресстер индивидтің психикалық денсаулығына көп зиян келтіретіні белгілі.

Бұл зерттеуде педагогтардың психологиялық денсаулығын сақтау мәселесі, педагогтардың кәсіби мотивацияларын ынталандыру сияқты маңызды сұрақтарға арналған әдістемелер мен бағдарламалар талданады.

Оқыту процесінде денсаулықты сақтау технологиялары негізінде педагогтарда стресті азайту, эмоциялық реттеуді жасау, жатқызылу рефлексиясы мен идентификацияны қалыптастыру мәселесі стресті басқарудың ресурстары екендігін түсіну және эмоциялық жану симптомдары денсаулыққа қаншалықты әсер ететіні жайлы сияқты сұрақтар өте маңызды болып саналады.

Көптеген зерттеулер көрсеткендей, педагогикалық мамандық ең үлкен дәрежемен «жанып кету» әсеріне көп түседі екен. Бұл жағдай педагогтың кәсіби еңбегі өте жоғарғы эмоциялық жүктемеге ие болуымен байланысты.

Педагогтарды психологиялық қолдау үшін кәсіби мінез-құлық пен психологиялық денсаулықты қамтитын салауатты білім ортасын қалыптастыру керек. Стресс туралы көптеген зерттеулер оның факторларын суреттеуге, стресске деген индивидтің реакциясын психологиялық өлшеуге және стрессті жеңу стратегияларына бағдарланады.

Денсаулық психологиясы адамның жұмысында өте жоғарғы талаптар қойылатын жағдайлар көп болса, психикалық жүктемелер шамадан тыс асып жатса соған қарай жұмыс жасайды, әрине педагогикалық орта осындай жағдайларға жиі ұшырайды. Психикалық денсаулық факторларына алдыңғы уақыттарда болатын оқиғаларға қатысты ішкі дайындықтар мен ішкі күтулер жатады. Оларды жалпылай келе жағымды оқиғаны күтуде көрінетін жағымды (оптимистік) ішкі бағдарланулар және негативті оқиғалар күткенде көрінетін теріс (пессимистік) ішкі бағдарланулар деп екіге бөледі.

Жағымды ішкі бағдарланулар стресті сәтті жеңе алады, себебі қиын жағдайда бастан кешкен эмоциялар іс-әрекетті бекіту механизмі ретінде әрекет жасайды. Ал жағымсыз ішкі бағдарлануларда эмоциялар әрекетті әлсіретеді, эмоциялар деструктивті сипатқа ие болады.

Жағдайға байланысты ішкі күтулер нақты шарттарға байланысты өзгеріп отырады, олар индивидтің не пессимистік не оптимистік ішкі бағдарлануларына және жағдайдың мазмұнына қатысты емес орталықтандырылған күтулерді атауға болады. Индивидтің күту процесі үнемі стресс үшін негізгі орынды алады және оның салдары психикалық жануға (turnout) ұласады.

Индивидтің өз іс-әрекеті бойынша күтетін күтулерін үш топқа бөлінеді: жағымды бекітудің төменгі күтулері; жазалануды жоғарғы күту; іс-әрекет нәтижесіне өзі әсер ететін төменгі күтулер. Өз іс-әрекетінің нәтижелеріне бақылауды жоғалту қорқыныш сезімін шақырады, индивидтің мотивациясын төмендетеді, белгісіздікке апарады соның нәтижесінде кәсіби жану симптомдарын ерте дамытады. Бақылаудан шығып кеткен жағдайлардың салдары енжарлық пен үйренген жігерсіздікті береді.

Іс-әрекетті субъективті бағалаудың мәніне қатысты Селигман «үйренген жігерсіздік» туралы теориясында осы жағдайды нақты белгіледі. Оқиғалардың мәнін қадағалай алмай күткен күтулер теріс эмоцияларды тудырады, ерте негативті тәжірибені жасауға әкеледі соның нәтижесінде ол индивидте орнықты сенімді жасайды.

Өзінің меншікті әрекетінің тиімділігі теориясындағы (А.Бандура) басты жағдай өз мінез-құлықтың перцепциялау болып табылады [1]. Тұлғалық және кәсіби дамуды басқарудың жаңа қазіргі ықпалдары Германияда жасалған тұлғалық потенциалды анализдеудің ресурсты-бағдарлаушы «Synergos» бағдарламасы және коммуникацияны анализдейтін Шульц фон Тунның моделі, АVЕМ бағдарламасы (кәсіби тиімділікті профилактикалау бағдарламасы, сонымен қатар жұмысқа қатысты мінез-құлық типтері мен бастан кешкен күйзелістерге байланысты сұрақнамасы (AVEM-Arbeitsbezogenes Verhaltens- und Erlebensmuster, У. Шааршмидт, А. Фишер) көптеген шет елдік зерттеулердің негізі болып отыр [2], [3].

Германиядағы Потсдам университетінің Психология институты жасаған (Т. Рогинскаяның адаптациясы) зерттеулері психологиялық денсаулық профилактикасы мен кәсіби мотивацияны зерттеді. Кәсіби ортадағы мінез-құлықтың төрт типі мен күйзелістер олардың кәсіби іс-әрекеттің тиімділігіндегі рөлін қарастырды [4,с.39-54].

Жұмыспен байланысты мінез-құлық және күйзеліс типтерінің сауалнамасы (AVEM) келесі сұрақтарды шешуге негіз болады: «Мектеп мұғалімдердің денсаулығына негативті түрде әсер ете ме?». Мұғалімдер басқа мамандық иелеріне қарағанда ұғынымды түрде салауатты өмір салтын ұстайды. Оларда артық салмақ болмайды, алкоголь ішімдіктерді көп пайдаланбайды және спортпен жиі айналысады. Германияда мұғалімдердің 24% зейнет жасына толмай зейнеткерлікке ерте шығады. Олардың 50 % психологиялық мәселелер бойынша ерте кетеді екен.

AVEM сұрақнамасы бойынша мінез-құлықтың үш саласымен және жұмысқа байланысты бастан кешкен күйзелулермен байланысты психологиялық денсаулықтың көрсеткіштері берілген: 1.Кәсіби жұмыс бастылық: өмірдегі алатын орны бойынша жұмыстың субъективті мәні; кәсіби талаптану; энергетикалық шығындарға дайын болу; өзіндік жетілуге ұмтылу; жұмысқа қатысты арақашықтықты сақтауға бейімділік; 2.Психикалық орнықтылық (қарсыласу): сәтсіздік жағдайында жұмыстан бас тарта алу бағыты;мәселені шешудегі белсенді стратегия;ішкі тыныштық пен теңесу; 3. Жұмысқа эмоциялық қатынас: кәсіби іс-әрекеттегі сәттілік сезімі; өмірге қанағаттану; әлеуметтік қолдауды сезіну[3, с.375-394].

Эмоциялық жанып кету тақырыбының өзектілігі мұғалім мамандығы әлеуметтік маңыздылықпен сипатталандықтан қоғам тарапынан педагогтың тұлғасына деген талаптардың өсуімен шарттанып отыр. Бірге қайғыра алуға (эмпатия) қабілеттілік мұғалімнің ең маңызды сапаларының бірі, алайда кәсіби іс-әрекеттегі эмоцияның практикалық рөлі жалпы алғанда қайшылықты бағаланады.

Психологиялық мағынада стресс адамның қоршаған ортамен өзара байланысымен шарттанады. Осы өзара байланыс адамның алдында индивидуумды міндеттер қояды олар адамның ресурстарына сай болуы керек немесе оны күйзелтеді, шаршатады.

Стресстің шарттары мен реакциялары, яғни стресстің психологиялық себептері: стрессорлар: көп жұмыс атқару, әлеуметтік конфликтілер, уақыттың жетіспеуі, әртүрлі ауытқулар- осылардың бәрін сыртқы стресстік факторлар деп атайды; мотивтер мен ішкі дайындықтар: шыдамсыздық, перфекционизм, гипер бақылау осыларды стрессті күшейту деп атаймыз; стресске реакция- физикалық белсенділік олар стресске реакция мен стрессорлардың арасындағы байланыстырушы звено болып саналады; организмнің қалжырауы: психикалық процестерді белсендіру-олар организмнің жүктемеге психикалық және физикалық реакцияларын білдіреді.

Стрессті басқару немесе стрессменеджментті қалай түсінеміз? Осыны түсіну үшін келесі түрлерін айтуға болады. Инструменталды стрессменеджмент (жұмысқа асықпай үлгеру, жоқ деп айтуды үйрену. Когнитивті стрессменеджмент (ешкімді менсінбеуден арылу, жұмыстан арақашықтықты іштей сақтау). Паллиативті-регенеративті стрессменеджмент (релаксация техникалары, спорт, әңгімелесу). Қайтадан жағдайды қадағалай алуға жету. Сәтті бола түсу\ жаңа техникалармен тиімділік алу. Өз мағынаңды табу және өзінді когерентті сезіну.

Стрессті тиімді басқару үшін келесі критерийлерді аламыз. Стрессті басқарудың кең ауқымды, қол жетімді репертуарлары. Инструменталды, когнитивті және паллативті-копинг стратегиялардың арасындағы теңгерім. Стрессті жеңудегі мінез-құлықтың икемділігі (Стивен Хобфолдың ресурстарды сақтау теориясы). Стивен Хобфолдың ресурстарды сақтау теориясына қысқаша шолу жасап өтейік. Автор ресурстардың бірнеше түрін көрсетеді. Объективті ресурстар-үй, автомобиль, материалды құндылықтар, яғни адамдағы барлық бар нәрселер [5].

Әлеуметтік ресурстар-қызметі, шені, тұрмыстық жағдайы, конфецияларға жату яғни әлеуметтік статустар, әлеуметтік стратификация жүйесіндегі индивидтің орны, осылар басқа ресурстарға қол жеткізеді. Жеке бастық ресурстар-персоналды сипаттамалар, атап айтқанда оптимизм, өзіндік тиімділік, локус қадағалау, өмірлік орнықтылық. Энергетикалық ресурстар-уақыт, ақша, білім дұрыс жасалған инвестициялар осылар жоғарыдағы барлық ресурстарды алуды мүмкін етеді. Орта және жеке бастық ресурстар жіктемелері. Орта (әлеуметтік) ресурстары: инструменталды көмек (материалды жәрдем), моральды көмек, эмоциялық көмек, материалды қамтамасыз ету. Жеке бастық (психологиялық) ресурстар: психикалық, кәсіби, физикалық.

Стивен Хобфолдың ресурстарды сақтау теориясы бойынша алуға қарағанда жоғалтуға екпін жасалады, яғни жоғалту процесі алу процесіне қарағанда неғұрлым интенсивті болады, өте үлкен жылдамдықпен өтеді, компенсация жасауға өте қиындық келтіреді. Психологиялық стресстің ресурстық концепциялары адамның бейімделу мүмкіндіктерін және өмірдегі стрессогендік жағдайларға төтеп беруді байланыстырады. С. Хобфолл ресурстар деп адам үшін маңызды болып табылатын және стресстік жағдайларға бейімделу мен оларға төтеп беруге көмектесетіндерді атайды.

Адамдардың көпшілігі алғанды емес жоғалтқанды көп артық бағалайды, алғанның қадірін түсіне бермейді. Бір ресурсты жоғалту басқасын да жоғалтуға әкеледі.

Оқыту процесіндегі денсаулықты сақтаушы технологиялар мен стрессменеджмент мәселесі бойынша ресурстар қорын диагностикалайтын келесі әдістемені ұсынуға болады: М. Штейннің «Cor Evaluation» сауалнамасы орыс тіліндегі адаптациясын Н. Водопьянова жасаған: «Персоналды ресурстарды жоғалту және алу» (ПРЖА). Берілген «ПРЖА» әдістемесі контекстінде ресурс деп маңызды материалдық заттар (материалды табыс, үй, көлік, киім, объективті тұмарлар) және материалдық емес конструкттар (мақсаттар, сенім жүйесі, ойлар, сенімдер), сыртқы (әлеуметтік қолдау, отбасы, достар, жұмыс, әлеуметтік дәреже) және ішкі-интратұлғалық өзгерістер (өзін-өзі құрметтеу, кәсіби білімдер, оптимизм, өзін-өзі ұстау, өмірлік бағалылықтар, сенімдер жүйесі), рухани және физикалық саулықтар, еріктік, эмоционалды және энергетикалық сипаттамаларды жатқызады[5].

С. Хобфоллдың ресурстық концепциясына сәйкес психологиялық стресс және бейімделу тәуекелдері жеке бастық ресурстардың жоғалуы мен алуы арасындағы теңдіктің орын алуы кезінде пайда болады. Психологиялық стресс жағдайдың 3 типінде пайда болады: ресурстардың жоғалуына әкелетін жағдайлар; ресурстардың нақты жоғалуына әкелетін жағдайлар; жоғалған ресурстардың адекватты орын толтырылмауына әкелетін жағдайлар.

Жеке бастық ресурстарды жоғалту және алу сауалнамасы (ПРЖА) С. Хобфоллдың психологиялық стресстің ресурстық концепциясы негізінде жасалған. Оның көмегімен жеке бастық ресурстардың жоғалуы мен алуының динамикалық арақатынасының бағасы ретінде анықталады. Зерттеуші реципиенттің кез-келген жарты жылдан жоғары өмірлік уақытын ала алады.

Әдістеме екі бөлімнен тұрады. Біріншісі - жоғалтуларды бағалау. Соңғы жарты жылдағы өзіңіздің сезімдеріңізді әрбір пункт бойынша бағалаңыз-жоғалтуға байланысты сауалнамада 30 сұрақ берілген және әр сұрақ бойынша алаңдаушылықты бағлайтын 5 шкала берілген: жоқ, орташа, төмен, айтарлықтай, жоғарғы. Екінші бөлігі алуды бағалау ол да 30 сұрақты және жоғарыдағыдай 5 шкаланы қамтиды.

ПРЖА сауалнамасы қолдану үшін келесі нұсқауды басшылыққа аламыз.

Сыналушылардан сауалнаманың екі бөлімін толтыруды сұраймыз. Оның көмегімен сіздің мүмкін болатын жоғалту мен алуларыңызға қатысты алаңдаушылықты анықтауға болады.

Сауалнаманың әрбір сұрағы бойынша жағдайды 5 баллдық шкала бойынша бағалаңыз. Ол үшін қажетті бағаны қойыңыз: 1 балл — «ондай сезім жоқ»; 2 балл — «алаңдаушылық төмен деңгейде»; 3 балл — «алаңдаушылық орта деңгейде»; 4 балл — «алаңдаушылық айтарлықтай деңгейде»; 5 балл — «алаңдаушылық жоғары деңгейде».

Нәтижелерді өңдеу мен интерпретациялау үшін ресурс индексі (РИ) «алу» баллдарының «жоғалту» баллдарына бөліндісі ретінде есептеледі. РИ көп болған сайын өмірлік түңілу мен жетістіктер теңгерілген және тұлғаның бейімделу потенциалы жоғары, стресстік әлсіздік төмен болады. РИ интерпретациясы «ресурстық» деңгейі арқылы жасалуы мүмкін.

Германия мемлекетінде стрессті түсірудің бірнеше бағдарламалары жасалған, іс жүзінде жақсы жұмыс істейтін стрессті басқару бағдарламаларының мысалдары [6].

1. Зейінділікке негізделген стрессті азайту (MBSR) (Кабат-Зин, 1991)
2. Күнделікті күйзеліспен сәтті күресу (Кесслер және Галлен, 1995)
3. «Босаңсып қал» / «Балаларды босаңсу» (АОК балаларына стресстің алдын алу тренингі Бастауыш мектеп жасы) (Klein-Neßling & Lohaus, 2000)
4. Денсаулық және оптимизм GO, жастарға арналған білім беру бағдарламасы (жастар, Ноймер, Манц және Марграф, 2002)
5. Балаларға арналған стресске қарсы тренинг (Гампел және Петерман, 2003)
6. Стресске оң көзқарас (Вагнер-Линк, 1989, 2010)
7. SIT стресске қарсы вакцинация бойынша тренинг (Meichenbaum & Schattenburg, 2003).
8. Стресспен оптимистік күрес (Reschke & Schröder, 2010)
9. Стресс кезінде тыныш және қауіпсіз болу (Калуза, 1996, 2004, 2015)
10. Мульти-модальды стресс құзыреттілік тренингі (MMSK) (Mathesius & Scholz, 2015)

Осы бағдарламаларды оқыту процесінде және білім ортасындағы мәселелерге байланысты психотерапияда және психикалық ауытқуларда қолдану жолдарын атап өтейік:

1. Психобелсенді аппараттарды қолдануға байланысты психика мен мінез-құлықтағы ауытқулар.
2. Көңіл күйдің бұзылуы (аффективті бұзылу).
3. Соматоформды ауытқу мен стресспен невротикалық байланыс.
4. Физиологиялық және физикалық ауытқулармен байланысты мінез-құлықтық синдромдар.
5. Кемел жаста адамның жеке бастық және мінез-құлқындағы ауытқулар.
6. Балалық және жеткіншек жасындағы эмоциялық және мінез-құлықтық ауытқулар.

Сонымен қорыта келе осы бағдарламаларды 40- 65 жас аралығында өткізуге болады, осы курстарға тұрақты қатысып отыру білім жүйесінде, оқыту процесіндегі денсаулықты сақтаушы технологияларды және стрессменеджментті үйрену аса маңызды практикалық сұрақтардың бірі екендігі сөзсіз.

Үнемі позитивті және оптимизмде өмір сүріңіз! Позитивтілік сізге жақсы денсаулықты қамтиды. Стресстеріңізді анализдей біліңіз, эмоциялық реттеуді дамытыңыз, болашақ жақсы өмір үшін осы бастан стресспен күресіп дайындалыңыз, релаксация техникаларын игеріңіз, стресстің когнитивті дерек көздерін біліңіз, өткенге оралу беруге профилактика жасаңыз, болашаққа ұмтылыңыз, үнемі идентификациялануды ұмытпаңыз.

Әдебиеттер:

1. Bandura, A. Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change.-USA.1977.-101 pp.
2. Schaarschmidt, U. & Fischer, A. W. AVEM - Arbeitsbezogenes Verhaltens- und Erlebensmuster.- Frankfurt/M.: Swets&Zeitlinger. Computerversion im Rahmen des Wiener Testsystems, Wien/Modling: Schuhfried Ges.m.b.H.-1996.-240 pp.

3. Shaarschmidt, U. & Fischer, A. Diagnostik interindividueller Unterschiede in der psychischen Gesundheit von Lehrerinnen und Lehrern zum Zwecke einer differentiellen Gesundheitsförderung. In E. Bamberg, A. Ducki & A.-M. Metz (Hrsg.). Handbuch Betriebliche Gesundheitsförderung. Göttingen: Verlag für Angewandte Psychologie.-1998.-S.375-394.

4. Oelkers, M. Die Analyse physiologischer Parameter in Stresssituationen bei den AVEM-Typen. In T. Roginska, W. Gaida & U. Schaarschmidt (Hrsg.). Psychische Gesundheit im Lehrerberuf. [Zdrowiepsychiczne w zawodzie nauczycielskim]. Universität Potsdam.-1998.-S.39-54.

5. Reschke K, Schroder H. Optimistisch den Stress meistern. Tübingen, DGVT Verlag.-2010 \ \ Перевод с немецкого Алена Гарбер, Лусина Карапетян- Управляй стрессом с оптимизмом.-изд-во Cuviller Verlag, Göttingen. www.cuviller.de, 2018.-191 стр.

6. Konrad Reschke, Alena Garber, Sveta Berdibayeva. Stress erkennen, verstehen und bewältigen.- Shaker Verlag. Duren.- 2019, pp. 332. ISBN 978-3-8440-6951-8

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДА ОТБАСЫНЫҢ ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ЖАҒДАЙЫНДА ОТБАСЫНЫҢ АТА-ӘЖЕЛЕРІНЕ СЫЙЛАСТЫҚПЕН ҚАРАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Куанышева М.А.

*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Университеті
Орал, Қазақстан*

Мақалада мектеп жасына дейінгі балаларда отбасының ата-әжелеріне деген сыйластық көзқарасын қалыптастырудың педагогикалық шарттары ашылады. Бұл процесті отбасында жүзеге асыру нысандары қарастырылады.

Кілттік сөздер: мектеп жасына дейінгі бала, сыйластық қарым-қатынас, отбасының ата-әжелері, отбасымен өзара әрекеттесу формалары, шарттары.

В статье раскрываются педагогические условия формирования у дошкольников уважительного отношения к старшему поколению семьи. Рассматриваются формы осуществления этого процесса в семье

Ключевые слова: дошкольник, уважительное отношение, бабушка и дедушка семьи, формы, условия взаимодействия с семьей.

The article reveals the pedagogical conditions for the formation of a respectful attitude towards the older generation of the family in preschool children. The forms of realization of this process in the family are considered.

Key words: preschooler, respectful attitude, the older generation of the family, forms, conditions of interaction with the family.

Қазіргі уақытта мектеп жасына дейінгі балаларда отбасының ата-әжелеріне деген сыйластықты қалыптастыру мәселесіне ғылыми және қоғамдық қызығушылықтың артуы айқын байқалады. Қазіргі әлемде үстемдік ететін агрессивті көзқарастар отбасына көбірек еніп, оның мүшелерінің арасындағы келіспеушілікке ықпал етуде. Сонымен бірге, баланың рухани бай тұлғасының негізі дәл осы отбасында қаланады, бала Отанды сүйуге, сенуге, құрбан болуға, Отанға қызмет етуге үйренеді. Осының барлығы қазіргі отбасының тәрбиелік әлеуетін арттыру мақсатында рухани сауықтырудың құндылық негіздерін іздеуді оятады, өткендегі отандық педагогикалық мәдениеттің ғылыми-тәжірибелік әлеуетіне жүгінуді көздейді.

Мектеп жасына дейінгі балаларда отбасының ата-әжелеріне деген сыйластықты қарым-қатынасты қалыптастыру мәселесіне қатысты дереккөздерді талдау отбасы қоғамның іргелі іргетасы, өзін-өзі тәрбиелеудің ең көне институттарының бірі екенін дәлелдеуге мүмкіндік береді. Оның жеке тұлғасының жеке бағдары ашылады, баланың сүйіспеншілікке, құрметке, қамқорлыққа, қарым-қатынасқа, белсенділікке деген қажеттіліктері жүзеге асырылады, баланың мінез-құлқының мотивациясы қалыптасады, алғашқы әлеуметтену жүзеге асады. Сүйіспеншілік, имандылық, пәктік, адалдық, өзара сыйластық, жанқиярлық, бір-біріне қамқорлық, отбасылық қарым-қатынастың жылуы, отбасылық мақсаттардың ортақтығы, жауапкершілік, еңбек, еркіндік, патриоттық сияқты рухани-адамгершілік негізде құрылған отбасы. Өзінің тәрбиелік күш-жігерін басқа

әлеуметтік институттармен біріктіре отырып, отбасы тұтас педагогикалық процестің жетекші буыны ретінде әрекет етеді.

Қазіргі қоғамның рухани-адамгершілік саласындағы дағдарыстың себептерінің бірі - отбасының дәстүрлі негіздерінің бұзылуы болып табылады:

- іс жүзінде отбасылық қатынастардың иерархиясы толығымен жойылды;
- дәстүрлі отбасылық өмір салты жоғалды;
- ұрпақтар арасындағы туыстық және отбасылық байланыстар бұзылған;
- үлкендерге мойынсұну, құрметтеу, құрметтеудің дәстүрлі қатынастары ығыстырылып, ересектердің билігіне белсенді қарсы тұру, ата-аналардың, мұғалімдердің пікірлерін елемеу арқылы ауыстырылды;
- баламен отбасылық өмірдегі оқиғаларды бөлісу дағдыларына ие болмай, ата-аналардың көпшілігі баламен жеке қарым-қатынасты қымбат сыйлықтармен "өтеуге" тырысады, балаларды белсенді қатысудан және қолдаудан айырады;
- отбасындағы педагогикалық дәстүрдің сабақтастығы үзілді.

Педагогтардың, психологтардың, әлеуметтанушылардың зерттеулері көрсеткендей, мектеп жасына дейінгі балалардың отбасының ата-әжелеріне деген сыйластық базасы жеке тұлғаның дамуының алғашқы кезеңдерінде – мектепке дейінгі балалық шақта – баланы қоршаған әлемге таныстыру кезеңінде, оның бастапқы әлеуметтенуінде қалыптасуы керек.

Сондықтан бүгінгі күні мектеп жасына дейінгі балаларда олардың жасын және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, ата-әжелерге сыйластықпен қарауды қалыптастыру үшін тиімді педагогикалық жағдайларды анықтау мәселесі өте өзекті болды.

«Шарт» ұғымы жалпы ғылыми болып табылады және қандай да бір объектінің (оның ішінде педагогикалық жүйенің, тұтас педагогикалық процестің) жұмыс істеуі мен дамуына әсер ететін себептердің, жағдайлардың, қандай да бір объектілердің жиынтығын білдіреді.

«Шарт» ұғымын талдап көрейік. Анықтамалық әдебиетте «шарт» келесідей түсініледі:
- бір нәрсе тәуелді болатын жағдай;

Педагогикада бұл жағдай адамның физикалық, адамгершілік, психикалық дамуына, оның мінез-құлқына, тәрбиесі мен біліміне, тұлғаның қалыптасуына әсер ететін өзгермелі табиғи, әлеуметтік, сыртқы және ішкі әсерлердің жиынтығы ретінде қарастырылады.

Педагогикалық шарттар – оның қызмет етуіне оң немесе теріс әсер ететін оқу және материалдық-кеңістіктік ортаның мүмкіндіктерінің жиынтығы [1, 76 б.].

Ата-әжелерге сыйластықпен қарауды тәрбиелеудің бір шарты – балалармен тікелей тәрбиелік іс-шаралар өткізу, оның мақсаты – балалардың тәжірибесін байыту және отбасы тарихына, оның дәстүрлеріне танымдық қызығушылықты қалыптастыру. Жұмысты кешенді түрде жүргізу керек. Сабақ – балабақшадағы балаларды тәрбиелеуді ұйымдастырудың негізгі формасы. Оны мектепке дейінгі білім беру мекемесінің мұғалімі ұйымдастырады және жүзеге асырады, ол таңдалған білім беру және оқыту бағдарламаларына сәйкес сабақтардың мазмұнын, әдістемесін және технологиясын анықтайды [2].

Мектеп жасына дейінгі балаларда ата-әжелерге деген сыйластық қарым-қатынасты қалыптастыру жұмысы тәрбиеленушілердің отбасыларымен тығыз қарым-қатынасқа негізделген әртүрлі жобалардың кең ауқымын қамтамасыз етеді [3].

Н.Круглова мерекелер арқылы ата-әжелерге сыйластықпен қарауды тәрбиелеуді ұсынады. Өйткені, мереке – қуанышқа, қызыққа толы күн, бәрі бас қосатын күн. «Мереке» сөзінің өзі ескі славян тілінен алынған және сөзбе-сөз «іспен айналыспаған, жұмыстан бос» дегенді білдіреді. Бала үшін мерекенің мәні ерекше.

Балаға арналған отбасы үлгісі - бұл қуаныш пен мұра. Көбінесе балалар өз ата-аналарының тәжірибесінен үйренеді. Міне, сондықтан балаға бала кезінен отбасы қандай болуы керек, оны нығайту үшін не істеу керек екенін көрсету маңызды. Бала бірінші мектепке дейінгі мекеме – балабақшаға барған сәтте ата-ана мекемеде маңызды рөлдік ойындардың болуы туралы алаңдауы керек. Бұл ойын жағдайында баланың психикасын қалыптастыру үшін идеалды ортаны қайта құруға көмектеседі.

Көптеген авторлар (Р.И. Жуковская, А.А. Анцыфирова, В.М. Иванова) балалардың отбасы, оның мүшелері, олардың қарым-қатынасы туралы түсініктерін қалыптастыруда рөлдік ойындардың мүмкіндіктерін зерттеді.

Ойын әрекеттерінде балалар ата-анасының мінез-құлқын, сезімін, тәжірибесін өздері елестеткендей жаңғыртады, әртүрлі өмірлік жағдаяттарды көрсетеді.

Н.А. Каратаеваның зерттеулерінде отбасының өмір салты, ата-аналардың психологиялық-педагогикалық мәдениетінің деңгейі және мектеп жасына дейінгі үлкен жастағы балалардың сыйластық қарым-қатынасы мен тиістілік сезімін дамыту үдерісі арасындағы байланыс анықталды: Отбасындағы қарым-қатынас неғұрлым қолайлы болса және ата-ана үлгісінің, сондай-ақ баланың бүкіл отбасылық өмір салтының ықпалы неғұрлым оң болса, аға ұрпаққа деген құрметті қарым-қатынасты қалыптастыру процесі соғұрлым сәтті жүзеге асады.

Отбасына деген сыйластық қарым-қатынас сыпайылық емес, ол қарым-қатынастан, жұмсақ сөзден, көңіл бөлуден және ризашылық белгілерінен көрінеді. Отбасы әлеуметтік институт ретінде ерлі-зайыптылар, ата-аналар мен балалар, басқа да туыстар арасындағы қарым-қатынасты реттейтін нормалардың, санкциялардың және мінез-құлық үлгілерінің жиынтығымен сипатталады. Отбасылық дәстүрлер мінез-құлық нормалары, үлгілері ретінде әрекет етеді.

Мектеп жасына дейінгі балаларда отбасының ата-әжелерінесыйластықпен қарауды қалыптастыру үшін дұрыс пәндік ортаны құрудың маңызы зор. Мысалы, отбасылық мұражайларды құру белгілі бір отбасының құндылықтар жүйесін, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүрлерін түсінудің тиімді құралы болып табылады. Мұндай мұражайды құруды ересектер (отбасы мүшелері, педагогтар) мен балалардың тек олардың ғана емес, олардың мәдени мұрасын зерттеу мен дамытуға байланысты оқу және шығармашылық мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған бірлескен қызметінің нысаны ретінде қарастыру заңды. [1]. Ата-анасымен бірге балалар экспонаттарды таңдайды, оларды өз қолдарымен жасайды, экспозициялар ұйымдастырады, бұл балалардың танымдық белсенділігін ынталандыруға, ата-аналар мен балаларды жақындастыруға және оларды нағыз серіктес етуге көмектеседі.

Қоғамдық дамудың шағын мұражайында тұрақты және өзгермелі көрмелер бар. Экспозициялар әртүрлі себептермен ұсынылуы мүмкін:

- тақырыбы бойынша: «Отбасы шежіресі», «Отбасының Елтаңбасы»;
- материал бойынша: «Анамның жинақтары», «Біздің хобби»;
- шешілетін тапсырма бойынша: «Отбасы балалар көзімен».

Жүргізіліп жатқан жұмыс балалардың ата-әжелерге деген сүйіспеншілігі мен құрметін сезінуге көмектеседі.

Отбасылық мұражайдың қызмет ету принциптері: көрнекілік, қолжетімділік, сенімділік, мұражай кеңістігіндегі қызметтің психологиялық жайлылығы мен қауіпсіздігі, балабақша мен отбасындағы білім мен тәрбиені үйлестіру және т.б. [1].

Отбасылық шағын мұражайдың педагогикалық функциялары:

- көрнекі және есту арқылы қабылдауды дамытуды, ақпаратты меңгеруді көздейтін білім беру; оқу бағдарламасының аясын кеңейтетін, өз отбасына деген қызығушылықты арттыратын дидактикалық материалдарды пайдалану;

- дамыту, ойлауды белсендіру негізінде интеллектуалдық сезімдерін, есте сақтау, сенсорлық-физиологиялық құрылымдарын дамыту, сөздік қорын байыту;

- білімділік, дағдылар мен алынған ақпаратқа адекватты, мазмұнды қатынасты қалыптастыруға бағытталған;

- білім беру, оның шеңберінде балалардың жеке қасиеттерін, көзқарастарын, сенімдерін қалыптастыру, оның ішінде оларды тек білім ғана емес, сонымен қатар осы саладағы әлеуметтік тәжірибенің басқа элементтерін де меңгеруге бағытталған тәрбиелік қатынастар жүйесіне бағытталған мақсатты іс-шаралар жүзеге асырылады.

Осылайша, отбасының ерекше эмоционалды микроклиматы отбасылық жобалардың ерекшелігі ретінде танылады, соның арқасында баланың өзіне деген көзқарасы қалыптасады, бұл оның өзін-өзі бағалау сезімін, өзіне деген сенімділігін, өзіне және отбасына деген мақтанш сезімін анықтайды.

Қорытындылай келе, мектеп жасына дейінгі балаларда отбасының ата-әжелерінесыйластықпен қарауды қалыптастырудың негізгі педагогикалық шарттары мыналар болып табылады:

- отбасында мектеп жасына дейінгі балалар үшін ерекше даму ортасын құру;
- мектеп жасына дейінгі балаларда отбасының ата-әжелерінесыйластықпен қарауды қалыптастыру бойынша жобалар құрастыру.

Әдебиеттер

1. Буре, Р.С. Дружные ребята. Воспитание гуманных чувств и отношений у дошкольников [Текст] / Р.С. Буре, М.В. Воробьева. – М.: Педагогика, 2014. – 189 с.

2. Овод, С.Ф. Воспитание дошкольников во взаимодействии с семьями посредством преемственности межпоколенных народных традиций // С.Ф. Овод, Г.И. Дядяшева // В сборнике: Региональное образование и культура: история, современность, перспективы материалы XIX Межрегиональной научнопрактической конференции, посвященной 65-летию Белгородчины. Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Белгородский государственный национальный исследовательский университет», Старооскольский филиал. 2018. С. 199-200.

3. Детство: Примерная образовательная программа дошкольного образования [Текст] / Т.И. Бабаева, А.Г. Гогоберидзе, О.В. Солнцева и др. – СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2018. – 321 с.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ- ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДА ДҰРЫС ЖОЛҒА ҚОЮҒА ПЕДАГОГТЫҢ ЫҚПАЛЫ

Жунисбекова Ж, Туркестанова З. Д.

*Академик Ә. Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті
Шымкент, Қазақстан*

Педагогикалық іс-әрекеттің маңыздылығы, оның нәтижесі психологиялық процестердің маңыздылығын көрсетеді.

Кілттік сөздер: қарым-қатынас, бейімділік, шеберлік, ұстаз

Содержание педагогической деятельности преподавателя опирается на знание психологических процессов личности, умение управлять ими, а также взаимодействовать со студентами.

Ключевые слова: коммуникабельность, предрасположенность, умение, учитель

The tendency to pedagogical activity, the influence of the effectiveness of pedagogical activity, shows the importance of the flow of psychological processes.

Key words: communication, abilities, skill, teacher.

Педагогикалық іс-әрекетке бейімділік, педагогикалық іс-әрекеттің нәтижелілігінің ықпалдылығы, психологиялық процестер ағымының маңыздылығын көрсетеді. Педагогикалық бейімділіктің анализдері зерттеулер қатарынан толығымен көрінеді. Біз үшін өте маңызды, жетекші бейімділікті таба білу, себебі мұғалім онсыз өз ісінің шебері бола алмайды. Егер бас бейімділікті айтатын болсақ, барлық жетекшілерін біріктіретін, онда оны біздің білуімізше Н.В. Кузьмина дәлірек анықтаған: «бұл өсіп келе жатқан адамға, қалыптасып келе жатқан тұлғаға деген сезімталдық. Аталған авторлар мен басқа да зерттеулерге сүйенсек, педагогикалық іс-әрекеттің төмендегідей алты жетекші бейімдігін анықтауға болады.

Өз бейімділігіңді коммуникативтіліктен бастаған жөн сияқты, яғни адамдармен -араласа білуге бейімділік. Жалпы бұндай бейімділік әрбір адамда бар. Бірақ ол әркімде әртүрлі байқалады. Мұғалім үшін төмен деңгейдегі коммуникативтілік кәсіби іс-әрекет ортасын

күйретеді, оқушылармен өзара түсіністік пен қарым - қатынасқа кедергі келтіреді Сонымен жорамалдауыңыз керек, қоғамдық ортада, адамдар арасында болуға деген ынта, қызығушылығыңыз бар ма сізде. (әлеуметтік ағайындылыққа ынталану яғни адамдармен араласуға бейімділік). Бұл жөнінде В.Ф. Ряховскийдің қызықты әдістемелері көмектеседі. Адамдармен қарым-қатынас тек қана араласып қана қоюмен шектелмейді, осы қарым-қатынастан, коммуникация процессінен қанағаттануға бейімділікті сезіну. Жанашырлық және жалпы адамдармен балалармен жұмыс жасаудан алған қанағаттанушылық, жұмысқа жарамдылықты сақтайды, творчестволық көңіл-күйге нәр береді.

Перцептивті бейімділік, қарым-қатынастың дамуына көмектеседі, оның ішінде - кәсіби қырағылық, байқағыштық. Егер мұғалім алдындағы оқушыларының көңіл -күйі, ішкі жандүниесін оның ең елеусіз өзгерістерін байқамаса, ол сабақты шын ықылас назарымен тыңдауда ма, немесе оның ойы басқа жақта, өзі тек тыңдағандай көрініс жасап отыр ма, осылардың бәрін байқамаса, мұғалім қалай ол оқушы туралы оң шешім қабылдауы мүмкін. Байқағыштық- адамдағы күрделі сапа. Ол тек көріп, білуден ғана байқалмайды, ол сіздің назарыңыз бағытталған нәрсеге қызығушылығыңыздан, сонымен қатар алынған ақпаратты ақылмен іске асырудан байқалады. Байқағыштық қалай өркендейді? Біз көргіміз келген нәрсені көреміз, -осыдан бастап шын қызығушылық басталады. Байқағыштық - бұл талдау, зерттеу-осыдан бастап өзіңізге көргендеріңізді сұрыптау туралы сұрақ пайда болады. Байқағыштық пен тәжірибеден түйсікке бейімділіктің негізі дамиды. А.С.Макаренко өзінің «Педагогикалық поэмасында» айтқандай «Менің көзім бұл кезде жеткілікті мөлшерде қаныққан еді, бір көргеннен сыртқы белгілерінен біліне бермейтін бет- пішін өзгерістеріне, даусына, жүрісіне және ең бір біліне бермейтін құйтырқылығынан тіптен ісінен осы шикізаттан әрбір бөлек жағдайда қандай өнім алынатынын дәл айтып бере алатын едім».

Өз ісінің шебері болу- бұл, педагогикалық процесстің әрбір қадамын , болатын қиындықтарды алдын ала білу педагогикалық сезімталдыққа ие болу. Педагог үшін талдау жасай білу логикалық құрылымға ғана сүйеніп емес, сонымен қатар эмпатияға - педагогтың өзін оқушымен салыстыра білуі (шартты қатандық) оның позициясына тұра білуі, қызығушылығы мен біреуге қамқорлығын бөлісу, қуанышы мен ренішін бөлісе білуі өте маңызды. «Бәрінен бұрын бала жүрегінің қимылын түсіне білу керек» деп В.А. Сухомлинский өте орнықты айтқан.

Шебер педагогтың адамды түсінуге бейімділігі оның белсенді ықпал ету бейімділігі мен тығыз байланысты - болуын жеке тұлғаның динамизмі дейміз. Динамизм - бұл сендіруге, иландыруға бейімділік, бұл ішкі энергия, илгіштік және ықпалдың әрқилы болуының ұйытқысы. Осының бәрі бойында жарқын бейімділігі бар жаңашыл педагогтың іс-әрекеті болып табылады. Оның сабағы қуатты, оның оағыты қолдаулы, оның сөзі сана сезімнің тереңіне бойлайтын болады. Осы бейімділіктің мазмұнына үңілу, жеке қасиеттің қалыптасу жолын іздеуге ұйытқы болады. Динамизм, көңіл -күй тұрақтылығымен байланысты, яғни әсер ету сферасы, жақсы педагогтың тартымдылығы бәрінен бұрын мұғалімнен тарайды. Өзін ұстай білу, өзін бірқалыпқа келтіре білуге бейімділік, жеке тұлғаның көңіл-күй тұрақтылығын қалыптастырады, әртүрлі жағдайда өзін ұстай білу мүмкіндігін береді.

Оптимистік жорамалдың, жетекші кәсіби педагогикалық бейімділік екенін ерекшелей отырып, басқа да бейімділіктердің жеке тұлға тәрбиелеуде бір-бірімен байланысты екенін айқын көрсетеміз. «Мұғалім оқушыға «Ешқашан...» деп айтуға қақысы жоқ». Бұл халық оқытушысы Т.И. Гончарованың сөзі.

Ұрпақ тәрбиесіндегі ұстаздық қызметтің өзіндік құрамдас бөліктері болады:

а) Ұстаздық қызметтің тұлғаны қалыптастыру жолындағы істін мазмұнын, мақсаты мен міндетін, бағытын, ерекшелігін айқындау.

б) Ұстаз ұрпаққа түрлі ғылыми білім салаларынан мағлұмат беріп, өндіріспен таныстырып, рухани байлықты игертіп, қоғамдық қарым - қатынасқа үйрету және қоғамның жақсы азаматы етіп шығару.

в) Ұстаздың педагогикалық білімділігі, тәрбиеші ретінде өмірден алған тәжірибесі, шеберлігі іштей сезінуі.

г) Ұстаздық қасиеттері: саяси сауаттылығы; жұғымдылығы, көре білу, қызметті ұйымдастыра білуі, байқағыштығы, еңбекқорлығы, шығармашылық қасиеті және эстетикалық, этикалық мәдениеті т.б. ұстаздарға тән Ерекшеліктері.

Ұстаздың негізгі мақсаты - жас ұрпақты өмірге тәрбиелеу, оқыту, үйрету. Бұл педагогикалық мақсаттан туындайды. Педагогикалық мақсат дегеніміз - жас ұрпақты философиялық, экономикалық, саяси, адамгершілік, құқықтық, эстетикалық, биологиялық тұрғыдан қарап, жан-жақты білім, тәрбие беріп, қоғамға қажетті азамат етіп шығару.

Мұғалімдік шеберлік.

Ұстаздық шеберлік - өз пәнін жетік меңгерген, істің мәнін біліп, балалармен тіл табысып, оқу - тәрбие жұмысын жүргізу болып табылады.

Ұстаздық шеберлік үш қырынан көрінеді.

- Ұйымдастыра білу шеберлігі;
- Қарым - қатынас жасай білу шеберлігі;
- Ықпал ету, баланың іс - әрекетіне керегінше қуат беру немесе тежеу.

« Ұйымдастыра білу шеберлігі - әр ұстаздың өзінің атқаратын іс - шарасының мақсаты болады. Сол мақсатты орындау үшін ұстаз іс - шараның сценарийін жазып, әр қатысушыға рөлдерін бөліп, ойнап шығуы керек. Ол үшін әр шәкірт қалай ойнау керек екенін үйретіп, ақыл кеңес беріп, тапсырманы орындауына қатыстыруы тиіс. Ұстаздың шеберлігі әр оқушыға өзіне лайықты рөл беріп, өзі де солардың ортасынан орын алып, қызмет ету.

Мысалы сенбілікте, еңбек етуде т.б. жағдайда ұстаз бос қарап тұрмауы керек. Ұстаз ең соңында істелінген жұмыс іс - шараларға талдау жасап жетістіктері мен кемшіліктері мен кемшіліктерін сараптайды, болашақ іс-шараны қалай жасау керек екенін болжам жасап, өзінше қорытындылайды.

- Қарым-қатынас жасай білу шеберлігі балалардың іс-әрекеті, қатынасы-тәрбиенің негізгі тетігі. Балалар өзара немесе ересектермен қатынас арқылы білім, тәрбие, үлгі-өнеге алады. Сондықтанда қатынас сауатты, маңызды, мазмұнды, өнегелі, үлгілі болғаны оған қарым-қатынастағы ең бастысы - оның мазмұндылығында.

Ұстаздық қарм-қатынастың элементтері: /-қатынастың мақсаты мен мазмұны; - шәкірттерге сүйкімді болып, олардың сеніміне кіру;

- ақ жарқын, ашық мінез танытып, ыстық суығына күйіну;
- шәкірттердің рухани байлығына атсалысу;
- шәкірттер тындай білу, керек жерінде әдетті сақтай отырып баланы дұрыс жолға бағыттау;

- ұстазда байлығы болу керек, мәнерлеп айту, әңгімешіл, нақты дәлелді сөйлеу;
- пікір сайыс кезінде әдетті сақтай отырып, шындықтың нышанын, әділ баға беру, бұрмалау;

- мәдениетті мінез танытып, соны шәкірттің бойына сіңіру т.б.

- Қарым-қатынас жасай отырып ықпал ету шеберлігі. Ұстаз өмір бойы бала тәрбиесіне ықпал етумен шұғылданады. Сонымен қатар, ұстаз баланың іс - әрекетіне саналы түрде ұстаздық әдіс - тәсілдерді, тәрбиенің түрлерін қолдана отырып, бағытты ықпал етіп, жақсы ісін қуаттап, әрекеттерін тежейтін кезеңдері болады.

Енді, педагогикалық шеберлікті анықтау үшін, біз жеке Макаренконың өзінің мінездемесін жасауымызға болады, оның белгілі бір жағдайдағы шеберлігінің негізін бастапқы тобы құрайды. Ең негізгісі-бұл жеке педагогтың гуманистикалық жолдамасы, тек қана ынта-ықыласын ғана ретке келтіру; тәрбиеленушілерге деген ықыласын, қарым-қатынасын өзгерту «ұйымның негізін» сақтау. Сондықтан да осы жағдай көпшіліктің ойына сүйенген жағдайда ғана жүзеге асады. Макаренконың сөзі бойынша, кәсіптік дәрежелі білім толығымен болған емес, себебі сол кезде жаңа педагогика жаратылмаған еді. Педагогика жалпы ғылыми әдістемелік нұсқау және тәжірибе көмектеседі. Тікелей тапсырма бойынша жеңіске жету, жоғары дәрежелі педагогикалық алғырлық және шеберлік: өзін басқару,

жағдайды түсіну, тәрбиеленушінің психикалық жағдайы, үзілді-кесілді айта білуі. Барлық бақылау адамға деген құрметке байланысты «Мен әрқашан өзімнің жеңіс қарсаңымды сезінемін» - деп жазды Макаренко. Біз түсінеміз- бұл шеберлік. Себеп көріп тұрмыз: барлық педагогикалық ізденіс мақсатқа лайықты, ақыл ойға салынған, ретке келтірілген. Ол жағдайды басқарады және орналастыруды біледі және жағдайға байланысты мәселе қорытындысының тиімділігі.

Әдебиеттер

1. Сихынбаева Ж.С., Сикымбай Қ.С., Қоңырбаева Г. Педагогика тарихы-Шымкент-2019ж
2. Құралов Аюбай .Педагогика тарихы. Оқу құралы .Шымкент-2018ж.
3. Шхан Н. Жеке тұлғаны қалыптастыру Астана -2012ж.
4. Таубаева Ш. Педагогика әдіснамасы Алматы-2013ж.
5. Каракулов К.Ж. Педагогика Шымкент -2014
6. Абдуалиева Ш.Әлемдік педагогикалық ой –сана.1-2 том, -Алматы, 2010. 400 б.
7. Қ.Т.Әтемова. Педагогика негіздері. А,«Мектеп»,2015ж.
8. Айтбаева А.Б. Білім берудегі жаңа технологиялар: оқу құралы. -Алматы: Қазақ университеті, 2008.
9. Бахишев С.М.Педагогикалық жобалау:теориясы мен технологиясы.Оқулық,А, 2010.

ПЕДАГОГ- ПСИХОЛОГ ЖҰМЫСЫНДАҒЫ ГРАФОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Джумагулова Г.Ш., Жанибекова Г.О., Ускенбаева А., Бектұрсынова Д.
Орталық Азия Инновациялық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Бұл тақырыпта психологтардың тәжірибесі бойынша адамның психологиялық ерекшеліктерін анықтаудағы психодиагностиканың бір әдісі қарастырылады-адамның жазуы арқылы мінездің ерекшеліктерін зерттеудің тиімділігі.

Түйінді сөздер: мінез ерекшеліктері, графологиясы, жеке ерекшеліктері, жазуы.

В статье рассматривается один из методов психодиагностики – графологический метод для определения психологических особенностей человека.

Ключевые слова: черты характера, графология, индивидуальные особенности, письмо.

This topic discusses one of the methods of psychodiagnostics in determining the psychological characteristics of a person according to the experience of psychologists - the effectiveness of studying character traits through a person's writing.

Key words: character traits, graphology, individual characteristics, writing.

Психология саласында қазіргі таңдағы адамзатты ойландыратын проблемалар қатарына жататын тақырыптардың бірі: педагог- психологтардың адам мінез ерекшелігін анықтаудағы графология әдісін пайдалануы. Яғни бұл тақырыптың маңыздылығы көбінесе психологтардың өз тәжірибелерінде адамның психологиялық ерекшелігін анықтаудағы психодиагностика әдістерінің бірі- адамның жазуы арқылы мінез ерекшелігін зерттеу тиімділігін қарастырамыз.

Осыған байланысты адам мінез ерекшелігін анықтау алдында психологиядағы мінез мәселелерін қарастыру қажет.

Психологияда мінез түсінігі жеке адамның тұрақты индивидуалды ерекшеліктерінің жиынтығы және өзіне тән тәртіп тәсілдерін шарттайды.

Мінез - адамның негізгі өмірлік бет алысын және оның өзіндік әрекетінің айырмашылығын сипаттайтын сапалы өзгешелік. Ол - көп қасиеттің бірлігі, түрлі өзгешеліктердің қосындысы, сонымен қатар, адамды әр қырынан көрсететін қасиет.

Мінез - бұл тұлғалық белгілердің тұрақты жиынтығы адамның басқа адамдарға қатынасын, іс-әрекетін анықтайды. Мінез іс - әрекетте, қарым -қатынаста және де темперамент ретінде көрініс береді.

Мінез түсінігінің мазмұнында күрделі ішкі диалектика жатыр. Біз оны адамзат даралығын анықтау үшін, яғни сол берілген адамды ерекшелендіруін, оны уникалды етіп көрсетуін белгілеп анықтау үшін қолданамыз. Олар біз үшін өте қажет және өз рөлін орындауда. Күнделікті қарым - қатынас барысында олардың әрқайсысына жеткілікті тұрғыда белгілі бір нақты мағына қосылып, соның көмегімен біз өзара түсініктерге жетеміз.

XIX ғасырдың соңында мінез проблемасы бойынша қызғылықты жұмыстары пайда болды. Мінез - анық көрінетін және бір -бірімен тығыз байланысты жеке адамның қасиеттері. Дегенмен, мінезді психологтардың барлығы жеке адам құрылымына жатқыза бермейді. АҚШ психологтары мінезді жеке адам компоненттерінің саласына жатқыза бермейді.

Психологияда мінез түсінігі жеке адамның тұрақты индивидуалды ерекшеліктерінің жиынтығы және өзіне тән тәртіп тәсілдерін шарттайды.

Егерде жоғарыда адам мінезінің психологиядағы мәселелерін қарастырсақ, сол мінез ерекшелігін анықтаудағы жазу, қолтаңба арқылы анықтау әдісінің маңыздылығы туралы мәліметті графология әдісін талдау барысында байқаймыз.

Графология (графос және логия) бұл қолтаңба (почерк) туралы ғылым, оның көзқарасы онда көрінетін қабілетті және психикалық күйдізерттейді. Қолтаңба (почерк) - нақты қозғалыстың әртүрлілігі, оның ерекшелігі сол, олар өзіндік құрылым болып табылады, сондықтан әрдайым оқуда табысты. Қолтаңбаға (почеркке) көзқарас адамның антикалықтан өтуін нақты көрсетуі сияқты, Графологияға бірінші тәжірибе - яғни дәуірге қарсылық (1622 К. Бальди итальяндық оқымыстының ойы). Графология тәртіпті арнайы сапалы түрде 21 ғасырдың 2 жартысында Францияда қалыптасты, (Ж. М ишон «Графология» терминін енгізді (1872), Крепье-Жамен) қолтаңба(почерк) осыдан тұрақты графикалық белгі жүйесі ретінде қарастырылды, оның әр біреуіне нақты мінез қасиеті сәйкес келеді. 19 ғасырдың аяғында Графологиялық неміс мектебі құрылды (Графология Мейер, В. Прейер және маңыздысы Л. Клагес) қарама-қарсы бөлек белгілерді оқшаулап талқылау екі мағынаны көрсетіп, сонымен бірге әрбір бөлек графикалық белгіні көп мағына етіп дамытады, нақты мағынасы тек «түтас формалар» ретінде қолтаңбаны талдағанда ғана анықталады (Клагес).

Берілген Графология психологияда адамның индивидуалды ерекшеліктерін зерттеу үшін қолданылады, сонымен бірге медицинада және қылмыстық ол психологиялық және физиологиялық диагностикалық басқада әдістермен қатар болады.

Графология осыдан 300 жыл бұрын дамыған. Ең бірінші графологияға арналған кітап 1630 жылы итальяндық профессор Камилло Бальдоның атына жазылды. Осыдан 200 жыл бұрын жазу тақырыбына Франция елінде Фландрэн Бальдоның кітабын оқыды. Флачдрэн бұл анализдеуді қажет етеді деп түсінді. Ол бір топ құрып адамдардың жазуын тексеруге кірісті. Жаңа ғылымды ұғыну үшін ол екі сөзді қолданды: «Графос» - жазу, «логос» - ғылым. Осылай графология ұғымы пайда болды. Фландрэн оқушысы Мишон өте түсінікті етіп графологияны зерттеп, 1872 жылы «Графология жүйесі» деген кітап шығарды. Осылай графология сөзі бірінші рет қолданылады. 1880 жылы Мишон жұмысы Крепье-Жамане жұмыстарында жалғасын тапты. 20-шы ғасыр басында дәрігер Людвиг Клагес ірі ғылыми жұмыспен айналысып, оның әдістерін зерттеді. Қазіргі заманғы зерттеушілер жазудың атасы -Клагес деген. 19-ші ғасырдан бастап графология орталықтары ашылды. Европа елдерінде графология өте маңызды деп қаралады және психолог пен психиатр жұмыстарында ерекше оры алады. Европа елдерінің университеттерінде программаға кірген.

Жазуды анализдеу қасиеті. Қысқаша айтқанда жазуды анализдеу адамның ішкі мінезін көрсетеді. Яғни әріптерді жазу кезінде. Адамдардың жазуы әр түрлі қолдың ізі сияқты. Біріншіден, жазу ер адамға ма әлде әйелге тән бе, біле алмаймыз. Графолог адам жынысын біле алмайды. Екіншіден, жазу адамның жасын көрсетпейді. Графологтар адам отау құрған ба, құрмаған ба, оны да біле алмайды және де жазу бойынша оның баласы бар ма, ия жоқ

па, екенін де біле алмайды. Міне, осылай айта келе жазу анализі адамның тағдырын айта алмайды. Графолог тек қана адамның өте күшті және әлсіз жақтарын айтады.

Жазу анализін жүргізу. Әдемі жазу бұл ақ бетке жазылады және жолсыз болады. Текст жазу үшін кітаптан немесе газеттен көшіру керек емес, адамға ойына не келеді, соны жазу керек. Осы жағдайда жазу өте ерекше болып шығады. Міндетті түрде адамның қолын қойдырып алу керек, себебі бұл қол басқа тексттерден айырмашылығы бар. Егер мысал үшін хат алынса, көп беттен тұратын назарды ең соңғы бетке аудару керек. Жазу анализі адам жынысына қарамай жүргізіле береді. Мектепте көбінесе бірдей жазуға үйретеді дейді графологтар. Бұл мамандықты адамдардың жазулары бірдей емес. Оған мынадай жауап беріледі: «Жұмыс адамның мінезін көрсетпейді». Мұғалім қырсық, агрессивті болуы мүмкін, бұл сонда ол *мұғалім* болуға жарамайды деген сөз емес. Дәрігер әзілкеш немесе салмақты болуы мүмкін, романтик, рационалист болуы мүмкін, бұл үшін оны біз жақсы дәрігер бола алмайды деп айта алмаймыз. Кейде мынадай жағдайлар болады: адам он қолын ауыртып алып, сол қолмен жазуды үйренді. Сол қолмен жазылған сөз әрине он қолмен жазғаннан айырмашылығы бар.

«Мынау жақсы жазу ма, әлде нашар жазу ма? біз бұған нақты жауап бере алмаймыз. Әр жазуды жақсы жағы да, жаман жағы да бар, біреу үшін мақтаныш, ал біреу үшін әлсіздік.

Жазу анализі. 1. Кім басқарады: ақыл ма әлде жүрек пе?

Жазудың иілуі - оңға, солға графолог үшін өте маңызды. Байланыстық деңгей «эмоция шкаласы» арқылы өлшенеді.

А. Бұл өте ерекше жазу. Ол жылы қарым-қатынасты ашады. Бұл графолог үшін маңызды. Бұлай өз сезімін білдіре алатын адам жазады. Дегенмен, бұл импульсивті табиғат және мұндай адам өзінің сезімдерін бақылай алады. Мұндай иілгіш жазумен жазған адам өзі басқалармен қарым-қатынасқа түсе алады. Және жақсы тіл табылады және де ол жалғыз қалса, өзін бақытсыз сезінеді.

Б. Мұнда мағынасы түсінікті. Егер өзінің сезімдерін көрсеткіш ретінде қолданса, бұл ашық мінезді көрсетеді. Иілгіш «Б» үлкен күшті және жаңа идеяларды білдіреді. Бұл кезде романтикалық импульс өте ыстық. Егер адам осындай жазумен жазса, бұл бір көргеннен ғашық болып қалатын адамдар.

В. Артқа иілгіш жазумен жазса, бұл өзінің эмоциясын бақылай алатындар. Егер сіз артқа иілгіш жазумен жазатын адамның жүрегін жаулап алғыңыз келсе, онда оның жүрегіне оның басы арқылы барасыз. Мұндай адам жақсы көріп қалуға бейім. Иілгіш «В» жазуы егер қолданса, бұлар өздерін үлкен адам сияқты сезінеді, өздерін ақылдымын деп санайды.

Г. Бұлжерде сезім анық көрсетіледі. Иілгіш «Г» арқылы жазатын адам эмоционалды болып келеді.

Д. Жазу вертикальді оңға да, солға да иілмеген болса, ақыл мен жүрек арасында теңдік болады. Мұндай адам ұстамды. Егер адам вертикальды жазса, ол өзінің эмоциясын білдіре алмайды. Кейде бүкіл жолда солға қарай иіліп жазылады.

Оптимиз немесе пессимизм. Дұрыс анализ алу үшін зерттелінуші текстті жолсыз таза қағазға жазу керек. Және жазушы өз жолдарын қай жаққа бағытталғанын біле алады. Жазу тіке жол бойынша жазыла берсе, бұл адам кішкентай нәрсеге бола ренжімейтін адам. Мұндай адам өзінің ісін ойланып істейтін адам. Егер сызық жолдары түзу жолдан қисып кетсе:

Егер жазу сызығы жоғары көтерілсе - бұл оптимизм белгісі.

Мұндай адамдар алға ұмтылғыш болып келеді.

Қарама-қарсы мысал ретінде төмен түскен жазу. Бұл адампессимист. Графолог пессимистпен сөйлесер кезінде ашық түрде «пессимист» диагнозын бірден қоймау керек. Пессимисттің жазуына анализге дейін қарап алу керек.

Үшінші мысалда біз адамның көңіл-күйі ауысып тұратын және әрбір сөздері жоғары я төмен түскенін көреміз. Мұндай адамдарда көңіл-күйі жиі өзгеріп отырады. Адам бір бағытқа бағытталмаса оған жұмысқа үйренісіп кету қиын.

Адам өмірінде графология ерекше орын алады. Бұл басшы мен жұмысшылар арасында, мұғалім мен оқушы арасында, ата-ана мен бала арасында өте пайдалы.

Білімді графологтар анализдеу кезінде тек бір жазуды қолданбайды, бірнешеуін қарастырады. Кейбіреулері жеке әріптерді қарастырады. Барлығын зерттей келе бәрі бір ойға келеді. Графология жеке ғылым ретінде түсіндіріледі, кең дамыған. Графология объективті, оның қағидалары адам көңіл күйіне байланыссыз көрсетіліп отырады, сондықтан графология арқылы жүргізілген тест бұл адам өзін тануда өте жақсы тәсіл. Бұл графологтардың білімдері көптеген жылдар бойы зерттеліп келеді. Біздің кезімізде тек көне әдістерге жана білімді белгі қойылған кезде көшеді. Графологтардың өздерін дамыған ең керекті тесттік әдістер болуға көп мүмкіндіктері бар.

Әдебиеттер

1. Леонтьев Д. А. Внутренний мир личности // Психология личности в трудах отечественных психологов. СПб.: Питер, 2000. С.372-377.

2. А.Қ.Қалдыбекова, Л.С.Ким. Баланың сезімдік әлемін дамыту, - Шымкент, 2015ж.

3. Бекмуратова. Г.Т. Мінез-құлқында ауытқушылықтары бар балалардың ерекшеліктері психологиялық тұрғыда зерттеу. Этнопсихология және этнопедагогика, конференциядағы материалдар тезисі. -А.2015 ж.

А.С.МАКАРЕНКО ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ

Жүнісова А., Ақылбекова Ш.

*Академик Ә.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті
Шымкент, Қазақстан*

Мақалада талантты кеңес педагог-психологы А. С. Макаренконың педагогикалық көзқарастары қарастырылады.

Кілттік сөздер: тәрбие, еңбек тәрбиесі, ұжым, педагогикалық қызмет

В статье рассматриваются педагогические взгляды А.С.Макаренко, талантливого советского педагога-психолога.

Ключевые слова: воспитание, трудовое воспитание, коллектив, педагогическая деятельность.

In this article says about pedagogical views of talantive soviet pedagogic psychology of A.S. Makarenko.

Key words: education, labor education, team, pedagogical activity.

Антон Семенович Макаренко 1888 жылы 13 наурыз күні қазіргі Сумы облысының Белополье қаласында дүниеге келген. Оның педагогикалық қызметінің нағыз қайнаған кезеңі 1920-30 жылдар аралығында алдымен жасөспірімдерге арналған Полтава түбіндегі М.Горький атындағы колонияны, Харьковтағы Ф.Э.Дзержинский атындағы еңбек колониясын басқарған кезеңдер болатын. Оның педагогика тарихында елеулі орны болатынының себебі ол тәрбиенің теориясы мен практикасына үлкен үлес қосып, белгілі мақсатқа бағытталған тәрбиенің зор мүмкіндіктерін іс жүзінде көрсете алды. Ол тәрбиенің мақсаты қоғам дамуының заңдылығымен, қоғамның тәрбие саласындағы мақсат, міндеттерімен белгіленеді деп санады. Макаренко педагогика ғылымы жаңа қоғам адамын қалай тәрбиелеу керектігін үйретуге тиіс деп санады, ешқандай педагогикалық тәсіл барлық жағдайда бірдей ықпал ете алмайтынын және ешқандай педагогикалық жүйенің мәңгі еместігін өзінің педагогикалық тәжірибесі арқылы дәлелдеді.

А.С.Макаренко педагогикалық қызметте табысқа жетудің бірінші қолайлы шарты болып табылатын нәрсе, ол тәрбиенің мақсатын анық та айқын елестете білу деп түсінді және онсыз ешқандай да тәрбие жұмысы мүмкін емес деп тұжырымдады. Оның айтуынша, қабілетсіз немесе «бұзылған» бала «сәтсіз педагогтардың» ойлап тапқандары, барлық бұзылғандық, тәртіпсіздік және балалардың қылмыскерлігі туа біткен және түзетуге болмайтын сапалар емес». Бүгінгі «бұзылған бала ертең қабілеті жануы мүмкін, Отанының нағыз азаматы, Социалистік Еңбек ері болып шығады», сондықтан да педагог оптимист

болуға тиіс, алдағы бақытты балалық шақты көре білуі керек, адамның болашағына оптимизммен қарауы керек».-деп өзінің тәрбиеленушілеріне сеніммен қарады. Макаренко адамның шығармашылық күштеріне, оның үлкен мүмкіншіліктеріне терең сене білді. Оның гуманизмі оптимизммен тығыз ұстасады, әрбір тәрбиеленушінің жағымды жақтарын көре білді.

Макаренко педагогикалық теория тәрбиенің практикалық тәжірибесін жинақтауға құрылуы тиіс деп есептеді. Ол оқу пәндерін біржүйелі оқытудың жақтаушысы болды, оқыту үрдісін кез-келген бұрмалаушылыққа, «Дальтон-жоспарға», «жобалау әдісіне қарсы болды.

А.С.Макаренко буржуазиялық және ұсақ буржуазиялық педагогиканы қатты сынға алды. Буржуазиялық және ұсақ буржуазиялық педагогика құрғақ жаттауға және баланың жеке басын басып-жаншуға, соқыр бағынуға негізделген авторитарлық педагогикадан «еркін тәрбие» анархистік теориясына негізделді. «Еркін тәрбие» теориясы балаларда эгоизмді, тәртіпсіздікті және тағы да басқа жағымсыз қылықтарды тәрбиелейді деп түсінді.

Ұжымда және ұжым арқылы тәрбиелеу-Макаренконың жүйесінде ең негізгі орталық идея, оның бүкіл педагогикалық қызметі мен барлық педагогикалық қағидаларының өзекті мәселесі болып табылады. негізгі орталық идея, оның бүкіл педагогикалық қызметі мен барлық «Біздің тәрбиенің міндеті ұжымшылдықты тәрбиелеу болып табылады», -деп жазды А.С.Макаренко өзінің «Менің педагогикалық тәжірибемнің кейбір қортындылары» атты мақаласында.

Макаренконың айтуынша, ұжым дегеніміз адамдардың жай ғана жиынтығы, немесе кездейсоқ топтаса салуы емес, ол жалпы мақсатқа жетуді алға міндет етіп қойған, қоғамға пайда тигізуге ұмтылушылардың тобы.

Макаренконың түсіндіруінше, әрбір жеке тұлғаға әсер ету үшін ұжымға әсер ете отырып, оның әрбір мүшесі болып табылатын жеке тұлғаға әсер етуге болады. Бұл қағиданы «параллельді әсер ету қағидалары» деп атады. Бұл қағида бойынша ұжымның талаптары іске асырылады. «Параллельді әсер ету қағидасы» дара әсер ету қағидасын қолдануды, педагогтың жекеленген тәрбиеленушілерге тікелей және жанама әсер етуін жоққа шығармайды.

Ұжымның негізгі заңдарының бірін Макаренко «ұжымның қозғалыс заңы» деп атады. Егер ұжым алдына қойған мақсатты орындаса, бірақ ол болашаққа жаңа мақсаттар қоймайтын болса, онда ұжым мүшелерін жігерлендіретін ұмтылыс болмайды, қол жеткен табыстарға тоқмейілу басталады, ондай ұжымның болашағы болмайды. Ондай жағдайда ұжымның дамуы тоқталады. Ұжым әруақытта да қызу өмір сүруі, белгілі бір мақсатқа ұмтылып отыруы қажет.

Осыған сәйкес Макаренко алғаш рет «Болашақ жолдар жүйесі» қағидасын педагогикаға ұсынып, ол ұсынысты жан-жақты талқылады. «Алдында ешқандай қуанышы болмаса, адам жарық дүниеде тіршілік етіп жүре алмайды. Адам өмірінің ең жақсы атышулы қозғаушысы ертеңгі қуаныш», - деп жазды Макаренко.

Балалар ұжымның дамуы, Макаренко бойынша, әруақытта да жүріп отыруға тиісті, дамуды педагогикалық ұжым бағаттап отырады, ал оның алға қозғалысының өте тиімді жолдарын шығармашылықпен іздестіреді.

Ұжымның өмір сүруінің ең негізгі заңын Макаренко ұжымның қозғалысы, өсуі және дамуы деп атады. Оның пікірінше, онсыз біздің қоғамның өміршең бөлігі ретінде ұжымды елестету мүмкін емес. Горький атындағы колония мен Дзержинский атындағы коммунадағы өзінің педагогикалық тәжірибесінде осы ережені қатаң сақтады, колонистер мен коммуналардың ұмтылысын ешуақытта тоқтатуға болмайтынын дәлелдеу арқылы олардың әр уақытта алға жүріп отыру ептілігін орынды тәрбиелеуге пайдалана білді, сонымен қатар, оларда алға мақсат қоя білу қабілеттілігін дамытты және сол қабілеттіктерді қойылған мақсатты орындауға бағындыра білді.

Макаренко балалар ұжымы өмірінде берік ұйымдасқан активке ерекше мән берді, оны педагогтың ең жақын тірегі деп қарады. Ол колония тәрбиеленушілерінің ішінен актив

ядросының бөлінуіне қуанды,оның толығына қуанды және оны тәрбиелеуге көп қамқорлық жасады.

Колонистер өздерін тең құқылы колонияның иегерлері ретінде сезінді.

Олар колониядағы дербестіктен және белсенділіктен қуаныш сезіміне бөленді,ал сонымен қатар тапсырылған іске деген міндеттілік және жауапкершілік сезімдерін де мойындады және іске асырды.

Балалар ұжымын кұруды, оны тәрбиелеуді Макаренко колонияда жұмыс істейтін педагогтар ұжымына тапсырды, үйткені оларсыз балалар ұжымын тәрбиелеу және әрбір жекеленген баладан ұжымшылдықты талап ету мүмкін емес деп есептеді.

Макаренконың педагогикалық жүйесінде тәрбиенің қажетті факторы еңбек болып табылады. Тәрбие жұмысында еңбек негізгі элементтердің бірі болуы қажет.Макаренконың басқарған мекемелерінде тәрбиеленушілердің еңбек іс-әрекеті үлкен орын алды,ол әруақытта да дамып және жетілдіріліп отырылды.

Макаренко Горький атындағы колонияда, негізінен өз ұжымының негізгі қажеттілігі үшін, колонистерді ауылшаруашылығы еңбегінің ең қарапайым түрлерінен бастап, Дзержинский атындағы коммунада коммуналарға еңбектің жоғары түрін үйретуге көшті. Онда тәрбиеленушілер орта мектепте оқыды және жоғары мамандықты еңбекті талап ететін күрделі техникамен өндірісте жұмыс істеді.

Еңбекке тәрбиелеуге ерекше мән бере отырып, Макаренко оқушылардың бұлшық ет энергиясының тәрбие жұмысымен байланыссыз, өнімсіз шығынына қарсы болды. Макаренко кейбір педагогтардың сол кездегі америкалық прагматистік педагогикасынан алынған «Еңбек-бүкіл мектеп жұмысының орталығы» деп аталатын ұранға қарсы болды. Бұл ұран бойынша, мектеп өмірінде еңбек дағдыларына ерекше мән беріліп,жүйелі білім алуға зиян келтіретін жағы көп болатын.

Макаренко еңбек тәрбиесі туралы көптеген құнды ұсыныстар енгізді. Балалардың еңбек әрекеті үрдісінде жұмысты бағдарлау, жоспарлау ептілігін дамыту, уақытқа, өндіріс құралдарына, материалдарға ұқыпты қарау, жұмыстың жоғары сапасына қол жеткізу.

Коммуна жағдайында оқытуды өнімді еңбекпен ұштастырудың нәтижелі тәжірибесін А.С.Макаренко жалпы білім беретін мектептерде қолдануды қиялдады.

Макаренко тамаша психолог ретінде бала психологиясын,оның жан дүниесін жақсы түсіне білді. Ол педагогикалық психологияның, оның ішінде тәрбие психологиясы мен ұстаз психологиясының, мәселелерін жан-жақты талдады. Әсіресе, оның ерекше мән берген мәселелері балалардың борыш және намыс,ерік-жігер,қайрат,мінез-құлық және сапалы тәртіпті тәрбиелеу мәселелері.

Макаренко «Балаларды тәрбиелеу туралы лекцияларында» былай деп жазды: «Біз әрбір азаматтан өмірінің әрбір минуты сайын ешқандай да ескерту мен бұйрықты күтпестен өзінің борышын орындауға дайын болуын талап етеміз, ол ынталылықты және шығармашылық ерікті меңгеруі тиіс». Әрбір ұжымның мүшесі ұжым алдындағы борышын ұжымнан бастап,Отанымен аяқтап сезіне білуге міндетті. Әрбір ұжымның мүшесі намыс сезімін меңгере білуі қажет, әруақытта да өз ұжымымен, өз Отанымен мақтана білуі керек.

А.С.Макаренко Горький атындағы колония, Дзержинский атындағы коммуна ұжымдарында намыс,мақтаныш сезімдерін қалыптастыруға көп күш жұмсады және әр коммуна мүшелеріне жақсы түсіндіре білді. Коммунарлар өз ұжымының намысы үшін, ары үшін аянбай еңбек етті. Олар әруақытта да өз ұжымын мақтан етіп отырды.

Қорыта айтқанда, Макаренконың түсінігі бойынша тәртіп-бұл тек қана тежелу тәртібі ғана емес, сонымен қатар ұмтылу, белсенділік, жауапкершілік тәртібі, намыс тәртібі,өз ұжымына,Отанына деген сүйіспеншілік, мақтаныш, қызмет ете білу тәртібі.

Әдебиеттер

- 1.Қазақ Совет энциклопедиясы. Алматы,1975
- 2.Беспалько В.П.Слагаемые педагогической технологии.М:«Педагогика» 1989
- 3.Жанпейсова М.М. Технология модульного обучения.-Ақтөбе: РИПК, 1999

СТУДЕНТТЕРГЕ ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТӘЛІМ-ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗІ

Асылбекова Г.С., Нуридинова Ж.Р

*Академик Ә.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті
Шымкент, Қазақстан*

Мақалада студенттерді этнопсихологиялық тәрбиелеудің әдіснамалық әдістері негіз болып табылады. Педагогтің кәсіби қызметі адамның барша іс-әрекетіндей мақсат қоюдан басталады.

Кілттік сөздер: білім, бақсат, практика, білім беру заңдары, мұғалімнің кәсіби қызметі.

В статье рассматриваются методологические методы этнопсихологического воспитания студентов. Профессиональная деятельность педагога начинается с постановки целей, как и вся деятельность человека.

Ключевые слова: образование, цель, практика, законы образования, профессиональная деятельность учителя.

The article discusses methodological methods of ethnopsychological education of students. The professional activity of a teacher begins with setting goals, as does all human activity.

Keywords: education, purpose, practice, laws of education, professional activity of a teacher.

Тәрбие түсінігі мағыналық жағынан кең ауқымды категория. Мысалы, жоғарыда тәрбиені өсіп келе жатқан әулетті тұрмысқа дайындау деп анықтағанбыз. Ал, бұл дайындықты ұйымдастырылған тәрбие қызметінің барысында іске асыруға болады, сонымен бірге ол балалардың күнделікті үлкендермен араласа жүріп, тұрмыстық іс-әрекетке үйрену мен де орындалуы мүмкін. Бірақ аталған екі жағдайдағы тәрбиелік әрекеттер әртүрлі мағынаға ие болатыны сөзсіз. «Қоршаған орта тәрбиеледі», «Отбасының тәрбие жемісі», «Мектеп тәрбиесі адам қылды» деп нақтылып айтатын болсақ, онда бұл бір мақсатты сияқты әрекеттердің өзара теңгерілмейтінін байқаймыз. «Қоршаған орта тәрбиеледі» немесе «Отбасы тұрмысы тәрбиеледі» деумен жеке адм дамуы мен қалыптасуына әлеуметтік - экономикалық және тұрмыстық жағдайлардың күнделікті жоспарсыз, мақсатты бағдар болмаған ықпалын түсінеміз. Ал енді «мектеп тәрбиесі» десек, әңгіме басқаша, бұл ретте арнайы ұйымдастырылған және саналы іске асырылатын тәрбиелік қызметті білеміз.

К.Д.Ушинский «Педагогикадағы тәрбие-алдын-ала ниеттелген және арнайы ұйымдастырылған педагогикалық процесс» деп тұжырымдаған.

Арнайы ұйымдастырылған тәрбиенің мән-мағынасы.

Тәрбие мәнін дәлірек топшылау мақсатымен американ психологы және педагогы Эдвард Ли Торндайк былай деген еді: «Тәрбие сөзіне әркім әртүрлі мағына береді, бірақ ол қашанда өзгеріс дегенді аңдатады. Егер біреуді өзгеріске келтіре алмасақ, біз оны тәрбиелемегеніміз». Ал енді осы өзгерістер жеке адам дамуында қалай көрінеді? Бұл сұраққа жауап бере, К.Маркс «Адамның қоғамдық тұлға ретінде дамуымен қалыптасуымен азаматтық болмысты игеру жолымен іске асды»- деген еді. Бұл тұрғыдан тәрбиені өсіп келе жатқан әулеттің азаматтық болмысты игеруге пайдаланатын құрал- жабдығы деп білі қажет.

Ал енді осы болмыстың өзі не және оны игеру қалай өтеді? Адамзаттық болмыс дегеніміз адамдардың көптеген ұрпағының еңбегі және жасампаздық ұмтылысынан туындаған қоғамдық тәжірибе. Бұл тәжірибе өз ішінде келесі құрылым бірліктерін қамтиды:

1. Адамдардың табиғат және қоғам жөнінде жасаған білімдерінің жиынтығы,
2. Еңбектің әр қилы саласында қажет ептілік-тер мен дағдылар және шығармашылық іс-әрекет әдістері,

3. Әлеуметтік, рухани қатынастар.

Аталған тәжірибе көп ұрпақтың еңбегі және шығармашылық күшімен жасалатындықтан білімдер де, тұрмыстық ептіліктер мен дағдыларда да сон-дай-ақ ғылыми және көркемдік туындылар мен рухани-әлеуметтік қатынастар да адамдардың әртүрлі танымдық, көркем шығармашылық, әлеуметтік және рухани қызметінің нәтижелерінен қалыптасады. Енді осы тәжірибені өз «игілігіне» айналдырып, «меншіктеп» алу үшін жаңа әулет қайтадан бұл «затты» ақыл-саналық сипатқа келтіруі тиіс, яғни қай формада болмасын оны жасауға бағышталған іс-әрекетті (еңбектік, танымдық, әлеуметтік, көркемдік-эстетика-лық) шығармашылықпен көркейте, байыта отырып, қайта жаңғыртып, бұрынғыданда дамыңқыраған түрде өзінен кейінгі ұрпаққа жеткізуге борышты. Тек өз қызметінің күшімен, шығармашылық ұмтылысымен ғана адам қоғамдық тәжірибені және оның құрылымдық бірліктерін игеруі мүмкін. Осыдан тәрбиенің негізгі қызметі – жас адамды қоғамдық тәжірибенің әр тарапын заттықтан саналылыққа айналдыру ісіне жұмылдырып, өткен тәжірибені өзі қайтадан жаңғыртып, осылайша өз бойына қоғамдық сапалар мен қасиеттерді өзі баулына, яғни оның жеке адамдық сатыға көтерілуіне көмектесу. Бұдан тәрбие-нің терең астарлы күші үгіт-насихаттық құрғақ жас адам іске бағдарлауға емес, ал оның өзін жеке адамдық қасиеттерін қалыптастыратын қоғамдық тәжірибе-нің әр түрлі тарапынан игеруге, пайдалы қызметке қосуда.

Педагогика үшін және бір маңыздысы - жеке адамдық даму тұлғаны тәжірибе игеру қызметіне қосумен ғана шектелмейді, ең бастысы, оның сол сәттегі істе белсенділігіне, оның бағыт - бағдарына, яғни еңбекке деген қатынасына байланысты.

Жеке адамның дамуы үшін оның ұйымдастырылған іс-әрекеттегі белсенділігінің бағыт-бағдар сипаты да біршама маңызға ие. Мысалы, сынып пен мектептің жалпы табысы еңбектегі белсенділіпен өзара байланысқан көмек болуы мүмкін.

Ұйымдастырылған іс-әрекет барысында әрдайым оқушылардың белсенділігіне жол бере отырып, оларда сол қызметке деген ұнамды және шынайы адамгершілік қатынас қалыптастыру қажет.

Келтірілген пікірлер, біздіңше, тәрбиенің мәнін жеткілікті әрі түсінікті де ашып, оған ғылыми анықтама беруге негіз болуы мүмкін. Сонымен, тәрбие-бұл жеке адамның қоғамдық тәжірибені (білімді, ептіліктер мен дағдыларды шығармашылық іс-әрекет тәсілдерін, әлеуметтік және рухани қатынастарды) игеру үшін бағытталған белсенді іс-әрекетін қолдап, қуаттанушы әрі ұйымдас-тырушы мақсат бағдарлы әрі сапалы орындалатын педагогикалық процесс.

К.Д. Ушинский ескерткендей, тәрбие заңдылықтарын ғылыми тырғыдан тану өте қажет. Себебі, оның айтуынша, педагогикалық ережелерді қара дүрсін жаттау ешбір пайда бермейді. Сол ережелерді туындататын ғылыми негіздерді зерттеу міндетті іс.

Ұлы педагогтың кеңесі: басқарылуы қажет болған психикалық құбылыстардың заңдарын ашып, өз іс -әрекетінді сол заңдарға және оларды қолданатын жағдайларға орайластырған жөн. Тәрбиенің астарлы терең заңдылықтарын білместен, оны жетілдіруге ұмтылудың өзі бос әрекет. Өмір шындығы заңдылықтары мен жеке адамның дамуы және кемелденуіндегі қайшылықтарды тану ғана белгілі дәір тәрбиесіндегі күнделікті шараларды іске асырудың және сол процесті ғылыми тұрғыдан басқарудың теориялық-әдіснамалық негізін бере алады.

Сонымен, тәрбие заңдылықтары деген не? Бұл түсініктің мәні: орындалуы жеке адам дамуы мен қалыптасуында тиімді нәтижеге жеткізетін тәрбиелік процестегі орнықты, қайталап отыратын қажетті байланыстар. Мұндай заңдылықтарды біле отырып, тәрбие жұмыстарын алдын-ала болжауға және ол іске терең мазмұндық, әрі әдістемелік мән-бағдар беруге болады.

Тәрбиенің жалпы заңдылықтары. 1. Барша тарих кезеңдерінде тәрбие объективтік - қоғамдық қажеттіліктен туындайды және ол қоғамға қызмет етеді. 2. Тәрбиенің мақсаты, мазмұны және тәсілдері біртұтас байланыста, бір-бірінен нәтиже бермейді. 3. Біртұтас педагогикалық процестегі оқу мен тәрбие (тарма-ғынадағы) өзара кіріге ұштасқан.

Келтірілген заңдылықтар тәрбиені ұйымдастырудың жалпы негіздерін құрайды, ал енді сөз болатын заңдылықтар тікелей тәрбиелік процесті іске асырудағы педагогикалық құрал ретінде танылуы тиіс. Олардың қатарына кіре-тіндер:

1. Дамушы жеке адамның тәрбиесі сол адамды тікелей іс әрекетке қосу барысында орындалады.

2. Тәрбие- ұйымдастырылған іс-әрекеттегі жеке адамның белсенділігін арттыруға ықпал етуші фактор.

3. Тәрбие барысында тәрбиеленушіге деген жоғары гуманизм мен сый-құрмет орынды талаппен ұштасуға міндетті.

4. Тәрбие барысында оқушыға алдағы жетістіктерін көрсете отырып, табыс қуанышына ере білуге көмектесу.

5. Тәрбие барысында оқушылардың ұнамды сапаларын тану мен оларды орынды пайдалану қажет.

6. Тәрбиелеуде оқушылардың жастық және даралық ерешеліктерін ескеру орынды.

7. Тәрбие ұжымда жүргізіліп, ұжым арқылы іске асырылуы қажет.

8. Тәрбие барысында мұғалімнің, мектептің, отбасының және қоғамдық мекемелердің педагогикалық ұмтылыстарының бірлігі мен келісімі қажет.

Мектептегі оқу жұмысы да, оқушылардағы жеке адамдық сапаларды тәрбиелеу де осы заңдылықтарды ескеру негізінде жүзеге асырылуы тиіс.

Тәрбие мақсаты- педагогика ғылымының өзекті категориясы. Оны нақтылау, жобалау, дайындау – педагогикалық тұжырымдар жасаудың арқауы.

Кейде педагог балалармен оқу-тәрбие жұмыстрын нақты айқындалған мақсатсыз-ақ орындаған сияқты болады. Бірақ сол бағыт-бағдарсыз бастаған ісінде қаншалықты сарсаңға түсіп, оңды- солды ұрынғанын, нәтижеге жете алмай шаршап - шалдыққанында бір-ақ түсінеді.

Педагогтің кәсіби қызметі адамның барша іс-әрекетіндей мақсат қоюдан басталады. Педагогтің балалармен жүргізіп жатқан ісінде мақсат болмаса, ол істі кәсіпқой маманның жұмысы деп бағалауға болмайды, оны әншейін бір әрекет, тәрбиелік процеспен ешбір байланысы жоқ, жәй белсенділік деп түсіну керек. Мақсатты сезіну әрқандай іс-әрекетке қуат береді. Ұлы да шапағатты мақсат адамның бар шығармашылық күшіне қанат беріп, оны өрістетіп түседі. Мақсатқажету адам бағытының негізгі болған тереңде толық қанағаттану-шылық тудырады.

Тәрбие мақсаты-педагогика ғылымының өзекті категориясы. Оны нақтылау, жобалау, дайындау - педагогикалық тұжырымдар жасаудың арқауы.

Кейде педагог балалармен оқу-тәрбие жұмыстрын нақты айқындалған мақсатсыз-ақ орындаған сияқты болады. Бірақ сол бағыт-бағдарсыз бастаған ісінде қаншалықты сарсаңға түсіп, оңды - солды ұрынғанын, нәтижеге жете алмай шаршап – шалдыққанында бір-ақ түсінеді. Егер түсінсе! Шынында да, күнделікті мектептегі педагогикалық тәрбиеде болмыс көрсеткендей, мақсат проблемасы өте нашар шешілуде, кейде ол мәселе тіпті естен шығарылады, осыдан «мақсатсыз тәрбие», яғни жол- жөнекей тәлім етек алған құбылыс. Осының салдарынан педагогтің кәсіби қызметінің өнімі жоқтың қасы, балалармен ұстаздардың шығармашылық мүмкіншіліктері іске қосылмайды, ал кәсіптік іскер не істерін білмей, ақырында түңіледі, жұмысынан қанағаттану-шылық рахат көрмейді.

Тәрбиелік істің мұндай келеңсіз жағдайларының объективті себептері мақсаттың әлеуметтік-психологиялық табиғатынан туындайтынын түсіне білу қажет.

Мақсат – субъект санасында оның қоршаған ортамен өзара ықпал байланысынан туындайтын әрекеттің нәтижесі туралы ой болжамы. Демек, мақсат-жағдайлар себепті пайда болуынан, нақты болмыстан алынатындықтан - ол объективтік те категория, себебі ол сана туындысы, ол адам ойында пайда болып әр нақты тұлғаның сана –сезімдік ерекшеліктерінің көрінісін береді. Ертедегі латындар айтқандай: «Екі адам зат жөнінде бір әңгіме айтуы мүмкін, бірақ бәрінің әңгімесі екіншісіне ұқсасмас». Бір мақсатты жалау еткен педагогтар, сол мақсаттың өзін әртүрлі баламада түсінеді, себебі олардың әрқай-сысы кәсіби әрекеттің нәтижесінде өз сана деңгейінен баға береді. Сондықтан, мақсат болжау проблемасы- тәрбиелі адамның идеалды образының дараланған саналардағы көптеген баламаларын қамтыған мақсаттың мүмкіндігінше – нұсқасын анықтау-байсалды зердемен

қоса, көп уақытта, мамандық күш салуды талап етеді. Адам өзіне ықпал етуші объективті және субъективті әсерлердің нәтижесінде өмір бойы қалыптасады. Бірақ педагогикалық жүйелер (мектепке дейінгі, мектептік, мектептен соңғы) жеке адамның қалыптасу деңгейі мен сапаларын нақты көрсететін өзінің уақыттық шектеріне ие болғандықтан, әр саты аяғындағы тәрбиелік нәтижелер жөнінде сөз қозғауы мүмкін.

Өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеу мақсаты –кең әлеумет пен ғылымның араласуымен мемлекет белгілейтін педагогикалық саясаттың басты құрылым бірлігі. Жарияланатын тәрбиелік мақсаттардың экономикалық, құқықтық және ұйымдастыру шарттарын қамтамасыз ету мемлекеттің міндеті. Былайша айтқанда құқық негізінде бекіген тәрбие мақсатының іске асуына қоғамның бар мүмкіндіктері бағытталуы қажет, әлбетте, бұған да тиісті бақылау қажет.

Тәрбие мақсатының мазмұны неде, ол қалай айқындалады?

Өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеу мақсатының мазмұны қоғамның өркениеттілігіне, оның демократиялық сипатына, экономикалық мүмкіндігіне, педагогикалық жүйелер дамуын болжастыратын және нақты жағдайларды үйлестіріп отыратын мекемелеріне байланысты.

Мақсаттың жалпыланған сипаты жағдайлардың әртүрлі көрініске енуіне тәуелсіз, оның іске асып отыруын қамтамасыз етеді. Мақсат әрекеті адамның саналық өнімі болғандықтан өте құбылмалы, тез өзгеріске түседі, себебі ол үздіксіз ауыспалы дүниемен, сонымен бірге өзгеріс-тегі тұлғамен де әрекеттік – қозғалмалы байланыста болады. Тәжірибе, білім, оқиға т.б. Адамды байытып отырады, бірақ құбылмалы сана иесі – субъект сол байлыққа жету жолында өзінің де өзгеріп жатқанын байқай бермейді, не оған тіпті мән бермейді. Мысалы, педагог «кеше» де, «бүгін» де өзін бір мақсат ұстағандай сезінеді, ал сырттан қарағанға, оның кәсіби педагогикалық ісінде өзгерістердің болғаны айдан анық байқалады. өмірдің өтпелі –ауыспалалығы мақсаттың да бір қалыпты өзгеріссіз қалмауына ықпал жасайды.

Әдебиеттер

- 1 Ешмұратова Д, Елікбаев Н. Ұлттық психология мен ұлттық тәрбие хақында// Ақиқат.-2004ж. №190б.
- 2 Голустова О.В. Этнопсихология. – Москва. 2005г. 38с.
- 3 Ниязова Ж. Оқушылардың өз бетімен жұмыс жасауда танымдық қыз-метінің психологиялық ерекшеліктері// Бастауыш мектеп, 2007ж, №1. 11б.
- 4 НиязоваЖ. Оқушылардың өз бетімен жұмыс жасауда танымдық қыз-метінің психологиялық ерекшеліктері// Бастауыш мектеп, 2007ж, №1.16б.
- 5 Ниязова Ж Оқушылардың өз бетімен жұмыс жасауда танымдық қызметінің психологиялық ерекшеліктері// Бастауыш мектеп, 2007ж, №1.11б.
- 6 Қалиұлы С.Қазақ этнопсихологиясының теориялық негіздері мен тарихы.Алматы «Білім»2003ж. 28б.
- 7 Байтабанова А. Бастауыш мектепте оқушылардың оқу дағдысын қалыптастыру жолдары//Бастауыш білім,2004ж. 27б.

ЖАС ҰРПАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА СӘНДІК ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДІҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Мунашова Ж.Б., Тұрсынбаева А.З., Жанысбаева А.Т.

Орталық Азия инновациялық университеті

Шымкент, Қазақстан

Ұлттық сәндік-қолданбалы өнерді оқыту арқылы оқушылардың дүниетанымын қалыптастырудың тәрбиелік мүмкіндіктері.

Кілттік сөздер: сәндік- қолданбалы өнер, дүниетаным, көк тәңір, мифология, таң, жаңа ай, ескі ай.

В статье раскрыто значение прикладного искусства и его использование при формировании мировоззрения школьников начальных классов.

Ключевые слова: декоративно-прикладное искусство, мировоззрение, голубое божество, мифология, рассвет, новолуние, старая Луна.

The article reveals the importance of applied art and its use in the formation of the worldview of primary school students.

Keywords: decorative and applied art, worldview, blue deity, mythology, dawn, new moon, old moon.

Қазіргі таңда жалпы орта білім беретін мектептердің алдында тұрған басты міндет оқу - тәрбие процесінде оқушыларды қазіргі қоғам талаптарына сай кәсіптік білім алуға даярлау, оқушыларды қазіргі қоғам талаптарына сай кәсіптік білім алуға даярлау, оқушы дүниетанымын белгілі бір салада жан- жақты қалыптастыру. Өйткені қоғам сұранысына сай тұлғаның дүниетанымын қалыптастыруда, халқымыздың салт -дәстүрлері мен әдет - ғұрыптарын, халық ауыз әдебиеті материалдарын қолдану арқылы оқушыларды еңбек тәрбиесіне тәрбиелеуді тереңдете түсу бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселелерінің бірі болып табылады.

Осы тұрғыдан қарастырғанда халықтың дәстүрлі өнер түрлерін жинақтап зерделеу, оның айналасындағы тәлім-тәрбиесі мол тәжірибесі негізінде жас өспірімдерді тәрбиелеу бүгінгі күннің талабы саналады. Сондықтан да мектептерде оқу процесін дидактикалық тұрғыдан қайта қарастыру жергілікті халықтың ерекшеліктері мен дәстүрлерін тиімді қолдануды жетілдіру, оқушыларды ұлттық мәдениетке баулу маңыздылығы жөніндегі мәселелердің де көкейкестілігі арта түседі. Бұл мәселе білім берудің түрлері мен әдістерін жаңарту, әрбір оқушының шығармашылық қабілетін барынша дамыту, ұлттық өнердің түрлі жанрларын, сайып келгенде, жалпы ұлттық мәдениетке баулу арқылы шешімін табуы тиіс. Әрбір оқушының шығармашылық қабілеттері тек оның жеке басының туа біткен қабілеттеріне ғана емес, сондай-ақ оны тәрбиелеп отырған қоғамдық ортасының тарихи қалыптасқан дәстүрлі ұлтының дүниетанымына да байланысты. Ал қазақтың ұлттық дүниетанымы ежелден келе жатқан дәстүрге айналған рухани қазынасы арқылы қалыптасатыны анық. Мұндай жағдайда жеткіншек ұрпақты өз халқының ұлттық мәдениетімен, әдет-ғұрып дәстүрімен неғұрлым тереңірек таныстыру қажет.

Қазақтың сәндік-қолданбалы өнері-өзінің бай тарихи, терең мазмұны, сан қилы ерекшеліктерімен, халық өмірімен, тұрмысымен бірге жетіліп біте қайнасқан өміршең өнер. Сондықтан оқушыларды сәндік-қолданбалы өнерге оқыту, олардың қазіргі өндірістің ғылыми-техникалық негізін түсінуге, ауқымды дүниетанымының қалыптасуына кең тұрғыда әсер етіп, олардың тұлғалық және сапалық қасиеттерін дамыта түсетіні сөзсіз. Жалпы дүниетанымның қалыптасуына адамның адам, табиғат, қоғам жайлы білімдері тірек болады. Адам, табиғат, қоғам - біртұтас дүние. Адам, табиғат, қоғам арасындағы байланысты және олардың бірлікте дамитынын оқушыларға өнер арқылы түсіндірген дұрыс. Өйткені дүниетанымды өнер арқылы білу барысында оқушының таным процесі дамиды. Дүниені біртұтас бірлікте сезініп қабылдау нәтижесінде оның санасында білім қоры жиналып, ой-өрісі кеңейеді.

Оқушыларға өз ұлтының мәдениетін меңгерту халықтың қол өнері мен ауыз әдебиеті арқылы жүзеге асады. Баланың дүниетанымын қалыптастыруда, олардың арасындағы байланыстар мен заңдылықтарды қарапайым да тұжырымды етіп ұғындыруда, бала табиғаты мен түсінігіне тән құнарлы қазынаны қол өнерінен табуға болады.

Оны нәтижелі шешуде жеткіншек ұрпақты өз ұлтының өнерімен, салт дәстүрімен, әдет-ғұрыпмен таныстыру қажет болды. Ал мұның өзі халықтық педагогика саласында терең мазмұнды зерттеулер жүргізуді талап етті. Осы мәселелер бойынша Қ.Б.Жарықбаев, С.Калиев, С.Ұзақбаева, Қ.Қожахметова, М.Балтабаев, З.Әбілова, Е.Асылханов, Қ.Болатбаев, Е.Сағындықов, т.б. еңбектері жарық көре бастады. Олар қазақтың халықтық педагогикасындағы құнды ой-пікірлерге талдау беріп, халықтық тәрбие саласында қалыптасқан дәстүрлер мазмұнына ондағы еңбек, ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық тәрбие берудің жекеленген әдістері мен амал-жолдарын баяндап, жеткіншектер дүниетанымын қалыптастырудың тәрбиелік мәнін ашып көрсетті.

Сәндік-қолданбалы өнер құралдары арқылы бастауыш мектеп оқушыларының дүниетанымын қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері айқындалса; сәндік-

қолданбалы өнер құралдары арқылы сыныптан тыс жұмыстарда бастауыш сынып оқушыларының дүниетанымын қалыптастырудың мазмұны мен әдістемесі жасалса; қолөнер туындылары оқушылардың сезімталдығын ояту және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталса, тәрбие үрдісінде сәндік-қолданбалы өнер құралдары арқылы оқушылар дүниетанымын қалыптастырудың тиімділігін арттыруға болады.

Дүниетаным адам ойы кеңістігіндегі негізгі және аса күрделі түсініктердің бірі. Дүниетаным негізін салуда көне грек философтары Демокрит, Платон, Аристотель үлкен роль атқарды. Олар дүниетанымның негізі ретінде “ақылды” пайдаланды. Өйткені адам баласы қоршаған дүниесін сана арқылы қабылдайтыны мәлім.

Қоғамдық ойдың жаңа мыңжылдықтың қарсаңында даму үрдісі қазақ халқында алғашқы рухани бастауларына қайтып оралта бастады. Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болуы оның бойын қуат, ойына айқындық беріп, ілгері мақсатқа жігерлендіре түсті.

Дүниетанымның қалыптасуында ұлттық мәдениет үлкен роль атқарады. Өйткені адамның жеке көзқарасы, айналаны қабылдауы тарихи қалыптасқан дәстүрлі ұлтының дүниетанымына да байланысты болып тұрады.

Қазақ халқының тұрмыс тарихында мұндай ақпараттар көп кездеседі. Оларды келтіріп отырған себебіміз адамның қоршаған әлемге көзқарасы, дүниетанымының қалыптасуы ежелгі танымдық құбылыстармен байланысты болды. Ертеде түркі халықтарының «Тәңірге сыйынғанын Күлтегін, Білге қағандарға арналған балбал тастардағы қашап жазылған жазулардан анық білеміз» Қазірге дейін Тәңір сөзінің этимологиясын іздеушілердің пікірлері әртүрлі болып, олар «Тәңірдің » не себепті «Тәңір» атануын ашып, дәлелдеп бере алмауда. Бірқатар зерттеушілер «Тәңір», «аспан», «көк аспан » деген ұғымды білдіреді дегенді айтады. Мифтік аңыздар бойынша « Таң » және Іңір деген екі періште кезектесіп, жердегі тіршілікті күзетеді екен, «Таң» күн ұйықтар орынға кеткенде «іңір» оның орнына күзетке тұрады деген ұғым қалыптасқан. Соған орай «Тәңір» делінген дейді. Біреулер Тәңір «Таң» «Ра» сөздерінің қосындысы, таңның атауы, ал «ра» ертедегі күннің Египеттегі діни атауы. Тәңірдің дінекенін, оның «Таң» мен «іңір» сөзінен (құралғанын) тұратынын, әрі оның біздің аталарымыз түрік, прото түріктердің діни болғанын ашып айтқым келеді. «Тәңір» сөзі, қазақ тілінде әліге дейін өзгеріссіз қолданылатын, түрік прототүрік сөзі болып есептелетін «Таң» және «Іңір» сөзінің қосылып, біріктіріліп айтылуы. Таң Іңір деп айтылғандағы, «Іңір » сөзіндегі жіңішке дыбыстың себебінен « Тәңір» болып айтылып кеткен. Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрік» деген түрік сөздігінде - Таң- таң - таң:таң атар шақ, таң атты . - Іңір -іңір -іңір . Жарық пен қараңғылықтың өзара шарпылысып астасуы , деп берілген . Демек, « Таң »- бұл таң атуы ,ол күннің шығуы емес ,оның бірінші сәулесінің, жарығының, нұрының көріне бастауы, аңғарыла басталуы. «Таң» сөзі жарықтың көтерілуі, шығуы дегенді білдіреді. Міне осылайша ,жарықты қараңғыға, қараңғыны жарыққа айналдырушы таңмен іңірді тіршілік пен өлімді реттейтін, жаратушы-ұлы күш «Тәңір» деп сыйынған. Бұл тұрғыдан алғанда олар әлемді көлденең космологиялық дүниетанымды төртбұрышты жазық кеңістік ретінде таныды. Кеңістікті «Туған жер» , «ата жұрт» «ата қоныс» ұғымдарында Отанын сүю, қастерлеу, табиғатты қорғау, оған деген жауапкершілік сезімдері айқындалады. Сондай -ақ, түркілер үйдің, шаңырақтың, ошақтың қамқоршысы Ұмай анаға да табынған . Тоныкөк ескерткіштеріндегі «Тәңірі», Ұмай. Қасиетті жер- су, жеңіс берген екен деген жолдардан жауынгерлерге жеңіс сыйлаған құдай ретінде көрініс береді.

Осыдан адамның дүниетанымы қалыптасуында ежелден келе жатқан салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар көп жағдайда әсер еткендігін көреміз. Мысалы, Ұлыстың ұлы күнінде, яғни, Наурызда кең киелі рәсім - көк жиектен шапақ шашып, шашырып шығып келе жатқан күнді қарсы алу дәстүрі. Мұндайда ақ жаулықты аналар тостағанға ақ құйып алып шығып, күн көзіне қарата шашып, үш мәрте тізе бүгіп тағзым ететін. «Атар таңға, шығар күнге тәу-тәу, басымызға амандық, малымызға береке дарыта көр» деп тілек тілейді. Қазақтың қариялары ай жаңа туғанда оған қарап тағзым етеді. Содан соң қолын көтере, алақанын жайып: «Ай көрдік, аман көрдік. Бақытты байлық заман көрдік. Амандықпен осынша жасқа келдік. Ескі

айда есіркедің! Жаңа айда – жарылқа!»-деп бетін сипап тілек етеді. Үлкендер «Көкте тәңір бар, жерде әулие бар»-балалардың аяғын аспанға көтертпейді. Жазда алғаш жаңбыр жауса: «Дерт-дербезден басымды аман сақта»деп, жалаңбастанып жаңбырға басын төсейді. Жазғытұрым найзағай алғаш күркірегенде: «Алла, ырыздығымды молынан бер. Малымыздың желінін сау, сүтін мол қыл» - деп ақ айран немесе сүт алып шығып оны босағаға төгіп және үйдің жабығына жағады. Әйелдер қолдарына шөміш немесе сүзгі алып үйді айнала жүгіріп «Сүт көп, көмір аз» деп киіз үйдің үзігін төмпештейді. Бұл сүт көп, ақ мол төл аман болсын жаратқанға жасалған ақ тілеу, мінажат. Көмір аз дегені отқа табыну, отты құрметтеу. От құдайдың адамға жіберген сыйы деп түсінген. Қазақ тұрмысында үй ішіндегі пірлері: Шопан ата (қойдың), Зеңгі баба (сиырдың), Қамбар ата (жылқының), Ойсыл қара (түйенің), Сексек ата (ешкінің) болып келуі, малға ауру-індет келгенде әр түліктің иелеріне арнап мал сойып, тасаттық беріп иелеріне жалбарынып отырған, Қарапайым халық мал басының көп болуы осы түлік аталарының мал иелеріне деген көңіл күйіне байланысты деп білген.

Қазақтар әрбір маусымды өз ішінде үшке бөледі: қоңыр күз, сары ала күз, қара күз немесе қыстың басы, қыстың ортасы, қыстың аяғы, т.б. Төрт маусымның әрқайсысын үшке бөліп қарастыру және соған қарай шаруашылық жайын бейімдеу арқылы көшпелілер жыл бойынан он екі бөлікті, яғни он екі айды саралап шығара білген. Қазақтар дүниенің төрт жағын күн көзінің күндізгі қозғалысына қарап «Күншығыс», «Күнбатыс», «Оңтүстік», «Солтүстік» деп атаған. Біз мұны жоғарыда «Күлтегін» ескерткішіндегі жазбалардан кеңістіктегі ориентирде белгіленгенін көрсеткенбіз.

Ата-бабамыз бес саусақ арқылы бес тұзды: сор, жоса, мүсәтір, ашудас, ас тұзды бейнелеп, тұжырым жасап отырған. Міне, бұдан ата-бабаларымыздың дүниеге деген көз қарасының шексіздігін көреміз. Сонымен бірге қазақ халқының тұрмысымен байланысты жағдайлары, оның ерекше дүниетанымын қалыптастырғаны да анық.

Абай өнер туралы пікірлерінде қазақтың қолы өнерлі адамын әулие санайды. "Мал-бір жұттық, ал өнер мәңгілік"-дейді. "Егерде мал керек болса, қол өнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды" деп дәлелдеп, сол жолда жастарға таза өнер адамына жат қасиеттерге әуестенбеуін, насихаттай отырып, қазақтың өнерлі жандарының, кертартпа кеселдері бар, - деп сынап береді. Олар талапсыздық, еріншектік, тамыршылдыққа керенаулық бой ұратынын қынжылу арқылы түсіндіреді. Абай өнерлі жандарға сүйсіне отырып, "Алдау қоспай адал еңбегін сатқан өнерлі-қазақтың әулиесі сол" дейді.

Адам баласы дүниетанымының қалыптасуына ерекше әсер еткен – өнер. **Өнер дегеніміз** – адам болмысының бағыттылығы және күрделілігі бойынша әр алуан сұрақтарының туатын және шешілетін саласы, сондықтан оның мазмұндық-мағыналық мәніне күмәндану - әлемнің шексіз, ұшы-қиыры жоқ кеңістігінде өтіп жатқан өз өміріңнің шындығына күмәндану деген сөз. Өнердің құндылық-мағыналық маңызы – оның құрамында адам субъективтілігінің ішкі дүниесінің терең антологиясы, оның құндылық қатынастарына негізделген талпынысы, адам болмысының әр түрлі дүниетанымдық түсініктерінің болуында. Осының арқасында дүниеге қатынас рухани-өнегелік бағытқа ие болады.

Дүниетанымдық түсінікке негізгі бағыт беретін қоғамдық өмір тұрғысында суреттейтін адам өмірінің айнасы сәндік-қолданбалы өнер. Сәндік-қолданбалы өнер қоғамдық формациядағы халықтың тұрмысын, саяси хал-жағдайын, іс-әрекетін, мінез-құлқын тереңірек көркем түрде білуге жол ашады. Міне, сондықтан сәндік қолданбалы өнер адам баласын алуан түрлі біліммен қаруландырады, адам жанын нәзік сезімдерге бөлейді.

Сәндік-қолданбалы өнер (сәнді қолданбалы өнер) латынша, әшекейлеу адамдардың көркем іс-әрекетінің ерекше саласы, практикалық мақсат үшін арналған өнімдері эстетикалық мақсаты пішінді шешіммен органикалық үйлесімдікке негізделген .

XX ғасырда өнеркәсіптің қарқынды дамуы, адамдардың жаппай қоғамдық еңбекке араласа бастауы, қолөнер кәсіпшілігіне сұраныстың азаюы бұл өнерге көзқарасты біршама салқындатқанымен, ұлттық сана-сезімнің өрлеуіне байланысты көне мұраға құрметпен

қарауға, халқымызбен сан ғасырлар бірге жасап келе жатқан өнерді қайта жаңғыртуға мүмкіндік туды.

Сонымен, сәндік-қолданбалы өнер, біздің рухани-мәдени дамуымызда ежелгі дәуірден бері тамыры үзілмей, жалғасын тауып келе жатқан құбылыс. Сәндік өнер арқылы балалардың дүниетанымын қалыптастыруда музыкалық-эстетикалық тәрбие берудің өзіндік әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін жинақтауға болады.

Қазақстанның әлеуметтік - экономикалық, тарихи - географиялық жағдайларының, халықтың көшпелі өмір салтының өзіндік ерекшелігіне сәйкес өскелең ұрпақты үйретуге және тәрбиелеуге, атап айтқанда, эстетикалық тәрбие беруге деген ерекше талаптары қалыптасты.

Қолөнер халық өмірімен, тұрмысымен бірге жетіліп, біте қайнасқан өміршең өнер. Шеберлердің қолынан шыққан қолөнер туындыларын халықтың өмірінен, тұрмысынан бөліп алып қарау мүмкін емес. Өйткені, бұл заттар ел тұрмысына сән беріп, адамдарға рухани ләззат әкелген. Қолөнер дүние жүзінің әр халқына тән, бұл халық қазынасы, ғасырлар мұрасы. Соған орай әр елдің, әр халықтың тарихи дамуына, тұрмысына, табиғат ерекшелігі мен эстетик талғамына байланысты қолөнері өзіндік ерекшелігімен халық өмірінде өшпес із қалдырып отырған Көне заманнан келе жатқан қолөнері де өз халқының дәстүрлі көркемдік мұрасын сақтап қалған. Қазақстан территориясында археологиялық қазба жұмыстары кезіндегі табылған әр кезеңде жасалған қолөнер бұйымдары соны дәлелдейді.

Ұлт болып ұйысып, ел болып еңсемізді көтерген кезеңде ең алдымен қолға алар мәселелеріміздің бірі де бірегейі де ертеңін ойлаған елдің негізгі нысанасы, өкше басар ұрпақтың саналы тәрбиесі. Ұрпаққа берер тәрбие, дарытар ұлағат, әрине, ұлттық мектептердің санымен емес, сапасымен өлшенуге тиіс. Жан-жақты мәдениетті тұлға барынша айқын көркемдік сананың ұшқыр қиялымен, күштарлықпен, әдемілікті бағалай білетін талғаммен өнер туындыларын түсіне алатын қабілеттің иесі болуға тиіс.

Ойымызды түйіндей келгенде, сәндік-қолданбалы өнер арқылы дүниетанымдық құндылықтарды енгізу үш түрлі жағынан қарастырылуда: біріншіден ұлттық ой мен танымды жалпы адамзаттық құндылық тұрғысынан пайымдау; екіншіден өнер мен халқымыздың кемелденуін тұтас бір құбылыс, даму ретінде қарастыру; үшіншіден, сәндік-қолданбалы өнер арқылы дүниетанымын қарастыруды зерттеу мен оқыту мәселелерін өзара үйлестіру мен ұштастыру және бастауыш сынып оқушыларының өмірлік көзқарасын, оның саналы тіршілігін жетілдіру, ой санасын бойға күш-жігер ретінде ендіру. Тарихи сан ғасырлық мәдениет үлгісін сақтап, дамып, оның ұлттық қадір -қасиетін жоймай, бойына сіңіріп келе жатқан қазақтың ұлттық сәндік қолданбалы өнері күнделікті өмірімізде кеңінен қолданылып өзінің тек сипатымен емес, сұлулық сырымен, сәнімен ерекше көзге түсіп, өз мағынасын жоймай жас ұрпақ арасында өзектілігін жоғалтпайды.

Әдебиеттер

1. Қалиев М., Оразаев, Смайлова М., Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: Рауан, 2014. – 221 б.
2. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – А: Білім, 1995. - 213 б.
3. Күнпейіс Ж.Қ.Бастауыш сыныптарда этнопедагогика материалдары арқылы оқушылардың дүниетанымын қалыптастыру.-А, Дарын,-2017.-182б

ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ УЗБЕКИСТАНА

Абдурахмонов Х.И.

Ташкентский фармацевтический институт

Ташкент, Узбекистан

Бул мақала студент жастардың инновациялық қабілеттерін қалыптастырудың негізгі шарттарының бірі ретінде университеттің Инновациялық бағытталған ортасын ашады. Университеттің инновациялық ортасы инновацияларды құру, дамыту және пайдалану бойынша ауқымды іс-шаралар жүзеге асырылатын рухани және материалдық ортаны қамтиды. Бул білім беру мекемесінің инновациялық бағдарланған ортасының теориялық негіздері мыналар болып табылады: ашықтық (өмірге көзқарас; прогрессивті теориялар, тұжырымдамалар мен идеялар; тұлға мен қоғам арасындағы қатынастардағы тұрақтылық); жүйелілік; кәсіби, Әлеуметтік және жеке қажеттіліктердің жедел дамуы; мектеп ішінде де, одан тыс жерлерде де ынтымақтастықты дәйекті түрде орнату; өзін-өзі дамыту және өзін-өзі басқарудың инновациялық жүйесін қамтамасыз ететін қызметті тиімді ұйымдастыру; үздіксіз білім беру; педагогикалық ұжымның корпоративтік сипаты; дәстүрлі және инновациялық синтезді есепке алу.

Түйінді сөздер: инновация, синтез, өзектілік, тұжырымдама, жаһандану, білім, ойлау, қиял, қызығушылық

Данная статья раскрывает инновационно-ориентированную среду университета как на одно из главных условий формирования инновационных способностей студенческой молодежи. Инновационная среда университета включает в себя духовную и материальную среду, в которой осуществляется обширная деятельность по созданию, развитию и использованию инноваций. Теоретическими основами инновационно-ориентированной среды образовательного учреждения являются следующие: открытость (взгляд на жизнь; прогрессивные теории, концепции и идеи; стабильность во взаимоотношениях личности и общества); последовательность; быстрое развитие профессиональных, социальных и личностных потребностей; последовательное установление сотрудничества как внутри школы, так и за ее пределами; эффективная организация деятельности, обеспечивающая инновационную систему с саморазвитием и самоуправлением; непрерывное образование; корпоративный характер педагогического коллектива; учет традиционного и инновационного синтеза и т.д.

Ключевые слова: инновация, синтез, актуальность, концепция, глобализация, образование, мышление, воображение, любознательность

This article reveals the innovation-oriented environment of the university as one of the main conditions for the formation of innovative abilities of students. The innovative environment of the university includes a spiritual and material environment in which extensive activities are carried out to create, develop and use innovations. The theoretical foundations of the innovation-oriented environment of this educational institution are the following: openness (outlook on life; progressive theories, concepts and ideas; stability in the relationship between the individual and society); consistency; rapid development of professional, social and personal needs; consistent establishment of cooperation both inside and outside the school; effective organization activities that provide an innovative system with self-development and self-management; continuing education; corporate character of the teaching staff; consideration of traditional and innovative synthesis.

Keywords: innovation, synthesis, relevance, concept, globalization, education, thinking, imagination, curiosity.

Одной из главных задач инновационного развития Узбекистана является создание подходящих условий для формирования инновационных способностей у молодежи. Инновационное мышление требует выработки соответствующего отношения к инновациям, неизвестной ситуации, быстрой реакции в таких условиях. С этой точки зрения, "...в настоящее время, из-за стремления к инновациям в мире, удовлетворения потребностей, которые улучшаются за счет внедрения инноваций, создание различных сфер обслуживания приобрело непрерывный характер процесса, социальное обновление, его теоретические и практические вопросы становятся предмет исследования. Это, в свою очередь, привело к формированию идеи инновационного мышления"[1].

Основными инновационными компетенциями, присущими молодым людям, являются: желание и готовность получать непрерывное образование, постоянная работа над собой, способность форсировать и переучивать самообразование, профессиональная мобильность, способность стремиться к новому, критическое мышление, креативность и

бизнес, формирование способности работать самостоятельно и с командой, готовность работать в конкурентной среде и т.д.

Для формирования инновационных способностей молодежи можно создать определенные организационные и педагогические условия даже на университетском уровне. Для этого сначала необходимо будет принять во внимание внешние и (или) внутренние условия. Такие организационно-педагогические условия представляют собой совокупность объективных возможностей, обеспечивающих успешное решение задач по развитию инновационного мышления. Поэтому важно изучить проблемы инновационного образования в системе высшего образования, выявить внешние условия (реформировать образовательный процесс с целью создания инновационной среды, изменить инновационный фон, наполнить его содержанием духовными ценностями) и внутренние условия (рост) для повышения "уровня творческой свободы" личности, гармонизировать духовный и практический опыт, эффективно организовать творческий процесс. Только в этом случае происходит процесс осознания ценности инновационной деятельности, творческих и научных исследований, самопознания, самореализации.

В исследовании мы укажем на инновационно-ориентированную среду университета как на одно из главных условий формирования инновационных способностей студенческой молодежи. Инновационная среда университета включает в себя духовную и материальную среду, в которой осуществляется обширная деятельность по созданию, развитию и использованию инноваций. Теоретическими основами инновационно-ориентированной среды этого образовательного учреждения являются следующие: открытость (взгляд на жизнь; прогрессивные теории, концепции и идеи; стабильность во взаимоотношениях личности и общества); последовательность; быстрое развитие профессиональных, социальных и личностных потребностей; последовательное установление сотрудничества как внутри школы, так и за ее пределами; эффективная организация деятельности, обеспечивающая инновационную систему с саморазвитием и самоуправлением; непрерывное образование; корпоративный характер педагогического коллектива; учет традиционного и инновационного синтеза и т.д.

Важная особенность инновационной среды обусловлена еще и тем, что каждый студент-юноша представляет собой синтез творческого потенциала и факторов, направленных на развитие инновационного мышления - жизни, воспитания, самообразования и самовоспитания. Такая среда является комплексной формой разработки и внедрения основных принципов инновационной педагогики и является единственным образовательным пространством образовательного учреждения, позволяющим специалистам в будущем координировать усилия объектов, заинтересованных в получении качественных знаний.

Важным показателем инновационной образовательной среды является то, что она должна в первую очередь иметь личностную и социальную значимость для подрастающего поколения. Личностный смысл инновационной образовательной среды состоит в том, чтобы создать подходящие условия для развития творческого потенциала "всех необходимых сил", особенно молодежи, и на этой основе заложить фундамент для профессионального обучения и карьеры.

Социальный смысл инновационной образовательной среды заключается в подготовке конкурентоспособного специалиста. Основываясь на деятельностном подходе, мы считаем, что успех молодых людей в формировании инновационного мышления зависит от их интеграции в важные формы профессионально ориентированной инновационной деятельности. Для этого в нашем университете эффективно работают организации, которые воспитывают инновационное мышление. Мы можем включить в это предложение Центр молодежных инициатив (педагогические и волонтерские группы), Совет молодых ученых и студентов, лаборатории технического дизайна, студии и мастерские, дискуссионные клубы и т.д. Эти ассоциации способствуют формированию инновационного мышления. Следовательно, "в психологической основе инновационного мышления лежит

добровольное объединение образов, значений и суждений, смысловое воздействие друг на друга, в результате чего происходит формирование новых образов и видений в рамках правил, законов языка и мышления"[2].

Она выводит студентов-молодых людей, овладевших методами творческого самоуправления в обществе, на научный уровень. Например, заседания дискуссионных клубов предлагают квалифицированные профессора и преподаватели, обладающие способностью к инновационному мышлению, создающие инновационные модели педагогического процесса, к которым привлекаются ученые, решающие актуальные вопросы образования, а также из учреждений общего или дополнительного образования. Формы таких кружковых встреч следующие: среди них образовательные сессии, посвященные освещению идей создания устных, журнальных, деловых игр, социально-педагогических проектов, образовательные конференции по образованию и его модернизации в современных условиях, проблемные лекции и беседы, проекты, представленные студентами для улучшения образовательной практики. Участие в таких клубах привлекает внимание студентов и молодых ученых к острым проблемам науки и образования, повышает их профессиональные навыки, стимулирует их потребность в самообразовании, обучает публичным выступлениям, учит отстаивать свою позицию рационально и вдумчиво.

Важным условием развития инновационного мышления студентов является их участие в научно-исследовательской работе. Потому что такое научное исследование позволяет им постоянно выходить из проблемной ситуации, видеть противоречия в изучаемых объектах, чувствовать проблемы. Также развивает в них мышление, воображение, любознательность, творческую активность, развивает потребность в углубленном изучении профессиональной литературы, способность к самовыражению.

Одной из приоритетных форм научно-исследовательской деятельности студентов вузов и молодых ученых характеризуется участие в различных проектах, в рамках которых разрабатываются и реализуются социально-педагогические и инновационные проекты. Актуальность таких проектов заключается в том, что, во-первых, они предлагают нестандартные решения; во-вторых, они направляют полученные знания на практику, всегда побуждают к действиям с учетом конкретных потребностей; в-третьих, повышают познавательную, социальную активность подрастающего поколения; в-четвертых, развивают инновационные способности у молодых людей; в-пятых, повышает инновационную активность молодежи, формирует целостные представления о содержании и механизмах инновационного цикла.

Проекты, организованные на разных уровнях на основе инновационных форм, методов и средств профессиональной деятельности студенческой молодежи; получение личных достижений, готовых к самоорганизации, сотрудничеству, общению; возрастает потребность в самопознании. Важным результатом лабораторной деятельности является победа студентов в различных конкурсах республики.

Особое место в формировании инновационной и социальной активности студентов занимает деятельность центров поддержки молодежных инициатив. Потому что студенты-молодые люди занимаются в этих центрах научно-исследовательской работой (подготовка проектов, конференций, конкурсов, выставок и т.д.); участием студентов в молодежных педагогических акциях (работа в клубах по месту жительства, помощь в общественных объединениях); социально-педагогической деятельностью (работа с детьми-инвалидами, сироты); среди них организация медицинских компаний (работа в детских оздоровительных лагерях) и другие.

В заключение отметим, что интеграция исследовательского и образовательного компонентов служит формированию компетенций инновационного мышления студенческой молодежи. В университете ежегодно проводятся соревнования по стимулированию инновационной активности студенческой молодежи: конкурс на лучшую научную работу студентов, конкурс инновационных проектов, Межвузовские научные

олимпиады "Инновационное предпринимательство молодежи" и др. Таким образом, инновационно-ориентированная среда университета является важнейшими условиями формирования инновационных компетенций студентов, поскольку они позволяют каждому студенту вступать во взаимоотношения через создание, внедрение и отражение инноваций, осознавать себя творческой личностью на публике.

Литература

1. Кубаева Ш.Т. Ыйин ва инновацион тафаккур (онтологик ва гносеологик тахлил). Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд 2019. –Б.20.
2. Кубаева Ш.Т. Ыйин ва инновацион тафаккур (онтологик ва гносеологик тахлил). Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд 2019. –Б.17.

ВКЛАД Т.Т. ТАЖИБАЕВА В РАЗВИТИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

Аймаганбетова О.Х., Адилова Э.Т.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Бұл мақала профессор Т.Т. Тәжібаевтың шығармашылығы мен ғылыми мұрасын және оның психология ғылымының дамуына қосқан үлесі зерттеуге арналған. Мақалада Т.Т. Тәжібаевтің Л.Леви-Брюльдің алғашқы ойлау концепциясына қатысты, Л.С. Выготскийдің балалық шақтағы сөздердің мағынасының дамуы туралы, атап айтқанда, мектеп жасына дейінгі баланың эгоцентрилік сөйлеуінің ішкі сөйлеуге ауысуы туралы маңызды және ерекше назар аударуға лайық сыни пікірлері берілген. Мақала Қазақстан Республикасы ғылым және білім министрлігінің «Полиграф арқылы радикалды көңіл-күйге бейімділігін психофизиологиялық зерттеу және студенттердің радикалдануының алдын алу» (ИРН-АРО 9261155) жобасы аясында жазылған.

Кілт сөздер: ғылым, психология ғылымы, ғылыми-зерттеу қызметі, ғылыми мақалалар және т.б.

Статья посвящена изучению творческого и научного наследия профессора Т.Т. Тажibaева и его вклада в развитие психологической науки. В статье приводятся его критические замечания на концепцию Л. Леви-Брюля о первобытном мышлении, дается анализ идей Л.С. Выготского, в частности, о развитии значения слов в детском возрасте, о переходе эгоцентрической речи дошкольника во внутреннюю речь в школьном возрасте, которые, по мнению Т.Т. Тажibaева являются значительными и заслуживают самого серьезного внимания. Статья написана в рамках Проекта Министерства науки высшего образования Республики Казахстан: «Психофизиологическое исследование подверженности радикалистским настроениям с помощью полиграфа и первичная профилактика радикализации студентов» (ИРН-АРО 9261155).

Ключевые слова: ученый, психологическая наука, научно-исследовательская деятельность, научные статьи и др.

This article is devoted to the study of the creative and scientific heritage of Professor T.T. Tazhibaev and his contribution to the development of psychological science. The article presents his critical remarks on L. Levy-Bruhl's concept of primitive thinking, analyzes the ideas of L.S. Vygotsky, in particular, about the development of the meaning of words in childhood, about the transition of a preschooler's egocentric speech into inner speech at school age, which, according to T.T. Tazhibaev are significant and deserve the most serious attention. The article was written within the framework of the Project of the Ministry of Science and Education of the Republic of Kazakhstan: "Psychophysiological study of susceptibility to radicalist moods using a polygraph and primary prevention of students' radicalization" (IRN-APO 9261155).

Keywords: scientist, psychological science, research activity, scientific articles, etc.

Введение

Среди всей плеяды ученых, составивших славу Казахскому национальному университету, особое место принадлежит академику, доктору педагогических наук, профессору Толегену Тажибаевичу Тажибаеву, сто тринадцатый юбилей которого мы отмечаем в этом году.

Имя Т.Т. Тажибаева – государственного деятеля, ученого, педагога, внесшего большой вклад в развитие всей системы высшего образования Казахстана, по праву занимает достойное место в истории Казахского национального университета.

С именем Т.Т. Тажибаева связано становление казахстанской психолого-педагогической науки. Он стал первым ученым-казахом, защитившим кандидатскую диссертацию по специальности психология. Он также первым в Казахстане, получил степень доктора педагогических наук. Короткая, но очень яркая жизнь академика Т.Т. Тажибаева была тем факелом, зажегшим свет в мир психологии многим поколениям казахстанцев. Вся его биография, насыщенная различными событиями, стала настоящим образцом трудного, порой тернистого труда ученого, избравшего стезю педагога-психолога, служению ее Величеству Науке. Она может быть по-настоящему понята и творчески осмыслена именно сейчас, когда казахстанская психология, как когда-то мечтал Т.Т. Тажибаев, превратилась в современную востребованную отрасль научного знания.

С отличием окончив педтехникум и проработав здесь несколько лет в качестве преподавателя, в 1931 году Т.Т. Тажибаев как самый способный и молодой педагог был направлен для продолжения учебы в Академию коммунистического воспитания им. Н.К. Крупской, которая была в тот период настоящей кузницей кадров для новой советской школы и всей системы народного образования страны.

В те годы в Академии начинали свою трудовую и научно-исследовательскую деятельность молодые ученые - психологи Л.С. Выготский, П.П. Блонский, А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия, Д.Б. Эльконин и др.

Именно здесь в стенах этого высшего учебного заведения молодой Л.С. Выготский презентовал своим студентам теорию культурно – исторического развития, А.Н. Леонтьев проводил эксперименты по проблеме памяти, а А.Р. Лурия – создавал базу для своей будущей лаборатории.

Т.Т. Тажибаев с огромным удовольствием посещал лекции этих выдающихся ученых, знакомился с их научными исследованиями. Он буквально запоем читал научные труды М.Я. Басова, Л.С. Выготского, П.П. Блонского, А.Н. Леонтьева, А.Р. Лурии, С.Л. Рубинштейна и других советских психологов. Вместе с тем, именно здесь он получил возможность ознакомиться с оригинальными исследованиями зарубежных психологов, впервые переведенными на русский язык. Особый интерес у него вызвали исследования Л. Леви-Брюля, Ж. Пиаже, уважение и внимание к творчеству которых он пронес через всю свою жизнь.

Основная часть

Во время обучения в аспирантуре им были опубликованы достаточно серьезные научные статьи, посвященные критическому анализу психологических концепций Л. Леви-Брюля о первобытном мышлении, Ж. Пиаже и Л.С. Выготского об эгоцентрической речи ребенка, а также ряд статей по проблемам психологических механизмов идеомоторного акта. Считая концепцию Л. Леви-Брюля ошибочной, Т.Т. Тажибаев подверг критике его основной тезис, что первобытное мышление характеризуется отсутствием в нем логики, и прежде всего закона противоречия, а с психологической точки зрения – отсутствием свойственных цивилизованному человеку признаков.

В целом не принимая концепцию французского ученого о дологическом характере первобытного мышления, Т. Тажибаев, тем не менее, не умаляет ее значения для дальнейшего развития психологической науки. В частности, он отмечает, что основной задачей Л. Леви-Брюля было изучение умственных механизмов первобытных людей, отличных от современных, что само выражение «первобытное мышление» у Леви-Брюля является условным термином, и нельзя понимать его в буквальном смысле этого слова; он употребляет его лишь потому, что оно вошло в привычку употребления, что оно удобно и его трудно заменить другими выражениями.

В контексте реалий современного развития психологической науки, несомненно, большой интерес вызывает статья Т.Т. Тажибаева «Влияние психологических концепций Ж. Пиаже на Л.С. Выготского», вышедшая в 1937 году.

Вслед за А.Н. Леонтьевым, подвергшим критике идеи Л.С. Выготского о фаталистической обусловленности развития психики, Т.Т. Тажибаев отмечает, что когда он

(Выготский) говорит о необходимости различать две линии в процессе развития ребенка – линию естественной, биологической, органической эволюции и линию социально-культурного формирования развития, то он делает разрыв между биологическим и социальным.

По его мнению, Л.С. Выготский, говоря о фаталистической обусловленности судьбы детей над наследственностью и неизменной средой, выступает как настоящий идеолог педологии. В свете такого же рассмотрения не составляет исключение и учение Выготского о зоне ближайшего развития также заранее фаталистически обусловленного наследственностью и неизменной средой.

Анализируя полемику Ж. Пиаже с Л.С. Выготским относительно проблемы эгоцентрической речи, он замечает, что Ж. Пиаже, создав концепцию стадийного развития интеллекта, рассматривает детский эгоцентризм как синкретизм, имеющий биологическую природу в противоположность «социологизированному» мышлению взрослого, но по мере социализации у детей 7-8 лет эгоцентрическое мышление вытесняется логическим мышлением.

И, если французский психолог считал, что детская речь эгоцентрична, потому что ребенок говорит лишь «со своей точки зрения» и не пытается встать на точку зрения собеседника, то согласно концепции советского ученого эгоцентрическая речь – это «речь про себя», и в ходе развития она не исчезла бесследно, а превращается во внутреннюю речь.

Внимательно изучив эти концепции, Т.Т. Тажибаев считает, что Л.С. Выготский был прав, утверждая, что детская речь не сводится к оторванным от реальности влечениям и фантазиям ребенка.

Однако, он далее замечает, когда схема российского психолога – от социального к индивидуальному – противопоставляется схеме Ж. Пиаже, то она превращается в пустой звук, когда социальное отождествляется с биологическим.

Казахстанский ученый приходит к выводу, что многие идеи Л.С. Выготского, в частности, о развитии значения слов в детском возрасте, о переходе эгоцентрической речи дошкольника во внутреннюю речь в школьном возрасте являются значительными и заслуживают самого серьезного внимания.

В своей кандидатской диссертации, которую Т.Т. Тажибаев успешно защитил в 1939 году, он раскрыл роль и значение научного наследия К.Д. Ушинского как создателя оригинальной психологической системы, четко и ясно показавшей особенности русской психологии.

Впервые в истории российской психологии казахский ученый доказал, что основоположником педагогической психологии в России является именно К.Д. Ушинский. Педагогическая психология Ушинского, - отмечал он, - непосредственно исходит из задач педагогики и основывается на психологии [1]. Этим объясняется актуальность и практическая ценность, а также научная обоснованность тех выводов, которые делает Ушинский из своей педагогической психологии.

Впоследствии это положение, высказанное казахстанским ученым, получило всеобщее признание в советской психологии.

В контексте такого видения роли и значимости К.Д. Ушинского в истории развития русской психологии Т.Т. Тажибаев поставил перед собой решение тройной задачи в исследовании научного наследия этого великого русского ученого. Во-первых, раскрыть сущность его философского мировоззрения, во-вторых, дать общую картину всей системы общепсихологической концепции и наконец, в-третьих - дать оценку его роли как основоположника всей педагогической психологии и его системы развития этой науки в стране.

Анализируя философские воззрения К.Д. Ушинского, Т.Т. Тажибаев отмечал, что в дуалистические взгляды русского ученого в вопросе о душе и тела никак не воспрепятствовали признанию антропологического принципа, «Педагогической антропологии», предметом которой является человек как объект воспитания, где организм

и психика, физическое и душевное неразрывно связаны друг с другом и несводимы одни к другому.

Рассматривая психологию как одну из антропологических наук, в качестве ее предмета К.Д. Ушинский выделяет три группы явлений: процессы телесного организма, душевные явления, общие для человека и животных и явления духовные, свойственные только человеку. Что касается анализа общепсихологической концепции русского ученого, Т.Т. Тажибаев пришел к выводу, что в оценке его психологической системы и разрешения им вопросов сенсорно-умственного, эмоционального и волевого развития, должное место следует отвести гуманистическим и патриотическим критериям. Устанавливая зависимость сенсорно-умственного развития от эмоционально-волевого развития личности, К.Д. Ушинский, тем самым выдвигал на первый план роль идейно-нравственного содержания обучения и определил решающую роль учителя в воспитании личности и ее умственных способностей. В связи с этим, Т.Т. Тажибаев с особой тщательностью и вниманием систематизировал основополагающие идеи русского психолога о проблемах обучения и воспитания. В частности, он отмечал, что проблема воспитания тесно связывается К.Д. Ушинским с проблемой обучения. Воспитание и обучение, – отмечал русский ученый, – есть единый процесс формирования личности; они ни в коем случае не должны быть разобщены друг от друга. Т.Т. Тажибаев в своем диссертационном исследовании раскрывает отношение К.Д. Ушинского к предметной системе обучения, которую он считал основной причиной существеннейшего недостатка общественного обучения, почти совершенного отсутствия в нем умственной и нравственной развивающей силы. Так, К.Д. Ушинский, выступая против предметной системы обучения и многопредметности в начальной школе, в то же время требует разнообразия предметов первоначального обучения, но так, чтобы все или большинство из них преподавалось одним лицом.

Т.Т. Тажибаев, поддерживая выводы русского ученого о необходимости единства учебно-воспитательной работы, о вреде многопредметности, тем не менее, очень критически отнесся к ним. В частности, он отмечает, что нельзя согласиться с тем, что якобы предметная система является основным пороком начальной школы и что необходимо все предметы слить в одно целое. Он считает, что вопрос школьной (или классной по Ушинскому) дисциплины является производным вопросом от общей психолого-педагогической проблемы. Правильное разрешение его обусловлено всей системой учебно-воспитательного процесса в школе, которая должна считаться с природой ребенка, его «естественным» ходом развития [1].

Т.Т. Тажибаев пишет, что, исходя из этого вывода, К.Д. Ушинский поставил вопрос о необходимости подбора учебного материала, соответствующего психологическим особенностям ребенка, пробуждающего у него интерес к учению, прививающей вкус к приобретению знаний. Однако, - подчеркивал он, - стремление сделать учение интересным вовсе не означает, что его надо превращать в игру и забаву. «Шутливая, потешающая педагогика – указывал русский ученый, разрушает характер человека в самом зародыше. Ученье есть труд и должно остаться трудом, но трудом полным смысла, так, чтобы самый интерес зависел от серьезной мысли, а не от каких-нибудь не идущих к делу прикрас» [1].

По мнению Т.Т. Тажибаева особого внимания в научном наследии К.Д. Ушинского заслуживают его выводы об основных целях школьного обучения. Первая цель, определяемая русским ученым, как формальная, состоит из развития умственных способностей ученика, его наблюдательности, памяти, воображения, фантазии и рассудка. Обладая такой умственной силой, человек будет учиться всю жизнь. «Вторая цель – реальная, столь же важна, как и первая, да еще, если хотите важнее первой. Для достижения этой цели, прежде всего, необходим разумный выбор предметов для наблюдений, представлений и соображений».

Т.Т. Тажибаев далее отмечает, что аналогичную позицию русский ученый занимал и при решении спорного в тот период вопроса о том, что имеет первостепенное значение – накопление знаний или их логическая система. Отмечая глубокий подход русского ученого

в решении этого вопроса, он пишет, что К.Д. Ушинский всегда настойчиво подчеркивал вред односторонности, считая, что только сочетание и синтез этих задач даст подлинный педагогический эффект

Казахский ученый, как и он понимал, что научная педагогика, избегая обеих крайностей, дает ученикам, прежде всего материал, а по мере накопления этого материала приводит его в систему. Чем более и разнообразнее накапливается материал, - указывает Т.Т. Тажибаев, - тем выше становится система, и наконец, достигает до отвлеченности логических и философских положений.

Таким образом, исходя из анализа психолого-педагогических воззрений К.Д. Ушинского, Т.Т. Тажибаев пришел к выводу, что этот русский ученый стоял на голову выше современного уровня эмпирической психологии и смог наметить далеко идущие нужные идеи в области педагогической психологии. Отвергая порочный круг функциональной психологии, стремящейся прямо выводить педагогические правила из рассмотрения отдельных, разрозненных психических функций человека, он, по его мнению, сделал удачную попытку вывести эти правила, учитывая закономерности развития своей психической деятельности личности в целом. Человек, - отмечает Т.Т. Тажибаев, - действительно выступает во всем труде Ушинского как предмет воспитания.

Заключение

Таким образом, проблемы, поднятые Т.Т. Тажибаевым в статьях, посвященных исследованиям Л. Леви-Брюля, Ж. Пиаже и Л.С. Выготского, К.Д. Ушинского вызвали большой интерес и особую значимость для дальнейшего развития всей советской психологической науки. Они явились большим стимулом для дальнейшего развития всей психологии, в том числе и казахстанской. Они явились своего рода сильным импульсом к дальнейшему развитию психологической науки суверенного и независимого Казахстана.

Светлое имя академика Т.Т. Тажибаева навсегда увековечено в летописи Казахского национального университета им. аль-Фараби и по праву занимает достойное место в его истории. Научные традиции, заложенные Т.Т. Тажибаевым, нашли свое продолжение в трудах его последователей. Ежегодно 23 февраля в день рождения этого великого сына казахского народа кафедрой общей и прикладной психологии проводятся международные конференции по актуальным проблемам развития психологической науки в Казахстане [2].

Литература

1. Ахметова М.К. Психологическое наследие академика Т. Т. Тажибаева (1910-1964) и современная казахстанская психология: автореф. дис. ... д-ра психолог. наук: 19.00.01 - Общая психология, психология личности, история психологии и этнопсихология. - Алматы, 2010. -39 с.
2. Мынбаева А.К. История личности и личность в истории Казахстана: академик Тулеген Тажибаев // Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки». – 2017. - № 2(51). - С. 272-275.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕГІ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНІҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оразимбетова К.Ш., Үмбетәлі Г.М., Төрөбай А.Н., Серикбаева М.Б.

Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті

Шымкент, Қазақстан

Бұл мақалада жалпы білім беретін мектептердегі педагог-психологтың кәсіби қызметінің ерекшеліктері қарастырылады.

Кілттік сөздер: білім беру саласы, педагог-психолог, бала бақшадағы тәрбиелеу

В данной статье рассматриваются особенности профессиональной деятельности педагога-психолога в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: образовательная область, педагог-психолог, воспитание в детском саду

This article considers the peculiarities of the professional activity of the teacher-psychologist in general education schools.

Key words: education, teacher-psychologist, kindergarten education

Жаңа формацияда білім беру саласындағы барлық процесте, пән оқушылары мен топ тәлімгерлеріне кәсіби дайындықтарын өзгертіп, толықтыру онда білімдердің жекелік ерекшелігін ескеру, қабілетіне және тұлғалық бағыттылық ықпалына қарай жағдай туғызуды қажет етеді. Осындай психологиялық міндеттерді шешуде теориялық және практикалық негізде педагогикалық-психологиялық қызмет көрсету қажеттілігі туындады.

Педагогика-психология мамандығы Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің білім беру мекемелеріне педагог-психолог мамандығын енгізу туралы нұсқау хаты негізінде, еңбекақы қорынан жалақысы бекітілген, Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңына, Қазақстан Республикасы үкіметінің бұйрықтары мен қаулыларына сүйеніп жұмыс атқарады.

Қазақстанда тоғыз мыңнан аса мектепте үш миллиондай оқушы бар десек, ол саладағы педагог-психолог мамандар аса қажет екені өз-өзінен белгілі. Келешекте Қазақстанның әр ұлттық мектебінде педагог-психолог маманы болуға тиісті. Әзірге тоғыз мыңдай педагог-психологты қажет ететін, елімізде оның үштен біріндей ғана болатын маман бар.

Кез келген білім беру жүйесінде білім алушы адам үйренуші болып табылады. Осы түсінікте адамның өзі басқалардың көмегімен оқитыны атап көрсетіледі, яғни, ол білім беру процесінің белсенді субъектісі бола тұрып, барлық қарастырылған субъектілік сапалармен, қырлармен сипатталады. Сонымен бірге барлық үйренушілер білім беру жүйесінің белгілі бір сатысында бастапқы, жалпы және тек оларға тән ерекшеліктермен, қырлармен сипатталады. Бұл, әр білім беру сатысы, әдетте, адам өмірінің белгілі бір кезеңімен теңестірілуімен түсіндіріледі. Мысалы, дүние жүзінде бастауыш мектепте 10 жасқа дейінгі балалар оқиды.

Жас ерекшелік кезеңдерге бөлу психологиядағы күрделі және бір жақты шешілмейтін проблемалардың бірі болып келеді (А. Валон, Ж.Пиаже, В.Штерн, П.П.Блонский, Л.С.Выготский және т.б.). Яғни, педагог-психологтардың басты міндеті оқушылардың жас ерекшелігіне қарай білім беріп қалыптастыру болып табылатын болса, оқушылардың жас ерекшелігіне байланысты Л.С.Выготский бастауыш мектеп, кіші мектеп және жоғарғы мектеп оқушылары деп үш топқа бөліп қарастырды.

Бастауыш мектеп оқушысы – бұл адамның іс-әрекет берілген жағдайда оқу іс-әрекетінің субъекті ретіндегі қоғамдық болмысының бастауы. Осы сапада бастауыш мектеп оқушысы, ең алдымен, оған дайындығымен сипатталады. Бұл оқу мүмкіндігін қамтамасыз ететін физиологиялық және психикалық, ең алдымен интеллектуалдық даму деңгейімен анықталады. Мектепке оқуға дайындық мектепке, оқуға, танымға деген жаңаны ашуға қуану, жаңа дүниеге, үлкендер дүниесіне ену ретіндегі қатынасын білдіреді. Бұл жаңа міндеттерге: мектеп, мұғалімдер, сынып алдындағы жауапкершілікке дайындық. Жаңаны тосу оған қызығу бастауыш мектеп оқушысының мотивациясының негізінде жатыр.

Бұл дайындық бүкіл алдыңғы психикалық дамудың қорытындысы ретінде, отбасындағы және бала бақшадағы тәрбиелеу мен оқытудың бүкіл жүйесінің нәтижесі ретінде түсіндіріледі. Оларға жататындар: Баланың жалпы физикалық дамуы, жеткілікті білімдер көлемінің болуы, өзін-өзі күтудің, мінез-құлық мәдениетінің, қарым-қатынастың, қарапайым еңбектің, «тұрмыстық» дағдылардың болуы; тілдің дамуы; жазудың алғышарттарының болуы; оқуға ниеттену.

Бастауыш мектепте, кіші мектеп оқушысында, осы кезеңдегі жетекші іс-әрекеттің негізгі элементтері, қажетті оқу дағдылары мен іскерліктері қалыптасады. Осы кезеңде ойлау формалары дамиды, олар ары қарайғы ғылыми білімдер жүйесін меңгеруді, ғылыми, теоретикалық ойлаудың дамуын қамтамасыз етеді. Мұндай оқуда, күнделікті өмірде өз бетінше бағдарланудың алғышарттары қалыптасады. Осы кезеңде «баладан тек елеулі

ақыл-ой жұмсауды ғана емес, сондай-ақ үлкен физикалық төзімділікті талап ететін» психологиялық қайта құру жүреді [2].

Орта мектеп жасында (10-11-ден 14-15 дейін) жеткіншек өз іс-әрекеті контекстінде құрдастармен қарым-қатынасқа түсу жетекші рөл ойнайды. Осы жастағы балаларға тән іс-әрекет оның оқу, қоғамдық-ұйымдастырушылық, спорттық, көркемдік, еңбек сияқты түрлерін қамтиды. Пайдалы іс-әрекеттің осы түрлерін орындауда жеткіншекте қоғамдық қажетті жұмысқа қатысуға, қоғамдық мәнді болуға саналы ұмтылу пайда болады. Ол түрлі ұжымдарда қабылданған нормаларды есепке ала отырып, қарым-қатынас орнатуды, өз «Менінің» мүмкіндіктерін бағалау іскерліктерін үйренеді. Бұл балалықтан ересектікке өтудің неғұрлым күрделі жасы, бұл кезде адамның орталық психикалық, тұлғалық жаңа құрылымдары - «ересектік сезімі» пайда болады.

Егер кіші мектеп жасы үшін оқу іс-әрекеті жетекші болса, онда орта жас оқушысы үшін жетекші ретінде сан алуан формалардағы қоғамдық пайдалы іс-әрекет болады, оның арнасында құрдастарымен интимдік – тұлғалық қарым-қатынаста, басқа жыныс өкілімен өте маңызды қарым-қатынас та жатыр. Бұл жерде оқу іс-әрекеті іске асырылып жатқан белсенділік бола бастайды – ол жасөспірімнің даралануын «қамтамасыз» етеді. Әсіресе, оқу іс-әрекетінің құралдарын, тәсілдерін таңдауда ол өзін мақұлдап, бекітеді [3].

Нағыз педагог-психологтар қоғамдағы саяси-экономикалық жағдайларда кездесетін келеңсіз үрдістермен күрес жүргізе алатын – күрескер болуы керек. Өйткені ол халықтың қамын, шәкірттің болашағын ойлайтын және сол үшін еңбек тететін тұлға.

Білім беру жүйесіндегі психологиялық қызмет: ғылыми, қолданбалы және практикалық сияқты үш тұрғыда қарастырылады.

Ғылыми жағы – білім берудегі психологиялық қызмет мәселелерінің зерттелуін, теориялық және әдіснамалық негіздемесін, психодиагностика жасау, қазіргі мектептегі білім берудің нақты жағдайына сай психологиялық білімді қолдану түрлері мен әдістерін дамыту және психологиялық түзетулерді қамтиды.

Қолданбалы жағы – оқыту мен тәрбиенің, оқулықтың дидактикалық және әдістемелік материалдардың, оқу бағдарламаларының психологиялық негіздерін жасау және оны талдауды қоса алғандағы барлық үрдістерін психологиялық жағынан қамтамасыз ету.

Практикалық жағы – психологтардың білім беру мекемелеріндегі (балабақшалар, мектептер, гимназиялар мен интернаттардағы) немесе білім беру жүйесіндегі педагогикалық-психологиялық қызмет орталықтарындағы жұмыстарына тікелей қатысты.

Білім беру жүйесіндегі педагогикалық-психологиялық қызмет – білім және ғылым министрлігінің педагогикалық және психологиялық қызмет бөлімі, білімдегі педагогикалық-психологиялық қызметтің аймақтық орталығы, облыстық, аудандық орталықтары арнайы білім мекемесінің педагогикалық-психологиялық қызметі сияқты еліміздің білім кеңістігіндегі біртұтас тікелей құрылым күйінде жобаланады. Бұлардың әрқайсысы білімдегі педагогикалық-психологиялық қызметтің тиімділігіне кепілдік бере отырып, өздеріне қатысты да тиісті мәселелерде бірлесіп жұмыс істеуді нақты білуі тиіс.

Мектеп педагог-психологының қызметтік міндеттері:

- жалпы білім беретін орта мектептердегі оқытудың барлық кезеңдерінде балаларға қажетті жағдайларды жеке көмек беру үшін педагогикалық-психологиялық зерттеуді жүзеге асыру;

- психологиялық ғылымның жетістіктерін негізге ала отырып, мектеп оқушыларының әркелкі жас кезеңінде жан-жақты, тұлғалық, интеллектілі дамуын қамтуға ықпал етеді;

- мектеп әкімшілігі мен мұғалімдердің сұраныстары бойынша оқушылармен, мұғалімдермен, ата-аналармен психологиялық сақтандыру, диагностикалық, түзеу және кеңес беру жұмыстарын жүргізеді, мектеп оқушыларының интеллектуалдық, тұлғалық, эмоциялық және ерік-жігер ерекшеліктерін, олардың қызығушылықтары мен қабілеттерін

зерттейді; оқуға психологиялық дайындық жеткіліксіздігін ерте анықтауды мақсат ете отырып, бірінші сыныпқа бала қабылдауға қатысады;

- педагогикалық кеңестің әдістемелік бірлестіктердің, сыныптардағы, сондай-ақ мектептегі ата-аналар жиналыстарына қатысады, оқушыларға ықпал етіп, жеке көмек көрсетуге байланысты негізгі проблемаларды шешуге арналған педагогикалық консилиумдар мен педагогикалық кеңестерге қажетті ақпараттар дайындайды;

- мектептегі психология бөлмесінкүруді және қажетті құжаттарды сақтауды, оларды дұрыс пайдалануды қамтамасыз етуді жауапкершілігіне алады;

- мектептегі психологиялық қызметтің психологиялық-педагогикалық жұмыстарының нәтижесі мен есебінің ғылыми-әдістемелік орталықтар тағайындаған талаптарына сай болуын қатаң түрде жүзеге асырады.

Мектеп психологы: жалпы, орта және кәсіптік білім беретін мектептердің жұмыстарын көрсететін құжаттар мен материалдарды, педагогикалық және жас ерекшелігі психологиясы жайында арнайы әдебиеттерді, қазіргі психодиагностиканың және психологиялық түзетудің әдістерін пайдаланып, зерттеу материалдарын талдауды, педагогиканың, дидактиканың сабақ беру әдістемесінің, дефектологияның негіздерін білуге, мектептің психологиялық қызметі құжаттарының толтырылу тәртібін, мектеп құжаттары мен нормативті құжаттарды білуге тиісті.

Психологтың негізгі мақсаты – психологиялық саулықтың негізі – баланың рухани өсуіне, оның жанының жайлы болуына психологиялық жағдай жасау, оқушылар мен мұғалімдердің шығармашылық қабілетін ашу болып табылады.

Педагогикалық үрдіс кезінде туындайтын қиындықтар мен олардың психологиялық себептерін анықтау, оңтайлы қарым-қатынас ұстанымдарын қалыптастыру, ата-ана, мұғалім, басқа да қызметкерлерге психологиялық қызмет көрсету, оқушылардың мамандыққа қабілеттілігін анықтау, т.б. – мектеп психологының тікелей міндеттері [4].

Психолог оқушылардың жан-жақты және үйлесімді дамуын мақсат етіп, өзінің іс-әрекетін педагогикалық ұжыммен, дәрігерлік қызметпен, социологтар, дефектологтар, сондай-ақ қоғам өкілдерімен тығыз байланыста ұйымдастырады. Психологтың жұмыс тәртібі осы ереже негізінде қабылданған психологиялық қызмет бағдарламасының мақсаты мен міндеттерін ескере отырып, оқу мекемесінің жалпы жұмыс тәртібіне сәйкес анықталады және оқу мекемелерінің директоры бекітеді. Оқу мекемелері мамандардың кәсіптік іс-әрекеттерін кешенді психологиялық-педагогикалық сараптауға, білім басқару орындарының немесе жеке оқу мекемелерінің ұсыныстары арқылы жүргізілетін оқу бағдарламалары мен жобаларды, оқу-әдістемелік құралдарды құрастыру немесе жазуға қатысады.

Әдебиеттер

1 Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология / Жалпы редакциясын басқарған - А.Қ.Құсайынов. – Алматы: «Мектеп» баспасы» ЖАҚ, 2002. - 256 б.

2 Нұрмұханбетова Т.Р. Тәжірибелік психология. 1-бөлім. Білім беру жүйесіндегі психологиялық қызметтің мазмұны мен әдістемесі. – Шымкент., 2012.

3 Қалиев С. Балалардың тұлғалық қасиеттерін дамытудың педагогикалық негіздері. – А., 2001.

4 Мектеп оқушыларының психологиялық ерекшеліктерін анықтауға арналған психодиагностикалық қызмет. – Алматы, 2004.- 63б.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ В УСЛОВИЯХ МАЛОКОМПЛЕКТНОЙ ШКОЛЫ

Койшиев К.Е., Оразимбетова К.Ш., Бахрам А.Ш.

*Южно-Казахстанский Государственный педагогический университет
Шымкент, Казахстан*

Бұл мақалада шағын мектеп жағдайында бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық белсенділігін дамыту мәселесі қарастырылады. Бүгінгі таңда шағын жинақталған мектеп жағдайында оқушылардың шығармашылық белсенділігін дамыту білім беру жүйесінің өзекті міндеті болып табылады.

Кілттік сөздер: шағын жинақталған мектеп, шығармашылық тұлға, өнер.

В данной статье рассматривается проблема развития творческой активности младших школьников в условиях малокомплектной школы. На сегодняшний день развитие творческой активности учащихся в условиях малокомплектной школы является актуальной задачей системы образования.

Ключевые слова: малокомплектная школа, творческая личность, искусства.

This article discusses the problem of the development of creative activity of younger schoolchildren in a small school. To date, the development of creative activity of students in a small school is an urgent task of the education system.

Keywords: small school, creative personality, arts.

На сегодняшний день в стране достаточно малокомплектных школ, созданных с целью воспитания и образования учащихся в отдаленных районах. Реализация учебно-воспитательной системы в этих школах-дело сложное. Развитие творческой активности учащихся является важнейшим вопросом в малокомплектных школах. Малокомплектная школа-это общеобразовательное учреждение, состоящее из интегрированных классов, неполных классов, имеющих свои особенности в планировании и организации учебного процесса, так как работает в регионах с небольшим количеством населения. В настоящее время малокомплектная школа работает с объединенными классами; объединенными классами и неполным классом.

В своем труде «Теория и технология педагогического процесса в малокомплектной начальной школе» исследователи проблемы малокомплектной школы Ж. К. Астамбаева и Г. И. Уйисова отметили, что «история малокомплектной школы берет свое начало с раннего времени, когда жили Л. Толстой, К. Д. Ушинский. Появление такой школы на Казахстанской почве зародилось в 60-х годах XVIII века, что напрямую связано с просветительской деятельностью И. Алтынсарина. С тех пор вопрос школы такого типа не выходит из повестки дня».

Основные проблемы малокомплектных школ можно обозначить следующим образом:

- неудобство проведения обучения в подклассах;
- избыток традиционных методик обучения в малонаполненных классах;
- отсутствие возможности организации профессионального образования;
- отсутствие организаций дополнительного образования и культурных центров;
- отсутствие специальных научно-методических комплексов;
- неподготовленность учителей, особенно неопытных молодых специалистов, к процессу обучения в связи со спецификой малокомплектной школы;
- снижение мотивации учителей, отсутствие надбавок к заработной плате, несмотря на выполнение ими перегрузок при подготовке, проведении занятий в интегрированных классах;
- дефицит универсальных профессиональных педагогических кадров;
- высокий средний возрастной показатель педагогического коллектива;
- плохая материально-техническая база;
- не укомплектованность учебного процесса интерактивно-мультимедийными средствами, лабораториями и компьютерными классами, неготовность учителей к работе с такими современными устройствами;

- несмотря на малое количество учащихся в классе, с каждым годом показатель - низкий [1].

Для исследований в творческой сфере современной педагогики и психологической науки характерен процесс активного развития. Ведь практика общества признала, что творческое достижение имело не личностный, а социальный смысл, и заставила психолого-педагогическую мысль обратить внимание на этот вопрос. В отечественной педагогике и психологии широко использовался термин «творчество», приводящий к необычным, новым решениям.

В современном мире важнейшей составляющей и необходимым условием творческого социального прогресса рассматриваются философские, педагогические и психологические, тесно связанные с процессом формирования и развития личности. Деятельность каждого человека-это творческий процесс, который ведет к личностному развитию, стимулированию и активизации различных сфер деятельности, познанию нового материала и созданию творческого продукта.

На сегодняшний день развитие творческой активности учащихся является актуальной задачей системы образования в условиях малокомплектной школы. Сегодня нужны люди, способные принимать нестандартные решения, способные мыслить творчески. К сожалению, современная школа по-прежнему сохраняет не творческий подход к усвоению знаний. Равномерное, образцовое повторение тех же действий снижает интерес к учебе, дети не стремятся к открытиям. Современное школьное образование в основном направлено на развитие логического мышления учащегося. Такой подход в обучении тормозит развитие творческого аспекта личности. Поэтому поиск решения проблемы развития творческой активности является актуальным и требует всестороннего рассмотрения.

Материалы и методология. В современных условиях творческая личность становится востребованной на всех этапах ее развития, что обусловлено качественным изменением ценностей и потребностей современного общества. Человеческая цивилизация отличается различными масштабными изменениями на всех этапах своего развития. В детской литературе категория их общей творческой деятельности весьма неоднозначна. С одной стороны, творчество – это характеристика деятельности: ее определенного вида (творческая деятельность-Искусство, литература, наука) или любой деятельности, связанной с развитием, совершенствованием или переходом на новый уровень. С другой стороны, проблема связана с психологической характеристикой творчества и, следовательно, связана с проблемой мастерства. Творческая концепция как механизм развития активности ребенка связывает эти два аспекта проблемы.

Для определения сущности понятия "творческая деятельность" необходимо обратиться к раскрытию содержания категории творчества. Творчество как универсальное явление независимо от какого-либо конкретного содержания представлено в работах А. Маслоу и К. Роджерса. К. Роджерс трактует творческий процесс как деятельность, направленную на создание нового продукта, основанного, с одной стороны, на уникальности человека, с другой-на материале, событиях, людях и условиях жизни. Э. Фромм изучает проблемы чтения и удивления, мышления, творческих способностей, направленных на открытие нового и глубокое понимание опыта.

Понятие «активность» в педагогике и психологии является первоисточником философской науки. Широкое философское определение активности-это образ жизни человека и общества в целом, состоящий из активного отношения человека к миру, направленного на его целенаправленную трансформацию и трансформацию. При этом изменение внешнего мира является лишь предпосылкой и условием самоизменения человека.

Мы решили дать определение понятию«творческая активность»: личностная черта, новизна, оригинальность, проявляющаяся в деятельности и общении; этот вид

деятельности; включает в себя различные виды деятельности, в том числе коммуникативные.

Методологические основы творческой деятельности были заложены учеными дальнего и ближнего зарубежья Г. Ю. Айзенком [2], Ф. Бэрроном [3], д. Векслером [4], м. Вертхаймером [5], Дж. Гилфорд [6], С. Медник [7], В. Смит [8], С. Тейлор [9], Э.Р.Торренс [10], Х. Трик [11], М.Уоллах [12] и другие рассматривали в своих работах. Творческая деятельность присуща каждому, и ее развитие неразрывно связано с развитием самостоятельности и проявлением индивидуальности. Это приобретает особое значение в младшем школьном возрасте, так как в этом возрасте учащиеся выражаются в изменении своего социального положения, стремятся занять определенное место в коллективе, жизни и обществе. Это позволяет школьникам постоянно проявлять себя и, следовательно, проявлять творческую активность [13].

Сущность творческой деятельности, по мнению В.Г. Ивановой, определяется как целостное качество личности, проявляющееся в целевом единстве мотивов, потребностей, действий, интересов и проявляющееся в виде высокого уровня их индивидуальной трансформационной активности.

В.С. Безрукова понимает творческую активность как личностную черту, проявляющуюся в оригинальности, креативности и новизне в деятельности и общении.

С позиции Н.Н. Нефедевой творческая деятельность определяется как способ самовыражения, форма познания окружающего мира, когда человек изучает свой творческий опыт, который впоследствии становится основой саморазвития.

В исследованиях А. Шумиловой творческая деятельность понимается как устойчивое целостное качество личности, проявляющееся в целенаправленном выражении потребностей, мотивов, интересов и действий и характеризующееся осмысленным поиском творческих ситуаций.

Период младшего школьного возраста-благоприятное и важное время для выявления и развития творческого потенциала личности, так как именно в этом возрасте закладываются основы творческого и образовательного развития, создается психологическая основа для продуктивной деятельности и создается комплекс ценностей. Качества, способности и потребности человека формируются на основе творческого отношения младшего школьника к действительности. Таким образом, развитие творческой активности, присущей каждому ребенку, и придание ему необходимых качеств означает создание условий для обучения, облегчающих этот процесс [14]. Этап начальных классов - самый успешный для развития творческих способностей учащихся. Когда дети что-то делают своими руками, у них развивается внимание, память и мышление. Формируются художественный вкус, логика и пространственное воображение. При выполнении ручной работы ребенок развивает необходимые ему двигательные навыки. Важно отметить, что в мозгу человека центры, отвечающие за речь и движения пальцев, расположены очень близко друг к другу. Развитие мелкой моторики активизирует части мозга и, следовательно, области, отвечающие за речь. Это также поможет вам улучшить свои навыки письма. Правильно организованная работа дает юным обучающимся необходимые знания о качестве различных материалов, знакомит с искусством, вызывает положительные эмоции и способствует развитию желания работать над навыками и овладеть техникой мастерства,. В этот период ребенок усложняет причины учебной и познавательной деятельности. Познавательная потребность обогащается рядом компонентов, составляющих ее мотивационную сферу, оставаясь основой познавательной деятельности. Вступают в силу такие стимулы, как самооценка, самосознание. Развитие самостоятельности младших школьников позволяет ускорить их поиск новой информации, способов и средств удовлетворения познавательных интересов и стремлений. Развитие этих аспектов психики познавательная активность школьника связана с развитием сферы самопознания, целеполагания и мотивации. Учитывая особенности развития познавательной активности

младших школьников, Шамова Т. И. выделяет три уровня проявления познавательной активности учащихся.

Таблица 1. Уровни проявления познавательной активности учащихся

№	Уровни проявления познавательной активности	Описание
1	Репродуктивная активность	Стремление ребенка к пониманию, запоминанию, повышению знаний, овладению способом их применения по образцу. Этот уровень обусловлен неустойчивостью волевых усилий ребенка, отсутствием интереса к углублению знаний «почему?» отличается.
2	Объяснительная деятельность	Стремление ребенка к определению смысла изучаемого содержания, стремление к познанию взаимосвязи между явлениями и процессами, овладению приемами применения знаний в измененных ситуациях.
3	Творческая активность	Стремление ребенка не только глубоко проникнуть в сущность явлений и их взаимоотношений, но и найти для него новый путь. Особенностью такого уровня активности является проявление высокой воли ребенка, настойчивости и настойчивости в достижении цели, широких и устойчивых познавательных интересов.

Познавательная деятельность – одна из характеристик индивидуальности человека, умеющего мыслить творчески, в рамках которой изучение психических проявлений, условий воспитания является одной из важнейших задач педагогической психологии. Их решение связано с изучением уровня творческой активности ребенка, выявлением факторов, способствующих его функционированию, изучением особенностей его проявления в младшем школьном возрасте, чувствительных к формированию психологических механизмов.

Творческая деятельность ребенка в процессе учебной деятельности является формой взаимодействия с реальным миром. Он основан на существенной потребности познавательной деятельности, потребности в новой информации, новых впечатлениях и знаниях, новых результатах деятельности. Эта потребность удовлетворяется изменением объекта или явления, в котором исследуются самостоятельные активные творческие действия [15].

Творческая познавательная деятельность учащихся-это самостоятельный поиск и создание (или построение) нового продукта, неизвестного ученику для научного знания или метода, но обычно известного в общественной практике.

Творческая познавательная активность-это постоянный поиск новых постановок задач, решений, активная трансформация функций, овладение передовыми методами и приемами труда, внедрение в трудовой процесс новых, прогрессивных, ранее неиспользованных элементов, стремление к добропорядочности и изобретательности, внесение предложений по вопросам безопасности и охраны труда, практическая реализация которых способствует повышению эффективности деятельности совершенствование труда.

По Н. Н. Поддякову, структура творческой направленности ребенка включает в себя ряд компонентов: стимуляцию потребности, целеполагание, эмоциональную регуляцию, систему применяемых познавательных средств (концепций, рисунков, стратегий исследования), результаты познавательной деятельности, активное творческое отношение ребенка к миру на основе стимулов, новые подходы к изобретению действий и т.д. уроки и способность к творческому мышлению.

Активное творческое отношение ребенка к миру проявляется в мотивационной готовности и умении через критическое взаимодействие с ним распознавать реальность, самостоятельно ставить индивидуальные исследовательские цели и придумывать новые пути и средства их достижения.

Основой развития познавательной, творческой направленности ребенка является познавательная деятельность. Д. Годовикова рассматривает познавательную активность

ребенка как результат его направленного исследования в новой ситуации. Познавательная деятельность ребенка-это характеристика, включающая в себя все его действия и выполняющая важные функции в развитии познавательных процессов на всех уровнях, в обучении, в приобретении социального опыта, в социальном развитии и личностном развитии [16].

В научной литературе мнение о младшей школьной жизни (6-11 лет) утвердилось как чувствительный период с точки зрения развития творческой активности личности (А.М. Матюшкин, Н.М. Сокольникова, А.И. Фишелева, Г. И. Щукина и др.).

Проявлением творческой активности в младшем школьном возрасте является активное поведение, индивидуальные умения, самостоятельность, настойчивость (Сурина Л.Б.); принятие нестандартных решений, проявление деятельности, открытие нового; мотивация; стремление к личностному самосовершенствованию (Кухаронак В.Г.); новизна и значимость для личностного развития (Фишелева А.И.); самостоятельный выбор содержания, методы и формы его усвоения, накопление собственного опыта творческой деятельности (Савельева Е.А.); динамика, интегративность потребностей, интересов, мотивов, способностей, отношений; творческое изменение окружающей деятельности.

Составленное видео позволяет определить прогноз чувствительности и продуктивности в младшем школьном возрасте в развитии творческой активности. По мнению В.Б. Огузова, своеобразие развития творческой активности в период младшего школьного возраста заключается, прежде всего, в том, что «психологический феномен, воспитывающий творческую активность, обусловлен общими возрастными особенностями» [17]. Творческую активность младших школьников мы рассматриваем как мотивацию человека к творческой деятельности, которая определяется скоростью активности, эффективностью выполнения творческого задания и стремлением ребенка к самосовершенствованию в творческом процессе.

Выводы и результаты. Таким образом, творческую деятельность можно рассматривать как педагогическую категорию, характеризующуюся в четырех аспектах:

- как динамическое интегративное качество личности, проявляющееся в стремлении реализовать свои творческие потребности, интересы, способности (с учетом индивидуальных и личностных особенностей);

- творчество как особый вид деятельности (вид деятельности), имеющий ярко выраженный творческий характер, проявляющийся в личностно-социально значимом направлении в создании и представлении продукции;

- как процесс, включающий развитие мотивационной, интеллектуальной, эмоциональной, волевой сфер личности; ребенок творчески меняется, развивается и совершенствуется (важные и сложные качества);

- позиция учащегося как поведенческая характеристика, характеризующая степень его участия в той или иной деятельности и степень его интенсивности (типологические и поведенческие характеристики).

Анализ психолого-педагогической литературы в нашей стране и за рубежом показывает, что на сегодняшний день творческая деятельность человека изучается в различных направлениях, выявляется сущность творчества, выявляются признаки творчества, раскрываются психологические образы творческой личности, возможности для творческой деятельности и творческого мышления, исследуются закономерности и средства развития творческих способностей и потенциал человека.

Литература

1 «Жоғары білім беру – интеллектуалдық ұлт қалыптастырудың стратегиялық ресурстары» әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың оқытушы профессорлар құрамының ХХ ғылыми-әдіснамалық конференциясының материалдары. –2015, қаңтар –15. – Т.1.

2 Айзенк С.Б., Г. Пакула А., Гоштаутас А. Стандартизация личностного опросника Айзенка для взрослой популяции Литвы // Психол. журн. –2015. –Т. 12, № 3. – С. 83-89.

- 3Barron F., Harrington D. Creativity, intelligence and personality // *Ann. Rev. of Psychol.* –2017. –V. 32. –P. 439-476.
- 4Векслер Д. Диагностика невербальной креативности // *Методы психологической диагностики.* – М.: РАН, 2018. –С. 5-39
- 5Вертгеймер М. Продуктивное мышление М., Директор – Медиа, 2016. 548 с.
- 6Гилфорд Д. Три стороны интеллекта // *Психология мышления / Ред. А. М. Матюшкин.* - М.: Прогресс, 2015.-318 с.
- 7Mednik S.A. The associative basis of the creative process// *PsihoLRev.* N.Y. 2015. Vol. 6.
- 8Smith, M.B. Competence and socialization. In J.A.Clausen (Ed.), *Socialization and society.* –New York: Little, Brown and Co, 2018.
- 9Taylor L.A. The nature of the creative process // *Creativity/ Smith P. (Ed.).* –N.Y.:Hasting House, 2018. - P.51-82.
- 10Torrance E.P/ Growing up creatively gifted: a 22-year longitudinal study. // *Creative Child and Adult Quaterly.* –2017. – N 5. –P.148-170
- 11Трик Х.Е. Креативность как процесс. –М., 1987. – 87 с.
- 12 Wollach M.A., Kogan N.A. A new look at the creativity – intelligence distinction // *Journal of Personality.* –2019. – № 33. – С. 348-369.
- 13Королева Е. В. Проектно-исследовательская деятельность учащихся как средство формирования и развития инновационного мышления – генератора инноваций /Е.В. Королева // *Исследовательская работа школьников.* – 2010. – № 1. – С. 5-6.
- 14Соколова Ю.Н. Опыт творческой деятельности личности как педагогический феномен // *Проблемы современного педагогического образования.* 2018. №61-1. С.286–289.
- 15Морозова И.С., Штепина И.С. Познавательная активность младших дошкольников // *Теория и практика общественного развития.* 2012. №12. С.162–165.
- 16Бакунева С. В. Творческая активность как психолого-педагогическое явление // *Царскосельские чтения.* 2010. №XIV. С.122–124.
- 17Лучникова Е.В. Формирование познавательной активности учащихся на современном уроке // *Вестник ПГГПУ. Серия № 1. Психологические и педагогические науки.* 2018. №2. С.57–62.

NEED TO IMPLEMENT POLITICAL AND CIVIC EDUCATION IN POST-SOVIET SCHOOLS

BashirAliyuYakasai. Alisherova Aigerim

Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

Understanding and gaining a basic knowledge of your civil society and political knowledge is a great significance to individual's life as much to the current nation in particular. Especially if we consider the evolution of our societies through political and social perspectives. This is a study that is undertaken to lay the importance of political and civic education in our contemporary society, giving a specific note to post-soviet states where the world looks as less democratically developed. Various nations from the west, Asian and some African nations had developed and included civic and political education in their basic education curriculum in one way or the other as the need arises. The paper analyzed the importance of civic and political education towards socio-political development and national building in a strive to achieving a developed nation. Political education gives a background idea of how one could understand regimes in a state as civic education would serve as a guide to how one should exercise his civil duties in a state. Although with time things change and new initiatives come into effect within our regular activities. It's time for the post-soviet states to restructure their educational curriculum or to at least consider the inclusion of civic and political education in basic educational institutions.

Keywords: Civic and Political Education, Programs, Knowledge, Societies, Post-soviet

Introduction

The primary acknowledgement we have in our instinct on the fact that evolution of civilization comes naturally in reference from the old age, middle age, renaissance and to the

modern world or the digital age we are in today should be limited now, and let us take a turn into educating our next generation, not specifically to modernization but on how to live in a certain society, what is termed as “Civic education”. Within 1960s and 1980s, matters raised in regards to civic education were relatively neglected, purposely because of the prevailing assumption that intentional programs won’t have significant and perhaps durable results, given the more powerful influences of social class and ideology (Cook, 1985). Further, studies and program evaluations then found substantial effects, and the social scientists who study the topic presently believe that educational practices, like discussion of controversial issues, hands-on action, and also reflection, can influence students (Sherrod et al. 2010). As the world evolve so are our societies, which means we tend to realize the significance of civic and political education in our states. The World Conference on Human Rights that was held in Vienna in 1993 reaffirmed the importance of promoting respect for human rights through education and likewise recommended a framework for action. Simultaneously in 1994 the UN General Assembly officially proclaimed (1995-2004) the United Nations Decade for Human Rights Education and enacted a Plan of Action for the Decade. From that moment to the current state we are, we may conclude that there is proven success towards the introduction of such civic, social and political programs across the world in both developed and developing countries. In one way or the other, some countries included such subjects into their educational curriculum at various educational stages, it being primary, secondary or tertiary. US is one of the countries with a record history of civic education as far as 1900 (Wayne 2009), European countries have lately affixed civic education in their education system, while some Asian and African countries have such courses or are presently in process of implementing it. Moreover, we can’t generalize the fact no post-soviet country with civic or political education in its educational plan, as in November 2001, Civic Education became an optional subject in the education system of the Republic of Serbia (UNICEF). But there is no factual statement as to which Central Asian country has a program related to either civic or political education. Although young adults seem to have been less attached to civic life than their parents or grandparents (William 2005) that shouldn’t be a claim to ascertain the non-significance of civic and political education in the society, as it should be taught and learned by all especially in post-soviet states (Central Asia) in particular, where the world sees as less politically developed. As far as democracy and civilization is concerned, most if not all societies support civic education and understand the need to educate young generation to be civic-minded, so that they could reason and care about the welfare of the society, though it’s not just about their own individual benefits. A times, political and civic education is also supposed to make citizens unite, or at least create prospective leaders, as citizens or to reduce incompetency in political power by giving the general knowledge, confidence, and skills required to participate.

Theory of the Literature

In the wide definitions given, it could precisely be said; “civic education” means the education of all the various processes which affect people’s beliefs, commitments, capabilities, and actions as members or prospective members of societies (Stanford). Political education is centered on teaching individuals the respect for the rule of law and good governance, free and fair election, separation of powers, respect for fundamental human rights, promotion of press freedom, equality and justice for all and building of democratic institutions (Ekuri et al 2016). Whenever we raise the case of civic education we may relate to how a member of the state should behave, participate in state activities and comprehend the relevant state symbols claim a responsible citizen. At some points we relate political and civic education together although political education more annotates the study of political participation in society. Task force on civic education determined Civic education in a democracy to be the preparation for sustaining and enhancing self-government as it may be. Democratic self-government means citizen participation based on informed critical reflection. As studied by (Benjamin 1992) in constitutional democracy, effective civic education deemed necessary because of the competence to participate in democratic communities, and the ability to think critically or act deliberately in a pluralistic environment, the

empathy that allows us to hear and thus accommodate others, all involve skills that should be learned. The Cultural models of development which focus on the growing individual 's social and cultural perspectives, the preambles, values, knowledge, and norms of action to which the evolving individual is exposed in different sociocultural habitant, interactions, and the experiences that promote or inhibit effective and relevant learning. Results of what has been learnt not only from formal teaching of information, but also from the individuals' interaction, dialogue, and performance of action within their respective social context. Thus, we may learn civic education from our daily activities and interaction with others and imitate our elders and people who we live with. Even though we may not perfectly learn political knowledge from just observing our peers or by just implying the *follow my lead* idea, and here is the exact point that support the need for political education in our societies. This paper conceptually studied relevant literature and analyze the findings that relate to the need for civic and political education in our modern societies. The paper particularly presents how important civic and political programs could be to post-soviet states especially Central Asia.

Introducing Civic and Political Education

As time goes most countries note the value of injecting societal knowledge into their growing population, with reference to the guidelines for National Plans of Action for Human Rights Education made, and the UN High Commissioner for Human Rights and the Director-General of UNESCO forwarded a joint letter to all Heads of State encouraging the establishment and implementation of these plans across the respective nations. Factually, national plans emphasize mostly on the importance of a basic approach to human rights education: which is, through school-based programs and through youth and community programs outside school. The media plays its own role too in the development of human right in the society, but primary essence of such civic and political programs isn't just human right but the avail of knowledge that is competent and teaches responsible participation in local, state, and national civic and political life. During the 1990s there was resurgence of interest in Civic and citizenship education, as number of formal democracies in the world increased from (76) 46.1% to (117) 61.3% (Alan 2002). This was in relation to the 'third wave of democracy' in response to the significant world events such as the ending of apartheid in South Africa, the fall of Berlin Wall, the democratization of former communist states in Eastern Europe and the breaking of the Soviet Union. Such educational programs then became more important means for countries to introduce in order to educate citizens about their rights and their civic responsibilities. Range ethnic identities and pluralism within societies have encouraged the creation of civic education programs that go across just patriotic model of nationalism requiring minor loyalty to the state. If we subject to only citizenship in terms of human rights and civic duties, then we may conclude that civic education programs couldn't define nationality in terms of ethnic, religious or cultural identity. The understanding is that concepts of citizenship based on human rights alone and responsibilities can make it more hard to mobilize political conflict within identity issues. That's why the objective of modern civic educational programs is to have a strong human rights values, educate the society of their appropriate responsibilities, their national and civic history with an extra knowledge of state politics and government. In a path to achieving such goal for a nation, nations around the globe concede to the need for introducing civic and political programs, that could educate the citizens of their civic duties and let them be informed of their political rights and their government. To roll further, scholars of civic and political education may reason and raise the question of "*why Central-Asian countries and some few other post-soviet countries haven't introduced such programs yet in 21st century*"? or they still don't figure the importance of profit of doing so even though they need these programs more than some countries that already have them.

The need for Civic and Political Education

Despite the fact that there is general and almost universal agreement for the need of education for citizenship in each constitutional democracy but there are opposite results for civic education. Moreover, viewing how governments explored civic and political education not as a subject with deep history but a shallow one. Now if we dive deeper we could realize that political

education doesn't only provide appropriate orientation in a particular governance or citizenship obligation in a society and events of the political process, but likewise it articulates viable options, for accountable governance, rule of law, separation of power, citizen's relation with the decision-making structure of the government and a background knowledge of the world politics. More skills are necessary for responsive participation in civic interaction. For instance, the youth are thought to make sound political choices on their own, or to take part in processes of collective political and societal decision making, conflict resolution, and negotiation, in the discussion of controversial social and political matters, or to follow-up government action as good citizens. Civic education is enhanced to be cross-disciplinary, participative, interactive, related to daily life, cognizant of the challenges of national diversity. Within the evolution of civic and political education we tend to notice the contribution of the media through the history of civilizing the society. Although at some points the media only broadcast what the government support especially in a censored media. Perhaps those governments that have implemented civic programs understood the need for a civilized and politically educated society. Those needs that may push governments for such programs in educational curriculum includes;

a. The need for citizens to understand civic life, politics of state, structure of the government, and why politics and government are even required; the purposes of government; the nature and purposes of constitutions, and un-neglected alternative ways of organizing constitutional government.

b. The need for society to gain the knowledge of politics and law that relates to a citizen's rights and responsibilities with respect to the political system and the law.

c. The need to facilitate mindful and effective participation of citizens in public affairs, such as civility, respect for law, honesty, courage, persistence, civic consciousness, critical mindedness, and a willingness to negotiate and compromise respectfully.

To mention but few, these could guide the government that lags behind in the implementation of civic and political education to reconsider its effective introduction into the national educational plan.

Good Citizen and Democracy

More scholars are giving new definition of civic participation which in their new definitions include civic participation, such as community involvement, and recognizing the importance of unconventional civic activities that include protest or civil demonstration. Westheimer and Kahne (2004) found the three distinct conceptions of a good citizen highlighting both young people's concepts and the agendas of civic education programs. These are personally responsible citizen, the participatory citizen, and then the justice-oriented citizen. The personally responsible citizenship focus on being kind to other members of the society, like helping others in need, telling the truth, following the state rules, maintaining harmony, and keeping the society clean and safe. While the participatory citizenship emphasizes on engagement with national, state, or local actions, working with civil societies and local government on relevant issues, to getting involved in improving and strengthening individual community. The so called Justice oriented citizen sticks to reasoning critically about systemic issues in society and the possibilities of social changes or supporting social protest that challenges relevant inequalities as they rise, even if this involves querying the law or government.

Conclusion

This aim of this paper was to show and outline the need for civic education in post-soviet states in terms of social and pedagogical innovation to post-soviet life. These terms are for the rising trends in the neo civics culture and evolution in the modern world. An approach to civic and political education that is grounded in admitting the actual civic experience of post-soviet youth in the multi-ethnic diverse social contexts, and sought to graduate students that could give back to the society and be on benefit to the state through the civic and political knowledge that was infiltrated into them. Nevertheless, we can't deny the fact that post-soviet educational plan is special compare to other part of the world, and democratization and modernization level isn't the

same with the west too, but we can't also deny that the world needs a civic and politically minded population that would live in their respective society in a civic and politically minded way.

Reference

1. Civic Education *First Published Thu Dec 27, 2007; substantive revision Fri Aug 31, 2018* Stanford Encyclopedia of Philosophy
2. The Vienna Declaration and Programme of Action, paragraph 33, part I.
3. The United Nations Document UN Doc. A/51/506/Add.1
4. William Galston, "Civic Education and Political Participation," *Community Matters: Challenges to Civic Engagement in the 21st Century*, Verna V. Gehring (Ed.), Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2005, p. 23
5. The Role of political education in promoting and sustaining democracy in Nigeria Ekuri, K. A1 . Betiang, P2 & Andong, H. A3
6. THE ROLE OF CIVIC EDUCATION Prepared for THE COMMUNITARIAN NETWORK
By The Task Force on Civic Education Charles Quigley, Chair
7. Civic Education in Primary and Secondary Schools in the Republic of Serbia. An Evaluation of the First Year, 2001-2002, and Recommendations. Authors: Alan Smith Susan Fountain Hugh McLean
8. Civic education In book: Handbook of Educational Psychology Edition: Third Edition Chapter January 2015: 22
Publisher: Routledge Editors: Anderman Authors: E.M., Corno L. Mario Carretero Helen Haste Angela Bermudez

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНЫҢ ЖАЙ-КҮЙІ

Ермуханова И.Ж., Ольховая Т.А.

Ақтөбе өңірлік Қ.Жұбанов атындағы университеті

Ақтөбе, Қазақстан

Орынбор мемлекеттік университеті

Орынбор, Ресей

Мақалада бастауыш буынның 4 класына арналған «Әдебиеттік оқу» оқулығының мазмұндық тақырыптары талданып, оқушылардың бойында қалыптасатын патриоттық, адамгершілік, еліне, жеріне деген махаббат пен сүйіспеншілік мәселесі сөз болады. Патриоттық тәрбиенің бастауыш сыныптан бастап оқытылуы – бұл біздің болашағымызға құйылған инвестиция болмақ. Және де қазіргі таңда маңызды тақырыптардың бірі – патриоттық білім беру мәселесінің ғылыми зерттелу жайынан да хабар беріледі.

Кілт сөздер. Бастауыш білім, патриоттық тәрбие, құндылық, әдебиеттік оқу

В статье проанализированы содержательные темы учебника «Литературное чтение» для 4 класса начального звена, а также рассмотрены вопросы патриотизма, нравственности, любви и привязанности к стране, Земле, которые формируются у учащихся. Обучение патриотическому воспитанию с начальной школы – это инвестиции в наше будущее. И в настоящее время одна из важных тем – это научная проработка вопроса патриотического образования.

Ключевые слова. Начальное образование, патриотическое воспитание, ценность, литературное чтение

The article will analyze the substantive topics of the textbook "Literary Reading" for the 4th grade of the primary level, as well as the issues of patriotism, morality, love and affection for the country, the Land, which are formed by students. Teaching patriotic education from elementary school is an investment in our future. And currently, one of the important topics is the scientific study of the issue of patriotic education.

Keywords. Primary education, patriotic education, value, literary reading

Кіріспе

Жаңа Қазақстанда өсіп келе жатқан ұрпаққа патриоттық тәрбие беру білім беру жүйесіндегі ең маңызды бағыттардың бірі болып отыр. Бұл балалардың бойында патриоттық құндылықтардың қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаев өзінің "Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы" атты Қазақстан халқына жолдауында «Береке-бірлігімізді сақтамасақ,

жетістіктеріміздің бәрінен айырылып қалуымыз мүмкін» [1. 1б.] деген ойымен бөлісті. Бұл сөзді әр адам өз жұмысының нәтижесінің оң шешімін беруімен қарау қажет. Жаһандану заманында әр ел өзінің ерекшелігін, ерекше менталитетін, Абай атамыз айтқандай «дініміз мен ділімізді» сақтап қалуға күш жұмсауы қажет. «Қолда барда алтынның қадірін» жоғалтып алмай, тарихи-мәдени, өлкетану, аймақтық құндылықтарымызды арттыруымыз маңызды.

Білім беру саласында патриоттыққа тәрбиелеудің жаңа немесе ескі формалары жасақталуда. Әскери шаралар, тарихи, өлкетану, әскери-спорттық, әскери-тарихи клубтар, тарихи және мәдени ұйымдар көптен көп жұмыс жасауда. Бұл бірлестіктерде Ұлы Отан соғысының ардагерлерімен кездесу, әскери-спорттық ойындар, жарыстар, аламан бәйгелер секілді көптеген шаралар да өтуде. Мектеп қабырғасында сабақ алдында Қазақстан Республикасының гимнінің ойнауы, аталған бағыттағы курстардың бастау алуы [2] – патриоттық бағыттың үздіксіз жұмыс жасап тұрғанының белгісі. Алайда ғалым, профессор Амангелді Айталы бастауыш сыныпта баланың бойына сіңірген білім мен тәрбие ісіне жұмсалған қаражат ең тиімді ұлттық инвестиция деп есептейді, яғни баланы тәрбиелеу неғұрлым ертерек басталса, соғұрлым нәтижесі де сапалы болмақ [3]. Сонымен қатар, патриоттық тәрбие беру бағытының жүйелі түрде қолданылуы маңызды орынға ие. Әдетте патриоттық құндылықтар бағыты сабақтан тыс уақытта жүргізілетіні де белгілі.

Негізгі бөлім

Кіші мектеп оқушылардың бойындағы патриотизм келесі қазақстандық ғалымдардың басты тақырыптары болды:

Тулегенова Г.А. «Бастауыш сыныптардағы гуманитарлық пәндерді оқыту арқылы оқушыларды патриоттыққа тәрбиелеу» атты педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясында «Бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие беру», «патриоттық тәрбие» мен «патриотизм» ұғымдарына талдау жүргізіп, патриоттық тәрбие – бастауыш сынып оқушыларының жеке басының негізгі құндылықтарын, олардың ұлттық сана-сезімін, патриотизмін, ұлттық бірегейлігін қалыптастырудың негізгі бағыттарының бірі деп есептейді.

Бастауыш мектептің өзінде оқушының танымдық және психикалық мүмкіндіктері жетіліп, адамның күнделікті өмірінде білім алудың қаншалықты маңызды екеніне көзі жете бастайды. Сонымен қатар осы жас кезеңінде оқушы өзіндік сананың жаңа сатысына көтеріледі деп тұжырымдайды. Қазіргі егеменді ел жағдайында жастарды отаншылдыққа тәрбиелеу, олардың елін, жерін сүйетін, әдебиеттік оқыту ардақтайтын, ұлтын пір тұтатын азамат болып өсуін қамтамасыз ету – бүгінгі мектептің басты мақсаты деп есептейді [4].

Белгібаева Г.К. өзінің «Болашақ мамандарды мектеп жасына дейінгі балаларға халық ауыз әдебиеті арқылы патриоттық тәрбие беруге даярлау» атты педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясында өз отанына деген сүйіспеншілікті, патриоттық сезімді қалыптастыруды неғұрлым ерте бастаса, патриоттық тәрбие нәтижесі де жоғары болмақ деп есептейді. Сондықтан қазіргі кезеңде болашақ мамандарды балаларға патриоттық тәрбие беруге арнайы түрде даярлау қажеттігі туындап отыр деген ой қалыптастырады ғалым. Патриотизм – қоғамдық санадағы маңызды да күрделі түсініктердің бірі деген тоқтамға келеді [5].

Джанабаева Р.А. өзінің «Қазақ халық педагогикасындағы патриоттық-ерлік тәрбиесінің ғылыми негіздері» атты педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясында негізгі ойы – салт-дәстүрлердің, соның ішінде халық педагогикасында көрініс алған патриоттық сана-сезімнің қалыптасуына тікелей ықпал ететін озық дәстүрлердің тағылымдық мүмкіндіктерін пайдалану қажеттілігіне аса назар аударған [6].

Патриотизм ұғымы азаматтардың қоғамдық өмірдің саяси құрылымына және де патриотизм жалпы алғанда ұлттық мәдениеттің, ал жекелей алып қарағанда, саяси мәдениеттің элементі болып табылады. Адамның ерлігі оның патриотизмінен туады, сондықтан ерлік патриотизмнің жоғарғы сатысы болып табылады деген тұжырым жасайды.

Ғалым да патриотизм ұғымы әр жылдардағы саясат пен идеологияға байланысты түрлі мән-мағынаға ие болғанын да айтады.

Ыбырай Алтынсарин өзінің гуманистік, ағартушылық, педагогтік озық идеяларында халықтың ауыз әдебиетін негізге ала отырып, оларды тәрбие құралы ретінде пайдаланды, идеялардың бірқатарын халық шығармалары арқылы насихаттады. Яғни біздің зерттеп отырған «Әдебиеттік оқу» оқулығында келтірілетін мәтін, мысалдардың балалардың бойынша адамгершілік, азаматтық, патриоттық құндылықтардың насихатталуы Ұлы педагоготың озық ойымен пара пар келеді. Ұлттық патриотизмді қалыптастыруда Абай да ауыз әдебиетінің рөлін жоғары бағалаған. Оны барлық шығармаларынан, «Қара сөздерінен» байқауға болатынын айтпасақ та түсінікті.

Бекмағамбетов А.Ж. өзінің «Аймақтық өлкетану құндылықтары арқылы жоғары сынып оқушыларына патриоттық тәрбие беру» атты педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясында өлкетану құндылықтары патриоттық тәрбие берудің қуатты құралы болып табылатынын ескертеді. Оқушылар неғұрлым өзінің туған өлкесін жан-жақты оқып-үйреніп, зерттеп білуге құштар болса, соғұрлым олардың патриоттық сана-сезімі биік, жан дүниесі бай, аймақтық білім қоры мол болып, әрі Жер-ананың қадір-қасиетін білген адам өзін оның перзенті санап, оған зор жауапкершілік сезіммен қарайды деп есептейді [7].

Дүйсенбаев А.К. өзінің «Қазақ батырларының қаһармандық бейнесі арқылы оқушыларды отансүйгіштікке тәрбиелеудің педагогикалық шарттары» атты педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясында «қазақ патриотизмі», «батырлардың қаһармандық бейнесі», «отансүйгіштік» теориялық тұрғыдан нақтылап, ашып береді.

Патриотизм – тарихи құбылысты құндылық тұрғысынан сипаттайтын категория. Патриотизм категориясы - жалпыдамзаттық, ұрпақтық және ұлттық тәжірибе арқылы өмірлік мәнін тереңдетті, өмірлік құндылықтарға тәуелділігін арттырды.

Ғалым Дүйсенбаев А.К. батырлардың үлгілі бейнесі арқылы балалардың бойында ұлттық рухты, қайталанбас қасиеттерді, тарихи дәстүрлерді бойына сіңіре алады деп есептейді. Және де бүгінгі заман талабына сай отаншылдық рухы биік азамат тәрбиелеу аламыз деп ойлайды [8].

Бастауыш сыныптарға арналған «Атамұра» баспасынан шығатын «Әдебиеттік оқу» оқулығы еліміздің патриоттарын тәрбиелеуге арналған әртүрлі материалдар өте көп. Оқу бағдарламасы Қазақстан Республикасының Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы №1080 қаулысымен бекітілген Орта білім берудің (бастауыш, орта, негізгі, жалпы білім беру) жалпыға міндетті мемлекеттік стандартына сай әзірленген. Оқулықтың мақсаты да – бастауыш сынып оқушыларының көркем шығарманы сезіммен қабылдауы, түсінуі, санасында қайта жаңғырта алуы және шығармадан қабылдағанын өзінің шығармашылық әрекетінде жүзеге асыруға ұмтылуы арқылы функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Сонымен қатар бағдарламаның міндеттерінің бірі - әдеби көркем шығармаларды оқыту арқылы қазақтың рухани қазынасын меңгерту [9].

2 сыныпта туған өлкені тану мақсатындағы тақырыптар берілсе, 3 сыныпта атақты тұлғаларға мән беріліп, 4 сыныпта сәл күрделі мәселе ретінде «Менің Отаным – Қазақстан» тақырыбына аса маңызды орын беріледі. Сонымен қатар адами құндылықтар, мәдени мұра мәселелері де қоса қарастырылады. Яғни «Әдебиеттік оқу» пәнінің маңызды пән екендігі тақырыптарының ауқымдылығынан көрінеді. Бастауыш сыныптан бастап сауаттылыққа, елі мен жерінің көрінісін аша түсетін, Отан, қала, ауыл туралы мәтіндерге көңіл бөлінген. Жаттығу мәтіндерінде атақты тұлғалар, географиялық танымын кеңейтуге, еліміздің қазба байлықтарымен таныстырады. Патриоттық тәрбие тақырыбы да тыс қалмаған. «Отан», «патриот», «ерлік», «батыр» секілді негізгі ұғымдар қалыптастыра отырып, мұғалімнің сөздік жұмыстары арқылы да жүзеге асады. Оқушыларға патриотизм – Отанына деген махаббатты өзінің күш-жігерімен елдің қуатын нығайтуға бағытталуын талап ететіндігімен түсіндірілген. Халық ауыз әдебиетінің барлық үлгілері баланың бойында шыншылдық,

адамгершілік, адалдық, ерлік, батылдық қасиеттерін дамытып, сенімсіздік, қорқақтық, немқұрайлылық секілді қасиеттерден арылуға талпынтады. Оқушылардың бойында моральдік өмірлік құндылықтарды танытуға әсер ететін мәтіндер патриотизм сезімінің қолайлы қалыптасуына әкеледі.

Оқулықта «Менің Отаным – Қазақстан», «Құндылықтар», «Мәдени мұра» тақырыптары қамтылған. Осы мәселелер туралы тақырыптар мен мәтіндерді оқи отырып, ел мен жердің қадірін, «Адами құндылықтар» деген сөздің мән-мағынасын ұлы билердің өнегелі сөзі, кейіпкерлердің жағымды әрекеттері арқылы жүрегіне ұялатау, Мәдени мұра – ата-бабамыздың балаларға қалдырған мұрасы, қазақтың сан түрлі өнері, көне қалалар, жәдігерлер, көшпелі халықтың мәдениеті екенін ұғынасың.

Әдібай Табылды «Қайырлы таң, балалар!» өлеңін оқи отыра, балалар «Аман Отан-панамыз» тіркестерін ұғынып, «Отанға қызмет ету» мәселесін талқылайды, «Отан -біздің атамекен» тақырыбын аша түсіп, ойтолғайды. Мұқағали Мақатаевтың «Таудай болғым келеді», Мәди Бәпиұлының «Қазақстанның таулары», «Тұманбай Молдағалиевтің «Отан», Өтебай Канахиннің «Туған жер» шығармаларымен таныса отырып, балалар ауылдың, жергілікті мекенінің байлығы, көркемдігі мәселесі бойынша ой бөлісіп, несімен тартымды, жылы екенін түсінеді. Өйткені отанға деген махаббат туған жерге тағзымнан басталары сөзсіз. Бала жүрегінде осы түсінік ертеден қалыптасу маңызды. Елдің қасиеті де жоғары болмақ. Жеке тақырып ретінде халық ауыз әдебиетінің үлгілері берілген. Батырлар жыры, шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, ертегі, айтыс, аңыздар, тұрмыс-салт жырлары – қазақтың болмысын, тарихын, мәдениетін, әдебиетін, тілін, қасиетін қастерлеп, жан-жақты ақпарат беретін мықты құрал. Бала бақшадан бастап, халық ауыз әдебиетінің жыр жауһарларының үйретілетіні де сондықтан. «Тайбурылдың шабысы», Б.Момышұлы, Ә.Молдағұлова, М.Мәметова, Х.Доспанова сынды батыр ағаларымыз бен апаларымыздың батырлығын, қайтпас қайсарлығын, еліне деген шексіз махаббаты – балалардың бойында ерекше сезім ұялататынын сөзсіз.

«Әдебиеттік оқу» оқулығының ерекшелігі - мәтінді талдай отырып, сөздің этимологиясына, шығу тарихына, берілген көріністің сипаттамасына көп көңіл бөлінуінде. Сонымен қатар берілген өлеңдерді оқыта отырып, мұғалім сөз құдыретіне тоқталады. Себебі оқушы туған тілдің сөзі – ең алдымен халықтың тарихы, оның даму тарихы және де оның әлем тілдері арасындағы айрықша орны екенін сезіну керек. Мұғалім өлеңді оқыған кезде сол суретті көз алдарына елестету арқылы баланың бойындағы әртүрлі эмоцияларға, сезімге жол ашады. Тапсырма соңында оқушының өз ойымен бөлісуді, өзінің бір ұнататын табиғаттағы көрінісі туралы, қатты ұнаған гүлдері туралы сұрақ қоя отырып, табиғатқа, әдемілікке тартылуды, аялауды, туған жерінің ерекшелігін сезінуді сіңіріп отырады. Диктант пен мазмұндама жаздыртып, үй жұмысын сұраған уақытта мәтіннің негізгі идеясын, ойын ашып ала отырып, патриотизм мен азаматтық қасиетін қалыптастыруға бұру мақсаты да жоқ емес. Сонымен қатар өзіндік жұмыстарда балаларға сөздікпен жұмыс жасай отырып, сөздің мағынасын ашуды, «патриот», «Отан», «батыр», «ерлік», «батылдық» секілді сөздердің өз бетімен білуге итермелейді.

Қорытынды

Патриотизм құндылықтарын қалыптастыру шеңберінде бастауыш білім беру жүйесіндегі патриоттық тәрбиенің басым бағыттарын зерттеу –маңызды тақырыптардың бірі болып отыр. Қазіргі таңда бастауыш мектеп оқушыларын елжандылық, ұлтжандылық, елге сүйіспеншілік бағытында тәрбиелеу – қоғамның рухани жаңғыруына жол ашып, адам санасында елдің ұлылығын жанартуға әкеледі.

Патриоттық тәрбие – көп қырлы процесс. Болашақ мұғалімдер бала тәрбиесінде шешуші рөл атқарады. Және де олардың қуатты құралы – оқулық.

Сондықтан да отансүйгіштікке тәрбиелеу – оқушылардың өз еліне, халқына деген мақтаныш сезімін, өткеніне құрметпен қарауын қалыптастыруға бағытталған үздіксіз жұмыс болып табылады. Балалардың ой-өрісін дамыту, сөйлеу тілін байыту жүзеге асырылады, зейіні аударылып, ана тіліне деген қызығушылығы артады.

«Әдебиеттік оқу» [10] пәні арқылы балалардың бойында туған жерге деген мақтаныш пен сүйіспеншілік сезімін оятуға, өз елінің тарихын оқып-үйренуге, оның дәстүрінің сақтаушысы әрі жалғастырушы болуға ұмтылуға болады.

Әдебиеттер

1. Егемен Қазақстан. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы "Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы" №52(30281) 17.03 2022ж. электр. ресурс https://egemen.kz/file/2022/03/17/ilovepdf_merged-26_compressed.pdf
2. Егемен Қазақстан. Оқушыларға патриотизм туралы жаңа пән оқытылады. Электр. ресурс <https://egemen.kz/article/314594-oqushylargha-patriotizm-turaly-dganha-pan-oqytylady>
3. <https://alashainasy.kz/sailaujanaliktari/amangeld-aytalyi-fgd-professor-tort-jaska-deyng-balanyin-boyyina-snrngen-blm-men-99394/>
4. Тулегенова Г. А. «Бастауыш сыныптардағы гуманитарлық пәндерді оқыту арқылы оқушыларды патриоттыққа тәрбиелеу» Талдықорған, 2021
5. Белгібаева Г.К. «Болашақ мамандарды мектеп жасына дейінгі балаларға халық ауыз әдебиеті арқылы патриоттық тәрбие беруге даярлау». Қарағанды, 2006. 74.100.Б43.
6. Джанабаева Р.А. «Қазақ халық педагогикасындағы патриоттық-ерлік тәрбиесінің ғылыми негіздері» Алматы, 2006. ӘОЖ 378.02:37.035.6:39
7. Бекмағамбетов А.Ж. «Аймақтық өлкетану құндылықтары арқылы жоғары сынып оқушыларына патриоттық тәрбие беру» Асиана, 2008. 74.200.513.3
8. Дүйсенбаев А.Қ. Педагогика ғылымдарының кандидаты атағын алуға арналған диссертация «Қазақ батырларының қаһармандық бейнесі арқылы оқушыларды отансүйгіштікке тәрбиелеудің педагогикалық шарттары», Атырау, 2006
9. Оқу бағдарламасы Қазақстан Республикасының Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы №1080қаулысымен бекітілген Орта білім берудің (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім беру) мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты
10. «Әдебиеттік оқу» . Жалпы білім беретін мектептің 4-сыныбына арналған. 1,2 бөлім. Муфтибекова З., Рускулбекова А. – Алматыкітап. – 2019. -136 бет

СЕКЦИЯ II

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ЭКСПЕРИМЕНТТІК
ЗЕРТТЕУЛЕР**

СЕКЦИЯ II

**ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ПЕДАГОГИКИ И
ПСИХОЛОГИИ**

SECTION II

EXPERIMENTAL RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

ПРИНЦИПЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОРРЕКЦИИ НЕГАТИВНЫХ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ У ВОЕННОСЛУЖАЩИХ(на примере ПТСР)

Кудайбергенова С.К., Садыкова Н.М.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Мақалада PTSD (PTSD) салдары бар мамандар жұмысының ұйымдастырушылық және мазмұндық аспектілері ашылады.

В статье раскрываются организационно-содержательные аспекты работы специалистов с последствиями посттравматического стрессового расстройства (ПТСР).

The article reveals the organizational and substantive aspects of the work of specialists with the consequences of post-traumatic stress disorder (PTSD).

Введение. Непростая социально-политическая ситуация в мире и в Казахстане в последние годы, гипотетическая и реальная необходимость привлечения Вооруженных Сил Республики Казахстан для решения внутригосударственных и межгосударственных конфликтов увеличивает значимость психологической службы ВС РК. Для поддержки высокой боевой готовности и морального духа солдат и офицеров, преодоления возможных негативных психологических последствий участия в боевых, а иногда учебных операциях, необходимо развивать методы психологической коррекции и реабилитации таких негативных эмоциональных состояний, как посттравматическое стрессовое расстройство, депрессия, тревога, страх и др. Так называемые «Январские события» зимы 2022 года показали особую востребованность методов психологической помощи преодоления ПТСР как у населения в целом, так и у военнослужащих, в частности.

В данной статье будут раскрыты принципиальные основы оказания психологической поддержки при ПТСР, основанные на практическом опыте авторов статьи, а также по данным зарубежных источников. Материалы данной статьи были частично освещены на Республиканском семинаре военных психологов, который прошел на базе Военного института сухопутных войск имени Сагадата Нурмагамбетова в феврале 2022 года.

Основанная часть.

Вкратце опишем признаки ПТСР, согласно Международной классификации болезней 10-го пересмотра (МКБ-10), принятой в Казахстане и во многих других странах [1]. Согласно данной классификации, ПТСР относится к рубрике F43.1. Данное расстройство возникает как отсроченный или затянувшийся ответ на стрессовое событие (краткое или продолжительное) исключительно угрожающего или катастрофического характера, которое может вызвать глубокий стресс почти у каждого. Данное событие, как правило, выходит за рамки нормального человеческого опыта.

1. Человек находился под воздействием травматического фактора. Он пережил, был участником или свидетелем события, которые представляли реальную или возможную угрозу смерти, серьезного вреда или нарушения физической целостности самому человеку или другому вреду травмирующего события. Реакция была в виде страха, ужаса, беспомощности.

2. Травматические события переживаются повторно в виде одного или нескольких проявлений (интрузии):

- повторные навязчивые воспоминания (образы, мысли, ощущения)
- повторяющиеся и беспокоящие сновидения о произошедшем событии
- действия и ощущения, словно травмирующее событие случилось снова (ощущения воссоздания пережитого, иллюзии, галлюцинации, диссоциативные эпизоды и т.д.)

- сильный психологический дистресс и физиологическая реактивность под влиянием внешних или внутренних раздражителей, которые символизируют какой-то аспект травматического события

3. Имеет место постоянное избегание стимулов, связанных с травмой и общее опеченение (отсутствовавшее до травмы), связанное с травмой.

4. Устойчивые проявления повышенного возбуждения, отсутствовавшие до травмы (гиперактивность)

ПТСР может проходить в острой, хронической и отсроченной формах. В случае острого расстройства, симптомы сохраняются меньше 3 месяцев. Хроническое ПТСР диагностируется, если симптомы сохраняются более 3 мес. При отсроченном ПТСР симптомы возникают, по меньшей мере, через 6 месяцев после окончания воздействия стрессора.

Хотя психотравмирующее событие (стрессор) необходимо для развития ПТСР, ранимость психики пострадавшего играет ключевую роль в развитии данного нарушения. Одни люди в состоянии перенести сильную психическую травму, а у других ПТСР развивается после гораздо менее серьезного события. В основе большей личностной уязвимости к ПТСР могут быть: травма в детском возрасте, некоторые особенности личности, наличие пограничной психической патологии, неадекватные социальные отношения, психические заболевания в семье, недавние психотравмирующие события в личной жизни, злоупотребление алкоголем и т.д. [2].

Психологическая травма, как правило, оказывает негативное воздействие на все сферы жизни человека, начиная от физических ощущений (на уровне Я-физического), ощущения себя и своего места среди других людей (Я – реальное и Я - социальное). Как сильное переживание, травматическое событие оказывает влияние и на экзистенциальный уровень бытия человека, его духовные ценности, происходит переосмысление отношения к жизни, смерти и т.д. Как правило, люди, пережившие ПТСР отмечают, что «жизнь разделилась на ДО и ПОСЛЕ» [3].

Современная психологическая и психотерапевтическая практика предлагает достаточно большой арсенал техник и методик, направленных на преодоление ПТСР и его последствий. Прежде всего, это различные направления когнитивно-поведенческой терапии (КПТ), десенсибилизация и переработка травмы быстрыми движениями глаз, дебрифинг, методы психодинамической терапии, групповая и семейная терапия и др.

Основной результат работы с переживаниями ПТСР – это переосмысление произошедших событий, интеграция травматического опыта, избавление от симптомов повторного переживания травмы. Однако какое бы это направление не было бы, работа специалист-психолога должна учитывать следующие моменты:

1. Необходимо создание доверительных отношений и терапевтического альянса между специалистом и клиентом уже с первых моментов встречи. Создание доверия всегда важно в построении терапевтических отношений, однако в случае травмы мыжно помнить, что постаравшийся испытывает сильное чувство напряжения, страха, дискомфорта, часто - противоречивые чувства, боязнь быть неправильно понятым или осужденным за то или иной действие. Сам специалист должен быть готов, что клиент может открываться постепенно, но это необходимое условие для облегчения состояния и снижения внутреннего напряжения.

2. Специалист, сохраняя эмпатию, должен безоценочно принимать пережитый опыт и связанные с ним мысли, чувства, ощущения и переживания. В моменты, когда клиент раскрывается и находит в себе силы делиться переживаниями, психолог должен быть максимально «слушающим и слышащим». Возможно именно на таких встречах клиент сможет впервые рассказать о чем-то сокровенном, постыдном, тяжелом, страшном. Можно метафорически сравнить такие моменты с очищением организма после тяжелого отравления – врач предпринимает все усилия, чтобы пациент «очистил» свой желудок от некачественной еды. Основная терапевтическая идея, которую в этот момент транслирует

специалист клиенту: «Твое состояние – это нормальная реакция на ненормальные, экстраординарные, катастрофические обстоятельства». Такой подход дает терапевтический эффект, который выражается в ослаблении чувства напряжения, страха и изоляции.

3. Необходимо развитие/подкрепление защитных факторов вокруг клиента, и, прежде всего, установление эмоциональной поддержки близкого окружения. Специалист, по возможности, старается помочь организовать такое окружение. Как правило, чем больше человек ощущает поддержку, тем быстрее идет процесс восстановления. Иногда для родных и близких необходимо разъяснение, почему психолог или психотерапевт активно вторгается в область воспоминаний и воспроизведения травматического опыта, в то время как окружающие невольно поддерживают свойственные клиенту «избегающие» стратегии поведения. Если говорить о специфике оказания первой психологической помощи при ПТСР для военнослужащих, то следует формировать благоприятную обстановку для военнослужащих в подразделении. Командиры должны обеспечить заботу и оказать психологическую поддержку бойцам [4]. Начальный период реабилитационной работы направляется на постепенный вывод сознания военнослужащих из вовлеченности в травматическую ситуацию. Для этого периода характерно наличие значительного уровня высоко стимулированной боевыми стрессами психической и физической энергии. Весь этот потенциал нуждается в реализации. Иными словами, накопленная энергия должна иметь выход. С этой целью возможна организация занятий, требующих физической нагрузки, однако не превышающей объема общей нагрузки, предусмотренных программой боевой подготовки.

4. Ключевым моментом психотерапии ПТСР является интеграция чуждого и неприемлемого опыта, произошедшего с ним, в его «образ Я» и представление о себе. При этом психотерапия должна обращаться к двум фундаментальным аспектам ПТСР: снижению уровня тревоги и восстановлению чувства личностной целостности и контроля над происходящим. Необходимо помочь клиенту постепенно (или медленно, шаг за шагом) встретиться с воспоминаниями о травмирующих событиях до тех пор, пока воспоминания не будут вызывать меньше стресса и желания их избегать. Специалисту необходимо выявить мысли клиента о прошлой травме и/или связанные с ней чувства и переживания, уменьшить чувство страха, тревоги, когда он/она думает и /или говорит о травмирующих переживаниях [5].

5. Сам специалист (психолог или другой помогающий специалист) должен быть готов к мощному воздействию травматических переживаний на него самого. В литературных источниках описан ряд случаев, когда у специалистов возникал ряд соматических нарушений или идентификация с чувствами и переживаниями пострадавшего. Поэтому сами специалисты, работающие с ПТСР, должны получать профессиональную поддержку. Это могут быть работа с супервизором с обсуждением сложных моментов, баллинтовские группы и т.д.

6. Работа по преодолению травмы должна быть комплексной. Мы отметили ранее, что травма охватывает все уровни бытия личности. Поэтому и помощь должна оказываться на разных уровнях [3].

Например, для восстановления «физического Я», программы помощи должны включать методы восстановления естественной способности организма к саморегуляции. Это могут быть методы телесноориентированной терапии, направленные на восстановление соматического состояния: методы релаксации, медитации, дыхательные практики, которые дают клиенту позитивные ощущения на уровне тела. Телесноориентированные методы помогают создать предпосылки дальнейшей интеграции личности и переосмысления травматического опыта.

Для восстановления «Я – реального» и «Я- социального» будут полезны методы когнитивно-поведенческой терапии, психодинамической и гуманистической терапии, используемые в индивидуальном и групповом формате. Основная цель здесь будет

переработка ощущения собственной неадекватности и вины, что приводит к низкой самооценке клиентов после ПТСР. Самораскрытие и самоуглубление помогают восстановить отношения с окружающим миром, поменять негативное отношение к самому себе на более продуктивное. Например, метод «сократовского диалога», используемый в КПТ, может помочь выявить неадаптивные мысли и убеждения и проработать их.

Методы экзистенциальной терапии помогут переработать травматические переживания на уровне духовных ценностей («Я-духовное») личности. Сильные переживания, какие бы они ни были, влияют на переосмысление отношения к жизни, смерти, свободе и др. экзистенциям. Переосмысление произошедшего, «придание смысла» травме является важным элементом полноценного завершения исцеления после ПТСР. Здесь сложно выделить какие-то конкретные методики, однако психолог должен способствовать тому, чтобы в ходе терапии клиент принял факт произошедшего с ним, осознал контакт со своими ценностями, принял ответственность за свое поведение в экстремальной ситуации. Наивысшим уровнем, который можно достигнуть в результате терапевтической работы – это принятие травматического опыта как ресурса для дальнейшей жизни.

7. Использование метафор может помочь «передать» терапевтические идеи на уровень бессознательного. Один из удачных примеров – использование метафоры раны и ее лечения: «Были ли у вас раны или порезы? Что вы делали, когда поранились или порезались? Очищали раны мылом или дезинфицирующим средством? Почему вы очищали рану или порез? Чтобы произошло, если бы вы не очистили рану? Работа с травматическими переживаниями похожа на процесс очищения раны. Порой, это может быть неприятно и даже больно, но это необходимо для дальнейшего выздоровления»

Заключение. Когда человек избавляется от ПТСР, то наступает посттравматический рост, это неизбежно: появляется много энергии и сил, которые человек может инвестировать в свою жизнь, в свои отношения, работу в «поиск себя». Как ни парадоксально, но мы все развиваемся в кризах, поэтому часто люди, которые пережили ПТСР, существенно меняют качество своей жизни, они начинают ценить, понимать, хотеть, желать – обретают «нового себя». Такой парадокс в мире существует, чтобы приобрести, надо потерять.

Литература

1. Классы МКБ-10. Психические расстройства и расстройства поведения (F00-F99) [Электронный ресурс] // URL: <https://mkb-10.com/index.php?pid=4001> (дата обращения: 28.10.2022).
2. Kendall-Tackett K. Emerging findings on trauma in the military // Psychological trauma: theory, research, practice, and policy. – 2019. – Т. 11. – №. 4. – С. 369.
3. Кадыров Р.В. Посттравматическое стрессовое расстройство (PTSD): состояние проблемы, диагностика и психологическая помощь. СПб, Речь, 2012. – 448 с.
4. Пашкин С. Б. и др. Посттравматические стрессовые расстройства и особенности медико-психологической реабилитации военнослужащих-участников боевых действий // Научные проблемы материально-технического обеспечения вооруженных сил Российской Федерации. – 2018. – №. 1. – С. 130-141.
5. Шамрей В. К. и др. Современные стратегии психотерапевтической коррекции посттравматических стрессовых расстройств у военнослужащих // Психиатрия, психотерапия и клиническая психология. – 2018. – Т. 9. – №. 3. – С. 443-453.

ИССЛЕДОВАНИЕ САМООЦЕНКИ И СПОСОБЫ ЕЕ ПОВЫШЕНИЯ

Ауельбекова Н.Ж., Ахтаева Н.С.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Өзін-өзі бағалауды арттыру үшін оң нәтижелерге қол жеткізу, қорқыныштарыңызды жену, жауапкершілікті алу, тәуекелге бару, жанжалдарды шешу және саналы болу қажет. Шартсыз қабылдау және өзін – өзі бағалау-салауатты өзін-өзі бағалауды құрудағы алғашқы қадам.

Кілттік сөздер: Өзін-өзі бағалау, жанжалдар, тәуекелге бару.

В статье рассмотрены вопросы самооценки человека. Для повышения самооценки необходимо достигать положительных результатов, преодолевать свои страхи, брать ответственность, рисковать, разрешать конфликты и быть осознанным. Безусловное принятие и самоуважение – это первый шаг на пути к построению здоровой самооценки.

Ключевые слова: Самооценка, конфликты, риск.

To increase self-esteem, it is necessary to achieve positive results, overcome your fears, take responsibility, take risks, resolve conflicts and be aware. Unconditional acceptance and self-esteem is the first step towards building a healthy self-esteem.

Keywords: Self-esteem, conflicts, risk.

Для формирования высокой самооценки, необходимо постоянно работать над собой в разных сферах жизни, заниматься своим телом, расти духовно, прислушиваться к своему внутреннему голосу, реализовывать свой потенциал в социуме и черпать силы и энергию в семье. Наиболее эффективны в социальном взаимодействии лица с умеренно положительным отношением к себе. Люди с завышенной и заниженной самооценкой к успешному социальному взаимодействию не способны. Самооценка личности – это автономная личностная характеристика, функцией которой является регуляция поведения личности. Согласно О.М. Анисимовой, более высоким интеллектуальным показателям соответствует более низкая самооценка уверенности в себе, обусловленная более критичным отношением к себе. [1, С.92].

Низкий социально-экономический статус, жизнь в одиночестве, безработица, инвалидность способствуют снижению самооценки [2, 2018]. Отсутствие отца, бедность и плохая домашняя обстановка негативно сказываются на самооценке [3, 2018].

Люди с низкой самооценкой не заботятся об укреплении своего здоровья, в то время как высокая самооценка связана с физическим благополучием. Напротив, пониженная самооценка может привести к ухудшению физического здоровья и снижению способности восстанавливаться после болезни [4, 2008]. Согласно исследованию Orth, самооценка растет от 4 до 11 лет, затем остается стабильной в подростковый период с 11 до 15 лет, затем до 30 лет растет, а пик высокой самооценки приходится на 60 летний возраст, самооценка остается стабильной до 70 лет, а затем постепенно снижается, но человек может иметь высокую самооценку и в пожилом возрасте. Самооценка относительно стабильна на протяжении всей жизни [5, 2014]. У людей с прочными социальными связями самооценка намного выше, чем у остальных людей. [6, 2006].

Для повышения самооценки необходимо достигать положительных результатов, преодолевать свои страхи, брать ответственность, рисковать, разрешать конфликты и быть осознанным. Безусловное принятие и самоуважение – это первый шаг на пути к построению здоровой самооценки. Невозможно иметь здоровую самооценку, если презирать и не принимать себя. Когда отсутствует страх, уверенность является естественным состоянием человека. Подлинная самооценка - это то, что мы чувствуем к себе, когда все не в порядке. Люди жертвуют собой каждый день. В этом и заключается их трагедия. Уважать себя, оберегать личные границы, чтить разум, ценности - это и есть мужество. В долгосрочной перспективе, самооценка-лучший предсказатель счастья. В краткосрочной же, самооценка требует готовность терпеть дискомфорт, после которого идет духовный рост. Нужно брать ответственность за свое будущее, бросать себе вызов и идти на встречу своим страхам, расширять сознание путем разумного риска, проверяя себя на прочность. Дисциплина, планирование, постоянное развитие и новые достижения, а также абсолютная вера ваших близких в вас и формируют здоровую самооценку. Активные действия, социальная вовлеченность, спорт, хобби и активная жизненная позиция очень важны для развития самооценки. Нужно упорство и мужество для постоянного саморазвития. Для повышения самооценки жизненно важно преодолевать трудности, менять и улучшать свою внешность, здоровье, улучшать взаимоотношения и повышать качество своей жизни. Достигая

поставленных результатов у человека повышается уверенность в себе и растет самоуважение. Человек, который не любит себя, не может любить других. Помощь другим в ущерб себе приводит к накоплению раздражения, злости, обиды, а в дальнейшем и к ненависти за то, что никто не оценил по достоинству старания человека, т.к. возможно никто и не просил о помощи. Если же человек любит себя и находится в гармонии с собой, делает добро и не ждет благодарности от других, то у него достаточно ресурсов для полноценной жизни и хорошее настроение. Согласно исследованию Джо Диспензы, у человека, который благодарит или находится в состоянии благодарности, происходит 1200 восстановительных реакций в организме. Избегание неудач, страх провала, нежелание покидать зону комфорта истощает ресурсы человека, необходимые для эффективного саморазвития и реализации своего потенциала, именно поэтому оптимисты тратят все свои силы на воплощение своей мечты, не теряя ни минуты своего драгоценного времени на обдумывание своего решения.

Согласно Джону Гроссу глобальная самооценка (кто мы есть) обычно постоянна, а ситуационная самооценка (что мы делаем) колеблется в зависимости от обстоятельств, событий и социальных ролей. Вот несколько его способов для повышения самооценки: 1 Для того, чтобы остановить саморазрушающее поведение можно пойти в группу 12 шагов. 2 Практика ухода за собой и своим здоровьем. 3 Определить триггеры низкой самооценки. 4 Остановитесь и обратите внимание. Человек одинаково остро реагирует на одно и то же событие каждый раз. Осознание сходства может быть сигналом к замедлению нашей реакции. 5 Признать реакцию (опишите действие, чувство, мысль). Активно делайте что-то с осознанием, а не пассивно отмечайте это. В результате мы замедляем импульс и даем себе выбор, как мы хотим реагировать. 6 Попытка заменить неадаптивный способ реакции на более осознанный. Действовать необходимо с заботой. Выбирая действовать более функциональным способом, мы делаем шаг на встречу со своими страхами. [7, 2016]. Упражнение на поднятие самооценки: Нужно представить себя уверенным и описать себя со стороны, когда я чувствую в себе уверенность. Затем войти в это состояние и почувствовать состояние уверенности. Проанализировать, что дает эту уверенность, чем она отличается от меня и что бы я изменил в себе, чтобы стать таким же. Важно наладить контакт с собой через спорт, который вам нравится. Нужно прислушиваться к себе и своим потребностям. Выбирать те места которых я чувствую себя хорошо, выбирать приятных для себя людей, вести дневник благодарности и достижений. Упражнение на принятие своего тела (Н.Брэндон): Нужно встать перед зеркалом и внимательно посмотреть на свое тело и лицо. Важно понаблюдать за своими чувствами, когда вы смотрите на себя. Сфокусируйте внимание на своем отражении в зеркале на несколько секунд и скажите себе: «Какими бы ни были мои дефекты или недостатки, я принимаю себя безоговорочно и полностью». Оставаясь сосредоточенным, не торопясь и погрузившись в процесс, глубоко дышите и повторяйте это снова и снова в течение одной или двух минут. Несмотря на то, что вам может не нравиться ваша внешность, скажите себе: «Прямо сейчас — это я. И я не отрицаю этого факта. Я принимаю это».

Это упражнение необходимо делать каждое утро и каждый вечер в течение двух недель.

Упражнение на ресурс:

1 В чем ваша уникальность как личности, как мужчины/женщины и как специалиста (по 5-7 пунктов).

2 Перечислите ваши ресурсы: Что вас усиливает?

Это могут быть материальные и нематериальные вещи (квартира, машина, знания, связи). Пунктов может быть сколько угодно.

3 Что меня вдохновляет и наполняет?

Что дает вам заряд бодрости, желание двигаться дальше, радует и заряжает энергией (20 пунктов).

Для поднятия самооценки, важно записывать свои достижения.

Занятия спортом поднимают настроение, сжигают негативные эмоции, формируют красивое тело, что положительно сказывается на самооценке. Полезно регулярно визуализировать свой успех, используя все органы чувств. Новые увлечения, разнообразные виды спорта, путешествия, поиск новых граней своей личности в новых сферах деятельности, в искусстве, в новых социальных ролях. Борис Литвак считает, что самооценка у женщин будет повышаться не от достижений, а от получения удовольствия от жизни. Когда человек чувствует себя эмоционально защищенным, его самооценка повышается.

Светлана Комиссарук, профессор Колумбийского университета заметила, что люди, которые критично к себе относятся, добиваются больше, работают намного уверенней, стремятся и получают лучший результат. А люди, уверенные в себе, с более высокой самооценкой ломаются быстрее и очень уязвимы. Люди с высокой самооценкой обвиняют других в своих неудачах, а люди с низкой самооценкой обвиняют во всем себя. Не надо постоянно хвалить детей, а нужно научить детей справляться с трудностями и не бояться провалов. Родители должны уважать и поддерживать стремление ребенка преодолевать трудности и попытки пробовать свои силы. Нельзя сравнивать детей из одной семьи. Три психологических задачи родителей: научить детей регулировать эмоции, правильно выстраивать социальные связи и научить зарабатывать деньги. Хасай Алиев считает, что для того, чтобы была стабильная самооценка, важно прокачивать разные сферы жизни одновременно, заниматься разными видами спорта, творчества, иметь бизнес, строить отношения, иметь много друзей и тогда в сложные моменты жизни, когда в одной из сфер падает самооценка личности, это состояние может перекрыть успех в другой сфере и потери в этом случае будут минимальными.

Литература

1. Анисимова О.М. Самооценка в структуре личности студента Канд. диссертация. 1984.
2. T. von Soest, Wagner J., Hansen T., Gerstorf D. Self-esteem across the second half of life: The role of socioeconomic status, physical health, social relationships, and personality factors. *JPers Soc Psychol.* 2018 Jun;114(6):945-958. doi: 10.1037/pspp0000123. Epub 2017 Feb 2.
3. Orth, U., The family environment in early childhood has a long-term effect on self-esteem: A longitudinal study from birth to age 27 years. *J Pers Soc Psychol.* 2018 Apr;114(4):637-655. doi: 10.1037/pspp0000143. Epub 2017 Feb 9.
4. Frederick S. Stinson, Ph.D., Deborah A. Dawson, Ph.D., Rise B. Goldstein, Ph.D. Prevalence, Correlates, Disability, and Comorbidity of DSM-IV Narcissistic Personality Disorder: Results from the Wave 2 National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions. *J Clin Psychiatry.* 2008 Jul; 69(7): 1033–1045. doi: 10.4088/jcp.v69n0701
5. Orth, U., & Robins, R. W. (2014). The development of self-esteem. *Current Directions in Psychological Science*, 23(5), 381–387. <https://doi.org/10.1177/0963721414547414>
6. Tice, D. M., & Gailliot, M. (2006). How Self-Esteem Relates to the Ills and Triumphs of Society. In M. H. Kernis (Ed.), *Self-esteem issues and answers: A sourcebook of current perspectives* (pp. 412–419). Psychology Press.
7. <https://psychcentral.com/lib/how-to-raise-your-self-esteem#1>

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МАТЕМАТИКАЛЫҚ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ақаш Ж., Жубаназарова Н.С., Жұбаназар Г.С., Жігітбекова Б.Д.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Ш. Уалиханов атындағы орта мектебі

Жамбыл облысы, Қаратау қ, Қазақстан

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан

Мақалада оқушылардың математикалық ойлау қабілетін дамытудың бастауына негізделген түрде, математикалық ойлау әдістеріне дедуктивті ойлау әдістері мен индуктивті ойлау әдістерін зерттеу қарастырылған.

Кілттік сөздер: дедуктивті ойлау, ұғымдар, пайымдаулар.

В статье рассматривается изучение методов дедуктивного мышления и методов индуктивного мышления к методам математического мышления таким образом, чтобы они основывались на начале развития математического мышления учащихся.

Ключевые слова: дедуктивное мышление, понятия.

The article deals with the study of methods of deductive thinking and methods of inductive thinking to methods of mathematical thinking in such a way that they are based on the beginning of the development of mathematical thinking of students.

Key words: deductive thinking, concepts.

Қазақстан Республикасының білім беру стандартында білім берудің басты міндеті ойлау қабілетін дамыту болып табылатындығы атап айтылған. Сондықтан, қазіргі уақытта білім беруді дамыту мен реформалау барған сайын қарқынды түрде дамып келеді. Қоғамдық дамудың өзекті қажеттіліктеріне жауап беру және рухани жаңғыртуға атсалысу үшін сапалы білім беру өте қажет.

Оқушылардың математикалық ойлау қабілетін дамытудың бастауына негізделген түрде, математикалық ойлау әдістеріне дедуктивті ойлау әдістері мен индуктивті ойлау әдістері жатады. Сондықтан, математикалық сапалы білім беру қажеттілігін тереңдету үшін, ең алдымен оқушылардың «Белсенді байқау» қабілетін дамытып, оқушыларды белсенді түрде бақылауға, салыстыруға, болжауға, сынауға және қорытынды жасауға бағыттауымыз керек. Осы барыста тағы, оқушылардың нақты математикалық мысалдардан жалпы математикалық қорытынды жасай білу қабілетін белсенді түрде тәрбиелеп шығуға болады.

Осы мәселенің өзектілігін ескере отырып, бұл мақалада ойлаудың рөлі мен математикалық ойлаудың даму тарихы және қазіргі заманғы ойлау психологиясы мен ғылыми әдісін талқылап, сипаттадық.

Ойлау – күрделі, пәнаралық зерттеу пәні. Философияда материя мен ойлаудың арақатынасы, дүниені ойлаудың көмегімен тану мүмкіндіктері мен жолдары зерттеледі. Ойлаудың негізгі формалары (ұғымдар, пайымдаулар, қорытындылар) логикамен қарастырылады. Ойлаудың социологиялық аспектісі әртүрлі қоғамдардың әлеуметтік құрылымына байланысты оның тарихи процесін талдаумен сипатталады. Физиология ойлау әрекеттері жүзеге асатын ми механизмдерін зерттейді. Кибернетика ойлауды компьютер жұмысындағы және адамның психикалық іс-әрекетіндегі ортақ және өзгешелікті бекітетін ақпараттық процесс ретінде қарастырады. Психологтар ойлауды танымдық әрекет ретінде зерттейді, оны жалпылау деңгейлері мен қолданылатын құралдардың сипатына, олардың субъект үшін жаңалығына, оның белсенділік дәрежесіне, психикалық шындықтың сәйкестігіне қарай түрлерге ажыратады.

«Ойлау объективті шындықтың маңызды қасиеттері, байланыстары мен қатынастары туралы білім береді, ал таным процесінде «кұбылыстан мәнге» ауысуды жүзеге асырады»,

- деп жазады А.Н. Леонтьев [1, б. 60]. Ойлауды «адамның объективті шындықтың объектілері мен құбылыстарын олардың маңызды қасиеттерінде, байланыстары мен қатынастарында делдалдық және жалпылама білуі» деп түсінеді. Бұл адам білімінің ең жоғарғы деңгейі болып табылатын объективті шындықты бейнелеу процесі».

Ж. Пиаженің ойынша, бастауыш мектеп жасы – интеллект дамуының келесі кезеңін орналастыру, бірақ бір кезеңнен екінші кезеңге өту емес. Ол ойлаудың дамуын оқудан тәуелсіз және соңғысына қарама-қарсы интеллект құрылымдарының табиғи жетілу процесі ретінде қарастырады [2, б. 213].

Балалардың ойлауын дамытуды зерттеудің бұл тәсілінен айырмашылығы, орыс психологиясында басқа зерттеу стратегиясы жүзеге асырылуда. Л.С.Выготскийдің мектеп жасындағы ойлаудың, ғылыми ұғымдардың дамуының қайнар көзі мектептегі тәрбие екендігі [4, б. 254] ұстанымына, сонымен қатар С.Л. Рубинштейннің бірден-бір дұрыс көзқарас деген ұстанымына негізделген. Балалардың таным психологиясы, атап айтқанда олардың ойлауы «балаларды зерттеуді, оларға білім беруді және оқытуды» талап етеді [5, б. 183].

Кіші мектеп оқушыларының ойлауын, онда қарастырылатын аспектілердің саны бойынша ең маңызды зерттеулер балалардың салыстырмалы түрде жоғары деңгейге жетуіне ықпал ететін оқудағы жағдайларды анықтауға бағытталған эксперименттік оқыту жүйесі шеңберінде орналастырылды. осы жастағы балаларға тән болып саналғанмен салыстырғанда психикалық белсенділікті қалыптастыру.

Мысалы, Л.В. Занковтың жетекшілігімен салынған кіші мектеп оқушыларын эксперименттік оқыту жүйесі осындай [6]. Бұл жүйенің мақсаты балалардың жалпы психикалық дамуының, атап айтқанда олардың бақылау, практикалық іс-әрекеті мен ойлау қабілетінің дамуы үшін жағдай жасау болды. Тәжірибе көрсеткендей, Л.В. Занков тұжырымдаған дидактика принциптеріне негізделген оқыту кіші жастағы оқушыларда ойлауды қалыптастырады, ол объектілерді әртүрлі аспектілерде саналы түрде қарастырумен және тандалған аспектінің өзгеруімен сипатталады.

Бастауыш сыныптарда эксперименттік оқытудың басқа жүйесінде кіші мектеп оқушыларының ойлауын зерттеудің мақсаты бағдарламаланған оқыту шеңберінде осы жастағы балалардың ойлау қабілетінің әдеттегіден жоғары деңгейіне жағдай жасау болды. Бұл жүйе А.И. Раевтың жетекшілігімен ұйымдастырылды [7]. Оның идеялары бойынша ойлаудың негізгі көрсеткіштері, біріншіден, психикалық іс-әрекеттердің берілу ерекшеліктері мен шекаралары және екіншіден, орындалатын психикалық әрекеттерді сезінудің тереңдігі мен толықтығы болып табылады» [8, б. 19].

Д.Б. Эльконин мен В.В. Давыдовтың жетекшілігімен орта мектептің бастауыш сыныптары үшін эксперименттік оқу бағдарламалары жасалды. Бұл бағдарламалар психикалық дамудың әрбір кезеңіне тән жетекші қызмет түрлері туралы идеяларға негізделген. Сонымен бірге, ойлауды зерттеудің мақсаты – кіші жастағы оқушыларда оның даму мүмкіндіктерін белгілеу. Бұл жаста балалар заттар мен құбылыстардың сыртқы байланыстары мен қатынастарын ғана емес, сонымен қатар олардың ішкі, тұрақты, тұрақты бірлігін, т.б. Кіші мектеп оқушыларының ойлауын дамыту эмпирикалық ойлаудан теориялық ойлауға, мәнін түсінуге көшуден тұрады.

Р. Атаханов ойлауды зерттеу мәселесімен айналыса отырып, оның қандай да бір нақты пәндік мазмұнды негізге ала отырып, қызмет ететінін көрсетеді. Мектеп жағдайында оқу пәні қандай да бір түрде сұрыпталған пәннің бастапқы мазмұны болып табылады. Ойлау берілген материалды түрлендіреді, ал ойлау объектісін дәйекті түрлендіру ұғымдар жүйесінің қалыптасуына және заңдылықтардың орнығуына әкеледі. Нәтижесінде психикалық әрекеттерді орындаудың кейбір дағдылары қалыптасады. Осыған байланысты Атаханов математикалық материалда әрекет ететін ойлауды бөліп алып, оны шартты түрде «математикалық ойлау» деп атайды [9, б. 10].

Одан әрі автор бұл ұғымның мәнін ашады. Ол былай деп жазады: «Математикалық ойлаудың бастауында психикалық өзгерістерге және түрлендіруге ұшырайтын қандай да

бір субъектілік-мазмұндық шындық бар және өнім жаңа математикалық білім немесе математикалық есептің шешімі болып табылады. Математикалық ойлаудың қалыптасуы білім берудің ерекшеліктеріне және берілген ғылымға тән оның мазмұнының қалыптасуына байланысты.

Адамзат қоғамының практикалық қажеттіліктерімен және адамдардың танымдық қызығушылықтарымен анықталатын математикалық білім мазмұны шындықты терең білуге бағытталған адам ойлауының өнімі ретінде бекітілген объективті түрде бар қатынастардың көрінісі болып табылады. Мұндай ойлау өзінің мазмұндық негізі ретінде шындық объектілеріндегі математикалық қатынастар туралы білім жүйесіне ие. Математикалық ойлау нақты дүниенің сандық қатынастарында бағдарлаудың математикалық әдістерінің көмегімен формалданған материалда жүзеге асырылады» [9, б. 14].

Адамның ойлауының, оның ішінде математикалық ойлауының қалыптасуы оның психикалық дамуының құрамдас бөлігі болып табылады. Математиканың оқу пәні ретіндегі ерекшелігі математикалық білім жүйесін меңгеру және математикалық дағдыларды меңгерумен қатар балалардың ой-өрісін қалыптастыру жұмыстарының оқытудың ерекше міндетіне айналуынан көрінеді. Оқушылардың математикалық ойлауын қалыптастырудың жолы – оларды математикалық материал бойынша ой әрекетін жүзеге асыру жолдарымен қаруландыру. Математикалық ойлау ғылыми ойлаудың талаптарын қанағаттандырады, оның белгілері икемділік, өзіндік, мақсаттылық, сыншылдық, ақыл-ойдың кеңдігі (жалпылау) сияқты ойлаудың белгілі жалпы қасиеттері болып табылады [10, б. 144 – 147].

Математикалық ойлаудың қалыптасуы мен дамуын әдіскер-математиктер (Бантова М.А., Зак А.З., Максимов Л.К. және т.б.) ең алдымен ойлауды «оперативті» қолдау қажеттілігімен байланыстырады: математиканы оқыту процесі (осы материал негізінде) жасайды. оқушыларды ой әрекеті ретінде де, математиканы оқытудың нақты оқыту әдістері ретінде де талдауға, синтездеуге, жалпылауға және т.б. үйрету мүмкіндігі [11, б. 14].

Негізінде барлық айтылған пайымдауларда математикалық ойлау мәселесі ойлау түріне қарамастан қарастырылады, яғни, олардың теориялық алғышарттары ойлаудың рационалды-эмпирикалық теориясы болып табылады.

Математика сабағында оқушылардың ойлауын дамыту математикалық ұғымдар мен заңдылықтарды меңгеру арқылы анықталатын логикалық ойлауды қалыптастырумен тікелей байланысты. Логикалық ойлауды қалыптастыруға мұғалімнің ұғымдарды қалыптастырудағы жұмысы, оқушылардың логикалық ережелерді сақтауы, логикалық жалғаулардың мағынасын түсінуі және логикалық операцияларды орындау, сонымен қатар дәлелдеудің әртүрлі әдістерін меңгеру, математикалық белгілерді қолдану, математикалық есептерді шешуге үйрету. Дәл математикада «өзінің спецификалық ерекшеліктеріне байланысты логикалық ойлауды дамытудың үлкен әлеуетті мүмкіндіктері бар (дәлелдеу, талдау, абстракциялау, жалпылау, қолдану және т.б.)» [12, б. 27].

«Танымдағы математикалық ойлау – бұл кеңістіктік және функционалдық ойлау сияқты көріну түрлері бар жүйелі ойлау, ал ақыл-ойдың атап өтілетін қасиеттері математикамен айналысатын адамда көбірек көрінеді» [13, б. 33].

Сонымен, математикалық ойлаудың дамуына әсер ететін факторлар оқу материалын терең талдау және оқытуға әдістемелік тұрғыдан негізделген көзқарас болып табылады.

Әдіскерлердің бірқатар еңбектерінде (Л.Ф. Пичурин, Е. Колман, А.Д. Семушин, т.б.) математикалық ойлау логикалық ойлау болып табылатындығы, оның оқушыларды ұғымдармен әрекет етуге үйрету процесінде және нәтижесінде қалыптасатындығы айтылған.

Математикалық ойлаудың ерекшеліктерін осылайша түсіндіру тенденциясы математикалық білім беру мәселелерімен айналысатын математиктерге (Эрдниев П.М., Колмогоров А.Н., Виленкина Н.Я. және т.б.) және математиканы оқыту әдістемесінің мамандарына да тән. Бұл ұстаным басқа ғылымдардың, атап айтқанда психологияның өкілдері арасында да кездеседі.

Математикалық білім беру мәселелерін талқылайтын математиктердің еңбектер тобында олар логикалық тұрғыдан дұрыс ойлау қабілетін, бұл арқылы пайымдаудың айқындылығын, жүйелілігін және бөлшектеуін, логикалық нәтижелерді шығара білуді, оларды дәлелдеу, т.б. [12, б. 21]. Ал кей жерлерде П.М. Эрдниев «математиканы оқытудың ең жоғарғы мақсаты логикалық (математикалық) ойлауды дамытуға бағытталған» дейді [14, б. 195].

Математикалық ойлау А.И. Маркушевичтің пікірінше, бұл дағдылар:

- маңызды емес бөлшектерден абстракциялау және мәселенің мәнін көрсету;

- математикалық қатынастардың сипатын анықтау:

а) тапсырыс

б) керек-жарақтар

в) мөлшерлер

г) шаралар

д) кеңістіктік орналасу [15, б. 9]

А.Н. Колмогоров пен С.И. Шварцбург материалмен жұмыс істей білудің маңыздылығы туралы ойларын айтады: өмірлік жағдаятты математикалық тілге аудару, жинақталған математикалық материалды (ақпаратты) жүйелеу және оларды түрлендіру.

Адамның ойлауы, кез келген психикалық құбылыс сияқты, адамның өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруының нәтижесі болып табылатын жеке қасиеттерге ие.

В.А. Крутецкий өзінің «Мектеп оқушыларының математикалық қабілеттерінің психологиясы» атты еңбегінде математикалық тұрғыдан өте дарынды мектеп оқушыларының арасында психиканың ерекше ұйымдасып, оны «ақыл-ойдың математикалық бағдары» деп атайтынын көрсететін бақылаулар туралы айтады. Көбінесе бұл қасиет мектеп оқушыларында 7-8 жастан бастап көріне бастайды және кейінірек өте кең таралады.

Математикалық ойлау мәселесіне күмәнмен қарайтын математиктер де (мысалы, Л. С. Трегуб, Г. Фрейндеталь және т.б.) бар. Бұл көзқарас математикалық ойлауға мәнді рөл берілмейтіндігінен, сондықтан оның ұғымдық күшінің болмауынан көрінеді. Бұл ойды барынша анық айтқан Л.С. Трегуб: «математикалық ойлаудың арнайы әдістері жоқ» десе [46, б. 7], ал Г. Фрейндеталь «математикалық ойлаудың мәні неде екендігі туралы әлі де сенімді жауап беру мүмкін емес» деп күдіктене жазады [46, б. 7].

Математикалық ойлауды зерттеуді шетелдік және отандық психологтар жүргізді. Л.И. Ланданың бірқатар зерттеулері осы мәселеге арналған. Бұл топтаманың алғашқы еңбектерінің бірі – «Оқушылардың ойлауын зерттеудегі кейбір кемшіліктер туралы» – Л.И. Ланда «ойлау қабілетінің» психологиялық табиғатын, ішкі механизмін ашу қажеттілігі туралы мәселені көтереді. В.А. Крутецкий математикаға қабілетті балаларды анықтап, олардың математикалық материал бойынша ойлауының көріністерін зерттеді. Бұл зерттеуде математикалық қабілеттердің құрылымындағы негізгі қабілет «математикалық объектілерді, қатынастарды және әрекеттерді жалпылау қабілеті» болды, бұл оның пікірінше, математикалық материалға қатысты нақты қабілет болып табылады [10, б. 103].

Математикадағы логикалық ойлаудың аспектілері біздің отандастарымыздың еңбектерінде де айқындалған.

Қ. Жарықбаевтың еңбектерінде «Баланың логикалық ойлауын дамыту, ұғымдарын өсіру – науқандық жұмыс емес. Ол әрбір сабақ үстінде, мектептегі барлық тәлім-тәрбие барысында ұдайы жүргізілетін жұмыс. Мұнда оқушылардың жас ерекшелігі де қатты ескеріледі» - делінген [17, б. 38].

Психолог Н.С. Жубаназарованың еңбектерінде – бастауыш сыныпта арифметикаға кіріспені оқушыларда шама түсінігін қалыптастырудан бастайды. Арифметиканы оқытуды ұйымдастыруға қатысты, шама түсінігі негізінде бірлік түсінігін енгіземіз. Шама мен өлшеуді енгізгеннен кейін, кез келген сан өлшеу операциясының нәтижесі ретінде шығады. Бұл сандық қатынастарды бағалаудың эмпирикалық ықпалы. Сандық қатынастарды бағалауда көзқарастың және оқушы позициясының өзгеруі математикалық ойлаудың

дамуына, оқуы ойлауының өзгеруіне алып келеді, ал бұл математикалық білімнің мақсаты логикалық ойлау болып, бала өзінің көзқарастарын білуге қол жеткізе алады [18, б. 17].

Балалардың ойлауын дамытуда мектептегі оқу-тәрбие процесі шешуші рөл атқарады. Бастауыш мектеп жағдайында бала ойлауы қалайша дамып отырады?. Бала ойлауын дамыту үшін мұғалім тиісті жұмыстар жүргізіп отыруы тиіс. Осындай ойлау тәрбиесіне қатысты шаралардың кейбірі мыналар:

1. Балаларды белгілі ережелер (грамматикалық, математикалық) жөнінде өз беттерінше қорытынды жасай алуға үйрету үшін мұғалім сабақта мүмкіндігінше эвристикалық әдісті пайдаланып отыруы қажет. Оқу материалдарын балалардың ойлау қабілеті жетерліктей жас өзгешеліктерін ескере отырып ұйымдастырса ғана, оның ойлау қабілетінің дамуына мүмкіндіктер туады.

2. Балалардың сөйлеу қабілетін дамытып отыру олардың ойлауын дамытуға үлкен әсерін тигізеді.

3. Ойлау қабылдаулар мен елестердің негізінде жасалады. Сондықтан оқушының сабақты мүмкіндігінше жақсы қабылдай алуына, елестердің тиянақты қалыптасуына мұғалім айрықша қамқорлық жасамаса болмайды.

4. Мұғалім балаларды үнемі ойланып оқуға бағыттауы тиіс. Бұған оқу процесін жүйелі ұйымдастыру, сабақта бала логикасын дамыта алатын мүмкіндіктерді мол пайдалану арқылы жетуге болады.

5. Оқушылардың өз беттерінше жасаған ой операциясының дұрыс-бұрыстығын тексертікізу, олардың бір мәселенің өзін түрлі жолдармен шешуге үнемі бағыттап отыру (тапқыштық пен зеректік) ойлауды қажет ететін мысалдар құрастырту, есептер шығару, шығармалар жаздыру бала ойлауын тәрбиелеудің тиімді жолдары.

6. Ойлауды тәрбиелеу бала психологиясын жан-жақты дамыумен тығыз ұштасып жатады. Бұл оның білуге құмарлығын, тану қызығуларын көзқарасымен сенімін тәрбиелеумен қоса жүргізілуі тиіс. Мысалы, қораш сөз, солғын сезім ойдың айқын болуына бөгет жасайды, ал ақылға қонымды жақсы сөз жанға жылы тиіп, адамды небір тамаша сезімдерге жетелейді. Қысқасы ой тәрбиесі адамның психологиясын жан-жақты етіп тәрбиелеумен ұштасып жатады деген пікірді жақсы дәлелдейді.

Біз зерттеу жұмысымызда математиканың ойлауды дамытудағы алатын орны туралы ғалымдардың нақты дәлелдері мен зерттеулерін қарастырып, ұсынған өз бағдарламаларын мысал ретінде көрсетуіміздің өзіндік себебі бар. Алдағы уақытта бастауыш сынып оқушыларының математикалық индуктивті ойлау қабілетін дамыту бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ұсыныстар беру жоспарлануда.

Әдебиеттер:

1. Леонтьев А.Н. Мышление // Хрестоматия по психологии. Психология мышления. М., МГУ, 1981 г.
2. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. М., Просвещение, 1969 г.
3. Раев А.И. Умственное развитие школьников в условиях программного обучения. Ленинград, 1977 г.
4. Раев А.И. Управление умственной деятельностью младших школьников. Ленинград, 1976 г.
5. Атаханов Р. Математическое мышление и методики определения уровня его развития. Москва – Рига, 2000 г.
6. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников. М., Просвещение, 1968 г.
7. Максимов Л.К. Развитие основных компонентов теоретического мышления школьников. Дисс. на соиск. уч. ст. канд. психол. наук. М., 1979 г.
8. Епишева О.Б. Технология обучения математике на основе деятельностного подхода. М., Просвещение, 2003 г.
9. Маркушевич А.И. Об очередных задачах преподавания математики в школе. // Математика в школе, № 2, 1962 г.
10. Жубаназарова Н.С. Бастауыш мектеп оқушыларының математикалық ойлау іс-ірекетін дамыту: Автореф. канд. дис. – А., 2005. - 30 б.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ПРОЯВЛЕНИЙ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ ЛИЦ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА

Қонысбай Т.Е., Аймаганбетова О.Х.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Бұл мақалада психологиялық құбылыс ретінде егде жастағы адамдардың эмоционалды әл-ауқатын теориялық және әдіснамалық зерттеудің негізгі нәтижелері келтірілген. Эмоционалды әл-ауқатты түсінудің негізгі проблемалары және алдыңғы факторлар, қолайсыздықтың себептері және оның депрессиялық тенденциялар ретінде мүмкін көріністері, сондай-ақ құбылыстың көріну ерекшеліктері ашылады. Кеш жетілу дағдарысын зерттеудің өзектілігі, эго-жеке тұлғаның негізгі аспектілерімен даналық жасына өтудегі мүмкін қиындықтар негізделді. Теориялық талдау негізінде Э. Эриксон мен Е. Л. Солдатова бойынша нормативтік жас дағдарыстары туралы гипотезалар қалыптасады.

Кілттік сөздер: кеш жетілу, эго-сәйкестілік, жас дағдарыстары, эмоционалды әл-ауқат, жасқа байланысты неоплазмалар, депрессиялық тенденциялар.

В статье изложены основные результаты теоретико-методологического исследования эмоционального благополучия пожилых людей как психологического феномена. Раскрываются главные проблемы понимания эмоционального благополучия и предшествующие факторы, причины неблагополучия и его возможные проявления как депрессивные тенденции, а также особенности проявления феномена. Обосновывается актуальность изучения кризиса поздней зрелости, возможные трудности к переходу возраста мудрости с основными аспектами эго-идентичности личности. На основе теоретического анализа формируются гипотезы о нормативных возрастных кризисах по Э. Эриксону и Е.Л. Солдатовой.

Ключевые слова: позднезрелый возраст, эго-идентичность, возрастные кризисы, эмоциональное благополучие, возрастные новообразования, депрессивные тенденции.

This article presents the main results of a theoretical and methodological study of the emotional well-being of older people as a psychological phenomenon. The main problems of understanding emotional well-being and the preceding factors, the causes of distress and its possible manifestations as depressive tendencies, as well as the features of the phenomenon are revealed. The relevance of studying the crisis of late maturity, possible difficulties in the transition of the age of wisdom with the main aspects of the ego-identity of the individual is substantiated. On the basis of the theoretical analysis, hypotheses are formed about normative age crises according to E. Erikson and E.L. Soldatova.

Keywords: late adulthood, ego-identity, age-related crises, emotional well-being, age-related neoplasms, depressive tendencies.

Введение. Актуальность данного исследования обусловлена в первую очередь практической значимостью изучения эмоционального благополучия пожилых людей. Можно сказать, что старение населения представляет одну из сложных социальных проблем в обществе и в науке. В пожилом возрасте происходят изменения социального статуса, связанное с прекращением трудовой деятельности, возможным отсутствием внешних коммуникации, снижением материального состояния, семейного статуса, зависимостью от членов семьи, которые могут привести к депрессивным состояниям, апатии, ухудшению здоровья или обострению хронических заболеваний, одиночеству, тревоге, ощущению беспомощности и собственной невостребованности.

Данные, полученные в настоящем исследовании, имеют значение:

- для установления депрессивных тенденции проявляющихся в поведении и личности казахстанцев пенсионного возраста из разных национальностей (казахи и русские);
- для выявления особенностей течения нарушения психологического спектра и осознание их пожилыми людьми;
- для сравнения показателей и тем самым сделать заключение на их основе;
- для разработки индивидуальных и профилактических программ психологической реабилитации для помощи пожилым людям справляться самостоятельно и с помощью близких при проявлениях особенностей эмоционального неблагополучия и изучение социо-демографических, клинических и психологических факторов риска их возникновения.

Цель исследования: выявить особенности эмоционального благополучия лиц пожилого возраста.

Эмоциональное благополучие как психологический феномен.

Благополучие как совокупность объективных обстоятельств, определяющих оптимальное течение жизни человека, отражает наличие необходимых ему благ или указывает на субъективную оценку овладения этими благами. Субъективное ощущение благополучия является основанием внутренней гармонии человека, позволяющей ему эффективно функционировать и развиваться. Учитывая семантическую широту и неоднозначность понятия благополучия, в настоящее время исследователи сосредотачиваются на различных сторонах данного феномена. В зарубежной психологии различаются понятия субъективного и психологического благополучия. Термин «субъективное благополучие» связан с одним конструктом и инструментарием, а термин «психологическое благополучие» связан с другим конструктом и инструментарием. Работы отечественных авторов посвящены анализу таких аспектов благополучия, как эмоциональное благополучие (Александрова, Данилова, Калина, Пахалкова, Одарущенко), психоэмоциональное благополучие (Петунова, Подольский, Карабанова, Идобаева, Хейманс, Бережнова, Склярова, Склярова, Карташова), личностное благополучие (Батурин, Башкатов, Гафарова), а также материальное, физическое, психологическое, духовное, социальное благополучие (Л.В. Куликов, А.В. Воронина, Н.А. Батурин, С.А. Башкатов, Н.В. Гафарова) [1, с.2].

Эмоциональное благополучие – это показатель, по которому определяется эмоциональное состояние личности, а именно качественные аспекты. Это очень важный показатель для оценки психологического состояния в данное время или в определенный промежуток времени личности, и насколько жизненно необходимые потребности по А.Маслоу покрываются, это может быть потребность в элементарных материальных благах, потребность в безопасности и защите, возможно потребность в каких-либо социальных контактах, общении субъекта и адекватное взаимодействие с миром.

«В экзистенциально-гуманистической философской антропологии и «вершинной» психологии (Б. Г. Ананьев, К. Бюлер, К. Роджерс, С. Л. Рубинштейн, А. Маслоу, В. Франкл и другие) человек рассматривается как высшая ценность, особое внимание уделяется его способности к развитию и саморазвитию, стремлению к «акме». Эта способность определяет самоактуализацию как стремление человека к самовоплощению, к актуализации заложенных в нем потенциалов, проявляющееся в стремлении к видовой идентичности. Понятие «самоактуализация», означает практический аспект деятельности на внешнем плане, поступки и действия, направленные на выполнение жизненного плана. Оно тесно связано с понятием самореализации [2, с.10].»

Если актуализация (actualization) - имеет значение деятельности как процесса, трату сил (от латинского корня *ictus* - поступок), имеющую вещественный результат, то реализация (realization), в истолковании Оксфордского словаря современного английского языка - это прежде всего, осознание, мыслительная (когнитивная) деятельность. Е.Е.Вахромов (2001) видит проявления самореализации в построении и корректировке, перестройке «концепции Я», включая «идеальное Я», картины мира и жизненного плана, осознании результатов предшествующей деятельности. Самоактуализация и самореализация оказываются, таким образом, двумя неразрывными сторонами одного процесса, процесса развития и роста, результатом которого является самоактуализировавшаяся личность, человек, максимально раскрывшая и использующая свой потенциал [2, с.11].

Согласно Д. Ялом (2008), старость является периодом важных для человека изменений, так как именно в этот период жизни человека открывается возможность экзистенциального видения собственного бытия. Целостный взгляд на жизнь помогает понять смысл собственной деятельности, примириться, принять свою личность и свое прошлое, наметить поправки и обрести совсем новое и холистическое осмысление

собственного бытия. Следовательно, в этом новом экзистенциализме человек должен понять смысл своего существования и уровень своего восприятия концепции «Я».

Понятие кризиса возрастного развития периода поздней зрелости.

Нормативно возрастные кризисы развития — это переходные этапы возрастного развития, занимающие место между стабильными (литическими) возрастами. В советской психологии понятие кризиса введено Л. С. Выготским и определяется как целостное изменение личности ребёнка, регулярно возникающее при смене (на стыке) стабильных периодов, обусловленное возникновением основных психологических новообразований. В психологии существует множество подходов к определению и классификации возрастных кризисов развития [3, с.301].

Основы понимания кризиса развития были заложены Л.С. Выготским. Опираясь на философские идеи развития и количественных изменений, качественных преобразований, Выготский выделил стабильные (литические) и критические периоды (кризисы) развития. Противоречия и кризисы являются движущей силой развития, следовательно человек развивается только через успешное прохождение этих кризисов и вследствие этого появляются возрастные новообразования.

Возрастное новообразование – системное личностное качество, приобретение, соответствующее определенному возрасту, которое определяет новый взгляд человека на мир. Возрастные новообразования в период зрелости опосредованы задачами следующей возрастной стадии, латентно формируются в предшествующей стадии, проявляются и интериоризируются в периоды нормативных кризисов. Интериоризация новообразований зрелости в возрастном кризисе определяет психологическую готовность к переходу на следующий возрастной этап [4, с.1].

Переход к пенсионному возрасту (возрасту мудрости). Характеристики образа возраста: сохранение активности, мудрость, хранение опыта, солидность, степенность, забота о здоровье, пассивность, снижение возможностей, смирение с изменениями. Новообразования кризиса перехода к пенсионному возрасту (возрасту мудрости) описаны не были, хотя очевидно, что теоретическая концепция нормативных кризисов Е.Л. Солдатовой может быть использована и для описания развития в период старости [5].

Возрастными новообразованиями этого периода являются:

- обретение отстраненности от происходящего, созерцательности, отсутствия жизненных целей, ориентации на прошлое;
- резюмирование прожитой жизни;
- осознание и решение экзистенциальной проблемы конечности бытия;
- перенос энергии на другие формы активности и на новые роли;
- адаптация к физическим изменениям [5, с.111].

По Э. Эриксону, основной задачей периода поздней зрелости (мудрости) является обретение целостности эго (эго-интеграции) [6], которой характерны такие особенности как:

- личностное пристрастие к порядку и осмысленности;
- постнарциссическая любовь человеческого эго, как переживание опыта, который передает некий духовный опыт и жизненный смысл, несмотря на то какой ценой оно достигнуто;
- принятие своего индивидуального жизненного пути как то, что было суждено случиться и не заменяющегося;
- новая, отличающаяся любовь к своим родителям;
- доброжелательное отношение к прежнему образу жизни, придерживавшимся принципам и деятельности как к аспектам человеческой культуры.

Выводы. Эмоциональное благополучие у пожилых людей является очень важным феноменом проявляющих их качество жизни, удовлетворенность жизнью и диагностически важным качественным показателем, определяющим благополучное или неблагополучное перенесение возрастного кризиса развития личности. Тем самым, при благополучном

перенесении, переход личности к стадии мудрости и целостности с последующим возрастным новообразованием либо же отчаяние и одиночество при неблагоприятном переживании кризиса. И следовательно, отчаяние, одиночество и неудовлетворенность своей жизнью, своим прошлым определяется как эмоциональное неблагополучие. И прежде всего несамоактуализировавшиеся и не достигшие эго-идентичности к позднзрелому возрасту люди пожилого возраста, у которых не удовлетворены какие-либо потребности по пирамиде Абрахама Маслоу, являются наиболее уязвимой социальной группой. И поэтому данная статья и научная работа является очень актуальной, практически значимой и потребностной.

Таким образом, теоретический анализ дает понять следующее:

- субъективное ощущение благополучия человека является основанием его внутренней гармонии, позволяющей эффективно функционировать и развиваться;
- старость является периодом важных изменений для человека, так как дает возможность видеть экзистенциальность бытия;
- самая основная задача возраста мудрости является обретение эго-идентичности;
- новообразования поздней зрелости: личностное притяжение к порядку и осмыслению; формирование созерцательной, сдержанной, внутренне независимой жизненной позиции; адаптация к социальным и физическим изменениям; перенос энергии на другие виды активности; достижение компромисса с «Я» эго-идентичностью как целостная личность

Литература

1. Карапетян Л.В. Феноменологический анализ эмоционально-личностного феномена, - Екатеринбург: Мир науки, культуры, образования, 2017. – 6 с.
2. Бетина Е.М. Самореализация личности в пожилом возрасте через преодоление возрастного кризиса: Диссертация. – Тамбов: Издательство Тамбовского Университета, 2007. – 177 с.
3. Зинченко В.П., Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь. — М.: АСТ, СПб.: Прайм-Еврознак, 2008. – 630 с.
4. Солдатова Е.Л. Структура и динамика нормативного кризиса перехода к взрослости: Монография. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. – 267 с.
5. Завьялова И.Ю. Психологический анализ развития личности в нормативном кризисе поздней взрослости. – Урал: Изд-во ЮУрГУ, Вестник №19, 2012. – 112 с.
6. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб.: Лет. сад, 2000. – 415 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОНЯТИЯ САМООЦЕНКИ В ПСИХОЛОГИИ

Мамбеталина А.С., Кайргожина Д.

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва
Астана, Казахстан*

Мақалада автордың осы психологиялық феномен туралы түсінігін алу үшін өзін-өзі бағалау тұжырымдамасына ғалымдардың әртүрлі көзқарастарын зерттеуге және оларды жалпылауға тырысады. Мақала авторы психологиядағы өзін-өзі бағалау ұғымын осы құбылысты басқа зерттеушілердің бағалау призмасы арқылы егжей-тегжейлі қарастырады, ал мақалада әрбір көзқарастың сипаттамасы мен оның сипаттамасы берілген. Автор қазіргі уақытта өзін-өзі бағалаудың мәнін түсінуге, оның концептуалды табиғатын анықтауға, әрекет тетіктерін белгілеуге және оның әрбір адамның дамуы мен өміріндегі рөлін ашуға тенденциялардың күшеюі туралы қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: өзін-өзі бағалау, тұлға, жеке тұлға, өзара әрекет, түсіну, рөл, әлеуметтік, тәжірибе, мінез-құлық.

В статье предпринимается попытка исследовать различные подходы ученых к понятию самооценки и обобщить их с целью выведения авторского понимания данного психологического феномена. Автор статьи подробно рассматривает понятие самооценки в психологии через призму оценки данного явления другими исследователями, при этом в статье приводится характеристика каждой точки зрения и ее описание. Автор приходит к выводу, что в настоящее время происходит усиление тенденций к пониманию сути самооценки,

выявлению ее концептуальной природы, установлению механизмов действия и раскрытия ее роли в развитии и жизнедеятельности каждого человека.

Ключевые слова: самооценка, личность, индивидуум, взаимодействие, понимание, роль, социальный, опыт, поведение.

The article attempts to explore the various approaches of scientists to the concept of self-esteem and generalize them in order to derive the author's understanding of this psychological phenomenon. The author of the article examines in detail the concept of self-esteem in psychology through the prism of the assessment of this phenomenon by other researchers, while the article provides a description of each point of view and its description. The author comes to the conclusion that at present there is an increase in tendencies towards understanding the essence of self-esteem, identifying its conceptual nature, establishing the mechanisms of action and revealing its role in the development and life of each person.

Keywords: self-esteem, personality, individual, interaction, understanding, role, social, experience, behavior.

Введение. На современном этапе развития общества все большее значение приобретают различного рода образы, в которых личность предстает перед ним. Именно они способны переносить информацию, знания, эмоции, эстетические ощущения, ценности, воздействуя не только на сознание, но и на подсознание. Все получаемые из разных источников индивидуумом образы оказывают свое влияние на вкусы, предпочтения, ценности, поведенческие стратегии той или иной личности или социальной группы. После чего происходит закрепление новых практик и фиксируются новые образцы поведения, которые определяют в целом способы познания. Казахстанское общество предъявляет все возрастающие требования к внешнему виду человека, причёске, одежде, манерам. От внешнего облика часто зависят получение престижной работы, карьерный рост, качество взаимоотношений с окружающими, а также их оценка личности в целом, одним словом, все то, что составляет понятие социальной репутации индивида. Принимая это во внимание, создается ощущение, что человеку 21 века необходимо уделять много времени внешнему имиджу, а также вкладывать силы и средства в его формирование. Сюда входит: покупка стильной, брендовой одежды, поддержание своего облика в привлекательном виде (парикмахерские, салоны красоты, пластические операции, занятия спортом). И чем больше личность вкладывает в себя и свой образ, тем больше мы предполагаем, что внешний образ и самооценка человека имеют взаимосвязь. Так как ниже мы описываем исследования ученых о влиянии самооценки на взаимоотношения с окружающими людьми и как важно человеку быть среди себе подобных.

«Самооценка – это процесс, в течение которого личность оценивает себя, свои качества и возможности, а также определяет свое место среди других. Наличие самооценки и ее уровень влияет на взаимоотношения человека с окружающими его людьми, насколько он к ним критичен и требователен, как относится к своим достижениям и ошибкам» [1. С.352]. Исходя из этого, можно сказать, что самооценка определенным образом оказывает свое воздействие на результативность деятельности человека, а также на развитие личности в перспективе.

Составляя ядро личности, самооценка представляет собой значимый регулятор поведения человека. Сложившаяся самооценка является совокупным результатом систематического и непрерывного сравнения: того, что есть в самой личности с тем, что она наблюдает у окружающих ее людей. Имея какие-то представления о самом себе, человек начинает более внимательно смотреть на других людей, сопоставляя себя с ними, делая определенные выводы по тем или иным проявлениям характера других людей, их переживаний, поступкам. Это все является основой личностной самооценки, определяя тем самым психологическое самочувствие индивида.

Основная часть

Как известно, содержание понятия самооценка в психологии изменяется и развивается на протяжении длительного времени. Исследователи изучали понятие самооценки, обогащая его все новым и новым пониманием. Процесс данных исследований мы отразили в таблице 1.

Таблица 1 - Исследование понятия самооценки в психологии

Автор	Характеристика	Описание
Уильям Джеймс	Первый ввел понятие «самооценка», «образ самого себя» в структуру личности	Так, согласно Джеймса имеют место 3 аспекта: – элементы, составляющие самооценку; – эмоции и чувства, которые при этом вызываются; – поступки. Также Джеймс ввел деление на следующее: личность физическая, социальная, духовная. В процессе изучения элементов, составляющих личность исследователь обратил внимание на чувства и эмоции, которые рождаются благодаря указанным выше элементам, то есть он рассмотрел самооценку, которую также показал, как составную из двух разновидностей: недовольство и довольство самим собой [2, с.86].
Зигмунд Фрейд	Рассматривает индивидуум как существо, ведомое сексуальностью и агрессией. Подсознание такого индивидуума содержит подавленные инстинкты	В действительности индивидуум не может осознавать себя. Также он не понимает, как правило, настоящей причины и мотивов, почему он совершает те или иные поступки, или испытывает те или иные чувства. Основываясь на этом Фрейд почти не исследует самооценку, большее внимание он уделяет суперэго. «Структура личности отображает систему, интернализованную индивидуумом, в которой есть место нормам и стандартам, принятых в обществе, также данная система может перейти от родителей благодаря наказаниям и поощрениям.» [3, с.17]
Беррес Фредерик Скиннер	Ученый все связывает с пережитым человеком опытом	«Теория оперантного научения», которая принадлежит данному ученому, основывается на понимании человеческого развития как результата взаимодействия, в котором с одной стороны выступает индивид с другой – внешняя среда. Данное взаимодействие происходит через негативный или позитивный опыт. Полученный опыт может в будущем подавлять или наоборот стимулировать повторение поведения индивида. В этой связи, главным образующим фактором самооценки выступает отрицательный или положительный опыт, посредством которого личность понимает, что она из себя представляет [4, с.63].
Альберт Бандура	Данная концепция, отражает становление и эволюцию поведенческих идей Скиннера	«Бихевиоризм получил свое развитие в американской психологии, основывается на том, что не приемлет сознание в качестве предмета научного исследования, также отрицает возможность сознания сводить психику к разным поведенческим формам [1, с.42].
Горбачева В.А., Акудинова Н.Е., Бронников И.Н.	Рассматривают самооценку через важность деятельности человека.	Самооценка формируется с помощью осуществления деятельности, а также посредством понимания и осознания результатов данной деятельности. Так индивидуум начинает осознавать себя самого как действующего субъекта этой деятельности. В этой связи, основная роль в становлении и развитии личности отведена фактору внешней среды, всему тому, что участвовало в воспитании, например, проблемам семейного и школьного коллектива, трудового и т.д. При этом второстепенную роль играют наследственные факторы [5, с.16].

Альфред Адлер	Считал, что самооценка начинается формироваться с чувства неполноценности, которое ребенок получает еще в детстве. Это происходит потому, что дети беспомощны, нуждаются в опеке окружающих и переживают зависимость	«Детский опыт оставляет у ребенка значительные переживания неполноценности, что он получает, когда происходит сравнение его с окружающими. Взрослые сильные и большие, они все могут сами. Как только данный симптом появляется, вся оставшаяся жизнь сосредотачивается на борьбе за достижение превосходства над внешним, постоянным стремлением чем-то отличаться, в одних случаях становиться совершенным и безупречным, в других – с точностью до наоборот» [3, с.12].
Карл Роджерс	«Самость» и «Я-концепция» основа для понятия самооценки	Главная часть в формировании «Я-концепции» заключается в оценке личности окружающими его индивидуумами, начиная с детского и заканчивая подростковым периодом. Так, «Я-концепция» проходит свое становление и развитие в процессе социализации, то есть благодаря взаимодействию с другими людьми. Исследователь считал, что «Я-концепция» не может осуществлять контроль действий человека. Данная концепция отображает основную роль сознательного опыта личности, при этом ее поведение может только корреспондироваться с ней. Концепция состоит как из восприятия того, кто мы, так и из того, какие мы должны быть или какими мы бы хотели бы быть [6, с.89].
Гордон Олпорт	Формирование самооценки происходит в процессе эволюции проприума	«Проприум представляет собой все аспекты индивида, творящие из него уникальную личность. Он содержит в себе все, в том числе и положительное, что развивает природу человека» [3, с.326]. Данный процесс включает 7 стадий. Возраст около 3-х лет, это 3-я стадия, происходит формирование чувства самоуважения, далее, в течение 5-й стадии происходит формирование образа себя. Указав на эти аспекты Олпорт предложил еще – познание самого себя. По мнению исследователя, данный аспект превосходит все другие и представляет собой завершение развития проприума [7, с.105].
Эрик Фромм	Поведение индивидуума можно понять только через призму культуры, которая на него влияет и в реальный отрезок времени.	Настоящее время характеризуется отсутствием каких-либо строгих социальных, политических, экономических и религиозных установок, в отличие от пошедших веков. Человек боролся за свободу, с которой вместе пришло и чувство одиночества, а также отчужденности и незначительности себя самого. Возникающие проблемы люди разрешают неоднозначно. В качестве альтернативы выступает отказ от свободы путем подавления своей индивидуальности. Исследователь определяет ряд стратегий, которые активно применяют люди, чтобы избежать свободы. Основной – авторитаризм. Его определяют в качестве «тенденции по объединению индивида с кем-то или чем-то внешним для овладения силой, которая была потеряна вместе со своим «Я» [8, с.163]. Другое: деструктивность. Преодолевая чувство

		неполноценности, человек начинает покорять и унижать других людей [8, с.191]. Третье – конформизм, проявляющееся в виде полного подчинения приняты социальных норм, которые отвечают за правильное поведение в обществе. «Индивидуум уже не может быть самим собой, человек становится тем, каким требует культурная модель и поэтому все становятся одинаковыми, именно такими, какими их хотят видеть те, кто продолжают править этим обществом.» [8, с.208]
Бороздина и др.	Самооценка – это наличие критической позиции индивида по отношению к тому, чем он обладает, но это не констатация имеющегося потенциала, а именно его оценка с точки зрения определенной системы ценностей.	Поэтому самооценка отвечает на вопрос, не что Я имею, а чего это стоит, что это значит, означает? По итогам проводимой самооценки формируется то или иное отношение к себе, позитивное или негативное, с чертами отрицания, неприятия [9, с.4].
Примечание: составлено автором на основе данных указанных источников		

Как видим, авторы выделяют разные аспекты формирования самооценки: наследственность, семейные отношения, свободу, достижения личности в самых разнообразных видах деятельности и прочее. В большинстве своем, факторы, влияющие на формирование того или иного уровня самооценки, можно объединить в две большие группы: семейные и социально-деятельностные.

Заключение

Таким образом, в понятие самооценка входит широкий комплекс физических, поведенческих, психологических и социальных проявлений личности, связанных с оценкой личностью самой себя. При этом в настоящее время происходит усиление тенденций к пониманию сути самооценки, выявлению ее концептуальной природы, установлению механизмов действия и раскрытия ее роли в развитии и жизнедеятельности каждого человека. Анализ большого количества литературных источников, посвященных теоретическим и эмпирическим исследованиям самооценки, наводит на осознание того, что разным вопросам самооценки посвящено огромное количество научных и практических изысканий, но при этом до сих пор не имеется единообразного, точного, теоретически определенного понятия «самооценка». В этой связи важно акцентировать внимание на том, что автору данной статьи наиболее импонирует точка зрения Л.В. Бороздиной, определяющая самооценку как автономный, очень важный элемент самосознания, который в значительной мере может предопределять личностный комфорт или дискомфорт, отражающий уровень удовлетворения субъекта самим собой.

Литература

1. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология. Словарь. - М., Издательство политической литературы, 1990. - С.352
2. У. Джеймс. Психология. М., Педагогика. 1991. - С.86..
3. Л. Хьелл, Д. Зиглер. Теория личности. – СПб, 1999
4. Skinner B.F., About Behaviorism. - New York: Knopf, 1974.
5. Мисюрина Т.Э. Преодоление неадекватной самооценки у старших подростков в процессе их приобщения к общественно-полезной деятельности. Алма-Ата, 1978. - С.16.
6. Rogers C.R., A Theory of Therapy, Personality and Interpersonal Relationship, As Developed in The Client-Centred Framework, In S.Koch Ed., Psychology: A Study of a Science. - New York: McGraw-Hill, 1959. - vol.3, 134-256. .
7. Allport G.W., The Person in Psychology. Selected Essays. - Boston. Beacon Press, 1968. - 105

ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИИ И ЖИЗНЕСТОЙКОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СПОРТСМЕНОВ В ПЕРИОД ПОДГОТОВКИ К СОРЕВНОВАНИЯМ

Красмик Ю.Н., Аймагамбетова О.Х.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Спортшының мотивтерін бақылау қажеттілігі спорттық мансап қалыптасуының барлық кезеңдерінде туындайды. Мотивация – спорттық іс-әрекеттің негізі және спортшының психологиялық дайындығының жетекші құрамдас бөлігі. Жүктеме факторларының әрекетіне төзімділік дәрежесі жетекші мотивтердің күшіне байланысты. Осыған байланысты, трансформациялық күресу үшін мотивацияны құру ретінде спортшылардың төзімділігін зерттеу қызығушылық тудырады. Зерттеуге орташа жасы 23,9 жастағы 60 кәсіпқой спортшы қатысты. Зерттеу базасы: Алматы спорт академиясы, Қазақстан армрестлинг федерациясы, KZ ауыр атлетика федерациясы, APF пауэрлифтинг федерациясы. Тестілеу: В.И. Тропниковтың спорттық іс-әрекет мотивтерін зерттеу әдістемесі; Е.А. Калинин «Спорттық іс-әрекет мотивтері» сауалнамасы (СІМ); Д.А. Леонтьев пен Е.И. Расказовамен бейімделген С. Мадди төзімділік сынағы. Зерттеу спорттық белсенділік мотивтері мен төзімділіктің құрамдас бөліктері арасындағы оң корреляцияны анықтады.

Түйін сөздер: мотивация, мотивациялық профиль, төзімділік.

Необходимость управления мотивами спортсмена возникает на всех этапах становления спортивной карьеры. Мотивация - основа спортивной деятельности и ведущий компонент психологической подготовки спортсмена. Степень выносливости к действию факторов нагрузки зависит от силы ведущих мотивов. В этой связи интерес представляет изучение жизнестойкости спортсменов как создание мотивации к трансформационному совладанию. В исследовании принимало участие 60 профессиональных спортсменов, средний возраст 23,9 лет. База исследования: Академия спорта г.Алматы, Федерация армрестлинга Казахстана, Федерация тяжелой атлетики КЗ, Федерация пауэрлифтинга APF. Тестирование: методика изучения мотивов спортивной деятельности В.И.Тропникова; опросник «Мотивы спортивной деятельности» (МСД) Е.А. Калинина; тест жизнестойкости С.Мадди, адаптация Д.А. Леонтьева и Е.И. Рассказовой. В ходе исследования выявлены положительные корреляционные связи между мотивами спортивной деятельности и компонентами жизнестойкости.

Ключевые слова: мотивация, мотивационный профиль, жизнестойкость.

The need to manage the motives of an athlete arises at all stages of the formation of a sports career. Motivation is the basis of sports activity and the leading component of psychological preparation of an athlete. The degree of endurance to the action of load factors depends on the strength of the leading motives. In this regard, it is of interest to study the resilience of athletes as creating motivation for transformational coping.

The study involved 60 professional athletes, average age 23.9 years. Research base: Almaty Sports Academy, Arm Wrestling Federation of Kazakhstan, KZ Weightlifting Federation, APF Powerlifting Federation. Testing: methods of studying the motives of sports activity by V.I.Tropnikov; questionnaire "Motives of sports activity" (MSD) by E.A. Kalinin; test of resilience by S.Maddi, adaptation by D.A. Leontiev and E.I. Rasskazova.

The study revealed positive correlations between the motives of sports activity and the components of resilience.

Keywords: motivation, motivational profile, resilience.

Введение

Профессиональный спорт, включает в себя не только участие в соревнованиях и победы, но и подготовку к ним, которая сопряжена с длительным напряжением, стрессом, тревогой, накапливающейся усталостью, травмами, потерей мотивации. Спорт можно рассматривать как феномен, имеющий две стороны: первая сторона связана с процессом профессиональной и личностной самореализации, вторая сторона представляет собой тяжелейшие нагрузки на человеческий организм, что требует от спортсмена сохранения устойчивой положительной мотивации к ежедневным нагрузкам, формирования активной внутренней установки на самосовершенствование, саморазвитие и совладание с трудностями[1, с.2].

При каждодневном тренировочном процессе спортсмену требуется достаточно высокий уровень мотивации, побуждающий его перешагнуть барьер переживания дискомфортных ощущений, возникающих при подготовке к соревнованиям. Степень выносливости к действию факторов нагрузки будет зависеть как от силы ведущих мотивов, так и от способности сохранять работоспособность и устойчивость к перманентному психоэмоциональному напряжению. В этой связи интерес представляет изучение жизнестойкости спортсменов как создание мотивации к трансформационному совладанию, которое подразумевает открытость всему новому, готовность спортсмена активно действовать в стрессовой ситуации подготовки к соревнованиям и выступления на них [2, с.100]. Проведенное исследование английских ученых М. Sheard и J. Golby показали, что спортсмены МСМК оказались более выносливыми, их психологический профиль включает в себя высокий уровень жизнестойкости по сравнению с национальными и клубными спортсменами [3, с.167]. В зарубежные и российские исследования в последние несколько лет уделяют большее внимание проблеме жизнестойкости спортсменов [3-5], однако в Казахстане подобных исследований не проводилось. Вместе с тем казахстанскими учеными уделяется внимание изучению вопросов спортивной мотивации, можно выделить исследования А.М. Ким, Ж.К. Айдосова, Н.Н. Хон, Д.Б. Жанатова, А.Д. Джанкулдукова, Т. Момбек, Н.С. Жубаназарова, Ж.К. Шуленбаева, Г.Ш. Джумагулова, А.М. Нуржанова, Р.Т. Бейсекова, Г.О. Жанибекова, О.Х. Аймагамбетова, Ю.Н. Красмик и Ж.С. Мұхамбет. Таким образом, проблемное поле исследования задано исследованием как особенности мотивации и жизнестойкости спортсменов «реализуют» себя в период подготовки к соревнованиям.

Цель исследования: изучить особенности взаимосвязи мотивации и жизнестойкости профессиональных спортсменов.

Выборку исследования составили 60 профессиональных спортсменов, средний возраст 23,9 лет. База исследования: Академия спорта г. Алматы, Федерация армреслинг Казахстана, Федерация тяжелой атлетики КЗ, Федерация пауэрлифтинга АРФ. Гендерный состав достаточно равномерный – 28 мужчин и 32 женщины. Средний возраст мужчин 24,4 лет, средний возраст женщин 23,4 лет. Среди спортсменов представители разных видов спорта: бег, триатлон, пауэрлифтинг, бодибилдинг, дзюдо, гребля, волейбол, каратэ, футбол, художественная гимнастика, кудо, легкая атлетика, настольный теннис, армреслинг и другие.

Психодиагностические измерения были проведены с помощью выбранных нами четырех диагностических методик: методика изучения мотивов спортивной деятельности В.И. Тропникова; опросник «Мотивы спортивной деятельности» (МСД) Е.А. Калинина; тест жизнестойкости С.Мадди, адаптация Д.А. Леонтьева и Е.И. Рассказовой.

В данной работе в качестве основного метода анализа данных выбран корреляционный анализ с применением критерия r-Спирмена. Статистическая обработка данных проводилась с использованием программ SPSS, версия 26.0.

Обсуждение результатов

В ходе эмпирического исследования были выявлены особенности мотивации у спортсменов-профессионалов. Профиль мотивов спортивной деятельности по опроснику МСД Е.А. Калинина показал, что у профессиональных спортсменов завышенная мотивация на достижения (ср. ариф.=32,5), на втором месте у спортсменов-профессионалов находится мотив самосовершенствования (ср. ариф.=31,3) и на третьем месте расположен мотив борьбы (ср. ариф.=28,8), уровень двух мотивов оптимальный. Полученный профиль мотивации профессиональных спортсменов показывает, что у профессиональных спортсменов завышенная мотивация на достижения, что согласно модели мотивации спортсмена высокого класса В.Ф. Сопова [7] является частью особенностей личности спортсмена высокого класса.

По методике В.И. Тропникова в группе профессиональных спортсменов получена следующая иерархия мотивов спортивной деятельности: группа ведущих мотивов включает в себя 4 мотива - мотив физического совершенства (ср. ариф.=35,3), мотив

повышения престижа, желания славы (ср.ариф.=33,1), мотив развития характера и психических качеств (ср.ариф.=31,2) и мотив эстетического удовольствия и острых ощущений (ср.ариф.=31,1). Наши данные в целом согласуются с результатами исследования Н.Г. Аринчиной, которая показала, что спортсмены-профессионалы испытывали достоверно большую потребность в достижениях, в борьбе за эти достижения, в самосовершенствовании и материальном поощрении за достижения [8].

Общий уровень жизнестойкости у спортсменов-профессионалов составляет 78,9 балла, что соответствует среднему уровню стойкого совладания со стрессовыми ситуациями и говорит о сформированной мотивации к трансформационному совладанию на тренировках, соревнованиях, при поражениях и в случаях получения травмы.

Далее был проведен корреляционный анализ взаимосвязей изучаемых мотивов и показателей жизнестойкости, полученные результаты представлены в таблице. Для удобства восприятия данных, в корреляционных таблицах представлены только значимые корреляции.

Таблица 1 – Взаимосвязь изучаемых мотивов и показателей жизнестойкости в группе профессиональных спортсменов

Ро Спирмена	Вовлеченность	Контроль	Принятие риска
Мотив приобретения полезных для жизни умений и знаний (м. Тропникова)		0,265*	0,377**
Потребность в достижении (м. Калинина)	0,319*		
Потребность в борьбе (м. Калинина)	0,251*		
Потребность в самосовершенствовании (м. Калинина)	0,280*		
** . Корреляция значима на уровне 0,01 (односторонняя).			
* . Корреляция значима на уровне 0,05 (односторонняя).			

Из данных представленных в таблице 1 следует, что в группе профессиональных спортсменов компоненты жизнестойкости связаны положительными корреляциями с мотивами спортивной деятельности:

- Вовлеченность связана тремя положительными корреляциями с мотивами спортивной деятельности: с потребностью в достижениях ($r=0,319^*$), потребностью в борьбе ($r=0,251^*$) и потребностью в самосовершенствовании ($r=0,280^*$). Следовательно, можно говорить о том, что мотивы достижения, борьбы, самосовершенствования наполняют спортивную деятельность той энергией, которая доставляет спортсменам удовольствие, увлекает их в период подготовки к соревнованиям, позволяя сосредоточиться на отработке техники, ежедневных усилиях, преодолении себя. И наоборот, вовлеченность в спортивную деятельность способствует усилению мотивов достижения, борьбы и самосовершенствования.

- Мотив приобретения полезных для жизни умений и знаний связан двумя положительными корреляциями с такими компонентами жизнестойкости как контроль ($r=0,265^*$) и риск ($r=0,377^{**}$). Чем выше у профессиональных спортсменов стремление к приобретению знаний, умений и навыков, которые пригодятся им в дальнейшей жизни и могут помочь в различных жизненных ситуациях, тем более компетентными они себя ощущают, чувствуют, что выбирают свой путь самореализации в спорте и могут извлекать полезный для себя опыт из побед, поражений, ошибок. И наоборот, чем более спортсмены ориентированы на готовность спортсмена извлекать пользу из любого опыта, ощущение, что выбор спортивной карьеры — это правильный путь, способствует развитию мотива приобретения полезных для жизни умений, связанных не только со спортивной деятельностью.

Заключение

Результаты исследования показали, что мотивационный профиль спортсменов-профессионалов практически соответствует модели мотивации спортсмена высокого класса: мотивация достижения завышена, мотив самосовершенствования и борьбы на оптимальном уровне, мотив поощрения и общения снижены. В иерархии профессиональных спортсменов преобладают устойчивые, долговременные мотивы – ведущих 4 мотива – мотив физического совершенства, мотив повышения престижа, желаниа славы, мотив развития характера и психических качеств и мотив эстетического удовольствия и острых ощущений.

Общий уровень жизнестойкости у спортсменов-профессионалов соответствует среднему уровню стойкого совладания со стрессовыми ситуациями и говорит о сформированной мотивации к трансформационному совладанию на тренировках, соревнованиях, при поражениях и в случаях получения травмы.

Отметим, что элементы жизнестойкости связаны небольшим количеством корреляционных связей с мотивами спортивной деятельности, что может указывать на сложности в формировании и функционировании трансформационного совладающего потенциала в группе профессиональных спортсменов. То есть количества и энергии мотивов может не хватать на преодоление каких-либо сложностей. Согласно нашим данным профессиональные спортсмены обладают сформированной мотивацией практически полностью соответствующей модели мотивации спортсменов высокого класса и их уровень развития жизнестойкости оптимален, то можно предположить наличие некоторых преград, которые разрушают связь мотивации и совладания, опустошая спортсменов, что их борьба идет с преодолением барьеров, либо внешних, либо внутренних.

Литература

1. Бочавер К.А., Довжик Л.М. Совладающее поведение в профессиональном спорте: феноменология и диагностика // Клиническая и специальная психология. 2016. – №1. – С. 1–18.
2. Никитина Е.В. Феномен жизнестойкости: концепция, современные взгляды и исследования // Academy. - 2017. – №4 (19). – С. 100-103.
3. Sheard M., Golby J. Personality hardiness differentiates elite-level sport performers // International Journal of Sport and Exercise Psychology. – 2010. - №8:2, pp.160-169.
4. Ramzia S., Besharat M.A. The impact of hardiness on sport achievement and mental health // Procedia Social and Behavioral. – 2010. - №5. -. pp. 823–826.
5. Фассахова Т.А., Мираев Д.Н. Жизнестойкость и произвольная саморегуляция как личностный ресурс повышения конкурентноспособности спортсменов // Ресурсы конкурентноспособности спортсменов: теория и практика реализации. - 2016. - № 1. С. 226–229..
6. Молчанова Е.В. Жизнестойкость, базисные убеждения и мотивация спортсменов контактных и неконтактных видов спорта // Russian Journal of Education and Psychology. – 2017. - № 2. - С. 69-85.
7. Сопов В.Ф. Психические состояния в напряженной профессиональной деятельности. - Москва: Академический Проект, 2020. - 128 с.
8. Аринчина Н.Г., Аниськова О.Е., Петрова Е.Э. Особенности спортивной мотивации у студентов БГУФК, являющихся спортсменами-профессионалами // Прикладная спортивная наука. – 2019. – №1 (9). – С. 4-10.

БІРГЕ ӨМІР СҮРУ ТӘЖІРИБЕСІ ӘРТҮРЛІ ЖАС ЖҰБАЙЛАРДЫҢ КОНФЛИКТ ЖАҒДАЙДЫ ТҮСІНУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Апрелбек А.А.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Жұмыстың негізгі мақсаты бірге өмір сүру тәжірибесі әртүрлі жас жұбайлардың конфликт жағдайды түсіну ерекшелігі болып табылады. Одан бөлек жұбайлардың конфликт жағдайына қандай мәселелер алып

келетінін зерттеу. Мақалада еліміздің және шетелдік отбасылық психологтардың жұмыстары қаралып, автор атынан конфликт жағдайы түсіну ерекшелігіне ақпарат беріледі.

Түйін сөздер: отбасы, жас жұбайлар, конфликт, түсініспеушілік.

Цель статьи - изучение специфики понимания конфликтной ситуации молодоженами с разным опытом совместной жизни и какие проблемы приводят супругов к конфликтной ситуации. В статье рассматриваются работы семейных психологов как отечественных так и зарубежья, от имени автора дается трактовка о специфике понимания ситуации конфликта среди семейных пар с различным стажем семейной жизни.

Ключевые слова: семья, молодожены, конфликт, недопонимание.

The main purpose of the work is the specifics of understanding the conflict situation by newlyweds with different experiences of living together and what problems lead spouses to a conflict situation. The article examines the work of family psychologists both domestic and abroad, on behalf of the author, an interpretation is given on the specifics of understanding the conflict situation among couples with different family life experience.

Keywords: family, newlyweds, conflict, misunderstanding.

Кіріспе. Қоғамның негізі—отбасы болып табылады. Отандық және шетелдік психологияда отбасылық қатынастардың әл-ауқаты тақырыбы көптеген авторларды тартады және адам өміріндегі маңызды құндылық пен ресурс ретінде қарастырылады. Отбасының тұрақтылығы қазіргі қоғамның негіздерінің бірі болып табылады, өйткені ол елдің демографиялық, экономикалық және психологиялық денсаулығына тікелей әсер етеді. Қазіргі уақытта өкінішке орай, еліміздің неке және отбасы қатынастары саласында байқалатын және әлеуметтік процестерге байланысты бірқатар жағымсыз тенденциялар бірнеше ондаған жылдар бойы байқалды.

Соңғы жылдардағы оқиғалар тек оларды тереңдетіп, айқынырақ етті. Әр отбасыда конфликт жағдайы болады, негізінен олар әртүрлі себепке байланысты. Егер жас отбасы өзінің алғашқы қадамдарында махаббат пен түсінушілігі артып, жақсы қарым-қатынаста болса,

уақыт өте келе ол махаббат әлсіреп қана қоймай, одан бөлек қақтығыстар қаалып келуі мүмкін.

Ал өз ретінде ажырасуға алып келеді. Бүгінгі жұмыста бірге өмір сүру тәжірибесі әртүрлі жас жұбайлардың конфликт жағдайды түсіну ерекшелігімен себептер көрсетіледі.

Негізгі бөлім. Халқымыздың ертеден айтқан дана сөзі бар: «Үйлену оңай – үй болу қиын». Елімізде өкінішке орай отбасылық жағдайлардағы конфликт алда екені жасырын емес екендігі анық. Отбасы дамуы некелік одақтың құрылуынан басталады да, бірінші баланың туылуы, келесі баламен жалғасуы, осылайша жаңа деңгейлерге өте береді. Алғашқы жылдарда отбасының өмір сүруі кішкентай балаларды күтіп – бағумен тығыз байланысты. Баланың мектепке баруы, ата – анамен бала арасында қашықтықты орнатады және ол тез арада ұлғаяды.

Отбасы ішінде конфликт жиі болса, онда бұл екі жастың бір-бірімен түсінбеушілігі жайында айтады. Еліміздің танымал отбасылық психолог Б.К. Каирова, өзінің «Отбасылық өмір психологиясы» кітабында негізгі себепті: материалдық жағдайдың болмауы деп анықтаған[1].

Бір шетінен бұл дұрыс, негізінен көптеген жағдайда бала туыла салысымен отбасылық конфликт жағдайы басталады. Еліміз бойынша отан құратын жас: 23-25 жас болып табылады. Осы жас арасында адам негізі өзінің кәсіби қадамын енді бастаған сәті болып табылады, және көп жағдайда ол кәсіби жолында әлі биіктерге жетпеген сәті. 23-25 жас арасында балалы болған сәтте материалдық қиындықтарға тап болуы конфликт негізі болып табылады. Яғни алғашқы өмір сүрудің 1-5 жылдары конфликт ерекшелігі материалдық тұрғының кесірінен жиі болып тұрады. Қалай дегенімен, отбасылық өмірге жақсылап ойланып қадам басу қажет, болашақта балаларды қалай асыраймын, қандай жұмыс қолымнан келеді деген сұрақты жиі қою керек. Ал материалдық жағдайда ажырасу, мұны тіпті еліміздің ажырасу статистикасын қарап көрсек те болады[2].

Көбінесе біздің елде, ұл-қыз балаға тезірек отбасы құру, деп жақындары жиі айтады. Мұндай психологиялық қысым қалай дегенімен адамға өзіндік септігін тигізеді. Ер балаларға тойды жаман жасаса «ұят болады» деп айта береді, сондықтан той жасауға

қаншама қаражат кетіп, содан кейін жастардың отбасыларында көптеген қиын жағдайларға конфликт пайда болады. Әрине бұл барлық отбасыда бола бермейтінін істен шығармаған жөн.

Жұмыс барысында, енді отбасы болған адамдарға арналған сауалнама жүргіздім. Орта жасы: 25. Ол жерде «жас отбасылардың алғашқы қадамдарында қандай конфликт жағдайлары мен олардың себебі» деген басты сұрақ болған. Сонда барлығы бірауызда айтқан жауаптары келесі кестедегідей.

Кесте 1 – Алғашқы кездегі конфликт жағдайлардың жауабы

1. Материалдық жағдайға байланысты	2. Ата-ана, туыстардың жастардың жеке өміріне жиі араласуы
Той істеп қарызға батуы, жеке үйдің болмауы.	Жан-жақты қажет емес кеңес беруі, көбінде жаңа түскен келінді сынаққа алуы.
Жалақының жетпеуі, бір-бірінен ақша жайында сөйлесуіне қысылуы, қаржы мәселесі жайында жасырындылық болуы.	Алыс-жақын туыстардың қыздың немесе жігіт өміріне қатты араласып, орынсыз сұрақтардың қою.

Тағы айта кететін жайт, ол бір-бірінің әдеттеріне үйренбеуі де ұрысқа алып келуі мүмкін. Себебі қыз бен жігіт отбасылық өмірге кірер алдында, басқа үйде, басқа ортада тәрбиелеген. Екі адам бір-бірімен тұрғуды бұрын көрмегендіктен, алғашқы жылдары бұл үлкен мәселе алып келуі әбден мүмкін.

Менің ойымша, алғашқы 5 жыл ішінде ең көп конфликт болатын сәт, атап өткендей жас отбасылардың мәселелері көп болады, бірақ әрине бұл адамдардың өзіне де байланысты болады.

Екінші кезекте 5-15 жыл бірге өмір сүргендер бұл жайында өзінің кітабында Н.И.Олифович өзінің «Семейные кризисы» жұмысында көрсеткен, бұл жерде отбасылық ішінде конфликт ерекшелігі, көбінде екі жастың бір-бірінен шаршағы, күнделікті өмірдің бірқалыпты болуы, түсініспеушілік, бір-біріне күнделікті жүкті ауырлату, бірнеше бала дүниеге келген соң, екі жастың бар уақыты бала қарау мен жұмыс аясында өтуі болып табылады. Яғни, ата-ана өздерін екінші орынға қояды. Міндетті түрде бұл жағдайда балаларды айыптау дұрыс емес, себебі отбасылық өмірге адамның өзі қадам басты, өзі ниет білдірді, сондықтан екі жас арасында қаншама ұрыс, келіспеушілік болғанымен, балаларға зияны тимеу керек. Барынша балалардың көзінше ұрыспай, оларды араластырмау қажет, себебі балала психологиялық тұрғыда уайым, өкініш болуы әбден мүмкін. [3].

Одан кейінгі топ, 15-20 жылдан артық бірге өмір сүргендер арасында конфликт ерекшелігі. Жалпы еліміздің ажырасу статистикасы бойынша, бұл топта ең төмен ажырасу көрсеткіштері болып табылады [4]. Адамдар қиындықты бірге көріп, төзіп, ара-қатынасы артқан, отбасылық гармонияға берілген сәт. Ю.Е.Алешина өзінің «Психология семейных отношений» жұмысында мынандай мәлімдеме берген: «20 жылдан астам бірге өмір сүрген адамдар көбінесе көптеген ұрыс-керісге назар аудармай, аға-әпкелі өмір сүреді». Әрине бұл жерде ағалы-әпкелі деген мысал ретінде айтылған. Балалар өсіп, немерелер пайда болған кезде де әрине конфликт жағдайлар болады, бірақ олар тез шешіледі де, күнделікті зат сияқты болып табылады [5].

Одан бөлек, адам 55-60 жас аралығында эмоционалды тұрғыда шымыр болады, 18-25 жастағындай эмоционалды, барлығын бір сәтте шешпей, асықпай, ойланып толғандыратын кезі болып табылады. Сондықтан бұл жерде тек бірқалыпты ретте баға беру қиын болады деп ойлаймын. Жалпы айтқанда, бұл жас аралағында «жаңа өмір» басталады десек болады, балалардың ер жетіп бөлек отбасы болуы, немере-шөбере пайда болуы, осының барлығы адамға көп жағдайда өң әсер алып келеді. Яғни, адамның ұрысып, ажырасу туралы ойы бола бермейді, одан бөлек уақыт аздығы да себепкер болып табылады.

Қорытынды. Қорыта келгенде, бірге өмір сүру тәжірибесі әртүрлі жасжұбайлардың конфликт жағдайы күнделікті өмірде орыналады. Отбасы-адамның жеке өмірі үшін де, қоғамның әлеуметтік, экономикалық, мәдени дамуы үшін де маңызды қоғамдық институт. Бұл біріншіден адамның өзіне байланысты, кейбір отбасы 50 жыл өмірге өмір сүріп, ешқашан бір-бірімен ұрыспай, конфликт-кризисті жағдайға тап болмаса, екіншілер үйленуден кейін бірден ұрыс мәселеге батады. Зерттеу бойынша жалпы ортақ конфликт себептері анықталды. Авторлық сауалнама жүргіліп, жастар арасында негізгі конфликт себептері айқындалды. Қазіргі қоғамда әлеуметтік жағдай қазіргі жалпы білім беру тұжырымдамаларымен күрделене түседі, онда жастарды отбасылық қатынастар сөзсіз әкелетін мәселелерді шешуге дайындау бағдарламалары мүлдем жоқ. Ерлі-зайыптылардың күткеніне қайшы келетін некедегі көңілсіздік, сондай-ақ психологиялық білімнің болмауы регрессия мен нәрестелік мінез-құлық үлгілерін белсендіреді, бұл қарым-қатынастың теріс өзгеруіне әкеледі және отбасылық өмірді конфликтке айналдырады.

Әдебиеттер

1. Каирова Б.К., Тойымбетова Д.С. Отбасылық өмір психологиясы: оқу құралы / – Қостанай: ҚМПИ, 2016. – 144 б.
2. <https://ru.sputnik.kz/20220627/statistika-razvod-kazakhstan-25795006.html>
3. https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=31&slug=26&cat_id=2&lang=ru
4. Олифинович Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Велента Т.Ф. Психология семейных кризисов. - СПб.: Речь, 2006. - 360 с.
5. Алешина Ю.Е. Цикл развития семьи: Исследования и проблемы // Вестник МГУ. Психология. – 2017. – № 2. – С. 60–72.

ЖАСӨСПІРІМ ҚЫЗДАРДЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ ӨЗІН-ӨЗІ РАСТАУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ ЗЕРТТЕУ

Төрехұлова М.Д., Садыкова Н.М., Жігітбекова Б.Д.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада жасөспірім қыздардың көшбасшылық әлеуеті өзін-өзі растау тәсілі ретінде зерттеу мақсатында қарастырылған. Мектепте жеткіншек жасындағы оқушылар өмірде жаңа орын алып келе жатқан есею сезімінің негізінде өзіне үлкендердің жасаған қамқорлығын ауырсынып, ата-анасымен, мұғалімдермен қарым-қатынасты теңдік негізінде құрғысы келеді. Психологтар осы ерекшеліктерді ескере отырып әр адамның қарым-қатынасындағы кездесетін қиындықтардан шығу жолдарын анықтауға көмек көрсетуі керек. Сондықтан мектеп психологиялық қызметінің күрделі міндеттерінің бірі ретінде – оқушылардың жекелік қасиеттерін, таным процестерін зерттеумен қатар олардың көпшілікпен тіл табысуы, ортаға лайықты мінез-құлық көрсетуі, өз қатарлары және оқытушылармен қарым-қатынас жасау ерекшеліктері зерттеп, осы психодиагностикалық жұмыс нәтижесі бойынша психокоррекция жұмыстары ұйымдастырылуы қажет.

Кілттік сөздер: *психология, көшбасшылық, жасөспірім.*

Статья подготовлена с целью исследования лидерского потенциала девочек-подростков как способа самоутверждения. Ученики-подростки в школе, исходя из ощущения взрослости, занимающей новое место в жизни, испытывают боль от заботы взрослых и хотят строить отношения с родителями и учителями на основе равноправия. Психологи должны учитывать эти особенности и помогать каждому человеку находить пути выхода из трудностей, с которыми он сталкивается в отношениях. Поэтому в качестве одной из комплексных задач психологической деятельности школы, помимо изучения особенностей личности и познавательных процессов учащихся, необходимо изучение их общения с общественностью, проявление адекватного поведения в окружающей среде, изучение особенностей их рядов и общаться с педагогами, а также организовывать психокоррекционную работу по результатам этой психодиагностической работы.

Ключевые слова: *психология, лидерство, подросток.*

This article is written for the purpose of researching the leadership potential of adolescent girls as a way of self-affirmation. Adolescent students at school, on the basis of the sense of adulthood, which is taking a new place in

life, feel pained by the care of adults and want to build relations with parents and teachers on the basis of equality. Psychologists should take into account these characteristics and help each person to find ways out of the difficulties they face in their relationships. Therefore, as one of the complex tasks of the school's psychological activity, in addition to studying the personality traits and cognitive processes of students, it is necessary to study their communication with the public, to show appropriate behavior in the environment, to study the peculiarities of their ranks and to communicate with teachers, and to organize psychocorrection works based on the results of this psychodiagnostic work.

Key words: *psychology, leadership, teenager.*

Жеткіншектердің тұлғалық дамуының маңызды сәттерінің бірі – өзін-өзі танудың, өзін-өзі бағалаудың қалыптасуы, өзін-өзі тәрбиелеуге деген қажеттіліктердің пайда болуы. Жасөспірімнің қоршаған шындық туралы білімінің дамуында адам, оның ішкі әлемі салыстырмалы түрде терең зерттеу объектісіне айналатын кезең келеді [1].

Жасөспірімнің ерекше әлеуметтік белсенділігі ересектер әлемінде және олардың қарым-қатынасында бар нормаларды, құндылықтарды және мінез-құлықтарды үйренуге үлкен бейімділікте жатыр. Мұның ауқымды салдары бар, өйткені ересектер мен балалар екі түрлі топты білдіреді және әртүрлі жауапкершіліктерге, құқықтарға және артықшылықтарға ие [2].

Жасөспірім қыздардың көшбасшылығы - қазіргі отандық шындықтың өзекті мәселесі туындысы болып табылады. Бұл, өз кезегінде, жасөспірімдер қыздардың көшбасшылығы мәселесін түсінудің және көшбасшылық әлеуетті білім беру ортасындағы дамытудың өзін-өзі растау тәсілі ретінде тиімді нысандары мен әдістерін зерттеудің өзектілігін анықтайды. Жасөспірім қыздардың өзін балалық шақ шекарасынан өтіп кеткен адам ретіндегі идеясының пайда болуы оның бір нормалар мен құндылықтардан басқаларға - балалардан ересектерге қайта бағдарлануын анықтайды [3].

Қазіргі кезде жасөспірімдерде көшбасшылық қасиеттерді дамытудың қолайлы салаларының бірі - балалар қоғамдық бірлестігі. Мектепте көшбасшыларды тәрбиелеу үшін "Мен көшбасшымын" бағдарламасы әзірленді. Бағдарлама жасөспірімнің көшбасшылық әлеуетін анықтауға және жүзеге асыруға бағытталған. Сабақтар курсы оларға жеке және әлеуметтік пайдалы қызмет аясында өзінің көшбасшылық әлеуеті мен оның даму жолдары туралы толық және объективті түрде білуге көмектеседі.

Мақсаты: жасөспірімнің көшбасшылық әлеуетін оны сабақтың оқу блогы аясында қоғамдық пайдалы қызметке белсенді қосу арқылы жүзеге асыру үшін жағдай жасау.

Міндеттері:

1) жасөспірімнің өзіндік көшбасшылық әлеуетін білудің бастапқы деңгейін анықтау;
2) баланың көшбасшылық әлеуетін анықтау және іске асыру үшін қолайлы жағдайлар жасау;

3) жасөспірімнің өзіндік көшбасшылық және ұйымдастырушылық әлеуетін дамытудың өзіндік білімдері, әдістері мен нысандарын меңгеруі бойынша сабақтарды ұйымдастыру;

4) жасөспірімді талдамалық қызмет жүйесіне қосуға құқылы;

5) жасөспіріммен бірлесіп мастер-класс әзірлеу және өткізу жөніндегі жұмысты ұйымдастыруға міндетті;

6) жасөспіріммен бірге оның көшбасшылық әлеуетін одан әрі іске асыру жолдарын айқындау.

Болжамды нәтиже:

- жасөспірім белгілі бір қоғамда өзін дұрыс және объективті бағалай және орналастыра алады,

- оның көшбасшылық мәселесінде нақты ұстанымы қалыптасқан,

- көшбасшы имиджі және көшбасшылық типологиясы бойынша базалық білімді меңгерген,

- ұжымдағы жұмыс түрлерін және команда құру негіздерін біледі,

- негізгі бос уақыт формаларының алгоритмдерін біледі.

Мақсатты топ: жасөспірім балалар (13-15 жас).

Сабақ жүйесі: таныстыру сабағы, 6 оқыту сабағы, қорытынды сабақ.

Құрал-жабдықтар: ватмандар, А4 форматты табақтар, түрлі-түсті қағаз, қайшы, фломастерлер, үстелдер, орындықтар, түймелер.

Көшбасшылық қасиеттерді анықтау және зерттеу үшін жеке қасиеттерді анықтау сауалнамасы қолданылды.

Жеке қасиеттерді зерттеу нәтижелерін өңдеу барлық субъектілердің оң қасиеттерге ие бола бастағанын көрсетті, бұл субъектілердің жалпы санының 100% құрады.

Жасөспірімдерде көшбасшылық қасиеттерді дамыту және қалыптастыру үшін алдынала тапсырмалар, жаттығулар, эскиздер кешенін ойластыру қажет. Өйткені сабақтар кешені жасөспірімнің жеке басының көшбасшылық қасиеттерін дамытуда тиімді нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Мінез-құлықтың белгілі бір белгілері (агрессивтілік, мазасыздық, темперамент, сабақтан тыс жұмыстар және т.б.), оқу әрекеті (үлгерімнің төмендігі), баланың мәртебесі (сыныпта достардың болмауы) туралы алғашқы ақпаратты сынып жетекшісі немесе мұғалім алады, ол басқаларға қарағанда жиі оны байқауға мүмкіндік алады. Бұл жағдайда бұл мұғалім баламен байланыс орнатып, баланың мектепке баруына байланысты туындайтын қиындықтар туралы диагностикалық әңгіме жүргізуі керек. Сонымен қатар, мұғалім жасөспірімдер командасындағы баланың әлеуметтік-педагогикалық жағдайын тереңірек зерттеу үшін колледж мамандарына жүгінуі керек.

Барлық мүдделі адамдар жағдайды жан-жақты зерттегеннен кейін, бала аз қиындықтарға тап болған аймаққа баса назар аудара отырып, бейімделмеген балаға жан-жақты әлеуметтік-педагогикалық қолдау көрсету алгоритмін жасау қажет [4].

Оқушылар ұжымында көшбасшыларды анықтау үшін біз көшбасшылық қабілеттерін диагностикалауды (адамның көшбасшы болу қабілетін бағалауға мүмкіндік береді), коммуникативті және ұйымдастырушылық қабілеттерін анықтау әдістемесін (КҰҰ) (коммуникативті және ұйымдастырушылық қабілеттерін зерттеу, онсыз жұмыста сәттілік қамтамасыз етілмейді), өзін-өзі растауды зерттеу әдістемесін қолдандық. Г. Айзенктың әдісі бойынша (оқушылардың өзін-өзі растауын анықтау, өздерін қанша бағалайтынын түсіну, күштері мен қабілеттеріне сену) және социометрия (белгілі бір топтағы көшбасшыны анықтау, топтық іс-әрекет жағдайындағы адамдардың әлеуметтік мінез-құлқының типологиясын зерттеу, нақты топ мүшелерінің әлеуметтік-психологиялық үйлесімділігін бағалау) [5].

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау көшбасшылық феноменін зерттеудің бай дәстүрлерін көрсетеді. Бұл әлеуметтік құбылыстың бірегейлігі көптеген теориялық тұжырымдамалардың пайда болуына әкелді. Жасөспірім қыздардың көшбасшылығы - қазіргі отандық шындықтың өзекті мәселесі туындысы болып табылады. Бұл, өз кезегінде, жасөспірімдер қыздардың көшбасшылығы мәселесін түсінудің және көшбасшылық әлеуетті білім беру ортасындағы дамытудың өзін-өзі растау тәсілі ретінде тиімді нысандары мен әдістерін зерттеудің өзектілігін анықтайды.

Көшбасшылық әлеуеттің қоршаған ортамен байланысын зерттеу ситуациялық теориялардың бүкіл тобының дамуын анықтады (Е.Уэсбур, Дж. Браун, К.Джибб) көшбасшылық қасиеттерді тудыратын немесе көшбасшының инновациялық бастамалары нәтижесінде пайда болатын әлеуметтік контекстке назар аударады. Коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілетті зерттеу әдістемесі (КҰҰ) әдістеменің аббревиатурасында оның функционалдық мәні (коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілеттерін зерттеу). Бұл техниканың авторлары В.В. Синявский және В.А. Федорошин. Өзірлеу сауалнамалық типтегі белгілі проективтік әдістерге негізделген. Әдістеменің материалының мазмұнына, оның құрылымдық орналасуына, тәжірибелік материалды өңдеудің нысаны мен әдісіне келетін болсақ, олар кәсіби кеңес беру міндеттеріне сәйкес орындалады. (КҰҰ) әдістемесі әртүрлі жағдайларда субъектілердің мінез-құлқының кейбір ерекшеліктерін көрсету және бағалау принципіне негізделген. Тақырып өзінің жеке тәжірибесінен таныс жағдайларды таңдады. Сондықтан жағдай мен оның жағдайындағы

мінез-құлықты бағалау субъектінің нақты мінез-құлқы мен оның тәжірибесінде қалыптасқан нақты қарым-қатынасты жаңғыртуға негізделген. Осы қағидаға сүйене отырып, коммуникативті және ұйымдастырушылық бейімділіктердің тұрақты көрсеткіштерін анықтауға мүмкіндік беретін проективті сауалнама құрылды. Проективтік әдістің ерекшелігі-тақырып өзінің қасиеттерін, мінез-құлқының ерекшеліктерін кеңесші ұсынған жағдайға жобалайды [6].

Коммуникативті қабілеттері бар адамдар коммуникативті де, ұйымдастырушылық қызметке де үнемі қажеттілікті сезінеді және оған белсенді түрде ұмтылады, жаңа ұжымда тез басшылыққа алады, бастамашыл, маңызды бизнесте немесе қиын жағдайда тәуелсіз шешімдер қабылдауды жөн көреді, өз пікірлерін қорғайды және оны жолдастар қабылдауы үшін қол жеткізе алады. Бейтаныс компанияға қайта оралу, барлық ойындарды, іс-шараларды ұйымдастырғанды ұнатады, оларды қызықтыратын қызметте табанды. Олардың өздері қарым-қатынас пен ұйымдастырушылық қызметке деген қажеттіліктерін қанағаттандыратын істерді іздейді. Жоғары коммуникативті қабілеттері бар адамдар бейтаныс адамдармен оңай және қуанышпен байланысады, жағымды әңгімелесушілер және олар үшін барлық адамдар достар.

Мысалы, егер баланың ұжымдағы мәртебесінің төмендігі туралы мәселе анықталса, негізгі назар осы мәселені тудыратын жеке қасиеттерді бір уақытта түзетумен бірге ұжымды біріктіру бойынша іс-шараларға аударылады. Коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілетті зерттеу әдістемесі (КҰҰ) бойынша әр қабілет бойынша сәйкес келген белгілерді санап шығып зерттелініп отырған қабілеттің коэффициенті төменгі формула бойынша анықталды. Зерттелінген орта сынып оқушыларының көрсеткіштерін есептеп шыққанда балалардың ұйымдастырушылық және коммуникативтік қабілеттері келесі шкала бойынша бағаланды.

1 – кесте. Коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілетті зерттеу әдістемесі бойынша нәтижелер (КҰҰ)

Коэффициенті	Бағалануы	Коммуникативтік қабілеті	Ұйымдастырушылық қабілеті
0.10 - 0.50	төмен	6	4
0.51 - 0.65	орта	12	8
0.66 - 0.75	жоғары	6	4
0.76 - 1.00	өте жоғары	2	2

Зерттеу нәтижесі олардың коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілетінің төмен екенін көрсетті. Балалардың ұжымдық іс-шараларға қызығушылығы жоғары болғаныменен көпшіліктің алдында өздерінің қолынан келетін әрекеттерді жасауға ұялатыны, жасқаншақтық көрсетітіні анық байқалды. Осы жағдайдан оларды шығарудың ең тиімді жолдарын іздеу қажет екені анық байқалды.

Жасөспірім қыздардың көшбасшылық қасиеттерін дамытуды тіркеу үшін мониторингтің бастапқы нүктесі болу қажет болғандықтан, осы мақсатта жасөспірімдердің көшбасшылық қасиеттерін дамыту деңгейін, коммуникативтік және ұйымдастырушылық үйлесімділігі (КҰҰ). Бастапқы өлшеу жүргізілді, экспериментке қатысушылардың ұйымдастырушылық тәжірибесі және әрбір сыналушының оң әлеуметтік мәртебесі анықталды. Әдістеменің сауалнамалық бөлігі (КҰҰ) сынақ жүргізілетін тұлғаға жауаптары тек оң немесе теріс, яғни «иә» немесе «жоқ» болуы мүмкін сұрақтарды ұсынады. Тақырыптың жауаптары белгілі бір жағдайдағы мінез-құлық тәжірибесінің өзін-өзі талдауы негізінде құрылады. Коммуникативтік және ұйымдастырушылық бейімділіктерді көрсету мүмкіндіктері (КҰҰ) «Сұрақтар парағы» формасында ұсынылған сұрақтардың тиісті топтарына енгізілген. Ондағы сұрақтардың ауқымы соншалықты кең, сондықтан

тақырыптың жауаптарының нәтижелері бойынша оның коммуникативті және ұйымдастырушылық бейімділігінің сапалық ерекшеліктерін анықтауға болады. Сауалнаманы құру кезінде респонденттердің сұрақтарға қатынасының әртүрлі формалары да ескерілді. Мәселе мынада, кейбір пәндер оң жауаптарға, ал басқалары теріс жауаптарға бейім болуы мүмкін. Сондықтан бланкідегі сұрақтар бір сұраққа оң жауап басқа сұраққа теріс жауап сияқты семантикалық мағынаға ие болатындай етіп салынған.

Жасөспірім қыздардың шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыру іс-шаралар кешені мәдениетті қалыптастыруға байланысты міндеттер кешенін қамтуы тиіс бос уақыт: баланы шығармашылықтың, байқаулардың жарқын әлеміне тарту, ойын-сауық және мерекелер, дәстүрлі және инновациялық тәжірибені игеру білім, ағарту, қарым-қатынас арқылы бос уақытты ұйымдастыру. Бұл болжайды сондай-ақ, жеке тұлғаның әртүрлі әлеуметтік маңызы бар нормаларға және құндылықтар тұрады.

Жасөспірім балада көшбасшылық қасиеттерді тәрбиелеудің ең қолайлы кезеңі, мұнда оны өзін-өзі тану, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі бағалау жасөспірімдерінің көшбасшылық қасиеттерін дамытуды ынталандыратын, оны мұғалімдермен және ата-аналармен бірлескен іс-шараларға қосу оңтайлы болады. Осылайша, жүргізілген теориялық зерттеулер баланың көшбасшылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік беретін бірқатар бағыттарды анықтауға мүмкіндік берді. Бүгінгі таңда жасөспірімдерде көшбасшылық қасиеттерді дамытудың қолайлы бағыттарының бірі - сыныптан тыс жұмыстар. Қорытындылай келе, қиын жасөспірімдермен жұмыс жасаудың бастысы, менің ойымша, тиісті қызығушылық тудырады деп айтуға болады. Осы санаттағы балалармен жұмыстың жаңа формаларын табуға, ең жақын адамдарды түсінуге және оларға көмектесуге деген ұмтылыс басқаша емес, сондықтан бұл ниет бірінші кезекте тұруы керек.

Әдебиеттер

1. Хазова Светлана Абдурахмановна Одаренный подросток как субъект межличностного взаимодействия // Вестник Костромского государственного университета. Серия: Педагогика. Психология. Социокинетика. 2013. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/odarennyu-podrostok-kak-subekt-mezhlichnostnogo-vzaimodeystviya> (дата обращения: 26.04.2022).
2. Қиын жасөспірімдермен жұмыс формалары. Жасөспірімдермен жұмыс істеудің негізгі бағыттары Балалармен және жасөспірімдермен жұмыс істеудің жаңа әдістері. Read more at: <https://photovypuskny.ru/kk/okruzhayuschie/formy-raboty-s-trudnymi-podrostkami-osnovnye-napravleniya-raboty-s.html>
3. Садыкова Назира Маргушовна. Жеткіншектердің көшбасшылық қасиетіне қарым-қатынастың әсері 2013 - г. стр. 5.- КазНУ им. аль-Фараби
4. Archard N. Adolescent girls and leadership: The impact of confidence, competition, and failure // International Journal of Adolescence and Youth. – 2012. – Т. 17. – №. 4. – С. 189-203.
5. Жеребова Н.С. Лидерство в малых группах как объект социально-психологического исследования // Руководство и лидерство. Под ред. Б.Д. Парыгина.- Л.: ЛГПИ, 2013.- 143 с.
6. Големан Д. Эмоционалды көшбасшылық: Эмоционалды интеллектке негізделген адамдарды басқару өнері.- Мәскеу: Алпина, 2015.- 301 б.
7. Набуова Р. Тәрбие жұмысының әдістемесі: оқу құралы.- Алматы, 2014.- 272 б.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТӘУЕЛДІ МІНЕЗ ҚҰЛЫҚТАРЫНА ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРІ

Орынтай Қ.А., Жубаназарова Н.С., Сайлинова Қ.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Мақалада әлеуметтік желінің жасөспірімдердің тәуелді мінез құлықтарына алып келетін және оның жасөспірімдерге тигізетін психологиялық әсерлерін зерттеу қарастырылған. Қазіргі уақытта әлеуметтік желі жасөспірімдердің басты қызығушылығына айналды. Әлеуметтік желіде өмір сүретіндердің қатары көбейіп келеді. Көбінесе виртуалды тұрғыда өмір сүру арқылы бүкіл бос уақытын интернетте өткізеді. Әлеуметтік

желілер балалар психикасына кері әсерін тигізеді. Виртуалды өмірге тәуелділік мінез-құлықтың өзгерісіне әкеледі.

Кілттік сөздер: әлеуметтік медиа, тәуелділік, жасөспірім.

В статье отражены результаты исследования психологического влияния социальной сети на зависимое поведение подростков. В настоящее время социальные сети стали основным интересом подростков. Число людей, живущих в социальных сетях, растет. Часто, живя виртуально, он проводит все свое свободное время в интернете. Социальные сети негативно влияют на детскую психику. Зависимость от виртуальной жизни приводит к изменению поведения.

Ключевые слова: социальные сети, зависимость, подростковый возраст.

The article reflects the results of a study of the psychological impact of the social network on the dependent behavior of adolescents. Nowadays, social networks have become the main interest of teenagers. The number of people living on social networks is growing. Often, living virtually, he spends all his free time on the Internet. Social networks negatively affect the child's psyche. Dependence on virtual life leads to a change in behavior.

Key words: social networks, addiction, adolescence.

Кіріспе. Жасөспірімдерде тәуелді мінездің түрлі қасиеттері қалыптасқан. Зерттеу жұмысы әлеуметтік желілердің жасөспірімдерге тәуелді мінез-құлықты қалыптастыру қазіргі кезде өзекті мәселе болып табылады. Әлеуметтік желілер шамамен он жыл бұрын қарқынды пайдалануда, қазіргі уақытта оны қолданбайтын адамды табу өте қиын. Ұялы телефонды қолданудың зияны көп айтылады. Жиі қолданатын адамды ми ісігіне ұшырату мүмкін деген мәліметтерді ғалымдар айтады. Ал әлеуметтік желіден келетін қауіп одан да қорқынышты. Қазіргі уақытта әлеуметтік желі жасөспірімдердің басты қызығушылығына айналды. Әлеуметтік желіде өмір сүретіндердің қатары көбейіп келеді. Көбінесе виртуалды тұрғыда өмір сүру арқылы бүкіл бос уақытын интернетте өткізеді. Әлеуметтік желілер балалар психикасына кері әсерін тигізеді. Виртуалды өмірге тәуелділік мінез-құлықтың өзгерісіне әкеледі. Қазіргі қоғамда әлеуметтік желі күнделікті өмірдің бір бөлігіне айналды. Адамдар барлық түрлерге қол жеткізе алады ұялы телефондар мен компьютерлерді пайдалану арқылы ақпаратты оңай алуға болады. Әлеуметтік желі What Sapp, Facebook, YouTube сияқты сайттар жасөспірімдер арасында жиі қолданылады. Бірқатар әлеуметтік медианы қолданудың әсерін зерттеген ғалымдар интернеттегі материалдардың қолжетімділігі арқылы тәуелді мінез-құлықтың түрлерінің артқандығын айтады. Жасөспірімнің ұялы телефондар, iPad, планшеттер, ноутбуктер және басқа да интернет қызметтерін пайдалану нәтижесі психоәлеуметтік мінез-құлықтың қалыптасуына әсерін тигізіп, кибербуллинг, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас, интернетке тәуелділік және әлеуметтік медианы шектен тыс қолданудың әсері ұйқының бұзылуы және оқу үлгерім сияқты мәселелерді туғызды. Әлеуметтік желі сайттарының жағымсыз әсері интернет-эффект шкаласын (IES) анықтайтын тәрбиелік, тұлғааралық және психологиялық мәселелер, сонымен қатар оның салдары жиі қоғамда талқыланды. Интернетте өткізілген уақыт жасөспірімнің тұлғааралық қарым-қатынасына ықпалын тигізіп, психологиялық және физикалық факторларға әкелді. Зерттеу жұмысы үшін әлеуметтік тұрғыдан, білім және денсаулық салаларында сонымен қатар жасөспірімдер болашағының дамуына жол ашатын ақпараттар өте маңызды болып келеді. Әлеуметтік желі жасөспірімдерге қалай әсер етеді? Технологияның кез келген түрі сияқты әлеуметтік медианың да оң және теріс жақтары бар. Әлеуметтік медианың жасөспірімдерге әсері туралы айтатын болсақ, назарға алудың маңызды артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Бір жақсысы, TikTok, Twitter, Instagram және Snapchat сияқты платформалар өзін оқшауланған немесе маргиналды сезінетін жасөспірімдер, әсіресе LGBTQ жасөспірімдер үшін қолдаушы бола алады. Сонымен қатар, әлеуметтік медиа жасөспірімдерге пандемия кезінде өзін жалғыз сезінуге көмектесті. Бірақ әлеуметтік медианың жасөспірімдерге әсері психикалық денсаулыққа да айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін. Атап айтқанда, әлеуметтік желілер мен жасөспірімдердің депрессиясына, қолданбаларды шамадан тыс пайдалану жасөспірімдерді киберқорқытуға, дене имиджіне қатысты мәселелерге және технологиялық тәуелділікке ұшыратады және сау, шынайы әрекеттерге жұмсалатын уақытты азайтады. Pew Research

сауалнамасына сәйкес, ата-аналардың көпшілігі баласының әлеуметтік желіде не жариялап жатқанын біледі деп есептесе де, жасөспірімдер арасында жүргізілген сауалнама олардың 70 пайызы желідегі мінез-құлқын ата-анасынан жасыратынын көрсетті.

Ғаламтор ортасында жеке адамдар арасындағы өзара әрекеттесу сипатын өзгертетін өзіндік орта қалыптасады. Әлеуметтік желілер іс жүзінде сыртқы бақылауға берілмейді, бірыңғай орталық жоқ, сондықтан әркім өздері ойлағандай әрекет етуге құқылы. Ғаламтор заманауи бұқаралық коммуникация құралы ретінде пассивті тыңдаушыдан белсенді серіктеске айналады. Қазіргі адам оқиғалар туралы білуге ұмтылып қана қоймайды, оларды жасауға тырысады.

«Әлеуметтік желі» терминін ақпараттық орта контексінде алғаш рет 1954 жылы әлеуметтанушы Джеймс Барнс қолданған. Бүгінгі таңда бұл термин көбінесе виртуалды платформаны, интернет-сайтты, веб-сервисті, ғаламтордағы порталды білдіреді, оның мақсаты мүмкіндігінше көп адамды біріктіру, оларға өзара қарым – қатынас жасау мүмкіндіктерін беру болып табылады.

Әлеуметтік желілер әрдайым болған, бірақ байланыс саласындағы соңғы техникалық әзірлемелер оларды әлеуметтік ұйымның басым формасына айналдырды. Біз өміріміздің материалдық негізіне қатысты мәдениеттің тәуелсіздігі тән жаңа, ақпараттық дәуірдің пайда болуына куә болдық. Ғаламтордағы қауымдастықтардың пайда болуын 1970 жылдардан бастап байқауға болады. Негізінде, олар 1960 жылдардың аяғында пайда бола бастаған балама қозғалыстарға жақын болды. Зерттеуші Кастельстің пікірінше, мұндай алғашқы онлайн-конференциялар материалдық әлемдегі мәдениетке қарсы сәтсіз тәжірибелерден кейін белгілі бір коммуналдық атмосфераны құру қажеттілігінен туындады. Әлеуметтік-мәдени жағдайдың өзгеруіне және виртуалды қауымдастықтардың әсер ету саласының кеңеюіне байланысты олардың мәдениетке қарсы алғашқы байланыстары айтарлықтай әлсірейді. Әлеуметтік желілер әртүрлі құндылықтар мен мүдделердің қайнар көзіне айналуға болады. Олар екі принципке негізделген: желіні ұйымдастырудың еркін байланысы.

Бірінші қағидаға сәйкес, әлеуметтік медианың барлық пайдаланушылары үшін ортақ нәрсе - бұл сөз бостандығы мен еркін пікір білдірудің негізгі құндылығы. Келесі принцип әркімнің желіде өз орнын таба алатындығын жариялайды. Ғаламторда сіз өзіңізді кім деп атайсыз, өйткені дәл осы күту негізінде уақыт өте келе әлеуметтік өзара әрекеттесу желісі қалыптасады.

Зерттеуші И.А. Ачкурин виртуалды әлемді құруда қолданылған келесі архетиптік сипаттамаларды анықтайды:

- әлемдегі басты айырмашылық - "біздікі" және "біздікі емес" деп бөлу;
- ләззат алуды кешіктіргісі келмеуі;
- жеке қарым-қатынастардың алдыңғы қатарына шығу;
- билікке деген екіұштылық;
- шындықты нашар білу (шындық туралы мифтер емес);
- барлық жаңа нәрселерге дұшпандық көзқарас;
- қандай да бір игіліктің шектелуіне сену;
- болашақты елестете және бағалай алмау;
- эмпатияны нашар сезу.

Адамның қарым-қатынасы барлық әлеуметтік өзара әрекеттесуді жүзеге асыратын және оларды желілік модель деп атауға болатын белгілі бір технологиялық шеңберге жабатын техникалық стандарттар желісімен көбірек қамтылған.

Бүгінгі таңда адамдардың қарым-қатынасы желілік процестер бағдарламасы арқылы ұйымдастырылған. Әлеуметтік желінің негізгі сипаттамасы-көп арналы. Егер элементтердің бірі байланыс процесінен шығып кетсе, ол ақпарат берудің балама жолдарын табады.

Желі - бұл екі нүкте әрдайым көптеген магистральдармен байланысатын және әр сызық көптеген сегменттер мен жолдардан тұратын полимагистрлік құрылым. Желілер -

бұл ашық құрылымдар, олар жаңа түйіндерді қосу арқылы шексіз таралуы мүмкін, егер олар осы желі ішінде байланысуға бейім болса, яғни ұқсас байланыс кодтарын қолданады.

Желі жасушалық құрылымға ие. Бұл құрылым бір элементті қайталауға дейін азаяды. Осы принцип арқылы мүмкіндігінше көп кеңістікті қамтуға болады.

Статистикаға сәйкес, XX ғасырдың соңында туылған адамдардың 96%-ы кем дегенде бір әлеуметтік желіде тіркелген. Әлеуметтік желілер ешқашан байланыс желілеріне таралмайды, қол жетімді ақпаратты жылжытуға дейін азаяды. Кез-келген әлеуметтік субъект жаңа ақпаратты еркін өңдей, жинақтай, жасай алады, еркін ерік-жігер мен іс-әрекеттің субъектісі бола алады. Әлеуметтік желілер-бұл жариялылық, жалпыға қол жетімділік, жалпыға бірдей теңдік қағидаттарына негізделген қоғамның интернет кеңістігіне күрделі проекциясы. Әлеуметтік желілер адресат пен адресаттың рөлдік сипаттамаларын теңестіреді, коммуникацияның әр қатысушысы тең дауыс беру құқығына ие. Желілер теориясы әлеуметтік байланысты екілік байланыс, ақпарат беретін адам мен ақпарат қабылдайтын адам арасындағы байланыс ретінде түсіндіру арқылы әлеуметтілік түсінігін анықтайды. Әлеуметтік желілер виртуалды байланыс кеңістігін білдіреді және көп қабатты коммуникативті және метакоммуникациялық актілер сияқты сипаттамалары бар, мәлімдемелер түрі мен коммуникативті әрекеттер арасындағы шекараларды бұлдырататын және авторлық сөздерді жалпы интернет қалжындарды түрлендірудің тиімді механизмі бар ақпаратты желілік тарату механизмі болып табылады.

Әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың жеке деректері (олардың фотосуреттері, өмірбаяндық деректері және қалауы) коммуникативтік актілерді түсіндіру үшін негіз болады. Әлеуметтік желілердегі коммуникациялар бірнеше жолмен жүзеге асырылуы мүмкін: жеке хабарламалар, түсініктемелер, топтарда сөйлесу және "қабырғадағы" жазбалар, сонымен қатар жанама, пассивті: тарату және "ұнату" түрінде.

Әлеуметтік желілердегі қарым-қатынасқа тән-бұл мәтінді едәуір визуализациялау, яғни мәтінді ішінара немесе толығымен алмастыратын адамның эмоциясын немесе көзқарасын көрсететін әртүрлі "эмодзилерді", суреттерді және "сыйлықтарды" пайдалану. Акронимдерді қолдану да қолданылады – қысқартылған тіркестер немесе дауысты дыбыстарды немесе аббревиатураларды жіберіп алу арқылы құрылған сөздер. Мұның бәрі қарым – қатынастағы ең бастысы-өз ойыңызды жеткізу, эмоцияларды жеткізу. Грамматиканың дәстүрлі ережелері мен қарым-қатынас нормалары артта қалады.

Әлеуметтік желілерде сөйлесудің маңызды тәсілі-сілтемелермен алмасу. Қарсыласыңызға бірдене айтудың орнына, оған бұл туралы айтылған сайтқа немесе әлеуметтік желідегі постқа сілтемелер жіберу жеткілікті.

Әлеуметтік желілердің ерекшеліктері - Бұл мазмұн құрылымданбаған, пікірталастар туындайды өздігінен. Ақпаратты сақтау мерзімі белгісіз, өйткені оны тасымалдаушы немесе топ модераторы кез келген уақытта алып тастай алады.

Әлеуметтік желілердегі байланыс уақыт пен кеңістікті қабылдаудың өзгеруіне әкеледі. Егер бұрын адамзат қоғамының негізі адамның белгілі бір жұмыс орнына және өмір сүру ортасына қосылуы болса, бүгінде жаңа коммуникативті мүмкіндіктерге байланысты жергілікті ортамен байланыс айтарлықтай әлсірейді. Географиялық жағынан бір-бірінен алшақ орналасқан аймақтар мінез-құлық жағынан көрші аймақтарға қарағанда бір-біріне жақын болуы мүмкін. Адамдар, ең алдымен, жеке қажеттіліктерді жүзеге асыруға тырысады, белгілі бір географиялық шекараларды ескерместен өз мүдделері мен мақсаттарына сәйкес топтар құруға мүмкіндігі бар.

1994 жылы Брэдфордтағы Питтсбург университетінің американдық психологы Кимберли Янг компьютерлік тәуелділіктің сауалнамасын жасап, оны 500 адам, 400 адам кірген веб-сайтқа орналастырды оның қорытындысына сәйкес олар тәуелді деп танылды (бұл 80% құрайды! таңдау). Бұл зерттеу Ғаламтор "есірткіге құмарлық" туралы пікірталас тудырды. Бірақ К. Янг сауалнамасына белгілі бір проблемалары бар адамдар жауап берді, іріктеуді Ғаламтор желісінің бүкіл популяциясы үшін жарамды деп санауға болмайды. Психологтың сұрақтар жиынтығы да сынға түседі.

Кейінгі зерттеу нәтижесінде 196 адамның жауаптарына сүйенетін К. Янг тек 10% тәуелді деп аталды. Осылайша, тәуелді респонденттердің 25% - ы желідегі белсенді жұмыстың алғашқы алты айында ілмекке түсті, ал тағы 58% - ы бір жыл ішінде тәуелді болды деп жауап берді. Бұл ретте сұралғандардың 52% – ы басқа тәуелділіктермен (алкоголь, нашақорлық, лудомания-құмар ойындарға құмарлық) байланысты терапия курсынан өтті, ал 54% - ы депрессиялық күйде болды.

Біздің зерттеу нәтижелерін өңдеу барысында:

Зерттеу нәтижелерін өңдеу барысында біз пайдаланушылар әлеуметтік желі парақшаларында өзін-өзі таныстыру формаларын бойынша сауалнама жасадық.

Зерттеу сұрақтары

1. Аккаунтты қалай жазасыз

1) Өз атымды

2) Никнейм

3) Латын әріптері

4) Басқа символдар

Зерттеу барысында респонденттердің жартысынан көбі өз бетінде өзінің толық атын (31%) қолданатыны анықталды. Респонденттердің 42% - ы өз аттарын белгілеу үшін латын әріптерін қолданады. Ойдан шығарылған атауды немесе лақап (никнейм)- есімді респонденттердің 18%-ы пайдаланады, ал желі пайдаланушыларының тек 9% - ы өз парағын рәсімдеген кезде басқасимволдарды қояды, бұл сипаттамалар 1-ші суретке сәйкес келеді.

Сурет 1. Зерттелінушілердің аккаунттары үшін пайдаланылатын атауларды бөлу

Осылайша, әлеуметтік желіні пайдаланушылардың қолдану ерекшелігі зерттелінушілердің өздерін идентификациялаудың қажеттілігі екенін атап өтуге болады. Бұл желідегі қарым-қатынастың артықшылығы мен ерекшелігі оның анонимді сипаты деген пікірді жоққа шығарады. Анонимділік әлеуметтік желі пайдаланушыларымен жоққа шығарылады немесе теңестіріледі. Мүмкін, бұл белгілі бір нақты әлеуметтік желінің жұмыс істеу ерекшеліктеріне байланысты және бұл белгі басқа әлеуметтік желінің маңыздылығына жатпайды. Әлеуметтік желілер қарым-қатынасты жеңілдету үшін қалыптасады. Сонымен қатар, адамдар тез табуға және анықтауға мүдделі (кәсіби, коммерциялық қызығушылық, әңгімелесушіні, дос, серіктес, екінші жартысы және т.б. табу). Мүмкін, сондықтан сауалнамаға қатысқан пайдаланушылардың көпшілігі әлеуметтік желісінде тіркелу кезінде өздерінің нақты (төлқұжат) атын пайдаланады. Дәл осындай үрдіс пайдаланушылардың жеке, жеке фотосуреттерін аккаунттағы аватарлар үшін таңдауында болды.

2. Аваға қандай суреттерді қоясыз.

1. Өзіңіздіңүнаған фотосуреті 35

2. Ұнаған картиналар-38

3. Басқа-27

Желі арқылы пайдаланушыны визуалды қабылдау оның желідегі өзін-өзі тануы үшін де, оны басқа адамның анықтауы мен қабылдауы үшін де өте маңызды.

Мұнда өзін-өзі таныстыру үшін пайдаланған беттің пайдаланушысына тиесілігін анықтауды келесі 2-суреттен көруге болады.

Сурет 2. Аваға өзін-өзі таныстыру үшін қолданылатын суреттер.

Жоғарыдағы 2-суретте аватарларға арналған фотосуреттердің өзін-өзі таныстыру үшін пайдаланған беттің пайдаланушысына тиесілігін талдау нәтижелері көрсетілген. Мұнда пайдаланушының нақты фотосуреттерін қою және картиналар немесе басқа суреттерді пайдалану. Әлеуметтік желіде зерттеуге қатысушылар көбінесе өз фотосуреттері мен ұнаған картиналармен өздерін таныстыратыны белгілі болды. Респонденттердің тек 27% - ы ғана өздерін өздері жоқ суреттермен таныстыруды жөн көрген.

Қорытынды. Онлайн-кеңістік жағдайында, әсіресе жасөспірімдер арасында жеке басын бейнелеудің белгілі бір тәжірибелерін қалыптастыру және бекіту табиғи өмірлік стратегиялар мен мақсаттарды түсіну процесінде, сондай-ақ сырттан ешқандай ресми бақылаусыз жүреді. Ондағы белгілі бір ережелермен, анықтамалық топтармен және желілік байланыс нормаларымен онлайн-желілердің кеңістігі бұл процесте әлеуметтенудің ұжымдық актері ретінде әрекет етеді. Бұл ретте дәстүрлі әлеуметтік институттар мен бұқаралық медиадан (теледидар, баспасөз, бұқаралық іс-шаралар және т.б.) онлайн-желілердің виртуалды кеңістігіне бірегейлікті қалыптастыру және репрезентациялау локусын өзгерту жүзеге асырылады. Осылайша, зерттеудің өзектілігі қоғамның көп бөлігінің күнделікті өмірінде зерттелетін құбылыстың өсіп келе жатқан маңыздылығына байланысты болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қазіргі білім беру технологиясы 2019, 10(2), 106-119 DOI: <https://doi.org/10.30935/cet.554452>
2. Андреев А.С. Аддикция как форма зависимого поведения: Учебник / Отв. Ред. А.С. Андреев, А.В. Анцыборов. – М.: Психосфера, 2004. / 165 с.
3. 1. Воронин В.Н., и др. Исследование акцентированных потребностей молодежи, удовлетворяемых в среде виртуальных социальных сетей // <https://cyberleninka.ru/article/n/issledovanie-aktsentirovannyh-potrebnostey-molodezhi-udovletvoryaemyh-v-srede-virtualnyh-sotsialnyh-setey>
4. 2. Социальное поведение молодежи в Интернете: новые тренды в эпоху глобализации: материалы Междунар. науч.-практ. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых, (15-16 окт. 2015 г.) Самар. гос. экон. ун-т. - Самара, 2015. - 418 с.

ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТЬ У ПОДРОСТКОВ: ФАКТОРЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ, РЕКОМЕНДАЦИИ

Нутфуллина А.Р., Мынбаева А.К.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Мақалада жасөспірімдерде Интернетке тәуелділіктің пайда болуына әсер ететін факторлар, тәуелділіктің осы түрінің теріс салдары және ата-аналарға арналған ұсыныстар сипатталған.

Кілт сөздер: тәуелділік, жасөспірім, мінез-құлық

В статье описываются факторы, влияющие на возникновение интернет-зависимости у подростков, негативные последствия данного вида аддикции и рекомендации для родителей.

Ключевые слова: зависимость, подростковый возраст, поведение

The article describes the factors influencing the emergence of Internet addiction in adolescents, the negative consequences of this type of addiction and recommendations for parents.

Key words: addiction, adolescence, behavior

Развитие Интернет влияет на многие сферы нашей жизни. С распространением технологий, упростившим получение доступа в интернет, большое количество молодых людей стало проводить значительное количество времени в режиме онлайн.

Впервые термин «интернет-зависимость» был предложен в 1996 г. американским психиатром и психофармакологом Айвеном Голдбергом [1]. Феномен интернет-аддикции в общем виде можно определить, как «нехимическую зависимость от пользования интернетом» [2], которая характеризуется патологическим влечением к пребыванию в сети [3].

В Казахстане с 2008 г. проблема интернет-зависимости приобретает большие масштабы особенно среди школьников [4]. Для подростков привлекательность интернета может заключаться в следующих факторах [5, 6]:

1. Доступность огромного количества информации и ресурсов, к которым можно легко получить доступ в любое время из любой точки мира.

2. Наличие платформ для установления связей с другими людьми – социальных сетей, большими преимуществами которых являются скорость коммуникации, возможность сохранять свою анонимность, а также наличие различных средств, облегчающих общение, выражение собственных мыслей и эмоций. Этот пункт может быть особенно актуальным для застенчивых и закрытых подростков, которым интернет помогает раскрепоститься.

3. Возможность создания нового образа себя и получения признания окружающих.

4. Наличие широкого спектра развлечений: игр, фильмов, музыки и т.п., что может стать источником отвлечения от проблем повседневной жизни и способом борьбы со стрессом.

5. Доступность интернета, заключающееся в возможности подключения при помощи различных устройств в любое время суток и из любой точки мира.

Помимо того, в подростковом возрасте возникают потребности, подходящим местом для удовлетворения которых является интернет-пространство [7]. Так, у подростков возникают желание быть автономными и самостоятельными, потребность в самореализации и познании, стремление удовлетворить потребность в общении, в любви и принадлежности к группе по интересам, а также желание получить признание.

Однако чрезмерное использование интернета может оказать на подростков ряд негативных последствий [8]:

1. Проблемы с физическим здоровьем, проявляющиеся в перенапряжении глаз, головных болях, болях в спине и ухудшении осанки. Кроме того, нарушение режима сна и малоподвижный образ жизни могут увеличить риск ожирения, сердечных заболеваний и других проблем со здоровьем.

2. Проблемы с психическим здоровьем: слишком много времени, проводимого в интернете, может способствовать возникновению чувства тревоги, снижению общего эмоционального настроения и стресса. Кроме того, существует вероятность подвергнуться кибербуллингу, что также оказывает свое отрицательное влияние.

3. Влияние на успеваемость: чрезмерное использование интернета может повлиять на качество выполнения домашних заданий, что приведет к снижению оценок и академической успешности.

4. Социальные проблемы: ограничение живого общения может стать препятствием в развитии социальных навыков для благополучного взаимодействия в реальной жизни.

Учитывая особенности интернет-зависимых подростков, родителям рекомендовано придерживаться следующих правил [9, 10]:

1. В качестве основы семейных отношений следуйте принципам честности и умения признавать ошибки.

2. Проявляйте уважительное отношение к ребенку, его индивидуальности и кругу общения.

3. Интересуйтесь увлечениями ребенка и поощряйте посещение различных кружков и секций.

4. Будьте ребенку другом, чтобы он смог довериться своей семье в трудной жизненной ситуации.

5. Не бойтесь демонстрировать свои чувства ребенку, если испытываете грусть по поводу сложившейся ситуации. Тогда подросток сможет увидеть в родителе близкого человека, который тоже нуждается в заботе.

Таким образом, интернет-зависимость представляет собой один из видов нехимической аддикции, который характеризуется патологическим желанием к нахождению в интернет-пространстве. В то время как интернет предоставляет множество возможностей для общения, развлечений и получения информации, чрезмерное его использование может иметь негативные последствия для физического и психического здоровья, успеваемости и отношений с окружающими людьми. Однако существует ряд рекомендаций для родителей, позволяющих учитывать при построении общения особенности подростков, имеющих зависимость от интернета.

Литература

1. Goldberg I. Internet addiction disorder // *CyberPsychol. Behavior.* - 1996. - Vol.3, N 4. - P. 403-412.
2. Удовенко Е. В. Интернет-зависимость в подростковом возрасте // *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук.* – 2017. – №. 4-5. – С. 93-96.
3. Мирошниченко Л. Д. Наркотики и наркомания. Энциклопедический словарь // М.: ПЕРО. – 2014. – Т. 404.
4. Жаркинбаева Д. Проблема интернет-зависимости в Казахстане. // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2101>
5. Рогова Е. Е., Суворова Е. В. Интернет-зависимость-проблема современной молодежи // *Science time.* – 2015. – №. 12 (24). – С. 641-646.
6. Осадчая А. В. Интернет–зависимость: причины и следствие // *Актуальные проблемы профилактики аддиктивного поведения.* – 2018. – С. 122-126.
7. Граур Т. Причины интернет-зависимости у подростков: обзор психологических исследований // *Studia Universitatis Moldaviae (Seria Științe ale Educației).* – 2018. – Т. 119. – №. 9. – С. 45-48.
8. Пьянкова Н. Г., Матвиюк В. М. Влияние глобальной сети Интернет на психику подростков // *Концепт.* – 2014. – №. S30. – С. 36-40.
9. Пашкевич О. И. Профилактика интернет-зависимости // *Мастерство online* [Электронный ресурс]. – 2016.–1 (6). Режим доступа: <http://ripo.unibel.by>. – 2016.
10. Гилева Н. С. К вопросу о профилактике интернет-зависимости у подростков // *Наука о человеке: гуманитарные исследования.* – 2016. – №. 4 (26). – С. 136-139.

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О НЕУДАЧЕ У НАЧИНАЮЩЕГО СПОРТСМЕНА

Ким А.М., Ким В.С., Маликов Д.М., Джаркешев К.И.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
Казахская Академия спорта и туризма
Алматы, Казахстан

Жүйелі көзқарас физиканы, техниканы және тактиканы жаңа бастаған спортшының жетістігі мен сәтсіздігін бағалау саласы ретінде бөліп көрсетеді. Табыс пен сәтсіздік туралы психологиялық адекватты түсінікті қалыптастыру қажет.

Кілт сөздер: жүйелік тәсіл, бастаушы спортшылар, сәтсіздікті түсіну

Системный подход выделяет физику, технику и тактику как сферы оценки успеха и неудачи начинающего спортсмена. Необходимо формировать психологически адекватное понимание успеха и неудачи.

Ключевые слова: системный подход, начинающие спортсмены, понимание неудачи

A system approach reveals physical conditions, technical and tactical skills as areas for assessing the success and failure of a novice athlete. It is necessary to form a psychologically adequate understanding of success and failure by athletes.

Key words: system approach, novice athletes, understanding of failure

Введение. С позиций системного подхода человек в спорте (и спортсмен, и тренер) представляют собой сложную систему, которой органично связаны разные системные аспекты: время, пространство, энергия и информация [1]. В аспекте времени человек представляет собой индивида, или биологическую особь. В спорте связанную с этим сторону спортивной деятельности часто обозначают коротко: физика. В каждом виде спорта есть свои физические компетенции, которые приносят успех. Задатки к ним носят генетический, природный характер и являются существенным фактором успеха.

Наряду с фактором физики, большое значение имеет фактор технической подготовки спортсмена, отражающий его природу как субъекта спортивной деятельности. В системном подходе он раскрывается через призму когнитивных процессов, отражающих спортсмена как субъекта активного отражения. Роль технической подготовки особенно велика в так называемых технических видах спорта и дисциплинах, примерами которых являются настольный теннис, бадминтон и горные лыжи. Третий компонент с позиций системного подхода-тактика.

Основная часть

Горнолыжный спорт представляет особый интерес в связи с тем, что здесь в рамках одного вида спорта отчетливо прослеживается целая «линейка» отдельных дисциплин, в которых в различной степени представлено соотношение технического и скоростного компонента. К слаломным, или техническим дисциплинам относят слалом и слалом-гигант, к скоростным – скоростной спуск и супер-гигант. Таким образом, между чисто скоростными и техническими дисциплинами имеются две промежуточные. Кроме того, особый интерес представляют такие виды спортивных состязаний как альпийская комбинация – сочетание слалома и супергиганта или скоростного спуска, требующие от спортсмена казалось бы невозможного – и физики, и техники, причем, техники совершенно разной. И хотя подобные соревнования исключены из практики Кубков мира, они сохранились в программе чемпионатов мира.

Сложность соревновательной практики в разных видах спорта требует разносторонней подготовки спортсмена, что необходимо не только для достижения успеха, но и для избегания неудачи, которая в спорте нередко связана с травмами, в особенности в горнолыжных дисциплинах. Неудача в спорте может иметь как физическую причину, так и быть связанной с проблемами слабой технической подготовки. Наш опыт изучения проблемы горнолыжного травматизма показывает, что огромную роль здесь могут играть

причины психологического характера, связанные с особенностями личности и состояния спортсмена. Известно, что неудачи и травмы в горнолыжном спорте встречаются независимо от физических кондиций, технической подготовленности и квалификации спортсмена.

В игровых видах спорта, таких как бадминтон и настольный теннис, психологически правильное отношение начинающего спортсмена и его тренера как к успехам, так и к неудачам формируется уже в ходе тренировочной подготовки. В связи с этим, представляет научный интерес исследование понимания как спортсменом, так и тренером успехов и неудач на каждой тренировке.

В истории психологии спорта зафиксированы факты, свидетельствующие о влиянии неудачи на отношение спортсмена к достигаемой цели. Так, «группе людей было дано задание ударить мячом в перекладину ворот, при этом поле, на котором проходили исследования, оставалось неразмеченным. Что примечательно, для тех, кто потерпел неудачу, перекладина казалась расположенной дальше и выше от них, чем это было на самом деле – и чем это видели те люди, которые успешно справились с задачей. Другими словами, неудачи автоматически искажают наше восприятие поставленных перед собой целей, и они начинают казаться более недостижимыми, чем мы представляли ранее» [2].

Однако, это не единственный результат, к которому нередко приводит переживание неудачи. «Горечь провала влияет на наше самовосприятие: мы начинаем в собственных глазах занижать уровень своих способностей и интеллекта, считаем, что у нас недостаточно таланта или определенных моральных качеств для достижения целей» [2]. Переживание неудачи сопровождается неприятным чувством собственной беспомощности, что может носить защитный характер – если спортсмен верит в том, что он неспособен достичь успеха, он может прекратить дальнейшие попытки. Нередко переживание неудачи приводит к возникновению страха повторения подобной ситуации, страха перед самой возможностью вновь испытать неудачу. В игровых видах спорта нередко наблюдается желание спортсмена в подобной ситуации побыстрее завершить розыгрыш, избавиться от чувства страха. При этом как правило, спортсмен уже перестает обращать внимание на качество игры, стремясь поскорее ее завершить. Страх лишает спортсмена чувства внутреннего спокойствия, необходимого для выбора адекватного ситуации игрового приема, заставляет торопиться и выбирать неэффективные решения. Страх толкает также на ошибки тактического характера, немаловажные в игровых видах спорта, где успех определяется не только физикой, техникой, но и тактикой, с присущими ей психологическими приемами эффективного либо неэффективного общения с соперником.

Начинающий спортсмен как правило еще не имеет самостоятельно выработанных приемов борьбы с негативными психологическими состояниями, на него большое влияние оказывает и сама игровая ситуация, и противник, и тренер, а также родители, другие члены группы поддержки, и даже присутствие большой и не всегда настроенной положительно незнакомой аудитории болельщиков способно повлиять и само по себе стать источником страха.

Для начинающих спортсменов в детском возрасте отношение родителей к текущим неудачам ребенка очень велико, склонные к нервным реакциям родители способны транслировать испытываемое ими чувство страха своим детям. Неудача может способствовать возникновению чувства зависти начинающего спортсмена к другим, более успешным членам команды. В результате снижается мотивация достижения успеха. Здесь огромную роль играет правильно организованная обратная связь от тренера. Тактические задания тренера, достижение в них успеха могут подкреплять и формировать соответствующие тактические компетенции, навыки, что немаловажно, наряду с физикой и техникой.

Человек реагирует на неудачи системно, поэтому нередко у начинающих спортсменов возникают симптомы психосоматического характера – вдруг начинаются желудочные или

головные боли и другие недомогания, которые мешают спортсмену в достижении поставленных целей. Страх вызывает нежелание рисковать, приводит к скованности при выполнении казалось бы, освоенных технических приемов, тактика становится простой и прямолинейной, исчезает необходимый уровень внутреннего спокойствия. В то же время, нередко провалы после достижения значительных успехов, возникает страх не добиться успеха теперь, когда этого ждут родители, тренер, болельщики.

Таким образом, проблема выстраивания психологически грамотного сопровождения спортсмена как в условиях тренировок, так и в соревновательный период, является очень важной во многих видах спорта. Отдельный интерес представляет тема взаимопонимания тренера и спортсмена относительно ситуаций успехов и неудач. В связи с этим представляет научный интерес замер уровня успеха или неудач по мнению самого спортсмена и его тренера. Возможны ситуации, когда мнения спортсмена и тренера практически совпадают, но также возможны и случаи, когда они расходятся. То и другое представляет отдельный интерес и может составить предмет обсуждения в команде тренер-спортсмен-психолог. В детском возрасте к ним добавляется и родитель.

Заключение

Критически важно, чтобы все значимые для начинающего спортсмена сферы оценки неудач и успехов (физика, техника, тактика) получили психологически адекватную оценку тренера и других значимых для него лиц. Неудача не должна порождать чувство беспомощности и снижать самооценку, не должна вызывать чувство недостижимости поставленной цели, но должна восприниматься как шаг на пути к ее достижению.

Неудача должна развивать способность к рефлексии, выделяя то, что начинающий спортсмен способен контролировать от того, где требуется поддержка тренера.

Литература

1. Ким А.М., Хон Н.Н., Ахметова Д.Б., Джаркешев К.И. Эмоциональный интеллект в работе тренера и преподавателя физвоспитания. Алматы: 2015.-145 с.
2. Kim V.S., Kim A.M. Ski and Injury. –Almaty: Giga Trade, 2010.-120 p.
3. Психология неудач, или Искусство падения: как расслабиться и получать удовольствие <https://habr.com/ru/company/smartprogress/blog/296156/>

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ РАБОТЫ С ПРОКРАСТИНАЦИЕЙ МОЛОДЕЖИ

Борисова А., Садвакасова З.М.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Мақалада психологтың прокрастинацияға қатысты тәсілдері талқыланады. Жастармен жұмыс істеу тәсілдері, моделі және техникасы қысқаша

Түйін сөздер: кейінге қалдыру, кейінге қалдыру салдары мен әдістемелері, когнитивті-мінез-құлық терапиясы.

В статье рассматриваются подходы к деятельности психолога с прокрастинации. Кратко изложены подходы, модель и техники работы с молодежью.

Ключевые слова: прокрастинация, последствия прокрастинации, техники, когнитивно-поведенческая терапия

The article discusses the approaches of a psychologist with procrastination. Briefly approaches, model and techniques of work with youth.

Keywords: procrastination, consequences of procrastination, techniques, cognitive behavioral therapy

Введение. В настоящее время «прокрастинация» стала актуальной темой, так как сказывается напрямую на психическом здоровье и самочувствии человека. Термин «прокрастинация» подразумевает откладывание выполнения задачи на более позднее, чем обозначенное время (в большинстве случаев - на неопределенный срок). Либо в самом

худшем варианте полное уклонение от выполнения задачи. Если коротко обозначить, то прокрастинация подразумевает избегание того, что мы должны сделать.

Откладывание на завтра, что можно сделать сегодня является очень соблазнительным для многих молодых людей, особенно для студентов. Если они прокрастинируют время от времени, то скорее всего это всего лишь проблема неправильной организации тайм-менеджмента. Однако, если намерения редко переходят в действия несмотря на то, что потенциальные результаты выполнения какого-либо дела очень ценны и важны, то, причина такого явления может быть гораздо серьезнее причины плохого управления временем.

Основная часть

Откладывание дел негативно влияет на качество жизни в целом, что как раз хорошо сформулировано в научной статье Кариной О.В «Прокрастинация в контексте социальных ожиданий современной молодежи», где исследование показало, что прокрастинация влияет на активность личности и тормозит процесс самореализации личности. не проявляя активности и целеустремленности, прокрастинируя, личность не может противостоять тревоги, стрессу, трудным жизненным ситуациям и тем самым будет снижать уровень жизнестойкости. [1]

В работе Коноваловой А.В «Обзор современных психологических программ преодоления академической прокрастинации студентов в условиях обучения в ВУЗе» утверждается, что по данным Klingsieck, Grund, Schmid, & Fries около 70% современных студентов являются хроническими прокрастинаторами. [2]

Для понимания какие способы и подходы будут наиболее эффективными при работе с прокрастиницией нужно, во-первых, изучить вопрос почему молодое поколение так часто откладывает дела. Единого ответа, на этот вопрос, конечно, не существует. Одни и те же студенты в разное время могут откладывать учебу, дела по различным причинам. Но исследования в данной области показали некоторые *общие показатели*:

— Задача кажется слишком непосильной. Когда студент видит перед собой задачу и рассматривает ее в целом, его это может напугать. Если смотреть на задачу под таким углом, она может показаться ему непосильной, неуправляемой, что приводит к тому, что он даже будет страшиться ее начинать.

— Незнание того, что нужно делать. Многие не совсем понимают, что включает в себя та или иная задача, и как правило долго бездействуют

— Неумение расставлять приоритеты. Неправильное определение места той или иной задачи с конкурирующими с ней делами, обязательствами и желаниями.

— Нереалистичные ожидания/перфекционизм. Предъявление к самому себе необоснованно высоких требований в плане достижения наивысших результатов очень сильно затормаживает процесс.

— Страх успеха и его последствий. Оказаться не в зоне своего комфорта останавливает некоторых в достижении важных результатов.

Главная причина прокрастинации человека - его глубокого дисфункциональное мышление. Я.Исайкин предлагает работать именно с убеждениями(рис.1).

Пока не поменяем убеждения, так и будет откладывание на потом у человека. И эффективным на наш взгляд является в работе с молодежью *когнитивно-поведенческий подход* (КПП).

Современный подход работы молодежи с прокрастинацией основывается на применении подходящих психокоррекционных программ. *Когнитивно-поведенческая терапия* на данный момент является одним из самых эффективных способов преодоления прокрастинации.

Как отмечает Бородина Л.Ф в статье «Представление о прокрастинации в зарубежных исследованиях» когнитивная психология выделяет три основных явления, которые лежат в основе прокрастинации: иррациональные убеждения, заниженная самооценка и неспособность самостоятельно принимать решения. Иррациональные

убеждения и откладывание деятельности являются, своего рода, защитным барьером, помогающим избежать болезненных осознаний, которые способны пошатнуть и без того нестабильную самооценку. [4]

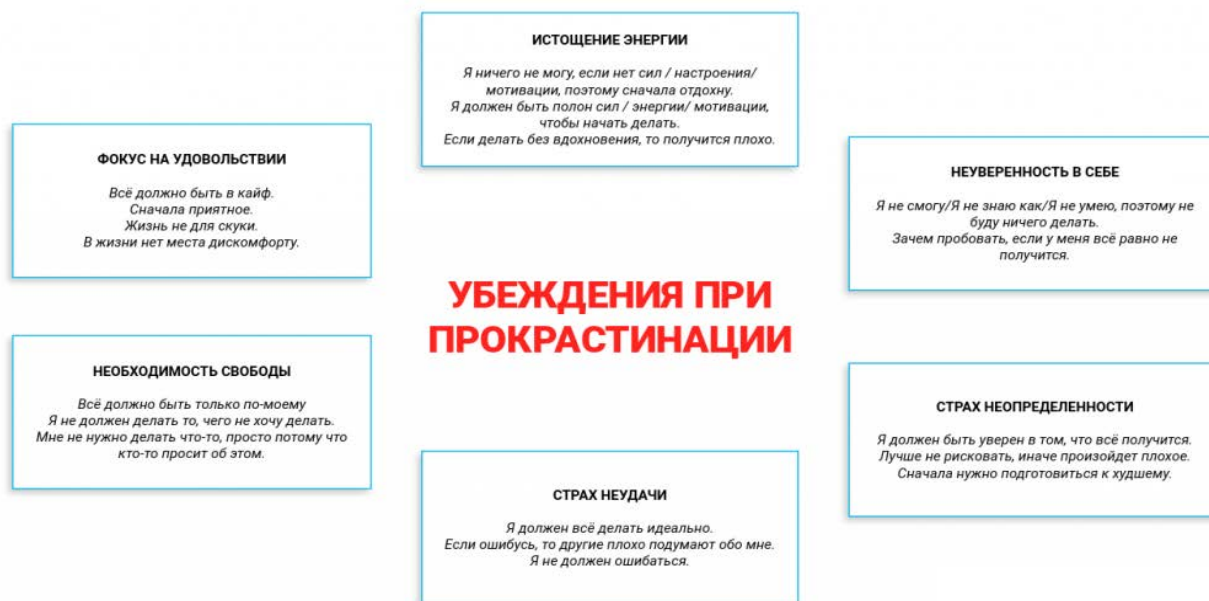

Рис 1. Когнитивная модель прокрастинации (Я.Исайкин) [3]

В своей работе «Применение психокоррекционных программ прокрастинации у лиц юношеского возраста» Вуколова Ю.С приводит **список техник поведенческого подхода** при преодолении прокрастинации (по Van Eerde):

- Улучшение автоматизации деятельности;
- Улучшение управления временем;
- Создание специальных условий деятельности, которые будут мешать актуализации проблемного поведения.
- Поведенческие приемы:
- Снижение количества раздражителей.
- Любые влияния, направленные на установление распорядка дня, режима, самоконтроля.
- Техника постепенного приближения к избегаемой деятельности.
- Техника «разрыв намерение – действие» для перехода от цели к действию.
- Повышение ценности решаемых задач, мотивации.
- Объединение потребностей.
- Техника формирования нового функционального состояния (ФС), основанная на идее биологически обратной связи (БОС) [5]

Психолог Я.Исайкин объясняет, что *причины прокрастинации* часто кроются в жёстких правилах и убеждениях по отношению к делам, и чтобы не откладывать на долго в ящик, важно проработать свое мышление. (опросник Иррациональной прокрастинации см. <https://iyaroslav.ru/test/test-prokrastinaciya/>)

Инструментарий в КПП

Итак, для того чтобы иметь представление как работает КПП на деле рассмотрим ее основные техники. Все наши действия в деятельности зависят напрямую какие мы запускаем мысли и культура мышления в процессе самореализации. В когнитивно-поведенческом подходе (КПП) для изменения поведения человека применяют **тренинг «Работа с прокрастинацией»:**

1. Критерии выделения “полезного” и “вредного” промедления
2. Причины возникновения прокрастинации

3. Последствия хронического откладывания
4. Виды прокрастинации: общая, академическая, здорового образа жизни, сна и т.д.
5. Коррекция аффективных симптомов
6. Воздействие на мотивационные симптомы
7. Коррекция поведенческих нарушений

На практике в КПТ для изменения мыслей и активизации внутреннего ресурса применяют техники, которые помогают человеку пересмотреть свои мысли, взгляды, что конечно же отражается на активизации действий в деятельности и не оттягивать процесс на долго. Большинство психологических методов предлагают разные способы **борьбы** с негативными мыслями.

Техники на изменение негативного мышления:

- Техника "Переформулирование".
- Техника "Поиск альтернатив".
- Техника "Исследование выгод и издержек"
- Техника "Управление силой верования",
- Техника «Шкалирование» Создание шкал – измерительного прибора, позволяющего контролировать субъективную величину выраженности реакций. Существующие шкалы и способы их применения
- Техника "Реатрибуция",
- Техника "Континуум" (представление клиенту возможности переоценить свою позицию посредством ее сравнения с более или менее желаемой ситуацией).
- Сократовский диалог. Классическая техника коррекции дезадаптивных когний.
- Рационально-эмоциональная поведенческая терапия А.Эллиса. Концепция "А–В–С" А. Эллиса. Алфавит рационального и иррационального мышления.
- Система "двойного выигрыша" в переговорные технологии («Мои интересы – его интересы»).
- Техника "Когнитивная модификация через поведенческие изменения".
- Техника «Декатастрофизация мышления»

Например, Одной из причин хронической прокрастинации является мысленная привычка в переоценке/недооценке планируемых дел. И для отработки можно наглядно изучить и посмотреть через *Технику «Антипромедлитель»* для работы с прокрастинацией (табл.1).

Таблица 1 - Антипромедлитель [6]

Задачи		Предположение			Реальность		
1		Сложность (0-100%)	Удовлетворение (0-100%)	Время (минут)	Сложность (0-100%)	Удовлетворение (0-100%)	Время (минут)
2							
...							

- Техника «Когнитивного расщепления» (см.20 техник <https://iyaroslav.ru/download/ACT-therapy-Defusion-Yaroslav-Isaykin.pdf>) [9]

Технологии формирования поведения, положительное и отрицательное подкрепление:

- Построение программ и алгоритмов по формированию "нужного" поведения.
- Виды подкрепления, положительные и отрицательные подкрепления.
- Программы по самоподкреплению и формированию у себя нужных стереотипов и автоматизмов деятельности.
- Техника контроля мобилизации.
- Техники "Градиент" и "Угашение нежелательного поведения" – описание техник и показания к их применению.
- Подкрепление положительное и отрицательное, установка стимулов на желательное поведение.

— Формирование поведенческих программ. Формирование желательного и прекращение нежелательного поведения.

В Тренинге в коррекции прокрастинации обучают *стратегиям совладания и стилю мышления*:

— Стратегия "Катастрофизация" и способы её выявления и коррекции.

Например, полная версия шаблона достаточно объёмна, но с практикой можно сократить до 3 пунктов:

Заметьте, какие картинки рисует ваше сознание по поводу будущего и какой интонацией вы разговариваете с собой

Несколько раз задайтесь вопросом: «Допустим, это произойдёт. Что тогда? Что дальше?». Постарайтесь отвечать себе спокойным ровным голосом

Задайтесь вопросом: «Что делал бы другой человек на моём месте?». Сохраняйте ровную интонацию в своём голосе

1-шаговая техника декатастрофизации

А с ещё большей практикой, можно сократить до 1 шага:

Измените интонацию катастрофизирующего внутреннего голоса на мультяшную.

Представьте мысль: «ОН МНЕ ИЗМЕНЯЕТ» голосом Микки Мауса

Но если у вас при этом возникает вопрос:

«А что если я не катастрофизирую и мои опасения реальны? К этому нельзя относиться вот так несерьёзно», то поработайте некоторое время с полной таблицей 2.

Таблица 2- Декатастрофизация [10]

БЕСПОКОЙСТВО	ДОКАЗАТЕЛЬСТВА	ПЕССИМИСТИЧНЫ Й ПРОГНОЗ	ОПТИМИСТИЧН ЫЙ ПРОГНОЗ	РЕАЛИСТИЧНЫЙ ПРОГНОЗ	КОПИНГ
О чем вы беспокоитесь? Чего вы боитесь в будущем? Какая вероятность положительного исхода от 0 до 100%?	Что говорит, о том что беспокойство оправдано? Случалось ли это раньше? Как часто происходило? Какие есть аргументы и доказательства?	Если беспокойство оправдается, то какой наихудший сценарий? Что самого плохого произойдёт?	Если беспокойство оправдается, то какой наилучший сценарий? Что самого хорошего произойдёт?	Если беспокойство оправдается, то какой сценарий наиболее реалистичен? Что произойдёт вероятнее всего?	Какой совет, можно было бы дать другу с таким беспокойством? Что лучше всего сделать, чтобы справиться?
...					

— Стратегия "Использование ярлыков" и способы её выявления и коррекции.

— Стратегия "Негативный фильтр" и способы её выявления и коррекции.

— Стратегия "Сверхобобщение" и способы её выявления и коррекции.

Какие можно применять *стратегии совладания в прокрастинации*. См. статью Я.Исайкина [7]

В содержании и изменении вопроса прокрастинации применяют и методы работы в КПП:

— Составление и ведение дневника "распорядок дня".

— Планирование приятных дел

— Формирование семантических полей в КПП (опыты Виноградовой).

— Обучение систем правильному реагированию (выработка висцеральных рефлексов); "привязывание" рефлексов к семантическим полям.

Заключение

Таким образом, наиболее эффективным является подход КПП и его широкий выбор инструментария, т.е. техники, при правильной реализации способны помочь людям справиться с трудностями, связанными с откладыванием дел, что, в свою очередь, может предотвратить проявление более серьезных проблем с психическим здоровьем. Но необходимо понимать, что лишь те люди, которые будут брать на себя ответственность и

будут прилагать необходимые усилия получают гораздо эффективный результат от применения данных техник. Большинство техник могут быть трудны для понимания, а также эмоционально сложными, поэтому желательна дополнительная поддержка в виде терапевта для получения обратной связи.

На сегодняшнее время особое внимание уделяется изучению прокрастинации у молодёжи, в связи с тем, что данный феномен очень влияет на академическую успеваемость индивида, а также на психологическое, социальное и материальное благополучие нашего будущего поколения.

Литература

1. Карина О.В. Прокрастинации в контексте социальных ожиданий современной молодежи // Гуманизация образования. - 2017. - №1. / <https://cyberleninka.ru/article/n/prokrastinatsii-v-kontekste-sotsialnyh-ekspektatsiy-sovremennoy-molodezhi>. Дата обращения: 30.01.2023.
2. Коновалова А.В. Обзор современных психологических программ преодоления академической прокрастинации студентов в условиях обучения в ВУЗе. Роль преподавателей в психокоррекционном процессе // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Познание. – 2020. – № 10. – С. 45-50.
3. Исайкин Я. Когнитивная модель прокрастинации / <https://iyaroslav.ru/cbt-procrastination-model/>
4. Бородин Л. Ф. Представление о прокрастинации в зарубежных исследованиях // Человеческий капитал. – 2019. – №. 6-2. – С. 207-211.
5. Вуколова Ю. С. Применение психокоррекционных программ прокрастинации у лиц юношеского возраста // Психология - №3-2021. – 2021. – С. 58.//Url: <https://psikhologiya-v-krimu-puti-razvitiya.online/arhiv-vuruskov-zhurnala/2021/>
6. Исайкин Я. Техника «Антипромедлитель» для работы с прокрастинацией <https://iyaroslav.ru/antipromedlitel-prokrastinacia/>
7. Исайкин Я. 19 стратегий, чтобы справиться с прокрастинацией, выявленных исследователями: Модификация ситуации вызывающей прокрастинацию / <https://iyaroslav.ru/19-strategii-prokrastinacia/>
8. Исайкин Я. Основная техника в КПТ «Журнал мыслей» <https://iyaroslav.ru/cognitivno-povedencheskaya-terapia-abc-samostoyatelno/>
9. Исайкин Я. 20 Техник Когнитивного Расщепления. Что можно делать с Негативными Мыслями? / <https://iyaroslav.ru/cognitive-defusion-technique/>
10. Исайкин Я. Как избавляться от Катастрофизации. Техника «Декатастрофизация мышления» / <https://iyaroslav.ru/katastrofizacia-mishleniya/>

ОҚУШЫЛАР АРАСЫНДАҒЫ БУЛЛИНГ КӨРІНІСІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Қонысбаева Г., Жубаназарова Н.С., Төлегенова А.А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Нұрмұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті
Алматы, Қазақстан*

Мақалада буллинг жасаушы мұны күшпен де, сөзбен кемсіту арқылы да жасайды әрі бұл әрекетін жиі қайталауы мүмкін екендігі айтылады. Қоғамда “буллинг мектеп оқушылары арасында ғана болады” деген түсінік қалыптасқан. Шын мәнінде, кез келген жастағы адам үйде, көшеде, жұмыста, оқу орнында, қысқасы, барлық жерде буллингпен ұшырасуы мүмкін. Буллинг деп көп жағдайда бір адамның бір адамды қорқытып-үркіткенін, қудалауын атайды. Ал құрбанға топ болып әлімжеттік жасауды моббинг дейді.[1]

Кілттік сөздер: Буллинг (bullying) – ағылшын тілінен аударғанда, қорлау, қудалау, мазалау дегенді білдіреді.

В статье рассматривается, что создатель буллинга делает это как силой, так и словесной дискриминацией и может часто повторять это действие. В обществе бытует мнение, что «буллинг бывает только среди школьников». На самом деле над людьми любого возраста можно издеваться дома, на улице, на работе, в школе, словом, везде. Во многих случаях буллингом называют травлю и домогательство со стороны одного человека. А травля жертвы в группе называется моббинг.[1]

Ключевые слова: Буллинг (bullying) - в переводе с английского означает оскорбление, домогательство.

The article, bully does this through both force and verbal abuse, and may repeat this behavior often. There is a perception in society that "bullying happens only among schoolchildren". In fact, people of any age can be bullied at

home, on the street, at work, at school, in short, everywhere. In many cases, bullying is called bullying and harassment by one person. And mobbing the victim in a group is called mobbing.[1]

Keywords: Bullying. means insulting, harassing, harassing in English.

Кіріспе. Балалар арасындағы буллинг бұрыннан бар нәрсе. Тек қазіргі уақытта телефонға түсіріпалу, оны таратып жіберу секілді әрекеттер бұл мәселені одан бетер өршітіп жіберді. Сонымен қатар қазір буллингтің физикалық түріне қарағанда психологиялық шабуылы көбірек байқалады. Балалар арасындағы суицидтің көп белең алып кетуі де осыған байланысты. Алайда біз бұдан физикалық буллингке қарағанда оның психологиялық түрі қауіпті болады деп айта алмаймыз. Бұлардың екеуі де қауіпті. Мысалы, физикалық шабуыл кезінде қудалауға ұшыраған баланы итеріп жіберіп немесе ауыр соққы жасаса, психологиялық түрінде баланы шеттету, мазақтау, күлкіге айналдыру болады. Мұның барлығы да ақыл-есі қатпаған жасөспірімге ауыр әсер етеді. Басталған буллингті тоқтату өте қиын. Оның қатысушылары да көп болады. Мәселен, булллер қудалауды ойлап тауып, оны жүзеге асырады. Бақылаушылар – олар даудан алшақ жүреді, бірақ болып жатқан жағдайға жақтау немесе қарсылық реакциясын білдіреді. Соңғысы – құрбан болған бала. Психологияда тіпті "бақылаушының жарақаты" деген термин бар. Көп жағдайда балалар үздіксіз зорлық-зомбылықтың куәгері болу тәжірибесін өз бетімен жеңе алмайды. Яғни буллинг тек құрбан болған баланың ғана емес, үнсіз бақылаушы баланың да психикалық денсаулығына зиян келтіреді.

Бала буллинг құрбаны болған жағдайда не істеу керек? Егер ата-ана баласы буллинг құрбаны болғанын байқаса, онымен отырып сөйлесу керек. Балалар көп жағдайда ол тақырыпты қозғаудан қашады. Сондықтан жағдайдың мән-жайын анықтау үшін талпыныс жасау керек. Әрине, ата-аналар мәселеге араласуы керек. Яғни, сіздің балаңызды ренжіткен баламен емес, ең алдымен оның ата-анасымен сөйлесу керек. Жағдай дөрекілікке ұласып кетпеуі үшін әңгімелесу стратегиясын құрып, нақты деректер мен дәлелдер келтіру керек. Құқықтық жағынан да мәселені шешу керек. Ол үшін қылмыстық немесе әкімшілік жауапкершілікке тарту барысында қажет болатын (скрин, аудио, видео файлдар) заттарды баланы ренжіткен адаммен, болмаса оның ата-анасын жауапқа тарту үшін сақтап алу қажет.

Баланың қандай да бір қысымға ұшырағандағы белгілердің тізімі:

- Мектепке барудан қорқады, мектеп көлігін пайдаланудан бас тартады;
- оқу үлгерімі төмендейді;
- алаңдаушылықты сезінеді немесе өз-өзіне күмән келтіреді, ашуланшақ болады;
- сөйлесуден аулақ болады, басқа балаларға деген агрессияны көсетеді;
- қорқытады немесе өзің-өзі өлтіруге тырысады, үйден қашады;
- түнде жылайды немесе таңертең өзін жақсы сезінбейді;
- заттар бүлінеді, денеде түсініксіз жарақаттар пайда болады;
- ақшаны «жоғалтады» немесе ұрлайды немесе әдеттегіден көбірек сұрайды;
- интернетті немесе ұялы телефонды пайдаланудан қорқады, гаджеттерді жасырады;
- жоғарыда айтылған жайттардың кез келген үшін сылтау ойлап табады.

Л. Потапова: «Бұзақы – бұл бір адам немесе топ жүзеге асыратын және осы жағдайда өзін қорғай алмайтын адамға қарсы бағытталған физикалық немесе психологиялық ұзаққа созылған зорлық». [2]

Қоғамда «буллинг мектеп оқушылары арасында ғана болады» деген түсінік қалыптасқан. Шын мәнінде, кез келген жастағы адам үйде, көшеде, жұмыста, оқу орнында, қысқасы, барлық жерде буллингпен ұшырасуы мүмкін. Буллинг деп көп жағдайда бір адамның бір адамды қорқытып-үркіткенін, еқудалауын атайды. Ал құрбанға топ болып әлімжеттік жасауды моббинг дейді.

Буллингтің негізгі төрт түрі бар. Олар: сөзбен қорқыту, күшпен қорқыту, реляцион түрі және кибернетикалық буллинг.

Қорқыту ұзақ процесс, осы уақыт ішінде «жәбірленуші» алаңдаушылық пен қорқыныш күйінде болады. Жәбірленуші оқшауланумен, сезімталдықпен, бөтендікпен, қақтығыстардан жалтару бейімділігімен, психосоматикалық белгілердің әртүрлі

көріністерімен, әлсіздікпен, алаңдаушылық деңгейінің жоғарылауымен, қиын жағдайларды игерудің конструктивті емес стратегиясымен және өзіне сенімсіздікпен сипатталады. Оларда қарым-қатынасқа байланысты әртүрлі проблемалар туындайды, сонымен қатар оқу мотивациясы төмендейді [3].

Буллингтің күш көрсету арқылы жүретін түрі адамның тәніне зиянын тигізеді, оның дүние-мүлкіне зардап әкеледі. Мәселен, иықпен қағып өту, ұру, төбелесу осы қатарда. Әдетте буллинг басқалай басталып, ақыр соңында күш көрсетуге алып келеді. Күш көрсету — өлімге апаруы мүмкін өте қауіпті буллинг түрі.

Сөз формасындағы буллингте адам ауызша айқаймен, дауыс көтеру арқылы және күліп, кекетіп-мұқату арқылы зорлық көрсетеді. Құрбанды қорлап, оның намысына тию, сыртынан ол туралы өтірік айту, өсек тарату, дөрекі сөйлеу, жәбірлеу сөз түріндегі буллингке кіреді.

Relational буллингті кейде әлеуметтік агрессия деп те атайды. Бұл – бір адаммен қарым-қатынас құру арқылы оған зиян келтіру, кемсіту. Сондай-ақ реляцион буллинг түсінігін бір адам басқа жанның репутациясына кір келтіргісі келген, оның қоғамдағы беделіне нұқсан келтіруді ойлап жасаған әрекетін сипаттағанда да қолданады. Relational буллинг сырт көзге жақын араласатын адамдар боп көрінетін ортада болуы мүмкін. Сондықтан ол ұзақ уақыт басқа адамдарға байқалмай, бірнеше жылға жалғаса береді.

Қазір қорқытудың кибербуллинг деп аталатын түрі жиі ұшырасады. Мамандар да кибербуллингтің әсіресе пандемия кезінде өршіп тұрғанын айтып жүр. Кибербуллинг — интернет, әлеуметтік желі, түрлі сайт арқылы қоқан-лоқы көрсету. Жәбірлеуші телефонмен хабарласып немесе әлеуметтік желіде жазып, адамды қорқыта алады. Кибербуллинг жасаушы ауызша немесе белгілі бір фото, видео жариялап, қорлауы мүмкін. Сонымен қатар құрбанға зиян тигізу мақсатында ойластырылған арнайы тапсырыс аясында кибербуллинг белгілері байқалуы мүмкін.

Әдебиеттер

1. Арпентьева, М.Р. Проблема социального порядка и насилия в школах / М.Р. Арпентьева // Проблемы современного образования. – 2016 - № 5
2. Аудмайер, К. Все на одного: Как защитить ребенка от травли в школе / К. Аудмайер. ООО «Альпина Паблишер», 2016
3. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться // Семья и школа. 2006. No 11. С.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ МІНЕЗ АКЦЕНТУАЦИЯСЫ МЕН ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕРІНІҢ ӨЗАРАБАЙЛАНЫСЫ

Сәрсенбек Ш., Болтаева А.М.

Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада жасөспірімдердің мінез-құлық акцентуациясының ерекшеліктері қарастырылады. Акцентуациялық мінез-құлықтың құқыққа қарсы әрекеттердің пайда болуына әсер ететін әлеуметтік факторлар ашылды.

Кілттік сөз: жасөспірімдер, мінез акцентуациясы, делинквенттілік, құқық бұзушылық.

В статье рассматриваются особенности акцентуации характера подростков. Выявлены социальные факторы, влияющие на возникновение противоправных действий акцентуационного поведения.

Ключевые слова: подростки, акцентуация характера, делинквентность, правонарушение.

The article examines the features of accentuation of the nature of adolescents. The social factors influencing the occurrence of illegal acts of accentuation behavior are revealed.

Key words: adolescents, character accentuation, delinquency, offense

Жеке адамның онтогенетикалық дамуындағы мінез - құлықтың қалыптасу, дамуы сатысында жасөспірімінің өмір тәжірибесінде әлі реттеліп, анықталмаған типологиялық ерекшеліктерінің айқын көрінетіні сонша, олар кейде акцентуация, яғни мінездің шектік ауытқуларына ұқсайды. Болашақта тұлға өсіп – жетілген уақытта мінез акцентуациялардың ерекшеліктері әдетте нормаға айналады. Бұл құбылыс бізге өз кезегінде «өтпелі жасөспірім мінез акцентуациялары» туралы сипаттауға мүмкіндік берді. Алайда мінез акцентуация негізінде тұлғаның патохарактерологиялық қалыптасуы, дамуы үшін кез келген жағымсыз, теріс әлеуметтік-психологиялық әсердің болуы шарт емес. Тұлғаның патохарактерологиялық қалыптасуы және дамуы мен мінез акцентуациясының негізгі көрінісі девиантты мінез-құлық болып табылады. Мінез-құлықтың бұзылыстары - тұлғаның ішкі мотивациясын жүзеге асыратын сыртқы бақыланатын іс - әрекеттердің нормасынан ауытқуы. Олар эмпирикалық іс - әрекеттерде (мінез-құлықтың нақты бұзылуы) және тұжырымдамаларда (мінез-құлықтың вербалды бұзылуы) көрінуі мүмкін.

А.Е. Личко еңбектерінде жасөспірімдік кезеңде тұлғаның дамуы үшін маңызды болып табылатын бірқатар психологиялық сипаттамалардың деформациялану ерекшеліктері, тұлғаның характерологиялық ерекшеліктерімен девиантты мінез-құлықтың шарттылығы, мінез-құлық дамуындағы дисгармония қарастырылды. Акцентуациялық мінез-құлық бар жасөспірімдердің тұлғалық дамуының келесі параметрлері тіркелді:

1. болашаққа деген көзқарасы өмірлік - мағыналық бағдардың жоқтығы;
2. болашақ қазіргі күннің қарабайыр қалауларының тікелей көрінісі ретінде пайда болады;
3. жалпы адамзаттық құндылықтар жиі қабылданбайды;
4. оқуға қызығушылықтың болмауы.

А.Е. Личко жасөспірімдер психиатриясының тәжірибесіне «құқық бұзушылық» түсінігін енгізді, бірақ сонымен бірге бұл тұжырымдама бойынша, ол ұсақ қана бұзақылықтарға әкелетін аз ғана қоғамға қарама - қарсы іс - әрекеттерді ғана қарастырды [1, 18, 526].

Арнайы әдебиеттерде біз қарастырып отырған терминдер әртүрлі мағынада қолданылады. Аурулардың халықаралық классификациясы бойынша мінез-құлық акцентуацияларын тұрақты десоциалды, агрессивті мінез-құлықпен сипатталатын бұзылыс ретінде анықтайды. Олардың қатарында:

- шектен тыс төбелестік пен бұзақылық;
- адамдарға және жануарларға қатыгездік көрсету;
- мүлікке қасақана және елеулі зиян келтіру, өртеу;
- ұрлық, алдау;
- сабаққа келмеу және үйден кету;
- әдеттен тыс және жиі ашулану;
- қарсылық білдіретін арандатушылық мінез-құлық;
- ашық үнемі бағынбау т.б. анти әлеуметтік мінез-құлықтар жатқызылады.

Сондай-ақ, делинквентті мінез – құлық қылмыстық мінез – құлық болып табылатындығын сипаттады, ал жай кішілі – ұсақты құқық бұзушылықтар жасөспірімдердің мінез – құлықындағы акцентуациялық ауытқулар және тұлғалық ерекшеліктерімен сипатталады. Осы орайда құқық бұзушылықты осы аталған анықтамалармен түсіндіруге қарсылық білдіріп, делинквентті мінез-құлықтың қылмыстық мінез-құлық екенін сипаттады. Мінез-құлық акцентуацияларын жіктеудің әртүрлі негіздері бар. Әлеуметтік бағыттылық тұрғысынан олар мыналарды ажыратады: әлеуметтенген қоғамға қарсы мінез-құлық және әлеуметтенген агрессивті мінез-құлық.

Делинквентті мінез-құлық жасөспірімдер тұлғасының девиантты мінез-құлықтарының бір түрі ретінде көмелетке толмаған баланың психикасына жағымсыз әлеуметтік-психологиялық, психофизиологиялық факторлардың түгел кешенінің әсер етуінде көрініс табатын ауытқулардың ең қауіпті түрінің бірі болып табылады. Отбасылық қиыншылықтарды, мінез-құлық ерекшеліктерінің өзгеруі, психотравмалық факторлардың

орын алуы, ситуациялық жағдаяттардың болуы әртүрлі көлемдегі құқық бұзушылық факторларының туындауына өз әсерін тигізеді. Құқық бұзушылық сферасындағы жасөспірімдердің іс - әрекеттерінен мінез акцентуацияларының түрлері өте ұқсас және психопатияның түрлерімен өзара ұқсастықтардың бар екенін байқасақ болады.

Біз өз дипломдық зерттеу мәселесі бойынша психологиялық еңбектерді қарастыру барысында, «құқық бұзушылық» түсінігінің жалпы құқықтық нормаға қайшы мінез-құлықпен байланысты екенін аңғардық. Бұл дегеніміз қоғамдық тәртіп, ереже, нормаларын бұзатын кез келген мінез-құлық тұлғадағы мінез-қалыптасуындағы акцентуациялық ауытқушылықпен сипатталады. Акцентуациялық мінез-құлықтың қылмыс нормасына жетпеген моральдық-этикалық нормаларды бұзған аздаған бұзушылықтар түрі де болуы мүмкін. Бұл ситуацияда социумға жат, бөгде мінез-құлықтың болуымен сипатталады. Акцентуациялық мінез - құлық қылмыстық кодекс бойынша жазаланатын қылмыстық әрекеттер сатысында да болуы мүмкін; бұл жағдайда мінез-құлық қылмыстық нормаларды бұзатын немесе қоғамға жат, теріс белгілердің болуымен сипатталады.

Жеткіншектер арасында маңызды идеологияның, маңызды құндылықтық бағдарлардың болмауы жасөспірімдердің қылмыстық субмәдениет элементтерін қазіргі уақытта өзге мәдениет ерекшеліктеріне еліктеу процесінде жаңа құндылықтық бағдарларды қалыптастырып, жасөспірімдердің адасуына әкелуі мүмкін. Жағымсыз әлеуметтік себептер қоғам мен жас ұрпақ арасындағы конфликттердің негізгі факторларына айналады. Жасөспірімдердің күнделікті өмірінде көңілсіздік сезімі пайда болады, бұл жасөспірімдердің мінез акцентуациясының дамуына, делинквентті мінез көріністері, тіпті қылмыстық топтарға, есірткіні тұтынуға, жезөкшелікке тартылу фактілерінің ықпалына еніп кетуіне өз әсерін тигізеді.

Құқық бұзушылық әр уақытта мінез - құлықтың ауытқушылықтарымен, психопатологиялармен байланысты болмайды, құқық бұзушылық кенетен болған ситуацияларға да байланысты сипатталады. Дегенмен, осы тұлғалық дамудағы ауытқулардың кейбіреулері, оның ішінде мінез акцентуациялары түріндегі норманың экстремалды сипаттары, отбасындағы қолайсыз ситуациялармен, зиянды іс –әрекеттердің орын алуымен сипатталады[2, 456].

Жасөспірім шақтаға құқық бұзушылықтар әдетте мектептен қашып кету, сабақ оқымау және қоғамға қарсы деструктивті топтарға қосылумен сипатталады. Құқық бұзушылыққан одан кейін ұсақ бұзақылықтар, өзінен кішілерді және әлсіздерді мазақ ету, өзге балалардан ақша алу, күш көрсету, велосипедтер мен мотоциклдерді (мину үшін) ұрлау. Қоғамдық орындарда мінез-құлық тудыратын алаяқтық және ұсақ алыпсатарлық операцияларға мүше болу. Құқық бұзушылыққа «үй ұрлығы» қосылады. Кәмелетке толмаған жасөспірімдік кездегі бұл іс - әрекеттердің барлығы қылмыстық кодекске сәйкес жазаға негіз болып табылмайды, ата –анасына айыпқұлмен немесе жай ғана ескертулермен шешіледі. Дәл осы жасөспірімдік кезеңде девиантты мінез-құлықтың алғашқы белгілері байқала бастайды, девиантты мінез – құлықтың белгілері интеллектуалды дамудың төмен деңгейімен, тұлғаның қалыптасу, даму процесінің толық еместігімен, отбасының, жақын ортаның әсерімен, жасөспірімнің өмірге тәуелділігімен, аддиктивті мінез - құлықпен сипатталады. Жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлық көп уақытта өзін-өзі растау, дәлелдеу құралы ретінде қызмет етеді, шынайылыққа қарама - қарсы процестерді немесе ересектерде көрінетін әділетсіздігін білдіреді

В.Н. Кудрявцев қылмыстық жүріс-тұрыс, әдетте, нашар оқудан және мектептен қашудан, мектеппен жағымсыз байланыстар (оған теріс-дұшпандық көзқарас) басталады деп санады. Одан кейінгі фактор отбасылық мәселелердің және тәрбиенің «педагогикалық емес» әдіс - тәсілдерінің фонында отбасынан қашу, алшақтау, байланыстың болмауымен сипатталады. Жасөспірімнің жеке индивидуалды әлеуметтік дезадаптациясының, өзгелерден ерекшеленетін мінез-құлық ерекшеліктерінің, ішкі жалғыздық пен дәрменсіздіктің салдарынан орын алған қылмыстық, «қабылдаушы» топқа ену және құқық

бұзушылықты жасаудың болуыда девиантты мінез – құлықтың дамуының алғышарты[3, 1216].

Жасөспірімдердің басым көпшілігінде құқық бұзушылықтың әлеуметтік себептері бар - ең алдымен тәрбиедегі кемшіліктердің болуы. Құқық бұзушы жасөспірімдердің басым көпшілігі толық емес отбасында тәрбиеленгендер, яғни, әкесіз немесе деформацияланған отбасында – өмір жолының ортасында пайда болған өгей әкесімен, өгей шешесімен қарым – қатынастың конструктивті дамымауы. Жасөспірімдер арасындағы құқықбұзушылықтың өсуі, құқықтық нормалардың бұзылуына әкелсе, жасөспірім қылмыс кодексі бойынша жазалана алмағандықтан, әкелік және отбасылық қамқорлықтан айыруға жететін нормалық ережелердің орындалуымен сипатталады.

Әлеуметтік мақұлданбаған мінез-құлық белгілерінің пайда болуы, әлеуметтік дезадаптация деп аталатын процеспен байланысты. Бұл формалар қаншалықты әртүрлі, сан қилы болса да, жасөспірімдер әрқашан өзге де балалармен төбелес, конфликт, мысалы, агрессивтілік, қарсылық, деструктивті әрекеттер немесе алдау арқылы көрінетін нашар қарым-қатынастармен сипатталады.

Девиантты мінез-құлық ұрлық, мектептегі сабақтарды өткізу және үйден қашу, төбелес, өзінен әлсіздерге әлімжеттік жасау сияқты қоғамдық нормаларға жат әрекеттермен сипатталады. Бұл әртүрлі мінез-құлық типтерінің арасында маңызды байланыстар орын алады. Олар ерте мектеп жасында агрессивті және акцентуациялық мінез – құлыққа ие болған балалар, есейген сайын қоғамдық нормалар мен ережелерге жат мінез-құлықтарға бейім келетіндігінен байқалады. Әлеуметтік дезадаптация синдромы ұлдар арасында өте жиі кездеседі. Жас енді есейіп келе жатқан, қоғаммен қарым – қатынастар орнату сатысында тұрған жасөспірім, бастапқыда қазіргі жағдайда дағдарыстық әлеуметтенуге ұшырайды, ал бүгінгі таңда девианттық мінез-құлық жасөспірімдер үшін заңға бағынатын, қоғамға пайдалы мінез-құлықтан гөрі үлкен норма болып табылады.

Жасөспірім – бұл оның басты белгілері мен қасиеттерін дамытудың нақты сатысында тұрған адам. Бұл кезеңде баланың жеке басы ересек болу үшін әлі қалыптаспаған. Жасөспірім адамның онтогенетикалық дамуының ерекше кезеңі ретінде түсініледі, оның ерекшелігі балалық шақ пен жетілу арасындағы аралық позицияда жатыр.

"Жасөспірім" ұғымымен қатар "өтпелі жас" ұғымы қолданылады. Осы кезеңде жасөспірім өзінің дамуында үлкен жолдан өтеді: өзі және басқалармен ішкі қақтығыстар арқылы, сыртқы бұзылулар мен көтерілістер арқылы ол тұлға болып қалыптасады. Бұл жас кезеңінде бала саналы мінез-құлықтың негіздерін қалыптастырады, моральдық идеялар мен әлеуметтік көзқарастардың қалыптасуында жалпы бағдар пайда болады[4].

Қазіргі заман ағымы жасөспірімдердің жүйке жүйесіне бұрынғыға қарағанда жоғары талаптар қояды. Ақпарат ағыны салыстырмалы түрде үлкен болады, сыртқы әсерлер әртүрлі, өмір қарқыны тездетілді, ал білім беру қиынырақ болды. Мінез-құлық акцентуациясы бар жасөспірімдер "жоғары тәуекел" тобын құрайды-олар қоршаған ортаға және психикалық жарақаттар мен белгілі бір зиянды әсерлерге бейім. Жасөспірім физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік жоспарлардағы дағдарыс кезеңі болғандықтан, негізгі қажеттіліктерге қанағаттанбаумен байланысты белгілі бір жеке қиындықтар мен проблемалар жасөспірімдердің агрессивтілігін арттырады.

Қорыта келгенде, жасөспірім кезіндегі мінез-құлықтың акцентуациясын анықтау қажеттілігі қазіргі кездегі ең өзекті мәселеленің бірі болып табылады. Себебі бұл уақыт адамның онтогенетикалық дамуындағы ең күрделі, маңызды қалыптасу кезеңі болып саналады. Жастардың мінез-құлықтарын жеке тұлғаның белгілі бір жағдайын, жеке тұлғаның дамуының белгілі бір тенденциясын көрсететін құбылыс ретінде қарастыра отырып, әлеуметтік қызметкер мен психолог мінез-құлықтың бірдей сыртқы ұқсас белгілері жеке адамның өмірінде болып жатқан әртүрлі процестерді көрсете алатынын түсінуі керек. Басқаша айтқанда, мінез-құлықтың сыртқы ерекшеліктерінің астарын көру, оны тудыратын себептерді танып, жан-жақты зерттеу жүргізе отырып терең талдау қажет.

Әдебиеттер

1. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л., 2013.-532с
2. Александров А. А. Типология делинквентного поведения при психопатиях и акцентуациях характера / Нарушения поведения у детей и подростков.– М.: Академия, 2018 . – С. 64–72.
3. В.Н. Кудрявцев Общая теория квалификации преступлений, М: - 2013 – 412с.
4. Н.С.Жұбаназарова, Жас ерекшелік психологиясы.-Алматы қ. ҚазҰУ. 2014. 354б.

МОТИВАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СПОРТСМЕНОВ

*Деветьяров И.С., Рахимов Д.Г., Бородин Д.Р., Шемкутова Е.Ю., Амренова Е.В.
Казахстанско-Российский медицинский университет
Алматы, Казахстан*

Бұл мақалада жетістікке жету жолында спортшылардың кәсіби қызметін ынталандыру мәселесі қарастырылады. Спортқа деген қажеттілік әртүрлі мотивтермен анықталады. Ішкі, біріктірілген және анықталған мотивация арқылы жаттығуға шабыттанған спортшылар спортпен айналысуға шынайы мотивке ие, ол спортшы үшін маңызды ішкі сезімдерден тұрады. Дәл осындай мотивация әртүрлі спорт түрлерінен мотивация бойынша сынақтардан өткен студент-спортшыларда анықталды. Тестілеу нәтижелері бойынша спортшылардың ішкі мотивациясының басым болуы, сонымен қатар сыртқы және сыртқы теріс мотивацияның төмен көрсеткіштері анықталды.

Түйін сөздер: мотивация, спорт, қажеттілік, спорттық белсенділік, жетістік мотивациясы.

В данной статье рассматривается проблема мотивации профессиональной деятельности спортсменов на пути к достижению успеха. Потребность в занятии спортом определяется разными мотивами. Спортсмены, вдохновляемые на тренировки внутренней, интегрированной и идентифицированной мотивацией имеют истинный, настоящий мотив к занятиям спортом, подпитываемый внутренними, значимыми для атлета ощущениями. Именно такая мотивация была выявлена у студентов-спортсменов разных видов спорта, которые прошли тесты на мотивацию. Согласно результатам тестирования была выявлена преобладающая внутренняя мотивация спортсменов и низкие показатели по внешней и внешней отрицательной мотивации.

Ключевые слова: мотивация, спорт, потребность, спортивная деятельность, мотивация достижения.

This article deals with the problem of motivating the professional activities of athletes on the way to achieving success. The need for sports is determined by different motives. Athletes who are inspired to train by internal, integrated and identified motivation have a true, real motive for playing sports, fueled by internal sensations that are significant for the athlete. It was this kind of motivation that was revealed in student-athletes of various sports who passed tests for motivation. According to the results of testing, the predominant internal motivation of athletes and low indicators for external and external negative motivation were revealed.

Key words: motivation, sport, need, sports activity, achievement motivation.

Введение. Мотивация является основным компонентом успешности деятельности в любой профессиональной сфере, особенно в спорте.

Развитие человечества строилось на духе соперничества, развитии здоровой конкуренции и чувства превосходства. Желание быть лучшим и превосходить других заложено в человеческом организме генетически, ведь такое поведение можно наблюдать и в сообществе приматов. Потребность в победе заложена в основе мотивации профессиональных спортсменов [1].

Интерес к спорту формируется поэтапно, начиная с основных гигиенических знаний и навыков до глубоких психофизиологических знаний и спортивных достижений.

Существует много причин для занятия спортом и все они очень значимы для достижения успеха в любой деятельности. В первую очередь люди занимаются спортом для укрепления здоровья и профилактики заболеваний. Физические упражнения благотворно влияют на организм и оказывают лечебный эффект при различных заболеваниях. Также занятие спортом повышает работоспособность организма и улучшает когнитивные процессы (память, внимание, восприятие и т.д.). Люди стремящиеся выглядеть привлекательно и иметь стройное тело, также должны активно заниматься спортом и вести здоровый образ жизни. Регулярные физические упражнения повышают

дисциплинированность, раскрывают скрытые возможности организма, улучшают эмоциональный фон и придают уверенность в себе.

Можно предположить, что занятия спортом вызваны мотивацией достижения, стремлением человека к успеху.

Согласно исследованиям В.Р. Малкина и Л.Н. Рогалевой [2], поведение человека определяется мотивами достижения успеха и избегания неудачи. В зависимости от преобладания одного из этих мотивов, люди бывают успешными и неуспешными. Если у человека преобладает мотивация достижения успеха, т.е. он ориентирован на положительный результат в своей деятельности, то больше вероятности быть успешным. Если же человек мотивирован на избегание неудачи, т.е. продумывает негативные последствия своих решений и старается избежать таких последствий (избегание рисков), то больше вероятности, что он не достигнет желаемого успеха. Нетрудно заметить роль позитивного мышления в преобладании того или иного мотива в реализации какой-либо деятельности.

Улучшение восприятия и интерпретации основных процессов мотивации, происходит с отождествлением мотивации с потребностями [3].

Физиологическая потребность человека в физической активности вызывается потребностью в стимуляции центральной нервной системы. Чрезмерная активация или слишком низкая активация нервных центров, побуждающих к действию, одинаково отрицательно сказываются на спортивных достижениях. Поэтому очень важно сохранять оптимальный уровень мотивации достижения в спортивной деятельности [4].

Также важное значение в достижении успеха спортивной карьере имеет вид спорта, которым занимается атлет. К примеру, у спортсменов, которые занимаются циклическими видами спорта наиболее выражена мотивация долженствования, которая основана на чувстве долга [5]. У спортсменов, которые предпочитают игровые виды спорта, преобладает мотивация, ориентированная на общение. Для спортсменов, занятых в художественных видах спорта, преобладает внутренняя потребность в эстетическом наслаждении от выполняемых действий. У спортсменов, которые занимаются контактными видами спорта, преобладает мотивация на внутренний потенциал. Такие спортсмены нуждаются в постоянном саморазвитии и самосовершенствовании. Они занимаются спортом ради того, чтобы становиться лучше, как в физическом, так и в психическом плане. Вместе с тем, спортсмены, которые занимаются неконтактными видами спорта, ориентированы в основном на внешние факторы [6]. То есть потребности в разных видах спорта совершенно разные и на основе этих знаний, можно предположить, что у каждого вида спорта имеется своя преобладающая мотивация.

Основная часть

Если рассматривать мотивацию в границах теории самоопределения (SDT; Ryan & Deci, 2000), то мотивационный процесс рассматривается в трех автономных аспектах:

- 1) внутренняя мотивация;
- 2) интегрированная мотивация;
- 3) идентифицированная мотивация.

Кроме них есть два типа контролируемой мотивации:

- 1) интроецированная мотивация;
- 2) внешняя мотивация.

Также имеется один тип неуправляемой мотивации – амотивация [7].

Регулируемые типы мотивации имеют отличительные признаки и степени самоопределения. Такие типы позволяют спортсменам чувствовать значимость и пользу тренировок или следуют указаниям тренера. Спортсмены с превосходящими типами регулирования мотивов могут иметь неверно построенные причинно-следственные связи, и потерять интерес к занятиям спортом в будущем. Поэтому, действия, имеющие автономные или контролируемые мотивы, обладают качественными различиями в ощущениях, переживаниях, и действиях спортсменов. Именно побуждающие к действию

факторы влияют на направление траекторий темп и стабильность развития спортсменов (Cerasoli, Nicklin, & Ford, 2014) [8].

В нашем исследовании мотивации спортсменов участвовали 51 спортсмен, из них 15 студентов из кафедры физического воспитания и спорта КазНУ им. аль-Фараби и 36 студентов из Академии физической культуры. Все студенты имели практику работы в ДСШ, педагогическую практику в школе или фитнес клубе. Все испытуемые прошли методику диагностики мотивации профессиональной деятельности Н. Замфир в модификации А.Реана, результаты которого представлены на рисунке 1.

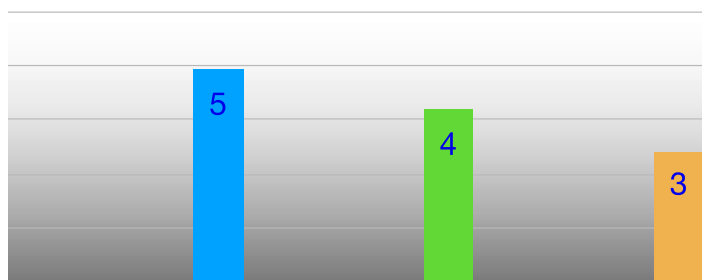

Рисунок 1 - Соотношение внутренней (ВМ), внешней положительной (ВПМ) и внешней отрицательной мотивации (ВОМ) у спортсменов

Согласно рисунку 1, внутренняя мотивация спортсменов преобладает над внешней, а внешняя положительная преобладает над внешней отрицательной. Преобладание внутренней мотивации может свидетельствовать о высокой удовлетворенности спортивной деятельностью и чувством внутренней ответственности за результат. Средние показатели положительной внешней мотивации могут быть подкреплены желанием роста спортивной карьеры, ощущением престижа профессиональной спортивной деятельности, а также высоким материальным доходом. Низкая внешняя отрицательная мотивация свидетельствует о невысоком уровне напряжения и давления со стороны тренера, а также низким уровнем критики и возможных наказаний. Такое соотношение мотивов может быть связано с тем, что выборка состояла из начинающих спортсменов и студентов кафедры физической культуры, чья профессиональная карьера находится на начальном этапе развития. Уровень стресса и напряжения спортсменов более высокого разряда конечно будет выше.

Для исследования мотивационных ресурсов спортсменов использовался тест-опросник «Мотивация в спорте» адаптированная версия опросника «Sport Motivation Scale -6» Pelletier, Tuson, Fortier, et. al. [9]. Данный тест-опросник направлен на исследование мотивации по 6 шкалам: «Амотивация», «Внешняя регуляция» (внеш.р.), «Интроецированная регуляция» (интроец.р.), «Идентифицированная регуляция» (иден.р.), «Комплексная регуляция» (КР), «Внутренняя регуляция» (ВР).

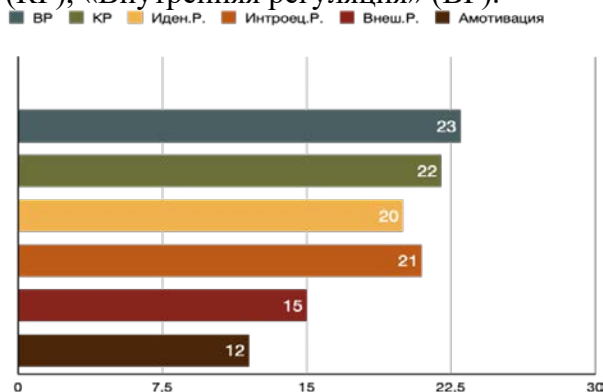

Рисунок 2 – Результаты теста «Мотивация в спорте»

Согласно рисунку 2, самый высокий показатель у опрошенных наблюдается по шкале внутренней регуляции, что подтверждает результаты по первой методике. Далее преобладает комплексная регуляция мотивов, что определяет соответствие занятия спортом жизненным принципам и образу жизни спортсменов в целом. Интроецированная и идентифицированная регуляции очень близки по уровню преобладания у спортсменов, что также определяется принятием спортивной деятельности как профессиональной деятельности, охватывающей все сферы развития спортсменов. Низкие показатели по внешней регуляции и амотивации свидетельствуют о высокой внутренней мотивированности студентов на спортивную деятельность.

Заключение

Таким образом можно заключить, что мотивация в профессиональной деятельности спортсменов очень важна и определяет их уровень успешности в спортивной карьере. Именно внутренняя мотивированность и комплексная, интроецированная регуляция мотивов спортивной деятельности является самым успешным вариантом достижения высоких результатов и может быть основой общего психологического благополучия спортсменов. В нашем исследовании студенты показали высокую мотивированность занятия спортом, что может определить их успешную карьеру в будущем. Данное исследование может быть продолжено изучением связи мотивации профессиональной деятельности с показателями успешности спортивной карьеры, а также уровнем психологического благополучия и счастья атлетов в разных видах спорта.

Литература

1. Гогонов Е.Н. Психология физического воспитания и спорта. – М.: Академия, 2004. – 243 с.
2. Малкин В.Р., Рогалева Л.Н., Бредихина Я.А., Гилязетдинова Е.М. Концепции достижения превосходства в спорте. 2019. – 93 с.
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт–Петербург : Питер, 2000. – 712 с.
4. Мешков Н.И., Мешков Д.Н. Мотивация личности как ключевая проблема психологии // Интеграция образования. – 2015. – Т.19. – №1. – С. 37–43.
5. Стамбулова Н. Б. Психология спортивной карьеры : учеб. пособие / Н. Б. Стамбулова. – Санкт–Петербург : Центр карьеры, 1999. – 368 с.
6. Стоюнина Д.В., Алонцева А.И. К вопросу о психологических детерминантах профессиональной успешности в спорте высших достижений // МНИЖ. 2016. - №7–3 (49).
7. Deci Edward L. & Ryan Richard M. The "What" and "Why" of Goal Pursuits: Human Needs and the Self–Determination of Behavior, Psychological Inquiry. 2000. - 11 (4). - P.227–268.
8. Cerasoli, C. P., Nicklin, J. M., Ford, M. T. Intrinsic Motivation and Extrinsic Incentives Jointly Predict Performance: A 40–Year Meta–Analysis // Psychological Bulletin. Advance online publication. - 2014. - 11. – P.121–137.
9. Pelletier, L. G., Fortier, M. S., Vallerand, R. J., Tuson, K. M., Briere, N. M., Blais, M. R. Toward a new measure of intrinsic motivation, extrinsic motivation, and amotivation in sports: The sport motivation scale (SMS) // Journal of Sport and Exercise Psychology. - 1995. - 17. - P. 35–53.

ВОЛОНТЕРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ОБУЧАЮЩЕЙСЯ МОЛОДЕЖИ

Жумабаева Д.Б., Книсарина М.М.

*НАО «Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова»
Актобе, Казахстан*

Бүгінгі таңда еріктілер қозғалысының ролі, жастардың белсенді азаматтық ұстанымы мен әлеуметтік жауапкершілігінің көрінісі қазіргі қоғамның әлеуметтік дамуының басымдығына айналуға. Әлеуметтік жауапкершілік бүкіл әлемдегі заманауи білім беру үрдістерінің бірі ретінде азаматтардың жалпы жеке дамуымен, сондай-ақ қоғамдық көзқарастардың өзгеруімен қатар жүреді. Бұл зерттеу волонтерлік қызметті университетте кәсіби қалыптасу шеңберінде жеке тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігін қалыптастыру құралы ретінде қарастырады. Білім алушылардың волонтерлік қызметке белсенді қатысуы оларға білім беру

құзыреттілігін, патриотизмді арттыруға, сонымен қатар қоршаған адамдар алдындағы әлеуметтік маңыздылығы мен пайдалылығын түсінуге көмектеседі.

Кілт сөздер: әлеуметтік жауапкершілік, білім алушы жастар, волонтерлік, патриоттық.

Сегодня роль волонтерского движения, проявления активной гражданской позиции и социальной ответственности молодежи становятся приоритетом социального развития современного общества. Социальная ответственность, как один из трендов современного образования во всем мире, сопровождается общим личностным развитием граждан, также и видоизменением общественных установок. В данном исследовании рассматривается волонтерская деятельность как средство формирования социальной ответственности личности в рамках его профессионального становления в университете. Поскольку активное участие обучающихся в волонтерской деятельности помогает им повысить образовательную компетентность, патриотизм, но и осознать социальную значимость и полезность перед окружающими людьми.

Ключевые слова: социальная ответственность, обучающаяся молодежь, волонтерская деятельность, патриотизм.

Today, the role of the volunteer movement, manifestations of active citizenship and social responsibility of young people are becoming a priority for the social development of modern society. Social responsibility, as one of the trends of modern education around the world, is accompanied by the general personal development of citizens, as well as the modification of social attitudes. In this study, volunteer activity is considered as a means of forming a person's social responsibility within the framework of his professional development at the university. Since the active participation of students in volunteer activities helps them to increase their educational competence, patriotism, but also to realize their social significance and usefulness to the people around them.

Keywords: social responsibility, learning youth, volunteering, patriotism.

Введение. В последнее время актуализировались исследования в области социальной ответственности организаций и личности практически во всех странах мира. По мнению отечественных ученых, причиной такого повышенного внимания является, прежде всего, происходящие в мире трансформационные изменения (чрезвычайные ситуации, пандемии, войны и распри и т.п.), в реализации и исходе которых большая роль лежит на ответственности многих людей, именно от их социально ответственного поведения зависит благополучие целого человечества [1, с. 12]. Согласимся с тем, что для молодого поколения нашей страны необходимо такое качество современного гражданина, как социальная ответственность, поскольку от этого качества зависит полноценность и благополучие его жизнедеятельности.

Поэтому сейчас приоритетными требованиями общества, рынка труда и государства в целом к будущему специалисту являются наравне со сформированными ключевыми компетенциями и социальная ответственность, активность личности. Согласимся с тем, что социальная ответственность является критерием развития самой личности и социальной зрелости, выражаемая в установке «самореализация не себя в обществе, а себя для общества» [10, с. 53]. Чтобы достичь хорошего уровня образования, являющегося краеугольным камнем конкурентоспособной экономики, важно в процессе повышения качества образования учитывать социальную роль каждого человека и самой организации в развитии общества и страны вообще.

Поэтому важной задачей современных университетов является качественная профессиональная подготовка конкурентоспособных специалистов с высоким уровнем гражданской позицией, патриотизмом и социальной ответственности. Данная проблема уже не первый год изучается в рамках научного проекта «Социальная ответственность обучающихся в условиях профессиональной подготовки в вузах Западного Казахстана» (ИРН № АР09058126), финансируемого Комитетом науки МОНВО РК, и реализуемого на базе кафедры психологии НАО «Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова» (ЗКМУ имени Марата Оспанова). В данной статье мы рассматриваем волонтерскую деятельность как средство формирования социальной ответственности обучающейся молодежи.

Основная часть. В настоящее время волонтерство стало обычным явлением во многих организациях, однако неясно, насколько устойчиво волонтерство распространяется между обучающимися, или коллегами. Мы считаем, что волонтерский труд помогает не

только эффективнее решать задачи, стоящие перед государством и обществом, но самореализовываться самой личности. Суть волонтерского движения заключается в формировании гражданственности у молодых людей и других важных общечеловеческих качеств, что в общем способствует построению высоко ответственного общества через удовлетворение и оказание социальных услуг и помощи современным гражданам.

Методом научного обзора имеющейся литературы мы подтвердили актуальность данного исследования. Так, научный интерес для нашего исследования представляет работа, посвященная кризису волонтерства во время периода пандемии COVID-19 в Иордании. Выборка составила 121 добровольца (женщины и мужчины) во время пандемии в иорданском сообществе. Результаты этого исследования показали, что волонтерство во время пандемии COVID-19 оказало положительное влияние на волонтеров в этот период с точки зрения приобретения различных навыков [3].

Другое исследование посвящено изучению межличностных отношений между волонтерской деятельностью студентов колледжа и выражением их социальной ответственности по всему Китаю. Студенты с мотивацией к волонтерству имели общественный интерес, имели более высокий уровень гражданской активности, независимо от того, в какой степени они также сообщали о личной выгоде в качестве мотивации.

Следующие зарубежные ученые UmarT.P., SamudraM.G., NashorK.M.N., AgustiniD., SyakurahR.A. определили воздействующие факторы, виды деятельности и выгоды от участия студента-медика в волонтерской деятельности. По их выводам, наиболее часто наблюдаемым поддерживающим фактором стремления стать волонтером было чувство моральной ответственности (социальная преданность, чувство долга и заботы), потенциальные возможности обучения, личный интерес и финансовая компенсация. А факторами, которые способствовали отказу личности от участия в должности волонтера, были страх перед самой COVID-19 (например, передача, риск заражения и идентификация личности как группы риска) [4].

Действительно, кризис в связи с коронавирусной болезнью с 2019 года (COVID-19) вынудил службы здравоохранения и образования использовать дополнительные человеческие ресурсы, например, студентов-медиков в различных профилактических мероприятиях, благотворительных акциях, волонтерских движениях.

Считается, что студенты-медики играют важную роль в волонтерской деятельности, часто решая нехватку персонала, однако во время пандемии COVID-19 готовность студентов добровольно участвовать в борьбе с пандемией тщательно не исследовалась. Например, во Вьетнаме. Так, ученые TranV.D., PhamD.T., DaoT.N., PhamK.A.T., NgoP.T., DeweyR.S. в период с 7 июня по 6 июля 2021 года провели перекрестный онлайн-опрос среди студентов-медиков из 10 университетов медицины и фармацевтики в дельте Меконга, Вьетнам. Из 2032 респондентов 1473 (72,5%) сообщили, что готовы стать волонтерами во время пандемии COVID-19. Более половины студентов сообщили о желании добровольно участвовать в мероприятиях, не связанных с пациентами, таких как ввод данных (65,9%) и логистика (57,7%). В то время как менее 50% участников были готовы добровольно участвовать в мероприятиях с участием пациентов. Год обучения, направление обучения, формат обучения, условия проживания, самовосприятие состояния здоровья, наличие хронических заболеваний, уровень страха перед COVID-19, прошлый волонтерский опыт, не связанных со здравоохранением, а также посещение учебных курсов по профилактике и борьбе с COVID-19 были связаны с готовностью стать волонтером. В заключение студенты-медики сообщили о высоком уровне готовности, что свидетельствует о положительном отношении к реагированию на пандемию COVID-19 [6].

Таким образом, обзор доступной литературы показал, что понимание мотивации и барьеров на пути к готовности студентов-медиков стать волонтерами, а также влияние волонтерской деятельности в их будущей жизни является ключом к успешной профессиональной и личной жизни.

Как известно, только активное участие обучающейся молодежи в социально значимой деятельности способствует повышению уровня их социальной ответственности. Поэтому в университете должны быть созданы условия постоянного включения обучающихся в круг социально значимых практических дел, в частности в волонтерскую деятельность.

Безусловно, волонтерская деятельность позволяет обучающейся личности реализовывать свою потребность проявления личной гражданской позиции и ответственности. Для нас, представителей нового поколения Казахстана – это прекрасная возможность получения не только социального опыта участия в жизни общества, но и реализации собственного личностного потенциала. В этом аспекте проводятся специальные работы по открытию волонтерских движений и других мероприятий социальной направленности. На примере деятельности Kazakhstan Medical Students' Association (KazMSA) хотели проследить взаимосвязь социальной ответственности личности участников и выполняемой ими обязанностей. Kazakhstan Medical Students' Association (Казахстанская организация медицинской молодежи) – это студенческая организация, в которую входят представители девяти медицинских учебных заведений по всему Казахстану. KazMSA была основана в 2014 году и является полноправным членом Международной федерации ассоциаций студентов-медиков.

Так KazMSA ЗКМУ имени Марата Оспанова систематически проводит внеплановые мероприятия совместно с медико-волонтерским клубом нашего университета на различные актуальные тематики. Согласно отчета за 2022 год были организованы и проведены ряд мероприятий («Профилактика ВИЧ», «Международный день недоношенных детей», «Онкология мужской репродуктивной системы», «Всемирный день борьбы со СПИДом», «Mental heals», «Гендерное неравенство» и т.п.). Поскольку в каждом университете имеются свои волонтерские организации, мы проводим коллаборацию между всеми движениями в целях эффективного достижения единой цели.

Известные пять форм социального влияния: поощрение, пробуждение, назидание, разыгрывание и иллюстрирование, которые информируют участников о микропроцессе моральной идентичности и посредством которого они заявляют о своей добровольной идентичности, мы приобщаем наших обучающихся к волонтерской деятельности, различным другим мероприятиям, проводимых в рамках KazMSA.

Общеизвестно, что ролевые игры и наставничество являются особенно эффективными методами обучения для этих добровольцев. Поэтому на наших запланированных встречах, семинарах, мастер-классах мы также в тренинговых играх и беседах обучаем всех добровольцев повышению своей социальной ответственности и проявлению ее в деятельности.

Важно понимать, что ответственность личности современного человека проявляется в результатах и последствиях его деятельности в разрезе интересов общества. Поскольку социальная ответственность является своевременной адекватной реакцией современной личности на окружающие извне требования со стороны другого человека, или общества, то этот порыв проявления социальной ответственности превращается во внутреннюю основу мотивации социально ответственного поведения личности, регулируемого его совестью, честью и т.п.

Заключение. Таким образом, добровольное привлечение обучающихся в социально значимую деятельность, например, волонтерскую, в университете способствует их профессиональному, нравственному, социальному и творческому развитию. Почему же социальная ответственность является глобальной ценностью во нашем обществе? Дело в том, что личность обучающегося постоянно находится в процессе своего формирования и развития. Цель современного образования приобщить его к культурным ценностям, обеспечивающие его жизнь личностными смыслами, что приводит к душевному равновесию и благоденствию. Идеалы молодежи – личное и профессиональное благополучие/ успешность, интересная работа, финансовая сфера, преданные друзья,

известность и слава, власть, самореализация в творчестве, здоровье – все это является критериями успеха, формируемые в процессе социализации обучающегося.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP09058126).

Литература

1. *Книсарина, М.М., Сисенова, А.Т., Жумалиева Г.С.* Социальная ответственность как ценность современного общества / Материалы научно-практической конференции «Роль педагогических вузов в построении нового Казахстана», посвященной 70-летию д.ф.н., проф. Аршабекова Н.Р. – Алматы: Қыздар университеті, 2022. – 152 с. – С. 12-16.
2. *Скобелева Т.М.* Социальная ответственность – интегральное качество гражданина – патриота // Вопросы воспитания, 2009. – № 10. – С. 53-55.
3. *Alhajjaj, H.A., Al Nabulsi, H.H.* Volunteer working during COVID-19 in jordanian community: Advantages and challenges // Social Sciences, 2022, 11(8), doi:10.3390/socsci11080377
4. *Geng, Y., Huang, C., Deng, G., Cheung, S. P., & Liao, J.* Volunteering and psychological wellbeing in college students in china // Asian Social Work and Policy Review, 2020, 16(2), pp.185-196.
5. *Umar, T.P., Samudra, M.G., Nashor, K.M.N., Agustini, D., Syakurah, R.A.* Health professional student's volunteering activity during the COVID-19 pandemic: A systematic literature review // Frontiers in Medicine, 2022, pp. 96-102, doi:10.3389/fmed.2022.797153.
6. *Tran, V.D., Pham, D.T., Dao, T.N.P., Pham, K.A.T., Ngo, P.T., Dewey, R.S.* Willingness of healthcare students in vietnam to volunteer during the COVID-19 pandemic // Journal of Community Health, 2022, 47(1), pp.108-117. doi:10.1007/s10900-021-01030-y

БАЛА МЕН АТА-АНА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢДЕГІ ТҮЛҒАНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Момбай А., Садыкова Н.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Мақалада жеткілікті жоғары дербестігі бар отбасымен интеграция, ата-ананың пікірін құрметтеу қол жеткізген сәйкестік мәртебесі бар жасөспірімдерге тән екендігі талданған. Қыздар мен ұлдардың жеке басын қалыптастырудағы ана мен әкенің әртүрлі рөлдерін көрсететін гендерлік ерекшелік ашылды.

Түйінді сөздер: өзін-өзі анықтау, бірегейлік мәртебесі, алдын ала шешім, моратория, қол жеткізілген бірегейлік, диффузиялық бірегейлік, ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынас.

В статье анализируется, что интеграция с семьей с достаточно высокой автономией, уважение мнения родителей присущи подросткам с достигнутым статусом идентичности. Раскрыта гендерная идентичность, отражающая различные роли матери и отца в формировании личности девочек и мальчиков.

Ключевые слова: самоопределение, статус идентичности, предварительное решение, моратория, достигнутая идентичность, диффузная идентичность, отношения между родителями и детьми

The article analyzes that integration with a family with a sufficiently high autonomy, respect for the opinion of parents are inherent in adolescents with an achieved identity status. Gender identity is revealed, reflecting the different roles of mother and father in the formation of the personality of girls and boys.

Keywords: self-determination, identity status, preliminary decision, moratorium, achieved identity, diffuse identity, relations between parents and children.

Өзін-өзі анықтаудың нәтижесі тұлғаның жеке басын иемденуі – кәсіби және идеологиялық салалардағы таңдаулар арқылы Мен бірегейлігін және өзіндік ерекшелігін жүзеге асыру болып табылады (Эриксон, 1996). Жекетұлғаны іздеу қоғам жасөспірімге өзін-өзі анықтау міндетін шұғыл түрде қоятын өмірді сол салаларына қатысты жүреді. Жасөспірімдік шақта оқу іс-әрекетінің сипатын өзгертуге және оқу, кәсіптік қызметте өзін-өзі тәрбиелеуге көшуге себеп болатын маңызды психологиялық неоплазма – бұл алдын ала кәсіби өзін – өзі анықтау болып табылады.

Отбасы – сәйкестік дағдарысын шешудегі динамикасы мен табыстылығына әсер ететін маңызды фактор. Ата – ана мен бала қарым – қатынасының сипаты, ата – анамен

қарым – қатынас және өзара әрекеттесу, отбасындағы тәрбие түрі көбінесе Эго – тұлғаның дамуын анықтайды. Жеке тұлғаны қалыптастырудағы отбасының мәні мен рөлі Д. Марсияның статустық үлгісіне сәйкес жүргізілген бірқатар жұмыстарда арнайы зерттеу нысанына айналды. Отбасы факторының рөлін зерттеу моделі ата – ана мен бала қарым – қатынасының ерекшеліктерімен және отбасылық тәрбие түрімен тұлғаның қалыптасуы динамикасын салыстыруды қамтыды (Маттерсон, 1977). Зерттеулер (Grotevant H.D., Cooper C.R., 1985) жанұя факторы арқылы тұлғаның жеке басын қалыптастыру процесін анықтаудың күрделілігі мен анық еместігін көрсетті. Бұл процесте отбасының жақындығы да, бірлігі де маңызды рөл атқарады және жастардың отбасының бөлінуі. Әке мен ана баланың тұлғасын қалыптастыруда өзіндік ерекше рөл атқарады, ал әке мен ана рөлдерін саралау тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді. Ұлдардың жеке басын қалыптастыру үшін әке мен бала қарым – қатынасы ерекше мәнге ие болса, қыздар үшін барлық отбасылық қарым – қатынас маңызды. Жоғары тұлғалық мәртебелермен (қол жеткізген сәйкестік және моратория) жасөспірімдердің ата – аналарымен қарым – қатынасы анамен эмоционалды өзара әрекеттесу отбасымен жақындық пен келісімді қамтамасыз ететіндігімен сипатталады, ал әкемен қарым – қатынас ақылға қонымды тәуелсіздік түріне өзгереді. Сонымен қатар әке мен ана рөлдерінің саралануы тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді.

Тұлғаның статустық моделі шеңберіндегі зерттеулердің негізгі нәтижелерін екі іргелі қорытындыға дейін қысқартуға болады. Бірінші адамның жеке басының белгілі бір статусы мен отбасындағы бала мен ата – ана қарым – қатынасының сипаты арасында байланыс бар. Екінші әке мен ана тұлғасының қалыптасуына әртүрлі рөл атқарады. Бір және бірнеше қарма – қарсы жыныстағы баласы бар ата – аналардың қарым – қатынасындағы айырмашылықтар жеке басының мәртебесінде көрінеді (Ego identity ..., 1993; Marcia, 1980; Waterman, 1982, 1988).

Алдын – ала зерттеу процесі көрсетілген жағдайларға субъектілер өз отбасын тату, сүйіспеншілікке толы, балаға көп көңіл бөлетін және қамқорлық жасайтын отбасы ретінде сипаттайтыны анықталған. Отбасында өзара түсіністік, қабылдау және сүйіспеншілік атмосферасы орнағандығын байқаған. Ата – аналар жасөспірімге қолдау көрсетуге, қамқорлық жасауға, мәселелерді шешуге көмектесуге дайын болды. Тәрбиеде баланы отбасы құндылықтарын қабылдауға баулу бірінші орынға қойылды. Әке – бала және әке – қызы қарым – қатынасында айырмашылықтар пайда болды. Ұлдармен қарым – қатынаста әкелер қыздарымен қарым – қатынасқа қарағанда қатаі және нұсқаушы позицияны ұстанып, көптеген істерде олардың бастамасын қолдауға дайын екендіктерін көрсетті. Ұлдары, өз кезегінде, табандылық танытты және ата – аналарын өмірлік таңдау мәселелерін талқылауға және маңызды шешімдерді қабылдауға қатысуға ұмтылды. Әкелер көбінесе үстемдікке ұмтылды, содан кейін балалардың өз көзқарастары мен сезімдерін еркін білдіруі ынталандырылмады. Осыған қарамастан, ата – ана мен бала жанжал жағдайында ата – аналар белгілі бір шектерде баланың белсенділігіне ғана емес, тіпті көшбасшылықтың көріністеріне де жол береді. Осылайша, жасөспірімнің отбасындағы ата – ана мен бала қарым – қатынасы алдын – ала қарау жағдайына қарама – қайшы екендігін көрсетеді. Ата – ана мен жасөспірімдер арасындағы оң қарым – қатынас пен ынтымақтастық, жасөспірімді ата – аналық отбасы құндылықтарын қабылдауға ынталандыру ата – ананың қысымымен және белгілі бір бағытымен үйлеседі. Диффузиялық сәйкестік статусы көрсетілген отбасыларда жасөспірімдер ата – аналарын немқұрайлы, алыс және жат деп қабылдайтынын көрсеткен. Әсіресе, әкелердің жеткіншектердің мәселелері мен мүдделерінен алшақтауы байқалды (Орестова В.Р., 2001).

Өзара түсіністіктің қиындығы, ата – аналардың бастамашылдығы, тіпті балалардан бас тартуы байқалды. Ата – ана мен бала қарым – қатынасының үйлесімсіздігі әсіресе бала мен бір жынысты ата – ана арасындағы қарым – қатынаста айқын көрінді.

Осылайша, әртүрлі тұлғалық статустағы жасөспірімдер мен жеткіншектер ата – аналармен қарым – қатынасын әртүрлі қабылдап, бастан кешіретіні анықталды. Мәртебесі

төмен жасөспірімдер мен жеткіншектер (диффузиялық сәйкестік, шешімділік) отбасымен қарым-қатынаста рефлексияның төмен деңгейімен үйлеседі. Мораторий мәртебесі бар жасөспірімдердің ата-аналарымен қарым-қатынасы жоғары деңгейдегі автономиямен және ата-аналық отбасынан дифференциациямен сипатталады, көбінесе жоғары деңгейдегі қақтығыстар мен қарама-қайшылықтар үйлеседі. Жеткілікті жоғары дербестікке ие отбасымен интеграция, тәуелсіздігін жоғалтып алудан қорықпай ата-ананың пікірін құрметтеу қол жеткізген сәйкестік мәртебесі бар жастарға тән.

Біздің зерттеу жұмысымыздың маңызды нәтижесі тәрбиенің әртүрлі бағаналардағы жеке тұлғаның қалыптасуының гендерлік ерекшеліктерін анықтау болды. Бұл ерекшелік эго-тұлғаның қалыптасу процесі анықтаудағы ана мен әке рөлдерінің айырмашылығынан да, оның қыздар мен ұлдарда қалыптасу ерекшеліктерінен де көрінді. Ұлдардың да, қыздардың да тұлғалық статустарын қалыптастырудағы әкенің шешуші рөлін куәландыратын нәтижелер алынды (Захарченко К.В., 2001). Мысалы толық емес отбасыларда жеткіншектер арасында диффузиялық сәйкестік мәртебесі толық отбасыларға қарағанда әлдеқайда жиі айтылды. Дегенмен, бұл фактіні әртүрлі тәсілдермен түсіндіруге болады. Бір жағынан, әкесіні болмау немесе онымен қарым-қатынастың болмауы әкесінің ерекше рөл атқаруына байланысты жеке басын қалыптастыру процесінде расымен де нормадан ауытқуды тудыруы мүмкін. Екінші жағынан, эго-тұлғаның даму процесінің себебі мен белгілері тек әкенің жоқтығы ғана емес, сонымен бірге ананың мінез-құлқы және оның баламен қарым-қатынасының үйлесімсіздігі деп болжауға болады. Сонымен, зерттеу нәтижелері жеке басының мәртебесі мен ата-ана мен бала қарым-қатынасының сипаты мен отбасының қызмет ету ерекшеліктері арасындағы байланысты анықтайды. Зерттеу нәтижелері жеке басының мәртебесі мен бала мен ата-ана қарым-қатынасының сипаты мен отбасының қызмет ету ерекшеліктері арасындағы байланысты ашады.

Өзін-өзі анықтау дағдарысының мазмұны жеткіншектердің өзін-өзі тану және өзіндік тұлғаны дамыту түрінде өзін-өзі тану және өзіндік тұлғаны дамыту түрінде өзін-өзі құру болып табылады. Кез келген дағдарыс сияқты, жеке басының дағдарысы ең жас адам үшін ғана емес, оның барлық туыстары үшін де өткір, ауыр. Өзара түсіністікті жоғалту сезімі, жалғыздық тәжірибесі, алаңдаушылық және болашақтан қорқу оның типтік жағымсыз белгілері болып табылады. Өмірлік таңдаудың жауапкершілік дәрежесі әдеттен тыс жоғары, өйткені жастық шақта өмір жолының траекториясы анықталады, кейде көптеген жылдар бойы, осы жастағы дағдарысты сәтті шешуге қажетті өмірлік тәжірибе, шешімділік, тәуелсіздік пен өзін-өзі сынау жиі жетіспейді. Осының бәрі жеткіншектер мен жасөспірімдердің өмірлік тәжірибесі мен даналығы, егде жастағы адамдардың кеңесі мен қолдауы тұлғаны дамытудың маңызды көзі бола алады және үлкендердің көмегіне мұқтаждығын анықтайды. Дегенмен бұл үшін баға жасөспірімдердің автономиясын жоғалтуы, тәуелділіктің қалыптасуы және прецеденция түрінің жеке басының дамуы болуы мүмкін. Керісінше, қол жеткізілген сәйкестікке жол мораторий арқылы өтеді, ол міндетті түрде белсенді ізденіс пен зерттеуді қажет етеді, демек, бұрынғы абсолютті және мызғымас құндылықтар мен биліктерді уақытша болса да, бірақ жалпы қабыданған және жалпыға бірдей қарсы құрылды (Пряжников Н.С., 1996). Әлеуметтік көмек, қолдауға деген қажеттілік пен өмірлік таңдау жасаудағы дербестік пен тәуелсіздік пен өмірлік таңдау жасаудағы дербестік пен тәуелсіздік талабы арасындағы қайшылықтан шығудың жолы жасөспірімдер мен жеткіншектердің өз бетінше өмірлік таңдауы мен іс-әрекеттерін жасау құқығын ересектердің эмоционалды қолдау, олардың бастамашылдығын, рефлексивтілігін және сыншылдығын көтермелеу, мойындауында және құрметтеуінде.

Әдебиеттер

1. Гинзбург М.Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема // Вопросы психологии. 1988. №2. С. 19—26.
2. Захарченко К.В. Особенности детско-родительских отношений подростков с разным статусом идентичности и в профессиональной сфере: Дипломная работа. М.: МГУ, ф-т психологии, 2001.

3. Орестова В.Р. Формирование личностной идентичности в старшем подростковом и юношеском возрасте: Дисс... канд. психол. наук. М., 2001.
4. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996.
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М.: Прогресс, 1996.
6. Egoidentity: A handbook for psychosocial research// Ed .by J.E. Marcia, A.S. Waterman, D.R. Matterson et al. N.Y.: Springer, 1993.
7. Grotevant H.D., Coopers R.C. Patterns of interaction in family relationships and the development of identity exploration in adolescence // Child Development. 1985. Vol. 56. P. 415—428.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ АДДИКТОЛОГИИ КАК НАУКИ ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ АДДИКТОЛОГИИ В ДИНАМИЧНОМ СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Старчикова А.А., Кудайбергенова С.К.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Мақалада аддиктологияның біздің және басқа елдердегі дербес пән ретінде қалыптасуы, оның дамуы, негізін салушылар қарастырылады, сол арқылы осы пәннің бүгінгі күнге дейінгі жағдайы теориялық талдау аясында зерттеледі. Сонымен қатар аддиктологияны мазмұнды талдау негізінде оқыту әдістемесі зерттеледі.

Түйін сөздер: аддиктология, әдістеме, мазмұнды талдау, теориялық талдау, тәуелділік бұзылыстары.

В статье рассматривается становление аддиктологии, как самостоятельной дисциплины в нашей и других странах, ее развитие, основоположники, исследуется состояние дисциплины на сегодняшний день в рамках теоретического анализа. А также изучается методология обучения аддиктологии на основе контент-анализа.

Ключевые слова: аддиктология, методология, контент-анализ, теоретический анализ, аддиктивные расстройства.

The article examines the formation of addictology as an independent discipline in our and other countries, its development, founders, thereby exploring the state of the discipline to date within the theoretical analysis. And also the methodology of teaching addictology on the basis of content analysis is studied.

Keywords: addictology, methodology, content analysis, theoretical analysis, addictive disorders.

Введение. *Актуальность* данного исследования обусловлена его теоретической и практической значимостью. Аддиктология является молодой наукой, но за короткий промежуток времени проделано многими учеными и преподавателями большое количество трудов для развития данной науки. И на сегодняшний день она является самостоятельной, необходимой дисциплиной наряду с психиатрией, наркологией и клинической психологией.

Данные, полученные на основе контент-анализа имеют значение для:

- структурирования становления аддиктологии как науки и личностей, внесших вклад в развития науки;
- понятия этиологии, патогенеза, классификации, симптомов и коррекции психического состояния при различных аддикциях;
- определения научной изученности данной тематики и актуальность в современном мире прогресса аддиктивных состояний.

Цель исследования: изучить становление и развитие данной науки, определить актуальные проблемы аддиктологии в современном мире.

Методы исследования: теоретический, сравнительный и контент-анализ.

Исторические аспекты становления аддиктологии как научной дисциплины и практической деятельности.

Аддиктология (англ. addiction — зависимость) – наука о химических и нехимических зависимостях, изучающая аддиктивное (зависимое) поведение человека, новый раздел современной психиатрии и клинической психологии, требующий разработки

принципиально новых подходов. Изучает этиологию (причины возникновения) аддикций, механизмы их развития, психологические и клинические признаки, симптомы, динамику, способы коррекции и терапии [1, с.15].

Аддиктология появилась впервые как самостоятельное направление в 80 г. XX века в Америке, понятие «аддиктивное поведение» ввели М. Ландри и В. Миллер, под этим объясняли поведение, при котором, человек употребляет вещества, изменяющее их состояние до того, как от них появляется зависимость.

Однако, аддиктология появилась в СССР еще раньше в 70 г. XX века. Предложил данный термин и был одним из основоположников современной аддиктологии профессор Ц. Короленко. В 2001 году он предложил в России первую классификацию нехимических аддикции. И лишь в 90 г. XX века присоединились к данной науке исследователи, ученые психологи и социологи, при этом развивая дальше концепции об аддиктивном поведении и внося каждый свой вклад в аддиктологию [2, с.51].

В аддиктологию и исследования аддиктивного поведения значимый вклад внесли исследователи зарубежья - Д. Р. Меерс, Л. М. Доддс, В. Миллер, М. Ландри и Л. Вёсмер, а также С.М. Даулинг, который объединил все их труды в научную публикацию «Психология и лечение зависимого поведения» [3].

Современные проблемы аддиктологии

На сегодня термин аддиктологии рассматривает проблемы зависимости шире и многосторонне. В век информационных технологий зависимости все больше расширяются ввиду прогресса (интернет, смартфоны, игровые гаджеты и т.д.). И в сегодняшнее время аддикции могут быть физические, химические и моральные.

Механизм аддикции: вначале дальнейший аддикт фиксируется на чем-то вдохновляющем (включая некоторые варианты деятельности), а впоследствии чувствует неодолимое желание вновь и вновь испытать это измененное состояние. Идеи о реализации замышленного становятся навязчивыми, самовыражение по некоторым направлениям и критическое мышление замирают [3, с.101].

Определенные эмоции, которые индивид получает во время таких аддиктивных реализаций (обычно связанных с иллюзиями контроля, комфорта, совершенства), в «мирной жизни» ему уже недоступны. Поэтому жизнь вне затягивающей реализации становится для него скучной и унылой.

Нехимические зависимости, в которых объектом аддикции являются поведенческие привычные паттерны, называются поведенческими. Среди таких зависимостей на сегодняшний день актуальными являются игромания, интернет-зависимость, созависимость, шоппинг, аддикция избегания, религиозная аддикция и другие. Из-за воздействия биохимических реакций зависимости от еды являются промежуточными. Зависимость в острых ощущениях, называемая адреналиноманией, тоже относится к аддикциям. [4, с.6].

Обычно принято считать, что аддикции связаны с некоторыми личностными особенностями как: комплекс неполноценности, низкая стрессоустойчивость или неэффективные копинг-стратегии, фобии, связанные с эмоциональным выражением и взаимодействием с другими людьми, страх отверженности, перфекционизмом либо избеганием от ответственности и принятии решения. Но также, исследователи установили, что аддикты (зависимые) могут врать и обвинять других, зная, что они наговаривают, к тому же они склонны к стереотипности, установкам, тревоге, беспокойству и зависимости [5, с.6].

Как поясняет психиатр-психотерапевт, член Европейской и Российской профессиональной психотерапевтической лиги, В.Файнзильберг, что «корень зла» – генетический сбой, и бороться с этим сложно. Действительно лечение аддиктивного поведения очень трудоемко и сложно, поэтому нужно действовать целенаправленно и устранять, выяснят нужно первопричину и при этом взять на заметку генетические аспекты [6, с.75].

А.Смирнов утверждает, что существует более двадцати концепций аддиктивного поведения. Само это поведение детерминируется, как компульсивное, которое не подчиняется управлению и контролю и не имеет никаких конкретных мотивационных побуждений. Есть определенные стадии аддиктивного поведения, которые чередуются стагнацией и ремиссией [7, с.14].

На сегодняшний день в Казахстане нет вуза с отдельной специальностью «аддиктология». Как и в других странах, аддиктология изучается чаще всего в рамках медицинского образования, относится к разделу психиатрии – наркологии. Также в Казахстане на сегодняшний день сложно найти курсы повышения квалификации по данной теме и нет локальных обучающих программ. Аддиктология представлена в образовательных программах страны на уровне дисциплин.

В России обучение аддиктологии представлено как в медицинских высших учебных заведениях, например, на кафедре наркомании и токсикомании ФДПО РНИМУ им. Н.И. Пирогова. Так и в вузах, обучающих психологии, например, факультет психологии Московский институт психоанализа, программа «Психология зависимого поведения». Помимо изучения аддиктологии в вузах, в России существует немало обучающих курсов по психологии зависимого поведения.

В то время как на западе уделяется значительно больше изучению и обучению в данной сфере. Известные вузы и центры в Европе, например Пражский образовательный центр называет аддиктологию перспективной специальностью, что является пугающей правдой настоящего и ближайшего будущего.

В Соединенных Штатах существует рейтинг 75 топ-заведений по обучению специальности аддиктологии на уровне бакалавриата, магистратуры и даже докторантуры.

Выводы. Аддиктивное поведение уже сегодня является реальностью во всем мире, не только в нашей стране. В Международную классификацию болезней МКБ-11 введены такие виды зависимостей, как зависимость от кофе и зависимость от накопительства, называемая в науке «хоардинг» или «патологическое накопительство». Большое внимание привлекает сегодня интернет-зависимости и зависимость от гаджетов как у взрослых, так и у детей. И наивысшую важность имеют зависимости от психологически активных веществ, особенно от современных наркотиков, лишаящих жизни все больше молодых и не только людей.

Таким образом, обобщая, важно обратить внимание на развитие института аддиктологии в нашей стране, обращая внимание не только на обучение лечению зависимостей, но в большей степени на изучение причин формирования зависимостей и способы профилактики зависимого поведения для обеспечения физического и психологического здоровья нации.

Литература

1. Менделевича В. Д. Руководство по аддиктологии. - СПб.: Речь, 2007.—768 с.
2. Старшенбаум Г.В. Аддиктология. Психология и психотерапия зависимостей. – М, 2006. – 280 с.
3. Даулинг С. «Психология и лечение зависимого поведения: монография. М.: Независимая фирма «Класс», 2000. 240 с.
4. Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Психосоциальная аддиктология. — НГПУ. — Новосибирск, 2001. — С. 8-9.
5. Долганов Д.Н. Когнитивная коррекция аддиктивного поведения. Изд-во: Вопросы психологии, — 2008. — Июнь (№ 3). — С. 99-109.
6. Korolenko C., Dikovskiy A. The Clinical Classification of Alcoholism. 1972. Vol. 1. P. 5-10.
7. Егоров А.Ю. Нехимические (поведенческие) аддикции. Аддиктология. — СПб., 2005. — № 1. — С. 65—77.
8. Барцалкина В. В. и др. Актуальность научного направления «Аддиктология» //Аддиктивное поведение: профилактика и реабилитация. – 2011.
9. Старшенбаум Г. В. Аддиктология. Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. – "Издательский дом"" Питер""", 2022.
10. <https://rsmu.ru/structure/edu-dept/fdpo/dept/nt/edu/>
11. <https://psychology.sredaobuchenia.ru/mob/addiction>

ОБРАЗ ТЕЛА У ЖЕНЩИН С ПРОБЛЕМОЙ ЛИШНЕГО ВЕСА: ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОБЗОР

Авдюкова Е., Ким А.М., Кудайбергенова А.Ж.
Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Мақалада артық салмағы бар әйелдердің өзіндік тұжырымдамасының құрамдас бөлігі ретінде дене бейнесінің рөлі мен маңыздылығы қарастырылады. БАҚ-тың, әлеуметтік желілердің және заманауи сұлулық стандарттарының адамның өз денесін қабылдауына және әйелдердің өзін-өзі бағалауына әсері туралы зерттеу деректері ұсынылған.

Кілт сөздер: дене бейнесі, артық салмақ, өзін-өзі бағалау, әйелдер.

В статье рассматривается роль и значение образа тела, как составляющей части личностной концепции у женщин с проблемами лишнего веса. Приводятся данные исследований о влиянии средств массовой информации, социальных сетей и современных стандартов красоты на восприятие собственного тела и самооценку женщин.

Ключевые слова: образ тела, избыточный вес, самооценка, женщины.

The article discusses the role and significance of body image as an integral part of the self-concept in women with overweight problems. The data of studies on the influence of the media, social networks and modern standards of beauty on the perception of one's own body and self-esteem of women are presented.

Key words: body image, overweight, self-esteem, women.

В современном мире избыточный вес имеет не только медицинское, но и социальное значение. С медицинской точки зрения лишний вес определяется с помощью индекса массы тела, толщины жировых складок, объема талии и других способов. С социальной точки зрения понятие лишнего веса определяется современными стандартами красоты, которые пропагандируют стройное до худобы женское тело. Цель настоящей статьи – дать представление о связи социальных установок и образа тела современных женщин с проблемой лишнего веса.

Понятие «образа тела» впервые было предложено психоаналитиком П. Шильдером [1]. В своей книге «Образ и внешний вид человеческого тела» он писал, что образ тела можно определить как внутреннюю картину нашего тела, которую индивид формирует в своем сознании, это способ, которым он видит собственное тело. Образ тела складывается из внутренних и внешних ощущений своего тела, его восприятия, мысленных образов и представлений о себе.

Сеймур Фишер в своей работе «Образ тела и личность» показывает, что человек формирует отношение к своему телу через отношение к нему со стороны значимых окружающих его людей. Таким образом, образ тела становится в определенной степени набором убеждений и концепций о своем теле, которые образуются в процессе интроекций, бессознательного принятия внешних идей.

Психолог Томас Кэш рассматривает образ тела как многофакторный конструкт, который включает четыре основных компонента: перцептивный, аффективный, когнитивный и поведенческий. В таком подходе образ тела представляет собой сложный комплекс восприятия своего тела, чувств по отношению к нему, мыслей, оценок и выводов, а так же связанного с ними поведения.

Образ тела является значимым компонентом личностной идентичности, частью целостной картины представления о себе. Особую актуальность телесность приобретает в наше время в связи с преобладанием визуального восприятия реальности у современного человека [2]. Образ своего тела формируется на основе внешних представлений, поэтому он оказывается тесно связанным с принятыми в обществе понятиями о красивой внешности.

В современное время привлекательными считаются стройные, и даже худощавые женские фигуры. Избыточный вес в наше время – это не просто констатация факта наличия массы тела, превышающей общепринятые нормы. Само понятие «лишний вес» сегодня имеет негативную коннотацию и ассоциируется с отрицательными качествами. Контент-анализ высказываний в социальных сетях показывает, что с лишним весом связывается множество негативных выражений: «кусочек жира», «комочек жира», «заплыть жиром», «ужасный жир», «жирные люди» и т.д. Негативная социальная оценка лишнего веса формирует у людей отрицательное отношение к своему телу и к окружающим людям с избыточным весом [3].

Восприятие тела и женской красоты всегда находилось в тесной связи с социальными условиями жизни, религиозными взглядами, культурными и историческими особенностями общества. На протяжении истории можно проследить циклическое изменение отношения к женской фигуре. В определенные периоды полнота символизировала плодородие, богатство, изобилие и здоровье, а худоба ассоциировалась с бедностью и болезнями. Мода на параметры тела отражает бытующие представления в обществе и часто связана с социальным статусом, престижем и властью. При этом культурные требования к женскому телу на протяжении истории были довольно жесткими и трудновыполнимыми. В качестве примеров можно привести бинтование ног – в Китае; обязательное ношение корсетов, нарушающих кровообращение внутренних органов – в Европе; кольца, удлиняющие шею – в африканских племенах, и другие опасные для здоровья женщин практики [4].

Несмотря на изменчивость, господствующие идеалы красоты оказывают значительное влияние на восприятие и образ своего тела. Согласно теории социального сравнения Леона Фестингера, сравнение себя с другими относится к естественной потребности человека. Если раньше считалось, что склонность к сравнению себя с социальным окружением является личностной характеристикой, то последние исследования показывают, что частота социальных сравнений определяется социальным контекстом. Распространение социальных сетей создает условия для неограниченных социальных сравнений, что в свою очередь оказывает влияние на внутреннее состояние современного человека, и особенно современных женщин. Выдвигаются гипотезы о влиянии частоты социальных сравнений на увеличение беспокойства, социальной тревоги и депрессивных состояний [5].

В современном медиапространстве внешности и фигуре женщин уделяется повышенное внимание. Проводя много времени в интернете, люди неосознанно сравнивают свою внешность с внешностью публичных персон, которые тратят достаточно времени и большие суммы денег на поддержание тел в идеальной форме. Фотографии и видео подвергаются дополнительной обработке, представляя в качестве стандартов нереальные женские тела. Исследования показывают, что воздействие средств массовой информации, использующих худые женские тела, имеет связь с увеличением негативного восприятия собственного тела у женщин. Постоянное столкновение с транслируемыми идеалами в СМИ и социальных сетях приводит к понижению самооценки, чувству вины, стыда, ощущению своей неполноценности. Масс-медиа также оказывают влияние на убеждения, связанные с пищевым поведением. В то же время было показано, что использование в рекламе женских моделей средних и больших размеров может предотвратить развитие или усилить негативного восприятия собственного тела. [6].

Женщины с лишним весом чаще сталкиваются с проблемой социального давления и открытой критикой своей внешности. Пропаганда здорового питания, изначально направленная на популяризацию здорового образа жизни, на деле часто оборачивается травлей людей, имеющих избыточный вес. В современном обществе считается допустимой нормой высмеивание и осуждение полных людей. Культура осуждения лишнего веса, призванная усилить статус стройности и здоровья, вместо этого приводит к повышению тревожности, самокритики и боязни поправиться [7].

Есть исследования, показывающие, что стигма полноты негативно влияет на качество жизни людей, приводит к стрессам, неадекватному пищевому поведению и в итоге парадоксальным образом способствует еще большему набору веса. В распространении ожирения стигматизация лишнего веса является важным психосоциальным фактором, который часто упускается из вида. Согласно более чем 30 корреляционным исследованиям прослеживается связь между воздействием стигмы веса и последующим нездоровым пищевым поведением, таким как переедание, нездоровое контролирование веса, эмоциональное переедание и другие пищевые патологии [8].

Дэвид Ф. Маркс описывает гомеостатическую теорию ожирения. В соответствии с этой теорией недовольство телом оказывает негативный эффект на эмоциональное состояние индивида, которое в свою очередь влечет за собой чрезмерное потребление пищи, приводящее к еще более сильному набору веса. Образуется замкнутый круг, названный автором «Круг недовольства». Согласно данным, приведенным в работе, теория круга недовольства подтверждается большой доказательной базой. На недовольство телом главным образом влияют идеалы стройности, пронизывающие массовую культуру, и практика дискриминации людей с избыточным весом. Авторы предлагают четырехстороннюю стратегию по уменьшению распространения ожирения. Первые два пункта этой стратегии: остановка дискриминации, обвинения и стигматизации людей с лишним весом и обесценивание худых идеалов красоты [9].

Одно из крупнейших исследований удовлетворенности телом у подростков было проведено в Канаде и включало более 4000 детей от 7 до 18 лет. Исследование опиралось на уже изученные данные о связи между неудовлетворенностью своим телом и поведением, связанным с контролем веса, которое включает голодание, вызывание рвоты, применение средств для уменьшения веса и других способов. Высокая удовлетворенность собственным телом связывалась с более здоровым поведением в отношении веса. Результаты исследования показали положительную корреляцию между индексом массы тела и степенью неудовлетворенности своим телом у большинства девочек, принимавших участие в исследовании, при этом у мальчиков такая прямая связь отсутствовала, и в целом данные мальчиков показали более высокую удовлетворенность телом, чем девочек. Данные подтверждают, что давление социальных представлений на женщин в отношении внешнего вида и веса больше, чем на мужчин, что прослеживается уже в подростковом возрасте [10].

Многочисленные исследования показывают, что женщины с неудовлетворенностью собственным телом чаще сталкиваются с нарушениями пищевого поведения, прибегают к ограничениям при приеме пищи, имеют сложности с различением телесного голода и состояния сытости и насыщения, чаще прибегают к еде для избавления от негативных эмоциональных состояний [11, 12].

Неудовлетворенность образом тела может привести к риску аддиктивного поведения в области занятий фитнесом [13]. Несмотря на пользу и социальную приемлемость физических занятий, зависимость от спорта, как любая зависимость, имеет негативные стороны. Для женщин, склонных к аддиктивному поведению, связанному с тренировками, характерны повышенная агрессивность, депрессивность, ситуативная и личностная тревожность. Обращение к спорту происходит в качестве стратегии в борьбе со стрессом, но не решает внутренние конфликты.

Степень недовольства своим телом и весом не всегда зависит от наличия реального избыточного веса. Не все люди в одинаковой степени подвержены влиянию социальных стандартов. Более восприимчивы к общественным посланиям женщины с низкой самооценкой. В этом случае внутренняя неуверенность компенсируется контролем над телом и желанием соответствовать внешней оценке [14]. В то же время женщины с высокой самооценкой имеют большую удовлетворенность своим телом, даже если оно не входит в заданные обществом нормы [15].

Таким образом, адекватность восприятия тела имеет большое значение для формирования образа тела, как важной части идентичности личности. Восприятие

женщинами образа своего тела в значительной степени находится в зависимости от социального влияния. Но это влияние не является однозначным. Стремление к красоте и здоровью может быть как стимулом к физическому самосовершенствованию, так и оказывать негативное влияние на внутреннее состояние женщин. В обществе, где большое значение уделяется значимости внешнего вида, стройности, и осуждается лишний вес, внимание и устремления многих женщин становятся направленными на соответствие одобряемым стандартам. Но в то же время удовлетворенность своим телом у женщин зависит не только от степени соответствия общественным идеалам, но и от психологических и личностных характеристик.

В целом можно сказать, что для современного этапа развития общества и науки тело женщин с одной стороны привычно рассматривается как объект, что отражает медицинский подход, в социально-культурном аспекте тело рассматривается, как проект, который требует работы для приведения к определенным нормам и стандартам. Образ тела отражает сложный комплекс восприятия собственного тела. Это не постоянная характеристика, она может меняться в процессе жизни, изменения и развития личности. На формирование образа тела действует целый комплекс факторов, включая социокультурные взгляды и индивидуально-психологические особенности. В свою очередь образ тела влияет на психологическое состояние женщин и может приводить к неадаптивным формам пищевого и социального поведения. С точки зрения системного подхода вопрос образа тела и отношения к нему требует целостного рассмотрения. В этом случае психологическая помощь женщинам с проблемами лишнего веса может вестись в направлении работы с неудовлетворенностью образом тела, повышением самооценки, выработке новых убеждений и более адаптивных моделей поведения.

Литература

1. Schilder P. The image and appearance of the human body. – Routledge, 2013.
2. Гаврилова М. С., Бурина Е. А. Телесность в эпоху постмодерна //Актуальные проблемы развития личности в современном обществе. – 2020. – С. 10-16.
3. Кононов А. Н., Комиссарова А. С. Социальные факторы возникновения расстройств пищевого поведения: Контент-анализ текстов в сети интернет //Вестник Тверского государственного университета. Серия: Педагогика и психология. – 2020. – №. 1. – С. 144-153.
4. Сысоева О. Ю., Суралёва А. А. ПОЛИСТИЛИЗМ СТАНДАРТОВ ЖЕНСКОЙ КРАСОТЫ: ОТ ИСКУССТВА ПАЛЕОЛИТА ДО НОВЕЙШЕЙ МОДЫ XXI ВЕКА //Высшая школа: научные исследования. – 2020. – С. 118-139.
5. Гаранян Н. Г. Теория социального сравнения в клинической психологии //Психологический журнал. – 2015. – Т. 36. – №. 4. – С. 36-49.
6. Grabe S., Ward L. M., Hyde J. S. The Role of the Media in Body Image Concerns Among Women: A Meta-Analysis of Experimental and Correlational Studies //Psychological Bulletin. – 2008. – Т. 134. – №. 3. – С. 460-476.
7. Харламова А. С. Проблема социального давления, оказываемого на людей, имеющих лишний вес //Психология-наука будущего: поиск молодых ученых. – 2019. – С. 95-96.
8. Puhl R. M., Himmelstein M. S., Pearl R. L. Weight stigma as a psychosocial contributor to obesity //American Psychologist. – 2020. – Т. 75. – №. 2. – С. 274.
9. Marks D. F. Homeostatic theory of obesity //Health psychology open. – 2015. – Т. 2. – №. 1. – С. 2055102915590692.
10. Austin S. B., Haines J., Veugelers P. J. Body satisfaction and body weight: gender differences and sociodemographic determinants //BMC public health. – 2009. – Т. 9. – №. 1. – С. 1-7.
11. Сотникова А. А. Связь образа тела и расстройств пищевого поведения у лиц с нервной анорексией и булимией. //Трибуна ученого. – 2020. – №. 6. – С. 188-195.
12. Фищук Ю. С., Мармыш Н. П. ВОСПРИЯТИЕ ОБРАЗА СВОЕГО ТЕЛА У ЖЕНЩИН С РАССТРОЙСТВАМИ ПИЩЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ //Вестник образовательного консорциума Среднерусский университет. Серия: Гуманитарные науки. – 2020. – №. 15. – С. 75-78.
13. Фельсендорфф О. В. Социально-психологические особенности женщин с риском аддиктивного поведения в области занятий фитнесом. – 2021.
14. Фролова Ю. Г., Скугаревский О. А. Социальные факторы формирования негативного образа тела. – 2004.
15. Imankulova I. A., Kudaibergenova S. K. Удовлетворенность образом тела у женщин: взаимосвязь с возрастом и самооценкой //Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. – 2021. – Т. 77. – №. 2. – С. 28-37.

БОРТСЕРІКТЕРДІҢ КӘСІБИ СТРЕССІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Молбаева А.Ж., Бердібаева С.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Ұшақтағы жұмыс үлкен физикалық және коммуникативтік белсенділікпен байланысты. Бортсеріктер ауыр салмақты көтереді, уақыт өте келе әлемнің бірнеше уақыттық белдеулерін кесіп өткеннен кейін бейімделу қаншалықты қиын екенін біледі. Басқаша айтқанда, бортсеріктердің денесі биоритмдердің өзгеруіне, бұзылуына бейім болады. Сонымен қатар, ауа-райы жағдайлары жиі өзгереді, ал дене, тіпті жас және дені сау адам болса да, өмір сүру ортасының өзгерген жағдайларына психологиялық тұрғыдан бейімделуі қиын болады, ұшақтағы жұмысының қалай аяқталуын білмегендіктен үнемі уайым мен үрейде жүреді. Бортсеріктердің стресс ерекшеліктері толық зерттеу біздің мақсатымыз болып отыр.

Кілт сөздер: стресс, стресстік мінез-құлық, әуежай, апатия, бортсерік.

Работа в самолете связана с большой физической и коммуникативной активностью. Бортпроводники несут тяжелый вес, зная, насколько сложно со временем адаптироваться после пересечения нескольких часовых поясов мира. Другими словами, организм бортпроводников будет подвержен изменениям биоритмов, нарушениям. Кроме того, часто меняются погодные условия, и организму, даже молодому и здоровому человеку, будет сложно психологически адаптироваться к изменившимся условиям среды обитания, постоянно пребывая в тревоге и панике из-за незнания, как закончиться его работа в самолете.

Полное исследование стрессовых особенностей бортпроводников является нашей статьей.

Ключевые слова: стресс, стрессовое поведение, аэропорт, апатия, бортпроводник.

Working on an airplane is associated with a lot of physical and communicative activity. Flight attendants carry heavy weight, knowing how difficult it is to adapt over time after crossing several time zones of the world. In other words, the body of flight attendants will be subject to changes in biorhythms, disturbances. In addition, weather conditions often change, and it will be difficult for the body, even for a young and healthy person, to psychologically adapt to the changed environmental conditions, constantly being in anxiety and panic due to not knowing how his work on the plane will end. A complete study of the stressful features of flight attendants is our article.

Keywords: stress, stressful behavior, airport, apathy, flight attendant.

Стресс - ерекше психикалық күй ретінде эмоциялардың пайда болуымен және көрінуімен байланысты, бірақ ол тек эмоциялық құбылыстарға ғана тән емес, сонымен қатар тұлғаның мотивациялық, танымдық, ерікті мінез-құлық және басқа да компоненттерінде көрінеді. Сондықтан стресс құбылысы арнайы психологиялық зерттеуді қажет етеді.

Стресс дегеніміз — ағзаның қиын жағдайға қайтаратын жауабы. Бұл кезде адамның миы бүкіл ағзаға өте көп мөлшерде гормон бөліп, нәтижесінде жүрек қатты соға бастайды, қан қысымы жоғарылайды, тыныс алу жиілейді, бұлшық еттер жиырылып қалады. Стресстің негізгі функциясы - өзгерген қоршаған орта жағдайларына бейімделу. Стресті психологияда зерттеген көптеген танымал ғылыми зерттеулер бар, атап айтсақ, Г. Селье, У. Кэннон, Б.П. Доренвенд, Р.Лазарустың стресс теорияларын айтуға болады.

Біздің зерттеудің негізін құрайтын кәсіби стресске тоқталатын болсақ, кәсіби іс-әрекетті орындау барысында экстремальды және эмоциялық жағымсыз факторлар әсерінен жұмыскерде пайда болатын қысымдық күй. Кәсіби стрестің негізі үш түрі бар, оларды атап айтсақ: ақпараттық, эмоциялық және коммуникативті.

Ақпарат шамадан тыс көп болғанда, жұмыскер алдына қойылған тапсырманы орындай алмаған жағдайда немесе уақыттың аздығынан маңызды шешім қабылдауға үлгермесе ақпараттық стресс пайда болады. Шешім қабылдау өте маңызды болып, жоғары жауапкершілікті талап ететін болса, сонымен қатар ақпарат жетіспеген немесе кәсіби іс-әрекеттегі ақпарат параметрлерінің тез немесе аяқ асты өзгерту нәтижесінде қысым арта түсуі мүмкін.

Эмоционалдық стресс кезінде жұмыскердің жұмысымен байланысты терең ұстанымдар мен құндылықтар жүйесі бұзылғаннан қатты уайымдауы мүмкін. Эмоционалдық стресстің 51%-ы жұмыстағы әріптестері немесе башылықтармен конфликтке келу, ренжістің болуынан туындайды. Коммуникативті стресс іскерлік қатынастағы шынайы мәселелермен байланысты жоғары мазасыздықта, коммуникативті агрессиядан қорғана алмау, керек емес жерде бас тарта алмау, манипуляциядан қорғана алмау, ауытқумен сипатталады.

Бортсерік мамандығы – қазіргі таңда көп сұранысқа ие және өте күрделі мамандықтарға жатады. Ал, бортсерік–ұшақ борттындағы жолаушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етіп, сонымен қатар дүние жүзілік стандарттарға сай үздік қызмет көрсетуге жауапты. Бортсеріктерді жолаушылар немесе қарапайым халықтар «қуыршақтар» ретінде қабылдайды, олардың негізгі талабы жағымды көріністе болу болып табылады. Бірақ зерттеулер көрсеткендей, бортсеріктер жұмыс орнында бастан кешірген шиеленістер оны қатты күйзеліске ұшыратады.

Көптеген зерттеулерде бортсеріктер арасында суицид деңгейі басқа адамдарға қарағанда үш есе жоғары екенін көрсетті, мәселен, Alitalia әуе компаниясында 1965 және 1995 жылдар аралығында тіркелген зерттеулер бойынша жұмыс істеген әйел бортсеріктердің өз-өзіне қол жұмсағандары 23 пен 44 жас аралығында болған.

Жолаушыларға немесе басқаларға да, бортсерік мамандығы сүйкімді болып көрінеді және жас әйелдерге әлемді көруге мүмкіндік беретін керемет мамандық ретінде көрінуі мүмкін, бірақ «кәсіби және экологиялық медицина» журналында жарияланған сауалнаманың нәтижелері бұл мамандық стресске толы екенін көрсетті.

Әуе кемесіндегі бортсерік маманының шындығы мынада: тұрақты жұмыс кестесінің болмауы, үзілістермен ұйықтау, жыныстық қудалау және бала тәрбиесіне қатысты күйеуімен жанжал, яғни отбасына көңіл бөле алмау, ауа-райының тұрақсыздығы сияқты көптеген әлеуметтік-психологиялық себептерді атауға болады.

Римдік «**Istituto Superiore di Sanita**» әуе компаниясының қызметкері **Терри Балардтың** жетекшілігімен жұмыс істеген зерттеушілердің айтуынша, бортсеріктер жолаушылардың жыныстық қудалауына ұшырайды, сондықтанда бортсеріктердің психологиялық денсаулығы мен мінез-құлықтың бұзылуына да алып келеді деп тұжырымдама жасаған.

«Istituto Superiore di Sanita» әуе компаниясында сауалнамаға қатысқан бортсеріктертердің 2000-нан астам әйелдерінің, бестен бірінен астамы жолаушылар тарапынан жыныстық қудалауға ұшырағанын айтты, әрбір жиырмасыншы бортсерік жолаушылар тарапынан қажетсіз қудалауды тоқтатуға мәжбүр болған. Рейстің кешігуі нәтижесінде жолаушылардың ашуы мен мазасыздығы бортсеріктерге бағынбауға және тіпті оларды қорлауға итермелеуі мүмкін.

Бортсеріктер үшін одан да үлкен қауіп әуе лайнерінің экипажынан туындайды, жолаушылардың шыдамсыздығы, тәртіпсіз, қылмыскер жолаушылардың болуы, жалғыз бортсеріктер ғана емес жолаушылардың да денсаулығына қауып төндіреді. Сонымен қатар бортсеріктердің жартысынан көбі әріптестерінің немесе бастықтарының жағымсыз қарым-қатынасына төзуге тура келетінін мойындады.

Егер бортсеріктердің балалары болса, онда оның күйзелісі күшейе түседі, дейді «Istituto Superiore di Sanita» әуе компаниясының зерттеу авторлары. Балалары бар бортсеріктерді төрттен үш бөлігі жұмыс кезінде жақсы ана болу өте қиын деп санайды. Отбасылы бортсеріктерге өзінің отбасына көңіл бөле алмауы немесе екінші жартысының қызғануы, бала көтеру үшін денсаулығы да кедергі келтіруі мүмкін.

Зерттеушілердің айтуынша, бортсеріктер жеке және отбасылық өмірін жақсартуға көмектесу үшін оның жұмыс кестесін дұрыс жоспарлау өте маңызды.

Бортсеріктерің физикалық денсаулығына әсер етеді, атап айтсақ:

1. Ұйқы жетіспеушілігі маскүнемдікке әкелуі мүмкін.
2. Буын аурулары.

3. Құлақ естуі нашарлауы.
4. Жұқпалы аурулар «қатерлі ісікке де әкелуі мүмкін»
5. Депрессияға ұшырайды.

Сонымен бортсеріктердің кәсіби стрессін талдай келе, олардың жұмыстарының психикалық және физикалық тұрғыда да қиын екенін түсіндік. Оларға жақындарынан қолдау қатты керек екені сезілді, осы тұста олардың жұмысында стресске төзімділік туралы айтқан дұрыс. Алайда бұл жұмыстың жағымды жақтары да жетерлік.

Қорыта келе, бортсерік – бұл қазіргі қоғамдағы өте өзекті мамандықтардың бірі болып саналады. Бортсерік маманының кәсіби стресске түсуі, жұмыста, денсаулық сақтау, отбасылық өміріне әсер етеді. Біріншіден, бортсерік мамандығы эмоционалдық стресс жағдайын тудыруы мүмкін; екіншіден, жеке дамуға, психологиясы өзгеріске ұшырайды (виртуалды тұлға қалыптастырады), үшіншіден мінез-құлқы пен қарым-қатынасты өзгертеді, төртіншіден физиологиялық денсаулығына әсер етеді.

Өзіміз зерттеп жатқан бортсеріктердің кәсіби стрессін толық зерттей отырып, эксперименттік зерттеулермен толықтырып, стресті азайтудың психологиялық жолдарын қарастырамыз.

Әдебиеттер

1. Дарья Саркисян «Профессиональные заболевания стюардесс» М., Вестник МГУ. Психология. - М., 2006. - С.127-130.
2. Филиппева Т.В. Социальная психология в гражданской авиации.//Психология сегодня.// Ежегодник РПО, т.2, вып.2, разд. Психология труда. - М., 1996. - С. 206-207.
3. Зотова Елена «Дневник стюардессы» Издательство «Эксмо» Год выпуска: 2019. [160,б.]
4. Почему стюардессы постоянно испытывают стресс» URL: [https://aviado.ru/airnews/20150630/28579/]

ОҚУШЫЛАРДЫҢ МАМАНДЫҚ ТАҢДАУЫНА МОТИВАЦИЯНЫҢ ӘСЕРІ

Тоқтанаева А.Е., Жубаназарова Н.С., Нареге Г.К., Төлегенова А.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

М.Дулатов атындағы 136 мектеп-гимназиясы

Нұрмұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті

Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада оқушылардың мамандық таңдауына мотивацияның әсері әсерлерін зерттеу және мамандық таңдауға әсер ететін факторлар туралы қарастырылған.

Кілт сөздер: мотивация, тұлғалық кәсіби құндылық бағдар, мамандық.

В данной статье рассматривается изучение влияния мотивации на выбор профессии учащихся и факторов, влияющих на выбор профессии.

Ключевые слова: мотивация, личностная профессиональная ценностная ориентация, профессия.

This article examines the influence of motivation on the choice of profession by students and factors influencing the choice of profession.

Keywords: motivation, personal professional value orientations, profession.

Кіріспе. Мотивация—ең маңызды психологиялық құбылыстардың бірі (қабілеттерімен, білімдерімен, дағдыларымен), бұл қызметте табысқа жетуді қамтамасыз етеді. Атап айтқанда, жоғары ынталы оқушылар егжей-тегжейлі біледі және, әдетте, осы қызметте үздік нәтижеге қол жеткізеді.

Мотивацияда адам психикасындағы кернеуді тудыратын ішкі және сыртқы факторлардың жиынтығын түсінуге болады, бұл оған субъектінің бағытында әрекет етуге талпындырады.

Оқушының мамандық таңдаудағы қабілеттілігін дамытуға мотивацияны қамтамасыз ететін «сыртқы» факторларға байланысты белгілі бір физикалық (материалдық) құбылыстар әдетте қарастырылады. Өз кезегінде, «ішкі» немесе мотивацияның психикалық факторлары қажеттіліктерді, ниеттерді, тілектерді және қабілеттерді қамтиды. Адам мінез-құлқының белсенділігінің сыртқы стимуляторы әдетте психологияда «ынталандыру», ал ішкі стимулятор – «мотив» деп аталады. Адам қабілеттілігінің себебін түсіндіргенде мотивтерге, яғни ішкі ынталандырушыларға беріледі. Осылайша, С.Л. Рубинштейннің сыртқы «ішкі арқылы» сыртқыны ынталандыруы адамның бағыт-бағдарлылығына объективтіленеді [1].

Мотив – бұл саналы немесе бейсаналық болуы мүмкін, мотивтердің мағынасын түсіну А.Н. Леонтьевпен қарастырылған. Оның көзқарастарында «мотив – мұқтаждықтың саналы мәселесі». Оны табу үшін адам белгілі бір ішкі жұмысты жүргізуі керек: субъект үшін құндылықты қабылдау, түсіну және өңдеу, яғни «Неге бұл зат, құбылыс маған керек?» деген сұраққа жауап беруі керек [2].

Бірқатар зерттеулерде оқушылардың қабілеттілігінің мотивацияның әсерін бөліп көрсетеді (В.М. Ефимова, В.Ф. Комарова, Н.Д. Левитов) Ф.Н. Гоноболін бен Н.В. Кузьминаның пайымдауынша, мотивация қабілеттердің өзегі болып табылады.

Көптеген авторлар, мәселен Э.Ч. Азаев, Т.А. Веревкина, И.А. Зимняя, А.Л. Леонтьев, А.А. Максимов, Е.И. Пассов, Л.Р. Усманова, Т.В. Христидис және басқалар қабілеттіліктердің қалыптасу мәселесін оқытудағы қарым-қатынас мәселесімен байланыстырады.

Ал отандық ғалымдарға келетін болсақ, қабілет және мотивацияны психологиялық заңдылығы мәселелерімен М.М. Мұқанов, Т.Т. Тәжібаев, М. Құдайқұлов, С.М. Жақыпов, Ә. Алдамұратов, С.Қ. Бердібаева, Н.Қ. Тоқсанбаева, Н.С. Жұбаназарова, Ә.М. Болтаева, Б.Д. Жігітбекова, Б.Ш. Байжұманова және т.б. көрнекті ғалымдарымыз шұғылдануда.

Тұлғаның көптетен әлеуметтік іс-әрекеттері түрлерінің ішінде кәсіби іс-әрекет маңызды орын алады. Кәсіби іс-әрекет адамның негізгі белсенділігін дамытады, оған адам өмірінің маңызды бөлігі арналған. Кәсіби іс-әрекет олардың барлық қажеттіліктерін қанағаттандыруда, өз дағдысын ашуға, өзін тұлға ретінде жетілдіруге, белгілі әлеуметтік статусқа жетуге және т.б. мүмкіндіктер береді.

Кәсіби іс-әрекет адамның саналы өмірінің бөлігін қамтып, сонымен тұлғаның дамуына үлкен әсерін тигізеді. Адамның ішкі құрылымының байлығы көбіне адамның іс-әрекетіне байланысты, ол оның негізгі бағыттылығын анықтайды. Сондықтан да біздің қоғамымыздың өзекті мәселесі болып тұр [3].

Кез келген кәсіби іс-әрекет белгілі бір дәрежелер, талаптар негізінде жүзеге асады. Оның нақты жүйесі, құрылымы, негізгі және қосымша элементтері болады және ол белгілі бағытта ұйымдастырылады. Еңбек объектісіне, мақсатына және тәсілдеріне байланысты әрбір мамандық қызметкерге талаптар қояды (оның шеберлігіне, дағдыларына, білімділігіне, іскерлігіне). Әрбір кәсіби іс-әрекет қызметкерден әрекеттерінің біркелкілігін, қиындықтарды жеңу қабілеттілігін, тұлғаның өзіндік психикалық қасиеттерін, еріктік қасиеттерді және өзіне белгілі қатынасты талап етеді.

Кәсіби іс-әрекет адамзат әрекетінің жүйесінде ерекше орын алады. Алайда, адам өмірінде кәсіби іс-әрекетке көп уақыт бөлінеді.

Қазақстандық ғалым С.М. Жақыпов өз еңбектерінде оқытушы мен студенттердің жеке адам құрылымындағы жетекші компонент ретінде қажеттілік-мотивациялық және танымдық бағдардың 3 деңгейін: мағыналық, мақсаттық және операциялық жүйесін тереңірек қарастырады.

Ғалымның пікірінше, егер қажеттілік-мотивациялық жүйе іс-әрекетті бағыттап отырса, бағдар жүйесі оның тепе-теңдігін қамтамасыз етсе, онда осы процеске икемділік беруші механизм қажет. Сондықтан да, механизмнің рөлін іс-әрекеттің біртұтас реттегіштік жүйесі - талаптану деңгейі және өзіндік бағалау атқарады. Жоғарыда аталған жеке адамның

құрылым компоненттерінің барлығы да іс-әрекеттің «ішкі сәті», яғни қандай да бір реттегіштік қызмет атқарады.

Академик С.М. Жақыпов өз зерттеулерінің нәтижесінде: - «Топтық оқыту жағдайында студенттердің бірлескен ойлау іс-әрекетінің табиғатын қалыптастырудың маңызды алғышарты - олардың мотивациялық мағыналық құрылымын қалыптастыру... Мұның басты шарты оқыту үрдісінде тек білім ғана емес, сонымен бірге білімдердің мағынасын жеткізе білу,» - деген тұжырым жасайды [4].

Е.А. Климова мамандықты таңдаудың себептері бірнеше немесе аз бақыланатын факторлармен анықталады:

- мемлекеттік идеологиялық әсер ету жүйесі;
- мектептің әсері;
- отбасының ықпалы;
- экономикалық және құқықтық факторлар;
- жеке қасиеттерінің белгілі бір мамандық талаптарына сәйкестігі немесе сақталмауы.

Е.А. Климов пайымдауынша, бүгінгі күні бірқатар факторларда бұл факторлар өздігінен жұмыс істейді, нәтижесінде жастар бейтараптандырылады.

М.Н. Сүлейманова шығармашылық мүмкіндіктері, өсу перспективалары, табысы және мамандықтың әлеуметтік беделіне ие мамандықты таңдау кезінде осындай факторлардың әсерін атап өтеді. Бұл факторлар «тұрақты мотивациялық ядродағы» біріктіріледі.

М.И. Дьяченко (1998), мамандықты таңдаудың себептері әлеуметтік жағдай, кәсіптік қызметтің ерекшеліктері туралы, осы туралы ақпарат және денсаулық жағдайы бойынша анықталады. Кәдімгі мамандықты таңдауға әсер ететін кездейсоқ және жиі кездейсоқ себептері бар. Бұл мамандықтың сыртқы жағына деген құмарлық пен келешектегі жұмыстың мазмұны туралы жеткіліксіз идея.

Е.Ф. Зеер адамның кәсіби дамуындағы дағдарыстар мәселесін зерттеген «таңдау» сатысы кәсіптік білім алу немесе кәсіптік даярлау әдісін таңдаудың қажеттілігі болып табылатын білім беру және кәсіби бағдар дағдарысына сәйкес келеді деп санайды, «Іріктеу» кәсіби таңдаудың дағдарысы, осы кезеңде кәсіби таңдаудың дұрыстығына, оқуға деген қызығушылыққа күмән тудырады[5].

Кәсіпті таңдаған жастардың ең көп тараған қателіктерінің арасында психологтар:

- пән мамандығы бойынша анықтау;
- мамандықтың тек сыртқы немесе жекеменшік жағы;
- «компания үшін» маманды таңдау;
- кәсіпке өзіне деген қарым-қатынасты, мейірімді немесе жағымсыз нәрселерді - нақты мамандықтың адамына беру;
- жоғары немесе жоғары біліктілік мамандығына бағдарлау;
- кәсібінің беделіне немесе беделіне, әсіресе нарықтық қатынастар жағдайында ұялатуға;
- жұмыс сипаты туралы жаңсақ пікірлер;
- таңдалған мамандық үшін маңызды физиологиялық кемшіліктерді білмеу немесе кемітпеу [6].

Жеке тұлғаның кәсіби мотивациясы өзін және басқа адамдарды белгілі бір кәсіби жетістіктерге жетуге ынталандыру процесі ретінде ұсынылуы мүмкін. Қазіргі уақытта кәсіби мотивацияны қалыптастыру мәселесі ерекше маңызға ие. Студенттердің кәсіби маңызды қасиеттерін дамыту, белгілі бір салада жұмыс істеуге итермелейтін мотивтерді білу, Оқу тиімділігін арттыру мәселелерін негізді шешу, өзінің кәсіби мансабын жоспарлау үшін студенттердің кәсіби бағдарланған мотивациясының құрылымын зерттеу қажет [7]. Жас мамандардың кәсіби жұмысының сапасын арттыру үшін кәсіби қызметтің мотивациясын қалыптастыру факторларының барлық спектрін қарастыру қажет. Егер біз кәсіби мотивацияның құрылымы туралы айтатын болсақ, онда бұл жерде мамандыққа деген оң көзқарас маңызды рөл атқарады, өйткені мұндай көзқарас оқытудың түпкі мақсаттарымен байланысты. Басқаша айтқанда, егер студент мамандықты саналы түрде

таңдаса және оны өзі үшін де, қоғам үшін де маңызды деп санаса, бұл, әрине, кәсіби дайындық процесінің нәтижелеріне оң әсер етеді.

Зерттеу жұмысында мамандық таңдаудағы психологиялық ерекшеліктерді анықтаушы және кәсіби бағдарланудың сферасын таңдауына байланысты әдістемелерді қолдана отырып зерттеудің мақсаты, міндеті жүзеге асты.

Жалпы алғанда мектеп зерттеушілердің көбісі мамандық таңдауда қызығулар болуы керек екенін түсінеді. Инженер, мұнайшы, педагог, заңгер мамандықтарының қоғамдық маңыздылығы жоғары әрі беделді деп ойлайды. Біз зерттеу жұмысымыздың экспериментті болжамын осы жоғарыда айтылған мәселелер бойынша қалыптастырып, осы нақты алынған зерттеу мәліметтері арқылы дәлелдедік.

Қорыта келгенде, жоғарғы сынып оқушыларының кәсіби бағдар беру процесіндегі кәсіби бағыттылықты қалыптастыру табыстылығы құндылық бағдар жүйесінің және оқушының индивидуалды психологиялық ерекшеліктерімен санаса жүргізілген шараларға байланысты екі факторға тәуелді. Біріншіден, оның тұлғалық кәсіби құндылық бағдар жүйесімен, екіншіден таңдалған мамандықтың қоғамдық маңыздылығымен әлеуметтік беделі жоғары дәрежеде әсер ететініне көз жеткіздік.

Әдебиеттер

1. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека.- М., 2000.-С.11.
2. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирования личности. М., 2006.- С.6–155.
3. Джидарьян И.А. О месте потребностей, эмоций и чувств в мотивации личности //Теоретические проблемы психологии личности.-М.:Наука, 1994,-С.148.
4. С.М.Жақыпов «Психологическая структура процесса обучения». - А.: Қазақ Университеті, 2004. - 312с.
5. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Кризисы профессионального становления личности//Психол.журн.-1997.- Т. 18. №6.-С.3 5–44.
6. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы/ Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2002. –512 с.
7. Бутримова, Н. В. Мотивированный выбор профессии – основа профессионального успеха / Н. В. Бутримова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2017. — № 21.1 (155.1). — С. 18-20.

ОСОЗНАННОСТЬ КАК ПУТЬ ДОСТИЖЕНИЯ БЛАГОПОЛУЧИЯ ЛИЧНОСТИ И СНИЖЕНИЯ СТРЕССА

Айсұлтан С. Б., Утепов М.Б.

*Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова
Актобе, Казахстан*

Соңғы онжылдықтарда стрессті азайту және қазіргі адамның жеке басының әл-ауқатын арттыру мәселелеріне қызығушылық айтарлықтай өсті. Бұл мақалада біз стрессті азайту жүйесіндегі немесе адамның басқа жағымсыз жағдайларындағы саналылық рөлін қарастырамыз. Біздің саналылығымыздың шамасы ретінде зейін әртүрлі жағымды психологиялық әсерлерге әкеледі - субъективті әл-ауқат, мінез-құлықты реттеуді жақсарту, стрессті азайту және психологиялық денсаулықты нығайту. Сондықтан әл-ауқаттың табиғатын және оның қазіргі адамның күнделікті өміріндегі назар мен ой елегінен өткізе алу тұжырымдамалық ережелерімен байланысын анықтау мәселелері өзекті және уақтылы болып табылады.

Кілт сөздер: стресс, стресске төзімділік, саналылық, зейін, заманауи тұлға, субъективті әл-ауқат.

В последние десятилетия значительно возрос интерес к проблемам снижения стресса и повышения благополучия личности современного человека. В статье мы изучаем роль осознанности в системе снижения стресса или других негативных состояний человека. Поскольку осознанность, как величина нашего внимания, приводит к различным положительным психологическим эффектам – субъективного благополучия, улучшение регуляции поведения, понижения стресса и укрепления психологического здоровья. Поэтому вопросы определения природы благополучия и ее связи с концептуальными положениями внимания и осознания в повседневной жизнедеятельности современной личности актуальны и своевременны.

Ключевые слова: стресс, стрессоустойчивость, осознанность, внимание, современная личность, субъективное благополучие.

In recent decades, there has been a significant increase in interest in the problems of reducing stress and improving the well-being of a modern person. In this article, we study the role of mindfulness in the system of reducing stress or other negative human conditions. Because awareness, as the magnitude of our attention, leads to various positive psychological effects - subjective well-being, improved regulation of behavior, stress reduction and strengthening of psychological health. Therefore, the issues of determining the nature of well-being and its connection with the conceptual provisions of attention and awareness in the daily life of a modern personality are relevant and timely.

Keywords: stress, stress tolerance, awareness, attention, modern personality, subjective well-being.

Введение. Современная реальность состоит из множества стрессогенных факторов и явлений. Общеизвестно, что стресс по определению Г.Селье – это «неспецифичный ответ организма на любое предъявленное ему требование», которое понимается, как повседневное явление, необходимость разрешения возникшей ситуации и адаптации личности в новых условиях.

Поэтому и современные исследователи в последнее время стремятся идентифицировать и изменить податливые психологические диспозиционные переменные, которые влияют на реакцию на стресс. Так, например, все больше внимания уделяется особенностям эмоционального интеллекта, чувствительности к тревоге и избеганию переживаний. Эмоциональный компонент реакции на стресс достаточно важная часть нашего психического здоровья.

Научно обоснован и своевременен акцент исследовательского интереса в области осознанности/внимательности в профилактике стресса и улучшении психологического самочувствия личности. Поскольку стресс пронизывает повседневную жизнь современного человека, и даже часто с пагубными последствиями для тех, кто остро на него реагирует, то, по нашему мнению, методы вмешательства для ослабления стрессовой реактивности имеют первостепенное значение. Влияние различных программ снижения стресса, основанных на осознанности, достаточно распространены и доказаны в мировой практике.

Поэтому в данном исследовании мы изучаем особенности осознанности в снижении стресса. Поскольку осознанность – это величина нашего внимания, с которой совершаются определенные любые действия, включая как механический характер работы, так и умственный труд. Рассматриваются процессы, посредством которых внимание как теоретически, так и практически оказывает благотворное влияние на психическое состояние человека

В последних психологических исследованиях все больше внимания уделяется особенностям эмоционального интеллекта, чувствительности к тревоге и избеганию переживаний. Эмоциональный компонент реакции на стресс подчеркивался в многих исследованиях и находится в центре нашего внимания. Так, выводы зарубежных ученых ChoiK., VickersK., TassoneA. являются ценными: эмоциональный интеллект, чувствительность к тревоге и избеганию переживаний коррелируют с эмоциональным компонентом стрессовой реакции как на натуралистические, так и на лабораторные стрессоры [1]. Мы согласны с тем, что необходимы дополнительные исследования, подходы к управлению стрессом, основанные на осознанности и нацеленные на все три психологические переменные.

Основная часть

Бытует мнение, что осознанность, достигаемая без медитации, обсуждается с особым упором на обучение. Быть внимательным — это просто акт проведения новых различий. Это приводит нас к большей чувствительности к контексту и перспективе и, в конечном счете, к большему контролю над своей жизнью. Когда мы занимаемся осознанным обучением, мы избегаем формирования мышления, которое излишне нас ограничивает. Многие из наших представлений об обучении являются установками, которые бездумно принимаются за истину. Поэтому в этой статье мы изучаем роль осознанности в системе снижения стресса или других негативных состояний человека с целью подготовки обучающейся личности к современной жестким условиям жизнедеятельности.

Существует ли влияние осознанности/внимательности на психологическое здоровье человека? Да, действительно, в течение последних нескольких десятилетий наблюдается всплеск интереса к изучению осознанности/внимательности как психологической конструкции и как формы клинического вмешательства.

Мы попытались привести в пример научного обоснования актуальности предмета исследования результаты обзоров эмпирической литературы о влиянии осознанности/внимательности на психологическое здоровье, в частности на стресс.

Ведутся обсуждения конструкции внимательности, различий между буддийскими и западными психологическими представлениями о внимательности и того, как осознанность была интегрирована в мировую медицину и психологию на основе следующих работ: корреляционное исследование связи между осознанностью и основными показателями психологического здоровья; интервенционное исследование влияния интервенций, ориентированных на осознанность, на психологическое здоровье; лабораторные, экспериментальное исследование непосредственного воздействия индукции внимательности на эмоциональное и поведенческое функционирование.

Согласимся с мнением, что повышенная степень внимательности приводит к улучшению самочувствия, поведения и повышению качества всей жизни человека. В жизни любого человека можно найти подтверждения данным словам. Как известно, объективное снижение стресса на основе осознанности — это содержательная программа медитации осознанности по облегчению страданий (физических, психосоматических, психических расстройств). Программа, нерелигиозная и неэзотерическая, основана на систематической процедуре развития усиленного осознания ежеминутного переживания воспринимаемых ментальных процессов. Подход предполагает, что большая осведомленность обеспечит более достоверное восприятие, уменьшит негативное влияние и улучшит жизнеспособность и способность справляться с трудностями.

Другие исследования тоже подтверждают данные утверждения. Например, зарубежными учеными были проведены всесторонний обзор и метаанализ опубликованных и неопубликованных исследований медицинских исследований, связанных с объективное снижение стресса на основе осознанности (MBSR). Было найдено 64 эмпирических исследования, но только 20 отчетов соответствовали предъявляемым критериям для включения в метаанализ. Эти исследования охватывали широкий спектр клинических популяций (например, с болью, раком, сердечными заболеваниями, депрессией и тревогой), а также неклинические группы, подвергавшиеся стрессу. Стандартизированные показатели физического и психического благополучия представляли собой зависимые переменные анализа. Хотя эти результаты получены из относительно небольшого числа исследований, они позволяют предположить, что MBSR может помочь широкому кругу людей справиться с их клиническими и неклиническими проблемами [2].

В размышлениях ученых о взаимосвязи осознанности/внимательности и эмоционального стресса, отмечается опосредующая роль психологического благополучия в этом явлении. Потому что понимание взаимосвязей между этими переменными имеет решающее значение для расширения знаний о процессах, лежащих в основе эффектов осознанности, и для разработки эффективных вмешательств в дальнейшем. Так, учеными было проведено настоящее кросс-секционное исследование на выяснение отношений между конкретными аспектами диспозиционной внимательности, психологического благополучия и эмоционального стресса. Участники (119 итальянских мужчин и женщин; средний возраст = 29 лет) заполнили анкеты самоотчетов, оценивающие внимательность (т.е. наблюдение, описание, осознанное действие, отсутствие суждений о внутреннем опыте, отсутствие реакции т на внутренний опыт), эмоциональный стресс, и психологическое благополучие. Анализ пути показал, что каждая грань осознанности играет уникальную роль во влиянии на эмоциональное страдание [3].

Снижение стресса на основе осознанности (MBSR) стало популярным за последние два десятилетия, демонстрируя эффективность при различных проблемах со здоровьем.

Уровень стресса после программы был значительно ниже, чем до вмешательства, в то время как осознанность, самоэффективность и позитивное состояние ума были значительно выше. Результаты многих исследований подчеркивают потенциал управления стрессом, тренировки осознанности и внимания, а также положительного состояния ума с помощью MBSR.

Поскольку осознанность предполагает восприимчивое внимание к психологическим состояниям, мы ожидаем, что она будет ассоциироваться с такой ясностью. В менее осознанных состояниях эмоции могут возникать вне осознания или управлять поведением до того, как человек четко осознает их. Внимательность также, по-видимому, связана с аспектами личностного измерения открытости опыту, которое включает восприимчивость к новому опыту и интерес к нему.

Внимательность – это и есть качество сознания, характеризующееся ясностью и живостью жизненного опыта человека. Добавляя ясность и живость личностному опыту человека, внимательность также может напрямую способствовать благополучию и счастью. Теоретики из многих школ личности и психотерапии обсуждали важность наблюдательного, открытого осознания и внимания в оптимизации саморегуляции и благополучия.

Таким образом, в этом смысле внимательность может способствовать благополучию посредством саморегулируемой деятельности и удовлетворения основных психологических потребностей. То есть осведомленность облегчает внимание к подсказкам, вытекающим из базовых потребностей, повышая вероятность регулирования поведения таким образом, чтобы удовлетворить такие потребности.

Исследования биологической обратной связи уже давно показали, что внимание может быть ключевым компонентом в уменьшении нездоровых соматических состояний или симптомов о болезни. Прямой путь, с помощью которого осознанность может улучшить самочувствие, – это ее связь с более качественными или оптимальными моментными переживаниями.

Внимательность по своей сути является состоянием сознания. Хотя осознанность и внимание к текущим событиям и переживаниям присущи человеческому организму, эти качества могут значительно варьироваться, от повышенных состояний ясности и чувствительности до низких уровней, как при привычных, автоматических, бездумных или притупленных мыслях или действиях.

Центральной целью этой исследовательской программы было изучение эмпирических связей между осознанностью и благополучием. Будущие исследования осознанности должны изучить, связано ли это качество ума с процессами саморегуляции, такими как восстановление настроения, которые реализуются как более быстрые темпы спада неприятных настроений, более короткая продолжительность “плохого” настроения и роль приятного аффекта в таком восстановлении. Учитывая эти же особенности, внимательность может также оказывать влияние на поведение, имеющее социальные и культурные последствия, в том числе связанные с употреблением наркотиков и другими видами здорового поведения, потреблением материальных благ и другими проблемами образа жизни современного человека.

Экспериментальной частью исследования было проследить за обучающимися разных курсов и специальностей в онлайн режиме. Мы не ставили себе цель рассматривать половые и возрастные особенности респондентов. Участие респондентов (87 человек) было анонимно и добровольно, через рассылку ссылок Google Форм в мобильных приложениях WhatsApp и Telegram. Цель опроса (5 вопросов) состояла в определении уровня понимания обучающейся молодежи роли и важности осознанности/внимания в понижении стресса и повышении их субъективного благополучия. Результаты показали, что только небольшой процент участников опроса дают правильное определение феномену «осознанность/внимание» – 37% (32 чел.), остальные либо воздержались от ответа, либо выбрали неправильные определения. 70% (61 чел.) ответили, что понимают важную роль

«осознанности/внимания» в своей жизни, остальные либо наоборот, не придают должного значения искомому процессу, либо не знают. На вопрос –«Существует ли взаимосвязь между осознанностью/вниманием личности и стрессом?»,- многие ответили, что «не существует» - 64% (56 чел.), остальные согласились существованием данной взаимосвязи, а некоторые просто не знают. 82% (71 чел.) отметили, что доминирующим фактором от которого зависит субъективное благополучие личности является «физическое и психическое здоровье», остальные выбрали другие предложенные факторы. И на последний вопрос – «Влияет ли на ваше субъективное благополучие ваше осознанность/внимание?» мы получили положительный ответ «да» - 62% (54 чел.), остальные ответили «не знаю», «нет».

Таким образом, результаты опроса подтвердили актуальность и своевременность предмета исследования, поскольку у большинства обучающихся нет правильного представления о феномене «осознанность/внимание» и тем более о его важной роли в понижении стресса. Хотя большинство опрошенных наших обучающихся правильно выделяют «физическое и психическое здоровье» в качестве доминирующего фактора формирования субъективного благополучия личности. То есть имеется полное основания для проведения дальнейших исследований в данной области, а также проведения целенаправленной работы по развитию осознанности/внимания обучающейся молодежи в рамках их профессиональной подготовки в университете.

Заключение. Хотим еще раз отметить, что внимательность — это атрибут сознания, который, способствует благополучию личности. Это исследование представляет собой теоретическое и эмпирическое исследование определения роли осознанности в психологическом благополучии современного человека. Мы надеемся, что настоящее исследование поддерживает современную тенденцию, поскольку оно указывает на то, что внимательность является надежно и достоверно измеряемой характеристикой, которая играет значительную роль в различных аспектах психического здоровья. Дальнейшие исследования этого признака могут открыть значительные новые возможности для улучшения самочувствия, укрепления психологического здоровья.

Таким образом, повышение осознанности/внимательности с помощью тренировок способствует различным результатам в области благополучия. Поэтому в качестве практической рекомендации мы предлагаем в профессиональной деятельности школьных психологов, социальных педагогов, психологов и педагогов, кураторов университетов проводить целенаправленную работу по повышению внимания, как важного психологического процесса, его осознанности и субъективного благополучия.

Литература

1. *Choi, K., Vickers, K., Tassone, A.* Trait emotional intelligence, anxiety sensitivity, and experiential avoidance in stress reactivity and their improvement through psychological methods // *Europe's Journal of Psychology*, 2014, 10(2), pp. 376-404. doi:10.5964/ejop.v10i2.754.
2. *Grossman, P., Niemann, L., Schmidt, S., Walach, H.* Mindfulness-based stress reduction and health benefits: A meta-analysis // *Journal of Psychosomatic Research*, 2004, 57(1), pp. 35-43. doi:10.1016/S0022-3999(03)00573-7.
3. *Baroni, D., Nerini, A., Matera, C., & Stefanile, C.* Mindfulness and emotional distress: The mediating role of psychological well-being // *Current Psychology*, 2018, 37(3), pp. 467-476. doi:10.1007/s12144-016-9524-1.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУДЫҢ ЕРКЕШЕЛІКТЕРІ МЕН ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Шылманбет Ж., Садыкова Н.М.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада шығармашылықтың түрлері және шығармалық ойлауды зерттеу мәселесі қарастырылған. Шығармашылық ойлауды зерттеу әдістері қамтылған және олардың анықтамалары қарастырылды.

Шығармашылық ойлауды зерттеген зерттеушілердің әдістемелері бар. Мақалада шығармашылық ойлаудың ерекшеліктерін қарастырған авторлардың тұжырымдамалары қарастырылды.

Түйінді сөздер: шығармашылық, ойлау, шығармашылық ойлау, дивергентті ойлау.

В данной статье рассматриваются виды творчества и проблема изучения творческого мышления. Рассмотрены методы исследования творческого мышления и рассмотрены их определения. Существуют методики исследователей, изучавших творческое мышление. В статье рассмотрены концепции авторов, рассматривавших особенности творческого мышления.

Ключевые слова: креативность, мышление, творческое мышление, дивергентное мышление.

This article discusses the types of creativity and the problem of studying creative thinking. Methods of research of creative thinking are considered and their definitions are considered. There are methods of researchers who have studied creative thinking. The article discusses the concepts of the authors who considered the features of creative thinking.

Keywords: creativity, thinking, creative thinking, divergent thinking.

Шығармашылық-философияда - жалпы адамдардың қызметі әлеуметтік шындықты, сондай-ақ олардың қажеттіліктері мен мақсаттарына сәйкес тіршілік ету ортасын өзгертеді. Шығармашылық-психологияда-бұл іс-әрекет субъектісі үшін жаңа нәтижелер пайда болатын кез-келген практикалық немесе теориялық қызмет: білім, шешімдер, әрекет ету тәсілдері, материалдық өнімдер. Ойлау-бұл жоғары танымдық психикалық процесс. Бұл процестің мәні адамның шығармашылық рефлексиясы мен шындықты өзгертуі негізінде жаңа білімді қалыптастыру болып табылады. Ойлау-бұл шындық құбылыстары арасындағы қатынастардың жалпыланған және жанама көрінісімен сипатталатын психикалық танымдық процесс. Танымдық іс-әрекеттің арқасында адам сыртқы ортаға жеткілікті түрде бейімделіп қана қоймай, оны өз қажеттіліктеріне сәйкес белсенді түрде өзгерте алады.[1]

Шығармашылық (креативті) ойлау – проблемалық жағдайдың түбегейлі жаңа шешімдеріне, жаңа идеяларға, ашылулар мен құбылыстарға әкелетін бейнелі, сенсорлық, стандартты емес ойлау байланыстары мен тұжырымдамалар арқылы ақпаратты құру, өңдеу процесі. Ойлау қабілеті адамға шығармашылық, тапқырлық, кәсіпкерлік береді. Психологияда шығармашылық ойлау әлі де дивергентті ойлау ретінде белгіленеді. Термин латынның "divergere" сөзінен шыққан, ол "алшақтау" дегенді білдіреді. Мәселелерді шешудің бұл әдісін "желдеткіш тәрізді" деп атауға болады – себептері мен салдарын талдауда қатаң байланыс жоқ. Бұл жаңа комбинацияларға, элементтер арасындағы жаңа байланыстарға мүмкіндік береді, бұл мәселені шешудің көбірек жолдарын ұсынады.

Дивергентті ойлау деген не деген сұраққа американдық "Дивергент" блокбастерін жасаушылар нақты жауап бере алды. Дәл осы ойлау түрі фильмнің сюжеті үшін негіз болып табылады, оның кейіпкерлері белгісіз және қауіпті оқиғалардың құйынына түсіп, ерекше идеяларды іздейді, стандартты емес қызмет түрлерін қолданады, зерттеушілік және шығармашылық мәселелерді шешуді қалыптастыру үшін жұмыс істейді. Шығармашылық ойлау алхимиясын мидың оң жарты шары басқарады. Оң жарты шардың көмегімен біз армандап, қиялдай аламыз, өнерге қабілетімізді дамыта аламыз. Ол бір уақытта әртүрлі ақпаратты өңдей алады, талдауды қолданбай мәселені тұтастай қарастырады. Оң жарты шар арқылы ақпаратпен жұмыс көбінесе вербалды емес, символдар мен бейнелерде көрінеді. Интуиция мидың оң жарты шарында тұрады.

Шығармашылық түрлері, сондай-ақ қызмет салалары әртүрлі. Шығармашылық ғылыми, техникалық, көркемдік, музыкалық, әдеби, педагогикалық әр түрлі кіші түрлерімен ерекшеленеді. Олардың кейбіреулері арасында өте тығыз байланыс бар. Ғылыми шығармашылық құбылыстың ашылуымен және нақты әлемнің дамуының жалпы заңдылықтарымен байланысты.

Ғылыми шығармашылықтың ерекшеліктерінің ішінде біз мыналарды атаймыз:

- ғылыми-зерттеу мәселесін шешуде абстрактілі, ауызша-логикалық ойлауға сүйену;
- ғылыми шығармашылықтың өнімі-бейнелер, ұғымдар, тұжырымдар, теориялар және дерексіз идеялар түрінде болатын жаңа білім;

- ғылыми зерттеу процесі эмпирикалық және теориялық сипатта болуы мүмкін. Эмпирикалық зерттеу бақылау және эксперимент процесінде зерттелетін объектімен тікелей практикалық жұмысты түсіну және жалпылау нәтижесі болып табылады. Теориялық зерттеу ғылымның тұжырымдамалық аппаратын жетілдірумен және дамытумен және объективті шындықты білумен, эмпирикалық зерттеу материалына негізделген теорияларды дамытумен байланысты;

- ғылыми шығармашылық көбінесе ұжымдық болып табылады, өйткені тіпті жеке ғалымдар ұсынған гипотезалар, теориялар, анықталған фактілер әріптестерінің талқылауына, шолуына, сынына ұшырайды;

- қоғамның дамуының бір немесе басқа кезеңіндегі прогресс қажеттілігіне байланысты ғылыми жаңалықтардың Тарихи алдын-ала анықталуы бар;

- көбінесе ғылыми идеялар мен жаңалықтар өз уақытынан озып кетеді, нәтижесінде замандастар сирек бағалайды және бірнеше онжылдықтардан кейін ғана расталады, ал көптеген көрнекті ғалымдар үшін Даңқ көбінесе өлімнен кейін болады.

Техникалық шығармашылық-шындықтың практикалық (технологиялық) өзгеруімен байланысты. Бұл ғылыми шығармашылықтың психологиялық сипаттамаларына жақын, бірақ айырмашылықтары бар.

1. Ол ойлаудың көрнекі-бейнелі және визуалды-тиімді компоненттеріне сүйенеді.

2. Техникалық шығармашылық процесі өнертабыста, құрылыста көрінеді, ал оның өнімі практиканың сұраныстарына жауап беретін механизмдер мен конструкциялардың өнертабысы болып табылады. Демек, оның ұтымдылығы мен утилитарлығы.

3. Ойлап табылған нәрсе оны құрғанға дейін жоқ, дегенмен ол қазірдің өзінде бар техникалық негізге, техникалық прогрестің қол жеткізілген деңгейіне сүйенеді. Көркем шығармашылық шындықтың эстетикалық дамуымен және адамдардың эстетикалық қажеттіліктерін қанағаттандырумен байланысты.

Оның ерекшеліктері: • негізінен визуалды-бейнелі ойлауға сүйену, бірақ абстрактілі-логикалық және визуалды-тиімді ойлау маңызды;

- көркем шығармашылықтың негізгі компоненті-эмоционалды, оның ең жоғары көрінісі-адамның катарсиспен тәжірибесі, яғни тазарту ретінде қабылданатын ең жоғары тәжірибе;

- көркемдік шығармашылық қоғамдық сананың ерекше формасында-өнерде жүзеге асырылады, ал көркем шығарманың өнімі кез-келген материалдық объектіде (кескіндеме, мүсін, әдеби шығарма және т. б.) қамтылған көркемдік образ болып табылады.;

- көркем шығармашылықтың ұтымды жағы жасырын және көбінесе утилитарлық мақсатқа ие емес, өнертабыс немесе жаңа ғылыми білім сияқты тәжірибеге енгізуді қажет етпейді;

- көркем шығармашылық қабылдау субъективизмімен, дамыған талғаммен және т. б. байланысты бір шығарманың әртүрлі адамдарының көп мағыналы көрінуіне мүмкіндік береді.

Педагогикалық шығармашылық-бұл педагогикалық қызмет саласында жаңасын іздеу және табу. Бұл шығармашылықтың бірінші кезеңі-өзіңіз үшін жаңасын ашу, педагогикалық мәселелерді шешудің стандартты емес тәсілдерін табу. Бұл әдістер бұрыннан белгілі, сипатталған, бірақ мұғалім қолданбаған. Демек, бұл объективті емес, субъективті жаңалық немесе инновация деп аталатын нәрсе туралы. Ескі әдісті, жаңа жағдайларда қабылдауды қолдануға болады.

Екінші кезең-бұл тек өзіңіз үшін ғана емес, басқалар үшін де жаңашылдық. Бұл, мысалы, деректер үшін немесе педагогикалық процестің кез келген шарттары үшін тиімді оқытудың жаңа әдісін әзірлеу.

Педагогикалық шығармашылықтың жеке түрі-импровизация - күтпеген педагогикалық шешімді табу және оны "осында және қазір"жүзеге асыру. Импровизация процесі төрт кезеңнен тұрады:

- 1) педагогикалық түсінік;

2) интуитивті түрде пайда болған педагогикалық идеяны лезде түсіну және оны жүзеге асыру жолын лезде таңдау;

3) осы идеяны көпшілік алдында жүзеге асыру және

4) түсіну, яғни педагогикалық идеяны іске асыру процесін лезде талдау.[2] Шығармашылық ойлауды дамыту әдістері Шығармашылық ойлауды дамытудың көптеген әдістері мен тәсілдері бар. Тони Бусеннің "ақыл-ой карталары" әдісі Шығармашылық және ассоциативті ойлауды дамытуға, тапсырманы тез шешуге арналған. МЕТРО картасының түріне сәйкес, қағаз парағының ортасында бастапқы тапсырма сызылады, оның айналасында осы мәселені шешуге байланысты байланыстар көрсеткілермен (бұтақтармен) бөлінеді. Әрбір Ассоциация тармағынан кіші бұтақтар шығады, сонымен қатар ассоциациялар арқылы өзара байланысты. Бұл процесте ақыл-ойда нұсқалар-ойлауды белсендіретін бірлестіктер бар. Бұл мәселенің шешімін тез табуға мүмкіндік береді.

Грем Уоллестің шығармашылық процесінің төрт кезеңінің әдісі

1. Дайындық. Толық зейін, жоспарлау, дұрыс көңіл-күйге ену және зейіннің шоғырлану кезеңі. Қолда бар деректерді талдау тапсырмалар, мәселелер. Шешімнің негізін құрайтын зияткерлік ресурстарды жинақтау және жұмылдыру. Дайындық кезеңінде адам оны қайта өңдеу үшін жаңа нәрселерді үйренеді, өзі үшін жұмыс тәртібін жоспарлайды және ол назар аударатын элементтердің ретін анықтайды.

2. *Инкубация*. Кезеңнің екі қарама-қарсы жағы бар: " жағымсыз сәттер "- инкубация кезінде белгілі бір мәселеге саналы түрде назар аударылмайды, ал " жағымды сәттер " бейсаналық саладан туындайды, онда еріксіз психикалық оқиғалар фондық режимде орын алады (немесе Уоллес оны " супер саналы " және " супер ерікті " деп атайды).

Бұл кезеңде ми босаңсытады, бірақ подсознание инерция арқылы тапсырманың шешімдерін іздеуді жалғастырады. Мұны Эйнштейн "комбинаторлық ойын" деп атады, ол үшін қиялдың еркін ұшуы, әсерлердің, бейнелердің, эмоциялардың, дене сезімдерінің, түсініктердің ынтымақтастығы болды.

3. *Түсінік (интсайт)*. Кенеттен ассоциациялар тізбегі арқылы дұрыс шешім қабылдау идеясы ойға оралады.

Уоллес бұл кезеңді былай сипаттады: "егер біз түсіну кезеңі туралы санадағы лезде жарқыл ретінде айтатын болсақ, онда біз бұл кезеңнің пайда болуына ерікті күш салу арқылы әсер ете алмайтынымыз анық, өйткені біздің ерік-жігеріміз белгілі бір уақытқа созылатын оқиғаларға әсер ете алады. Екінші жағынан, "жарқылдың" пайда болуы ассоциациялар сериясының шарықтау шегі болып табылады, ол лайықты уақыт аралығында жалғасуы мүмкін және оның алдында бірқатар сәтсіз тізбектер мен шешімдер болуы мүмкін. Кейде идеялардың сәтті бірігуі ассоциациялардың бір секірісінен немесе олардың дәйекті секірулерінен тұрады, олар соншалықты тез жүреді, сондықтан ол бірден пайда болатындай мыжыла бастайды".

4. *Тексеру*. Идеяны шынымен дұрыс шешім немесе теріске шығару ретінде бекіту үшін талдау және есептеу кезеңі.

Циклдік және барлық кезеңдердің өзара әрекеттесуі Грем Уоллестің шығармашылық процесс теориясындағы тиімді жұмыстың негізгі шарты болып табылады.

Эдвард де Бононың "Алты ойлау шляпасы" әдісі

Әдіс алты түрлі ойлауды қамтиды:

Ғылыми-ақ қалпақ. Фактілер, деректер талданады. Толтырылатын "олқылықтар" анықталады, жетіспейтін ақпарат ізделеді;

Интуитивті-қызыл қалпақ. Жағдайды эмоционалды бағалау, болжау және қызығушылық тудыратын мәселеге қатысты сезімдер, неге бұлай болатынын, кінәлі кім екенін және не істеу керектігін түсіндірмей;

Сыни – қара қалпақ. Сыни тұрғыдан ойлау және жағдайды бағалау режимін қосу, "қателіктерді", кемшіліктер мен ықтимал тәуекелдерді анықтау;

Оңтайлы-сары. Перспективалар мен нақты мақсаттар шляпасы. Мәселені шешудің артықшылықтарын, артықшылықтары мен артықшылықтарын анықтайды;

Шығармашылық (шығармашылық) – жасыл. Стандартты емес және балама ойлау. Қиял мен қиялдың ұшуы;

Басқару (әкімшілік) – көк. Бүкіл жұмыс процесін басқаруға және дизайнды жүзеге асыруға арналған модератор шляпасы. Белгілі бір есепті шешудің жалпы алгоритмін анықтайды. Бұрын айтылған барлық көзқарастарды жүйелейді және бір логикалық тізбекке біріктіреді.

Бұл топтық әдіс модератордың болуына негізделген, процесті басқарады және тәртіпті бақылайды, ол әрқашан Көк шляпаның астында болады, жазбаларды жүргізеді және нәтижелерді қорытындылайды.

"Алты ойлау шляпасы" әдісі балалар мен жасөспірімдер ұжымдарында жақсы жұмыс істейді. Сондай-ақ, оны "DuPont", "Pepsico", "IBM", "British Airways" және басқалары өз тәжірибесінде қолданады.

Арт-терапия

Арт-терапия-бұл шығармашылық пен психотерапияның одағы.

Арт-терапевтік әдістер шығармашылық ойлауды дамытуға ықпал етеді. Бұл адамдардың ішкі әлемінің әртүрлі мазмұнын және олардың қарым-қатынас жүйесін зерттеуге бағытталған психотерапиялық қызметтің заманауи әдістерінің бірі. Ол адамдардың нақты өмір сүру жағдайларын, олардың проблемалары мен психикалық тәжірибесін ескере отырып, әртүрлі әдістер мен тәсілдерді қолдануды қамтиды. Психотерапевт немесе жаттықтырушы клиентке өзінің "бейнелеу өнімінде" көрінетін ішкі әлемінің мазмұнын түсінуге көмектесетін белгілі бір әдістерді қолдануды қамтиды.

Арт-терапевтік жұмыстың сөйлеу бұзылыстары, аутизм немесе байланыстың жеткіліксіздігі, сондай-ақ осы тәжірибелердің күрделілігі және олардың "сөзбен айтып жеткізу мүмкін" сияқты тәжірибелерін вербализациялауда белгілі бір қиындықтарға тап болған балалар мен ересектер үшін ерекше құндылығы болуы мүмкін. Бұл арт-терапия ауызша қарым-қатынас қабілеті жақсы дамыған адамдармен жұмыс жасауда сәтті бола алмайды дегенді білдірмейді. Олар үшін бейнелеу қызметі сөздерге қарағанда дәлірек және мәнерлі балама "тіл" бола алады.

Арт-терапия техникасы кез-келген адам, қандай-да бір өнер түрімен айналысқанына немесе оқымағанына қарамастан, өзінің ішкі жанжалдарын өз шығармашылығының нәтижелерінде жобалай алады деген тұжырымға негізделген. Жұмысқа өзінің бір бөлігін әкеле отырып, адам тек өнер өнімін ғана емес, өзінің "Менінің" бейнесін жасайды. Осылайша көрсетілген қақтығыстар қайта басталады, шешіледі және аяқталады.

Инверсия әдісі

Инверсия-бұл жақсы шешім табу емес, табысқа жету үшін неден аулақ болу керектігін және не жетіспейтінін түсіну үшін анти-шешімді табу. Жұмыс істемейтін нәрсені анықтау арқылы, керісінше, тиімді екенін түсінуге болады. Бұл әдістің мақсаты-өмірде болуы мүмкін жағымсыз нәрселерді елестету. Бұл әдеттегі статус-квоны өзгертетін кері Логиканың бір түрі. Әдіс келесідей жұмыс істейді: қазір жұмыс істеп жатқан маңызды мақсатты немесе Жобаны елестетіп көріңіз. Алты ай алға жылжып, жоба сәтсіз аяқталды немесе мақсатқа жету мүмкін болмады деп есептеңіз. Не болды? Мұның қалай және неге болғанын өзіңізге түсіндіріңіз. [Ошибка! Источник ссылки не найден.]

Шығармашылық ойлаудың ерекшеліктері

Ойлаудың "шығармашылығы" ондағы төрт ерекшеліктің үстемдігімен байланысты. Шығармашылық тұжырымдамасының авторы Джой Гилфорд:

Айтылған идеялардың тривиалдылығы мен өзіндік ерекшелігі, интеллектуалды жаңалыққа ұмтылу. Шығармашылық тұлға әрдайым дерлік және барлық жерде өзінің, басқалардан өзгеше шешімін табуға тырысады;

Семантикалық икемділік-объектіні басқа қырынан көру, оның жаңа қолданылуын анықтау, іс жүзінде функционалды қолдануды кеңейту мүмкіндігі;

Бейнелі адаптивті икемділік-объектінің қабылдауын оның жаңа, бақылаудан жасырылған жақтарын көретіндей етіп өзгерту мүмкіндігі;

Осылайша, шығармашылық ойлау алхимиясын мидың оң жарты шары басқарады. Оң жарты шардың көмегімен біз армандап, қиялдай аламыз, өнерге қабілетімізді дамыта аламыз. Ол бір уақытта әртүрлі ақпаратты өңдей алады, талдауды қолданбай мәселені тұтастай қарастырады. Осы қабілеттерді зерттеу әдістері арқылы дамытытып жетілдіре аламыз.

Әдебиеттер

1. Кравченко А.И.-Общая психология: учебное пособие.- Москва: Проспект, 2011.-432с.
2. Евгений Павлович Ильин-психология творчества, креативности, одаренности.: Питер; СПб.; 2009.-434с.
3. Тамбер Ю.Г.-Развитие творческого мышления ребенка.СПб.:Речь, 2002.-176с.

ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІГЕ ТӘУЕЛДІЛІГІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Бексұлтан Д., Қалымбетова Э.К.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Мақалада әлеуметтік желіге тәуелділік туралы ұғымға сипаттама берілген. Жасөспірімдердің әлеуметтік желіге тәуелділігінің белгілері қарастырылып, зерттеу жүргізілді. Әлеуметтік желіге тәуелділік тақырыбында шетел авторларының жүргізілген зерттеулері қарастырылған.

Кілт сөздер: әлеуметтік желі, әлеуметтік желіге тәуелділік, жасөспірім, психологиялық ерекшелік.

В статье описывается понятие зависимости человека от социальных сетей. Рассмотрены признаки зависимости от социальных сетей у подростков. Проанализированы зарубежные исследования на тему зависимости от социальных сетей.

Ключевые слова: социальная сеть, зависимость от социальной сети, подросток, психологическая особенность.

The article describes the concept of dependence on social networks. The signs of dependence on social networks in adolescents are considered and a study is conducted. The studies conducted by foreign authors on the topic of dependence on social networks are considered.

Keywords: social network, social network addiction, adolescent, psychological feature.

Қазіргі таңда әлеуметтік желі күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды. Әлеуметтік желіні пайдаланушылардың саны күн сайын өсіп келеді. Көптеген адамдарға әлеуметтік желі өмір сүруіне, қарым-қатынасына, қызығушылықтары мен психологиясына айтарлықтай әсер етуде.

Әлеуметтік желінің жағымды және жағымсыз жақтары бар. Бір жағынан, адамдар өздерінің таныстары мен достарын іздеп, сол арқылы қарым-қатынасты сақтауда көмекші болады. Екінші жағынан, әсересе жасөспірімдердің әлеуметтік желіге тәуелділігі және оның психологиялық әсері алаңдатушылық тудыруда.

Әлеуметтік желіге тәуелділік – бір қоғамда өмір сүретін индивидтердің қоғам мүшелері ретінде бір-біріне саналы түрде әсер етуінің нәтижесінде пайда болатын тәуелділік.

Жасөспірімдердің әлеуметтік желіге тәуелділігі қоғамның бір бөлігі болуынан, қоғамнан алшақтауынан көрініс табады. Бұрын мағыналы, қымбат, сүйікті болғанның бәрі мағынасын жоғалтады. Жақын адамдармен қарым-қатынас нашарлайды.

Жасөспірімдердегі әлеуметтік желіге тәуелділіктің белгілері:

- әлеуметтік желіге жұмсалатын уақыттың көбеюі;
- сабақ үлгерімінің төмендеуі;
- қоршаған ортада болып жатқан нәрсеге қызығушылықтың жоғалуы;
- ұйқының бұзылуы;

–көңіл-күйдің жиі өзгеруі;

–әлеуметтік желіден шығу туралы ұсынысқа орынсыз мінез көрсетуі.

Интернет-коммуникацияның психологиялық ерекшеліктерін зерттеудің маңызды аспектісі – шынайы өмірге қарамастан әлеуметтік желідегі тәуелді жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктерін талдау. Зерттеушілердің көпшілігі әлеуметтік желіні белсенді пайдаланушыларының өзіне деген сенімсіздік, өзімшілдік, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, өзінің әлеуметтік сәтсіздігін сезіну, қиял әлеміне ұмтылу, сезімталдық, пассивті өмірлік ұстаным, жалғыздықтан қорқу, әлеуметтік бейімделу, мақсатқа жете алмау сияқты қасиеттерін көрсетеді. Алайда, жеке тұлға мен виртуалды орта арасындағы қатынастардың өзара әсері мен өзара шарттылығы мәселесі түпкілікті шешімнен алыс.

Е.А. Щепилина зерттеуі бойынша, психологиялық құбылыстарды үш көрсеткіш бойынша бағалайды:

–интернетке тәуелділік (желілік субмәдениетке жату, мінез-құлықтың мақсатсыздығы, сенсорлық ынталандыру қажеттілігі);

–интернетті қабылдау (интернетті пайдалану мотивациясы, интернетті пайдалану нәтижесінде сананың күйін өзгерту, интернетті шынайы өмірмен салыстырғанда ең жақсы, артықшылық ретінде қабылдау;

–салдары (интернеттегі уақыт пен кеңістік, интернетті проективті деп қабылдау және анимациялық шындық, виртуалды әлемнің нормаларын нақты әлемге ауыстыруға деген ұмтылыс).

N.R. Masthi, S. Pruthvi және M.S. Phaneendra мақаласында Бангалордың (Үндістан) әртүрлі аудандарындағы бес жеке және бес мемлекеттік орта мектепте жүргізген зерттеуін ұсынды. Зерттеуге 8, 9 және 10 сыныптардағы (12 мен 16 жас аралығындағы) 1870 оқушы қатысты, олар қарапайым кездейсоқ іріктеу арқылы таңдалды. Респонденттердің арасында әлеуметтік желіге тәуелділіктің таралуы 36,9% құрады, бұл жеке және мемлекеттік мектептер арасында біркелкі бөлінген. Денсаулыққа қатысты ең жиі кездесетін мәселелер көздің шаршауы (38,4%), ашулану (25,5%) және ұйқының бұзылуы (26,1%) болды. Зиянды әдеттер, зиянды тағамды тұтыну әлеуметтік желіге тәуелділіктің маңызды қауіп факторлары болып табылды.

J. Brailovskaia және J. Margraf Германияда жүргізген зерттеуінде Facebook-қа тәуелділік психикалық денсаулықтың бұзылуымен (депрессия, мазасыздық және стресс белгілері), сондай-ақ тұлғалық нарциссизммен байланысты екенін анықтады.

L.Y. Lin 19 бен 32 жас аралығындағы 1787 респонденттен тұратын ұлттық өкілдік (АҚШ) іріктеуінде әлеуметтік желіні пайдалану мен депрессия арасындағы ықтимал байланысты бағалады. Қатысушылар тұратын мекен-жайы бойынша кездейсоқ таңдалды. Іріктемеге 50,3% әйелдер, 57,5% ақ нәсілділер кірді. Әлеуметтік желіде салыстырмалы түрде аз уақыт өткізген қатысушылармен салыстырғанда, көп уақыт өткізген қатысушылар депрессияға ұшырау мүмкіндігі айтарлықтай жоғары. Яғни, әлеуметтік желіні пайдалану депрессияның жоғарылауымен айтарлықтай байланысты болып табылады.

S.L. Daisy зерттеуінде, Facebook, Twitter, Snapchat және Instagram сияқты ең танымал төрт платформаның әлеуметтік желіге тәуелді қолданушылар анықталды. Жүргізілен регрессиялық талдау, биологиялық (жас), әлеуметтік (оның ішінде жынысы, пайдалану қарқындылығы, әлеуметтік желі қажеттілігі және әлеуметтік салыстыру) және психологиялық факторлар (атап айтқанда, депрессия, стресс, эмпатия және сана) әлеуметтік желіге тәуелділіктің түсіндірілетін дисперсиясының 50% - дан астамын құрайтындығы көрсетілген.

Қорытынды. Зерттеушілердің жүргізген зерттеулерінен, әлеуметтік желіге тәуелділік жасөспірімдердің денсаулығына және психологиясына кері әсер ететіндігі, мәселен көздің шаршауына, ашуланшақтыққа және ұйқының бұзылуына, депрессияға, мазасыздыққа, стресс белгілеріне және өзін-өзі бағалаудың төмендігіне, психикалық денсаулық проблемаларына әкеліп соғатын көруге болады. Әлеуметтік желіге тәуелді жасөспірімдер, ұзақ уақытын әлеуметтік желіге жұмсайды, әлеуметтік желіні проективті

шындық ретінде қарайды. Осылайша, әлеуметтік желіге тәуелділік жасөспірімдер өздерін белгілі бір желілік субмәдениетке жатқызады, ол тәуелділікке, назардың жоғалуына, уақытты жоғалтуға немесе одан да ауыр психологиялық бұзылуларға әкелуі мүмкін. Сондықтан, әлеуметтік желіні аз уақыт пен максималды пайда алу үшін жасөспірімдер қолданса екен деп тілеймін.

Әдебиеттер

1. Masthi N.N.R., Pruthvi S., Phaneendra M.S. A comparative study on social media usage and health status among students studying in pre-university colleges of urban Bengaluru // Indian Journal of Community Medicine. 2018. Vol. 43. No. 3. Pp. 180–184. https://doi.org/10.4103/ijcm.IJCM_285_17
2. Brailovskaia J., Margraf J. Facebook addiction disorder (FAD) among German students – a longitudinal approach // Plos One. 2017. Vol. 12. No. 12. e0189719. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0189719>
3. Lin L. yi, Sidani J.E., Shensa A., Radovic A., Miller E., Colditz J.B., Hoffman B.L., Giles L.M., Primack B.A. Association between social media use and depression among US young adults // Depression and Anxiety. 2016. Vol. 33. No. 4. Pp. 323–331. <https://doi.org/10.1002/da.22466>
4. Daisy S.L. Howard K., Roming S.M.P., Ceballos N., Grimes T. A biopsychosocial approach to understanding social media addiction // Human Behavior. 2020. Vol. 2. No. 2. Pp. 158–167. <https://doi.org/10.1002/hbe2.182>

ОҚУШЫЛАРДЫҢ КӘСІБИ БАҒЫТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АТА-АНАНЫҢ РӨЛІ

Сматова К.Б., Муфтулаева Д.Р.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Тараз, Қазақстан

Мақалада оқушылардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыруда ата-ананың рөлі қарастырылған. Кәсіби бағдар беруде отбасы құндылықтарының, соның ішінде отбасылық қарым-қатынастың алатын орны негізделген. Оқушылардың қызығушылығын, қабілетін және сұраныстарын қамтамасыз ететін кәсіби бағыттылықтың мамандық таңдауға негіз болатындығы анықталған.

Кілт сөздер: кәсіби бағыттылық, кәсіби бағдар, кәсіби бейімделу, ата-ана беделі, қарым-қатынас, мамандық таңдау.

В статье рассматривается роль родителей в формировании профессиональной направленности учащихся. В профориентации обосновано место семейных ценностей, в том числе семейных отношений. Установлено, что профессиональная направленность, обеспечивающая интерес, способности и запросы учащихся, является основой выбора профессии.

Ключевые слова: профессиональная направленность, профориентация, профессиональная адаптация, авторитет родителей, коммуникабельность, выбор профессии.

The article examines the role of parents in the formation of professional orientation of students. The place of family values, including family relations, is justified in career guidance. It is established that the professional orientation, which ensures the interest, abilities and needs of students, is the basis for choosing a profession.

Keywords: professional orientation, career guidance, professional adaptation, parental authority, sociability, choice of profession.

Кіріспе. Мектеп – білім беру жүйесінің күрделі тармағы болып табылады. Еліміздің жарқын болашағы педагогтардың, ата-аналардың ізденісінде, балаларға деген сүйіспеншілігі мен қолдауында, қабілет деңгейіне байланысты кәсіби бағыттылықты қалыптастыруда екендігінде болып отыр. Кәсіби бағыттылық дегеніміз – оқушылардың қызығушылығын, түрлі мамандықтарға деген қабілеті мен сұраныстарын негізге ала отырып мамандық таңдауға дайындау. Кәсіби бағдар жұмыстарын жүргізуде оқу-тәрбие үрдісіндегі мұғалімнің ғана емес, сонымен қатар ата-ананың да еңбегі зор.

Кәсіби бағдар – бұл мақсаттардың бірлігі мен тұтас басқарумен біріктірілген өзара байланысты бөліктерден тұратын біртұтас жүйе [1]. Ол қызығудың дамуы, оқушының әр түрлі іс-әрекет түрлеріне бейімділігі, кәсіби психодиагностикалау, кәсіби бейімделу және

кәсіби тәрбие беру жұмыстарын қамтиды. Бұл өз кезегінде мынадай жағдайларды қажет етеді: оқушылардың бойында ішкі психологиялық-әлеуметтік мәнділікті реттейтін қызмет түрлерін тәрбиелеу; түрлі еңбек қызметтері мен сыйластық қатынастарын тәрбиелеу; кәсіпті өз бетінше, сапалы түрде жеке қасиеттерін есепке ала отырып орындау бағытын жетілдіріп тәрбиелеу.

Сондай-ақ, кәсіби бағыттылықты қалыптастыруда отбасы тәрбиесі маңызды орын алады. Отбасы – шағын мемлекет. Сондықтан, ондағы берекені, татулықты, тыныштықты сақтау оңайға соға бермейді. А.Дүйсенбаев: «Отбасы тәрбиесі дегеніміз балалардың жеке ары мен абыройын өзара махаббат пен сыйластыққа негіздеп, олардың қоғам мен отбасы құндылықтарына сәйкес мүмкіндіктерін ескеріп, тұлғалық қалыптастыру мен қорғауға педагогикалық-психологиялық тұрғыдан қолдауды қарастыратын отбасындағы үлкендер мен балалардың ортақ мүдделік әрекеті», – дейді [2].

Негізгі бөлім. Саналы түрде таңдалған мамандық жеке тұлғаның болашақ өміріне әсер етеді. Үлкен өмірге енді ғана аяқ басқан жас ұланның алдында мындаған мамандықтан өзіне лайықты біреуін таңдау міндеті тұрады. Әр жеке тұлғаның кәсіппен айналысуға қабілеті болғанымен, соның біреуіне ынтасы ерекше ауады. Өйткені әр кәсіпке қажетті қабілеттілік деңгейі түрлі дәрежеде болады. Мамандықтың белгілі бір түріне бағыт-бағдар беру – кәсіби бағыттылық мәселесіне келіп тіреледі. Оқушылардың жеке қасиеттері кәсіп талаптарына сай келуі қажет.

Оқушының өзі таңдап алған мамандыққа бейімділігін оқу кезінде дамытуға баса назар аудару қажет. Әрбір оқушының сана-сезімі, мінез-құлқы, мәдениеті, өмірге көзқарасы, әр түрлі мамандықтардың ерекшелік сипаттарына қабілеттері бірдей бола бермейді. Олардың өзіндік ерекшелігі тәрбиесіне, шыққан ортасына да байланысты. Демек, мұғалім өзінің тәрбие жұмысында әрбір оқушыға өз алдына жеке-дара психологиялық тәсілдер қолданады [2].

Қазіргі таңда оқушылардың бойында кәсіби бағыттылықты қалыптастыру арқылы өз бетінше кәсіп таңдауға үйретуге болады. Мамандықты игеруге дайындық тұлғаның тек ақыл-ой дамуын емес, сонымен қатар елеулі мөлшерде мамандықты игеруде шығармашылық қарым-қатынастың дамуымен қамтамасыз ететін ақыл-ой іскерліктері мен дағдылардың қалыптасуымен тығыз байланысты. Ондай іскерліктерге жоспарлау, байқау мен бақылау, техникалық құжаттарды оқу, соның негізінде адекватты бейнелер жасау және жұмыс барысында оларды басқару; білімдерді дербес толықтыру және оларды түрлі практикалық жағдайларда қолдану өз еңбегін рационалды ұйымдастыру, өндіріс құралдары мен материалдарын тиімді және үнемді қолдану. Дәл осы іскерліктер кәсіби шеберлік пен шешендікті көрсету мүмкіндіктерін, шығармашыл және бастамашыл еңбек етуді қамтамасыз етеді. Ақыл-ой іскерліктерін қалыптастыру бір ғана емес, бірқатар аралас мамандықтарды игерудің алғышарты болып табылады және осылайша кең бейінді өз ісінің шеберін тәрбиелеуге негіз болады [3].

Кәсіби бағыттылықты қалыптастыру – жеке тұлғаны өзіне ұнаған тиісті мамандықты саналы таңдап алуға дайындауға бағытталған мектеп мұғалімдерінің, технологтардың, отбасының, еңбек ұжымдарының бірлескен іс-әрекеті. Отбасы, ұшқан ұя – жылылықтың мекені деген әдемі сөздер баршылық. Бала тұлғасын қалыптастыруда отбасы құндылықтарын меңгерту аса маңызды. Соның ішінде отбасындағы қарым-қатынастың алатын орны ерекше. Себебі бала отбасындағы қарым-қатынас арқылы барлық құндылықтарды қалыптастыру мүмкіндігіне ие болады. «Қарым-қатынас қабілеттілігі – қабылдау адамдарды, оларға баға беру, өзара түсінісуге қол жеткізу, қоршаған басқаларға ықпал ету шеберлікте көрінетін, қабілеттің бірден-бір әлеуметтік қамтамасыз етілген түрі. Қарым-қатынасқа қабілеттілік өзінің мінез-құлқын әлеуметтік нормамен келісімді түрде құру шеберлігі, талаппен, келісіммен және күтумен сәйкес келетін мінез-құлқын, адамның басқалармен қабылдануы және түсіну мүмкіндігін болжайды» – деп көрсетеді зерттеуші-ғалымдар [4].

Заманауи қоғамда отбасылық қатынастағы барлық адамдардың теңдігі мен отбасылық қатынас тәсілдерін, формаларын меңгеру отбасылық өмірді жақсартуға ықпал ететіндігі айқындалған. Отбасы тұлғаны әлеуметтендіру және тәрбиелеу ошағы екендігін мынадай шарттар көрсетеді: отбасында ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды қолдану; отбасы тәрбиесінің мазмұны, қызметтері, ұстанымдары, психологиялық-педагогикалық негіздерін саралау; ата-ананың баласының оқу орнымен тығыз байланыс орнатуы арқылы отбасы тәрбиесі мәселелерін түзетуге жағдай жасау. Отбасы тәрбиесінде баланың қажеттілігін толық қанағаттандыру арқылы мәдени рухани құндылықтары қалыптасады. Олар баланың кәсіби бағыттылығын дамыта түсуге көмектеседі.

Оқушылардың кәсіби бағыттылық ерекшеліктерін анықтауда мектеп психологы қызметін ұйымдастыруда түрлі әдіс-тәсілдер қолданылады, психологиялық диагностика жұмыстары кеңінен жүргізіледі. Мамандық таңдауда жоғары сынып оқушысының ішкі факторларға сүйену әрекеті, яғни, әрекетті өзбеттілік бағытта орындай алуы, ептілігі, ішкі дайындығы, оның мамандыққа деген қызығушылығын, кәсіби бағыттылығын анықтау үрдісінің психологиялық мазмұнын құрайды. Оқушыларда мамандықты таңдауға саналы қатынасты қалыптастыру, іс-әрекетті саналы өзіндік реттеу жүйелері мен өзіндік бағалауды дамыту кәсіби бағыттылықты анықтаудың негізгі мазмұнына жағымды әсер етіп, мамандық таңдау мотивтерін нақтылайды. Жоғары сынып оқушыларына тән мамандыққа деген қызығушылығының қалыптасу жолдарын рефлексивті басқарудың негізі болып табылады.

Әлеуметтендіру мен кәсіби бағыттылықты анықтау үрдісіндегі жоғары сынып оқушылары әрекетінің табыстылығы олардың белсенділігі мен субъективті ұстанымдарының қалыптасуына байланысты болады. Тұлғалық ұстанымдар мен соған байланысты тәжірибелер – оқушының мамандық таңдауда мақсатты бағытты, белсенді, саналы іс-әрекетті жүзеге асыруына және оған ішкі дайындықты қалыптастыруына негіз болады. Мамандық таңдауды анықтайтын факторлардың ішіндегі ең маңыздысы сол кәсіпке деген нақты көрінген қызығулар жүйесі болып табылады. Кез келген қоғамдық ортада әрбір оқушының қандай мамандыққа сұранысы жоғары екендігін білуіне толық мүмкіндік жасалуы қажет. Жас адам үшін мамандық таңдау ең басты өмірлік қадам болып табылады. Сондықтан дәл осы уақытта дұрыс шешім қабылдау үшін оқушының мамандықтар атласы туралы ақпараттарды жеткілікті мөлшерде алу мүмкіндігі мол болуы керек.

Қорытынды. Сонымен, оқушылардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыруға ерекше назар аудару аса маңызды, себебі бүгінгі оқушы – ертеңгі маман, яғни ол еліміздің болашағы. Осы бағыттағы жұмыстар ата-анамен бірлестікте жүргізілсе, оның нәтижелі болуы сөзсіз. Мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі де шешуші рөл атқарады. «Кәсіби құзіреттілік – өз бетінше және жауапты әрекет жасауға мүмкіндік беретін белгілі бір психикалық жағдай, арнайы білімнің болуы, жалпы және арнайы эрудицияның болуы, ғылыми-кәсіби дайындығын үнемі жетілдіру, күнделікті іс-әрекетте міндеттерді шешу үшін еңбек субъектісінің кәсіби дайындығы және қабілеті. Ал мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі білім беру нәтижесін қамтамасыз ететін шешуші фактор, өз кезегінде, тіпті қоғам жағдайының сапалы өзгеруіне әсер етеді» [4].

Мұғалімдер тарапынан отбасы тәрбиесіне педагогикалық ықпал – әлеуметтік-педагогикалық, ақпараттық, әдістемелік көмек болып саналады. Осы орайда, кәсіби бағыттылықты дамытуда мынадай маңызды мәселелерді ескеру қажет: мамандық таңдаудың мінез-құлықпен тікелей байланысты екендігін ескере отырып, осы мақсатта диагностикалық іс-шараларды жүйелі түрде ұйымдастыру; оқушылардың кәсіби бағытталуын дамытуда тренингтер ұйымдастыру; «Ата-ана-Мектеп» байланысын күшейте отырып, ата-аналарға кеңес беруді жетілдіру қажет.

Әдебиеттер

1. Салиева Г.А. Кәсіптік бағдар берудің өзектілігі //Қазақстан мектебі журналы. – 2018. – №5. – 81б.
2. Дүйсенбаев А. / Тәрбие теориясы мен әдістемесі. – Алматы. – 2012. – 56 б.

3. Тұрғынбаева Б.А. Біліктілікті арттыру жүйесінде мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін дамытудың тұжырымдамалық негіздемесі // Менеджмент в образовании. – 2018. – №2. – Б.15-21
4. Балықбаев Т.О., Нуриев М.А. XXI ғасыр педагог-ұстазының тұлғалық болмысы. – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2019. – 160 б.

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛИЯ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Косанова Ж.А., Мадалиева З.Б.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Мақалада авторлар жыныстық зорлық-зомбылықты зерттеуге арналған психологиялық зерттеулерге теориялық шолу жасайды. Агрессордың рөлі мен зорлық-зомбылық құрбаны туралы адамдардың тарихи аспектісі, негізгі теориялары мен әлеуметтік идеялары қарастырылады.

Кілт сөздер: психология, зорлау, жыныстық зорлық - зомбылық және әлеуметтік өкілдіктер

В статье авторы приводят теоретический обзор психологических исследований, посвященных изучению сексуального насилия. Рассмотрены исторический аспект, основные теории и социальные представления людей о роли агрессора и жертвы насилия.

Ключевые слова: психология, изнасилование, сексуальное насилие и социальные представления.

In this article, the authors provide a theoretical overview of psychological studies devoted to the study of sexual violence. The historical aspect, basic theories and social ideas of people about the role of the aggressor and the victim of violence are considered.

Keywords: psychology, rape, sexual violence and social point of view.

Понятие “сексуальное насилие” имеет длинную историю и упоминалось еще в римском праве в VIII в до н.э. Конечно в разные времена оно трактовалось и наказывалось по-разному. Часто мера наказания зависела от статуса жертвы, насилие над замужними женщинами наказывалось строже, насилие над незамужними могло включать в себя лишь обязательный брак с пострадавшей девушкой. Порой даже потерпевшую наказывали вместе с нападавшим, если она недостаточно кричала или сопротивлялась. Как и всякое явление встречающееся в жизни изнасилование находило отклик и в искусстве. Например, на известной картине Тициана “Тарквиний и Лукреция” изображающей насилие над Лукрецией произошедшее в 509 году до н.э. и ставшее катализатором распада Древнеримской монархии. Наличие случаев сексуального насилия в человеческой истории вызывает вопрос о природе данного явления. Однако серьезное же его изучение началось сравнительно недавно, в 70-х годах XX века. Первым психологическим опытом исследования жертв насилия является исследование 1974 года, проведенное в США Берджессом и Холмстормом. И с тех пор изучение данного явления только прогрессирует. Можно также добавить, что на территории стран СНГ подобные исследования раньше не проводились и даже в наше время проводятся достаточно редко, поэтому основные выводы строятся на данных зарубежных исследователей. Они в свою очередь в середине 70-х годов XX века вывели три основные теории объяснения изнасилования: феминистская, эволюционная и теория социального научения [1].

Феминистская теория является одной из самых распространенных на данный момент. Ее суть заключается в том, что неравенство полов закрепилось в социуме и доминирует во всех сферах человеческой жизни, начиная экономической и заканчивая личной. Владение женщиной, как предметом так глубоко укоренилось в культуре, что повлияло и на межличностные отношения между мужчиной и женщиной. Насильственный половой акт стал символом доминирования и победы. Например, раньше во время военных действий солдаты массово насиловали горожанок побежденной стороны. С этой же стороны изнасилование стало инструментом контроля. Отсюда вытекает один из мифов о

сексуальном насилии: “хороших или правильно себя ведущих не насилуют”. По феминистской теории подобная мысль вложена женщинам в головы, чтобы контролировать их поведение. Ведь если с кем-то случилось, что-то подобное значит они заслужили это и спровоцировали нападавшего и, если женщина будет послушной и покорной, с ней ничего подобного не произойдет. Исходя из этой же теории изнасилование не является актом сексуального желания, а актом доминирования и контроля. Это значит, что преступник мотивирован не сексуальными потребностями, а нуждой в демонстрации власти. Данные слова подтверждает исследование Николаса Грота, который опрашивал заключенных за сексуальное насилие в США о мотивах их преступления. Более 50% отметили именно желание доминирования. До сих пор ведутся активные споры о том недооценили или все же правильно оценили феминистки роль сексуального мотива в сексуальном насилии.

Эволюционная теория. Согласно эволюционной теории, изнасилование – это механизм соперничества за репродуктивное доминирование и служит для дальнейшей передачи своих генов и обретению потомства. Согласно последователям этой теории женщины, эволюционно больше заботились о потомстве в силу своих физиологических особенностей, и это забирало у них большое количество репродуктивной энергии. Мужчины же, более отдаленные от ухода за детьми, сохраняли большое количество репродуктивной энергии и в тех условиях имели больше шансов продолжить свою генетическую линию путем оплодотворения множества самок. Поэтому сексуальное насилие стало инструментом выживания и передачи генов. Женщинами же подобный механизм не принимается поскольку женской системе выгоднее было бы, чтобы мужчина дольше оставался с ней и заботился о потомстве. Однако подобная теория не объясняет частые случаи насилия над детьми, не достигшими репродуктивного возраста или над мужчинами биологически не способными к вынашиванию.

Теория сексуального научения. Данная теория во многом схожа с феминистской теорией. Они обе сходятся на том, что сексуальное насилие вытекает из социума и отношения к насилию в обществе. Например, по теории социального научения примеры жесткого обращения с женщинами демонстрируются нам через телевизоры, мифы, культуру и в особенности порнографию. Очень часто порнография содержит элементы жестокости и унижения, приучая людей к мысли, что это часть нормального полового акта. А ее массовая распространенность и ассоциация с сексуальным просвещением лишь увеличивает ее влияние на человеческое мышление. Таким образом люди сами себя приучили к жестокости. Подобное влияние порнографии подтверждают исследования Эллис, выявившие, что ее просмотр ведет к большей жестокости в сексуальной жизни. В отличие же от феминистской теории теория научения не отбрасывает мотив сексуального желания и больше фокусируется на влиянии на сексуальное поведение чем на ущерб, переживаемый женщинами.

Выше перечислены основные теории, объясняющие сексуальное насилие, а что известно о гендерных представлениях о нем? Остановимся на них. На представление о сексуальном насилии влияет и пол, и раса, и сексуальная ориентация отвечающего, а также предполагаемых участников события. Например, по исследованию Брэдли Х. Уайт и Шэрон Э. Робинсон Курпиус мужчины чаще винят жертв изнасилования и мужчин, переживших насилие, винят больше чем женщин [2]. Эти данные также подтверждают исследования Мишель Дэвис и Саманты Маккартни [3] и Мишель Дэвис, Пола Роджерса и Лизы Уайттлегг [4], которые также пришли к выводу, что гетеросексуальные мужчины чаще обвиняют жертву и поддерживают больше мифов об изнасиловании.

Интересное исследование было проведено Дворняковой Н.В и Гутником А.Д. Они изучали социальные представления о сексуальном насилии над детьми и в результате исследования пришли к выводу, что женщины имеют более сформированный образ насильника и педофила, тогда как мужчины хоть также и выражающие негативную реакцию на педофила сформированного образа не имеют. Оба пола также приписывали педофилу противоположные себе черты. Мужчины приписывали педофилам феминные

черты, а женщины мускулинные. Мужчины также приписывали себе более мускулинные черты, так мужчины дистанцировали себя от образа преступника. Женщины так же приписывали себе более мускулинные черты желая дистанцироваться от образа жертвы, которую наделяли сильными феминными чертами. Так оба пола больше негатива находили в феминных чертах, беря на себя больше маскулинных [5].

Таким образом, обзор позволил отметить, что исследования по проблеме сексуального насилия оказывают большой вклад, помогая изучить природу сексуального насилия и человеческое представление о нем. Понимая суть изнасилования и его причины, мы можем сделать нашу жизнь более безопасной. И, как и всякое человеческое действие, оно имеет за собой психические причины. Поэтому психологические исследования помогут раскрыть причину, последствия сексуального насилия как явления в жизни человека.

Литература

1. Ениколопов С.Н., Кравцова О.А. Теории сексуального насилия // Прикладная психология, № 4. – 1999. С. 45.
2. White, B.H., Kurpius, S.E.R. Effects of Victim Sex and Sexual Orientation on Perceptions of Rape. Sex Roles 46, 191–200 (2002).
3. Davies, M. and McCartney, S. (2003), Effects of gender and sexuality on judgements of victim blame and rape myth acceptance in a depicted male rape. J. Community. Appl. Soc. Psychol., 13: 391-398.
4. Davies, M., Rogers, P. and Whitelegg, L. (2009), Effects of victim gender, victim sexual orientation, victim response and respondent gender on judgements of blame in a hypothetical adolescent rape. Legal and Criminological Psychology, 14: 331-338.
5. Дворянчиков Н.В., Гутник А.Д. Социальные представления о сексуальном насилии над детьми [Электронный ресурс] // Психология и право. 2012. Том 2. № 2.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚИЫНДЫҚТАРЫН ОЙЫН ТЕРАПИЯСЫ АРҚЫЛЫ ТҮЗЕТУ

Өтепберген К., Жұбаназарова Н.С.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада ойын терапиясы мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды қиындықтары үшін психотерапияның бір түрі ретінде қарастырылады. Зерттеу мақсаты: мектеп жасына дейінгі балалардың ойын барысында эмоционалды әсерін мөлшерлеп, өзін қалай сезінетінін бақылау. Зерттеу жұмысында қойылған міндеттерді шешу үшін мынандай әдістерді қолданылған: бақылау, теориялық талдау, салыстыру, эксперименттік ойын жағдаяттары. Ал зерттеу нәтижелері және мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды қиындықтарын ойын терапиясы арқылы психологиялық түзету мен алдын-алудың жаңа тәсілдерін жасауға негіз бола алады.

Кілт сөздер: психокоррекция, эмоция, ойын терапиясы.

В статье рассматривается игровая терапия как форма психотерапии эмоциональных трудностей у детей дошкольного возраста. Цель исследования: измерение эмоционального воздействия детей дошкольного возраста во время игры и проконтролировать их самочувствие. Во время исследования использовались следующие методы для решения поставленных в исследовательской работе задач: наблюдение, теоретический анализ, сравнение, экспериментальные игровые ситуации. А результаты исследования и эмоциональные трудности дошкольников могут стать основой для создания новых способов психологической коррекции и профилактики с помощью игровой терапии.

Ключевые слова: психокоррекция, эмоция, игровая терапия.

This article shows how to play therapy as a form of psychotherapy for emotional difficulties in preschool children. The main purpose is to measure the emotional impact of preschool children during the game and control how they feel. Here an aim to use the following methods to solve the tasks set in the research work: observation, theoretical analysis, comparison, experimental game situations. And the results of the research and the emotional difficulties of preschool children can be the basis for creating new ways of psychological correction and prevention through play therapy.

Keywords: psychology correlation, emotions, play therapy.

Мектепке дейінгі балалық шақ – қысқа, бірақ, тұлғаның қалыптасуы үшін маңызды кезең. Бұл жылдарда бала қоршаған өмір туралы алғашқы білімдерді игереді, балада адамдарға белгілі бір қатынас қалыптаса бастайды, дұрыс мінез-құлық дағдылары мен әдеттері, мінез қалыптасады.

Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығында бала тәрбиесі мен білім беру жүйесін нығайтуда баланың эмоциялы күй - жағдайына көбірек көңіл бөле отырып дамытудың негізгі мәселесі болып қарастырылған. Қоғамның дамуындағы жеке адамның эмоциясы тұрақты нормада болуының қоғамға әсері, экономикалық техниканың жетістіктеріне жетуге итермелеуіне орай, бүгінгі таңда осы проблема ауқымды, өзекті мәселе [1].

Сондықтан мектеп жасына дейінгі балалардың бойында неғұрлым көбірек психологиялық көмек көрсетіп, ойындар ұйымдастыру арқылы олардың сеніміне кіріп кері әсерден арылуға көп мүмкіншілік жасау қажет. Мектеп жасына дейінгі балалардың эмоциялық күйінде көрінетін жағымды және агрессия түрлерін ашып көрсетіп олармен жұмыс жасау мақсатын алға қойсақ дегім келеді.

Мектеп жасына дейінгі және бастауыш мектеп оқушыларының эмоционалдық сферасын түзету баланың ересек адаммен ойын және өнімді іс-әрекетінің бірлескен нысандарын ұйымдастыруды, баланы адекватты қарым-қатынас әдістері мен құралдарына бағыттауды және оларды игеруді ұйымдастыруды қамтуы керек [2].

Арнайы түзету мәселелері осындай тұлғалық қасиеттер, баланың эмоционалдық шиеленісінің күшеюін көрсететін алаңдаушылық және өзіне деген сенімсіздік, сонымен қатар конформизм, пассивтілік, бастаманың болмауы.

Эмоционалдық шиеленістің күшеюі фрустрациялық жағдайларда баланың мінез-құлқының белсенділігі мен тұрақтылығының төмендеуіне, агрессивтілік немесе тежелу түріндегі деструктивті мінез-құлыққа әкеледі [3]. Баладағы эмоционалдық стрессті жеңілдету, қорқыныш сезімін азайту, жеңілдету жағымсыз эмоциялар, эмпатикалық қабілеттерін, қарым-қатынас дағдыларын дамыту, т.б., арнайы ашық ойындар қолданылады:

ТҮЛКІ ҚОРҚАДЫ

Мақсат: басқа адамның эмоционалдық жағдайын түсіну қабілетін және өз ойын адекватты түрде көрсете білу қабілетін дамыту, баланың эмоционалдық саласын түзету.

Жасы: 3-4 жас.

Өткізу формасы: жеке және топтық.

Ойын барысы: Кішкентай түлкі бұлақтың арғы жағындағы анасын көрді, бірақ ол суға түсуге батылы бармайды. Су өте суық және терең.

Мәнерлі қозғалыстар: аяқты саусаққа алға қою, содан кейін аяқты орнына қайтару. Бұл қозғалысты бірнеше рет қайталаңыз. Үлкен мәнерлі болу үшін сіз аяғыңыздан судың қиял тамшыларын шайқауға еліктей аласыз.

Ит үреді және өкшесінен ұстайды (3-4 жастағы балалар үшін). Бала жүреді. Ит қарғыбаумен өтіп бара жатыр. Ол балаға үреді де, тұмсығымен оның аяғына жетуге тырысады.

Этюд кезінде Дж.Фридтің «Үлкен иттің келбеті» музыкасы естіледі [4].

ЭМОЦИЯЛАРДЫ ТАНУ

Мақсат: айналадағы адамдардың эмоционалдық жағдайын, өзін-өзі көрсету мүмкіндіктерін түсіну қабілетін дамыту, қарым-қатынастағы кедергілерді жою. Адамгершілік идеяларын қалыптастыру, мінез-құлқын түзету.

Жасы: 4-10 жас.

Іс-әрекет формасы: жеке және топтық.

Ойын барысы: Әр бала өз кезегінде эмоцияны ойлап, оны мимика арқылы көрсетеді. Қалғандары эмоцияны тануы керек.

Әр бала эмоционалды жағдайдың бейнесі бар бір картаны таңдайды және ол қашан, қандай жағдайда болатынын айтады ("Мен қашан қуанамын...", "Мен қашан

ашуланамын...", "Мен қашан ренжимін ... "және т. б.). Балалар күлкілі нәрсені есте сақтайды және оны мимикамен, ым-ишарамен, пластикамен - бүкіл денесімен білдіруге тырысады. Басқалардың мұны қалай жасайтынын қараңыз. Балалар қайғылы нәрсені есіне алады. Балалар ашуландыратын нәрсені есте сақтайды.

Мектеп жасындағы балалардың ойларында дұрыс дағды қалыптаса, онда ол оқуда қиыншылықты сезінеді, өз құрдастарынан артта қалады. Ересектердің жұмысы, кіші жастағы балаларды ертерек ой жұмысы техникасымен таныстырып, жаттықтыру керек. Мысалы төмендегідей ойын тәсілдерін қолдануға болады.

Тапсырма: Коммуникативті дағдыны дамыту, реакцияны жылдамдату, бейнелі елестету, көрнекі – бейнелілікті, логикалық ойлауды дамыту.

Құралдар: Доп, таратылған материалдар.

Психологтың сөйлейтін сөзі: Қатысушыларға тапсырманың мақсатын түсіндіру, әңгімелеу.

Тапсырманың өту барысы

Амандасу: «Паравоз» ойыны

Жүргізуші «паравоз» болып саналады, яғни балалардан құралған поезд жасауы керек. Балаларға «вагон» ролін ұсынады. «Паровоз» кезекпен- кезек әрбір вагонға барып танысады. Өз есімен кейін, балалардан өзі үшін бір жақсы сөз айтуын өтінеді. Мысалы:

- Мен көңілді паравоз Айым, ал сен кім?
- Ал мен әдемі вагон Дархан.
- Ары қарай бірге кеттік.
- Кеттік.

Балалар келесі «вагонға» барады, тұтас көңілді поезд құралғанға дейін осылай істейді.

Жаттығу: «Мұрын-құлақ- мұрын»

Мақсаты: Еріксіз әрекетті, жылдамдық реакциясын, бейнелі елестетулерді дамыту.

Құрылымы: Оң қолдағы нұсқаушы саусақпен мұрныңызды түртіп, мынау «мұрын» деп айтасыз. Тағы да солай қайталайсыз. Мен де осылай істеймін. Егерде мен, мысалы «мандай» деп айтсам, сіз жылдам сол уақытта мұрынға дейінгі барлығын қозғап шығуыңыз керек. Түсінікті ме? Бастаймыз! Мұрын-мұрын-мұрын-құлақ. Осыларды атап тұрып, жетекші қолымен нұсқап көрсетіп тұрып, беттің басқа бөлігін көрсетуге болады [5].

Зерттеуге Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы «Айгөлек» мемлекеттік балабақшасының және «Айжан» жекеменшік балабақшасының мектеп алды даярлық тобының 5-6 жас аралығындағы балалары және 4-5 жас аралығындағы балалардан алынды. Зерттелушілердің жалпы саны – 100 бала.

Түзету жұмысының мақсаты: мектеп жасына дейінгі балалардың агрессивті мінез-құлқын түзетуде ойын терапиясының мүмкіндіктерін пайдалану.

Түзету жұмысының міндеттері:

1. Ойын терапиясының мүмкіндіктерін қарастырып, бағдарлама құру;
2. Бағдарламадағы әдістерді қолдану арқылы іріктеліп алынған балалармен түзету сабақтарын өту;
3. Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтерді талдау;
4. Диагностика нәтижесінде іріктелген балалардың агрессивтілік мінез-құлығына түзету жұмысының тиімділігін қорытындылау.

Ойын терапиясы көмегімен балалардың агрессивті мінез-құлқын түзету технологиясының түзету кезеңі сабақтарының мазмұны.

Диагностика барысында іріктеліп алынған балалармен жүргізілген түзету сабақтарының жалпы саны – 16. Сабақтардың өткізілу жиілігі аптасына 2 сабақтан, әр сабақ ұзақтығы – 30-35 минут. Сабаққа қатысқан балалар саны – 16. Балалар бойындағы агрессивті мінез-құлықты түзету бағдарламасы үш кезеңнен тұрады:

1-кезең – бағдарлау кезеңі. Бұл кезеңде бала бойында жағымды эмоционалды күйді қалыптастыру, эмпатия сезімін дамыту, өз-өзіне сенімділікті арттыру, топ ішіндегі жағымды атмосфераны қалыптастыру. Бұл кезеңде 1-3 сабақтар қамтылады.

Жұмыстың 2 кезеңі — қалпына келтіру. 2 - кезеңнің басына қарай экспериментатор әр баланың қарым-қатынас жасаудағы қиындықтары, сондай-ақ әрқайсының жат қылықтары көрініп тұрады. Бала мінез-құлқының жаңа формасын жүзеге асырып, қарым-қатынастың жаңа тәжірибесін жинақтаған кезде жеке түзету жүзеге асады. Егер бала өзінің күйзелістік қажеттіліктерін (бұлар көп жағдайда күйзеліс көзі болып табылады және ақылға қонымсыз мінез көрсетуіне жағдай жасайды) қанағаттандырса ғана бұл жағдай мүмкін болады. Көбінесе бұл қауіпсіздікке және қабылдау-мойындауға деген мұқтаждық болады. Бұл мұқтаждықтардың бұзылуы бейімделуі қиын барлық балаларға дерлік тән. Сәйкесінше, қауіпсіздікке деген мұқтаждық түзетудің I кезеңінде, бағытталған ойын кезінде қанағаттандырылады. Бұл кезең 4-13 ойын сабақтарын қамтиды.

3 кезең – бекіту. Агрессивтілікті төмендету бойынша түзету жұмыстарында ерікті мінез-құлық дағдыларын дамыту бойынша тапсырмалар маңызды орынға ие болады. Ол III кезеңде шешімін табады. III қорытынды кезеңде күйзелістің жаңа түрлерін, қатарластарына, өзіне, ересектерге қатысты сезімдерін бекіту мақсатында соңғы үш сабақ өткізіледі; өз-өзіне сенімділік, қатарластарымен қарым-қатынас жасау тәсілдері бекітіледі. Бұл кезеңде 14-16 сабақтар қарастырылған.

Психолог кері байланысты шебер ұйымдастыра отырып, балаларға неғұрлым тиімді «Мендік» бейнесін құруға көмектеседі. Әдетте бұл баланың жеке тұлғасының жағымды жақтарына баса назар аудара отырып, ойындық кері байланыстың ауызша баламасы түрінде жүзеге асады [6].

Қарастырылған зерттеуде II кезеңінде бала үшін қорқақтық іспетті мінезінің жағымсыз қасиеттерін жеңуге көмек беретін кейбір ойындар пайдаланылады. Бұл ойындар: «Елсіз арал», «Қорқынышты ертегілер». Бұл ойындардан кейін бала өзіне мына сөздерді айта алады: «Міне, мен қандай жақсымын. Мен, әрине, өте батыл емеспін, бірақ есесіне мен қараңғыда қорқынышты ертегілер тыңдай аламын және өзім де ойдан шығара аламын. Мен елсіз арал ойынын ойнай аламын, өз-өзімді ұстай аламын». II кезеңнің шешуші сәті – «Туған күн» ойыны. Бұл ойын кезінде қажетті қасиеттерді игеру, мінез-құлықтың агрессивті түрлерін түзету жүзеге асады. Осылайша, баланың жақын арадағы даму шекарасы белгіленеді.

Қарым-қатынастың жаңа дағдыларын қалыптастыру әсіресе әр туған күн иесіне жасауға міндетті болған топтық тапсырмаларда мақсатты түрде жүзеге асады.

Топ жұмысының барлық кезеңінде әрбір балаға біртіндеп қойылатын психологиялық диагнозға байланысты сабақтар жүргізіледі. Психолог балалардың психологиялық портреттерін құра отырып, баланың не істей алмайтындығына, қолынан не келмейтіндігіне немесе неге жете алмайтындығына ерекше мұқият болуы керек.

4. "Құпия" ойыны.

Мақсаты: Өзара тіл табысуға, бөлісе білуге үйрету.

Барысы: Психолог әдемі қорапшадан қатысушылардың бәріне құпия сыйлық (түйме, моншақ, сағат, сырға, т.б.) тарту етеді. Сыйлықты көршілеріне көрсетпей алақанына салып, жұдырықпен жұмып тұрады. Бір-біріне не нәрсе берілгенін білгісі келген қатысушылар бөлменің ішінде жүріп, келіссөзге келе бастайды.

Ескерту: Психолог бір-бірімен құпиясын алмасып, келіссөзге келуін бақылап тұрады. Келісе алмай тұрған балаға, әрқайсысымен тіл табысуына көмектеседі.

5. "Қорытынды сурет".

Балалардан алдыңғы сабақтардағы ойын, би жаттығуларды еске түсіріп, алған әсерлерін қағаз бетіне түсіруін өтінеміз. Әсерлерін бояумен немесе кейіпкер, гүлдер, шұғыла, т.с.с. бейнеде көрсетуін сұранамыз. (Баланың өз қалауы бойынша, шектеусіз қиялы көрсетеді).

Ескерту: Баладан суретте нені бейнелегенін сұраймыз. Суретте қандай түстерді талғағаны, заттың (кейіпкердің) қағаз бетіндегі орны, көлемі осының бәрі өте қажет, сіз балаға көмек көрсете алдыңыз ба? Суретінен байқалады. Бала суреті қалай болса да, оны нашар деп айтуға болмайды, оны мақтап, мадақтау қажет [7].

Ойын 1. «Қуаныш пен қайғы» (авторы И. Климина)

Мақсаты: эмоциялық саланы дамыту, басқа адамдардың эмоциялары мен сезімдерін ажырата білу.

Жасы: 4-5 жас.

Ойыншылар саны: кез келген.

Қажетті керек-жарақтар: сызбалар.

Ойынның сипаттамасы: балалар сызбаларды мұқият қарап шығады, содан кейін түстер схемасына байланысты оларды екі қатарға - қуаныш пен қайғыға орналастырады.

Түсініктеме: ересек адамның басты міндеті - балаларға белгілі бір суретке қатысты туындаған сезімдері туралы айтуға көмектесу, бір суретті неге көңілді, екіншісін қайғылы деп санайтынын түсіндіру [8].

Ойын 2. «Эмоциялар патшалығы»

Мақсаты: балалардың «қызғаныш» эмоциясы туралы түсініктерін кеңейту, балаларды белгілі бір көңіл-күйге әкелетін себептерді түсінуге үйрету.

Құрал-жабдықтар: гном ойыншықтары, әр түрлі эмоциядағы ертегі кейіпкерлерінің пиктограммалары мен суреттері. Гном балаларға белгілі барлық эмоциялардың пиктограммаларын шеңбер бойымен орналастырады және олардың бүгін эмоциялар патшалығында екенін айтады. «Балалар, қалай ойлайсындар, қандай эмоциялар бір-бірімен дос бола алады және қайсысы мәңгілік жалғыз қалады?» Жауаптардан кейін әр бала әңгіме арқылы эмоциялармен достасуға шақырылады. Тапсырманы тез орындаған адам өз ертегісін айта бастайды, қалғандары мұқият тыңдайды. Тапсырманы орындағаннан кейін гном міндетті түрде балаларды мақтайды [9].

Сонымен, ойын терапиясының бірден бір мақсаты бала өзінің іс-әрекеттеріне жауап беруге, өзінің «Менің» сыртынан тани алуға, объективті түрде іс-әрекеттерін мен қажеттіліктеріне баға беру. Егер де, сіз өз балаңыздан күнделікті жағдайдан тыс адекватты емес қылықтарды, яғни өзін жеке тұлға ретінде мойындамау, достарымен қатыгездік қарым-қатынасты байқасаңыз, бұған назар аударуыңыз қажет. Бұндай балаларға міндетті түрде ойын терапиясы қажет. Себебі, ойын арқылы бала ішінде жиналған ашу-ыза, кек, агрессияны, қысымды сыртқа шығарады.

Қорыта келгенде, ойын психологиялық күйзелістен шығу үшін емдеудің бір тәсілі ретінде қолданылады. Ойын терапиясы - арттерапияның түріне жатады. Бұл терапияның жүргізу үлкендер мен балалардың әлеуметтік және психологиялық мәселелерді жеңу үшін, жеке және эмоционалды дамуы үшін арнайы ойындар қолданады.

Әдебиеттер

1. Мектепке дейінгі ұйымдар қызметінің үлгілік қағидалары (2017.07.04. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).-https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31397912&pos=6;-108#pos=6;-108
2. Тоқсанбаева Н.Қ., Әбілқасым А.М. Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық іс-әрекетін дамытуға қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктерін теориялық талдау .- https://kazmkpu.kz/uploads/uploaded_files/%D0%9D%D0%B0%D1%83%D0%BA%D
3. Бекбосынова С.М. Мектеп жасына дейінгі балалардың психологиялық ерекшеліктері, зерттеу әдістері // Қызықты психология.- 2016, №10.- <https://artpsy.kz/mektep-zhasyna-deyingi-balalardy-psi/>
4. Оспанова С.К. Ойын мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі іс-әрекеті.- <https://bilimger.kz/92036/>
5. Мектеп жасына дейінгі баланың эмоционалды көңіл күйінің дамуы.- <https://bilimdiler.kz/balabaksha/2334-mektep-zhasyna-deyingi-balanyn-emocionaldy-konil-kuyinin-damuy.html>
6. Мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды және жеке мәселелерін түзету.- <https://kerchtt.ru/kk/korrekcija-emocionalnyh-i-lichnostnyh-problem-doshkolnikov-obrazovatelnyi/>
7. Белинская Е.В. Сказочные тренинги для дошкольников и младших школьников. СПб.: Речь; М.: Сфера, 2008. — 125 с.
8. Leonova, O. (2020). Introduction of a correction and development environment with consideration of ergonomic, psychological and pedagogical requirements for preschoolers with severe speech disorder. Воспитание и Обучение Детей Младшего Возраста, 9, 56–57.
9. Nutbrown, C. (2018). *Early childhood educational research*. SAGE Publications Ltd <https://dx.doi.org/10.4135/9781526451811>

ЖАСӨСПІРІМДЕР АРАСЫНДАҒЫ АГРЕССИЯНЫҢ КӨРІНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ансейтова А.Қ.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада эмоционалды-еріктік сферасының ерекшеліктеріне байланысты жасөспірімдердегі балалардағы агрессивті мінез-құлық көріністері талданады. Деструктивті бағыттың сипаты бойынша, сондай-ақ құндылықтар мен қажеттіліктердің ауқымын ескере отырып, агрессивтіліктің классификациясы жүргізілді.

Түйін сөздер: жасөспірім, агрессия, әлеуметтік бейімделу, қажеттіліктер.

В статье анализируется проявление агрессивного поведения у детей в подростковом возрасте вследствие особенностей эмоционально-волевой сферы. Проведена классификация агрессивности по характеру деструктивной направленности, а также с учетом шкалы ценностей и потребностей.

Ключевые слова: подросток, агрессия, социальная адаптация, потребности.

This article analyzes the manifestation of aggressive behavior in children in adolescence due to the peculiarities of the emotional-volitional sphere. A classification of aggressiveness according to the nature of the destructive orientation, as well as taking into account the scale of values and needs, was carried out.

Keywords: teenager, aggression, social adaptation, needs.

Кіріспе. Бұл мәселенің өзектілігі баланың жеке басын қалыптастыру және дамыту кезеңінде жасөспірімдерде агрессия көріністерінің алдын алуды дамытудың теориялық және практикалық аспектілерін әзірлеудің жоғары қажеттілігімен түсіндіріледі. Жасөспірімдік шақ – балалық шақ пен ересектік шақ арасындағы кезең. Бұл жас адам өміріндегі ең проблемалы кезеңі болып саналады. Бұл кезеңнің хронологиялық шеңбері әлі де талқылануда және бірнеше көзқарастар бар. Выготский Л.С. 14-18 жас аралығындағы жыныстық жетілу жасы мен екі дағдарысты бөліп көрсетеді: 13 және 17 жас дағдарысы; Э.Эриксонның пікірінше, жасөспірім шақ тұлға 15 жастан 20 жасқа дейін өтетін сәйкестік (сәйкестілік диффузиясы) кезеңіне түседі; Л.Ф.Обухова жеткіншектік шамамен онжылдықты қамтиды дейді – 11-ден 20-ға дейін; А.М. Прихожан бұл кезең 10-11 жастан 16-17 жасқа дейін созылып, қазіргі мектептегі 5-11 сыныптардағы балаларды оқытатын уақытпен тұспа-тұс келетінін айтады.

Негізгі бөлім. Сөзсіз, барлық жасөспірімдердің жеке ерекшеліктері, мінез-құлық үлгілері және конфликт жағдайларға әрекет ету тәсілдері әртүрлі. Көбінесе жасөспірімдік шақта агрессивтіліктің пайда болуы қызығушылықтардың қалыптаспауымен шектелген, оның ішінде танымдық қызығушылықтармен, хобби мен құндылықтардың тапшылығымен байланысты. Бұл балаларда көбінесе интеллектуалдық дамуда кемшіліктер бар, олар еліктегіштікке бейім, адамгершілік идеялары жеткіліксіз дамыған. Әдетте, олар эмоционалды түрде дөрекі, айналасындағылардың бәріне, құрдастарына да, үлкендерге де ашуланшақ келеді.

Бұл жасөспірімдерде, көбінесе, өзін-өзі бағалауы өте жоғары (немесе өте жоғары немесе өте төмен), олар алаңдаушылықтың жоғарылауымен сипатталады, олар кең әлеуметтік байланыстардан қорқады, олар өзімшіл, қиын жағдайдан шығу үшін, мінез-құлықты реттейтін қорғаныс механизмдерін жиі пайдаланады [1].

Сонымен қатар, агрессивті бағыттағы жасөспірімдер арасында әлеуметтік және интеллектуалды дамуы жеткілікті балаларды кездестіруге болады. Көбінесе мұндай жасөспірімдер үшін агрессия өзінің байлығын, жетілгендігін, сондай-ақ құрбылары арасындағы беделін көрсету тәсілі болып табылады. Әдетте, олар өздері оқитын мектептің мұғалімдері мен басшылығына үзілді-кесілді қарсы тұруға тырысады. Құрбыларына қатысты олар өздерінің билігінің күшіне сүйеніп, әдетте физикалық күштің көмегімен қысымға сүйеніп, бейресми көшбасшылар сияқты әрекет етеді.

Өз құрбыларына қатысты «әділеттілік принципін» қолдана отырып, бұл көшбасшылар көбінесе жасөспірімдерге жеткілікті күш пен әсерге, сондай-ақ оларды іс-әрекетке

ұйымдастыру қабілетіне қол жеткізеді. Осының бәрі жасөспірімдердегі агрессивтіліктің себептерін талдауға және оның жіктелуі мен типологиялық сипаттамаларын анықтауға мүмкіндік береді. Жеткіншектердің агрессивті мінез-құлқының мұндай типологиялық жіктелуіне әрекет шетелдік және отандық психология ғылымында бірнеше рет жасалды. Мұндай классификациялар көбінесе жасөспірімдердің психофизиологиялық ерекшеліктеріне де, баланың жеке тұлғасын қалыптастырудағы психоәлеуметтік факторлардың ерекшеліктеріне де негізделеді.

Агрессивтілікке әкелетін себептер бойынша жіктеуде жасөспірімдердің үш тобын ажыратады: біріншісі – психопатиялық балалар; екіншісі – балалардың дамуындағы психикалық кешігулер; үшіншісі – психикалық патологиясы жоқ, бірақ тәрбие мен даму патологиясы бар балалар, бұл рұқсат берушілік, агрессивтілік және басқа да мінез-құлық ауытқуларының қалыптасуына ықпал етті.

Мінез-құлық бұзылыстарын деструктивті бағыттың сипатына қарай жіктеуге болады. Бұл жағдайда тәртіп бұзушылықтың үш түрі бар:

1. Тәртіп бұзушылықтың агрессивті біртұтас мінез-құлық түрі. Мінез-құлық бұзылыстарының диагностикасының сипаттамаларында бар барлық нәрселерден басқа, сипатталған жасөспірімдердің бұл түрінде, әдетте, агрессивті мінез-құлық сөздік және физикалық деңгейде көрінеді. Көбінесе агрессия туыстары мен ересектерге бағытталған. Агрессивті мінез-құлықтың бұл түріне ие жасөспірімдер балағат сөздерге, дұшпандыққа, алдауларға, дөрекі мінез-құлыққа бейім, барлығы ересектерге бағытталған. Мұндай жасөспірімдер өздерінің қоғамға жат мінез-құлық процесінде агрессияны ол бағытталған адамдарға жасыруға тырыспайды. Мұндай жасөспірімдер нашакорлыққа, алкоголизмге, темекі шегуге, жыныстық өмірге ерте араласады.

2. Топтық агрессиямен байланысты мінез-құлық бұзылыстарының түрі. Тәртіпсіздіктің бұл түрі жасөспірімдердің, әдетте, үйден тыс жерде болған кездегі белсенді агрессивті топтық мінез-құлқымен байланысты. Ол өзін көрсетеді: басқа адамдарға, көбінесе құрдастарына бағытталған ауыр агрессивті физикалық зорлық-зомбылық әрекеттерінде; мектептен жүйелі түрде келмеу; деструктивті вандализм актілерінде. Мінез-құлықтың бұл түрінің маңызды ерекшелік белгісі - жасөспірімге мұндай топтың күшті әсер ету фактісі, мұндай топтың әрбір мүшесінің оған тәуелді болуға және оның мүшесі болуға деген күшті ұмтылысы. Агрессивті мінез-құлықтың бұл түріндегі жасөспірімдер әдетте өз құрбыларымен байланысады, бұл ретте олар топ ішіндегі қызығушылықтарға айтарлықтай көңіл бөледі және өз тобының мүшелерін айыптауға бейім емес.

3. Жасөспірімдердің бағынбау және мойынсұнбаумен байланысты агрессивті мінез-құлқы. Бұл мінез-құлық көбінесе мұғалімдерге және олардың ата-аналарына бағытталған дұшпандық және негативизм түрінде көрінеді. Агрессивтілік көріністерінің ұқсас түрлері мінез-құлық бұзылыстарының басқа түрлерінде де болуы мүмкін, бірақ бұл жағдайда зорлық-зомбылықтың неғұрлым ауыр элементтері, атап айтқанда, басқа адамдарға қарсы қолданылатындар алынып тасталады. Жасөспірімнің агрессивті мінез-құлқының бұл түрі келесі көріністермен сипатталады: ашуланшақтық, кекшілдік, күдік, реніш, айналасындағы адамдардың ескертулері мен талаптарын орындағысы келмеуі. Жасөспірімдер көбінесе ересектермен дауласады, өзін ұстамайды, агрессивтілік танытады, төзімсіздікті арттырады және сонымен бірге ашулану мен ұрысады. Олар қандай да бір талаптар мен өтініштерді орындауға бейім емес, осылайша оларды қоршап тұрған адамдармен қақтығыстардың пайда болуына ықпал етеді. Көбінесе олар өздерінің сәтсіздіктері мен қателіктерін басқа адамдарға беруге тырысады. Жасөспірім мұндай мінез-құлықты өзі жақсы білетін барлық адамдармен: мектепте, үйде ата-анасымен және үй шаруашылығымен және құрдастарымен дерлік қолданады. Интеллектуалдық бейімділіктері мен мектеп бағдарламасын игеруге қабілеттері жақсы, әдетте, мұндай жасөспірімдер жақсы оқымайды немесе үлгермейтін мектеп оқушылары санатына жатады, бірақ олар сырттан келген талапшылықтың кез келген көріністеріне байыппен қарсы тұрады, кез келген көмекті мойындамайды. [2].

Жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқын әлеуметтік бағалау негізінде екі топқа бөлу керек: әлеуметтенбеген және әлеуметтенген. Жасөспірімдердің бірінші тобына психологиялық жарақатпен байланысты жағымсыз эмоционалдық жағдайды немесе жеке өмірлік жағдайларды шеше алмау салдарынан терең күйзелістің салдарын көрсететіндерді жатқызуға болады. Екінші топқа психикалық патологиялар мен бұзылулар байқалмайтын жасөспірімдер жатады, бірақ олардың мінез-құлқының моральдық және ерікті түрде реттелуінің айтарлықтай төмен деңгейіне байланысты олар өзгеретін әлеуметтік жағдайларға оңай бейімделуге бейім [3].

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, жасөспірімнің мінез-құлқындағы агрессивтілік әлеуметтік оқыту процесі нәтижесінде пайда болған жеке қасиеттердің даму фактісі ретінде де, жеке реакциялардың көріну нысаны ретінде де көрінуі мүмкін деген қорытынды жасауға болады [4]. Жасөспірім өмірінің осы кезеңінде қажеттіліктер ауқымының өзгеруіне және оларды жүзеге асыру және қанағаттандыру қабілеттерін бағалауға сәйкес әлеуметтік позициялардың өзгеруі байқалады. Оқыту мен тәрбиелеуге қолайлы жағдайлар мінез-құлқы декомпенсациясының алдын алу ретінде әрекет етеді. Сонымен бірге агрессиямен жұмыс көп субъективті, жүйелі және жүйелі болуы керек екенін түсіну керек. Агрессияға қарсы ең күшті «қару» қабылдау мен түсіністік, достық пен ашықтық болып қала береді.

Әдебиеттер

1. Фурманов И.А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. СПб.: Речь, 2007. - 480 с.
2. Пстрог Д. Насилие и агрессия как общественные явления, возникающие в школьной среде (из опыта польской школы) // Ярославский педагогический вестник. - 2006. №4.- С. 141-149.
3. Arnocky S., Vaillancourt T. A multi-informant longitudinal study on the relationship between aggression, peer victimization, and dating status in adolescence // Evolutionary Psychology. 2012. V.10. №2. - P. 253-270.
4. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия, и контроль. СПб.: Прайм Еврознак, 2007. - 310 с.

ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕР АРАСЫНДАҒЫ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАНУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әбдікәрім Ш.А., Жубаназарова Н.С.

*Әль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада қызмет көрсету мекемелеріндегі қызметкерлердің эмоционалдық «жануына» қатысты аспектілер көрсетілген. Эмоционалды «жану» түсінігі қарастырылған. Қызметкерлер арасында бұл құбылыстың пайда болуына ықпал ететін факторлар көрсетілген. Мақалада эмоционалдық «жанудың» алдын-алу қажеттілігі негізделген. Қызметкерлердің эмоционалды күйіп қалуының алдын-алу бойынша ұсыныстар ұсынылған. Қызмет көрсету мекемелеріндегі қызметкерлер арасындағы эмоционалды жанудың психологиялық ерекшелігі көрсетілген.

Кілт сөздер: эмоционалды жану, қызметкерлер, синдром, психологиялық ерекшелік

В статье проанализированы психологические особенности эмоционального выгорания у сотрудников учреждений обслуживания. Рассмотрено понятие эмоционального «выгорания». Указаны факторы, способствующие возникновению данного явления среди сотрудников. В статье обосновывается необходимость предотвращения эмоционального «выгорания». Представлены рекомендации по профилактике эмоционального выгорания сотрудников..

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, персонал, синдром, психологическая специфика

This article shows aspects related to the emotional "burnout" of employees of service establishments. The concept of emotional "burning" is considered. The factors contributing to the occurrence of this phenomenon among employees are indicated. The article substantiates the need to prevent emotional "burnout". Recommendations for the

prevention of emotional burnout of employees are presented. The psychological feature of emotional burnout among employees of service establishments is shown.

Keywords: emotional burnout, staff, syndrome, psychological specifics

Қазіргі таңдағы психологиялық зерттеулер «кәсіби эмоционалды жану» проблемаларына бағытталған, бірақ бұл құбылыс қызмет көрсету мекемелеріндегі қызметкерлерде аз зерттелген. Кәсіби эмоционалды жану кезінде кәсіби қарым-қатынаста және қызметкерлер арасындағы қарым-қатынас қақтығыстардың көбеюі, өмірдің құндылығын сезінудің жоғалуы, өз күшіне деген сенімнің жоғалуы және т.б. пайда болады [1].

Әдебиеттерде эмоционалды жану синдромы burnout (ағылш.) – «жану», «күю», деген мағынаны береді, мұндай терминологияны алғаш рет Х.Дж. Фрейденбергер психиатриялық мекемелердің жұмысшыларын бақылаған кезде шаршауды, көңілсіздік пен қатты шаршауды, сипаттау мақсатында енгізген.

В.В. Бойконың зерттеуінше [2], «эмоционалды жану» психо-травматикалық әсерге жауап ретінде эмоцияларды қалыптастыратын психологиялық қорғаныс механизмі ретінде сипатталады, эмоционалды, көбінесе кәсіби мінез-құлықтың қалыптасқан стереотипі. Эмоционалды жану белгілі бір дәрежеде функционалдық стереотип болып табылады, өйткені ол адамға өзінің қолда бар энергия ресурстарын мөлшерлеуге және үнемді жұмсауға мүмкіндік береді. В.В. Бойко «эмоционалды жанудың» әртүрлі белгілерді, мәселен, эмоционалды тапшылық, деперсонализация немесе жеке тұлғадан ажырау, психосоматикалық және психовегетативті бұзылуларды сипаттайды.

Қазіргі жағдайда қызмет көрсету мекемелеріндегі қызметкерлер эмоционалды күйзелістерге ұшырайтын, жұмыс күні қарым-қатынасының жоғары қанықтылығымен, контактілердің мазмұны мен эмоционалдық шиеленістерінің көптігімен, қарым-қатынас нәтижесі үшін жоғары жауапкершілікпен, қарым-қатынас серіктестеріне тәуелділікпен: олардың жеке ерекшеліктерін түсіну қажеттілігі, проблемаларын шешудегі талаптары, сенімсіздіктен туындаған шиеленісті қарым-қатынас жағдайлары, келіспеушілік және одан әрі қарым-қатынастан бас тартудың әртүрлі формаларында көрінеді [3]. «Кәсіби жанудың» әлеуметтік-психологиялық детерминанттарына мыналар жатады: қақтығыс, ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық климатқа қанағаттанбау, мойындамау.

С. Маслач эмоционалды жану белгісінің үш маңызды компонент бар деп санайды: эмоционалды сарқылу, деперсонализация (цинизм), сонымен қатар кәсіби жетістіктердің төмендеуі. Эмоционалды жану белгілерін адамның физикалық, эмоционалдық немесе интеллектуалдық сарқылу күйі ретінде сипаттауға болады.

Көбінесе эмоционалды жану белгілері бар қызметкерлер олармен не болып жатқанын түсінбейді. Ұйым қызметкерлері ішкі шиеленісті, мазасыздықты сезінеді, ал созылмалы түрде бұл қызметкер өзінің жұмыс процесінде кіммен қарым-қатынас жасайтындығына ашуланшақтық ретінде көрінеді. Эмоционалды жану синдромының белгілері қызметкердің үздіксіз шаршау, жұмыс қабілеттілігінің төмендеуі, бас ауруы, ұйқының бұзылуы, жаман әдеттерге деген құштарлықтың жоғарылауы, оның күші, мүмкіндіктері, сондай-ақ эмоциялар таусылатындығында көрінеді.

Нәтижесінде мұндай қызметкер өзінің қызметіне, сондай-ақ жұмыс сәттері бойынша өзара әрекеттесуі қажет адамдарға теріс көзқарасты қалыптастырады. Қызметкердің эмоционалды жануы оның атқаратын қызметінен ғана емес, жалпы өмірінен де абсолютті көңілсіздік пайда болатын кезеңге жетуі мүмкін. Адам сияқты, ұйымдарда да бұл құбылыстың әртүрлі белгілері бар. Сәйкесінше В.Е. Орел, қызмет көрсету мекемесіндегі «эмоционалды жану» төмендегідей [4]:

- қызметкерлердің тұрақсыздығы;
- жұмыс процесіне қызметкерлердің тартылуын азайту;
- «күнә жасаушыны» іздеу;
- дұшпандық топтық процестер мен жұптық топтардың болуы;

– басшылыққа ашулану, дәрменсіздік және үмітсіздік ретінде көрінетін тәуелділік режимі;

- қызметкерлерге қатысты сыни пікір қалыптастыру;
- қызметкерлер арасындағы ынтымақтастықтың болмауы;
- еңбек қызметіне қанағаттанбау сезімін арттыру.

Эмоционалды жану өте жұқпалы және басқа қызметкерлерге тез таралуы мүмкін. Эмоционалды жануға бейім адамдар бір күйзеліске ұшыраған басқа адамдармен жұмыс істеу процесінде өзара әрекеттесе отырып, пессимист болады, олар бүкіл мекемені тез арада «эмоционалды жану» жиынтығына айналдыра алады.

Қызмет көрсету мекемелеріндегі қызметкерлер арасындағы эмоционалды жану синдромын анықтауға тырысу керек. Эмоционалды жану синдромын анықтау үшін диагностиканың әртүрлі әдістері қолданылады. Диагностика объектілері ретінде психофизиологиялық, жеке психологиялық ерекшеліктер, тұлғаның эмоционалды және мотивациялық салалары, әлеуметтік және кәсіби бағыт болуы мүмкін.

Ұзақ уақыт бойы эмоционалды жану синдромын MBI (Maslach Burnout Inventory) С. Maslach, S.E. Jackson сынды зерттеушілердің әдістемесі бойынша жүргізілді. Бұл әдіс «адам-адам» сияқты қызмет көрсету мекемесіндегі «эмоционалды жану» дәрежесін анықтау үшін қажет. Американдық психологтар К. Маслач пен С. Джексон синдромды эмоционалды күйзеліс деп сипаттады. Содан кейін бұл әдіс Н.Е. Вольянова, Е.С. Старченкова [5]. MBI-ден басқа, В.В. Бойко жасаған эмоционалды жану деңгейін диагностикалау әдісі психологиялық тәжірибеде жиі қолданылады. Мұндай жеке сауалнама бірқатар қолайсыз стресс факторларының ұзақ әсер етуімен байланысты әр түрлі әрекеттерді орындау барысында адамда пайда болатын «эмоционалды жануды» диагностикалау мақсатында жасалған [6]. Эмоционалды жағдайды диагностикалау кезінде адамның психикалық және соматикалық денсаулық деңгейінің салдары ретінде қызмет ететін жүйке-психикалық тұрақсыздық деп аталатын нәрсеге көп көңіл бөлінеді. Жүйке-психикалық тұрақтылық стресс жағдайында немесе эмоционалды рефлексия жүйесі сыртқы және ішкі факторлардың әсерінен туындаған сыни жағдайларда әрекет еткенде тұлғаның бейімделу қаупін көрсетеді.

Эмоционалды жанудың алдын-алу шаралары ретінде қызметті ұйымдастырудың келесі шарттары қолданылуы мүмкін:

– қызметкер өзінің кәсіби немесе жеке проблемасымен өзімен-өзі ұзақ уақыт болмауы керек, ол әрдайым көмекке, қызметкерлерден кеңес сұрай алуы керек;

– ұжымдағы қолдау мен өзара түсіністіктің маңызы;

– бақылауды ұйымдастыру қызметкердің көңіл-күйі мен тепе-теңдігін бақылау әдісі ретінде жұмысқа деген көзқарасты уақтылы түзету үшін қажет. Кәсіби қоғамдастықпен өз тәжірибелерімен және мәселелерімен үздіксіз бөлісу қажет;

– эмоционалды жануға еңбек қызметі процесін үздіксіз түсіну, оған жеке қатысу, кәсіби қасиеттерді қалыптастыру, клиенттермен қарым-қатынасқа байланысты тәжірибелеріңіздің тұрақты рефлексиясы мен тұжырымдамасы кедергі келтіреді;

– кәсіби қоғамдастықпен қарым-қатынас жасау; эмоционалды жануды жеңу мақсатында оқыту бағдарламаларын әзірлеу және енгізу, сондай-ақ, қызметкердің шығармашылық мүмкіндіктерін анықтауға, оның өзіндік тиімділігін арттыруға бағытталған даму бағдарламаларын құру.

Дегенмен, эмоционалды жану синдромымен күресте басты рөл қызметкердің өзіне жүктеледі. Қызметкердің эмоционалды жануының алдын-алуды жүзеге асыру үшін қажеттіліктер:

– психикалық және физикалық әл-ауқатты қамтамасыз ету үшін қажет «техникалық үзілістерді» қолдану (жұмыстан демалу);

– кәсіптік стрессті басқару жолдарын зерттеу-жұмыс орнындағы әлеуметтік, психологиялық және ұйымдастырушылық ортаны өзгерту;

– жұмыс пен үй арасындағы «көпірлерді» салу; жұмыс пен үй арасындағы релаксация, визуализация, авторегуляция, өзін-өзі бағдарламалау әдістерін меңгеру;

– кәсіби даму мен жетілдіруге бейімділік (біліктілікті арттыру курстарында, конференцияларда, симпозиумдарда, конгрестерде өзара әрекеттесу арқылы өз ұжымынан тыс кәсіби ақпарат алмасу);

– қажетсіз бәсекелестіктен аулақ болу (оны болдырмауға болмайтын жағдайлар болады, бірақ жеңіске деген күштарлық мазасыздықты тудырады, адамды агрессивті етеді, бұл эмоционалды жануға ықпал етеді);

– өмірге деген көзқарастың өзгеруі, оның мағынасы, эмоционалды жану жағдайын өз өмірін қайта қарау және қайта бағалау;

– бірқалыпты форманы сақтау (дұрыс тамақтану, алкогольді тұтынуды шектеу, темекіні тастау, дене салмағын түзету).

Эмоционалды жану синдромының алдын-алу бойынша практикалық ұсыныстарды академик П.И. Сидоров даярлаған. Егер бұл ұсыныстарды орындаған жағдайда, онда синдромның басталуын болдырмау немесе оның ауырлығын төмендету мүмкіндігі бар. Бұл ұсыныстар төмендегідей:

– қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді мақсаттарды анықтау және бөлу қажет;

– психикалық және физикалық салауаттылықты қамтамасыз ету үшін қажет тайм-ауттарды қолдану (жұмыстан демалу);

– өзін-өзі реттеу дағдылары мен оны меңгеру (релаксация, идеомоторлық әрекеттер, мақсат қою және күйзелуге әкелетін стресс деңгейін төмендетуге көмектеседі);

– кәсіби дамумен және өзін-өзі жетілдірумен айналысу қажет (эмоционалды жанудан қорғану тәсілдерінің бірі - бөлек ұжымда болатын дүниеден кеңірек дүние сезімін тудыратын басқа қызметтердің өкілдерімен кәсіби ақпарат алмасу, біліктілікті арттыру курстары, конференциялар және т.б. бар);

– шамадан тыс бәсекелестіктен аулақ болу керек (оны болдырмауға болмайтын жағдайлар бар, бірақ жеңіске деген керемет ұмтылыс алаңдаушылық тудырады, адамды дұшпандық етеді, бұл эмоционалды жану синдромының пайда болуына ықпал етеді);

– эмоционалды қарым-қатынасқа қатысу (адам өзінің эмоцияларын талдап, оны басқалармен бөліскенде, эмоционалды жану ықтималдығы айтарлықтай төмендейді немесе бұл процесс соншалықты айқын емес);

– сәйкестікті сақтау (дене мен ақыл-ойдың күйі арасында тығыз байланыс бар екенін ұмытпау: дұрыс тамақтанбау, алкогольді асыра пайдалану, темекі шегу, салмақ жоғалту немесе семіздік эмоционалды шаршау көріністерін күшейтеді);

– жұмыстарды есептеп, әдейі бөлуге тырысу керек;

– әрекеттің бір түрінен екіншісіне ауысуды үйрену;

– жұмыс процесінде конфликттік жағдайларды оңайырақ байланыстыра білу;

Барлық уақытта ең жақсы болуға тырысау. Бұл алдын-алу шаралары қызметкердің бар өмірлік ресурстарының өсуіне ықпал етеді.

Демек, қызметкерлердегі эмоционалды жануды өнімділікке, физикалық және психологиялық әл-ауқатқа әсер ететін психикалық толқулар кешені ретінде сипаттауға болады. Эмоционалды жану – бұл тұлғааралық қарым-қатынастағы ұзақ мерзімді жұмыстағы стресстік жағдайларға жауап. Психолог Г. Кривоностың пікірінше, эмоционалды жану синдромының ауырлығы оның күн сайын алға жылжуына тән. Бұл процесті тоқтату өте қиын болуы мүмкін. Осыған байланысты әртүрлі созылмалы аурулар күшейіп, жаңа аурулар дамуы мүмкін. Мұндай сәттерде өзің туралы ойлауға тырысу, көбінесе қажетті нәтиже бермейді, тіпті дәрігердің көмегі де тез арада көмегін бермейді. Осыған байланысты мұндай синдромның пайда болуын болдырмау, оны ең басында тоқтату ақылға қонымды болады. Өз қызметінді шынайы жүзеге асыруды үйрену, алдыға нақты мақсаттар қою, жеке өмірді жұмыстан қорғауға тырысу және еңбек қызметінің сипаты мен ұйымдастырылуын өзгертуге тырысу қажет.

Әдебиеттер

1. Водопьянова Н.Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика – СПб.: Питер, 2005.
2. Творогова Н.Д. Психология управления. Лекция: Учеб. пособ. для вузов. – М.: Геотар – мед., 2001.
3. Ильин Е.П. Психофизиология состояний человека. – СПб.: Питер, 2005.
4. Орел В.Е. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии: эмпирические исследования // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 1. – С. 90–101.
5. Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. Синдром выгорания. Диагностика и профилактика. – СПб.: Питер: Питер-принт, 2005. – 336 с.
6. Профилактика синдрома эмоционального выгорания: Учебное пособие [Электронный ресурс]. – Красноярск: Красноярский государственный педагогический университет им. В.П. Астафьева, 2013.

ЖАСӨСПІМДЕР ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ КОНФЛИКТІНІҢ ПАЙДА БОЛУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Серікбай Д.Ә.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақала жасөспірімдер арасындағы қарым-қатынас мәселесін қарастырады. Жұмыстың мақсаты осы мәселенің теориялық аспектілерін талдау, жасөспірімдер арасындағы конфликт себептерін және оны шешудің тиімді жолдарын түсіну болды.

Түйін сөздер: конфликт, жасөспірім, әлеуметтік орта, қарым-қатынас.

В статье затрагивается проблема взаимоотношений между подростками. Целью работы было проанализировать теоретические аспекты данной проблемы, разобраться в причинах, истинных мотивах и эффективных способах разрешения конфликтов среди подростков.

Ключевые слова: конфликт, подросток, социальная среда, отношения.

This article addresses the problem of relationships between adolescents. The purpose of the work was to analyze the theoretical aspects of this problem, to understand the causes, true motives and effective ways to resolve conflicts among adolescents.

Keywords: conflict, teenager, social environment, relationships.

Кіріспе. Конфликт – күрделі қайшылықтардың пайда болуы, қарама-қарсы қызығушылықтардың қақтығыстары, күшті эмоциялық көңіл-күйлермен байланысты әртүрлі мәселелерге өзара түсіністіктің болмауы. Конфликт сонымен бірге оқу әрекетінде де кездеседі. Жасөспірімдік шақтағы конфликт барлық уақытқа тән құбылыс. Оқушылар арасындағы ең кең таралған конфликт түрі – лидерлікке талас. Бұл жерде екі-үш лидер және олардың топтары арасындағы күресі көрініс береді. Орта мектеп жасында ұлдар тобы мен қыздар тобы конфликтіге түседі, кей кездері үш-төрт жасөспірімнің бүкіл сыныппен конфликті кездеседі. Психологтардың байқауы бойынша, (О.Ситковская, С. Михайлова) лидерлікке деген жол демонстративті мінез-құлықпен, сыншылдықпен, қаталдықпен байланысты болады.

Негізгі бөлім. Жасөспірімдік кезең айналасындағы ересектердің көпшілігі оның құрдастарымен қарым-қатынас мотивтерінің динамикасы туралы, осы қатынастармен байланысты күйзелістердің алмасуы туралы біле бермейді. Бұл жаста өзінің кемшіліктеріне қатысты сыншылдықтың артуы байқалады, бұл басқа адамдармен қарым-қатынасқа әсер етуі мүмкін. 13-17 жас кезеңінде құрдастар ұжымында дербестікке ұмтылу және құрдастарының алдында өзінің тұлғалық құндылығын мойындату басты назарға шығады. Әуелгіде құрдастарымен қарым-қатынастағы үстем болатын мотив олардың ортасында болу, бірлесіп іс-әрекет ету, бірге ойнау болса, ал кейінірек құрдастарының ұжымында белгілі бір орын алу мотиві алдыңғы орынға шығады.

Жасөспірімдердің қарым-қатынасы көбінесе эгоцентрилік тұрғыда болады, ал өз-өзін анықтауға, өз күйзелістерімен бөлісуге деген қажеттілік басқаның сезімдері мен күйзелістеріне қызығушылық танытудан жоғары тұрады. Осыдан келіп қатынастардағы өзара кикілжіңдер, оған көңілі толмау, қанағаттанбау сезімі туады. Ерте жастық шақтағы өзін-өзі анықтау мәселесі оқушылардың өзойларына, тек әлеуметтік тәжірибесі шамамен бірдей, әрі бәрінде бірдей шектеулі болатын құрдастарымен қарым-қатынас арқылы ғана шешіледі. Ересектер жеткіншектерді мектептегі би кешіне көңіл көтеру бағыттылығы, «уақыт өткізу» тілегі талаптандырады деп ойлауы мүмкін, ал балалар өздерінің кездесулеріне одан да терең эмоциялық түрткілер ықпал етеді деп санауы мүмкін.

Тұлғалық және әлеуметтік өзін-өзі анықтаудың күрделі міндеттерінің алдында тұрған оқушылар үшін өте қажетті қарым-қатынаста сенімнің болмауы ересек оқушылардың ересектермен, ата-аналарымен қарым-қатынаста басынан кешіретін мазасыздануының бір себебі болып табылады. Олардың жанын басқаларға қарағанда кім түсінеді және кімге олар бар сырын ашып айта алады дегенге көпшілігі құрбы-құрдастарын атайды.

Х. Ремшмидт үлкендердің оқушы тұлғасының дамуына, оның потенциалдық «Меніне» деген сенімі – олардың қарым-қатынастағы сенімділіктерінің ең жақсы шарты деген [1].

Ата-аналар жасөспірімдердің жаңа ұмтылыстарын түсіне алмағанда не болады? Ол бәрібір де өзін қанағаттандыратын қатынастарды іздеуге шығады. Бұл жердегі жеткіншектің есеюге деген ұмтылысын өзі сияқтылар жақсы түсінеді, бұл ұмтылысты қолдап-қоштайды. Оны құрдастарының арасынан табады. Осы жерде ересектенудің өзінше бір жолдары табылады [2].

Жасөспірімдердің ерекшеліктері мен ұмтылыстарына ден қоймау қауіпті. Уақытты жіберіп алуға болмайды. Жасөспірімдер мен құрбыларының тұлғалық қатынастарының дұрыс болуы, олардың арасында байланыс пен түсіністіктің қалыптасуы өте қажет. Өзара түсіністіктің болмауы қауіпті құбылысқа айналуы мүмкін. Жасөспірімдер мен құрбыларының тарапынан түсіністік таппай, жолдастарына кетіп қалады. Сөйтіп оның әлеуметтік-адамгершілік дамуы отбасы ықпалының шеңберінен тыс жүреді.

Жасөспірімдер мен құрдастарымен қарым-қатынас жасау маңызды болып табылады; дегенмен де, дербес болуға қанша ұмтылғанымен, бойжеткендер мен бозбалалар ересектердің өмірлік тәжірибесі мен көмектерін қажетсінеді; Жасөспірімдер мен құрбыларының осы жас кезеңінің ерекшеліктеріне байланысты ересектермен өзара қатынастарында кейбір қиындықтар туындайды.

Іс-әрекетті жоспарлы қалыптастыру жайлы зерттеген ғалым, профессор С.Қ. Бердібаева танымдық процестердің ішіндегі ең күрделісі – ойлау, оның ішінде оқытушының кәсіби ойлауы деп түсінеді, бұл ойлаудың оқыту процесімен тығыз байланыстылығын терең ашады.

Профессор С.Қ. Бердібаева «Оқытушының кәсіби ойлауы оқыту процесі» деген мақаласында мынандай құнды пікірлер айтады: «Оқытушының жеке өз басының танымдық мотивінің қалыптастырылуы оқытудың дамытушы тиімділігін көтереді» [3]. Құрдастары арқылы жасөспірімдер көбінесе конфликті мәселесіне байланысты ақпарат алады, дәл осы канал арқылы жастардың субмәдениеті тасымалданады.

Құрдастарымен қарым-қатынас маңызды «ақпарат каналы» болып табылады, сол арқылы студенттер мен құрбыларының қандай да бір себептерге байланысты ересектер айтпайтын көптеген қажетті нәрселерді алып отырады.

Сонымен қатар, құрдастарымен қарым-қатынас бұл «іс-әрекет пен тұлғааралық қатынастардың айрықша түрі». Осы қарым-қатынастың барысында әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдылары қалыптасады, оның әлеуметтік рөлдерінің саны артады, өзінің тұлғасы жайлы түсінігі кеңейеді.

«Құрдастар қоғамына ену студенттің өзін-өзі бекіту мүмкіндіктерін кеңейтеді, оған жаңа рөлдер мен өзін-өзі бағалау критерийлерін ұсынады. В.С. Конның пікірінше оның «біз - ересек топтар», «біз» «біз - қыздар, ұлдар», «тиістіліктері» кеңейіп, байыған сайын, «Мен» бейнесі де күрделене түседі» [4].

Жасөспірімнің өз құрбы-құрдастарымен және ересектермен қоғамдық және әлеуметтік қатынасқа түсу әрекетін осы арқылы оның тұлға ретінде қалыптасуын зерттеуде. Баланың психикасына әсер ететін әр түрлі қатынастар – жеке тұлғалық, стихиялық-топтық, әлеуметтік қатынастарды зерттеуді кеңейту және бұл қатынастар арасындағы интеграцияға түсу жолдарын анықтау, негізінен әлеуметтік және жеке қатынастарды зерттеу, әсіресе эврикалық мәнге ие.

Қазақстандық ғалым, профессор О.С. Сангилбаевтың пікірінше, тұлғаға бағдарлай оқытудың мәдени-ғылыми тұрғыдан қалыптастыруының мазмұны баланың мәдени дамуына, өзін өзгертуге қабілетті субъект ретінде қатынас жасау және педагог бала мен мәдениет арасын байланыстырушы, мәдениет әлеміне енгізуші және оның мәдени құндылықтарын өздігінше дара анықтай алуында тұлғалығын қолдаушы ретінде қатынас жасау, - деп атап көрсеткен [5].

Конфликтілі қарым-қатынас бұл сондай-ақ, «эмоциялық байланыстың да айрықша түрі». Ол жасөспірімдер ортасының эмоциялық толықтық пен тұрақтылық сезімін береді, сондай-ақ, «ересектерден тәуелсіз болуды» жеңілдетеді. Жасөспірімдердің өзін-өзі құрметтеуіне жолдастарының жылықатынастары өте маңызды ықпал етеді.

М.Д. Ауренова құрдастар тобы қазіргі замандағы адамының әлеуметтенуіне айтарлықтай ықпал етеді. «Ата-аналары орнын баса алмайтын құрдастарымен қарым-қатынасқа деген қажеттілік балада 4-5 жаста пайда болады да жас ұлғайған сайын ұдайы артып отырады» [6]. Құрдастар тобы жеткіншектік шақта айрықша маңызға ие болады, өйткені өтпелі кезең қиындықтарымен байланысты көптеген психологиялық мәселелерді шешуге көмектеседі. Құрдастар тобы жеткіншек үшін отбасы немесе білім беру мекемелері сияқты басқа институттар қамтамасыз ете алмайтын өмірлік тәжірибенің өзінше бір мектебі болады. Бірінші кезекте, ол тең құқылы қарым-қатынас тәжірибесін, бірлескен іс-әрекет тәжірибесін меңгеруге мүмкіндік береді және осы іс-әрекетпен байланысты жаңа рөлдерді меңгертеді.

Қорытынды. Жасөспірімдік шақта қарым-қатынас психологиясы екі қажеттіліктің араласуының негізінде құрылады: жекелену және аффилиация, яғни қандайда бір топтардан немесе жалпылықтардан тұратын қажеттіліктер. Сөйтіп, жасөспірімдердің жолдастарымен қарым-қатынас жеке басының қалыптасуына зор әсер етеді, көбіне шешуші ықпал жасайды. Жолдастары оған үлгі болады, балалар бір-біріне белсене іс-әрекет жасайды, бірін-бірі тәрбиелейді. Сондықтан жасөспірімдердің қарым-қатынастары ғана емес, жақын жолдастарымен, достарымен жеке қарым-қатынастары да педагогикалық ықпал өрісіне қамтылуға тиіс.

Әдебиеттер

1. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст/ Проблемы становления личности /Перевод с немецкого Г. И. Лойдиной под редакцией Т.А. Гудковой- Ростов-на Дону: Феникс, 2007. – 246 с.
2. Поляков А.М. Психология развития. Мн.: Тетра Системс, 2006.- 304 с.
3. Бердібаева С.Қ. Оқытушының кәсіби ойлауы оқыту процесі // ҚазҰУ Хабаршысы. - 2001. - №1. – 45-51 б.
4. Кон И.С. Психология ранней юности. Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
5. Сангилбаев О.С. Зейін қасиеттерін дамытудың теориялық-әдіснамалық негіздері автореф. дисс. ... психол. ғылым.док. – А., 2008. – 48 б.
6. Ауренова М.Д. Қарым-қатынас: жетім балалардың әлеуметтену мәселесі. Өскемен, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2007. - 121 б.

ОБЗОР НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ, НАПРАВЛЕННЫХ НА ВЫЯВЛЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПОДРОСТКОВ С ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТЬЮ

Садуакасова З.М., Құсаин А.Х., Қудайбергенова А.Ж.
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Бұл мақалада интернетке тәуелділіктен зардап шегетін жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктерін анықтауға арналған ғылыми зерттеулерге шолу жасалды. Мақалада жасөспірімдердегі интернетке тәуелділік мәселесі бойынша психология саласындағы әртүрлі зерттеулердің нәтижелері берілген.

Кілт сөздер: Интернетке тәуелділік, жасөспірім, Интернетке тәуелділікті зерттеу

Статья посвящена обзору научных исследований, направленных на выявление психологических особенностей подростков с интернет-зависимостью. В статье приведены и обобщены результаты различных исследований в сфере психологии по проблеме интернет-зависимого поведения в подростковом возрасте.

Ключевые слова: интернет-зависимость, подростковый возраст, исследования интернет-аддикции.

This article is focused on a review of scientific research devoted to identifying the psychological characteristics of adolescents with Internet addiction. The article provides various studies in the field of psychology on the problem of Internet-addicted behavior in adolescence.

Keywords: Internet addiction, adolescence, Internet addiction research.

Введение. В литературе рассмотрено более 200 видов аддикций, среди которых особое место занимает такой вид зависимости, как интернет-аддикция. Изучение данного вида зависимости является одной из актуальных проблем для психологической науки: высокая популярность сети Интернет несет в себе риск развития у человека интернет-зависимого поведения. Под интернет-зависимостью понимают вид аддикции, который характеризуется патологическим навязчивым влечением к использованию интернета. Этот вид зависимости принято относить к поведенческим (нехимическим) аддикциям, для которых характерно выделение в качестве объекта зависимости поведенческого паттерна; также интернет-аддикция относится к категории технологических зависимостей.

С появлением тенденции информатизации проявились не только его положительное влияние, но и негативные стороны, влияющие на поведение человека. Одной из таких негативных сторон можно назвать зависимость от интернета. Вопрос о возможном негативном влиянии сети Интернет был поставлен в конце прошлого столетия: было начато изучение интернет-аддикции, в 1996 году проведено первое эмпирическое исследование данной проблемы (K.Young). На сегодняшний день проводятся многочисленные исследования по теме интернет-зависимости. Данной проблеме посвящены работы как зарубежных ученых, так и ученых из стран постсоветского пространства. Изучаются особенности формирования интернет-зависимости, ее возможные причины, факторы риска; разрабатываются методы диагностики проблемного использования интернета.

Одним из факторов риска развития интернет-аддикции принято выделять подростковый возраст. Так как именно лица подросткового возраста относятся к категории людей, имеющим больший риск оказаться в числе интернет-аддиктов, в сегодняшние дни проводятся исследования особенностей интернет-аддикции в данной возрастной группе. Данный факт может говорить о том, что интернет-зависимость в подростковом возрасте является актуальным для психологической науки вопросом. Изучением проблемы интернет-зависимости в подростковом возрасте занимались такие ученые, как Т.Г.Авдеева, А.А.Москалёва, А.В. Кадеева, Д.В. Иванов, Е.В.Логутова, Т.Г. Киселёва, А.А.Антоненко, В.Л.Малыгин, А.Ю. Егоров, Н.А.Кузнецова, A.D. Waldo, D.J. Kuss, A.J. van Rooij, G.W. Shorter, M.D. Griffiths, M.Ramazanoğlu и др. При изучении интернет-аддикции у подростков особое внимание обращается на психологические особенности, присущие подросткам с различным уровнем интернет-зависимости. В этой статье будут приведены некоторые научные исследования, которые были направлены на выявление психологических

особенностей подростков, склонных к интернет-зависимости. На основе проведенного обзора будут обобщены психологические черты, характерные для подростков с интернет-зависимостью.

Основная часть. На данный момент выявлению психологических характеристик подростков с интернет-зависимостью посвящено множество исследований по проблеме интернет-аддикции. Основной задачей данных исследований, в целом, являлось определение того, имеются ли у подростков с интернет-зависимостью такие психологические особенности, которые будут отличать их от подростков, не склонных к данному виду аддикции. Далее приведем данные, полученные в различных психологических исследованиях по представленной проблеме.

При описании особенностей психологического портрета интернет-аддикции одними из характеристик, маркеров, наблюдавшихся в различных исследованиях интернет-зависимых подростков, были агрессивность и враждебность. Описывались следующие черты, свойственные интернет-зависимым подросткам: неуступчивость, самоуверенность, конфликтность, своенравность, эгоцентричность, ревнивость, критичность, нетерпимость к ошибкам. Согласно исследованиям, интернет-зависимые подростки получают более высокие значения по шкалам методик, направленных на изучение агрессии (физическая агрессия, косвенная агрессия, вербальная агрессия) по сравнению с подростками, не имеющими склонности к зависимости от интернета [1, 2].

Таким образом, для подростков, склонных к интернет-зависимому поведению, характерен более высокий уровень агрессивности по сравнению с их сверстниками, не имеющими интернет-зависимости.

Следует обратить внимание на особенности коммуникативной сферы подростков с интернет-зависимостью. Исследования показывают, что подростки со склонностью к интернет-зависимости имеют сложности в общении, низкий уровень развития коммуникативных навыков; также отмечается, что подростки с интернет-аддикцией не умеют выражать своё мнение и отстаивать свои интересы. Предположительно, низкий уровень коммуникативных навыков может быть связан с тем, что подростки, склонные к интернет-зависимости, отдают предпочтение виртуальному, а не живому общению, вследствие чего не происходит дальнейшего формирования необходимых коммуникативных навыков. Данную особенность коммуникативной сферы подростков с интернет-зависимостью следует учитывать при коррекции этого вида аддикции: можно проводить мероприятия, направленные на повышение коммуникативной компетентности у подростков. Если рассматривать низкий уровень развития коммуникативных навыков как особенность, предрасполагающую к развитию интернет-зависимости, то мероприятия по повышению коммуникативной компетентности можно проводить в целях профилактики интернет-аддикции [3].

В целом, в различных исследованиях интернет-зависимых подростков описываются следующие психологические черты, присущие подросткам с интернет-зависимостью: ранимость, обидчивость, неадекватно заниженная самооценка, низкий уровень стрессоустойчивости и конфликтоустойчивости, зависимость от мнения окружающих, ориентация на избегание неудач, неумение самостоятельно принимать решения [4].

Согласно исследованиям особенностей подростков с интернет-зависимостью, для них характерен также более высокий уровень тревожности. При этом указывается необходимость изучения того, является ли повышенный уровень тревожности следствием интернет-зависимости подростка или же она представляет собой такую особенность личности, которая является предрасполагающей к развитию аддиктивного поведения. Итак, согласно исследованиям, одной из характеристик, свойственных для подростков с интернет-зависимостью, является тревожность [5].

Проводились исследования особенностей эмоционального интеллекта у подростков, склонных к интернет-зависимости. Данные исследований свидетельствуют о снижении уровня эмоционального интеллекта у подростков с проблемным использованием интернета

по сравнению с подростками, не имеющими склонности к зависимости от интернета. Подросткам с интернет-зависимостью сложнее понять и отследить эмоции других, у них имеются проблемы в управлении своими и чужими эмоциями, наблюдаются сложности в понимании мимики, жестов и позы человека. Также подростки с интернет-зависимым поведением менее способны к сопереживанию другим и не всегда могут эмоционально откликнуться на чужое неблагополучие. Такие особенности эмоционального интеллекта могут быть последствием отсутствия невербальной коммуникации в реальной жизни по причине уменьшения межличностных контактов аддикта, а также по причине большей ориентированности на текстовое сообщение [6, 7].

Одним из последствий интернет-аддикции является уменьшение контактов с членами семьи, ослабляются внутрисемейные связи. Так, подростки с интернет-зависимостью чувствуют себя все более изолированным от других членов семьи. Помимо этого, у подростков возникают проблемы с обучением и выполнением домашних заданий, они перестают следить за внешним видом, становятся слишком чувствительны к критике на тему их чрезмерного времяпровождения в интернете [8].

Проанализировав различные исследования психологических особенностей подростков, склонных к интернет-зависимости, мы пришли к выводу, что одной из наиболее часто используемых методик, направленной на изучение личностных черт, является 16-факторный опросник Р.Б. Кеттелла (подростковый вариант). В качестве примера можно привести одно из исследований (Т.Г. Авдеева), в котором посредством использования данной методики были построены усредненные личностные профили подростков с зависимостью от интернета, при этом отдельно рассматривая характеристики подростков женского и мужского полов [9].

Так, для интернет-аддиктов мужского пола были характерны зависимость, сдержанность, неустойчивость в интересах, неуверенность, раздражительность, скрытность, трудности в установлении социальных контактов. Для интернет-аддиктов женского пола, согласно результатам данного исследования, были свойственны эмоциональная неустойчивость, эгоистичность, честолюбие, самоуверенность, не склонность к самоупрекам и раскаяниям, нечувствительность к оценкам окружающих, низкая дисциплинированность, агрессивность, импульсивность, раздражительность [9].

Если говорить об отличительных особенностях интернет-зависимых подростков мужского и женского полов, то следует также отметить, что для подростков мужского пола интернет-аддикция наиболее ярко выражается в зависимости от интернет-игр (онлайн-игр), также может наблюдаться зависимость от киберпорнографии; у подростков женского пола зависимость от интернета наиболее выражена в коммуникативной форме пользования сети; кроме того, они более осмысленно относятся к вопросам пользования интернетом [10, 11].

Таким образом, были рассмотрены некоторые психологические особенности подростков, имеющих склонность к интернет-зависимости. Были приведены различные исследования в области психологии, направленные на выявление психологических черт, характерных для интернет-аддиктов подросткового возраста.

Как уже отмечалось ранее, на данный момент проведено множество исследований, сфокусированных на изучении психологических особенностей подростков с интернет-зависимостью. При этом следует отметить, что зачастую исследователи могут использовать не совсем пригодный инструментарий для диагностики собственно интернет-зависимости. Например, опросник К. Young для диагностики интернет-зависимости часто подвергается критике как недостаточно валидный метод. Проблемой в области исследований психологических особенностей интернет-аддиктов также является и проведение исследований на относительно небольших выборках. Решение данных вопросов может способствовать достижению учеными более точных результатов исследований и, следовательно, получению новых данных о таком виде аддикций, как интернет-зависимость.

Заклучение. В данной статье были рассмотрены результаты различных исследований, направленных на изучение психологических особенностей, присущих подросткам со склонностью к интернет-зависимости. Исследования показывают, что для подростков с интернет-зависимостью могут быть характерны такие особенности, как тревожность, агрессивность, враждебность, низкий уровень развития коммуникативных способностей, сниженный уровень эмоционального интеллекта, а также низкий уровень стрессоустойчивости, неадекватная самооценка и др. Также были рассмотрены различия между интернет-зависимыми подростками женского и мужского полов.

Данные, которые были получены в различных исследованиях, рассмотренных в данной статье, можно использовать в практической деятельности в целях коррекции и профилактики интернет-аддикции.

Литература

1. Кузнецов М.А. Особенности видов агрессии у подростков с разным уровнем интернет-зависимости // Дни науки студентов Владимирского государственного университета имени Александра Григорьевича и Николая Григорьевича Столетовых: Сборник материалов научно-практических конференций, Владимир, 12 марта – 06 2018 года. – 2018. – С. 2298-2304.
2. Илгашева Т.Р. Психологические особенности интернет-зависимости подростков // Педагогика и психология: перспективы развития: Сборник материалов III Международной научно-практической конференции, Чебоксары, 16 декабря 2017 года. – 2017. – С. 216-219.
3. Долгова Н.Ю. Проблема интернет-зависимости в подростковом возрасте // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. – 2021. – Т.10. №4. – С. 68-74.
4. Кузнецова Л.Э., Романова Е.С. Социально-психологические факторы формирования интернет-зависимости у подростков // Молодой ученый. – 2019. – № 18 (256). – С. 7-8.
5. Лазебная, У.А. Связь интернет-зависимости и уровня тревожности у подростков // Проблема личности в общей, социальной и клинической психологии: Сборник материалов Межвузовской научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, Белгород, 19 апреля 2017 года. – 2017. – С.342-346.
6. Малыгин В.Л., Антоненко А.А., Вовченко Е.И., Искандирова А.Б. Особенности эмоционального и социального интеллекта среди Интернет-зависимых подростков // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. – 2011. – №5. / [http:// medpsy.ru](http://medpsy.ru). Дата обращения: 02.02.2023.
7. Густодымова В.С., Мусаэлян Э.С. Особенности эмоционального интеллекта подростков, склонных к Интернет-зависимости // Гуманитарные науки. – 2018. – №4 (44). – С.15.
8. Короленко Ц.П., Дмитриева Н.В. Аддикции в культуре отчуждения. Фрагментарная идентичность в зеркале постмодернизма: монография. Новосибирск: Изд. НГПУ, 2013. – 434 с.
9. Авдеева Т.Г. Личностные особенности подростков с интернет-зависимостью // Альм. соврем. науки и образования. – 2010. – № 3-1. – С.111-113.
10. Конушенко Т. Е. Интернет-зависимость подростков с разным уровнем удовлетворенности жизнью // Парадигма-ДВ: материалы Регионального конкурса научных работ в сфере психолого-педагогической профилактики негативных явлений среди молодежи: сборник научных статей, Комсомольск-на-Амуре, 13–15 ноября 2019 года. – 2019. – С. 59-63.
11. Москалева А.А. Психолого-педагогические условия и гендерные особенности интернет-аддикции подростков // Вестник КазНУ. Серия педагогическая. – 2016. – В. 33. –№ 2. – С.45-52.

ЖАСӨСПІРМДЕРДЕГІ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ КӨРІНУІ МЕН МІНЕЗ АКЦЕНТУАЦИЯСЫ АРАСЫНДАГЫ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Әбілқызы А., Баймолдина Л.О., Алкамбаев К.Ж.

Әл - Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

*Сагадат Нұрмағамбетов атындағы Құрлық әскерлерінің әскери институты
Алматы, Қазақстан*

Мақалада жасөспірімдік шақтағы балалардың даму ерекшеліктері - адам өміріндегі ең қиын кезеңдердің бірі туралы және тұлғаның одан әрі даму жолы оған байланысты екендігі сипатталады.

Жасөспірім шақтағы мінез акцентуациясы мен жауапкершіліктің байланысының психологиялық ерекшеліктерін зерттеу жүргізіледі.

Түйін сөздер: жасөспірім шақ, жауапкершілік, мінез акцентуациясы, психология, тұлғааралық қатынастар.

В статье описываются особенности развития детей в подростковом возрасте - одном из сложных периодов в жизни человека, от которого зависят дальнейшие пути становления человека. Проводится исследование психологических особенностей связи акцентуации характера и ответственности в подростковом возрасте.

Ключевые слова: подростковый возраст, ответственность, акцентуация характера, психология, межличностные отношения.

The article describes adolescence - one of the most difficult periods in a person's life, and the path of further personal development depends on it. A study of the psychological features of the relationship between the accentuation of character and responsibility in adolescence is being conducted.

Keywords: adolescence, responsibility, character accentura, psychology, interpersonal relationships.

Кіріспе. Көптеген жасөспірімдерде мінездің қалыптан тыс көріністері бар, бұл олардың қоғамдағы мінез-құлқына, басқалармен қарым-қатынасына, оқу іс-әрекетіндегі үлгеріміне және т.б. әсер етеді. Жауапкершілік әлеуметтік құнды жеке қасиет ретінде танылады, оны дамыту, қалыптастыру, тәрбиелеу қажет. Жауапкершілік жеке тұлғаның маңызды сипаттамаларының бірі ретінде көптеген әлеуметтік ғылымдарды (философия, құқықтану, педагогика, психология, әлеуметтану) зерттеу тақырыбы болып табылады.

Негізгі бөлім. Жауапкершілікті зерттеген зерттеушілер: Абулханова-Славская К., Братся Б.С., Дементий Л.И., Дорофеев Е.Д., Дружинин В., Леонтьева Д.А., Муздыбаев К., Новосельцев Н.М., Панасенко В.А. Рубинштейн С.Л., Шапошников В.И. және басқа ғалымдар бар. Өмір қарқынын жеделдету, ақпараттың шамадан тыс жүктелуінің жоғарылауы көбінесе жүйке - психикалық бұзылулардың және олармен шектесетін жағдайлардың шиеленісуіне әкеледі, олар, атап айтқанда, мінездің екпінін қамтиды.

Жеке тұлғаның жеке типологиялық ерекшелігі ретінде кейіпкердің екпіні жұмыстарда қамтылды. Леонгарда К, Белова Б.В., Ганнушкина П.Б., Кербикова О.В., Кречмера Э., Личко А.Е., Немова Р.С., Реана А.А., Шмелева А.Г. және т. б акцентуация түрін тану, «ең аз қарсылық орнын» дәл диагностикалау акцентирленген тұлғаның жауапкершілігін көрсетудің ерекше ерекшеліктерін анықтауға және дамуды үйлестіруге мүмкіндік береді [1].

Қарастырылып отырған жеке қасиет, бұл адамның қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайларда белсенді бейімделуіне әкеледі. Осы мәселеге қатысты зерттеулердің едәуір кеңеюіне қарамастан, теория мен практиканың қажеттіліктері берілген мәселені қайта-қайта зерттеуге мәжбүр етеді.[2].

Ең қысқа түрде акцентуацияны кейіпкердің үйлесімсіз дамуы, оның жеке ерекшеліктерінің күшті ауырлығы деп анықтауға болады, бұл жеке тұлғаның кейбір нақты жағдайларда бейімделуін қиындатады. Сонымен қатар, кейбір ерекше жағдайларда тұлғаның бейімделу қиындықтары басқа жағдайларда жақсы әлеуметтік бейімделу қабілеттерімен біріктірілуі мүмкін екенін атап өту маңызды [3].

Осылайша, екпінді тұлғаларда әлеуметтік оң жетістіктердің мүмкіндіктері де, әлеуметтік теріс зарядтар да болуы мүмкін. Акцентуацияның ауыр және жеңіл дәрежесі көбінесе тұлғаның оң көріністерімен байланысты болып табылады.

Біздің жұмысымызда біз жасөспірім кезіндегі жауапкершіліктің көрінісіне мінез-құлық екпінінің әсерін зерттедік.

Біз жауапкершілікті адамның өз іс-әрекеттері үшін басқалардың, қоғамның, өз алдына жауап беру қабілетімен байланыстырамыз. Тұлғааралық қарым-қатынаста адамның мінез-құлқының бұл сипаттамасы айқын көрінеді. Өз қателігін мойындаған адам басқалардың құрметіне бөленеді. Сонымен қатар, қиын жасөспірімдер деп аталатын категория кездесуі мүмкін екенін ұмытпауымыз керек, олар шыдамсыз мінезге сүйене отырып, жауапкершілікті жоғалтуға ыңғайлы болып табылады [1].

Тұлға-бұл өмірде, қоғамда, мәдениетте өз орнын еркін, дербес және жауапкершілікпен анықтайтын адам. Сондықтан жеке тұлға-бұл бүкіл әлеуметтік-мәдени білім. Бірақ басқалармен қарым-қатынаста позицияны біржола алу мүмкін емес. Өмірдің әр нүктесінде еркін және тәуелсіз таңдау қажеттілігі қайта-қайта туындайды, өз іс-әрекеттері үшін басқалар мен өздері үшін жауапкершілікті өз мойнына алу сөзсіз. Жеке мінез-құлықтың формуласы-жасөспірімнің мәлімдемесі: «мен жеке өзім!» болып табылады. Осылайша, ол өзінің іс-әрекеті үшін өзінің толық жауапкершілігін мәлімдейді. Бірақ жеке өмірден бас тарту-бұл тәуелді, жауапсыз, әлеуметтік бейімделгіш өмір салтына келісім. Бұл жасөспірім үшін бірдей ауыр үлес [2].

Әлеуметтік мінез-құлықтағы тәуелсіздік пен жауапкершілік ең маңызды сипаттамаларды құрайды. Сондықтан оларды қалыптастыру және түзету үшін осы жас кезеңімен өте мұқият жұмыс істеу керек, өйткені жасөспірім адам өміріндегі ең қиын кезеңдердің бірі болып табылады және тұлғаның одан әрі даму жолы оған байланысты болып саналады.

Әдетте, акцентуация кейіпкердің қалыптасу кезеңінде дамиды және жетілу кезінде қалыпқа түседі. Акцентуациядағы кейіпкерлердің ерекшеліктері үнемі көрінбеуі мүмкін, бірақ тек кейбір жағдайларда, белгілі бір жағдайда және әдеттегі жағдайда көрінбейді. Акцентация кезінде әлеуметтік дезадаптация мүлдем жоқ немесе қысқа болуы мүмкін.

Кейіпкерлердің екпін түрлерінің екі классификациясы бар.

Біріншісін Карл Леонгард және екіншісін А.Е. Личко ұсынған.

Біз В.В. Юстицкий жасаған осы жіктеулердің салыстыруын келтіреміз.

К.Леонгард бойынша екпінді тұлға түрі	А.Е. Личко бойынша мінез акцентуациясының түрі
Лабильді	Лабильді циклоид
Өте қозғалмалы	Лабильді
Эмоционалды	Истероидты
Демонстрациялық	Психастеникалық
Супер уақтылы	Эпилептоидты
Қатты аффективті	Шизоидты
Интроверт	Сезімтал
Қорқақ	Астено-невротикалық
Шоғырланбаған немесе неврастениялық	Конформды
Экстраверт	Тұрақсыз
Әлсіз ерікті	Гипертимиялық
-	Циклоидты

Акцентуация түрлерінің жіктелуі (К. Леонгард бойынша)

Гипертимиялық түрі

Гипертимиялық тұлға типінің көрнекті ерекшелігі-үнемі (немесе жиі) көтеріңкі көңіл-күйде болуы болып табылады. Гипертим бұл үшін сыртқы себептердің болмауына қарамастан көтеріңкі көңіл-күйде болуы мүмкін. Көтеріңкі көңіл-күй жоғары белсенділікпен, белсенділікке деген құштарлықпен үйлеседі. Қарым-қатынас, тілдің жоғарылауы тән. Олар өмірге оптимистік көзқараспен қарайды, оптимизмді жоғалтпайды және қиындықтар туындаған кезде. Қиындықтар көбінесе оларға тән белсенділік пен белсенділікке байланысты көп қиындықсыз жеңіледі.

Қырсық түрі

Қырсық тұлға түрі жоғары әсер ету тұрақтылығымен, эмоционалды жауап беру ұзақтығымен, тәжірибелерімен сипатталады. Жеке мүдделер мен қадір-қасиеттерді қорлау, әдетте, ұзақ уақыт ұмытылмайды және ешқашан кешірілмейді. Осыған байланысты, айналасындағылар оларды жиі кекшіл және кекшіл адамдар ретінде сипаттайды. Бұған негіз

бар: әсер ету тәжірибесі көбінесе қиялмен, қылмыскерге жауап беру жоспарын құрумен, кек алумен біріктіріледі. Бұл адамдардың ауыр сезімталдығы әдетте айқын көрінеді. Оларды сезімтал және жеңіл осал деп те атауға болады.

Эмоционалды түрі

Эмоционалды тұлғаның басты ерекшелігі-жоғары сезімталдық және нәзік эмоциялар саласындағы терең реакциялар. Жұмсақтық, мейірімділік, шынайылық, эмоционалды жауаптылық, жоғары дамыған эмпатия тән. Барлық осы ерекшеліктер, әдетте, айқын көрінеді және әр түрлі жағдайларда тұлғаның сыртқы реакцияларында үнемі көрінеді.

Педантикалық түрі

Бұл түрдің айқын көрінетін сыртқы көріністері-дәлдіктің жоғарылауы, тәртіпке деген құштарлық, шешімсіздік және сақтық болып табылады. Ештеңе жасамас бұрын, бәрі ұзақ және мұқият ойластырылады. Сыртқы педантиканың артында тез өзгеруге, жауапкершілікті қабылдауға құлықсыздық пен қабілетсіздік тұрғаны анық. Бұл адамдар жұмыс орнын қажетсіз өзгертпейді, ал егер бұл қажет болса, олар оған әрең барады. Олар өз өндірісін, әдеттегі жұмысын жақсы көреді. Күнделікті өмірде олар адалдықпен сипатталады.

Мазасыз түрі

Бұл түрдің басты ерекшелігі-мазасыздықтың жоғарылауы, мүмкін сәтсіздіктер туралы алаңдаушылық, олардың тағдыры мен жақындарының тағдыры туралы алаңдаушылық. Сонымен қатар, мұндай алаңдаушылықтың объективті себептері, әдетте, жоқ немесе олар шамалы. Олар ұялшақтықпен, кейде мойынсұнушылықпен ерекшеленеді. Сыртқы жағдайлардан үнемі сақ болу өз күшіне деген сенімсіздікпен үйлеседі.

Циклотимиялық түрі

Циклотимиялық типтің маңызды ерекшелігі-гипертимиялық және дистимиялық күйлердің өзгеруі болып табылады. Сонымен қатар, мұндай өзгерістер сирек емес және кездейсоқ емес. Мінез-құлықтың гипертимиялық кезеңінде қуанышты оқиғалар тек қуанышты эмоцияларды ғана емес, сонымен қатар іс-әрекетке, сөзге деген құштарлықты, белсенділікті тудырады. Қайғылы оқиғалар тек қайғы-қасіретті ғана емес, сонымен бірге депрессияны да тудырады. Бұл жағдайда реакциялар мен ойлаудың баяулауы, эмоционалды реакцияның баяулауы және төмендеуі тән.

Демонстрациялық түрі

Демонстрациялық тұлғаның басты ерекшелігі-әсер ету, назар аудару, назардың орталығында болу қажеттілігі мен үнемі ұмтылысы болып табылады. Бұл көбінесе әдейі демонстрацияланатын бос мінез-құлықта көрінеді. Бұл мінез-құлықтың элементі болып табылады өзін-өзі мадақтау, өзі туралы әңгімелер немесе осы тұлға орталық болған оқиғалар. Бұл әңгімелердің едәуір бөлігі қиял немесе оқиғалардың айтарлықтай безендірілуі болуы мүмкін.

Тітіркенгіш түрі

Тітіркенгіш тұлғаның ерекшелігі-мінез-құлықтың айқын импульсивтілігі. Олардың қарым-қатынасы мен мінез-құлқының барлық тәсілі көбінесе логикаға, олардың іс-әрекеттерін ұтымды бағалауға байланысты емес, импульс, тартымдылық, инстинкт немесе бақыланбайтын импульстарға байланысты. Әлеуметтік өзара әрекеттесу, қарым-қатынас саласында олар өте төмен төзімділікпен сипатталады, бұл жалпы төзімділіктің болмауы ретінде сипатталуы мүмкін.

Дистимиялық түрі

Дистимиялық тұлға гипертимге қарама-қарсы болып табылады. Дистимиктер әдетте өмірдің қараңғы, қайғылы жақтарына шоғырланған. Бұл бәрінде мінез-құлықта да, қарым-қатынаста да, өмірді, оқиғаларды және басқа адамдарды қабылдау ерекшеліктерінде де (әлеуметтік-перцептивті ерекшеліктер) көрінеді. Әдетте бұл адамдар табиғатынан байсалды. Белсенділік, әсіресе гиперактивтілік оларға мүлдем тән емес.

Жоғары түрі

Жоғары тұлғаның басты ерекшелігі-турбулентті, көтерілген реакция. Олар қуанышты оқиғаларға және қайғылы оқиғаларға оңай қуанады. Олар қайғылы оқиғалар мен фактілер туралы өте әсерлі. Сонымен қатар, ішкі әсер мен тәжірибе олардың жарқын сыртқы көрінісімен үйлеседі [4].

Сипаттағы акцентуация түрін және жауапкершілікті диагностикалауды зерттеу үшін келесі әдістер қолданылды:

- К. Леонгард-Н. Шмишектің сипаттамалық сауалнамасы;
- жауапкершіліктің жеке симптомдық кешенін диагностикалау сауалнамасы (ODLSO).

Зерттеуге жасөспірім кезіндегі 130 ұл мен қыз қатысты.

Диагностика нәтижелері бойынша бірінші орында циклотимді акцентуация (22 оқушы) тұрғаны байқалады, оның 73,3% - ы ұлдардың 43,3% - ы және қыздардың 30% - ы.

Екінші орында-гипертимиялық акцентуация (21 оқушы), оның 70% - ы ұлдардың 33,3% - ы және қыздардың 36,6% - ы

Іріктемеден 17 адам немесе сыналушылардың 56,6% - ы-30% ұлдар және 26,6% Қыздар-15 адам, олардың 50% - ы-30% ұлдар және 20% қыздар.

Теңгерімсіз акцентуация 11 субъектіде байқалады немесе олардың 36,6% - ы ұлдардың 23,3% - ы және қыздардың 13,3% - ы.

Эмоционалды екпін 11 субъектіде кездеседі, олардың 36,6% - ы ұлдардың 23,3% - ы және қыздардың 13,3% - ы.

Педантикалық екпін 10 оқушыда кездеседі немесе олардың 33,3% - ы ұлдардың 23,3% - ы және қыздардың 10% - ы. 7 адам немесе сауалнамаға қатысқандардың 23,3% - ы ұлдардың 10% - ы және қыздардың 13,3% - ы дистимиялық болып табылады.

Соңғы орында мінездің алаңдатарлық екпіні тұр. Бұл үлгінің тек 5 оқушысына ғана тән (олардың 16,6% - ы ұлдардың 6,6% - ы және қыздардың 10% - ы).

Бұл үлгіде 73,3% циклотимдік акцентуация басым. Екінші орында-гипертимиялық акцентуация-70%. Субъектілердің 56,6% - ы жоғары. Мінездің демонстрациялық акцентуациясы-50%. Қозғыш екпін 50% - да кездеседі. Теңгерімсіз акцентуация 36,6% байқалады. Эмоционалды екпін 36,6% - да кездеседі. Педантикалық екпін 33,3% - да кездеседі. Дистимиялық-23,3%. Мінездің алаңдатарлық екпіні субъектілердің тек 16,6% - ы тән. Қызықты факт, кейбір респонденттерде кейіпкерлердің екпіндерінің бірнеше айқын түрлері бар.

Қорытынды. Циклотимдік, жоғары және педантикалық типтегі нормативті типтің жоғары ауырлығы дамыған парыз сезімін, қабылданған нормалар мен ережелерге сәйкес келуге деген ұмтылысты көрсетеді.

Гипертимдік, демонстрациялық және эмоционалды, этиканың жоғары деңгейіне ие, мұндай жауапкершіліктің себебі-жалпыадамзаттық нормаларды ұстануға деген ұмтылыс. Олар бәрін сапалы түрде жасайды, егер бұл олар үшін маңызды болса, қызметтің сыртқы күшейтулері онша маңызды емес.

Демонстрациялық, теңгерімсіз және мазасыздықтағы өзін-өзі растайтын түрдің жоғары ауырлығы қоршаған ортамен қарсыласудан аулақ болуға, артық жауапкершіліктен аулақ болуға және күрделі шешімдер қабылдауға деген ұмтылысты көрсетеді [5].

Осылайша, біз жасөспірім кезіндегі ең айқын мінез-құлық екпіндері циклотимді, гипертимді және жоғары екенін анықтадық. Бірақ мінездің аз басым екпіндері дистимді, педантикалық және мазасыз мінез екпіндерінің түрлері болып табылады.

Әдебиеттер

1. Личко, А.Е. Клиническая и психологическая диагностика типов психопатий и акцентуаций характера / Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков. – М.: Ап-рель-Пресс, ЭКСМО- ПРЕСС, 2009. С. 111–241.
2. Гурьянова И.В. Характер. Его структура и акцентуация методическое пособие для студентов дневной и заочной форм обучения / Магнитогорск, 2011.
3. Давлетова А.И., Гончарова Е.В. Особенности мотивации личности подростка в зависимости от типа акцентуации характера . В книге: Самореализация личности в межкультурном пространстве Материалы Международной научно-практической конференции.- Москва, 2012. С. 136-140.

4. Сахарова В.Г. «Психологический фактор ответственности и методика определения локуса контроля личности». Методические указания. Владивосток, ДВГМА, 2008.
5. Хелькман, К. Развитие ответственности в онтогенезе Текст. / К. Хелькман // Проблемы психологии личности: Советско-финский симпозиум.- М., 2007. С. 148-154

ӘСКЕРИ КУРСАНТТАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТТІК ІС-ӘРЕКЕТІНЕ ЖАУАПКЕРШІЛІК ҚАТЫНАСЫН ЗЕРТТЕУ

Зейнулла Ш.Е., Сейітнұр Ж.С.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада әскери жоғары оқу орындары курсанттарының өз қызметіне кәсіби жауапкершілігі мәселесі, оның құрылымдық-мазмұндық сипаттамаларын теориялық талдаудың нәтижелері баяндалады. Болашақ офицердің жеке тұлғасының негізгі әскери-кәсіби сапасы ретіндегі кәсіби жауапкершілігінің маңыздылығы көрсетілген. Психологиялық зерттеулерді талдау негізінде және курсанттардың әскери-кәсіби қызметінің ерекшелігін ескере отырып, әскери ЖОО-да оқу кезеңінде "жауапкершілік" және "курсанттардың кәсіби жауапкершілігі" ұғымдарына қысқаша талдау жасалады.

Кілт сөздер: Әскери білім беру жүйесі, жауапкершілік, әскери ЖОО курсанттары.

В статье излагаются результаты теоретического анализа структуры и содержания профессиональной ответственности курсантов военных вузов. Подчеркивается важность профессиональной ответственности будущего офицера как основного военно-профессионального качества личности. На основе анализа психологического исследований и с учетом специфики военно-профессиональной деятельности курсантов дается краткий анализ понятий "ответственность" и "профессиональная ответственность курсантов" в период обучения в военном вузе.

Ключевые слова: система военного образования, ответственность, курсанты военных вузов.

This article presents the results of theoretical consideration of the structural and substantive filling of Professional Responsibility of cadets of military universities. The importance of the Professional Responsibility of the future officer as the main military-professional quality of the individual is shown. Based on the analysis of philosophical, psychological and pedagogical research and taking into account the specifics of the military-professional activity of Cadets, a brief analysis of the concepts of "responsibility" and "professional responsibility of Cadets" is proposed at the stage of their training in a military University.

Keywords: military education system, responsibility, cadets of military universities.

Қазіргі таңда жауапкершілік құбылысы психологиялық ғылымның әртүрлі салаларында зерттелуде. Бұл ұғымның мазмұны жеке тұлғаны, танымдық процестерді, басқару психологиясын зерттеуге байланысты талданады, сондай-ақ, әскери салада курсанттардың жауапкершілік қатынасына байланысты зерттеулерге қызығушылық орын алууда. Зерттеушілердің көпшілігі жауапкершілікті тұлғаның тұрақты мінез белгісі, тұрақты жеке қасиет ретінде қарастырады. Бұл мақалада әскери оқу орындағы курсанттарының өз қызметі жауапкершілігі мәселесіне қатысты теориялық зерттеулер қарастырылады.

Жалпы тұлғаның жауапкершілігін қалыптастыру және дамыту қазіргі психологиядағы ең күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Оны зерттеу жауапкершіліктің жан-жақты дамыған жалпы теориясының болмауымен күрделене түседі.

Бұл мәселені зерттеу, ұғым көлемін анықтау, жауапкершілікті қалыптастыру және даму факторларын, сондай-ақ тұлға құрылымындағы жауапкершілік орындарын зерттеумен К.А. Абульханова-Славская, А.Ю. Алексин, Е.В. Братухина, Л.И. Дементий, И.А. Куренков, Д.А. Леонтьев, К. Муздыбаев, В.П. Прядин, А. Реан, М. А. Роголис, Л. Колберг, А. Маслоу, В.Франкл және т.б. отандық және шетелдік ғалымдар айналысты. Мұндай зерттеулердің әжептәуір көп болғанына қарамастан, өмірдің кей салаларында жауапкершілікті қалыптастыру және дамыту мәселесі жеткілікті зерттелмеген күйінде қалып отыр. Негізінен, зерттеулер жауапкершіліктің көріну механизмі, оның дамуының әр деңгейі үшін жеке тұлғаның сипаттамалары, әртүрлі жас кезеңдеріндегі жауапкершіліктің даму ерекшеліктерін едәуір қамтыды. Алайда, әскери оқу орны курсанттарының кәсіби

жауапкершілік дәрежесін зерттеуге арналған арнайы зерттеулер өте сирек кездеседі. Негізінен басты назарды Қарулы Күштердегі, полиция мен арнаулы қызмет орындарындағы командалық және басшы құрамдағы адамдарға, офицерлердің жауапкершілігіне аударады. Мәселен, әскери қызметкердің қызметтік қызметі саласындағы жауапкершілік В.В. Баннов, Т.М. Беспалова, С.Н. Васильев, И.В. Зубов, А.Ю. Куксов, О. А. Лаврентьева, А.А. Лен, Н.П. Мураев, Н.Н. Семенов, А.А. Чекунов, С.В. Шевцованың және т. б. жұмыстарында қаралды [2].

Бүгінгі таңда әскери қызметкерлердің қызметтік іс-әрекетіне және олардың жауапкершілігіне қойылатын талаптар артуда. Осыған орай, қоғамдағы сұраныс әскери мәселелермен айналысатын психологтарды әскери- кәсіби әлеуметтену процесінде әскери қызметшілердің қызметтік іс-әрекетке жауапкершілікпен қарау мәселесін зерттеуге итермелейді. Мұндай ғылыми білімдер курсанттарды әскери қызметтің әртүрлі рөлдерін игеруге және әскери психологтарға тұлғаның өзіне жауапкершілікті қабылдаудың әртүрлі деңгейлеріндегі жауапты қатынастың барлық сипаттамаларын қалыптастыруға бағытталған әскери әлеуметтену бағдарламаларын әзірлеуге мүмкіндік береді.

Әскери-кәсіби қасиеттердің ішінде курсанттың кәсіби жауапкершілігі маңызды орын алады. Әскери университетте курсантты оқыту және тәрбиелеу процесінде кәсіби жауапкершіліктің қалыптасу деңгейі көбінесе офицердің болашақ әскери кәсіби қызметінің міндеттерін орындаудың сәттілігін анықтайды.

Біздің бітіру жұмысымыздың мақсаты – әскери оқу орындарындағы курсанттардың өз қызметіне жауапкершілікпен қарау мәселесін зерттеу. Зерттеу нысаны ретінде әскери әлеуметтену субъектісі ретіндегі курсант тұлғасы қарастырылады. Ал зерттеу пәні - әскери оқу орындарындағы курсанттардың кәсіби әлеуметтенудің әртүрлі кезеңдеріндегі қызметтік іс-әрекетке жауапкершілігінің психологиялық аспектілері. Біздің болжамымыз бойынша, курсанттар тұлғасының әлеуметтенудің әртүрлі кезеңдерінде қызметтік іс-әрекетке жауапкершілікпен қарауы әртүрлі деңгейлермен сипатталады. Біздің ойымызша, әскери оқу орындарында курсанттардың тұлғасы әлеуметтенудің әртүрлі кезеңдерінде өзгеріске ұшырайды. Өйткені адам бойындағы жауапкершілік қасиеті әскери тәртіп жағдайында қарқынды қалыптасады. Курстан курсқа өткен сайын олардың кәсіби санасы беки түседі.

Курсанттардың қызметтік іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарауы бірқатар психологиялық факторларға байланысты (фрустрация деңгейі, құндылықтары, тұлғалық ерекшеліктері, экстерналдық пен интерналдық дәрежесі, жүктелген қызметтік міндеттемелерді түсінуі, борыш сезімі және т.б.) және әскери-кәсіби әлеуметтенудің әртүрлі кезеңдерінде әр түрлі болады. Әскери-кәсіби әлеуметтену - бұл курсанттың әскери қызметтің нақты нормаларын, құндылықтары мен көзқарастарын ерекше іс-әрекет ретінде игеру процесі, оны басқарып реттеу жеке тұлғаның өзін-өзі реттейтін ішкі бақылау жүйесі боп табылады, Отанды қорғауға ішкі дайындығы, олардың әскери ұжымдарға қосылып құндылықтарының өзгеруіне байланысты қол жеткізіледі. Әскери-кәсіби әлеуметтенудің маңызды әсері курсанттардың өз қызметіне жауапты қатынасы тұлғаның мінездік бітісіне айналуы.

Кәсіби жауапкершілік болашақ әскери маманның жеке, кәсіби және этикалық - моральдық қасиеттері, ерік - жігері мен контекстік интеллектінің жиынтығымен ұсынылған интегралды ұғым. Өз зерттеулерінде И.А. Алехин мен С.В. Шевцова әскери оқу орындарындағы курсанттардың кәсіби жауапкершілігін қалыптастыру қажеттілігі туралы айта кеткен. Авторлар бұл жеке сапаны "қызметтік міндеттерді орындауға байланысты қабылданған шешімдердің салдарын болжаудың тұлғалық, жеке саналы міндетін көрсететін кәсіби құндылықтардың жиынтығы" деп түсіндірген болатын [1;4]. Кәсіби жауапкершілік жеке тұлғаның әскери қызмет мүддесі үшін шешім қабылдауға моральдық және әлеуметтік-құқықтық қатынасына, өз іс-әрекетінің салдарын болжай білуге және оған жауапкершілікпен қарауға негізделген маңызды жеке қасиет болып табылады.

Философиядағы жауапкершілік "адамның шешім қабылдауға және әрекет етуге анықтаушы негіз ретінде қабылдайтын нәрсеге тәуелділігінің қатынасы" ретінде

сипатталады. С.Л. Рубинштейн жауапкершілікті өмірге деген көзқарас, адам әрекетінің барлық салдары деп сипаттайды. Л.И. Дементийдің пікірі бойынша “жауапкершілік - бұл өмірлік жағдайлардың ең кең класындағы жеке тұлғаның мінез - құлқын анықтайтын және өз кезегінде оны қабылдау мен жүзеге асыруды анықтайтын бірқатар факторларға ие жоғары, орталық тұлғалық құрылымдардың бірі” [3]. М.Р. Якишева жауапкершілікті оқу - кәсіптік жауапкершіліктің құрамдас бөлігі және жеке тұлғаның мінез - құлқын реттеуші ретінде қызмет ететін жеке кәсіптік қасиеттерді қалыптастырудың негізі ретінде қарастырады.

Офицердің кәсіби жауапкершілігінің құрамдас құрылымы мотивациялық, ерікті, когнитивті және эмоционалды құрамдастармен ұсынылған. Бұл құрылым әскери қызметшінің жетекші моральдық сапасы ретінде кәсіби жауапкершілікті ашады. Кәсіби жауапкершілік курсанттың кәсіби маңызды сипаты, ерікті офицердің әскери-кәсіби қызметінің міндеттерін сәтті орындау шарты болып табылады.

Әскери - кәсіби қызмет кезеңінде әскери жоғары оқу орындары курсанттарының кәсіби даму ерекшеліктері кәсіби жауапкершілікті қалыптастыру процесіне тікелей әсер етеді. Әскери ЖОО курсанттарының кәсіби жауапкершілігі мотивациялық - құндылық, когнитивтік, эмоционалды және рефлексивті - болжамдық компоненттерді қамтитын төрт компонентті құрылымда сипатталады.

Рефлексивті-болжамды компонент диагностикалық және түзету функциясын орындайды. Бұл курсанттардың әскери - кәсіби қызмет міндеттерін орындаудың жоғары нәтижелеріне қол жеткізуге ұмтылуды, оны орындау нәтижелерін болжай білуді көздейді.

Когнитивті компонент әскери университеттер курсанттарының кәсіби жауапкершілігінің құрылымын талдауда негіз болып табылады. Курсанттың жауапты іс-әрекетті түсінуі, ойлауы кәсіби жауапкершілікті тәрбиелеуде маңызды болып табылады.

Эмоционалды-ерікті компонент бағдарлау және ұйымдастырушылық функцияны орындайды және тыныштықты, курсанттың өзінің әскери - кәсіби қызметін орындау сапасы мен нәтижесі туралы алаңдаушылығын, оны саналы түрде реттеуді көрсетеді. Бұл компонент эмоционалды тұрақтылық пен икемділікті қамтиды, курсанттың әскери қызметтің міндеттерін әскери - кәсіби қызметтің ерекшелігімен байланысты эмоционалды әсер ету жағдайында орындау қабілетін көрсетеді. Курсантқа тапсырылған тапсырманы түсіну жеткіліксіз, табандылық пен рационалдылықты, ерікті өзін - өзі реттеуді көрсету, өз міндеттерін тиісінше орындамаған кезде терең кінә сезімін сезіну маңызды. Бұл компонент тәжірибені әскери-кәсіби қызметтің міндеттерін орындау кезінде саналы түрде қойылған мақсатқа жетуге бағыттауға мүмкіндік береді.

Осылайша, курсанттардың кәсіби жауапкершілігінің негізі мотивациялық - құндылық, когнитивті, эмоционалды - ерікті және рефлексивті-болжамды компоненттердің жиынтығы болып табылады. Құрылымның әрбір компонентін түсіндіру, әскери ЖОО - да әскери - кәсіби қызмет процесінде курсанттардың кәсіби жауапкершілігін тәрбиелеу мәселелерін егжей - тегжейлі қарауға және талдауға мүмкіндік береді.

Жалпы, жауапкершілік құрылымы үш негізгі компоненттен тұрады: когнитивті, мотивациялық және мінез-құлық. Когнитивті компонент-бұл әлеуметтік жауапкершіліктің мәні туралы, осы сапа жүзеге асырылатын мінез-құлық нормалары туралы Жеке білім жүйесі. Мотивациялық компонент әлеуметтік жауапты мінез-құлық мотивтерінің иерархиясын қамтиды. Мінез-құлық компоненті әлеуметтік жауапты мінез-құлық нормаларына сәйкес келетін белгілі бір мінез-құлықты таңдау және жүзеге асыруда көрінеді. Жауапкершілік ұғымы субъектінің болуын болжайды және объектіні көрсетуді талап етеді. Субъект-элемен өзара әрекеттесетін нақты тұлға. Объект-бұл субъект жауап беретін нәрсе.,

Өз дамуында жауапкершілік келесі кезеңдерден өтеді:

1) өз мінез-құлқының басқаларға, қоғамға және өзіне салдарын болжау, жауапкершілікті жеке тұлғаның сапасы ретінде өзектендіру;

2) тараптан ескертулерсіз міндеттердің орындалуын қамтамасыз ететін өзін-өзі бақылау және өзін-өзі түсіну;

3) өзін-өзі есеп беру және өзін-өзі бағалау, ар-ожданға өкіну немесе қорытындылау кезінде қанағаттану түрінде көрінеді;

4) шешімдер қабылдауда және міндеттер мен борышты орындауда бастамашылық пен дербестіктің көрінісі.

Әскери-кәсіби әлеуметтену әр түрлі уақыт аралығында оның көрсеткіштері өзгерістерінің түрлі бағыттылығымен сипатталады: кейбір көрсеткіштердің өсуі басқалардың құлдырауымен бірге жүреді. Әскери жоғары оқу орындарындағы әскери-кәсіби әлеуметтенудің соңғы кезеңінде ғана жауапкершілік құрылымы тұрақтылық пен тығыз интеграция сипатына ие болады.

Сөйтіп, біздің зерттеуімізде психология ғылымда қалыптасқан жауапкершілік ұғымдарына теориялық талдау жасалды. Жауапкершілік тұлғаның нақты құбылысы ретінде адамның мінез-құлқын реттеу және өзін-өзі реттеу жүйесінде көрінеді. Осы зерттеулердің нәтижелерін талдау жауапкершілік адамның ажырамас қасиеті екенін көрсетеді. Зерттелінетін нысанға байланысты жауапкершілік тұлғаның жүйелік сапасы ретінде ортақ тұстары да, ерекше белгілері де бар психологиялық құбылыс болып шықты.

Әдебиеттер

1. Алехин, И. А. Методология формирования профессиональной ответственности курсантов современных военных вузов / И. А. Алехин // Мир образования - образование в мире. - 2017. - № 2 (66). - С. 39-47.
2. Военная психология : методология, теория, практика / Р. А. Абдурахманов [и др.] - Москва : Военный университет, 2001. - 294 с.
3. Прядеин, В. П. Ответственность как системное качество личности : учебное пособие / В. П. Прядеин. - Екатеринбург : Уральский государственный педагогический университет, 2001. - 209 с.
4. Шевцова, С. В. Формирование профессиональной ответственности у курсантов военных вузов: история, методология, зарубежный опыт : монография / С. В. Шевцова. - Москва : ВУ, 2014. - 207 с.

ОРТА ЖАСТАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ ӘЛ-АУҚАТЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Алиханова М.У., Садыкова Н.М.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақала орта жастағы әйелдердің әл-ауқатының психологиялық ерекшеліктеріне арналған. Берілген мақалада орта жастағы әйелдер әл-ауқатының психологиялық ерекшеліктері қарастырылған. Көптеген зерттеулердің нәтижесіне сәйкес орта жастағы әйелдердің психологиялық әл-ауқаты екі факторға, атап айтсақ, ата-анамен қарым-қатынас және ерлі-зайыптылық ара-қатынасқа байланысты екендігі белгілі.

Кілтті сөздер: психологиялық әл-ауқат, орта жастағы әйелдер, неке мәртебесі, ажырасу, ата-ана отбасынан бөліну, қайта некеге тұру, некеге қанағаттану, өмірге қанағаттану.

Данная статья посвящена психологическим особенностям самочувствия женщин среднего возраста. Согласно результатам многих исследований установлено, что психологическое благополучие женщин среднего возраста зависит от двух факторов, а именно отношений с родителями и супружеских отношений.

Ключевые слова: психологическое благополучие, женщины среднего возраста, семейное положение, развод, отделение от родительской семьи, повторный брак, удовлетворенность браком, удовлетворенность жизнью.

This article is devoted to the psychological characteristics of the well-being of middle-aged women. This article discusses the psychological characteristics of the well-being of middle-aged women. As a result of many studies, it is known that the psychological well-being of middle-aged women depends on two factors, namely relationships with parents and marital relationships.

Keywords: psychological well-being, middle-aged women, marital status, divorce, separation from the parental family, remarriage, marriage satisfaction, life satisfaction.

Еліміздің қоғамы мен ғылымында соңғы онжылдықта отбасы институтының әлсіреуі, оның дағдарысы қызу талқыланып келеді. Отбасы институтының дәл осылай ыдырауының басты себептері ретінде еліміздегі ажырасу санының жыл санап өсуі және тәжірибеде «азаматтық неке» деп аталатын жаңа терминнің кең таралуы келтірілген. Аталған кемшіліктер мен қиындықтарға қарамастан отбасы, неке қатынастары әлемдік деңгейдегі маңызды институт болып қала бермек. Алайда, отбасы институтының маңызын түсіну үшін субъективті нысандағы психологиялық әл-ауқатты зерттеу өте қажетті, сол арқылы неке мәртебесі әртүрлі адамдардың психологиялық ерекшеліктері мен мәселелерін зерттеуге мүмкіндік туады.

Психологиялық әл-ауқатты зерттеу барысында орта жастағы адамдарды, әсіресе әйел адамдарды зерттеген өте орынды. Осы уақытқа дейін жүргізіліп келе жатқан зерттеулер нәтижесінде орта жастағы әйелдер әл-ауқатының психологиялық ерекшеліктері әр түрлі факторларға, атап айтсақ, олардың неке мәртебесіне, ата-анасымен қарым-қатынасына тікелей байланысты екендігі анықталды. Сонымен бірге, орта жастағы әйелдердің әл-ауқаты еліміздегі экономикалық, әлеуметтік жағдайларға да байланысты деген пікірлер жетерлік. Тиісінше, бұл зерттеудің мақсаты – қазіргі таңдағы орта жастағы әйелдер әл-ауқатының психологиялық ерекшеліктері мен мәселелерін анықтау болып отыр.

Орта жастағы әйелдердің әл-ауқаты – көптеген факторлар негізінде қалыптасатын адамның жағдайы. Ең бірінші кезекте орта жастағы әйелдердің әл-ауқатына әсер етуші фактор – ата-анадан бөліну (сепарация). Осы уақытқа дейін жүргізіліп келе жатқан зерттеулердің көпшілік бөлігінде ата-анадан салыстырмалы түрде ерте бөлінген адамдардың жауапкершілігі жоғары және өзіне сенімді болатындығы анықталды. Осы қасиеттер негізінде адам қоршаған ортаға, еңбекке бейім болып келеді, сол арқылы орта жаста әл-ауқатының тұрақты әрі жоғары деңгейде болуына көптеген мүмкіндіктер пайда болады. Сонымен бірге, сепарация процесі орта жасқа дейін өте баяу жүріп келе жатқан әйел адамдардың әл-ауқаты біршама төмен, өйткені олар өздеріне жауапкершілік алуға қорқады, өз күштері мен мүмкіндіктеріне сенбейді және үнемі басқалардан көмек күтіп тұрады.

Екінші кезекте орта жастағы әйелдердің әл-ауқатына әсер етуші фактор – ерлі-зайыптылық қарым-қатынас және неке мәртебесі болып отыр. Орта жастағы әйелдердің неке мәртебесі үш сипатта, яғни, некеде, ажырасқан және мүлдем тұрмыс құрмаған болып келеді. Зерттеу негізінде бірінші және екінші неке мәртебесіндегі орта жастағы әйелдердің психологиялық әл-ауқат деңгейі шамамен бірдей дәрежеде, алайда, үшінші неке мәртебесіндегі әйелдерде бұл көрсеткіш белгіленген норманың жоғары шегінде. Сонымен бірге, жеке өсу шкаласы бойынша өсу тенденциясы да байқалды, бірақ, үшінші неке мәртебесіндегі орта жастағы әйелдерде басқалармен салыстырғанда бұл көрсеткіш тағы да жоғары. Одан бөлек, орта жастағы ажырасқан әйелдер әл-ауқатының психологиялық ерекшеліктері бастапқы топтармен салыстырғанда біршама өзгеше, олар өмірді шынайы қабылдайды, нақты не болып жатқандығын түсінеді әрі толық көре алады, өз қателіктерінен сабақ алып, алдыңғы орын алған оқиғалардан тәжірибе жинайды. Алайда, жеке өсу, даму сияқты бағыттары біршама төмен, яғни, олар өмірге қанағаттанудан гөрі оны жалпы қабылдауға тырысады. Ал, орта жастағы мүлдем тұрмыс құрмаған әйелдер әл-ауқатының психологиялық деңгейі қазіргі таңда некеде тұрған әйелдерге қарағанда өте төмен. Зерттеулер нәтижесінде некенің кез келген адамға сенімділік беріп, өзін-өзі қабылдауға мүмкіндік беретіні анықталды. Бұл топтағы әйелдер сыртқы ортаға өздерін мықты, бақытты қылып көрсеткісі келсе де, олардың психологиялық әл-ауқаты жағдайдың шын мәнінде олай емес екендігін дәлелдейді, өйткені олардың түпкі жан-дүниесінде жалғыздық, өз-өзіне деген сенімсіздік секілді қасиеттер жатады. Осылайша, некеге тұру деп аталатын қарапайым фактордың әйелдердің психологиялық әл-ауқатына әсер ететіндігін көруге болады, тиісінше некенің болмауы, жалғызбастылық психологиялық әл-ауқатқа теріс әсерін береді.

Орта жастағы әйелдер әл-ауқатының психологиялық ерекшеліктері қарым-қатынастың сапасына қарамастан олардың неке мәртебесімен тікелей байланысты екендігі анықталған. Олардың неке мәртебесі тұрмыс құрған, ажырасқан және мүлдем тұрмыс құрмаған әйелдер ретінде көрініс табады. Орта жастағы некеде тұрған әйелдер дәл осындай орта жастағы мүлдем неке құрмаған әйелдерге қарағанда өз өмірлеріне қанағаттанарлық деңгейде, ал орта жастағы ажырасқан әйелдер психологиялық әл-ауқат деңгейі бойынша аралық дәрежеде екендігі зерттелген. Сонымен бірге, үшінші некедегі әйелдердің психологиялық әл-ауқаты бірінші, екінші некедегі орта жасты әйелдерге қарағанда біршама жоғары болатындығы және мүлдем тұрмыс құрмаған әйелдер некедегі әйелдерге қарағанда ата-анасынан аз бөлінетіндігі (сепарация) анықталды. Тұтастай алғанда, орта жастағы әйелдер әл-ауқатының психологиялық ерекшеліктері мен мәселелері олардың неке және ата-ана қарым-қатынастарымен, сонымен бірге отбасындағы әлеуметтік жағдайларға да тікелей байланысты болды.

Қорытындылай келе, орта жастағы әйелдер әл-ауқатының психологиялық ерекшеліктері ерлі-зайыптылық және ата-анамен қарым-қатынасқа, әлеуметтік жағдайларға тікелей байланысты. Бұл факторлардың барлығы бір-бірін жалғастырушы, байланыстырушы элементтер ретінде қызмет атқарады. Яғни, аталып өткен үш фактор өз уақытында әрі қанағаттанарлық деңгейде орындалса, орта жастағы әйелдердің де әл-ауқат жағдайлары қалыпты әрі жоғары болады.

Әдебиеттер

1. Отбасы Мазмұндама, Samga. – 2020, 184 б.
2. Батюта М.Б., Пепеляева С.В. (2015) Исследование жизненных смыслов и ценностных ориентаций зрелых людей. Современные проблемы науки и образования, 1-1. С. 1550.
3. Прохоренко Ю.И. (2017) Институт брака: проблемы трансформации. Ученые заметки ТОГУ, Т. 8, С. 334-338.
4. Gove, W. R., Style, C. B., & Hughes, M. (1990). The effect of marriage on the well-being of adults: A theoretical analysis. Journal of Family Issues, 11(1), 4–35.
5. Hoffman J.A. (1984) Psychological separation of late adolescents from their parents. Journal of Counseling Psychology, 31, 170–178.

ЖАСӨСПІМДІК ЖАСТАҒЫ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ КҮЙЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аскарова Ж.К., Садыкова Н.М.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы, Қазақстан*

Мақалада жасөспірімдік жастағы мектеп оқушыларының психикалық ерекшеліктері қарастырылған. Жасөспірімдік жастағы негізгі тұлғалық өзгерістер сипатталған. Жасөспірімдік жастағы (14-15 жас) мектеп оқушыларының психикалық күйлерін зерттеу нәтижелері берілген. Жағымсыз психикалық күйлерді (мазасыздық, фрустрация, агрессивтілік, ригидтілік) коррекциялау жолдары баяндалған.

Кілт сөздер: жасөспірімдік жас, жасөспірімдер, жасөспірімдік жастағы мектеп оқушылары, психикалық ерекшеліктер, психикалық күйлер, мазасыздық, фрустрация, агрессивтілік, ригидтілік.

В статье рассматриваются психические особенности школьников подросткового возраста. Описаны основные изменения личности в подростковом возрасте. Приведены результаты исследования психических состояний школьников подросткового возраста (14-15 лет). Описаны способы коррекции негативных психических состояний (тревоги, фрустрации, агрессивности, ригидности).

Ключевые слова: подростковый возраст, подростки, школьники подросткового возраста, психические особенности, психические состояния, тревожность, фрустрация, агрессивность, ригидность.

The article describes the mental characteristics of teenage school students. The main personality changes in teenage years are mentioned. The results of a study of the mental states of teenage school students (14-15 years old) are presented. Methods for correcting negative mental states (anxiety, frustration, aggressiveness, rigidity) are described.

Key words: teenage years, teenagers, teenage school students, mental characteristics, mental states, anxiety, frustration, aggressiveness, rigidity.

Кіріспе

Адамның өмірлік даму кезеңдері арасында дағдарыстар мен қарама-қайшылықтарға толы, өтпелі, өзгермелі кезеңдердің бірі – жасөспірімдік шақ. Осы кезеңде орын алған кез-келген оқиға, құбылыс, жайт күшті эмоционалды қарқынмен өтеді, жасөспірімнің психикалық күйіне, әлемге деген көзқарасына, тұлғааралық қарым-қатынастарына орасан зор әсер етеді.

Қазіргі таңдағы заманауи жалпы білім беру жүйесі күрделі болуымен ерекшеленеді және ол білім алушылардың психикалық күйлеріне ықпал етеді. Осының салдарынан оларда мазасыздық, агрессивтілік, психоэмоционалды күйзеліс деңгейлері жоғарылайды, денсаулықтары нашарлайды, көңіл-күйі, танымдық белсенділігі төмендейді. Әсіресе, жыныстық жетілу процесі қарқынды түрде өтіп жатқан жасөспірімдерде бұл ықпал аса айқын көрінеді. Өзінің психофизиологиялық мүмкіндіктері мен мектеп қоятын талаптардың арасындағы сәйкессіздік жасөспірімдердің басым бөлігіне тән.

Негізгі бөлім

Жасөспірімдік шақ әртүрлі эмоционалды толқуларға, қиындықтарға, дағдарыстарға бай кезең болып табылады. Бұл кезеңде мінез-құлықтың тұрақты формалары, мінездің ерекшеліктері, эмоционалды жауап берудің үйреншікті жолдары қалыптасады және тұрақталады. Жасөспірімдік шақ алғашқы жетістіктер мен жеңістердің пайда болатын, білім мен дағдылардың қарқынды және белсенді жинақталатын уақыты. Сонымен қатар, өзіндік «Меннің» қалыптасуы, жаңа әлеуметтік ұстанымдарға ие болу да осы кезеңде жүзеге асады.

Жасөспірімдік шақтағы ерекше белгілердің бірі - тұлғалық тұрақсыздық. Мысалы, Л.С.Выготский жасөспірім тұлғасының құрылымында тұрақты, түпкілікті, өзгермейтін ештеңе жоқ екенін атап көрсеткен. [1] Сондықтан, екінші жағынан, бұл уақыт балалық дүниетанымның жоғалуы да, алаңдаушылық пен жоғары дәрежедегі психологиялық жайсыздық та тән кезең екенін естен шығармауымыз қажет. Осы себепті, жасөспірімдік шақ мазасыздық пен психоэмоционалды күйзеліс деңгейлері тұрғысынан аса критикалық кезең болып табылады. 12-14 жас аралығындағы жасөспірімдерде басқа ешбір жаста байқалмайтын жоғары мазасыздық деңгейі көрінеді, ал эмоциялардың басым бөлігі жағымсыз болады.

Бұл көрсеткіштердің жоғары деңгейі психосоматикалық ауытқулардың, невроздардың, интеллектуалдық қызметтегі қиындықтардың, оқудағы сәтсіздіктердің және қарым-қатынастағы қиындықтардың дамуына ықпал етеді. Бұл кезеңде, Х.Ремшмидт атап өткендей, түбегейлі соматикалық өзгерістер, көптеген психикалық өзгерістер, қоғаммен және оның институттарымен (отбасы, мектеп, т.б.) күшті қақтығыстар, түсініспеушіліктер орын алады. [2, б. 115-117]

Жағымсыз психоэмоционалды күйлерді диагностикалау күйзеліске бейім жасөспірімдік жастағы мектеп оқушыларын дер кезінде анықтау, оларға өзін-өзі реттеу мен релаксацияның қажетті дағдыларын үйрету үшін қажет.

Мен жүргізген зерттеудің мақсаты жасөспірімдік жастағы мектеп оқушыларының психикалық күйлерінің ерекшеліктерін анықтау болды.

Зерттеу Алматы қаласы білім басқармасының «Ә.Шәріпов атындағы №16 жалпы білім беретін мектеп» коммуналдық мемлекеттік мекемесі базасында жүзеге асырылды. Зерттеу 14-15 жастағы 53 жасөспірімге жүргізілді (27 ұл бала және 26 қыз бала).

Жасөспірімдік жастағы мектеп оқушыларының психикалық күйлерін зерттеу үшін Г.Айзенктің «Психикалық күйлердің өзін-өзі бағалау әдістемесі» қолданылды.

«Психикалық күйлердің өзін-өзі бағалау әдістемесі» Г.Айзенк XX ғасырдың 60-80 жылдары жасаған тұлғалық сауалнамаларының бірі болып табылады. Г.Айзенктің сауалнамалары оның тұлғаны зерттеуге жаңа типологиялық көзқарасты әзірлеуі негізінде жасалған. Г.Айзенк әдістемелерін әзірлеуде К.Юнг, Р.Вудвортс, И.П. Павлов, Э.Кречмер,

басқа да атақты психологтар, психиатрлар, физиологтардың теоретикалық көзқарастарын және өзінің де ауқымды эксперименттік зерттеулерінің деректерін пайдаланды. Г.Айзенктің тұлғалық сауалнамалары жеткілікті жоғары валидтілік және сенімділік коэффициенттеріне ие және практикалық психодиагностикада кеңінен қолданылады. [3, б. 211]

«Психикалық күйлердің өзін-өзі бағалау әдістемесі» арқылы жасөспірімдік жастағы мектеп оқушыларының мазасыздық, фрустрация, агрессивтілік, ригидтілік сияқты психикалық күйлерінің деңгейлерін анықтадым.

Зерттеу нәтижелері бойынша 14-15 жастағы 53 мектеп оқушыларының 37-сінде, яғни 70 %-ында зерттелініп отырған психикалық күйлердің жоғары деңгейлері анықталды. Олар жағдайлардың жағымсыз эмоционалды тәжірибелерімен сипатталады.

Нақтырақ айтатын болсақ, 9 % -ында мазасыздықтың, 19 %-ында фрустрацияның, 19 % -ында агрессивтіліктің, 23 % -ында ригидтіліктің жоғары деңгейлері анықталды.

Мектептегі ересектермен қарым-қатынастың жалпы жағымсыз эмоционалды фоны жасөспірімнің оқудағы жетістігін төмендетеді және оның табысқа, жоғары нәтижеге жетуге деген қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік бермейді.

Осылайша, зерттеу нәтижелері бойынша жасөспірімдердегі психикалық күйлердің жағымсыз көріністерін байқауға болады. Соның салдарынан бұл жағдайды түзету және реттеу қажеттілігі туындайды.

Анықталған психикалық күйлердің жоғарғы деңгейлерімен релаксациялық жаттығулар, арт-терапия, визуализация, өзін-өзі реттеу техникалары, әлеуметтік психологиялық тренингтер арқылы коррекциялық жұмыс жүргізуге болады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, жасөспірімдік жас адам өміріндегі өтпелі кезең бола отырып, психикалық күйлердің тұрақсыздығымен ерекшеленеді. Білім беру мекемелерінде жасөспірімдердің психикалық ерекшеліктерін ескере отырып жұмыс жасау қажеттілігі ешқашан өзектілігін жоғалтқан емес. Сонымен қатар, жағымсыз психикалық күйлерді анықтауға бағытталған диагностикалық шараларды жиі өткізу де аса маңызды. Жасөспірімдерде анықталған мазасыздық, фрустрация, агрессивтілік, ригидтілік деңгейлерін төмендету үшін олардың өмірінің барлық аспектілерін қамтитын күрделі, жүйелі психологиялық түзету қажет.

Әдебиеттер

1. Выготский Л. С. Психология развития человека. - М.: Смысл; Эксмо, 2004.
2. Алферов А.П. Психология развития школьников. - Ростов н/Д.: Феникс, 2000. - 383 с.
3. Методики диагностики эмоциональной сферы: психологический практикум / сост. О.В. Барканова. - серия: Библиотека актуальной психологии. – Вып.2. – Красноярск: Литера-принт, 2009. – 237 с.

ОТБАСЫЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС СТИЛІНІҢ ЖАСӨСПІРІМНІҢ ӨЗІНДІК БАҒАЛАУЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕРІ

Кенжебайқызы Д., Болтаева А.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада отбасылық қарым-қатынас стилдерінің жасөспірімдердің өзіндік бағалауының қалыптасуына әсері қарастырылады.

Кілт сөздер: отбасы, қарым-қатынас стильдер, өзін-өзі бағалау.

В данной статье рассматривается влияние стилей семейного общения на формирование самооценки подростков.

Ключевые слова: семья, стили общения, самооценка.

This article examines the influence of family communication styles on the formation of adolescent self-esteem.

Keywords: family, communication styles, self –esteem.

Бүгінгі таңда жасөспірімдердің ата-анасымен қарым-қатынасының ерекшеліктерін зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Жасөспірімдердің күнделікті дамуы мен қоршаған ортаны тануына, өзара тілдесіп қарым-қатынас жасаудың қаншалықты әсер ететіндігін жете түсінуге болады.

Қарым-қатынас адамзат үшін әр түрлі деңгейде, әртүрлі кезеңде қалыптастыруды қажет ететін құбылыс. Жеке адам қарым-қатынас процесінде ұқсау, мысалы, өнеге алу, үйрену, еліктеу арқылы қоғамдық және жеке сананы, эмоцияны, сезімді, мінез-құлық нормаларын көрсетудің формаларын меңгереді. Сонымен бірге, жасөспірім шақта ата-ана мен жасөспірім арасында бірін-бірі түсінбеу көптен-көп кездесіп жатады. Өйткені, осы шақта жасөспірімнің физиологиялық жетілуіне байланысты, оның тұлғасында психологиялық ерекшеліктер пайда бола бастайды.

Қазіргі таңда, жасөспірімдердің отбасындағы ата-анасымен қарым-қатынасы ерекшеліктері бірқатар ғалымдар мен психолог мамандар тарапынан зерттеліп жүргенін көруге болады. Мысалы, К.Н. Поливанова [1] психологияға дамудың дағдарыстық кезеңі ретіндегі жасөспірімдік шақ туралы ұғым енгізеді. Жасөспірімлік шақтың дағдарыстық, жағымсыз құбылыстарын берілген кезеңнің онтогенездегі өтпелілігімен, аралық кезең болуымен байланыстырды. Ол жасөспірімдік шақтағы даму үдерістерінің биологиялық шарттылығы туралы түсінікті негізге алған. Сонымен қатар, Г.А. Цукерман, Л.С.Выготский, Д.Б. Эльконин атты ғалымдар зерттеген. М.И. Лисина зерттеуіне сүйенсек, жасөспірімдер 14 -15 жасқа өткенде ата-аналарына деген қарым-қатынасы өзгере бастайды. Көбіне агрессиялық мінез-құлық пайда болады, ата-аналарының сөзіне құлақ аспау көптеп білінеді деген қорытынды жасаған болатын.

Отбасы тәрбие стилінің жасөспірім дамуына әсері әлеуметтік қауіпсіздік немесе қорғансыздық сезімі, мейірімділік немесе қатыгездік, гиперактивтілік және т.б. әсері болуы мүмкін. Жалпы отбасындағы қарым-қатынас стилдерін төмендегідей топтастыруға болады:

1. Демократиялық стиль – жасөспірім мен ата-ана арасындағы қарым-қатынаста вербалды қатынастың жоғары болуы; жасөспірімнің отбасылық мәселелерге араласып, өз ойын білдіруі мен оны үлкендердің ескеруі; қажет болған жағдайда ата-ананың көмекке келуге дайын болуы және жасөспірімнің өз бетімен жетістікке жететіндігіне деген сенім; жасөспірімді қарастырған кезде, өзіндік субъективтілікті шектеу. Демократиялық стильдегі отбасында тәрбиеленген жасөспірімдер көшбасшылыққа деген қабілеттілік пен агрессивтілік, басқа жасөспірімдерді бақылауға деген құштарлықпен сипатталады, бірақ ол жасөспірімдердің өздері сырттай бақылауға әрең көнеді. Ол жасөспірімдер дене дамуы тұрғысынан жақсы дамыған және өз қатарластарымен тез тіл табысып кететіндігімен ерекшеленеді.

2. Бақылаушы стиль – жасөспірімнің іс-қимылына шектеу қою; жасөспірімге шектеу сөзінің мағынасын айқындап түсіндіру; тәртіп мәселесі бойынша ата-ана мен жасөспірім арасында келіспеушіліктің болмауы. Тәрбиенің бақылаушы стилі түрінде жасөспірімдер тәртіпті, ұғымтал, қорқақ, өз мақсаттарына жетуде табандылық көрсетпейді, агрессивті емес. Тәрбиенің аралас түрінде жасөспірімдер ұғымтал, тәртіпті, эмоционалды сезімталдық, агрессивті емес, жаңа нәрсені білуге деген қызығушылықтың болмауы, ойлаудың бірегейлігі, ой ұшқырлығының жұтаңдығы.

3. Авторитарлық стиль — жасөспірімдер мен ата-ана арасында қарым-қатынас мүлде жоқ, оны қатал тәртіп пен ережелер алмастырады. Ата-аналар көбінесе бұйрық беріп, оның нақты орындалатынына, талқыланбайтынына сенімді болады. Мұндай отбасыларда жасөспірімдердің оқшау, тұйық, қорқақ, жалтақ болатыны заңды. Бойжеткен шаққа дейін қыз жасөспірімдер әдетте пассивті және бағынышты болып өседі. Ұл жасөспірімдер керісінше, басқаруға келмейтін агрессивті, шектеу қоятын талаптарға бірден қарсы шығатын қызу қанды болып өседі.

4. Либералды стиль — жасөспірімдермен қарым-қатынастағы ашықтық. Ата-аналар жасөспірімдердің іс- әрекетіне тиым салмайды десек те болады. Ата-ана тарапынан аздаған басқару жүргізіліп, жасөспірімдерға толық еркіндік берілген. Ешқандай шектеу қоймау құлықсыздық пен агрессивтілікке алып келеді, жасөспірімдер адамдардың көзінше өздерін көбінесе дұрыс ұстамайды, өздерінің қабілетсіздіктерін алға тартып, импульсивті болып келеді. Отбасындағы жағдай жақсы болса, мұндай отбасында тәрбиеленген жасөспірімдер белсенді, сенімді шығармашыл тұлға болып өседі. Егер де жасалған бассыздыққа ата-ана тарапынан ашық түрде қарсылық болса, жасөспірімнің ең бұзық ойларын жүзеге асыруына ешнәрсе кедергі болмайды.

5. Оқшаулану стилі— ата-аналар өздерінің ашық немесе жасырын іс-әрекеттерімен жасөспірімді қабылдамауын көрсетеді. Мысалы, ата-ананың жасөспірімнің дүниеге келуін немесе қыз жасөспірім болғанын қалап, ұл жасөспірімнің дүниеге келуін қаламауы. Жасөспірім басынан бастап ата-ананың қалауына сәйкес келмейді. Кей жағдайда жасөспірім ата-ананың қалауымен дүниеге келіп, оны мұқият қарап, оны бағып-қағады, бірақ та оның ата-анасымен рухани байланысы жоқ. Мұндай отбасындағы жасөспірімдер агрессивті немесе, тұйық, жасқаншақ, ренжігіш болып келеді. Мұндай қабылдамаушылық жасөспірімде наразылық сезімін тудырады. Оның әсіресе үлкендермен қарым- қатынастағы мінез-құлқында тұрақсыздық, негативтілік байқалады.

6. Индифферентті стиль — ата-аналар жасөспірімдерға ешқандай шектеу қоймайды, оларға немқұрайлылықпен қарайды, қарым-қатынасқа түспейді. Көбінесе олардың өз мәселелерімен бастары қатып, жасөспірімдерын тәрбиелеуге уақыты болмайды. Егер ата-ананың немқұрайлылығы өшпенділікке үйлессе, жасөспірім бейсоциалды қылықтарға бейімділік танытуы мүмкін.

7. Гиперсоциалды стиль — ата-аналар «үлгілі» тәрбиелеуде барлық нұсқауларды тәптіштеп орындауға ұмтылады. Мұндай отбасындағы жасөспірімдер өте тәрбиелі және ұқыпты болып келеді. Олар үнемі өздерінің эмоцияларын және қалауларын тежеуге мәжбүр болады. Осындай тәрбиелеу нәтижесі қатты қарсылыққа, жасөспірімнің өзін агрессивті ұстауына, кейде аутоагрессияға алып келеді.

8. Эгоцентрикалық стилі -отбасындағы жалғыз немесе зарығып көрген жасөспірімде көбінесе өзін өте бағалы адам деп санау пікірі қалыптасады. Ол ата-ананың табынушысына және «өмірінің мағынасына» айналады. Сонымен қатар, оның айналасындағылардың қызығушылықтары назардан тыс қалып, жасөспірімнің жолында құрбандық болады. Нәтижесінде ол жасөспірім басқалардың ой-пікірімен санаспайды, назарға алмайды, ешқандай шектеуді қабылдамайды, кез-келген шектеуді агрессивті түрде қабылдайтын болады. Мұндай жасөспірім кертартпа, тұрақсыз, мазасыз болып өседі.

9. Беделдік стиль — жасөспірімнің үйлесімді тұлғасын дамытудағы ең тиімді, әрі жақсы тәрбиелеу стилі. Ата-аналар жасөспірімдерінің өсіп келе жатқан дербестігін қабылдап, қолдайды. Белгіленген тәртіп бойынша жасөспірімдермен ашық түрде өздерінің талаптарын талқылайды, шешімдерін саналы деңгейге дейін өзгерте алады. Мұндай отбасындағы жасөспірімдер өте жақсы бейімделген, өздеріне сенімді, оларда өзін- өзі бақылауы және әлеуметтік дағдылары қалыптасқан, олар мектепте жақсы оқиды және өз-өздерін жоғары бағалайды. Қарастырылған ата-аналық қарым-қатынас түрлері жасөспірімнің әлеуметтік бейімделуіне көп ықпал етеді.

Отбасылық жағымды қарым-қатынас стилі орнаған отбасыларда жасөспірімдермен бірігіп жұмыс жасау, ол махаббат, құрмет және отбасының басқа мүшелері сияқты оларға деген талаптармен теңестірілуі анық байқалады. Отбасы, басқа әлеуметтік институттар сияқты, дәстүрлерді жасап шығару арқылы, нақты іс- әрекет үлгілерін қайталай отыра өмір сүреді, оларсыз отбасының өзіндік дамуы мүмкін емес.

Жасөспірімдік шақта кейбір ата-аналар жасөспірімдерінің мінездері тым ауыр, агрессивті болып кеткеніне шағымданады. Жасөспірімдерде “мен өзім білем, өзім шешім қабылдаймын”- деген сөздерді де көп айтып жатады. Жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас тең емес. Көптеген ата-аналар өз жасөспірімдерын басқаруға

үйреніп, жасөспірімдерінің өз ойы пайда болып, ата-аналарының сөзіне қарсы шыға бастағанда, ата-аналарының бойсұнуы қиындай түседі. Бұндағы, ата-аналарының үлкен қателігіне жасөспірімдерін өздеріне бағындырып ұстағысы келетінінде екенін көрсетеді.

Жалпы алғанда, ата-ана мен жасөспірімдік шақтағы жасөспірім арасыдағы қарым-қатынаста конфликті жағдайдар көбіне ата-анасының шектен тыс бақылауы мен сабағының нашарлауынан, дос тандаудағы ата-анасының қарсы келуінен болып тұрады. Ата-ананың шектен тыс жасөспірімге авторитарлы тәрби беруі- жасөспірімнің ары қарай психологиялық және әлеуметтік жетілуіне кедергісін келтіреді. Ал, егерде жасөспірімге тым қатыгездік танытып не болмаса көңіл бөлінбесе, жасөспірімдік шақта оның бәрі жасөспірімге ауыр тиеді. Ол өзін артық сезінуі немесе өзін тек жамандық алып келемін деген ой қалыптасу мүмкін.

Жасөспірім шақта өзін бағалау ең алдымен, адамға басқалардың беретін бағасына қарай қалыптасады. Адам өзін айналасындағылар қалай бағалайтынына қарай өзін-өзі бағалауға бейім келеді. Өзіндік бағалау тұлғаның өзіне ғана тән жеке құндылығы. Яғни өзіндік бағалау дегеніміз адамның өзін-өзі құрметтеу сезімінің дамуы, жеке құндылығын сезу. Өзін-өзі бағалау ойлауға, еске сақтауға, мінез-құлықтың қалыптасуына, өзге білік пен дағдылардың жетілуіне ықпал етеді. Ол адамның қажеттіліктері мен өзіндік санасына, кәсіптік тұрғыда өзін-өзі айқындауына, тәрбие үрдісі мен мақсатарына, оның нәтижелеріне, әлеуметтік және эмоционалдық жағдайында, адамның өз-өзіне және өзге жандарға қатынасына әсер етеді. Өзіндік бағалау өз әрекетін бағалауда маңызды роль атқарады, онсыз өмірде өзін анықтау мүмкін емес. Нақты бағалау адамға рухани қанағат пен адамгершілік қасиеттеріне қолдау көрсетеді. Жасөспірімнің өзіндік бағалауының қалыптасуының алғы шарты ретінде сенім, құрмет, түсіністік, махаббат – жасөспірімдермен қарым-қатынаста басты назарда болу керек.

Ата- ана мен жасөспірім арасындағы қарым-қатынастағы қиын мәселенің бірі - ата-анасы жасөспірімнің ішкі жан дүниесін түсінбеуі де осы отбасылық қарым-қатынас жағымды стилдерінің жетіспеушілігінен болады. Дәл осы жасөспірімдік шақта ата-ана мен жасөспірім арасында жаңжалдар туындайды. Бұл жас кезеңінде - ата-анаға да, жасөспірімге да оңай тимейді. Ата-аналар мен жасөспірімдер арасында туындайтын шиеленіс-ересектердің жасөспіріммен қарым-қатынас дұрыс орната алмауынан болып тұрады. Бұл сұрақ алғаш рет жасөспірім кезеңінде байыпты түрде туындайды және ата-аналар мен жасөспірімдер арасында қақтығыстар болуына алып келеді. Сондықтан да қазіргі ақпараттар ғасырында да ата-ана мен жасөспірім арасындағы қарым- қатынас қазіргі таңда психологияда аса көңіл бөлерлік жағдай болып отыр.

Әдебиеттер

1. Поливанова К.Н. Психологическое содержание подросткового возраста // Вопр.психол.1996. №1.
2. Цукерман Г.А. Психология саморазвития: задача для подростков и их педагогов.- М.,1990.
3. Эльконин Б.Д. Введение в психологию развития.-М, 1994.
4. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка.-М, 1996.
5. Жұбаназарова Н.С. Жас ерекшелік психологиясы: оқу құралы.- Қазақ университеті, 2013.

СМАРТФОНҒА ТӘУЛДІЛІК АДАМНЫҢ СУБЪЕКТИВТІ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛ АУҚАТ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС: ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ

Лимашева Л.А., Бердибаева С.К.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Ұялы телефондар бізбен үнемі бірге жүретін ең таңдаулы цифрлық құрылғылардың бір болып табылады. Смартфондарды қолдану ыңғайлы, бірақ олар көптеген адамдарға «номофобия» деп аталатын тәуелділікке алып келеді, бұл құрылғыны шамадан тыс пайдаланудан туындайды. Смартфонға үнемі назар

аударып пайдаланушылар толыққанды оқып, жұмысты ойластырылғандай нәтижелі орындап, басқалармен қарым-қатынас орнатып және тұтастай алғанда-толыққанды өмір сүруі мүмкін емес. Көптеген зерттеулер смартфонға тәуелділік өмірдің көптеген маңызды аспектілеріне зиянды әсер ететінін көрсетеді. Мақаланың мақсаты – смартфонға тәуелділік пен адамның психологиялық және әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктер арасындағы байланыс туралы шетелдік зерттеулерге аналитикалық шолу жасау. Талдау үшін бастапқы деректер ретінде шетелдік зерттеулерді таңдау маңызды, теориялық және практикалық қызығушылық тудыратын эксперименталды түрде дәлелденген нәтижелердің ең көп санын көруге болады. Смартфондарға айтарлықтай жоғары тәуелділік жас буындағы пайдаланушыларға тән.

Кілт сөздер: смартфон, тәуелділік, номофобия, мазасыздық, депрессия, стресс, өзін өзі бақылау, әлеуметтік байланыстар, кибербуллинг.

Сотовые телефоны - одно из самых популярных цифровых устройств, которое мы регулярно используем. Смартфоны удобны, но они вызывают у многих привыкание, называемое «номофобией», которое вызвано чрезмерным использованием устройства. При постоянном внимании к смартфону пользователи не могут полноценно читать, выполнять работу продуктивно, как задумано, налаживать отношения с окружающими и в целом-жить полноценной жизнью. Многочисленные исследования показывают, что зависимость от смартфонов оказывает пагубное влияние на многие важные аспекты жизни. Цель статьи - провести аналитический обзор зарубежных исследований взаимосвязи между зависимостью от смартфона и психологическими и социально-психологическими особенностями человека. Выбор зарубежных исследований в качестве исходных данных для анализа важен, можно увидеть наибольшее количество экспериментально доказанных результатов, представляющих теоретический и практический интерес.

Ключевые слова: смартфон, зависимость, номофобия, тревога, депрессия, стресс, самоконтроль, социальные связи, киберзапугивание.

Cell phones are one of the most popular digital devices that we regularly accompany. Smartphones are convenient to use, but they are addictive for many, called "nomophobia", which is caused by excessive use of the device. With constant attention to the smartphone, users cannot fully read, perform work productively, as intended, establish relationships with others and, in general, live a full life. Numerous studies show that smartphone addiction has a detrimental effect on many important aspects of life. The purpose of the article is to conduct an analytical review of foreign studies of the relationship between smartphone addiction and psychological and socio-psychological characteristics of a person. The choice of foreign studies as initial data for analysis is important, you can see the largest number of experimentally proven results of theoretical and practical interest.

Keywords: smartphone, addiction, nomophobia, anxiety, depression, stress, self-control, social connections, cyberbullying.

Кіріспе. Ұялы телефондар-ең жақсы көретін, бізді үнемі сүйемелдейтін құрылғылардың бірі. Смартфон – байланыс, ойын-сауық және іскерлік көмекші үшін тамаша құрал. Ол қалтаға сыйып кететін толыққанды компьютерге айналды. Смартфондар ыңғайлы екені айқын. Бірақ олар көптеген адамдарда " номофобия "(ағылш. nomophobia, no mobile - phone phobia) - ұялы телефонсыз қалудан немесе одан алыс болудан қорқу: бұл адамда мазасыздық және тіпті дүрбелең күйі немесе басқа себептерден смартфонның қолында болмай қалудан қауіптенуі. Көптеген адамдар, әсіресе жасөспірімдер мен балалар бұл гаджетпен бір минутқа да ажырамайды. Олар өз өмірін смартфонсыз елестете алмайды және үнемі жанында ұстайды. Смартфонға үнемі назар аударудың арқасында мұндай смартфон қолданушылар толықтай жаңаны үйрене, жұмысты ойластыра және нәтижелі орындай алмайды, басқалармен қарым-қатынас орнату қыйындайды және тұтастай алғанда толыққанды өмір сүре алмайды. Жасөспірімдер арасында олардың физикалық және психологиялық денсаулығына зиян келтіретін смартфонға тәуелділіктің белең алуы ерекше алаңдатады.

Смартфонға тәуелділік - бұл жаңа құбылыс, ең көп таралған медициналық емес тәуелділіктердің бірі, ол өзінің бұқаралық сипаты бойынша Интернетке тәуелділік пен құмар ойындарды артта қалдырып, олармен қауіпті конгломерат құрады.

Смартфонға тәуелділіктің кері салдары осы тәуелділіктің құрбандарының психологиялық және мінез-құлық мәселелерін қамтуы мүмкін. Себептері мен салдарын түсіну бұл жаңа құбылыс көптеген жарияланымдардың тақырыбы болып табылады.

Шетелдік зерттеулерді аналитикалық шолуда смартфондарды шамадан тыс пайдаланудың физикалық және психикалық денсаулыққа кері әсерін көруге болады. Смартфонды шамадан тыс пайдалану өзін-өзі реттеудің төмендігін және өзін-өзі

бақылаудың нашарлығына әкелетінін болжайды. Смартфон арқылы шамадан тыс қарым-қатынас жасаудың салдарынан адамдар бір-біріне эмпатияны төмендетеді, бұл эмпатияның жоғалуына және басқалармен эмоционалдық байланысының нашарлауына әкеледі.

Смартфонға тәуелділіктің стресспен байланысы

I. O. Kim және S.H. Shin зерттеулері Сеулдегі орта мектептің 398 оқушысына жүргізілген.

Авторлар жүргізген иерархиялық регрессиялық талдау академиялық стресс пен смартфонға тәуелділік арасындағы айтарлықтай оң байланыстарды анықтады (Kim, Shin, 2016). Зерттеуде M.Y. Sim бірге автор стресстің әсер ету мүмкіндігі тексерді Оңтүстік Кореядағы колледждер арасында депрессия және өзіндік тиімділік арқылы смартфонға тәуелділік анықтау жүрді. Зерттеуден келесі нәтижелер алынды: стресс ол туындаған депрессия және өзіндік тиімділіктің төмендеуі арқылы смартфонға тәуелділікке айтарлықтай екі есе жанама әсер етеді. Сонымен қатар, жоғары стресс смартфонға тәуелділікке айтарлықтай тікелей әсер етеді, осылайша қосарланған делдалдық моделін растайды (Sim et al., 2016).

R.C. King және S. Dong смартфонға тәуелділіктің стресске тәуелділігі мен бірқатар американдық колледждерде, студенттерінің үлгерімін зерттеу барысында өмір бойы стресс сoralар мен смартфонға тәуелділік арасында күшті байланыс бар екенін анықтады (King, Dong, 2017).

G.-S. Seo және S.Y. Bang зерттеулері медициналық колледж студенттерінің смартфонға тәуелділігі, өмірлік стресс және отбасылық қарым-қатынас арасындағы байланысты зерттеді. Бұл зерттеуге барлығына 172 респондент қатысты, деректер құрылымдық сауалнамаларды пайдалана отырып жиналды. Жалпы оқушылардың едәуір бөлігі смартфонға деген тәуелділік деңгейі жоғары болды: тәуелділіктің жоғары тәуекел тобы смартфон 14,0 %, ықтимал тәуекел тобы 29,0% құрады. Топта тәуекел өмірлік стресс бақылау стрессіне қарағанда жоғары болды ($t = 3,15$, $p = 0,002$) топқа. Смартфонға тәуелділік өмірмен оң байланысты ($R = 0,27$, $p < 0,001$) және теріс-отбасылық қарым-қатынас сапасымен: $r = -0,26$, $p = 0,001$ (Seo, Bang, 2017).

Зерттеудің мақсаты. Gligor және I. Mozoš университет студенттерінде смартфонға тәуелділіктің таралуы Румынияда пайдалану қарқындылығы арасындағы байланысты зерттеу ұялы телефонмен стресстің байланысы жоғары болды. Зерттеуге Тимишоараның екі университетінен 150 студент қатысқан. Студенттерге екі сауалнамаға жауап беру ұсынылды: ұялы телефонға тәуелділік сауалнамасы және сауалнама Халықаралық стрессті басқару қауымдастығы (ISMA). Зерттеу смартфонды пайдалану себебінен ауытқуға бейімділігі бар және смартфонға тәуелділік көрсеткіштері мен стресс денелерін көрсету арасында айтарлықтай корреляциясы бар студенттердің салыстырмалы түрде көп саны анықталды. Сонымен қатар, смартфонға тәуелділіктің du көрсеткіштері, оны пайдалану ұзақтығы және студенттердің жасы арасында айтарлықтай корреляция алынды (Gligor, Mozoš, 2019).

M. Samaha және N.S. hawi зерттеуінде университеттің кездейсоқ таңдалған 300 студенті онлайн сауалнама толтырды. Университеттің ақпараттық жүйесінде орналастырылған болатын. Нәтижелер смартфонға тәуелділік қаупі сезілетін стресспен оң байланысты екенін анықтады (Samaha, Hawi, 2016).

Зерттеу мақсаты III. Gökçearslan, Ç. Улуол және С. Шахи болды смартфонға тәуелділік, кибер лаффинг (гаджеттермен демалу), стресс және әлеуметтік арасындағы мүмкін болатын қатынастарды зерттеу қолдау. Зерттеу деректері Түркиядағы мемлекеттік университетте оқитын 885 студенттен онлайн сауалнама арқылы алынды. Нәтижелер отбасылық табыс пен тұрғылықты жер екенін көрсетті смартфонға тәуелділікке, киберлаффингке, стресске және қабылданған әлеуметтік қолдауға айтарлықтай әсер еткен жоқ. Стресс киберлаффингке және смартфонға тәуелділікке айтарлықтай әсер етеді, ал смартфондар кибер лаффинг өз кезегінде тәуелділікке айтарлықтай әсер етеді (Gökçearslan, Uluol, Шахин, 2018).

Смартфонға тәуелділік және ата-аналармен қарым-қатынас

Бірнеше эмпирикалық зерттеулер теріс стильді байланыстырады ата-ана тәрбиесі (яғни ата-анадан бас тарту және қорғану қажеттілігі смартфонға тәуелділіктің жоғары дәрежесі бар. Жасөспірімдердің смартфонға тәуелділігі негізінен отбасылық қиындықтармен байланысты (Ким және басқалар., 2018).

С. Lee және S. J. Lee мақалаларында ата-аналарымен нашар қарым-қатынаста болған балалар смартфонға тәуелді болу ықтималдығы жоғары және өмірден туындаған жағымсыз салдарға осал екендігі көрсетілген (Lee C., LEE S.-J., 2017).

Зерттеу мақсаты J. Lee зерттеулерінде смартфонға тәуелділік қаупі бар жасөспірімдер арасында кең таралуын және смартфонға тәуелділікке байланысты психологиялық факторларды зерттеу болды. Сауалнаманы толтырған 490 орта мектеп оқушыларының 128 (26,61 %) жасөспірімдер смартфонға тәуелділік қаупі жоғары болды. Бұл топ мінез-құлық пен эмоционалдық проблемаларды, өзін-өзі бағалаудың төмендігін және ата-аналарымен қарым-қатынас сапасының төмендігін көрсетті (Lee et al., 2018).

L. Lian, X. You, J. Huang және R. Yang тәрбиелеу стилі мен смартфоғаға тәуелділік арасындағы байланысты зерттеді. 16-25 жас аралығындағы қытайлық колледждерде (N = 742) студенттері арасында смартфонға тәуелділіктің көрсеткіші жоғары болды. Нәтижелер кері бағыттағы ата-ана тәрбиесінің стилі студенттердің смартфонға тәуелділігін айтарлықтай жоғары әсер ететіндігін көруге болады.

N. S. Hawi және M. Samaha университеттің 381 студентінің үлгісіндегі зерттеу онлайн сауалнамаға қатысқан жұмыста авторлар смартфонға тәуелділік пен проблемалық отбасылық қарым- қатынастар арасындағы жағымды байланыс бар екенін көрді. Бұл жағдайда смартфонға тәуелділіктен туындаған мазасыздық себеп болды (Hawi, Samaha, 2017).

G.-S. Seo және S. Y. Bang зерттеуі смартфонға тәуелділік, өмірлік стресс және мейірбике бойынша оқитын студенттердің отбасылық қарым-қатынасы арасындағы байланысты зерттеді (N = 172). Смартфонға тәуелділіктің жоғары тәуекел тобы қатысушылардың 14,0 % құрады, әлеуетті топ тәуекел – 29,0 %, ал тәуелсіздер тобы – 57,0 %. Тәуекел тобында өмірлік стресс жоғары болды ($t = 3,15$, $p = 0,002$) және отбасылық қарым-қатынас жақсы болмады ($t = 2,53$, $p = 0,012$) тәуелсіз топқа қарағанда. Смартфонға тәуелділік өмірлік стресспен оң корреляцияланған ($r = 0,27$, $p < 0,001$) және отбасылық қарым – қатынас ($r = - 0,26$, $p = 0,001$). Смартфонға тәуелділікке әсер ететін факторлар смартфонды пайдалану ұзақтығы болды, өмірлік стресс, смартфондардың өміріндегі маңыздылығы және отбасылық сапа байланыс, және дисперсияға түсіндірілген үлес 31,3% құрады (Seo, Bang, 2017). J. Y. Kwak, J. Y. Kim және Y. W. Yoon зерттеулерінің мақсаты ата-аналармен, құрдастарымен және мұғалімдермен қарым-қатынастың жасөспірімдердің смартфонға тәуелділікке бейімділігіне әсерін, сондай-ақ ата-аналардың немқұрайлылығының смартфонға тәуелділікке әсерін және мектептегі қарым-қатынасқа дұрыс емес көзқарастың жанама әсерін зерттеу болды. Осы мақсатта смартфондарды пайдаланған Оңтүстік Кореяның төрт аймағында 1170 орта және жоғары сынып оқушыларына сауалнама жүргізілді. Мұғалімдермен қарым-қатынасқа дұрыс емес көзқарас ішінара болды ата-аналардың немқұрайлылығы мен смартфонға тәуелділік арасындағы медиаторлық әсер (Kwak et al., 2018).

Смартфонға тәуелділіктің оқудағы үлгеріммен және жұмыстың өнімділігімен байланысы

Смартфонға тәуелділіктің оқу үлгеріміне әсері туралы қарама-қайшы нәтижелер алынды. M. Samaha және N.S. hawi зерттеуі тәуелділік қаупі бар екенін көрсетті смартфон өнімділікке теріс байланысты (Samaha, Hawi, 2016). J.K. Nayak зерттеуі Үндістандағы жоғары оқу орындарының 429 студентінің үлгісінде смартфонға тәуелділіктің әсерін зерттеді ер және әйел оқушылардың үлгерімі алынды. Смартфонды пайдалану қарқындылығы пайдалану уақытының мөлшерімен өлшенді және ай сайынғы смартфон шоты. Нәтижелер: студенттердің арасында смартфонды ер адамдар көбірек қолданғанын

көрсетті. Ер адамдардың оқу үлгеріміне теріс әсер етуі, маңызды оқуға немқұрайлы қарайтын, мазасызданатын және өзін-өзі басқаруды жоғалтатын жыныстар болғандықтан көрсеткіштер осындай нәтиже берген. Студенттердің үлгеріміне смартфондарға деген құштарлық әсер етеді (Nayak, 2018). Жұмыста В. Vukhogi бірге автор. смартфондарға тәуелділіктің үлгеріміне, оқулықтарды оқу жетістіктері мен қарқындылығына әсері зерттелді.

Смартфонға тәуелділікті кибербуллингпен байланыстыру

Кибербуллинг – өзін қорғай алмайтын жәбірленушіге шабуыл жасау үшін электрондық байланыс құралдарын пайдаланатын бір немесе бірнеше адамның қайталанатын, қасақана, агрессивті әрекеті (Смит және т.б., 2008).

Кибербуллинг – интернет, ұялы телефондар және басқа да электронды құрылғылар арқылы жүзеге асырылатын қорлау, қорқыту арқылы жасалатын зорлық-зомбылық түрі. Кибербуллинг виктимизацияның көзі бола отырып, өмір сүру сапасын айтарлықтай нашарлатады оның құрбандары (Шейнов, 2019а,б,в) Дж.Чой және т.б. қарым-қатынасты корейлік жасөспірімдер үлгісінде талдады смартфонға тәуелділік пен киберсексуалдық қылмыс арасындағы байланысты көрді. Жүргізілген сауалнамаға жауаптар негізінде статистикалық талдау жасалды.

Оңтүстік Кореяның әртүрлі аймақтарынан келген 1020 мектеп оқушыларының арасында. Нәтижелер жасөспірімдердің смартфонға тәуелділігі киберсексуалға қол жеткізу ықтималдығына айтарлықтай оң әсер ететінін көрсетті.

Әдебиеттер

1. Шейнов В.П. Связи зависимости от смартфона с состояниями и свойствами личности // Журнал Белорусского государственного университета. Социология. 2020а. № 4. С. 120–127.
2. Gao T., Xiang Y.-T., Zhang H., Zhang Z., Mei S. Neuroticism and quality of life: Multiple mediating effects of smartphone addiction and depression // Psychiatry research. 2017. Vol. 258. Pp. 457–461.
3. Kim S.-G., Park J., Kim H.-T., Pan Z., Lee Y., McIntyre R. S. The relationship between smartphone addiction and symptoms of depression, anxiety, and attention-deficit/hyperactivity in South Korean adolescents // Annals of General Psychiatry. 2019. Vol. 18. No. 1
4. Nayak J.K. Relationship among smartphone usage, addiction, academic performance and the moderating role of gender: A study of higher education students in India // Computers & Education. August 2018. Vol. 123. Pp. 164–173.
5. Sim M.Y., Lee D.N., Kim E.H. A study on influential relations between stress and smartphone addiction among college students: with a focus on the mediating effects of depression and self-efficacy // Journal of the Korea Academia-Industrial Cooperation Society. 2016. Vol. 17. No. 5. Pp. 227–236.
6. Lee C., Lee S.-J. Prevalence and predictors of smartphone addiction proneness among Korean adolescents // Children and Youth Services Review. 2017. Vol. 77. Pp. 10–17
7. Albusan I.S., Al Qudah M.F., Dutton E., Hassan E.M.A.H., Bakhiet S.F.A., Alfnan A.A., ... Hammad H.I. National, Sex and Academic Discipline Difference in Smartphone Addiction: A Study of Students in Jordan, Saudi Arabia, Yemen and Sudan // Community Mental Health Journal. 2019. Vol. 55. Pp. 825–830.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ СТАНДАРТОВ КРАСОТЫ И САМООЦЕНКИ У ДЕВУШЕК

Жанибек А., Хусаинова И.Р.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Мақала әлеуметтік медианың жас әйелдің өзін-өзі бағалауы мен сұлулық стандарттарының қалыптасуына әсері туралы. Талдау барысында алынған нақты деректерге сәйкес әлеуметтік нормалар адамның сыртқы келбеті туралы ой-түйіндердің қалыптасуына айтарлықтай түзетулер енгізетіні дәлелденді, бұл оған деген тым жоғары қатынасты қалыптастыра отырып, жеке тұлғаның мінез-құлқына әсер етеді және жалпы қабылданған стандарттарға сәйкес өзгеруге деген ұмтылысты тудырады.

Кілт сөздер: өзін-өзі бағалау, әлеуметтік желі, сыртқы келбет, Сұлулық, фото сүзгілер, Инстаграм, БАҚ, сұлулық стандарттары.

Статья посвящена влиянию социальных сетей на самооценку молодой женщины и на формирование стандартов красоты. В процессе анализа полученных фактических данных доказано, что социальные нормы вносят существенные коррективы в формирование представлений человека о своей внешности, что формирует сверхценное отношение к нему, влияет на поведение личности и вызывает стремление к изменению внешнего вида соответствуя общепринятым стандартам.

Ключевые слова: самооценка, социальная сеть, внешность, красота, фото фильтры, Инстаграмм, СМИ, стандарты красоты.

The article is devoted to the influence of social networks on the self-esteem of a young woman and on the formation of beauty standards. In the process of analyzing the obtained factual data, it is proved that social norms make significant adjustments to the formation of a person's ideas about his appearance, which forms a super-valuable attitude towards him, affects personality behavior and causes a desire to change the appearance corresponds to generally accepted standards.

Keywords: self-esteem, social network, appearance, beauty, photo filters, Instagram, mass media, beauty standards.

Социальные сети — это онлайн платформа или интреактивный веб-сайт, приложение для создания контента и обмена им, а также для участия в групповых обсуждениях [1]. Развитие технологий привело к появлению различных гаджетов, включая смартфонов, планшетов и ноутбуков, а также роботов. В эпоху цифровых технологий общение стало проще и быстрее с появлением различных социальных приложений, доступных одним нажатием кнопки. Следует признать, что социальные сети объединяют людей со всего мира, они также используются для установления стандартов красоты для мужчин, женщин и представителей третьего пола. Известно, что это, в свою очередь, влияет на самооценку людей, когда речь идет об образе тела, модификации тела и о том, как они воспринимают себя в обществе. Чтобы быть принятыми в обществе, девушки должны бороться с проблемами образа тела с юных лет, где стройное телосложение считается идеальным типом телосложения.

Сегодня социальные сети являются одним из важнейших факторов, способствующих психическому, эмоциональному, физическому и духовному состоянию человека. Поскольку средства массовой информации довольно часто сравнивают идеальную красоту и образ тела, выбор красоты девушек оказывает глобальное влияние.

Целью исследования является изучить влияние социальной сети на самооценку молодых женщин.

Помимо традиционных СМИ, социальные сети с каждым годом усиливают свое влияние на формирование разного рода взглядов у пользователей, в том числе и относительно внешности. Следует отметить, что количество эмпирических исследований роли социальных сетей в жизни пользователей в настоящее время ограничено. Понимая специфику Instagram, который, по данным маркетологов блога, на конец мая 2022 года насчитывает 566,5 тыс. Instagram-аккаунтов в Казахстане, число подписчиков которых варьируется от 1 тыс. до 1 млн [4], можно предположить активное влияние на восприятие пользователей красоты и своей привлекательности, так как основная информация этой сети - фотографии людей.

Следует отметить, что Instagram является социальной медиа-платформой, где можно делиться фотографиями, видео и сообщениями для людей всего мира в открытом доступе. То есть эта социальная сеть отличается от других тем, что пользователи размещают здесь свои фото или короткие видеоролики, чтобы получить «лайки» — одобрение и знаки внимания от своих подписчиков [5]. Принимая во внимание такую специфику Instagram, можно предположить, что использование этой социальной сети не может не сказываться на самооценке пользователя, в том числе на самооценке своей внешности.

Понятие красоты пробуждает в каждом человеке множество представлений, поэтому однозначно определить это понятие невозможно. Однако на протяжении всего человеческого существования сформировалось несколько паттернов, отражающих аспекты, которые общество чаще всего считает красивыми и достойными восхищения. Все

больше и больше людей отождествляют себя с так называемыми идеалами красоты, обычно связанными с культурными, религиозными или географическими особенностями.

Самооценка – это уровень восприятия человеком самого себя, своих внутренних качеств, внешних данных. Она начинает формироваться в детстве и корректируется на протяжении всей жизни в зависимости от внешней среды. Для женщин внешний вид имеет особое значение в формировании нормальной самооценки [3].

Влияние социальных сетей на психическое здоровье нельзя недооценивать, особенно среди молодежи. Зачастую выстроенная идеальная картина в социальной сети Instagram может привести к падению самооценки и уверенности в себе у молодежи.

Социальные сети позволили практике ретуши фото и видео стать обычным явлением, а вместе с ней и фильтров, которые должны сублимировать, разглаживать кожу, уменьшать размер носа, улучшать внешний вид или улучшать цвет лица. Это явление имеет несколько последствий у молодежи как непринятие реальности, стремление соответствовать псевдообразу, которые создаются с помощью ретуши, что напрямую влияет в первую очередь на самооценку и принятию собственного Я.

Для анализа влияния социальных сетей на самооценку и формирования стандартов красоты, мы провели опрос среди девушек в возрасте от 17 до 25 лет случайно в социальной сети Инстаграмм среди наших подписчиков. В опросе приняли участие 32 молодых девушек. Они ответили на вопросы о том, что они думают о своей коже и о роли социальных сетей в соблюдении стандартов красоты. И результаты довольно впечатляющие.

Согласно исследованию, девушки считают, что фильтры социальных сетей создают стандарты красоты и влияют на внутреннюю самооценку которые (далеко) далеки от реальности (см. рисунок 1).

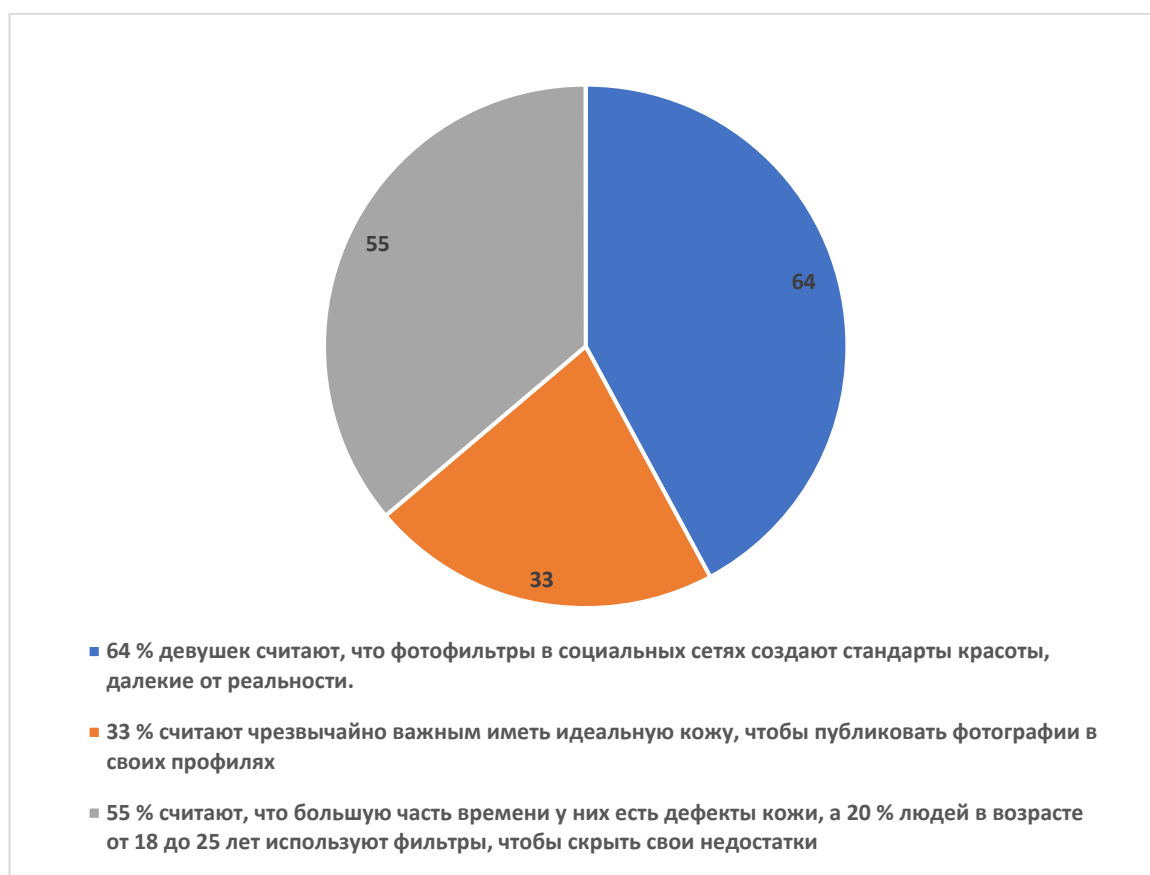

Рисунок 1 - Влияние социальной сети Instagram на формирование самооценки и стандартов красоты.

64 % девушек считают, что фото-фильтры в социальных сетях создают стандарты красоты, далекие от реальности.

В наше время образ идеальной женщины в социальных сетях подвергаются колоссальной обработке, что создается ощущение, «красота» становится все менее и менее достижимой. Уже не секрет, что социальные сети часто становятся объектом обвинений в пропаганде нереалистичных идеалов красоты. Проблема в том, что они могут повлиять на нашу уверенность и самооценку. Наше отражение в фотографии при использовании фильтра часто сильно отличается от отражения в зеркале, особенно на уровне кожи. 27% этих девушек признают, что фильтры искажают реальность. Фильтры меняющие внешность и в правду могут понизить самооценку и даже привести к неврозу в связи с искажением восприятия себя.

33% считают крайне важным иметь идеальную кожу, чтобы размещать фотографии в своих профилях.

Лишь каждая третья женщина довольствуется своей кожей, ощущая себя комфортно. И эта доля снижается для девушек в возрасте от 18 до 25 лет, возрастной группы, которая чаще использует социальные сети. Из них 48% сказали, что «чрезвычайно важно», чтобы их кожа выглядела идеально, когда они публикуют фотографии в социальных сетях. 64% опрошенных молодых женщин считают, что фото-фильтры задают высокие стандарты и ожидания в отношении красоты. С положительной стороны, несмотря ни на что, почти половина опрошенных молодых женщин не избегают социальных контактов, несмотря на свои недостатки, а это уже небольшой прогресс.

55% признают, что большую часть времени у них есть недостатки кожи, а 20% в возрасте от 18 до 25 лет используют фильтры, чтобы скрыть недостатки.

Легче принимать себя и любить, когда нет явных проблем с кожей, в целом с внешностью. 55% уже сделали большую победу признавая, что они имеют недостатки кожей. Современная бьюти-индустрия не стоит на месте и вопросы с проблемами кожи сейчас решаемы. Печалит лишь тот факт, молодые девушки, пытаясь соответствовать идеалу красоты маскируют свои неровности кожи с помощью ретуши в социальных сетях. Образ созданный по критериям общества в социальных сетях вносит значительный вклад не только на самооценку, но и на поведение молодых девушек.

Таким образом, можно выделить, что социальные сети напрямую влияют на формирование самооценки у девушек. Несмотря на то, что некоторые результаты опроса не находятся на критическом уровне, все же стоит отметить, что социальные сети вносят существенные коррективы в процесс формирования самооценки женщины.

Литература

1. Батурина Н.В., Зацепина О.А. Влияние социальной сети Instagram на восприятие образа тела у молодых женщин // Общество: социология, психология, педагогика. 2021. № 7. С. 57–61.
2. Bue, A.C. The looking glass selfie: Instagram use frequency predicts visual attention to high-anxiety body regions in young women // Computer and Human Behavior. 2020. Vol.108 (1).
3. Tiggemann M., Hayden S., Brown Z., Veldhuis J. The effect of Instagram “likes” on women’s social comparison and body dissatisfaction // Body Image. 2018. Vol. 26. P. 90–97.
4. <https://optimism.kz/2022/05/31/skolko-instagram-zarabatyvaet-na-kazahstanczah-fil/>
5. https://spletnik.ru/187000_kak-sotcialnye-seti-vliyayut-na-standarty-krasoty-dlya-podrostkov

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ

Сейдалиева Г.Ш., Нарожная А.

*Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати
Тараз, Казахстан*

Мақалада ақыл-ой әрекетін белсендендіру және сабаққа деген қызығушылықты арттыру үшін ойын әдістерін қолдану жолдары қарастырылған.

Түйінді сөздер: ойын, оқыту, тәрбиелеу, дамыту.

В статье раскрывается применение игровых методов для активизации мыслительной деятельности и стимулирования интереса к урокам.

Ключевые слова: игра, обучение, воспитание, развитие.

The article reveals the use of game techniques to increase mental activity and increase interest in classes.

Keywords: game, training, education, development

Нынешняя система образования ориентирует и нацеливает наших преподавателей на активное применение всех доступных и имеющихся на сегодняшний день перспектив и ресурсов для улучшения продуктивности учебно-воспитательного процесса. Среди всех имеющихся методов и методик воздействия на учащихся остается одна из наиболее эффективных во все времена – это игровая методика.

На данный момент игра имеет много всевозможных обозначений. Итак, по одному источнику игра – это некая деятельность ребенка в условиях искусственно моделирующих реальные ситуации, в которых человек воспроизводит нормы деятельности, способствующие приобщению к культуре и познанию действительности. По другому источнику игра – это уникальный феномен общечеловеческой культуры, ее исток и вершина. Ни один из видов деятельности человека не позволяет ему демонстрировать такое самозабвение, искренность, непринужденность, и не позволяет обнажить свои психофизиологические и интеллектуальные ресурсы так, как это делает игра. В игре человек полностью погружается в отведенную ему роль и раскрывает все свои потенциальные возможности. Именно поэтому игре придается большое значение в системе профессиональной подготовки людей.

Как говорил известный педагог-новатор Василий Александрович Сухомлинский: «Игра – это огромное светлое окно, через которое в духовный мир ребенка вливается живительный поток представлений, понятий об окружающем мире. Игра – это искра, зажигающая огонек пытливости и любознательности».

В учебно-воспитательном процессе любое использование педагогических игр обусловлено своеобразными связями с компонентами урока. Применение игровой методики способствует активизации мыслительной деятельности, а также стимулирует интерес к урокам и знаниям. Ведь учащимся намного интереснее дается тема, в которой присутствуют элементы загадок, возможность беседы с одноклассниками и т.д. Доказано, что знания усваиваются легче и прочнее, когда на уроках преподаватель грамотно применяет игровые методы.

Игра – это огромное окно, через которое ребенок берет как можно больше полезной, интересной, новой информации. При этом у учащихся новые знания даются легче и закрепляются в памяти прочнее, так как урок проводится в благоприятной, веселой обстановке, где каждый принимает активное участие.

Игрой начинается изучение новой темы или закрепляются знания, умения и навыки по пройденному материалу. Игры-занятия лучше проводить в форме соревнований между командами. Обязательным условием игры является рефлексия, проведенная в конце урока с подведением итогов.

На уроках педагогические игры решают одну или несколько задач. Можно выделить следующие группы игр: 1) развивающие внимание; 2) развивающие глазомер; 3) тренирующие наблюдательность; 4) развивающие творческие способности; 5) воздействующие на эмоции и чувства; 6) раскрывающие личностные возможности ребенка [1-2]. Большинство игр переводят ребенка из позиции объекта воспитания и обучения в позицию субъекта деятельности.

Также мы можем рассмотреть несколько примеров педагогических игровых методик в программе Б. М. Неменского.

Пример 1: Мир природы полон украшений. Данная педагогическая игровая методика используется на уроках изобразительного искусства во втором классе. Она нацелена на развитие наблюдательности, раскрытие воображения, развития мышления.

Украшение птиц. Птицы украшаются по вырезанной педагогом заготовке или могут быть нарисованы учащимися на уроке.

Материалы: гуашь, карандаши, фломастеры, крупная и тонкая кисти, цветная или белая бумага, картон.

Зрительный ряд: слайды разных птиц, коллекции птиц, рисунки с их изображением.

Пример 2: Искусство на улицах твоего города. В данной технологии учащимся необходимо раскрыть красоту своего города. Эта технология используется в четвертом классе, т.е. в конце начальной школы на уроках труда.

Задание: изучение конструкций и пропорций интересных объектов (зданий, деревьев, парков, дорог и т.д.). Постройка зданий из картона или пластилина.

Материалы: картон, пластилин, цветные карандаши, фломастеры, ножницы.

Зрительный ряд: слайды разнообразных интересных зданий, пример расположения домов и дорог, парков и различных центров. [3-4].

Таким образом, использование игровых методов обучения на уроках изобразительного искусства и труда занимают очень значимую роль в жизни маленького школьника. Благодаря им у учащихся формируются мышление, сообразительность, воображение, развивается моторика рук, мыслительная деятельность, умение излагать свои мысли правильно.

Немало важное значение, имеет в принципе игровая технология во всех проводимых занятиях. Конечно же в меру. Мы не можем весь урок уделить только игре. Как известно игра должна занимать только 30% от всего проводимого урока. Потому что если игра будет продолжаться на протяжении всего занятия, ученики примут это как за отдых, а значит и знания ни к чему. А когда в уроке есть немного присутствия соревнований между командами, стимулирование кто быстрее и хитрее, то у учеников появляется стимул получить больше знаний, которыми можно воспользоваться и получить хороший балл. После таких уроков нет даже усталости от умственной деятельности, как это обычно бывает, а остается впечатление и желание научиться еще чему-нибудь, что пригодится и чем можно пользоваться. Игровая форма проведения урока сама по себе и нацелена на то, чтобы у учеников был азарт и интерес получить как можно больше знаний, умений и навыков. Есть такая форма игры, где учащимся предлагается самостоятельно найти учебный материал и решить учебную проблему, которая ставится обычно в начале каждого нового урока. Такая форма помогает развить у школьников самостоятельно добывать новые знания, прибегать к помощи учебников, интернет ресурсов.

Был проведен опрос учащихся, с целью выявить отношение учеников к форме преподавания предмета, а именно применение игровых методик на уроках. Было предложено ответить на следующие вопросы теста-опросника:

1. Любите ли вы игру?
2. Каким играм вы отдаете предпочтение?
3. Где чаще всего вы играете?
4. С кем вы играете?
5. Хотелось бы вам, чтобы на уроках присутствовала игра?
6. Вы больше любите работать в группе или поодиночке?

Вывод: по результатам пройденного опроса стало ясно, что обучение проводится в нестандартной форме. На уроках всегда присутствует яркий наглядный материал, игровая методика активно применяется учителем, проблемное обучение имеется. Ученикам интересно и более познавательно дается каждый урок. Им нравится работать в группах, общаться с одноклассниками, решать вместе поставленную задачу или учебную проблему. У большинства учащихся данный предмет вызывает стремление к новым знаниям, применение полученных навыков. Учащимся нравится, как педагог подает новую тему. Им увлекательно решать уравнения и задачи на скорость, а также в парах. Уроки для учеников не кажутся скучными, а наоборот вызывают радостные эмоции [5-6].

Был так же проведен экспериментальный урок, целью которого было изучение эффективности игровых технологий на уроке литературного чтения.

Тема урока: «Сказка о рыбаке и рыбке А.С. Пушкин».

На уроке выполнялись упражнения с применением игровых элементов.

1) На доске были прикреплены карточки с персонажами из разных сказок, пройденных ранее. Задача ученикам была соотнести персонажа к своей сказке. Цель – развивать память и сообразительность.

2) На экране поочередно появлялись персонажи. Ученикам нужно было сказать несколько слов или действий данного персонажа в сказке. Цель – развитие речи.

Применение игровых методик оказали стимулирующее влияние на всех учащихся. Даже малоактивные ребята были включены в работу и успешно прошли новый материал. Применяемые игровые технологии помогли эффективно достигнуть цели и задачи, поставленные на начало урока. Все ученики принимали активное участие в ходе урока. Детям понравилось игра в парах и у доски. В созданных проблемных ситуациях дети пытались показать уровень своих знаний, легче усваивали новый материал. Так же в процессе общения между собой, дети старались быть вежливыми, максимально внимательно слушали собеседника, запоминали все сказанное им. После урока ребята делились впечатлениями.

Как показало экспериментальное исследование, игровая методика действительно помогает успешно и эффективно достигнуть цели и задачи, поставленные на начало урока. Детям более легко даются новые знания именно, когда в ходе урока присутствует игровая технология. Уроки проходят быстро, ярко и с достижением поставленных целей. У ребят появляется больше интереса к учебе, усвоению новых знаний, применение полученных навыков. Также у учащихся благодаря игровым методикам развивается речь, мыслительная деятельность, воображение, мышление, память, коммуникативные способности, умение слушать и слышать, умение правильно вести себя в группе или паре, способность самостоятельно решить учебную проблему. Учащимся больше нравятся уроки, где применяется групповая работа и элементы соревнования между группами. Так каждый ученик старается больше получить знаний и сразу же ими воспользоваться, что напрямую помогает запомнить пройденный материал, поэтому учителя стараются проводить уроки ярко, нестандартно, применяют различные современные методики и технологии для достижения учебно-воспитательных целей и задач. Ученикам в радость приходить в школу за новыми знаниями, а это значит - главная цель уже достигнута. И в этом огромная заслуга педагога, который проводит уроки легко, грамотно выбирает методики под ту или иную тему, применяет современные технологии, различный наглядный материал. Ученики после каждого урока делятся впечатлениями, радуются своим результатам и активно делятся с родителями новыми знаниями, которые получили на уроках. Игровая методика приносит свои моментальные результаты. И ее применение на уроках только помогает учителю и ученикам достижению целей и задач.

Литература

1. Касаткина Е. И. Игровые технологии в образовательном процессе ДОУ. // Управление ДОУ, 2012.
2. Баблий Е.В. Игровые методы как одна из форм активных методов обучения// Дополнительное образование 2015.№4. -с.88-112.
3. Маркова А.П. Формирование мотивации учения.- М.,2014. - С.12-36.
4. Бесова М. А. Познавательные игры от А до Я / М. А. Бесова. – Ярославль: Академия развития, 2014. – 362- 457 с.
5. Дубина Л. А. Развитие у детей творческих способностей // Школьное воспитание. – 2017. – 96 с.
6. Менджеричкая Д. В. Воспитание детей в игре. – М.: Просвещение, 2015. – 229с.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҰБТ-ҒА ДАЙЫНДЫҚ КЕЗЕҢІНДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ҚИЫНДЫҚТАРЫ

Мәсімхан А.Б., Болтаева А.М.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада мектеп түлектерінің ҰБТ дайындық кезіндегі эмоционалдық қиындықтары қарастырылады.

Кілттік сөздер: ҰБТ, мазасыздану, стресс, фрустрация, эмоция.

В данной статье рассматриваются эмоциональные трудности выпускников школ при подготовке к ЕНТ.
Ключевые слова: ЕНТ, тревожность, эмоции, стресс, фрустрация.

This article examines the emotional difficulties of school graduates in preparation for the UNT.

Keywords: UNT, anxiety, emotions, stress, frustration.

Жоғары сынып оқушылары үшін ҰБТға дайындық кезеңі - мектептегі ең стресстік жағдайдың бірі болып табылады. Себебі ол университетке түсу және ересек өмірдің барлық жоспарларын жүзеге асыру нәтижеге байланысты болады. Орта мектептегі емтихан жылдары оқушылар үшін өміріндегі ең қиын жылдар болуы мүмкін және бұл стресс пен мазасыздықты тудыратыны сөзсіз. Оқу бағдарламасындағы соңғы өзгерістерге, емтиханның барлық мазмұнын толығымен қайта құруға байланысты көптеген оқушылар ескі емтихан жұмыстары мен мәтіндік мысалдар бойынша дайындала алмауымен байланысты бірқатар қиындықтарға тап болады. Бұл оқушыларға стресстің тағы бір деңгейін қосады, себебі олар ҰБТға жан-жақты дайын емес екендігін сезінеді.

Ұлттық бірыңғай тестілеу – оқушылар үшін ең маңызды кезең екені даусыз. Оқушылар үшін өздеріне қажетті ұпай санын жинай алмау үлкен психологиялық дағдарыс болып табылады. ҰБТ-ға дайындық көп жағдайда балаларды жағымсыз психологиялық соққыға әкелуде. Оқушылардың ҰБТ жағдайындағы жеке басының психологиялық күй-жайы оларды күйзеліске соқтыруы мүмкін. Кейде тестті жақсы, ойдағыдай орындап, қажетті ұпайын жинаған жағдайдың өзінде жоғарғы көрсеткіш иегерлері біраз уақытқа дейін психологиялық жағымсыз күйді бастан өткізеді. Мұның себебін балалардың қарқынды дайындалуымен байланысты болатын уақыт кестесінің қысымдығымен, жеке бастарындағы уайымдауларымен, жыл бойы бастан кешірген ҰБТ-ға деген қорқыныш, үрей сезімдерімен, алынған тесттің нәтижесінде ұзақ уақытқа дейін сенбеуінен туындайтын «түсініксіз» сенімдерімен және т.б. психологиялық ерекшеліктерімен түсіндіруге болады.

Емтихан алды стресстері депрессия мен мазасыздық, паникалық атака, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, өзіне-өзі зиян келтіру және өзін-өзіне қол жұмсау туралы ойлар, сондай-ақ бұрыннан бар психикалық бұзылулардың нашарлауы сияқты көптеген психикалық ауруларға әкелуі мүмкін. Стресс жағдайының айқын белгілері бар: бұл қатты жүрек соғысы, терлеудің жоғарылауы, тітіркену, қатты шаршау сезімі, тәбеттің жоғалуы, бас айналу, эмоционалды толқулар, ұйқысыздық, астматикалық құбылыстар, ас қорыту бұзылыстары, жалпы әл-ауқат және демалуға қабілетсіздік болуы мүмкін.

Емтихан алдындағы мазасыздықтың жоғарылауы психофизиологиялық зерттеулермен расталады. С.И. Волкова мен Э.Ю. Сиротинаның (2014) жұмысында емтихан оқушылардың психофизиологиялық жағдайына және вегетативті жүйелеріне қатты әсер ететіндігі дәлелденді. Оқушылар ҰБТға дейін, тапсыру кезеңінде және одан кейін жүйке, эмоционалды және физикалық стресс жағдайында болады [1, б.194-201].

Емтихан алдындағы мазасыздық студенттердің ҰБТға дайындалуға немесе курс материалдарын оқуға уақыттың жетіспеуі немесе алдыңғы бағалардағы үлгерімге қанағаттанбау туралы шағымдарында көрінеді. Кейбір мазасыздық туралы зерттеулер гендерлік айырмашылықтарға назар аударды, олар көбінесе құрдастарына қарағанда тестілік мазасыздықтың жоғары деңгейіне ие болды.

Емтихан мазасыздығы мен стресс жағдайында байқалады:

- бағдардың бұзылуы, қозғалыстардың дәлдігінің төмендетуі;
- бақылау функцияларының төмендеуі;
- қорғаныс реакцияларының күшеюі;
- ерік функциясының төмендеуі.

Сондықтан дайындық кезінде де, емтихан кезінде де психологиялық-педагогикалық көмек қажет.

Неліктен балалар қатты алаңдайды?

✓ өз білімінің толықтығы мен беріктігіне күмән келтіреді.
✓ өздерінің қабілеттеріне күмәнданады: логикалық ойлау, талдау, шоғырлану және назар аудару қабілеті.

✓ емтиханнан қорқуды жеке ерекшеліктеріне байланысты сезінеді-мазасыздық, өз-өзіне күмәндану.

✓ бейтаныс, белгісіз жағдайдан қорқады.

✓ ата-аналар мен мектеп алдында үлкен жауапкершілікті сезінеді [2, б.13-14].

ҰБТға дайындық кезеңінің қолайсыз факторларына қарқынды психикалық белсенділік, статикалық жүктеменің жоғарылауы, қозғалыс белсенділігінің шектен тыс шектелуі, ұйқының бұзылуы, оқушылардың әлеуметтік жағдайының ықтимал өзгеруі - мұның бәрі организмнің қалыпты тіршілік әрекетін реттейтін жүйке жүйесі, вегетативтік функцияның шамадан тыс жүктелуіне әкеледі [3, б.7-8].

ҰБТ алдындағы стресстер орта және әсіресе жоғары мектеп оқушыларында психикалық кернеудің себептері арасында бірінші орынға ие. Көбінесе емтихан психогенияның сипатын анықтауда және невроздарды жіктеуде клиникалық психиатрияда ескерілетін травматикалық факторға айналған (психиатрия бойынша нұсқаулық, 1983). Соңғы жылдары емтихандық стресс оқушылардың жүйке, жүрек-тамыр және иммундық жүйелеріне теріс әсер ететіндігі және тіпті генетикалық аппараттың бұзылуын тудыруы мүмкіндігі, ал бұл қатерлі ісік ауруының ықтималдығын арттыратындығы туралы дәлелдер келтірілді. Атап айтқанда,

Хьюстон медициналық мектебінің (АҚШ) зерттеушілері емтихан кезінде оқушыларда ДНҚ молекуласының зақымдалған бөліктерін қалпына келтіруге жауап беретін жөндей механизмдерін іске қосатынын анықтады (Cohen L., Marshall G.D., Cheng L. et al., 2000). Тағы бір зерттеу емтихандық стресстер, әсіресе кофеинді қолданумен бірге, оқушылардың қан қысымының тұрақты жоғарылауына әкелуі мүмкін екенін көрсетті (Schepard J., Al ' Absi M., Whitsett T. et al, 2000).

Ресейлік авторлардың пікірінше, емтихан кезінде студенттер мен мектеп оқушыларында жүрек-тамыр жүйесінің вегетативті реттелуінің айқын бұзылыстарын тіркеді (Плотников В.В., 1983; Покалев Г.М. және басқалар., 1985; Доскин А.В., 1988; Умрюхин Е.А., Быкова Е.В., Климина Н.В., 1999; Фаустов А.С., Щербатых Ю.В., 2000). Ұзақ және өте маңызды эмоционалды стресс вегетативті жүйке жүйесінің симпатикалық немесе парасимпатикалық бөлімдерінің белсенділенуіне, сондай-ақ вегетативті гомеостаздың бұзылуымен және жүрек-тамыр жүйесінің эмоционалды күйзеліске реакцияларының тұрақтылығының жоғарылауымен жүретін өтпелі процестердің дамуына әкелуі мүмкін.

Осылайша, зерттеушілердің айтуынша, емтихан стресстері студенттер мен мектеп оқушыларының денсаулығына айтарлықтай қауіп төндіреді және бұл құбылыс жыл сайын еліміздің ауқымында жүздеген мың оқушыларды қамтитын проблемаға ерекше өзектілік береді [4, б.319].

Сонымен қатар, емтихан стресстері әрдайым зиянды еместігін атап өткен жөн. Кейбір жағдайларда психологиялық стресс ынталандырушы мәнге ие болуы мүмкін, бұл оқушыға өзінің барлық білімі мен жеке резервтерін өзіне жүктелген оқу міндеттерін шешуге жұмылдыруға көмектеседі.

Эверли Дж. Розенфельд Р. емтиханнан қорқатын оқушылар өздерінің жетістіктерін едәуір жақсарта алатындығын және тіпті емтиханнан қорықпайтындардан да асып түсетінін анықтады. Тек осы үшін, ғалымның пікірінше, емтихан алушылар тарапынан оларға деген мейірімділік қажет-студенттердің өзін-өзі бағалауын сақтап, оларды аз айыптап, мадақтау керек. Тек осы жағдайда емтихан пайдалы болуы мүмкін .

ҰБТ алдындағы мектеп түлектерінде кездесетін емтихандық стрестің белгілері:

Төрт топтың біріне жатқызуға болтын емтихандық стресстің типтік белгілерін қарастырайық:

1. Физиологиялық белгілері:

- ✓ тері бөртпесінің күшеюі;
- ✓ бас ауруы;
- ✓ жүректің айнуы;
- ✓ диарея;
- ✓ бұлшықет кернеуі;
- ✓ тыныс алудың тереңдеуі және жоғарылауы;
- ✓ жүрек соғысының жиілеуі;

2. Эмоционалды белгілер:

- ✓ жалпы әлсіздік сезімі;
- ✓ шатасу;
- ✓ үрей;
- ✓ қорқыныш;
- ✓ сенімсіздік;
- ✓ мазасыздық;
- ✓ депрессия;
- ✓ тітіркену.

3. Танымдық белгілері:

- ✓ шамадан тыс өзін-өзі сынға алу, өзінің дайындығын басқалармен өзін қолайсыз жағынан салыстыру;
- ✓ өткен емтихандардағы сәтсіздіктер туралы жағымсыз естеліктер (өзінің немесе басқалардың);
- ✓ емтихан қорытындысының теріс салдарын елестету (университетке түсе алмау, ата-анасын жерге қарату және т. б.);
- ✓ қорқынышты түстер көру;
- ✓ жадтың нашарлауы;
- ✓ назар аудару қабілетінің төмендеуі, алаңдаушылық.

4. Мінез-құлық белгілері:

- ✓ ҰБТға дайындалмас үшін кез-келген басқа іспен айналысуға деген ұмтылыс;
- ✓ емтихан туралы кез-келген ескертулерден аулақ жүруі;
- ✓ емтихан кезеңінде оқу тиімділігінің төмендеуі;
- ✓ алдағы емтихандар туралы мазасыз әңгімелерге басқа адамдарды тарту;
- ✓ кофеин мен энергетикалық сусын тұтынудың артуы; [5, б.14]

Мектептегі психологиялық қызметтің негізгі іс-әрекеті әр баланың дамуына ықпал ететін психологиялық-педагогикалық жағымды жағдай туғызу. Психологиялық қызметтің негізгі мақсаты оқушылардың психикалық денсаулығын қамтамасыз ету.

Қазіргі қоғамда ҰБТ жаңалық емес, шындыққа келсек бұл үрдіс өзіне саналылық қатынасты талап етеді. Сондықтан мектеп ұжымы осы маңызды міндетті орындауда тиянақты дайындалуы қажет.

Ұлттық бірінғай тестілеуінің алдында емтихандық стресс, жеке және ситуациялық мазасыздығы орташа деңгейден асады, сондықтан оқушыларға мақсатты және жүйелі психологиялық түзету қажет.

Мазасыздықты күшейтетін бірнеше факторлар болуы мүмкін:

- ✓ пәннің игеру қиындығы;

- ✓ отбасылық жағдайлар;
- ✓ туыстардан, ата-анасынан, мұғалімдерден қысымның болуы;
- ✓ мектептегі талаптар;
- ✓ оқушылардың өз-өзіне, біліміне деген сенімсіздігі және т.б.

Оқушылардың ҰБТ-ға психологиялық дайындық өзектілігін бағаламау мүмкін емес. Қандай емтихан болмасын балада күйзеліс тудырады, себебі ҰБТ-ның ережелері тапсырмалары жылдан жылға өзгеріп отырады, көптеген оқушыда қорқыныш пен қобалжу сезімі пайда болады

Мұнда ҰБТ-ға байланысты жеке тұлғаны жан-жақты дамытып, өзін-өзі басқару, ҰБТ-ға дайындық үрдісін ғана көтеріп қоймай, сонымен бірге емтихан, яғни ҰБТ кезінде оқушының өзін-өзі эмоционалдық тұрғыдан ұстауын, ойлау қабілетін, жеке кезеңде өз білімін реттей алуына көмек беріледі. Бұл оқушыларға релаксациялық жаттығулар мен жүйке-бұлшықеттерінің қозуын төмендетуге арналған жаттығуларды меңгеруге көмектеседі.

Қорыта келгенде, мазасыздық пен стресс деңгейін төмендету үшін мектеп психологына тренингтер, кернеу мен үрей деңгейін түсіретін түрлі релаксацияға бағытталған ойындар мен жаттығулар өткізуін, депрессия белгілері көрінетін оқушылармен әңгімелесу арқылы, мазалап жүрген мәселесін талқылап, эмоционалдық қолдау беруін ұсынуға болады.

Әдебиеттер

1. Бочева Н.А., Хотеева Е.В. Психологическая подготовка учащихся к ЕГЭ -Наука, образование, общество. 2015.
2. Лавров О.В., Балмасова И.П. Экзаменационный стресс: кластерно иммунологическая модель– М: – 2014.
3. Микляева А.В., Румянцева Т.В.. Школьная тревожность: Диагностика, профилактика, коррекция. Санкт-Петербург 2006
4. Федоров Б.М. Стресс и система кровообращения / Б.М.Федоров – М.: Медицина. –1991.
5. Готовимся к экзаменам: практические рекомендации по психологическому сопровождению государственной итоговой аттестации / сост. Т.И. Пономаренко, Л.К. Портнова, В.В. Рычкова. – Чита: ИРО Забайкальского края, 2015.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДІҢ АДАМДАРДЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫНА ӘСЕРІ

Ахин А.А., Баймолдина Л.О.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Мақалада қазіргі замандағы адамдардың әлеуметтік желілерді қолдануына байланысты қазіргі зерттеулердегі тенденциялар қарастырылады. Психикадағы, соның ішінде өзін-өзі бағалаудағы өзгерістерге әлеуметтік желілер әсеріне байланысты зерттеулердің нәтижелерімен өзін-өзі бағалауға қатысты толыққанды анықтамалар қарастырылады. Қазіргі әлеуметтік желілер қолданушылар қатарының жас кеңістігінің кеңеюі атап өтіледі.

Кілт сөздер: Өзін-өзі бағалау, әлеуметтік желілер, жаңа ақпараттық технологиялар.

В статье рассматриваются тенденции в современных исследованиях, связанные с использованием социальных сетей современными людьми. Вместе с результатами исследований, связанных с влиянием социальных сетей на изменения в психике, в том числе в самооценке, показаны полноценные определения самооценки. Отмечается увелечение возрастных границ среди пользователей современных социальных сетей.

Ключевые слова: самооценка, социальные сети, новые информационные технологии.

The trends in modern research related to the use of social networks by modern people are considered. Together with the results of studies related to the influence of social networks on changes in the psyche, including in self-esteem, full-fledged definitions of self-esteem are shown. There is an increase in age limits among users of modern social networks

Keywords: self-assessment, social networks, new information technologies.

Кіріспе. Әлеуметтік желілер пайда болғаннан бері көп уақыт өткен жоқ, бірақ олар көптеген адамдардың күнделікті өміріне еніп үлгерді. Яғни, әлеуметтік желілер- әр түрлі қалалар мен елдердегі адамдар қарым-қатынас жасау мүмкіндігін беретін құрал ретінде қарастыруға болатын қазіргі адам өмірінің маңызды бөлігі. 21 ғасырдағы адамның өмірін интернетсіз және әлеуметтік желілерсіз елестету қиын. Іс жүзінде әркімнің жеке парақшалары бар болып келеді. Әлеуметтік желілерде парақ жүргізу адамдардың әлеуметтенуіне ықпал етеді. Олар өз суреттерін, әңгімелерін белсенді түрде жариялайды, беттерде ойларымен, жетістіктерімен және сәтсіздіктерімен бөліседі. Сондай-ақ, әлеуметтік желілердің арқасында олар басқа да адамдардың өмірін бақылайды. Соған байланысты біз күн сайын көруге қызығушылық танытатын жұлдыздар мен блогерлердің аккаунттарына жазыламыз және олардың өмірлеріне қызығамыз. Олар мінсіз көрінеді: әдемі, стильді киім және бай немесе қызықты өмірді көреміз. Біз олардың суреттерін күн сайын парақтаймыз және олар не істесе де, әрқашан керемет көрінетінін көреміз. Байқаусызда біз айнадағы түрімізді есімізге түсіреміз және өзіміздің жұлдыздарға ұқсамайтынымызды түсінеміз. Өзімізді әлеуметтік желідегі суретпен салыстырамыз. Біз басқа біреумен сыртқы келбетімізді ғана емес, өмірімізді де салыстырамыз. Біреу қызықты өмір сүреді, көп ақша табады және саяхаттайды, осылай салыстыра отырып, бізде еріксіз өзін-өзі бағалау төмендейді. Әрине, бұл барлық адамдарға тән жағдай ретінде қарастыру мүмкін емес, бірақ соған қарамастан бұл осы жаһандану заманында көп тараған құбылыс болып келеді.

Негізгі бөлім. Соңғы онжылдықта өзін-өзі бағалау мәселесі, соның ішінде әсіресе шетелдік психологияда қарқынды дамып келеді. У. Джеймс пен К. Левин бастаған зерттеулер бүгінде батыста танымал, өйткені батыс мәдениетінде өзін-өзі бағалау адамның ең маңызды психологиялық ресурсы деген тұрақты сенім қалыптасқан. Адамдар денсаулығы мен әл-ауқаты сияқты өзін-өзі бағалауда өздерін жоғары бағалауға тырысады. Қолданудың дамуына қарамастан, "өзін-өзі бағалау" термині әлі де жеткілікті түрде анықталмаған. Әдетте, өзін-өзі бағалау келесі компоненттермен байланысты: өзіне деген сенім, өзіне деген сенім, өзі туралы көзқарасы, өзінің қадірі және т.б. өзін-өзі бағалау адамның мінез-құлқының маңызды реттеушісі болып табылады, яғни, басқалармен қарым-қатынас, өзіне деген сыни және талапшылдық, жетістіктері мен сәтсіздіктеріне деген көзқарас осы компоненттерге байланысты болып келеді. Адамның талаптары мен мүмкіндіктері арасындағы алшақтық оның өзін дұрыс бағалай алмайтындығына әкеледі, нәтижесінде оның мінез-құлқы жеткіліксіз болады: эмоционалды бұзылулар пайда болады, мазасыздық жоғарылайды. Сонымен қатар, өзін-өзі бағалау адамның іс-әрекетінің тиімділігіне және оның жеке басының одан әрі дамуына әсер етеді, адамның талаптарының деңгейімен, яғни оның алдына қойған мақсаттарының қиындығымен тығыз байланысты. Ал адекватты өзін-өзі бағалау-бұл жеке тұлғаны әлеуметтендірудің, тұлғааралық қатынастар мен эмоционалды әл-ауқаттың қалыптасуының қажетті шарты. Адам өмірінің көп бөлігін топта өткізеді. Өйткені, жеке адамның психологиясы мен мінез-құлқы қоршаған ортаға байланысты. Дүниеге келген адам әлі жетілмеген. Ол айналасындағыларға толық тәуелді бола отырып, ол қоршаған ортаның бір бөлігіне айнала отырып, тек симбиозда өмір сүре алады. Сонымен қатар, адамдар топтар деп аталатын көптеген, әр түрлі, азды-көпті тұрақты қосылыстарға біріктірілген күрделі қоғамда өмір сүреді [1].

Психолог С.Л. Рубинштейн өзін-өзі бағалауды соншалықты қарама-қарсы құбылыс емес, оны адамның өзін-өзі тануымен байланыстырды. Психологтың пікірінше, өзін-өзі бағалау-бұл жеке тұлғаны бағалауға және сол адамның өзін бағалауға негізделген жеке тұлғаның өзегі. Негізінен өзін-өзі бағалауды Рубинштейн адамның өзін-өзі реттеу және өзін-өзі бақылау механизмін анықтайтын қабылданған адами құндылықтарды көрді [2].

Адамның өзін-өзі түсінуі тұтастай алғанда өзі туралы және оған тән жеке қасиеттер, қабілеттер және т.б. туралы идеялардан тұрады, яғни, құрылымның бірінші компонентіне кіретін барлық нәрселерден тұрады. Бірақ бұл өзіндік тұжырымдаманы қалыптастырумен

шектелмейді. Бернс адамның кез-келген өзін-өзі сипаттауы, оның өзі туралы кез-келген тұжырымы бағаланатын коннотацияға ие екенін үнемі қайталайды, өйткені когнитивті компонентті адам немқұрайлы қабылдамайды, бірақ ондағы осы бағаларды оятады. Демек, өзін-өзі бағалау өзін-өзі тұжырымдамаға енгізіледі, оны автор "өз құндылығы туралы жеке пайымдау" деп түсіндіреді. Қатаң айтқанда, өзін-өзі бағалау құрылымның екінші элементінде - Бернс өзін-өзі бағалау деп атайтын эмоционалды-құндылық қатынастарында бұрыннан қалыптасқан немесе номинативті түрде бар. Алайда, автор жеке өзін-өзі бағалауға емес, оның аффективті әсеріне назар аударады, бұл адамның өзін-өзі бағалаумен белгіленген маңыздылық дәрежесіне реакциясы ретінде қызмет етеді. Бұл өзін-өзі мақтан тұтуға, өзін-өзі құрметтеуге, өзін-өзі бағалауға немесе өзін-өзі бағалауға әкеледі, нәтижесінде өзін-өзі қабылдау пайда болады немесе ұят сезімі, өзінің құндылығын сезіну, өзін-өзі қорлау және өзін-өзі қабылдаудан бас тартуға дейін. Әрі қарай, өзін-өзі қарым-қатынастың сипаттамалары бойынша өзіндік тұжырымдама тұтастай алғанда оң немесе теріс болып табылады [3].

Оқыту және тәрбиелеу процесінде белгілі бір нормалар мен құндылықтарды игере отырып, адам басқалардың бағалау пайымдауларының әсерінен белгілі бір жолмен, өз қызметінің нақты нәтижелеріне де, өзіне де жеке тұлға ретінде қарай бастайды. Жасы ұлғайған сайын ол өзінің нақты жетістіктерін және белгілі бір жеке қасиеттерге ие бола отырып, қол жеткізе алатын нәрселерді ажырата түседі. Осыған байланысты өзін-өзі бағалаудың психологиялық ерекшеліктерін және олардың қарым-қатынасындағы жеке тұлғаның бағытын зерттеу жеке тұлғаның белсенділігін ынталандырудың тиімді құралдарын бөлуге бағытталған. Тұлғаның белсенділігі оның мақсатқа жетуге деген ұмтылысында, ниетінде және әртүрлі мотивациялық көзқарастарында көрінеді. Әр түрлі әрекеттерді жүзеге асыра отырып, адамға әр сәтте басқалардың көзқарасын бағалау, өзінің бейнесін анықтау үшін кері байланыс қажет. Сонымен, оқу-тәрбие процесінде өз мүмкіндіктерін бағалауға деген көзқарасты қалыптастырады-өзін-өзі бағалаудың негізгі компоненттерінің бірі.

Өзін-өзі бағалаудың функциялары да үлкен орын алады. Ол келесі функцияларды орындайды:

Субъектінің өзін-өзі тануы-бұл "мен не тұрамын?" және бұған компоненттер ретінде өзін-өзі бағалау және адамның өз құндылығы туралы түсінігі кіреді

Болжамдық - "мен не істей аламын?». Дәл осы өзін-өзі бағалау функциясымен талаптардың деңгейі, сондай-ақ өзіндік тиімділік идеясы ең көп байланысты

Қорғаныс - қандай да бір қызметте сәтсіздікке ұшыраған жағдайда, адекватты немесе біршама жоғары өзін-өзі бағалау өзіне деген сенімін жоғалтпай, қолын төмен түсірмей және өзінің қазіргі және бұрынғы артықшылықтары мен жетістіктерін төмендетпей, оны жеңуге көмектеседі. Алайда, өзін-өзі бағалаудың қорғаныс функциясы барабар немесе жоғары өзін-өзі бағалау болған жағдайда ғана көрінеді және жұмыс істейді, ал өзін-өзі бағалаудың төмендеуімен бұл функция жоқ.

Реттеуші – "мен не істеуім керек, өзімді қалай ұстауым керек?".

Сонымен, өзін-өзі бағалау - бұл адамның өзін, оның мүмкіндіктерін, қасиеттерін және басқа адамдар арасындағы орнын бағалаумен, субъектінің өзіндік маңыздылығын орнатумен, өзіне оң немесе теріс көзқараспен байланысты күрделі жеке білім. Реттеуші және қорғаныс функцияларын орындай отырып, өзін-өзі бағалау адамның мінез-құлқына, іс-әрекетіне және дамуына, оның басқа адамдармен қарым-қатынасына әсер ететін реттеуші және қорғаныс функциясын орындайды. Тұлғаның психикалық өміріндегі өзін-өзі бағалаудың негізгі функциясы-бұл мінез-құлық пен іс-әрекетті реттеудің қажетті ішкі шарты. Өзін-өзі бағалауға негізделген өзін-өзі реттеудің жоғары формасы-бұл жеке тұлғаға деген шығармашылық қатынастың бір түрі-өзін өзгертуге, жақсартуға және осы ұмтылысты жүзеге асыруға ұмтылу. Жеке тұлғаның салыстырмалы тұрақтылығы мен дербестігін қамтамасыз ететін өзін-өзі бағалаудың қорғаныс функциясы тәжірибенің бұрмалануына әкелуі мүмкін [4].

Өзін-өзі бағалау-бұл адам психикасының күрделі білімі. Ол өзін-өзі тану процестерінің жалпылама жұмысы негізінде пайда болады, ол әртүрлі кезеңдерден өтеді және жеке тұлғаның қалыптасуы барысында дамудың әртүрлі деңгейлерінде болады. Сондықтан өзін-өзі бағалау үнемі өзгеріп, жетілдіріліп отырады. Өзін-өзі бағалауды орнату процесі түпкілікті бола алмайды, өйткені адамның өзі үнемі дамып отырады, сондықтан оның өзі туралы идеялары мен өзіне деген көзқарасы да өзгереді. Адамның өзі туралы бағалау идеяларының қайнар көзі оның әлеуметтік-мәдени ортасы, оның ішінде оның жеке басының кейбір көріністеріне әлеуметтік реакциялар, сондай-ақ өзін-өзі бақылау нәтижелері болып табылады.

Қазіргі заманда әлеуметтік желілерді қолданушылар арасында ең көп жас тобына әрине жас ұрпақ жатады. Жастар мүмкіндіктері мен өзін-өзі бағалау жасөспірім кезінде айқын көрінеді, онда жеке қасиеттер мен қабілеттердің бұзылуының шыңы, мінез-құлық нормаларының деформациясы байқалады, сонымен қатар әлеуметтік моральдық нормалардан ауытқу пайда болуы мүмкін, бұл жасөспірімнің рухани әлемін бұзатын және оның психикасын бұзатын күштердің әрекетіне әкеледі. Осыған байланысты осы кезеңде тұлғаны қалыптастырудағы психологиялық мәселелерді зерттеу, әлеуметтену процесін ұйымдастырудың ғылыми негізделген жолдары мен әдістерін іздеу, дамып келе жатқан тұлғаға, әсіресе дағдарыстық жағдайларда уақтылы және барабар көмек көрсету үлкен практикалық маңызға ие.

Статистикаға сенер болсақ сауалнамалар көрсеткендей, Ресейдегі интернет қолданушыларының 76% - ы (2014 жылғы қаңтардағы PRT агенттігінің мәліметі бойынша) және Америка Құрама Штаттарының тұрғындарының шамамен 73% - ы әлеуметтік медианың белсенді пайдаланушылары болып табылады және бұл көрсеткіш өсуде [5]. 2014 жылғы мәліметтер бойынша, студенттердің 86% - ы 18-ден 24 жасқа дейін, 80% - ы 25-тен 30 жасқа дейін және 67% - ы 31-ден 40 жасқа дейін әлеуметтік желілерді белсенді қолданушылар болған. Зерттеу аясында авторлар әлеуметтік желілерді пайдаланушы болып табылатын адамның психологиялық әл-ауқатын қамтамасыз ету қажеттілігін негіздейді [6]. Ал Pew Research Center's Internet and American Life Project мәліметтері бойынша, 12-17 жас аралығындағы мектеп оқушыларының 73% -ы, 18-29 жас аралығындағы студенттердің 87% -ы және 30-49 жас аралығындағы ересектердің 68% -ы әлеуметтік медианың белсенді пайдаланушылары болып табылады. Сонымен қатар, соңғы он бес жыл ішінде бүкіл әлемде "компьютерлік инициация" жасының үнемі төмендеуі байқалады, ал бұл төмендеудегі күрт секіріс тағы да әлеуметтік желілердің дамуымен байланысты [5]. Көрші Ресейлік жасөспірімдер үшін бұл тенденция жалғасуда: егер бүгінде 17-18 жас аралығындағылар алғаш рет орта есеппен 14 жасқа толған кезде белгілі бір әлеуметтік желілердің пайдаланушылары болса, онда бүгінгі он төрт жасар балалар – 10 жасқа дейін [7]. Ал әлеуметтік желілердің адамдардың өзін-өзі бағалауына әсері туралы айтар болсақ, өзін-өзі бағалау және әлеуметтік желілерді пайдалану байланысын зерттеу нәтижелері де өте қайшылықты болып келеді. Бірқатар авторлар әлеуметтік желілерді пайдаланудың жоғары жиілігі өзін-өзі бағалаудың төмендігімен байланысты екенін және әлеуметтік желілер өтемақы ортасының бір түрі екенін көрсетеді. Әртүрлі талдаулар әртүрлі әдістемелер арқылы алынған нәтижелер жиі ерекшеленетінін көрсетті. Бұл өзгерістер біздің елге тән болып келуі әбден мүмкін. Сонымен қатар, S. Ross [8] пайдаланушылардың сауалнамасы нәтижесінде жеке психологиялық сипаттамалар Facebook-ті қолданумен, ал Y. Amichai-Hamburger және G. Vinitzky-мен [9] тығыз байланысты деген қорытындыға келді. Субъектілердің өзін-өзі есеп беруінде алынған нәтижелер әлеуметтік қажеттілікке байланысты болуы мүмкін. Мысалы, "Достардың" санын "асыра" отырып, пайдаланушылар шынайы өмірге қарағанда олардың көпшілігін немесе танымалдылығын көрсетуге тырысуы мүмкін туралы Агадулина Е.Р айтқан болатын. Ал Костяк Т.В. Щепилина Е.А сауалнамасының барлық көрсеткіштері бойынша белсенді және сенімді әлеуметтік желі қолданушылары арасындағы айырмашылықтарды анықтады. Сауалнаманың нәтижелері бойынша Щепилина Е.А әлеуметтік желілердің белсенді пайдаланушыларында Интернетке

тәуелділіктің болуын ұсынды. Бұл болжам В.А. бұрғылау модификациясындағы к. Янгтың Интернетке тәуелділік сынағы арқылы тексерілді. Орташа әлеуметтік желі қолданушылары Интернетке тәуелділіктің төмен (респонденттердің 42%) және орташа (46 %) деңгейлерін анықтады, ал белсенді пайдаланушылардың жартысынан көбі (54 %) Интернетке тәуелділіктің жоғары деңгейін көрсетті [10].

Қорытынды. Қорытындылай келе әлеуметтік желілер қолданатын адамдардың тек саны жағынан емес жас ерекшелік жағынан көбейіп келе жатқанын аңғаруға болады. Соның ішінде әрине, өзін-өзі бағалауы толық қалыптаспаған жасөспірімдердің барында көреміз. Әлеуметтік желілер қазіргі кезде маңызды факторлардың бірі болып келеді және оған байланысты зерттеулер адамдардағы өзін-өзі бағалау деңгейі мен әлеуметтік желілерді қолдану уақыты арасындағы корреляция табуда.

Әдебиеттер

1. Бажукова О.А Самооценка как фактор регуляции человека [Электронный ресурс] // Rusnauka.com: Education and Science. [Б.м.],2009. URL: http://www.rusnauka.com/25_NPM_2009/Psihologia/51298.doc.htm
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2012. – 705с.
3. Бороздина Л.В. Сущность самооценки и её соотношение с Я-концепцией.// Вестник Московского университета. Серия 14. Психология,2011. – 58с.
4. Карпова А.В. Общая психология // Ардарики , 2005. – 141с.
5. Агадуллина Е.Р. Пользователи социальных сетей: современные исследования//Электронный журнал«Современная зарубежная психология»,2015. Т. 4. №3. 36—46с.
6. Фролова К.А Влияние социальных сетей на самооценку личности// Бюллетень медицинских наук, 2020. – 53с.
7. Белинская Е.П. Информационная социализация подростков:опыт пользования социальными сетями и психологическоеблагополучие,2022. – 2-11с.
8. Personality and motivations associated with Facebook use / Ross C. [et al.] // Computers in Human Behavior. 2009. Vol. 25. № 2. P. 578—586.
9. Amichai-Hamburger Y., Vinitzky G. Social network use and personality // Computers in Human Behavior. 2010. Vol. 26. № 6. P. 1289—1295.
10. Костяк Т.В Психологические особенности активных пользователей социальных сетей// Вестник Московского информационно-технологического университета – Московского архитектурно-строительного института,2018 – 59-60с.

ӨМІРГЕ ТӨЗІМДІЛІК ҚҰБЫЛЫСЫ: ТҰЖЫРЫМДАМА, ЗАМАНАУИ КӨЗҚАРАСТАР ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУЛЕР

Турниязова Ж., Сангилбаев О.С.

Туран университеті

Алматы, Қазақстан

Мақалада отандық және батыстық психологиядағы өмірге төзімділік құбылысын түсінудің негізгі тәсілдері талданады, құбылысты зерттеудің негізгі бағыттары жинақталады.

Кілт сөздер: өмірге төзімділік, стресс, өмірге төзімділіктің құрылымдық компоненттері, стратегияны жену, жасөспірімдердің өмір өмірге төзімділігі.

В статье анализируются основные подходы к пониманию феномена жизнестойкости в отечественной и западной психологии, обобщаются основные направления изучения феномена.

Ключевые слова: жизнестойкость, стресс, структурные компоненты жизнестойкости, преодоление стратегии, жизнестойкость подростков.

The article analyzes the main approaches to understanding the phenomenon of hardiness in domestic and Western psychology, summarizes the main directions of the study of the phenomenon.

Key words: hardiness, stress, structural components of hardiness, strategy coping, adolescent hardiness.

Өмірге төзімділік ұғымы психологиялық құбылыс ретінде салыстырмалы түрде соңғы кездері қарқынды психологиядағы өзекті мәселелерінің бірі болып қарастырыла бастады.

20 ғасырдың 80-жылдарының басында "hardiness" терминін американдық психологтар Сюзан Кобейс пен Сальватор Мудди психологиялық ғылымның тұжырымдамалық аппаратына енгізеді. Ал отандық психологияда 2000 жылы Дмитрий Алексеевич Леонтьев бұл ұғымды орыс тілінде өмірге төзімділік деп қабылдауды ұсынған болатын.

Осы уақытқа дейін психологиялық ғылымда бұл тұжырымдаманың мәні туралы біртұтас көзқарас жоқ, өйткені оның мағынасы психологиялық ғылым мен философияның тұжырымдамалық аппаратына әр түрлі уақытта енгізілген, мәселен "тіршілікке қабілеттілік" (Б.Г. Ананьев), "жасампаздық батылдық" (Р. Мэй), "болмысқа тамыр тарту" (М. Хайдеггер), "трансценденция" (С.Л. Рубинштейн), "кемелдік" (Б.Г. Ананьев, С.Л. Рубинштейн, Г. Олпорт) ұсынған әртүрлі терминдерге ұқсас.

Бастапқыда Сюзан Кобейс пен Сальваторе Мудди жаңа құбылысты экзистенциалды психология мен стресс психологиясының теориялық ережелері тұрғысынан қарастырды, сонымен қатар неміс экзистенциалистік философы Пол Тилличтің батылдығы туралы философиялық тұжырымдаманы қолданды.

С. Мадди жаңа ұғымғы иек артып қана қоймай, өмірге төзімділік моделін зерделейді. Бұл модельдің аясында өмірге төзімділік "адамның белсенді болуына мүмкіндік беретін және стресстің жағымсыз салдарын болдыртпайтын сенімдер" ретінде қарастырылады [6, 178-бет]. Өмірге төзімділікті адамның сенім жүйесі ретінде талдай отырып, С. Мадди өмірге төзімділіктің үш компоненттен тұратын нақты құрылымын ұсынды:

Бірінші компонент – тартылу – бұл адамның нақты шындыққа қатысуы оған өзі үшін қызықты және маңызды нәрсені табуға мүмкіндік беретініне деген сенімі.

Екінші компонент – бақылау – бұл адамның шындықта болып жатқан оқиғалардың нәтижесіне нақты жағдайда өз іс-әрекет стратегиясын таңдау арқылы күресу ғана әсер етуі мүмкін деген сенімі.

Үшінші компонент – тәуекелді қабылдау – бұл адамның онымен болып жатқан оқиғаның бәрі оның дамуы үшін қажет екендігіне сенуі, өйткені бұл оған жағымды да, жағымсыз да тәжірибе береді. "Өмірді тәжірибе жинақтау тәсілі ретінде қарастыратын адам қарапайым жайлылық пен қауіпсіздікке деген ұмтылысты жеке адамның өмірін кедейлендіретін құбылыс деп санай отырып, табысқа сенімді кепілдік болмаған жағдайда да өз тәуекелімен әрекет етуге дайын болады" [6, 179-бет].

Осылайша өмірге төзімділіктің негізінде стрессті адам үшін қолайсыз жағдайларды модельдеуші ретінде жоққа шығармай, стресстік жағдайдың шынайылығын мойындай отырып, кез келген жағдайды қабылдай алу және осы жағдайды өзіне тиімді құбылысқа айналдыруға ұмтылу батылдығы жатқандығын білдіретін С.Маддидің постулаты концептуалдылық жағынан ғана емес, сонымен бірге практикалық жағынан да маңызды болып шығады. "Егер жағдайды өзгерту мүмкін болмаса..., өмірге төзімділік қасиет өзін-өзі дамытудың компенсаторлық қалпына, басқаша айтқанда гиперкомпенсацияға ие болады" [6, 179-бет].

С. Мадди өзінің өмірге төзімділік моделі компоненттердің құрылымын ғана емес, сонымен қатар өмірге төзімділіктің аурулардың дамуына және қызметтің жалпы тиімділігінің төмендеуіне ерекше буферлік әсер ету мүмкіндігін көрсететін бес негізгі механизмін де қамтиды:

- Өмірге төзімділік сенімі – өмірдегі өзгерістерді белсенділік, бақылау және тәуекелді қабылдау негізінде стресі аз деп бағалау;
- Барлық жаңа нәрселерге ашықтықты, адамның стресстік жағдайда белсенді әрекет етуге дайындығын (адамның өмірге төзімді копинг-стратегияларды қолдануы) білдіретін трансформациялық иелік етуіне мотивация жасау;
- Психикалық және физикалық жұмылдыру арқылы иммундық реакцияны күшейту;
- Өз денсаулығына деген жауапкершілік пен қамқорлықты күшейту (денсаулықтың өмірге төзімділік тәжірибесі);
- Қарым-қатынас дағдыларын дамыту арқылы трансформациялық иелік етуге ықпал ететін тиімді әлеуметтік қолдауды іздеу.

Мадди моделінің практикалық маңыздылығы автордың өмірге төзімділікті тек психологиялық құбылыс ретінде емес, адам өзінің физикалық, психикалық және әлеуметтік денсаулығын сақтау үшін түсінетін және өзгерте алатын маңызды ішкі ресурсы (көзқарасы) ретінде қарастыруында жатыр. Басқаша айтқанда, Мадди тұжырымдамасындағы өмірге төзімділік – бұл кез келген жағдайда адам өміріне құндылық пен мағына беретін нәрсе.

Шетелдік психологтар жүргізген тәжірибелер нәтижесінде өмірге төзімділік құбылысын түсіну аймағы кеңейіп қана қоймай, оның адамның тұлғалық құрылымындағы қалыптасуы мен әрекет ету механизмін нақтылауға мүмкіндік туды.

Л.А. Александрованың "Психологиядағы өмірге төзімділік тұжырымдамасына" еңбегінде "hardiness" (өмірге төзімділік) құбылысын зерттеудің егжей-тегжейлі сипаттамасы берілген, олардың көпшілігі оны "стрессті жеңу, қоғамдағы бейімделу–бейімделе алмау, физикалық, психикалық және әлеуметтік денсаулық мәселелеріне байланысты" қарастырады [1, 82-бет].

Сонымен, стресс тұжырымдамасы аясында Ла Грек (1985) стрессті жеңудің психологиялық факторларын зерттеді, ал Солкан мен Сикор (1995) "hardiness" пен мазасыздықты тудыратын жағдайдағы шиеленіс арасындағы қатынастарды зерттеді.

Өмірге төзімділік құбылысының адамның психикалық және физикалық денсаулығына әсері мәселесі батыс зерттеушілерінің ерекше қызығушылығын тудырды. 1999 жылы Шарли және оның авторлары жоғары шиеленісті белсенділіктің психологиялық және физикалық денсаулыққа әсер ету жағдайларын зерттеді. Олардың зерттеулері "белсенділіктің жоғары қарқындылығы, А типті белгілердің ауырлығы, әлеуметтік қолдаудың төмен деңгейі, тиімсіз күресу стратегиялары және адамдардағы hardiness когнитивті компонентінің төмен деңгейі физикалық және психологиялық денсаулықтың төмен деңгейін болжауға болатын көрсеткіштер екенін көрсетті" [1, б. 84].

Виктор Флориан, Марио Микулинчер және Орит Таубманнның (1995) өмірге төзімділік конструкцияларын зерттеуі әрқайсысының рөлін нақтылауға мүмкіндік берді. Сонымен, тартылу психикалық денсаулық деңгейін жоғарылатады, қауіпті бағалауды және эмоцияларға бағытталған стратегияларды қолдануды азайтады, оқиғаларды қайталама қайта бағалаудың рөлін арттырады. Өз кезегінде бақылаудың ауырлық көрсеткіші психикалық денсаулыққа оң әсер етеді, оқиға қауіпін бағалаудың төмендеуіне әкеледі, оқиғаны қайта бағалауға ықпал етеді және проблемаларды шешуге және қолдау іздеуге бағытталған копинг-стратегияларын қолдануға ынталандырады.

Соңғы жылдары отандық психологияда өмірге төзімділік мәселесі қарастырылып жүр, бірақ бұл психологиялық құбылысты сипаттауға бірыңғай көзқарас әлі қалыптаспағанын атап өткен жөн.

Д.А. Леонтьев (2002) өмірге төзімділік құбылысын жеке әлеует тұжырымдамасы тұрғысынан қарастырады және өміршендікті жеке тұлғаның әртүрлі өмірлік қиындықтарды жеңудегі табысқа жауап беретін интегративті сипаттамасы ретінде анықтайды.

Л.А. Александрованың (2003) өмірге төзімділікті өмірлік қиындықтармен күресу ұғымы арқылы "жеке тұлғаның өзінің дамуының қолайсыз жағдайларын өзгерту қабілеті" деп түсіндіруді ұсынатын көзқарасы жоғарыдағы пікірлерден сәл өзгеше [4, 162-бет]. Мадди сияқты ол да өмірге төзімділіктің үш компонентін ажыратады, бірақ олардың мазмұнында біршама өзгерістер бар:

- Жеке тұлғалық ресурстары, өзіндік ұстамдылық (өзін-өзі ұстау) деңгейін жүзеге асыруды қамтамасыз етеді;
- Жеке ресурстар жүзеге асырылу барысында иелік ету стратегияларымен қамтамасыз етіледі;
- Мән-мағына – өмірге төзімділік векторын айқындайды, демек ол адамның жалпы өмірін анықтайды;
- Гуманистік этика – мән-мағынаны таңдау критерийін, оған жету жолын және өмірлік мәселелердің шешімін белгілейді.

С.В. Книжникова (2005) өмірге төзімділік құбылысын суицидтік мінез-құлықтың алдын алу контекстінде қарастырды және оны оңтайлы семантикалық реттеуге, барабар өзін-өзі бағалауға, дамыған ерікті қасиеттерге, әлеуметтік құзыреттіліктің жоғары деңгейіне, сондай-ақ коммуникативті қабілеттер мен дағдыларға негізделген интегралды жеке сипаттама ретінде анықтайды [5]. Автор " өмірге төзімділік компоненттерін дамыту білім беру жүйесінде кеңінен танымал оқыту және тәрбиелеу әдістері арқылы сәтті жүзеге асырылуы мүмкін" деген қорытындыға келді [5, 70-бет].

Е.И. Рассказова (2005) және Р.И. Стецишин (2008) өмірге төзімділікті мотивациялық бағыттың негізінде жатқан жеке психикалық ресурс ретінде түсінеді.

Осылайша, отандық психологтардың еңбектерінде өмірге төзімділік құбылысын түсіндірудің үш негізгі бағытын ажыратуға болады:

- Өмірге төзімділік белгілі бір жағдайларда талап етілуі мүмкін жеке тұлғаның әлеуетінің ресурсы ретінде,
- Өмірге төзімділік өмірлік жағдайлармен белсенді өзара әрекеттесу негізінде дамитын тұлғаның интегралды психологиялық қасиеті ретінде,
- Өмірге төзімділік мағыналық өзін-өзі реттеу динамикасына негізделген әлеуметтік-психологиялық бейімделу қабілеті ретінде.

Бірқатар отандық психологтар өмірге төзімділік құбылысын зерттеумен тікелей айналыспайды, бірақ бұл тұжырымдаманы басқа психологиялық құбылыстарды түсіндіру үшін қолданады. Сонымен, М.А. Одинцова тұлғаның жеңу мінез-құлқын зерттей отырып, жеңудің екі стилін ажыратады: жәбірленуші (жәбірленушінің стилі) және өмірге төзімді жеңу стилі бар тұлғаны егжей-тегжейлі сипаттайды. "Өмірге төзімді жеңу стилі бар адам белсенділіктің жоғары деңгейімен, өмірлік қиын жағдаймен күресу үшін өзінен ресурстар іздеуге бағытталуымен сипатталады... белгілі бір қиын өмірлік жағдайға деген нақты көзқарасымен... әлемді позитивті қабылдауымен, барабар дүниетанымымен ерекшеленеді" [8, 188-бет] Өмірге төзімділік құбылысын эксперименттік зерттеу тұрғысынан Д.А. Леонтьев, Е.И. Рассказованың еңбектеріне назар аударуғанымыз жөн. 2002 жылдан бастап олар С.Маддидің өмірге төзімділік тестінің орыс тіліндегі нұсқасын әзірлеу және сынақтан өткізу жұмыстарын жүргізді. Орыс тіліндегі нұсқасын тестілеу кезінде оның сенімділік деңгейін, сыртқы (құрылымдық) және ішкі жарамдылығын, аймақтық айырмашылықтарын анықтаумен қатар, авторлар өмірге төзімділік пен стрессті, депрессияны бастан кешірудің әртүрлі копинг-стратегияларының байланысын зерттеді. Өмірге төзімділіктің әлеуметтік қолдауды болдырмау және іздеу сияқты копинг-стратегияларымен теріс байланысын, сондай-ақ жоспарлау және оң қайта бағалау копинг-стратегияларымен оң байланысын көрсететін эксперименттік дәлелдер алынды. Зерттеу нәтижелері бойынша Д.А. Леонтьев пен Е.И. Рассказова өмірге төзімділіктің әрбір құрылымдық құрамдас бөлігі болған жағымсыз оқиғаны жеке тұлғаның оң қайта бағалауына өз үлесін қосады және бірге өмірге төзімді копинг-стратегиясын таңдауды қамтамасыз етеді деген қорытындыға келді. "Жалпы өмірге төзімділік жеке тұлғаның одан әрі өсуі үшін болған барлық жағдайдың маңыздылығын оң бағалауына ықпал етеді. Шамасы, күрес стратегиясының бұл түрі (мағынаны табумен тығыз байланысты) барлық үш компоненттің өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады" [7, 46-бет].

Шығармашылық ұжым (Д.А. Леонтьев, Е.И. Рассказова, Е.Ю. Мандрикова, Е.Н. Осин, А.В. Плотникова) өмірге төзімділік пен жеке тұлғалық таңдаудың әсері мәселесіне назар аударды. Экзистенциалды психологтар тобында жүргізілген зерттеу "жеке таңдау жағдайында өмірге төзімділік немқұрайлы, өзіндік қасиеті жоқ таңдауға немесе қалыпты, таныс жағдайды таңдауға қарсы жаңа, беймәлім жағдайды таңдауға мүмкіндік беретін фактор болып табылатындығын" тәжірибе жүзінде дәлелдеді [7, 53-бет]. Бұл зерттеу авторларға өмірге төзімділіктің ролін қайта қарастыруға мүмкіндік берді, олардың ойында өмірге төзімділік стресстік жағдайдағы буферлік рөлді атқармайды, "өзін-өзі реттеудің жетілген және күрделі формаларына жеке қабілеттің негізгі параметрлерінің бірі, жеке потенциалдың тірек айнымалыларының бірі" [7, 46-бет] болып табылады.

Соңғы жылдары отандық ғылымда жасөспірімдердегі өмірге төзімділік құбылысының көріну ерекшеліктерін және оның жеке сипаттамалары мен денсаулық көрсеткіштерімен байланысын анықтауға бағытталған зерттеулер пайда болды. Мысал ретінде біз олардың бірнешеуін ғана береміз:

- тұлғалық дәрменсіздігі мен дербестігі бар 14-16 жас аралығындағы жасөспірімдердің өмірге төзімділігі мен оның компоненттерін зерттеу (Циринг Д.А., 2008) – дербестік пен жеке дәрменсіздік құбылыстары адамның өмірге төзімділік деңгейімен тығыз байланысты екенін, атап айтқанда, жеке дәрменсіздік жалпы өмірге төзімділіктің төмен деңгейімен сипатталатынын, ал дербестік, тиісінше, жоғары деңгеймен сипатталатынын көрсетті [9];

- жасөспірімдердің құндылық бағдарларының жасөспірімдердің мінез-құлқы мен іс-әрекетін және тіршілік әрекетінің компоненттерін реттеудің жоғары интеграциялық деңгейі ретіндегі байланысын зерттеу (Ефимова О.И., Игдырова С.В., Ощепков А.А., 2011) - жеткіншектердегі құндылық бағдарлардың өмірге төзімділігі мен девиантты мінез-құлыққа бейімділік компоненттерінің өзара байланысы туралы гипотеза зерттелді; жасөспірімдердің өміріндегі белгілі бір құндылықтардың маңыздылығы олардың ішкі сенімдерімен байланысты екендігі анықталды, бұл жасөспірімдердің өмірінде айқын көрінеді және нормативті немесе девиантты мінез-құлықтың дамуына әсер етеді [2];

- әртүрлі өмірлік сценарийлері бар жасөспірімдердің өмірге төзімділігі мен әлеуметтік-психологиялық бейімделуін зерттеу (Иванова М.А., 2013). Жеңімпаздық сценарийлері бар жасөспірімдерге "өмірге төзімділік", "қамтылу", "бақылау", "тәуекелді қабылдау" факторлары бойынша жоғары көрсеткіштер тән екендігі анықталды [3].

Біздің зерттеуіміздің тақырыбы: Әлеуметтік өзгерістер жағдайында жеке тұлғаның өмірге төзімділік параметрлері мен копинг-стратегияларымен өзара байланысын зерттеу. Гипотеза ретінде біз өмірге төзімділік деңгейі жоғары субъектілер күйзеліспен күресу үшін тиімдірек копинг (күресу) стратегияларын (мәселелерді шешуді жоспарлау, оң қайта бағалау) пайдаланады, ал өмірге төзімділік деңгейі төмен адамдар тиімдірек стратегияларды (қашықтықты сақтау, жалтару/қашу) пайдаланады және бұл үрдіс олардың жас, жыныс пен кәсіби қызмет ерекшеліктеріне байланысы бар. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде біз өмірге төзімділікті адамның өмірлік қиындықтарды жеңудегі табыстылығына жауап беретін интегралды жеке қасиет ретінде анықтайтын Сальваторе Маддидің тұжырымдамасын қолданамыз.

Көріп отырғанымыздай, уақыт өткен сайын ғалым-психологтар мен практик-психологтардың өмірге төзімділік құбылысына деген қызығушылығы артып, түрлі қолданбалы міндеттерді шешу қажеттілігіне байланысты кеңейе түспек. Бұған тек екі мысал келтірсек болады. Сонымен, Д.А. Леонтьев болашақта өмірге төзімділік сынағы өзінің бейімделген нұсқасында адамның психикалық жарақаттарын анықтау және соның салдарынан ауыр депрессиялық бұзылулардың алдын алу үшін қолданылатынына сенімді. Осыған байланысты, біздің зерттеуіміздің әлеуметтік өзгерістер жағдайында жеке тұлғаның өмірге төзімділік параметрлері мен копинг стратегияларының өзара байланысын анықтау процедураларының жүйесі мен нәтижелерін көруге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Александрова Л.А. К концепции жизнестойкости в психологии // Сибирская психология сегодня: Сб. научн. трудов. Вып. 2 / Под ред. М.М. Горбатовой, А.В. Серого, М.С. Ясницкого. Кемерово: Кузбассвуиздат, 2004. С. 82-90.
2. Ефимова О.И., Игдырова С.В., Ощепков А.А. Взаимосвязь ценностных ориентаций и жизнестойкости личности у нормативных и девиантных подростков // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2011. № 1 С. 61-71.
3. Иванова М.А. Жизненные сценарии и жизнестойкость подростков // Фундаментальные исследования, 2013. №10-4. С. 875-878.
4. Калашникова С.А. Смысловые ориентации, базовые убеждения и стратегии поведения в трудных жизненных ситуациях людей с различными показателями жизнестойкости // Учёные записки ЗабГУ. Серия: Педагогика и психология, 2011. № 5. С. 161-167.

5. Книжникова С.В. Структурно-функциональное описание жизнестойкости в аспекте суицидальной превенции (Статья) // Материалы IV Всероссийской НПК «Феноменология и профилактика девиантного поведения». Краснодар, 28-29 октября 2010. С. 67-70.
6. Леонтьев Д.А., Рассказова Е.И. Жизнестойкость как составляющая личностного потенциала / Личностный потенциал: структура и диагностика. М.: Смысл, 2011. 680 с.
7. Леонтьев Д.А., Рассказова Е.И. Тест жизнестойкости. М.: Смысл, 2006. 63 с.
8. Одинцова М.А. Психология жизнестойкости. М.: ФЛИНТА: Наука, 2015. 296 с.
9. Циринг Д.А. Исследование жизнестойкости у беспомощных и самостоятельных подростков // Вестн. Том. гос. ун-та., 2009. № 323. С. 336-342.

STUDENTS' PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION AS THE MAIN PART OF EDUCATIONAL PROCESS

*Magauova A.S., Tansbayeva D.A.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan*

Қазіргі ғылым мен тәжірибеде кәсіптік бағдар беру мәселесі бүгінде әлеуметтік-педагогикалық қызметтің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі ретінде көтерілуде. Соңғы кездері мектеп бітірушілер өз мамандығы бойынша жұмыс істемейтін тенденция байқалуда. Кәсіптік бағдар беруде студенттердің қабілеті мен дарындылығына барынша сәйкес келетін кәсіпті таңдау және дайындау әдістері қарастырылады. Ол сондай-ақ жастарға кәсіби мүмкіндіктерді кеңейту үшін мансап жолында қажет дағдыларды үйрету үдерісін қамтиды.

Бұл мақалада біз әлеуметтік-педагогикалық қызмет контекстінде кәсіби өзін-өзі анықтау мәселесін қарастырдық. Мақаланың мақсаты – студенттердің кәсіби өзін-өзі анықтауының тиімділігін арттыру жолдарын зерттеу. Жас маманның өз мамандығы бойынша жұмыс істемеуінің бірнеше негізгі себептері бар екенін зерттеулер көрсетті. Осы себептердің барлығы, біздің ойымызша, оқу процесінде түзетуге жатады.

Кілт сөздер: педагогикалық қолдау, өзін-өзі анықтау, кәсіби өзін-өзі анықтау, кәсіби тұлға.

В современной науке и практике актуален вопрос о профориентации как об одной из важнейших составляющих социально-педагогической деятельности. В последнее время сложилась тенденция, что часть выпускников не работают по своей специальности. Профориентационная работа предполагает выбор наиболее подходящих способностям и талантам учащихся профессии и подготовку к карьере. Она также включает в себя процесс обучения молодежи навыкам, которые им потребуются на их карьерном пути, для расширения профессиональных возможностей.

В данной статье мы рассмотрели проблему профессионального самоопределения в контексте социально-педагогической деятельности. Цель статьи - изучить пути повышения эффективности профессионального самоопределения студентов. Исследования показали, что существует несколько основных причин, по которым молодой специалист не работает по профессии. Все эти причины, на наш взгляд, подлежат коррекции в процессе обучения.

Ключевые слова: педагогическая поддержка, самоопределение, профессиональное самоопределение, профессиональная идентичность.

In modern science and practice, the question of vocational guidance is being raised today as one of the most important components of socio-pedagogical activity. Recently, the prevailing trend is that graduates do not work in their profession. Professional orientation looks at methods of choosing and preparing for a career best suited to students' natural talents and abilities. It also includes empowering young people with skills they will need on their career path and expanding their professional capabilities.

In this article, we examined the problem of professional orientation in the context of social pedagogy. The purpose of the article is to study ways to improve the effectiveness of social and professional self-determination of students. Research has shown that there are several main reasons why a student does not work in a profession. All these reasons, in our opinion, are subject to correction in the learning process.

Keywords: pedagogical support, self-determination, professional self-determination, professional identity.

1. Introduction

Modern trends in the development of education system in Kazakhstan are responsible for changing the priorities of educational institutions. The role of internal determinants for personal and professional self-determination of graduates of educational institutions in choosing profession

independently provides a competent worker in the future labor market with the need for personal self-realization.

The most important directions in the development of modern education are the intellectualization of the content of the educational process, the introduction of new forms of education, the creation of conditions for students, the formation of a safe environment, the development of their creative abilities. Ultimately, all this should affect the training of specialists who, in a market economy, intensified competition in the labor market, will be able to solve the problem of employment. The amorphousness of target attitudes, the abstractness of value orientations, the ideological vacuum in the conditions of the transformation of society, the destabilization of the economy, permanent crisis phenomena and the decline in living standards lead to deformations of the consciousness of young people. [1] Uncertainty about the future, lack of initiative and anxiety characterize young people, especially immediately after graduation from the university. There are several criteria for assessing the effectiveness of the functioning of the higher education system, one of which is the success of the employment of university graduates.

Studying the problem of professional self-determination of university students has always been a topical psychological and pedagogical direction for scientists from all countries. It aims to activate students to a conscious process of professional self-determination at the university, which allows them to provide the most appropriate training for them.

2. Main body

The analysis of the psychological and pedagogical literature has revealed several authors studying the problem of professional self-determination. In the studies of these authors, professional self-determination is considered from different angles:

- as a series of tasks that society poses to an individual; [2,3]
- as a process of gradual decision-making, through which a person forms a balance between his preferences and the needs of the system of division of labor in society; [4,5,6,7]
- as a process of forming an individual lifestyle, of which professional activity is a part. [8,9,10,11]

In recent years, many studies have been carried out on the problems of professional training of students. [12,13] The choice of the subject of future activity is a manifestation of the individual's mental activity as a result of the interiorization of external factors through the motivational-need-sphere of the individual. The choice should not be imposed; otherwise, the object will cease to be motivating, and the activity will cease to be an activity. The choice of the subject of future activity can be based only on a real decision of the individual, taken voluntarily. Despite the fact that society provides maximum independence in choosing the type of labor activity, freedom of professional choice has several significant restrictions dictated by subjective and objective circumstances. The first, subjective, largely depends on a person's internal position, knowledge, skills, abilities, desire for self-knowledge, and self-improvement. The second, objective, is dictated by the living conditions and the profession's requirements on the individual. Accordingly, the absence of an adequate "I-concept", ideological choice, educational and professional motivation, unstable self-esteem, confusion of values, a distorted manifestation of internal factors, or an imbalance in external life circumstances - any disturbing aspect complicates the process of professional self-determination.

The most crucial criterion for a person's professional development is professional identity. Personal meanings, motives, values, and ideological attitudes are integrated, which is closely interconnected with the image of "I am a professional". At the same time, identity is a "fusion" of understanding the goal, methods of activity, knowing oneself, one's abilities, one's plans - life and professional, the formation of which occurs in the process of professional self-determination, during which not only the content and meaning of the future profession are mastered, but also orientation is carried out in a socio-cultural situation, in its demands for professionalism, when there is a "trying on" the requirements of the profession, the identification of opportunities in it for self-actualization and self-development, for the realization of their life values and plans. The professional identity reflects, first of all, the subjective acceptance of the value of the chosen

profession, but at the same time, the semantic frame is set not only by the space of individual attitudes but also by the whole set of socio-cultural conditions taken concerning the individual's need for self-realization in real activity. Professional identity develops as a result of professional educational activity, being its result and at the same time a condition for the successful mastery of knowledge, skills and abilities for further professional activity. An effective mechanism for making sense of meaning, which can be assimilated into pedagogical science and practice to create favorable conditions for the professional self-determination of students, is the development of the ability to consider one's professionalism as a concept, a "project" that requires implementation.

In our study, professional self-determination is an open, dynamic process. The student's goals in the field of professional development are correlated with career preferences, as well as the readiness for professional self-identification and for the design of a professional career formed. Based on this definition, we theoretically identified two social and professional self-determination criteria - the readiness for professional self-identification and the readiness to design a professional career, and the indicators were determined.

Accordingly, for a full-fledged choice of a person, an adequate idea of each of the professional alternatives is necessary, that is, the process of forming the image of each profession, building a vision of a possible future that arises as a result of choosing one or another alternative is essential. Since the consequences of professional self-determination affect almost all aspects of life, we can talk about different options for the personal future of a young person as a whole. Note that the image of a future profession is a rather complex education that includes emotional and cognitive components. The correspondence of the emotional-evaluative components to the essential content components of the profession makes a choice reasonable and realistic. In other words, with the requirements of the profession reflecting the concept of "must", individual components must intersect, namely: the motivational concept "I want" and the individual psychological concept of "I can». When entering a university, it is assumed that the applicant must know what kind of profession he chooses, what his future activities will consist of, whether he will be able, based on his capabilities, desires and needs, to work in this field after graduation (i.e. e. have specific skills of professional readiness: planning, self-control, etc.).[7,13,14]

3. Summary

The lack of unified approaches to vocational guidance, and as a result, the lack of professional self-determination among high school students causes young people to make the wrong choice of their future profession, which, in turn, negatively affects the quality of personnel training. [3] The majority of students in the future would work outside their specialty. This causes great harm to the education system; such graduates understand that they have wasted 3-5 years of their lives on education. At the same time, not everyone understands that in the process of training, they developed not only hard skills (which were not helpful to everyone), but also soft skills (which were helpful in absolutely all graduates, both in another job and in everyday life). Secondly, if students were educated at the expense of government funding, then this is a waste of government resources.

All these reasons, in our opinion, are subject to correction in the learning process. The purpose of socio-pedagogical work on the formation of professional self-determination should be not just to familiarize students with a list of professions, but the gradual formation of internal readiness for conscious and independent construction, adjustment and implementation of the prospects for their development (professional, life, personal), readiness to consider themselves developing in time and independently find personally significant meanings in a particular professional activity.

References

- 1 Trach, Y., Tolmach, M., Chaikovskaya, O., & Gumeniuk, T. (2020) Problems of Cultural Heritage Preservation in the Context of the Armed Conflict Growth. 4th International Conference on Information Technology in Disaster Risk Reduction (ITDRR), 31-44.

2 Absatova, M., Dzhanbubekova, M., Baubek, S., Gulnara, Y., & Gaulmir, S. (2021). Study of the level of professional self-determination of students in grade 9. *Review of International Geographical Education Online*, 11(5), 429-438.

3 Xu, Y., Liu, S., Li, R., Guan, Y., & Zhou, W. (2021). Self-consistency and self-determination perspectives of career value changes: A cross-lagged panel study among Chinese university students. *Journal of Vocational Behavior*, 127, 103584.

4 Bodnar, A., & Rybalochka, K. (2021). Peculiarities of Professional Self-Determination of Students. *Psychology and Psychosocial Interventions*, 3, 3-10.

5 Casino-García, A. M., Llopis-Bueno, M. J., & Llinares-Insa, L. I. (2021). Emotional intelligence profiles and self-esteem/self-concept: An analysis of relationships in gifted students. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(3), 1-23.

1. Chiu, T., Chai, C. S., Williams, P. J., & Lin, T. J. (2021). Teacher Professional Development on Self-Determination Theory-Based Design Thinking in STEM Education. *Educational Technology and Society*, 24(4), 153-165.

2. Poplavskiy, M. (2019). Entrepreneurship in the field of art business in the European union. *Journal of Entrepreneurship Education*, 22(6).

3. Galiakhmetova, N. (2019). Age Features of Professional Self-Determination of Personality. *Bulletin of Kalashnikov ISTU*, 21(4), 279.

4. Yalovenko, O. (2021). Methods and technologies for professional self-determination of students in the USA. *Problems of Modern Teacher Training*, 1(23), 59-65.

5. Revyakina, N., & Manuylova, N. (2021). Students' personal self-determination as an integral part of the educational process. *E3S Web of Conferences*, 273.

6. Shytyk, L., & Akimova, A. (2020). Ways of transferring the internal speech of characters: Psycholinguistic projection. *Psycholinguistics*, 27(2), 361-384.

7. Gumenyuk, T., Frotveit, M., Bondar, I., Horban, Y., & Karakoz, O. (2021). Cultural diplomacy in modern international relations: The influence of digitalization. *Journal of Theoretical and Applied Information Technology*, 99(7), 1549-1560.

8. Koff, S. (2021). The First Stage of Professionalization: Education. In Koff, S. (Ed.), *The Dental Team in the European Union*, (pp. 21-59).

9. Meyer, R. (2020). Competence and Continuing Professional Education. In Meyer, R. (Ed.), *The New Yellow Book: Government Auditing Standards* (pp. 74-89). Hoboken, NJ: Wiley.

ВЛИЯНИЕ ГЕНДЕРНОЙ ДИСКРИМИНАЦИИ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ ЖЕНЩИН НА ПРИМЕРЕ МИРОВОГО ОПЫТА

Момбекова А., Ким А.М.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

Қазақстанның қарқынды дамуымен әйелдердің қоғамдағы және ел экономикасындағы рөлі барған сайын артып келеді [1]. Дегенмен, гендерлік кемсітушілікке қатысты күрделі мәселелер әлі де бар. Бүкіл әлемде жұмыс орнында гендерлік кемсітушілікке жол бермеу моральдық қана емес, сонымен бірге экономикалық қажеттілік екенін дәлелдейтін зерттеулер жеткілікті. Кемсітушілік қаржылық шығындарға да, фирмалар мен елдердің өсу әлеуетін және бәсекеге қабілеттілігін тежейтін инновациялардың төмендеуіне әкелуі мүмкін [2].

Сонымен қатар, ДДҰ-ның 2019 жылғы гендерлік және психикалық бұзылулар туралы есебіне сәйкес, психологиялық денсаулық проблемалары әйелдерде жиі кездеседі. Күш деңгейінің сәйкес келмеуі және әлеуметтік-экономикалық факторларды бақылау, мысалы, мәртебе, қаржылық құрамдас психикалық денсаулықтың белгілі бір қауіп-қатеріне ұшырау мен бейімділігін анықтайды [3]. Бұл мақала гендерлік кемсітушіліктің әйелдердің психологиялық денсаулығына әсеріне арналған.

Кілт сөздер: гендерлік кемсітушілік, жұмыс орнындағы кемсітушілік, психикалық денсаулық, депрессия, аландаушылық

С быстрым развитием Казахстана женщины стали играть все более и более важную роль в обществе и в экономике страны [1]. Однако по-прежнему существуют проблемы с гендерной дискриминацией. Проведено много исследований которые доказывают, что предотвращение гендерной дискриминации на рабочих местах во всем мире является не только моральной, но и также экономической необходимостью. Дискриминация может привести как к финансовым потерям, так и к снижению инновационного потенциала человека и общества, которые подавляют возможности роста и конкурентоспособность фирм и стран [2].

Кроме того, согласно докладу ВОЗ о гендерных и психических расстройствах за 2019 года

психологические проблемы со здоровьем чаще встречаются у женщин. Несоответствие уровня власти и контроля над социально-экономическими факторами, такими как статус, финансовая составляющая определяют подверженность и восприимчивость к определенным рискам для психического здоровья [3]. Данная статья посвящена влиянию гендерной дискриминации на психологическое здоровье женщин.

Ключевые слова: гендерная дискриминация, дискриминация на рабочем месте, психологическое здоровье, депрессия, тревожность

Considering that women in Kazakhstan are becoming more and more important in society and in the country's economy [1]. However, the really serious problem is with gender discrimination. Extensive research that proves that gender mainstreaming in relation to work issues around the world is not only a moral but also an economic perspective. Discrimination can manifest itself as a loss to statistics, as well as to an increase in growth, which increase the potential for growth and consumption in countries. [2]

In addition, according to the 2019 WHO report on gender and mental disorders, psychological health problems are more common in women. Mismatch in the level of power and control over socio-economic factors such as status, financial component determine exposure and susceptibility to certain mental health risks [3]. This article is devoted to the impact of gender discrimination on the psychological health of women.

Keywords: gender discrimination, workplace discrimination, mental health, depression, anxiety

Дискриминация – это социальное явление, в котором такие факторы как пол, этническая принадлежность, религия, сексуальная ориентация и раса используются, чтобы различать людей. Женщины сталкиваются с гендерной дискриминацией повседневно, в том числе на рабочем месте в различных частях мира. Гендерная дискриминация имеет многообразные формы (гендерный разрыв в оплате труда, отсутствие карьерного роста, гендерные стереотипы в отношении исполнительных ролей и сексуальные домогательства) [4].

Согласно подпункту 3 статьи 1 Закона Республики Казахстан «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей мужчин и женщин» понятие «дискриминация по признаку пола» определено как «любое ограничение или ущемление прав и свобод человека, а также принижение его достоинства по признаку пола». Трудовой кодекс Республики Казахстан содержит комплекс правовых норм, призванных обеспечивать гендерное равенство в сфере труда, в том числе недопущение дискриминации по половому признаку [5]. Но в реальности картина не такая радужная. Казахстанский фонд равных прав и возможностей Фонда Фридриха Эберта провел гендерное исследование. В результате 39,6% респондентов в стране не исключили, что в Казахстане существует гендерное разделение труда [6].

Во многих странах дискриминация по этническому признаку может быть чаще, чем в других странах, в некоторых странах дискриминация по признаку пола шире распространена, чем любой другой тип дискриминации. Женщины составляют более пятидесяти процентов населения мира и часто подвергаются дискриминации именно по признаку пола, что конструируется социально, а не биологически [3].

На рынке труда Казахстана женщины сильно отстают от мужчин по признаку карьерного роста. Статистика показывает, что, несмотря на то, что подавляющее большинство работников образования - женщины, мужчины чаще избираются на самые высокие руководящие должности. По данным Национального статистического комитета Республики Казахстан, в 2018 году число женщин, работающих в вузах, составило 1569, мужчин - 1588, но на руководящие должности назначено только 25 женщин - на 72% меньше, чем мужчин [7].

Организации Объединенных Наций (ООН) признала гендерную дискриминацию и неравенство значительными, постоянными глобальными проблемами в контексте устойчивого развития. Гендерная дискриминация на рабочем месте приводит к проблемам с психическим здоровьем (стресс, тревога, депрессия) у женщин. Результатами гендерной дискриминации на рабочем месте становятся отсутствие мотивации у сотрудников, низкая эффективность, и низкая продуктивность. Это значительно снижает производительность труда [8].

Согласно докладу ВОЗ о гендерных и психических расстройствах за 2019 год психологические проблемы со здоровьем чаще встречаются у женщин. Пол - важнейший фактор психического здоровья и психических расстройств. Несоответствие уровня власти и контроля над социально-экономическими факторами, такими как статус, определяют подверженность и восприимчивость к определенным рискам для психического здоровья. Женщины имеют меньше власти и контроля над вышеупомянутыми факторами на работе и поэтому подвержены проблемам с психическим здоровьем из-за гендерной дискриминации. Серьезной проблемой для здоровья являются распространенные психические расстройства, в том числе тревога, депрессия и соматические жалобы. Примерно один из трех человек страдает этими расстройствами и преобладают в них женщины. По данным Всемирной организации здравоохранения униполярная депрессия в два раза чаще встречается у женщин и ожидается, что в ближайшем будущем она станет второй основной причиной глобальных проблем со здоровьем [3].

Свидетельства о негативных последствиях гендерной дискриминации для здоровья основаны на большом количестве исследований, показывающих, что гендерная дискриминация и домогательства, которым женщины подвергаются на рабочем месте, влияют на их физическое и психическое здоровье, а также на их экономические возможности [9, с.51]. Исследования показали, что существует гендерная дискриминация в отношении женщин при обращении за медицинской помощью и гендерная предвзятость в медицине, что может иметь негативные последствия для здоровья женщин [10, с.13].

Другое исследование депрессии и гендерных различий, проведенное Пиччинелли и Уилкинсоном в 2018 году, пыталось объяснить взаимосвязь между проблемами психического здоровья с упором на депрессию и гендерные различия. Исследования показали, что за некоторыми исключениями риск депрессивного расстройства у женщин выше, чем у мужчин. Он начинается в середине полового созревания и сохраняется на протяжении всей взрослой жизни. Депрессивные расстройства варьируются в зависимости от гендерных различий и имеют связь с полом. Социальные роли и модели поведения влияют на уровень депрессии у мужчин и женщин. Аналогично на психическое здоровье влияют психологические особенности, детские переживания, неудачный опыт социокультурных ролей. С другой стороны, генетические и биологические факторы мало или почти не влияют на гендерные проблемы психического здоровья. Исследования пришли к выводу, что детерминанты разных полов в вопросах психического здоровья еще четко не установлены [11, с.486].

Согласно данным общенациональной репрезентативной выборки работающих женщин в Южной Корее дискриминация по признаку пола на рабочем месте увеличивает вероятность симптомов депрессии. Были оценены многие виды гендерной дискриминации на рабочем месте, в том числе связанные с наймом, продвижением по службе, выплатой заработной платы, рабочими заданиями и увольнением; каждый из них был конкретно связан с повышенной вероятностью развития депрессивных симптомов. Более того, эта связь была статистически значимой даже после поправки на возраст, удовлетворенность доходом, уровень образования, семейное положение и болезнь. Результаты также показывают, что более молодые женщины (моложе 40 лет) более уязвимы в отношении связи между гендерной дискриминацией на рабочем месте и депрессивными симптомами. Необходимы дальнейшие исследования для изучения временных эффектов гендерной дискриминации на рабочем месте и депрессивных симптомов [12].

Таким образом, по данным современных психологических исследований можно заключить, что дискриминация по признаку пола — это проблема, давно существующая в глобальном масштабе, особенно в развивающихся странах. Гендерная дискриминация приводит к тому, что женщинам трудно найти работу, они каждый день сталкиваются с сильным давлением со стороны компаний и можно предполагать, что все это в совокупности наносит ущерб физическому и психическому здоровью женщин. Исследования показывают, что дискриминация по признаку пола приводит к ухудшению

отношения к работе, ухудшению физического состояния и поведения, психологического здоровья и производительности труда.

Литература

1. Маланьина А. А. Гендерная дискриминация в уровне вознаграждения на рынке труда Казахстана // Экономика и предпринимательство. – 2019. – №. 1. – С. 358-363.
2. Shin Y. et al. A motivational perspective on job insecurity: Relationships between job insecurity, intrinsic motivation, and performance and behavioral outcomes // International journal of environmental research and public health. – 2019. – Т. 16. – №. 10. – С. 1812.
3. Who.int. WHO // Women's mental health. 2018. URL: <https://www.who.int/health-topics/women-s-health> (дата обращения: 30.01.2023).
4. Шерстнев А. С., Аникин А. В. Гендерная дискриминация в трудовых отношениях: экономический аспект // Концепт. – 2019. – №. 4. – С. 23-23.
5. Трудовой кодекс Республики Казахстан. Обновленный. Кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК.
6. Гендерное исследование: как в Казахстане реализуется политика в отношении женщин и мужчин/ [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.zakon.kz/4872564-gendernoe-issledovanie-kak-v-kazahstane.html>
7. Гендерная статистика Казахстана/ [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://gender.stat.gov.kz/ru/category/6>
8. Williams D. R. et al. Understanding how discrimination can affect health // Health services research. – 2019. – Т. 54. – С. 1374-1388.
9. Krieger N, Waterman PD, Hartman C, et al. Social hazards on the job: workplace abuse, sexual harassment, and racial discrimination: a study of black, Latino, and white low-income women and men workers in the United States. Int J Health Serv. 2006; 36(1): 51- 85.
10. Hoffman DE, Tarzian AJ. The girl who cried pain: a bias against women in the treatment of pain. J Law Med Ethics. 2001; 29: 13- 27.
11. Piccinelli, M. and Wilkinson, G. (2000) "Gender differences in depression: Critical review," British Journal of Psychiatry. Cambridge University Press, 177(6), pp. 486–492.
12. Kim G. et al. Multidimensional gender discrimination in workplace and depressive symptoms // Plos one. – 2020. – Т. 15. – №. 7. – С. 415.

ТОЛЫҚ ЕМЕС ОТБАСЫНДАҒЫ ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Рахманқұлова М.Ү., Қалымбетова Э.К.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Мақалада толық емес отбасындағы жасөспірімдердің психоэмоционалды жағдайының ерекшеліктерін қарастырдық. Дәл жасөспірімдік шақ адамның жеке тұлғасына, ішкі әлеміне, психологиялық тәжірибеге қызығушылықтың артуы арқылы сипатталады. Танымдық функциялардың дамуы өзін-өзі терең тануға әкеледі, оның нәтижесі Мен туралы тұтас бейнесін қалыптастыру болып табылады. Тұлғаның жеке қасиеттерін білуден өзі туралы көбірек жалпыланған идеяларға біртіндеп көшу жүреді. Отбасындағы мәселелер, әке және ана образының қалыптаспауы тұлға болып қалыптасуға өзіндік кедергілер әкеледі. Бүгінгі таңда толық емес отбасылардың саны күрт өсуде. Осыған байланысты, зерттеу тақырыбымыз ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Кілт сөздер: толық емес отбасы, психоэмоционалды жағдай, жасөспірімдер, тұлға.

В статье себе. Проблемы в семье, несформированность образа отца и матери вносят свои препятствия в формирование личности. Сегодня число неполных семей стремительно растет. Поэтому тема нашего исследования является одной из самых актуальных проблем.

Ключевые слова: неполная семья, психоэмоциональное состояние, подростки, личность.

In the article, we examined the features of the psycho-emotional state of adolescents in single-parent families. Adolescence is characterized by an increased interest in the personality of a person, his inner world, psychological experience. The development of cognitive functions leads to deep self-awareness, the result of which is the formation of a holistic image of the Self. There is a gradual transition from the knowledge of the individual qualities of a person to more generalized ideas about oneself. Problems in the family, the lack of formation of the image of the father and

mother introduce their own obstacles to the formation of personality. Today, the number of incomplete families is growing rapidly. Because of this, the topic of our study is one of the most urgent problems.

Keywords: incomplete family, psycho-emotional state, adolescents, personality.

Отбасы – қоғамның, жалпы отбасы мүшелерінің және олардың әрқайсысының жеке-жеке тоғысатын мүдделері ерекше әлеуметтік институт. Қоғамның бастапқы ұяшығы бола отырып, отбасы қоғам үшін және әрбір адам үшін маңызды функцияларды орындайды. Соңғы онжылдықта отбасылық өмірдегі дағдарыстық құбылыстарды көрсететін, некелік және бала-ата-ана қатынастарына әсер ететін бірқатар алаңдатарлық тенденциялар пайда болды, бұл осы тақырыптың өзектілігін анықтайды.

Жаңа ғылыми пәннің - отбасы психологиясының дамуы психологиялық атмосфераның жалпы нашарлауымен және отбасылардың айтарлықтай бөлігінде дисфункция мен қақтығыстардың күшеюімен байланысты. Отбасындағы қарым-қатынастың азаюы және нашарлауы, эмоционалдық жылулықтың, қабылдаудың болмауы, ата-ананың баланың нақты қажеттіліктері, қызығушылықтары мен проблемалары туралы хабардар болмауы, отбасында ынтымақтастық пен бірліктің болмауы балалардың дамуындағы қиындықтарға әкеледі [1, 59б.].

Е.Г. Эйдемиллердің, И.М. Никольскаяның, А.И. Захаровтың және басқалардың зерттеулері баланың эмоционалдық дамуының отбасы құрылымына (түріне), отбасындағы ата-ана мен бала қарым-қатынасына, тәрбиеге және әлеуметтік-экономикалық өмір сүру жағдайларына тәуелділігін түсіндіреді. Отбасы психологиясының теориялық негізі әлеуметтік психология, тұлға психологиясы, даму психологиясы, тәрбие психологиясы және клиникалық психологиядағы зерттеулермен байланысты. Отбасы психологиясының пәні – отбасының функционалдық құрылымы, оның дамуының негізгі заңдылықтары мен динамикасы; отбасындағы тұлғаның дамуын қарастырады.

Өскелең ұрпақты әлеуметтендірудің ең маңызды институты ата-ана отбасы болып табылады, онда адамның мінез-құлық негіздері, оның құндылық бағдарлары, мінез-құлық нормалары және басқалармен қарым-қатынас қалыптасады. Біздің өміріміздің күрделі әлеуметтік-экономикалық, рухани-адамгершілік қиындықтары дәстүрлі отбасылық қатынастарды тұрақсыздандыратын елеулі фактор болып табылады. Қазіргі отбасының даму тенденциялары былайша көрінеді: неке санының күрт төмендеуі, отбасын құруға ұмтылмайтын адамдар санының артуы, отбасындағы балалар санының азаюы.

Отбасын талдаудың егжей-тегжейлі схемасын атақты психиатр Е.А. Личко зерттеген болатын. Оның отбасы туралы сипаттамасы келесі сипаттамалар мен олардың нұсқаларын қамтиды:

1. құрылымдық құрамы: толық отбасы (анасы мен әкесі бар); толық емес отбасы (тек анасы немесе тек әкесі бар); бұзылған немесе деформацияланған отбасы (әкенің орнына өгей әкесі немесе шешесінің орнына өгей шешесі болуы);

2. функционалдық ерекшеліктері: үйлесімді отбасы; үйлесімсіз отбасы. Сонымен, толық емес отбасы - бұл бір немесе бірнеше кәмелетке толмаған балалары бар ата-аналардың біреуінен тұратын ең жақын туыстар тобы. Толық емес отбасы әртүрлі себептермен туындайды: некесіз баланың туылуы, ата-анасының біреуінің қайтыс болуы, некенің бұзылуы немесе ата-анасының ажырасуы. Осыған сәйкес толық емес отбасылардың негізгі түрлері ажыратылады: некесіз, жетім, ажырасқан, бұзылған. Толық емес отбасылардың абсолютті көпшілігін құрайтын әкелік және аналық отбасылар да бар. Біздің заманымызда толық емес отбасының пайда болуының ең көп тараған себебі ажырасу болып табылады, ол В.А. Сысенко, бір немесе екі серіктестің, әсіресе балалардың жан тыныштығына қауіп төндіретін стресстік жағдай [2, 89б.].

Психологиялық зерттеулер (А.И. Захарова, А.С. Спиваковская, Е.О. Смирнова, Б.С. Собкина, Й. Лангмейер, З. Матейчека және т. б.) осы себептерге байланысты толық емес отбасылардағы балалар, толық отбасылардағы құрдастарымен салыстырғанда бірқатар психологиялық ерекшеліктерге ие екендігін куәландырады: мектептегі үлгерімі төмен, невротикалық бұзылулар мен заңсыз мінез-құлыққа бейімділік, нәрестелік көріністер, ата-

аналарға деген теріс көзқарас, жыныстық рөлдік мінез-құлықтың бұзылуы, құрдастарынан айырмашылықтың ауыр сезімі, өзекті қажеттілігі бар тұрақсыз, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, анаға деген талапшылықтың жеткіліксіздігі және оның мінез-құлқындағы өзгерістерге деген жоғары бейімділік, "маңызды ересек адамды" белсенді іздеу белгілері сипатталады [3, 326.].

Е.О. Смирнова мен Б.С. Собкиннің айтуынша, толық емес отбасылардың балаларына олардың толыққанды психикалық дамуы үшін уақытылы эмоционалды қолдау және ересектердің олардың мінезін қалыптастыру ерекшелігін түсінуі, отбасында немесе құрдастарының арасында танылуы; сезімдерді білдірудегі жеделдік; өмірлік тонус; іс-әрекеттер мен әрекеттерге деген сенімділік пен шешімділік; оңай орнату қабілеті байланыстар және оларды ұзақ уақыт бойы өзара қолайлы деңгейде ұстау; қарым-қатынастағы икемділік пен жеңілдік, рөлдерді қабылдау және ойнау қабілеті керек [4, 186.].

Толық емес отбасылардан шыққан балалар мен жасөспірімдерге, оның ішінде мінез-құлқындағы ауытқуларға психологиялық қолдау, ең алдымен, олардың қалыпты психологиялық-әлеуметтік мәртебесін қалпына келтіруге, психологиялық қиындықтар мен проблемаларды: ақпараттық, мінез-құлық, мотивациялық, эмоционалды, сипаттамалық мәселелерді пысықтау арқылы олардың өзін-өзі жүзеге асыруына бағытталуы керек.

Ажырасқан ата-аналардың отбасыларынан шыққан жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктері туралы айтпас бұрын, осы кезеңнің жас шекараларын анықтаған жөн. Жасөспірімдік шақ әдетте кіші (12-14 жас) және үлкен жасөспірім (15-17 жас) болып бөлінеді. Бір жас тобынан екіншісіне ауысу 13 жылдық дағдарыс арқылы жүреді, ал егер адам болып жатқан өзгерістерді зерттесе, бұл жас, жалпы алғанда, жеткілікті дағдарыс деп айтуға болады [5, 1126]. Л.И. Божович жасөспірімді сыни деп анықтады және оны жасөспірімде өзін-өзі танудың жаңа деңгейінің пайда болуымен байланыстырды: өзін жеке тұлға ретінде тану. Осыған байланысты, жасөспірім кезінде жеке тұлғаның белсенді дамуы жүреді. Л.И. Божовичтің айтуынша, жасөспірімнің сәтті өтуінің шарттарының бірі - жасөспірімнің әртүрлі жағдайды көруге және жаңа мақсаттар жетуге итермелейтін дамыған мүдделерінің болуы [6, 786.]. Бұл жерде келесі сұрақ туындайды: ерлі-зайыптылардың балалары болған кезде ажырасу ең ауыр ма? Ажырасу процесінің теориялық модельдері балалардың қатысуымен некенің бұзылуы ауыр болады деп болжайды, бірақ балалардың ересектердің әл-ауқаты үшін ажырасудың салдарын модератор ретіндегі рөлі туралы аз мәлімет бар. Германиядан ажырасқанға дейін және одан кейін бірнеше жыл бойы жұмыс жүргізген көпжылдық зерттеулердің деректері ажырасудың әртүрлі көрсеткіштеріне әсер еткенін көрсетеді. Яғни, балалардың қатысуымен әл-ауқаттың төмендеуі ауыр болды, ал егер балалар жас болса, бұл әсерлер аз болды. Сондай-ақ, балалардың рөліндегі гендерлік айырмашылықтар анықталды: аналар әкелерге қарағанда экономикалық әл-ауқаттың терең құлдырауын бастан өткерді; керісінше отбасылық әл-ауқатқа да қатысты болды. Бұдан басқа, бұлардың көпшілігі бөлінген ата-аналардың пропорционалды түрде төмендейтін әл-ауқаты ұзақ мерзімді перспективада сақталмады, өйткені жоғары көрсеткіштер баласыз ажырасқан отбасылармен салыстырғанда бейімделулер алшақтықты теңестірді [7, 456.].

Ажырасқан ата-аналардың отбасыларындағы жасөспірімдердің ересек өмір тарихына сүйене отырып, ажырасудың жасөспірімдердің жеке дамуына әсері мен олардың болашақта аддитивті мінез-құлыққа бейімділігі арасындағы байланысты растайтын зерттеулер бар. Мұндай тенденциялардың ішінде алкогольге тәуелділік пен нашақорлықтың дамуы ерекше атап өтілген. Сонымен қатар, ананың маскүнемдігінің тікелей байланысы бар, содан кейін жасөспірімдердің психоактивті заттарды қолдануы.

Баланың ерте әлеуметтену кезеңінде отбасы маңызды рөл атқарады. Ол есейген сайын қарым-қатынас шеңбері де табиғи түрде кеңейеді. Жасөспірімнің өмірінде әртүрлі мекемелер, бұқаралық ақпарат құралдары, құрдастар үлкен рөл атқарады. Олармен өзара әрекеттесу кезінде жасөспірім жаңа әлеуметтік рөлдерді игереді, оның әлеуметтенуі өтетін топтардың нормалары мен құндылықтарын зерттейді және қабылдайды немесе

қабылдамайды. Жасөспірімге әсер ететін әлеуметтену институттары мен агенттерінің көптігіне қарамастан, отбасы әлі де негізгі болып қала береді [8, 566.].

Балалардың көпшілігі ажырасқаннан кейін бір – екі жыл ішінде ата-аналарының ажырасу жағдайына бейімделеді. Кейбір балалар бес жылға дейін немесе одан да көп уақыт ішінде депрессия мен жалғыздықты сезінуі мүмкін, тіпті егер ол тұратын ата-ана жақын емес болса да, қайта үйленеді. Егер ата-ананың назары жаңа отбасы мүшелеріне: жаңа жұбайына, балаларына және т. б. ауысса, қайта некеге тұру балаға қатты әсер етуі мүмкін.

Қорытындылай келе, ата-ананың ажырасуының салдары баланың өміріне ұзақ уақыт бойы әсер етуі мүмкін. Олар тәуелсіз, ересек өмірдің алғашқы жылдарында және тікелей өздерінің отбасылық жүйесінде көрінуі мүмкін. Бірақ, толық емес отбасы бірқатар объективті қиындықтарға тап болғанымен, балаларды толыққанды тәрбиелеу үшін жеткілікті әлеуетке ие. Ал психологтар мен отбасы мүшелері қазіргі жағдайдың жағымсыз салдарын болдырмау және отбасылық сценарийді өзгерту үшін қажетті дағдылар мен қасиеттерді дамытуға ықпал ете алады.

Әдебиеттер

1. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. М.: Гардарики, 2004. – 321 с.
2. Личко Е.А. Подростковая психиатрия: Руководство для врачей / Е.А. Личко. Л., 2019. – 356 с.
3. Захаров А.И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка / А.И. Захаров. М., 2016. 421 с.
4. Смирнова Е.О. Специфика эмоционально-личностной сферы детей, живущих в неполной семье / Е.О. Смирнова, В.С. Собкин // Вопр. психол. 2019. №6. С.18–28.
5. Жұбаназарова Н.С. // Жас ерекшелік психологиясы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ Университеті, 2012. - 286 б.
6. Божович, Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте: Психологическое исследование /Л.И. Божович. –Москва: Просвещение, 2018. – 296 с.
7. Мудрик, А. В. Социальная педагогика: учеб. для студ.пед. вузов / Под ред. В.А. Сластенина. - 3-е изд., испр. и доп. -М.: Издательский центр «Академия», 2000. 45-49стр
8. Васильюк Ф.Е. Психология переживания. Анализпреодоления критических ситуаций - М.: Изд-во МГУ, 2014. - 56-57 стр

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙ-КҮЙІ

*Усинбекова А.С., Мамырбаева А.Н., Пернебай М., Амангелді Ұ.Қ.
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Бұл мақалада шығармашылық қабілеттерді дамыту мәселесін психологиялық-педагогикалық зерттеудің жағдайы қарастырылады және талданады. Сонымен қатар, шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесінің мазмұнын кеңірек ашу үшін "шығармашылық" ұғымының авторлық анықтамалары берілген.

Кілт сөздер: шығармашылық, шығармашылық қабілеттер, тұлғаның дамуы.

В статье рассмотрены вопросы психолого-педагогического обеспечения развития творческих способностей, приведены определения понятия «творчество» и «творческие способности», проанализирована психолого-педагогическая литература.

Ключевые слова: творчество, творческие способности, развитие личности.

This article examines and analyzes the state of psychological and pedagogical study of the problem of the development of creative abilities. In addition, for a broader disclosure of the content of the problem of the development of creative abilities, the author's definitions of the concept of "creativity" are given.

Keywords: creativity, personality development, creative abilities.

Заманауи психологияда креативтілік адамның шығармашылық мүмкіндігі ретінде адам индивидуумының ерекше қасиеті ретінде (тұрақты ерекшелік) қарастырылады. Сонымен бірге «шығармашылық» және «креативтілік» ұғымдарын ажырату үшін екі

сипаттама пайдаланылады: процессуалды-нәтижелік (шығармашылықты сипаттау үшін) және субъективті-анықтаушы (креативтілікті сипаттау үшін).

Шығармашылық қабілеттер мен креативтілік ерекшеліктерді психологияда зерделеу бағыттарын жан-жақты, әрі терең талдау Т.А. Барышеваның еңбектерінде қарастырылған. Көптеген ғалым-зерттеушілер жалпы шығармашылық қабілеттер мен креативтік қасиеттердің әртүрлі құрамдас бөліктерін қарастырады. Мысалы, Ж. Гилфорд [2] қабілеттердің креативтілік құрылымында бірқатар ортақ белгілерді бөліп көрсетеді:

Түпнұсқалық – шалғай қауымдастықтарды өнімге айналдыру қабілеті; Семантикалық икемділік – объектінің функцияларын бөліп алу және оған жаңа мақсат ұсыну қабілеті; Бейімделген икемділік – ынталандыру нысанын онда жаңа мүмкіндіктерді көретіндей етіп өзгерту қабілеті; Семантикалық икемділік – жағдаймен салыстырмалы түрде шектелмеген алуан түрлі идеяларды өнімге келтіру қабілеті. Аталған сипаттамалар автордың жалпы креативті қабілеттерді ойлау сапасы ретінде қарастыратынын көрсетеді.

Ж. Гилфордтың пікірінше, шығармашылық қабілетті стандартты ойлаудан дивергенттік (алшақтық) сипатымен, яғни мәселені вариативті шешуімен ерекшеленеді. Осы «когнитивті» дамуды Е. Торренс ары қарай зерттеуді жалғастырды. Аталған ғалым-зерттеушілер адам ақыл-ойының құрылымына жалпы шығармашылық (креативтік) құрамдас бөліктерін қосады. Т.А. Барышева, Ж. Гилфордтан айырмашылығы – Е. Торренс креативті қасиеттердің негізгі құрамдас бөлігі ретінде сырттан анықтайтын шектеулер мен стандарттарды өткізудің жалпы қабілетін, кемшіліктерді, білімдегі олқылықтарды, жетіспейтін элементтерді қабылдауға қабілеттілігін айтады.

Шығармашылықтың қабілетпен байланыстылығы бойынша зерттейтін шетелдік психологтар Ю.Н. Кулюткин және Г.С. Сухобская шығармашылық қабілеттердің ажырамас бөліктері ретінде объектіні жаңа байланыстар мен қатынастарға қосу арқылы жаңа ақпарат алу, сондай-ақ қажет болған жағдайда бастапқы гипотезадан бас тарту қабілеті деп есептейді.

Басқа отандық авторлардың жұмыстарында жеке тұлғаның жалпы шығармашылық қасиеттерін иерархизациялау әрекеттері жасалмайды, олардың жекелеген нақты құрамдас бөліктері ерекшеленеді. Мысалы, А.Н. Лук шығармашылық қабілеттердің қарастырылып отырған түріне қабылдаудың кейбір қасиеттерін (атап айтқанда, қабылдаудың тұтастығы – оны бөлшектемей, шындықты тұтастай қабылдау қабілеті) жатқызуды ұсынады.

Ұсақ тәуелсіз бөліктерді қабылдау және есте сақтау (қажетті ақпаратты дереу немесе кейінге қалдыра отырып есте сақтау, тану, жаңғырту қабілеті).

Сонымен қатар, ол жалпы шығармашылық қабілеттерге жекелеген ойлау қасиеттерін (оның икемділігі, идеяларды жинақтау жеңілдігі, ойлау операцияларын ұштастыру қабілеті, ұғымдарды жақындастыру қабілеті, яғни қауымдасу жеңілдігі және қауымдасқан ұғымдардың алшақтығы және т.б.) және сөйлеуді (оның жылдамдығы, яғни ойлау қозғалысын жеңілдету үшін қажетті тұжырымдау жеңілдігі) жатқызады. А.Н. Луктың пікірінше, шығармашылық қабілеттер мәселелерді іздеудегі саңлақтықты, тәжірибені көшіру қабілетін, алдын ала болжау қабілетін және т.б. көздейді. Бұл тізбе жалпы шығармашылық қабілеттерді одан әрі зерделеу үшін сөзсіз қызығушылық тудырады, өйткені олардың даму көрсеткіштерін бөлу мәселесін шешуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, келтірілген ауқымды тізім автор бөлген шығармашылық қабілеттерді жіктеудің бірыңғай негізінің жоқтығын айқын көрсетеді.

Мысалы, В.Н. Дружинин шығармашылық белсенділік шығармашылық (ішкі) мотивациямен анықталатынын, ерекше өмірлік жағдайларда (реттелмеген) көрініс табатынын анықтады, бірақ оның көрініс алуының деңгейін «жоғарғы» шектеуші қызметін жалпы интеллект деңгейі атқарады. Осыған ұқсас «төменгі» шектеуші де өмір сүреді: интеллектінің ең төменгі деңгейі, ал оған жетпейінше креативтілік көрініс бермейді. Төменгі ақыл-ой деңгейінің шегі саланың «реттелгендігімен» анықталады» [1].

Студенттердің шығармашылығын зерттеген еңбектерді зерделей отырып, бастауышта шығармашылық қабілеттілік оқу әрекетінде көрінетінін, ал даму өнімі «оқуға

құштарлықтары, ынталылықтары» екендігін, ал, жасөспірімдік кезеңде оқушы оқу әрекетінің жеке, дара субъектісі ретінде дами бастайтындығын айтуға болады. Бұл кезде студенттің әрекет үстінде жеке тұлға болып қалыптасуы оның шығармашылықты қажетсінуіне тәуелді екендігі түсінікті. Табиғаты жағынан зерттеушінінде, өнер тапқыштыңда және оқушыныңда шығармашылық іс-әрекетіндегі жалпы ортақ нәрсе, олардың барлығы да «заттардың белгісіз байланыстарын» іздеуді жүзеге асырады. Ал, студенттерді белгісіз байланыстарды оқып-үйренуге, не ізденіске баулу – бұлоны болашақтағы еңбек іс-әрекетіне, жалпы шығармашылыққа үйрету болып табылады. Бұл шығармашылықты – білімді ауыстырушылық біліктілігі, салыстыра білуі, қайта құрастыруы; нұсқаларды ауыстыру бейімділігі, шешімдердегі үнемділігі, уақытпен құралды тиімді пайдалануы т.б. әрекеттермен сипаттаудан көрінеді.

«Шығармашылық қабілет» ұғымын талдау бізге мынадай тұжырым жасауға мүмкіндік береді: шығармашылық қабілетті тек еңбек және құрастырмалы-көркем білім, дағдыларды, үйрететін ұғым ретінде қарастырмай, білім, ептілік пен дағдыны қалыптастыратын тұлғаның тұрлаулы қасиеті ретінде қарастыру керек. Оған берілген анықтамалар сан қилы, сондықтан да шығармашылық анықтамалары күрделі талдауды қажет етеді. Шығармашылық қабілет – өте күрделі психологиялық қасиет. Ол тек адамға ғана тән маңызды жеке қасиеттердің бірі.

Шығармашылық қабілеттің бірқатар ерекшеліктермен сипатталатын жеке тұлғаның ерекше қасиеті деп айтуға болады:

- жеке тұлғаның шығармашылық қабілетінің болуы;
- шығармашылық қабілеттілікті дамытуға арналған шарттардың, жағдайдың болуы;
- шығармашылық қабілеттілікті дамытуға деген қарама-қайшылықтардың болуы.

Жоғарыда айтылған ғалым-зерттеушілердің көзқарастарына талдаулар жасау «шығармашылық қабілет» ұғымының мазмұны «жаңаны ойлап табуға, шығаруға қабілеттілік» деген мағынаны білдіреді, ол адамның белгілі бір мақсатқа бағытталған ізденімпаздығы мен, белсенділігімен, еңбекқорлығымен және шығармашылық табандылығы мен жаңалық ашуға деген қабілеттілігі деп тұжырымдауға мүмкіндік берді.

«Шығармашылық қабілеттер» психологиялық ұғымы өз алдына өмір сүруге құқылы екенін атап көрсету керек. Өйткені, шығармашылық қабілеттер адамның белсенділігінің белгілі бір формасына, әсіресе іс-әрекет ретінде анықталатын шығармашылыққа қатынасы бар, ал іс-әрекеттің өзге түрлерінде өз қабілеттері анықталған. Белгілі бір қабілеттерді анықтау оларды мақсатты түрде дамытудың негізіне айналуы мүмкін. Біздің пікірімізше, шығармашылық қабілеттер тіркесі бұл ұғымды шығармашылыққа қабілеттілік ретіндегі бір түр арқылы анықтайды.

Кең мағынада, шығармашылық қабілеттер – бұл психологиялық функционалдық жүйенің оның шығармашылық үрдісінің тиімділігін анықтайтын жеке қасиеті. Кез-келген шығармашылық үрдіс мәселені қою және шешумен байланысты. Педагогикалық үрдісте шығармашылық қабілеттер интегралды көрініс алады, дегенмен жекелеген кезеңдерінде анағұрлым маңызды қабілеттерді анықтауға болады. Бұл шығармашылық қабілеттерді құрылымға келтіруді негізіне айналады, ал бұл оларды диагностикалау мен дамыту үшін маңызды.

Сонымен, осыған орай, шығармашылықтың қабілетпен байланыстылығын көрсететін ғалымдардың жеке анықтамаларды беруді жөн көрдік:

1. Шығармашылық қабілет – іс-әрекетте жаңабір нәрсені ойлап табуға бағытталған жеке тұлғаның бойындағы танымдық қабілеттіліктер, ізденімпаздық пен шығармашылық сапалар жиынтығы.

2. Шығармашылық қабілет – жеке тұлғаның шығармашылық белсенділігі және танымдық ептілігі мен икемділігін көрсететін маңызды тұрлаулы психикалық қасиет [2].

Анықтамалық-сөздіктерге сәйкес, «Шығармашылық қабілеттер – бұл жеке тұлғаның қасиеттері мен ерекшеліктерінің синтезі, жасалатын іс-әрекеттің жаңалығы мен түпнұсқалығын, оның нәтижелілік деңгейін қамтамасыз ететін белгілі бір қасиеттің болуын

болжайтын оның деңгейлік сипаттамасы» деп қарастырылады. Сонымен, шығармашылық қабілеттер – іс-әрекеттің шығармашылық түрлерінде, яғни материалдық және рухани мәдениеттің жаңа пәндері жасалатын, жаңа идеялар, жаңалықтар, өнертабыстар жүзеге асырылатын іс-әрекеттердің табыстылығын қамтамасыз етеді. Бұл қабілеттер – ақпараттың жетіспеушілігі, тапшылығы жағдайында көрінеді [3].

Шығармашылық қабілет – бұл студенттердің шығармашылық сипаттағы іс-әрекеттерді орындау қабілетінен көрінетін және нақты қызмет өнімдерінде іске асырылатын мүмкіндіктері. Айта кету керек, іскерлік – толығымен саналы түрде жасалатын әрекет қабілеті. Білік әдетте бастапқы кезеңде студент түсінген және ерікті түрде ойнатылуы мүмкін меңгерілген білім нысанында көрінетін деңгеймен арақатынастырылады. Осы білімді практикалық пайдаланудың кейінгі процесінде ол осы ережемен реттелетін дұрыс орындалатын іс-әрекет нысанында сөз сөйлей отырып, кейбір операциялық сипаттамаларға ие болады.

Әлеуметтік тәжірибенің өзгермелі сипаты – қазіргі заманғы адамнан тек шығармашылық қабілеттерді ғана емес, жалпы сипаттағы шығармашылық қабілеттерді дамытуды да талап етеді. Шығармашылық қабілеттерді арнайы және жалпы деп жіктеу – іске асырылатын іс-әрекет түрлерінің ауқымымен айқындалады.

Арнайы шығармашылық қабілеттер – шығармашылық іс-әрекеттің нақты түрлерімен байланысты және шығармашылықтың белгілі бір салаларында табысты болуды қамтамасыз етеді. *Мысалы*, музыкалық, әртістік, хореографиялық, әдеби қабілеттерді, сондай-ақ бейнелеу, техникалық, ғылыми, басқару, педагогикалық және т.б. қабілеттерді бөліп көрсетуге болады. Әрбір жағдайда арнайы қабілеттер белгілі бір ерекше кепілдемелерге сүйенеді және дәл осы қызмет түрінде дамитын өмірлік қалыптасатын тұлғалық қасиеттердің өзіндік жиынтығын дамытуды талап етеді. Арнайы шығармашылық қабілеттер – адамның бейімділігінен, яғни кепілақысы бар шығармашылық іс-әрекеттің дәл сол түрлерін таңдаудан, дәл осы іс-әрекетті орындаудан ләззат алуудан, ондағы тұлғаның барынша толық өзін-өзі көрсетуінен көрінеді [4].

Жалпы шығармашылық қабілеттер арнайы қабілеттерге қарағанда, іс-әрекет түрлерінің кең ауқымында іске асырылады және шығармашылықтың әртүрлі салаларында табысты болуды қамтамасыз етеді. Бұл қабілеттер жеке тұлғаның нақты мазмұнына қарамастан, оның табысты іс-әрекетке дайындығын қамтамасыз етеді. Шығармашылық қабілеттердің бұл түрі – адамға қоршаған әлемді оның елеулі байланыстары мен қарым-қатынастарында барабар көрсетуге мүмкіндік беріп қана қоймай, сонымен қатар қоршаған орта шынайылығымен өзара іс-қимылдың шығармашылық тәсілдерін үйреншікті және орнықты деп таңдауға мүмкіндік береді. Дәл осы қасиеттердің есебінен шығармашылық іс-әрекеттің әр алуан түрлерінде табысқа қол жеткізіледі [5].

Сонымен, шығармашылық қабілет – бұл тұлғаның деңгейлік сипаттамасы, ол қызметтің әртүрлі түрлерінің жаңалығы мен бірегейлігін, жеңілдігі мен жылдамдығын қамтамасыз ететін белгілі бір қасиеттің болуын көздейді, яғни шығармашылық қабілет – адамның кез келген қабілетінің жоғары даму деңгейі. Шындығында, қабілеттіліктің көрінісі – іс-әрекет өнімінің жаңалығы мен түпнұсқалығын айқындайтын болғандықтан, осы қабілетті шығармашылық деп түсіндіру мүмкіндігі пайда болады. Шетелдік психологияда жалпы шығармашылық қабілеттер мәселесі – жеке тұлғаның креативтілігі мен креативтік қасиеттері мәселесінің аспектісінде жиі қарастырылады.

Әдебиеттер

1. Жақыпов С.М. Жалпы психология. – Алматы, 2014. – 324б.
2. Ерментаева А.Р. Жоғары мектеп психологиясы: Оқулық. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. – 492б.
3. Әбілқасымова А.Е. Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру. – Алматы: Білім, 1994. – 192б.
4. Нағымжанова Қ.М., Туребаева К.Ж. Креативті педагогика: Оқу құралы. Ақтөбе, 2020. – 187б.

5. Зимняя И.А. Педагогикалық психология: Жоғары оқу орындарына арналған оқулық. Екінші, толықт., түзет. және қайта өнд. бас./ Орыс тілінен аударған М.А. Құсаинова. – М.: Логос; Алматы: TST-company, 2005. – 368 б

ҚИЯЛ ТҮРЛЕРІНІҢ КӨРІНІС БЕРУІ ЖӘНЕ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ

*Сыдықов М.Е., Сары Ұ.Б., Турехул Г.С., Тұрапбай Г.П.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Бұл мақалада фантазияның даму және көріну мүмкіндіктері қарастырылады.

Кілт сөздер: шығармашылық қабілеттер, фантазия, тұлғаның дамуы.

В данной статье рассматриваются возможности развития и проявления фантазии.

Ключевые слова: творческие способности, фантазия, развитие личности.

In this article, the considers the possibilities of development and manifestation of fantasy.

Keywords: creativity, fantasy, personality development.

Қиял қызметі әркімнің деңгейде көрінуі мүмкін. Оның көп түрлі болуының басты себебі ең алдымен әр адамның өз қиялын басқаруға деген саналы бағытынан. Әрекет дәрежесіне орай қиял енжар және белсенді болып, екіге бөлінеді. Енжар қиялдан тұрмысқа аспайтын, қажетсіз не болуы мүмкін емес бейнелер қалыптасады. Қиял мұндайда адамды толық баурап, шын әрекет қажеттігінен ажыратады. Бұған мысал ретінде жатып алып, бос қиялмен нәтиже бермес арманға шомған Н.Гогольдің «Өлі жандар» поэмасындағы Манилов бейнесі келтіруге болады. Ш.Айтматовтың «Ақірет» романындағы Авдий Каллистратов та осында кейіпкерге ұқсайды [1].

Енжар қиял ниеттелген не ниетсіз болуы мүмкін. Ниеттелген енжар қиял ерік күшімен байланыспаған бейнелер пайда етеді. Мұндай бейнелер әлі болары не болмасы белгісіз армандаудан келіп шығады, ол жеке адамның қажетсінуіне байланысты. Мысалы, жарысқа түсетін спортшы, емтиханға бара жатқан студент не армандайтыны айтпаса да белгілі. Өлбетте, бірі жеңіс тұғырына көтерілгенін, екіншісі «5» алғанын елестетеді.

Енжар қиялдауда адам, әдетте, тек өзіне жағымды, ұнамды арманға түседі. Ал егер мұндай арманшылдық өнімді іс-әректпен ұштаспай, адамның психикалық өмірінде басымдау келсе, онда тұлға дамуының қандай да кесапатқа ұшырағаны.

Ниетсіз енжар қиял сана қызметінің босаңсып, не зақымдануынан, мүлгіген халде, ұйқыда және т.б жағдайларда белгі береді. Ниетсіз қиялдың аса жарқын көрінісі галлюцинациялық кейіпте, адамның жоқ затты бар етіп, одан шошынып, не қорқып, күйзеліске түскенінен байқауға болады.

Енжар қиялға қарағанда белсенді қиял жасампаз және шығармашылық келеді. Жасампаз қиял негізінде алдын ала берілген көрсетпелерді басшылыққа ұстаумен қандай да бейнелерді түзу жатады. Бұл қиял түрі қалаған оқу жұмысының тірегі ретінде көркем әдебиет оқығанда, географиялық не тарихи карталармен танысқанда, сызылмалар мен іс жобаларын оқығанда өте қажет. Жасампаз қиял бейнелерін жазба не заттық құжаттар күйінде берілген басқа адамдар сөзінен тұрғызуға болады. Қайта жасау барысында адам таңбалық жүйедегі (сөз, сан, сызылма, нота және т.б) іздерді өзінде бұрыннан қорытылған білімдерімен толықтырып отырады. Қандай да бейне, кейіпкерді жасауда автордың көркемдік шеберлігі, образ құрастырудағы әдістері мен тәсіл байлығы үлкен рөл ойнайды.

Сондай-ақ, жасампаздық қиял бейнелерін тұрғызуда адамның көңіл күй жағдайын да ескермесе болмайды. Күшті эмоциональдық кейіп жасампаздыққа кедергі ықпалын тигізеді. Мұндайда адам ойы шашыраңқылыққа түсіп, өзінің не оқып отырғанын түсінбей, мәнін, мазмұнын қабылдамайтын қалыпқа енеді. Сырқаттан, наша не ішімдік әсерінен

болған психикалық ауытқулар да бастапқы мазмұнға сай келмейтін бейнелердің тууына себепші болады [2].

Шығармашылық қиял жаңа, қайталанбас бейнелер мен идеялардың қайнар көзі. Мұндағы «жаңа» түсінігі екі-талай мәнге ие: объективті жаңалық және субъективті жаңалық. Объективті жаңа бейне – бұл заттық не идея күйінде дүниеде бұрын соңды болмаған бейне; ал субъективті жаңа бейне – әрбір жеке адамның оқу, тәрбие, күнделікті тұрмыс жағдайында өз басы үшін ашатын жаңалығы. Қажеттіктерді қанағаттандыру жолында көрнекі елес туындыларын белсенді, мақсат бағдарлы пайдалану – шығармашылық қиялдың негізгі қасиеті.

Шығармашылық қиялдың ерекше сипаты: түзіліп жатқан бейне нақты болмыс дүниеде әлі жоқ, ол енді ғайыптан пайда болған сияқты. Осындай жаңа бейненің жасалуы тек жеке адамға керектілігінен ғана емес, сонымен бірге қоғам мүддесіне, сол қоғамның даму деңгейіне тәуелді келді. Шығармашылық қиялсыз өнер салаларындағы, ғылым мен техникадағы жаңалықтардың болуы мүмкін емес. Шығармашылық қиял өнімі бірдейіне заттасқан күйде бола бермейді, бірақ сол зат бейнесі оның сол уақыт не дәуірде практикалық іске аспауынан саналық қалыпқа сақталады.

Жасампаздық және шығармашылық қиялдар арасындағы айырмашылықты салыстырмалы сипатта деп түсінген жөн. Жасампаз қиялда да шығармашылық қиялдағыдай нысан бейнелері жасалып, жаңаланады. Шынында да, жаңа сана өнімін бермейтін, шығармашылықпен ұштаспаған қиял болмайды. Әр адам – өз Қамар сұлуын, Әйгерімін, Төлегені мен Бекежанын бейнелейді, яғни өмірден көрген, білгендеріне өз сана сезімінің, тұрмыс тәжірибесінің, дүние танымы мен көзқарасы деңгейінен баға беріп, өзінше бейне түзеді. Автордың жасаған кейіпкері мен түзген бейнесі қалың оқырман не көрермен қауымның бәріне бірдей ұнай бермейтіні осыдан. Әр жеке тұлға қиялы жасаған бейнелердің өзара ұқсас болу ықтималдығы өте кем [3].

С.Л. Рубинштейн қиялды нақты және абстрактты түрге бөлуді ұсынады. Қиялға түсетін бейнелер әртүрлі болатыны сөзсіз: бірде ол бейне жалқы, заттасқан, қосалқы бөліктерімен күрделенген, сонымен бірге бейне жалпыланған, қорытынды сызба және барша жағдайда қолданылатын символ кейпінде берілуі мүмкін. Бір-бірінен жалқы мен жалпы мәні ерекшеленген көп санды және сатылы көрнекі бейнелер жүйесінің болуы да ықтимал, осыдан қиялдың нақты, нақтылау, жалпы, әбден дерексізденген түрлері келіп шығады.

Қиялдың ерекше түрі – арман. Армандау – өзімізге ұнаған болашақ бейнелерді қиял ету, әзірге қол жетпес, бірақ келешекте орындалса деген адамның өмірлік мүддесінің қанағаттандыруға қажет зат не әрекет. Арман-адам үшін өзінің шығармашылық күш-қуатын жүзеге асыруға бағыт беретін жұлдыз сипатты. Арманды сөз еткенде оның іске асатыны не аспайтынын ескерген жөн. Болар арман сол арманға жету әрекетінен ажыратылмайды, оның мақсаты анық, мазмұны мен орындау жолдары қиялдаушыға толық түсінімді. Ал болымсыз арманның мазмұны анық болғанымен, іске асу жолдары белгісіз. Көп жағдайда мұндай арман қиял бейнелері дәрежесінен аспай, адамды әрекетке ынталандырмайды.

Шығармашылық іс-әрекетте қиялдың маңызы орасан зор. Шығармашылық жеке адамның барша тұлғаның қасиеттерімен етене қабысып, олардың қандай да бір тарапымен шектелмейді. Жасампаздықтың процестегі қиял шарықтауы адамның біліміне, қабілетіне тәуелді келіп, мақсаттары мен көңіл-күйіне байланысты болады. Іс-әрекеттің қалаған түріндегі шығармашылық қиялдың маңыздылығы жоқтан барды шығару емес, әңгіме – қарапайым, еленбей бөлшектерден құралған дүниені өзгертіп, жаңалауда. Көп жыл патенттік бюрода істеп, кейін ұлы ғалым болған А.Эйнштейн: «Ойлап табушы – бұл бұрыннан белгілі жабдықтардан жаңа құрылым түзуші адам»-деген екен. Сонымен бірге осы ғалымның «Тіл білмей, өлең жаза алмағандай, білімсіз ешнәрсе ойлап табуы мүмкін емес» - қанатты сөзінен шығармашылық қиялдың негізінде не жататынын ұғуға болады [4].

Ағылшын ғалымы Г.Уоллес шығармашылық қиялдың 4 кезеңін бөліп, ұсынады:

Бірінші кезең – дайындық – идеяның пайда болуы;
Екінші кезең – ой жетілуі – қойылған мәселеге орай білімдердің жинақталуы, жетіспеген деректерді іздеу, топтау;

Үшінші кезең – аян болу діттелген нәтижені сезіммен қауып түсу;

Төртінші кезең – тексеру;

Г.С.Альтиулер шығармашылық қиялдың біртұтас теориясын нақтылап, бұл үрдістің 5 деңгейін айырады:

1. Нақты нысанға байланысты бір сұрақ төңірегіндегі мәселені шешу;
2. Сұрақ бір мәселе төңірегінде, бірақ нысан өзгертілген, шешімі көп вариантты;
3. Нысан күрделі өзгеріске түседі, осыған байланысты дұрыс шешім жүздеген қателіктердің арасынан табылуы қажет, қосымша білімдерді қажет етеді.

4. Нысан түгелдей өзгереді. Проблема шешімі терең ғылымдық дайындықты талап етеді, әрі сирек кездесетін құбылыстар арасынан іздестіріледі:

5. Нысанды қамтыған бүкіл жүйе өзгеріске түседі: шешім іздеу барысындағы тәуекел мен қателіктер саны шексіз. Мәселені шешу жолдары бүгінгі ғылым аймағынан тыс болуы мүмкін. Сондықтан, бүгінгі қол жеткен білімдер негізінде жаңалықтар аша отырып, қойылған мәселеге әсте ақырын жақындай түсу қажет.

Қиялдың аналитикалық және синтетикалық сипаты агглютинатив (грек тілінен-жабыстыру) тәсілінде анық көрінеді. Агглютинация дегеніміз – бірнеше заттардың жеке элементтері мен бөліктерінің бір бейнеде қосылуы. Мысалы қазақ ертегілеріндегі су пері, жалғыз көзді дәу, жезтырнақ – адам денесі мен аң, құс мүшелерінің қиялдық бірігуінен жасалған бейнелер. Агглютинация техникалық жаңалықтар табуда кеңінен қолданылады. Осы тәсілдің арқасында жасалған техника көліктері көп-ақ: троллейбус, трамвай, аэромашина, гидро-самолет, танк-амфибия және т.б.

Бейне жасау талдау үрдісінде қолданылатын және бір әдіс – бұл акценттеу, яғни түзіліп жатқан бейнедегі қандай да бір элементтің қалыптан тыс кейпімен көзге түсуі. Осы әдіспен нақты бейненің мәнді де маңызды қыры баса көрсетіліп, ол басқа бөліктерінен ажыралып тұрады. Көбіне акценттеу әдісін эзіл-сықақ суреткерлер жиі қолданады: нұсқаның бір белгілерін шындыққа лайық сақтай отырып, басқа белгілерін қиялды идеяға ұштастырып, өзгеріске ендіреді, мысалы, бөспе адамның бейнесі шұбалған сөз тілімен көзге түссе, ашқарақ – мес қарнымен танылады.

Егер акценттеу айырым элементтерге емес, бүкіл нысанға тұтастай қолданылатын болса, онда ол екі әдісте жалғасын табады: болмыстағы нақ объектіге қарағанда керемет ұлғайтылып (гипербола) не кішірейтіліп (литота) беріледі. Бұл тәсілдер көбіне халық ертегілерінде, дәстан, жырларда көрінген жауды жеңетін алып денелі, тасқын күшті, «бойымен бұлтты тіреген» ғажайып бейнелерді жасау үшін қолданылады: Алпамыс, Ер төстік, Шора батыр т.б. [5].

Қиял елестерін жасау біріктіру жолымен де іске асады. Фантастикалық бейнеге негіз болған елестер бірігіп, айырмашылықтары көмескілеп, ұқсас тараптары алға тартылатын болса, онда сызбатизация әдісінің қолданылғаны. Бұның мысалы ретінде қоршаған орта бедеріне ұқсас жасалған ұлттық оюлар мен өрнектерді келтірген болады. Осы ою-өрнектерді саралай отырып, заты қазақ қолындағы бұйымның қайсысы адайдікі, ұлы жүздікі не кіші жүздікі екенін айырып бере алады. Ал енді, осы заттардың айырмашылығы неде екенін сұрасаңыз, жауабы таба алмай қиналады, себебі ою-өрнек бейнелері әр қазақтың қиял санасында жалпыланған сызба күйінде орын тепкен.

Қиял қызметі әрқилы деңгейде көрінуі мүмкін. Оның көп түрлі болуының басты себебі ең алдымен әр адамның өз қиялын басқаруға деген саналы бағытынан. Әрекет дәрежесіне орай қиял енжар және белсенді болып, екіге бөлінеді. Енжар қиялдан тұрмысқа аспайтын, қажетсіз не болуы мүмкін емес бейнелер қалыптасады. Қиял мұндайда адамды толық баурап, шын әрекет қажеттігінен ажыратады. Оны келесі 1-суреттен көруге болады.

1-сурет. Қиял түрлері

Қиялдың ең жоғары түрі – шығармашылық қиял. Қиялдың бұл түрі арқылы жаңа бейнелер мен образдар жасалады. Шығармашылық жасампаздық қиял қайта жасау қиялы сияқты нақты суреттер мен шартты бейнелерге сүйенеді. Адамның шығармашылығы, ол жасаған туындылар – қоғаммен бірге дамуда рух беріп, жігерлендіріп отыратын күш. Жасампаздық қиял – қоғамдық мәні бар жаңа, соны өнімдер жасап шығаруда жетекші қызмет атқаратын психикалық үрдіс. Машиналардың жаңа түрлерін ойлап табу, бұрынғы машиналарды реконструкциялау, мал тұқымын асылдандыру, өсімдіктердің жаңа түрлері мен сорттарын өсіріп шығару, ғылымда, өнер мен әдебиетте, құрылыс пен халық шаруашылығының басқа салаларында жаңалық ашу – мұның бәрі де шығармашылық қиялға жатады. Мұндағы үрдіске тек қиял ғана емес, тұрақты зейін, әр түрлі ойлау әрекеттері, ерік үрдістері т.б. әрекеттер де қатысады. Дегенмен, ырықты қиял жетекші рөл атқарып, адамның барлық істеріне жол сілтейді.

Шығармашылық қиял арқылы жасалатын жаңа туындылар мен өнімдер әрқилы жорамалдар жасап, көп ізденуді талап етеді. Алға қойған міндеттерді шешуде көпке дейін нәтиже шықпай, іздеген бейне жасалмайды, зат тетіктері үйлеспейді. Шығармашылық қиялдану үстінде адамның іздегені күтпеген жерден, кенеттен тууы да мүмкін.

Жалпы алғанда, ғылым мен техника, өнер мен білім жаңалықтарының ашылуы адамның шығармашылық қиялының жемісі болып табылады. Сондай – ақ, әрқилы құрал – саймандардың да адамның әр алуан іс - әрекеттері нәтижесінде жасалғаны белгілі. Мәселен, тырма – қолдың бес саусағының бірігіп әрекет жасауының, ожау екі қолды қосып сұйықтықты ішудің жемісі деуге болады. Қиялдың аналитикалық және синтетикалық сипаты агглютинатив (грек тілінен – жабыстыру) тәсілінде анық көрінеді. Агглютинация дегеніміз бірнеше заттардың жеке элементтері мен бөлектерінің бір бейнеде қосылуы. Мысалы қазақ ертегілеріндегі су пері, жалғыз көзді дәу, жезтырнақ – адам денесі мен аң, құс мүшелерінің қиялдық бірігуінен жасалған бейнелер. Агглютинация техникалық жаңалықтар табуда кеңінен қолданылады. Осы тәсілдің арқасында жасалған техника көліктері көп-ақ: троллейбус, трамвай, аэромашина, гидросамолет, танк – амфибия және т.б.

Қиялдың адам өміріндегі орны ерекше. Қиял өзінің дараланған күйінде әр жеке адамның өте мәнді, ерекше қасиеттерін айқындайды. Қиял әрбір жеке тұлғада бірнеше белгілерімен дараланады. Фантазия бейнелері жаңалығы, қайталанбастығы және дәлдігімен бөлектенеді. Ең алдымен қиял даралығы бейнелердің жарқындығымен еленеді. Кей адамдардағы қияли бейнелерінің айқындығы соншама, тіпті тікелей қабылданған немесе ес елестеріндегі бейнелерден бірде-бір ажырамайды. Мұндай жағдайларда болмыс шындығы мен қиялдағы бейнелер өздерінің ұқсастығымен ерекшеленеді. Мысалы, Л.Бетховен ән-күй әуенін соншалықты дәл елестете алатындығынан, тас керең болып қалған күнінде де ғажайып музыка туындыларын шығарудан қалмаған[6]. Қиялдың жарқындығы мен қуаты адамның көңіл-күй болмысымен тығыз байланысты. Көрікті суреттер тұлға фантазиясында оның терең сезімталдығының арқасында өрбиді, өріс алады. Қорқыныш сезімі адамға алдағы қатерді сездіреді, керісінше, сол қатерді қиялдаудан адамдағы қорқыныш сезімі ұлғая түседі. Сезім күшті болған сайын, қиял бейнелері де жарқырай түседі. Ал сезімталдығы кем адамдағы қиялы да көмескі, бұлдыр келеді. Әрқандай жеке адамдағы қиял даралығы шындық дүние, болмысқа жақындық дәрежесімен айырылып тұрады. Осыдан кейбір адамдар «өтірікті шындай, шынды құдай ұрғандай» етіп бейнелеуге шебер келеді, ал екінші біреулер көрген, білгенінен асып қиялдауға мақұрым болады. Қиялдың бұл ерекшелігі – жеке адамның болмыс шындығын қайта түзу қабілетінің артық не кем болуынан туындайды. Шынында да, кейбір ойға шорқақ адамдар «мұрын астынан әрідегіні көрмей», қоршаған дүниемен қатынасын шектеп алады да, сүрлеу жолдан шыға алмай, өз фантазиясын өрістетуге шамасы жетпейді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. //Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы № 205 Жарлығы
2. Әбілқасымова А. Қазіргі заман сабақ. –Алматы, 2010.
3. Лозовая В.И. Познавательная активность учеников. – Харьков: Основа, 1990. - 89с.
4. Қожахметова К.Ж., Беркімбаева Ш.К., Құнантаева К.Қ. Педагогика тарихы. – Алматы, 2009.
5. Жұмасова Қ. Психология. – Алматы, 2006.
6. Әбілқасымова А., Омарова Р. Мұғалімдердің когнитивтік ізденімпаздығын қалыптастыру негіздері. – Алматы, 2010ж.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

Қойшиев Қ.Е., Балажанова Ж.Б., Астаева С.Б.

*Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының позитивті қарым-қатынасын қалыптастырудың психологиялық жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер: қарым-қатынас, бастауыш сынып оқушылары, тұлғаның дамуы.

В статье рассматриваются психологические пути формирования позитивных взаимоотношений младших школьников.

Ключевые слова: общение, младшие школьники, развитие личности.

This article discusses the psychological ways of forming the relationships of younger schoolchildren.

Keywords: communication, junior schoolchildren, personality development.

Қарым-қатынас – қоғамдық өмір құбылыстарының бірі. Бұл құбылыс адам өмірінің, іс-әрекет жағдайларының материалдық әсерінен тарихи тұрғыда пайда болады. Бірлескен іс-әрекет еңбек негізінде, адамдардың қарым-қатынас қажеттілігі пайда болады.

А.А. Бодалев, М.И. Лисина, А.А. Леонтьевтердің нақты зерттеу жұмыстарының бірқатары қарым-қатынас пен іс-әрекеттің бірлігін зерттеуге арналған. Алайда, осындай байланыстың сипатын әртүрлі зерттеушілер әрқилы түсінеді [1].

А.А. Леонтьев, қарым-қатынас іс-әрекеті бұл – ең алдымен сөздік іс-әрекет, өйткені онда іс-әрекетке тән элементтердің барлығы бар (әрекеттер, операциялар, мотивтер және т.б.) десе, Б.М. Ломов қарым-қатынас пен іс-әрекеттің бірлігін мойындап, осы процестерді өзара байланыстырмай, адамның әлеуметтік болмысының екі жағы ретінде, оның өмір салты ретінде қарастырады.

Оқушылардың ересектермен қарым-қатынас қажеттілігінің мазмұны, балалардың жетекші іс-әрекетінің сипатымен детерменделеді (М.И. Лисина, А.Н. Леонтьев). Бастауыш сынып жасындағы оқушылардың ересектермен қарым-қатынасындағы жетекші мотивтері ретінде іскер және жеке мотивтері көрінеді. Қарым-қатынас пен жеке тұлғаның даму мәселелерін зерттеу жұмысы, «қатынас», «өзара қатынас» ұғымдарын пайдалануды болжайды.

В.М. Бехтерев пен А.Ф. Лазурский сияқты ғалымдардың қарым-қатынас мәнін ашудағы орны ерекше. Экспериментальды тұрғыда осы мәселені А.А. Бодалев, оқушылардың адами қасиеттерін тәрбиелеу аспектісінде, Л.И. Божович және Л.С. Славина оқушылардың оқуға қатынасының мінез-құлық мотивациялары мәселерімен тығыз байланыста зерттейді [2].

В.Н. Мясищев адамның қатынастары нақты қажеттіліктерден туындап, тұрақтылыққа жалпылыққа ие болады деген. Адамның қатынастары танымдық, еріктік, эмоционалды компонентердің қатысуымен сипатталады. В.Н. Мясищевтің пікірі бойынша, адамдардың қатынастары әр бір нақты жеке тұлғаның мәнін ашатын әрекет ретінде адамның мінез-құлқын өз бетінше ұйымдастыра алады. Жеке тұлға құрылымында қатынастардың осылайша абсолюттенуі С.Л. Рубинштейннің сынына ұшырайды [3].

С.Л. Рубинштейннің ойынша, психологиялықтың негізі қоршаған әлемге қатынасы арқылы анықталып, адамның басқа адамдармен қатынасын ашуға бағытталған адам өмірінің шынайы психологиясының өзегін құрайды. Адамдардың қоршаған ортаға қатынасы бұл – ең алдымен оның өмірінің жағдайларын құрайтын объективті ақиқатқа қатынасы. Бірақ, адамның тіршілік әрекетінің бірінші міндеті басқа адам. Бастауыш сынып кезеңі бұл – «жеке» тұлғаның мәнді алғышарттарының қалыптасу аралығы болып табылады [4].

В.В. Давыдов бала сыныпке келісімен оқу процесінде жеке тұлғаның теориялық санасының негіздері жасалынатындығын (ғылыми, көркемдік, адамгершілік) нұсқайды [3, 83б.].

Д.Б. Эльконин бойынша, бастауыш сыныптағы оқушы өзінің сыныптегі жұмысын қоғамдық мәнді, қатаң түрде міндетті іс - әрекет ретінде қабылдай бастайды да, оның бойында оқудың жаңа қоғамдық сезімдегі мотивтері көріне бастайды [3, 85б.].

Б.Г. Ананьев, балалардың сыныптегі оқу процесі олардың бүкіл өмірін жаңаша ұйымдастырып, баланың жанұядағы орнын өзгертетіндігіне ерекше көңіл қояды, өйткені онда жанұядан тыс міндеттер, яғни міндетті оқу еңбегі пайда болады [3, 83б.].

Психологтар бастауыш сынып жасындағы оқушының жеке тұлғасының қалыптасуындағы оқу іс-әрекетінің мәніне ерекше көңіл бөліп, «оқушының ішкі позициясын қабыл алу», (Л.И. Божович), «оның танымдық және адамгершілік күштерінің дамуының жаңа көздерін ашатын, мінез – құлық мотивтерінің өзгерісі» (В.В. Давыдов), баланың «сыныпте оқу міндетін» сезінуде қамтылған қоғамдық орнының өзгерісі (Н.Ф. Добрынин) сияқты аспектілерді бөліп көрсетеді. Кенес психологиясында мотивациялық сфера өзінше қарастырылады, ол адамның ақиқатқа, өз-өзіне, басқа адамға белсенді түрде бағытталған қатынасының күрделі жүйесін құрайды, әрі түрткілердің әртүрін қамтиды (Л.И. Божович). Баланың қай мотивті өзіне жетекші мотиві ретінде таңдап алуына қатысты оның адамгершілік позициясы қалыптаса бастайды (Л.И. Божович, А.Н. Леонтьев). Оқушының мотивациялық сферасы оның эмоционалды-еріктік сферасына,

оның ақыл-ой әрекетіне әсер ететін түрлі қатынастардың қайта құрылуына әсер ететін өте мәнді фактор ретінде көрінетін «педагогикалық бағамен» анықталады. Осы жастағы оқушылардың қарым-қатынастарының ерекшеліктерін сипаттай келе, Л.И. Божович, В.В.Давыдов, Д.Б. Эльконин балалардың құрдастармен жақындығына қарамастан ересек адам, әсіресе мұғалім олар үшін бедел иесі болып табылатындығын көрсетеді [4, 78б.].

Д.Б. Эльконин, «баланың ересектермен қатынастарының барлық жүйесі жеке қарым-қатынасқа дейін оқу іс-әрекеті арқылы жанамаланады» деген қорытындыға келеді. Баланың оқу іс-әрекетіне енуі ересектің оқушылардың өзіндік сана сезіміне әсер ету мүмкіншілігін ұлғайтады. Осындай көзқарастың негізінде бастауыш сынып жасындағы оқушылардың ересектермен өзара қатынастары бір-біріне қайшы екі тенденциямен сипатталады. Бір жағынан ересектердің талаптарына мойынсыну, бағыну міндеті айқын көрінсе, екінші жағынан өзінің жеке басының дербестілігін, ынтасын, құқығын қорғау мақсатында дербестік пен тәуелсіздік сезімі пайда болады. Бастауыш сынып жасындағы оқушылардың, ересектерге қатысты тәртіп сезімі әлі қалыптаса қоймайды. Дамудың осы сатысындағы балалардың, сана сезімі жаңадан қалыптаса бастайды. Жеке басының жеткілікті дәрежеде жетілмеу себебінен, балалардың ересектермен қатынас қажеттілігі пайда болады. Психологтардың ойынша бастауыш сынып жасындағы балалардың өзара қатынастарының негізгі бет бейнесі, олардың достық қатынастарының сыртқы өмірлік жағдайлары мен кездейсоқ қызығушылықтарының бірігіп кетуінде. Құрдастарының берген бағасы өзіндік бағалаудың қалыптасуына негіз болмайды. Осы жас шамасындағы балалардың жетекші іс-әрекеті оқу іс-әрекеті болып табылады. Қарым-қатынас көбінде өз-өзін және басқа адамдарды тану қажеттілігін қанағаттандыратын іс-әрекет ретінде қарастырылады (М.И. Лисина). Баланың ересектермен қарым-қатынастарының жүйесі жеке қарым-қатынасының өзі оқу іс-әрекеті арқылы жанамаланады (Д.Б. Эльконин) [5, 103б.].

Баланың сыныптегі өзгерістерден кейін өмірлік тәжірибесі пайда болады, құрбыларының арасында өзіне тән нақты орынды иелену ұмтылысы пайда болады. (А.Н.Леонтьев, Л.И. Божович, И.В. Дубровина, Б.Г. Ананьев)[4, 83б.].

Бала тәрбиесі ең алдымен, аға ұрпақтың жас жеткіншекке деген сүйіспеншілігі мен қамақорлығынан, ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан адамгершілік ізгі қасиеттердің тамаша үлгілерінің жиынтығынан туындайды. Атадан балаға ұласатын асыл құндылықтар үлкендердің әңгіме желісінен, іс - қимылынан танылып, сезім жіптері арқылы жүректен жылып, сезім жіптері арқылы жүректен жүрекке беріліп отырған. Сондықтан Егеменді Қазақстан жастарының санасына осы ұлттық ұлағатты қасиеттерді сіңіре білу үрдісінің мәні өте зор.

Білім беру саласы қоғамды демографиялау, ізгілендіру үрдісінен сыртта қалуы мүмкін емес. Білім беру ой-өрісі жоғары деңгейде дамыған азаматтарды тәрбиелеуді көздейді. Бірақ, білім беру кең ұғым, бұл ақыл -ойды ғана емес, мінезінде пайда болуы, дамуына мүмкіндік туғызады. Мәдениетті меңгермей оқушы бір жақты, ой-өрісі тар, рухани кедей, өнегесіз адамға айналады.

Қарым-қатынас мәдениетін тек жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде қалыптастыруда тұлғаның шын мағынадағы рухани мәдениетін қалыптастыруға жол бермейді. Бұл жағдайда объективті түрде адамгершіліктің негізі салынған халықтық құндылықтар, салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптармен оқушыларды тиянақты, терең таныстыруға қажеттілік туады.

Оқушының қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда халықтық салт-дәстүрлерден пайдалану идеясы педагогикада жаңалық емес. Бірақ қоғамдық әлеуметтік-экономикалық дамуы барысында бұл мәселе әрқашан күрделі, көкейкесті мәселе болып табылады.

Л.И. Божович бойынша, бастауыш сынып жасында балалардың ересектермен, әсіресе мұғаліммен қарым-қатынастары ерекше мәнге ие болады, өйткені осы жас шамасындағы балада сыныптегі оқуға өтумен байланысты өзінің іс-әрекетіне, ересектермен және құрбылармен жаңа қатынасқа, жаңа өмір салтына өту дайындығымен қатар, білімдерді

меңгеру дайынығын қамтитын, оқушының әлеуметтік позициясы қалыптасады. Балада сыныпке келісімен оқығысы келу тілегімен қатар осы міндеттерді жүзеге асыра алмаумен байланысты қиыншылықтар мен қарама-қайшылықтары пайда болады. Ересек адам баланы жаңа іс-әрекеттерді орындауға неғұрлым дұрыс үйрететін болса, оқушының оқуға деген қызығушылығы соғұрлым нығая түседі, оқудың қандайда бір жағымды мотивациясы қалыптасады [36, 88б.].

Соңғысы аса мәнді, өйткені бастауыш сыныптағы оқушының жеке тұлғасының дамуы көбіне оқу іс-әрекетінің мотивтерінің бағыттылығымен анықталады. Баланың жеке тұлғасы оның ересектермен қарым-қатынасында қалыптасатындығы белгілі. Ересек адам балаларға адамзат мәдениетінің жетістіктерін табыс етеді, адамның психикалық дамуын қамтамасыз етеді (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, М.И. Лисина) [6, 104б.].

Балада қарым-қатынас қажеттілігінің пайда болуы оның онтогенездегі дамуының анықтаушы мезеті болып табылады. Бастауыш сынып жасындағы балалардың ересектермен қарым-қатынасы, олардың жеке тұлғасының қалыптасуының жетекші факторларының бірі болып табылады.

Л.С. Славина мен Э.Л. Фрухтың пікірінше, балалардың ересектермен қарым-қатынасының жетіспеуі, олардың бір-бірімен қарым-қатынастарының мәнін ұлғайтады. 30-шы жылдардың өзінде кейбір балалардың теріс мінез-құлықтарының астарында «психикалық витаминдердің» - әсіресе ересектер тарапынан қарым-қатынастың, мейірімнің, көңілдің жетіспеуі жатыр деген болатын [6, 128б.].

М.И. Лисина, В.С. Мухина, С.Г. Якобсон бойынша, тәрбие мәселесі ғылыми тұрғыда қалай қойылмасын, махаббаттан, мейірімнен, көңілден айырылған баланың жаны да, тәні де қалжырайды. Осындай жағдайдағы баланың жеке тұлғасы толыққанды дами алмайды, өйткені әлеуметтік дағды тәжірибесі бірден жүдеп кетеді, бала өзінің жеке басын дұрыс бағалай алмайды [7, 123б.].

Әдебиеттер

1. Құдиярова А. Ортақтасу психологиясы. – Алматы, 2015.
2. Рогов Е.И. Общая психология. – М., 2014.
3. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. – М., 1997.
4. Под редакцией Гамезо М.В. Курс общей, возрастной и педагогической психологии. – М., 1992.
5. Оразбекова А. Отбасы психологиясы. – Алматы, 1997.
2. Тоқсанбаева Н. Педагогикалық ұжымдағы қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктері. Психология және социология сериясы. №1, 2006.
3. Тұрысбаева А. Оқушыларды қарым-қатынас мәдениетіне тәрбиелеу. Бастауыш сынып №1, 2006.

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ

Шевелёва Д.Д., Мадалиева З.Б.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Бұл мақалада автор психологиялық денсаулық мәселесі бойынша бар отандық және шетелдік әдебиеттерге талдау жасайды. Психологиялық денсаулық мәселесін зерттеуде жинақталған тәжірибені жалпылауға, осы тақырып бойынша зерттеудің негізгі бағыттарын белгілеуге талпыныс жасалады.

Кілт сөздер: психологиялық денсаулық, психологиялық салауаттылық, өмір сапасы, адам денсаулығы.

В статье проведен анализ отечественной и зарубежной литературы, посвященной проблеме психологического здоровья. Делается попытка обобщить накопленный опыт в изучении проблемы психологического здоровья, наметить основные направления исследований данной темы.

Ключевые слова: психологическое здоровье, психологическое благополучие, качество жизни, здоровье человека.

In this article, the author analyzes the existing domestic and foreign literature on the problem of psychological health. An attempt is made to generalize the accumulated experience in the study of the problem of psychological health, to outline the main directions of research on this topic.

Key words: psychological health, psychological well-being, quality of life, human health.

Здоровье человека – приоритетная проблема человечества. И в нынешних реалиях, в связи с тотальным ухудшением здоровья подрастающего поколения, изучение данного феномена привлекает ученых, относящихся к разным областям и направлениям науки. Благодаря уже существующим исследованиям стало понятно, что здоровье человека нельзя рассматривать лишь с позиции отсутствия или наличия болезней. Здоровье – многомерное явление, куда входят очень многие характеристики, в том числе и душевное благополучие. Сам термин «психологическое здоровье» возник в научной литературе не так давно и используется преимущественно отечественными авторами, однако, в английском языке можно обнаружить аналогичное понятие «psychological well-being» что свидетельствует о том, что и зарубежные и отечественные психологи считают необходимым введение нового обозначения, которое бы отражало душевное здоровье человека не только с позиции патологии, но и включало бы в себя личностную структуру человека во всем ее многообразии, с присущими ему ценностями, взглядами, поведением и т.п. Многие авторы, стараясь уйти от медицинской трактовки, которая рассматривала душевное здоровье человека лишь как отсутствие патологии, стремились привести в науку новое определение и выработать критерии, которые могли бы в полной мере отразить многообразие процессов, в первую очередь влияющих на благополучие жизни человека. Так, А.Н. Леонтьев писал: «... человек может быть вполне психически здоровым (хорошо запоминать и мыслить, ставить сложные цели, быть деятельным, руководствоваться осознанными мотивами, достигать успехов, избегать неудач и т.п.) и одновременно быть личностно ущербным, больным (не координировать, не направлять свою жизнь к достижению человеческой сущности, разобщаться с ней, удовлетворяться суррогатами и т.п.)» [1, с.59]

Стоит отметить, что вопрос о взаимовлиянии телесного и психического занимал умы врачей и целителей еще в далекой древности. Так, Г.К. Ушаков, проводя исторический обзор формирования медико-психологических взглядов, пишет о том, что египетские врачи в арсенале медицинских инструментов имели не только химические, биологические и физические, но также и психологические способы влияния на больного (мимику, жесты, а также определенное словесное воздействие) [2, с.10]. В эпоху механистического мышления, многие врачи стали видеть главной причиной возникновения болезней человека лишь физиологические причины, отрицая влияние переживаемых душевных потрясений на физическое самочувствие больного. Тем не менее, это не мешало приверженцам обоих мнений вести десятилетние споры о том, что же в большей степени влияет на здоровье человека. Вскоре представители зарубежной и отечественной медицины снова стали обращать внимание не только на физическое состояние больного, но и на его «душевные» переживания, что было связано с постепенным угасанием влияния механицизма. В русской медицине XVIII-XIX веков акцент на психологическом состоянии пациентов можно увидеть очень отчетливо. Так, русский врач М.Я. Мудров говорил о происхождении болезней следующее: «Одни люди заболевают от телесных причин, другие – от душевных возмущений» [2, с.18]. Немалый вклад в развитие вопроса о влиянии психики на здоровье человека внесла и психиатрия. Основатель петербургской школы психиатров И. М. Балинский в своих лекциях обращал внимание на подростковый возраст и юность. Он отмечал, что в это время для молодых людей особенно важна роль правильного воспитания и обучения, правильного психического влияния для охраны здоровья молодежи [2, с.18]. Неудивительно, что и идея о том, чтобы изучать не только болезни, но и здоровых людей тоже возникла в сфере медицины. Одним из первых, кто решил, что надо изучать здоровых людей для повышения качества жизни и удовлетворенности населения, был заведующий кафедрой гигиены Гарвардского университета Арли Бок (1938) [3]. Исследования начатые Арли Бок и продолжаемые его

последователями помогли установить, что для душевного и физического благополучия помимо занятий спортом и ведения здорового образа жизни человеку также необходимы общение и любовь. В последующем многие авторы останавливались на этом свое внимание, когда рассуждали о психологическом здоровье человека (А. Маслоу [4], К. Роджерс [5], К. Штайнер [6], Л.С. Рубинштейн [1] и др).

Мы согласны с мнением И.А. Джидарьян [7] о том, что психологическое благополучие должно входить в определение психологического здоровья ввиду его четко выраженного позитивно-оздоровительного значения для жизнедеятельности человека, кроме того, если проанализировать другие работы, посвященные психологическому благополучию (А. Маслоу [4], Э. Фромм [5], Э. Эриксон [5], К. Роджерс [8], К. Рифф [9,10,11] и др), можно отметить, что многие критерии, которые они включают в понятие психологического благополучия соотносятся с теми характеристиками, которые отечественные авторы приписывают психологическому здоровью (Т.Д. Шевеленкова, В.П. Фесенко [12], А.Е. Созонтов [13], А.В. Козлов [14], И.В. Дубровина [15, 16]). Потому мы не можем обойти вниманием работы, посвященные психологическому благополучию, так как оно рассматривается нами как важная составляющая психологического здоровья.

Термин «психологическое благополучие» (psychological well-being) был введен американским психологом Н. Брэдберном в 1969 г. (тогда вышла его книга «Структура психологического благополучия») [17]. Он считал, что «счастье» человека (благополучие) определяется балансом между негативным и позитивным аффектом его жизни. Сам автор относил свою концепцию к старым моделям, которым был присущ дихотомический подход (удовольствие - боль, здоровье - болезнь). Позднее концепции благополучия человека активно стали развиваться приверженцами гуманистической психологии. Много работ в русле гуманистического направления было посвящено этой теме в период с 1960 по 1970-е годы. Остановимся на самых известных представителях. А. Маслоу - один из ярких представителей гуманистического направления, которого занимали вопросы о благополучии личности. Свои исследования он проводил в студенческой среде, что бесспорно дало ему большое количество испытуемых. Такая выборка позволила ему сделать предположение о существенных различиях в поведении «здоровых» людей. Их он называл «самоактуализирующимися» людьми. Степень удовлетворения потребностей организма играла основополагающую роль в его концепции. Согласно его взглядам, только удовлетворенный организм свободен для самоактуализации, тогда как организм, страдающий неврозом из-за того, что базовые потребности не удовлетворены, ищет помощи со стороны других людей, а потому менее автономен и самостоятелен. Таким образом, А. Маслоу вывел следующие характеристики самоактуализирующихся людей: автономия, правильное восприятие реальности, принятие, спонтанность, центрирование на проблеме, склонность к уединению, свежесть восприятия, пиковые переживания, человеческое родство, скромность и уважение к окружающим, межличностные отношения, этика, средства и цели, чувство юмора, креативность, сопротивление приобщению к культурным нормам, несовершенства, ценности и разрешение противоречий [4, с - 189-211]. Также им были выделены ценности, которые присущи здоровым людям и которые они вырабатывают самостоятельно, а не под влиянием культуры или религии: истина, креативность, доброта, целостность, красота, любовь к жизни, уникальность, справедливость, непритязательность и самодостаточность [4, с. 37-39]. Отсутствие таких ценностей, по А. Маслоу - «метапатология».

А. Маслоу не единственный, кто рассматривал благополучие как состояние удовлетворения (или счастья) и наделял человека позитивной тенденцией к внутреннему стремлению к дальнейшему самосовершенствованию. Сходных взглядов также придерживались Эрих Фромм и Эрик Эриксон [5]. А вот Г. Олпорт здоровье человека рассматривал через призму введенного им понятия «проприума» или «самости» человека [18]. Согласно его взглядам, естественное и своевременное развитие семи аспектов самости становится основой для развития зрелости личности, а также обеспечивает и ее здоровье:

ощущение своего тела (телесная основа самосознания); самоидентичность, ощущение себя собой; любовь к себе, а также самоуважение и признание собственной успешности в достижении различных целей; расширение эго – осознание внешних объектов как «моих» или «связанных со мной», отождествление себя с какой-либо группой; рациональность – согласование внутренних потребностей и внешней реальности; образ себя – способность размышлять о собственной личности, строить притязания к себе; личное стремление – стремление к самосовершенствованию и саморазвитию [18].

Вслед за А. Маслоу Г. Олпорт также говорил о наличии у здорового человека основополагающих жизненных ценностей – смысла бытия (философии жизни). Он выделил шесть ценностей, которые так или иначе присущи всем людям, однако, ни один человек не может быть отнесен исключительно к одной ценности:

1. Теоретическая ценность – желание постичь истинное устройство бытия.
2. Экономическая ценность – нахождение ценным того, что полезно и выгодно.
3. Эстетическая ценность – нахождение прекрасного в форме и гармонии.
4. Социальная ценность – любовь людей, общение и помощь.
5. Политическая ценность – ценится власть.
6. Религиозная ценность – желание познавать и понимать мир как единое целое [18].

К.Роджерс большую значимость придавал самоактуализации, а также способности человека быть конгруэнтным и открытым новому опыту [8, с. 233-251.]. Он также делал попытки описать «хорошую» жизнь, отмечая важность таких процессов, как: открытость новому опыту; постепенный переход к жизни в настоящем; большее доверие к собственному организму; полноценное функционирование; открытие новой перспективы отношения свободы и необходимости; включение творчества; выработка основополагающего доверия к человеческой природе, а также способность жить более полной жизнью.

Благодаря гуманистической психологии тема психологического благополучия набрала довольно большую популярность на рубеже 1980-1990-х годов. В отечественной психологии работы по данной проблеме стали появляться лишь в начале XXI века. Многие авторы стали делать попытки в уточнении содержания и критериев психологического благополучия. Наиболее большой известностью в данной теме пользуются работы К.Рифф [9,10,11]. Она включила в структуру психологического благополучия три важных, как она сама писала, составляющих жизни человека, которые позволяют ему чувствовать себя удовлетворенным: само-принятие (self acceptance), личностный рост (personal growth), автономия (autonomy), компетентность в управлении средой (environmental mastery), позитивные и близкие отношения с другими (positive relationships), наличие жизненных целей (purpose in life). Как мы видим, идеи гуманистов отразились и в работе К. Рифф. Согласно ее теории, психологическое благополучие – это синтез многих факторов, который отражает внутреннюю оценку личности своей жизни с точки зрения раскрытия своего внутреннего потенциала. И.А. Джидарьян отметила, что именно саморазвитие является ведущей шкалой в определении психологического здоровья, так как отражает переживание человеком своего развития как процесса совершенствования себя и своих личных качеств [7].

Как мы уже сказали, в отечественной психологии вместо психологического благополучия используется понятие «психологическое здоровье». Уже в трудах советских психологов А.Н. Леонтьева [19] и Л.С. Рубинштейна [20]. можно встретить рассуждения о психологическом здоровье и критериях, которые могли бы входить в это понятие. К наиболее ранним работам о психологическом здоровье человека можно отнести и работу Б.С. Братуся [1, 21]. К примеру, в книге «Аномалии личности» он критикует подходы гуманистов, психоаналитиков, бихевиористов к определению здоровой личности, так как, по его мнению, они не дают убедительного ответа на этот вопрос. Сам же он пишет, что признаком нормального развития человека является обретение им родовой человеческой сущности (бережное отношение к другим людям, способность к самоотдаче и любви);

свободное волепроявление; творческий и «целетворящий» характер жизнедеятельности; ответственность перед собой и окружающими, стремление к обретению общего смысла жизни.

В начале XXI века появились работы, посвященные психологическому здоровью детей (Е.А.Панько, Е.П. Чеснокова [22], И.В. Дубровина [15,16]). И Е.А. Панько и И.В. Дубровина сходятся во мнении, что психологическое здоровье ребенка зависит как от внешних (постепенное ускорение темпа современной жизни и, как результат, дефицит времени; недостаточные условия для снятия эмоционального напряжения и расслабления; неудовлетворительные жилищно-бытовые условия; дисфункциональная семья; нарушения в сфере детско-родительских отношений), так и от внутренних факторов (личностные, эмоциональные, волевые, индивидуально-типологические особенности и др.). Важными элементами психологического здоровья ребенка авторы отметили: отношение ребенка к своему «Я»; его способность самостоятельно определять жизненные цели, прогнозировать и самопроецировать себя в будущее. Е.А. Панько также была отмечена роль мотивационно-потребностной сферы, уровень самоуважения, самооценка ребенка, эмоциональная грамотность.

Известностью также пользуются работы А.В. Шувалова [23, 24]. В одной из статей они вместе с В.И. Слободчиковым предприняли попытку выделить в системе психологического здоровья три структурных компонента: аксиологический, инструментальный и потребностно-мотивационный. Позднее Н.А.Жесткова [25] для каждого структурного компонента выделила соответствующие критерии оценки и основные диагностируемые признаки:

1. Аксиологический компонент: позитивное отношение к себе и окружающим людям, оптимистическое отношение к миру;
2. Инструментальный компонент: внутренний самоконтроль, коммуникативная компетентность, личностная самоэффективность;
3. Потребностно-мотивационный компонент: самодостаточность личности, стремление к саморазвитию, активная позиция личности.

А.В. Козлов выделил несколько сфер реализации психологического здоровья на основании проведенных исследований [26]: душевное равновесие, просоциальная ориентация, физическое благополучие, гуманистическая позиция, стремление быть собой, творческое самовыражение, семейное благополучие, духовность, ориентация на цель, интеллектуальное совершенствование. Позже эти десять сфер были использованы им для создания своего опросника психологического здоровья [27]. Фундаментальной можно назвать работу лаборатории психологии личности Института психологии РАН (2013-2016 гг.). В рамках научной темы «Детерминанты психологического здоровья современной личности: динамика ценностей, духовно-нравственные проблемы, экономическое сознание» были намечены перспективные направления исследования психологического здоровья, конкретизированы некоторые основные понятия, входящие в состав психологического здоровья. Было проведено множество исследований, благодаря которым были созданы сборники научных трудов, а также изданы монографии [28]. В рамках работы Т.В. Галкиной (совместно с Н.Г. Артемцевой) была разработана методика исследования имплицитных (личностных) представлений о психологическом здоровье, основанная на специальном анализе ассоциаций [29].

В завершении можно сказать, что тема психологического здоровья привлекает внимание многих ученых. Тем не менее, нельзя сказать, что на данный момент существуют общепринятые критерии психологического здоровья, однако, у многих авторов прослеживается схожесть во взглядах. Мы считаем, что дальнейшее изучение данной темы может поспособствовать созданию более точных концепций, которые позволят не только исследовать качество жизни человека, но и вырабатывать своевременные меры по его улучшению.

Литература

1. Братусь Б. С. Русская, советская, российская психология //М.: Флинта. – 2000. – 88 с.
2. Лакосина Н. Д., Ушаков Г. К. Медицинская психология.–2-е изд., перераб. и доп //М.: Медицина. – 1984. – 272 с.
3. Vaillant G. The happiness effect //Bull World Health Organ. – 2011. – Т. 89. – С. 246-247.
4. Маслоу А. Мотивация и личность/Абрахам Маслоу;[пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухина].–3-е изд //СПб.: Питер. – 2003. – 385 с.
5. Васильева О. С., Филатов Ф. Р. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений//М.: Академия. – 2007. 352 с.
6. Штайнер К. Сценарии жизни людей. – 2003.
7. Джидарьян И. А. Психологическое здоровье: проблема науки или удвоение понятий? //Психологическое здоровье личности и духовно-нравственные проблемы современного российского общества. – 2014. – С. 19-34.
8. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. — М., 1994.
9. Ryff C. D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being // Journal of Personality and Social Psychology. 1989. V. 57. P. 1069–1084.
10. Ryff C. D., Keyes C. L. The structure of psychological well-being revisited // Journal of Personality and Social Psychology. 1995. V. 69. № 4. P. 719– 727.
11. Ryff C. D., Singer B. The contours of positive human health // Psychological Inquiry. 1998. № 9. P. 1– 28.
12. Шевеленкова Т. Д., Фесенко В. П. Психологическое благополучие личности (Обзор основных концепций и методологическое исследование) // Психологическая диагностика. 2005. № 3. С. 95–130.
13. Созонтов А. Е. Гедонистический и эвдемонистический подходы к проблеме психологического благополучия // Вопросы психологии. 2006. № 4. С. 105–114
14. Козлов А.В. Структура психологического здоровья: психосемантический подход // Вестник Харьковского национального университета. 2011. № 937. С. 130-133.
15. Психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы / Под ред. И.В. Дубровиной. — 4-е изд. — Екатеринбург: Деловая книга, 2000. — 176 с.
16. Дубровина И.В. Психологическое здоровье личности в контексте возрастного развития // Развитие личности. – 2015. – № 2. – С. 67-95.
17. Bradburn N. M. The structure of psychological well-being. – 1969.
18. Олпорт Г. Структура и развитие личности //Становление личности: Избранные труды. М. – 2002.
19. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2 т. Т. 1. М., 1983. С. 385.
20. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Изд. АН СССР //Москва. – 1957. – С. 108.
21. Братусь Б. С. Аномалии личности//–Москва //Мысль.–1988. – 1988.
22. Панько Е. А., Чеснокова Е. П. Психологическое здоровье дошкольника: как обрести его в семье: пособие //Минск: БГАту. – 2011.
23. Шувалов А. В. Здоровье личности: методологический и мировоззренческий аспекты // Современная личность: Психологические исследования. М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2012. С. 76–99.
24. Слободчиков В.И., Шувалов А.В. Антропологический подход к решению проблемы психологического здоровья детей // Вопросы психологии. 2001. № 4. С. 91–105.)
25. Жесткова Н. А. Сущность и структура понятия " психологическое здоровье человека" //Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. – 2018. – №. 3. – С. 384-392.
26. Козлов А. В. Структура психологического здоровья: психосемантический подход //Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія: Психологія. – 2011. – №. 45. – С. 130-133.
27. Козлов А. В. Методика диагностики психологического здоровья //Перспективы науки и образования. – 2014. – №. 6 (12). – С. 110-117.
28. Воловикова М. И., Джидарьян И. А. Итоги исследований психологического здоровья в лаборатории психологии личности //Психологический журнал. – 2017. – Т. 38. – №. 2. – С. 19-31.
29. Артемцева Н. Г., Галкина Т. В. Особенности представления о психологическом здоровье у созависимых субъектов //Знание. Понимание. Умение. – 2015. – №. 2. – С. 291-301.

ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ЖҰМЫСЫНА ҚАНАҒАТТАНУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Шындаулет А.Р., Қалымбетова Э.К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Мақалада әскери қызметтің әртүрлі аспектілеріне қанағаттанушылық талқыланады, психологиялық және социологиялық зерттеулер негізінде әскери қызметкерлердің мазмұны мен еңбек жағдайларына қанағаттану деңгейіне талдау жасалады.

Кілттік сөздер: әскери қызметкер, жұмысқа қанағаттану, әлеуметтік-психологиялық аспект, еңбек, факторлар.

В статье рассматривается удовлетворенность различными аспектами военной службы, анализируется уровень удовлетворенности содержанием и условиями труда военнослужащих на основе психологических и социологических исследований.

Ключевые слова: военнослужащие, удовлетворенность трудом, социально-психологический аспект, работа, факторы.

The article examines satisfaction with various aspects of military service, analyzes the level of satisfaction with the content and working conditions of servicemen on the basis of psychological and sociological studies.

Key words: servicemen, job satisfaction, socio-psychological aspect, work, factors.

Кіріспе. Еңбекке қанағаттану экономика, әлеуметтану, психология, педагогика және т.б. сияқты ғылымдардың (және олардың салаларының) зерттеу пәні болып табылады. Осыған сәйкес әрбір ғылым өзінің ерекше аспектілеріне назар аударады. Жұмысқа қанағаттану тұжырымдамасы туралы бірнеше көзқарастар бар және бұл туралы көптеген авторлар мақалаларында атап өтеді.

Ғылыми әдебиеттерде жұмысқа қанағаттану көбінесе ұйымның тиімділігінің маңызды көрсеткіші ретінде жалпы мағынада қарастырылады, әдетте, психологиялық аспектіде – ол персоналдың орындалған жұмысқа эмоционалды және бағалау қатынасын білдіреді. Сонымен, Л.С. Глухих жұмысқа қанағаттану анықтамасының келесі аспектілерін береді:

• *жұмысқа қанағаттану* – адамның өз еңбегінің материалдық, әлеуметтік, рухани-адамгершілік нәтижелерінен күткен үміттерінің орындалуы;

• *жұмысқа қанағаттану* – бұл еңбек мотивациясының құрамдас бөліктерінің қызметкерге жинақталған әсері, оның ішінде мазмұны мен еңбек жағдайлары, табыс мөлшері, қол жеткізгеннің қоғамда мойындалуы, жеке тұлғаның өзін-өзі көрсету және өзін-өзі бекіту мүмкіндіктері;

• *жұмысқа қанағаттану* – қызметкердің жұмысқа байланысты өзінің негізгі қажеттіліктерін жүйелі түрде қанағаттандыру мүмкіндігі;

• *жұмысқа қанағаттану* – адамның еңбек әрекеті процесінде сезінген психологиялық және моральдық қанағаттанушылығы[4].

Е.А. Заруцкая ғалымы жұмысқа қанағаттану компоненттерінің екі тобын анықтайды:

Бірінші топ ұйымдық құрамдас бөліктерден тұрады: жалпы жұмысқа қанағаттану; жұмыс жағдайы; жалақы; ұжымдағы қарым-қатынас, басшылықпен қарым-қатынас.

Екінші топқа жеке құрамдас бөліктер жатады: еңбек мазмұны; кәсіби өсу мүмкіндігі; мансаптық өсу мүмкіндігі; өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі; өзін-өзі дамыту мүмкіндігі; ұйымның істеріне әсер ету мүмкіндігі және олардың маңыздылығы мен пайдалылығын, өз жұмысын сезіну мүмкіндігі[1].

Әскери қызметкерлердің жұмысына қанағаттануы олардың қызметтік іс-әрекетінің спецификалық сипаттамаларымен, еңбек жағдайлары мен мазмұнымен байланысты. Әскери қызметкерлердің жұмысына қанағаттанушылықты зерттеу әскери қызметшілердің

кәсіби қызметі саласындағы негізгі проблемаларды анықтауға және оларды шешу жолдарын көрсетуге мүмкіндік береді[2].

Негізгі бөлім. *Әскери еңбек* – қауіпсіздікті қамтамасыз ету, жауынгерлік әзірлікті сақтау (бейбіт уақытта) және жауды жою (соғыс уақытында) бойынша әскери қызметшілердің жан-жақты мақсатты қызметі болып табылады. Бұл кәсіби қызметтік жұмыс (соғыс қимылдарын дайындау және жүргізу); әскери емес қызмет (төтенше жағдайлардың зардаптарын жою және т.б.); тұрмыстық және демалыс қызметі деген міндеттерден тұрады.

Әскери қызметшінің өз еңбегіне қатынасының көрсеткіштері: *әскери еңбек тәртібінің мотивтері; нақты әскери еңбек тәртібі; әскери қызметшілердің өздерінің әскери еңбек жағдайын бағалауы* және т.б. қамтиды. Әскери еңбек саласындағы негізгі қайшылықтар әскери еңбек сипаты мен мазмұнының өзгеруі мен оны бағалау арасындағы сәйкессіздік нәтижесінде қалыптасады.

Әскери қызметкерлердің жұмысына қанағаттануын/қанағаттанбауына әсер етуші факторлар келесі сызбада көрсетілген. Олар өзара бірнеше топтарға бөлінеді: әлеуметтік, физикалық, технологиялық, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-психологиялық факторлар (сурет) [2].

• Әскери қызметкерлер әскери тәртіптің жай-күйі, дене шынықтыру және спортпен шұғылдану мүмкіндіктері, әріптестермен қарым-қатынас, әскери қызметшілердің еңбек қауіпсіздігі сияқты жұмыс аспектілеріне көбірек көңіл бөледі. Факторлардың әртүрлі топтарын

бағалай отырып, ең үлкен қанағаттану әлеуметтік-психологиялық факторлардың әсерінен болатынын атап өткен жөн. Ең үлкен қанағаттанбаушылық тудыратын факторлардың ішінде мыналарды атап өткен жөн: мансаптық мүмкіндіктер, мансаптық өсу; кәсіби өсу, оқыту мүмкіндіктері; әскери қызметкерлердің еңбегін ұйымдастыру[2].

Өзін-өзі бағалаудың биіктігі субъектінің мақсат деңгейіне және кәсіби жоспарларының кеңдігіне әсер ететіндіктен, біздің үлгіде кәсіби бағдар жеткілікті түрде көрсетілген деп айта аламыз. А.Н. Леонтьев өзін-өзі бағалаудың жоғарылауы кәсіпқойдың мүмкіндіктеріне сәйкес келмейтін мақсаттарды қоюға ықпал етеді деп тұжырымдады. Соңғысы табысқа бағытталған, қажетті ақпаратты елеусіз қалдырады, өз мақсаттарына жету үшін үлкен күш-жігерді дамытпайды [5].

Алайда, әскери мамандықта бұл заңдылық біршама бұзылған. Бұл қызметтің ерекшелігі мақсатты нәтижеге қол жеткізу жолдарын таңдауда кең өзгермелілікті қамтамасыз етпейді, бірақ сонымен бірге ол өзінің міндетті және табысты жетістіктерін бірінші орынға қояды. Демек, әскери маманға өзіне деген сенімділік, табысқа жету үшін міндетті бейімділік және соның нәтижесінде өзін-өзі жоғары бағалау қажет. Осылайша, кәсіби сарбаздарда адекватты немесе біршама көтерілген өзін-өзі бағалау кәсіби маңызды болады. Алайда, жоғары бағаланған өзін-өзі бағалау іс-әрекет нәтижелерімен де, осы жетістіктерді сыртқы бағалаумен де қайшы келеді. Демек, адам мамандығына сәйкестендірілуі мүмкін ішкі қанағаттанбаушылыққа тап болады.

Әскери еңбек: еңбектің мазмұны мен шарттары

Сурет 1 - Әскери қызметкерлердің жұмысына қанағаттануын/қанағаттанбауына әсер етуші факторлар

А.Н. Леонтьевтің зерттеуі бойынша респонденттердің көпшілігі (71%) өз жұмысына қанағаттанбайды немесе толық қанағаттанбайды. Қанағаттанбаушылықтың негізгі себептері сұхбат арқылы зерттелді. Әскери қызмет, ең алдымен, ұйымдастырушылық мәселелерді қанағаттандырмайды: жоспардан тыс кезекшілік және тұрақты емес жұмыс тәртібі, тым жоғары жауапкершілік. Мұның бәрі кәсіпқой үшін тұрақты күйзеліс жағдайын тудырады және әскери қызметшілердің едәуір бөлігінің жұмысына қанағаттанбауына ықпал етеді.

Біздің ойымызша, субъективті қанағаттанбау ішінара адамның өз мамандығын қабылдауына өзін-өзі асыра бағалаудан туындайды. Бірақ, жоғарыда айтылғандай, әскери қызметтегі жоғары өзін-өзі бағалау толығымен оң фактор бола алады. Біз бұл идеяның растауын әскерилердің кәсіби қызметтеріндегі табыстарын талдау барысында алдық[5].

Қорытынды. Ю.П. Поваренковтың концепциясы тұрғысынан кәсіби тұлғаны қалыптастыру сыртқы және ішкі факторлар жүйесіне негізделеді, олардың арақатынасы кәсіби дамудың негізгі қайшылығын анықтайды. Кәсіби маманның қалыптасуы мен дамуының қозғаушы күші – қайшылық[6].

Біздің зерттеуіміздің нәтижелерін осы идеямен түсіндіруге болады. Өзін-өзі бағалау кәсіби дамудың ішкі негіздерінің бірі болып табылады. Ол өзін-өзі жүзеге асыру кешеніне кіреді. Соңғысы, өз кезегінде, объективті көрсеткіштерге сәйкес келетін нәтижелерді алу үшін өз ресурстарын пайдаланумен байланысты. Әскери қызметкерлердің жұмысына

қанағаттануы көптеген факторларға байланысты екенін талқыладық. Алайда, қандай қиындық болмасын олардың ойында тұратын нәрсе – Отанға деген махаббат пен патриоттық тұрғыдағы үлкен жауапкершілік.

Әдебиеттер

1. Заруцкая Е.А. Методы и инструменты исследования мотивации трудовой деятельности персонала организации. Актуальные проблемы управления: теория и практика Материалы III Международной научно-практической заочной конференции. М-во образования и науки РФ, ФГБОУ ВО «Твер. гос. ун-т»; редкол.: Н. Н. Беденко, д.э.н., проф., [и др.]. 2016. С. 109-120.
2. Калинин, М. А. Анализ социальных проблем и потребностей военнослужащих по контракту / М. А. Калинин // Поволжский регион. Общественные науки. - 2017. - №2. - С.149-158.
3. Смелик, Р. Г. Характер и содержание воинского труда / Р. Г. Смелик // Вестник Омского университета. - 2000. - №2. - С. 107-111
4. Глухих Л.С. Удовлетворенность трудовой деятельностью. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.b17.ru/article/46573/>. Дата обращения: 13.12.2017.
5. Леонтьев, А. Н. Деятельность, сознание, личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. - М. : Смысл, 1999. -365 с.
6. Григорьева А. А. Проблема соотношения и взаимодействия профессиональной самоактуализации и профессиональной самореализации личности [Текст] / А. А. Григорьева, Ю. П. Поваренков // Ярославский педагогический вестник. - 2015. - № 3. - Том II. -С. 166-174

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨЗІНДІК БАҒАЛАУЫНА ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ ӘСЕРІ

Амангелді А.Ф., Тоқсанбаева Н.Қ.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Жасөспірімдік кезде баланың өзін-өзі бағалауы өте жоғары дәрежеде болады. Сол үшін өзін-өзі бағалаудың және гендерлік ерекшеліктердің оған әсер етуін қарастырамыз.

Кілт сөздер: өзіндік бағалау, гендер, гендерлік ерекшелік, жасөспірімдік кезең

В подростковом возрасте самооценка ребенка очень высока. Для этого рассмотрим влияние на нее самооценки и гендерных характеристик.

Ключевые слова: самооценка, пол, гендерная идентичность, подростковый возраст

During adolescence, a child's self-esteem is very high. To do this, consider the influence of self-esteem and gender characteristics on it.

Key words: self-image, gender, gender identity, adolescence

Біздің өмірімізде жасөспірімдік шақ әртүрлі есте қалатын оқиғалармен байланысты өтеді. Осы кезде біз өзіміздің бойымызда не болап жатқанын аңғара алмай жатамыз. Сол үшін ата-аналар балаларға жасөспірімдік кезде айтарлықтай, ерекше көңіл бөлу маңызды. Өйткені даму психологиясы осы кезде басталады және балалардың бойында әртүрлі өзгерістер байқала бастайды. Жасөспірімдік шақ жайлы және өзіндік бағалауға байланысты еңбектер өте көп. Мысалы Л.С. Выгостский, И.С. Кон, А.Е. Личко, Д.Б. Эльконин, Э.Эриксонның жазбаларын айтуымызға болады. Осы еңбектерде жасөспірімдік кезең және даму психологиясы жайлы қарастырған.

Жасөспірімдік кезең - бұл баланың даму психологиясына негіз болатын кезең, осы уақытта баланың бойында өзгерістер мен қатар әртүрлі ойлар болады. Қазіргі кезде отандық және шетелдік психологтар балалардың жасөспірімдік кезеңіне өте көп көңіл бөлуі қарастырып жатыр. Қазіргі кезде шетелдік және отандық психологтар жасөспірімдерде болатын кезеңге әртүрлі атаулар беріп жатыр. Бұл атаулар: «өтпелі», «дағдарыстық», «жыныстық жетілу» кезеңдері дегендей. Осы дағдарыс жасөспірімдердің өзгеруіне тікелей назар аударған жөн. Дағдарыс белгілері үнемі пайда болмайтынын есте ұстаған жөн, бірақ

кейде олар жиі пайда болады. Дағдарыс белгілері жастан жасқа толғанға дейін өзгеріс үстінде болады және дағдарыс қарқындылығыда әртүрлі сипатқа ие. [1]

Жасөспірімдік дағдарыс үш кезеңнен өтеді:

1) жағымсыз немесе сынға дейінгі, - ескі әдеттерден, бұрын қалыптасқан әдеттердің басылу қасиеті;

2) дағдарыстың шарықтау шегі, жасөспірімдік шақта – бұл әдетте 13 жаста болады, дегенмен айтарлықтай жеке вариациялар болуы мүмкін;

3) посткритикалық, яғни жаңа құрылымдардың қалыптасу фазасы, жаңа қарым-қатынастар құру және т.б.

Жас дағдарысы екі негізгі формада болуы мүмкін. Біріншісі – тәуелсіздік дағдарысы. Оның белгілері қыңырлық, негативизм, өз еркі, үлкендердің сөзін тыңдамау, қойылған талаптарды орындамау сияқты сезімдер пайда болады. Екінші түрі, тәуелділік дағдарысы, біріншісіне түрге қарағанда қарама-қайшы келеді. Мысалы: шамадан тыс мойынсұну, үлкендерге немесе күштілерге тәуелділік, басқа адамға еліктеу, талғамдарын сол адамға қарай жөндеу немесе ұқсату, мінез-құлық формаларына кері шегіндіру.

Бірінші жағдайда «Мен енді бала емеспін», екінші жағдайда «Мен баламын және мен бала болып қалғым келеді». Даму тұрғысынан бірінші нұсқа ең қолайлы болып табылады.

Дербестікке деген ұмтылыстың да, тәуелділікке ұмтылудың да бір мезгілде болуы студент позициясының екі жақтылығымен байланысты. Психологиялық және әлеуметтік жетілудің жеткіліксіздігінен жасөспірім ересектерге өзінің жаңа көзқарастарын ұсынып, олардың алдында қорғай отырып, тең құқықты іздейді, рұқсат етілген нәрсенің аясын кеңейтуге ұмтылады, сонымен бірге ересектерден көмек, қолдау және қорғау күтеді, (санасыз түрде) ересектер бұл күрестің салыстырмалы қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. , оны тым қауіпті қадамдардан қорғайды. Бұл жағдайдың екі жағы бар және баланы жолға түсіру тікелей ата-ананың қолында [2].

Жасөспірімдік кезең – тұлғаның танымдық белсенділік, білуге құштарлық сияқты көптеген қырларының дамуына қолайлы кезең. Бұл тұрғыда 10-12 жас өте маңызды. 11-14 жас жасөспірімнің өзіндік санасының, оның рефлексиясының, өзіндік тұжырымдамасының, өзін-өзі сезінуінің дамуының маңызды кезеңі. Әдетте 13-14 жас өзін-өзі тәрбиелеу туралы әдебиеттермен алғашқы танысу уақыты. Бұл кезең баланың тек дене бітіміне емес өзіндік бағалауына тікелей әсер етеді. Тіпті гендерлік ерекшеліктер мәселесі балалардың арасында бөлінушілікті туғызады. Осы мәселелерді қарастырған көптеген ғалымдардың ішінен Э. Эриксонның еңбектерін алуымызға болады. Оның еңбектерінде жасөспірімдік кезең 12-18 жас аралығында. Жасөспірімдік кезең физикалық дамудағы айырмашылықтарды көрсетеді, бұл әрекеттер, қызығушылықтар және т.б. Даму психологиясында жасөспірімдердің әртүрлі кезеңдерін ғалымдар анықтады және соған байланысты бөлген болатын.

Жасөспірімдік кезеңнің әртүрлі кезеңдері:

- Л.И. Божович, жасөспірімдік кезеңді дағдарыс деп анықтады, ол дамудың 2 сатысында өтеді: 12-15 жас және 15-17 жас;

- Л.С. Выготский жасөспірімдік кезеңді кіші мектеп пен жастық шақтан бөліп, жасөспірімдік дағдарыс кезеңін 13-тен 17-ге дейін орналастырды;

- М.В. Ермолаева 10–11 жастан 15–16 жасқа дейін;

- В.С. Мухина мен Е.Т. Сапогов 11-12 жастан 15-16 жасқа дейін;

- Д.Б. Эльконин 11 жастан 17 жасқа дейін, оны екі маңызды кезеңге бөледі: орта (11-15 жас) және жоғары мектеп жасы (15-17 жас); [3]

Жоғарыда келтірілген барлық кезеңдіктерді олардың авторлары бір кезең ретінде, сондай-ақ оларға кіретін аралық кезеңдері бар кезеңдіктерді қарастырады. Жасөспірімдік кезеңнің жастық периодизациясы концепциясында даму кезеңдерімен байланысты нақтылау жасаған ғалымдардың ішінде Д.Л. Файзерман, Р.Д. Хаггерти, Л.Р. Шеррод. Олардың мәліметтері бойынша, жасөспірімдік шақ 13-19 жас аралығындағы шектерге ие. Олар жасөспірімдік кезеңнің даму кезеңдерін 2 кезеңге бөлді: ерте жасөспірімдік (11-14 жас) және үлкен жасөспірімдік (15-тен 19-ға дейін). Жасөспірімдік шақтағы өзекті

тақырыптардың бірі – жеке тұлғаның өзін-өзі бағалауын қалыптастыру. Үлкен мектеп жасына дейінгі жас – баланың адами қарым-қатынастар әлеміндегі өзін, оның қажеттіліктері мен мотивтерін сезінуінің бастамасы. Сонымен, Б.С.Мухина өзіндік сана – бұл баланың өзінің кім екенін, оның қандай қасиеттерге ие екенін, басқалардың оған қалай қарайтынын және бұл көзқарастың неден туындағанын түсінуі деп атап көрсетеді. Өзін-өзі тану өзін-өзі бағалауда, баланың өзінің жетістіктері мен сәтсіздіктерін, оның қасиеттері мен мүмкіндіктерін қалай бағалайтынынан айқын көрінеді. Қыздар мен ұлдардың өзін-өзі бағалауы әртүрлі болуы мүмкін. Баланың гендерлік ерекшеліктері жайлы 3 жастан бастан біледі. Кейіннен балаларда мектепке дейінгі жас кезеңінде жынысты анықтаудың бірінші кезеңі орын алады. Бұл жастағы балалар жынысын үстіне киіп жүрген киім арқылы немесе шаш қоюуы арқылы білуі мүмкін. Төрт жастан асқан балалар қазірдің өзінде айналасындағы адамдардың жынысын дұрыс ажыратады және жынысына байланысты адамға әртүрлі талаптар қойылатынын біледі. Жасөспірімдік шақта әртүрлі өзгерушіліктің болып жатқанын ата-ана қадағалауы керек. Балаларға ата-аналар мен олар өмір сүретін қоғам енгізген стереотиптер мінез-құлық пен іс-әрекет туралы түсінік қалыптастыруға көмектеседі. Өзін-өзі бағалаудың бірнеше аспектілері бар: өзіне деген көзқарас, өзін-өзі бағалау, ол тұлға мен мінез-құлықтың әртүрлі аспектілеріне қатысты болуы мүмкін. Қыздар мен ұлдардың өзін-өзі бағалауы тек сандық тұрғыдан ғана емес (біреулер үшін жоғары, біреулер үшін төмен), сонымен қатар сапалық көрсеткіштермен де ерекшеленеді. Балалардың өзін-өзі бағалауы, тікелей қасындағы адамдарға байланысты. Әсіресе ата-анамен, мектептегі достарының сөзі жасөспірімге тікелей әсер етеді және ол баланың дұрыс жаққа немесе теріс жаққа алып кетуінің себебі болады. Өзін-өзі бағалау тұрақтылығындағы гендерлік айырмашылықтарға әсер ететін төрт фактор бар:

- 1) қарым-қатынастағы ашықтық дәрежесі;
- 2) кері байланысқа жауап беру;
- 3) жақын адамдармен қарым-қатынасқа байланысты күйзеліс;
- 4) эмоциялар

Жасөспірімдік кезде өзін-өзі бағалау қарым-қатынасқа тікелей қатысты болады. Мысалы қыздардың өзін-өзі бағалауының төмендегенін жақын адамдарымен қарым-қатынастың нашарлауынан және бойында қандай да бір оғаш қылықтарының көрінуін негізге алуға болады [4].

Осы кезеңдегі дамудың негізгі міндеттері:

- ойлаудың жаңа деңгейін, логикалық есте сақтауды, тұрақты зейінді қалыптастыру;
- қабілеттер мен қызығушылықтардың кең ауқымын қалыптастыру, тұрақты мүдделер ауқымын анықтау;
- басқа адамға тұлға ретінде қызығушылықты қалыптастыру;
- өзіне деген қызығушылықты, өз қабілетін, іс-әрекетін түсінуге ұмтылуын дамыту, интроспекцияның бастапқы дағдыларын қалыптастыру;
- ересектік сезімін дамыту және нығайту, дербестікті, жеке дербестікті бекітудің адекватты формаларын қалыптастыру;
- өзін-өзі бағалауды, өзін-өзі бағалаудың ішкі критерийлерін дамыту;
- құрбылар тобындағы жеке қарым-қатынас формалары мен дағдыларын, өзара түсіністік тәсілдерін дамыту;
- адамгершілік қасиеттерді, басқа адамдарға жанашырлық пен эмпатия формаларын дамыту;
- өсу мен жыныстық жетілуге байланысты болып жатқан өзгерістер туралы түсініктерді қалыптастыру [5].

Әдебиеттер

1. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа. - М.: Смысл, 2001. - С. 245-256.
2. Кон И.С. От ответов к вопросам: плюсы и минусы профессионализации гендерных исследований / [Электронный ресурс]: <http://gender-route.org> (Дата обращения: 20.09.2019)].

3. Б.Д.Жигитбекова, С.Ж.Омирбек: Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Психология» сериясы №3(68) 2021ж.
4. Л. Анн «Психологический тренинг с подростками» - СПб.: Питер, 2007- с 12-15
5. Светикина Н.С «Исследование особенности гендерных я-представлений подростков младшего и страшого возрастов» Самарский государственный социально-педагогический университет 2016 С. 430-440

ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ПСИХОПРОФИЛАКТИКЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕФОРМАЦИИ ВРАЧЕЙ-ОНКОЛОГОВ

Исабаева А.Б., Кудайбергенова С.К.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

В статье рассматриваются проведенные исследования по психопрофилактике профессиональной деформации и раскрывается влияние методик и техник на психическое здоровье и эмоциональное благополучие врачей-онкологов.

Мақалада кәсіби деформацияның психопрофилактикасы бойынша жүргізілген зерттеулер қарастырылады және онкологиялық дәрігерлердің психикалық денсаулығы мен эмоционалдық әл-ауқатына әдістер мен әдістердің әсері ашылады.

The article reflects the conducted research on the psychoprophylaxis of occupational deformation and reveals the influence of techniques on the mental health and emotional well-being of oncologists.

В последние годы врачи-онкологи, испытывая большую часть времени чувства истощения и стресса, подвергаются серьезному риску развития профессиональной деформации. Длительные часы ухода за тяжелобольными пациентами, многочисленные заполнения документаций негативно сказываются на благополучии специалистов. Физическое и эмоциональное здоровье врача-онколога может значительно влиять на качество медицинской помощи и работоспособности, так как его ухудшение чаще всего сказывается на памяти, концентрации внимания, принятии важных решений касательно лечения; что может привести к повышенному риску для пациентов. Ученые отмечают, что люди испытывают трудности в распознавании у себя профессиональной личностной деформации. Напряженность сопротивления к признанию у себя негативных личностных проявлений, вызванных рабочими стрессами, нарастает вместе с их тяжестью, что говорит о том, что профессиональная деформация личности чрезвычайно трудно поддается коррекции: ее проще предотвратить, чем бороться с ней. Это обуславливает повышенный интерес исследователей к проблеме профилактики профессиональной личностной деформации.

Исследователи рассматривают профилактику и борьбу с установившейся профессиональной деформацией на индивидуальном и организационном уровнях [1]. На индивидуальном уровне для врачей-онкологов имеет значение распознавание симптомов у себя и своих коллег, приобретения навыков, предотвращающих развитие профессиональной деформации, и восстановлении профессиональной этики врачей-онкологов [1-2].

Поскольку в обучение большинства врачей-онкологов не рассмотрено прохождение тренинга по профилактике профессиональной деформации, то среди специалистов могут возникать ошибочные мнения. Так многие врачи-онкологи предполагают, что профессиональная деформация возникает, когда врач полностью отдается своей работе и что, когда расходуется определенное количество энергии, деформация становится неизбежной. Кроме того, большая часть врачей-онкологов утверждает, что способ справиться со стрессом - это "перетерпеть его" и что врачам необходимо заниматься этими проблемами в свое свободное время.

Исследователи утверждают, что распознавание симптомов — таких как раздражительность, нетерпение, чувство отягощенности работой - является важным этапом в профилактике профессиональной деформации. Ключом к распознаванию этих симптомов как предупреждающих знаков является отслеживание того, как часто они возникают. Врачу необходимо начать задавать себе вопрос: как часто возникает этот симптом? Когда симптомы проявляются еженедельно или чаще, важно принять меры [3].

Исследования, посвященные вмешательствам при профессиональной деформации врачей, свидетельствуют о том, что когнитивно-поведенческие и релаксационные методики имеют положительный эффект [4].

Также различные исследования в целом указывают на важность физической активности и сна, так как имеют значительное влияние на работу когнитивных функций [5-6]. Большинство врачей не получают достаточного количества качественного сна в связи с частыми вызовами, сменным графиком работы.

Методы когнитивно-поведенческой терапии могут помочь врачам-онкологам справляться со стрессом. Эти методы включают отслеживание проявления признаков стресса, переосмысление когнитивных искажений и установление здоровых границ. Эти техники включают распознавание негативных мыслительных паттернов и устранение их с помощью конкретных шагов [7].

В отличие от когнитивно-поведенческих техник, которые фокусируются на содержании мыслей, осознанность предполагает сосредоточение внимания на процессе мыслей. Для врачей-онкологов важность осознанности заключается в том, что она позволяет изменить то, как мы справляемся с многочисленными требованиями, постоянным давлением многозадачности и привычками, которые удерживают нас фокусированными на когнитивных навыках, которые используются в клинической практике. Два исследования показывают, что тренировка осознанности для практикующих врачей может положительно оказывать влияние на эмоциональное выгорание, эмпатию и благополучие врачей [8]. Хотя существуют различные подходы к осознанности, наиболее хорошо изученные методики включают медитации, например сидячая медитация, и йога. Стоит отметить, что осознанность предполагает сосредоточение внимания на настоящем моменте, а не отвлечение от него, и не все формы осознанности были одинаково изучены [8].

Воссоединение со своей профессиональной целью может обеспечить мотивацию для преодоления стресса. Такие программы, как "Искусство целителя" и "Обновление", предлагают рефлексивные практики, помогающие врачам вспомнить значимый опыт и найти ориентиры на будущее. Личные духовные практики также важны для благополучия врача и могут служить формой размышления [9].

Способность врача-онколога устанавливать контакты с другими врачами, семьей, друзьями или коллегами, может улучшить общее самочувствие. Многие мероприятия по профилактике эмоционального выгорания включают создание сообщества, а одно из мероприятий по осознанности устраняет изоляцию, которую ощущают многие врачи, путем налаживания отношений [10].

Исследования показывают, что наиболее эффективные подходы к борьбе со стрессом включают активные или проактивные методы преодоления. Активные методики относятся к целенаправленному поведению, такому как сбор информации, приобретение навыков, решение проблем, принятие решений, противостояние при необходимости, и поиск социальной поддержки. Эти стратегии связаны с большей устойчивостью к стрессовым ситуациям и лучшей стрессоустойчивостью по сравнению с пассивными или реактивными методами преодоления, такими как отрицание проблемы, избегание или самоустранение, употребление запрещенных веществ, повторяющееся проявление негатива и обвинение других в чем-либо.2 Высокий уровень контроля собой в стрессовых ситуациях приводит к высокому уровню производительности труда, удовлетворенностью работой и благополучием, а также с низким уровнем стресса, связанного с работой [11].

Небольшое исследование 27 врачей, с которым были проведены опросы до и после обучения, показало, что обучение снижает психологический стресс. Также в исследовании было установлено снижение субъективного стресса после проведенных тренингов [12].

Результаты исследований выявили эффективность методик по предотвращению развития профессиональной деформации на индивидуальном уровне. Методы были сгруппированы на личностно-ориентированные (когнитивно-поведенческая терапия, релаксация, музыка, массаж и многокомпонентные программы) и рабочие (изменение отношения и общение, поддержка коллег, совместное решение проблем и принятие решений, а также изменения в организации работы) [13].

Профессиональная деформация врача-онколога - это глобальное явление. В силу своей профессии врачи-онкологи являются уязвимой группой, подверженной профессиональной деформации. Профессиональная деформация среди врачей-онкологов может привести к низкому качеству медицинской помощи, оказываемой пациентам, увеличению числа врачебных ошибок. Повышение жизнестойкости и стрессоустойчивости на индивидуальном уровне врача может помочь предотвратить развитие профессиональной деформации. Исследования доказывают полезность таких методов, как когнитивно-поведенческая терапия, релаксация, музыка. Профилактика, опять же, оказывается гораздо более полезной, чем лечение, когда дело доходит до профессиональной деформации. Как профилактика профессиональной деформации, так и его устранение должны быть нацелены на использование эффективных оздоровительных методик. Такие техники должны систематически включаться в рутинную работу врача-онколога.

Литература

1. Воробьева М. А. Профессиональная деформация специалистов и ее профилактика // Педагогическое образование в России. – 2015. – №. 2. – С. 22-27.
2. Back AL, Steinhauser K, Kamal A, et al. Building resilience for palliative care clinicians: an approach to burnout prevention based on individual skills and workplace factors. *J Pain Symp Man.* Epub 2016 Feb 24.
3. Maslach C, Schaufeli WB, Leiter MP. Job burnout. *Annu Rev Psychol.* 2001;52:397-422.
4. Lo'kk CTJ, Arnetz BB. Impact of management change and an intervention program on health care personnel. *Psychother Psychosom.* 2000;69: 79-85.
5. Killgore WDS. Effects of sleep deprivation on cognition. *Prog Brain Res.* 2010;185:105-129.
6. Barnes DE, Yaffe K, Satariano WA, et al. A longitudinal study of car- diorespiratory fitness and cognitive function in healthy older adults. *J Am Geriatr Soc.* 2003;51:459-465.
7. Rowe MM. Four-year longitudinal study of behavioral changes in coping with stress. *Am J Health Behav.* 2006;30:602-612.
8. West CP, Dyrbye LN, Rabatin JT, et al. Intervention to promote physician well-being, job satisfaction, and professionalism: a randomized clinical trial. *JAMA Intern Med.* 2014;174:527-533.
9. Rabow MW, Newman M, Remen RN. Teaching in relationship: the impact on faculty of teaching “the Healer’s Art”. *Teach Learn Med.* 2014; 26:121-128.
10. Wallace JE, Lemaire J. On physician well being-you’ll get by with a little help from your friends. *Soc Sci Med.* 2007;64:2565-2577.
11. McCain R. S. et al. A study of the relationship between resilience, burnout and coping strategies in doctors // *Postgraduate medical journal.* – 2018. – Т. 94. – №. 1107. – С. 43-47.
12. Cai H, Tu B, Ma J, Chen L, Fu L, Jiang Y, et al. Psychological impact and coping strategies of frontline medical staff in Hunan between January and march 2020 during the outbreak of coronavirus disease 2019 (COVID-19) in Hubei, China. *Med Sci Monit.* 2020;26:e924171. <https://doi.org/10.12659/MSM.924171>.
13. Marine, A.; Ruotsalainen, J.; Serra, C.; Verbeek, J. Preventing occupational stress in health care workers. *Cochrane Database of Syst. Rev.* 2006. [CrossRef]

СЕКЦИЯ III

**БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНЕ ЗАМАНАУИ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПРАКТИКАНЫ ЕНГІЗУ ТӘЖІРИБЕСІ**

СЕКЦИЯ III

**ОПЫТ ВНЕДРЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРАКТИК В ПРОЦЕСС ОБРАЗОВАНИЯ**

SECTION III

**EXPERIENCE IN IMPLEMENTING MODERN PSYCHOLOGICAL PRACTICES IN
THE EDUCATIONAL PROCESS**

ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНІҢ БҮГІНГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Халитова И.Р., Әзімбаева Д.Қ.

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

Мектептегі әлеуметтік педагог, ол да «педагогтер» қауымына жатады, олардың атқаратын қызметі пән мұғалімдерінің жұмысынан көп. Себебі тәрбиелеу, қатарға қосу(реабилитация), бекіімде(адаптация), түзету, отбасы мен, ата-аналармен жұмыс секілді шеті-шегі жоқ бітпейтін тәрбие жұмыстарымен шұғылданады. Біз әлеуметтік педагогті «педагог» ретінде танып, еңбегін бағалап, педагог ретінде еңбекақы төленуін қалаймыз.

Тірек сөздер: тану, әлеуметтік педагог, педагог, еңбегін бағалау, төлемақы, қызмет, іс-әрекет..

Школьный социальный педагог является профессиональным педагогом. Функции которые он выполняет в чем-то шире, чем у учителей предметников. Социальные педагоги занимаются воспитанием, реабилитацией, адаптацией, коррекцией, взаимодействуют с семьей и родителями, общественными организациями. Наши рекомендации связаны с тем, что необходимо труд социальных педагогов оценивать наравне с другими учителями и оплачивать по равному (схожему) тарифу.

Ключевые слова: социальный педагог, педагог, оценка труда, оплата, функции, деятельность.

The school social teacher is also a “teacher”. The functions that they perform are more than teachers. Social educators are engaged in education, rehabilitation, adaptation, correction, family work with parents and other things that have no end and edge. We want social pedagogues to be placed on an equal footing with "teachers" and their work appreciated and paid as it should be.

Key words: admit, social pedagogue, teacher, labor assessment, payment, functions, activity.

Кіріспе. Мақала тақырыбының бұлайша аталуының себебі, әлеуметтік педагог мамандарды жоғары оқу орнын тәмамдағаннан кейінгі мәселелерге көпшіліктің назарын аудару. Алдымен айтарымыз әлеуметтік педагогтер де педагогтер қауымына жатады, себебі тәрбиелеу, қатарға қосу(реабилитация), бекіімде(адаптация), түзету, балалардың бұзылған мінез-құлқы, жүріс-тұрысы т.б. реттеу, отбасы мен, ата-аналармен жұмыс секілді шеті-шегі жоқ бітпейтін тәрбие жұмыстарымен шұғылданады. Біз әлеуметтік педагогті «педагог» ретінде танып, еңбегін бағалап, педагог ретінде еңбекақы төленуін қалаймыз.

Жеткіншектер мен жасөспірімдер, мектеп жасына дейінгі балалар мен кіші мектеп жасындағы балалар арасында агрессияның барған сайын арта түсуі алаңдатарлық жағдай. Агрессия, өсе келе бала мінез-құлқына орнығып қалып дами келе делинквентті және девиянтты қылықтарға айналып кетпеуінің алдын алатын шараларын ұйымдастырып жүзеге асыратын әлеуметтік педагогтер.

Негізгі бөлім. Балалар арасында, айталық мектеп оқушылары мен колледж шәкірттерінің де әр түрлі қоғамға, әлеуметке, заңға қайшы әрекеттерінің орын алуы күн сайын арта түсуде. Оқушылар арасындағы осындай келеңсіздіктердің алдын алу шараларын ғылыми-педагогикалық тұрғыда жүзеге асыру әлеуметтік-педагогтердің үлесінде. Жеткіншектер(подросток), жасөспірімдер жастар арасындағы қылмыс пен суицид ке қатысты Қазақстан Республикасындағы сан-есептерге назар аударсаңыз денвиация, суицид бойынша алдаңғы қатардағы елдер арасында тұрмыз.

Балалар мен жастар мәселелерінің күн сайын асқынып бара жатқанына қарамастан әлеуметтік педагогтер даярлау, осы мамандық иелерінің жұмысына назар аударып бағалау қолға алынбай келеді:

1. Мектептегі шексіз, кең ауқымды жұмыс спектіріне қарамастан әлеуметтік – педагогтердің айлығы өте төмен. Олар да педагогтер қауымына жатады, жұмыс мазмұны пән мұғалімдерінің жұмысынан әлде-қайда күрделі, кең ауқымды болуына қарамастан оларды педагог ретінде бағалау жеткіліксіз.

2. Ғылыми зерттеу орталығы саналатын Алтынсарин атындағы институтта әлеуметтік педагогиканы ғылыми зерттеу бөлімі жоқ. Ал бұл жаңа ғылым саласы болып табылады.

Осы ғылым саласын зерттеу Ресейде, Қырғызстанда, басқа да бірқатар елдерде жақсы жолға қойылған.

3. Әлеуметтік педагогтердің жұмыс ауқымы кең көлемді болуы себепті олар мектепке дейінгі ұйымдарда, балалар мен жастарға арналған жабық мекемелерде, колледждермен жоғары оқу орындарында, балалар үйлері мен қарттар үйлерінде, емдеу орындарында (болницалармен), әскерилер мен спортшыларды даярлау ұйымдары секілді кең ауқымды қызмет мүмкіндігін беру- заман талабы.

4. Қазақстанда балалар мен жастар арасындағы қылмыс орын алып отырған жағдайда, балалар арасындағы делинквентті қылықтардың кең орын алуына байланысты ғылыми зерттеу ауқымын кеңейту қажет. Еліміздегі тарихи тамыры терең, абройлы педагогикалық оқу орны болып табылатын Абй атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университетте осы уақытқа дейін әлеуметтік педагогикадан магистратура, докторантура ұйымдастырылмаған [1].

Ондай даярлық Еуразия мен әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінде ғана бар. Әлеуметтік педагогиканы Қазақстан жағдайында зерттеу үшін бұл жеткіліксіз. Сонымен қатар Білім министрлағанде осы саланы дамыту, қадағалауға арналған бөлімше де құрылмаған.

Жастар мен балалар арасындағы девиация, суицид жағдайының алдын алуда әлеуметтік-педагогикалық қызметтің маңызын ескеретін уақыт өтіп барады. Шұғыл қолға алу керек екенін қазіргі жағдай көрсетуде.

Күнделікті шешімін күтіп отырған әлеуметтік мәселелер әлемнің қандай дамыған мемлекетінде болмасын бар. Осы орайда әр түрлі әлеуметтік, әлеуметтік - педагогикалық, әлеуметтік - психологиялық, әлеуметтік - медициналық, демографиятануға байланысты т.б. мәселелер туындап отыруы да даму үрдісінің өзіндік бір заңдылығы екені әлеуметтану, саясаттану, экономикаданумен шұғылданатын ғалымдар тарапынан айтылып келеді.

Ауыл -деген ұғымға халық саны аз, ірі мәдени орталықтан алыс, өмір салтының қарапайым және қолайсыздығы, еңбек түрі көбінесе жер өңдеу және мал өсірумен байланысты елді мекендер жатады. Мұндағы халықтың өмір ырғағы жыл мезгілдеріне байланысты, еңбек тәртібі және жайбарақат, асығыссыз өмір үрдісімен анықталады. Ондағы еңбек жағдайлары қолайсыз, ауыр, қиыншылықтары мол. Халықтың бос уақытын өткізу шарттары нашар және түрлері де аз [2].

Жас баладан ересек адамға дейін таңның атуы, кештің батуы шаруашылық жұмыстарымен өтеді. Мұнда халық саны аз және тығыз орналасқандықтан көрші-қолаң арасындағы қарым-қатынастар жиі және тығыз, барлығы бірін-бірі таниды, кімнің не істеп жүргені елдің көз алдында. Туысқандық қарым-қатынас та мығым: ата, әже, ұл- келін, қыз-күйеу арасындағы ересек ұрпақ пен кіші үрім-бұтақ арасындағы байланыс та тығыз. Мұнда сонымен қатар халық ұлттық салт-дәстүрді ұстануға бейілді: кіші жастағылардың үлкендерді сыйлауы, туысқандық және көршілік қарыз бен парызды сезінуі т.б. Өмір салты табиғат өзгерістеріне қарай құрылғандықтан соған сәйкестік сақталады. Бұл әлеуметтік педагогика тұрғысынан мүлде зерттелмеген жағдай.

Қазіргі электронды техника заманында ауыл тұрғындардың әлеуметтік-материалдық айырмашылығы болғанымен ол оншалықты байқала бермейді. Ауыл тұрғындарының өзара байланысы ашық, айқын көз көріну. Ауыл өмірі оның ірі қалалардан алыс не жақын орналасуына байланысты әр түрлі болатыны да белгілі. Қазіргі статистикалық деректерге қарағанда қазақ ұлтының 60 %, жалпы қазақстан халқының 45% ауылды жер тұрғындары. Кейінгі кездегі ауыл халқының қалаға миграциясы салдарынан мұнда қазір кәметке жеткен, еңбектену мүмкіндігі жоғары жастардың саны азайған. Жас отбасыларының қалаға көптеп көшуі (жұмыс жағдайына байланысты) себепті енді ауылдағы балалар саны да азайған. Бұл өз кезегінде ондағы мектептердің әр түрлі болуына ықпал етуде, мысалы, шағын мектеп, аралас мектеп, бастауыш мектеп, 8-9 жылдық мектеп т.б. ұйымдастыру қажеттігін туындатып отыр. Ауыл мектептерінің әралуан типте болуы олардың орналасқан мекені, климат жағдайлары, мектеп қызметінің түрлері, міндеттерімен байланысты.

Өйткені Қазақстан секілді байтақ өлкенің түкпір-түкпіріндегі ауылдардың жағдайлары әр түрлі болғандықтан ондағы мектептердің жай-күйі де бірі-біріне ұқсамайды. Сол себепті оларды зерттеу де күрделі. Алайда ауыл мектебі сол ортаны жанджандыратын әлеуметтік-мәдени ықпалы қуытты орталыққа айналуы тиіс. Бұ ондағы әлеуметтік педагогтар мен психологтардың қызметіне қатысты.

Әлеуметтік педагогтардың жұмыс ерекшеліктері олардың дайындығына жан-жақты талап қояды. Солардың бірі - моралдық-психологиялық даярлық. Мораль-құлық (Ж.Аймаутов) - адамның қоғамдық мінез - құлқы болып, ол жақсылық, әділдік, адалдық, қайырым, мейірім, ізгілік секілді т.б., бір жағы адамның мінез-құлқына қатысты нормалар жүйесінен, екінші жағы, құнды ішкі рухани жан дүние сапаларынан тұрады. Осыларды ұстанып, өмір қағидаларына айналдырған әділетсіздік пен зұлымдыққа қарсы тұра алған адамды жалпы моралдық дайын, соның ішінде әлеуметтік-педагогикалық қызметке жаракты, аса құнды тұлға деуге болады. [3]

Әлеуметтік педагогтардың қызметі моралдық қасиеттермен тығыз байланысты. Ол адамдарды әлеуметтік келеңсіздіктер мен аңсыздықтан, аңдаусыздықтан, басқалардың әділетсіздігінен, өмір дағдарыстарынан, тіпті өзін-өзінен қорғайды. Оның адамгершілікті болу - адамдардың өзіне, өмірге сенімін нығайтады өз іс - әрекетімен өнегелі болуы, және басқалардан да үлгілі болуды талап етуіне, моралдық проблемаларды шешуде көмектеседі.

Халқымызда “жақсылығы өз басынан артпайды”-деген сөз бар. Психологтардың айтуына қарағанда мұндай адамдардың жан дүниесі кедей, құндылықтарға тапшы, пейілі тар, ниеті тек өз басына ғана бағытталған. Моралдық-психологиялық дайындық[4] әлеуметтік педагогтардың мінез-құлқының мына тараптарында белгі беріп тұрады:

- қандай жағдайда болмасын адамгершілік және кәсіптік парызын орындауға ұмтылуы;

- кезкелген адам үшін, Қазақстан халқы үшін аянбай еңбектенуді мақсат етуі;

- адамдық, ізгілік қасиеттерді бәрінен жоғары санап кәсіптік қызметінде, күнделікті тұрмыста одан ауытқымауы;

- адамды бәрінен құнды деп санап, оның мүддесін қорғауға дайын болуы;

- жақсылыққа сенуі, жақсылық істеуден жалықпай қаймықпауы, моралдық - психологиялық тұрақтылығы;

Әлеуметтік педагогтарды даярлаудың жалпы мақсатына негіздей келе, оларды әлеуметтік- педагогикалық және молардық - психологиялық даярлаудың міндеттерін төмендегіше айқындауға болады:

- Қазақстанда адамгершілікті, өркениетті, демократиялы қоғам құруды көздейтін мәселелерді шеше білуге даярлау;

- моралдық - психологиялық сапаларын қалыптастыру және әлеуметтік-тәрбиелік, моралдық - психологиялық мәселелерді шешуге даярлау;

- жоғары мәдениетті, педагогикалық әдеп қалыптастыру, теріс мінез-құлықтарды жоюға көмектесуге даяр болу;

- кәсібіндегі, өмірдегі әр қандай психологиялық, моралдық ахуалдардан жол таба білуге үйрету.

Әлеуметтік педагогтарды моралдық-психологиялық даярлаудың мазмұны мыналарды қамтиды:

- адамның қоғамдық ортадағы өзін ұстауын немесе мінез - құлығы мен жүріс - тұрысын т.б. қажетті нормаларын бойына сіңіру, оны танып-білу;

- әлеуметтік педагогтардың адамгершілік қасиеттерін және оның кәсіптік маңызын ашып көрсету және тәрбиелелу;

- жеке адам не топпен қарым-қатынас орнатудағы адамгершіліктің маңызын аңғарту және ұстануға үйрету;

- әлеуметтік педагогтар іс-әрекетінде адамгершілік бағыттарды ұстануға дағдылануы - істің ұтымды да пайдалы болуына шарт түзеді.

Әлеуметтік педагогтарды моралдық - психологиялық даярлау әдістерін мына сипатта болуы тиіс деген ойдамыз:

- диалог, пікір алмасу, ой бөлісу, ой жүргізуге үйрету, өз іс-әрекетін негіздеу, еркін ойлап, жігерлі шешім қабылдау мен ұрымтал да ұтымды сөйлеуге үйрету;

- әрқандай мәселені талқылауда не шешуде шындықты ашық айтуға әділ болып, адалдықты көздеуге бейілді болуға тәрбиелелу;

- жұмыс бабымен қарым-қатынаста, сабақта т.б. мәміле (общение) сәттерінде белсенді, іскерлік тыныс орнату;

- өз ой-пікірін айғақ, дерек, дәлелдермен бекітіп отыруды талап ету;

- сабақта не басқа да жағдайларда, әр кез пікір таласқа, пікір сайысқа, талқылауға жол беру. Тұрмыстың әр сәтіндегі құбылыстың дұрыс, бұрыс жақтарын тауып, себеп, салдарын зерделеп, негіздеп отыру;

- педагогикалық ахуалдардың жауабын бірлесе іздеу, бағалау;

- теорияны практикамен ұштастыру;

- әлеуметтік педагогтың өз мінез - құлқын, іс - әрекетін, жүріс - тұрысын қадағалау, өзін - өзі тәрбиелеу, өзінің моралдық психологиялық сапасын үнемі бағалап отыруға дағдыландыру;

- әлеуметтік педагогикалық және психологиялық зерттеу әдістері мен шеберлік, іскерлігін дамытып отыруы.

Ал екінші бір жағы бұл кәсіптік психологиялық дайындық. Атап айтқанда бұл практикалық психологияға байланысты мыналарды меңгеруді талап етеді:

- өз жұмысындағы психологиялық проблемаларды шеше білуі және оған өзінің ішкі жандүниесі, рухани жақтан дайын болуы;

- психологиялық күйзеліске ұшырағандарға ықпал ету жолдарын меңгеруі;

- кәсіптік психологиялық іскерлік, дағды қалыптастыру, психологиялық әсер ету тәсілдерін меңгеруі;

- психологиялық ахуалды дұрыс анықтап, оны шешу жолдарын тыңғылықты іске асыру, психологиялық талдай білумен, психологиялық ықпал ету жолдарын дұрыс табу;

Психологиялық тактиканың мынадай тұстарын жүзеге асыра алуы:

- психологиялық жағымды жағдай жасап, егер ол топ не қауым болса психологиялық жағымды тыныс орната білуі; қарым-қатынас орнатуды психологиялық сауатты жүзеге асыру; өзара сенімділік жағдайын туғызуы; даулы жағдайларды болдырмау не алдын алу; егер сондай жағдай туындап қалған күнде оны басу жолдарын меңгеруі;⁵

Психологиялық техникалық іскерлігін қалыптастыру- дегеніміз адамға(бала, ересек адам т.б.) психологиялық ықпал етудің жеклеген тәсілдерін, технологиясын меңгеруі. Олар жалпы мыналардан тұрады:

- психологияның барлық мүмкіндіктерін пайдалана білуі, мысалы, сөз түріндегі, қимыл не іс-ірекет түріндегі, сауалнамалар мен иландыру, нандыру,, түпкі санаға әсер ететін тәсілдер, тест, техника құралдары, торнықтыру (установка), иландыру (внушение), нандыру (убеждение), сендіру (вера) пайдалану;

- психологиялық кәсіптік қасиеттерін дамытып, нығайту: байқағыштық, елгезектік, артистизм, психологиялық ұстамдылық пен жұмыстағы табандылық, ең бастысы өзінің эмоциясы, психикасын басқара білуі;

Осылардан барып әлеуметтік педагогтарды кәсіптік-психологиялық даярлау мазмұнын төмендегіше анықтауға болады:

- өзін-өзі басқару мен ұстауға үйрету, әлеуметтік педагогикалық қызметке қажетті қасиеттерді дамыту;

- іскерлік, дағдыларын, білімін қалыптастыру;

- экстремалды жағдайда сасқалақтамау: ақыл-есін жұмылдыра білуі, өзін ұстау, өзін басқару, басқаларды басқара білу, эмоционалды реакциясы, жылдам ойлап тез шешім табу; өзін басқаруға баулу жолдары: өзіне-өзі бұйрық беру, өзін иландыру, өзін мәжбүрлеу т.б. тәсілдерін меңгеруі [6].

пациенттермен сенімді қарым-қатынас орнатуға және болашақ мамандардың коммуникативті құзыреттілігін жақсартуға көмектеседі.

Кілт сөздер: эмпатия; медициналық білім; коммуникативтік құзыреттілік; тұлғааралық реактивті индекс

В основе эффективной коммуникация врача и пациента лежит эмпатия, включающая понимание чувств и переживаний пациента в сочетании со способностью донести до больного это понимание и намерение помочь. Качество оказываемой медицинской помощи улучшается, если врач обладает высокоразвитой эмпатией. Исследования в области коммуникативных навыков показывают важность обучения эмпатии как в период обучения в вузе, так и во время профессиональной деятельности.

Целью работы является описание методики преподавания эмпатии на кафедре психологии во время изучения дисциплины «Коммуникативные навыки» студентами разных образовательных программ. В содержание работы включены определение эмпатии, алгоритм демонстрации вербального компонента эмпатии NURSE, что входит в невербальное проявление эмпатии и разных эмпатических подходов при изучении коммуникативных навыков, в частности, при сообщении печальных новостей пациенту. Приводятся мнения студентов, выраженные в обратной связи, какие трудности они испытывают при выработке навыка эмпатии. В статье упоминаются и объясняются результаты научно-исследовательской работы студентов, посвященной изучению эмпатии с помощью опросника IRI (межличностный реактивный индекс, тест Дэвиса. Осознанное понимание студентами эмпатии, овладение этим навыком поможет построить доверительные отношения с пациентами и улучшить коммуникативную компетентность будущих специалистов.

Ключевые слова: эмпатия; медицинское образование; коммуникативная компетентность; межличностный реактивный индекс.

Effective communication between the doctor and the patient is based on empathy, which includes an understanding of the patient's feelings and experiences combined with the ability to convey this understanding and intention to help to the patient. The quality of medical care is improved if the doctor has a highly developed empathy. Research in the field of communication skills shows the importance of teaching empathy both during the period of study in the university and during professional activity.

The purpose of the work is to describe the methodology of teaching empathy at the Department of Psychology during the study of the discipline "Communication skills" by students of various educational programs. The content of the work includes the definition of empathy, as well as the demonstration of the verbal component of NURSE empathy, which is included in the nonverbal manifestation of empathy and various empathic approaches in the study of communication skills, in particular, when reporting sad news to a patient. The opinions of students expressed in feedback are given, what difficulties they experience in developing the skill of empathy. The article mentions and explains the results of the research work of students devoted to the study of empathy using the IRI questionnaire (interpersonal Reactive Index, Davis test. A student's conscious understanding of empathy, mastering this skill will help build trusting relationships with students and improve the communicative competence of future specialists.

Keywords: empathy; medical education; communicative competence; interpersonal reactive index.

Введение. Для совершенствования системы здравоохранения необходимо улучшить подготовку не только высококвалифицированных врачей, но и специалистов, умеющих сострадать, сопереживать и желающих «делать благо» пациенту, клиницистов, без которой едва ли возможна полноценная врачебная деятельность [1, с. 104-105]. Основой для профессионального общения медицинского работника с пациентом является эмпатия. «Эмпатия... это преимущественно когнитивное (в противоположность аффективному или эмоциональному) качество, включающее понимание (в противоположность чувствованию) страданий, ощущений, опасений и представлений пациента в сочетании со способностью донести до больного это понимание и намерение помочь» [2, с.85]. Эмпатия - это ключевая черта отношений между врачом и пациентом. Чуткие врачи получают большее удовлетворение от работы и психологическое благополучие [3, с.177-183; 4 с. 233], а пациенты, в свою очередь, испытывают комфорт, больше доверяют врачу, что приводит к более точной диагностике, совместному принятию решений и повышению комплаенса [5, с.412; 6, с. 240].

Основная часть. На кафедре психологии НАО «ЗКМУ имени Марата Оспанова» дисциплину «Коммуникативные навыки» изучают студенты первого курса образовательных программ «Общая медицина», «Стоматология», «Педиатрия», второго курса образовательной программы «Фармация». В качестве предмета по выбору (элективных дисциплин) «Коммуникативные навыки в клинической практике» - студенты пятого курса и «Коммуникативные навыки в работе врача общей практики» - интерны

образовательной программы «Общая медицина. После изучения понятия о коммуникативной компетентности врача, видах общения, вербальной и невербальной коммуникации, активном слушании с помощью которого вырабатывается умение выявлять проблему, идею, ожидания, опасения пациента, студенты приступают к изучению эмпатии. Преподавателями подчеркивается, что эмпатия- это активное действие, не просто выражение сочувствия и жалости, а желание помочь пациенту и информирование пациента об этом. Для отработки навыка эмпатии применяется мнемоническая схема N.U.R.S.E (nurse-нянчить, обхаживать, сиделка/медсестра(англ.).

Например, рассмотрим случай с пациентом, с впервые выявленной артериальной гипертензией, который опасается, что не сможет самостоятельно измерять себе артериальное давление, так как он живет один. Таким образом, на опасения пациента о трудности самостоятельного контроля уровня артериального давления, эмпатический ответ по данной схеме может выглядеть так:

Name – назвать или отзеркалить эмоцию - “Вы выглядите взволнованным.” .

Understand - понять эмоцию – «Да, понимаю, это действительно трудно, на первый взгляд, самому себе измерять давление.». То есть, надо повторить страх, опасение пациента, даже если вы с этим не согласны.

Respect - проявить уважение, поощрить – «Сегодня Вы смогли это сделать самостоятельно». Всегда надо найти то, за что можно похвалить пациента.

Support - поддержать – «Давайте вы еще раз покажете мне, как вы измеряете давление». Поддержка- это действия со стороны врача по уменьшению опасений пациента.

Explore - раскрыть эмоции подробнее – «Расскажите мне поподробнее, может, что-то Вас еще беспокоит по поводу самостоятельного контроля артериального давления?».

Схема NURSE - это демонстрация вербального компонента эмпатии. К невербальным компонентам эмпатии относят: открытые жесты, приветливое выражение лица (мимика), поза, глазной контакт, личная дистанция (от 45 до 120 см.), интонация, прикосновение. Для отработки навыка эмпатии применяются интерактивные методы обучения, в частности ролевые игры, где участвуют «врач», «пациент» и «эксперт», оценивающий навык с помощью специального чек-листа. После игры проходит обязательное обсуждение результатов, выслушивается мнение не только «экспертов», но и студентов, играющих роль «врачей» и «пациентов». При отработке схемы NURSE обязательно подчеркивается, что врачу нежелательно в ответ на опасения пациента сразу говорить: «Не переживайте», потому что это обесценивает чувства и эмоции пациента. Это особенно важно в условиях пациент-ориентированного подхода в медицине, когда врач и пациент строят доверительные отношения, пациент участвует в принятии решений и несет ответственность за свое здоровье.

Тема эмпатии обязательно рассматривается и на занятии, посвященном сообщению печальных новостей. Так, по протоколу SPIKES, на пятом этапе после проявления пациентом эмоций, врач обязательно должен проявить эмпатию, подтвердить, что, по мнению врача, чувствует этот пациент в данный момент, посредством слов и присутствия. Это демонстрирует уважение и причастность.

Эмпатические подходы могут выглядеть так:

1. Желание помочь (раскрытие эмоций подробнее): «Дайте мне знать, если понадобится моя помощь...»

2. Понимание: «Конечно, я могу понять, что вы сердитесь на больницу за отмену операции...»

3. Партнерство(поддержка): «Нам надо работать вместе, чтобы справиться с болезнью. Давайте рассмотрим варианты...»

4. Признание (уважение): «Вы поступили правильно, пытаетесь сбить температуру...»

5. Деликатность (понимание): «Я понимаю, что вас смущает осмотр, я постараюсь провести его быстрее...»

6. Беспокойство (поддержка): «Я беспокоюсь, как вы доберетесь до дома...».

После занятия преподавателем обязательно собирается обратная связь, позволяющая выявить сильные и слабые стороны занятия и, в конечном итоге, улучшить качество преподавания. Студенты отмечают, что им трудно удержаться от того, чтобы не сказать: «Не переживайте, все будет хорошо» сразу в ответ на проявление пациентом своих опасений. Студенты не привыкли и не умеют отражать эмоции пациента, принимать (понимать) страхи пациента и проявлять уважение, находя слова похвалы. «Я всегда думала, что у меня хорошо развито чувство эмпатии, но, оказалось, оно сидело где-то глубоко я сочувствовала пациентам, но никогда не говорила им об этом». «Я узнала, что эмпатия и жалость - это разные вещи, и жалость может раздражать пациента, а эмпатия улучшает доверие к врачу». «Эмпатия- очень полезное качество, потому что его можно применять не только в общении с пациентом, но и с родными и друзьями».

Помимо изучения темы «Эмпатия», в 2021 году мы проводили научно-исследовательскую работу со студентами на тему «Изучение эмпатии как важной составляющей коммуникативной компетентности у студентов и медицинских сестер с помощью опросника IRI (межличностный реактивный индекс, тест Дэвиса)» [7, с. 129-137]. Студенты проводили анкетирование среди обучающихся разных образовательных программ и медсестер, работающих в городской детской клинической больнице, областном перинатальном центре, клинике семейной медицины, проводили кодирование письменных ответов в цифровые, выступали с результатами исследования на конференциях молодых ученых, где занимали призовые места. Участники исследования ответили на опросник «Индекс межличностной реактивности» (Interpersonal Reactivity Index – IRI), разработанный М.Дэвисом, адаптированный Т.Д. Карягиной, Н.В. Кухтовой [8, с. 33-61]. Данный опросник включает в себя 28 вопросов, которые разделены на 4 шкалы, в каждой из которых есть прямые и обратные пункты. Названия и содержание шкал соответствует четырем компонентам эмпатии, выделенным и описанным М. Дэвисом: Децентрация (PT), Сопереживание (FS), Персональный дистресс (PD) и Шкала Эмпатическая забота (EC). Для ответа на вопросы использовалась шкала Лайкерта. Подсчитывались общие баллы по всем четырем шкалам. На вопросы ответили 325 студентов образовательных программ «Общая медицина», «Стоматология» и «General Medicine» и 58 медицинских сестер, работающих в трех лечебно-профилактических учреждениях города Актобе. Были проведены анализ и сравнение уровня эмпатии в зависимости от пола, возраста, пола, курса обучения и специальности. Статистически значимые различия в показателях эмпатии обнаружены по всем четырем шкалам опросника между студентами мужского и женского полов. По шкале Децентрация различия были обнаружены между представителями старшей (26-30 лет) и младшей (17-20 лет) возрастных групп и между студентами первого и второго курсов International Medical Faculty. При сравнении показателей эмпатии у медицинских сестер и обучающихся был обнаружен более высокий уровень эмпатической заботы у медсестер, которая является основным показателем эмпатии, чем студенты. Это можно объяснить тем, что медсестры больше времени проводят с пациентами. Студенты показали более высокие баллы по шкале Fs. Это связано с тем, что с возрастом уменьшается способность представлять гипотетическую ситуацию. Студенты оказались менее восприимчивы к эмоциональному участию в страданиях пациентов, чем медицинские сестры, о чем свидетельствует меньшие значения шкалы персонального дистресса, что можно объяснить отсутствием контакта с пациентами во время дистанционного обучения.

В 2022-2023 учебном году в университете для выявления интенсивности эмпатийного потенциала абитуриентов впервые было проведено психометрическое тестирование по вопросам «Шкалы эмоционального отклика» (Balanced Emotional Empathy scale-BEES).

Заключение. Таким образом, осознание понятия «эмпатия», выработка этого навыка и применение его в практике помогает студентам улучшить свою коммуникативную компетентность. Обучение эмпатии является инструментом повышения профессиональной компетентности будущих врачей.

Литература

1. Базаркина М.Н., Ступникова Е.Д. О роли эмпатии в отношениях врач-пациент Bulletin of Medical Internet Conference 2017. -№7(1). – С. 104-105.
2. Davis M.H. A multidimensional approach to individual differences in empathy JSAS Catalog of selected documents in psychology-1980.-10. С. 85.
3. Thomas M.R., Dyrbye L.N., Huntington J.L. How do distress and well-being relate to medical student empathy? A multicenter study. J Gen Intern Med. 2007.-22.-С. 177–83.
4. Newton B.W. Walking a fine line: is it possible to remain an empathic physician and have a hardened heart? Frontiers in Human Neuroscience. 2013.-7.-С. 233.
5. Hojat M., Louis D.Z., Maxwell K. A brief instrument to measure patients' overall satisfaction with primary care physicians. Fam Med. 2011.-43(6).- С. 412.
7. Бойко, В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других/В.В. Бойко. – М: Информационно-издательский дом "Филинь", 1996. –С. 472.
8. Миралеева А.И. Аманжол Д.М., Ергазы Г.Е., Жолдыбаева И.Ж, УУМИРЗАК А.А.,
1. Раджпурохит Б.П.С. Изучение эмпатии как важной составляющей коммуникативной компетентности у студентов НАО «ЗКМУ имени Марата Оспанова» с помощью опросника IRI: поперечное исследование WKMU Journal. -2021. -63(3). - С. 129-137.
9. Karjagina T.D., Kuhtova N.V. M. Davis empathy test: content validity and adaptation in cross-cultural context Counseling Psychology and Psychotherapy 2016;24(4):33-61.

ПСИХОПРОСВЕЩЕНИЕ И ПРОФИЛАКТИКА ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ СОТРУДНИКОВ КОМПАНИИ

Тынабаева Ж.Г., Садвакасова З.М.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДСҰ) мәліметтері бойынша, еңбекке қабілетті тұрғындардың 15%-ы психикалық бұзылулардан зардап шегеді. Психикалық денсаулығына байланысты проблемалардың мұндай жиі орын алуының себебі неде? Тиімді психологиялық көмексіз және белгілі бір мамандардың араласуынсыз психикалық бұзылулар және басқа психикалық денсаулық жағдайлары болуы адамның өзіне деген сенімділігіне, оның өнімді жұмыс істеу қабілетіне, сондай-ақ, жұмысқа уақтылы орналасуына әсер етеді. Психикалық бұзылулар жұмысшылардың өздеріне ғана емес, олардың отбасыларына да әсер етуі мүмкін. Депрессия мен алаңдаушылық жаһандық экономикаға жылына 1 триллион доллар шығын келтіреді, бұл негізінен өнімділіктің төмендеуіне байланысты деп есептеледі. Авторлар экономиканың дамуын қызметкерлердің психикалық денсаулығын нығайтудан бастау керек деуге толық негіз бар деп есептейді. Әркімнің еңбек етуге құқығы бар және барлық қызметкерлер қауіпсіз және салауатты еңбек жағдайларына құқығы бар. Жұмыс психикалық денсаулықты қорғау факторы болуы мүмкін, бірақ ол психикалық денсаулықтың нашарлауына да ықпал етуі мүмкін. Әлемде кәсіби қызметпен байланысты психикалық бұзылулардың алдын алу шаралары әзірленуде. Жұмыста психикалық денсаулықты қорғау және нығайту, психикалық ауытқулары бар адамдарға олардың толық және тең қатысуы арқылы қолдау көрсету үшін де көп нәрсе жасауға болады.

Түйінді сөздер: компания қызметкерлері, психикалық денсаулық, алдын алу, психобілім, тепе-теңдік.

По данным Всемирной Организации Здравоохранения (ВОЗ) 15% взрослых людей трудоспособного населения страдают психическими расстройствами. В чем же причина появления столь частых случаев проблем психического здоровья? Без эффективной психологической помощи и вмешательства определенных специалистов психические расстройства и другие состояния психического здоровья могут негативно повлиять на уверенность человека в себе, его способность продуктивно работать, а также на своевременность трудоустройства на новой работе. Психические расстройства могут влиять не только на самих работников, но и на их семьи. Подсчитано, что депрессия и тревога ежегодно обходятся мировой экономике в 1 триллион долларов США, главным образом из-за снижения производительности труда. Авторы считают, есть все основания предполагать, что развитие экономики необходимо начинать с укрепления психического здоровья сотрудников. Каждый имеет право на труд, и все работники имеют право на безопасные и здоровые условия труда. Работа может быть фактором защиты психического здоровья, но она также может способствовать ухудшению психического здоровья. В мире разрабатываются меры профилактики психических расстройств, связанных с профессиональной деятельностью. Многие также можно сделать для защиты и укрепления

психического здоровья на работе и поддержки людей с психическими расстройствами при их полном и равноправном участии в трудовой деятельности.

Ключевые слова: сотрудники компании, психическое здоровье, профилактика, психопросвещение, баланс.

According to the World Health Organization (WHO), 15% of adults in the working population suffer from mental disorders. What is the reason for the occurrence of such frequent cases of mental health problems? Without effective psychological care and the intervention of certain specialists, mental disorders and other mental health conditions can negatively affect a person's self-confidence, his ability to work productively, as well as timeliness of employment at a new job. Mental disorders can affect not only the workers themselves, but also their families. It is estimated that depression and anxiety cost the global economy \$1 trillion a year, mainly due to reduced productivity. The authors believe that there is every reason to believe that the development of the economy must begin with strengthening the mental health of employees. Everyone has the right to work and all workers have the right to safe and healthy working conditions. Work can be a protective factor for mental health, but it can also contribute to poor mental health. The world is developing measures to prevent mental disorders associated with professional activities. Much can also be done to protect and promote mental health at work and support people with mental disorders with their full and equal participation in labor activity.

Keywords: company employees, mental health, prevention, psychoeducation, balance.

Введение

Рабочее место является одной из ключевых сред, влияющих на наше психическое благополучие и здоровье [1]. Существует признание и растущее осознание роли труда в содействии или препятствовании психическому благополучию и его следствию - психическим заболеваниям. Хотя сложно количественно оценить влияние одной только работы на личность, самооценку и общественное признание, большинство специалистов в области психического здоровья согласны с тем, что окружающая среда на рабочем месте может оказывать значительное влияние на психическое благополучие человека.

Глобализация и индивидуализация открыли новые возможности для роста мировой экономики и развития. Хотя глобализация была мощной и динамичной силой роста, условия труда и рынок труда сильно изменились за последние два десятилетия [2]. Ключевыми элементами этих изменений являются повышенная автоматизация и быстрое внедрение информационных технологий. Рабочие во всем мире как никогда раньше сталкиваются с множеством новых организационных структур и процессов — сокращением штатов, условной занятостью и увеличением рабочей нагрузки.

Работодатели склонны считать, что работа и/или рабочее место не являются этиологическими факторами проблем с психическим здоровьем. Однако, каковы бы ни были причинные факторы, распространенность проблем с психическим здоровьем среди сотрудников делает психическое здоровье самостоятельным актуальным вопросом [3]. Хотя эффективные службы охраны психического здоровья многогранны, рабочее место является подходящей средой для обучения людей и повышения их осведомленности о проблемах психического здоровья.

Например, на рабочем месте можно продвигать передовые методы охраны психического здоровья и предоставлять инструменты для распознавания и раннего выявления проблем с психическим здоровьем, а также можно установить связи с местными службами охраны психического здоровья для направления к специалистам для лечения и реабилитации. В конечном счете, эти усилия принесут пользу всем, сократив социальные и экономические издержки проблем психического здоровья для общества.

Для людей с проблемами психического здоровья найти работу на открытом рынке труда или вернуться на работу и сохранить ее после лечения часто бывает непросто [4].

Проблемы в области психического здоровья. Существуют различные проблемы в области психического здоровья:

- Психические расстройства - это проблема отдельного индивида. Из-за этого все еще сохраняется стигма;

- Отсутствие развития соответствующих компетенций у сотрудников, которые сталкиваются с проблемами на рабочем месте (например, у руководителей, менеджеров, специалистов по кадрам);
- Отсутствие доступа к компетентным службам медицины труда (особенно среди тех, кто работает на малых и средних предприятиях);
- Работодатели прибегают к оказанию поддержки постфактум (например, реализуя программы помощи работникам или различные программы обучения);
- Не существует универсальной программы, которая могла бы стать основой при разработке рекомендаций в области психического здоровья;
- Недостаточное количество исследований;
- Несовершенство законодательной базы [5].

Что касается диагностики психического здоровья сотрудников организаций, также неизбежно столкновение со сложностями на данном этапе.

- Довольно сложным представляется выявление психических расстройств во время медицинского осмотра в компаниях ввиду отсутствия либо не предусмотрительности касаемого присутствия психолога или психиатра;
- Психометрические опросники используются только в научных целях;
- Законодательная база о психологическом сопровождении касается ограниченных контингентов работников (железные дороги, экстремальные профессии, контактирующие с отдельными нейротропными веществами);
- Сложность раскрытия информации о психическом здоровье работника.

Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) как глобальная организация не раз предпринимала шаги по созданию комплекса либо сводов мероприятий, которых должны придерживаться страны - участники ВОЗ. К примеру, все государства - члены ВОЗ приняли обязательство по реализации Комплексного плана действий в области психического здоровья на 2013–2030 гг. План направлен на повышение уровня психического здоровья всего населения включая и трудоспособное. Что касается психического здоровья на рабочем месте, ВОЗ предлагает следующие мероприятия:

- Внедрение и обеспечение соблюдения политики и практики в области гигиены труда и здоровья работников, включая выявление случаев стресса, злоупотребления психоактивными веществами и болезней, а также предоставление ресурсов для решения этих проблем;
- Информирование работников о доступных видах помощи;
- Вовлечение сотрудников в процесс принятия решений, создание чувства сопричастности и участия в процессах управления; осуществление мероприятий по организации труда, способствующих балансу между работой и личной жизнью;
- Создание с дальнейшей скорой реализацией программ карьерного роста сотрудников;
- Признание труда и вклада отдельного сотрудника с дальнейшим вознаграждением [6].

Авторы же утверждают, что необходимо наряду с профилактикой проводить мероприятия по психопросвещению. Психологическое просвещение на рабочем месте - это приобщение сотрудников компаний к психологическим знаниям, а именно к сфере охраны и укрепления психического здоровья. Важно популяризовать информацию о важности укрепления и сохранения психического здоровья и о балансе между работой и личной жизнью. Необходимо проводить тренинги, лекции, беседы и круглые столы, тем самым создавая мост между работодателями и работниками.

Основной смысл психологического просвещения заключается в том, чтобы:

- 1) познакомить работников и работодателей с основными закономерностями и условиями благоприятного психического здоровья;
- 2) популяризовать и разъяснить результаты новейших психологических исследований в области здоровья и благополучия;

3) формировать потребность в психологических знаниях, желание использовать их в работе и повседневной жизни (медитация, релаксация и т.д.);

4) познакомить работников и работодателей с различными методами профилактики психического здоровья и техниками для дальнейшего использования в личной жизни каждого и непосредственно на рабочем месте;

5) достичь понимания необходимости практической психологии и работы психолога в компании [7].

Заключение

В итоге, качество нашей рабочей среды в любой отрасли оказывает значительное влияние на наше эмоциональное, психологическое и физическое благополучие. Как и в случае с любым вредным состоянием, лучшим вмешательством является профилактика. Для руководителей организаций уделять внимание созданию психологически здоровой рабочей среды, и это будет иметь решающее значение не только для здоровья компании, но, что более важно, для ее сотрудников. К тому же следует уделять столь пристальное внимание молодым сотрудникам. так называемым, “новичкам” компании.

Авторами данной статьи было проведено исследование в одной из крупных компаний страны по производству пищевой продукции. К тому же, авторы пришли к весьма интересным выводам, касающихся взаимосвязи между стратегиями совладания со стрессом и фазами эмоционального выгорания. Были затронуты компоненты психологического благополучия по методике К. Рифф. К примеру, если сотрудники используют часто такую стратегию, как отрицание, тем самым подвергают себя потери ощущения психологического благополучия и риску возникновения эмоционального выгорания. Если же, наоборот, преобладают такие стратегии, как решение проблем и поиск социальной поддержки - эти стратегии способствуют формированию отдельных компонентов субъективного психологического благополучия, то есть, автономии, самопринятия целей в жизни, управления окружающей средой. К тому же, данные стратегии свидетельствуют о том, что у данных сотрудников низкий уровень развития эмоционального выгорания.

Также выявленные корреляционные взаимосвязи свидетельствуют о том, что, если психологически воздействовать на благополучие работников, обучая их таким стратегиям, как решение проблем и поиск социальной поддержки, можно разрешить проблемы со стрессом на рабочем месте и снизить риск возникновения эмоционального выгорания. На этом этапе как раз и доказывается важность проведения психологического просвещения по темам “Эмоциональное выгорание”, “Стратегии совладания с профессиональным стрессом”, “Психологическое благополучие”.

Литература

1. Леонидова Г.В. Рабочие места как неотъемлемая часть здорового образа жизни населения // Проблемы развития территории. 2018. - №6 (98). С.7-21.
2. Веселовский С.Я. Глобализация и новые структурные проблемы рынков труда. Реструктуризация занятости в странах с развитой экономикой (2000–2014). - 2014. С. 8-63.
3. Jenkins R. Mental health at work – Why is it so under-researched? *Occupational Medicine*, 1993, 43:65-67.
4. Tarivonda L, Funk M, Kaloris P, Iaruel J, Hughes F, Shields L, Sugiura K, Benson J. WHO Profile on mental health in development (WHO proMIND): Vanuatu. Geneva, World Health Organization, 2012.
5. Stavroula Leka, Paul James Nicholson; Mental health in the workplace, *Occupational Medicine*, Volume 69, Issue 1, 7 February 2019, Pages 5–6, <https://doi.org/10.1093/occmed/kqy111>.
6. https://www.who.int/mental_health/in_the_workplace/ru/.
7. Чупров Л.Ф. Актуальные задачи психологического просвещения // Психология XXI столетия (Международный конгресс «Психология 21 века» 26 - 28 октября 2012). - ТОМ 2. - Ярославль, 2012 . - С. 321-323. – [Электронный ресурс] URL: <http://mapn.su/publications/sborniki/psikhologiya-xxi-stoletiya/tom-2-2012>.

НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ОСОБЕННОСТЕЙ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ЗДОРОВЬЯ СОВРЕМЕННОЙ ЛИЧНОСТИ (НА ПРИМЕРЕ ПОКАЗАТЕЛЕЙ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ)

Свишникова Н.С.

*Алматинский филиал Санкт-Петербургского гуманитарного университета профсоюзов
Алматы, Казахстан*

Бұл мақалада тұлғаның эмоционалды денсаулығын зерттеу бойынша эксперименттік жұмыстың кейбір нәтижелері қарастырылады. тұлғаның элеуметтік-психологиялық бейімделу көрсеткіштеріне баса назар аударылады, бұл эмоционалды Денсаулық көрсеткіштерінде ең жоғары бағаланады.

Кілт сөздер: эмоционалды денсаулық, элеуметтік-психологиялық бейімделу, когнитивті, іс-әрекет, қарқындылық.

В статье рассмотрены некоторые результаты экспериментальной работы по исследованию эмоционального здоровья личности. Сделан акцент на показатели социально-психологической адаптации личности, что наибольшим образом будет оцениваться для эмоционального здоровья.

Ключевые слова: эмоциональное здоровье, социально-психологическая адаптация, когнитивный, поступочный, интенсивность.

This article discusses some of the results of experimental work on the study of the emotional health of the individual. the emphasis is placed on the indicators of socio-psychological adaptation of the individual, which will be most evaluated in terms of emotional health.

Keywords: emotional health, socio-psychological adaptation, cognitive, translational, intensity.

Введение. Основным приоритетом развития программы здравоохранения в Республике Казахстан является решение проблем в вопросах улучшения здоровья и поддержания здорового образа жизни всех казахстанцев. Необходимость динамичного развития национальной системы здравоохранения и обеспечения охвата всего населения обязательной медицинской помощью должно идти в соответствии с принципами политики «Здоровье – 2020», организованной ВОЗ.

Результатами Государственной программы развития здравоохранения «Денсаулық» на 2016-2019 годы явились улучшение и создание эффективных механизмов по укреплению здоровья населения и различных его составляющих [1]. Новая же программа, запущенная на 2020-2025 годы, направлена на то, чтобы сформировать у людей положительный настрой на здоровый образ жизни [2].

Взаимодействие составляющих здоровья (физической, психологической и социальной) имеет качественные особенности. С одной стороны, здоровье является основным условием полноценной жизни, оно помогает решать возникающие ситуации и преодолевать значительные перегрузки. С другой стороны, различные изменения в организме позволяют нам говорить об патологических изменениях, которые могут сказываться на субъективных ощущениях благополучия человека и его работоспособности.

Основная часть. Оценка здоровья населения определяется по объективным показателям (критерии здоровья определены нормативными показателями) и субъективными показателями (самооценка здоровья человека в данный момент времени). Хорошее состояние здоровья может зависеть от различных показателей, таких как качество жизни в психологической и социальной сферах. Качество жизни может зависеть от необходимости укрепления здоровья населения, удовлетворения социальных и духовных потребностей каждого человека.

В Казахстане охрана здоровья общества выступает государственной и социально-экономической задачей. Обеспечить необходимый уровень здоровья нации является тяжелой задачей, которая может затрагивать многие стороны жизни населения. Показатели здоровья человека во всех возрастных группах могут быть социально-значимыми показателями медико-демографической характеристики всего населения страны.

Состояние здоровья разных возрастных групп тесно связано со способами сохранения и укрепления здоровья населением.

Условия современной жизни, негативно влияющие на состояние физического, психологического и социального здоровья, являются одним из факторов повышения риска развития психоэмоциональной напряженности, истощения адаптационных возможностей и обострения различных видов заболеваний. В структуру факторов, помогающих развитию патологии в организме человека, входят ведение определенного образа жизни (51%), показатели генетических изменений в организме (19%), внешняя среда (20%), качество оказания медицинских услуг (11%). Из этого следует сделать вывод, что меры по сохранению и укреплению здоровья всех возрастных групп должны предприниматься в соответствии с различными показателями, такими как физическое и психологическое состояние личности, а также образом жизни.

Эти показатели обусловили актуальность нашего исследования по изучению психологической составляющей здоровья – эмоционального здоровья, которое определяется как удовлетворенность жизнью и, является крайне важным для благополучия человека.

Понятие «эмоциональное здоровье» включает в себя, с одной стороны, разнообразие различных эмоциональных реакций, с другой – оценочные показатели взаимодействия с окружающей средой, субъективную оценку отношения к здоровью и различных видов отношений с другими людьми. Современное состояние проблемы эмоционального здоровья личности может иметь множество значений.

При анализе теоретических источников можно выдвинуть свое определение «эмоционального здоровья», которое учитывает психологические составляющие эмоционального здоровья [3; 4; 5, с.349-362.]. Эмоциональное здоровье – это оптимальный баланс мыслей, чувств и поведения, которые составляют как внутренний, так и внешний мир человека. Это состояние психологического функционирования, приводящее к позитивным изменениям и личностному росту, уверенности в себе и позволяющее человеку соответствовать требованиям общества.

Структурными компонентами эмоционального здоровья личности выступают следующие показатели: социально-психологическая адаптация личности, уровень психологического благополучия, физическая и психологическая составляющая здоровья, субъективное отношение к здоровью в общем по пяти компонентам (эмоциональный, когнитивный, практический, поступочный, интенсивность). Данные компоненты могут иметь отличия в зависимости от условий среды и специфики деятельности на каждом возрастном этапе.

Нами в данной статье был выбран показатель социально-психологической адаптации, диагностика данного компонента эмоционального здоровья было проведено на четырех возрастных категориях. Изучаемые возрастные группы находятся практически в одинаковых условиях среды, но существуют различия в особенностях субъективной оценки компонентов эмоционального здоровья. Особенность изучения данного компонента во всех возрастных группах состоит в осмыслении человеком методов достижения эмоциональной регуляции, что оказывает влияние на стратегии построения межличностных отношений с другими людьми.

Методика диагностики социально-психологической адаптации (К.Роджерс, Р. Даймонд) позволила нам получить распределение интегральных показателей диагностики уровня социально-психологической адаптации в четырех возрастных категориях. В данном исследовании нас больше будут интересовать показатели адаптации, самопрятия и эмоционального комфорта, потому что данные показатели играют главную роль в исследовании социально-психологической адаптации.

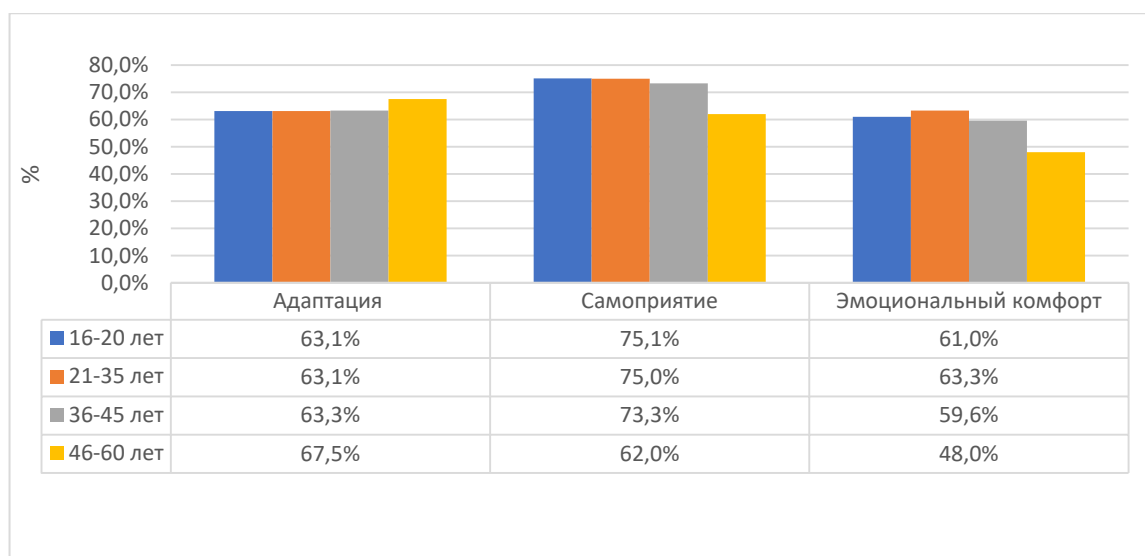

Рисунок 1. Распределение интегральных показателей уровня социально-психологической адаптации

Из рисунка 1 видно, что показатель «Адаптация» во всех четырех возрастных категориях имеет высокий уровень. Учитывая возрастные периоды, которые изучаются и меняющиеся условия жизни, в которых человек находится, психологическое удовлетворения средой и положение индивида в определенной сфере будут влиять на показатели успешности социально-психологической адаптации.

Позитивная оценка себя при изучении показателя «Самоприятие» находится у представителей изучаемых групп тоже на высоком уровне. Высокие показатели говорят нам о том, что у представителей молодого поколения (16-20 лет и 21-35 лет) формируется Эго-идентичность, выражающаяся в позитивном отношении к себе и к миру. Одобрение себя и своих поступков будет влиять на поставленные цели в будущем и их успешное достижение. В возрастных категориях 36-45 лет и 46-60 лет принятие себя выражается в положительной оценке своего прошлого опыта, интеграция и оценка прожитой жизни будет влиять на личную идентичность.

Имеющиеся высокие показатели по шкале «Эмоциональный комфорт» в возрастных группах 16-20 лет (61%) и 21-35 лет (63,3%) и средние показатели в возрасте 36-45 лет (59,6%) и 46-60 лет (57%) говорят нам о том, у обследуемых отсутствует внутренняя напряженность, уравновешенность и они умеют открыто выражать свои чувства. Удовлетворенность окружающей действительностью может выражаться в позитивном отношении к людям.

Заключение. Итак, подводя итоги исследования некоторых показателей эмоционального здоровья можно сказать, что большое влияние на уровень социально-психологической адаптации оказывают интегральные ее компоненты (адаптация, самоприятие, эмоциональный комфорт), которые в основном имеют высокие или средние значения. Адаптационные возможности испытуемых, которые выражены в значениях социально-психологической адаптации, могут быть выше при выборе эффективных стратегий поведения в различных стрессовых ситуациях. Студенты в возрасте 16-20 лет оказались наиболее адаптивными по сравнению с другими возрастными периодами, они оценивают себя более позитивными, успешными и счастливыми.

Литература

1. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулык» на 2016-2019 годы, утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 15 октября 2018 года №634 // URL: <https://www.enbek.gov.kz/rus> (дата обращения: 31.10.2022)
2. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулык» на 2020-2025 годы, утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 12 октября 2021 года № 725 // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000982> (дата обращения: 31.10.2022)

3. Тарабакина Л.В. Эмоциональное здоровье школьника: теория и практика психологического сопровождения. Дисс. доктора психол.н. – Нижний Новгород, 2000, с.70.

4. Kelly K, Dudgeon P, Gee G, Glaskin B: Living on the edge: Social and emotional wellbeing and risk and protective factors for serious psychological distress among Aboriginal and Torres Strait Islander people. Cooperative Research Centre for Aboriginal Health Discussion Paper Series: Casuarina, NT: Cooperative Research Centre for Aboriginal Health. – 2009. – №10.

5. You S., Furlong M., Felix E., & O'Malley M. Validation of the Social and Emotional Health Survey for Five Sociocultural Groups: Multigroup Invariance and Latent Mean Analyses. // Psychology in the Schools. – 2015. – №52(4). – p.349-362.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АТА-АНАСЫМЕН ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚИЫНДЫҚТАР

Жақан А.А., Садыкова Н.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Бұл мақала жасөспірімдер мен олардың ата-аналары арасындағы қарым-қатынас мәселесіне арналған. Жүргізілген зерттеулер отбасылық қақтығыстардың психологиялық себептері отбасы ішіндегі қатынастардың үйлесім таппаған дисгармониялық түрі; деструктивті отбасы тәрбиесі; балалардың жас дағдарыстары және жеке факторлар екенін дәлелдеуге мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: конфликт, жасөспірімдік шақ, бала мен ата-ана қарым-қатынасы, конфликттік мінез-құлық.

Статья посвящена проблеме взаимоотношений подростков с родителями. Проведенное исследование позволяет утверждать, что психологическими причинами семейных конфликтов являются: дисгармоничный тип внутрисемейных отношений; деструктивность семейного воспитания; возрастные кризисы детей; личностные факторы.

Ключевые слова: конфликт, подростковый возраст, детско-родительские взаимоотношения, конфликтное поведение.

This article is devoted to the relationship with the parents of teenagers. The study suggests that the psychological causes of family conflicts are disharmonious type of family relations; destructiveness of family education; children age crises; personal factors.

Keywords: conflict, adolescence, parent-child relationships, conflict behavior.

Соңғы уақытта конфликт(қақтығыс) мәселесіне ғылыми қызығушылық айтарлықтай өсті. Бұл мүмкін, қазіргі қоғамдағы қақтығыстардың жалпы деңгейінің жоғарылауымен түсіндірілетін де болар. Қақтығыстар әр уақытта және барлық жерде болды. Адамның жеке өзіне қатысты да, жақындарымен қарым-қатынаста да, адамдар мен отбасымен қарым-қатынаста да конфликт орнамауы мүмкін емес.

Ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынаста туындайтын конфликттердің басты себебі ересектердің баламен қарым-қатынасты дұрыс құра алмауында немесе өсіп келе жатқан балалармен қарым-қатынастағы позицияларды өзгерту керектігін уақытылы түсінбеуінде болуы бек мүмкін. Бұл тұрғыдан алғанда, әсіресе, ата-аналарға ең қиын соғатын кезең – балаларының жасөспірімдік кезеңі.

Сол себепті де, біздің зерттеу мақсатымыз – жасөспірімдер мен олардың ата-аналары арасындағы қарым-қатынастағы психологиялық қиындықтарды анықтау.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас проблемасы қазіргі уақытта өзекті болып табылатындығын көрсетеді. Психологтардың балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас мәселесіне деген қызығушылығының артуы балалардың жас ерекшеліктерінен туындаған ата-аналар мен балалар арасындағы қақтығыстар проблемасымен байланысты деуге негіз бар.

Жасөспірім - бұл дененің қарқынды өсуі мен даму кезеңі. Жасөспірімге бірінші қараған кезде оның көзге көрінетін кейбір сыртқы ерекшеліктерін атап өтуге болады:

дене мүшелерінің үйлесімсіздігі, пропорционалдығы, аяқ-қолдарының ұлғаюы мен созылуы ерекше байқалады [1, 15 б].

Физикалық дамудың мұндай ерекшеліктері жасөспірімнің барлық сыртқы мінез-құлқына және қозғалыс сипатына өз әсерін қалдырады: ол көбінесе ыңғайсыздықты, қимылдарда айқындықты көрсетеді, оларды, үйлестіре алмайды, бұл оған және айналасындағыларға көп алаңдаушылық тудырады және бұл кездейсоқ, күтпеген жерден болады.

Сонымен қатар, жасөспірімдер көптеген психологиялық проблемаларға тап болады: олар ата-анасынан тәуелсіз болады, құрдастарымен қарым-қатынасты дұрыс құруды үйренеді, өздері үшін этикалық принциптер кешенін дамытады, интеллектуалды дамиды, жеке және ұжымдық жауапкершілік сезімін сезіне алады. Сондай-ақ, болашақта ересек адам болғанда оның өмірін, оның физикалық және психикалық денсаулығын, әлеуметтік және жеке жетілуін анықтайтын тұрақты мінез-құлық қалыптасады.

Жасөспірім бұл кезеңде өзінің ерекше болмысын, өзін, өзінің былайша айтқанда "менін" белсенді іздей бастайды. Ол өзін тұлға ретінде табуға тырысады және дәл осы кезеңде бала тәуелсіздікке ұмтылады, бұл өз кезегінде ересектермен қарым-қатынастың жаңа формаларын тудырады. Жылдан жылға оған әсер еткен барлық адамдардан алшақтау қажеттілігі туындайды және бұл ең алдымен ата-аналарға қатысты құбылыс болады. Жасөспірім балалық шақтағыдай ата-анасына жақын болмайды [2, 25 -26 б.].

Жасөспірімдерде туындайтын проблемалардың ішінде ата-аналармен қарым-қатынас мәселесі маңызды орын алады. Жасөспірімдер мен олардың ата-аналары арасындағы қарым-қатынастың күрделілігі балалар мен ата-аналардың мүдделерінің ерекше асимметриясымен де анықталады. Ата-аналар балаларының өмірінің барлық аспектілеріне қызығушылық танытады, ал жасөспірімдер өмірлік тәжірибесінің болмауына және жасқа байланысты эгоцентризмге байланысты ата-аналарының өмірінің отбасы өмірінен тыс аспектілеріне онша қызығушылық танытпайды.

И. С. Кон, Ф. Райс және басқа ғалымдар жасөспірім үшін ата-ананың кім екенін анықтады[7, 171 б.]:

1. Эмоционалды жылулық пен қолдаудың көзі. Жасөспірім кезінде бала өзін-өзі бағалаудың тұрақсыздығымен өте осал болады, сондықтан ата-аналар жасөспірімнің жеке басы мен қабілеттеріне деген сенімділікті қалыптастыруда үлкен рөл атқарады, өйткені олар өз балаларын қолдап, оптимизм мен қолдаудың негізгі көзі бола отырып, қауіпсіздік сезімін қамтамасыз ете алады.

2. "Жоғарғы билік". Жасөспірімді материалдық қамтамасыз ету, басқа да өмірлік игіліктерді, жазалар мен қолпаштауды жүзеге асыру, жасөспірімнің қажеттіліктерін айтарлықтай қанағаттандыру ата-аналардың құзырындағы дүние. Ата – аналар "ненің жақсы, ненің жаман екенін" бағалайды және жасөспірім баланы мақтап, қалауын мақұлдап немесе оның мінез-құлқының қанағаттанарлықсыз деп бағалануына да әсер етеді.

3. Үлгі алатын тұлға. Жасөспірім кезінде ата-аналардың үлгі алатын тұлға ретіндегі рөлі төмендейді. Мінез-құлық сызығын құру үшін мысал ретінде басқа адамдардың мінез-құлық үлгілері жиі қолданылады, ал ата-аналардың әрекеттері жасөспірімдермен өте сыни бағаланады. Қазіргі кездегі көптеген жасөспірімдерден осы қылықтарды біз жиі байқаймыз. Яғни бөтен адамның сөзін елеп, ата-анасының дегенін қате пікір ретінде қалыптасты. Дегенмен, ата-аналарын мақтан тұтатын адамдар ретінде көргісі келетін жасөспірімдер де аз емес.

4. Өмірлік тәжірибенің қайнар көзі. Жасөспірім кезіне аяқ басқан баланың әлеуметтік байланыстары мен қарым-қатынастарының кең ауқымы бар, ол үнемі кеңейіп отырады. Тәуелсіздіктің артуына қарамастан, жасөспірімдер әлі де күрделі мәселелер мен жағдайларды шешуде үлкендердің, ең алдымен ата-аналардың қолдауына мұқтаж.

Жасөспірім кезінде бала ата-анасына тәуелділіктен аулақ болуға тырысады. Бұл баланың ата-анасынан эмансипация кезеңі, автономияның белгілі бір деңгейіне, олардан тәуелсіздікке қол жеткізу кезеңі.

Ф. Райс жасөспірімдердің эмансипациясының үш түрін ажыратады:

1. Эмоционалды эмансипация-эмоционалды қатынастардың бүкіл жүйесін қайта құру, баланың ата-анасына эмоционалды тәуелділігінен арылуы, басқа адамдармен эмоционалды қарым-қатынастың орнауы.

2. Нормативтік эмансипация-жастардың өздерінің нормалары мен құндылықтар жүйесін қалыптастыру, көбінесе олардың ата-аналары ұстанатын ұстанымдардан ерекшеленуі, өзгеше болуы.

3. Мінез-құлық эмансипациясы-ата-аналардың бақылауынан босатылуға ұмтылу, сыртқы біреудің көмегінсіз өз шешімдерін қабылдау құқығын қорғау [6, 145 б].

Бірақ осы жаста мінез-құлық пен нормативтік автономияға ұмтылу салыстырмалы сипатқа ие. Жасөспірімдер шын мәнінде айтарлықтай толық еркіндікке ұмтылмайды, өйткені оларға тым тез берілген толық еркіндік олар үшін отбасынан бас тарту ретінде қабылданады. Олар өз таңдауын жасауға, тәуелсіздігін көрсетуге, үлкендермен дауласуға және сөздері мен әрекеттері үшін жауап беруге құқылы болғысы келеді, бірақ оларға толық еркіндік қажет емес. Толық еркіндік берілгендер мазасыздық сезімін сезінеді, өйткені олар оны қалай пайдалану керектігін білмейді [8].

Жасөспірімде ересектік сезімі пайда бола бастайды. Ф. Райс айтқандай, « жағдайдың ауырлығы бір жағынан жасөспірімнің тәуелсіздік алғысы келетіндігіне байланысты, оның тәуелсіздікке деген қажеттілігі артады, ал екінші жағынан, бала әлі де ата-анасына тәуелді, бұл дағдарыстар мен қақтығыстарға әкеледі».

Конфликт кезіндегі жасөспірімдердің конструктивті мінез-құлқына мыналар жатады:

1. Жанжал жағдайында жанжалды өз күшімен жою, реттеуге бағытталған мінез-құлық (Мысалы, "мен жанжалды жоюға тырысамын", " ата-аналардың реніштері себептерін анықтаймын және өз мінез-құлқымды түсіндіруге тырысамын").

2. Жанжалды басқа адамдардың көмегімен шешуге бағытталған мінез-құлық, соның ішінде ортаға делдал адамды тарта отырып ("әжемнен, үлкен әпкемнен көмек сұраймын").

3. Нормативтік мінез-құлық ("Егер мен шынымен дұрыс емес әрекет жасасам, кешірім сұраймын").

4. Жанжалды жағдайдағы психикалық шиеленісті төмендетуге бағытталған мінез-құлық ("мен өзіме ұнайтын нәрсені жасауға тырысамын, музыка тыңдаймын").

Жасөспірімдердің жанжалдағы деструктивті мінез-құлқына мыналар жатады:

1. Ашық агрессия ("анама жұдырықпен жүгіру").

2. Жанжалды жағдайды субъективті игеруге мүмкіндік беретін "қорғаныс" мінез-құлқының әртүрлі формалары:

- агрессия реакциялары,оны шығару ("анамның өзі тоқыған жемпірін тарқатып тастадым");

- рационализация ("мен өзімді тыныштандырып, ештеңе болған жоқ деп айтамын");

- алаңдату, қиялдау ("жазғы сапар сияқты жағымды нәрсені еске түсіремін").

3. Мінез-құлықтың жалпы ұйымдастырылмауы ("Басым ауған жаққа барамын").

4. Соматикалық реакциялар ("бас ауырады","жүрек ауырады").

Қазіргі психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде бала туу қатынастарындағы қиындықтар мәселесі бойынша жасөспірімдердің ата-аналармен қақтығыстарының келесі түрлері ерекшеленеді[5]:

1. Ата-ананың тұрақсыз қабылдауының қақтығысы.

Отбасындағы және қоғамдағы жасөспірімнің мәртебесі орныққан жоқ. Ол ересек емес, бірақ енді бала емес.

Бұл жастағы кемшіліктер өте көп: жинақылықтың болмауы, тыныш отыра алмауы, мақсатсыздық, ұстамсыздық және басқалар. Сыртқы түрі осы қасиеттерге сәйкес келеді. Сонымен қатар, ол кейде ересек адам сияқты әрекет етеді, яғни сынайды, өзіне құрметті талап етеді. Бірақ кейде ол бала сияқты бәрін ұмытады, заттарын жоғалтады және т.б.

Нәтижесінде жасөспірімнің оң қасиеттері бағаланбайды, бірақ кемшіліктері көзге көп көрінеді. Әсіресе, егер отбасында ынталы, тілалғыш кіші бала болса тіптен көрінеді.

Ата-аналар өздерінің қарама-қайшы сезімдерін түсінуге тырысып, наразылық пен тітіркенуді жоюға тырысып, жасөспірімнің артықшылықтары мен кемшіліктерін объективті түрде бағалап, міндеттер мен құқықтар жүйесін теңестіруі керек.

2. Ата-аналардың диктатурасы.

Отбасындағы Диктатура-бұл кейбір отбасы мүшелерін басқалар басатын бақылау әдісі. Бұл жағдайда, әрине, тәуелсіздік, өзін-өзі бағалау сезімі басылып қалады. Ата-аналар жасөспірімдерді шекарасына, олардың жан дүниесіне басып кіреді.

Әрине, ата-аналар балаға талап қоюы керек, бірақ моральдық негізделген шешімдер қабылдау қажет.

Психологтардың пікірінше, үлкендердің талабы балаларға деген сенім мен құрметпен ұштастырылуы керек, әйтпесе тым қатты талапшылдық дәрежі қысымға, мәжбүрлеуге айналады. Жасөспірімге бұйрықпен әсер ететін ата-аналар және зорлық-зомбылық, сөзсіз қарсылыққа тап болады, бұл көбінесе дәрежілікпен, екіжүзділік, алдау, кейде ашық жеккөрушілікпен көрінеді.

3. Бірге бейбіт өмір сүру – жасырын қақтығыс.

Мұнда бір-бірінің шаруасына араласпау позициясы бар. Жағдай өте қолайлы көрінеді. Әркімнің өз жетістіктері, жеңістері, проблемалары бар. Ешкім ешкімнің шекарасына өтпейді. Ата-аналар осындай бейтараптықты сақтағанын мақтанышпен айтады. Мұндай қатынастар тәуелсіздікке, еркіндікке тәрбиелейді деп ойлайды. Нәтижесінде, бала үшін отбасы жоқ сияқты сезімге кеп соғады. Сыни сәттерде -қиындық, ауру, қайғы кезінде, оған қатысу қажет болған кезде, жасөспірім ештеңені сезінбейді, өйткені бұл оған жеке қатысты болып көрінбейді.

Бұған " ешқашан тыйым салынбаған" тәрбиені де жатқызуға болады. Ата-аналардың балаларының "бостандығына" тежегіштерді, шектеулерді және моральдық парызға немесе қарым-қатынастың қарапайым ережелеріне бағыну міндеттерін дұрыс қоймауы жеке тұлғаны қалыптастыру кезінде зиянды болуы әбден мүмкін. Бұндай ережелерде тәрбиеленген жан өзінің мүдделерін іске асыру жолында тежегішті басуды ұмытады.

4. Қамқоршылық қақтығысы.

Шын мәнінде, қамқоршылық – бұл қамқорлық, қиындықтардан қорғау, қатысу. Мұндай отбасылардағы жасөспірімдер бастаманы өзі бастай алмайтын сенімсіз, мойынсұнғыш, депрессияға ұшырағыш келеді. Олар көбінесе мәселелерді шешуден алшақтайды, бұл оларға және бүкіл отбасына қатысты. Жасөспірімнің немқұрайлылығы кейде оны "кіші диктатқа". айналады. Ол ата-аналарға бұйрық беріп, бала кезіндегідей тілектерінің, қалауларының бәрін орындатуға мәжбүр етеді. Көбінесе мұндай балалар баланы қатты күткен отбасыларда және бұл бала бақытқа деген соңғы үміт болған отбасыларда пайда болады.

Бірақ жасөспірімнің "деспотизмі" әлдеқайда сирек кездеседі. Көбінесе бұл мойынсұнғыш бала, ол ата-анасына бала кезінде көп қиындық туғызбайды. Жасөспірім кезінде дәл осындай балалар ересектерге қарсы шығып. бүлік шығарады. Наразылық формасы әртүрлі болуы мүмкін – суық сыпайылықтан белсенді тойтарысқа дейін. Бұл қазірдің өзінде жеке тұлғаға байланысты.

Баламен эмоционалды жақындықты сақтауға бейсаналық түрде ұмтылатын ата-аналар балаларына былайша "зиян келтіреді". Балаларының жағдайын тым қатты ойлайтын ересектер үнемі балаларына тым жоғары қамқорлық жасайды, содан "анасының етегінен шықпаған ұлдар мен қыздар тәрбиеленеді.

Бұл балалар құрдастарының ортасында бақытсыз, олар өмірдің қиындықтарына дайын емес, өйткені оларға жақындарынан басқа ешкім қамқор бола бермейді. Адамның проблемалар мен қиыншылықтардан гөрі шамадан тыс қамқорлықтан көбірек зиян шегуі мүмкін екендігін ұмытпау керек.

Өйткені, ата-аналар баланың сенімсіздігімен мен өзіне тәуелділігіне ашулана бастайтын, шаршайтын уақыты қалайда туындайды.

5. Ата-ана авторитет (беделінен) туындайтын қақтығыс. "Шок терапиясы".

Мұндай отбасылардағы балаларды олардан вундеркинд жасауға тырысып, мұқият тәрбиелейді. Бәріне үйретеді, тілдерді, музыканы үйретеді. Ата-аналар олардың әр қателігін байқайды, оған назар аударады, құрметсіздікпен жазалайды. Өз пікірін білдіруге мүмкіндік бермей, тәрбие тақырыптары бойынша әңгімелер өткізеді.

Олардың жеңісін байқамайды және ешқашан жақсы істері үшін мақтамайды, оларды жігерлендірмейді. Ондай ата-аналар үнемі баладан кемелдікті талап етеді, айтатын сөздері: "Менің болсам сенің жасыңда..." деген сөздерді жиі қолданады. Бұл қақтығыстардың екі түріне әкеледі:

Бала өзін сенімсіз сезінеді, реніш пен ашуланшақтыққа бой алдырады, бірақ жасөспірім өзінің дәрменсіз екенін түсінеді. Тараптардың (ата-аналар мен балалардың) күштері іс жүзінде тең болады: дәрекілікке-дәрекілік, ашуға – ашумен жауап береді. Егер ата-аналары бақытсыздыққа тап болса, балалар оларға жанашырлық танытпайды.

Біз ненің байқадық? Отбасы баланың дамуындағы ең маңызды институт болып табылатын анық байқадық. Отбасының бала үшін маңыздылығы жасөспірім кезінде артпаса, төмендемейді. Жасөспірімдік шақ өтпелі бұрылыс сияқты сипатталады, өйткені бала өмірдің барлық салаларында күшті өзгерістерге ұшырайды. Осы кезеңде отбасы бала үшін ерекше маңызға ие болады. Бір жағынан, жасөспірім тәуелсіздікке деген ұмтылыстың қолдауына мұқтаж, ал екінші жағынан-эмоционалды жылу мен махаббатқа да мұқтаж болады. Сол себепті де, отбасында айтарлықтай қақтығыстардың ауқымды көлемде пайда болуының алдын- алу мақсатында, ата- ана міндетті түрде балаға өз махаббаты мен жылуын барынша түсіністің таныта отырып, төгу керек.

Әдебиеттер

1. Леонов, Н.И. Основы конфликтологии: учебное пособие / Н.И. Леонов. – Ижевск, 2015. -226 б.
2. Мухина, В.С. Возрастная психология / В.С. Мухина. - М.: Издательский центр «Академия», 2017. – 142 б.
3. Наконечная, О.В. Шевчук, Г.А., Шевчук, А.С./ О.В. Наконечная, Г.А. Шевчук, А.С. Шевчук / Психологические детерминанты конфликтности подростков // Педагогический вестник. –2015. -256б.
4. Перуанский, Г.А. Типы детско-родительских отношений и способы их преодоления / Г.А. Перуанский. – URL: <http://vashpsixolog.ru/working-with-parents/51-interviews-advice-for-parents/443-conflicts-betweenparents-and-children>.
5. Райс, Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб: Питер, 2014. -239 б,
6. Реан, А. Психология подростка. Полное руководство / А. Реан. – СПб., 2013.-198 б,
7. Реан, А. Психология человека от рождения до смерти./ А. Реан. СПб., 2015.-312 б.
8. Фромм, Э., Душа человека / Э.Фром. – М.: Сфера, 2018.-285 б.

БАЛАЛАР МЕН АТА-АНАЛАР ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ СТИЛІНІҢ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АГРЕССИВТІЛІГНЕ ӘСЕРІ

Ақжол А., Тоқсанбаева Н.Қ.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас деген бұл үлкен жұмыс. Дұрыс тәрбие беру - тек баланың болашағы емес, қоғамның болашағы деп сеніммен айтуға болады. Себебі қоғамда білімді, агрессияға берілмейтін, ақылмен шешетін адамдар көп болса, оның кемшілігі болмайды. Бүгінгі мақалада балалар мен ата-аналар қарым-қатынасы стилінің жас өспірімдердің агрессивтілігіне әсері жайында айтылып, тақырып жайында отандық және шетелдік жұмыстарға шолу және авторлық көзқарас ретінде тұжырымдама беріледі.

Кілттік сөздер: отбасы, жасөспірім, мінез-құлық, агрессия, қарым-қатынас

Детско-родительские отношения – актуальная проблематика современного общества. Авторы указывают, что правильное воспитание – это не только будущее ребенка, но и будущее общества. Если в обществе будет много образованных, интеллектуально развитых людей, в том числе умеющих управлять

своей агрессией, то общество может быть комфортным для развития детей. В статье проанализировано влияние стиля детско-родительских отношений и общения на агрессивность подрастающего поколения, проведен обзор отечественных и зарубежных работ по теме, приведены авторские размышления и комментарии.

Ключевые слова: семья, подросток, поведение, агрессия, отношения

The relationship between children and parents is a huge work. It is safe to say that proper upbringing is not only the future of the child, but also the future of society. Because if there are many people in society who are educated, do not give in to aggression, and decide wisely, it will not have flaws. Today's article discusses the influence of the style of communication between children and parents on the aggressiveness of young people, gives a review of domestic and foreign works on the topic and a concept as an author's approach.

Keywords: family, teenager, behavior, aggression, communication

Кіріспе. Осы зерттеудің өзектілігі қазіргі таңда қоғам жағдайындағы агрессия, қатыгездік және зорлық-зомбылық проблемасының әлеуметтік маңыздылығына байланысты болып табылады. Бұл тақырып бұқаралық ақпарат құралдарында, ғылыми басылымдарда, әдеби шығармаларда және т.б. кеңінен талқыланады. Қазіргі уақытта психологтар, педагогтар мен ата-аналар агрессияға бейім балалар мен жасөспірімдер санының айтарлықтай өскенін атап өтті. Осыған байланысты жасөспірім кезіндегі агрессивті мінез-құлықтың әртүрлі формаларының пайда болу себептерін, механизмдерін зерттеу қазіргі психологиялық ғылымның өзекті және маңызды мәселесі болып табылады.

Негізгі бөлім

Балалар мен жасөспірімдерде девиантты мінез-құлықтың бір түрі ретінде агрессивтіліктің бір көзі ол - отбасы. Агрессивті балалар - ең аз басқарылатын және терапияға нашар берілетін балалар контингенті. Агрессивтіліктің көрінуі көбінесе психикалық ауруларға шалдыққанда білінеді. Агрессивтілік ғылымда кездесетін ең бір өзекті де қиын мәселелердің бірі. Бұл жағдайды түсіндіруде ғалымдар көптеген көзқарастарға сүйенеді. Психология ғылымының дамуында адамдар агрессивтілігі түсінігі маңызды өзгерістерге ұшырап отырды.

Отбасылық қатынастардағы агрессияның көріну формалары өте алуан түрлі және тікелей физикалық немесе жыныстық зорлық-зомбылықты, салқындықты, қорлауды, теріс бағалауды, жеке тұлғаны басуды, баланың эмоционалды бас тартуын қамтиды. Отбасы мүшелері агрессивті мінез құлықты өздері көрсете алады немесе баланың қалаусыз әрекеттерін күшейте алады.

Қазіргі таңда отбасы тәрбиесіндегі басты нысана баламен рухани үндестік пен үйлесімділікке ұмтылу, ата-баба мұрасын сақтауға ұмтылу, халықтың тәлімдік мұрасын сақтауға көңіл бөлу, туыстық, отбасылық қатынастарды бала кезінен қалыптастыру. Адам қарым-қатынас арқылы айналасындағы дүние жайлы мәлімет алады, еңбек пен тұрмыс дағдыларына машықтанады, адамзат жасап шығарған түрлі құндылықтарды меңгереді. Әрине, қарым-қатынас ақпарат алумен ғана шектелмейді, оның шебері аса кең, көп қырлы. Спектакль көрсек те, лекция тыңдасақ та, достармен сөйлессек те, осының бәрі – қарым-қатынастың сан алуан қырлары болып есептеледі.

Балалар, жасөспірімдер агрессиясы және онымен байланысты мінез-құлық қазіргі психологиялық ғылымдағы зерттеудің маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Жасөспірім онтогенездің ең қиын кезеңдерінің бірі болып саналады. Бұл кезең агрессивті мінез-құлықтың күрт өсуімен бірге жүретін эмоционалды тұрақсыздықпен сипатталады. Негізінен, еліміздің отбасылық психолог маманы А.С.Қасымбаева өзінің «Агрессия және бала» кітабында былай деген:

«Бала көргенін істейді, көрген затты жаттап алады, ата-ана балаға фильм болып көрінеді. Ата-анасы бір-бірімен жиі ұрсып, эмоцияға берілетін болса, онда бала болашақта сондай болуы әбден мүмкін.

Менің ойымша, балалар мен ата-аналар қарым-қатынасы стилінің жас өспірімдердің агрессивтілігіне әсері айтарлықтай, бірақ ата-ана әрқашан жасөспірімнің қасында бола алмайды. Мектепте, өзімен жастылармен бірге ойнаған кезде, бала өзін көрсетеді деп ойлаймын. Жасөспірімдердің әлеуметтенуі мен олардың отбасылық жағдайлары

арасындағы байланысты қарастыра отырып, баланың мінез-құлқын анықтайтын үш негізгі ерекшелік бар: оның тәуелді қарым-қатынас орнатуға дайындығы, жауапкершіліктің даму дәрежесі, агрессияға деген ынтаның күші. Отбасы тиімді әлеуметтенудің "минималды жағдайларын" жасауы керек. Ю.Антониан агрессияның 3 компоненттен тұратынын атап өтті: сындарлы, деструктивті және тапшы. Бұл компоненттер бір-бірімен біріктірілуі мүмкін, бірақ агрессия түрі белгілі бір компоненттің басымдығына байланысты болып ерекшелінеді.

Сындарлы агрессия-адамның өзіне зиянды әсерлерге қарсы тұруға дайындығын, сондай-ақ жеке тұлғаның шығармашылық белсенділігі мен жаңа идеяларды дамытуға қабілеттілігін білдіреді, бұл оларды жүзеге асыруға әкеледі. Деструктивті агрессия адамның белсенділігін деформациялайды және оның қызметі басқаларға қатысты жойқын болады. Осылайша адам садистік немесе авторитарлық сипат қалыптастырады.

Дефитарлы агрессия белсенділіктің төмен деңгейімен, адамның шығармашылыққа қабілетінің төмендеуімен, сондай-ақ аутоагрессияның қалыптасуымен сипатталады. Ал көптеген елдерде отбасылық зорлық-зомбылық маңызды әлеуметтік проблема ретінде қарастырылады және әртүрлі академиялық және тәжірибеге бағытталған пәндердің қызығушылық саласына кіреді.

О.В.Хухлаева агрессивті мінез-құлық барлық адамдарға тән, бұл адам өмірінің қажетті шарты деп санайды. Кейбір жас кезеңдерінде (ерте және жасөспірім) автордың пікірінше агрессивті әрекеттер; табиғи ғана емес, сонымен бірге белгілі бір дәрежеде баланың тәуелсіздігі мен автономиясын қалыптастыру үшін қажет. О.В.Хухлаева баланың 1 тұлғасының дамуын қамтамасыз ету үшін қажетті нормаланған және қалыптан тыс агрессивтілікті анықтайды.

Нормаланған агрессивтілік-баланың агрессивті әрекеттері оның қажеттіліктері туралы хабарлама, өзі туралы мәлімдеме, әлемде өз орнын белгілеу. Нормативті емес агрессивтілік-баланың отбасындағы жағымсыз қатынастар аясында әртүрлі себептердің әсерінен қалыптасатын агрессивті мінез-құлықтың жиі көрінуіне бейімділігі.

Қорытынды. Қорытындыға келер болсақ, баланың жеке басын қалыптастыруда отбасы маңызды рөл атқарады. Балаға қатысты зорлық-зомбылықты қолдану болашақта баланың өзінің жақындарына қатысты зорлық-зомбылықты қолданады деген сөз көп жағдайда болады. Менің ойымша, егер балаға жақсы тәрбие беріп, оны 24/7 көлемінде қадағаламаса, онда бала өзін дамыта алады. Жасөспірімнің мінезі секунд сайын өзгереді, кейбір жерде артық айтып қалатын болса, онда оның есейіп жатқан кезеңін аңғарып, қатты артық сөз айтпай, махаббат және жылулықпен қарсы алу керек деп ойлаймын. Ең бастысы – бала өмір бойы осындай қалыпта қалып қоймайтынын естен шығармаған жөн.

Әдебиеттер

1. Қасымбаева А.С. Жасөспірім деген уақыт. – Алматы, 2016. 55б.
2. Антонитан Ю. Балалар мен ата-аналар қарым-қатынасы стилінің жас өспірімдердің агрессивтілігіне әсері. - «Вестовкин» баспасы. 2011. 41б.
3. Хухлаева О.В. Жасөспірімдердің агрессивтілігі. Санкт-Петербург. 2017. 141б.
4. Сыздықов Ы.Қ. Ата-ана және бала психологиясы. – Қызылорда: «Отан» баспасы, 2014. 225б.
5. Сералин К.Ж. Психология тұрғысында эмоцияны басқару. - Астана. 2020. 24б.

ЖОО СТУДЕНТТЕРІНІҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫНА ЕМТИХАН КЕЗІНДЕГІ СТРЕССТІҢ ӘСЕРІ

*Куанышева А., Жұбаназарова Н.С., Төлегенова А.А.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Нұрмұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті
Алматы, Қазақстан*

Мақалада жоғары оқу орындарындағы емтихан кезіндегі стресстің әсерінен туындайтын студенттердің оқу мотивациясына әсері талданады және емтихандық стресстің студенттердің мазасыздану деңгейіне әсер ету ерекшеліктерін анықтау саласындағы зерттеу нәтижелері берілген. Жүргізілген талдау негізінде білімді тексеру әдісі бойынша ұсыныстар әзірленді және тұжырымдалды.

Түйін сөздер: емтихан кезіндегі стресс, алаңдаушылық, студенттер, оқу мотивациясы, психология.

В статье проведен анализ изменений учебной мотивации студентов вуза, возникающих под влиянием экзаменационного стресса и представлены результаты исследования в области определения особенностей воздействия экзаменационного стресса на уровень тревожности студентов. На основе анализа разработаны и сформулированы рекомендации по способам проверки знаний.

Ключевые слова: экзаменационный стресс, тревожность, студенты, учебная мотивация, психология.

The article analyzes the changes in the educational motivation of university students arising under the influence of exam stress and presents the results of research in the field of determining the characteristics of the impact of exam stress on the level of anxiety of students. Based on the analysis, recommendations on ways to test knowledge have been developed and formulated.

Keywords: exam stress, anxiety, students, educational motivation, psychology.

Кіріспе. Студенттер арасындағы емтихан стрессі көптеген жылдар бойы қызығушылық тудырады. Зерттеудің өзектілігі жоғары оқу орындарындағы студенттері әртүрлі себептермен көп күйзеліске ұшырап, стресс теріс қабылданса немесе шамадан тыс болып кетсе, бұл емтихан алдында және емтихан кезінде алаңдаушылық тудырып және соңында олардың оқу үлгеріміне және оқу мотивациясына әсер етуіне байланысты.

Бірқатар авторлар, мысалы, Д. Брайт, Дж. Гринберг, С.А. Гапонова, Ю.В. Щербатый және басқалары емтиханды стресстің ең күшті көздерінің бірі ретінде атап өтті, көптеген зерттеулер емтихандардың студенттердің эмоционалды және функционалды жағдайына теріс әсерін көрсетті.

Стресс әдетте жағымсыз құбылыс ретінде қарастырылғанына қарамастан, кейбір зерттеушілер, мысалы, Дж. Рейковский, Ф.Б. Березин, Д. Брайт, В.И. Кочубей, Е.В. Новикова, А. Маслоу, Р. Эммонс және т.б. оның адамның тұлғалық өсуіне оң әсері туралы айтады [1].

Стресс әсерлерінің көрсетілген сәйкессіздігі емтихан жағдайында студенттердің оқу мотивациясының өзгеру сипатын біржақты болжау мүмкін емес. Ал, менің ойымша, студенттердің оқу мотивациясын сапалы басқару үшін тәжірибелі емтихан күйзелісі әрі қарай оқуға деген көзқараспен қалай байланысты екенін, бұл байланыс қаншалықты ұзаққа созылатынын, емтихандық күйзелістің оқу іс-әрекетімен қаншалықты байланысты екенін ескеру қажет.

Сонымен, емтихандық стресстің студенттердің оқу мотивациясына әсері мәселесін зерттеу олардың кәсіби дайындығын арттырудың теориялық және практикалық негізін құра алады, бұл мақаланың мәселесін тандауды анықтады және оның мақсатын анықтады.

Зерттеудің мақсаты: жоғары оқу орындарындағы емтихан кезіндегі стресстің әсерінен туындайтын студенттердің оқу мотивациясына әсерін талдау.

Емтихандық стрессті ұзақ мерзімді зерттеулер көрсеткендей, бұл құбылыстың адам ағзасына және студенттердің психикасына зиянды әсері анық бағаланбайды. Соңғы жылдары жүргізілген зерттеулер емтиханнан қорқу адам ағзасының барлық жүйелеріне әсер ететінін көрсетті, мысалы: жүйке, жүрек-тамыр, иммундық және т.б [2].

Негізгі бөлім. Академиялық стрессті студенттің қоршаған ортаның стресс факторлары арасындағы өзара әрекеттесуі, студенттің оқумен байланысты стресс факторларын танымдық бағалауы және олармен күресу және стресс факторларына психологиялық немесе физиологиялық жауаптар ретінде қарастыруға болады. Академиялық стресс барлық елдерде, мәдениеттер мен этникалық топтарда кең таралған мәселе және оның контекстінде қарастырылуы керек [3]. Әрбір студент құрметке, отбасылық мақтаншыққа және әлеуметтік мобильділікке қол жеткізу үшін академиялық жетістіктерге ұмтылады. Бұл студенттер мен әсіресе жасөспірімдерге өте жоғары академиялық талаптар мен орынсыз қысымға әкеледі. Күйзеліс пен емтиханды жақсы тапсыру талабы нәтижесінде студенттер академиялық өмірден ләззат ала алмайды және олар үшін бұлыңғыр және ауыр болады.

Жеңіл күйзеліс пен шиеленіс кейде пайдалы болуы мүмкін. Мысалы, жобаны немесе тапсырманы орындау кезіндегі жеңіл күйзеліс бізді жұмысымызды жақсы орындауға, жақсы шоғырлануға және жігерлі жұмыс істеуге мәжбүр етеді. Бірақ егер студенттер сабаққа дейін және сабақ барысында қатты күйзеліске ұшыраса, бұл психикалық денсаулыққа, өмірге және соматикалық белгілерге әсер етеді. Ванерjee есебіне сәйкес, жыл сайын 18 бен 20 жас аралығындағы 25 000-ға жуық студент емтихан айында өз-өзіне қол жұмсайды. Емтихандағы стресстің жоғары болуына байланысты студенттер араласуға және пассивті және белсенді демалысқа аз уақыт жұмсайды, бұл емтихан стрессінің әсерін одан әрі күшейтуі мүмкін [4].

Шын мәнінде, емтиханға қатысты аздап стресс студенттердің алатын нәтижеге шынымен мән беретінін білдіреді. Бұл оларды жақсы нәтижеге жету үшін көп жұмыс істеуге мәжбүр етеді. Бірақ емтихандық стресстік алаңдаушылық клиникалық немесе субклиникалық деңгейге жеткенде, бұл студенттерге өз әлеуетін жүзеге асыруға кедергі жасады. Орындау қабілетсіздігі, өз кезегінде, көбірек күйзеліс сезіміне әкелді [5]. Емтихан кезінде пайда болатын стресс пен алаңдаушылық көбінесе сәтсіздік қорқынышымен байланысты және студенттің өзін-өзі бағалауына ұзақ мерзімді теріс әсер етуі мүмкін. Емтихан фобиясы әлсірететін когнитивті әсерлерді тудырады, соның ішінде есте сақтау және ақпаратты еске түсіру қиынға соғады.

Оқу үлгеріміне қол жеткізу мотивациясы мен мазасыздық пен оқу үлгерімі арасындағы теріс қатынас арасында айтарлықтай оң байланыс анықталды.

Емтихан алдындағы және емтихан кезіндегі күйзеліс белгілеріне тұрақты емес ұйқы, шаршау, оқшауланған немесе қайғылы сезіну, бүкіл денеңіздің ауырсынуын сезіну, ас қорытудың бұзылуы, мазасыздану немесе оқығаныңызды еске түсірмеу жатады [6].

Стресс тым жоғары академиялық стандарттармен, жоғары алаңдаушылықпен, емтиханға дайындалу немесе тапсыру кезіндегі зейіннің өзін-өзі сынауымен сипатталады. Тым көп күйзеліс оқушының дайындығына, зейінін шоғырландыруына және тапсырмаларды орындауына кедергі келтіруі мүмкін. Зерттеу емтихандағы күйзеліс студенттердің алаңдаушылық деңгейімен жоғары деңгейде байланысты екенін көрсетті.

Осылайша, академиялық стресстің шамадан тыс деңгейі депрессия, алаңдаушылық, жүйке күйзелісі және стресске байланысты бұзылулар сияқты психологиялық және физикалық мәселелердің таралуының артуына әкелуі мүмкін, бұл өз кезегінде олардың академиялық нәтижелеріне әсер етуі мүмкін. Мазасыздық бұзылу ретінде бүкіл әлем бойынша жасөспірімдер мен балалардың шамамен 8% -ында кездеседі [7].

Мазасыздық пен стресс олардың әлеуметтік, эмоционалдық және академиялық жетістіктеріне айтарлықтай теріс әсер етеді. Депрессия бұл күндері колледж студенттерінің ең көп кездесетін психикалық денсаулығына айналуға. Бұл сондай-ақ адамның академиялық бұзылуларының, академиялық қақтығыстардың, академиялық алаңдаушылықтың және академиялық қысымның көрінісі [8]. Студентте әдетте анықталған академиялық стресстің төрт құрамдас бөлігі - академиялық бұзылу, академиялық қақтығыстар, академиялық алаңдаушылық және академиялық қысым.

Көптеген зерттеулер емтихандардың студенттердің эмоционалдық және функционалдық жағдайына теріс әсерін көрсетті. Емтихан стрессі ойлау және есте сақтау процестерінің жүруіне және жалпы оқу іс-әрекетінің тиімділігіне әсер ететін фактор ретінде қарастырылады.

Қорытынды. Зерттеу емтихан стресс жағдайында университет студенттері оқу мотивациясын өзгертуді деген болжамның дұрыстығын растады. Сонымен қатар, жұмыс нәтижелері оқуға деген оң мотивацияны сақтау және арттыру үшін университеттегі оқу үдерісін психологиялық қолдаудың маңыздылығын көрсетті.

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, келесі қорытындыларды жасауға болады:

1. Оқу мотивациясы емтихан стрессінің әсерінен өзгереді: емтихандар жалпы студенттердің оқу мотивациясын арттырады, бірақ емтихан кезінде студенттердің шамамен 30%-ы төмендейді. Ең алдымен, оқу мотивациясының күшеюі төменгі қажеттіліктерге (физиологиялық, материалдық және қауіпсіздік қажеттіліктеріне) сәйкес келетін мотивтерге байланысты болады. Студенттердің көпшілігі сабақ барысында қиындықтарды болдырмау және өз ұстанымдарының тұрақтылығын қамтамасыз ету ниетімен жақсы оқуға ынталандырады [9]. Сонымен қатар студенттердің өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жүзеге асыруға деген ұмтылысы төмендейді. Анықталған үлгілер жасырын және айқын мотивацияға қатысты. Каникулдан кейін имплицитті оқу мотивациясы тұтастай алғанда емтихан алдындағы параметрлеріне дейін қалпына келеді, алайда емтихан кезінде анықталған оқу мотивациясының өзгерістері демалыстан кейін де сақталады, тіпті ең жоғары қажеттілік деңгейіне қарай нашарлайды – бар. оның ауырлығының одан әрі төмендеуі.

2. Емтихан кезіндегі академиялық мотивацияның өзгеру бағыты мен сипаты көбінесе академиялық семестрдегі мотивациялық көрсеткіштерге байланысты. Оның үстіне бұл қатынас кері. Оқу мотивациясы төмен студенттер оқу процесіне қатысуды арттыру үшін емтихандарды қажет етеді. Оқу мотивациясы жоғары студенттер үшін емтихандар оны арттыруы немесе азайтуы мүмкін. Алайда оның төмендеуі ынталылығы жоғары оқушылардың 50%-ға жуығында байқалды, бұл ретте өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жүзеге асыру қажеттіліктеріне сәйкес келетін мотивтер бірінші кезекте зардап шегеді, ал қауіпсіздік қажеттілігін көрсететін оқу мотивациясы ең аз дәрежеде төмендейді.

Менің ойымша, жоғары ынталы студенттер үшін білімді тексерудің ең адекватты тәсілі бүкіл курс материалын пайдалануды талап ететін өзіндік шығармашылық жұмыс болуы мүмкін.

3. Өлшейтін тұлғалық қасиеттер мен оқу мотивациясының өзгеру сипаты арасында нақты көрсетілген, бір мәнді байланыс жоқ, дегенмен тенденциялар деңгейінде келесі заңдылықтар ажыратылады. Емтихандарда оқу мотивациясының күші жоғарылаған студенттер үшін оның төмендеуімен салыстырғанда студенттерге тән:

- психотравматикалық, стресстік жағдайдан бас тартуға бағытталған күресудің аз қарқындылығы;

- жалпы ішкілік көрсеткіштерінің төмен мәндері;

- жоғары өзін-өзі бағалау.

4. Факторлық талдау стресс жағдайында оқу мотивациясының әртүрлі өзгерістерімен сипатталатын тұлғаның бірнеше түрін анықтады:

- Тәжірибеге бейімділік, алаңдаушылық, емтихандарды бақылаудың сыртқы локусымен үйлесімде шешімсіздік сияқты жеке қасиеттер кешені бар студенттер үшін материалдық қажеттіліктер мен қауіпсіздік қажеттіліктерімен байланысты оқу мотивтерінің жоғарылауы тән. Мұндай студенттердің білім беру мотивациясы үшін ең аз жарақаттанатыны белгісіздікті азайта отырып, емтихан болады деп болжауға болады. Мұндай емтихан оқылатын курс бойынша алдын ала дайындалған жұмысты тексеру немесе қорғау болуы мүмкін.

- Жоғары өзін-өзі бағалауда және табысқа мотивацияда, жетістіктер саласындағы ішкілік, тәуекелге бару, бірақ ұтымды тәуекел ретінде көрінетін өзіне деген сенімділігі бар

студенттер үшін емтихандық стресс сәйкес оқу мотивтерінің ауырлығының төмендеуіне ықпал етеді. қажеттіліктің ең төменгі деңгейіне дейін. Мұндай студенттер үшін дәстүрлі ауызша емтихан белгілі бір артықшылықтарға ие.

• Емтихандағы күйзеліс тек тәуекелге бейім және кейбір немқұрайлылыққа бейім студенттерге оқу мотивациясы тұрғысынан шынымен оң әсер етеді. Оларда өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жүзеге асыру қажеттіліктерімен байланысты оқу мотивтерінің жоғарылауы және қажеттіліктің төменгі деңгейіндегі оқу мотивтерінің ауырлығының төмендеуі байқалады.

Әдебиеттер

1. Сергеева, О.М. Емтихандық стресс жағдайында оқу мотивациясының құрылымын өзгерту: студенттердің жеке психологиялық ерекшеліктерінің әсері [Мәтін] / С.Б. Парин, О.М.Сергеева // Вестн. UNN. Сер. «Әлеуметтік ғылымдар». - 2005. - Шығарылым. 1(4). - С. 80-90.
2. Абрамова, Г.С. Даму психологиясы: оқу құралы. университет студенттеріне арналған жәрдемақы / Г.С.Абрамова. М.: Ред. Орталық «Академия», 1997. – 672 б.
3. Н.Бакшаева, Н.А. Контекстік оқытудағы педагогикалық университет студенттерінің танымдық және кәсіби мотивациясын дамыту: дис. . адал. психол. Ғылымдар: 19.00.07 / Н.А. Бақшаева; ғылыми қолдар А.А. Вербицкий. М., 1997.-209 б.
4. Хехаузен, Х. Мотивация және белсенділік / Х. Хехаузен. Санкт-Петербург: Петр; М.: Мағынасы, 2003. – 860 б.
5. Хьелл, Л. Тұлға теориялары / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – Петербург: Петр, 2003. – 608 б.
6. Абулханова-Славская, К.А. Өмірлік стратегиялар / К.А.Абулханова-Славская. М., 1997. - 299 б.
7. Әбілханова-Славская, Қ.А. Белсенділік және тұлға психологиясы / Қ.А.Абулханова-Славская. М.: Наука, 1980. -236 б.
8. Эммонс, Р. Жоғары ұмтылыс психологиясы: тұлғаның мотивациясы мен руханилығы / Р.Эммонс; ред. Д.А.Леонтьев. М.: Мағынасы, 2004. - 416с.
9. Лазар А.А. Психологиялық стресстен эмоцияға дейін: көзқарастардың өзгеру тарихы. // Психологияның жылдық шолуы. 1993. 44. б. 1-21.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНЕ СТУДЕНТТЕРДІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУДІ ЕНГІЗУ

Садыкова Н.М., Иманкенова В.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы. Қазақстан*

Мақалада жоғары оқу орындарындағы студенттерге психологиялық қолдау көрсету психологтың кәсіби қызметінің жүйесі ретінде қарастырылады, ол оқушының жеке басының сәтті оқуы мен психологиялық дамуы үшін әлеуметтік-психологиялық жағдай жасауға бағытталған. Психологиялық сүйемелдеуді процесс ретінде қарастырылады, жоғары білім беру жүйесіндегі практикалық психологтың жеке тұлғаның кәсіби-психологиялық әлеуетін толық іске асыруға және қызмет субъектісінің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған тұтас қызметі. Психологиялық практиканың объектісі – жоғары білім берудің білім беру жүйесі және білім беру өзара әрекеттесу жағдайында студенттердің жеке басының психологиялық дамуы, пән-студенттердің табысты оқуы мен дамуының әлеуметтік-психологиялық шарттары.

Кілт сөздер: психологиялық сүйемелдеу, психологиялық қолдау, білім алушылар, жоғары білім

В статье рассматривается психологическое сопровождение студентов в высших учебных заведениях, как система профессиональной деятельности психолога, которая направлена на создание социально-психологических условий для успешного обучения и психологического развития личности студента. Психологическое сопровождение рассматривается как процесс, как целостная деятельность практического психолога в системе высшего образования, направленная на полную реализацию профессионально-психологического потенциала личности и удовлетворение потребностей субъекта деятельности. Объектом психологической практики является образовательная система высшего образования и психологическое развитие личности студентов в ситуации образовательного взаимодействия, предметом – социально-психологические условия успешного обучения и развития студентов.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, психологическая поддержка, обучающиеся, высшее образование

The article discusses the psychological support of students in higher educational institutions, as a system of professional activity of the psychologist, which aims to create socio-psychological conditions for successful learning and psychological development of the individual student. Psychological support is considered as a process, as an integral activity of the practical psychologist in the system of higher education which aims to complete the implementation of the professional and psychological potential of the individual and meet the needs of the subject activity. The object of psychological practice is the educational system of higher education and the psychological development of the personality of students in a situation of educational interaction, the subject – the social and psychological conditions of successful training and development of students.

Key words: psychological support, psychological support, students, higher education

Білім беруді модернизациялау жағдайында білім алушыға білім беру процесінде мамандандырылған кешенді көмек көрсетуге психологиялық жағдай жасауға бағытталған қызметті жүзеге асырудың бірыңғай мәдениетін қалыптастыруға жеткілікті негіз бар. Бұл мәдениеттің қалыптасуы жоғары оқу орындарында психологиялық қолдау жүйесін дамытудың стратегиялық бағдарламасын әзірлеудің кепілі және кепілі болып табылады.

Қазіргі уақытта жоғары білім беру жүйесі қиын жағдайда. Қоғамдағы реформалар басқа әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың, мәдениеттің жаңа құрылымдарының, жаңа құндылық бағдарларының қалыптасуына әкеледі, бұл жоғары білім мазмұнының өзгеруінен көрініс табуы керек. Оның даму қарқыны әлеуметтік өзгерістердің жылдамдығына сәйкес келуі немесе одан асып түсуі керек. Осы жағдайларда инновациялық білім беру қызметі жоғары білім беруді дамытудың бүгінгі кезеңін айқындайтын басты фактор болып табылады, оның шеңберінде оның болашақ дамуының барабар жолдары табылуы мүмкін.

Сонымен қатар, білім алушының толыққанды және еркін даму құқығын іске асыру туралы қамқорлық кез-келген білім беру мекемесі, кез-келген білім беру жүйесі, оның ішінде жоғары білім беру қызметінің ажырамас мақсаты болып қала береді. Қоғамдық санадағы білім сапасы ұғымының өзі денсаулық, әл-ауқат, қауіпсіздік, өзін-өзі жүзеге асыру, құрмет сияқты категориялармен тығыз байланысты. Білім беруді модернизациялаудың қазіргі тенденциялары білім алушыны білім беру процесінде психологиялық сүйемелдеу жүйесін дамытудың шұғыл қажеттілігін талап етеді. Жоғары оқу орындарында студенттерді психологиялық сүйемелдеу жүйесін құру қазіргі психологиялық тәжірибе арқылы білім беру, жеке және әлеуметтік-мәдени ортаның белгілі бір сұраныстарына жауап береді [1].

Бүгінгі күні психологиялық сүйемелдеу дегеніміз - даму субъектісінің өмірлік таңдаудың әртүрлі жағдайларында оңтайлы шешімдер қабылдауы үшін жағдай жасауды қамтамасыз ететін әдіс. Сүйемелдеу - белгілі бір білім беру ортасында әрбір білім алушының табысты оқуы мен дамуына ықпал ететін әлеуметтік-психологиялық жағдайлар жүйесін құруға бағытталған қызмет [2; 3]. Сонымен қатар, сүйемелдеу дегеніміз - білім алушыға жеке және кәсіби тұрғыдан оқыту мен тәрбиелеудің тиімділігі мен сапасын арттыру мақсатында ұйымдастырылған психологиялық көмек және қолдау.

Психологиялық сүйемелдеу процесі тек білім беру процесіне тікелей қатысуды білдірмейді. Егер студентте психологиялық, оқу, әлеуметтік қиындықтар туындаса, оның жанында психологиялық сүйемелдеу қызметінің тиісті маманының болуы мәселені шешуге көмектеседі [4]. Сүйемелдеу қызметінің маманы білім алушының, оқытушылар мен ата-аналардың проблемаларды шешудегі қызметін үйлестіреді.

Психологиялық сүйемелдеу принципі гуманистік психологияның жеке тұлғаның даму процесін, оның даму бағытын сүйемелдеу туралы ұстанымы болып табылады және адамға қоғам тұрғысынан дұрыс мақсат пен жолды таңдамайды [5]. Сүйемелдеу қызметі білім беру процесінің барлық қатысушыларының жұмысын біріктіреді, олардың белгілі бір міндеттерді шешуге қажетті қатысуын қамтамасыз етеді.

Психологиялық сүйемелдеу қызметі жұмысының бірнеше бағыттары бар, мұнда сүйемелдеу төрт функцияның бірлігіне негізделген кешенді әдісті білдіреді:

- туындаған проблеманы диагностикалау,
- мәселе және оны шешу жолдары туралы ақпарат жинау,

- нақты мәселені шешу бойынша шешім қабылдау және жоспар әзірлеу кезеңінде кеңес беру,
- тиісті қиындықтарды шешу жоспарын іске асыру кезеңіндегі алғашқы көмек,
- бақылау бөлімі,
- өзара әрекеттесу нәтижелерін анықтау.

Психологиялық қолдаудың негізгі принциптері даму субъектісінің шешімі үшін жауапкершілікті қалыптастыру және қабылдау болып табылады, мұнда ілеспе объект тек кеңес беру құқығына ие:

- 1) ілесіп жүретін адам мүдделерінің басымдығы,
- 2) сүйемелдеудің үздіксіздігі,
- 3) көпсалалы сүйемелдеу.

Бүгінгі таңда психологияда психологиялық сүйемелдеуді түсінудің әртүрлі тәсілдері бар, бұл оның мәнін, құрылымын, түрлерін, бағыттарын анықтауда көрінеді. Ғалымдар оны қолданудың осындай салаларын ажыратады:

- тұлғаның психологиялық көмегі;
- тұлғааралық, әлеуметтік-мәдени және этникалық өзін-өзі анықтау процестерінде жеке тұлғаны игеруге байланысты эмоционалды сұраныстарды қанағаттандыру;
- тұрақты құндылық және моральдық нормаларды әзірлеуге жәрдемдесу;
- экзистенциалды мәселелерді шешуге көмектесу [7].

Бұл кемшілік сезімін женуге, жеке және әлеуметтік мәртебе мен кәсіби қалыптасу проблемаларына, психологиялық денсаулыққа байланысты бірқатар мәселелерді шешуді қарастырады.

Психодинамикалық тәсіл идеяларына негізделген психологиялық сүйемелдеу модельдері адамға бейсаналықта жасырылған тәжірибенің нақты себебін түсінуге, травматикалық тәжірибені саналы, түсінуге және ішінара бақылауға қол жеткізуге көмектесуге деген ұмтылысты білдіреді.

Мысалы, А. Адлер қолдаудың төмендіктің орнын толтырып, әлсіздікті күшке айналдыруы мүмкін екенін атап өтті. Психологиялық сүйемелдеу: әлеуметтік бейімделуге, мінез-құлықтың әлеуметтік мақұлданған үлгілерін психикалық денсаулық критерийлері ретінде қабылдауға; өмірлік мақсаттарға, моральға, тұтастыққа, сүю қабілетіне қол жеткізуге бағдарлануға; жеке тұлғаның психологиялық еркіндікке ие болуына; жеке және кәсіби әлеуетті дамытуға; жанжал жағдайынан шығудың негізгі тәсілдерін игеруге бағытталған; тұлғаға әсер етудің жағымсыз факторларын нивелирлеу тәсілдерін игеру және т. б. [8].

И. Харди, К. Хорни, К.Г. Юнг және Г. Мари, Г. Меррей сияқты ғалымдардың шетелдік зерттеулері психологиялық сүйемелдеудің негізгі жүйесі тәуелсіздік, эмпатия, өзін-өзі жүзеге асыру, жеке тұлғаны дамыту, шындыққа бейімделу, әртүрлі жағдайларда өз өмірін бақылау қабілеті сияқты ұғымдарға негізделгенін атап өтуге мүмкіндік береді. Сонымен, Г. Меррей "психологиялық қолдаудың қажеттілігі-бұл адамның жақын адамына жанашырлықпен көмек көрсетуді, оны қорғауды және оған қамқорлық жасауды көздейтін ең маңызды қажеттілігі" деп жазды [7].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, психологиялық қолдаудың теориялық негіздерін қалыптастыруға тұлғаға бағытталған тәсіл әсер етті деп айтуға болады. Соңғысының маңызды ережесі-жеке тұлғаның ішкі әлеуетіне, оның өз бетінше шешім қабылдау және олар үшін жауапкершілік алу құқығына сүйенудің басымдығы.

Келесі маңызды мәселе-студенттерді университеттің саясатын, бағдарламаларын және студенттердің психикалық денсаулығына қатысты іс-шараларды бірлесіп құруға тарту. Бұған негіз "пайдаланушылардың мүмкіндіктерін кеңейту" [8], өзін-өзі анықтау және автономия табысты денсаулық сақтау бағдарламаларының негізгі элементтері болып табылады. "Студенттер серіктес ретінде" туралы жазатын бірнеше ғалымдар студенттерді тартудың және оларды "педагогикалық зерттеулердегі кеңесшілер" ретінде орналастырудың артықшылықтарын атап өтеді [9, 10]. Бұл оқыту мен оқу туралы ойлаудың

өзгеруіне ғана емес, сонымен қатар "белсенділік пен жауапкершілікті шабыттандыруға және қолдауға", сонымен қатар "кең академиялық білім беру қауымдастығындағы өз рөлі мен мүмкіндіктерін білуге" әкелуі мүмкін.

Тұлғаға бағытталған тәсіл жоғары оқу орнында оқу кезеңінде психологтың ерекше назары мен көмегіне мұқтаж студент жастардың жеке басының дамуын психологиялық қолдауды ұйымдастыруда іргелі болып саналады, қазіргі қоғамның әлеуметтік және экономикалық өзгерістерінен туындайтын тұлғалық және тұлғааралық мәселелердің кең ауқымы бар. Жастар үшін эмоционалды саланың шамадан тыс жүктелуінде және мінез-құлық бұзылыстарында көрінетін бейімделмеген көріністер мен жеке дағдарыстар тән. Психологиялық стресс жеке студентке теріс әсер етіп қана қоймайды, эмоционалды немесе мінез-құлық проблемалары кейде студенттердің құрдастары мен университет қызметкерлеріне әсер ететін мазасыз, деструктивті немесе агрессивті мінез-құлықта көрінуі мүмкін [11].

Университеттердің студенттердің психикалық денсаулығын қолдаудағы бірегей әлеуеті психикалық денсаулық сауаттылығын арттыру, өзін-өзі анықтау және стрессті басқару дағдыларын дамыту және көмек сұрауды ынталандыру бағдарламалары бар студенттерге бағытталған көптеген жобалар мен бастамалардың арқасында танылды [12]. Психологиялық қолдаудың мәні эмоционалды жағдайды үйлестіру, коммуникативті саланы кеңейту, студент жастардың оң жеке және әлеуметтік тәжірибесін арттыру, негізінен психологпен және білім беру процесіне қатысушылармен белсенді ынтымақтастыққа бағытталған. Оқу-тәрбие процесі жағдайында психологиялық сүйемелдеудің маңызды негізі сенімді қарым-қатынас болып табылады, бұл субъектілердің бір-бірінің оқу іс-әрекетін түсінуі мен қабылдауын көрсетеді.

Психологиялық сүйемелдеуді жүзеге асыру барысында психолог пен студент арасында ынтымақтастық, ынтымақтастық, эмоционалды ашықтық және бір-біріне деген сенім қатынастары пайда болады.

Технологиялық тұрғыдан психологиялық қолдау студенттердің жеке басын дамытуға психологиялық көмектің әртүрлі формаларын, әдістері мен әдістерін қамтитын құралдар жүйесі ретінде әрекет етеді. Оларды таңдау гуманистік идеяларға негізделген және оқу процесіне қатысушылардың субъективті өзара әрекеттесуінде жүзеге асырылатын жеке тұлғаны дамыту принциптеріне байланысты.

Кешенді сүйемелдеу жүйесінде психологиялық қолдау ерекше орын алады, өйткені студенттердің жеке басының бейімделу стратегияларын, олардың эмоционалды тұрақтылығын дамыта отырып, кәсіби мүдделер мен бейімділіктерді анықтап, өз тиімділігінің ресурстарын дамыта отырып, жалпы психологиялық сүйемелдеу білім алушыларды әлеуметтік қолдауға бағытталған [10].

Қандай позициядан - көмек, көмек, қолдау немесе сүйемелдеу-практикалық психологтың қызметі қарастырылса да, кез-келген жағдайда осы қызметтің бес негізгі бағыты туралы айтуға болады:

1) білім беру процесіне қатысушыларға ақпараттық көмек көрсетуге бағытталған сүйемелдеудің психологиялық моделі шеңберінде ағарту;

2) жоғары білім беру мекемесінде білім алушылардың бейімделмеуінің (әлеуметтік ортаға бейімделу процесінің бұзылуының) алдын алу жөніндегі жұмысты, мекемеде қолайлы психологиялық ахуал құруды, психологиялық шамадан тыс жүктеменің алдын алу және алып тастау жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыруды және т.б. көздейтін психопрофилактика.;

3) ең маңызды мақсаты адам немесе топ туралы психологиялық ақпаратты, "жалпыланған ғылыми теория негізінде алынған нақты адам туралы нақты білімді" анықтау болып табылатын психодиагностика;

4) мақсаты адамды қажетті психологиялық ақпаратпен қамтамасыз ету және нақты жағдайларда өмірлік қиындықтарды және өнімді өмір сүруді еңсеру үшін жағдайлар жасау (психологпен қарым-қатынас нәтижесінде) болып табылатын психологиялық кеңес беру;

5) психиканың белгілі бір салаларына оның көрсеткіштерін жасына немесе өзге нормаға сәйкестендіруге бағдарланған мақсатты әсер ретінде түсінілетін психологиялық түзету [11].

Психологиялық қолдаудың аталған бағыттары психологтың кәсіби қызметінің нәтижелері мен жұмыс барысында қолданылатын құралдар кешенінің күрделенуі үшін жауапкершілік дәрежесінің артуына сәйкес орналастырылған. Бағыттардың әрқайсысы нақты міндеттермен сипатталады. Бағыттар арасындағы айырмашылықтарды психолог қолданатын құралдарды стандарттау дәрежесінде де көруге болады. Ең стандартталған Психодиагностика деп санауға болады, ең аз стандартталған психологиялық кеңес беру және психотерапия болып табылады, өйткені олар психологтың шығармашылығына және әр жағдайда ерекше шешімдерді үнемі іздеуге мүмкіндік береді [12].

Психологиялық сүйемелдеу, шын мәнінде, динамикалық процесс болып табылады, оны психологтың біртұтас қызметі ретінде қарастыру керек, онда өзара байланысты бес компонент бар: адамның психикалық даму динамикасындағы психологиялық және психологиялық-педагогикалық мәртебесін жүйелі түрде қадағалау; қоғамда тиімді психикалық даму үшін әлеуметтік-психологиялық жағдайлар жасау; кеңес беру, психокоррекция түріндегі жүйелі психологиялық көмек (психологиялық қолдау); білім беру ортасына қатысушыларға жүйелі психологиялық көмек [12-13].

Жоғары білім беру жүйесіндегі психологтың негізгі міндеті-өзі таңдаған бағытта білім алушының жеке басының нәтижелі қозғалысына жағдай жасау, оған саналы жеке таңдау жасауға көмектесу, сөзсіз қатығыстарды сындарлы түрде шешу, танымның, қарым-қатынастың, өзін және басқаларды түсінудің ең маңызды және құнды әдістерін игеру. Яғни, психологтың қызметі көбінесе білім алушы нақты орналасқан және білім беру ортасының шеңберімен едәуір шектелген әлеуметтік, отбасылық және педагогикалық жүйемен белгіленеді. Алайда, осы шеңберде оның өз мақсаттары мен міндеттері анықталуы мүмкін.

Сонымен, психологиялық сүйемелдеу-бұл өзара әрекеттесу жағдайында оқушының жеке басын сәтті оқыту және психологиялық дамыту үшін әлеуметтік-психологиялық жағдай жасауға бағытталған психологтың кәсіби қызметінің жүйесі.

Психологиялық практиканың объектісі - жоғары білім берудің білім беру жүйесі және білім берудің өзара әрекеттесу жағдайында білім алушының жеке басының психологиялық дамуы, пән-оқушылардың табысты оқуы мен дамуының әлеуметтік-психологиялық шарттары.

Білім алушыларды психологиялық сүйемелдеудің мақсаты - тұлғаның кәсіби-психологиялық әлеуетін толыққанды іске асыру және қызмет субъектісінің қажеттіліктерін қанағаттандыру.

Әдебиеттер

1. Практическая психология в развивающем образовательном пространстве. Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2002. 345 с.
2. Семикин В. В. Психологическая культура в педагогическом взаимодействии: дис. ... д-ра психол. наук. СПб., 2004. 189 с.
3. Жигинас Н. В. Психология студенческого кризиса: методология, феноменология, медико-психологическое сопровождение. Томск, 2011. 449 с.
4. Баева И. А. Тренинги психологической безопасности в образовании. СПб.: Речь, 2002. 251 с.
5. Слюсарев Ю. В. Психологическое сопровождение как фактор активизации саморазвития личности. СПб., 1992. 22 с.
6. Битянова М. Р. Организация психологической работы в школе. М.: Совершенство, 1998. 298 с.
7. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика. 3-е изд., испр. и доп. М.: Независимая фирма «Класс», 2001. 336 с.
8. Cook-Sather, A., & Luz, A. Greater engagement in and responsibility for learning: What happens when students cross the threshold of student-faculty partnership. Higher Education Research & Development, 2015. 34(6), 1097-1109.
10. Doors, M. T., Cawoon, J., Doherty, S., & Powell, S. Healthy universities: Concept, model and framework for applying the healthy settings approach within higher education in England, 2010. (Working Paper). London: UCLan.

11. Healey, M., Flint, A., & Harrington, K. Students as partners: Reflections on a conceptual model. *Teaching & Learning Inquiry*, 2016. 4(2), 1–13.
12. Kitrow, M. The mental health needs of today's college students: Challenges and recommendations. *NASPA Journal*, 41(1), 2003.165–179.
13. Kelly, C. M., Jorm, A. F., & Wright, A. Improving mental health literacy as a strategy to facilitate early intervention for mental disorders. *Medical Journal of Australia*, 2007. 187(7), S26.

ВЛИЯНИЕ РОДИТЕЛЕЙ НА ШКОЛЬНУЮ УСПЕВАЕМОСТЬ РЕБЕНКА: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Абдуали Ж.М., Кабакова М.П.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Балалардың толыққанды білім алуына ата-ананың да жылдар бойы қадағалауы зор маңызға ие. Нақтырақ айтқанда оқу жетістіктеріне, мектеп қабырғасындағы академиялық үлгеріміне ықпалы зор. Зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, ата-ана балаларының білім алуына белсене араласқанда, оқушылардың мектепте белсенділігі артып, озық көрсеткіштер мен жоғары сынақ ұпайларына ие болатынын, сонымен қатар жалпы беттік оқу жолын үздік аяқтауға әсері бар екендігін дәлелдейді [1, 10 б.]

Жоғарыда аталған ата-ананың көмек түрлері әр түрлі формада көрініс табады, оның ішінде мектепте еріктілік, үй тапсырмасын бақылау, ата-аналар мен мұғалімдер конференцияларына қатысу және баланың үйде оқуына қолдау көрсету. Тереңірек қарастырсақ, ата-ананың қатысуының ерекше әсерлері жеке және контекстік факторларға байланысты өзгеруі мүмкін; бірақ ол әдетте оқушылардың табысқа жетуіне және жетістіктер арасындағы айырмашылықты жоюдың маңызды факторы болып саналады. Бұл мақала баланың білім жетістігіне ата-ананың алар орнының талдауға бағытталған.

Кілт сөздер: балалардың білімі, оқуы, ата-ана ықпалы, ата-ана бақылауы, мектептегі үлгерім.

Участие родителей в образовании своих детей как научная проблема, вызывает интерес у исследователей, поскольку широко распространено мнение, что это может существенно повлиять на академические успехи учащихся. Исследования показывают, что, когда родители активно участвуют в образовании своих детей, учащиеся, как правило, лучше успевают в школе, имеют более высокие оценки и с большей вероятностью завершат свое образование с отличием [1, с.10].

Это участие может принимать различные формы, включая волонтерство в школе, контроль выполнения домашних заданий, посещение родительских собраний и поддержку обучения ребенка дома. Хотя конкретное значение эффекта участия родителей может варьироваться в зависимости от индивидуальных и контекстуальных факторов, в целом само участие считается важным фактором в содействии успеху учащихся и сокращении разрыва в успеваемости. Данная статья посвящена изучению влияния участия родителей на школьную успеваемость детей.

Ключевые слова: образование детей, обучение, влияние родителей, контроль родителей, школьная успеваемость

The involvement of parents in their children's education has been of interest for many years, as it is widely believed that it can significantly affect the academic success of students. Research consistently shows that when parents are actively involved in their children's education, students tend to do better in school, have higher grades and are more likely to complete their education with honors [1, p.10].

This involvement can take many forms, including volunteering at school, supervising homework, attending parent-teacher conferences, and supporting a child's learning at home. While the specific effects of parental involvement may vary depending on individual and contextual factors, it is generally considered to be an important factor in promoting student success and closing the achievement gap. This article is devoted to the impact of parental participation on the school performance of children.

Key words: children's education, learning, parental influence, parental control, school performance

Факторы, влияющие на академическую успеваемость учащихся, являются интересной тематикой для изучения педагогами, родителями и исследователями. Подобные факторы можно разделить на внутришкольные и внешкольные. В качестве примеров внутришкольных факторов можно привести квалификацию учителей и школьных администраторов [2, с. 21], учебную среду и методы обучения [3, с. 446]. К внешкольным

факторам относятся социально-экономический и физиологический статус учащегося, самоэффективность и участие родителей в сфере образования [4].

Поскольку учащиеся проводят ограниченную часть своего времени в школе и большую часть своего времени вне школы, внешкольные факторы по меньшей мере также важны, как и внутришкольные факторы в успеваемости учащихся. Учащиеся проводят время вне школы со своим социальным окружением и семьей. Поэтому ожидается, что это будет связано с семьей, участием родителей в школе и успеваемостью учащегося.

Так в исследовании, проведенном китайскими учеными Чой, Чанг, Ким и Рейо (2015) и Эпштейн и Шелдон (2019) показаны примеры участия родителей по двум направлениям. Первое – участие родителей на дому. Здесь, родители обеспечивают необходимую поддержку и создают условия для повторения того, что было изучено в школе дома. Второй тип – участие родителей в школе. Этот тип участия включает общение с учителем и участие в школьных мероприятиях. В 2018 году Хилл, Уизерспун и Барц говорят об отдельном типе участия, называемом академической социализацией [5, с. 12]. Согласно Хиллу и соавторам при академической социализации образовательные ожидания семьи понятны, семья беседует с ребенком об образовательных процессах, устанавливает взаимосвязь между текущими проблемами и предметами курса, обсуждает с ребенком стратегии обучения, поддерживает его образовательные мечты и планирует свое будущее.

Существуют также разные объяснения того, почему участие родителей важно для успеха учащихся. Одним из них является экологический подход У.Бронфенбреннера. По У.Бронфенбреннеру, должно быть двустороннее взаимодействие, единство целей, устойчивое доверие и баланс сил между средами или институтами, в которых живет человек для своего развития. Два основных института, в которых учащиеся проводят свою жизнь, — это школа и семья. Таким образом, двустороннее взаимодействие между школой и семьей, единство целей, устойчивый баланс доверия и власти, а также качество участия родителей являются определяющими факторами успеха учащихся [6, с.844].

Эпштейн также объясняет, почему участие родителей важно для успеха учащихся, обращая внимание на тот факт, что семьи в какой-то мере тоже являются педагогами и их следует рассматривать как партнеров в обучении и развитии учащихся. Когда учителя просят родителей стать партнерами в учебе учеников, они обращают внимание родителей на жизнь своих детей в школе, на владение ими навыками и способностями к обучению. Таким образом, взаимодействие между школой и семьей усиливается, и через это усиление взаимодействия увеличивается положительное влияние семьи на воспитание ребенка. Это растущее взаимодействие создает «школы, подобные семьям» и «семьи, подобные школам» [7, с. 462].

Кроме того, Эпштейн в своем лонгитюдном исследовании, посвященном влиянию участия родителей на успеваемость учащихся по математике и чтению, обнаружил, что участие родителей оказывает положительное влияние на общую успеваемость [8, с. 261]. Джейнс в своих исследованиях показал, что участие родителей повышает успеваемость [9, с. 82]. Аналогичные результаты были получены и в других исследованиях [10; 11; 12].

В.Губбинс и Г.Отеро в 2016 году в исследовании «Влияние стиля участия родителей, воспринимаемого учащимися начальной школы на успеваемость по языку и математике в чилийских школах» предоставили данные о том, как участие родителей повышает успеваемость учащихся. Например, участие родителей повышает показатели домашних заданий учащихся, улучшает языковые навыки, сокращение пропусков [13; 14]. Семьи могут повысить уровень выполнения домашних заданий, помогая детям с выполнением домашних заданий и создавая режим выполнения домашних заданий. Кроме того, дети могут повысить свою академическую успеваемость, посещая центры интенсивного обучения, библиотеки и музеи, читая, просматривая научные передачи и рассказывая о них, а также просматривая фильмы на иностранных языках.

Согласно Румбергеру «семейное происхождение ребенка широко признается как самый важный фактор успеха в школе». Исследования Румбергера подтвердили выводы

более ранних исследователей, которые утверждали, что семья и качество взаимоотношений в домашней среде учащихся имеет большое влияние на школьные успехи учеников [15, с. 583]. Многие переменные в семейном окружении имеют прочные (прямые и косвенные) связи с успехами учащихся в школе, а также в возможной учебе и обучении молодых людей. К таким переменным относятся структура семьи (социально-экономический статус и полные/неполные семьи), уровень образования родителей, участие родителей и стиль воспитания. Большинство согласится с тем, что учащиеся из малообеспеченных и неполных семей имеют значительно меньшие успехи в учебе, чем учащиеся из семей с высоким социально-экономическим статусом и полные семьи. Родители в таких условиях сообщали о более низких образовательных ожиданиях, меньшем контроле за школьной работой детей и меньшем общем контроле за общественной деятельностью по сравнению с учащимися из высоко социально-экономических и полных семей.

Исследование «Вовлечение родителей и успеваемость учащихся в среднем образовании: сравнительное исследование семей иммигрантов и не иммигрантов в Нидерландах» проведенное в 2019 году обнаружили, что родители-иммигранты и не иммигранты в Нидерландах играют значительную роль в академической успеваемости своих детей. Исследование показало, что существуют различия в уровне и типе участия между семьями иммигрантов и не иммигрантов, при этом родители-иммигранты больше вовлечены в образование своих детей. Кроме того, выявлено, что участие родителей положительно влияет на успеваемость учащихся, независимо от их иммигрантского статуса [16, с. 10].

В заключении необходимо отметить, что многие исследования показали, что дети из малообеспеченных и неполных семей, как правило, имеют более низкую успеваемость по сравнению с учащимися из семей с высоким социально-экономическим статусом и из полных семей. Более низкий социально-экономический статус часто связан с более низкими ожиданиями в отношении образования, меньшим контролем за школьными занятиями и меньшей вовлеченностью ребенка в образование и социальную деятельность. Эти факторы могут способствовать разрыву в успеваемости между учащимися из разных семей.

Литература

1. Boonk L. et al. "A Review of the Relationship between Parental Involvement Indicators and Academic Achievement." *Educational Research Review*, vol. 24, 2018, pp. 10-30.
2. Adams, K.M., and Forsaith, P.B. "A Review of the Influence of Trust in Urban Elementary Schools." *Journal of Elementary School*, vol. 114, no. 1, 2013, pp. 1-21.
3. Stracova, J., Simonova, J., and Greger, D. "Improving Mathematics Results: Does Academic Optimism of Teachers Matter?" *School Effectiveness and School Improvement*, vol. 29, no. 3, 2018, pp. 446-463.
4. Schnepf S.V., Klinger D.A., Volante L., & Jerrim J. "Cross-National Trends in Addressing Socioeconomic Inequality in Education." In: Volante L., Schnepf S., Jerrim J., Klinger D. (eds) *Socioeconomic Inequality and Student Outcomes. Education Policy & Social Inequality*, Springer, Singapore, 2019.
5. Hill, N. E., Witherspoon, D. P., & Bartz, D. "Parental Involvement in Education During Middle School: Perspectives of Ethnically Diverse Parents, Teachers, and Students." *The Journal of Educational Research*, vol. 111, no. 1, 2018, pp. 12-27.
6. Bronfenbrenner, U. "Contexts of Child Rearing: Problems and Prospects." *American Psychologist*, vol. 34, no. 10, 1979, pp. 844–850.
7. Epstein JL, Galindo CL, & Sheldon SB. "Levels of Leadership: Effects of District and School Leaders on the Quality of School Programs of Family and Community Involvement." *Educational Administration Quarterly*, vol. 47, no. 3, 2011, pp. 462 - 495.
8. Epstein, J. L. "Effects on Student Achievement of Teachers' Practices of Parent Involvement." In S. B. Silvern (Eds), *Advances in reading/language research: A research annual*, vol. 5. Literacy through family, community, and school interaction, Elsevier Science: JAIPress, 1991, pp. 261–276.
9. Jeynes, W. H. "The Relationship between Parental Involvement and Urban Secondary School Student Academic Achievement. A Meta-Analysis." *Urban Education*, vol. 42, no. 1, 2007, pp. 82-110.
10. Chang, M., Choi, N., & Kim, S. "School Involvement of Parents of Linguistic and Racial Minorities and their Children's Mathematics Performance." *Educational Research and Evaluation*, vol. 21, no. 3, 2015, pp. 209-231.
11. Johnson, U. & Hull, D. "Parent Involvement and Science Achievement: A Cross-Classified Multilevel Latent Growth Curve Analysis." *The Journal of Educational Research*, vol. 107, no. 5, 2014, pp. 399-409.

12. Zhang, Y. "The Associations between Parental Involvement and Science Achievement via Children's Perceived Academic Competence and Academic Effort." Unpublished doctoral dissertation, Syracuse University, NY, 2018.
14. Gubbins, V., & Otero, G. (2016). "Effect of the parental involvement style perceived by elementary school students at home on Language and Mathematics performance in Chilean schools." *Educational Studies*, 42(2), 121-136.
15. Benner, A.D., Boyle, A.E., & Sadler, S. (2016). "Parental involvement and adolescents' educational success: The roles of prior achievement and socioeconomic status." *Journal of Youth and Adolescence*, 45(6), 1053-1064.
16. Rumberger R.W. Dropping out of middle school: a multilevel analysis of students and schools / R.W. Rumberger // *American Educational Research Journal*. – 1995. – Vol. 32. – P. 583-625.
17. Rodríguez, E., Cadenas, M., Borges, Á., & Valadez, D. (2019). "Educational responses to students with high abilities from the parental perspective." *Frontiers in Psychology*, 10, 1187.

БОСАНҒАННАН КЕЙІНГІ ӘЙЕЛДЕРДЕГІ ДЕПРЕССИЯНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Махаева Д.М.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Мақалада босанғаннан кейінгі әйелдердегі депрессияның ерекшеліктерін зерттеу мәселесіне теориялық талдау берілген. Бұл процестің дамуына әсер ететін ықтимал себептерге және босанғаннан кейінгі невроздың дамуына әсер ететін факторларға баса назар аударылады. Әйелдің босанғаннан кейінгі кезеңде бұл мәселені шешудің мүмкін нұсқалары қарастырылады.

Кілт сөздер: босанғаннан кейінгі депрессия, психологиялық көмек, әйелдер, эмоционалдық күйлер.

В статье представлен теоретический анализ проблемы исследования особенностей послеродовой депрессии у женщин. Сделан акцент на возможные причины, влияющие на развитие этого процесса, и факторы, влияющие на развитие послеродового невроза. Рассмотрены возможные варианты решения данной проблемы в послеродовом периоде.

Ключевые слова: послеродовая депрессия, психологическая помощь, женщины, эмоциональные состояния.

The article presents a theoretical analysis of the problem of studying the features of post partum depression in women. The emphasis is on the possible causes influencing the development of this process, and the factors influencing the development of postpartum neurosis. Possible options for solving this problem in the postpartum period are considered.

Keywords: postpartum depression, psychological help, women, emotional states.

Кіріспе. Босанғаннан кейінгі кезеңде әйелдердің эмоционалдық жай-күйі ауырлығы мен ұзақтығы бойынша ерекше ерекшеліктерге ие және өмірдің басқа маңызды кезеңдерінен ерекшеленеді. Босануға дайындалу немесе баланы күту процесіне бейімделу барысында әйелдер жеңіл, қысқа мерзімді күйден ауыр депрессиялық жағдайы ұшырауы мүмкін. Осындай жағымсыз эмоционалды жағдайлардың пайда болуы мен дамуы маңызды клиникалық және психологиялық мәнге ие. Босанғаннан кейінгі кезеңде әйелдердегі депрессиялық эмоционалды жағдайлардың дамуы әйелдің өмір сапасына, оның әлеуметтік және рөлдік жұмысына ғана емес, сонымен бірге баланың соматикалық жағдайы мен денсаулығына да әсер етеді. Бұл өз кезегінде өте өзекті мәселе болып табылады.

Негізгі бөлім

Босанғаннан кейінгі әйелдің күйі – бұл әйелдер өмірінің күрделі, көп қырлы және өте сезімтал күйлерінің бірі. Босанғаннан кейінгі кезең әдетте биологиялық өзгерістер мен әйелдің өміріндегі әлеуметтік рөлдердің өзгеруіне байланысты күрделі эмоционалды жағдай симптомдарының даму қаупінің жоғарылау уақыты болып саналады. «Жүктілік әйелдің тәуелсіз жеке тұлға ретінде өмір сүруінің аяқталуын және ана мен баланың ажырамас және қайтымсыз қарым-қатынасының басталуын білдіреді» [1]. Босанғаннан

кейінгі кезеңде әйелдердің психикалық бұзылыстары үлкен қызығушылық тудырады. Өйткені жүктілік, босану және босанғаннан кейінгі кезеңдегі физиологиялық өзгерістерден басқа, психикалық өзгерістер де бар. Әйел қуаныш, жақсы көңіл-күй және бір мезгілде шаршау, күш жоғалту, кейде алаңдаушылық пен депрессиялық эмоцияларды сезінуі мүмкін. Жүкті әйелдің эмоционалдық күйлерінің айқын ауытқуына байланысты жеке қақтығыстар мен босанудан қорқу өзектіленеді.

А.И. Голубых, С.С. Савенышева еңбегінде «баланың дүниеге келуі - өмірлік басымдықтар мен перспективаларды қайта қарау және қайта бағалау кезеңі. Бала өмірінің бірінші жылында аналардың көпшілігі жағымсыз эмоционалдық күйлердің салдарынан өз баласына адекватты қатынас қалыптастыра алмайды» [2].

М.П. Кабакова отбасындағы жағдайларды қарастыра отырып, баланың отбасындағы орны ерекше екенін атап көрсетті.

Демонстристік отбасы – бұл бала өзінің қажеттіліктері мен қиыншылығымен психологиялық тұрғыдан шынымен үстемдік ететін отбасы. Балаға бағдарланған отбасында ата-ананың басты міндеті – «баланың бақытын» қамтамасыз ету. Отбасы тек бала үшін болады. Әсер әдетте төменнен жоғарыға дейін жүзеге асырылады. Нәтижесінде балада жоғары өзін-өзі бағалау, өзінің маңыздылығын сезіну қалыптасады, бірақ отбасынан тыс әлеуметтік ортамен қақтығыс болу ықтималдығы артады. Мұндай отбасынан шыққан баланың бейімделмеу қаупі өте жоғары [3].

Жүктілік және босанғаннан кейінгі кезең (босану) психикалық ауруды қоздырады. Сондықтан көптеген шетелдік авторлар психикалық бұзылыстарды скринингтік тексеру қажеттігін атап көрсетеді. М.Оатс (1990) бойынша жүкті әйелдердің 15-20% психикалық тексеруді қажет етеді. Мазасыздық пен депрессия сияқты белгілі бір жағдайлар мерзімінен бұрын босану қаупімен байланысты болуы мүмкін.

Босанғаннан кейінгі күй - әйел өмірінің күрделі, көп қырлы және өте сезімтал күйлерінің бірі. Босанғаннан кейінгі кезең әдетте әйелдің өміріндегі биологиялық өзгерістер мен әлеуметтік рөлдердің өзгеруіне байланысты күрделі эмоционалдық жағдайдың симптомдарының даму қаупінің жоғарылау уақыты болып саналады. «Жүктілік әйелдің тәуелсіз жеке тұлға ретінде өмір сүруінің аяқталуын және ана мен бала арасындағы таптырмас және қайтымсыз қарым-қатынастың басталуын білдіреді» [4].

Баланың дүниеге келуімен жас ананың өмірінде қызықты және жауапты кезең басталады және бұл кезең психологиялық тұрғыдан өте түсініксіз. Ескі өмірге жаңа сезімдер салынуы керек, бір нәрсе өзгереді, бір нәрсе өзгеріссіз қалады.

Босанғаннан кейінгі бұзылысты тудыратын факторларды сарапшылар шартты түрде төрт негізгі топқа бөледі:

1. аффективтік бұзылыстарға тұқым қуалайтын бейімділік (депрессияға бейімділік туралы анамнестикалық деректер);

2. физикалық және физиологиялық себептер (жүктілік кезіндегі, жүктіліктің босанғаннан кейінгі кезеңінде және босанғаннан кейінгі ағзадағы өзгерістер және т.б.);

3. әлеуметтік факторлар (отбасының ерекшеліктері және әлеуметтік ортаның ерекшеліктері);

4. психологиялық факторлар (әйел тұлғасының ерекшеліктері, өзін әйел ретінде қабылдау, өзін ана ретінде қабылдау және т.б.) [5].

Сонымен, босанғаннан кейінгі невроздың дамуына әсер ететін факторлар ретінде мыналарды бөлуге болады:

1. Тұлғаның характерологиялық ерекшеліктері, темперамент акцентуациясы, мінез.

2. Ананың жасы.

3. Әйелдің жүктілік пен босануға психологиялық дайын болмауы, жүктілікті өткізудің конструктивті емес стильдері.

4. Отбасындағы қиын қарым-қатынастар (ерлі-зайыптылар арасындағы, туыстарымен), жалғыз басты ананың мәртебесі; әлеуметтік және тұрмыстық қиындықтар.

5. Ауыр акушерлік немесе соматикалық анамнездің болуы.

6. Босануға байланысты жағымсыз өткен тәжірибелердің болуы.
7. Балалық шақтағы психологиялық жарақаттан асқынған жүкті әйелдің анамнезі.
8. Физикалық немесе психикалық дамуында артта қалған нәрестелердің (көбінесе шала туылған балалар), «темпераменті қиын» нәрестелердің туылуы.
9. Аналар мен нәрестелердің босанғаннан кейін бөлек палаталарда болуы. Бақылау немесе балалар ауруханасына ауыстыру қажеттілігіне байланысты жаңа туған нәрестеден бөлінген науқастарда да көңіл-күйдің айтарлықтай нашарлауы байқалды.
10. Жедел стресстік жағдайдың болуы.
11. Маусымдық фактор. Бірқатар психологтардың бақылаулары бойынша көктем мен жазда аналарда күз бен қыс мезгіліне қарағанда босанғаннан кейінгі невроздың көріністері азырақ болады.
12. Әйел тұқымындағы жас ананың анамнезіндегі босанғаннан кейінгі депрессиялық жағдай.

Психологтың әйелдермен жұмысы жүктілік кезінде босанғаннан кейінгі күрделі эмоционалды жағдайлардың алдын алудан басталуы керек. Жүкті әйелдерді босанғаннан кейінгі ерте кезеңде, мысалы, «Жүкті әйелдер мектебінде» қысқа мерзімді көңіл-күйдің бұзылуының ықтималдығы туралы хабардар ету қажет; мұндай жағдайлардың себептері туралы айту. Мұндай түсіндіру пациенттердің эмоционалдық шиеленісі мен алаңдаушылығын төмендетеді, олардың сезімдерін түсінуге және құрметтеуге әкеледі. Баланың пайда болуына байланысты отбасында күйеуімен, туыстарымен келіспеушілік туралы хабарлау маңызды, осылайша жас ана олардың нормативтік сипатын түсінуі керек.

Қорытынды. Осылайша, бала туылғаннан кейін әйелдерде пайда болатын босанғаннан кейінгі депрессия - бұл әйелдер арасында психиатриялық асқынулардың ең көп таралған түрлерінің бірі және адам өмірінің әртүрлі салаларына әсер ететін физикалық және/немесе эмоциялық проблемалармен сипатталатын медициналық ауру. Әйелдің босанғаннан кейінгі депрессиясы баланың өмірінің кейінгі кезеңдерінде, сондай-ақ ең ерте кезеңдерінде әлеуметтік және психологиялық проблемалардың дамуына жол ашады. Зерттеулер сонымен қатар босанғаннан кейінгі депрессиямен ауыратын аналардан туылған нәрестелерде когнитивті дамудың кешігу қаупі жоғары болуы мүмкін екенін көрсетеді. Босанғаннан кейінгі депрессияны зерттеу проблеманы мұқият талдауды, диагностикалық әдістер мен әдістерді, іс-қимыл алгоритмін талдауды және профилактикалық шаралардың тиімділігін бағалауды қажет етеді.

Әдебиеттер

1. Психология и психоанализ беременности /Под ред. Д.Я. Райгородского.– М.: БАХРАХ-М, 2003.– 775 с.
2. Голубых А.И., Савенышева С.С. Эмоциональные особенности беременных женщин и отношение к будущему ребенку и супругу // Научные исследования выпускников факультета психологии СПбГУ. – 2014. – Т.2. – С. 72–78.
3. Кабакова М.П. Психология семьи и брака; учебное пособие. - Алматы: Қазақ университет, 2014. - 211 с.
4. Базалева, Л.А. Возможности исследования эмоционального выгорания у матерей в психологии личности // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология. - 2010. №1. - С. 168-176.
5. Абрамова Г.С. Психология материнства: непосредственный. - М.: Академический Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2000. - 624 с.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ҚҰРАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Стыбаева А.Ш., Атыманова К.Ж.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз

С. Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен, Қазақстан

Мақалада мектепке дейінгі жастағы ойын әрекеті мәселесі, балалардың тәрбиесі мен дамуындағы ойынның маңызы, сондай-ақ дидактикалық ойындарды әзірлеу және оны балабақшада пайдалану ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: мектепке дейінгі жас, тәрбие, даму, ойын қызметі, дидактикалық ойын, дидактикалық ойын құрылымы.

В статье рассматривается игровая деятельность в дошкольном возрасте, значение игры в воспитании и развитии детей, а также особенности разработки и использования дидактических игр в детском саду.

Ключевые слова: дошкольный возраст, воспитание, развитие, игровая деятельность, дидактическая игра, структура дидактической игры.

The article deals with the problem of play activity in preschool age, the importance of play in the upbringing and development of children, as well as the features of the development and use of educational games in kindergarten.

Keywords: preschool age, upbringing, development, play activity, didactic game, didactic game structure.

Кіріспе. Бүгінгі таңда мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оларды дамыту мәселесіне көптеп көңіл бөлінуде. Аталмыш мәселені шешуге бағытталған түрлі технологиялар, әдістер мен тәсілдер жеткілікті десек те, сол нұсқалардың тиістісін таңдау бала тәрбиесімен айналысып отырған адамдар үшін қиындықтар туғызады. Алайда, психолог мамандарымыз осы тұста бала өміріндегі ойынның алатын орны ерекше екендігін және оны асыра бағалаудың мүмкін еместігін бірауыздан ескертуде. Ойын баланың жеке басының қалыптасуы мен даму кезеңінде, оның өзін-өзі тануы мен әлеуметтенуінде шешуші рөл атқаратын бірден бір әрекет [1].

Баланың өміріндегі ойынның маңызы өте зор. Ойын арқылы нәресте әлемді таниды, онымен қарым-қатынас жасауды үйренеді, жақындарымен, кейінірек құрдастарымен және басқа ересектермен байланыста болады, шағын топтарда (командада) жұмыс істеуге бейімделеді, қиял мен тапқырлық танытады, логикалық ойларын дамыта отырып, ойлау процесін белсендіреді.

Авторлар ұсынатын негізгі қағида бұл - «Ойнау арқылы үйрену». Сондықтан, балаларға олардың балабақшадағы, мектептегі, ересек өмірлеріндегі қажет деп табылатын дағдыларын қалыптастыруда ойын әрекетін пайдаланудың маңызы зор. Өйткені бала ойын арқылы өзінің болашағына көз жүгіртіп, қиял әлеміне енеді, өзіне тән ерекшелігін таныта түседі, шығармашылық қабілеттерін жетілдіреді. Яғни, ойын барысында бала өзінің дамуына және ойыннан алған әсері арқылы қанағаттану сезіміне ие болуға қажеттінің бәрін ала алады. Сол себепті балалардың өмірі мен іс-әрекетін ұйымдастырудың бір түрі ретінде ойынды жан-жақты қарастырамыз. Ойын барысында бала:

- сөйлеу дағдылары мен танымдық процестердің дамуын жеделдететін ұсақ моториканы (ұсақ заттармен ойнау, сурет салу, мүсіндеу, басқатырғыштар) дамытады;
- қиялды дамытады (ата-аналарды, ойыншықтарды тарту, нақты өмірден қандай да бір рөлді қолдану немесе таныс көркем шығармалар бойынша рөлдерді ойнау);
- әртүрлі әлеуметтік жағдайларға бейімделеді (дүкен, емхана, балабақша және т. б.);
- физикалық тұрғыдан дамиды (ойын алаңында немесе бөлмеде әртүрлі атрибуттары бар қимылды ойындар);
- жағымды эмоцияларды, адамгершілік қасиеттерді қалыптастырады (ойынға қанағаттану, төзімділік, эмпатия, ойыншықтармен бөлісуге, көмек көрсетуге және т.б.).

Демек, ата-аналар мен мектепке дейінгі ұйым тәрбиешілерінің міндеті - ойын кеңістігін дұрыс ұйымдастыру, балаға қиялын шыңдауға мүмкіндік беру, сонымен қатар

ойын арқылы мінез-құлықтың негізгі нормалары мен ережелерін түсіндіре отырып, оның белсенділігін дұрыс бағытқа бұру. Баланың бастамаларын қолдап, олар ұсынған іс-әрекеттерді орындауға қатысу аса маңызды. Өйткені ол өзін қоғам мен отбасының бір бөлігі ретінде санап, өзінің олар үшін қажет екенін сезінеді, олармен қажетті қарым-қатынасты орнатады.

Сондай-ақ, ойынды бала жас ерекшелігін ескере отырып және оның кезеңдерін ақылға қонымды дәйектілігімен таңдау керек екеніндігін де атай кеткен дұрыс. Яғни, жеңілден күрделіге қарай қағидасына сүйене отырып, ойын тапсырмаларын жүйелеу негізінде біртіндеп қиындату элементтерін енгізіп отырған дұрыс.

Негізгі бөлім. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сәйкес балабақшадағы балаларда салауатты өмір салтының негіздері, қауіпсіз өмір сүру дағдылары, қозғалыс, бейімделу, коммуникативтік, әлеуметтік-эмоционалдық, когнитивтік дағдылар, өзіне, отбасына, құрдастарына, қоршаған әлемге ізгілікпен қарау, тәрбиеленушілердің қарым-қатынас мәдениеті, ұлттық бірегейліктің, азаматтықтың, патриотизмнің негіздері қалыптастырылады [2, б б.].

Осыған байланысты және Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасының мазмұнына, әр түрлі жас ерекшеліктік топтарында ойындарды ұйымдастыру және басшылық ету әдістемесі бойынша әдістемелік ұсынымдарға [3-4] сәйкес біз дидактикалық ойындарды құрастырдық және жүйеледік.

Біз өз зерттеулеріміздің нәтижелерін үш, төрт және бес жастан жоғары балаларға арналған «Дамытушы ойындар жинағы», «Игровой и развивающий материал» жинақтарына топтастырдық. Жоғарыда айтылғандай, жинақтарға дидактикалық, қимылды, аз қимылды ойындар енгізілді. Олар тәрбиешілерге ұйымдастырылған іс-әрекетін және басқа да режимдік сәттерде ойын әрекеттерін жоспарлауға және өткізуге көмектеседі [5-7].

«Дамытушы ойындар жинақтарында» ойындар мазмұнына қарай дамытушы ойындар, сөздік ойындар, саусақ ойындары, үстел-үсті ойындары, желілі-рөлді ойындар және қимылды ойындар деп топтастырылды. Ал, «Игровой и развивающий материал» жинақтарында ойындарды дамыту бағыттары бойынша топтастырдық:

- «Сөйлеуді дамытуға ықпал ететін дидактикалық ойындар»;
- «Көркем әдебиет туындыларын таныстыруға және бекітуге бағытталған дидактикалық ойындар»;
- «Сыртқы әлеммен танысуға бағытталған дидактикалық ойындар»;
- «Математикалық негіздерін қалыптастыруға бағытталған дидактикалық ойындар»;
- «Конструктор бөлшектерінен құрастыруға қызығушылықты дамытуға бағытталған дидактикалық ойындар»;
- «Жаратылыстану ғылымдары бойынша білімді дамытуға, табиғатты аялауға, қорғауға бағытталған дидактикалық ойындар»;
- «Қимылды және аз қимылды ойындар».

Дидактикалық ойынның құрылымы негізгі және қосымша компоненттерді құрайды. Негізгі компоненттерге мыналар жатады: дидактикалық тапсырма, ойын әрекеттері, ойын ережелері, нәтиже және дидактикалық материал. Қосымша компоненттерге сюжет және рөлдер кіреді [8, 15 б.].

Аталған құралдардағы әр бір ойын арқылы балалардың сөздік қоры кеңейіп, байланыстырып сөйлеу қабілеті дамып, ауызша сөйлеу машығын игереді, таным белсенділіктері қалыптаса түсіп, ақыл-ойы өсіп жетіледі, адамгершілік қасиеттерін бойына сіңіреді. Құрастырылған ойындарда педагог үшін алға қойған мақсаттар, дидактикалық материалдар мен оқу ресурстары көрсетілген, ойын барысы сипатталған, шамамен сөздер, сөйлемдер, сөз тіркестері және ойын нұсқалары берілген. Мысалы: 4-5 жасар балаларға арналған «Ұқсас суретті тап» ойыны.

Мақсаты. Балалардың пішіндер туралы ұғымдарын кеңейту. Тілдерін дамыту, байланыстырып сөйлеу дағдыларын жетілдіру.

Қажетті құралдар: шырша, жапырақ, доп, т.б. тақырыпқа сай суреттер.

Ойын барысы: Тәрбиешінің алдында бірнеше жұп суреттер болады. Олар: екі шырша, екі қайық, екі жапырақ т.с.с. Осы суреттердің бірнешеуін тақтаға іліп, осыған ұқсас геометриялық пішіндерді қораптан таңдап алып салыстырып, ұқсастығын, пішінін түр-түсін сипаттап әңгімелеп береді.

Ойынның басқа нұсқасы. Өртүсті заттар. Тәрбиеші балаларға белгілі бір түсті атайды. Балалар сол түске сәйкес заттың атын, оның пішінін (келесі ойында) атап беруге тиісті. Шеңбердегі отырған балалар кезекпен жауап беріп отырады. Мысалы: қызыл алма, сары балапан.

Дамытушы ойындар ұйымдастырылған іс-әрекетті қызықты етеді, мотивациялық жоспар мәселесін шешіп, баланың алған машық, дағды, білім мүддесіне қызығушылық пайда болады. Педагогикалық үрдістегі дамытушы ойындарды пайдалану білім беру қызметін қайта құруына мүмкіндік береді:

– үлкендер мен өздері ұйымдастырған, балалардың бастапқы сабағынан таным ойын қызметіне ауысуына;

– ересектермен бірге ойында жақсы қарым-қатынастағы эмоциялар, қызық ойын тапсырмаларын орындауына, көрнекті, ойын құралдарын бейнелілікпен безендірілуіне;

– ереже бойынша ойындар балалардың да, ересектердің де, көңілін қалдырмайды және шығармашылық мүмкіндіктерге күш береді.

Ұсынылған материал педагогті ойынның жаңа нұсқаларын таңдауда, жаңа мәтіндер мен ұсыныстар жасауда, атрибуттарды таңдауда шектемейді. Балалардың алған білімдерін, дағдылары мен біліктерін қалыптастыру, бекіту және жалпылау үшін ойынды сауатты пайдалану көбінесе тәрбиешінің шығармашылық қабілеті мен педагогикалық шеберлігіне байланысты болады. Егер ол мектеп жасына дейінгі балалардың жеке ерекшеліктерін ескерсе, қызығушылықты сақтай білуді және ойындарды мазмұны бойынша дұрыс топтастыруды білсе, онда ойын материалын бағдарламалық талаптарды орындау және күтілетін нәтижелерге қол жеткізу үшін шебер қолдана алады.

Режимдік сәттер барысында балалар өздерінің шығармашылық қабілеттерін көрсете алатын, өздерінің қызығушылықтары бойынша ойындарды таңдай алатын, балалардың шамадан тыс шаршамауына жол бермейтін еркін ойын әрекеттері болуы керек екенін есте ұстаған жөн.

Ойын барысында пайдаланатын дидактикалық материал мен оқу ресурстарын таңдауға тәрбиеші аса назар аударуы керек. Слайдтар, плакаттар, ойыншықтар мен тақырыптық суреттер қауіпсіз және эстетикалық көрініске ие болуы керек, 3-6 жас аралығындағы балалардың қабылдауы мен түсінуіне қол жетімді болуы тиіс. Айта кететін тағы бір жайт, бірқатар ойындарды барысын сәл жеңілдету немесе қиындату арқылы балабақшаның барлық топтарында қолдануға болады. Балалар өздерінің қабылдауына қол жетімді кез-келген ойын әрекетіне қуана жауап береді.

Ойын барысында тәрбиеші балалардың ұйымдастырылуына назар аударады, командалардағы және жұптардағы міндеттерді бөледі, әр ойынның соңында қорытындылайды. Педагог ойын ережелерін сақтауға, құрдастарының жауаптарын тыңдауға және толықтыруға, шығармашылық қабілеттерін көрсетуге, жалпы нәтижеге жетуге үйретеді. Сонымен, ойын әрекеттерін бірлесіп орындау ұжымды біріктіруге, топ ішінде қолайлы психологиялық климатты орнатуға, коммуникативті дағдыларды, танымдық процестерді дамытуға, балаларды жұпта, топта жұмыс істеуге баулиды. Мысалы: 4-5 жасар балаларға арналған «Қай жануар неге бейім?» ойыны.

Мақсаты. Балаларды жануарлардың табиғат аясындағы өмірге бейімделу ерекшеліктерімен таныстыру.

Қажетті құралдар: жануарлар суреті.

Ойын барысы: Балалар сурет бөлшектерінің қай жануарға тиесілі екенін анықтайды да, карточка бөлшектерін біріктіреді (бүркіттің тұмсығы, бүркіттің тырнақтары, құндыздың құйрығы, құндыздың тістері және т. б.). Суреттер бойынша балалар жануарлардың дене мүшелерінің қайсысы неге бейімделгенін айтады. Карточканың екінші жағынан балалар әр

жануардың толық екі бейнесін табады. Егер жұптар дұрыс құрастырылса, бейне сәйкес келеді.

Тәрбиеші барлық жануарларды көрсетіп, атайды және дене мүшелерінің қай бөлігі неге бейімделгенін, табиғатта тіршілік ету үшін неге көмегі тиетінін әңгімелейді. Ойынға қатысушылар 2 топқа бөлінеді. Әр топ жануардың жарты бөлігінің суретін алады. Олар екінші бөлікті табуы тиіс. Оны тауып құрастырғаннан кейін ғана карточканың екінші бетіндегі жануардың толық бейнесіне қарауға болады.

Жинақтарда толеранттылықты дамытуға, патриоттық сезімдерді қалыптастыруға, ұлттық мәдениетке баулуға ықпал ететін қазақтың ұлттық ойындары мен әлем халықтарының ойындары кеңінен ұсынылған. Мысалы: 5-6 жасар балаларға арналған «Алақан соқпақ» ойыны.

Мақсаты. Балаларды шыдамды, сабырлы қалыпта берілген белгіні тыңдауға, тез жүгіруге, түсетерін, көлемін ажырата білуге баулу.

Қажетті құралдар: сүлгі.

Ойын барысы: Ойынға қатысушылар үйге, не бір оңаша жерге жиналады да, дөңгелене отырады. Орталарынан бір бастаушы белгілейді. Оған сүлгі беріледі. Бастаушы шеңбер ішін айналып жүріп, біреуге «Алақаныңды тос!» – дейді. Ол тосады. Сол кезде, бастаушы оның алақанына ширатылған сүлгіні тигізеді де, тез тартып алады: «Сүлгі қайда?» – деп сұрайды. Сонда әлгі ойыншы «Анада», – деп біреудің атын атайды.

Аты аталған ойыншы орнынан тұрады да, алақанын тосады. Бастаушы оның да алақанына сүлгіні тигізіп: «Сүлгі қайда?» – деп сұрайды. Әлгі ойыншы бір ауыз өлең айтады. Сонан соң: «Сүлгі анада» – деп, екінші біреуді көрсетеді. Ойын осы ретпен жалғаса береді. Жақсы өлең айтып, ән салғандарға ұпай жазылады. Кім көп ұпай жинаса, сол жеңімпаз аталады.

Қорытынды. Осылайша, ойында баланың жеке қасиеттері қалыптасады, ойынның көмегімен ол қарым-қатынасты, өз қабілеттерін көрсете білуді үйренеді, сәттілікке ұмтыла бастайды, өз бетінше білім алады және шешім таба алады. Сонымен қатар, бала кезінде әртүрлі ойындар ойнаған бала өзіне сенімді, оның қиялы мен қызығушылығы және белгілі бір ережелерді ұстану қабілеті жақсы дамыған болып келеді.

Әдебиеттер

1. Казахбаева Г.И., Момбиева Г.А., Акимбаев А.А. Мектепке дейінгі жастағы балалардың психикалық дамуына ойын іс-әрекетінің ықпалы //Педагогика және психология. – 2019, № 2(39). – 64-70 бб.
2. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығына 1-қосымша.
3. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасы. Қазақстан Республикасының Оқу-ағарту министрі 2022 жылғы 14 қазандағы № 422 бұйрығына қосымша.
4. Түрлі жас топтарында ойындарды ұйымдастыру және басшылық ету әдістемесі бойынша әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Балаларды ерте дамыту институты, 2022. - 40 б.
2. Атыманова К.Ж., Каримова Ж.К. Дамытушы ойындар жинағы. 3-4 жас. – Шымкент: Shuǵylakitap, 2019.
3. Атыманова К.Ж., Каримова Ж.К. Дамытушы ойындар жинағы. 4-5 жас. – Шымкент: Shuǵylakitap, 2020.
4. Атыманова К.Ж., Каримова Ж.К. Дамытушы ойындар жинағы. 5-6 жас. – Шымкент: Shuǵylakitap, 2020.
5. Стыбаева А.Ш., Мадалиева С.Л. Игровой и развивающий материал. Сборник игр для детей 3-4 лет. - Шымкент: Shuǵylakitap, 2020, 90 с.
6. Стыбаева А.Ш., Мадалиева С.Л. Игровой и развивающий материал. Сборник игр для детей 4-5 лет. - Шымкент: Shuǵylakitap, 2020, 92 с.
7. Стыбаева А.Ш., Мадалиева С.Л. Игровой и развивающий материал. Сборник игр для детей 5-6 лет. - Шымкент: Shuǵylakitap, 2021, 92 с.
8. Давидчук А.Н. Дидактическая игра - средство развития дошкольников 3-7 лет. Методическое пособие - М.: Сфера, 2015. - 798 с.

КРЕАТИВТІЛІК СТУДЕНТТЕРДЕ СТРЕССТІ ЖЕҢУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Садыкова Н.М., Ленес Д.А.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада студенттердің шығармашылық ойлау арқылы стресті жеңу мәселесі қарастырылған. Студенттік шақта біз ата-анадан тәуелсіз өмірге тап боламыз. Мақала шығармашылық пен стресске төзімділіктің теориялық негіздерін, сондай-ақ олардың арасындағы байланысты зерттеуге арналған. Мақалада шығармашылықтың ерекшеліктері және стресске төзімділіктің мәні қарастырылады. Стресске төзімділікті арттыру факторы ретінде шығармашылықты дамытуға басты назар аударылады.

Кілт сөздер: креативтілік, стресс, студент, шығармашылық ойлау, шығармашылық, стресске төзімділік.

В статье рассматривается проблема преодоления студентами стресса посредством творческого мышления. Исследуются теоретические основы креативности и стрессоустойчивости, а также взаимосвязь между ними. Изучены особенности творчества и его влияние на уровень стрессоустойчивости. Основное внимание уделяется развитию креативности как фактору повышения стрессоустойчивости.

Ключевые слова: креативность, стресс, студент, творческое мышление, креативность, стрессоустойчивость.

through creative thinking. During the student period, we are faced with a life independent of parents. The article explores the theoretical foundations of creativity and stress resistance, as well as the relationship between them. The article discusses the features of creativity and the importance of stress resistance. The main attention is paid to the development of creativity as a factor in increasing stress resistance.

Keywords: creativity, stress, student, creative thinking, stress tolerance.

Қазіргі адамның өміріндегі қиын жағдайлардың саны айтарлықтай өсті. Әлеуметтік және экономикалық сілкіністер кезеңі, бұрынғы өмір салтының бұзылуы адамдардың өмірінде бұрын кездеспеген көптеген шешілмейтін мәселелердің туындауына себеп болды.

Студенттер әсіресе созылмалы стресске бейім. Студенттік өмірдегі күйзелістердің ішінде оқу алдындағы үрей мен қорқыныш, үлкен оқу жүктемесі, студенттік топтағы қарым-қатынастар және интимдік қарым-қатынастар ерекше атап өтіледі. Жоғары курс студенттері үшін стресс факторларына жұмысқа орналасу, одан әрі қаржылық тәуелсіздік перспективалары кіреді. Әрбір дерлік адам өмірдің мәнін бұзатын, оның субъективті түрде басынан өткерген қиын жағдайларға тап болады. Мұндай жағдайлар адамның қоршаған әлемді қабылдауың да, ондағы өз орнын қабылдауды да өзгертеді. Қазіргі заманда стресс жағдайлары жиі балаларда да, жасөспірімдерде де, ересектерде де кездеседі. Стресс сезіп көрмеген адам бұл өмірде жоқ деп айтсақта болады.

Стресті жеңудің факторы ретінде креативтілікті алсақ болады. Қазіргі уақытта шығармашылық мағынасының біртұтас және нақты анықталған анықтамасының жоқтығына байланысты шығармашылықтың көптеген тәсілдері, бағыттары мен теориялары бар. Шығармашылық стереотиптік ойлауға толық қарама-қарсылық ретінде қарастырылады, ол қарапайым идеялар мен нәрселерге қызықсыз, таныс көзқарастан алшақтатады және түпнұсқа шешімдерді тудырады.

Қазіргі психологияда шығармашылық мәселесін зерттеуге шетелдік және ресейлік зерттеушілердің еңбектері арналған: Д.Гилфорд, Э.П. Торренс, С.А. Медник, Р.Дильтс, К.Роджерс, В.Н. Дружинин, В.С. Юркевич, А.М. Матюшкина, Я.А. Пономарев, А.Н.Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Д.Б. Богоявленская, Т.А. Барышева, Л.С. Выготский, Б.М. Теплов, П.Эдвардс және т.б [1].

Шығармашылық іс-әрекет, Л.С.Выготский бойынша, қиялмен байланысы бар. Қиялдың шығармашылық іс-әрекетінің тиімділігі субъектінің бұрынғы тәжірибесінің байлығы мен алуан түрлілігімен анықталады. Бұл шығармашылықтың әртүрлі вариациядағы көрінісін анықтайтын адамға әлеуметтік ортаға әсер ететін факторлардың өте маңызды екенін білдіреді. Выготский адамның қиялы әлеуметтік тәжірибеге байланысты деп есептейді.

Креативтіліктің қазіргі зерттеушілері Т. Барышева мен Ю. Жигалова жүйелі білім ретінде шығармашылық құрылымының моделін жасады, ол жеті симптомдық кешендерді қамтиды: мотивациялық, эмоционалдық, интеллектуалдық, эстетикалық, экзистенциалды, коммуникативті, құзыретті. Олар шығармашылықты адам өмірінің барлық салаларындағы өзгерістерде көрінетін анықтаушы ретінде анықтайды. Мысалы, белсенділікте, қарым-қатынаста, ойлауда, өзін-өзі тануда т.б. Авторлардың пікірінше, шығармашылық процесс және нәтиже ретінде әрекет етеді [2].

В.Н. Дружинин шығармашылықты адам әрекетіндегі өнімді қайта құруларға ықпал ететін психиканың интегративті сапасы ретінде анықтайды. Шығармашылық ситуациялық сипатқа ие, оның дамуына сыртқы орта ықпал ету керек дейді.

Н. Марш, Ф. Верной, С. Берт интеллект аспектілерінің бірі ретінде шығармашылықты, Д.Б. Богоявленская интеллектуалдық белсенділік туралы айтады. А. Маслоу бұл терминді жеке тұлғаның шығармашылық бағыттылығы деп түсінеді. Т.В. Корнилова креативтілікті шығармашылық ойлаудың құрамдас бөлігі деп санайды (Корнилова, 2010). Н.Ф. Вишнякова: «Шығармашылық - бұл жеке тұлғаның жеке және интеллектуалдық қабілеттерінің синтезі, ол проблемаларды өз бетінше көрсетуге, типтік емес идеялардың үлкен көлемін құруға және насихаттауға және өзгеше шешуге ықпал етеді».

Студенттерге креативтілік қабілеті өте қажет. Ол стрестті жеңуге, оны оңай өтуге және стресске бейімділікті арттыру үшін өте қажет қасиет.

Дәстүрлі білім беру жүйесі ақпаратты есте сақтау мен фактілерді жинақтауға негізделгендіктен жеке тұлғаның шығармашылық қабілетін дамыта бермейді. Көбінесе күнделікті өмірде жеке тұлғаның шығармашылық қасиеттерінің төмендеуі байқалады. Сондықтан шығармашылықты дамыту тек арнайы ұйымдастырылған ортада ғана мүмкін болады, оқу процесіне шығармашылық ойлауды, шығармашылықты дамытуға және болашақта шығармашылық қабілеттерді пайдалануға мүмкіндік беретін арнайы тапсырмаларды енгізу қажет.

Әр студенттің шығармашылық қабілетінің дамуы индивидуалды болып келеді. Бастапқыда шығармашылыққа бейімділік әр адамға тән деп саналады. Бірақ ол өскен, білім алған, тәрбиеленген ортаның әсері, көптеген тыйымдардың, әлеуметтік заңдылықтардың болуы шығармашылық қабілеттердің тежелуіне ықпал етеді. Сондықтан, әркімге шығармашылықты дамытуға оң серпін беру керек, адамды психологиялық «қысқыштардан» «босату» керек.

Шығармашылық тұлғалық қасиет ретінде төзімділік құрылымында адамның психикалық денсаулығын сақтауға мүмкіндік беретін ресурс, өміршеңдік қоры болып табылады. Ол қоршаған ортаның әсеріне қарсы тұруға, айналадағы шындыққа шығармашылық көзқарасқа және жасалған күш-жігердің саналылығы мен мақсаттылығына ықпал етеді.

Шығармашылық ойлауды дамыту - бұл ақыл-ой операцияларын қалыптастыру және жетілдіру: талдау, синтез, салыстыру және жалпылау, жіктеу, жоспарлау, абстракциялау және ойлаудың сыншылық, терендік, икемділік, кеңдік, жылдамдық, өзгермелілік, сондай-ақ ойлау ерекшеліктерін меңгеру, қиялын дамыту және әртүрлі мазмұндағы білімдерді меңгерумен сипатталады.

Ойлаудың жылдамдығын, икемділігін, өзіндік ерекшелігі мен дәлдігін дамытуға мүмкіндік беретін арнайы тапсырмаларды таңдаумен қатар, мұғалім шығармашылық белсенділікті ынталандыру және дамыту үшін бірқатар дәлелденген жалпы әдістерді қолдана алады:

- 1) қолайлы атмосфераны қамтамасыз ету;
- 2) білім беру ортасын алуан түрлі жаңа объектілермен байыту;
- 3) студенттің танымдық белсенділігін ынталандыру;
- 4) «мұғалім – студент» өзара әрекетінің шығармашылық сипаты, шығармашылық мінез-құлыққа еліктеу үшін жағдай жасау.

Сондай-ақ университет немесе мектеп мұғалімі өз арсеналына арнайы шығармашылық технологияларды енгізуі қажет.

Шығармашылық технологиялар – адам өмірінің барлық салаларында оперативті, тактикалық және стратегиялық мақсаттар контекстіндегі психикалық әрекеттің саналы, мақсатты, бақыланатын және тиімді процесі ретінде шығармашылық әрекетті дамытуға ықпал ететін әдістер жүйесі, оның ықтимал болжамы шығармашылық өнім болып табылады [4, б. 146].

Креативтілігі жоғары студенттер стрессті шешудің тиімді, әрі оңай жолдарын іздейді. Олар ешқандай шекараны қабылдамайды, яғни оларда шектеу жоқ. Шығармашылықты дамыту үшін ерекше психологиялық көзқарас қажет. Егер адам өзін сәтсіз деп санаса, ол жаңа идеялардың генераторы бола алмайды. Қорқыныш, күмән және теріс санадан тыс көзқарастар шығармашылықты басады. Кейбіреулер үшін бұл ақымақ болып көрінуден қорқу, басқалары үшін бұл өзіне күмәндану немесе сыннан қорқу. Мұндай ойлардың ең көп тараған көзі - біздің сеніміміз, олардың көпшілігі балалық шақта қалыптасады. Солардың кесірінен біз кез келген оқиғаны теріс мағынада түсіндіре бастаймыз.

Шығармашылық-құнды білім беру технологиялары кәсіптік білім берудің бастапқы және негізгі жағдайын өзгерту тәсілі болып табылады, өйткені оқыту мәселесіне шығармашылық көзқарас дайын дидактикалық тапсырмаларды шешуді емес, идеяларды және жобаларды тудыру, шығармашылықпен тұжырымдау және дамытуды қамтиды.

Оқу-тәрбие процесінде шығармашылықты дамыту студент пен мұғалімнің серіктестігімен мүмкін болады. Студент жобаны құрастыру негізінде өзіне қажетті ақпаратты таңдауға, оның қажеттілігін анықтауға құқылы. Бұл жағдайда мұғалім оған тек көмектесуі керек. Шығармашылық оқыту технологиясымен дәстүрлі түсінікті білім берудің негізгі шарты – игерілетін дайын, жүйеленген білімнің болуы.

Осылайша, студенттердегі стрессті жеңуге немесе оны қолға алуға креативтіліктің рөлі зор екенін түсіндік. Креативтілік күнделікті өмірдегі стрессті ғана емес, қарым-қатынастағы, жеке өмірдегі, жұмыстағы немесе оқу процессіндегі стрессті шешуге көмектеседі. Стресс кезіндегі жеке тұлғаның шығармашылық әлеуеті – бұл мүмкіндік, өмірлік маңызды қайнар түрі, өз әлеуетін жүзеге асыру құралы, өмірлік мәселелерді шешуге, мақсатқа жетуге көмектесетін әрекеттердің ресурсы болып табылады.

Әдебиеттер

1. Мороз, В. В. Развитие креативности студентов : монография / В. В. Мороз. – Оренбург : ОГУ, 2011. – 183 с.
2. Вяткина,, И.В. Основные направления формирования творческой компетентности студентов в современном техническом вузе / И.В.Вяткина // Вестник казан. технол. ун-та, – 2008 – No 1. – С. 170 – 174.
3. Тырина, Л. Д., & Редина, Е. А. (2021). КРЕАТИВНОСТЬ КАК ФАКТОР СОВЛАДАНИЯ СО СТРЕССОМ. International Journal of Medicine and Psychology, 4(2), 88-91.
4. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности; 2009
5. Бегалиева С. Б. О креативности как об устойчивой характеристике личности. Педагогические науки No1, 2015

МАМАНДЫҚ ТАҢДАУДАҒЫ КӨМЕКШІ ЖОЛДАР

Асылхан А.Б., Тоқсанбаева Н.Қ.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада біз кәсіби түрде өзімізді тануға жоспар құруды және соңында саналы түрде мамандық таңдаудың нұсқаларын талдаймыз.

Кілт сөздер: мамандық, жасөспірімдер, мотив, мақсат, міндет.

В статье разобраны варианты составления плана профессионального самоопределения и грамотного выбора профессии.

Ключевые слова: профессия, подростки, мотив, цель, задачи.

In this article, we will analyze the options for drawing up a plan for professional self-determination and a competent choice of profession.

Keywords: profession, teenagers, motive, goal, tasks.

Мамандық таңдау- адам өміріндегі ең маңызды таңдаулардың бірі. Себебі бұл таңдау адамның ересек өмірінің көрінісін береді. Мамандық таңдауда адамның миына түрлі сұрақтар келеді. Мысалы, «Болашақта ләззат ала алатындай және жалақысы жоғары болатындай қандай мамандықты таңдауға болады?» «Болашақта сұранысқа ие болатын адам болу үшін қандай мамандықты таңдауға болады?» деген сияқты сұрақтар пайда болады. Бұл сұрақтарға жауап беру жасөспірім үшін өте қиын, себебі ол әлі кәсіптік саламен таныс емес және жұмыс істеп көрген емес. Адамдардың көбісі осы жасөспірімдік шақта жасалған таңдау арқылы жолын жалғастырады, тек шамалы бөлігі ғана ересек бола тұрып саласын өзгертуі мүмкін. Ересек шақта саланы ауыстыру жасөспірімдік шаққа қарағанда әлдеқайда қиын.

Мамандық таңдау психологиялық тұрғыдан екі жақты көрініс береді: бір жағынан кім таңдап тұрғаны (таңдау субъекті), екінші жағынан не таңдап тұрғаны (таңдау объектісі). Бұл жалғасуы сыртқы факторлардан және таңдау субъектісінің жеке қасиеттерінің ерекшелігіне тәуелді, бірнеше сатыдан тұратын процесс.

Мамандық таңдауға өмірінің шешуші сәттері ретінде қарау да, таңдау субъектісі үшін беленді болуға және оның өмірге деген талпынысын күшейтуге көмектеседі.

Бір мамандықтар адамнан күшті жіне икемділікті, ал екіншілері ақыл мен ұқыптылықты, үшіншілері ашықтық пен сабырлықты талап етеді. Бұл үлкен мамандықтар әлемін тану үшін оларды мамандар түрлі типтер мен класстарға бөлген болатын.

Еңбек пәні бойынша Е.А.Климов 5 түрлі кәсіби әрекетті бөліп көрсетеді.

Бірінші кәсіби әрекет түріне адамдарды жатқызады. Сол себепті оған «адам-адам» деген атау берген. Бұл мамандық жұмысшысына деген талаптар өте көп. Ол кәсіби қарым-қатынасты құра алуы және қолдай алуы керек, адамдардың хәлін түсіне алу керек, басқа адамдарға әсер ете алуы керек, жылышырайлылық пен сабырлық және шыдамдылық таныта алуы керек.

Екінші түрі, «техник-адам». Бұл мамандықтар, монтаж жасаумен және техникалық құрылғыларды жинау, жөндеумен байланысты. Бұл мамандық түрі адамнан сырттай бейнені көре алу қабілетін, кеңістіктік елестете алуды, жақсы қозғалғыш қабілеттерді және икемділікті талап етеді.

Үшінші түрі, «адам-белгі жүйесі» - бұл түрлі тексттер, сандар, формулалар, кестелер, карталар, схемалармен байланысты мамандықтарды қамтиды. Бұл түрдегі мамандықтар, адамнан тұрақтылықты, шет ойлануды, ұзақ және берік назарды талап етеді.

Төртінші түрі – «адам өнер бейнесі» - бұл мамандықтар өнер туындыларын құрумен, моделдеумен, қосумен, эскиз бойынша түрлі бұйымдарды дайындаумен байланысты. Бұл түр адамнан шығармашылық талғамды, жоғары эстетикалық сезімді, бай әрі жарық елестетуді талап етеді.

Соңғы түрі, «табиғат-адам», бұл тірі және тірі емес табиғатты зерттеумен, жануарлар мен өсімдіктерге деген қамқорлықпен, оларды емдеумен байланысты мамандықтарға жатады. Бұл мамандықтар тобы адамнан жақсы байқампаздықты, нәтиженің белгісіздігін біле тұра әрекет ете алу қабілетін, жағдайға байланысты мақсаттарды ауыстыра алуды, жайлылықтың тапшылығына деген төзімділікті талап етеді [1].

Мамандық таңдау жайында Е.А. Климов кәсіби таңдауды анықтайтын сегіз негізгі фактордарды бөліп көрсетеді:

1. Үйдің үлкендерінің позициясы;
2. Қатарластарының позициясы;
3. Педагогикалық коллектив позициясы;

4. Жеке кәсіби және өмірлік жоспары;
5. Қабілеттері және оларды көрсете алуы;
6. Қоршаған ортаның мойындауын күту;
7. Белгілі бір сала жайында хабардар болу;
8. Бейімділік.

Көптеген мотивтер арасында дұрыс жолды таба алу үшін, оларды ішкі және сыртқы деп бөліп қарастырсақ болады. Көптеген авторлардың зерттеулері бойынша, ең эффективтісі деп, еңбекпен және нәтижемен қанағаттану ішкі мотивінің оң сыртқы мотивациямен бірігуі болып табылады [2].

Мектеп оқушысы, студент немесе ересек адам үшін болашақ мамандығын саналы түрде таңдауға профориентация көмектеседі.

Профориентация деген не?

Профориентация бұл- адамдарға мамандық таңдауда бағдар беретін түрлі әдістердің кешені. Ол тек тесттермен шектелмейді. Кәсіптік бағдар беру кешені кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруға көмектесетін бірнеше қадамдарды қамтиды.

Мамандық таңдаудың алтын ережелері:

1. Мамандық таңдау уақытты талап етеді.
2. Тәуелсіз және саналы шешім көбінесе кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруға және табысқа әкеледі.

3. Жұмысымен адамдарға пайдасын тигізетін мамандық өкілдері бақыттырақ.

Мамандықты қалай таңдауға болады? Кәсіптік бағдар берудің 3 негізгі кезеңі:

1. Өзіңді тану. Бірінші кезеңде сіз өзіңіздің қызығушылықтарыңыз бен мүмкіндіктеріңізді түсінуіңіз керек. Ол үшін кәсіптік бағдар беру бойынша тестілеуден өтіп, психологтан (кәсіби ориентолог) кеңес алуға болады. Мамандық таңдаудағы дәлелді сынақтар адамның жеке ерекшеліктерін, қызығушылықтарын, қабілеттерін объективті бағалауға және қазіргі еңбек нарығындағы мыңдаған мамандықтармен сәйкестендіруге көмектеседі. Психолог-кәсіби кеңесші олардың ең маңыздысын анықтауға көмектеседі және білім алу үшін қолайлы, колледж, университеттерді немесе курстарды ұсынады.

2. Мамандықтар мен білім туралы біліңіз. Мамандықтардың жалпы тізімі қалыптасқан екінші кезеңде кәсіп пен мамандандырылған білім туралы бәрін білу қажет. Ол үшін интернеттегі тізімнен әрбір мамандық туралы ақпаратты тауып, таңдаған салада жұмыс істейтін мамандар туралы бейнероликті көріп, мүмкіндігінше мамандық өкілдерімен жеке сөйлесу керек. Университеттер мен колледждер туралы ақпаратты интернеттен де алуға болады, бірақ ең жақсысы өзіңізге ұнайтын университеттердің білім көрмелері мен ашық есік күндеріне бару.

3. Бағыңызды кәсіпте сынап көріңіз. Зерттеу жұмыстары жүргізілгеннен кейін тізімдегі мамандықтардың саны қысқарып, соңында бір-екі ең ұнамды мамандықтар қалады. Үшінші және ең қиын кезеңде мамандықтарды тәжірибеде сынап көру ұсынылады. Ол үшін мамандандырылған компанияны тауып, жұмысқа орналасу немесе тағылымдамадан өту қажет. Бұл жасөспірімдер үшін қиын болуы мүмкін. Егер бұл нұсқа болмаса, қарапайым қолайлы түрлерін өтуге болады: профлагерьге саяхат, мамандандырылған тренингтер, ішкі «ас үйді» елестету және өз мамандығыңызды сынап көру үшін таңдалған компанияларға экскурсиялар [3].

Профориентация, таңдауды саналы ғана емес, объективті түрде де жасауға көмектеседі. Жасөспірім немесе ересек адам барлық 3 кезеңнен өткеннен кейін мамандықтарға бейімділігін нақты анықтап, кәсіби даму бағытын таңдай алады.

Сіздің міндетіңіз мамандық таңдауда:

- Сіз үшін қызықты әрі ұнайтын;
- Сіздің қабілеттеріңізге сай келетін;
- Еңбек нарығында сұранысқа ие;

Бұл үш пунктті саналы түрде орындау арқылы сіз ойыңыздағы түрлі сұрақтарға жауап тауып, олардың жүзеге асуына әрекет ете бастайсыз.

Әдебиеттер

1. Калиева Н.А. Выбор профессии. - //Республиканский педагогический журнал, №6-2009, 41-44б.
2. Намазбаева Ж.И., Лавриненко Н.С. Мотив профессионального выбора. -Педагогика и психология, №1-2012 жыл, 115-118б.
3. Еркимбаева А.А. Выбор профессии. - // Вестник Жезказганского университета им. О.Байконурова, №1-2013 жыл, 91-93б.

МЕКТЕП БІТІРУШІЛЕРГЕ МАМАНДЫҚ ТАҢДАУДА КӘСІПТІК БАҒДАР БЕРЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІҢ ТИІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

*Койшыман Г., Нареге Г., Жубаназарова Н.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
М.Дулатов атындағы 136 мектеп-гимназиясы
Алматы, Қазақстан*

Осы мақала кәсіптік бағдар беру жүйесінің жалпы мақсаты мектеп бітірушілерді жеке мүдделері мен әлеуметтік қажеттіліктеріне сәйкес келетін мамандық таңдауға және кәсіптік бағдар кезінде мектеп түлектеріне кәсіптік бағдар берудің психологиялық тәсілдерінің тиімділігін зерттейді. Ғылыми зерттеудің мақсаты мен негізгі бағыты: кәсіби позициялау процесінің теориялық негіздерін, оның психологиялық сипаттамаларын, оқушыларға кәсіби позициялау тұжырымдамасының психологиялық негіздері мен заңдылықтарын қанағаттандыру, кәсіби позициялауды бақылау, бағалау және болжау әдістерін анықтау.

Кілт сөздер: психология, мамандық таңдау, кәсіптік бағдар беру.

В данной статье рассматривается общее назначение системы профориентации помочь выпускникам школ в выборе профессии, соответствующей их личным интересам и социальным запросам, и эффективность психологических методов профориентации выпускников школ в процессе профориентации. Цель и основное направление научного исследования: определить теоретические основы процесса профессионального позиционирования, его психологические особенности, ознакомить студентов с психологическими основами и законами концепции профессионального позиционирования, определить методы контроля, оценки и прогнозирования профессионального позиционирования.

Ключевые слова: психология, выбор профессии, профориентация.

This article search the general purpose of the vocational guidance system to help school graduates to choose a profession that matches their personal interests and social needs, and the effectiveness of psychological methods of vocational guidance to school graduates during vocational guidance. The purpose and main direction of scientific research: to determine the theoretical bases of the process of professional positioning, its psychological characteristics, to satisfy students with the psychological bases and laws of the concept of professional positioning, to determine the methods of monitoring, evaluating and predicting professional positioning.

Keywords: psychology, choice of profession, career guidance.

Қазіргі заманымызға байланысты оқушыларға білім беру, сонымен қатар олардың кәсіптік бағдарын айқындау қажетті болып отыр. Өйткені, оқушы мектеп бітірісімен ол мамандық таңдап, оқу орнына түскісі келеді. Осындай жағдайда олар қаншама мамандық ішінен өзіне керегін таңдай алмай адасады [1].

Зерттеу нысаны: эксперимент Алматы қаласындағы Ахмет Байтұрсынов атындағы №139 мектеп-гимназиясының жоғарғы сынып оқушылар арасында жүргізіледі. 9 А,Ә,Б сыныптарындағы – 71 оқушы, 10 А,Ә сыныптан – 54 оқушы, 11 А,Ә сыныбынан – 57 оқушы қатысты.

9 сынып оқушыларына мамандақ таңдау бойынша қосымша ақпараттарды жинау тапсырма болған. 10 сынып оқушылар арасында Климовтың әдістемесі қолданылған. Ал 11 сынып оқушыларына арнайы авторлық психологиялық сауалнама онлайн жіберілген.

Зерттеудің жаңашылдығы: авторлық сауалнама жасалған <https://forms.gle/j6A5TzDooHw3LpBG8ж> (<https://clck.ru/33Kkii>) және сайт жасау жобасын

ары қарай құрастыру (<http://surl.li/ekpbh>) қазіргі заманға сай мамандық дұрыс таңдауға кәсіптік бағдар беретін арнайы блог жүргізу.

Зерттеудің ғылыми жұмысының тағы бір жаңалығы - мамандық таңдау процесі нақты, ішкі, психикалық белсенділік ретінде сипатталатындығында. Бұл қызметті сәтті орындау критерийлері көрсетілген.

Мектеп бітіруші оқушылардың мамандық таңдауы - олардың басты мәселесі. Оның мамандықты дұрыс таңдауы қоғамға да, өзіне үлкен пайда келтірмек. Қазіргі қоғамда жоғарғы сынып оқушыларының кәсіби іс-әрекет пен мамандық таңдауға саналы дайындығының ішкі субъективті факторын зерттеу қажеттілігі педагогика және психология ғылымдары үшін әрқашан маңызды болып табылады [2].

9 сынып оқушылары мамандық таңдау туралы ақпараттарды іздеу кезеңінде осындай дереккөздерді қарастырды:

Кәсіптік ақпараттың өте көп тараған түрлерінің бірі - өндіріске саяхат жасау, әр түрлі мамандық иелерімен кездесу және кештер өткізу, жоғары сынып оқушылары мен өндіріс ұжымдары және кәсіптік-техникалық мектептердің оқушыларымен біріккен конференциялар, кәсіптік бағдар беру университеттерін ұйымдастыру, т.б. болып табылады [3].

Мамандық таңдау барысында сынып жетекшісінің оқушыларымен түрлі оқу орындарына саяхаттар ұйымдастыруына болады. Оқушылардың үздіксіз білім алу жүйесінде әлеуметтік кәсіптік тәрбие беру ісі оң нәтижелерін көрсетуде. Сондай-ақ жоғарыда атап көрсетілген жүйені мектептерде ғана емес, кәсіптік мектептерде де іс жүзіне асыру мүмкіндігі мол [4].

Зерттеу пәні – мектептегі жоғарғы сынып оқушыларына кәсіптік бағдар беру процесінің психологиялық ерекшеліктері мен психологиялық әдістері.

11 сынып оқушылар арасында онлайн гугл формамен сауалнама whats's app арқылы жіберілген. Барлығы 57 оқушы сауалнамаға жауап беріп, оның талдау нәтижесіне қарай қазіргі заманына сай кейін «Мамандық таңдау» деген арнайы блог мен сайт құрастыру ой пайда болған. Әзірше тегін Wix.com деген платформасында сайт пен блог жобасы құрастырылған.

Кәсіптік бағдар жұмыстарының ғылыми әдістемелік негізінде, көптеген шетелдік, отандық еңбектерінде мамандық таңдауда кәсіптік бағдар беретін психологиялық әдістердің және кәсіптік білім мен жалпы білім беруді біріктіру мәселелерін қарастыра отырып, 12 сұрақтан тұратын авторлық сауалнама жасалған. Сауалнамаға толық жауап берген соң, оқушыларға тиімді мамандықтар ұсынылады.

№ 1 сұрақ: Сізге қай мәлімдеме көбірек сәйкес келеді?

а. Өзіңізбен бірге тыныштық пен тыныштықта уақыт өткізгенді ұнатдыңыз; сіз өзіңіздің жеке кеңістігіңізге жасалған әрекеттерге тым сезімталсыз. Сіз мектепке көп оқушылардың назар аударып аласыз, осылайша телефон қоңырауларын және басқа да кедергілерді "алып тастай аласыз".

б. Сіз көпшілік алдында баяндама жасай аласыз, театрда ойнай аласыз, өнім немесе қызмет туралы сөйлесе аласыз.

№ 2 сұрақ: Сізге қай мәлімдеме көбірек қатысты?

а. Сіз "тыңдауды жақсы білетін" адам деп санайсыз, бірақ сізге біреу сіздің қадір-қасиетіңізді теріс пайдаланатын сияқты.

б. Байланыс сізді "зарядтайды". Басқаларға назар аударуды ұнатпаңыз және әңгімеге белсенді қатыса алмасаңыз, зеріктіріп бастайсыз.

№ 3 сұрақ: Сізге қай мәлімдеме көбірек сәйкес келеді?

а. Жалғыз емес, ұжым ішінде жаңа идеяларды дамытуды жөн көресіз; жалғыз жұмыс істеу қажеттілігі сізді шаршатады.

б. Сізді алаңдатпаған немесе алаңдатпаған кезде тиімдірек жұмыс жасайсыз.

№ 4 сұрақ: Сізге қай мәлімдеме көбірек ыңғайлы:

а. Өзіңізді басқа адамдарға елестету оңай. Сіз адамдармен жиі кеңесесіз: қалай дұрыс әрекет ету керек, сыртқы келбетіңіз және басқа мәселелер де.

б. "Үнсіздік - алтын" екеніне сенімдіміз; шексіз әңгімелерді тыңдай отырып, сіз жиі "қосымша сөздер көп" деп ойлайсыз.

№ 5 сұрақ: Сізге қай мәлімдеме көбірек қатысты:

а. Қазіргі уақытта не істеп жатқаныңызға назар аударғанды ұнатасыз және әдетте бұдан әрі не болатынын білмейсіз. Сонымен қатар, сіз бұл туралы ойлаудан гөрі бірдеңе жасағанды жөн көресіз.

б. Бірден бірнеше нәрсе туралы ойлауға бейім. Сіздің ойыңыз жаңа идеялар мен жоспарларға толы. Кейде сізді шашыраңқы деп айыптауы мүмкін.

№ 6 сұрақ: Сізге қай мәлімдеме сәйкес келеді:

а. Сіз нақты нәтиже алу қажет болатын сабақтарға ерекше бейімділікке ие боласыз. Мысалы: машинаны жөндеу; киім тігу және т. б.

б. Сізде жақсы қиял бар. Сіз "өткенге" немесе "болашаққа" оңай "ауыса" аласыз. Сіз адамдардың мінез-құлқын немесе болашақ оқиғаларды болжай аласыз.

№ 7 сұрақ: Сізге қай мәлімдеме көбірек қатысты:

а. Көптеген құбылыстар арасындағы байланысты іздеу әдетін байқайсыз. Көбінесе сіз іс-шараларды ұйымдастыру немесе бүкіл мектептің жұмысын жақсарту бойынша кеңестер бере аласыз.

б. Өз істеріңізді немесе сыныптарыңыздың істерін орындау оңайырақ және басқа бөлімдердің немесе бүкіл фирманың істеріне араласпаңыз.

№ 8 сұрақ: Сізге қай мәлімдеме көбірек қатысты:

а. Сіз не болып жатқанын сөзбе-сөз қабылдайсыз; көбінесе сіз басқалардан сұрайсыз немесе олардан: "бұл маңызды ма, әлде сіз әзілдедіңіз бе?"

б. Сөз тіркестеріне бейім және сөзбен ойнағанды ұнатады (сіз бұл әрекетті әрең оянған кезде бастауыңыз мүмкін). Метафоралар мен ұқсастықтарды жиі қолданыңыз.

№ 9 сұрақ: Сізге қай мәлімдеме сәйкес келеді?

а. Сіз импровизацияны және жағдайға сәйкес әрекет етуді ұнатасыз. Сұрақтарға жалпы жауаптар беруге бейім және адамдар сіздің нұсқауларыңызды неге орындай алмайтынын түсінбеңіз.

б. Сізге нақты нұсқаулар немесе нақты іс-қимыл жоспары ұнайды. Нақты, дәлелденген мәліметтерге сеніңіз.

№ 10 сұрақ: Сізге қай мәлімдеме көбірек қатысты:

а. Айналаңыздағылардың бәрі есінен танып қалған жағдайларда салқын, сабырлы және объективті болуды білесіз

б. Айқындық үйлесімділігін қалайсыз; қақтығыстар Сізді ұятқа қалдырады, сондықтан сіз олардың "тақырыпты өзгертейік" деген сөзінен аулақ боласыз немесе "қол алысып, дос болайық" деп тегістейсіз.

№ 11 сұрақ: Сізге қай мәлімдеме көбірек қатысты:

а. Сіз "дұрыс шешім" басқа адамдардың мүдделерін (сезімдерін) ескеретін шешім деп санайсыз.

б. Егер сіз біреумен келіспесеңіз, қарсыласыңызды оның дұрыстығына сендіріп, үндемей, оған бұл туралы тікелей айтуды жөн көресіз.

№ 12 сұрақ: Сізге қай мәлімдеме сәйкес келеді:

а. Біреу сізді суық және қатыгез тұлға деп жариялағанына қарамастан, объективтілігіңізбен мақтаныңыз: сіз шындықтың маңыздырақ екенін білесіз.

б. Өзіңізді басқа адамдардың орнына қойыңыз; сіз жиналыстарда сұрайтындардың қатарындасыз: "бұл оған әсер ететін адамдарға қалай әсер етеді?"

Сіздің тест ұпайыңыз.

Негізгі мамандықтар: Білім. Медицина. Әлеуметтік қызметкер. Аспаз. Кез келген қызмет көрсету саласы. Туризм менеджерлері. Діни қызметкер.

Сіздің тест ұпайыңыз.

Негізгі мамандықтар: Инженер. Экономика. Әлеуметтік қызметкер. Кез келген қызмет көрсету саласы. Туризм менеджерлері.

Сауланама жауаптарына қарай оқушылар көбінесе көпшілікпен жұмыс жасайтынын мамандыққа жақын. 54.4% өзіне сәйкес келесі мәлімдені таңдады: «Сіз көпшілік алдында баяндама жасай аласыз, театрда ойнай аласыз, өнім немесе қызмет туралы сөйлесе аласыз». Мысалы, олар бизнес, сауда саласында, театрда, мұғалім ретінде жұмыс істей алады.

Тағы бір сұрақ бойынша оқушылар көбінесе келесі мәлімдені таңдады: «Сізде жақсы қиял бар. Сіз "өткенге" немесе "болашаққа" оңай "ауыса" аласыз. Сіз адамдардың мінез-құлқын немесе болашақ оқиғаларды болжай аласыз». Мысалы, олар үлкен компания ұжымында немесе журналистика, режиссер ретінде жұмыс істей алады. Ал кейбіреулер 38.6%, нақты нәтиже алу қажет болатын сабақтарға ерекше бейімділікке ие болады. Мысалы: машинаны жөндеу; киім тігу және т. б., оларға индустриялық зауытта, цехта жұмыс жасайтынын таңдауға болады.

Жоғарыда көрсетілген мектеп бітірушілерге мамандық таңдауда кәсіптік бағдар беретін психологиялық әдісі тиімді деп санаймын. Өйткені тест нәтижесі бойынша тұлғаның психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес келтірілген мамандар (мысалы экономист, мұғалім, дәрігер деп) ұсынылады, немесе кәсіптік саласын көрсетеді.

Осы мақсатта зерттеу жүргізіліп отырған Алматы қаласындағы №139-ші мектеп-гимназиясының ғылыми-әдістемелік және кәсіби бағыттылық шаралары бойынша орнатылған тығыз байланысы мен келісім-шарттарының негізінде жүргізілетін үгіт-насихат тәжірибесін қызықтыру «ашық есік күндерінің» оқушылардың кәсіби бағыттылығында алатын орны маңызды екеніне көз жеткіздік. Біз өз зерттеуімізде кәсіби-бағдар берудің бірнеше сипаттамаларын бөліп қарастырдық. Олар оқушылардың кәсіби бағыттылық деңгейін анықтау, кәсіби айқындау мотивтері, жоғарғы білімді алуды таңдаған оқушының құндылықтар бағдары және олардың болашақ мамандығымен сәйкестендіру сипаттамалары. 10-шы сынып оқушылар арасында Климовтың Е.А. дифференциалды-диагностикалық сауалнамасы мен жеке тұлғаның мінез акцентуациясын анықтайтын әдістемесінің корреляциялық талдауын өңдеу барысында жеке тұлғаның циклотимикалық типімен "адам-табиғат" шкаласының арасында біркелкі тура пропорционалды корреляция пайда болды. Осы методикасы мектеп бітірушілерге мамандық таңдауда кәсіптік бағдар беретін психологиялық әдістемесі тиімді болды, сондай-ақ, менің ойымша, қазіргі заманына сай авторлық сауалнама жасап, мамандық таңдау кезеңінде көмек ретінде блог жүргізу де тиімді әдісі болып саналады.

Қорыта келгенде, оқушылардың мамандықты дұрыс таңдауға кәсіби бағдарлау үшін оқу-тәрбие процесінде олардың кәсіби бағыттылығының жоғарғы деңгейі қалыптастырып, кәсіптік бағдар беру жұмысын олардың тұлғалық қасиеттерін есепке ала отырып, жүргізу қажет. Мектеп бітірушеліктің кәсіптік бағдары қазіргі кездегі сұранысқа сай жүргізілуі тиіс.

Әдебиеттер

1 Бижанова Ғ.Қ., Балтабай Ж.Б. Мектеп оқушыларының белсенділігі мен кәсіптік бағдарының қалыптасу жолдары.- Қостанай, 2014.- <https://articlekz.com/kk/article/28637>

2. Кәсіптік бағдар беру тиімділігін бағалау. Жалпы білім беру ұйымдарының студенттерімен аймақтық нарықта сұранысқа ие жұмысшы мамандықтардың беделін арттыруға бағытталған кәсіптік бағдар беру жұмысын ұйымдастыруға арналған әдістемелік ұсыныстар / жарияланған күні: 16.01.2021.- <https://russteroidoff.ru/kk/ocenka-effektivnosti-proforientacionnoi-pomoshchi-metodicheskie/>

3 Stativka, N., & Batiuk, A. (2021). Career motivation in the process of state regulation of youth employment. Central European Public Administration Review, 19(2), 131-151,157-158. doi:<http://dx.doi.org/10.17573/cepar.2021.2.07>

4 Сатмаханова Лаззат Ораққызы. Мамандыққа да махаббат керек // Білім айнасы.- 2021.- 7 мамыр.- <https://bilimainasy.kz/21-07-05-03/>

СТУДЕНТТЕРДІҢ СУБЪЕКТИВТІ ӘЛ-АУҚАТЫНЫҢ ДЕҢГЕЙІ МЕН ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫ АРАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА БАЙЛАНЫС

Ақбалина Г.Е., Баймолдина Л.О.

*Әл - Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада студенттердің субъективті әл-ауқаты мен құндылық бағдарларының мәні, сондай-ақ осы ұғымдардың өзара байланысы қарастырылады.

Кілт сөздер: субъективті әл-ауқат, құндылық бағдарлары, студенттік кезең, психикалық жағдай, жағымды эмоционалды тәжірибелер.

В статье рассматривается влияние субъективного благополучия студентов на их ценностные ориентации, изучена взаимосвязь этих понятий.

Ключевые слова: субъективное благополучие, ценностные ориентации, студенческий период, психическое состояние, положительные эмоциональные переживания.

This article discusses the importance of value orientations and subjective well-being of students, as well as the relationship of these concepts.

Keywords: subjective well-being, value orientations, student period, mental state, positive emotional experiences.

Кіріспе. Субъективті әл-ауқат деңгейі мен құндылық бағдарлары тұжырымдамасы көп парадигмалық сипатқа ие. Әрбір нақты зерттеудің нақты қызығушылығына байланысты оларды философияның, психологияның, әлеуметтанудың, экономиканың, сондай-ақ басқа да бірқатар қоғамдық ғылымдардың айнасында қарастыруға болады. Субъективті әл-ауқат мәселесін зерттеу жеке тұлғаны іске асырудың жолдары мен тәсілдерін әзірлеу, қазіргі адамның әлеуетін ашу, шындыққа сындарлы көзқарас, жеке тұлғаның алдында тұрған міндеттерді шешуге оң көзқарасты қалыптастыру үшін қажет. Демек, субъективті әл-ауқат мәселесін және оның құндылықтармен, көзқарастармен және мінез-құлық стратегияларымен байланысын зерттеу тек теориялық қана емес, сонымен қатар жеке адамға психологиялық көмек көрсету мақсатында таза практикалық мәнге ие.

Қазіргі қоғамда жағдай екіұшты: бір жағынан, шындықтың саяси және әлеуметтік жағдайлары адамдардың мүмкіндіктерін едәуір кеңейтті, екінші жағынан, тұтастай алғанда қоғамның тұрақсыздық жағдайы тұрақты болды. Қоғамның тұрақсыздығын тудырған жылдам және болжанбайтын өзгерістер, атап айтқанда, халықтың психикалық жағдайына, көңіл-күйіне, субъективті әл-ауқатына әсер етті. Әлеуметтік мақсаттар, құндылықтар, сенімдер, мұраттар түбегейлі қайта бағалаудан өтті.

Қоғамдық санада үстемдік еткен және тиісті әлеуметтік институттар қолдаған бұрынғы нормалар мен құндылықтар қазіргі жағдай қалыптастыратын нақты қатынастарға сәйкес келмейді. Сонымен қатар, жеке тұлғаның мінез-құлқын реттейтін жаңа құндылықтар мен нормалар әлі қалыптасқан жоқ. Әлеуметтік-экономикалық проблемалардың өткірлігі, халықтың күрт мүліктік саралануы, өткен және жаңа әлеуметтік құндылықтар мен нормалар жүйесінде қалыптасқан "алшақтық" эмоционалдық ыңғайсыздықпен бірге жүретін қоғамның рухани дағдарысын объективтендірді.

Қоғамдағы тұрақсыздық және онымен бірге жүретін процестер көңіл-күйге, субъективті әл-ауқатқа және жалпы қабылданған жас кезеңінде жастық шақ ретінде жіктелетін қоғамның бір бөлігіне әсер етеді. Жастардың кейінгі өміріне әсер етуі мүмкін байланыстар мен әл-ауқат факторларын анықтау өте маңызды болып көрінеді. Жастық шақта таңдау қажеттілігі, оның ішінде жеке тұлғалық дамудың моральдық-адамгершілік бағдарларын таңдау қажеттілігі өзекті болып табылады. Сонымен бірге, Л.И. Кобышева атап өткендей, осы жастағы адамгершілік қалыптасу үшін ең үлкен маңызға ие идеалдар бар, олар қазірдің өзінде бар моральдық идеялар жүйесі тұрғысынан саналы түрде таңдалады. Сонымен қатар, жастардың ішкі, жеке жоспарында "дұрыс таңдау" тетіктері әлі

дамымаған және өз орнын таппай қалудан қорқу пайда болады [1, б.15]. Сонымен бірге, жастар моральдық нормалардың әлеуметтік және жеке маңыздылығын сезінеді, олардың мінез - құлқы мен іс-әрекетін ынталандыратын, болашақты бағдарламалайтын моральдық құнды қажеттіліктері бар - мұның бәрі моральдық өзін-өзі анықтау процесімен байланысты.

Негізгі бөлім. Тұлғаның жас ерекшелігінің жас кезеңінде адамгершілік өзін-өзі анықтау процесі тек аксиологиялық сипатта ғана емес, сонымен бірге жеке қатынастар жүйесін де анықтайды деп қорытынды жасауға болады. Осыған байланысты жеке тұлғаның субъективті әл-ауқатының құбылысын ажыратуға болады, ол Р.М. Шамионовтың тұжырымдамасына сәйкес интегралды әлеуметтік-психологиялық білім болып табылады, оның ішінде адамның өз өміріне және өзіне деген көзқарасы, белсенді бастауы бар және адамның өзінің жеке басына, өміріне және ол үшін маңызды процестерге өзіндік қатынасын білдіреді, "қауіпсіз" сыртқы және ішкі орта туралы үйренген нормативтік идеялар тұрғысынан маңыздылығы және қанағаттану тәжірибесімен сипатталады. Жасына, білім беру және басқа факторларға байланысты жеке тұлға өзін қалыптасқан жағдайға әртүрлі қатынастар жүйесіне басқаша жобалайды. Осындай категориялау нәтижесінде қарым-қатынас арқылы белгілі бір қанағаттану немесе қанағаттанбау режимі қалыптасады [2-3, б.40].

Сонымен қатар, субъективті әл-ауқаттың конструкцияларының сапалық мазмұны жеке тұлғаның жоғары диспозицияларына, құндылық-бағдарлық кешендерге байланысты, мұнда мағыналардың құрылымы шешуші рөл атқарады. Адамның сыртқы әлемге және өзіне деген субъективті моральдық қатынастары оның белсенділігінің қайнар көзі болып табылатындығы туралы ережені негіздей отырып, Е.Е. Бочарова: "бұл жеке тұлғаның объективті шындықтың әртүрлі аспектілерімен жеке, селективті, саналы байланыстарының жүйесі, бір жағынан, адамның ішкі тәжірибесінің көрінісі, екінші жағынан, оның іс-әрекетін анықтау және тәжірибе, бұл қарым-қатынас жалпы сананың 21 қатынасын білдіреді". Жарияланымдарды теориялық талдау негізінде жас кезінде тұлғаның құндылық бағдарлары және оның субъективті әл-ауқаты оның моральдық өзін-өзі анықтау ерекшеліктерін анықтайтын психологиялық факторлар болып табылады деген гипотеза тұжырымдалды [2, б.18]. Д.А. Леонтьев құндылықтар мәселесін пәнаралық сипаттағы проблема ретінде егжей-тегжейлі көрсетеді. Автор құндылықтардың өмір сүруінің үш формасын ажыратады:

1. Қоғамдық идеалдар қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларындағы кемелдік туралы жалпыланған идеялар ретінде.

2. Адамзаттың материалдық және рухани мәдениетінің туындылары ретінде объективті құндылықтар.

3. Жеке құндылықтар.

Автор сонымен қатар "құндылық" ұғымын талдаудың заманауи әдіснамалық тәсілдерін, атап айтқанда: феноменологиялық, социологиялық, экзистенциалистік, синергетикалық, позитивистік, персоналистік онтология, әлеуметтік-мәдени көзқарас, прагматикалық, бихевиористік, әлеуметтік-психологиялық, постмодерндік деп қарастырған. Құндылықтардың ғылыми категория ретінде қалыптасуы, ең алдымен, философиялық ғылымдар бағытында жүрді, осылайша адамның сыртқы шындығы мен ішкі әлемін зерттеудің аксиологиялық бағытын ашты. Құндылықтардың әртүрлі түрлері туралы мәлімдемелерді ежелгі философтардан табуға болады, ал сондай-ақ, ортағасырлық мистиктер мен ағарту философтары (Сократ, Аристотель, Платон, Томас Аквинский, Н. Макиавелли, Р.Декарт және т. б.). Мәселе құндылықтар туралы білімді И. Кант қояды. Г.Лотце құндылықты "болмыстың метафизикалық атрибуты" деп түсіндіреді. Ф. Ницшенің жұмысын түсіндіре отырып, М. Хайдеггер жазады, бұл "құндылықтың мәні - бұл сан мен өлшем шкаласымен біріктірілген көзқарас" [4, б.39]. Философия үшін құндылық, ең алдымен, бағалауды қабылдауды және кез-келген объектінің жеке тұлғасы үшін маңыздылығын, сондай-ақ өмірдің нормативтік, "нұсқамалық" аспектісін білдіретін ұғым. Бірінші мағынадағы құндылықтар пәндік сипатқа ие, оларға мыналар жатады: табиғи, әлеуметтік және тарихи құбылыстарда қамтылған "табиғи" игілік пен зұлымдық ұғымдары,

ғылыми шындық, мораль, эстетикалық ұғымдар құндылықтар. Құндылықтардың екінші мағынасы адамның объективті құбылыстарды субъективті қабылдауында ашылады. Соңғысы әлеуметтік құндылықтардың мазмұнын белсенді дамыту процесінде қалыптасатын жеке құндылықтар жүйесін құрайды. Студенттік жасты қамтитын ересектік - адам өмірінің ең қарқынды кезеңдерінің бірі, онда жеке және интеллектуалды дамудың шыңына жетеді, адамның негізгі өмірлік салаларында қарқынды даму жүреді: кәсіби, отбасылық, балалар мен ата-аналар және т. б. ерте ересек (студенттік) - бұл жастық пен жетілу арасындағы өтпелі кезең, оған ерекше назар аударылады. Осы кезеңнің жас шекараларын авторлар екіұшты қарастырады. Сонымен, Эрик Эриксон бұл кезеңді "ерте жетілу" деп белгілейді және оның шекараларын 20-26 жыл аралығында белгілейді. В.И. Слободчиков пен И.Е. Исаев жастық дағдарыстан басталатын жастық кезеңін (19-28 жас) ажыратады. Е.Е. Сапогова, сондай-ақ дамудың осы кезеңін жастық деп атайды, шеңберді 18 жастан 30 жасқа дейін айтарлықтай ауыстырады. Басқа авторлар шекараны мүлдем ажыратпайды: сонымен, Б. Ливехуд жастықтан ересек жасқа ауысу жоқ деп санайды, ал жетілген адамның ерекшеліктері біртіндеп басым бола бастайды [3, б.72]. Кейбір алшақтықтар, көзқарастардың түсініксіздігі, әрине, дәуірдің немесе белгілі бір мәдениеттердің ерекшеліктеріне байланысты, бірақ әр адамның өміріндегі оқиғалар да үлкен рөл атқарады. Бұл қарастырылып отырған жасты зерттеу және оның шекараларын анықтау мәселесін құрайды: бірте-бірте ересек адамның дамуы хронологиялық жасқа, биологиялық заңдылықтарға байланысты тоқтайды, адамның әлеуметтік және мәдени ортасына, сондай-ақ оның жеке психологиялық ерекшеліктеріне маңызды мән беріледі. Студенттік жас физикалық, жыныстық, азаматтық және интеллектуалдық жетілуге бір мезгілде қол жеткізумен сипатталады, алайда жастардың аффективті саласында жасөспірімдік тенденциялар байқалады: эмоциялар қарқынды түрде сезіледі, өзіне деген көзқарас көбінесе сыртқы бағалауға байланысты. Студенттердің эмоционалды реакциялары мен мінез-құлқын жасөспірім кезіндегідей гормоналды тәртіптің өзгеруімен ғана түсіндіруге болмайды. Студенттік кезеңде эмоционалды тұрақсыздық көбінесе әлеуметтік факторларға байланысты, мысалы, әлеуметтік белсенділік, оқу қызметі және құрдастар, мұғалімдер ұжымымен қарым-қатынас, қарама-қарсы жыныстағы адамдардың сұранысы және т.б. Сондықтан студенттердің психологиялық әл-ауқаты мәселесі ерекше өзекті болып табылады. Көптеген авторлардың еңбектерінде қамтылған психологиялық әл-ауқат ұғымы жағымды эмоциялардың теріс эмоциялардан артықшылығы ретінде бақытты күнделікті түсінуді қамтиды (Б.С. Братусь, В.С. Лобзин, А.Е. Созонт, Т. Шебутани, т. б. [5, б.63]. Бұл анықтама субъективті әл-ауқаттың көрінісінде адамның өмірінде объективті түрде басым болатын немесе адам оларға субъективті түрде бейім болатын жағымды эмоционалды тәжірибелерді көрсетеді. Субъективті әл-ауқат туралы тағы бір түсінік оны негізгі құндылықтар жүйесі, өзіне және әлемге деген көзқарас ретінде қабылдаумен байланысты. Қазіргі уақытта шетелдік және отандық психологиядағы жоғары білім беру жүйесінде оқытудың әртүрлі бағыттарындағы студенттердің субъективті әл-ауқаты мәселесі жеткілікті зерттелмеген.

Тұлғаның субъективті әл-ауқаты мен құндылық бағдарлары отандық және шетелдік психологияда аз дамыған. Зерттеушілер субъективті әл-ауқаттың жеке аспектілері мен факторларын зерттеуге назар аударатынын атап өткен жөн. Алайда, құндылық бағдарларын, көзқарастарын, мінез-құлық стратегияларын, олардың өзара байланысындағы субъективті әл-ауқатты, өзара тәуелділікті, өзара әсерді зерттеуді қамтитын жүйелік-құрылымдық көзқарас тұрғысынан тұлғаның субъективті әл-ауқатын зерттеу мүлдем жеткіліксіз. Құндылық бағдарларының, мінез-құлық стратегияларының және субъективті әл-ауқаттың өзара байланысын зерттеу жаһандық әлеуметтік өзгерістер жағдайында ерекше маңызға ие болады. Қазіргі уақытта біздің елде болып жатқан өзгерістер саясатты, экономиканы, идеологияны, өнерді, білім беруді ғана емес, адамдар арасындағы қарым-қатынас саласын да жаулап алды. Барған сайын индивидуализм, қаттылық, жанжал, жеке тұлғаның табиғи құқықтарына қол сұғу байқалады. Бұл жағымсыз құбылыстар адамдардың

жеке өміріне теріс әсер етеді, құндылықтарды, нормаларды, мінез-құлық стратегияларын өзгертеді және әсіресе психикалық күйге, көңіл-күйге, субъективті әл-ауқатқа әсер етеді. Өздеріңіз білетіндей, жастық шақ - құндылық бағдарлары, көзқарастар, дүниетаным жүйесінің қарқынды қалыптасу кезеңі және қоғамдағы әлеуметтік өзгерістерге аса сезімтал. Сондықтан, бір жағынан, жастардың кейінгі өміріне әсер етуі мүмкін байланыстар мен әл-ауқат факторларын және болашақта субъективті әл-ауқатты қалыптастыру үшін ең маңызды болатын негіздер мен өлшемдерді анықтау өте маңызды болып көрінеді, екінші жағынан тәжірибелік субъективті әл-ауқат дәрежесіне байланысты құндылық қақтығысын салыстырмалы талдау қақтығыс аймағының ерекшелігін анықтауға мүмкіндік берді: "әл-ауқат" үшін ең шиеленісті сала отбасылық қатынастар саласы болып табылады, ал "қолайсыз" жанжал салаларының ауқымы кеңірек: отбасы, махаббат, материалдық әл-ауқат [3, б.115].

Қорытынды. Субъективті әл-ауқат дәрежесіне байланысты мінез-құлық стратегияларын салыстырмалы талдау "әл-ауқаттың" оқу, оқудан тыс іс-шараларға, сондай-ақ ішкі әлемге бағытталған бейімделу стратегиялары басым екенін көрсетті. Субъективті әл-ауқаты төмен адамдарда негізінен бейімделмейтін, соматикалық бағдарланған мінез-құлық стратегиялары басым; оқу және оқудан тыс әрекеттерге бағытталған мінез-құлық стратегиялары, сондай-ақ эмоциялар, ойлау және жеке өзгерістер деңгейінде әрекет ету, яғни жағдайға кешенді жауап беру.

Субъективті әл-ауқат дәрежесіне байланысты құндылық-сала үлгілері мен мінез-құлық стратегияларының өзара байланысын зерттеу мінез-құлық репертуарының ерекшеліктерін нақтылауға мүмкіндік берді. Мәселен, "гүлденген" қызметтің маңызды салаларында сапалық жағынан әр түрлі жағдайларда сәтсіздікке ұшырайды (сәттілік пен сәтсіздік) негізінен сыртқы әлемге бағытталған адаптивті мінез-құлық стратегиялары басым болады (оқу іс-әрекетіндегі белсенділік, әлеуметтік байланыстарды кеңейту). Қолайсыз адамдарда "сәтсіздік көбінесе қабылдау мен эмоциялар деңгейінде сыртқы және ішкі әлемге бағытталған бейімделмеген мінез-құлық стратегияларымен бірге жүреді (өнімділіктің төмендеуі, жағымсыз эмоционалдық тәжірибелер), ал маңызды салаларда (кәсіби мүдделер, отбасылық қатынастар) жетістікке жету соматикалық бағдарланған мінез-құлық стратегияларымен бірге жүреді (әл-ауқаттың нашарлауы) [5, б.23].

Әлеуметтенудің әртүрлі жағдайларындағы субъективті әл-ауқаттың эмоционалды және когнитивті компоненттерінің айырмашылықтарын талдау студенттердің жоғары сынып оқушыларынан айырмашылығы эмоционалды және когнитивті деңгейлерде ыңғайсыздықты сезінетіндігін көрсетеді, бұл құндылық-семантикалық саланың ерекшеліктерімен және әлеуметтену жағдайларымен анықталады. Құндылық-семантикалық саланың көрсеткіштерін салыстырмалы талдау деректерінен студенттер мен оқушылардың белсенділігі бірдей бағытта болады, бұл "маңыздылық" саласындағы құндылық артықшылықтарымен анықталады. Алайда, жеке тұлғаны әлеуметтендірудің әртүрлі жағдайларында "қол жетімділік" саласында айтарлықтай айырмашылықтар бар; "маңызды" және "қол жетімді" арасындағы алшақтық студенттердегі тұлғаишілік қақтығыстың ауырлығында көрінеді.

Әдебиеттер

1. Воронина О. В., Психологические аспекты изучения субъективного благополучия // «Экономика и социум» № 2(33) 2017 — С.1306–1309
2. Кобышева Л. И., Влияние социальной активности на нравственное самоопределение студентов // Наукоеведение. 2013. № 4 (17)
4. Кулик А.А., Акимова А. А., Субъективное благополучие молодёжи (на примере студентов первых и выпускных курсов) // Учёные записки ЗабГУ. Серия: Педагогика и психология. 2016. № 2.
5. Шамионов Р. М., Психология социального поведения личности. Саратов, 2009. 185 с.
6. Шамионов Р. М., Субъективное благополучие и ценностно-смысловые образования личности в профессиональной сфере // Изв. Сарат. ун-та. Нов. сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика. 2006. Т. 6, вып. 1-2. С. 105

К ВОПРОСУ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ У ЖЕНЩИН

Эгай М., Марданова Ш.С.

Университет «Туран»

Алматы, Казахстан

Мақалада «көшбасшы», «көшбасшылық» ұғымдары талданады, көшбасшының кәсіби маңызды қасиеттері қарастырылады, әйелдер көшбасшылығының даму факторлары ажыратылады, әйелдерде көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыруға көмек көрсету қажеттілігі негізделеді.

Түйін сөздер: көшбасшы, көшбасшылық, әйел, гендер, әлеуметтік рөл

В статье анализируются понятия «лидер», «лидерство», рассматриваются профессионально важные качества лидера, выделяются факторы развития женского лидерства, обосновывается необходимость оказания помощи в формировании лидерских качеств у женщин.

Ключевые слова: лидер, лидерство, женщина, гендер, социальная роль

The article analyzes the concepts of «leader», «leadership», examines professionally important qualities of a leader, highlights the factors of development of female leadership, justifies the need to assist in the formation of leadership qualities in women.

Key words: leader, leadership, woman, gender, social role

Введение. Тема лидерства актуальна на протяжении всей истории человечества. По мнению Б. Басса, представителя трансформационного подхода к лидерству, изучение феномена лидерства началось одновременно с возникновением цивилизации. Он утверждает, что лидерство занимает важнейшую роль на всех типах предприятий и в любых социальных движениях, и именно поэтому требует непрерывных исследований.

Лидерство - это способность влиять на людей и группы, объединяя свои действия; побуждать их действовать для достижения цели. Лидер ставит перед группой долгосрочные стратегические цели и предпринимает тактические шаги для их достижения.

На современном этапе развития нашего общества женщины все больше привлекаются на руководящие должности в политике, экономике, культуре, образовании, и приобретают статус лидера. Однако в женском лидерстве можно обнаружить ряд трудностей, мешающих эффективной реализации этой роли.

Основная часть. Исследование проблемы лидерства берет свое начало в философии поздней античности и продолжается в религиозных знаниях философов средневековья. Они цитируют в своих исследованиях, что только Бог обладает истинной активностью, а человек не может действовать по собственной инициативе. В эпоху Возрождения в философии лидерское положение личности рассматривается как источник свободы, что позволяет человеку действовать для достижения поставленной цели. Мыслители того времени рассматривали лидерство как стимул к активности личности в повышении любви и личного интереса человека к себе.

Свойства личности лидера рассмотрены в трудах тюркских ученых. Поэт-ученый Жусуп Баласагун рассматривает лидера с точки зрения разумного человека и считает, что в нем должны быть такие качества: справедливость, разум, образование, интеллект, счастье..

Ходжа Ахмет Яссауи оценивает лидера как совершенного человека и классифицирует в нем личностные качества следующим образом: порядочность, честность, трудолюбие, умение переносить трудности, поиск истины, знание-страсть к учению, нравственность.

Ахмед Иугинеки в сборнике дидактических стихов подчеркивает черты личности, присущие лидеру: образованность, смирение, спокойствие, честность, щедрость, скромность.

В мыслях тюркских мыслителей подчеркивается добродетель лидера, его страсть к добру и добрым делам, его справедливость и правдивость, его стойкость и храбрость, а также его избегание зла. Также сходятся мнения по этому вопросу, например, такие

лидерские качества, как справедливость, интеллект, образованность, интеллект, смирение, удовлетворенность, нашли отражение в характеристиках всех перечисленных ученых. Помимо этих общих качеств, А. Яссауи уделяет большое внимание трудолюбию, нравственности, терпимости; дополняет качествами - щедростью, спокойствием, скромностью. Перечень качеств личности лидера, отмеченные мыслителями Востока, и сегодня не утратили свою актуальность.

Лидер - это авторитетный человек, который берет на себя ответственность, умеет находить выход из тупика в трудные времена, имеет собственное мнение и позицию. В психологической литературе большое внимание уделяется изучению лидерских качеств, так как индивидуальные особенности имеют большое значение для обретения статуса лидера.

Анализ литературы показал, что лидеру присущи такие качества, как образованность, честность, надежность, гуманность. Человек должен быть ответственным, образованным, целеустремленным, работоспособным, способным рисковать, действовать в сотрудничестве.

В работах, посвященных проблеме лидерства, выделяются качества лидера:

1. Сбалансированность. Лидер должен обладать качествами совместимости качества без каких-либо преимуществ. Чрезмерная агрессивность и ненужность с большей вероятностью нанесут вред группе (команде) лидера. Любая черта должна быть сбалансированной и не слишком очевидной.

2. Амбиции. Стремление достичь чего-то наглядного и реализовать развитие своего потенциала. Лидер ставит перед собой высокие цели и пытается их достичь.

3. Настойчивость. Лидер умеет принимать решения. Он быстро оценивает ситуацию и может принять решение, которое принесет пользу организации или группе. Стремится не упустить возможности, ведущие к успеху.

4. Мотивация. Лидер характеризуется интенсивной энергией, он подвижен и постоянно движется к цели, находя эффективные и нестандартные решения, ведущие к успеху. Лидер должен быть источником вдохновения, а также уметь мотивировать людей к действию.

5. Выносливость. Лидер идет в постоянном "движении", идет к богатому решению проблемы и находит решения. Лидеры постоянно ищут ответы и не сдаются, пока не получают. Они строго следят за поиском информации и реализацией планов, которые находятся в постоянной проверке эффективности.

6. Уверенность в себе. Лидер при принятии важных решений должен прислушиваться к своему внутреннему голосу и уверенно шагать. Он должен уметь выражать свое мнение и реагировать на решение. Также необходимо обладать эмоциональной стабильностью.

7. Психологическая открытость. Готов учитывать мнения и идеи других людей, что значительно повышает эффективность организации. Благодаря различным открытым мнениям лидер накапливает много данных при принятии решений. Он обсуждает свои идеи с другими лицами, что позволяет принимать ключевые решения. И наоборот, чрезмерно закрытый, подразумевающий конфиденциальность страх не может эффективно развивать организацию.

8. Реализм. Реализм - это нечто среднее между оптимизмом и пессимизмом. Оптимисты в большинстве случаев переоценивают свои возможности, пессимисты, наоборот, упускают возможности, которые возникают, а реалисты объективно оценивают ситуацию и оценивают решения, которые приводят к эффективности. Реалист берет нефильТРованную информацию, взвешивает ее, взвешивает, оценивает и проверяет, чтобы определить следующий шаг.

9. Любовь к знаниям. Получение новых знаний и стремление к новым знаниям очень важны для лидера, помогая внедрять новые технологии в управление и процессы в производство. Люди со страстью к знаниям очень эффективны в управлении организацией или группой.

10. Справедливость и беспристрастность. Когда человек подчиняется определенному убеждению или человеку, то этого человека нельзя считать лидером, лидер должен быть справедливым и беспристрастным. Только тогда люди обретут доверие и уважение.

11. Спокойствие. Ведущий приходит хладнокровно, хорошо сохраняет спокойствие. К любому вопросу относится взвешенно. Сохраняя хладнокровие, он воспринимает эмоциональные симптомы, которые он испытывает, как временные явления.

12. стремление к совершенству. Хороший лидер не только поддерживает высокие стандарты, но и работает над достижением высоких результатов во всех областях. Реализует истинные идеи, взгляды. Лидер не останавливается на месте, постоянно развивает себя, осознанно воспринимает окружающую действительность и находит способы более эффективно на нее воздействовать.

13. Творчество. Лидер вносит своевременные и соответствующие изменения в свои мысли, планы и действия. Он претерпевает изменения с целью повышения эффективности и ищет новые способы решения проблем, с которыми сталкивается. Решения лидера часто нетрадиционны и отличаются высокой эффективностью и новизной.

В научной литературе существует множество разнообразных определений понятия «лидерство». Так, энциклопедический социальный словарь рассматривает лидерство, как процессы внутренней самоорганизации и самоуправления группы или коллектива, обусловленные индивидуальной инициативой ее членов [1]. В словаре-справочнике по социальной психологии под ред. В.Г. Крысько лидерство – это социально-психологический процесс, в ходе которого один член группы организует и направляет других к достижению конкретной общей цели. Субъектом инициирования отношений лидерства являются не все члены группы, а лишь одно лицо, взявшее на себя роль лидера. Именно лидер чувствует необходимость в организации и интеграции определенной группы людей [2].

По мнению К. Бланшара, лидерство – это партнерство, подразумевающее взаимное доверие между людьми, которые работают вместе для достижения общих целей [3]. Р. Танненбаум, И. Вэшлер и Ф. Массарик определяют лидерство как межличностное взаимодействие, проявляемое в определенной ситуации с помощью коммуникационного процесса и направленное на достижение специфических целей [4].

Для А.Л. Уманского, лидерство – это результат взаимодействия членов группы в конкретный временной промежуток, на который влияет наличие тех или иных качеств или их совокупности у членов группы, а также и их проявление в конкретной ситуации, взаимное влияние имеющихся качеств и конкретной ситуации [5].

С точки зрения Т.В. Бендаса, лидерство – это феномен групповой жизни людей, который проявляется в наделении одного или нескольких индивидов правом осуществлять определяющее влияние на решение важных групповых задач и на поведение членов группы. Важно признание группой такого права за этим индивидом, что приводит к обладанию им одним или несколькими видами власти и занятию центральной позиции в статусной иерархии группы [6].

При определении понятия «лидерство» ряд исследователей обращают внимание на ведущее положение отдельной личности, которая отвечает за эффективность результатов деятельности, другие на полное, аутентичное самовыражение человека, который работает на достижение значимой цели, что положительно влияет на преобразование.

Следует отметить, что приведенный выше перечень определений лидерства далеко не полный. Однако уже из анализа приведенных выше определений можно сделать вывод, что лидерство – это личностное качество, направленное на достижение успеха в группе людей, преследующих единую цель. Лидер – это личность, которая занимает руководящую позицию. Лидер способен эффективно воздействовать, мотивировать группу на достижение общей цели (лидер не принуждает, а вдохновляет). Функции лидера заключаются в интеграции и целенаправленности коллектива. Лидер принимает непосредственное участие в деятельности коллектива, поэтому было определено, что лидер

– это член группы, который своими непосредственными действиями интегрирует и нацеливает коллектив.

В настоящее время женщины все больше проявляют свое лидерское присутствие в предпринимательстве, управлении, образовании, инженерии, здравоохранении [7]. Это происходит на региональном, национальном и глобальном уровнях. Женщины теперь полны решимости разрушить традиционные стереотипы, которые не позволяли им занимать руководящие должности, даже если они обладали необходимыми навыками и талантом, чтобы занимать их.

На современном этапе развития нашего общества женщины все больше привлекаются на руководящие должности в политике, экономике, культуре, образовании. Женщины постоянно развиваются и достигают новых высот в широком спектре человеческой деятельности. Мир стал свидетелем появления женщин-лидеров.

Формирование женщин-лидеров обусловлено рядом экономических и социально-психологических факторов. Кардинальные преобразования социальных отношений изменили роль и положение женщин в обществе. Получение образования, обретение профессии способствовали тому, что женщины приобрели большую экономическую, материальную независимость, они стали более самостоятельными, инициативными, решительными в поведении, в выражении своей позиции, мировоззрения. Личностный рост, самореализация и профессиональная карьера стали все больше привлекать представителей так называемого «слабого» пола. Постоянное саморазвитие, приобретенные знания, умения и навыки, профессиональная компетентность требуют реализации себя, своего потенциала в профессиональной сфере.

Изменение положения в обществе изменили и характер женщины. Они стали более активными, честолюбивыми, амбициозными, агрессивными. Это привело к тому, что женщины стали осваивать деятельность, традиционно считающуюся мужским. В современном мире уже никого не удивляет женщина-водитель, женщина-летчик, женщина-политик, женщина-руководитель. Карьерная активность представителей «слабого» пола проявляется в понятиях «деловая женщина», «бизнес-леди», что свидетельствуют о том, что многие женщины начинают занимать руководящие посты.

Однако женское лидерство не лишено противоречий. Это противоречие касается выполнения традиционно женских и новых социальных ролей. В обыденном сознании лидерство, чаще всего, связывают с мужской формой поведения и мужскими чертами характера. Необходимо отметить, что уже в раннем возрасте формируются разные стили поведения мальчиков и девочек. Уже к 4-5 годам у детей формируется представление о женских и мужских профессиях. Так, профессия учительницы в сознании ребенка относится к женской профессии, а профессия полицейского – к мужской. В младшем школьном возрасте у детей появляется возможность идентификации с профессией, а также вырабатывается представление о разделении труда.

Следует отметить, что в сознании многих людей образ женщины-руководителя вызывает негативное отношение. Во многом это обусловлено тем, что в реальности чаще всего руководителями являются мужчины, поэтому образу руководителя придают мужские черты. Впрочем, так считают и сами женщины. В ряде исследований представление у женщин о «настоящей женщине» и «успешном руководителе» значительно различаются. «Успешный руководитель» женщина должна обладать такими качествами как сила, независимость, упрямство, решительность, то есть чертами, характерными для мужчин. Такая половая дискриминация связана с убеждениями самих женщин о своей «недостаточной силе» для выполнения лидерской роли.

Некоторые исследователи отмечают, что оценки подчиненных и мужчины, и женщины не выявляют никаких гендерных отличий руководителей обоего пола. И все же гендерные различия проявляются в особенностях карьерного выбора, карьерного планирования, при восприятии карьерных барьеров, при оценке эффективности исполнения роли руководителя мужчинами и женщинами. Именно у женщин возникает конфликт

между гендерной и лидерской ролью, поскольку последняя требует маскулинного поведения. Этот ролевой конфликт женщины-руководителя переживается как раздвоенность между семьей и работой, сопровождается острой нехваткой времени, чувством вины по отношению к семье.

В ряде исследований отмечается, что профессиональные интересы женщин отличаются от интересов мужчин. Эти интересы более унифицированы, направлены на создание определенного социального окружения на работе, являются более социальными, конвенциональными и артистическими, в отличие от реалистических, исследовательских и предпринимательских интересов мужчин. Также выделяется несоответствие женскому типу мужских образцов профессиональной подготовки и выбора карьеры, различие мужских и женских карьерных стилей по соревновательной направленности. Поэтому при подготовке женщин-лидеров необходим учет гендерных различий. Также на основе пола и гендера дифференцируются отношения к работе, профессиональные выборы, планирование и построение карьеры, карьерные достижения и поведение на работе, соединение профессии с другими социальными ролями. Американские исследователи Л. Ларвуд и Б.А. Гутек предлагают две модели в продвижении к карьерному успеху для мужчин и женщин. Мужское карьерное развитие включает следующие компоненты:

- наличие карьерной подготовки,
- наличные возможности,
- работа после брака или после рождения детей,
- непосредственное планирование карьеры.

Женская модель карьерного роста состоит из таких компонентов:

- подготовка к карьере,
- возможности, имеющиеся в обществе,
- влияние брака,
- беременность и дети,
- планирование и возраст.

Заключение. В настоящее время в рыночных отношениях социальная активность женщины проявляется во все больших сферах жизнедеятельности общества. Заметную роль лидера женщины начинают играть в политике, бизнесе, образовании, культуре. Однако при выполнении функциональных обязанностей некоторые женщины-лидеры испытывают трудности, ощущают ролевой конфликт между гендерной и лидерской ролью, поскольку последняя требует маскулинного поведения. Во многом это обусловлено тем, что в реальности чаще всего лидерами-руководителями являются мужчины, и этому образу придаются мужские черты. Также некоторые женщины-лидеры не имеют позитивно профессионального Я-образа. Поэтому смягчение ролевого конфликта, формирование специфического женского стиля лидерства, лидерских качеств, исследование факторов, влияющих на формирование лидерства, развитие женского лидерства в целом требует разработки новых технологий. В этом смысле проблема развития способностей будущих женщин-лидеров является актуальной и находится в центре психологической науки.

Литература

1. Энциклопедический социологический словарь / Под общей ред. Г.В.Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – 939 с.
2. Словарь-справочник по социальной психологии / В. Г. Крысько. - Москва [и др.] : Питер, 2003. - 415 с.
3. К. Бланшара Лидерство: к вершинам успеха. – СПб., Изд-во: Питер, 2011. – 432.
4. Кричевский, Р.Л. Если вы руководитель.: Элемент психологии менеджмента. Психология малой группы: учеб. пособие/Р.Л.Кричевский.- М.:ИНФРА-М,2002.-180с.
5. Уманский Александр Львович. Педагогическое сопровождение детского лидерства : Дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 : Кострома, 2004 - 318 с.
6. Бендас Т.В. Гендерные исследования лидерства // Вопросы психологии – 2000 – №1. – С.87–95.
7. Фрей К. Как женщине развить в себе качества руководителя. Женщина – начальник. / под ред. Шепелин О.М. – Ростов–на–Дону: Изд–во «Феникс», 2006. – 338 с.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КРЕАТИВТІЛІК ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Шылманбет Ж., Садыкова Н.М., Жубаназарова Н.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларында креативтілікті қалыптастырудың өзектілігі, баланың шығармашылық әлеуетін ашуға және іске асыруға ықпал ететін белгілі бір жағдайлар жасаудың маңыздылығы ашылады. Мәселенің кейбір теориялық аспектілерін қарастырған кезде шығармашылықты қалыптастыру процесінде шешілуі керек міндеттер тұжырымдалады және осы мәселелерді шешудің жолдары белгіленеді.

Түйінді сөздер: креативтілік, қиял, бастауыш сынып оқушылары, даму.

В данной статье раскрывается актуальность формирования креативности у младших школьников, важность создания определенных условий, способствующих раскрытию и реализации творческого потенциала ребенка. При рассмотрении некоторых теоретических аспектов проблемы формулируются задачи, которые необходимо решить в процессе формирования творчества, и намечаются пути решения этих проблем.

Ключевые слова: креативность, воображение, ученики начальных классов, развитие.

This article reveals the relevance of the formation of creativity in younger schoolchildren, the importance of creating certain conditions that contribute to the disclosure and realization of the creative potential of the child. When considering some theoretical aspects of the problem, the tasks that need to be solved in the process of forming creativity are formulated, and ways to solve these problems are outlined.

Keywords: creativity, imagination, primary school students, development.

Кіріспе. Қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайлар қазіргі заманғы балалардың креативтілігін дамытуға жаңа талаптар қояды, бұл тез өзгеретін әлеуметтік-экономикалық жағдайларға үздіксіз бейімделу қажеттілігі және қазіргі заманғы адам жұмыс істеуге мәжбүр болатын ақпараттың үнемі өсіп келе жатқан көлеміне байланысты.

Сонымен, креативтілікті қарастыратын болсақ ең жалпы түрде креативтілік шығармашылықтың жалпы қабілеті ретінде түсініледі. Шығармашылық (лат. creatio-жасампаздық) - бұл адамның ерекше идеяларды тудыру, стандартты емес шешімдерді табу, дәстүрлі ойлау схемаларынан ауытқу қабілеті. Сонымен қатар, К.Роджерс (1994) шығармашылықпен проблемаларды шешудің жаңа тәсілдерін табу және түсіндірудің жаңа тәсілдерін табу қабілеті ретінде түсіндіреді [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде "бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қызметі" ұғымы мұғаліммен бірлесіп ұйымдастырылған білім беру іс-әрекеті процесінде материалдық және рухани мәдениет объектілерін танудың, құрудың, түрлендірудің, жаңа сапада пайдаланудың шығармашылық тәжірибесін игеруге бағытталған бастауыш сынып оқушыларының іс-әрекетінің өнімді түрі ретінде анықталады.

Л.С. Выготскийдің айтуынша, қиял баланың іс-әрекетін қамтамасыз етеді: оның қызметінің түпкілікті нәтижесінің бейнесін құру; белгісіздік жағдайында мінез-құлық бағдарламасын құру, қызметті алмастыратын бейнелер жасау; сипатталған объектілердің бейнелерін жасау. Адамның қиялдау қабілетінің төмендеуімен бірге жеке тұлға кедейленеді, шығармашылық ойлау қабілеті төмендейді, өнерге, ғылымға деген қызығушылық жоғалады және т.б. [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]

Балалық шақтағы шығармашылық әртүрлі жас кезеңдерінде біркелкі дамымайды және өзгереді. Шығармашылықтың сезімтал кезеңі мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасы болып табылады, ал оның даму шыңы 8 жасқа келеді.

Бастауыш мектеп жасындағы баланың шығармашылығы мен шығармашылық қиялы әсіресе ойын мен сызда айқын көрінеді және дамиды, мақсатты ойын немесе көркемдік дизайнмен ерекшеленеді және мотивациялық факторларда маңызды. Шығармашылық адам

не істеп жатқанына шынайы құмарлықты сезінгенде және сыйақыларға емес, істің өзіне бағытталған кезде ғана көрінеді. Егер балаларды оқуға мәжбүрлесе немесе сыйақыларға көп көңіл бөлсе және олардың қызметіне ішкі қызығушылығын жоғалтса, шығармашылық зардап шегеді [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, 75б]

Негізі бөлім. Балалардағы шығармашылық қабілеттердің дамуындағы маңызды сәт-бұл кешенділік, яғни бір-бірін толықтыратын бірнеше қабілеттерді бір уақытта жетілдіру, сонымен бірге бала бір уақытта қосылатын іс-әрекеттің "жан-жақтылығы мен әртүрлілігі" оның қабілеттерін жан-жақты дамытудың маңызды шарттарының бірі ретінде әрекет етеді.

Мектепте оқуға көшу-бұл бастауыш сынып оқушысының жеке басын қалыптастыратын және оның танымдық процестерін біртіндеп қалпына келтіретін негізгі факт. Оқытудың бастапқы кезеңінде шешілетін шығармашылық міндеттердің ауқымы өте кең, бірақ олардың мәні бір: оларды шешкен кезде шығармашылық тәжірибе пайда болады, жаңа жол бар немесе жаңа нәрсе жасалады. Мұнда байқау, салыстыру және талдау, біріктіру, байланыстар мен тәуелділіктерді, заңдылықтарды табу және т.б. сияқты ақыл-ой қасиеттері қажет.

Бастауыш сынып оқушыларында интеллектуалды және шығармашылық бейімділікті анықтау және дамыту қажет. Дамытушы ойындар мен қиялдау әдістерінің кешені және шығармашылық қиялды дамыту тиімді, әркімге тән және жеке тұлғаның үйлесімділігінің қайнар көзі бола алатын өзін-өзі жүзеге асыруға және өзін-өзі жүзеге асыруға деген ұмтылысты өмірге ояту керек.

Осылайша, шығармашылықты дамытудың әлеуметтік-педагогикалық шарттарының бірі-шығармашылықты дамытуға бағытталған бағдарламаларды, оқыту әдістерін қолдану. Әйтпесе, ақыл-ой әрекетінің осы жоғары процесінің біртіндеп төмендеуі туралы айтуға болады. Сондықтан, егер бастауыш сыныптардағы мұғалім шығармашылықты дамытуға жеткілікті уақыт бөлмесе, онда тіпті ең креативті балалар үй тапсырмасын орындау барысында және уақыттың жетіспеушілігі кезінде өз ойларының стандартты потерстігін жоғалтуы мүмкін.

Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамыту тәрбие мен оқыту процесінде жүзеге асырылады. Баланың қабілеттері оқу процесінде өскелең адам игеретін материалдық және рухани мәдениеттің, өнердің мазмұнын игеру арқылы қалыптасады. Бұл қабілеттердің дамуының бастапқы алғышарты-баланың туа біткен бейімділігі. [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]

Балалар табиғатынан қызығушылық танытуға және шығармашылықпен айналысуға бейім келеді. Олар эксперимент жасайды, зерттейді, әртүрлі материалдармен ойнайды: ойыншықтарды бөлшектеу, құмнан үйлер салу. Олар үшін бояулар мен өрнектермен дұрыс немесе бұрыс жұмыс жоқ, өлеңдер, әндер жазуда олар жай жұмыс істейді және өз істерінен ләззат алады. Олар осы процесте үйренеді және өз ойын білдіруде ішкі еркіндікті сезінеді.

Мұғалімнің міндеті-оқуды қызықты, іс-әрекетке толы ету. Оқыту және тәрбиелеу кезінде мұғалім әрқашан бастаманы, балалардың тәуелсіздігін дамыту, олардың стихиялылығын, оқу қуанышын сақтау керек екенін есте ұстауы керек. Оқыту мен тәрбиелеу әдістерінен кез-келген мәжбүрлеу алынып тасталуы керек, ешқашан бала үшін қиялдамаңыз, ол үшін әдістер мен шешімдер ойлап таппаңыз. Мүдделердің дамуына, балалардың сезімдеріне өте нәзік әсер ету керек, олардың ойлары мен қиялдарының жұмысын бағыттау керек. Тек осы басшылықтың көмегімен оқу мен тәрбиеде шығармашылық сәтті дамиды. [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, 102б.]

Әр баланы жеке бақылау өте маңызды. Шынында да, шығармашылық оқуда, кез-келген басқа іс-әрекетке қарағанда, ол өзінің бейімділігі мен тәжірибесін ашады. Шығармашылық тапсырма тақырыбын жалпы сыныпқа емес, жеке балаларға немесе балалардың шағын топтарына ұсынған дұрыс: бұл әр баланың жеке ерекшеліктері мен мүмкіндіктерімен санасуға мүмкіндік береді.

Осылайша, қазіргі заманғы отандық психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде, егер келесі жағдайлар жасалса, бастауыш мектеп жасындағы балалардың оқу кезінде шығармашылық қабілеттерін дамытуға болатындығы айтылады:

- эмоционалды-гүлденген атмосфера,
- балалардың оқудағы бастамасын дамыту,
- оқушыларға еркіндік пен тәуелсіздік беру,
- сондай-ақ оқу процесінде шығармашылық қабілеттерін дамыту бойынша арнайы жұмыс жүргізу [Ошибка! Источник ссылки не найден., 245б.]

А.В.Ассовская бірлескен авторлармен бастауыш сынып оқушыларының шығармашылығын зерттеуге бірнеше ұсыныстар береді. Шығармашылық сынақтарын қатарынан емес, кешіктірілген жиілікпен жүргізген дұрыс. 8-9 жаста сурет салу әлі де өз ойын білдірудің басым әдісі болғандықтан, сурет салудың проективті әдістерін қолданған дұрыс. Дегенмен, сурет, шығармашылықтың кез-келген түрі сияқты, белгілі бір көңіл-күйді қажет етеді. Эмоционалды көтерілу немесе құлдырау жағдайында бір тақырыптағы суреттер бір-бірінен мүлдем өзгеше болуы мүмкін. Бұл әсіресе шығармашылық балаларға тән. Шығармашылықтың пайда болуына ықпал ететін атмосфераны құру қажет (жағдайды, сыныпты өзгерту, балаларды басқаша отырғызу)[Ошибка! Источник ссылки не найден.]

Қорытынды. Осылайша, әдеби мәліметтерді талдау және өзіндік зерттеулердің нәтижесі келесідей қорытындылар жасауға мүмкіндік берді: өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеу кез-келген әлеуметтік жүйенің маңызды міндеті болып табылады. Бірақ дамыған қоғамда жоғары адамгершілік қасиеттерге, шындыққа шығармашылық көзқарасқа, әлеуметтік белсенділікке ие тұлға ретінде жаңа адамның қалыптасуы оны құрудың қажетті шарты бола отырып, басты міндетке айналады. Оқу кезінде шығармашылықты дамыту, егер оқыту бастамасы балаға тиесілі болса, мүмкін болады. Көптеген авторлар өздерінің педагогикалық зерттеулерінде ересек адам бастауыш сынып оқушыларының оқуын тек жанама әдістермен, баланың бастамасы мен таңдау еркіндігін бұзбай басқаруы керек деп атап көрсетеді.

Адамзат мәдениеті мен өркениетінің маңызды элементі-шығармашылық. Шығармашылықтың алғышарты-қазіргі әлемде шығармашылыққа деген жеке қабілет ретінде қарастырылатын шығармашылық.

Әдебиеттер:

1. Евгений Павлович Ильин-Психология творчества, креативности, одаренности.: Питер; СПб.: 2009.- 434с.
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: психологический очерк : книга для учителя: 3-е изд. / Л.С. Выготский. – М.: Союз, 2001. – 400 с.
3. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии/ С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002 . – 720 с.
4. Тамбер Ю.Г.-Развитие творческого мышления ребенка.СПб.:Речь, 2002.-176с.

ЖАСӨСПІРІМДІК ШАҚТАҒЫ ӨЗАРА ҚАТЫНАС МӘСЕЛЕЛЕРІ БОЙЫНША ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУ

Исакулова Д., Закарьянова Ш.Н

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Жасөспірім – адамның 13 пен 16 жас аралығындағы шағы. Жасөспірім кезеңінде адамда жан қуатының сапалық және құрылымдары (жыныс мүшелерінің жетілуі, сана – сезімнің артуы, айналасымен қарым – қатынасының жаңа мазмұнға ие бола бастауы, іс – әрекетінің күрделене түсуі, моральдік – этикалық түсініктер т.б.) қалыптасады. Бұл кезде жасөспірім дербестікке, әсерге берілгіштікке салынып, қимыл – қозғалысқа құштар келеді. «Өзім білемге» салыну, ер жеттім деп ойлау кейде жаңсақ, теріс қылықтарға соқтыруы да ықтимал. Осы кезеңде олардың психикалық ерекшеліктерімен санасып, тиісті жерінде талап – тілектерің қолдап, түрлі қоғамдық пайдалы істерге (оқу, спорт, еңбек) белсенді түрде қатыстырып отыру керек. [1,2]

Кілтсөздер: қарым – қатынас, моральдік – этикалық түсініктер, жасөспірім

Подростковый возраст – возраст человека от 13 до 16 лет. В подростковом возрасте у человека формируются качественно новые структуры душевной энергии (созревание половых органов, повышение сознания, становление отношений с окружающими с новым содержанием, усложнение деятельности, морально - этические представления и др.). В это время подросток погружается в самостоятельность, преданность влиянию и жажду движений. Вставать в "я самознаю", думать, что я мужчина, иногда может привести к ошибкам и проступкам. В этот период необходимо учитывать их психические особенности, поддерживать их требования и активно участвовать в различных общественно полезных делах (учебе, спорте, труде).

Ключевые слова: отношения, морально-этические представления, подросток.

Adolescence - is the age of a person from 13 to 16 years old. In adolescence, qualitatively new structures of mental energy are formed in a person (the maturation of the genitals, the increase of consciousness, the formation of relationships with others with new content, the complication of activities, moral and ethical ideas, etc.). At this time, the teenager plunges into independence, devotion to influence and thirst for movement. Getting up in "I know myself", thinking that I am a man, can sometimes lead to mistakes and misdemeanors. During this period, it is necessary to take into account their mental characteristics, support their demands and actively participate in various socially useful activities (study, sports, work).

Keywords: attitudes, moral and ethical views, teenager.

Кіріспе. Адамның психикалық дамуындағы жасөспірімді дербес кезең ретінде бөлу осы жасқа тән ерекше психикалық ерекшеліктерді анықтау үшін арнайы зерттеулердің себебі болды. Жасөспірімдердің даму кезеңі (13 – 16 жас), мазмұны жағынан өтпелі және сыни бола отырып, ересек өмірге көшуді білдіреді және оның осы уақыттың ерекшеліктері, сөзсіз, кейінгі өмірге із қалдырады. Өтпелі кезеңнің негізгі тенденцияларының бірі ата – аналармен, мұғалімдермен, жалпы үлкендермен қарым – қатынасты позициясы бойынша азды – көпті тең дәрежеге қайта бағдарлау. Қарым – қатынастың эмоционалды функциясы рөлі екі аспектіде көрінеді: адамдармен эмоционалды қарым – қатынас тәжірибесін алуда және қоршаған шындықты эмоционалды қабылдауды дамытуда. [3]

Жасөспірімге көшу баланың жеке дамуына әсер ететін жағдайлардың терең өзгеруімен сипатталады. Олар:

- дене физиологиясының өзгеруі.
- жасөспірімдерге ересектермен және құрдастарымен қалыптасатын қатынастар.
- танымдық процестердің дамуы.
- интеллект пен қабілеттердің жетілуі.
- адамгершілік негіздері қалыптасуы.
- әлеуметтік көзқарастар, өзіне, адамдарға, қоғамға деген көзқарастар қалыптасады.

[4].

Сонымен қатар, осы жаста мінез – құлық елгілері мен тұлғааралық тұлғааралық мінез – құлықтың негізгі формалары тұрақтандырылады. Жеке өзін – өзі жетілдіруге белсенді ұмтылуымен байланысты осы жас кезеңіндегі негізгі мотивациялық сызықтар – өзін өзі тану, өзін – өзі растау қалыптасады. Салыстырмалы түрде тыныш бастауыш мектеп жасынан кейін жасөспірім кезең – дауылды және күрделі болып көрінеді. Бұл кезеңдегі даму, шын мәнінде, жылдам қарқынмен жүреді, әсіресе жеке тұлғаны қалыптастыру тұрғысынан көптеген өзгерістер байқалады.

Жасөспірімнің басында болатын дамудың нақты өзгерістері жасөспірімдердің жаңа қажеттіліктеріндегі, ұмтылыстарындағы, тәжірибелеріндегі, ересектермен және жолдастарымен қарым – қатынасқа қойылатын талаптардағы түбегейлі ұқсастықты анықтайды. Бұл құрдастармен терең қарым – қатынастың дамуына ықпал етеді. Жасөспірімдерде ересектерге қарағанда түсінікті және құрдастарына жақын құндылықтар қалыптасады. Ересектермен қарым – қатынас енді құрдастарымен қарым – қатынасты толығымен алмастыра алмайды. Топтық тиістілік, жолдастық өзара көмек санасы эмоционалды әл – ауқат пен тұрақтылық сезімін береді.

Мектепте, лицейде, кәсіптік колледждерде жұмыс істейтін психолог жасөспірім балалармен айналысады. Жасөспірімде адамгершілік құндылықтар, өмірлік перспективалар қалыптасады, өзін – өзі тану, оның мүмкіндіктері, қабілеттері, қызығушылықтары, өзін сезінуге және ересек болуға деген ұмтылыс, құрдастарымен қарым – қатынасқа деген құштарлық, оның ішінде көзқарастар қалыптасады, басқаша айтқанда – өмірдің мәні қалыптасады. [3]

Жасөспірім кезіндегі негізгі іс – әрекеттер: өз іс – әрекеттерін саналы түрде реттеу, басқа адамдардың сезімдерін, мүдделерін ескере білу және олардың мінез – құлқына назар аудару, орта мектеп жасында – жеке және кәсіби өзін – өзі анықтауға психологиялық дайындық. [4]

Бірақ бұл қасиеттердің дамуы үшін оларды тәрбиелеу және олармен жұмыс жасау керек. Оқушылардың тұлғааралық қатынастарында өмірдің әртүрлі міндеттері мен талаптарына байланысты басқалармен қарым – қатынас құру, адамдардың жеке қабілеттері мен қасиеттерін бағдарлау, қоғамда және ұжымда қабылданған нормаларға саналы түрде бағыну қабілеттері қалыптасады.

Жасөспірімдер мен орта мектеп оқушыларының құрдастарымен және ересектермен қарым – қатынасы олардың жеке дамуының маңызды психологиялық шарты болып табылады. Қарым – қатынастағы сәтсіздіктер ішкі ынғайсыздыққа, өзін – өзі бағалаудың төмендігіне әкеледі, жеке кемшіліктердің тұтас кешенін, тұлғааралық қатынастардың тиімділігін төмендететені бірқатар басқа қасиеттерді қалыптастырады.

Қарым – қатынасты жасөспірімдер мен орта мектеп оқушылары субъективті түрде өте маңызды нәрсе ретінде қабылдайды: бұл олардың қарым – қатынас формасына, оның тоналдылығына, сенімділігіне, құрдастарымен және ересектермен қарым – қатынасын түсінуге, талдауға тырысуымен көрінеді. Сондықтан психологтың алдында жасөспірімдер мен жасөспірімдер үшін болашақ қарым – қатынас қызметін арнайы ұйымдастыру, оның қызметінің ішінде ынтымақтастық, өзара сенім атмосферасын құру маңызды міндеті тұр. Жасөспірімдер мен түзету жұмыстарында басты назар өзіне деген сенімділікті, басқалардың өзара түсіністік қабілетін дамытуға және нығайтуға, құрдастарын құрметтеуге, қарым – қатынас мотивтерін, тұлғаралық қатынастарды талдауға айналадағы адамдарға деген сенімділікті арттыруға аударылуы керек. [4]

Жасөспірімдер мен түзету жұмыстарын жүргізу кезінде психологқа өте маңызды талаптар қойылады. Психологтың жоғары адамгершілік деңгейі мен жеке жетілуі ғана оқушылардың жеке басы мен даралығының дамуына негіз жасай алады, тек психологтың жоғары кәсібилігі оған оқушыға өз көзқарастарын білдіруге және өзінің көзқарастарын қалыптастыруға, пікірлерін, бағаларын, тәжірибелерін, қарым – қатынастарын қалыптастыруды қамтамасыз етуге оқушылар арасындағы тиімді тұлғааралық қатынастарды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жасөспірімдердің тұлғааралық қарым-қатынастарын психологиялық түзету арнайы бағдарламаны, арнайы тренингтік сабақтарды, сондай-ақ пікірталастар, әңгімелер, ойын әдістері , психодиагностика элементтері түріндегі сабақтарды әзірлеуді қамтиды. Түзету бағдарламасы өзін-өзі қабылдау деңгейін арттыруға, өзінің потенциалын , қабілетін, өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жетілдіру мүмкіндігін қолдауға бағытталуы керек.

Белгілі бір жастағы оқушыларға арналған арнайы әзірленген бағдарлама бойынша түзету жұмыстарын жүргізетін психологтың өзіне сенімді мінез-құлықтың көптеген нұсқалары болуы керек. Оқушылардың осындай сабақтарындағы жетістіктеріне қарамастан , психолог оларға оң баға беруі керек. Психологтың оқушылармен түзету жұмыстарын жүргізгенге дейін сенімді қарым-қатынас қалыптасуы керек, жанжал туындаған жағдайда , топпен немесе жекелеген оқушылармен тұтастай түсініспеушілік болған жағдайда сабақтарды өткізу де оңтайлы әрі екі жақты тиімді шешім қабылдай білу қажет [4].

Сабақ өту барысында бәріне өз ойын айтуға, үнсіздерді “ортаға шығаруға” мүмкіндік жасау маңызды (мұны, мысалы топтық пікірталас кезінде жасауға болады, әркім кем дегенде

бірнеше сөз айтуы керек) және сонымен бірге , егер жасөспірім қаламаса оларға өздері туралы сөйлеспеуге мүмкіндік беру керек.

Өз пікірін білдіруден бас тартқан оқушыларға ерекше назар аудару керек. Әдетте ,бұл өзін-өзі бағалауы төмен , өзіне сенімсіз , ұялшақ оқушылар.Мұндай оқушыларды алдын-ала анықтап, оларға психологиялық қолдау көрсету керек, бұл өзіне сенімсіз оқушылар үшін өте маңызды.

Психолог өзіне сенімді, өзін-өзі бағалайтын және өз қасиеттерін оқушыларға жеткізетін адамның үлгісі болуы керек.

Психологтың өзі арнайы тренингтік топтарда осындай сабақтардан өтуі керек , психотренинг әдістерін білуі аса маңызды.

Осы мақсат үшін ең қолайлы құрал- бірқатар психологиялық ойындар мен жаттығуларды қамтитын арнайы ұйымдастырылған тренингтер.Мұндай тренингтердің маңызы зор.Олар оқушылардың жеке басының қалыптасуын басқаруға мүмкіндік береді.

“Қарым-қатынас” психологиялық тренингінің мақсаты- оқушылардың жеке басының психологиялық ресурстарын,табысты қарым-қатынас жасау үшін қажетті қабілеттер мен дағдыларды дамыту, эмпатия, өзіне деген сенімділік, өзара түсіністік сияқты жеке тұлғаның коммуникативтік қасиеттерін дамыту, сондай-ақ оқу іс-әрекетін сәтті игеруге деген көзқарасты қалыптастыру.[4]

Сабақ барысында табиғилықты, бейнелікті,өзіне әзілмен қарауды , тәуелсіздікке, тәуелсіз пайымдауға ұмтылуды, мәнерлі мимикамен сөйлеуді, жест-ишараны, мінез-құлықтағы икемділікті , “мен” есімдігін жиі қолдануды атап , мадақтау қажет.

Жасөспірімнің өз іс-әрекетіне ұялуын түсіністікпен қабылдап, онымен жұмыс жасап, бойындағы қабілетін ашу маңызды. Психолог жасөспірімдердің бойындағы қабілеттерді ашуда және оң бағытта дамуында атқаратын жұмысының маңызы жоғары болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қ.Жарықбаев, О.Саңғылбаев. Психология-Энциклопедиялық сөздігі.Алматы ,2011.
2. Адизова Д.Психокоррекция.Учебное пособие.Ташкент,2006
3. Клычева З. Ормирование коммуникативных качеств личности учащихся начальных классов в общении.Нукус,2009.
4. Ю.И.Кулагина. Возрастная психология. Москва,1999.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУ ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ізтұрғанова Н.Қ.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан Университеті

Орал, Қазақстан

Мақалада жас өспірімдердің эмоционалдық өзін-өзі реттеу дағдыларының ерекшеліктері туралы қысқаша талдау жүргізілген. Сонымен қатар, психикалық өзін – өзі реттеу және өзін – өзі басқару бір-бірімен тығыз байланысты, яғни жеке және тұтас алғанда ретте убасқаруды білдіреді.

Кілтсөздер: рефлексия, психикалық үдеріс

В статье проведен краткий анализ особенностей навыков эмоциональной саморегуляции подростков. Кроме того, психическая саморегуляция и самоуправление тесно связаны между собой, то есть регулирование в отдельности и в целом означает управление.

Ключевые слова: рефлексия, психический процесс

The article provides a brief analysis of the features of emotional self-regulation skills of adolescents. In addition, mental self-regulation and self-management are closely related, that is, regulation separately and as a whole means management.

Keywords: reflection, mental process

Кіріспе. Жасөспірімдердің эмоционалдық өзін-өзі реттеу дағдылары қазіргі уақытта қоғамда өзекті мәселеге айналып отыр. Өйткені ол өмірде болып жатқан көптеген үрдістердің белсенді болуына ықпал етіп, жеке тұлғаның даму жағдайы туралы хабардар болуына қолдау көрсетеді. Сондай-ақ оның жан-жақты қалыптасу мүмкіндіктері мен шектеулерін педагогикалық тараптан түсінуге мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда жасөспірімдерде шамадан тыс болатын физиологиялық және ақпараттық жүктемелер мен психологиялық қысымнан зардап шегетіні ақиқат.

Нәтижесінде, жеке тұлға қажетті мақсатқа жету кезінде қиындықтар орын алғаны сөзсіз. Өзін өзі реттеуді дамытудың қажетті шарты рефлексия.

Негізгі бөлім

Жасөспірімдік кезеңде өзін өзі реттеу дағдыларының қалыптаспауы мінез құлық бұзылыстарының себептері болып табылады және соның салдарынан жалпыға ортақ ережелерден ауытқитын мінез құлық ерекшеліктерін тудырады. Сонымен қатар жасына байланысты гипербелсенділік, теңгерімсіздікпен және абайсыз жасаланатын әрекеттермен сипатталады. Сондықтан жасөспірімдердің өзін өзі реттеуін дамытуға арналған мақсатты психологиялық педагогикалық іс шараларды ұйымдастыру қажеттілігі туындайды. Қиын жағдайда мүмкіндігіне қарай өзін өзі бақылау, құлқын реттеу жеке тұлғаның өмірдегі жетілуінің маңызды көрсеткіші болып табылады. Өзін өзі реттеуді түсінудің әртүрлі тәсілдері бар. Зерттеушілер тұлғаның психологиясымен оның қалыптасуында өзін өзі реттеу мәселесін қарастырады. Оны жасөспірім кезеңдегі ерік жігерді қалыптастыру мәселесімен де байланыстырады саналады. Қазіргі зерттеулер өзін өзі тану мен рефлексиялық үрдістердің рөлін ашады. Жасөспірімдердің дамуындағы рефлексияның орны маңызды білім беру жүйесінде өзекті мәселе ретінде қарастырады. Өзін өзі реттеу қабілеттілігі өзіндік ерекшелігі бар психикалық әрекет ретінде танылады.

Жас жеткіншектердегі өзін – өзі реттеу дағдылары рефлексия негізінде дамиды, жасөспірім қазірдің өзінде өзіндік әрекеттер мен оларды жүзеге асыру жолдарын мақсатты түсінуге қабілетті екені белгілі. Ғылыми әдебиеттерде өзін – өзі реттеу мақсат қою, оқу жағдайын жасау, жоспарлау, өзін – өзі бақылау, өзін – өзі түзету, өзін – өзі бағалау сынды өзіндік үрдістерді қамтитын оқу дағдылары арқылы берілетін саналы әрекетпен көрсетіледі.

Өзін – өзі реттеудің зерттеу әдістерінің негіздемелеріне сүйенсек, мектеп оқушыларының көптеген оқу орнындағы мәселелері жас жеткіншектердегі психикалық өзін – өзі реттеудің жеткіліксіз болуынан және жасөспірімнің мінез – құлқына, орындайтын іс – әрекетіне, олардың қызмет ету сипатын сақтау немесе өзгерту үшін оны жүзеге асыруға қатысатын психикалық үрдістерге саналы түрде әсер етуінен туындайды.

Үйлесімді мінез – құлықтың дамуына ықпал ететін жасөспірімдік кезеңде өзін – өзі реттеудің жеке мінез – құлық қасиеттерін қалыптастыру маңызды. Соның негізінде мақсатқа жету жолында өзін – өзі басқару мен өзін – өзі реттей білу қабілеті дамып, өзінің мінез – құлқын өмір талабына сай бағыттау дағдылары дамиды.

Осыған байланысты нақтырақ ақпараттарды жинақтап талдау үшін кешенді қолдануда алынған мәліметтердің сенімділігін қамтамасыз ететін әртүрлі әдістер мен тәсілдерді қолдану маңызды рөл атқарады. Демек, жас жеткіншектің жеке басына жан – жақты психологиялық тексеруге мүмкіндік беретін жеке психологиялық сипаттамалар арқылы жүзеге асады. Зерттеу нәтижесінде мінез – құлық қалыпты жағдайда кейбір балалар байсалдылықпен, өзіне сенімділікпен, ниеттердің тұрақтылығымен, шынайы көзқарастарымен, дамыған өзіндік сезімі мен ерекшеленеді. Әдетте, олар жеке ынталануды байқатады, пайда болған өзіндік ойларын жүйелі түрде жүзеге асырады, өз әрекеттерін бақылай алады және айқын әлеуметтік позитивті бағытқа ие болады. Кездейсоқ жағдайларда олар өздерінің мінез – құлқының әрбір кемшіліктерін бақылауға ұстауымен және оның шамалы бөліктеріне деген алаңдаушылықпен байланысты ішкі шиеленістің жоғарылауын сезінуі мүмкін. Ал, өзін – өзі бақылай алмайтын жасөспірімдердің мінез – құлығында айырмашылықтар болады. Тексеру нәтижелері өзін – өзі реттеудің даму деңгейін

арттыру үшін оқушылармен түзету – дамыту сабақтарын өткізу қажеттілігін көрсетеді. Қарым – қатынас және әртүрлі іс-әрекет барысында эмоционалдық күйге қатысты өзін – өзі бақылау деңгейін арттыруға бағытталған жаттығу ұсынылады. Осы зерттеу тақырыбы бойынша жұмыстың болашағы жасөспірімдік кез –келген өмірлік жағдайларда шешім қабылдауға қабілетті тұлға ретінде дамытудың маңызды аспектісі болып табылатын өзін – өзі реттеуді дамыту бағдарламасын әзірлеу арқылы көрінеді.

Жасөспірімдік шақ – адам өміріндегі ең маңызды кезең, кейінгі тағдырды негізінен анықтайтын таңдау уақыты. Бала өзінің дүниеге көзқарасын қайта қарауы, құндылықтармен дүниетанымдық көзқарастарды қабылдауды өз бетінше дамыту керек. Орта буынға ккшу балалардың жеке дамуымен тұлға –аралық қарым – қатынас мәселелерімен байланысты, ол әдетте әртүрлі қиындықтардың пайда болуымен алаңдаушылықтың жоғарылауымен , белгісіздіктің пайда болуымен, қорқыныспен, күнделікті мәселелерді шешумен байланысты жағдайларда жиі мазасызданумен бірге жүреді. Мысалы, балалар үшін бесінші сынып өте қиын кезең болып табылады, өйткені олар жаңа оқу жағдайларына ауысады, олардан біршама бейімделуді талап етеді. Осы уақыттан бастап агрессивтілік бірте – бірте арта бастайды: жасөспірімдер өздерінің ересек екенін басқаларға, кейде қоғамда қолайсыз әдістермен дәлелдеуге тырысады. Біз сынып ішіндегі тұлғааралық қарым – қатынаста елеулі өзгерістерді күтуіміз керек. Сонымен қатар, жасөспірімдер өздерінің ішкі әлемін белсенді түрде игере бастайды. Бірақ олардың өздері әліде оған толыққанды бағдарланбаған. Десекте, әр баланың кездескен жаңа белестерге бейімделіп, үйренуіне мүмкіндік жасалуы қажет. Соның нәтижесінде:

1. Өзін-өзі реттеу дағдыларын дамыту.
2. Өзіне деген сенімділікті нығайту.
3. Қарым-қатынас дағдыларын жетілдіру.
4. Қоршаған орта туралы таным әрекеттері жүзеге асады.

Ол үшін жас кезіндегі жетекші іс –әрекет негізінде жаттығуларды әзірлеу әдістерімен оларды таңдау; жеке тұлғаның даму деңгейлеріне есепке алу және бұзылмаған қасиеттеріне сүйену; диагностика мен дамудың кешенді және жүйелі тәсілдерін қолдану сынды ұстанымдарды негізге алу қажет.дай білуге арналған жаттығулар, рөлдік ойындар, өарым – қатынас әрекеттері, ақыл – ойды дамытуға бағытталған ойындар, әдебиетті оқу, топтық талқылау, әртүрлі әңгімелер, өзін –өзі реттеу техникасымен әдістері қамтылуы керек. Сонда ғана қойылған мақсатты талдай отырып, олардың дәйекті орындалуы ұйымдастырылады. Түпкілікті нәтижелеріне қол жеткізу үшін ұолайлы бағалау критерийлерін таңдап, жіберілген қателерді түзетуге мүмкіндік туады. Жасөспірімдердің өзін -өзі реттеуін дамыту кезінде оқушылардың бойындағы қабілеттерімен дағдыларының жетілдіреді.

Әңгімелесу, түсіндіру, ой қорыту, психогимнастика, ойын барысында жасерекшелігіне қарай жасөспірімдерде болатын өзгерістер туралы түсінік қалыптастырып, өзіне деген сенімділікті арттыру негізінде алдымен жеке ортаны құру қажет.Пікірталас элементтері: өз ойын дәлелдеу, өзін –өзі реттеу жаттығуларының көмегімен бейімделу қабілеттерін арттыруға үлес қосады. Жасөспірімнің қызығушылығын тану үшін шығармашылық тапсырмаларды орындату кезінде жеке анықталған дұрыс. Берілген ситуациялық жағдайдан шығу арқылы әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдылары дами түседі. Өзін және өзінің жағымды – жағымсыз қасиеттерімен құрбыларының мінез – құлқын бағалау арқылы эмоционалдық және тұлғалық дағдыны түзету жұмыстары жүргізіледі. Жасөспірімнің өзін –өзі дұрыс көрсетуіне, позитивті жағына өзгеруге ынталандыру және өзіне деген сенімділігін арттыру, өзін – өзі реттеу дағдысын дамыту арқылы эмоционалды – ерікті ортасын қалыптастыруға мүмкіндік берген жөн.

Өзінің мінез – құлқымен көңіл –күйін талдау дағдысын қалыптастыру өз ойларымен әрекеттеріне деген жауапкершілікті сезінуге ықпал етеді. Мінез – құлық мәдениеті туралы білімді арттыру жолымен мінез – құлық бұзылыстарын түзетеді, қарым – қатынастың өмірдегі мәнін ұғады, айналасындағы адамдар туралы хабардар болады. Әңгәмелесушіні

тындай білуге дағдыланады. Коммуникативті ойын кезінде өз көңіл – күйін білдіру арқылы өзгенің де көңіл –күйін сезінуге үйренеді. Шыңармашылық тапсырма, ұжымдық ойын кезінде құрдастарымен оң қарым – қатынас орната отырып, өзара әрекеттесу әдетін дамыту нәтижесінде топтық жұмыс әрекеттірін орындауға қабілетті болады.

Әдебиетпен және тест , жаттығу жұмыстарының көмегімен өз мінез – құлқына адекватты бағалау қабілетін қалыптастырады. Өмірдегі жанжалдардың рөлін түсінуге көмектеседі. Қақтығыстарды конструктивті шешу қабілетін дамытады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, өзін өзі реттеу дағдыларына арналған әдіс - тәсілдер жасөспірімдерді төзімділікке, жеке бейімделу ілеуетіне, өзін – өзі реттеу және позитивті ойлауға, қарым –қатынас дағдыларымен оларды әлеуметтік қолдаудың кең желісіне, психологиялық мәдениетке, мінез – құлықтың жақсы жағына қол жеткізуіне дағдыландырады.

Өзін – өзі реттеу бұл адамның психикалық және эмоционалдық күйін бақылау болып табылады. Өзіне тән психикалық құбылыстарға адамның саналы ықпалы, яғни оның қасиеттері көңіл – күйлері бастан өткен үрдістері, орындайтын әрекеттері психологиялық өзін –өзі басқару әдеті деп саналады. Психикалық өзін –өзі реттеу және өзін – өзі басқару бір – бірімен тағыз байланысты, яғни жеке және тұтас алғанда реттеу басқаруды білдіреді. Өзін – өзі реттеу болашақта белгілі бір міндеттер мен мәселелерді жүзеге асырады. Одан кейін ұзақ мерзімді болашаққа бағытталған мақсаттарды белгілеу, өзін –өзі жетілдіру, өмір жолын таңдау, өзін –өзі тәрбиелеу, мақсатты нақтылаудан тұратын өзін –өзі басқаруға жалғасады. Сондықтан, бүгінгі жасөспірім ертеңгі тұлға болатынын естен шығармай осы бастан жұмыс тануымыз қажет.

Әдебиеттер

1. «Эмоцияны реттеу»: бүгінгі психология. Алынған күні: 08.06.2020 ж., Психология Бүгін: psychologytoday.com.
2. Эмоцияны реттеу дегеніміз не? + 6 «Эмоционалды дағдылар мен стратегиялар» мақаласында: Позитивті психология. Алынған: 08.06.2020ж. Позитивті Психология: positivepsychology.com.
3. «Эмоцияны реттеу дағдылары тұрақтылықты қалай ынталандырады»: VeryWell Mind. Алынған: 08 маусым 2020 ж. VeryWell Mind: verywellmind.com.
4. «Денсаулықты жақсарту үшін 10 эмоционалды реттеу дағдылары»: Life Hack. Лайф-хак: lifehack.org сайтынан 2020 жылғы 08 маусымда алынды.
5. «Эмоционалды өзін-өзі реттеу»: Wikipedia. Алынған: 08.06.2020 ж. Уикипедия: en.wikipedia.org.

ТРАНЗАКТНЫЙ АНАЛИЗ КАК ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Ковалёва А.В., Ким А.М.

*Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Бұл мақалада жоғары оқу орындарындағы денсаулық сақтау технологиясы ретінде студенттердің тұлғаишілік қақтығыстарын шешудегі транзакттық талдауды зерттелу тақырыбы талқыланады.

Кілт сөздер: тұлға ішілік конфликт, транзактті анализ, эго жағдай, жоғары білім, денсаулық сақтау технологиясы.

В статье раскрывается потенциал транзактного анализа в разрешении внутриличностных конфликтов студентов как здоровьесберегающей технологии в высшей школе.

Ключевые слова: внутриличностный конфликт, транзактный анализ, эго-состояние, высшая школа, здоровьесберегающая технология.

The article reveals the reseach of transactional analysis in solving students' intrapersonal conflicts and it's potency as a health-saving technology in higher education institutions.

Keywords: intrapersonal conflict, transactional analysis, ego-state, higher education institution, health-saving technology.

Введение. Внутриличностный конфликт, представляющий собой острое негативное переживание, вызванное затянувшейся борьбой структур внутреннего мира личности и отражающее противоречивые связи с социальной средой, является значительной психологической проблемой в жизни современного студента [1, с.316]. Наличие внутриличностных конфликтов может иметь как положительные, так и отрицательные последствия. Позитивно разрешенный внутриличностный конфликт является одним из способов развития личности - он закаляет волю, формирует адекватную самооценку, способствует самоактуализации человека. Последствиями негативно разрешённого внутриличностного конфликта могут быть повышенная тревожность, ощущение неопределённости, депрессивное настроение, агрессия, появление зависимостей, утрата смысла жизни, снижение самооценки, трудности в общении с другими людьми, что отрицательно сказывается на эффективной организации и функционировании личности. Студенты, столкнувшиеся с внутриличностными проблемами и чувствующие эмоциональное напряжение в связи с этим, могут испытывать проблемы со сном, расстройство пищевого поведения, снижение активности и эффективности деятельности, что может привести к потере интереса к учёбе и снижению академической успеваемости. Наиболее благоприятным решением для студента в этот момент будет являться обращение за оказанием профессиональной психологической помощи в стенах высшего учебного заведения.

В данной статье будет раскрыт потенциал транзактного анализа как здоровьесберегающей технологии в разрешении внутриличностных конфликтов учащейся молодёжи.

Основная часть. Исследователи Шипилов А.И., Анцупов А.Я. выделяют следующие основные структуры внутреннего мира личности, вступающие в конфликт: мотивы, ценности и самооценка [1, с.318].

В зависимости от того, какие стороны внутреннего мира личности вступают в конфликт, выделяют шесть основных видов внутриличностного конфликта:

1. Мотивационный конфликт (столкновение различных мотивов).
2. Нравственный конфликт (конфликт между желанием и долгом, между моральными принципами и личными привязанностями).
3. Конфликт нереализованного желания или комплекса неполноценности (конфликт между желаниями и действительностью, которая блокирует их удовлетворение).
4. Ролевой конфликт (переживания, связанные с невозможностью одновременно реализовать несколько ролей, а также в связи с различным пониманием требований самой личности к выполнению одной роли).
5. Адаптационный конфликт (в широком смысле - конфликт, возникающий на основе нарушения равновесия между субъектом и окружающей средой, в узком смысле - при нарушении процесса социальной и профессиональной адаптации).
6. Конфликт неадекватной самооценки (расхождение между притязаниями и оценкой своих возможностей) [1, с.317-320].

Современная психологическая и психотерапевтическая практика предлагает большой арсенал техник и упражнений, направленных на преодоление внутриличностных конфликтов. С проблемой разрешения внутриличностного конфликта работают с помощью техник арт-терапии, психоанализа, гештальт психотерапии, психодрамы, когнитивно-поведенческой терапии, транзактного анализа и других психотерапевтических подходов.

Транзактный анализ (ТА), разработанный Эриком Берном, представляет собой и теорию личности, и психотерапевтическую практику [2, с.22-23].

В основе метода — концепция эго-состояний, которая помогает осознать особенности взаимоотношений между внутренним Ребёнком, Родителем и Взрослым и последствия дисбаланса в этих взаимоотношениях. В ТА эти эго-состояния называются внутренними в

противопоставлении их социальным ролям. Эго-состояния – это феноменологические реальности, поведенческие стереотипы, которые провоцируются актуальной жизненной ситуацией. Каждое эго-состояние представляет собой особый паттерн мышления, чувств и поведения. Выделение эго-состояний основано на трёх аксиоматических положениях:

1. Каждый взрослый некогда был ребёнком. Этот ребёнок в каждом человеке представлен эго-состоянием Ребёнок.

2. Каждый человек способен к адекватной оценке реальности. Способность систематизировать приходящую извне информацию и принимать разумные решения относится к эго-состоянию Взрослый.

3. У каждого индивида были или есть родители, или заменившие их лица. Родительское начало внедрено в каждую личность и принимает вид эго-состояния Родитель [3].

Гармонизация личности трёх этих эго-состояний - одна из задач, которую решает транзактный анализ. Другими задачами может быть улучшение процесса коммуникации с другими людьми, анализ жизненного сценария[2, с.14].

На основании личного практического опыта авторов статьи можно выделить наиболее распространённые темы внутриличностных конфликтов у учащихся в возрасте от 18 до 25 лет. Примером нравственного конфликта является конфликт «работа-личная жизнь», ролевого конфликта - «семья-карьера».

Транзактный анализ с помощью всестороннего анализа внутреннего конфликта и эффективного взаимодействия всех эго-состояний позволяет быстро и качественно проработать проблему внутриличностного конфликта студента.

Как метод психотерапии, ТА полностью отвечает всем требованиям здоровьесберегающих технологий. Под здоровьесберегающими технологиями в образовательно-воспитательной среде вуза понимают систему мер по охране и укреплению здоровья студентов, учитывающую важнейшие характеристики образовательной среды с точки зрения её воздействия на здоровье молодёжи [4, с.141].

Основной плюс транзактного анализа, как инструмента здоровьесберегающей технологии в высшей школе состоит в том, что он помогает этично, быстро и эффективно проработать тему внутренних конфликтов у учащейся молодёжи, вернуть им стабильное психоэмоциональное состояние, и мотивацию к учебной деятельности. ТА может быть использован в качестве практической обучающей психологии, которая способствует внедрению философии и принципов образования ТА в повседневную практику. Образовательное ТА несёт в себе как профилактическое, так и восстановительное начало. Цель состоит в том, чтобы повысить личную автономию, поддержать людей в разработке их собственных личных и профессиональных планов и обеспечить оптимальное психологическое здоровье и рост [2, с.358-359].

Заключение. Разрешая внутриличностные конфликты с помощью техник транзактного анализа, студенты высшей школы заново обретают мотивацию и смыслы учебной деятельности. Глубина ТА, лёгкий язык понятийного аппарата, эффективность терапии за короткий срок делает этот метод привлекательным для внедрения в психотерапевтическую практику психологов и перспективным инструментом здоровьесберегающих образовательных технологий в вузах современного Казахстана.

Литература

1. Анцупов А.Я., Шпилев А.И. Конфликтология: Учебник для вузов. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. - 591 с.
2. Иан Стюарт, ВэннДжоинс. Современный транзактный анализ – Спб.: Метанойя, 2021. – 439 с.
3. <http://www.transactional-analysis.ru/methods/273-ta-method>
4. Н.Н. Заболотская, Я.Ю. Заболотский. Рациональное расписание учебного процесса как важная составляющая здоровьесберегающих технологий в ВУЗе. Инновационная наука и современное общество. Сборник статей международной научно-практической конференции, 2014.

СКАЗОЧНЫЙ ПРОЕКТИВНЫЙ ТЕСТ КАК ПСИХОДИАГНОСТИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТ ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИЧНОСТНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Шапенова Ж.А.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Мақалада салыстырмалы түрде жаңа проекциялық психодиагностикалық әдістеме – ертегінің проекциялық тесті сипатталған. Бұл диагностикалық құралдың өзектілігі негізделген, артықшылықтары мен кемшіліктері келтірілген. Осы бағыттағы психологтардың еңбектеріне тарихи дәйектілік пен теориялық талдау осы тесті құруға негіз болғанын түсіндіру үшін жеткілікті түрде егжей-тегжейлі жүргізілді.

Кілт сөздер: Ертегінің проективтік тесті, психологиялық қорғаныс механизмдері, ертегітерапиясы.

В статье описана сравнительно новая проективная психодиагностическая методика – сказочный проективный тест (СПТ). Обоснованы актуальность данного инструмента диагностики, выявлены достоинства и недостатки. Достаточно подробно проведен теоретический анализ трудов психологов в рамках этого направления в исторической последовательности, с целью объяснить, что послужило почвой для создания СПТ.

Ключевые слова: Сказочный проективный тест (СПТ), механизмы психологической защиты, сказкотерапия.

The article describes a relatively new projective psychodiagnostic technique - Fairy tale projective test. The relevance of this diagnostic tool is substantiated, the advantages and disadvantages are given. A theoretical analysis of the works of psychologists within this direction in historical sequence was carried out in sufficient detail in order to explain what served as the basis for the creation of the test.

Key words: Fairy tale projective test, psychological defense mechanisms, fairy tale therapy.

Введение. Несмотря на критику проективных психодиагностических методик, они не теряют своей популярности среди психологов. Это обусловлено обилием клинического материала, получаемого посредством проективных тестов. Также они делают возможным исследовать уникальный характер динамической организации личности, в общем взгляде на нее.

К недостаткам проективных тестов относятся низкий уровень надежности и валидности, а также значительное влияние на интерпретацию клинического багажа и профессиональной компетенции психолога.

Важным достоинством сказочного проективного теста (The Fairy Tale Test, К. Колакоглу) выступает значительный уровень стандартизации, тест был проверен на большой выборке детей (N=800) [1, с. 12]. Посредством сказочного проективного теста представляется возможным оценить динамику личности ребенка, а также отдельные черты личности во взаимосвязи.

Актуальность данной темы обусловлена тем, что организация психологической защиты личности – это неосознаваемый процесс, и здесь наиболее эффективным диагностическим инструментом выступает проективная методика.

Сказочный проективный тест является базовым инструментом для диагностики детей 7-12 лет, с помощью него можно оценивать личностные изменения ребенка на протяжении длительного периода времени.

Основная часть. Сказочный проективный тест (СПТ) – проективная методика для клинической диагностики детей 7-12 лет. Он основывается на идее о связи сказок с бессознательными процессами. Сопоставляя себя со сказочным героем, ребенок в своих ответах проецирует значимые эмоции, конфликты, особенности детско-родительских отношений. Описание ребенком характера этих героев, их поведения в разных ситуациях, преодоление трудностей или отношения к другому и к самому себе дает возможность определить особенности психологической защиты, используемой ребенком, чаще всего

проявляются уничтожение, формирование реакции, рационализация, проективная идентификация, проекция, расщепление и отрицание.

СПТ измеряет 26 переменных, таких как агрессия, оральные потребности, тревожность, потребность в принятии, affiliативная потребность, страх, депрессия, самооценка, чувство собственности и др. [1, с.15].

Почему же именно сказка, а не другая форма литературного произведения?

Дело в том, что сказка отличается от, например, легенды или мифа специфическими характеристиками места, времени, структуры, характеров и развязки.

Время и место действия как правило представляются в сказке неопределенными. Уже в начале сказки показывается эта неопределенность такими фразами как «В некотором царстве...», «Жили были... давным давно...». Толкиен называл этот феномен «чарующий мир» [2, с 23].

В. Пропп проведя анализ русских народных сказок, выделил 31 функцию, показывающую универсальность повторяемость в структуре сказок. Порядок действий всегда неизменен. Также по мнению автора, эта особенность применима к сказкам других народов [3, с 57].

Также примечательно, что характеры в сказке символичны и константны. То есть герои не развиваются, злые остаются злыми, добрые добрыми. Второстепенные герои обычно находятся в отношениях с главными, но при этом обезличены, что является преимуществом использования сказки как диагностического инструмента, так как облегчается процесс идентификации читателя с героем сказки.

Концовка в сказках, как правило, счастливая. Сказочный герой достигает счастья путем получения искомого, богатства или посредством брака [3, с. 112].

Итак, разобрав структуру, перейдем непосредственно к взгляду психологов на сказку.

3. Фрейд впервые упомянул символическую природу сказки. Сказка относится к примитивным частям психики. По мнению автора, мифы, легенды, сказки, пословицы применяют те же самые символы. З. Фрейд считал, что ребенок не видит особой разницы между собой и животными, поэтому антропоморфность в сказке его не смущает [4, с.57].

Г. Рохейм отметил схожесть сказок со сновидениями. И те и другие действуют на контрастах, имеют скрытые значения, применяют символы, несут в себе сексуальные, культурные компоненты, применяют механизмы замещения, перемещения, обесценивания или наоборот переоценки [5, с. 34].

Б. Беттельгейм в своей работе «Использование обаяния» исследовал влияние сказок на детей, выделяя при этом терапевтический эффект сказки. Автор провел подробный анализ знаменитых сказок, и показал, что во всех них находят свое отражение конфликты и тревоги, имеющие место быть на всех стадиях развития ребенка [6, с. 131-168].

К.Г. Юнг считал, что анатомию психики можно изучать по сказкам, так как в них показан наименее сознательный культурный материал. Сказки – это самый простой способ выражения коллективного бессознательного психического процесса [7, с. 67].

Р. Крамер указывает на механизмы защиты, которые имеют место быть в некоторых сказках. Автор на примере «Красной шапочки» показал, как у девочки сработал механизм отрицания, когда она, видя тело волка в реальности, отрицала значения восприятия этой реальности, что может быть понято как защитный механизм [8, с. 105].

Стоит отметить, что в первой половине прошлого века, сказки применялись только в рамках терапии взрослых и детей, но никогда не использовались в виде стандартизированного теста в целях психологической диагностики [9, с. 457].

К концу 20-го века разрабатывались новые проективные методы, типа модели ТАТ (тематический апперцептивный тест). В США это тест TEMAS – Tell Me a Story Test – Тест «Расскажи мне историю», Апперцептивный тест Робертс и т.д. Все эти тесты объединяют следующие элементы:

- их используют на широком возрастном промежутке (6-15 лет);

- в качестве стимульного материала используются картинки повседневных ситуаций и конфликтов детей и взрослых;
- процедура проведения требует от испытуемого описать изображение, сочинить историю по ней в трех плоскостях – прошлого, настоящего и прогноза на будущее.

Заключение. Сказочный проективный тест – совершенно новая методика, целью которой является изучение потребностей детей, их конфликтов и механизмов защиты. Тест стандартизирован, имеет удовлетворительные психометрические параметры, что выгодно выделяет его из многих других проективных методик.

Но как и все проективные тесты, СПТ имеет некоторые недостатки. К ним относится – обращение к психоаналитической трактовке (это ограничивает поле интерпретации), трудность определения с каким героем ребенок идентифицирует себя.

Не взирая на недостатки, СПТ делает возможным изучение внутреннего мира ребенка, определение его страхов и тревог, оценку степени агрессии ребенка. Кроме того, психолог с помощью этого теста может отметить какие механизмы защиты применяются ребенком, чтобы справиться с тревожностью.

Литература

1. Coulacoglou C. The Fairy Tale Test: for the study of the personality of children: A guide. Trans. from English. M.: "Cogito Center", 2003.- 215 p.
2. Толкин Дж.Р.Р. Письма. М.: АСТ, 2019., - 322 с.
3. Пропп В. Я. Морфология волшебной сказки. М.: Изд. "Лабиринт", 1998.- 512 с.
4. Фрейд, З. Толкование сновидений. Пять лекций о психоанализе / З. Фрейд. - М.: Эксмо, 2015. - 108 с.
5. GezaRoheim. Fairy tales and dream. The psychoanalytic study of the child: Inter.Univ.Press, 1953. - 107 p.
6. Bettelheim B. The uses of enchantment. Vintage: 2010. – 381 p.
7. Юнг К.Г. Архетипы и коллективное бессознательное. Изд. АСТ: 2020. – 150 с.
8. Kramer. R., Moral development in young adulthood. [Text]: Unpublished doctoral dissertation / R. Kramer. – University of Chicago, 1968. – 190 p.
9. Shapiro R., Katz C.L. Fairy tales, splitting and development. Contemporary Psychoanalysis. 1978. – 602 p.

БІЛІМ БЕРУ ОРТАЛЫҚТАРЫНДА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ДАҒДЫЛАРЫНА ҮЙРЕТУ МАҢЫЗЫДЫЛЫҒЫ

Тоқсанбаева Н.Қ., Усербай М.Н.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Адамдар арасындағы қарым-қатынас әлеуметтік байланыстардың барлық жиынтығын қамтиды: отбасы арасында, мектеп қабырғасында, жұмыста, жалпы қоғамда. Ал, осы қатынастар арасындағы байланыстың саулығы қоғамның сапасында бейнеленеді. Әлеуметтік қатынастардың деструктивті сипатқа ие болу ықтималдығы өте жоғары болғандықтан, кез келген осындай құбылыстар адамның, әсіресе баланың «меніне», әсерін тигізеді. Сол себептен, қарым-қатынасты жақсартуға мүмкіндік беретін ережелерді әзірлеу, мектеп қабырғасынан бастауын алғаны жөн. Баланың жаңа әлеуметтік мәнге ие қарым-қатынас жүйесіне өтуі, жеке басының қалыптасуымен бір уақытта орын алуы, осы мәселенің құндылығын жоғарлатады.

Кілттік сөздер: деструктивті сипат, қарым-қатынас, социум, білім беру орталығы, дағды, күйзеліс.

Межличностные отношения охватывают весь комплекс социальных связей: между семьей, в стенах школы, на работе, в обществе в целом. Здоровые отношения между людьми отражаются на качестве жизни в обществе. Поскольку вероятность деструктивного характера социальных отношений в настоящее время достаточно высока, любые подобные явления влияют на «Я» человека, особенно ребенка. Поэтому рекомендуется разработка правил, позволяющих улучшить общение, начиналась со школьной скамьи. Переход ребенка в новую социально значимую систему отношения, происходящей одновременно с формированием личности, повышает актуальность проблемы.

Ключевые слова: деструктивный характер, отношения, социум, образовательный центр, навыки, стресс.

Human society is constantly striving for self-improvement. Interpersonal relationships cover the whole complex of social ties: between the family, within the walls of school, at work, in society as a whole. And the health of these relationships is reflected in the quality of society. Since the probability of the destructive nature of social relations is very high, any such phenomena affect the "I" of a person, especially a child. Therefore, it is desirable that the development of rules to improve communication should begin from the school bench. The transition of the child into a new socially significant system of attitude, occurring simultaneously with the formation of personality, increases the value of this problem.

Key words: destructive character, communication, society, educational center, skill, stress.

Адам баласының кез келген қоғам ортасында, социумда қолданатын ең басты құралы – қарым-қатынас. Дүниеге келген сәтінен бастап даму сатыларының барлығы, осы вербалды немесе вербалды емес құрал негізінде жүзеге асады. Осыған орай, қарым-қатынастың адам өміріне әсер ететін ықпалы зор екендігін айқындаймыз. Ал, қазір, шын мәнінде қарым-қатынастың және қоғам мүшелері арасында жайлы байланыс орнатудың қажеттілігін сезінеміз. Елімізде адамдар арасындағы қарым-қатынастың психологиялық аспектісі мен оның мәні салыстырмалы тұрғыда жуырда ғана орын алғанымен, айтылған құбылыстың өзі көне. Адамзат пайда болғалы бері, өзара қарым-қатынастар олардың менталитетіне, мінез-құлқына, дамуына әсерін тигізді. Ертеден бері ойшылдар, философтар мен психологтар адами мәселелерге назарын аударып, жиі тежеліп қала берді. Осындай сәтте, адамның өнімділігін арттыруға құмар инженерлердің көмегі қажет болды. Олар адами факторы рөлінің маңыздылығы жайында қортыныды жасады[1, с.100].

Психология адами қатынастар туралы ғылым болып көрсетіліп, оның деректерінің көмегімен қоғам өмірін жақсартуға ықпалын тигізетін әдістер жасауға болады. Бұндай әдіс адамның мінез-құлқын тұтастай қамтып алуы керек, себебі, адамдар дүниеге келгеннен бастап отбасы шеңберінде, содан кейін мектепте, кәсіби және азаматтық өмірде өзара қарым-қатынасқа түседі: бұл баланың ата-анасымен, мұғалімдерімен қарым-қатынасы, жұмысшының немесе қызмет етушінің әріптестерімен, басшыларымен, жұмыс берушілерімен қарым-қатынасы, өндірушінің басқа өндірушілермен және тұтынушылармен қарым-қатынасы, азаматтың мемлекетпен және отандастарымен қатынасы[2, с.84].

Қолайлы психологиялық климат осы қатынастарды үйлестіру нәтижесінде пайда болуы мүмкін. Осындай үйлесімділікке қол жеткізу үшін адамдар арасындағы қатынастарды басқару келесі міндеттерді шешуге арналған:

1. Адамды қалыптастыру және оны қоғам өміріне бейімдеу мақсатында баланы тәрбиелеу: отбасы мен мектеп шеңберіндегі білім.

2. Адамды жан-жақты дамыту мақсатында кәсіпорны мен әлеуметтік ұйымды бейімдеу [3, с.4]. Бұл жағдайда, біз бірінші міндетті алып қарастырамыз.

Адам тәуелсіз қарым-қатынасты қалыптасыруға алғашқы қадамын жасайтын орны – мектеп. Сол себептен, мектеп кеңістігі баланың бір іргетасын қалайтын, бойындағы дағдыларын шындайтын әрекеттер атқаруы тиіс. Онтогенездегі субъективті қатынастардың қалыптасуы мен даму мәселелері Б. Г. Ананьев, Л. И. Божович, Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, В. Н. Мясичев және басқа авторлардың еңбектерінде қамтылды. Адамның дамуының негізгі бағыттарын анықтауда қоршаған орта мен өмір сүру жағдайларының әсері маңызды рөл атқарады. «Бала туылған кезде тек органикалық және функционалды құрылымға ие болады... осы құрылым мен қоршаған ортаның өзара әрекеттесуі арқылы ол біртіндеп реакцияларға ие болады, олардың жиынтығы субъектінің жеке басын құрайды» [3, с.33]. Физикалық кеңістік пен әлеуметтік орта факторлары болып табылатын мінез-құлықты бастапқы анықтау анализатор жүйелерінің жұмысын баланың қажеттіліктері қанағаттандырылатын немесе қанағаттандырылмайтын әртүрлі жағдайлармен байланыстыру нәтижесінде жүзеге асырылады. Бұл бірлестіктерде В. М. Бехтерев шартты рефлекс деп атаған гетерогенді сенсорлық әсерлердің интеграциясы қалыптасады. Алайда, болашақ субъективті қатынасты қалыптастырудың психологиялық негізі – адамның мінез-құлқының мақсаты мен бағытын анықтайтын «ішкі тітіркену» деп аталады. Даму барысында жеке тұлға жеке оқиғалардың барысына және жалпы өмірге қатысты өзін-өзі

анықтайды және өз бағытын дәйекті түрде жүргізе бастайды – бұл тіршілік элементтеріне деген көзқарасын анықтау және бекіту туралы саналы әрекет [4, с.6]. Әлбетте, бала қатынастардың бастапқы нұсқасын отбасы моделінен көріп, белгілі бір қарым-қатынастар үлгісін қалыптастырады. Алайда, бұл үлгілердің оң немесе теріс жақтарын саралап, адаптивті мінез-құлықты орнату алғашқы білім беру орталығынның маңызды міндеті. Жағымды қарым-қатынас құру, бұл процессте дұрыс әрекет ету қабілетіне ие болу не үшін қажет, деген сұрақтар туындауы мүмкін. Кез келген қарым-қатынас адамның санасына әсерін тигізеді. Егер, ол жағымсыз тұрғыда орын алатын болса, деструктивті сипатты иеленеді, яғни, психикаға кері әсерін тигізуі мүмкін, әсіресе қалыптасу барысындағы жас бала үшін жойқын. Осы себеппен, қарым-қатынас дағдыларына үйрету білім беру орталықтарында жүзеге асуы жөн. Бұндай әрекеттер келесідей дағдыларды қалыптастырады:

1. Шекараларды айқындау.
2. Сезімдерін білдіру.
3. Өзін-өзі сезіну.
4. Негізгі құқықтарын білу.
5. Өзіндік құндылық.
6. Даралық және жауапкершілік.

Кез-келген тірі организм өзінің ішкі тепе-теңдігін азды-көпті бұзуы мүмкін қоршаған орта әрекетінің объектісі болып табылады. Мұнда біз нақты «қысымды», қоғамдағы өмірмен байланысты шектеулерді қарастырамыз. Бұл шектеулердің болуына субъект үш жолмен жауап бере алады: бұл қарсыласу, қарсылық, қыңырлық, ашуланшақтық түріндегі реакциялар; субъект көбінесе өз талаптарын қояды, үнемі қысымға ұшырайды, жоғары сезімталдықты көрсетеді, оңай тітіркенеді, қызғанады, қоршаған ортаның әдет-ғұрпына немесе қалауларына сәйкес әрекет етпейді, бостандық пен тәуелсіздікті қалайды; немесе субъект жалғыздықты іздеуге бейім, сенімсіздікке, басқалармен сақ болуға бейім, бәсекелес болса, оған қарсы шабуыл жасаудың орнына, оны байқмауды артық көреді; немесе келесісі, агрессияның реакциясы, онда субъект «асқа ас, тасқа тас» формуласымен өмір сүруге тырысады, өз көзқарасын, ерік-жігерін таңады, қатыгездікпен байланысты спортты (бокс, күрес, регби), спорттық жарыстарды жақсы көреді, жағымсыз сөздерді оңай айтады, тітіркенуін білдіреді[3, с.5].

Адам қарым-қатынас орнатуды және өзін басқалардың бейсаналық мәлімдемелерінен қорғауды неғұрлым тезірек үйренсе, соғұрлым ол үшін пайдалы болады. Әдетте, балалар өздерінің әрекеттеріне есеп бермейді және бұл олардың жасына орай қалыпты жағдай. Бірақ, бұндай әрекеттер басқа балаларды күйзеліске ұшыратуы мүмкін. Сондықтан, жоғарыда көрсетілген дағдыларды қалыптастырып, білім беру орталықтарында балаға өзінің сезімдерін түсіну, осы арқылы өзгелердің эмоцияларын анықтау, өзін-өзі бағалау, бас тарта алу, қорғану қасиеттерін дамыту керек. Ерте жастан бастап осы дағдылардың дұрыс құрылуы адамның моральдық жағдайын, құндылықтары мен басымдылықтарын, өзін-өзі бағалауын қорғайды. Бұлар болашақта балаға қоршаған әлеммен барабар қарым-қатынас жасауға, өмірдің барлық салалары арасында тепе-теңдікті сақтауға көмек береді.

Оқу іс-әрекетінің арнайы қалыптасуы жағдайында, бастауыш сынып оқушыларының тұлғааралық қатынастарының даму ерекшеліктерін зерттеу А. К. Дусавицкийдің зерттеуінің негізгі міндетін құрады. Гипотеза ретінде, ол тұлғааралық қатынастардың оқушылардың жетекші іс-әрекетіне тәуелділігі туралы ережені қабылдады (бұл жағдайда – оқу, білім алу), олардың қалыптасуында шешуші рөлді оқыту мен тәрбиенің жекелеген жақтары емес, жалпы оқыту тәсілі ойнайды, деп есептейді. Зерттеу нәтижесінде тұлғааралық қарым-қатынастардың тиімділігіне тек тәрбиелік дәрістер ғана емес, сонымен қатар толық оқыту процесінің әсері бар екендігі анықталды[5, с.59]. Осыған байланысты, білім беру орталықтарында тек тәрбиелік жүзінде баланы оқыту емес, жалпы білім беру процесін толықтыру және жетілдіру, оқытушы арқылы, ата-ананың дағдыларын арттыру көмектерімен оның жағымды қалыптасуына кешенді әсер ету керек. Балаларға, олардың

қарым-қатынасы басқа адамның сезіміне әсер ететінін түсіндіру өте маңызды. Яғни, оның құрдастары, ата-аналары, тәрбиешілері мен табиғат болсын, бәріне бағытталған салауатты көзқарасты енгізу – жалпы жауапкершілік. Сонымен қатар, баланың тәуелсіз қарым-қатынасын орнатып бастауына оқытушының ықпалы зор екендігін атап өту жөн. Ол адамның баға жетпес материалы – жанымен жұмыс істейді. Мұғалімнің бүгінгі өсиетімен, ертеңгі күндер қалыптасады. Мұғалім әрқашан өз оқушылары үшін үлкен үлгі болып саналады. Сондай-ақ, әр бала, алғашында өз мұғалімін идеализациялайды. Оқытушы өз оқушыларына қалай қараса, осылайша оқушылар арасындағы қарым-қатынас одан әрмен қалыптасады. Осындай жағдайда, негізгі үлгі – мұғалімнің тұлғалығы.

Сонымен, тұлғааралық қарым-қатынастар осы аталғандардың жалпы бір өнімі бола тұрып, қарым-қатынас пен қызмет әрекетінде қалыптасады және шындалады. Өзара қатынастарда тұлғаның жеке қасиеттері, яғни оның эмоционалдық пен еріктік қасиеттері, интеллектуалдық әлеуеті, сонымен қатар баланың игерген әлеуметтік нормалары мен құндылықтары бейнеленеді. Жеке тұлғаның белсенділігі мен оның әрекеттері – тұлғааралық қарым-қатынастың маңызды буыны. Осындай процесстің мүшесі бола отырып, бала өзін тұлға ретінде көрсетеді, сонымен бірге басқаларға олармен қарым-қатынаста өзін бағалауға мүмкіндік береді. Осылардың барлығын сапалы түрде атқару мақсатында белгілі бір дағдылар жиынтығының қажеттілігін, әрі білім беру орталықтарында үйрету маңыздылығын одан әрмен айқындайды.

Әдебиеттер

1. Максименко А. А. Ценностное управление и его значение в современном менеджменте //Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – 2011. – №. 2. – С. 98-102.
2. Грете Л. Психодрама. Теория и практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено. – Когито-Центр, 2022. – 511 с.
3. Бо Ф. Отношения между людьми. (Les relations humaines). Санкт-Петербург – 2003 – 158 с.
4. Башманова Е. Л. Разработка модели отношения школьников к учению и школе: типология, структура, динамика //Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2009. – №. 3 (11). – С. 75-93.
5. Дусавицкий А. К. Межличностные отношения в младшем школьном возрасте и их зависимость от способа обучения //Вопросы психологии. – 1983. – Т. 1. – С. 63-65.

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМЫТУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Сматова К.Б., Абдимомынова Б.А.

*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан*

Мақалада болашақ мамандардың шығармашылық әлеуетін дамытудың психологиялық аспектілері қарастырылған. Кедергілерді жеңе білу қабілеті – жетістіктерге қол жеткізудің тиімді шарты ретінде дәлелденген. Тұлға белсенділігін дамыту және сыни тұрғыда ойлауға үйрету – болашақ мамандардың шығармашылық әлеуетін қалыптастырудың маңызды психологиялық аспектілері болып табылады.

Кілт сөздер: шығармашылық әлеует, тұлға белсенділігі, сыни тұрғыда ойлау, педагогикалық қабілет.

В статье рассмотрены психологические аспекты развития творческого потенциала будущих специалистов. Эффективным условием для успеха личности является способность преодолевать препятствия. Для формирования творческого потенциала будущих специалистов необходимо развитие активности личности и обучение критическому мышлению.

Ключевые слова: творческий потенциал, активность личности, критическое мышление, педагогические способности

The article discusses the psychological aspects of the development of the creative potential of future specialists. The ability to overcome obstacles has been proven as an effective condition for success. The development of personal

activity and training in critical thinking are the most important psychological aspects of the formation of the creative potential of future specialists.

Keywords: creative potential, personal activity, critical thinking, pedagogical abilities.

Кіріспе. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: «Балаларымыз қай жерде тұрса да, қандай тілде оқыса да сапалы білім алуы керек. Азматтардың сауаттылығы мен цифрлы біліктілігін арттыру мақсатында Үкіметке Үздіксіз білім беру тұжырымдамасын әзірлеуді тапсырамын. Бұл құжатта бейресми білім берудің баламалы нұсқаларын көптеп енгізу, өз бетінше оқу нәтижелерін мойындау мәселелерін қарастыру қажет» – деп атап көрсетті [1]. Бұл өз кезегінде шығармашылық әлеуетті қалыптастыру мәселелерімен де тығыз байланысты. Шығармашылық әлеует – қойылған мақсатқа жету жолында туындайтын кедергілерді оңтайлы жеңу қабілеті болып табылады. Ол бейімделу, шығармашылық және эвристикалық қабілеттер негізінен тұрады.

Болашақ маман еліміздің тірегі, бәсекеге қабілетті болуы үшін, еңбек нарығының сұраныстарына, оқу үрдісінің қазіргі білім беру талаптарына сай болуы үшін жаңа әдіс-тәсілдер мен бағыттарды жетілдіруге баса назар аударылуда. Сондай-ақ, тұлға белсенділігін дамыту және сыни тұрғыда ойлауға үйрету – болашақ мамандардың шығармашылық әлеуетін қалыптастырудың маңызды психологиялық аспектілері болып табылады.

Тұлға – тұрақты психологиялық сипаттамалар жүйесінде алынған нақты адам. Ондай сипаттамалар қоғамдық байланыс пен қатынастарда көрініс беріп, адамның өзі мен оны қоршағандар үшін маңызды орын алады, оның адамгершілік қылықтарын айқындайды және оның өзіне, ортасы үшін маңызды мәнге ие. Тұлға – әлеуметтік даму барысында бойына әлеуметтік және өмір үшін маңызды қасиеттерді жинаған адам. Психологияда тұлға ұғымының көп түрлілігін түсіну үшін осы саладағы кейбір көрнекті шетел теоретиктерінің көзқарастарын айтуға болады [2].

Ал, сын тұрғысынан ойлау – ақпаратты қабылдаудан басталып өз бетінше шешім қабылдаумен аяқталатын үрдіс. Сыни тұрғыдан ойлауға үйретудегі басты тәсілдің бірі – білімнің дайын күйінде берілмеуі. Сыни тұрғыдан ойлау іс-әрекеттің жаңа әдіс-тәсілдерін енгізуге деген дайындықтың болуын қамтамасыз етеді. Бұл, өз кезегінде шығармашылық әлеуетті қалыптастыруға ықпалын тигізеді.

Негізгі бөлім. Тұлғаның психологиялық дамуында психикалық процестер танымдық, эмоциялық және жігерлік функция ретінде қызмет атқарады. Танымдық процестері – сезіну, түйсік, түсінік, елестету, жады, ойлау мен сөйлеу – білімді меңгеруге және есептерді шешуге мүмкіндік береді, жағдайға бейімделу, жеке нысандарды және жалпы ортаны зерттеу, оқиғаларды болжау ретінде түсініледі. Эмоциялық процестер – адамның бүкіл ішкі өмірін ажарлатады, оның күштерін күшейтуіне қатысады. Жігерлік процестер – өзін реттейтін саналы өз мінез – қылығымен, күштермен басқаруды жинақтауды белгілейді. Анық болып олар қиыншылықтармен кедергілерді жеңуде көрінеді. Психикалық процестер тұлғаның мінез-құлығы мен әрекеттеріне енген. Психикалық күй – бұл жалпы психиканың уақытша күйлері (көтеріңкілік, сенімділік, дайындық, қанағаттанарлық, мәңгілік, жабырқаушылық және т.б.). Олардан таным процестерін, әрекет деңгейлерін, практикалық іс-әрекеттердің нәтижесін аңғаруға болады.

Тұлға – өзінің тұрақтылығына қарамастан, үздіксіз дамып отыратын психикалық құрылым. Даму тұлғаның ең маңызды атрибуты болғандықтан, оны «өмір сүруінің негізгі нысаны» деп санайды. К.Роджерс тұлғаны өзінділік терминімен сипаттайды. Е.И.Рогов тұлғаны – адамның әлеммен өзара әрекетінің сипатын үстемдей түсетін, ішкі «таңғажайып» индивидуумның шынайы бетпердесі ретінде анықтайды. Э.Эриксонның түсінігінше, индивидуум бүкіл өмір бойында психологиялық әлеуметтік дағдарыстардан өтеді және оның тұлғалылығы осы дағдарыстардың нәтижесі болып табылады. Дж.Келли тұлғаны әрбір индивидуумға тән өмірлік тәжірибені ұғынуының бірегей тәсілі деп қарастырған. Р.Кеттел, тұлға ядросының құрылымы негізгі он алты мінез бітістерінен құрылатындығы туралы мүлдем басқа тұжырымдаманы ұсынады. А.Бандура болса, тұлғаны индивидуум, мінез-құлық және жағдайдың үздіксіз өзара әсерінің күрделі жүйесі ретінде қарастырған.

Тұлғаның жетілуіне мінез-құлықтың мотивациялық механизмі, мақсаттарға тікелей түрткі болатын күшті хабарлайтын, оның жоғарғы сезімдерімен байланысы тән болып табылады. Тұлғада эмоционалдық дамудың маңыздылығы – үнемі іштей кикілжіңге ұшырап отыратын адам ынжықтығымен, мінез-құлқының тұрақсыздығымен, яғни психологиялық тұрғыда жетілген тұлғаны сипаттайтын негіз қалаушы бітістердің жоқтығымен түсіндіріледі. Б.Г.Ананьевтің пайымдауынша тұлғаның өзіндік ерекшелігінің бірі – мінез-құлық. Ол темпераментпен тығыз байланысты. Тұлғаның өзін-өзі саналы реттеуінің жоғарғы және негізгі түрі. Адам мінезін жақсырақ түсіну үшін, көзқарастың бірнеше топтарын бөліп қарастырады. Адамдарға көзқарасындағы ерекшелік сипаттар: мейірімділік, сенгіштік, сезімталдық, адалдық және өзіне өзінің жеке басына көзқарасы – өз күшіне сенімділігі мен өзіне талап қойғыштық өзін-өзі сыйлауы жатады. Осы ерекшеліктер тұлға белсенділігі дамуының негізін құрайды және сыни тұрғыдан ойлауды дамытумен тығыз байланысты.

Сыни тұрғыдан ойлауды дамытудың орны ерекше. Өйткені, сыни тұрғыдан ойлауды дамыту арқылы болашақ маман педагог-психологтардың білімін, біліктілігін, құзыреттілігін және шығармашылық әлеуетін қалыптастыруда жоғары нәтижеге жетуге болатыны анықталған. Осыған орай мынадай мақсат-міндеттерді шешу аса маңызды:

- сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясын жетілдіру;
- сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясының стратегияларын қолдану арқылы болашақ педагог-психологтардың өз бетінше ізденуі мен сапалы білім алуының тиімді жолдарын анықтау;
- технологияны болашақ педагог-психологтардың жан-жақты дамуын қамтамасыз ететін шығармашылық жүйе ретінде ұсыну;
- сыни тұрғыдан ойлау жобасын қолданудың тиімділігін көрсету.

Ұ.Ж. Тұяқова бойынша: «Сын тұрғысынан ойлау стратегияларын білімді меңгерудің түрлі кезеңінде қолдануға болады. Сын тұрғысынан ойлау мен креативтілік тұлғаның шығармашылық деңгейін дамытуға бағытталған мақсатты әрекеті екендігін көптеген ғалымдар тілге тиек етіп келеді. Оқыту мен тәрбиелеу үрдісінде креативтілікті дамыту арқылы бәсекеге қабілетті маман тұлғасын қалыптастыруға зор мүмкіндіктер бар. Сын тұрғысынан ойлау – іс-әрекетте аналитикалық тәсілдің қолданылуын көздей отырып, креативтілік дамуына негіз болады. Қоғамның әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі сол қоғамдағы жеке адамның креативтілік даму мүмкіндігіне байланысты. Ендеше педагог білім алушының күш-қуатын, көңіл-күйін әрдайым жоғары көтере білсе, сонда білім сапасы артады және олардың креативтілігі дамиды. Креативтілік – тұлғаның өзін-өзі дамытудағы маңызды фактор. Адамның креативтілігі оның тәжірибеге деген ашықтығымен анықталады» [3].

Қорытынды. Шығармашылық әлеует педагогикалық қабілеттермен тікелей байланысты және оны мынадай деңгейлерге бөлуге болады:

- перцептивті-рефлексивті қабілеттер (қажеттіліктер мен талаптардың сәйкестігін түсіну қабілеті);
 - педагогикалық әдептілік.
- Екінші деңгей – проективті қабілеттер (тұлғаны дамытуға ынтасы мен қабілеті, жеке және жас ерешеліктеріне сәйкес оқу материалдарын тандау);
- ұйымдастырушылық қабілеттер (әр түрлі іс-шараларға тарту);
 - коммуникативтік қабілеттер (қарым-қатынас орнату қабілеті);
 - жобалау қабілеттері (педагогикалық әсердің соңғы нәтижесін көрсету мүмкіндігі);

Осы орайда шығармашылық әлеуеттің қалыптасуы мен дамуы адамның ішкі ортасының тікелей әсерінен жүреді және көбінесе оның қабілеттерінің даму деңгейіне байланысты болады. Ең алғаш шығармашылық әлеуеттің бастауы болатын педагогикалық қабілеттер отбасының әсерінен қалыптасады: қамқорлық жасау, педагогикалық мамандықтың ерекшелігін ашу, өзін-өзі ұйымдастыруға үйрету және т.б.

Кәсіптік оқыту барысында шығармашылық әлеуетті дамытудың негізгі құралдары мыналар болып табылады:

- рөлдік және іскерлік ойындар, тренингтік сабақтар;
- оқу сабақтары, студенттердің үй тапсырмаларын орындау барысы;
- педагогикалық практикаларының әртүрлілігі;
- ғылыми-зерттеу жұмыстары;
- өздігінен білім алу.

Осылайша, жоғары білім беру мекемелерінде болашақ мамандардың шығармашылық әлеуетін дамыту үшін жағдай жасау жүйелі жұмысты қажет етеді. Бұл үрдіс жеке және белсенді тәсілдерді пайдалануға бағыттайды.

Әдебиеттер

1. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» Қазақстан халқына Жолдауы. – Нұр-Сұлтан, 2020.
2. https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek.
3. Обозов Н.Н. Межличностные общения. – Спб., 2003. – 151 с.
4. Тұяқова Ұ.Ж. Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы арқылы студенттердің танымдық әрекеттерін дамыту. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті // Хабаршы «Психология» сериясы, №1(46) – 2016. –112-117б.

ЖАЛҒЫЗ БАСТЫ АНАЛАРДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ СТРЕССТІ ЗЕРТТЕУ

Кәрімбай А., Бердібаева С.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада жалғызбасты аналарда кездесетін кейбір жеке және қаржылық күйзелістер талқыланады. Бұл жерде сондай-ақ жалғызбасты аналарға қатысты отбасы заңдылықтары мен қаржылық жағдайына терең талдау жасалатын болады.

Кілт сөздер: стресс, қаржылық стресс, отбасы психологиясы, неке, қаржылық сауат.

В этой статье обсуждаются некоторые личные и финансовые потрясения, с которыми сталкиваются матери-одиночки. Здесь также будет проведен углубленный анализ семейных закономерностей и финансового положения матерей-одиночек.

Ключевые слова: стресс, финансовый стресс, семейная психология, брак, финансовая грамотность.

This article discusses some of the personal and financial turmoil faced by single mothers. There will also be an in-depth analysis of family patterns and the financial situation of single mothers.

Keywords: stress, financial stress, Family Psychology, marriage, financial literacy.

Қазіргі қоғамда жалғызбасты аналар қоғамға бейімделу жолында әлі де көптеген қиындықтармен бетпе-бет келгенімен, маргиналды топ ретінде қарастырылмайды. Дәстүр бойынша жалғыз басты ана болу теріс мәдени құндылық ретінде қарастырылды. Жалғызбасты аналардың қоғамда өмір сүруі қиын болады, өйткені олар үшін экономикалық және психологиялық жағдайы өміршең емес. Неке бүкіл қоғамның бірден-бір жалпы қабылданған нормасы ретінде қарастырылды, ал оны орындамағандар қоғамда шеттетілді деп саналды.

Алайда, бүгінде қоғам әйелдердің (бойдақты да, некеде де) өмір сүру деңгейін өзгертетін даралану процесінде. Бұл мағынада даралау адамдарды мәдени және әлеуметтік дәстүрлі байланыстардан босату процесін білдіреді. Бұл процесте әйелдер ерлерге қарағанда көбірек зардап шегеді, өйткені оларға таңылған кейбір теріс көзқарастар дараландыру арқылы субсидияланады[1].

Кейбір әйелдер өз еркімен жалғызбасты ана атанса, енді біреулері жағдайға байланысты. Сауаттылық деңгейінің артуына байланысты көптеген әйелдер некеге тұруды күйзеліс деп санайды және ер адамға сүйенгеннен гөрі балаларын жалғыз өсіргенді жөн көреді. Олар тәуелсіз әрі ер адамдар сияқты көп ақша таба алады.

Олар өз бетінше шешім қабылдай алады және қашан үйленетінін, қашан балалы болатынын және т.б. Бұл мақалада жалғызбасты әйелдердің психо-әлеуметтік мәселесі әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан қарастырылады. Бұл ретте ол жалғыз басты ана болу тарихына, жалғызбасты аналар туралы дәстүрлі және қазіргі заманғы түсініктерге, жалғыз басты ана болу себептеріне және жалғызбастылықтың қаржылық салдарын қарастырамыз.

Онда жалғызбасты аналарға қатысты отбасы психологиясы мен қаржылық жағдайына терең талдау жасалатын болады.

Жалғызбасты әйелдердің тарихы

Эволюциялық өткен кезеңде әйелге жалғыз бала тәрбиелеу өте қиын болды. Сол сияқты, жазба тарих дәуірінде жалғыздық өмірдің бір түрі ретінде қарастырылмады және оған лайықты жар табу үшін бақытсыздыққа ұшыраған әйелдер ғана таңдалды, бұл соңғы шара болды.

Оның үстіне жалғызбасты аналар некесіз бала туудың салдарынан болған қолайсыздықты айтпағанда, көптеген қаржылық қиындықтарға тап болды. Олар мүлікті мұраға ала алмау сияқты кейбір заңды нұсқаларға қол жеткізе алмады және стигматизацияға ұшырады және жек көрінішті болды.

Ағылшын қауымдастығындағы әйелдердің көпшілігі (шамамен 95%) некеде босанған, бұл некесіз босанған әйелдердің саны өте аз екенін және олардың көпшілігі күтпеген жүктіліктің құрбаны болғанын және олардың ата-анасынаннекеге тұруды талап ете алмайтынын көрсетеді, өйткені әкенің қыздарына неке серіктесінтаңдауы қалыпты жағдай болды [2, 48 с.].

Мұндай жағдайларда жақсы альтернатива болмағандықтан, әйелдер балаларын жалғыз өсіреді. Некесіз жүкті болу девианттық мінез-құлық болып саналды және мұндай әйелдер азғындығы үшін жазаланды.

Бұл құбылысты афроамерикалық әйелдердің некелік қиындықтарын талдау арқылы анық түсінуге болады. Вилсонның айтуынша, Америка Құрама Штаттарында афроамерикалық ерлердің жұмысқа орналасу мүмкіндіктерінің төмендеуі жалғызбасты аналардың санын көбейтуде. Оның атап өтуінше, көптеген афроамерикалық ер адамдар отбасын асырай алмайтын жалақысы төмен жұмыстарда жұмыс істеуге мәжбүр болды[3].

Қазіргі кезде қазіргі отбасындағы көптеген өзгерістер негізінен әйелдердің әсерінен болып жатыр. Көптеген әйелдер балаларының аз болуын жақтайды, бұл ретте олардың некеге тұру және қайта некеге тұру саны азайып, ажырасулар саны айтарлықтай өсті. Бұл өзгерістер әйелдердің күйеулеріне тәуелді емес, тәуелсіз болуға қалай қадам басқанын көрсетеді. Олар енді қаржылық өмірін адамдардан іздеу керек деген үмітте емес.

Сонымен қатар, феминистік сұраныс саясаттағы әлеуметтік өзгерістерге қысым жасау арқылы олардың пайдасына жұмыс істейді. Дегенмен, «жалғызбасты әйелдердің өсіп келе жатқан қоғамдық санасы алдымен әлеуметтік қарым-қатынас процесінде одан бас тартуға болмайтын қалыпты жағдайдың жаңа контекстін тарылтады».

Кейбір әйелдер қалағандықтан бойдақ болмайды, ал басқалары өз таңдауымен бойдақ болып қалады. Бір кездері кейбір әйелдер бойдақ болып, күйеу мен әйелдің рөлін атқаруды жөн көрді.

Өзінің өмір сүру формасын сақтау қабілеті олардың жеке дамуын, жеке қарым-қатынастарын және достасуды қалыптастыру қабілеті мен дайындығына байланысты. Бұл олардың қаржылық қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жұмыспен қамтамасыз ету қабілетіне де байланысты. Ерлер мен әйелдердің жұмысқа және отбасына деген көзқарастары әртүрлі және бұл жалғызбасты әйелдерге әсер етеді.

Барлығымыз білетіндей, жұмысқа орналасу қаржылық қамтамасыз етудің бір түрі болып табылады және ол жалғызбасты әйел үшін үйленген әйелге қарағанда көбірек нәрсені

білдіреді. Зерттеулер көрсеткендей, неке кезінде жұмысынан айырылған әйелдер жұбайынан ажырасқаннан кейін жұмыстан қаржылық қорғануға тырысады [3, 139 с.].

Бұл жетістікке жеткендер тұрақты жұмысқа тұрмас бұрын көптеген физикалық және психологиялық стресстерден өтеді.

Көбінесе бұл әйелдердің көпшілігі жұмыс пен отбасы арасында ерте жастан ымыраға келуге мәжбүр болды және олар ажырасқаннан кейін мұндай әрекеттердің салдарын шешуге мәжбүр болды. Бұл әдетте қаржылық мағынаға әкеледі және балаларды тәрбиелеуге көп ақша жұмсалатындықтан бүкіл қоғам үшін тұрақты азап болып қала береді.

Кейбір жағдайларда көптеген жалғызбасты әйелдер отбасы мүшелеріне қамқорлық жасау үшін мансаптан бас тартуға мәжбүр болады. Әлеуметтік қамсыздандыру жүйесі бұл қызметтерді көрсетуі керек, бірақ оның орнына ол өз қажеттіліктерін қанағаттандыра алмағандықтан, кейінірек жүйенің клиенті болатын адамдардың қолына қалдырды.

Баланың дамуының алғашқы жылдарында басынан өткерген психологиялық күйзеліс оның есейген кездегі жыныстық психологиясына, сондай-ақ мінез-құлқына әсер етеді деген болжам бар; бұл стресс мидың дамуын өзгертеді. Психологиялық стресстің бір мысалы - кедейлік, әсіресе қазіргі қоғамда.

Зерттеулер көрсеткендей, балалық шақтағы стресс тек ми құрылымдарына әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар ерлер мен әйелдердің жыныстық психологиясын өзгертеді. Бұл тұрғыдан алғанда, неке дұрыс серіктестердің болуына өте тәуелді [4, 25 с.].

Бұл кедей отбасында өскен ерлердің отбасын асырау мүмкіндігі аз, ал әйелдер әдетте неке шартымен қамтамасыз етілетін эмоционалдық және экономикалық қауіпсіздікті талап етпейтіндіктен, сондықтан жалғыз басты ата-ана болу елдегі табыстың төмендігімен байланысты.

Айта кету керек, кедейлік баланың даму процесінде бастан кешіретін жалғыз психологиялық стресс емес. Психологиялық күйзеліс, мысалы, кедейлік баланың ересек кезіндегі жыныстық және репродуктивті мінез-құлқына әсер ететіні дәлелденсе, онда стресстің басқа көздері балаға осындай әсер етеді.

Ажырасқан ата-аналардың балалары өмір сүру деңгейіндегі өзгерістерге ұшырап қана қоймайды, сонымен бірге олар туғаннан бері білетін махаббаттан айырылады. Айта кету керек, ажырасқан отбасылардың балалары өмір сүру деңгейінің төмендеуін сезінгенімен, олар туылғаннан бастап жалғызбасты аналар тәрбиелеген балаларға қарағанда жақсы жағдайда.

Дегенмен, бұл балалар жалғызбасты аналардың балаларына қарағанда психологиялық күйзелістерді бастан кешіреді, өйткені олардың жыныстық мінез-құлқының дамуына әсер етуі мүмкін жаңа ортаны қабылдауға тура келеді.

Ажырасқан отбасындағы әйелдердің 50%-дан астамы жасөспірім кезінде жүкті болуы мүмкін. Шамамен 48% үйленгеннен кейін ажырасуы мүмкін

Кейбіреулер өз-өзіне сенімсіздіктің салдарынан некесін кейінге қалдыруы мүмкін, ал басқалары өте импульсивті некеде болуы мүмкін (әсіресе әйелдер). Ажырасқан отбасы балаларының шамамен 25% -ы интимдік қарым-қатынасқа сенімсіздіктің салдарынан ешқашан үйленбейді.

Бұл балалардың көпшілігі басқа балаларға қарағанда депрессия және мектепте зейіннің болмауы сияқты эмоционалдық проблемалардан зардап шегеді.

Осы нәтижелерге қарап, ата-анасы ажырасқан балаларының тұрақты неке құру мүмкіндігі 20%, ал жалпы халық үшін бұл көрсеткіш 40% екені анық. Тұрақты неке құра алатын ажырасқан ата-анадан шыққан ересектер некеде бақытты болған емес [5, 39 с.].

Олар депрессиядан және үмітсіздіктен зардап шегеді және үміттерін жоғалтады және ешқашан алғандарына қанағаттанбайды. Бала бақытсыз некеде тәрбиеленгенде, ол неке бақытты емес деген сезіммен өмір сүреді.

Кедейлік мидың дамуын және оның неке мүмкіндіктеріне әсерін өзгерту арқылы репродуктивті мінез-құлыққа әсер етеді. Тарихи тұрғыдан кедейлік экономикалық білікті

ерлердің жетіспеушілігіне байланысты некеге тұру мүмкіндіктерін шектеу арқылы жалғыз басты анаға әсер етеді деп есептелді.

Алайда, экономикалық детерминанттар жалғыз басты ата-аналар санының өсуін түсіндіретін жалғыз фактор емес; жыныстық босатуға қатысатын басқа да әлеуметтік факторлар бар. «Осылайша, 19-ғасырдың көп бөлігінде Еуропаның көптеген елдерінде жалғызбасты ата-аналардың санының тұрақты өсуі экономиканы индустрияландырумен және халықтың урбанизациясымен байланысты өсіп келе жатқан жыныстық босатумен түсіндіріледі».

Мақаламызды қорытынды келсек, қазіргі қоғамда жалғызбасты аналар барлық аналардың өте үлкен пайызын құрайды. Бұрынғы заманмен салыстырғанда жалғыз басты ата-аналардың саны артқан. Көптеген ғалымдар жалғыз басты ананың болуы кедейлік пен әлеуметтік жүйелердің тиімсіздігімен байланысты деп санайды. Дәстүрлі қоғамда жалғызбасты ана болу тек девианттық мінез-құлық ретінде ғана емес, сонымен қатар белгілі бір заңдық санкцияларға әкелді. Алайда, индустрияландырудың өсуімен бұл көзқарас жойылды, өйткені жалғыз басты ата-ана өмір сүру формасына айналды.

Жалғызбасты аналар кездесетін қиындықтарды жеңу үшін бүгінгі таңда қоғамда бар отбасының барлық нысандарын қамтитын әмбебап саясатты әзірлеу қажет. Осындай саясатпен біз тең жұмыспен қамту мүмкіндіктері бар тең құқылы қоғам күтеміз.

Әдебиеттер

1. Еремеева А.И. Социальные представления современных женщин об одиноком материнстве. – М., 2016. – 174 с.
2. Жаппар А.Т., Якимова И.И. Социально-психологическое сопровождение молодых женщин в рамках проекта «Доммамь» // Аналитический обзор. – 2020. – 48 с.
3. Шабденова А.Б. Социально-экономический статус монородительских семей крупного города (на примере г. Алматы). – Алматы, 2020. – 139 с.
4. Круглова (Путинцева) Е.Л. Малолетнее материнство как социальный феномен современной России – М., 2013. – 25 с.
5. Сироткина Е.С. Проблематизация несовершеннолетнего материнства в системе Российской социальной работы. – Нижний Новгород, 2013. – 39 с.

ӘЙЕЛДІҢ ФИЗИКАЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҒЫ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ИДЕЯЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Дуйсенбаева А.О., Баймолдина Л.О., Аязбаева Б.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада әйелдердің физикалық тартымдылығы, қазіргі қоғамда сұлулықтың бірыңғай жалпыға бірдей танылған «эталонның» болмауы, қазіргі заманғы табысты адамдарға қалай көріну керектігін көрсететін және тұлғаның психологиялық күйіне қалай әсер ететінін зерттеу қарастырылған.

Кілттік сөздер: сұлулық эталоны, гендерлік психология, поляризация, әйел бейнесі, сұлулық, сәттілік, денелік.

В этой статье рассматривается физическая привлекательность женщин, отсутствие единого общепризнанного «эталона» красоты в современном обществе, изучение того, как выглядит современным успешным людям и как это влияет на психологическое состояние личности.

Ключевые слова: эталон красоты, гендерная психология, поляризация, женский образ, красота, успех, телесность.

This article examines the physical attractiveness of women, the lack of a single universally recognized "standard" of beauty in modern society, the study of how to look like modern successful people and how it affects the psychological state of the individual.

Keywords: the standard of beauty, gender psychology, polarization, female image, beauty, success, corporeality.

Соңғы он жылдықтағы психология үшін өзекті мәселелердің бірі-қазіргі заманғы БАҚ қолданатын бейнелеу технологиясын қолдана отырып, физикалық тартымдылық бейнесін дамыту тақырыбы. 1980-90 жылдар аралығында әйел денесіне қатысты «идеал» бейнесін әмбебаптеңестіру болды, олар: сәттілік, сұлулық, өзін-өзі бақылау мәдени әртүрлілікті ескермей, тек үйлесімділікпен байланысты болды.

Психологтардың бұл тақырыпқа деген қызығушылығы қазіргі қоғамдасушылықтың бірыңғай жалпыға бірдей танылған «эталонының» болмауы туралы тезистің сәйкес келмеуімен және қазіргі заманғы табысты адамдарға қалай көріну керектігін көрсететін мамандандырылған журналдарда тартиптердің бір мезгілде ұсынысымен байланысты [1].

Психологияның маңызды постулаты-адам денесі мәдениеттің өнімі. Психологиялық мәліметтерге сәйкес, дене Мен тұжырымдаманың маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады және сонымен бірге әсер етуші ең ашық аймақ болып табылады. Демек, денеге белгілі бір талаптар қою арқылы қоғам алдын-ала жоспарланған схема бойынша жеке құрылымдардың өзгеруіне әсер ете алады.

Осыған сәйкес, әлеуметтік психология үшін мәдени-тарихи контекст қоғамның денеге қатынасын қаншалықты анықтайтынын және бұл тұлғаның психологиялық күйіне қалай әсер ететінін зерттеу маңызды. Бұл қазіргі заманғы «сұлулық эталонын» құрудың кімге тиімді екенін және сән әлеміндегі заманауи тенденцияларға ойланбастан бағыну керектігін анықтауға мүмкіндік береді.

Психологиялық әдебиеттерді талдауға сәйкес, дене бітіміне қатысты жұмыстар келесі тақырыптарды қарастырады:

- * мәдениеттің денеге әсер етуінің жалпы принциптері; [2]
- * қазіргі қоғамда денелік культтің пайда болу көздерін зерттеу; [3]
- * сыртқы келбетке қатысты канондардың Тарихи өзгеруі; [4]
- * бұл әсердің салдары адамның дене бітіміне қойылған шектеулермен көрінеді. [5]

Қазіргі психологиядағы денелік мәселелерін зерттеуге ерекше қызығушылық дененің мәдениетті талдауға мүмкіндік беретін «тәжірибелік құндылықтардың маңызды агенті» ретінде танылуымен байланысты [2, 12 б.].

Алғашқы қауымдық жүйе кезінен бастап дене бітімінің даму тарихы туралы мәліметтерге сәйкес, дене бітімінің әртүрлі өлшемдеріне әлеуметтік жазбалар салынады. Қоғамның даму деңгейіне байланысты адамның қандай болуы керек екендігі туралы жалпы қабылданған көрінетін нормалар өзгертіледі, бірақ мәні өзгеріссіз қалады. Ежелгі уақытта билікті бейнелейтін ру мен тайпаның рәміздеріне уақыт өте келе адамның материалдық жағдайының деңгейін, мансаптық өсу перспективаларын және құндылық бағдарларын көрсететін белгілер біртіндеп қосылған.

Қазіргі уақытта физикалық денеге сәйкес келмейтін бөліктері маңыздырақ: киім, жеке заттар, сәнді заттар, сөйлеу және т.б. арқылы берілетін атрибуттар, бірақ сонымен бірге дененің дизайны, атап айтқанда әйелдер мен ерлер фигурасы арасында, макияж өте маңызды рөл атқарады — ежелгі дәстүрді сақтау ретінде, заманауи түрде түсіндіріледі.

Осыған сәйкес, әлеуметтік психологияда Қазақстанның нарықтық экономикаға көшуіне және тұтыну мәдениетінің жаңа түрінің пайда болуына байланысты адамдардың санасындағы өзгерістерді зерттеу өзекті болып табылады.

Қалыптасқан дамудың әлеуметтік жағдайы батыстық өмір салтына көшумен және нәтижесінде үш «әлемнің» үстемдігімен сипатталады: өндіріс, көбею және тұтыну. Нәтижесінде дене белгілі бір жағдайларда сатылатын және бір уақытта тұтынылатын тауар ретінде әрекет етеді [2, 18 б.].

Осылайша, экономикалық және әлеуметтік саясат саласындағы өзгерістер, жаппай тұтыну жүйесінің дамуы денені пайданы арттыратын ерекше объект ретінде бөлуге ықпал етеді. Авторлар сыртқы келбетке қатысты манипуляцияның заманауи әдістері келесі көрсеткіштерде көрсетілгенін атап өтеді [3]:

- 1) медициналық қызметтерді тұтынудың өсуін ынталандыратын биомедициналық, кәсіптік білімді дамыту және мемлекет жүргізетін үлкен спорт саясаты;
- 2) «әйелдер» гимнастикасы мен «ерлер» бодибилдингінің ерекше түрін бөліп көрсету;
- 3) диеталық индустрияны, косметикалық өнеркәсіпті, косметикалық хирургияны, порнография индустриясын дамыту;
- 4) Денеге әсер ету технологияларын, атап айтқанда, сұлулық индустриясына қызмет көрсететін жарнама жасау технологияларын жедел жетілдіру.

Осылайша, қоғамның дене құрылымына деген табиғи, яғни жалпыға бірдей танылған қатынасы елдің экономикалық жағдайымен тікелей байланысты екенін айта кетуге болады. Экономиканың тиімді салалары болып табылатын сұлулық пен спорт индустриясы бұқаралық ақпарат құралдарының, атап айтқанда жарнама, баспасөз, киноиндустрияның қарқынды жұмысының арқасында қазіргі адамдардың санасына айтарлықтай әсер ете алды. Дәстүрлі қоғамдық түсініктерді сауатты қолдана отырып және өмір салтын жаңғырту тенденцияларын ескере отырып, үнемі жетілдіріліп отыратын бұқаралық ақпарат құралдарының технологиялары заманауи сұлулық стандарттарын, артықшылық және прогрестің көрінісі ретінде ұсынды. Бірақ сонымен бірге авторлар бұқаралық ақпарат құралдарының қолдауымен және жас ұрпақтың санасына әсер ететін әлеуметтік күшейтудің қатаң тетіктерінің болуын атап көрсетеді.

Гендерлік психология зерттеушілері қоғамдық үстемдігі мен әйелдерге бағынудың әлеуметтік құрылған механизмінің маңызды элементі қоғамның әйелдердің дене бітімі бақылауы екенін атап өтті. Бұл тақырып, бір жағынан, қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер ерлер мен әйелдердің рөлдеріне дәстүрлі көзқарасты өзгертіп, еркектік пен әйелдік туралы әртүрлі идеялар тудыратындығына байланысты өзекті. Алайда, екінші жағынан, көптеген зерттеулер әйелдерді бақылаудың заманауи формалары өзгертілгенін және атап айтқанда, әйелдер бейнесінің, әйел денесінің бір мәнді көріністерін дамытатын сән индустриясының дамуында көрінетінін көрсетеді. Нәтижесінде әйелдер енжар әрі белсенді түрде де бұқаралық ақпарат құралдарында таралатын тартымды келбеттің әсеріне ұшырайды. Осы тұрғыдан алғанда, сұлулық стандарттарын құру, қоғамның әйелдерді манипуляциялаудың заманауи тәсілдерінің бірі болып табылады [5].

Әдебиеттерді талдау нәтижесінде мәтіндердің көпшілігінде ерлер мен әйелдер арасындағы биологиялық дене айырмашылықтары қоғамның табиғи айырмашылықтарды әлеуметтік теңсіздікке айналдыру жолдары туралы пікірталас көзі болғандығы анықталды. Әйелдердің дене бітімі әр мақалада белгілі бір дәрежеде ұсынылғанына қарамастан, дене негізінен жыныстық ерекшеліктермен (киім стилі, әлеуметтік рөлі, сезімдерді білдіру тәсілдері) тығыз байланысты, мәдениеттің әртүрлі аспектілерін қабылдауды талдайтын жалпы тақырыптар аясында қарастырылған [2, 21 б.].

Гендерлік зерттеулердің маңызды бөлігі-денені әлеуметтік шындықты қалыптастыратын мәдени құралға айналдыру тәсілдері. Дене жыныстық айырмашылықтардың табиғи салдары болып табылатын маскулиндік және феминдік мінез-құлық ерекшеліктері туралы мифті сақтау құралы болып табылады.

С. Бем ұсынған жалпы мәдени линзалар жүйесі ерекше назар аударуға тұрарлық, онда мәдениеттің әйел денесіне әсері келесі бағыттар бойынша байқалады [6]:

- 1) *Гендерлік поляризация* психологияда, медицинада, психиатрияда «дене жыныстық белгілерінің гендерлік психологиялық баламасы бар» құбылыстың негіздемесін алуға ықпал етті. Нәтижесінде мәдениетте ерлер мен әйелдердің тартымдылығына қатысты қарама-қарсы канондар пайда болды.

Адамдардың өздері туралы гендерлік поляризациялық идеялары еркектердің өз денесіне оң көзқараспен қарауға бейім екендігінен көрінеді, ал әйелдер оны қабылдамайды, өйткені әйелдерге «идеалды» әйел туралы қарама-қайшы идеяларды қанағаттандыратын нақты биологиялық формалар берілмейді. Гендерлік поляризация ер адамды дене бітімінің барлық табиғи көріністеріне баса назар аударуға, ал әйелдерді еркектерден ерекшелену

үшін бір уақытта жыныстық ерекшеліктерге баса назар аударуға ынталандырады (әсерлі көлемді кеуде, ұзын аяқтар, минималды өлшемдегі бел, тар иық) [7].

Осылайша, жыныстық ерекшелік арасындағы асимметрия, мәдениеттің әйел денесін азайту талаптарына байланысты салынған әйел «Мені» мен биология арасындағы қақтығыстың пайда болуына ықпал етеді. Әйел сұлулығы қазіргі қоғамда фигураның үйлесімділігімен тығыз байланысты, ол әйел денесінің табиғи тенденциясына — майлы бұлшықеттердің пайда болуына әсер етеді. С. Бем әйел денесін минимизациялауды әйелдің андроцентристік қабылдауы санатына жатқызғанымен, біз бұл фактіні поляризацияға жатқызуға мүмкіндік бердік, оған сәйкес ер адам денесінің үлкен өлшемдеріне сәйкес келеді, ал әйел — керісінше миниатюралыққа сәйкес. Нәтижесінде, әйел денесінің идеалының нақты өмірде жүзеге асырылмайтын көрінісі линзалардың талаптарын толығымен қанағаттандырады [6, 226 б.].

2) *әйелдің Андроцентрлік қабылдауы мыналар*

әйелдер денесін және киім стилінің ерекшеліктерін минимизациялауына, ер адамдардың қарсылығы екендігіне негізделеді.

Мысалы, XX ғасырдың 20-шы, 80-ші жылдарындағы Батыс сәніне сәйкес, «мінсіз» іскер әйел тек ерлер стиліндегі костюмдер мен белі төмен киімдер киген. Кеңестік кезеңдегі дене канонын талдау кезінде жұмыс істейтін әйелдердің ерлер сәніне назар аудару үрдісі байқалады;

Андроцентрлік технологиялар ерлер мен әйелдерге кәсіби қызмет үшін тең емес мүмкіндіктер жасай отырып, әртүрлі әлеуметтік тәжірибелерді бағдарламалайды және ерекше айырмашылықтардың маңыздылығын дәлелдейді.

Сонымен қатар, еркектер үшін норма ретінде өзгергіштікті ескермейтін еркектіктің жалғыз нұсқасы ғана таңдалады.

Осылайша, тұрмыстық және репродуктивті функциялар шеңберіндегі әйелдерді қабылдау мәдениетінде андроцентризм «нағыз» әйелдің жалғыз бейнесін — жыныстық жағынан тартымды етіп анықтайды. Бұл әйелдердің «шынайы» мәртебесін сақтауға және сұлулықты қууға назар аударуға ынталандырады.

3) *Биологиялық эссенциализм* оларды тұқым қуалайтын биологиялық табиғаттың сөзсіз салдары ретінде көрсетеді.

Бұған мысал ретінде XX ғасырдың 40-шы жылдарының соңында ерлер мен әйелдер денесінің ананың құрсағындағы әртүрлі даму теорияларын экстраполяциялау арқылы пайда болған мидың гормоналды ұйымының үстірт теориясын келтіруге болады.

Зерттеулер бойынша биологиялық эссенциализм биологиялық тұрғыдан әйелдің еркектермен салыстырғанда бойы, салмағы, аяғы мен иығының мөлшері төмен болатын фактілермен расталады. Сондықтан «нормадан» ауытқитын әйелдер мен еркектердің жеткілікті жоғары пайызы «қалыптан тыс» болып саналады.

Осылайша, адам денесі, жеке тұлға сияқты, «андроцентрлік және гендерлік поляризациялық қабылдау және өзін-өзі құру процестеріне ұшырайды». Автор ішкі жағынан патриархалдық дәстүрлерде (мәдени линзаларда) әйелдерді кемсітудің алғышарттары бар, олар сыртқы келбеті арқылы да көрінеді: еркектіктің мәдени инкарнациясымен байланысты барлық нәрсе ауытқуларға ұшырайтын стандарт ретінде ұсынылады. Сонымен қатар, әйелдің әлеуметтік бейнесі ер адамға түбегейлі қарама-қарсы болуы керек, бұл оны алдын-ала төмен мәртебеге ұшыратады, бірақ сонымен бірге «нағыз» әйелдің позициясына жатқызады [6, 221 б.].

Әйелге бір уақытта күшті болуға және сезімталдықты, сексуалдылықты сақтауға мүмкіндік беретін қандай да бір орташа нұсқаны көрсетпеу фактісі назарымызды аудартады. Тіпті кәсіби қызмет саласында да, егер әйел көшбасшы ретінде өзін еркектік мәдени идеядан ажыратпайтын қатаң жұмыс стилінде ұстауға мүмкіндік жасаса, гендерлік поляризациялық дәстүрлер әйелді сыртқы келбеті арқылы ер адамға қарсы қоюға міндеттейді.

Осылайша, психологиялық ғылым шеңберіндегі дене бітімін зерттеу әлеуметтік жағдайдың сыртқы келбетке қатысты идеалды құруға әсері тұрғысынан маңызды. Алынған тұжырымдар оқырмандардың қазіргі адамның денесінде қандай әлеуметтік нормалар бейнеленгенін және олардың жеке тұлғалық ерекшеліктерімен қалай үйлесетінін сыни қабылдауға ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Грошев И. В. Гендерные образы рекламы // Вопр. психологии. 2000. № 6.
2. Михель Д. В. Тело в западной культуре. Саратов: Науч. книга, 2000. С. 172; Николаева В. В., Арина Г. А. Клинико-психологические проблемы психологии телесности // Психол. журн. 2003. № 1.
3. Ушкова Е. Л. Проблема телесности в современной социологии // Рос. журн. Сер. 11, Социология. 2000. № 4.
4. Кон И. С. Битва за штаны: этикет, мода, политика, идеология // sexology.narod.ru/; Юрчак А. По следам женского образа: Символическая работа нового рекламного дискурса // Женщина и визуальные знаки / Ред. А. Альчук. М.: Идея-Пресс, 2000.
5. Арина Г. А. Психосоматический симптом как феномен культуры // Телесность человека: междисциплинарные исследования / Отв. ред. В. В. Николаева, П. Д. Тищенко. М.: Филос. об-во СССР, 1990; Батлер Дж. Гендерное беспокойство // Антология гендерной теории. Минск: ПроPILEI, 2000; Вулф Н. Миф о красоте: Как представления о красоте используются против женщин / Пер. с англ. О. Басинской // Иностран. лит. 1995. № 3; Дворкин А. Гиноцид, или китайское бинтование ног // Антология гендерной теории
6. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. М.: РОССПЭН, 2004. С. 37.
7. Bordo S. «Unbearable weight: feminism, Western culture, and the body». Univ. of California Press, 1993.

ЖАСӨСПІМДЕРДЕГІ ТҮЛҒААРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Марқұш Г., Садыкова Н.М.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада жасөспірімдік шақтың ерекшеліктері, сипаты және олардың тұлғааралық қатынасы туралы сөз айтылады. Жасөспірімдер жасы - толыққанды, дербес, ересек өмірге көшу кезеңі. Ерте жасөспірімдер жасы мектепті бітіруші сыныптағы оқушылардың жасымен тұспа-тұскеледі. Соңғы жылдарда бұл кезең өсу процесінің қоғам мүшесіне қойылатын талаптарына байланысты ұзарып келеді.

Кілттік сөздер: жасөспірімдер, қарым-қатынас, құндылықтар

В этой статье рассказывается об особенностях, характере подросткового возраста и об их межличностных отношениях. Подростковый возраст – это период перехода к полноценной, самостоятельной, взрослой жизни. Ранний подростковый возраст совпадает с возрастом учащихся выпускных классов. В последние годы этот период продлевается в связи с требованиями процесса роста к члену общества.

Ключевые слова: подростки, общение, ценности

This article discusses the features, character of adolescence, and their interpersonal relationships. Adolescence is the period of transition to a full, independent, adult life. Early adolescence coincides with the age of students' graduation. In recent years, this period has been extended due to the requirements of the growth process for a member of society.

Keywords: teenagers, communication, values

Адамзат тарихы бойы өсу процесі социум мүшесіне қойылатын талаптардың өсуіне қарай мүмкіндіктерін ескере отырып ұзарады. Жасөспірімдік жас ІХ ғасырдың соңында ғана ерекшелене бастады. Жасөспірімдердің хронологиялық шекарасы белгіленген. Орта есеппен алғанда, көптеген ғалымдар 15-18 жас аралығын ерте жастық шақ деп бөледі. Бұл кезең жасөспірімнің сана-сезімінің жаңа деңгейге ауысуымен сипатталады. Жасөспірімдер мектепте қоршаған ортамен өзара іс-қимылды үйренеді. Осылайша, оқушы жаңа қоғамға бейімделе бастайды. Ерте жасөспірімдер жасы мектептің бітіру сыныптарына түседі. Жасөспірімдер жасы - толыққанды, дербес, ересек өмірге көшу кезеңі. «Ересектік»

біріншіден, аяқталған жыныстық жетілуді, екіншіден, әлеуметтік, қаржылық өзін-өзі қамтамасыз етуді қамтиды. Психологиялық тұрғыдан алғанда, «ересектік» - адамның ішкі «Мені», оның қалыптасқан құндылықтары. Х.Ремшмидт жасөспірімдер кезеңінде осындай жасерекшеліктерін атап өтті:

1.Өзінің сыртқы келбетін қабылдау, өзіндік келбетінің ерекшеліктерін түсіну және оны тиімді пайдалану.

2. Ерлердің немесе әйелдердің рөлін меңгеру

3. Ата-аналар мен басқа ересектерден эмоциялық тәуелсіздік алу.

4.Кәсіби қызметке дайындық.

5.Некеге және отбасылық өмірге дайындық.

6.Әлеуметтік жауапты мінез-құлықты, азаматтық белсенділікті қалыптастыру.

7.Мінез-құлық үшін басшылық ретінде құндылықтар мен этикалық сананың ішкі жүйесін құру.

Жастық шақ онтогенездің қалыптасқан кезеңі болып табылмайды және оның дамуының әртүрлі жеке нұсқалары болуы мүмкін. Оның үстіне, ерте жастық шақ оның тұлғааралық деңгейде де, ішкі деңгейде де дамуының біркелкі болмауымен ерекшеленеді.

Сондай-ақ, жасөспірімдердің коммуникациясының сипаты олардың маңызды өмірлік салалардағы қатынастар субъектілері ретінде қалыптасуына және іске асырылуына байланысты проблемаларды шешумен айқындалады. Жасөспірімдерде өзін және басқа адамды тану қажеттілігі пайда болады, сана-сезімдері өседі. Сондай-ақ бұл жастағы балаларда қарым-қатынасқа жеттілігі артып, қарым-қатынас жасауға және оны кеңейтуге уақыт көбейеді. Қарым-қатынас аясының кеңеюімен қатар қарым-қатынастың тереңдеуі, даралануыда орыналады.

Достарды іздеу жасөспірімдер кезінде басталады және жасөспірімдер достығы тұрақты болып табылады.

Жігіттердің өзара қарым-қатынасын құру стилі қыздардың өзара қарым-қатынасын құру стилінен ерекшеленеді. Көптеген жағдайларда жасөспірімдерге байланыс орнату жеңілдігі тән.

Олар үшін топқа қатыстылық сезімі маңызды. Жігіттер компаниялары белсенді, бәсекелестік сипатқа ие, ойындардың жаңа қатысушыларына белсенділігімен және ашықтығымен ерекшеленеді. Командалық рух, бірлескен қызмет олар үшін топ мүшелеріне деген сүйіспеншіліктен артық. Өзара әрекеттесуден кейін ғана топтың басқа қатысушыларына байланыстылық пайда болады. Жасөспірімдердің тұлғааралық қарым-қатынасы ерте кезден бастап белсенді болып көрінеді. Қыздар жаңа байланыстар орнатуда сол адамға қарай ыңғай жасайды. Олар көбінесе өздері жақсы көретін адамдар мен сөйлеседі. Оларға үлкен компаниялар тән емес, достар саны екі-үш доспен шектеледі. Сондай-ақ қыздар жеке ақпараттарын бір-бірімен оңай бөліседі, күйзелістерімен және сезімдерімен жеңіл бөліседі.

Олардың достығы рухани жақындық пен ерекшеленеді. Жігіттер мен қыздардың әлеуметтену жолдары жыныстар арасындағы психологиялық айырмашылықтарды көрсетеді. Қыздар эмпатия деңгейі және жеке ақпарат алмасу қажеттілігі бойынша жігіттерден асып түседі. Мұндай айырмашылыққа ұлдар мен қыздарды әртүрлі тәрбиелеу себеп болуы мүмкін. Ал ұлдарды нақты мақсаттарға бағдарлауға, қоғамда беделге қолжеткізуге үйретеді, эмоция көрсетуге тыйым салады. Кішкентай кезінен бастап қыздарға басқаларға қамқорлық, қайырымдылық сезімі сіңіріледі. Жасөспірімдер арасындағы достықтың жағымсыз жақтарыда бар. Жасына тән талаптылықпен бір-біріне қатысты сыншылдық, ымырасыздық, өзімшілдік жақын достармен қарым-қатынаста қақтығыстар мен шиеленістер туғызады.

И.С.Кон жасөспірімдер мен жасөспірімдер арасындағы қарым-қатынастың қандайда бір топқа қосылу қажеттілігі мен тиістілігіне негізделген қарама-қайшылықты атап өтті.

Жасөспірімдер мен жасөспірімдер тобының типтік сипаты - жоғары конформдылық, яғни «бәрі сол жерге барады», - деп айту, бұл көбіне жасөспірімдерге тән. «Барлығы» дегеніміз -

жасөспірімдер көбірек уақыт өткізетін, өз орнын табуға тырысатын және еліктейтін қарым-қатынас шеңберін білдіреді. Субмәдениетті ұстанушылар өздерінің ерекшелігі мен даралығын көрсетуге ұмтылса, шын мәнінде маңызды құрдастарына, жасы үлкен достарына еліктейді. Бұл жерде уәждердің әрбағыты байқалады, бір жағынан даралыққа ұмтылу, екінші жағынан – субмәдениетке және нақты топқа, тіпті белгілі бір өмір салтын қолдау мен оның дүниетанымын қабылдау болып табылады. Жоғары сыныптарда әлеуметтік мәртебе бойынша шектеу бұрынғыға қарағанда айқын байқалады. Жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік мәртебесін анықтайтын өлшемдер әр түрлі болып келеді. Әлеуметтік мәртебе жоғары сынып оқушысының сана-сезіміне әсеретеді. Ұжымдағы сыни жағдай мектептен кетудің басты себептерінің біріне айналады, оның үстіне өзін көрсете алмауы оқу орындарының жиі ауысуына ықпал етеді. Сыныптастары мен нашар қарым-қатынас жасөспірімдерді мектептен тыс араласуға мәжбүрлейді. Егер жоғары сынып оқушысы мұндай жағдайда қолайлы компанияға түссежақсы, бірақ мұндай жағдай әрқашан да бола бермейді.

Оқушылардың ресми тобынан басқа, мектептің бөліну еркімен бірге оқуға тура келеді, сынып ішінде және мектептен тыс жерлерде бей ресми топтар бар. Сонымен, ұжымдағы өзара қарым-қатынастың екі негізгі формасын бөліп көрсетуге болады: формалды және бейресми, саны жағынан – үлкен және кіші.

Формалды құрылым нақты топтың мүшелеріне тәуелді емес және осы түрдегі барлық топтар үшін шамамен бірдей сырттан берілген топ мүшелерінің бір-біріне қатысты позицияларының ара қатынасын білдіреді. Мектеп сыныбындағы формалды құрылымның элементі старостаның позициясы, нақты мектепте немесе сыныпта оқуды ұйымдастыру үшін немесе сыныптан тыс істер үшін ойлап табылған қандай да бір басқа лауазымдар болуы мүмкін. Бейресми құрылым – бұл топтың тіршілік әрекеті процесінде оның мүшелерінің бір-біріне қарым-қатынасының стихиялық пайда болатын жүйесі. Бейресми құрылым таза эмоционалды болуы мүмкін, яғни топта кімнің жақсы екенін, кімнің ұнамайтынын көрсетеді.

Сондай-ақ, бей ресми жасөспірімдер топтары жасына қарай - бір жастағы және әртүрлі жастағы топтарға бөлінуі мүмкін, егер топты бір сыныптан алсақ, онда топтың мүшелері бір жаста болады, жалпы алғанда, жасөспірімдер топтары әртүрлі жастағы адамдарды жиі қамтиды. Жыныстық белгісі бойынша саралануға келетін болсақ, бір жынысты топтар кіші жасқа тән, топтың ересектеріне қарай олар аралас болады. Өмір сүру ұзақтығы бойынша тұрақты, уақытша, кездейсоқ болуы мүмкін. Көшбасшылық түрі бойынша - демократиялық және авторитарлық. Компанияларды ұйымдастыру олардың тұрақтылығына және бірлескен қызметтің мазмұнына байланысты. Тұрақты компанияның кездейсоқ кездескен адамдардан гөрі рольдік бөлінісі неғұрлым тұрақты. Кейбір өздігінен жүретін топтар ұйымдасу деңгейі жағынан жеткілікті дәрежеде біріккен сынып ұжымынан кем түспейді.

Қорытындылай келе, тұлғааралық қарым-қатынас топқа тиесілі болуға және сонымен бірге онаша болуға ұмтылуға негізделген. Қарым-қатынас шеңберінің кеңеюімен қатар қарым-қатынастың даралануы да орыналады. Ерте жаста эгоцентризмнің дамуына немесе керісінше басқа адамның ішкі әлемін ашуға ықпал ететін өзіндік талдау мен рефлексияға қажеттілік пайда болады. Жігіттер мен қыздардың қарым-қатынас құру тәсілдері әртүрлі. Жігіттер оңай байланысқа түседі, олардың қарым-қатынасы белсенді және бәсекелестік сипатқа ие, бұл ойындарда және кезкелген басқа да өзара әрекеттестік тек өрінеді. Қыздар қыз-келіншектерді таңдауда таңдалады, бірақ олардың достығы эмоционалды тартымдылығымен ерекшеленеді. Жасөспірімдер топтары көбінесе еркін қарым-қатынасқа жеттілігін қанағаттандырады. Жасөспірімдер достарымен ата-аналарымен бөліспейтіндерін бөлісе алады. Еркін қарым-қатынас - бос уақытты өткізу тәсілі ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі білдіру, жаңа адам байланыстарын орнату құралы, олардан біртіндеп өзіндік бір нәрсе дағдыланады.

Әдебиеттер

1. Х.Ремшмидт. Подростковый и юношеский возраст: Пробл. становления личности, 1994. 319 с.
2. И.С.Кон. Психология юношеского возраста, 2013. – 176 с.
3. И.В.Дубровина., А.М. Прихожан. Возрастная и педагогическая психология, Издательство: Академия. Серия: Высшее образование. Год: 2003. – 368 с.

ЖАСӨСПІМДЕРДЕГІ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мейірханова Д.Т., Адилова Э.Т.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Мақалада жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқы, оның себептері, формалары қарастырылады. Жасөспірімдердің айқын және жасырын қауіп төндіретін девиантты мінез-құлқының жаңа түрлері пайда болуы қазіргі қоғамның басты мәселесі болып табылады.

Кілт сөздер: девиантты мінез-құлық, жасөспірім, әлеуметтік орта.

В статье рассматривается девиантное поведение подростков, его причины, формы. Девиантное поведение подростков является проблемой современного общества, возникают новые формы отклоняющегося поведения, которые несут явную и скрытую опасность.

Ключевые слова: девиантное поведение, подросток, социальная среда.

The article deals with the deviant behavior of adolescents, its causes, forms. Deviant behavior of adolescents is a problem of modern society, new forms of deviant behavior are emerging that carry a clear and hidden danger.

Keywords: deviant behavior, teenager, social environment.

Кіріспе. Жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлық мәселесі қазіргі таңда тек психолог мамандардың ғана емес, сонымен қатар әлеуметтанушы, педагог, құқықтанушылардың да назарын өзіне аударып отыр. Әсіресе девиантты мінез-құлқының жасөспірімдер арасында кең тарауы бізді көп ойландырады. Себебі бұл кезең адамның тез өсуімен, жасөспірімнің психофизиологиялық ерекшеліктеріне әсер ететін жыныстық жетілу үдерісіндегі ағзаның қалыптасуымен сипатталады. Жаңа психологиялық және тұлғалық сапалардың қалыптасу негізін қарым-қатынастың әртүрлі оқу, өндірістік, шығармашылық, сабақтық тағы басқа кезеңдерінде құрастырады. Бұл жаста ерекшеліктің көріністері, өзіндік сананың дамуы және өзіндік бағалау, өзінің тұлғасына, өзінің мүмкіндіктері мен қабілеттеріне деген қызығушылық қалыптасады.

Негізгі бөлім. Белгілі психолог Л.С. Выготский жасөспірім жастағы кезеңде (14-18) екі үлкен өзгеріс болады, ол ағзадағы жыныстық жетілу және өзінің «Мен» мәдениетінің ашылуы, тұлғасының және дүниетанымының қалыптасуы деп көрсетеді [1].

Ал, Г. Шпрангер өзінің мәдени-психологиялық тұжырымдамасында жасөспірімдік кезеңді мәдени өсу деп анықтайды. Бұл кезеңдегі дағдарыстың болу мазмұны балалық тәуелділіктен босану болып табылады.

Әрбір кезеңнің өз алдына белгілі бір ерекшеліктері бар, сол сияқты жасөспірімдік кезеңнің өзіндік ерекшеліктері бұл: ата-аналарының қадағалауынан босанып, тәуелсіздік алу, «Мен» тұжырымдамасы және тұлғалық элементтердің қалыптасуы.

Девиантты мінез-құлқының бірден-бір себебі отбасындағы ата-ананың баламен дұрыс қарым-қатынас жасамауы болса және баланың тәрбиесіне тікелей әсер ететін бұқаралық ақпарат құралдары, теледидар арналарынан сапасыз хабарлардың көптеп көрсетілуі. Осының нәтижесінде елімізде әртүрлі қылмыстар мен теріс қылықты мінез-құлқықтар көптеп етек алуда. Әлеуметтік желіде көрсетілетін хабарларға шек қойылмағандықтан балалар әртүрлі көрген зорлық-зомбылық, төбелес, шабуыл, ату, өлтіру сияқты т.б. әрекеттерді ойын кезінде ойыншықтарымен сомдайтынын күнделікті өмірде өзіміз де көріп

жүреміз. Сондықтан бала санасының дұрыс қалыптасып, психикасының дамуын жетілдіру үшін бала санасын улайтын мұндай хабарлардың көрсетілуіне әлеуметтік, қоғамдық тұрғыдан шектеулер қойылуы керек [2].

Белгілі психолог К. Бютнердің айтуы бойынша осындай ойындар, видеолар, теледидарлар девиантты мінез-құлықтың негізгі себебі болады дейді[3].

В.М. Мясичев, Н.А. Коновалов, В.Д. Димов девиантты мінез-құлықты жасөспірімдердің пайда болу себептерін үш топқа бөлген:

- Әлеуметтік-педагогикалық жағдайлар мен қоғамға орталары ұйытқы болған;
- Жүйке психикалық жай-күйлерінің нашарлауынан туындаған ;
- Құқықты ұстамаған қылмыскер, қатігез, жауапсыз, қаңғыбас балалардың ықпалы әсер еткен [4].

Л.В. Занков, М.С. Певзнер, В.Ф. Шмидт баланы девиантты мінез– құлықты жасөспірімдердің қатарына қосатын: отбасы, мектеп және көше жолдастары, яғни қоршаған ортасы болса, дұрыс жолға түсіретін мүмкүндіктер: оның алдын-алу, оқу-тәрбие жағдайында қоғамдық жұмыстарға тарту, оңды қасиеттерін сұрыптап алып, соның негізінде өзіндік сенімін арттырып, өзін-өзі тәрбиелеуге тарту немесе қылмыстық әрекеттер дәрежесіне орай арнаулы тәрбие мекемелеріне бөлуді жатқызған [5].

Қазіргі кездегі саны күннен күнге көбейіп бара жатқан девиантты мінез-құлықты жасөспірімдер қайдан пайда болады? Бізді ойландыратын да осы сұрақ. Дүние есігін жаңа ашқан сәбилер о бастан “девиантты” немесе “девиантты емес” болып бөлінбейді. Бұл қалай? Бұған жауапты алыстан іздеудің қажеті бола қоймас. Дұрысын айтқанда, мұны әрбір ата-ананың өзінен-өзі іздегені дұрыс. Қоғамда өмір сүрудің алғашқы әліппесін қоршаған айналаға қарым-қатынас тәжірибесінен адам отбасынан үйренеді. Халықтың «ұяда не көрсең ұшқанда соны ілерсің» деген мәтелі тегіннен-тегін айтылмаса керек.

Жасөспірімдердің бірден девиантты бола салмағанын зерттеу нәтижелері де көрсетіп отыр. Ол өмірде әке-шеше мейірімі, қамқорлығы дегеннің не екенін білмей өсуі, не болмаса оның нағыз достары да болмауы мүмкүн. Содан да нашар ортаның ықпалына түсіп, төбелес жанжалға үйірсек болып, бұзақыларға қосылуы ықтимал.

Ата – аналар мен жасөспірімдердің арасындағы қарым-қатынас сипаты олардың қарым-қатынасының өмірлік болашағына қатты әсер етеді. Үлкендер балалардың орнына бірдеңені жиі жасай салуға тырысады не бәрін жасай салады немесе олардың іс-әрекетінің, әр қадамын қадағалап, кірісіп отырады. Бұндай жағдайда жасөспірімде таңдау болмайды, оларға өз бетінше шешім қабылдаудың қажеті жоқ болады. Осыдан өмірде кездесетін әр алуан жағдайлармен бетпе-бет келгенде дәрменсіздік, тұрақсыздық пайда болады. Жасөспірімнің мінез-құлқын анықтайтын негізгі мотив, өз ісінің дұрыстығын дәлелдеуді қалау бұндай тыйымдар атмосферасында жүзеге аспай қалады. Осының кесірінен өзара қарым-қатынас босаңсып, тіпті нашарлап кетуі мүмкін. Ата-аналар жасөспірімдердің өздерінің пікірін елемеуін, олардың нұсқауына қарсы рекет етуін, олардың бақылауына қарсылық көрсетуін байқайды.

Девиантты мінез-құлықтың пайда болуына отбасы тәрбиесінің дұрыс ұйымдастырылмауы: олар әке-шешесінің теріс үлгісі, ата-ананың біреуінің болмауы, үй ішіндегі еңсені басатын ауыр жағдай – отбасында өнебойы болып тұратын ұрыс, жанжал. Баланың табиғи психологиялық ерекшеліктерін ескермеу. Өкінішке орай отбасының теріс қылықтарын атап көрсету оңай, түзету қиын. Сонымен девиантты мінез-құлықты жасөспірімдерді педагогикалық мінездемеі жағынан төрт топқа бөлеміз.

Бірінші топқа жататын девиантты мінез-құлықты жасөспірімдердің мінез-құлқында дөрекілік, қатігездік, мейірімсіздік, үлкен-кішіні сыйламау сияқты әдет-дағдылар толық қалыптаспағанымен, олар іштей өз жүріс-тұрыстары мен іс-әрекеттеріне баға бере алмайды. Бірақ өз мінез-құлқын өзгертуге талаптанады.

Екінші топқа жататындар адамгершілік қадір-қасиеттерді төмендей бастаған, әлеуметтік бағдарлары қоғамға жат сыңаймен сипатталады. Бұлар қатігездік

қылықтарымен қатар, ұрлық, тонау, зорлық-зомбылық жасау, темекі мен наша тарту, уытты сұйық заттарды иіскеу сияқты әдеттерге икемдене бастаған.

Бұл топқа тәртібі нашарлаған, құқық тәртібін бұзушы жасөспірімдер жатады, бірақ бұл балалар әлі бұзыла қоймаған, өз жүріс-тұрыстарын түзетуге мүмкүндік-қабілеті бар, тек педагог тарапынан басқаруды талап етеді.

Үшінші топқа өз мінез-құлықтарын басқара алмай, өзін-өзі тәрбиелеуге бейімділіктері жоқ жасөспірімдердің шағын тобы жатады. Қоғамға жат мінез-құлықтары қалыптаспағаны сонша, олар өздерінің теріс қылықтарына талдау бере алмайтын кәмелетке жасы толмаған қылмыскерлер. Бұл топқа қатігездік, зорлық-зомбылық көрсетумен қатар ұрлық, тонау, ішімдік және наша тарту істеріне әбден машықтанған жасөспірімдер енеді.

Төртінші топқа жүйке ауруларына (невроз, неврастения, кісіні мезі қылатын әдет) шалдыға бастаған балаларды жатқызамыз. Мұндай жасөспірімдерге педагогтар мен дәрігерлер тарапынан дербес қарым-қатынас, ілтипат, сый-құрмет, жылы лебіз қажет. Енді девиантты мінез-құлықты жасөспірімдердің пайда болуына себепші объективті және субъективті факторларға назар аударайық. Ғалымдар жасөспірімдердің қалыптасуына әлеуметтік орта мен күнделікті жағдай себеп болады деп дәлелдеген [6].

Девиантты мінез-құлыққа өзін-өзі бағалау деңгейі төмен балалар бейім келетіндігіне байланысты, балалардың өз ортасынан бөлініп, шеттеп жүруіне де себеп, болады. Өз ортасында өзін толық сезіне алмаған баланың мектепке деген қызығушылығы төмендеп, өз қызығушылығын қанағаттандыру үшін телекиноларға әуестеніп, содан көрген теріс қылықтарды бойына сіңіреді.

Қорытынды. Қоғамдық қатынастарға тигізетін қатерінің деңгейіне, әлеуметтік топтар мен жеке адамдардың қызығушылықтарын, сонымен қатар әлеуметтік өлшемдерді бұзу типіне байланысты девиантты мінез-құлықтың келесі түрлерін бөліп көрсетуге болады: тек қана өзінің тұлғасына ғана әсер ететін және жалпы қоғамда қабылданған моралдық өлшемге сәйкес келмейтін мінез-құлық түрі (фанатизм, конформизм, монохизм); асоциалды мінез-құлық яғни тұлғаның әлеуметтік топтарға кері әсері (алкоголизм, нашақорлық, суицид); құқыққа қарама-қайшы мінезқұлық (қылмыс жасаушылық және басқада құқық бұзушылықтар). Осылайша, қарастырылып отырған мәселенің күрделілігі мен көп аспектілігі жалпы девиантты мінез-құлықтың конфликтілік жағдайда пайда болуымен байланысты түйіндік мәселелерінің тиімді шешіміне бағытталған теоретикалық-әдістемелік мінез келуінің кешенін іске асыру қажеттілігіне әкеледі.

Әдебиеттер

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений. Т.4. Детская психология. – М., 1984. –256 с.
2. Профилактика и преодоление отклонений от норм поведения у подростков / Сост. Е.Д. Дедков, Е.Г. Диденкус. – Челябинск, 1985.-34 с.
3. Бютнер К. Жизнь с агрессивными детьми. - М., 1991.
4. Димов В.Д. Проблемы девиантного поведения российской молодежи // Вестник МГУ. Сер. 18. Социология и политология, 1997.-№3.- С. 45-55.
5. Занков Л.В. Избранные педагогические труды / Л. В. Занков. – М.: Педагогика, 1990. – 424 с.
7. Цукерман Г.А. Школьные трудности благополучных детей.-М., 1989. – 192 с.

ДАҒДАРЫС КЕЗЕҢІНДЕГІ НЕКЕ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шылманбет Р.М.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада отбасы дағдарысының аспектілері қарастырылады. Отбасы дағдарысының түсінігі, нормативтік отбасы дағдарыстары, отбасы дағдарыстарының себептері мен факторлары анықталды. Отбасы институтының қазіргі дағдарысының көрінісі неде екендігі, оның белгілері мен ерекшеліктері ашылды.

Түйін сөздер: отбасы, қарым-қатынас, дағдарыс, психологиялық ерекшеліктер.

В статье рассматриваются различные аспекты семейного кризиса. Определено понятие семейного кризиса, выявлены нормативные семейные кризисы, выявлены причины и факторы семейных кризисов. Выявлено в чем проявляется современный кризис института семьи, его признаки и особенности.

Ключевые слова: семья, отношения, кризис, психологические особенности

This article discusses aspects of the family crisis. The concept of a family crisis is defined, normative family crises are identified, the causes and factors of family crises are identified. It is revealed in what the modern crisis of the family institution manifests itself, its signs and features.

Keywords: family, relationship, crisis, psychological features.

Кіріспе. Отбасындағы дағдарыстық жағдайлар және олардың баланың тұлға ретіндегі қалыптасуына әсері - қазіргі отбасылық психологияда және психотерапияда маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Отбасы – адамға өмір бойы ілесіп жүретін маңызды феномендердің бірі. Оның тұлғаға әсерінің маңыздылығы, оның күрделілігі, сан қырлылығы және проблемалығы отбасын зертеуде көптеген тәсілдердің пайда болуын, сондай-ақ ғылыми әдебиеттерде кездесетін анықтамаларды қамтамасыз етеді.

XXI ғасырда көптеген мамандар неке және отабасы мәселесіне назарын аударып отыр. Олардың қызығушылықтарының себептері ажырасудың санының көбеюі, бала туылуының төмендеп кетуі, некедегі тұлғааралық қатынастың қанағаттанбауы, отбасындағы бала тәрбиесінің нашарлауы және басқада мәселелер.

Дағдарыстық жағдайлар адамды қалыпты өмірлік жолдан шығарады. Бір жағынан бұл адам үшін стресс және тұрақсыздық, екінші жағынан сол уақыттың бір бөлігінде адамның өз өміріне шет жақтан қарауға мүмкіндік береді, яғни қалыпты өмірлік жағдайды басқа шетінен көрсетеді және қалыптасқан жағдайда бағалау жүргізіледі.

Негізгі бөлім. Отбасы орын алған байланыстар арқылы белгілі бір тепе-теңдікте орналасқан жүйе болып табылады. Бірақ бұл тепе-теңдік қозғалмалы, тірі, өзгертін және жаңарылатын болып табылады. Әлеуметтік жағдайлардың өзгеруі, отбасының немесе оның бір мүшесінің дамуы бүкіл отбасы ішілік қарым-қатынас жүйесінің өзгеруіне алып келеді және жаңа қарым-қатынастың, кейде диаметралды қарама-қарсы қатынасты қалыптастыру мүмкіндігінің пайда болуына жағдай жасайды. Отбасылық дағдарыс – бұрынғы мінез-құлық үлгісін пайдалану арқылы жаңа жағдайларды шешу мүмкін емес және отбасын функционалдандырудың қалыпты тәсілдерін фрустрациялауға алып келетін гомеостатикалық үрдістің бұзылуымен сипатталатын отбасылық жүйенің ахуалы [1].

В.М. Целуйко [2] отбасылық дағдарысты отбасының әлеуметтік және репродуктивті қызметтерінің орындалмауымен, отбасының ерлі-зайыптылар одағы, ата – аналар мен балаларының одағы, туысқандар одағы ретінде әлсіреуімен ілесіп жүретін және ата-аналар мен балалардың ортақ ісінің, отбасылық кәсіптің жоюылу себебінен «туысқандық - ата-аналық – ерлі-зайыптылық» атты үш бірліктің әлсіреуінен пайда болатын балалардың әлеуметтенуіне және тууына қатысты тұлғаның және қоғамның құндылық жанжалы.

Отбасындағы дағдарыстық жағдайлар туралы әдебиетті талдау отбасылық дағдарысты сипаттайтын бірнеше тәсілдерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

1. Отбасының өмірлік циклының заңдылықтарын зерттеуге негізделген тәсіл. Бұл тәсілдің арнасында дағдарыс өмірлік циклдар деңгейінің арасындағы өтпелі кезең ретінде қарастырылады. Мысалы, В. Сатиротбасының дамуындағы он сыни нүктелерді бөліп көрсетеді [3].

Бірінші дағдарыс – бала біту, жүкті болу және баланың дүниеге келуі.

Екінші дағдарыс – баланың адам тілін меңгере бастауы.

Үшінші дағдарыс – бала қоршаған ортамен қарым-қатынас орнатады (бала бақшаға немесе мектепке барады).

Төртінші дағдарыс – бала жасөспірімдік жасқа толады.

Бесінші дағдарыс – бала есейіп, үйден кетеді.

Алтыншы дағдарыс – жас адамдар үйленіп, үйге күйеу бала немесе келін келеді.

Жетінші дағдарыс – әйел адамдарының өмірінде климакстың басталуы.

Сегізінші дағдарыс – ер адамдардың сексуалдық белсенділігінің азаюы.

Тоғызыншы дағдарыс - ата-аналар әже мен ата болады.

Оныншы дағдарыс – ерлі-зайыптылардың біреуінің өмірден өтуі.

Яғни, отбасы физикалық және рухани күшті бөлуді қажет ететін, жоғары мазасызданумен ілесіп жүретін он негізгі дағдарыстық кезеңнен өтеді. Бұндай микроотбасылық деңгейде бекітілетін нормативті дағдарыстың негізінде көбінесе жүйенің дестабилизациясына алып келетін баланың немесе ерекестің жеке нормативтік дағдарысы жатады.

2. Отбасының өмірлік жолындағы оқиғалармен байланысты талдау тәсілі: отбасылық дағдарыстар отбасылық жүйе тұрақтылығына әсер ететін кейбір оқиғалармен туындауы мүмкін. Ұқсас дағдарыстар отбасының өмірлік циклының деңгейіне тәуелсіз пайда болуы мүмкін және нормативтік емес деп аталады. Нормативтік емес отбасылық дағдарыс – бұл отбасының өмірлік циклының кез-келген деңгейінде потенциалды пайда болуы мүмкін және дағдарыс деп анықталатын жағымсыз өмірлік оқиғаларды уайымдаумен байланысты болатын дағдарыс.

3. Тәжірибелік зерттеу кезінде алынған отбасылық дағдарыстың жеке бөлімшелерінде немесе отбасындағы дағдарыстық жағдайлар біліміне негізделген тәсіл.

Р. Хилл отбасылық дағдарыстың пайда болуына алып келетін үш факторды бөліп көрсеткен [4]:

1. Ішкі қиыншылықтар (өзінің үйінің, жұмысының т.б. болмауы)

2. Күтпеген оқиғалар, стресстер (отбасы немесе оның бір мүшесі лаңкестік әрекеттің, автокөліктің, теміржолдың немесе авиаапаттың құрбаны болады)

3. Отбасының кез-келген даулы, қауіпті немесе стресстік (қатерлі ауры немесе отбасы мүшесінің біреуінің өмірден өтуі, ерлі-зайыптылық опасыздық, ажырасу, т.б.) ретінде қаралатын отбасылық оқиғаны адекватты төзу немес бағалауының ішкі мүмкін еместігі.

Бірінші топтағы факторлар көбінесе элеуметтік қызметкерлердің және элеуметтік педагогтардың саласы болып табылады. Екінші топ факторларының зардаптармен дағдарыстық психологтар, дәрігерлер, психотерапевтер жұмыс жасайды. Үшінші топтың факторлары отбасын отбасылық психология мен психотерапия аумағындағы мамандарға алып келеді.

О.А. Карабанова барлық нормативтік емес отбасылық жағдайда келесідей өзара байланысты компоненттерді бөліп көрсетуге болады деп есептейді [5]:

1. Дағдарыстық оқиға.

2. Отбасы мүшелерімен болып жатқанды қабылдау және түсіну.

3. Отбасы мүшелерінің болып жатқан оқиғаға қатынасы және олардың оны уайымдау ерекшелігі.

4. Отбасылық жүйедегі өзгерістер.

5. Дағдарыстан шығудың мүмкін жеке немес отбасылық тәсілдер.

Дағдарыстық жағдайдың өмірдегі ішкі қажеттіліктерді жүзеге асыру мүмкіндігін қалдыру дәрежесіне байланысты ажыратылатын екі түрін бөліп көрсетеді. Дағдарыстың бірінші түрі өмірлік ойлардың жүзеге асырылуын қатты қиындатуы немесе шиеленістіруі мүмкін, бірақ бұл кезде дағдарыспен бөлінген өмір ағымын қалпына келтіру мүмкіндігі сақталады. Бұл адам өзінің өміріндегі едәуір ойларын сақтай отырып және қажеттілігін қанағаттандырып шыға алатын сын болып табылады. Екінші түрдегі жағдайда, яғни дағдарыс кезінде өмірлік ойларды жүзеге асыру мүмкін емес. Бұл мүмкінсіздікті уайымдау нәтижесі – тұлғаның метаморфозасы, оның қайта тууылуы, өмірлік жаңа ойларды, жаңа құндылықтарды, жаңа өмірлік стратегияларды, жаңа мен деген кейіпті қабылдау.

Дағдарыстық жағдайлар адамды қалыпты өмірлік жолдан шығарады. Бір жағынан бұл адам үшін стресс және тұрақсыздық, екінші жағынан сол уақыттың бір бөлігінде адамның өз өміріне шет жақтан қарауға мүмкіндік береді, яғни қалыпты өмірлік жағдайды басқа шетінен көрсетеді және қалыптасқан жағдайда бағалау жүргізіледі.

Қорытынды. Сөйтіп, әдеби мәліметтерді талдау және өзіндік зерттеулердің нәтижесі келесідей қорытындылар жасауға мүмкіндік берді: дағдарыс адам өміріндегі негізгі сәттердің бірі болып табылады; дағдарыстың негізгі түрлері ретінде экономикалық, әлеуметтік, жастық, кәсіби, отбасылық, айырылу дағдарысы, экзистенцианалды түрлері көрсетілген. Дағдарыс түрлеріне, олардың кезеңденуіне, дағдарыстан шығуға мүмкін болатын жолдарға сипаттама берілген. Дағдарыс үдеріс (тұлғаның өзінің дамуына және өзінің дамуының келесі деңгейіне өтуіне септігін тигізеді) және регресс (өмірлік тупик, тұлғалық деградация) ретінде қарастырылады. Көп жағдайларда дағдарыс адамның өмірлік іс-әрекетінде стресс-факторлары ретінде қарастырылады. Дағдарыс интеллектуалдық және эмоционалды стресспен сипатталатын дағдарыстық жағдайды қалыптастырады, қысқа уақыт ішінде өзі туралы және әлем туралы көзқарастың біршама өзгеруін талап етеді.

Әдебиеттер

1. Кабакова М.П. Психологические аспекты стабилизации супружеских отношений: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 190 с.
2. Целуйко В.М. Психология современной семьи. М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. - 272 с.
3. Сатир В. Психотерапия семьи. - СПб. : Речь, 2001. - 283 с.
4. Хилл Р. Современные тенденции в теории семьи // Социальные исследования. Проблемы брака, семьи и демографии. Вып. 4. М., 1970. - 207с.
5. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы консультирование. М.: Гардарики 2006. - 320с.

БАЛАНЫ ОҚЫТУДАҒЫ АТА-АНАЛЫҚ СТРЕССТІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Төлеқазы Г.Ғ., Бердібаева С.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Бұл мақала баланы оқытудағы ата-аналық стресспен байланысты. Қазіргі таңда баланың мектепке баруы ата-ана үшін үлкен стресс болып табылады. Баланы оқу жабдықтарымен қамтамасыз етуден бастап, күнделікті сабаққа қатынастыру, үй тапсырмаларын қадағалау, мұғалімдермен қарым-қатынас, WhatsApp желісіндегі әртүрлі чаттар және де мектептің ықпалы ата-аналарға ауыртпалық салары сөзсіз. Сонымен қатар күнделікті күйбең тіршілік пен баланы оқыту ата-ана үшін үлкен жауапкершілікті талап етеді. Бұл жағдайлар ата-анада стресс тудырады және қазіргі таңда қоғамдағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Сондай-ақ мақала барысында ата-аналардағы стрессті болдырмауға арналған кеңестер ұсынылған.

Кілт сөздер: стресс, психологиялық стресс, ата-аналық стресс.

В статье рассмотрен вопрос о родительском стрессе при обучении детей. В наше время поход ребенка в школу становится стрессом для родителей. От обеспечения ребенка учебными принадлежностями, сопровождения ребенка при посещении ежедневных уроков, контроля выполнения домашних заданий, а также - до общения с учителями, участия в различных чатах в WhatsApp, взаимодействия со школой – эти факторы влияют и обременяют родителей. В то же время насыщенная жизнь и воспитание ребенка требует от родителей большой ответственности. Такое состояние вызывает стресс у родителей и в настоящее время становится одной из самых актуальных проблем в обществе. В статье также даны советы, как родителям избежать стресса.

Ключевые слова: стресс, психологический стресс, родительский стресс.

This article deals with parental stress in teaching children. Nowadays, going to school is a big stress for parents. From providing a child with learning equipment, attending daily lessons, checking homework, communicating with teachers, various WhatsApp chats, and the influence of the school, it is sure to burden parents. At the same time, a busy life and raising a child requires great responsibility from parents. These conditions cause stress for parents and are currently one of the most pressing problems in society. The article also gives tips on how to avoid stress in parents.

Key words: stress, psychological stress, parental stress.

Стресс (ағылш. стресс-жүктеме, қысым, кернеу) - организмнің гомеостазды бұзатын әсерге (физикалық немесе психологиялық) спецификалық емес (жалпы) реакциясы, сондай-ақ ағзаның жүйке жүйесінің (немесе тұтастай алғанда ағзаның) тиісті жағдайы. [1].

Психологиялық стресс - психология, психофизиология және физиология жиылысындағы ең күрделі пәнаралық мәселелердің бірі болып табылады.

Стресс мәселесі алғаш рет канадалық физиолог Ганс Сельенің еңбектерінде қарастырылды, ол 1936 жылы жалпы бейімделу синдромы туралы өзінің алғашқы жұмысын жариялады. Ол адамның тіршілігі тұрақты күйзеліспен байланысты екенін, ал егер күйзеліс адамның ресурстарын сарқылтса, онда ауру немесе тіпті өлім де болатынын көрсетті. Сонымен қатар, бір жағынан, стресс адамның белсенділігін ынталандырады, сіздің әлеуетіңізді неғұрлым қарқынды пайдалануға мүмкіндік береді, екінші жағынан, ол орасан зор деструктивті күшке ие болуы мүмкін, ауыр ішкі тәжірибелер мен невротикалық күйлерге әкелуі мүмкін.[2]

Стрестің түрлері өте көп соның ішінде ата-аналық стресстің өзіндік ерекшеліктері бар. Ата-аналық стресс көп жағдайда балалардың оқу процесімен байланысты болып табылады.

Қазіргі таңда баланы оқыту ата-аналар үшін өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Оқу жылының басталуы көптеген оқушылар мен олардың ата-аналары үшін стресс болып табылады. Оқушылардың мінез-құлқы мен әл-ауқатында болатын өзгерістер ата-аналар мен мұғалімдердің назар аударуын қажет етеді.

Стресс көбінесе бірінші сынып оқушыларымен байланысты. Оларды бақылай отырып, көбінесе балалардың өздері емес, ата-аналар алаңдайтынын көруге болады. Шектен тыс алаңдау салдарынан ата-анада стресс туындайды.

Баланы оқыту барысында ата-аналарда стресстің көрінуінің негізгі себептерін қарастырайық:

- Баланың мектепке бейімделуі кезінде;
- Баланы мектепке күнделікті қатынастыру барысында;
- Үй тапсырмаларына көмектесу кезінде;
- Жеке жұмыс пен баланы оқыту кезінде және тағы да басқа жағдайлар әсер етуі мүмкін.

Мектеп оқушыларының әлеуметтік-мінез-құлық жетістігінде мектепке дейінгі өмір тәжірибесі және ата-аналармен, әсіресе аналарымен қарым-қатынасы болашақта шешуші рөл атқарады. [3] Сондықтан да, ата-анада болатын стресстің балаға да үлкен әсерінің бар екенін ескеру өте маңызды. Әсіресе әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі төмен отбасылардың ата-аналары көбінесе балаларына қатысты немқұрайлылық танытады немесе шектен тыс бақылаушы болады, өйткені оларда баланың өміріне шынымен жауапкершілікпен және қызығушылықпен араласуға уақыт пен күш жеткіліксіз.

Бала өміріндегі мұндай ата-аналық моделі тұлғаның жетілмегендігіне және баланың мінез-құлық өзін-өзі реттеуінің төмен деңгейіне әкеледі, мектепке және оның талаптарына сәтті бейімделу мүмкіндігін төмендетеді.

Біздің зерттеудің мақсаты ата-аналық стресс пен баланы оқытудың бір-бірімен байланысын анықтау. Дипломдық жұмыс аясында зерттеуді жалғастырамыз. Зерттеу барысында ата-аналарға жүргізілген әдістемелерге орай ата-анада болатын стрессті болдырмауға арналған бірнеше кеңестер ұсынамыз:

1. Өзіңізге және денсаулығыңызға көбірек уақыт бөліңіз.

Оқу жылының басталуы сіздің денеңізді ұмытуға себеп емес, өйткені мектеп тек балалардан ғана емес, ата-аналардан да көп уақыт пен күш жұмсайды. Тесттер мен сынақтарға шексіз дайындық, үй тапсырмасын талдауға арналған бірлескен кештер - мұның бәрі жүйке жүйесіне жақсы әсер етпейді және тіпті денсаулыққа елеулі проблемаларды тудыруы мүмкін. Әрқашан формада болу және ақыл-ойдың қатысуын жоғалтпау үшін денеде болатын процестерге мұқият назар аударуды ұсынамыз.

2. Үлкен үміттерден арылыңыз

Әрқайсымыз бір жолмен табысқа жетуге тырысамыз. Ал балаларымыздан соны талап етуіміз ғажап емес. Бірақ шынымен де жеңіске жету керек пе? Бұл қарым-қатынас пен салауатты жүйке жүйесінің құнына түседі. Оқу мен демалу арасындағы орта жолды таба

білу, сонымен қатар балаңыздың ең кішкентай жетістіктерінен ләззат алу мүмкіндігі көмектеседі және қажетсіз қақтығыстардан аулақ боласыз.

3. Ауыстыру.

Көптеген мәселелер, әсіресе сіздің балаңыздың біліміне қатысты болса, жедел араласуды және үнемі қатысуды талап етеді. Бірақ қиындық мынада, егер демалуға мүмкіндік бермесеніз, сіз өте тез «күйіп» қалуыңыз мүмкін. Ал бұл өз кезегінде сізге де, балаңызға да пайда әкелмейді. Сондықтан күнделікті уайымнан өлшенген және саналы демалысқа ауысуды үйренудің уақыты келді. Өзіңізге ұнайтын іспен айналысыңыз, көрмелерге барыңыз, фильмдерді көруге немесе ең қарапайым серуендеуге уақыт бөліңіз.

4. Балалармен уақыт өткізу.

Мектеп уақыты болсын, мереке болсын, балалар әрқашан біздің назарымызды қажет етеді. Ендеше, олармен өткізген уақыттан қымбат сыйлық жоқ. Бірге серуендеңіз, екеуіңізге де қызықты іспен айналасыңыздар және балаңызбен көбірек сөйлесіңіз. Бірлескен бос уақыт біраз уақытқа бағалар мен оқу процессін және мектеп өмірін ұмыттырып, жай ғана көңіл көтеруге көмектеседі.

5. Мұғалімдермен дұрыс сөйлесу.

Әрбір ата-ана үшін ең қиын және сонымен бірге қажымайтын әрекет- мұғалімдермен кездесу. Ешқандай конфликт тудыратын жағдайға мейлінше бармағаныңыз дұрыс. Баланың оқу жағдайын және тәртібін мұғаліммен бірге бейбіт түрде талқылағаныңыз абзал. Бұл жағдай сізде стресстің алдын алуға көмектеседі.

Сонымен, қорытындылай келе, баланы оқыту мен ата-аналық стресстің байланысы бар екенін көруге болады. Қазіргі таңда баланың мектепке бейімделуі, мұғаліммен қарым-қатынас және мектептің ата-анаға үстемдігі, баланы оқу жабдықтарымен қамтамасыз ету ата-анада үлкен жауапкершілікті талап етеді. Әр ата-ана баласының болашағы үшін уайымдайды. Әсіресе ата-ананың әлеуметтік-экономикалық жағдайын ескерсек, жеке жұмыспен баланың сабағына көмектесе алмау немесе кейбір оқу жабдығымен қамтамасыз ете алмау, балаға көңіл бөлетін уақыттың шектеулігі ата-ана мен қоса балаға да үлкен стресс тудырады.

Әдебиеттер

1. Психология стресса и методы его профилактики: учебно-методическое пособие / Авт.-сост. – ст. преп. В.Р. Бильданова, доц. Г.К. Бисерова, доц. Г.Р. Шагивалеева. – Елабуга: Издательство ЕИ КФУ, 2015. – [142 с]
2. М. Л. Мельникова «ПСИХОЛОГИЯ СТРЕССА: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА» Учебно-методическое пособие; Екатеринбург 2018 [18 с]
3. «Трудный ребенок. Как справиться с ним и с собой» Алан Каздин [глава 10]

БАЛА АТА-АНА ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ СТРЕССТІК ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Садыркул Н.Г., Бердібаева С.Қ.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Мақалада өзіміздің дипломдық жұмыс негізінде жүргізіп жатқан зерттеулерімізге орай бала ата-ана қатынасындағы стресстік жағдайлардың психологиялық ерекшеліктері баяндалады. Бала мен ата-ана қарым-қатынасы балалардың дамуы мен психологиялық саулығының негізі болып табылады. Отбасындағы жеке тұлғаның қалыптасуының ең маңызды факторларының бірі бала мен ата-ана арасында конструктивті қарым-қатынастың орнауы. Бала дамуының әр кезеңінде орын алған дағдарыстар екі тарап бойынша стресстік жағдайларды тудырады. Аталған қарым-қатынасқа қол жеткізу, ата-ана мен бала қарым-қатынасын өзара сыйластық пен теңдіктің сапалық жағынан құрылымдау процесі тұлға болып қалыптасып дамудың маңызды міндетін құрайды.

Тірек сөздер: отбасы, бала психологиясы, мінез – құлық, стресс.

В статье излагается анализ психологических особенностей нахождения в стрессовых ситуациях при детско-родительских отношениях. Отношения ребенка и родителя являются основой развития и психологического благополучия детей. Одним из важнейших факторов формирования личности в семье является установление конструктивных отношений между ребенком и родителями. Кризисы, которые происходят на каждом этапе развития ребенка, вызывают стрессовые ситуации с обеих сторон. Процесс достижения позитивных отношений, качественного структурирования взаимоотношений родителей и детей, взаимоуважение и равенство составляет важнейшую задачу становления и развития личности.

Ключевые слова: семья, детская психология, поведение, стресс.

The article describes the psychological features of stressful situations in the parent relationship of a child based on our research on the basis of our thesis. The child-parent relationship is the basis for the development and psychological well-being of children. One of the most important factors in the formation of personality in the family is the establishment of a constructive relationship between the child and the parents. Crises that occur at each stage of a child's development cause stressful situations on both sides. Achieving this relationship, the process of qualitatively structuring parent-child relationships with mutual respect and equality, constitutes an important task for the formation and development of a person.

Key words: family, child psychologist, behavior, stress.

Баланың дүниеге келуі - отбасы, ерлі-зайыптылар үшін ең маңызды өмірлік оқиғалардың бірі болып табылады. Қоғам өзгеруде, соған сәйкес шағын әлеуметтік топ ретінде отбасында да өзгерістер орын алуда. Отбасы және бала мен ата-ана қарым-қатынасы мәселесі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың педагогика, философия, мәдениеттану, әлеуметтік психология, әлеуметтану және басқа да салаларын үнемі қызықтырады.

Балалар отбасылық стрессті шешуге қалай араласа алады, стресстік жағдайларды қалай жеңеді және ата-аналық стиль стресстік ситуацияларда қалай әсер етеді? Неліктен кейбір отбасыларында агрессия мен манипуляциялық іс-әрекеттердің көріністері күресудің әлеуметтік қолайлы әдістерінен басым болады? Біз мақаламызда бала ата - ана қатынасындағы стресстік жағдайлардың психологиялық ерекшеліктері туралы сұрақтарға жауап беруге тырыстық.

Стресс-бұл әртүрлі қолайсыз факторлардың әсерінен туындаған эмоционалды және физикалық шиеленіспен сипатталатын дененің жағдайы. Стресс ұғымы ағзаның бейімделу қажеттілігін тудыратын жағдайды білдіреді.

Отбасы адамның өмірінде маңызды рөл атқарады және белгілі бір функцияларды орындайды, мысалы, тәрбиелік, экономикалық, эмоционалды, рухани қарым-қатынас қызметі және жыныстық-эротикалық функциялар. Бұл функциялардың бұзылуы отбасының қалыпты жұмыс істеуіне кедергі жасайды және отбасы мен қоғам арасындағы қарым-қатынастың динамикасы мен дамуына әсер етуі мүмкін [1, 96б].

Нақты уақытта отбасы тұрғысынан балалардың психофизикалық әл-ауқатының сәті ретінде бала мен ата-ана арасындағы қарым-қатынас мәселесі маңызды сұрақтардың бірі болып саналады. Отбасында баланың жеке басының толыққанды қалыптасуы үшін отбасында қалыптасқан бала мен ата-ана қарым-қатынасына тікелей тәуелді қолайлы жағдайлар қалыптасуы керек. Бір жағынан, ата-ананың балаға деген эмоциялық жылулығының басты ерекшелігі – балаға деген сенімін, онымен қарым-қатынас жасаудан қуаныш пен ләззат алуды, оны қорғауға тартуды және қауіпсіздігін анықтайтын міндеттеме. Екінші жағынан, ата-ананың көзқарасы талапшылықпен және бақылаумен сипатталады. Бұл жағдай ата-ана мен бала қарым-қатынасындағы ең күшті қайшылықтардың бірін қамтиды.

Бала-ата-ана қарым-қатынасының сипаты мен ерекшеліктері баланың даму мәселелерін шешуге ықпал ететін немесе кедергі келтіретін маңызды фактор болып табылады. Балалардың қоршаған шындықты қабылдауындағы және мінез-құлқындағы жағымсыз өзгерістердің алдын алу үшін балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас ерекшеліктері маңызды.

С.А.Станибуланың айтуынша, «... стресске ұшыраған факторларға жауап берудің отбасылық жүйесі күресу стратегияларына әсер ететін маңызды фактор болып табылады» [2, 556]. Демек, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас баланың жеке басының қалыптасуына және күйзелістен шығу тәсілдеріне әсер етеді деп айта аламыз.

Әр жас ерекшеліктерге байланысты ата – анамен бала арасындағы қарым – қатынаста стресстік ситуациялар орын алып отырады. Мысалы, 14-16 жас аралығындағы жасөспірімдер өз дербестігін бекітуге, жетекшілік етуге, өз пікірін қорғауға, ересектерден тәуелсіздігін көрсетуге ұмтылады. Сонымен қатар, стрессті жеңу үшін мәселелерді шешу кезінде олар өздерінің жеке күресу стратегияларын ғана емес, сонымен қатар ата-аналарының (немесе оларды алмастыратын ересектердің) тәжірибесін пайдаланады, оларды жеке ерекшеліктеріне сәйкес түрлендіреді. Бұл стресспен күресудің тұрақты тәсілдерінің қалыптасу кезеңі болып саналатын үлкен жасөспірімдік жас болып сипатталды.

Бірқатар зерттеулер бала ата-ана арасындағы қарым-қатынас пен балалар мен жасөспірімдердің мінез-құлқын жеңу стратегиялары арасындағы байланысты зерттеді. И.М. Никольская, Е.Г. Эйдемиллер, Д. Бореска Бернат өз еңбектерінде балалардың стресстік жағдайлардан шығуда, отбасылық қарым-қатынастарды зерттеуде және ата-ана мен бала қарым-қатынасының ерекшеліктері бойынша мәселелерді зерттеді [3, 856].

Қазіргі көп кездесетін жағдайлардың бірі, балалар да, олардың ата-аналарын да туындайтын қиын өмірлік жағдайларды белсенді түрде шешуге, стресстен шығуға жол сілтейтін психологтардың қолдауы аса қажет, яғни психологиялық тұрғыдан ата-ана мен бала қатынастарында туындайтын стрессті жеңу маңызды мәселелердің біріне айналып отыр.

Баланың жеке тұлғасын қалыптастырудағы ата-ананың балаға деген жағымды психологиялық қатынасы бала мен ата-ана арасындағы қарым-қатынастың позитивті конструктивті негізін құрайды. Л.С. Выготский зерттеулері бойынша, тәжірибе балаға деген когнитивті-аффективті позитивті қатынастар балаға оның ата-анасымен қарым-қатынасында белгілі бір мағына мен мәнді бекітуге мүмкіндік береді [5, 206].

Дитер-Деккард ата-аналық стресстің құрылымына және оның ересек адамның, баланың және отбасының жұмысындағы рөліне қатысты келесі тармақтарды бөліп көрсетеді. Біріншіден, ата-ананың стрессі ата-ана функцияларын орындаумен, баланың мінез-құлқымен, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас сапасымен байланысты. Дитер-Деккард ата-аналық стресс ересектердегі невротизмнің немесе депрессияның "ата-аналық" нұсқасы емес, ата-аналарға қойылатын талаптарға күрделі және айқын стресстік жауап деп санайды. Екіншіден, ата-аналық стресс барлық жерде кездеседі, барлық ата-аналар өздерінің қасиеттеріне, балалардың жеке ерекшеліктеріне, әлеуметтік-экономикалық мәртебесіне және әлеуметтік қолдау деңгейіне қарамастан, белгілі бір дәрежеде ата-аналық стресске ұшырайды. Сонымен қатар, ата-аналар мен балалардың бейімделу деңгейімен байланысты ата-аналардың стресстік деңгейіне сәйкес ата-аналардың бөлінуінде айтарлықтай жеке айырмашылықтар бар [6].

Белгілі ғалымдар, Бельский мен Вондра (Belsky and Vondra, 1989) ата-ана үшін баланың қажеттіліктерін оңтайлы қанағаттандыруын анықтайтын факторларды сипаттады. Бұл факторларға, біріншіден, ата-ананың психологиялық ерекшеліктері жатады: сезімталдық, оның ішінде баланың мүмкіндіктеріне, даму міндеттеріне және қиындықтарына сезімталдық; эмпатия, балаға деген психологиялық қатынастың мақсаты мен әдістеріне бағдарлау қабілеті; шынайы күту және баланың ниетіне қолдау көрсету; ата-ананың психологиялық жетілгендігі (өзіне деген оң көзқарас пен жоғары өзін-өзі бағалау, эмпатия және сезімдерін адекватты түрде білдіру, өз тәжірибесін басқалармен бөлісуге дайындығы мен қабілеті, қиындықтарды жеңудің

сыни стратегиялары, нәтижелер туралы рефлексияға бағытталған белгілі бір мінез-құлық); психологиялық денсаулық (ата-ана мен бала қарым-қатынасындағы жылылық, тұрақты өмір салтын ұйымдастыру); өзінің отбасылық қарым-қатынасының тарихы (ата-ана болуға байланысты тәжірибесі, отбасылық қарым-қатынас, оның ішінде неке және өз ата-анасымен қарым-қатынас).

Екіншіден – баланың психологиялық ерекшеліктері: яғни оның психикалық даму деңгейі, темпераменті. Үшіншіден, экологиялық ресурстар: серіктестің қолдауы, әлеуметтік желілер, өздерінің кәсіби міндеттерін ата-ана функцияларымен сәтті үйлестіру мүмкіндігі [7].

Әртүрлі жас ерекшелік кезеңдерде баладағы дағдарыстардың орын алуы ата – анамен бала қарым – қатынасында стресстік ситуацияларды тудырады. Алғаш бала үшін қоғам отбасы болып табылады, ал стресстің басым бөлігін бала отбасында, ата-анасымен қарым-қатынасында алу ықтималдылығы жоғары.

Қалыпты психикалық даму, оның ішінде психоэмоциялық сфераны дамыту үшін отбасылық әл-ауқаттың рөлі психологтардың еңбектерінде бірнеше рет айтылған. Ата-ана мен бала қарым-қатынасын зерттеу қажеттілігі, мүмкін, отбасы әлеуметтік бірлік ретінде қалыптасып, толық отбасында салауатты ана-әке-бала қарым-қатынасы ретінде триангуляциялық қарым-қатынас орнағаннан бері өзекті болды.

Б.Ю. Шапиро ата-ананың балаға деген қарым-қатынасының детерминанттарын әртүрлі концепцияларда жалпылай келе, мыналарды анықтады:

- ата-ананың жеке басының ерекшеліктері;
- жеке және клиникалық-психологиялық ерекшеліктері;
- әлеуметтік-мәдени детерминанттар;
- жанұя ішілік қарым-қатынас ерекшеліктері [8, 64б.].

Қорытындылай келе, бала ата - ана қатынасындағы стресстік жағдайлардың психологиялық ерекшеліктері туралы теориялық шолуымыз бірқатар зерттеулердің санын толықтырды. Бала отбасында өмір сүре отырып, тұлғааралық қарым-қатынаста үлкен тәжірибе жинақтайды. Оның ата-анасымен қарым-қатынасын түсіну мазмұны оның мәлімдемелерінен, іс-әрекеттерінен, көңіл-күйлерінен көрінеді. Баланың белсенді позициясы, оның біржақтылығы, жақын ересек адаммен өзара әрекеттесу кеңістігінде болып жатқан оқиғалардың мәндерін құру ата-ана мен бала арасындағы бір бағытты қарым-қатынасты қалыптастырады. Баланың іс-әрекетінің жаңа сапасы ретінде дербестікті алу ата-ана мен бала қарым-қатынасының өзгеруіне әкелетін дамудағы маңызды жетістік болып табылады және оларды өзара әрекеттестіктің сапалы жаңа деңгейіне шығарады деген қорытынды айтқымыз келеді.

Әдебиеттер

1. Жұбаназарова Н.С. // Жас ерекшелік психологиясы: Оқулық. МОН РК – Алматы: Қазақ Университеті, 2014.-286 б.
2. Станибула С.А. Психология совладающего поведения: состояние и перспективы // Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины. — 2016. - № 2 (95). - С. 52-57.
3. Бердібаева С.Қ. «Стресс-менеджмент: стрессті басқару теориясы және практикасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 239 б.
4. Якушенко Е.Г. Клинико-психологические особенности подростков разведенных родителей – Санкт –Петербург, 2008, 186стр.
5. Лев Выготский Мышление и речь. Воображение и творчество в детском возрасте. Сознание и психика АСТ – 2019, 524стр.
2. Deater-Deckard K., Scarr S. Parenting stress among dual-earner mothers and fathers: Are there gender differences? // Journal of Family Psychology. - 2016. - Т. 10. - №. 1. - С. 45.
3. Belsky, J. & Vondra, J. (1989). Lessons from child abuse: the determinants of parenting. In D.Chichetti and V.Carlson (eds.) Child Maltreatment: Theory and Research on the Causes and Consequences of Child Abuse and Neglect. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Шапиро, Б.Ю. От знакомства к браку / Б.Ю. Шапиро. - М.: Знание, 1990 - 64 с.

CHILDHOOD AUTISM AND PARENTAL STRESS

Kurmanali A., Berdybaeva S.K.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

Бұл мақалада әртүрлі ауытқулары бар балаларды отбасылық тәрбиелеу мәселесіне арналған. Осы санаттағы балалардың дамуы және олардың одан әрі әлеуметтенуі қандай жолмен жүретіні туралы мәселені шешумен байланысты. Отбасы баланың әлеуметтенуінің маңызды факторы болып табылады және осыған байланысты оның барлық басқа әлеуметтік институттардың ықпалынан асып түседі. Мақалада ата аналармен жұмыс істеуге арналған психотерапевтік бағдарламалар, топтық психотерапияның тиімділігі сипатталған.

Статья посвящена проблеме семейного воспитания детей раннего возраста с различными отклонениями, связана с решением вопроса о том, по какому пути пойдет развитие детей данной категории и их дальнейшая социализация. Семья является наиболее важным фактором социализации ребенка и ее влияние в этой связи превосходит воздействие всех других общественных институтов. В статье описываются психотерапевтические программы по работе с родителями, эффективность групповой психотерапии.

This article is devoted to the problem of young children's family education with various disabilities, connected with the solution of such question which way the development of children of this category and their further socialization will go. The family is the most important factor in the socialization of the child and its influence in this regard exceeds the impact of all other social institutions. The article describes psychotherapeutic programs for working with parents, the effectiveness of group psychotherapy.

The birth of a sick child inevitably changes the way of life and especially the psychological climate in the family. All family members, and first of all the mother, are in a state of emotional stress. During the first years of the baby's life, this stress does not decrease, but usually increases. There are uneven, and often conflicting relationships between spouses and other family members. The state of chronic stress leads to increased irritability, a feeling of constant internal anxiety, sleep disorders.

«Caused by some under strong influence, the state of increased nervous tension, overstrain» [1]. «Emotional stress is a state of pronounced psychoemotional experience by a person of conflict life situations that severely or permanently limit the satisfaction of his social or biological needs» [2]. The emotional stress of the mother is reflected, first of all, in her relationship with her spouse. The lowered mood background, constant anxiety, irritability of the mother, complete, self-denial switching of her attention to the child form an enduring feeling of discomfort in the father, an emotionally painful state. Fathers, as a rule, spend more time at work, although they are responsible for the financial support of the family, which are of a long-term nature. If the relationship between the spouses left much to be desired, then the appearance of a sick child strengthens and manifests a hidden internal conflict: mutual accusations are inevitable in the birth of a sick child, and often one careless word from relatives or a doctor is enough for the family to break up.

The affective tension of the mother, which occurs at the birth of a sick child, has an adverse effect not only on marital relations, but, above all, on the relationship with her baby. Such a mother is tense, constrained, she rarely smiles and is extremely inconsistent and uneven in dealing with the child. If a mother gives up on herself, quits work and gives all her strength only to the baby, it happens that over the years she becomes more and more neurotic, the situation in the family heats up. Many such families are also breaking up [3].

Brothers and sisters of autistic children also experience certain difficulties, as parents are often forced to sacrifice their interests. They may feel deprived of attention, feel that their parents love them less. Sometimes they share the concerns of the family, and sometimes they withdraw, which further hurts the parents. The presence of a child with disabilities in the family is most difficult for his younger brothers and sisters. Older healthy sisters are dissatisfied with the additional responsibilities of caring for a child and are concerned about the arrangement of their

personal life. The most favorable psychological climate is created in families with no more than two healthy children.

A specialist working with an autistic child should be aware of the special vulnerability of his loved ones. At the time of diagnosis, the family is experiencing severe stress. Quite late – at three, four, and sometimes five years old, parents find out that their child, who until now was considered healthy and gifted, is "uneducated": he should be issued a disability and placed in a special boarding school. The vulnerability of a family with an autistic child increases during periods of his age crises and at those moments when the family passes certain critical points of its development: the child's admission to preschool, to school, reaching a transitional age. The coming of age and the event denoting it (obtaining a passport, transfer to an adult doctor, etc.) sometimes causes even more stress for the family than making a diagnosis.

Currently, many different methods of working with parents are offered. So, since the purpose of our research is child autism and parental stress, we offer a psychotherapeutic program for working with parents, in which a large place is given to group psychotherapy. Its goal is to create a favorable psycho-emotional climate in the families of children with developmental problems, arming parents with knowledge of age and special psychology.

At the same time, the following tasks are highlighted:

- formation of positive self-esteem of parents, anxiety relief;
- development of skills of introspection and overcoming psychological barriers that prevent full self-expression; formation of positive attitudes in the minds of parents; optimization of parent-child relations; harmonization of marital relations; improvement of communicative forms of behavior; formation of skills of adequate communication with the outside world [4].

Every specialist working with a developmentally disabled child must necessarily conduct psychotherapeutic work with parents. The psychologist needs to analyze the peculiarities of the child's family upbringing, paying attention to such parameters as the emotional acceptance of a sick child by parents, interest in the child, care for him, demands on him, democracy or authoritarianism in family relations. Based on these data and personal observation, to determine the prevailing type of family education according to the following parameters: rejection, indifference, overprotection, exactingness, stability, love.

To establish a respectful, friendly relationship with the family, a specialist needs tactful, friendly, correct behavior, the ability to put himself in the place of the person being consulted and to inform him of any information in a gentle, non-traumatic form. In this case, these relationships will be psychotherapeutic in nature. [5].

Thanks to the results of the study, we offer tips on working with parents of children with autism:

1. Specialist should not focus on the failures and inadequate actions of the child. This offends parents, undermines their faith in themselves and the child, deprives the trust of the relationship between the specialist and the parents. A conversation with parents should always begin with what successes the child has achieved and what tasks will have to be solved in the future. Objective difficulties of the child can be discussed by suggesting specific ways to overcome them. Parents are adults and have not been guilty of anything before the specialists. The specialist should proceed from the fact that the birth of a sick child can occur in any family.

2. At the initial stages of work, conversations should be avoided concerning a separate prognosis of the child in terms of education, social adaptation, especially in severe neuropsychiatric diseases. First of all, it is necessary to teach the mother to carefully observe the development of her child, keep a diary of observations, as well as master some techniques for the care, upbringing and education of the child. All psychotherapeutic work with the mother must be carried out simultaneously with teaching her specific methods of correctional work. At the initial stages of work, individual psychotherapy of family members prevails with simultaneous training of each of them in separate methods of correctional work, for example, a grandmother is taught how to feed a child properly, how to teach him to eat independently, a mother – how to develop a

child during a walk, how to conduct certain correctional classes with him, a father – how to do with a child physical education, etc.

3. Parents of an autistic child should learn not to compare their baby with other children. It is necessary to adequately assess the real level of his development, his features and focus on the dynamics of the achievements of the child himself, and not on age norms. You should not strive to make it more "convenient" and outwardly adequate. If parents want to achieve exactly this, then they only care about their own peace of mind, and the child's problems are aggravated at the same time, without appearing outwardly, they are driven deep inside.

4. When raising a child with early childhood autism, parents should not force the child to perform certain actions. The more the parents insist on their demands, the more resistance the child has to them. In order to organize the behavior of a child with autism, to prevent the occurrence of overexcitation, first of all it is necessary to organize his daily routine, it is also important to teach him basic hygiene skills. At the same time, it is necessary first of all to create such conditions that would contribute to the prevention of fears in the child.

5. Many autistic children are hypersensitive to noises, harsh sounds. Therefore, they can easily be afraid of the noise of water, washing machine, hum of water pipes. And being scared once, they will avoid the bathing procedure. The primary task of parents teaching children with autism hygiene skills is to eliminate all irritants that can scare the child or cause him unpleasant sensations. Raising a special child is a daily and hard work in which all family members must participate. Parents need to learn to understand their child and accept him as he is. Understanding, acceptance and love for your child is the key to a happy family.

REFERENCES:

1. Ozhegov's Explanatory Dictionary
2. Psychological dictionary of N. Selye
3. Children's autism: diagnosis and correction: Textbook [Text] / Edited by E.S. Ivanov, L.I. Demyanchuk, R.V. Demyanchuk. – St. Petersburg, publishing house "Didactics plus", - 2004.
4. Bettelheim B. Empty fortress. Children's autism and the birth of Me/ Trans. from English – M.: Academic project: Tradition, 2004. – 784 p.
5. Nikolskaya, O.S. Autistic child: Ways to help [Text] / E.R. baenskaya, M.M. Liebling. – M., 2007

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОЕКТНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Оралканова И.А., Бейсенгазинова Б.Б.

*НАО «Университет имени Шакарима города Семей»
Семей, Казахстан*

Мақалада жоба технологиясының бастауыш мектептің оқу процесінде қолданылуы туралы мәселе қарастырылған. Жобалық әдіс оқушының тұлғалық өсуін қамтамасыз ететін оқудағы белсенділікке негізделген әдіс арқылы жүзеге асырылады. Жобалық қызметте балалардың шығармашылық қабілеттері көрінетін зерттеу әдістерін қолдануға болады.

Тірек сөздер: белсенділік, зерттеу, оқыту, жоба, шарттар, студент.

В статье рассматривается вопрос о том, как в учебном процессе начальной школы можно использовать технологию проектов. Метод проектов реализуется через деятельностный подход в обучении, обеспечивающий личностный рост ученика. В проектной деятельности могут быть использованы исследовательские методы, где проявляются творческие способности детей.

Ключевые слова: деятельность, исследование, обучение, проект, условия, школьник.

The article deals with the issue that the technology of projects is used in the educational process of elementary school. The project method is implemented through an activity-based approach to learning, which ensures the student's personal growth. In project activities, research methods can be used, where the creative abilities of children are manifested.

Key words: activity, research, training, project, conditions, student.

Введение. Современные условия жизни и общественные отношения заставляют педагогов искать новые образовательные резервы. Мы, основываясь на свой педагогический опыт, считаем, что одним из таких резервов является внедрение в образовательный процесс проектной деятельности.

Проектную деятельность рассматривали как эффективный способ развивающего и проблемного обучения. Метод проектов реализовали через деятельностный подход в обучении, поскольку обучение происходит в деятельности, - точнее обучение через деятельность, которая обеспечивает личностный рост ребенка, позволяет фиксировать этот рост, вести ребенка по ступеням роста – от проекта к проекту [1].

Исследовательские проекты. Эти проекты требуют хорошо продуманной структуры проекта, обозначенных целей, актуальности проекта для всех участников, социальной значимости, продуманных методов, в том числе экспериментальных и опытных работ, методов обработки результатов.

Исследовательские проекты связаны с научным исследованием исторической или педагогической проблемы и требуют определения предмета и объекта исследования, обоснование актуальности темы, формулирование гипотезы о способах решения проблемы и результатах, обозначение целей и задач, выявления этапов работы, проведения эксперимента, решения задач с заранее неизвестным результатом, описания результатов с обобщениями и выводами. Проекты могут быть посвящены, например, такой проблеме, как «Школа – вчера, сегодня, завтра».

Творческие проекты. Такие проекты, как правило, не имеют детально проработанной структуры, она только намечается и далее развивается, подчиняясь логике и интересам участников проекта. В лучшем случае можно договориться о желаемых, планируемых результатах (совместной газете, сочинении, видеофильме, спортивной игре).

Основная часть. *Приключенческие, игровые проекты.* В таких проектах структура также только начинается и остается открытой до окончания проекта. Участники принимают на себя определенные роли, обусловленные характером и содержанием проекта. Это могут быть литературные персонажи или выдуманные герои, имитирующие социальные или деловые отношения. Результаты таких проектов могут намечаться в начале проекта, а могут вырисовываться лишь к его концу. Степень творчества здесь очень высокая. Ученики должны играть роли людей иного общества и статуса, возраста и имущественного ценза, выражать внутренний мир своего персонажа, вжившись в эту роль, выражая личностные качества и мотивы поведения. Они воссоздают речь, словесные обороты конкретного периода истории, используют соответствующие костюмы и декорации. Могут быть использованы проектные задания, предполагающие разработку игр и средств по обеспечению их поведения для одноклассников. Вот некоторые из них. Игра «Чем наш город знаменит?». Участники называют все, что прославило город, дают краткую характеристику знаменитостей. Побеждает команда, набравшая больше очков. Игра-путешествие по родному городу. К уроку ученики заранее подбирают картины, иллюстрации города. Руководитель игры показывает иллюстрацию, а ученики составляют по ней рассказ, придумывая по одному предложению. Придумавший лучшее предложение, получает один балл. Побеждает ученик, набравший более всего баллов. Игра «Найди ошибку». Для ее проведения надо составить рассказ на выбранную тему, содержащий заранее обговоренное количество неточностей и несоответствий, подобрать иллюстративный материал. Игра «да»-«нет» предполагает разработку фраз в форме утверждений. Руководитель игры читает текст, а ученики говорят «да» или «нет». Подобрать к игре слова на выбранную тему, трудные для запоминания. Условия игры. На доске записываем в три столбика слова, в которых пропущена буква, трудная для запоминания. Эту букву вписывает участник игры. Каждое слово закрыто отдельной фигуркой. В игре участвуют три команды. Игроков – по количеству слов. Игра проходит на время: кто быстрее выполнит. За ошибку – штрафное очко. Побеждает тот, у кого меньше

штрафных очков. Игра «Кто быстрее». В игру вводятся основные термины и понятия из словарей к учебным книгам. Ученики делятся на несколько команд по рядам. Руководитель игры зачитывает термины и понятия, ученики дают ответы. Какой ряд даст больше правильных ответов, тот и выиграет.

Информационные проекты. Этот тип проектов изначально направлен на сбор информации о каком-то объекте, ознакомление участников проекта с этой информацией, ее анализ и обобщение фактов, предназначенных для широкой аудитории. Такие проекты так же, как и исследовательские требуют хорошо продуманной структуры, возможности систематической коррекции по ходу работы над проектом.

Практико-ориентированные проекты. Эти проекты отличает обозначенный с самого начала результат деятельности участников проекта. Причем этот результат обязательно носит четко ориентированный на социальные интересы, интересы самих участников результат (газета, документ, спектакль, программа действий, проект закона, справочный материал) [2]. Такой проект требует хорошо продуманной структуры, даже сценария всей деятельности его участников с определением функций каждого из них, четкие выходы и участие каждого в оформлении конечного продукта. Здесь особенно важна хорошая организация координационной работы в плане поэтапных обсуждений, корректировки совместных и индивидуальных усилий, в организации презентации полученных результатов и возможных способов их внедрения в практику [3].

Вот как описывает И.С. Сергеев исполнение индивидуального проекта «Мое генеалогическое древо», рассчитанного по срокам на две недели работы. Цель проекта: формировать представление о себе и своих предках, как о наследниках предшествующих поколений; научить составлению генеалогического древа. Выход: составление собственного генеалогического древа, на котором указаны имя и фамилия члена рода, браки и дети, годы жизни, место рождения (смерти) [2, С. 95-102].

Для работы над проектом ученики получают от учителя следующие вопросы и задания: выяснить, до какого поколения родители, ближайшие родственники могут дать сведения о дальних родственниках (имя и фамилия, место и год рождения, даты жизни); количество детей в семьях разных поколений; какие фамильные линии объединились в генеалогическом древе; какие имена были самыми популярными в разных поколениях; откуда родом были родители, другие ближайшие родственники; кто из представителей старшего поколения прожил самую долгую жизнь.

В течение первой недели учащиеся обсуждают с родителями ответы на вопросы проекта и разрабатывают черновой набросок генеалогического древа, записывая по ходу работы возникшие вопросы. Через неделю на консультации учитель дает ответы на появившиеся вопросы и ученик выполняет либо заполненную схему древа на бумаге, либо с помощью родителей разрабатывает компьютерную версию задания. Презентация проектов осуществляется на конференции, где отчитываются исполнители лучших работ. В ходе обсуждения выясняется, кому удалось дальше всего продвинуться в составлении древа по числу поколений и по датам рождений предков, каковы наиболее популярные имена и совпадают ли они в разные эпохи и в разных родах; какова максимальная продолжительность жизни предков; каковы общие черты в изменении количества детей в семьях разных поколений или от поколения к поколению [4].

По второму признаку – доминирующему содержательному аспекту проекты могут быть:

- *литературно-творческий проект.* Это наиболее распространенные типы проектов. Дети разных возрастных групп, разных стран мира, разных социальных слоев, разного культурного развития, разной религии объединяются в желании творить, вместе написать какой-то рассказ, повесть, сценарий, статью в газету, альманах, стихи т.д;

- *естественнонаучные проекты* чаще бывают исследовательскими, имеющими четко обозначенную исследовательскую задачу (например, состояние лесов в данной местности и мероприятия по их охране, самый лучший стиральный порошок, дороги зимой и т.д.);

- *экологические проекты* так же требуют привлечения исследовательских научных методов, интегрированного знания из разных областей (кислотные дожди, флора и фауна наших лесов, памятники истории и архитектуры в промышленных городах, беспризорные домашние животные в городе и т.д.);

- *языковые проекты* чрезвычайно популярны, поскольку они касаются проблемы изучения иностранных языков, что особенно актуально в международных проектах и поэтому вызывает живейший интерес участников проектов;

- *культурологические проекты* связаны с историей и традициями разных стран. Без культурологических знаний очень трудно бывает работать в совместных международных проектах, так как необходимо хорошо разбираться в особенностях национальных и культурных традиций партнеров, их фольклоре;

- *спортивные проекты* объединяют ребят, увлекающихся каким-либо видом спорта. Часто они в ходе таких проектов обсуждают предстоящие соревнования любимых команд (или своих собственных); методики тренировок; делятся впечатлениями от каких-то новых спортивных игр; обсуждают итоги крупных международных соревнований;

- *исторические проекты* позволяют их участникам исследовать самые разнообразные исторические проблемы; прогнозировать развитие событий политических, социальных, анализировать какие-то исторические события, факты;

- *музыкальные проекты* объединяют партнеров, интересующихся музыкой. Это могут быть аналитические проекты, творческие, когда ребята могут даже совместно сочинять какие-то музыкальные произведения и т.д;

Что касается таких признаков, как характер контактов, продолжительность проекта и количество участников проекта, то они не имеют самостоятельной ценности и полностью зависят от типов проектов, выбранных по названным выше признакам [5].

Проект может быть итоговым, когда по результатам его выполнения оценивается усвоение учащимися определенного учебного материала, и текущим, когда на самообразование и проектную деятельность выносятся из учебного материала лишь часть содержания образования.

Основные требования к использованию метода проектов:

- наличие значимой в исследовательской, творческом плане проблемы/задачи, требующей интегрированного знания, исследовательского поиска для ее решения.

- практическая, теоретическая, познавательная значимость предполагаемых результатов, сценарий школьного спектакля и т.д.

- самостоятельная (индивидуальная, парная, групповая) деятельность учащихся.

- определение конечных целей совместных/специальных проектов.

- определение базовых знаний из различных областей, необходимых для работы над проектом.

- структурирование содержательной части проекта (с указанием поэтапных результатов).

Заключение. В проектной деятельности могут быть использованы исследовательские методы:

- определение проблемы, вытекающих из нее задач исследования;

- выдвижение гипотезы их решения, обсуждение методов исследования;

- оформление конечных результатов;

- анализ полученных данных;

- подведение итогов, корректировка, выводы (использование в ходе совместного исследования метода «мозговой атаки», «круглого стола», статистических методов, творческих отчетов, просмотров и т.д.).

Наша роль заключалась в управлении деятельностью ребят, а не в подаче ее в готовом виде, в организации коллективных обсуждений при планировании, выборе пути решения, нахождении ошибок и способов их ликвидации, а не в навязывании своих, быть равноправным партнером по учебному общению.

Презентация проекта, как правило, осуществляется в форме выставки рисунков, альбомов, поделок, книжек - малышек, показа тех изделий, которые дети создали, театрализованного представления, спектакля, деловой игры с обязательным поощрением – вручением грамот, дипломов, благодарностей, подарков.

Заключение. Важно, что учащиеся на завершающем этапе получали удовлетворение от результатов своего труда, чувствовали атмосферу праздника оттого, что они доставили радость одноклассникам, родителям, учителю, ощущали потребность в тех изделиях, работах, которые они создали. Учащиеся понимали, как много они еще не знают и им предстоит узнать, у них появилось чувство ответственности перед своими одноклассниками, так как осознавали, что если кто-то не выполнит часть своей работы, то пострадают все, и необходимый результат не будет достигнут. Дети замечали, что существует множество вариантов решения одной и той же проблемы, и в этом случае проявлялись их творческие способности.

Литература

1. Чечель И. Метод проектов: субъективная и объективная оценка результатов // Директор школы. – 1998. – № 4. – С. 3-10.
2. Сергеев И.С. Как организовать проектную деятельность учащихся. – М.: «ИМА-пресс», 2005. – 142 с.
3. Пахомова Н.Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении. – М.: Академия, 2005. – 128 с.
4. Землянская Е.Н. Учебные проекты младших школьников. // Начальная школа. – 2005. - №9. С. 4-9.
5. Назарова Т.С. Педагогические технологии: новый этап эволюции? // Педагогика. – 1997. – № 3. – С. 20-27.

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА НА НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ ОБУЧАЮЩИХСЯ

*Турсунгожинова Г.С., Жараскулова А.Т.
НАО «Университет имени Шакарима города Семей»
Семей, Казахстан*

Бұл мақалада студенттерді тәрбиелеу мәселесі қарастырылды. Оқушылардың рухани- адамгершілік тәрбиесі негізінен адамның санасы мен мінез құлқының әсерінен қалыптасады.

Тірек сөздер: тәрбие, адамгершілік, тұлғалық қасиеттер, коммуникативті қасиеттер, рухани құндылықтар.

В статье рассматривается вопрос воспитания современных обучающихся. Духовно-нравственное воспитание обучающихся осуществляется преимущественно привлинии на сознание и поведение человека.

Ключевые слова: воспитание, нравственность, качества личности, коммуникативные свойства, духовные ценности.

This article deals with the issue of education of modern students. The spiritual and moral education of students is formed mainly under the influence on the consciousness and behavior of a person.

Key words: upbringing, morality, personality traits, communicative properties, spiritual values.

Введение. События настоящего времени подтверждают, что нестабильность экономической сферы, социальная дифференциация общества, девальвация духовных ценностей оказали негативное воздействие на общественное сознание большинства социальных и возрастных групп населения, прежде всего современных обучающихся. Воспитание, в целом, как общественное явление - сложный и противоречивый социально-исторический процесс вхождения, включения подрастающих поколений в жизнь общества, в быт, общественно-производственную деятельность, творчество, духовность; становление их людьми, развитыми личностями, важнейшим элементом производительных сил общества, созидателями собственного счастья.

Воспитание подрастающих поколений осуществляется за счёт освоения ими основных элементов социального опыта, в процессе и результате вовлечения их старшим поколением в общественные отношения, систему общения и общественно-необходимую деятельность. Общественные отношения и взаимоотношения, воздействия и взаимодействия, в которые вступают между собой взрослые и дети, всегда являются воспитательными или воспитывающими, независимо от степени их осознания, как взрослыми, так и детьми [1].

Нравственное воспитание в целом - это целенаправленное формирование морального сознания, развитие нравственных чувств и выработка навыков и привычек нравственного поведения. Нравственное воспитание предполагает организованное, целенаправленное воздействие на личность с целью формирования нравственного сознания, развития нравственных чувств и выработки навыков и умений нравственного поведения.

Нравственное воспитание в юношеском коллективе проводится не только фронтально, в отношении всех воспитанников, но принимает также и индивидуальные формы. Ориентируясь в основном на коллектив студентов, на организацию коллективной деятельности, педагоги и воспитатели учитывают особенности характера каждого студента и уровень воспитанности его в нравственном отношении. Индивидуальная воспитательная работа проводится не только с недисциплинированными, нарушающими правила поведения, но и со всеми остальными подростками и юношами. В процессе нравственного воспитания широко применяются поощрения и наказания. Они служат для одобрения положительных и осуждения отрицательных поступков и действий студентов. При умелом использовании они стимулируют положительные действия студентов и помогают предупреждать и искоренять отрицательные привычки поведения.

Основная часть. В нравственном воспитании применяются различные приемы воспитательного воздействия, к числу которых относятся:

- требование,
- просьба,
- напоминание,
- поручение,
- распоряжение,
- переключение с одного вида деятельности на другой,
- постановка перед воспитанниками увлекательных перспектив и др.

В процессе нравственного воспитания важнейшее место занимают самовоспитание, цели, содержание, методы. Методы нравственного воспитания взаимосвязаны и дополняют друг друга. Убеждение, то есть воздействие на сознание и чувства воспитуемых, подкрепляется упражнением. Одновременно с формированием положительных качеств воспитывается стойкое сопротивление противоположным отрицательным качествам. Сочетание убеждения и упражнения создаёт условия для единства сознания и поведения. Однако в сложном процессе нравственного воспитания подрастающих поколений в силу различных причин не всегда удаётся сразу достигнуть поставленных педагогических целей, и в нравственном сознании и поведении отдельных студентов обнаруживаются те или иные отклонения от норм и требований общества. Пока эти отклонения не превратились в устойчивую привычку, не стали сложившимися чертами личности, они сравнительно легко поддаются коррекции, где воспитательные воздействия родителей и педагогов, преследующие эту цель, выступают как элементы воспитательной работы [2].

Нравственные качества личности формируются, развиваются и проявляются в тесной взаимосвязи. Формируя положительные нравственные качества, современная система нравственного воспитания в то же время преодолевает неверные взгляды и представления в области морали, вредные навыки и привычки поведения.

Нравственные понятия становятся руководством к действию только тогда, когда они не просто заучены, а глубоко осмыслены и превращены в моральные убеждения. Наличие таких убеждений и устойчивых привычек нравственного поведения свидетельствует о

воспитанности человека в нравственном отношении, о его нравственной зрелости. Единство нравственного сознания, нравственных чувств и нравственного поведения, воплощенное в устойчивых нравственных качествах, - важнейший показатель соответствия между процессом воспитания и нравственным развитием личности. Когда вследствие безнадзорности, ошибок родителей и педагогов в воспитательной работе, влияния нездоровой среды, педагогическая запущенность отдельных подростков и юношей приобретает устойчивый и антиобщественный характер, перевоспитание выступает уже в качестве самостоятельной психолого-педагогической задачи, решение которой требует использования особых психолого-педагогических мер и создания специальных условий их реализации. Таким образом, все взаимоотношения студентов со взрослыми и сверстниками в коллективе и другим окружением должны быть организованы так, чтобы в них была воплощена модель нравственных качеств, которыми студенты должны овладеть:

- гражданственность,
- патриотизм,
- коллективизм,
- трудолюбие,
- идейность,
- взаимопомощь и т.д.

В этих качествах всегда заключается сущность нравственного отношения к людям, способность увидеть каждый свой поступок с точки зрения того, как он скажется на окружающих, послужит ли он на пользу людям или во вред им. С этой точки зрения, очень важно воспитывать у молодежи умение учитывать последствия своих поступков.

Наибольшее значение для всего нравственного развития приобретают в подростковом возрасте идеалы. Их формирование в этом возрастном периоде непосредственно связано с интересом к нравственным качествам людей, их поступкам, взаимоотношениям друг с другом, что особенно характерно для данного возраста. Наличие положительных нравственных идеалов является необходимым, даже решающим условием его осуществления.

С формированием идеала связано и возникновение особых нравственных чувств: самоуважения, собственного достоинства и др. Возникают эти чувства в связи с развитием самосознания и самооценки как результат потребности подростка быть на уровне своих идеалов. Если ему удастся удовлетворить эту потребность, то есть совершить поступок, соответствующий его требованиям к себе, то у него и возникает переживание самоуважения, гордости за себя, чувство собственного достоинства. Кроме того, очень важный поворотный пункт нравственного формирования связан с возникновением качественно нового функционального образования - нравственных идеалов, воплощенных в духовном облике конкретного человека. Воспринятый или созданный идеал человека - это образ, который направляет поведение учащегося и служит критерием оценки других людей и себя самого. Тем самым наличие идеала означает и наличие постоянно действующего нравственного мотива [3].

В широком плане духовно-нравственное воспитание – интегральный, стратегический, интеллектуальный ресурс общества и всего государства. Нравственная составляющая духовно-нравственного воспитания формируется преимущественно воздействиями на сознание и влияет на внешнее поведение человека, на его отношения к миру природы и миру людей и является результатом воспитания направленности, отражая при этом ценностные ориентации личности.

Становление и развитие духовно-нравственного потенциала при использовании рационального фактора реализуется несколькими путями:

Через приобщение обучающихся к искусству, живописи, музыке, театру, а также к различным видам творческой деятельности.

Через развитие образно-эмоциональной сферы молодых людей в повседневной жизни. Гармония человека с внешней средой при этом достигается через развитие

потребностей, интеллектуальной, чувственно-волевой и мотивационной сферы, через стимулирование ускоренного развития социально значимых качеств личности, коммуникативных свойств и через создание внутриличностного, межличностного психологического комфорта.

Через оценку и самооценку уровня развития знаний, навыков и умений, которые студент получает при овладении учебными дисциплинами.

Воспитательный потенциал учебных дисциплин гуманитарного цикла (единая совокупность мировоззренческих, аксиологических, духовных, а также соответствующих им организационно - деятельностных ресурсов аудиторной и внеаудиторной работы) с позиции их значимости для формирования гражданской культуры у студентов среднего специального учебного заведения достаточно велик. Гуманитарные дисциплины: «Литература», «Казахский язык», «История Казахстана», «Абай әлемі», «Социология», «Философия», «Культурология», обладающие огромным воспитательным потенциалом, формируют гражданскую культуру обучающихся. Они помогают воспитывать в них те качества личности, которые необходимы для адаптации в современном обществе: патриотизм, толерантность, гражданственность и другие. Кроме того, в процессе изучения гуманитарных дисциплин, постигая знания-мнения о человеке, его взаимоотношения с природой, обществом, студенты приобретают духовные ценности, ценностные ориентации, нравственные позиции. Критериями уровня оценки и самооценки духовно - нравственной воспитанности могут быть:

- наличие у молодого человека научного мировоззрения;
- наличие чувства внутренней свободы у студентов, которое представляет собой гармонию со своим внутренним миром, природой и социумом;
- стремление к самореализации;
- успешность ведущей образовательной деятельности;
- адекватность самооценки;
- сформированность мотивов поведения в согласии с высшими принципами нравственности.

Вступая в определённые отношения с окружающими людьми, обучающиеся в различных жизненных ситуациях накапливают и расширяют нравственный опыт. Организация этого опыта осуществляется путём вовлечения студентов в различные виды деятельности, формирования на этой основе нравственного сознания, развития нравственных чувств, выработки навыков и привычек нравственного поведения [4].

Заключение. Человек не рождается богатым в духовном и нравственном смысле, поэтому нужно внешнее воздействие преподавателей, родителей, всей образовательной среды учебного заведения при единстве факторов духовно-нравственного воспитания. Важно знакомить молодых людей с общечеловеческими ценностями, так как они выступают в качестве критериев, как духовного развития, так и социального прогресса человечества. К ценностям, обеспечивающим жизнь человека, относятся здоровье, определенный уровень материальной обеспеченности, общественные отношения, обеспечивающие реализацию личности и свободу выбора, семью, право и др.

Гражданин – это нравственный человек, способный подняться до интересов всего общества, умеющий не только пользоваться своими гражданскими правами, но и подчиняться законам общества.

В средние специальные учебные заведения юноши и девушки приходят достаточно взрослыми, нередко вполне сформировавшимися в нравственном отношении людьми. Уже присущие им нравственные убеждения и качества сложились под влиянием семьи, дошкольных и внешкольных учреждений, средних школ. С раннего детства современная молодежь испытывает мощное влияние средств массовой информации, мира искусства. Учреждения образования готовят не только специалистов определенной сферы деятельности, но и формируют гражданские качества студентов.

Литература

1. Кирсанов А.А. Индивидуализация учебной деятельности как педагогическая проблема. — Казань: Изд-во Казанского университета, 1982. — 207 с.
2. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. — С.512.
3. Тухватуллин Р.М. Язык как национальная ценность // Социологические исследования — 1997. — № 8. — С. 47-49.
4. Патрикеева Э.Г. Ценностные ориентации современной учащейся молодежи: монография. — Арзамас: АГПИ, 2008. — 155 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СКАЗКОТЕРАПИИ В КОРРЕКЦИИ ГИПЕРАКТИВНОСТИ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Сейдалиева Г. Ш., Нурметова У.

*Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати
Тараз, Казахстан*

Мақалада бастауыш мектеп жасындағы балалардағы гиперактивтілікті түзетудегі ертегі терапиясының маңыздылығы ашылады. Ертегі терапиясы қоршаған ортаға бейімделудің жоғарылауына, мазасыздық пен агрессивтіліктің төмендеуіне ықпал етеді, баланың эмоционалды саласын түзетеді.

Түйінді сөздер: гиперактивті балалар, ертегі терапиясы, түзету.

В статье раскрывается важность сказкотерапии в коррекции гиперактивности у детей младшего школьного возраста. Сказкотерапия способствует увеличению средовой адаптации, снижению тревожности и агрессивности, корректирует эмоциональную сферу ребенка.

Ключевые слова: гиперактивные дети, сказкотерапия, коррекция.

The article reveals the importance of fairy tale therapy in the correction of hyperactivity in children of primary school age. Fairy tale therapy helps to increase environmental adaptation, reduce anxiety and aggressiveness, corrects the emotional sphere of the child.

Keywords: hyperactive children, fairy tale therapy, correction.

Гиперактивные дети могут проявлять фантазию, быть творческими, изобретать что-то новое, видеть то, что другие или не видят или не замечают. Такие дети открыты для разных идей, имеют живой характер, у них есть несколько вариантов решения проблемы, с ними бывает весело и если они чем-то замотивированы, то их невозможно отвлечь от этого дела, они много работают, стремятся к успеху.

Для обучения детей расслаблению необходимо использовать детскую фантазию: включать в инструкции определённые образы так, чтобы, воспроизводя их, дети автоматически включали в работу определённые мышцы. Использование фантазийных образов в сказкотерапии помогает также привлечь и удержать интерес детей.

Данилина Т.А., Зедгенидзе В.Я., Стёпина Н.М. отмечают, З. Фрейд считал: « в мифах и сказках, в народных поговорках и песнях, в общепринятом словоупотреблении и поэтической фантазии используется та же символика, что позволяет толковать сновидения [1, с. 30].

Считается, что рассказывание сказок для установления контакта с детьми и их терапии впервые использовал в 1971 году Р. Гарднер. Разработанная им техника и ее разнообразные модификации нашли широкое применение для решения задач диагностики, формирования ценностей, укрепления взаимоотношений, самораскрытия.

Рассказывание сказок способствует более глубокому пониманию родительско – детских отношений, их укреплению, приводит к изменению поведения детей. К. Бремс отмечает, что «корни рассказывания сказок и историй нужно искать в культурном контексте или в контексте развития индивида и семьи. В первом случае чаще всего используются мифы, легенды, волшебные сказки, басни. В семейном контексте это –

семейные легенды, повествования, основанные на реальных событиях, но приукрашенные» [2, с. 45].

«Дидактические сказки создаются педагогами для «упаковки» учебного материала. При этом абстрактные символы одушевляются, создается сказочный образ мира, в котором они живут. Дидактические сказки могут раскрывать смысл и важность определенных знаний. В форме дидактических сказок «подаются» учебные задания» [3, с. 44].

«Психокоррекционные сказки создаются для мягкого влияния на поведение ребенка. Под коррекцией здесь понимается «замещение» неэффективного стиля поведения на более продуктивный, а также объяснение ребенку смысла происходящего» [3, с. 44].

«Психотерапевтические сказки – сказки, раскрывающие глубинный смысл происходящих событий. Истории, помогающие увидеть происходящее с другой стороны. Они не всегда однозначны, не всегда имеют счастливый конец, но всегда глубоки и проникновенны. Психотерапевтические сказки часто оставляют человека с вопросом. Это, в свою очередь, стимулирует процесс личностного роста» [3, с. 44].

Медитативные сказки создаются «для накопления положительного образного опыта, снятия психоэмоционального напряжения, создания лучших моделей взаимоотношений, развития личностных потенциалов. Медитация представляет собой полное погружение в какой – либо процесс. Главное значение медитативных сказок – сообщение нашему бессознательному позитивных «идеальных» моделей взаимоотношений с окружающим миром и другими людьми. Поэтому отличительной особенностью этих сказок является отсутствие конфликтов и злых героев» [3, с. 46].

Выделяют следующие коррекционные функции сказки: психологическую подготовку к напряженным эмоциональным ситуациям, символическое отреагирование физиологических и эмоциональных стрессов, принятие в символической форме физической активности.

По мнению Н. Пезешкиана, сказки выполняют в психокоррекции следующие функции [4, с.16]:

«Функция зеркала. Содержание сказки становится тем зеркалом, которое отражает внутренний мир человека, облегчая тем самым идентификацию с ним.

Функция модели. Сказки отражают различные конфликтные ситуации и предлагают возможные способы их решения или указывают на последствия отдельных попыток решения конфликтов. Таким образом, они помогают учиться при помощи модели.

Функция опосредования. Сказка выступает в качестве посредника между психологом и ребенком, снижая, тем самым, его сопротивление.

Функция хранения опыта. После окончания психокоррекционной работы сказки продолжают действовать в повседневной жизни человека.

Функция возвращения на более ранние этапы индивидуального развития. Сказка помогает человеку вернуться к прежней радостной непосредственности. Она вызывает изумление и удивление, открывая доступ в мир фантазии, образного мышления, непосредственного и никем не осуждаемого вхождения в роль, которую предлагает им содержание. Сказка способствует пробуждению детских и творческих сил в самом психологе. Она активизирует его работу на уровне интуиции.

Функция альтернативной концепции. Сказка звучит для ребенка не в общепринятом, заранее заданном смысле, а предлагает ему альтернативную концепцию, которую ребенок может либо принять, либо отвергнуть.

Функция изменения позиции. Сказки неожиданно вызывают у ребенка или взрослого новое переживание, в его сознании происходит изменение позиции» [4, с.16].

Следует добавить, что использование сказок, историй и притч помогает лучшему взаимопониманию между психологом и ребенком.

Сказкотерапия – это лечение сказками, в первую очередь, совместное с ребенком открытие тех знаний, которые живут в душе и являются в данный момент

психотерапевтическими. Сказкотерапия – это процесс поиска смысла, расшифровки знаний о мире и системе взаимоотношений в нем.

Сказка может дать символическое предупреждение о том, как будет разворачиваться ситуация. Поэтому сказкотерапия для детей связана, прежде всего, с осознанием смысла сказочных событий и их взаимосвязи с ситуациями реальной жизни. Если ребенок с раннего возраста начнет осознавать «сказочные уроки», отвечать на вопрос: «Чему же нас учит сказка?», соотносить ответы со своим поведением, то он станет активным пользователем своего «банка жизненных ситуаций», будет более мудрым и созидательным [4, с. 39].

Подводя итог, можно сделать вывод, что процессом объективизации проблемных ситуаций является сказкотерапия, которая способствует увеличению средовой адаптации, снижению тревожности и агрессивности, корректирует эмоциональную сферу ребенка.

Литература

1. Данилина Т.А., Зедгенидзе В.Я., Стёпина Н.М. В мире детских эмоций: пособие для практических работников ДОУ.- М.: Айрис-пресс, 2014. – 160 С.
2. Полное руководство по детской психотерапии / Кристина Бремс; [Пер. с англ. Ю. Брянцевой]. - 2. междунар. изд. - М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. - 639 с
3. Эльконин Д. Б. Игра, ее место и роль в жизни и развитии детей. // Дошкольное воспитание. – 1996 г. - № 5.
4. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия. Практическое пособие, изд. Позитивная психотерапия, 2006.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ЦИФРЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІ – БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІК РЕСУРСЫ РЕТІНДЕ

Паримбай Г.Ф., Досанова М.М.

*Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Мақалада университет студенттерінің цифрлық құзыреттілігі – болашақ маманның бәсекеге қабілеттілігінің ресурсы ретінде қарастырылады. Авторлармен әдебиеттерге талдау жүргізіліп, «бәсекеге қабілеттілік», «бәсекеге қабілетті маман», «цифрлық құзыреттілік» ұғымдарына ғылыми көзқарастар талданған. Сонымен қатар, цифрлық құзыреттіліктің эпистемологиялық, мотивациялық-құндылық, белсенділік-технологиялық, нәтижелі-рефлексивті сынды негізгі компоненттері сипатталған. Сондай-ақ жеке тұлғалық қасиеттерді қалыптастырудың әдіснамалық бағыттары қарастырылған.

Кілт сөздер: бәсекеге қабілеттілік, цифрлық құзыреттілік, soft skills, hard skills, бәсекеге қабілетті маман, цифрлық дағдылар, цифрлық құзыреттілік компоненттері.

В статье рассматривается цифровая компетентность студентов университета как ресурс развития конкурентоспособности будущего специалиста. Авторами проведен анализ литературы, проанализированы научные подходы к понятиям «конкурентоспособность», «конкурентоспособный специалист», «цифровая компетентность». Кроме того, описаны основные компоненты цифровой компетентности: гносеологическая, мотивационно-ценностная, деятельностно-технологическая, продуктивно-рефлексивная. Также рассмотрены методологические направления формирования личностных качеств.

Ключевые слова: конкурентоспособность, цифровая компетентность, soft skills, hard skills, конкурентоспособный специалист, цифровые навыки, компоненты цифровой компетентности.

The article examines the digital competence of university students as a resource for the competitiveness of a future specialist. The authors analyzed the literature, analyzed scientific approaches to the concepts of «competitiveness», «competitive specialist», «digital competence». In addition, the main components of digital competence are described: epistemological, motivational-value, activity-technological, productive-reflexive. The methodological directions of the formation of personal qualities are also considered.

Keywords: competitiveness, digital competence, soft skills, hard skills, competitive specialist, digital skills, components of digital competence.

Экономикалық қайта құрылым кезеңінде қарқынды дамып келе жатқан нарықтық қатынастар жағдайындағы қазіргі қоғам жоғары стандарттарды сақтай алатын бәсекеге

қабілетті мамандарға мұқтаж. Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған ұзақ мерзімді даму болжамына сәйкес, мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаев: «Бүгінде ІТ мен биотехнология саласындағы революция адамзатты өзгертіп жатыр. Сол себепті білім беру жүйесі жаңа реалияларға тез бейімделуді қажет етеді. Әлемдегі жетекші мектептер балалардың креативтік потенциалын дамытумен айналысады, цифрлық технологиялар мен нақты ғылымдарды оқытады. Осы орайда педагогтар бәсекеге қабілетті болашақ мамандарды даярлау үшін үнемі білім беру жүйесі мен оқыту процесіне жаңашылдықтар енгізуі шарт. Бәріміз Қазақстанды гүлденген, дамыған елге айналдыруға ұмтыламыз. Бұған жетудің кілті – сапалы және қолжетімді, қазіргі заманғы цифрландырылған білім. Осы салаға қуатты күш беру маңызды болып отыр», - деді[1]. Қазақстанның даму стратегиясы әсерінен қазіргі қоғам бірқатар проблемалармен бетпе-бет келді, олардың ішінде ең маңыздыларының бірі – еңбек нарығында жас мамандардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету. Осыған байланысты студенттерді даярлаудың басым міндеттерінің бірі – кәсіби дамып келе жатқан тұлғаның маңызды болып табылатын бәсекеге қабілеттілік сапасын дамыту. Ал жас мамандардың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыруда жетекші рөл атқаратын фактор – жоғары кәсіптік білім беру жүйесі, өйткені ол кәсіби, жалпы кәсіптік және әмбебап құзыреттердің, дағдылар мен білімдердің негізін қалыптастырады және одан әрі дамытудың алғышарттарын анықтайды.

Психологиялық әдебиеттерді талдау психологиядағы бәсекеге қабілеттілікті – дамудың барлық мүмкіндіктерін болжау, жаңарту және пайдалану қабілеті ретінде түсінілетіндігін анықтады, яғни сыртқы жағдайларға белсенді түрде ықпал етуге немесе қарсы тұруға тырысу, кәсіби іс-әрекетті жоспарлау және мақсат қою, оларға қол жеткізу үшін өзгерту, түсіну және бағалау кез-келген қиындықты әрі қарай дамудың ынталандырушысы ретінде қабылдау. 1-кестеде «бәсекеге қабілеттілік» ұғымының әртүрлі түсіндірмелері келтірілген. «Бәсекеге қабілеттілік» ұғымының әр түрлілігі зерттеушілердің бәсекеге қабілеттілік объектісін ерекшеліктеріне байланысты.

1-кесте. «Бәсекеге қабілеттілік» түсінігінің талдаулары

Автордың аты-жөні	Түсініктің талдауы
ФатхутдиноваР.А.	Бәсекеге қабілеттілік – бұл нарықта ұсынылған ұқсас объектілермен салыстырғанда белгілі бір қажеттілікті қанағаттандыру дәрежесімен сипатталатын объектінің қасиеті[2, б.312].
МеликьянГ.Г. КолосоваР.П.	Бәсекеге қабілеттілік – қазіргі жұмысшының еңбек нарығында жұмыс күшіне сұраныс табу мүмкіндігі[3, б.623].
ГельвановскийМ.И.	Бәсекеге қабілеттілік – бұл жарыста кең мағынада жеңіске жету мүмкіндігі, ал экономикалық салаға қатысты-экономикалық бәсекелестік субъектілері үшін артықшылықтар тудыратын қасиеттерге ие болу[4, б.32].
АндрееваО.Д.	Бәсекеге қабілеттілік – маманның бәсекеге қабілетті қоғамдық қажеттілікке сәйкестік дәрежесі және оны қанағаттандыру шығындары бойынша сипаттамасы[5, б.224].
ЗабелинП.В. МоисееваН.К.	Бәсекеге қабілеттілік – қоғам қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесі мен деңгейі және өзге мамандардан айырмашылығын анықтайтын тұлғаның кәсіби ұтымды қасиеттерінің жиынтығы[6, б.195].
КнышМ.И	Бәсекеге қабілеттілік маманның жеке сипаттарымен байланысты емес, ол жұмыс беруші үшін артықшылығымен көрінеді[7, б.284].
ГарафутдиноваН.Я.	Тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі – бұл маманның салыстырмалы және жалпыланған сипаттамасы, оның бәсекелес маманнан қажеттілікті қанағаттандыру дәрежесі мен оны қанағаттандыру шығындары бойынша тиімді айырмашылықтарын білдіреді. Осылайша, кез-келген маманның бәсекеге қабілеттілік кешені үш топтан тұрады: техникалық, экономикалық және әлеуметтік ұйымдастырушылық[8, б.76].

Еңбек нарығындағы мамандардың бәсекеге қабілеттілігі олардың кәсіби дайындық деңгейімен ғана шектелмейді. Жоғары білікті, нағыз мамандар (олардың қызметінің

нәтижелерін объективті бағалау бойынша; әріптестерінің пікірінше және т.б.) қоғамда лайықты орын ала алмайтын жағдайлар жиі кездеседі. Сонымен қатар, кәсіби дамудың бірдей, тіпті төменгі деңгейіндегі көптеген «мамандар» өзгерген әлеуметтік-экономикалық жағдайларда сұранысқа ие болып жатады. Бұл дегеніміз, біріншісінде кәсіби салаға қатысы жоқ (немесе жанама түрде) қандай да бір жеке тұлғалық ерекшеліктер екіншісінде бар бола отырып, социумда өзін маман ретінде тиімді жүзеге асыруына ықпал етеді. Сондықтан «маманның бәсекеге қабілеттілігі» ұғымы өте сындарлы және бүкіл білім беру қызметін түгелдей жобалауға негіз бола алады.

Өз зерттеулерінде бәсекеге қабілетті маманның қалыптасуы мәселесін Н.А. Ахатов, В.М. Бехтерев, Е.А.Климов, Б.Скиннер, Д.В.Чернилевский, О.К.Филатов сынды ғалымдар тұжырымдай келе, кәсіби білім беру мекемесінің бәсекеге қабілетті түлегі – өз функцияларын кәсіби талаптар мен жауапкершіліктің жоғары деңгейінде орындайтын, өз бетінше қабілетті, өршіл, туындаған мәселені, стандартты емес жағдайларды өз құзыреттілігі шегінде шеше алатын маман ретінде сипаттайды. Жоғарыда келтірілген интерпретация «құзыреттілік тәсіліне» жатады. Ал Н.В.Юрова және Г.В.Лаврентьева сынды зерттеушілер қоғамды цифрландырудың қазіргі жағдайында университетте бәсекеге қабілетті маман даярлау үшін оның өзекті ақпараттық технологиялардың көмегімен ақпаратты өңдеу дағдылары мен қабілеттерін қалыптастыру қажет деп санайды.

Қазіргі уақытта еңбек нарығында артықшылықтарға ие болу үшін заманауи маман екі түрлі қабілетке ие болуы шарт, олар: soft skills («жұмсақ», коммуникациялық дағдылар) және hard skills («қатты», кәсіби дағдылар). Бұл терминдер әскери саладан, 1959 жылы АҚШ әскери қызметшілерін даярлаудың ғылыми негізделген тәсілінен бастау алады. Ұғымдар арасындағы айырмашылық 1968 жылғы «әскери дайындықты жобалау жүйесі» доктринасында келесі түрде айтылды: hard skills – бұл машиналар мен техниктермен жұмыс, ал soft skills – адамдар мен қағаздармен жұмыс. Қазіргі уақытта hard skills адам орналасқан ортаға байланысты жұмысқа байланысты және өзгермейтін дағдылар мен қабілеттерді білдіреді. Стэнфорд ғылыми-зерттеу институты мен Карнеги Мелон қорының зерттеулерінің нәтижелері бойынша маманның компаниялардағы жетістігі 25% hard skills және 75% soft skills-ке байланысты болды.

Алайда, барлық дерлік өндірістік салалар мен қазіргі экономиканы қамтитын компьютерлендіру және цифрландыруға байланысты дағдылардың үшінші тобы – цифрлық дағдылар немесе цифрлық дағдылар (digital skills) пайда болды. Digital skills – заманауи ақпараттық технологиялар арқылы ақпаратты өңдеуді қамтиды. «Цифрлық емес» мамандықтар үшін (дәрігер, адвокат, актер, әдебиет мұғалімі), digital skills – бұл қазіргі заманғы желілік цифрлық қоғамның қарапайым мүшелері ретінде қажет құзыреттердің стандартты пакеті. Ал техникалық мамандықтардың өкілдерінде hard skills мәніне ие болатын басқа digital skills жиынтығы болуы керек.

Цифрлық ортада өмір сүру үшін дамыған цифрлық дағдыларға ие болудың маңызы зор. Себебі олар цифрлық әлемдегі міндеттерді сапалы және қысқа мерзімде шешуге мүмкіндік береді, адамның өмірін жайлы етеді, тұлғаның өзін-өзі дамытуына және кәсіби өсуіне мол мүмкіндіктер ашады. Ұйымдарда дамыған digital skills-тің болуы тек АКТ-мен тікелей байланысты қызметкерлерге ғана емес, сонымен қатар компания қызметкерлеріне және оның менеджментіне де қатысты, өйткені мұндай компаниялар өз қызметінде әлдеқайда тиімдірек болмақ. Компаниядағы әртүрлі деңгейдегі цифрлық құзыреттілігі бар қызметкерлердің айтарлықтай саны оған бәсекелестікте мол артықшылық береді[9]. Қызметкерлердің цифрлық дағдыларды меңгеру деңгейі корпоративтік әлем бойынша нарықтағы орташа көрсеткіштен әлдеқайда жоғары компаниялар «цифрлық чемпиондар» деп аталады[10]. Digital skills-ті иелену деңгейі адамның өмірдегі жетістігін анықтайды, оның жұмысқа орналасу перспективаларын жақсартады. Microsoft сарапшыларының бағалауы бойынша, бүгінгі мектеп оқушылары мен университет студенттерінің 65%-ы келешекте қазіргі уақытта жоқ жұмыстарды орындайтын болады[9]. Digital skills-ті

жетілдіру оқу орталықтарының (жоғары оқу орындары, онлайн курстар, біліктілікті арттыру курстары және т.б. көмегімен жүзеге асырылады.

Қоғам мен экономиканы цифрландыру пайдаланушылар арасындағы байланыстың жаңа формаларын құрған ғаламдық компьютерлік желілердің дамуымен сипатталады. Бұл виртуалды әлеуметтік платформалар, онлайн білім беру платформалары, әлеуметтік желілер және т.б. әлеуметтік желілер, компьютерлік технологиялар мен желілер саласындағы барлық ғылыми-техникалық прогресс сияқты, жаңа дағдыларды қалыптастыра бастады. Осыған байланысты пайдаланушыларға қойылатын талаптар да өсуде. Адам технологияға тәуелді болған жағдайда, ол ақпараттық прогрестің көмекші және негізгі құралдарына тәуелділіктің үлесін дұрыс теңестіруі керек.

Қазіргі уақытта көршілес Ресейде цифрлық қоғам мен цифрлық экономиканың қалыптасуы өз қызметінде ең жаңа цифрлық технологияларды қолданатын маман даярлауға бағытталған білім беру жүйесін тиісті түрде өзгертуді талап етеді. 2017 жылғы 31 шілдеде Ресейде 2024 жылға дейінгі кезеңге арналған цифрлық экономиканың даму бағыттарын айқындайтын «цифрлық экономика» бағдарламасы бекітілді[11]. Мұндағы базалық бағыттарға нормативтік реттеу, кадрлар мен білім беру, зерттеу құзыреттері мен техникалық негіздерді қалыптастыру, ақпараттық инфрақұрылым және ақпараттық қауіпсіздік кіреді. Бағдарламаның мақсаты – жүйелі дамуды ұйымдастыру және өмірдің барлық салаларына цифрлық технологияларды енгізу. Цифрлық экономиканың негізгі ғаламдық Интернет желісінің сервистері болып табылады. Осыған байланысты, жаңа буын маманының негізгі құзыреттіліктерінің бірі – «цифрлық құзыреттілік» болып табылады.

Цифрлық құзыреттілік ұғымы Пол Гилстер негізін қалаған «цифрлық сауаттылық» ұғымымен де тығыз байланысты. Оның «Цифрлық сауаттылық» кітабы 1997 жылы жарық көрді және цифрлық сауаттылық мәселесіне арналған әлемдегі алғашқы монография болды. Автордың анықтамасы бойынша цифрлық сауаттылық дегеніміз – цифрлық қоғамда өмір сүруге арналған жеке технологиялық және зияткерлік дағдылар[12, б.276].

Цифрлық құзыреттілік саласындағы соңғы зерттеулер мен жарияланымдарды талдау арқылы бұл тұжырымдаманың өзекті, бірақ тым аз зерттелгенін, және аталмыш мәселе бойынша ең көлемді зерттеу жұмысы Интернетті дамыту қоры мен М.В.Ломоносов атындағы ММУ психология факультеті біріге отырып жүргізген зерттеу екенін байқадық. Оның авторлары Г.У.Солдатова, Т.А.Нестик, Е.И.Расказова, Е.Ю.Зотова зерттеу нәтижесінде «цифрлық құзыреттілік» ұғымына – «құзыреттерді үздіксіз игеруге негізделген (тиісті білім, білік, мотивация және жауапкершілік жүйесі) жеке тұлғаның өмірдің әртүрлі салаларында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды сенімді, тиімді, сыни және қауіпсіз таңдау және қолдану қабілеті (контентпен жұмыс, коммуникация, тұтыну, техносфера), сондай-ақ оның осындай қызметке дайындығы» деп түсіндірді[13, б.143].

Еуропалық комиссия цифрлық білім беруді дамыту жөніндегі іс-қимыл жоспары (DEAR) шеңберінде дайындалған цифрлық құзыреттілікті (digital competency) анықтауда [14] цифрлық технологияларды оқытуда, жұмыста және қоғамдық өмірде саналы және жауапкершілікпен пайдаланудың маңыздылығын атап көрсетеді. Цифрлық құзыреттілік цифрлық ынтымақтастық, қауіпсіздік және мәселелерді шешу қабілетін қамтуы керек.

«Цифрлық құзыреттілік» терминінің анықтамаларын талдай отырып, оның құрамдас бөліктерінің бірі ақпараттық технологияларды пайдалану кезіндегі жауапкершілік, алынған және өңделетін ақпаратты қабылдауды сыни бағалау, жаһандық желілердегі жұмыс қауіпсіздігінің негіздерін білу болып табылатынын атап өтеміз. Яғни, қорытындылай келе, цифрлық құзыреттілікті – білім беру және кәсіби міндеттерді шешу үшін цифрлық технологиялар мен ғаламдық Интернет желісінің көмегімен ақпаратты іздеудің, сыни бағалаудың, құрудың, құрылымдаудың, жүйелеудің қауіпсіз әдістерін меңгеруді қамтитын жеке тұлғаның сапасы деп анықтаймыз. Цифрлық құзыреттілік құрылымында біз келесі компоненттерді белгілейміз:

– гносеологиялық - ақпаратты дұрыс мақсатта, коммуникацияда, терминологияны меңгеруде қауіпсіз өңдеу үшін қажетті білім жиынтығы;

– мотивациялық-құндылық – цифрлық технологияларды пайдалануға деген көзқарас, жаңа білім алуға дайындық, интернеттің ақпараттық өрісіне құрал ретінде, оның ішінде білім беру құралы ретінде көзқарас қалыптасады, сыни ойлау дамиды;

– қызметтік-технологиялық-ғаламдық Интернет желісімен қажетті мақсатта жұмыс істеу дағдыларын игеру, ақпаратты өңдеу алгоритмдерін қолдану, практикалық, білім беру және кәсіби міндеттерді шешу үшін коммуникация әдістерін меңгеру;

– нәтижелі-рефлексивті – цифрлық технологияларды меңгерудің өзіндік деңгейін бағалау, өзін цифрлық ортаның бір бөлігі ретінде түсіну.

Осылайша, аталған компоненттер өзара байланысты және бір-біріне өзара тәуелді болады. Сонымен, студенттің цифрлық құзыреттілікті игеруге мотивациялық бағыты оның даму тиімділігінің маңызды шарты болып табылады, ал іс-әрекеттің технологиялық компоненті интернеттің ақпараттық өрісіне білім беру құралы ретінде көзқарасты қалыптастырады, бұл сонымен қатар цифрлық құзыреттілікті қалыптастыруды жалғастырады. Әр деңгейдің дамуы – оның мазмұнын біртұтас жүйенің бөлігі ретінде қалыптастырмен сипатталады. Цифрлық құзыреттілік сонымен бірге субъект білім беру процесінде алатын нәтиже болып табылады және сондай-ақ оқушының өзін-өзі дамытуының, оның іс-әрекеті мен жеке тәжірибесінің синтезінің салдары болып табылады. Осылайша, цифрлық құзыреттілік жеке-субъективті игеру болып табылады, өйткені субъективтілік мінез-құлықтың құндылық-семантикалық өзін-өзі ұйымдастыруында іс-әрекеттің өнімділігінде ашылатын жеке тұлғаның тұтас аксиологиялық сипаттамасын білдіреді. Қорытындылай келе, цифрлық құзыреттілікті қалыптастыру қазіргі әлемдегі болашақ маманның бәсекеге қабілеттілігін дамытудың негізгі шарттарының біріне айналады деп айта аламыз.

Әдебиеттер

1. Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555>
2. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление / Р.А. Фатхутдинов. – М.: Инфра-М, 2009. – 312 с.
3. Экономика труда и социально-трудовые отношения / Под ред. Г.Г. Меликьяна, Р.П. Колосовой. – М.: ЧеРо : Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 623 с.
4. Гельвановский М.И. Конкурентоспособность: микро-мезо- и макроуровни. Вопросы методологии / М.И. Гельвановский // Высшее образование в России. – 2006. – №10. – С. 32–40
5. Андреева О.Д. Технология бизнеса. Маркетинг: учебное пособие / О.Д. Андреева. – М.: Дело, 2001. – 224 с.
6. Забелин П.В. Основы стратегического управления. / П.В. Забелин. – М.: Информационно-внедренческий центр «Маркетинг», 2007. – 195 с.
7. Кныш М.И. Конкурентные стратегии: учебное пособие / М.И. Кныш. – СПб. – 2009. – 284 с.
8. Гарафутдинова Н.Я. Конкурентоспособность будущего специалиста как показатель качества ее подготовки / Н.Я. Гарафутдинова // Вестник Омского университета. – 1998. – №1. – С. 76–79.
9. Microsoft – «Future Proof Yourself. Tomorrow’s jobs», 2018 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://news.microsoft.com/wpcontent/uploads/2017/03/futureproof_tomorrows_jobs.pdf.
10. Шваб К. Четвертая промышленная революция / К. Шваб. – «Эксмо», 2016 – (Top Business Awards) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ncrao.rsvpu.ru/sites/default/files/library/k._shvab_chetvertaya_promyshlennaya_revolyuciya_2016.pdf
11. Программа «Цифровая экономика Российской Федерации» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://static.government.ru/media/files/9gFM4FHj4PsB79I5v7yLVuPgu4bvR7M0.pdf>
12. Gilster Paul, «Digital Literacy». – New York: Wiley. – 1997. – 276 p.
13. Цифровая компетентность подростков и родителей: результаты всероссийского исследования: монография / Г.У. Солдатова [и др.]. – М.: Фонд Развития Интернет: Google, 2013. – 143 с.
14. European Union – «Digital Education Action Plan (2021–2027)» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ec.europa.eu/education/education-in-the-eu/digital-education-action-plan_en

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫНЫҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮЛҒААРАЛЫҚ ӨЗАРА ҚАТЫНАСТАРДА КӨРІНУІ

Асан А.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Жасөспірімнің өзін-өзі бағалауы адамның жеке физикалық сипаттамаларын, адамгершілік қасиеттерін, қабілеттерін, іс-әрекеттерін бағалауды қамтитын өзін-өзі танудың құрамдас бөлігі болып табылады. Жасөспірімнің өзін-өзі бағалауы тұлғаның орталық білімі болып табылады, сонымен қатар оның қызметі мен мінез-құлқын реттеуші бола отырып, тұлғаның әлеуметтік бейімделуін көрсетеді. Алайда, өзін-өзі бағалау іс-әрекет процесінде, сондай-ақ тұлғааралық өзара әрекеттесу кезінде қалыптасатынын атап өткен жөн.

Түйін сөздер: өзін-өзі бағалау, тұлғааралық қатынастар, жасөспірімдер, байланыс.

Самооценка подростка является составной частью самосознания, включающей оценку личностных физических характеристик, нравственных качеств, способностей, поступков человека. Самооценка подростка является центральным знанием и представлением личности, а также отражает социальную адаптацию личности, являясь регулятором ее деятельности и поведения. Однако следует отметить, что самооценка формируется в процессе деятельности, а также при межличностном взаимодействии.

Ключевые слова: самооценка, межличностные отношения, подростковый возраст, коммуникация.

A teenager's self-esteem is an integral part of self-consciousness, including an assessment of personal physical characteristics, moral qualities, abilities, and human actions. The adolescent's self-esteem is the central knowledge of the personality, and also reflects the social adaptation of the personality, being the regulator of its activity and behavior. However, it should be noted that self-esteem is formed in the process of activity, as well as in interpersonal interaction.

Keywords: self-esteem, interpersonal relationships, adolescence, communication.

Кіріспе. Бұл зерттеудің мақсаты жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауының қалыптасуын және оның тұлғааралық қатынастармен байланысын зерттеу болды.

Зерттеудің бірінші міндеті-жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауын қалыптастырудың теориялық тәсілдерін зерттеу. Бұл мәселені шешу үшін біз К. К.Платонов, А. Н. Леонтьев, Рубинштейн, А. К. Маркова К. И. Выготский, Л. С. Божович, Л. И. Давыдовтың еңбектерін зерттедік.

Өзін-өзі бағалау-жасөспірімнің жеке тұлға ретінде психологиялық дамуының өте маңызды элементі, ол әртүрлі факторлардың әсерінен қалыптасады. Сондай-ақ, өзін-өзі бағалау жасөспірімдердің әртүрлі салаларына әсер етеді.

Негізгі бөлім. Адамның өзін - өзі бағалауы оларды тұтастай бағалауды және жеке тұлғаның жекелеген компоненттерін, атап айтқанда іс-әрекеттерді, қасиеттер мен қатынастарды, сенімдердің бағытын және т.б. бағалауды қамтиды.

Адекватты өзін-өзі бағалауды қалыптастыру баланы тәрбиелеудегі өте маңызды процесс, өйткені ол жалпы адамның кейінгі өмірінің деңгейі мен сапасын анықтайды [1,10 б].

Жасөспірімнің өзін-өзі бағалауын қалыптастыруға әсер ететін негізгі факторлар-отбасындағы жағдай, әлеуметтік факторлар, интернет, оқу үлгерімі, сыртқы деректер, мұғалімдермен қарым-қатынас болып табылады.

Өзара әрекеттесу процесінде жасөспірімдерде әртүрлі себептерге байланысты қиындықтар жиі кездеседі. Нәтижесінде, қарым-қатынас процесінде қайшылықтар, түсінбеушіліктер, кедергілер орын алады, нәтижесінде жасөспірімдер тобында жанжалдар туындайды, оларды шешу өте қиын.

Топтағы мәртебесі төмен жасөспірім, әдетте, өзін-өзі бағалаудың төмендігіне, жеке және ситуациялық мазасыздықтың жоғары деңгейіне, қарым-қатынаста қиындықтарға ие, бұл оның өзін дәлелдеуіне кедергі келтіреді. Уақыт өте келе бұл қасиеттер мінез-құлық белгілері түрінде бекітіледі, ал жетіле келе мұндай адамның іс-әрекетте сәттілікке жетуі

екіталай болады. Барлық осы ерекшеліктер жасөспірімдердің бір-бірімен қарым-қатынасының ерекшеліктерін, қарым-қатынас пен мінез-құлық стилін анықтайды [2, 28 б].

Жалпы алғанда, тұлғааралық қатынастар-бұл негізінен бірлескен іс-әрекеттермен, құндылық бағдарларымен анықталатын байланыс тобының мүшелері арасындағы селективті, саналы және эмоционалды түрде сезінетін байланыстардың алуан түрлі және салыстырмалы түрде тұрақты жүйесі болып табылады. Жасөспірім кезіндегі тұлғааралық қатынастар ересектердің қамқорлығынсыз қалған топтың құндылықтарының әсерінен дамиды [3, 148 б].

Жасөспірім кезіндегі құрдастарымен қарым-қатынастың негізгі бөлігі оқу тобы аясында өтеді. Кейбір жасөспірімдер сыныптастарымен оңай тіл табады, оларды топта қабылдайды, басқалары қарым-қатынаста қиындықтарға тап болады және құрдастарымен байланыс орнату қиынға соғады.

Көбінесе жасөспірімнің өзін-өзі бағалауы оның тұлғааралық қарым-қатынас процесінде мінез-құлқын реттеуші болып табылады [4, 67 б].

Сонымен қатар, өзін - өзі бағалау әлеуметтік ортаның және негізінен құрдастарының әсерінен қалыптасады.

Біздің зерттеудің келесі міндеті жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауын, оның қалыптасу факторларын және құрдастар тобындағы жасөспірімдердің тұлғааралық қатынастарын эмпирикалық зерттеу болды. Біз жүргізген эмпирикалық зерттеу нәтижесінде жасөспірімдердің арасында «тәуекел тобына» кіретін балалар, атап айтқанда, отбасында сыни ортасы бар, достары жоқ, сыртқы келбетіне наразы балалар, сондай - ақ тәрбиешілермен қарым-қатынасы нашар балалар бар екендігі анықталды. Осы факторлардың барлығы өзін-өзі бағалауға ғана емес, жасөспірімнің жеке басының дамуына да психологиялық зиян келтіруі мүмкін.

Көптеген жасөспірімдерде (55 %) талаптардың орташа деңгейі бар. Бұл жасөспірімдердің көпшілігі өздерінің күштері мен қабілеттерін нақты бағалайтынын және соған сәйкес жеке қасиеттердің дамуының белгілі бір деңгейін өздері үшін белгілейтінін көрсетеді. Сауалнамаға қатысқандардың 27,5% - ы жоғары деңгейге ие, 12,5% - ы жеткіліксіз, ал 5% - ы төмен талаптарға ие.

Біз зерттейтін жасөспірімдер арасындағы өзін-өзі бағалау деңгейі:

–орташа деңгей де басым - 57,5 %.

–өзін-өзі бағалау жоғары -25%

–өзін-өзі бағалау төмен-12,5%

–өзін-өзі бағалау жеткіліксіз-5%

Өзін-өзі бағалаудың шамадан тыс немесе төмен болуы шамадан тыс идеализацияны немесе, керісінше, жасөспірімнің бейнесінде өзін-өзі бейнелеудің төмендеуін көрсетуі мүмкін.

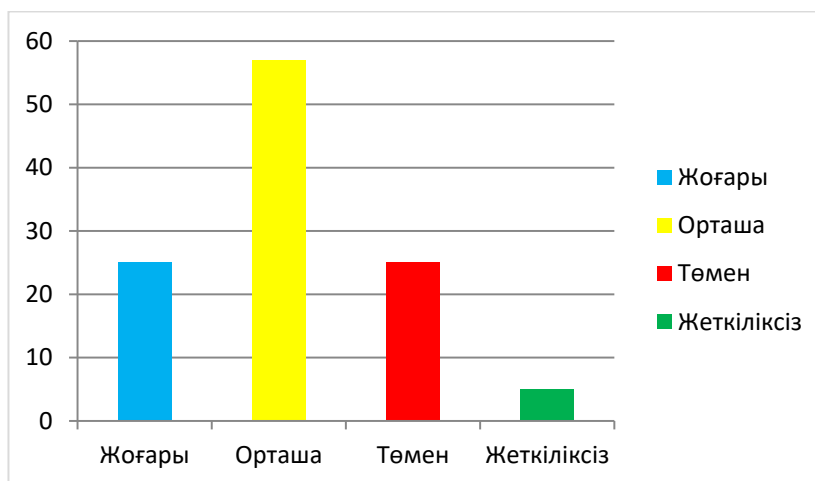

Диаграмма 1- Жасөспірімдер арасындағы өзін-өзі бағалау деңгейі

Біздің зерттеудің келесі міндеті жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауы мен тұлғааралық қатынастардың байланысын эмпирикалық зерттеу болды. Осы мәселені шешу, сондай-ақ растау үшін жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауы мен социометриялық мәртебесі арасындағы байланыстың болуы туралы біздің гипотезамыз, біз Спирменнің дәрежелік корреляция коэффициентін қолдана отырып, корреляциялық талдау жасадық. Бұл талдау көрсеткендей, өзін-өзі бағалау және құрдастар тобындағы жасөспірімнің оң сайлау саны статистикалық тұрғыдан әлсіз кері тәуелділікте болуы мүмкін (1-кесте).

Кесте 1-Спирменнің өзін өзі бағалау және социометриялық мәртебенің дәрежелік корреляциясын есептеу нәтижелері

Көрсеткіш	Корреляция коэффициенті	Байланыстың тығыздығы
Оң сайлау	-0,0781	Әлсіз
Теріс сайлау	0,2508	Әлсіз

Бұл бізге жоғары өзін-өзі бағалау төменгі социометриялық мәртебемен бірге жүреді және керісінше деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Осылайша, өзін-өзі бағалаудың жоғарылауы жасөспірімнің топтағы төмен социометриялық позициясының себебі болуы мүмкін деп қорытынды жасауға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жасөспірімнің өзін-өзі бағалауы оның құрдастар тобындағы теріс сайлау санымен байланысына келетін болсақ, олар әлсіз тікелей байланыста деп айтуға болады. Яғни, жасөспірімнің өзін-өзі бағалау деңгейі құрдастарының оған деген теріс көзқарасына әлсіз әсер етеді және онымен сөйлескісі келмеудің басты өлшемі емес деп айтуға болады [5,16 б].

Осылайша, зерттеу барысында біз өзін-өзі бағалау мен жасөспірімдердің социометриялық мәртебесі арасында байланыс бар екенін статистикалық түрде дәлелдедік, нәтижесінде біздің гипотезамыз расталды. Зерттеудің мақсаты - жасөспірімнің өзін-өзі бағалауын қалыптастыру ерекшеліктерін және олардың тұлғааралық қатынастармен байланысын зерттеу-қойылған міндеттерді шешу арқылы қол жеткізілді.

Әдебиеттер

1. Биксантиева В. А.Ө зін-өзі бағалауы бұзылған жасөспірімдердің тұлғааралық қатынастарын психологиялық-педагогикалық түзету // тұжырымдама. 2015. 10 б.
2. Завражнов В.В., Чагина М. В. Жасөспірім кезіндегі тұлғааралық қатынастардың дамуының әлеуметтік-психологиялық аспектілері // Жас ғалым. 2017.
3. Психологиялық басылымдар порталы. Оқу тобындағы жасөспірімдердің социометриялық мәртебесін зерттеу (социометрияның авторлық модификациясы). URL: <http://psyjournals.ru/sociosphera/2010>
4. Хвостов А. моральдық сананың онтогенезі: жасөспірімнен студент жастарға дейін // тұлғаның дамуы. 2015 г.
5. Шильштейн Е. С. презентацияның ерекшеліктері мен жасөспірім кезінде // психология мәселелері. 2016 г.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ПРОЦЕСТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Айкішова А.Ж., Тоқсанбаева Н.Қ., АязбаеваБ.Б.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Танымдық қызығушылықтар - бұл қоршаған ортадан ақпарат пен білімді алуды, сақтауды және жаңғыртуды қамтамасыз ететін психикалық процестер. Біз психиканы ішкі дүниеміздің мазмұны деп

түсінетін болсақ, ол өте күрделі болмысқа жатады. Психиканың мазмұны шындықтың, оның идеалды, субъективті бейнесінің бейнеленуінің нәтижесі. Танымдық процестер дүниені бейнелеу процесін және санамызда идеалды бейнелердің қалыптасуын қамтамасыз етеді. Олардың даму деңгейі адамның сыртқы әлеммен өзара әрекеттесуінің тиімділігін, сонымен қатар оның психикалық және көп жағынан физикалық денсаулығын анықтайды.

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының бірінші сыныпқа барған кезден бастап төртінші сыныптың соңына дейін танымдық процестерінің дамуының қысқаша сипаттамасы берілген. Мектеп жасындағы танымдық дамудың ерекшелігі әрбір танымдық үрдіс белгілі бір танымдық әрекеттер негізінде мұғалімнің бақылауына және оқушының өзін-өзі бақылауына алынады. Мектеп оқушыларының танымдық процестерінің дамуының ең қолайлы курсына ықпал ететін оқу материалының мазмұндық ерекшеліктері мен таныстыру сипаты сипатталған.

Түйін сөздер: танымдық қызығушылықтар, даму кезеңдері, психикалық процестер, жүйелі ойлау, интеллектуалды міндеттер.

Познавательные интересы - это психические процессы, обеспечивающие получение, хранение и воспроизведение информации и знаний из окружающей среды. Если понимать психику как содержание нашего внутреннего мира, то она принадлежит к очень сложному бытию. Содержание психики есть результат представления действительности, ее идеального, субъективного образа. Познавательные процессы обеспечивают процесс представления мира и формирования идеальных образов в нашем сознании. Уровень их развития определяет эффективность взаимодействия человека с окружающим миром, а также его психическое и в значительной степени физическое здоровье.

В данной статье дается краткая характеристика развития познавательных процессов учащихся начальной школы с момента поступления в первый класс до окончания четвертого класса. Особенность познавательного развития в школьном возрасте состоит в том, что каждый познавательный процесс подлежит контролю педагога и самоконтролю учащегося на основе определенных познавательных действий. Описаны содержательные особенности и характер подачи учебного материала, способствующие наиболее целесообразному ходу развития познавательных процессов школьников.

Ключевые слова: познавательные интересы, этапы развития, психические процессы, систематическое мышление, интеллектуальные задачи.

Cognitive interests are mental processes that ensure the acquisition, storage and reproduction of information and knowledge from the environment. If we understand the psyche as the content of our inner world, it belongs to a very complex existence. The content of the psyche is the result of the representation of reality, its ideal, subjective image. Cognitive processes provide the process of representing the world and the formation of ideal images in our minds. Their level of development determines the effectiveness of a person's interaction with the outside world, as well as his mental and, to a large extent, physical health. That is, problems related to cognitive processes can impair a person's intelligence or interfere with normal adaptation in the world.

This article provides a brief description of the development of cognitive processes of elementary school students from the time they attend the first grade to the end of the fourth grade. The peculiarity of cognitive development at school age is that each cognitive process is subject to the teacher's control and the student's self-control based on certain cognitive actions. Content features and nature of presentation of educational material contributing to the most suitable course of development of cognitive processes of schoolchildren are described.

Keywords: cognitive interests, stages of development, mental processes, systematic thinking, intellectual tasks.

Кіріспе. Психиканың қалыптасуы – бұл кездейсоқтық процесс емес, күрделі даму процесіне жатады. Адамзат ежелден бері адамдардың даму процесінің табиғатын түсініп, тануды қалайды. 6-7 жастағы балалардың танымдық процестерінің проблемалары жеке тұлғаны дамыту идеясын қабылдау және жүзеге асыру қажеттілігі туралы көптеген сұрақтар қойылады. Міне, олардың кейбіреулері: даму және тұлға дегеніміз не? Психикалық дамудың ерекшеліктері қандай? Бастауыш сынып оқушыларына 6-7 жастан 10-11 жасқа дейінгі балалар кіреді. Неліктен осы жастағы оқушылардың дамуында танымдық психикалық процестердің дамуы ерекше маңызға ие? Бастауыш мектеп жасындағы жоғары сезімталдық баланың жан-жақты дамуының үлкен мүмкіндіктерін анықтайды. Кіші мектеп жасындағы балалармен сыныптарда мұғалімдердің бірінші кезектегі міндеті - әрбір оқушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, балалардың мүмкіндіктерін анықтау және жүзеге асыру үшін ең жақсы жағдайларды ұйымдастыру. Белгілі бір уақыт кезеңінде танымдық процестердің дамуына тиісті көңіл бөлінетініне мектептегі білім берудің сапалы сипаты ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның өзін-өзі дамытудың бүкіл қабілеттері де байланысты болады. Барлық танымдық процестер бір

мезгілде оқу материалын жаңартуға, түсінуге және есте сақтауға назар аударуды қамтамасыз ететін біртұтас жүйені құрайды.

Негізгі бөлім. Кіші мектеп кезеңі (7 жастан 12 жасқа дейін). Мектепке бару бала психикасының дамуының жаңа кезеңін сипаттайды. Енді оның сыртқы әлеммен қарым-қатынас жүйесі тек үлкендермен қарым-қатынасымен емес, достарымен, құрдастарымен қарым-қатынасымен анықталады. Сонымен қатар, оның қазір қоғам алдындағы міндеттері бар. Оның болашағы, қоғамдағы орны осы міндеттерді орындауға байланысты. Айта кету керек, оның дамуының алдыңғы кезеңдерінде бала оқыды, бірақ қазір ғана оқу оның алдына дербес әрекет ретінде пайда болады. Мектеп жасында оқу әрекеті бала өмірінде басты орынға ие бола бастайды. Осы кезеңде байқалатын психикалық дамудың барлық негізгі өзгерістері ең алдымен оқумен байланысты, Бұл кезеңдегі психикалық дамудың негізгі заңдылығы баланың психикалық дамуы болып табылады. Мектеп баланың зейініне байыпты талаптар қояды, соған байланысты ерікті (бақыланатын) зейіннің, ерікті мақсатты бақылаудың қарқынды дамуы байқалады. Мектептегі білім баланың есте сақтау қабілетіне одан кем емес күрделі талаптар қояды. Бала енді жаттап қана қоймай, оқу материалын меңгеруде белсенділік таныта отырып, дұрыс есте сақтауы керек. [1].

Психикалық танымдық процестер – объективті дүниенің заттары мен құбылыстардың адам санасында дәйекті түрде бейнеленуі. Адамның қоршаған әлем туралы барлық білімі когнитивтік психикалық процестердің көмегімен алынған жеке білімдердің бірігуінің нәтижесі болып табылады. Адамның танымдық қызметі танымдық психикалық процестер тізбегінен тұрады: түйсік, қабылдау, зейін, есте сақтау, елестету, ойлау және сөйлеу. Танымдық психикалық процестер біздің әлеммен қарым-қатынасымыздың арналары болып табылады. Белгілі бір құбылыстар мен заттар туралы келіп түсетін ақпарат өзгерістерге ұшырап, бейнеге айналады. Адамның қоршаған әлем туралы барлық білімі когнитивтік психикалық процестердің көмегімен алынған жеке білімдердің бірігуінің нәтижесі болып табылады. Бұл процестердің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері және өзіндік ұйымы бар. Бірақ сонымен бірге бір мезгілде және үйлесімді түрде жүріп жатқан бұл процестер адам үшін бір-бірімен сезілмейтін түрде өзара әрекеттеседі және нәтижесінде оған объективті әлемнің біртұтас бейнесін жасайды.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың сезімдерінің дамуы біркелкі емес, оның үстіне балалар мектепке барған кезде анализаторлары толық қалыптасады, бірақ олардың дамуы мектеп жасында жалғасады.

Бастауыш мектеп жасында көру өткірлігі біршама баяу қарқынмен артады, көру және есту тітіркендіргіштерін ажырату қабілеті дамиды, жақын және алыстағы объектілерді көру үшін көру аппаратын тез қалпына келтіру қабілеті жақсарады, олар реңктерді ажыратуды үйренеді.

Зейіннің дамуы. Кіші жастағы оқушылар оқу материалындағы негізгі маңызды элементтерді жіберіп алуы және маңызды емес нәрселерге назар аударуы мүмкін, өйткені олар қызықты, жарқын бөлшектерімен оларды тартады. Оқу әрекетінің әсерінен ерікті зейіннің қарқынды дамуы байқалады. Бұған үлгі бойынша кіші жастағы оқушылардың оқу іс-әрекетін нақты ұйымдастыру, сондай-ақ балалар өз бетінше басшылыққа алатындай және сонымен бірге өзін-өзі үнемі бақылай алатындай әрекеттер ықпал етеді. Бірте-бірте кіші оқушы өз іс-әрекетінде өз алдына қойылған мақсатты басшылыққа алуды үйренеді, яғни ерікті зейін оның жетекші бағытына айналады.

Бастауыш мектеп жасындағы ерікті зейінді дамытудың қажетті шарты оларды әр түрлі негіздер бойынша кейіннен құрылымдау үшін әртүрлі проблемалық жағдайларды жасау болып табылады.

Бастауыш сынып оқушысының зейінін қалыптастыру оның толыққанды танымдық белсенділігі мен интеллектуалдық әрекетке қызығушылығының дамуымен, жалпы мотивациялық саланың дамуымен, сондай-ақ тұлғаның ерікті қасиеттерімен тығыз байланысты. [2].

Есте сақтау қабілетінің дамуы. Бастауыш мектеп жасындағы оқушының есте сақтау қабілеті еріксіз сипатта болады. Балаға оның белсенді іс-әрекетіне не кіретінін, оның тікелей әрекет еткенін, сондай-ақ оның қызығушылықтары мен қажеттіліктері немен тікелей байланысты екенін есте сақтау оңайырақ. Бірақ, басқа когнитивті процестер сияқты, есте сақтау қабілеті де өзгере бастайды. Бұл өзгерістердің мәні – еріктілік ерекшеліктері пайда болып, бірте-бірте есте сақтау саналы түрде реттеліп, делдалдық сипатқа ие болады. Бастауыш мектеп жасында бала есте сақтау тәсілдерін меңгереді. Бастапқыда мектеп оқушылары қарапайым әдістерді қолданады - материалды ұзақ тексеру, материалды бөліктерге бөлу кезінде қайталап қайталау, әдетте, мағыналық бірліктермен сәйкес келмейді. Есте сақтау нәтижелерін өзін-өзі бақылау тану деңгейінде жүзеге асырылады: бірінші сынып оқушысы, мысалы, мәтінге қарап, оны жаттап алдым деп есептейді, өйткені ол таныс сезімді сезінеді.

Есту қабілеті жоғарылайды, бұл оқу мен жазуды үйренуге ықпал етеді. Фонематикалық есту дамиды. Балалар сөзді буынға талдайды, буынды дыбысқа бөледі, содан кейін кері процесс – синтез, дыбыстарды буынға біріктіру, буындардан сөз құрауды үйренеді.

Есте сақтау қабілетінің дамуындағы өзгерістер баланың, біріншіден, ерекше мнемоникалық тапсырманы жүзеге асыра бастауымен байланысты. Ол бұл тапсырманы кез келген басқа тапсырмадан ажыратады (мектепке дейінгі жаста ол оны не мүлде бөлектемеді, не қиындықпен ерекшелендірді). Бірінші сыныпта балалардың өздері де мнемоникалық тапсырмалар арасындағы айырмашылықты дамытады: бір нәрсені сөзбе-сөз есте сақтау, бір нәрсені механикалық түрде үйрену, бір нәрсені өз сөзімен қайталау және т.б.

Екіншіден, бастауыш мектеп жасында бала есте сақтау тәсілдерін меңгереді. Бастапқыда мектеп оқушылары қарапайым әдістерді қолданады - материалды ұзақ тексеру, материалды бөліктерге бөлу кезінде қайталап қайталау, әдетте, мағыналық бірліктермен сәйкес келмейді. Есте сақтау нәтижелерін өзін-өзі бақылау тану деңгейінде жүзеге асырылады: бірінші сынып оқушысы, мысалы, мәтінге қарап, оны жаттап алдым деп есептейді, өйткені ол таныс сезімді сезінеді.[3].

Тек санаулы балалар ғана ерікті есте сақтаудың ұтымды әдістеріне өз бетінше ауыса алады, көпшілігі арнайы дайындықты қажет етеді, оның негізгі бағыты мағыналы есте сақтауды қалыптастыру болып табылады. Ол материалды мағыналық бірліктерге бөлуді, мағыналық топтастыруды, мағыналық салыстыруды және т.б., сонымен қатар сыртқы есте сақтау құралдарын қолдануды қамтиды. Балалардың есте сақтау қабілетін дамытудың тағы бір бағыты уақыт бойынша бөлінетін репродукция әдістерін, өзін-өзі бақылау әдістерін және т.б. қалыптастырумен байланысты. Жалпы алғанда, ерікті де, еріксіз де маңызды сапалық өзгерістерге ұшырайды, ал III дәрежеге қарай есте сақтау өнімділігі артады.

Сонымен қатар, кіші жастағы оқушылар көрнекі материалды жақсы, ал ауызша материалды нашар есте сақтайтынын атап өтуге болады. Ауызша материалда олар объектілердің атауларын жақсы есте сақтайды және қиынырақ - дерексіз ұғымдарды. [4].

Ойлауды дамыту. Ойлау барлық танымдық процестерді біріктіреді, олардың дамуын қамтамасыз етеді, психикалық әрекеттің әрбір кезеңінде қатысуына ықпал етеді. Ал когнитивтік процестердің өзі қажетті жағдайларда интеллектуалдық әрекетке ұқсас құрылымға ие болады. Зейінге, есте сақтауға, жаңғыртуға арналған тапсырмалар – ойлау арқылы шешілетін мәні бойынша түрлендірілген интеллектуалдық міндеттер.

Кіші мектеп жасындағы баланың ойлауы көрнекі-бейнелі ойлаудан сөздік-логикалық, концептуалды ойлауға ауысады. Бұл ақыл-ой әрекетіне екі жақты сипат береді: нақтылықпен және тікелей бақылаумен байланысты нақты ойлау логикалық принциптерге бағына бастайды, бірақ сонымен бірге бұл жастағы балаға дерексіз, формалды-логикалық тұжырымдар әлі қол жетімді емес. Сондықтан бұл жастағы баланың оқу материалын меңгеруде табысқа жетуіне ықпал ететін әртүрлі ойлау түрлері қалыптасады.

Бастауыш сыныпта ғылыми түсініктерді қалыптастыруға көп көңіл бөлінеді. Олар пәндік ұғымдарды (заттардың – құстардың, жануарлардың, жемістердің, жиһаздардың және т.б. жалпы және маңызды белгілері мен қасиеттерін білу) және қарым-қатынас ұғымдарын (объективті заттар мен құбылыстардың байланыстары мен қатынастарын көрсететін білім – шама, эволюция т.б.) ажыратады.

Психикалық мәселелерді шешуге арналған сыртқы әрекеттердің ішкі жоспарға ауысуы тән тенденция болып табылады, концепциялардың қарқынды ассимиляциясы және әртүрлі логикалық операциялар жетілдіріледі. [5].

Сөйлеудің дамуы. Сөйлеудің алдыңғы қатарға шығатын қызметінің бірі – коммуникативтілік. Кіші мектеп оқушысының сөйлеуі озбырлық, күрделілік, жоспарлау дәрежесі бойынша әртүрлі, бірақ оның мәлімдемелері өте тікелей. Көбінесе бұл сөйлеуді қайталау, сөйлеуді атау, балада қысылған, еріксіз, реактивті (диалогтік) сөйлеу басым болуы мүмкін. Сөйлеуді дамыту балалық шақтағы жалпы психикалық дамудың ең маңызды аспектісі болып табылады. Сөйлеу ойлаумен тығыз байланысты. Бала сөйлеуді меңгерген сайын басқалардың сөзін адекватты түсінуге, өз ойын жүйелі жеткізуге үйренеді. Сөйлеу балаға өз сезімдері мен тәжірибесін сөзбен жеткізуге мүмкіндік береді, өзін-өзі реттеуге және әрекеттерді өзін-өзі бақылауға көмектеседі.

Бастауыш мектеп жасында баланың сөйлеу дағдысын өте маңызды меңгеруі оның жазбаша сөйлеуді меңгеруі баланың психикалық дамуы үшін үлкен маңызы бар. Бұл кезең оқуға (яғни жазбаша тілді түсіну) және жазуға (өз жазбаша тілін қалыптастыру) белсенді оқытуға арналған. Оқу мен жазуды үйрену арқылы бала жаңаша білім алады. Сөйлеу балаға өз сезімдері мен тәжірибесін сөзбен жеткізуге мүмкіндік береді, өзін-өзі реттеуге және әрекеттерді өзін-өзі бақылауға көмектеседі.

Қиялдың дамуы. Қиял да өзінің дамуында екі кезеңнен өтеді. Біріншісінде, қайта жасалған бейнелер объектіні шамамен сипаттайды, егжей-тегжейлері нашар, белсенді емес - бұл қайта құрушы (репродуктивті) қиял. Екінші кезең бейнелі материалды айтарлықтай өңдеумен және жаңа бейнелерді жасаумен сипатталады - бұл өнімді қиял. Бірінші сыныпта қиял белгілі бір заттарға сүйенеді, бірақ жасы ұлғайған сайын сөз бірінші орынға шығып, қиялға орын береді.

Балалардың қиялын дамытудағы негізгі бағыт – тиісті білім негізінде шындықты барған сайын дұрыс және толық бейнелеуге көшу. Жасы ұлғайған сайын балалардың қиялының шынайылығы артады. Бұл білімнің жинақталуына және сыни ойлаудың дамуына байланысты. Кіші мектеп оқушысының қиялы бастапқыда бар идеяларды аздап өңдеумен сипатталады. Осылайша ойында балалар көрген-білгендерін өмірде болған ретімен дерлік бейнелейді. Болашақта идеяларды шығармашылық өңдеу пайда болады.

Бастауыш сынып оқушысының қиялына тән қасиет - оның нақты заттарға сүйенуі. Сонымен, ойында балалар ойыншықтарды, тұрмыстық заттарды және т.б. пайдаланады. Мұнсыз оларға қиялдың бейнесін жасау қиын. Сол сияқты балаға оқып, айтып бергенде суретке, белгілі бір бейнеге сүйенеді. Онсыз оқушы суреттелген жағдайды елестете алмайды, қайта жасай алмайды.

Осылайша, мектептегі білім беру жағдайында мұғалімнің, содан кейін оқушының өзі бақылауымен тарихи адам тәжірибесіне негізделген танымдық процестерді жүйелі түрде жетілдіру жүреді. [6].

Қорытынды. Жоғарыда айтылған барлық мәліметтермен бастауыш сынып оқушыларымен танымдық процестерінің ерекшеліктерін зерттеу жұмыстары ұйымдастырылып, жүргізілді. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық іс-әрекет процесіне құрылымы мен мазмұны тұрғысынан келе отырып, ең бастысын атап өту керек: өзінің жеке танымдық іс-әрекеті процесінде тек оқушының өзі ғана танымдық белсенділікті дамыта алады, ал мұғалім теконың қабілеттерін жүзеге асыру жағдайларын жасайды.

Әдебиеттер

1. Маклаков, А.Г. Психические познавательные процессы. Хрестоматия — Серия «Учебник нового века» Учебник для студ. Вузов. — СПб. Питер, 2014. — 381с.

2. Щеголева Т.М. Общая психология. Познавательные процессы 4-е изд., испр. и доп. Учебное пособие для академического бакалавриата / Т.М. Щеголева. - М.: Юрайт, 2017. – 971с.
3. Зинц Р. Обучение и память: Под ред. Б.А. Бенедиктова. – Мн.: 1989. - 238 с.
4. Веракса, Н.Е. Детская психология / Н.Е. Веракса, А.Н. Веракса. – М.: Юрайт, 2014. – 446с.
5. Маклаков, А.Г. Психические познавательные процессы. Хрестоматия — Серия «Учебник нового века» Учебник для студ. Вузов. — СПб. Питер, 2014. — 381с.
6. Хухлаева, О.В. Психология развития и возрастная психология / О.В.Хухлаева. – М.: Юрайт, 2016. – 367с.

ЖАСТАРДЫҢ БОЛАШАҚ ЖАРЫН ТАҢДАУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жүнісбекова А., Баймолдина Л.О.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Мақалада жастардың жар таңдау сипаттамасы берілген. Жастардың болашақ жарын таңдауының психологиялық теорияларына зерттеу жүргізілген.

Кілт сөздер: болашақ жар таңдау, неке, теория.

В статье дается описаниетеорий выбора молодежи будущего супруга. Проведено исследование выявления психологических особенностей выбора молодежи будущего супруга.

Ключевые слова: выбор будущего супруга, брак, теория.

The article describes the choice of the youth of the future spouse. A study of the features of psychological theories of the choice of the youth of the future spouse was conducted.

Keywords: choosing a future spouse, marriage, theory.

Болашақ жар таңдау – бұл он жылдан астам уақыт бойы әртүрлі ғылым өкілдерінің, сондай-ақ отбасы мен неке мәселелерімен айналысатын практиктердің ойларын толғандырып келе жатқан мәселе [1]. Неке әдетте ерлер мен әйелдердің тең және еркін одағы болып саналады, оның түпкі мақсаты отбасын құру және жастар арасындағы өзара құқықтар мен міндеттерді анықтау болып табылады. Неке, ең алдымен, жеке қалау мен сенімге негізделгендіктен және құқық пен қоғамдық пікірмен реттелетіндіктен, ол жеке қалау мен ұмтылыстарға жауап бермеген жағдайда бұзылуы мүмкін.

Жастардың болашақ жар таңдау ерекшеліктерін зерттеу теориялары психологтар мен экономистердің еңбектерінде ұсынылған тұжырымдамалар мен теорияларға жүгінетін болсам, олар әлеуметтік құбылыс ретінде зерттеу саласына айтарлықтай үлес қосты.

Р. Кумбстың теориясына сәйкес [2], жастардың болашақ жар таңдауын анықтайтын фактор – бұл жастардың құндылықтары қаншалықты ұқсас екендігінде, олар өз кезегінде әрқайсысының «эмоционалды қауіпсіздігін» қамтамасыз етуі керек. Құндылықтар басқалар үшін де, өздері үшін де маңызды, сонымен қатар олар жеке адамның өмірі үшін қажет, сондықтан жастар болашақ жарларымен құндылықтардың ұқсас болуы маңызды делінген. Ортақ құндылықтарды бөлісетін адамдардың өзара әрекеттесуі қарым-қатынасты нығайтады және отбасын құрған жастар арасындағы тұлғааралық тартымдылыққа әкеледі; мұндай өзара әрекеттесудің нәтижесі эмоционалды қанағаттану болып табылады.

Жастардың болашақ жарын таңдаудың тағы бір теориясы – Р.Ф.Уинчтің «қосымша қажеттіліктер» теориясы. Бұл теорияның негізгі идеясы – адам психологиялық ерекшеліктері қарама-қарсы болатын болашақ жарды таңдағанды жөн көреді. Мысалы, ұялшақ және тәуелділікке бейім адам, Р.Ф. Уинчтің пікірінше, күшті және доминантты адамды болашақ жары ретінде көреді. Бұл жеке адамның өз қажеттіліктерін барынша қанағаттандыруға ұмтылатындығына байланысты (бұл максимум әйелдер мен ерлер нақты қажеттіліктері бір-бірін толықтырған кезде ғана қол жеткізіледі) [3].

Айта кету керек, кейбір зерттеушілер Р.Ф. Уинчтің теориясын жетілдіруге тырысты. Ең көрнекті мысалдардың бірі – Р.Сентердің «аспаптық теориясы». Оның

тұжырымдамасының негізі – адамдар өздерінің қажеттіліктері үшін максималды қанағаттануды және минималды шығындарды қамтамасыз ететін жар таңдауға тырысады деген болжам айтты. Р.Сентер еркектерге тән қажеттіліктер әйелдерге тән қажеттіліктермен оң корреляциялануы керек екенін атап көрсетеді.

К.Кочу өзінің тұжырымдамасында болашақ жар таңдауды түсіндіру үшін «әлеуметтік рөл» ұғымын қолданды. Бұл оған ерлі-зайыптылар бір-бірін белгілі бір рөлдерді орындаудың өзара келісімі негізінде, алдымен кездесуі кезінде, содан кейін неке одағында таңдайды деген болжам жасауға мүмкіндік берді. Яғни, мысалы, ер адам әйелді үй шаруашылығын жүргізетін және балаларды тәрбиелейтін «ошақтың қамқоршысы» ретінде бейнелейтін жағдай, оның өмірінің басты мақсаты мансап болып табылатын әйелмен байланыстыра алмайды. Сонымен қатар, К.Кочу басты мәселе рөлдердің мазмұны емес, ерлі-зайыптыларды оларды орындаудағы өзара келісімі, яғни ерлі-зайыптылардың рөлдің нақты мазмұнына қарамастан, одан күтілетін рөлді орындаған кезде қарым-қатынасты қанағаттандыруға қол жеткізілетінін атап өтеді.

Немістің әлеуметтік психологы Р.Зидер жар таңдау процесін сүзу процесі ретінде қарастыруға болады деп санайды [6]. Ол бірінші кезекте «әлеуметтік қолайлы» ерлі-зайыптылар категориясы анықталатынын айтады, бұл адамның қоршаған әлеуметтік ортасында болады, сондықтан процестің өзі адам үшін іс жүзінде «көрінбейді». Әрі қарай, психологиялық, эстетикалық және жыныстық қалауларға байланысты жар таңдау жиынтығынан нақты таңдау жасалады. Сонымен бірге, ғалым адамның ата-анасынан, білімінен және ерте кәсіби мансабынан алған әсерлеріне үлкен мән берілетіндігін атап көрсетеді.

Жастардың болашақ жарын таңдаудың тағы бір әлеуметтік-психологиялық теориясы-өзара байланысты кезеңнен өту арқылы болашақ жарын таңдау процесін сипаттайтын А.Рейстің «дөңгелек махаббат теориясы» [4]:

1. *Әлеуметтік-мәдени факторларға*, мысалы, әлеуметтік тапқа, білімге, діни байланысқа, тәрбиеге, сондай-ақ адамның басқа адамдармен қарым-қатынасының жеке ерекшеліктеріне тікелей тәуелді қарым-қатынас орнату (екі адамның қарым-қатынасындағы жайлылық пен жеңілдік).

2. *Өзін-өзі ашу*. Бұл басқа адаммен қарым-қатынас кезінде сенім сезімі туралы. Осылайша, өзіңзді басқа адамның алдында ашу әлдеқайда оңай. Бұл кезеңде әлеуметтік-мәдени факторлар да үлкен әсер етеді.

3. *Өзара тәуелділікті қалыптастыру*. Өзара әрекеттесу процесінде ерлер мен әйелдер өзара байланысты әдеттер жүйесін дамытады, нәтижесінде бір-біріне деген қажеттілік сезімі пайда болады.

4. *Жеке тұлғаның негізгі қажеттіліктерін жүзеге асыру*. Ғалымның пікірінше, бұл қажеттіліктер, ең алдымен, сенім мен махаббат қажеттіліктері. Махаббат сезімін дамыту – қарым-қатынас орнатудан негізгі қажеттіліктерді жүзеге асыруға бағытталған процесс. Әрине, егер олардың кем дегенде біреуі жоғалып кетсе, онда бұл махаббат қатынастарының дамуы мен тұрақтылығына теріс әсер етеді.

Психологиялық теория шеңберіндегі тұжырымдамалар болашақ жар таңдауын қарастыруда үлкен маңызға ие, өйткені әлеуетті ерлі-зайыптыларға қойылатын талаптар көбінесе адамның эмоционалды қажеттіліктеріне, сондай-ақ ерлі-зайыптылардың психологиялық үйлесімділігіне байланысты. Айта кету керек, аталған тұжырымдамаларға ортақ нәрсе-олардың әрқайсысында жарын таңдау механизмі сүзгі жүйесі ретінде қарастырылады. Демек, бұл тәсілдің артықшылықтарының арасында неке таңдауы дәйекті кезеңдер жүйесі ретінде қарастырылатындығын атап өтуге болады, бұл жарамсыздарды «електен өткізу» арқылы мүмкін болатын таңдаулылар шеңберін азайтуға әкеледі; таңдаудың соңғы кезеңінде белгілі бір параметрлер бойынша бір-біріне сәйкес келетін ерлер мен әйелдердің жұптары қалады.

Неке таңдауын талдаудың маңызды теорияларның бірі Дж.Хоманс ұсынған «айырбас теориясы» болып табылады [5]. Бұл теория бойынша, болашақ жар таңдау критерийлерінің

бірі адамдардың өзара пайдалылығы мен алатын пайдасы екендігіне негізделген. Дж.Хоманс қоғамда әрқашан «құндылықтар шкаласы» деп аталатын нәрсе бар екенін, бұл құндылықтар алмасуға қатыса алатынын және адамның мінез-құлқы соған сәйкес құрылатынын жазады. Яғни, адам өз құндылықтарын басқа адамның қасиеттеріне айырбастайды: физикалық тартымдылық, жоғары қаржылық жағдай, жоғары әлеуметтік мәртебе және т.б. Тиісінше, осы теорияға сәйкес, жар таңдау оның жеке тоқуын бағалауға негізделген.

Американдық әлеуметтанушы Р.Хилл отбасы мен неке қатынастарын зерттеуге үлкен үлес қосты. Ол «нормативтік әсер ету» теориясын ұсынды, оның негізгі идеясы қазіргі уақытта қоғамда жар таңдау нормативті болып саналады. Жар таңдау белгілі бір мәдениеттің шеңберінде қалыптасқан кейбір нормалармен белгіленеді, ал қазірдің өзінде әртүрлі мәдени топтар (мысалы, діни немесе ұлттық) аумақтық жағынан оқшаулануға тырысады. Сайып келгенде, неке одағын құру мүмкіндігі өзара әрекеттесу ықтималдығына тікелей байланысты өзгереді.

Б.Мурштейннің «ынталандыру-құндылықтар-рөлдер» теориясы ерлі-зайыптыларды таңдау процесіне неғұрлым толық сипаттама беруге тырысады. Негізгі идея - салыстырмалы түрде еркін таңдау жағдайында интеракция ерлі-зайыптылардың әрқайсысы бір-біріне ұсынатын артықшылықтармен алмасудан туындайды. Қатынастардың даму процесі айнымалылардың келесі кластарымен анықталады: ынталандыру, құндылықты салыстыру, рөлдер.

Осы теориялардың әрқайсысы жұптасу кезеңінің белгілі бір аймағына барынша әсер етеді, сәйкесінше ол өз атауын алады: «ынталандыру» кезеңі, «бағалау» кезеңі, «рөлдік» кезең. Бірінші кезеңде (ынталандыру) индивидтерді тартатын факторлар әсер етеді, келесі кезеңде (бағалау) бағдарлау және құндылықты салыстыру жүреді. Б.Мурштейннің айтуынша, соңғы кезеңге жету (рөлдік) процесс іс жүзінде шексіз, өйткені «рөлдік» кезең неке одағының бүкіл өмірімен бірге жүреді және оны ешқашан толық аяқтау мүмкін емес.

Жар таңдау процесінің ерекшеліктері – жұптасатын серіктесті таңдау кеңістігі, сондай-ақ жеке таңдау еркіндігі мәдениеттер арасында әр түрлі болады. Барлық мәдениеттер әлеуетті жұптың сайлау кеңістігін анықтау принциптерімен ерекшеленеді, яғни қайта некеге тұруға болады немесе болмайды. Егер олар рұқсат етілсе, онда «сериялық моногамияның» болуы туралы айтуға болады (іріктеу жүргізілетін жиынтық өте кең болады, өйткені оған некеде тұрған және тұрмайтын адамдар кіреді). Бұл неке серіктесін таңдауды түсіндіру саласындағы негізгі заманауи принциптердің бірі болды бірқатар зерттеушілер гомогамия принципі болып табылады.

Болашақ жар таңдау ұғымы адамдардың өзара мінез-құлқының негізі болып табылады, ол неке қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған мінез-құлқты білдіреді. Көбінесе некеге деген қажеттілік эмоционалды байланыстың қажеттілігін қанағаттандыру, ұрпақты болу қажеттілігі, отбасылық демалыс пен өмірді ұйымдастыру, сонымен қатар эмоционалды және моральдық қолдау болып табылады. Неке осы қажеттіліктерді реттей алады, тұрақтандырады, ұйымдастырады және санкциялай алады. Неке қию кезінде ерлі-зайыптылардың әрқайсысының қазірдің өзінде қалыптасқан қажеттіліктері бар, олар таңдалған жарының қажеттіліктерімен бірдей болмауы мүмкін. Бұл қажеттіліктер мүлдем керісінше болуы мүмкін, бұл жағдайда келесі жылдары некені бұзу қаупі бар.

Неке қажеттілігін қанағаттандырудың негізгі шарты – бұл әлеуметтануда белгілі бір адам, жары үшін мүмкін болатын жиынтық деп түсінілетін неке шеңбері. Неке шеңбері қоғамның моральдық-этикалық және заңнамалық нормаларының жүйесімен ғана емес, сонымен бірге осы адамның әлеуметтік-экономикалық жағдайымен, оның жеке қасиеттерінің ерекшеліктерімен, мінезімен және, «неке нарығындағы» жағдай неке шеңберінің қалыптасуына, құрамы мен динамикасына тікелей әсер етеді. Егер некеге қабілетті адамдар санының диспропорциясы пайда болса, онда сандық артықшылығы бар бір жыныстағы адамдардың неке шеңберінің тарылуы орын алады және сонымен бірге басқа жыныстағы адамдардың неке шеңберінің кеңеюіне сәйкес келеді.

Болашақ жарын таңдау кезінде әлеуетті жұбайын бағалаудың қолда бар критерийлерін әзірлеу және қабылдау, сондай-ақ өзінің сипаттамаларын бағалау жүреді. Сонымен қатар, мұнда идеалды отбасылық – некелік қатынастар туралы қалыптасқан түсінік маңызды рөл атқарады. Жұптасуды таңдау теорияларына сәйкес, бұл процесс белгілі бір таңдау критерийлеріне сәйкес болжамды жары зерттеудің дәйекті кезеңдерінің жүйесі болып табылады.

Қарастырылған психологиялық теориялар жар таңдауды тұжырымдауға мүмкіндік берді, ол арқылы жар таңдау шеңберінен белгілі бір тұлғаның күйеуі/әйелі болатын ықтимал ерлі-зайыптылардың жиынтығы ретінде таңдалатын процесті айтады.

Әдебиеттер

1 Айгумова З.И., Айгунов В.Р. Выбор брачного партнера: русская и дагестанская молодежь /З.И. Айгумова, В.Р. Айгунов// Развитие личности. - 2008. - № 2, - 103-120 с.

2. Гумерова Г.А, Кумбс Р. Межнациональные браки как индикатор этнической толерантности общества/Г.А. Гумерова, Р. Кумбс // Социокультурные аспекты развития регионов [Текст]: сб. науч. тр. / М-во образования и науки Челяб. обл.; Обществ. палата Челяб. обл. – Челябинск: НОУ ВПО «ЧИЭП им. М. В. Ладина», 2010. – 240 с

3. Фармер Р. Рациональный выбор: теория и практика /Р. Фармер// Полис. 2004. № 3. – 47-58 с.

4. Антонов А.И. , Медков В.М. Социология семьи/ А.И Антонов, В.М. Медков// Москва : Изд - во МГУ: Изд - во Международного университета бизнеса и управления ("Братья Карич") , 2006. — 359 с.

5. Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен /Дж. Хоманс// Современная зарубежная социальная психология. М.: Издательство Московского университета, 2004. – 82 - 91 с.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОРГАНИЗАЦИИ РАННЕЙ ПРОФИОРИЕНТАЦИОННОЙ РАБОТЫ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Казакбаева А.Т., Оралканова И.А.

НАО «Университет имени Шакарима города Семей»

Семей, Казахстан

Бұл мақалада мектеп пен университет арасындағы өзара әрекеттестіктің теориялық аспектілері қарастырылады. Мақалада мектептің ЖОО*мен өзара әрекеттесуінде жұмысты жүзеге асыру үшін психологиялық*педагогикалық жағдайларды ұйымдастыру, университеттің кәсіптік бағдар беру бағдарламасын жүзеге асыру арқылы өзара әрекеттестік құру қажеттігі атап өтілген, бұл қабілеттердің қалыптасуына ықпал етеді. Жоғары сынып оқушыларының өз бетінше саналы таңдау жасауы.

Тірексөздер: кәсіптік бағдар беру жұмысы, өзін-өзі анықтау, мектеп, ізгілендіру, интеграция, білім беру, талапкерлер.

В статье рассматриваются теоретические аспекты по взаимодействию школы и вуза. В статье указывается на необходимость создания психолого-педагогических условий осуществления работы во взаимодействии школы с вузом, построение взаимодействия через реализацию вузом профориентационной программы, способствующей формированию у старшеклассников умения делать самостоятельный осознанный выбор.

Ключевые слова: профориентационная работа, самоопределение, школа, гуманизация, интеграция, образование, абитуриенты.

This article discusses the theoretical aspects of the interaction between the school and the university. The article points out the need to organize psychological and pedagogical conditions for the implementation of work in the interaction of the school with the university, building interaction through the implementation of a career guidance program by the university, which contributes to the formation of the ability of high school students to make an independent conscious choice.

Key words: career guidance, school, humanization, integration, education, applicants.

Введение. Различные варианты организации взаимодействия школы с внешней средой, в том числе, с вузом, в сфере профориентации и профессионального самоопределения, предлагают разные ученые-исследователи [1, 2, 3].

В.Н. Кузнецова, руководствуясь тем, что в контексте взаимодействия школы и вуза в сфере профориентации большое внимание уделяется тому возрастному периоду учащихся, когда они обучаются в 10 - 11 классах, а периоду, когда, решаются задачи формирования профессиональной направленности, происходит осознание учащимися своих интересов, способностей, связанных с выбором профессии и своего места в обществе - это 5 - 7 классы, и периоду, когда у школьников происходит активное развитие профессионального самоопределения, формирование личностного смысла выбора профессии - это 8 - 9 классы - уделяется недостаточное внимание, в своём исследовании рассматривает варианты совершенствования профессионального самоопределения в рамках совместной работы школы и вуза именно в эти возрастные периоды. Содержательно эта работа включает в себя, в том числе, и профессиональную ориентацию.

Согласованный комплекс мероприятий, разработанный автором, позволяет осуществить совместную работу на плановой основе, связав её с учебно-воспитательным процессом в школе, определить конкретных исполнителей каждого мероприятия, как из числа педагогического коллектива общеобразовательного учреждения, так и профессорско-преподавательского состава вуза [1]. Совместный с высшей школой комплекс мероприятий разрабатывается на период обучения с 5 по 9 классы: период, когда развитие интересов, склонностей и способностей учащихся к тому или иному виду профессиональной деятельности проходит очень интенсивно.

По мнению Е.А. Мороз, структура и организация предпрофильной подготовки учащихся в системе «Школа-вуз» должны обеспечивать поэтапное формирование готовности школьников к профессиональному самоопределению на основе индивидуальных учебных планов и возможность завершения обучения на различных этапах по выбору обучающегося [4].

Основная часть. В исследовании Т.Бескова приводит «основные цели довузовского образования:

- реализация потребностей учащихся старших классов в довузовском профессиональном самоопределении и получении знаний, которые необходимы для поступления в вуз;

- реализация потребностей вуза в профессионально-ориентированных абитуриентах с высоким уровнем довузовской подготовки» [5, С. 13].

При построении педагогической системы формирования профессионального самоопределения учащихся автор выделяет такие структурные компоненты как: целевой (цели и задачи); содержательный (содержание педагогического процесса); процессуальный (применяемые формы, методы и средства педагогической деятельности; участники педагогического процесса); диагностический и результативный. Данные структурные компоненты, по мнению автора, призваны обеспечить решение задачи формирования профессионального самоопределения с помощью осуществления соответствующих функций: гностической, проектировочной, конструктивной, коммуникативной, организационной [5].

В.А. Мухамедова, решая бесспорно важную проблему, связанную с профессионально-педагогической ориентацией старших школьников, акцентирует внимание на том, что у учащихся старших классов, в первую очередь, возникают трудности, связанные с умением делать самостоятельный осознанный выбор, в том числе и профессии [2].

Интервьюирование мы проводили в начале учебного года. Каждому из завучей был задан ряд заранее определённых вопросов, касающихся необходимости выстраивания взаимодействия между школой и вузом, профориентационной работы, проводимой среди учащихся старших классов, ответы в дальнейшем проанализированы.

Результаты интервьюирования показали, что школы заинтересованы в помощи со стороны высших учебных заведений в сфере профориентации, в реализации специально разработанной профориентационной программы, направленной на развитие умения

учащихся делать самостоятельный выбор. Это связано с тем, что, по наблюдениям заместителей директоров, оказываясь в ситуации выбора, у старшеклассников возникают сложности, относящиеся к умению этот выбор совершать, и без специально организованной профориентационной работы им будет крайне затруднительно это умение развивать.

Полученная информация позволяет нам сделать вывод о том, что у старшей школы есть необходимость в проведении профориентационной программы, направленной на развитие умения у учащихся делать самостоятельный выбор, и оптимальный вариант для начала её реализации, удовлетворяющий интересы школы, реально осуществимый в современных условиях, - это или 9 или 10 класс. В связи с тем, что мы предлагаем взаимодействие между школой и вузом выстраивать в качестве партнёрства и целевой аудиторией вуза, являются учащиеся 10 и 11 классов, но в 11 классе основное внимание школьников уже уделяется подготовке к ЕНТ, то в рамках нашего исследования представителям школьных администраций было предложено всю дальнейшую работу проводить среди учащихся 10 классов. Профориентационная работа с этой возрастной категорией входит в зону интересов, как школы, так и вуза.

Хотя в целом, ни одна из школ не может дать высокую оценку уровня профориентационного воспитания. По большому счету, дети в выборе будущей профессии полностью отданы на откуп социальной стихии, ограниченной, искаженной на этот счет информации, всякого рода зазывал, которых больше всего интересует количество поступивших, а не их склонности к профессиям и т.д. Среди причин предпочтения некоторых специальностей видим: «по ней больше госгрантов на бесплатное обучение». Эту причину отметили всего 10,2 % опрошенных. Данную картину, когда выпускники еще склонны говорить «от души», мы наблюдаем много лет. Когда же выпускники становятся абитуриентами и перед ними уже возникает проблема конкретного выбора, многие их идилии, даже те, что «специальность - престижная», улетучиваются. Поскольку более реальной становится диллема: учиться по госгранту или на платной основе. В итоге оказывается, что значительная часть абитуриентов выбирает госгрант по специальности, которая им «не нравилась» или, о которой они не имели достаточных представлений. В итоге в вузах немало обучаются обучающихся, для которых не специальность важна, а «диплом» о высшем образовании. Именно среди таких обучающихся социологи чаще всего наблюдают формальное отношение к учебе, частые пропуски занятий без уважительных причин, стремление «выпросить» у преподавателя завышенную оценку, рейтинг и т.д.

Необходимо менять подходы к профориентационному воспитанию. В частности, многим вчерашним школьникам, чтобы успешно устроиться в этой жизни, не обязательно учиться в вузе. Достаточно освоить одну из многочисленных рабочих специальностей.

Выпускники школ, они же будущие абитуриенты, остро нуждаются в системной, всеобъемлющей и целенаправленной информации о вузах по следующим основным вопросам, которые следует доступно отразить в предстоящей профориентационной работе университета:

- о порядке поступления и правилах получения государственного образовательного гранта;

- об имеющихся специальностях;
- о стоимости обучения;
- о достоинствах, которыми располагает вуз;
- о кадрах ППС;
- о работе приемной комиссии;
- о материальных, социокультурных условиях обучения.

Ясно, что данная информация должна попасть на страницы буклетов, другого рекламного материала вуза и на стенды, оформленные кафедрами.

Далее, выпускники школ также выразили предпочтения источников, через которые они хотели получить названную информацию:

- через представителей вуза;

- через специальные информационные буклеты;
- через Интернет-ресурсы;
- через встречи с обучающимися;
- через экскурсии по университету и т.д.

Соответственно, к основным ресурсам школы, подлежащим использованию в процессе названной организации, мы относим предоставление высшему учебному заведению доступа к аудитории, представленной учащимися старших классов, и организационный ресурс.

Говоря об организационном ресурсе, важно отметить, что особое внимание школе необходимо обратить на управление образовательным процессом в контексте проводимой профориентационной работы, так как основная часть мероприятий проходит на территории школы и взаимодействие по данному вопросу проходит с учащимися школы. Именно управление является необходимым элементом любой образовательной системы, обеспечивающим реализацию её целей.

Заключение. Результаты интервьюирования показали, что школы заинтересованы в помощи со стороны высших учебных заведений в сфере профориентации, в реализации специально разработанной профориентационной программы; соответствующего собственного кадрового ресурса для реализации данной программы у школы недостаточно и, сотрудничество с высшей школой может помочь решить этот вопрос; вузовские преподаватели смогут наилучшим образом разработать и реализовать профориентационную программу, развивающую у старшеклассников умение делать самостоятельный выбор; оптимальный вариант для начала её реализации - 10 класс. При этом представители школьных администраций особо подчёркивали необходимость осуществления вузами именно профессиональной ориентации, имеющей целью формирование умения делать осознанный выбор.

Таким образом, организационно-педагогическими условиями осуществления профориентационной работы во взаимодействии школы с вузом являются: построение взаимодействия через реализацию вузом профориентационной программы, способствующей формированию у старшеклассников умения делать самостоятельный осознанный выбор, использование проектной технологии, обеспечивающей решение учащимся той или иной проблемы с обязательной презентацией результатов самостоятельных действий; использование ресурсов вуза для организации педагогического консультирования учащихся, проведения экскурсий для старшеклассников на соответствующие рабочие места, информирования о дальнейших возможностях продолжения образования.

Литература

- 1 Кузнецова В.Н. Совместная работа школы и вуза по профессиональному самоопределению учащихся: автореф. дис. ... канд. пед. наук / В.Н. Кузнецова. - Саратов, 2008. - 22 с.
- 2 Мухамедова Э.В. Профессионально-педагогическая ориентация старших школьников в Российской Федерации и Соединенных Штатах Америки (сравнительно-сопоставительный анализ): автореф. дис. ... канд. пед. наук - Пятигорск, 2005. - 20 с.
- 3 Гурова Е.В. Профориентационная работа в школе: методическое пособие. - М.: Просвещение, 2007. - 96 с.
- 4 Мороз Е.А. Формирование готовности старших подростков к профессиональному самоопределению в условиях предпрофильной подготовки в системе «школа - вуз»: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Е.А. Мороз. - М., 2005. - 28 с.
- 5 Бескова Т.В. Педагогическая система формирования профессионального самоопределения учащихся в условиях довузовского образования: авто- реф. дис. ... канд. пед. наук / Т.В. Бескова. - Саратов, 2004. - 22 с.

РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Оралканова И.А., Қадылбекова З.С.

*НАО «Университет имени Шакарима города Семей»
Семей, Казахстан*

Мақалада болашақ мұғалімнің зерттеушілік қабілетінің дамуы студенттің өзін педагог-зерттеуші ретінде жүзеге асыру, оның субъективті ғылыми- зерттеу позициясын жүзеге асырылатын кәсіби қызметте жүзеге асыруды қамтамасыз ету қасиеттері мен қабілеттерін сипаттайтын көрсеткіштердің көріну дәрежесі ретінде қарастырылады.

Тірексөздер:білім, зерттеу, шығармашылыққушы, дағды, мұғалім, қалыптастыру.

В статье рассматривается развитие исследовательских навыков будущего учителя как степень проявления показателей, характеризующих наличие у студента качеств и способностей осознавать себя в качестве учителя-исследователя, обеспечивать реализацию в осуществляемой профессиональной деятельности своей субъектной исследовательской позиции.

Ключевые слова:знания, исследование, креативность обучающийся, , умения, учитель, формирование.

The article discusses the development of the research skills of a future teacher as the degree of manifestation of indicators characterizing the student's qualities and abilities to realize himself as a teacher-researcher, to ensure the implementation of his subjective research position in the ongoing professional activity.

Key words:knowledge, research, creativity student, skills, teacher, formation.

Введение. Современные вызовы, происходящие в мире, определяют все более высокий уровень профессиональной компетентности учителя. Под компетентностью подразумевают готовность к проявлению личностных свойств в деятельности, поведения человек, а также, это опыт реализации знаний, то есть умения и навыки [1].

При рассмотрении формирования компетентности будущего педагога в рамках системы высшего образования, можно говорить о готовности будущего специалиста, о связи теории и применения знаний на практике [2].

Одним из видов компетентности является исследовательская, которая является актуальной при персонализации образования. От будущего учителя требуется владение диагностическим инструментарием для осуществления педагогической деятельности в профессиональных условиях.

Каждый учащийся индивидуален со своими способностями и личными качествами, педагогу нужно применять диагностические умения для включения дифференциации в учебный процесс [3].

Основная часть. Современные исследования показывают, что исследовательская компетентность состоит из взаимосвязи теории и практики будущих учителей для применения диагностических методик с целью решения профессиональных задач и ситуаций, возникающих в профессиональной педагогической деятельности.

Таким образом, процесс формирования диагностической компетентности состоит из следующих компонентов:

1. Теоретические знания;
2. Практическое применение;
3. Результат деятельности педагога;
4. Рефлексия участников данного процесса.

В зависимости от рефлексии данный процесс нужно еще пройти циклически для проведения диагностики. Данный цикл можно разбить на несколько этапов:

- Начальный - знания поверхностны. Неясное представление о диагностике. Не владеют диагностическим инструментарием.

- Элементарный - сформированы знания. Нет связи с практикой.

- Продвинутый - связь знаний с практикой. Применение диагностики.

- Высокий - конкурентноспособный специалист, применяющий диагностику для мониторинга своей деятельности.

- Профессиональный - креативный специалист, выполняющий самоанализ педагогической деятельности, занимающийся самообразованием для повышения своей профессиональной компетентности.

Этапы цикла связаны между собой и представляют собой модель жизненного цикла компетентности, в данном случае диагностической компетентности. Для определения того или иного уровня нет конкретных критериев, но можно применять для формирования диагностической компетентности.

Успешность формирования исследовательской компетентности будущего педагога начальных классов непосредственно зависит от сформированности не только знаний, но и убеждений – это «генеральные понятия», на которых основываются определённые направления человеческой деятельности.

Методологические убеждения формируются на основе методологических знаний. Они способствуют формированию жизненной позиции будущего педагога начальных классов, оказывают существенное влияние на поиск методов решения практических задач и активизируют их профессиональную деятельность. Поэтому методологические убеждения можно считать рационально-эмоциональными образованиями. Эмоциональную сторону составляют чувства, оценки, уверенность в истинности и достоверности методологических знаний. Рациональная же сторона методологических убеждений состоит в отстаивании учителем собственной точки зрения на ту или иную проблему, аргументации обоснованности и истинности своих методологических понятий.

Методологические убеждения формируются в процессе познания методологии научного исследования и реализации в практической деятельности. Только творчески овладев методологией научного познания, будущий учитель начальных классов всегда будет испытывать потребность в дальнейшем пополнении своих знаний и реализации их на практике.

Таким образом, методологические убеждения являются показателем реальной методологической зрелости будущего педагога.

На основе знаний и убеждений формируется ядро теоретико-методологического компонента профессиональной компетентности будущего педагога - стиль научного мышления, который определяет научно-поисковый характер профессиональной деятельности, готовность и стремление учителя начальных классов получать, искать и перерабатывать новые знания.

Особое место в структуре теоретико-методологического компонента исследовательской компетентности принадлежит, на наш взгляд, методам познания: общенаучным, организующим и регулирующим процесс познания, теоретическое и практическое преобразование того или иного объекта (аналогия, анализ и синтез, индукция, дедукция, гипотеза, сравнение, идеализация, моделирование, эксперимент); эвристическим, придающим деятельности продуктивно творческий характер («мозговая атака», метод инверсии, метод личной аналогии, метод синектики, метод организованных стратегий).

Теоретико-методологический компонент диагностической компетентности отражает гностическую и развивающую функции и реализуется в таких качествах личности как: внимательность, наблюдательность, эрудированность, независимость в суждениях, стремление выразить собственную истину.

Технологический компонент исследовательской компетентности определяет технологическую готовность (т.е. сформированность исследовательских и творческих умений) обучающегося для успешного осуществления профессиональной деятельности.

Ряд ученых выделили в структуре исследовательских умений две группы умений [2, с. 32]:

- гностические (ориентировочно - исследовательские);
- собственно-исследовательские: методологические, прогностические, управленческие и прикладные.

Подобное деление объясняется тем, что исследовательская деятельность,

рассматривается как своеобразная экстериоризация познавательной, методологической, прогностической и управленческой деятельности педагога.

Рассмотрим выделенные исследовательские умения подробнее. Гностические умения определяются как умения, обеспечивающие активную познавательную деятельность и интеллектуальную активность, усвоение субъектом обучения и воспитания новых знаний. К гностическим умениям мы относим следующие: умение самостоятельно работать с различными источниками информации, включая новейшие информационные технологии и базы данных; умение систематически пополнять знания о педагогических исследованиях путём самообразования и анализа реального педагогического процесса; умение научно интерпретировать и транслировать результаты осуществляемой профессиональной деятельности.

Исследовательские умения будущего педагога начальных классов определяем как специальные исследовательские умения, представляющие собой комплекс пяти видов умений: методологических, прогностических, управленческих и прикладных.

Под методологическими умениями мы понимаем умения, обеспечивающие компетентное, научно-обоснованное проектирование и осуществление педагогического исследования.

К методологическим умениям относим: умение научно обосновывать, критически осмысливать определённые концепции, формы и методы познания, конструирования профессиональной деятельности; умение анализировать учебный процесс на предмет его эффективности, соответствия достигнутого результата к планируемому; умение применять современные методы поиска, обработки и использования методологических знаний в практической деятельности; умение обобщать и систематизировать результаты собственной профессиональной деятельности; умение определять наиболее эффективные способы решения практических проблем; умение использовать современные методы контроля и оценки в осуществляемой профессиональной деятельности.

Под прогностическими умениями понимаем умения, предусматривающие планирование собственной профессиональной деятельности или исследовательских действий с учётом их индивидуальных возможностей.

К прогностическим умениям мы относим следующие: умение создавать авторские дидактические и методические проекты, разработки своих уроков на основе теоретических методологических знаний и исследовательских умений; умение формулировать актуальные педагогические проблемы, их цели, задачи и находить рациональные способы, формы их решения; умение моделировать содержание учебного материала, использовать классические и инновационные технологии, формы и методы обучения детей; умение прогнозировать результаты профессиональной деятельности; умение планировать и моделировать собственную деятельность; умение составлять и корректировать исследовательские проекты.

Под управленческими диагностическими умениями мы понимаем умения, связанные с формированием проблемного сознания у будущего педагога, с поддержанием профессиональной мотивации будущего исследователя.

К управленческим умениям мы относим: умение регулировать взаимные отношения в процессе осуществляемой профессиональной деятельности, строя их на принципах совместности и сотрудничества; умение самостоятельно ориентироваться и перестраивать способы деятельности в изменяющихся условиях; умение самостоятельно организовывать собственную профессиональную деятельность; умение находить, принимать и реализовывать управленческие решения в процессе осуществления профессиональной деятельности.

К прикладным умениям относим: способность постижения науки, искусства, потребность в непрерывном самообразовании в этом аспекте; умение выявлять функциональные возможности, предоставляемые новыми информационными технологиями, умение реализовывать их на практике.

Заклучение. Перечисленные исследовательские умения являются регуляторами учебной и осуществляемой профессиональной деятельности студентов, содействуя развитию самостоятельности в познавательной деятельности.

Особое значение имеет включение в технологический компонент диагностической компетентноститворческих умений.

К творческим умениям, под которыми мы понимаем умения находить решения в нестандартных ситуациях, мы относим следующие: умение ставить и решать творческие задачи; умение использовать методологические знания, исследовательские умения и навыки в практической педагогической деятельности; умение адаптировать, применять исследовательский опыт в практической педагогической деятельности; умение комбинировать различные способы деятельности при решении новой проблемы, создание принципиально нового способа деятельности; умение составлять рекомендации, памятки; умение внедрять результаты психолого-педагогической деятельности на практике; умение принимать профессионально-обоснованные нестандартные и новаторские решения; умение генерировать идеи, критически анализировать варианты решений и выбирать лучшее. Таким образом, персонализация образования позволяет в полной мере применять методы диагностики для достижения педагогических целей.

Литература

1. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. – М.: ИЦ ПКПС, 2018. – 42 с.
2. Сыздыкбаева А.Д. Сущность диагностической компетентности будущего учителя начальных классов // Вестник Академии педагогических наук Казахстана. - №4.- 2014.- С. 30 – 36.
3. Хуторской А.В. Педагогические основания диагностики и оценки компетентных результатов обучения». - Москва, 2013. – С. 35-64.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ЛИДЕРЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ

Сыдықов М.Е., Әліпбек А.З., Кенжебекова Ә.К.

*Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Бұл мақалада жоғары сынып оқушыларын көшбасшылыққа тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық мәселесі қарастырылады.

Кілттік сөздер: лидерлік, әлеуметтік-психологиялық феномен, көшбасшылық, экстраверт

В статье рассматривается психолого-педагогическая проблема воспитания лидерства у старшеклассников.

Ключевые слова: лидерство, социально-психологический феномен, лидерство, экстраверт.

This article deals with the psycho-pedagogical problem of education of high school students to leadership.

Key words: leadership, social-psychological phenomenon, leadership, extrovert.

Лидерлік мәселесінің зерттелуі антикалық философиядан (Аристотель, Платон) бастау алып, орта ғасырдағы философтардың діни білімдерінде өз жалғасын тапқан. Олар нағыз белсенділікке тек құдай ғана ие екендігін, ал, адам өз бастамасымен әрекет ете алмайтындығын айтады. Қайта жаңғыру дәуірінде Гегель тұлғаның лидерлік жағдайын бостандық көзі ретінде қарастырып, адамға алға қойған мақсатына жетуге әрекет етуге мүмкіндік береді деп, санады. Сол заманның ойшылдары Гельвеций, Дидро лидерлікті адамның өзіне деген сүйіспеншілігін және жеке қызығушылығын арттырудағы тұлға белсенділігінің түрткісі ретінде қарастырған. «Лидерлік» феноменінің дербестігі көптеген теориялық тұжырымдамалардың пайда болуына алып келді. Лидерлікке қатысты ең алғашқы теориялардың бірі ХХ ғасырда пайда болды. Оның пайда болуы ағылшын антропологы, психологы Ф.Гальтон еңбектерімен байланыстырылады. Ол лидерлік

феноменін тұқым қуалаушылықпен түсіндіреді. Теория жақтаушыларының пайымдауынша адамға лидерлік жүре емес, туа бітеді. Мұнда, лидерлік ұғымы психологиялық феномен тұрғысынан түсіндіріледі.

Жиырмамыншы ғасырдың 30-шы жылдарында батыстың әлеуметтік психологиясында бұл феноменге көп көңіл бөлінді. Америка Құрама Штатының ғалымы К.Левин бастаған топ «лидер» және «лидерлік» ұғымын әлеуметтік психологиядағы динамикалық тұтастылық ретінде қарастырды. Олар мінез-құлық тұлғаның өзара әрекеті мен жағдайының нәтижесі деп түсіндірді [2].

Мұндай пікір лидердің туа пайда болмайтынын ғана емес, оны топта тәрбиелеу мүмкіндігін де білдіреді. Демек лидерлік, әлеуметтік-психологиялық феномен болып табылады.

Осыған байланысты ғылыми әдебиеттерде лидерліктің әлеуметтік және психологиялық теориялары қалыптасты. Олардың арасынан біз болмыс теориясын (харизматикалық тәсіл), лидер рөлін анықтау теориясын, жағдаяттық теорияны, кешенді теорияны қарастырамыз (Кесте 1).

Кесте 1 – Лидерлік теориялары

Теориялар атауы	Теориялар мазмұны	Теорияның негізін салушы
Болмыс теориясы (харизматикалық тәсіл)	Лидер болып адам туылады. Лидерлікқа тұқым қуалаушылық тән.	Ф.Гальтон
Лидер рөлін анықтау теориясы	Лидер – бұл ерекше рөлді қабылдаушы, (біріншісі – кәсіби рөл, екіншісі – әлеуметтік- эмоционалдық рөл).	Р.Бейлз
Жағдаят теориясы	Лидерлік – топтағы құрылған жағдайдың өнімі, белгілі бір жағдаятта беделдікке ие болған адам, лидер болады.	Ф.Фидлер
Кешенді теориясы	«Болмыс теориясын», «жағдаяттық теориясын» және «лидер рөлін анықтау теориясын» бірге қосқан кешенді теория. Лидерлік – бұл тұлғааралық қатынастарды ұйымдастырушы үрдіс, ал лидер - осы үрдісті басқарушы субъект.	В.Белл

«Болмыс теориясы» лидерді өзіндік қасиетіне тән негіздейді, яғни лидерліктің негізгі детерминанты болып, қайталанбас лидерлікқа туылғаннан ие болу табылады. Яғни «болмыс теориясына» сәйкес кез-келген адам лидер бола бермейді, адам лидер болып туылады.

Лидерліктің болмыс теориясын жақтаушылар адамды лидер ретінде танудың алғышарттары деп олардың тума қасиеттерін және индивидтің сипатын (күшін және жүйке үрдісінің қозғалмалылығын, экстраверттілігін, эмпатияға қабілеттілігін, анық көрінетін эвристикалық және интеллектуалдық қабілеттерді) санайды. Мұндай қасиеттер оларға кез-келген жағдайларды басқаруға және жетекшілік етуге, яғни лидер рөлін өз қолына алуына жол ашады.

Е.В.Абашкина аталған ғалымдардың еңбектеріндегі лидерлердің сипатына жан-жақты талдау жасай отырып, былайша жинақтап көрсетеді:

- ізбасарлары тарапынан қолдау табуы;
- өзіне деген сенімділігі;
- күтілген нәтижеге жетуге сенімділігін көрсете алуы және ол туралы айналасындағыларға түсінікті және жүйелі түсіндіре алуы;
- өз адамдарына дем беріп, рухтандыру үшін жеткілікті оптимизмі мен сенім қорының болуы;
- жігерлілігі, мінезінің жұмсақтығы;

- көңіл күйдің орнықтылығы [3].

Е.В.Андриенко лидер болып қандай да бір ерекше қасиетке ие адамдар ғана бола алады деудің еш негізі жоқ дей отырып, бірақ дәл осы теорияның психологиялық және практикалық маңыздылыққа ие екендігін жоққа шығармайды.

Сонымен, ғалымдардың осындай пікір таластыруларынан кейін лидер рөлін анықтау теориясы пайдаболады.

«Лидер рөлін анықтау теориясын» американдық зерттеуші Р.Бейлз негіздеген. Р.Бейлз лидер – бұл ерекше рөлді қабылдаушы деп көрсетеді. Бұл теорияны Т.Ньюк, А.Харе де қолдады. Олар бірнеше топта бір адам әр түрлі рөлді ойнайды және түрлі орынды иемденуі мүмкін деп көрсетті. Олардың пікірінше, лидерлік тұлғаның немесе топтың атқаратын қызметін емес, оның әр түрлі жағдайларға тап болғанда күрделі және көпжоспарлы ықпал ету нәтижесін білдіретіндігін түсіндіреді.

Олар лидердің бір-бірінен ерекшеленетін екі түрін атап көрсетеді:

Біріншісі – жұмысты орындау барысында пікірлерін, ұсыныстарын білдіру мен мәселелерді шешуге байланысты кәсібилік рөлі.

Екіншісі – адами қарым-қатынас мәселесін шешуге қатысты «әлеуметтік-эмоционалдық маман» рөлі. Топтың әрекетінің жемісті және тиімді болуы үшін лидерліктің осы екі түрі де болуы қажет.

Осы теориямен қатар, батыс әлеуметтанушылары арасында лидерлік бойынша жағдаяттық теория кеңінен таралды. Онда лидерлік – бұл, ең алдымен, топтағы құрылған жағдайдың өнімі, бір жағдайға қатысты лидер болған адам, беделдікке ие болады. Осыған байланысты ол топтың лидері ретінде саналады.

Бұл теорияның жақтаушыларының бірі болып американдық зерттеуші Ф.Фидлер табылады. Ол өткен жылдың 50-ші жылдарындағы Р.Бейлздің теориясын нақтылай түседі. Жоғарыда аталған теорияларға сәйкес, әр топта кем дегенде екі лидер типі орын алады: эмоционалды (тұлғааралық қарым- қатынасты реттеуді қамтамасыз етуші) және инструменталды (тиімді іс-әрекет түріне инициатива тудырушы және мақсатқа жетуге жалпы күш салушы).

Басшы және лидер феномендері арасындағы белгіленген айырмашылықтарға қарамастан, оларда ұқсастықтар бар. Екі феномен де, топтағы әлеуметтік әсер ету үдерістерін жүзеге асырады. Әрі, әлеуметтік- психологиялық әсер ету және өзара әрекеттесудің жеке тетіктерімен салыстырғанда, олар, қатынаста және топтық қызметте барынша нәтижеге қол жеткізу мақсатындағы әлеуметтік-психологиялық әрекеттесу тәсілдері және барлық тетіктері мен әлеуметтік бақылаудың жекеленген формалары болып саналады. Басшылық ету де, лидерлікте басқару құралдары болып табылады. Бұдан басқа бір ерекшелік, екі феноменге де субординациялық қатынас тән.

Бірқатар психолог-педагогтар үшін тұлғаның лидерлік сапалары феноменін түсінудің басты факторы лидерлікті бірлескен топтық іс-әрекет контекстінде талдау болып табылады. Алғашқы педагогикалық еңбектер бұл тұрғыда 20-30 жылдары жүргізілген (А.С.Макаренко, А.С.Залужный, Е.А.Аркин және т.б.). Олар көбіне балалар тобындағы лидерлік феноменіне қатысты болған [3].

А.С.Макаренконың педагогикалық еңбектеріндегі лидерлік мәселесі арнайы зерттеу болып табылмайды. Алайда, оның балалар ұжымын ұйымдастыру мәселесі талданған еңбектерінде бала лидерлығын ің феномені қарастырылады. А.С.Макаренко тәрбиелік ұжым идеясын тұлғаның қалыптасуының тұтас жүйесі негізінде қалыптастырған. Бұл жүйеде маңызды орынға тәрбиеленушілердің өзін-өзі басқаруы қойылады, ал бұл болса, лидерлік сапаларды қалыптастырудың тиімді құралы саналады.

Лидер, лидерлік мәселесі қазақстандық еңбектерде саясаттану ғылымы тұрғысынан (А.М.Рахимжанов, Н.А.Абуева, В.И.Карасев, Б.Аяган, Г.Нурымбетов, А.Н.Нысанбаев, Р.К.Кажыржанов, А.Самай) тереңірек қарастырылған. М.Б.Касымбеков, Е.Е.Ертысбаев еңбектерінде Елбасының саясат, өмір, еңбек саласындағы лидерлік сапалары жан-жақты талданған. Ұлт лидері мәртебесіне ие болуына өзінің тума таланты мен өмір жолындағы

қоршаған орта тәрбиесі, өзінің көрегендігі, қырағылығы, ізденімпаздығы, интеллекті, шешендігі мен шеберлігі арқасында жеткендігі терең зерттелген.

Ал, Қазақстанда педагогика ғылымында лидерлік мәселесі соңғы жылдарда ғана зерттеле бастады. Алғашқылардың бірі болып С.А.Наконечныйдың ғылыми зерттеуі табылады. Оның еңбегі болашақ офицерлердің лидерлік сапасын қалыптастыруға арналған. А.Жүнісбекованың да болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін басқару іс- әрекетіне даярлау проблемасына арналған зерттеуінде лидерліктегі негізгі сапалар болып табылатын «басқарушылық», «ұйымдастырушылық» ұғымдарына аса мән беріліп, жан-жақты талдаулар беріледі [4].

Жоғарыда аталған еңбектерде лидер, лидерлік ұғымдары жан-жақты қарастырылған. Оларда берілген талдаулар лидерліктің сан қырын ашып отырғандығымен осы ұғымның жалпы екі мағынада қолданылатынын жоққа шығармайды. Біріншіден, қызметінің барынша өнімді болуына септігін тигізетін, өте айқын білінетін пайдалы қасиеттерге ие индивид. Осындай лидер еліктеу нысанына, үлгі тұтар азаматқа айналады. Екіншіден, топ тарапынан мойындалған, топтық мүдде тұрғысынан өте маңызды болып табылатын шешімдерді қабылдау құқығына ие индивид [5].

Лидер болу үшін өзіне айтылғанның бәрін жете түсінетін, айтылған сөзді, сөйлеушісінің ойындағысын және істің мән-жағдайына сәйкес ұғып алатын болуы керек; өзі түсінген, көрген, есіткен және аңғарған нәрселердің бәрін жадында жақсы сақтайтын, ешнәрсені назардан тыс қалдырмайтын, бір заттың кішкене ғана белгісін байқаған сәтте сол белгінің ишаратын іліп әктерліктей алғыр да аңғарымпаз ақыл иесі болуы тиіс; өткір сөз иесі және ойына түйгеннің бәрін айдан анық айтып бере алатын тілмар болуы шарт; өнер-білімге құштар болуы қажет.

Сонымен жоғарыдағы ғалымдар анықтамасын талдай келе, «лидер»- топты мақсатына жеткізуде біріктіре алатын, алға жетелейтін, іс-әрекетін қоғам мүддесіне сай жүргізетін оның беделдімүшесі.

Зерттеу барысында лидерлік ұғымына берілген анықтамаларды талдай түссек, лидерлікті әр автор әр қырынан көрсетеді. Мәселен, философиялық сөздікте лидерлік топ мүшесінің оны алға жетелеудегі тетігі тұрғысынан берілсе, В.Белл, Р.Хилл, З.Фрейд және т.б. оны үдеріс деп түсіндіреді, Л.И.Уманский форма десе, Т.Ньюк, А.Харе нәтиже деп қарастырады, ал, Р.С.Немов жүйе тұрғысынан талдайды. Біз, лидерлікті құбылыс тұрғысынан қарастырған (С.А.Багрецов, Ұ.М.Әбдіғапбарова, Б.М.Баймұханбетов және т.б.) пікіріне сүйене отырып, лидерлік ұғымына өз анықтамамызды береміз: «лидерлік» - топты мақсатына жеткізудегі топ мүшесінің лидер рөліндегі іс-әрекетіне байланысты әлеуметтік-психологиялық құбылыс [6].

Сонымен, лидер, лидерлік мәселесі қарастырылған психологиялық-педагогикалық еңбектерге жасаған талдау лидер, лидерлік феноменінің әдебиеттерде жан-жақты талданғанын, бірқатар лидерлік теориялардың (болмыс теориясы, жағдаяттық теория, лидер рөлін анықтау теория, кешенді теория және т.б.) қалыптасқандығын көрсетті.

Әдебиеттер

1. Әбенбаев С.Ш. Тәрбие теориясы және әдістемесі. – А., Дарын, 2004.
2. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология. – А., 1982.
3. Жарықбаев Қ.Б. Қазақ тәлім-тәрбиесінің ғылыми-педагогикалық негіздері. – Алматы, Рауан, 1996.
- 5 Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учебник для педвузов: В 2 кн. -Кн. 2: Процесс воспитания, -М. изд. центр Владос. 1999. -256.
- 6 Поляков С.Д. Психологии воспитания. - М.:Гуманитарныйиздательский центр. Владос, 2000 -143 с.
- 7 Фридман Л.М. и др. Изучение личности учащихся и ученических коллективов. -М.: 1998.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗБЕТІНШЕ ЖҰМЫСЫ – КОГНИТИВТІК БЕЛСЕНДІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ

*Әліпбек А.З., Жамбылова Ә.А., Нусратулло Ж.Р., Өтебай Ұ.Б.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Бұл мақалада оқушылардың өзіндік жұмысы когнитивті белсенділікті қалыптастырудың тиімді әдісі ретінде қарастырылады.

Кілттік сөздер: когнитивті белсенділік, *репродуктивтік*, тұлға

В статье рассматривается самостоятельная работа учащихся как эффективный способ формирования когнитивной активности.

Ключевые слова: познавательная деятельность, продуктивность, личность

This article considers students 'independent work as an effective way to form cognitive activity.

Key words: cognitive activity, productivity, personality

Педагогикалық әдебиеттерде өзбетінше оқу жұмысы когнитивтік белсенділікті қалыптастырудың формасы және мұғалімнің әдістемелік жетекшілігімен, бірақ оның тікелей қатысуынсыз орындалатын оқушылардың жоспарланған жұмысы ретінде қаралады.

Өзбетінше оқу жұмыстары үлкен тәрбиелік мәнге ие. Ол болашақ педагог тұлғасын қалыптастырудағы маңызды рөл атқаратын дербесті мінез-құлық сипаты ретінде қалыптасады. Кезінде К.Д.Ушинский жоғары оқу орындарының профессорлары мен оқытушыларын келесі ережені ұстануға шақырған еді: «Істелгендерге қарай отыра, түсініксіздерін түсіндіре отыра, дереккөздеріне сілтеме жасай отырып, студенттердің өзбетінше жұмыстарына жетекшілік жасау керек».

Оқушылардың оқу жұмысын сәтті ұйымдастыруда оның өзбетінше жұмыстарының маңызы ерекше.

Бүгінгі таңда оқушылардың үзіліссіз білім алу міндеттерін жетілдіруге сай мектеп мұғалімдеріне олардың ойлау қабілеттерін одан әрі арттыру, когнитивтік және шығармашылық қабілеттерін дамыту, сонымен қатар өзбетінше жұмыстарына қатысты іскерліктері мен дағдысын тәрбиелеу талап етілуде. Ол үшін өзбетінше жұмыс оқушылардың тек үй жұмысын орындау барысында ғана емес, оқыту үрдісінің өн бойында өз орнын табуы тиіс. А.Байтұрсынов: оқушының өзбетінше жұмысының маңызын бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алуы керектігін атап айтқан болатын. Жалпы білімге деген құштарлық – кез келген сыныптағы балаға тән қасиет. Күн сайын жаңа бір нәрсені білуге ұмтылу – бала үшін зор қуаныш, үлкен мерей.

Ал, В.Г.Лембергтің пікірінше, өзбетінше жұмыстарды ұйымдастыру мына шарттарға байланысты:

- жұмыстың мақсатын айқын түсінуі;
- жұмыстың жемісті аяқталуына оның алдағы нәтижесіне қызығуы;
- жұмысты өз еркімен, қалауымен орындауы.

Оқушының когнитивтік белсенділігін қалыптастырудың тиімді құралдарының бірі – оқушының өзбетінше жұмысы мен өздігінен білім алу әрекеті. Өзбетінше жұмыс іскерліктер мен дағдылар, ой еңбегінің мәдениетімен байланысты. Білімді игеру барысында оқушы кездесетін қиыншылықтарды жеңуде табандылық, есте сақтау, кітаппен жұмыс, байқау және жазба жұмысын жүргізе білу, ой әрекеттерінің бірқатар тиімді тәсілдерін игеру, өзін бақылай білуі керек[1].

Өзбетінше жұмысты ұйымдастырудың шарттары мыналар:

- мұғалімнің нақты тапсырмалар, нұсқаулар беруі;
- жұмысты орындаудың және аяқтаудың уақытын белгілеуі;
- мұғалімнің басқаруымен оқушының дербестігінің мөлшері;
- олардың жұмысты өз еркімен және қалауымен орындауы, оған әсер ететін мотивтер.

Өзбетінше жұмысты мұғалімнің дұрыс басқара білуі және оқушының дербестік әрекетінің деңгейінің артып отыруы – осы жұмысты ұйымдастырудың негізгі белгілері болып табылады. Оқушылардың дербестігінің даму деңгейіне қарай өз бетінше істейтін жұмыстарды *репродуктивтік және шығармашылық* деп арнайы екі топқа бөлуге болады.

Оқушының өзбетінше әрекетінің нәтижесінде оның бойында мынадай қасиеттер қалыптасады:

1. Өзбетінше ойлану біліктері мен ізденімпаздығы.
2. Оқуға деген қабілетінің артуы.
3. Берілген білімді игеру ғана емес, оны жаңалап және тиімді игеру.
4. Басқа оқушылардың түсіндірмелеріне сын көзбен қарау.
5. Өз ойының дербестігі.

Репродуктивтік жұмыстар – оқушының дайын үлгіге қарап жасайтын жұмыстары (көшіріп жазу, жаттығулар, мұғалімнің сұрақтарына жауап беру, оқулықтағы мәтінмен жұмыс істеу, сабақ үстінде орындаған тапсырмаға ұқсас тапсырманы үйде орындау т.б.) жатады.

Оқушылардың өзбетінше жұмыстарының жоғарғы формасына олардың өз еркімен жаңа амал-тәсілдер қолданып жасайтын шығармашылық жұмыстары жатады.

Шығармашылық жұмыстар – оқушының өздігінен баяндама, реферат, модельдеу, көрнекі құралдар жасауы және т.б. Өзбетінше жұмыс когнитивтік іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруда, болашақта білімді өз бетінше жинай алу қабілеттерін дамытуда жетекші рөл атқарады, ойлауды жандандырады және оқып-үйренуде оқушылардың жалпы белсенділігін арттырады. Оқушылардың әртүрлі өзбетінше жұмыстары негізінде сабақтың нәтижесін және таным қабілеттерінің белсенділігін арттыруға болады [2].

Оқушылардың когнитивтік белсенділігі – оқуға қажетті білім мен дағдыны меңгеру және оларды өмірде, тәжірибеде пайдалана білуге, үйренуге оқушының орындайтын саналы әрекеті. *Оқыту үрдісінде оқушының белсенділігі екі түрлі сипатта болады: сыртқы және ішкі белсенділік.*

Сыртқы белсенділік дегеніміз – оқушы әрекетінің сыртқы көріністері (белсенді қимыл қозғалыстары, мұғалімге зейін қойып қарауы, мимикасы т.б.) бірақ осы кезде ол басқа нәрсені ойлап отыруы да мүмкін. Оқушының ішкі белсенділігі – оның белсенді түрдегі ойлау әрекеті. Оқушының өзбетінше жұмысы оқу материалдарын нығайта түсу, жаңа материалды игеру мақсатын көздейді. Оқушыларды шығармашылыққа баулу, өз бетімен әрекет жасауға үйрету бүгінде көптеген ғалымдардың көзқарасы бойынша ХХІ ғасырда іске асыруға тиісті өзекті мәселесі болып табылады. Р.Г.Лемберг, Е.Я.Голант, Д.Н.Богоявленский, Л.В.Занков және тағы басқа көрнекті ғалымдардың еңбектерінде өзбетінше жұмыс оқушылардың өзін-өзі бақылауын қалыптастыру, ақыл-ой тәрбиесін беру құралы ретінде анықталады [3].

Соңғы он жылдықта өзбетінше жұмыстарды ұйымдастырудың теориялық, әдіснамалық мәселелері көптеген ғалымдардың еңбектеріне арқау болып, әртүрлі бағыттарда қарастырылады:

- оқуды белсендіру құралы ретінде (Б.П.Есипов, П.И.Пидкасистый);
- оқушылардың когнитивтік белсенділігін қалыптастыруға бағытталған теориялық тұжырымдамалар (И.Я.Лернер, М.И.Махмутов);
- дербестік – өзбетінше ұстаным, рухани практикалық білім ретінде;
- дербестік жеке тұлғаның қасиеті мен сапасы ретінде (К.А.Абульханова, К.К.Платонов).

Бастауыш сынып оқушыларының өзбетінше іс-әрекетін қалыптастыру мәселесімен ғалымдар А.Х.Аренова, А.Я.Савченко айналысты. Өзбетінше оқу іс-әрекеті оқу үрдісінің ішкі жүйесі ретінде оқушылардың өзбетінше шығармашылық іс-әрекетінің құрамдас бөлігі болып табылады. Өзбетінше іс-әрекеттің қажеттілігі оқушыны ойға жетелейді [4].

Шығармашылық еңбек алдымен оқушыға қанат бітіреді, қиял береді. Бастауыш сынып оқушыларының өзбетінше оқу іс-әрекеті ұғымын дамыту философиялық категориялар бірлігінде қарастырылады:

- іс-әрекет – бұл жалпыға ортақ;
- когнитивтік белсенділік – оқу іс-әрекеті – жалпы;
- оқушылардың өзбетінше оқу іс-әрекеті – жеке.

Іс-әрекеттің негізінде когнитивтік белсенділік дамиды. Когнитивтік белсенділік – өзбетінше оқу іс-әрекетіне айналып, жеке тұлғаның интегративті білімін қамтамасыз етеді.

Ғылыми педагогикалық зерттеулерде «Өзбетінше жұмыс» ұғымына бірнеше анықтамалар берілген:

- оқыту үрдісінде енгізілген оқушылардың өзбетінше жұмысы мұғалімнің тікелей қатысуынсыз орындалатын жұмыс; бұл жағдайда оқушылар саналы түрде тапсырманың мақсатына қол жеткізуге өздерінің күштерін пайдалану және когнитивтік белсенділіктерінің нәтижелері арқылы іске асады(Б.П.Есипов) [5];

- оқушылардың тапсырмаларды еш көмексіз, мұғалімнің бақылауынсыз орындауы;

- өзбетінше оқу іс-әрекеті дегеніміз – бұл дидактикалық ұғым, ғылыми практикалық міндеттерді өз бетімен қою, оның шешімін табудың өзбетінше тәсілдерін болжау және анықтау, жеке тұлғаның өзін-өзі бақылауы, өзін-өзі бағалауы негізінде педагогикалық үрдіске қатынасшылардың өзара іс-әрекетінде қалыптасқан жеке тұлғаның интегративті білімі (А.Х.Аренова).

Өзбетінше жұмысқа бейімдеу – оқушыны өзін-өзі дамытатын белсенді тұлға ретінде өзін тануға, өзбетінше дамуға, өзін бақылап бағалауға қабілетті, мұғаліммен тең диалогтық қарым-қатынасқа түсе алатын тұлға ретінде қалыптастырушы фактор.

Оқушыларды өзбетінше жұмысқа бейімдеу тиімді болу үшін мынадай шарттар керек:

- өзбетінше жұмыстың мәні мен қызметтері нақтыланып ашылуы;

- өзбетінше жұмысқа бейімдеуге арналған арнайы дидактикалық жүйенің жасалынуы;

- тиімді қызмет ететін және дамытуға қабілетті арнайы жүйе анықталып, тәжірибелік сынақтан өтілуі.

Өзбетінше жұмыстың түпкі мақсаты – оқушының оқу-когнитивтік тапсырмаларды өз бетінше орындауы арқылы өзінің оқу үрдісін жетілдіруі.

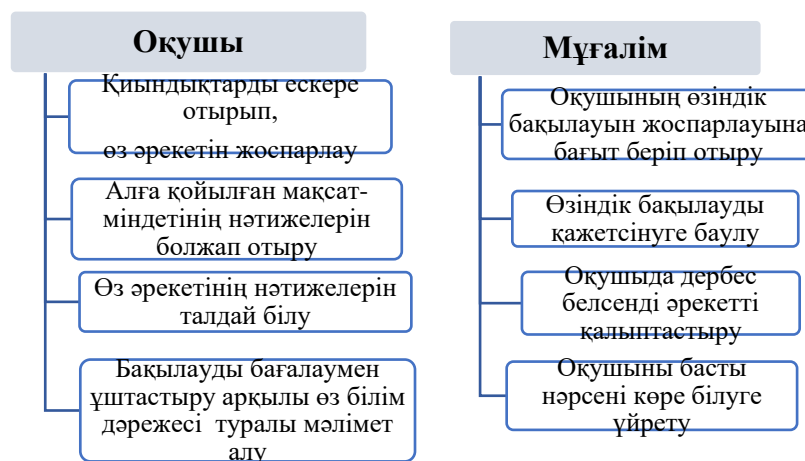
Өзбетінше жұмыс блогына мына компоненттер жатады:

- өзбетінше әрекет;
- өзбетінше басқару;
- өзбетінше бағалау.

Өзбетінше әрекет блогының мақсатына – өзбетінше жұмысқа бейімдеуді жүзеге асыратын әрекет қимылдарды оқушының өзінің таңдап алуы, оларды алдын-ала жоспарлауы жатады. Өзбетінше әрекет білім беру үрдісінің барлық кезеңдерін қамтуы тиіс, оның мақсатын айқындаудағы мұғалімнің миссиясы оқушының оқыту үрдісіндегі өзінің ролін мойындауына қажетті жағдайлармен қамтамасыз ету [6].

Айталық, өзбетінше бақылау әрекеттері жүйесі десек, өзбетінше әрекет оның бір бөлігі ретінде бірнеше қимылдардан тұрады: өзбетінше білім алуды жоспарлау, алған білімін жүйелеу, қорытындылау және түзетіп отыру, білімін реттеу, түзету, өзінің когнитивтік әрекетін біліміне сай жоспарлау жатады. Аталған компоненттер өзара тығыз байланысты біртұтас жүйені құрайды.

Өзбетінше бағалау толыққанды үрдіс ретінде белгілі бір мақсатта оқушының өзбетінше басқаруы және өзбетінше әрекеті аясында іске асады. Өзбетінше әрекетті ұйымдастыруға арқау боларлық когнитивтік тапсырмаларды дидактикалық құрал ретінде қарастырылады. Оны 1-суреттен көруге болады.

1-сурет. Өзбетінше бақылау әрекетінің мазмұндық жүйесі

Осы айтылғандарды қорытындылай келіп, аталған әрбір қимылдың өзбетінше мазмұны – оқушыда бұрыннан бар білім мен дағдылар негізінде қойылған мақсатқа сәйкес жүзеге асырылатын нақты қимылдар жиынтықтарынан тұратындығын атап өткен жөн. Әрбір қимыл дамып қалыптасудың белгілі бір кезеңінде ғана болып, тек өзіне ғана тән рөлді атқарады. Өзбетінше әрекет когнитивтік белсенділікке жатады. Өзбетінше әрекет арқылы жүзеге асырылатын когнитивтік белсенділіктің түпкі мақсаты – тұлғаны қалыптастыру. Өзбетінше жұмысқа бейімделу өзбетінше когнитивтік белсенділікті қажетсінуді тудырады. Оның белгілеріне: білімді қажетсіну, білімді ғана емес оны игеру жолын тереңірек меңгеруге құштарлық, оқу материалына сын көзбен қарау, бір мәселе бойынша өз көзқарасының болуы, өз бетінше ойлау, өзінің тіршілік әрекеті және ары қарай білімін көтеру үшін жаңа білім алуға ұмтылуы жатады.

Өзбетінше жұмысқа бейімдеу негізінен оқушы тұлғасы арқылы жүзеге асырылып, оған бейімделу мұғалімнің қатысуымен жүретін үрдіс. Өзбетінше жұмысқа бейімдеу жүйесі толығымен субъектінің өзбетінше байланысты өзгерістерді байқауына мүмкіндік береді. Өзбетінше жұмыс және оның құрамдас бөлігінің біріне жататын өзбетінше басқару, тұтас бір дидактикалық жүйені құрайды. Осы тұрғыдан, өзбетінше басқару мен өзбетінше бақылау ұғымдарын ішкі үрдістері жағынан қарастыру оқушының оқу-когнитивтік белсенділігінің көкейкесті күйін талдауға, оның дамуын болжауға мүмкіндік береді. Енді осы мәселені теориялық түрде негіздейік. Бұл тұрғыдан бірінші ретте оқушының өзінің оқу-когнитивтік белсенділігін ұғынуы, оны реттеу және жетілдіруімен көрінетін өзбетінше бақылау негізделеді және оған өз тұлғасының дамуы жағдайында өзбетінше жұмысқа бейімделуге алғашқы сатысына баса назар аудару қажет. Өзбетінше бақылауға бейімдеудің алғашқы кезеңдерінде өзбетінше басқару әрекеті жеткілікті болмайды. Өзбетінше бақылауға бейімдеу мақсатын жүзеге асыратын өзбетінше басқару оқушылардың теориялық білімді терең игеруге, оның көмегімен өз білімін тұрақты түрде толықтырып және жаңартып отыруды қажетсінуді әдетке айналдыруды және ойлау әрекетін дамытып, өзбетінше бақылауға бейімдеудің тиімді әдіс-тәсілдерін игеруге мүмкіндік береді. Оқушыны өзбетінше бақылауға бейімдеудің педагогикалық тұжырымдамасының басты мақсаты – баланың өзбетінше еркінің дамуына педагогтың кәсіби көмегі қажет.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. //Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы № 205 Жарлығы
2. Әбілқасымова А. Қазіргі заман сабақ. – Алматы, 2010.
3. Лозовая В.И. Познавательная активность учеников. – Харьков: Основа, 1990. - 89с.
4. Қожахметова К.Ж., Беркімбаева Ш.К., Құнантаева К.Қ. Педагогика тарихы. – Алматы, 2009.
5. Жұмасова Қ. Психология. – Алматы, 2006.

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУДЕ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЫҢ СЫНЫП ЖЕТЕКШІСІМЕН БІРЛЕСКЕН ЖҰМЫСЫНЫҢ БАҒЫТТАРЫ МЕН РӨЛІ

Сыдықов М.Е., Жұман Б.Б., Алтыбай А.С., Мұрат А.С.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан

Бұл мақалада мектеп оқушыларының жеке және танымдық қасиеттерін зерттеуде педагог-психологтың сынып жетекшісімен бірлескен жұмысының рөлі мен бағыттары қарастырылады.

Кілттік сөздер: қарым-қатынас, танымдық қасиет, педагог-психолог

В статье рассматривается роль и направления совместной работы педагога-психолога с классным руководителем в изучении личностных и познавательных качеств школьников.

Ключевые слова: общение, когнитивные качества, педагог-психолог.

This article discusses the role and directions of joint work of the teacher-psychologist with the class leader in studying the personal and cognitive qualities of schoolchildren.

Key words: communication, cognitive quality, teacher-psychologist

Бастауыш сыныптарда оқушылардың тұлғалық және танымдық қасиеттерін қалыптастыру – мектептегі тәрбие мазмұнын ұйымдастырудағы аса маңызды міндеттердің бірі болып саналады. Осыған орай, бастауыш сынып кезеңінде оқушылардың жеке тұлғалық қасиеттері, дүниеге деген көзқарасы, сенімі, талғамы, жауапкершілік және моральдық сезімдері, өзара қарым-қатынас үйлесімділігі, болашақ өмірге деген бағыт-бағдары дами бастады. Сондықтан, барлық уақытта мектеп өмірінде педагог-психологтар, сынып жетекшілері оқушыларды тұлға ретінде тәрбиелеу және қалыптастыру туралы ой-пікірлерді оқу-тәрбие үрдісінде кеңінен пайдаланып, ұдайы дамытуды қажет етеді.

Бастауыш сыныптарда педагог-психологтың сынып жетекшісімен бірлескен жұмысының негізгі мақсаты – оқушыларды қоғамның белсенді және саналы құрылысшылары етіп тәрбиелеуге барынша ықпал жасау, сыныптағы әрбір жеке тұлғаның ғылыми дүниетанымының қалыптасуының, адамгершілік қасиеттерінің, еңбекке деген сүйіспеншілігінің жан-жақты жарасымды дамуына жағдай туғызу. Сондықтан, оның жұмысының мазмұны мен тәрбиелік шараларының барлығы осы мақсатқа бағытталуы тиіс. Атап айтқанда, тәрбиенің негізгі салалары – ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық еңбек және дене тәрбиесін, елжандылық және т.б. тәрбие міндеттерін мектеп пен сыныптың нақтылы өмір жағдайларына байланысты қарастыруы тиіс[1].

Күнделікті қызметінде педагог-психологтың сынып жетекшісімен бірлескен жұмысының идеялық-адамгершілік ағарту ісін мектеп оқушылары қызметінің алуан түрімен олардың оқуын, еңбегін, қоғамдық-саяси жұмыстарын, дене тәрбиесі және спортпен айналысуын ұйымдастыруымен бос уақыты мен демалысын пайдалы өткізуі мен үйлесімділігін қамтамасыз етеді. Міне, осының бәрі – тәрбие үрдісінің үздіксіздігін, оны ұйымдастырудың алуан түрінің бірлігін, оқу және сабақтан тыс қызметінің өзара байланысын қамтамасыз етуге көмектеседі.

Педагог-психологтың сынып жетекшісімен бірлескен жұмысы арқылы оқушыларға ықпал етуі:

Біріншіден, оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді. Осыған орай, тәрбие – мұғалімнің мақсатты, күрделі, әрі жоспарлы үрдісі болып табылады. Тәрбие – ұзақ, әрі күрделі үрдіс. Жеке адамның қалыптасуы бүтіндей бір ұзақ дәуірді қажет етеді. Адам

баласы туғаннан бастап, есейіп ержеткенге дейін тәрбиенің ықпалында болса, кейінгі уақытта ол өзін-өзі тәрбиелеу үрдісімен жалғасып отырады.

Екіншіден, тәрбиелеу барысында қойылған мақсаттың нәтижесін көбінесе жуық арада байқауға болмайды. Өйткені, әрбір жеке тұлғаның мінез құлқында дара ерекшеліктері, қабілеттері, дүниетанымы бірыңғай қалыптасып дамымайды. Оған ықпал ететін ішкі және сыртқы факторлардың да әсері мол [2].

Педагог-психологтың сынып жетекшісімен бірлескен жұмысы – қоғам мен бала арасындағы адамзат жинақтаған мәдениетті игеру, әрқилы тәрбиелік мәні бар шаралар арқылы сынып ұжымын ұйымдастырушы; әрбір оқушының өзін-өзі ашып көрсете білуіне және әрбір оқушының даралығын, қайталанбас қасиеттерін сақтай, дамыта отырып, оның әлеуетті мүмкіндіктерін ашуына жағдай жасаушы, балалық мүдделерін қорғаушы.

Педагог-психологтың сынып жетекшісімен бірлескен жұмысы – жоғары адамгершілікті, мәдениетті болуы, оқушыларға сүйіспеншілікпен, құрметпен қарай білуі, олардың болашағына шын жанашырлық танытуы, шығармашылық мақсаттылық, қайырымдылық және төзімділік – міне, тәрбиенің негізі осылар.

Сынып жетекшісі – мектептегі оқу-тәрбие жұмысын тікелей және негізгі ұйымдастырушы, сыныптағы тәрбие жұмысын жүзеге асыру үшін директор тағайындаған ресми тұлға.

Сынып жетекшісі және педагог-психологтың функциялары:

- тұтас тәрбие үрдісінің барысын, әрбір тәрбиеленушінің жеке тұлға ретінде дамуын, оның адамгершілік сапаларының қалыптасуына бақылау жасайды;

- балаға әсер ететін әсерлер сипатына талдау жасайды;

- әрбір тәрбиеленушінің және тұтас ұжымның оқу барысын, оқушының өзін-өзі көрсете білуін және өзін-өзі дамытуын, ұжымның қалыптасуын үйлестіреді;

- оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің дамытылуын, тәрбие үрдісінің басқа да қатысушыларымен қарым-қатынасын үйлестіреді.

- оқушының отбасымен, пән мұғалімдерімен, психолог педагогпен, кітапханашымен, медицина қызметкерімен де ынтымақтастық жұмысы [3].

Сынып жетекшісі мен педагог-психолог – оқушылардың түрлі жас деңгейінде дамуының психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін, бала ағзасының физиологиялық ауытқу белгілерін білуі, олардың денсаулығындағы ауытқу себептерін түсінуі тиіс.

Сынып жетекшісі мен педагог-психолог мектеп дәрігерімен және ата-аналармен бірге оқушыларды тамақтандыру, шынықтыру, физикалық және тыныс алу жаттығуларының жеке бағдарламасын құрастыруға көмектеседі, оған жұмыс жасау мен демалудың, ұйықтайтын уақытының жеке кестесін дайындауға көмектеседі; оқушыға өз тұрмыс кестесін жасауға көмектеседі.

Екінші бағыт – «Қарым-қатынас» бағыты. Бұл бағыттың мәні – бала тұлғасын дамытуға, ең алдымен көпшілікке таныс құндылықтар қалыптастыруға бағытталған этикалық тәрбиесіне барынша көңіл бөлу ескерілген ықпал.

Сынып жетекшісі мен педагог-психолог педагогикалық қарым-қатынастың маңыздылығын арттырады:

- «оқытушы – оқушы», «оқушы – оқушы», «оқытушы – оқушы – ата-ана» жүйелері жұмысын тиімді ұйымдастыру мақсатында эмпатия көрсету біліктілігіне, қарым-қатынаста жақсы көңіл-күй ахуалын қалыптастыруға, өзара қарым-қатынаста талдамалы және рефлексивтік біліктілікке үйрету;

- өзара қарым-қатынас мәселелері бойынша ата-аналарға кеңес беру және ағартушылық жұмыстар ұйымдастыру;

- қарым-қатынас тренингтерін, кездесулер, пікірталастар, қарым-қатынас сағаттарын пайдалана отырып, оқушылар мен ата-аналарды белсенді қарым-қатынас түрлеріне үйрету;

- әрбір оқушының ұжымдағы орнын және оның қарым-қатынас жасаудағы мәселелерін зерделеу;

- диагностика материалдары негізінде проблема бойынша түзету жұмыстарын ұйымдастыру және т.б. жұмыстарды жүргізеді [4].

Үшінші бағыт – «Адамгершілік» бағыты. Бұл бағытта – оқушылардың өз дене дамуының сапалары туралы білімді, қатынас жасау біліктілігін дамыта отырып, адамгершілік қасиеттерін жетілдіруге зор назар аудару қажет.

Сынып жетекшісі мен педагог-психологосы бағытта жұмыс жасай отырып, оқушылардың тұлғалық қасиетінің қалыптасуына ықпалын тигізеді:

- шынайы өмірлік жағдайлардан алынған адамгершілік тәрбиелеріне сәйкес білу, түсіну және әрекет ету тілегін дамыту;

- басқа адамдардың ұқсас жағдайларда аман қалған мысалдарын келтіре отырып, төтенше жағдайларда күресу және аман қалу біліктілігін тәрбиелеуі;

- оқушының өзіне деген қызығушылығын, өзін өзі жетілдіру тілегін тәрбиелеуі;

- өз халқының, өз отбасының салт-дәстүріне, әдет-ғұрпына оң көзқарас қалыптастыру, айтылғанды тыңдау, көру, түсіну және жауап қайтару, өзі туралы қорытынды жасау біліктілігін қалыптастыруы тиіс.

Төртінші бағыт – «Оқу» бағыты. Бұл бағыт – оқушылардың зияткерлік біліктіліктерін дамытудағы сынып жетекшісі жұмысындағы өте маңызды бағыт болып табылады. Бұл бағыттағы жұмыстарды ұйымдастырғанда бірқатар жағдайлар анықталады:

- жалпы сыныптың оқу ерекшеліктерін зерделеу және әрбір оқушының оқу мүмкіндіктерін алдағы уақытта түзету үшін анықтау;

- педагогтармен бірлесе отырып, оқушылармен сабақ барысында және сабақтан тыс жүргізілетін жеке жұмыстың әдістерін, тәсілдерін және түрлерін анықтау;

- сыныптан тыс шараларды ұйымдастыруда зерделеу нәтижесін пайдалану;

- отбасымен бірлесе отырып, оқушының оқудағы біліктіліктерін, оның танымдық белсенділігін, болашағы мен кәсіптік анықталуын дамытудағы бірыңғай тәсілін дайындау;

- оқушының өз зияткерлігін дамытуына оң қарым-қатынас қалыптастыру қажет.

Сынып жетекшісі мен педагог-психолог– оқушылардың танымдық қызығушылықтары, қабілеттері, ойлау ерекшеліктері, ес, зейін, ерік, оқудағы қиындықтарын анықтауға бағытталған тесттер жүргізген тиімді. Сынып жетекшісі мен педагог-психологосымен жеке әңгімелесуде, оны сабақта және сабақтан тыс уақытта бақылау арқылы оқушы үлгерімінің төмендеу немесе жоғарылау себептерін анықтайды; оған ата-анасы, жолдастары, оқытушылар сабақ оқуға қалай көмектесетінін, оқушы үй тапсырмасын өз бетімен орындайтынын, болмаса оны сабақ оқуға мәжбүрлейтінін, мұғалімге қандай көмек қажет екенін, үйдегі немесе сабақтағы табысты оқу қалайша ынталандырылатынын анықтайды.

Бесінші бағыт – «Бос уақыт» бағыты. Бұл бағыт – сынып жетекшісі жұмысының маңызды құрамдас бөлігі оқушылардың бос уақытын ұйымдастыру болып табылады. Бұл – демалыс, қабілеттері мен қызығушылықтарын дамыту және адамдармен еркін қарым-қатынас жасау уақыты. Сынып жетекшісі мен педагог-психологосымен сабақтан тыс уақыттағы оқушылардың қызығушылықтарын және қажеттіліктерін анықтау; оқушылар үйірме, секция және т.б. таңдағанда оларға кеңес беру және түсіндіру; оқушылардың жеке өзінің және басқа адамдардың жетістіктері мен табыстарына қуану біліктілігіне және т.б. назар аударуы қажет [5].

Жоғарыда аталған ғалым педагог-психологтардың зерттеулеріне сүйене отырып, бастауыш сынып оқушыларының тұлғалық және танымдық қасиеттері – оқушының бойындағы барлық ұнамды қылықтар мен қасиеттердің жиынтығы болып табылатынын байқауға болады. Ол оқушының ойы, көзқарасы, мінез-құлқы, іс-әрекеті, қарым-қатынасы арқылы көрініс табады.

Әдебиеттер

1. Педагогикалық және жас ерекшелігі психологиясы. А.В.Петровскийдің редакциялығымен. Алматы, 1987. 68-90б.
2. Жарықбаев Қ. Психология негіздері. – Алматы, 2005. 126-132 б.

3. Қожахметова К. Сынып жетекшісі. – Алматы, 2005.
4. Әбенбаев С.Ш. Тәрбие теориясы мен әдістемесі. – А., 2004.
5. Қалиев С. Оқушылардың тұлғалық қасиеттерін дамытудың педагогикалық негіздері. – А., 2001.

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ОТБАСЫЛЫҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР АРҚЫЛЫ ЖАСТАРДЫҢ МӘДЕНИ ҚҰНДЫ КӨЗҚАРАСТАРЫН ДАМУ

*Усипбекова А.С., Амангелді Г.М., Манабаева С.С., Зұлпыхан Ж.Ж.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Бұл мақалада рухани жаңғыру жағдайында отбасылық әдет-ғұрыптар арқылы жастардың құндылық мәдениеттерін дамыту мәселелері қарастырылады.

Кілттік сөздер: әдет-ғұрып, қарым-қатынас, құндылық.

В статье рассматриваются вопросы развития ценностной культуры молодежи через семейные обычаи в условиях духовной модернизации.

Ключевые слова: обычай, отношение, ценность.

This article deals with the development of the value cultures of young people through family customs in conditions of spiritual modernization.

Key words: custom, relationship, value.

Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында қаншалықты дұрыс айтылған: «Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек» [1]. Міне осы бағытта заманауи жастарымыз ұлттық құндылықтарымызды сақтап, жаңа дәуірдегі заманауи құндылықтарға бейімделіп отбасы құндылықтары мен әдеп-ғұрыптарын жоғалтып аламауы тиіс. Оның негізі – сан ғасырлар бойы ата-бабаларымыздан қалыптасқан, осының негізінде тарих аласапыранында біздің халқымыздың жойылып кетпей, өзінің қалпын сақтап, тәуелсіздігі мен мемлекеттігін алуға ықпалын тигізген ұлттық құндылықтар мен мәдениетті сақтауға итермеледі.

«Рухани жаңғыру» контекстінде отбасы тәрбиесінің маңызды міндеттерінің бірі – отбасы құндылықтары мен әдеп-ғұрыптарын сақтап қалу, жастардың бойына сіңіру. Міне осы құндылықтарды Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасының мазмұнында қарастырып көрейік.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Мен еліміз мықты, әрі жауапкершілігі жоғары Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынымыз және бұқаралық сананы қалай өзгертетініміз туралы көзқарастарымды ортаға салуды жөн көрдім» деп бастады өз сөзін 12 сәуір 2017 жылышыққан «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында.

Отбасындағы прагматизмді әдеп-ғұрыптарымен байластырып көрейік. Бірінші ретте, прагматизм дегеніміз не? Осыған тоқталайық. Жалпы «прагматизм» ұғымы ХХ ғасырдың басында кеңінен таралады. Прагматизмді дамыту философиясы АҚШ мемлекетінде тұжырымдалған. Оның негізін салушылар – Ч.Пирс, У.Джемс, Д.Дьюи [3,4]. Сонымен, осы бағыт американдық философияда жан-жақты зерттелінген. Прагматизм грек тілінен аударғанда «прагма», яғни іс, әрекет дегенді білдіреді. Яғни, осы философиялық бағыт бойынша, адамның шынайы мәні оның мақсатқа бағытталған іс-әрекетімен анықталады екен. Яғни, отбасыдағы прагматизм қойылған мақсатқа қол жеткізу ақиқатымен түсіндіріледі. Отбасыда материалдық және рухани жайлылық, әрбір отбасының материалдық тұрғыдан қамтамасыз етілуі осы прагматизмнің көрінісі болып табылады.

Енді ұлттық бірегейлікті сақтау мәселесіне назар аударайық. Н.Назарбаев ұлттық бірегейлікті сақтап қалу үшін ұлттық жаңғырудың маңызын түсіндіреді. Оның пікірінше, «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Оның екі қыры бар. Біріншіден, ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту. Екіншіден, ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту».

Ұлттық бірегейлікті сақтап қалу үшін отбасыдағы әдеп-ғұрыптардың қандай ықпалы бар? Отбасыдағы әдеп-ғұрыптар, мысалы үлкендерді құрметтеу ұлттық генофондымызды сақтап қалуға мүмкіндік береді. Өйткені, үлкенді сыйлаған жастар өз ұлтында сыйлайды. Өз ұлтының тілін отбасыда дамытуға негіз жасайды. Ата-анамызға және үлкендерге сүйіспеншілік пен құрмет көрсету маңызды және адамның бақытты өмір сүруінің кепілі, әрбір адамның парызы болып табылады. Ата-ананы, әке мен ананы құрметтеу оларға деген сүйіспеншілікті, нәзік те қобалжу қарым-қатынасын білдіреді. Баласы, қызы ретіндегі парыздарын барлық қырынан атқарулары тиіс: оймен де, сөзбен де және әрекетімен де. Бұл деген, ата-анаң туралы ойлағанда, сенің ата-анаң қандай ерекше, ғажап және керемет адамдар екенін ойла, олардың жақсы қасиеттерін, әрекеттерін, адамгершіліктерін есіңе түсір. Ата-анаңмен олар жайында айтқанда үлкен құрметпен, сүйіспеншілікпен айт, әкеңмен және анаңмен бірінші болып амандасуға тырыс, жаңалықтарыңмен бөліс, кететініңді және келгеніңді хабарлау, олардағы жаңалықтарға және денсаулығына қызығушылық таныту керек. «Не ексең, соны орасың» дегендей. Отбасында үйлесімді қарым-қатынас болған кезде ғана, құндылықтардың дұрыс жүйесінде ғана балаларда бақытты отбасын құруға және ата-ананың өміріне жағымды жағдай жасауға болады. Тағы да Владимир Мегренің кітабынан айтқандарын еске түсірейік: «Сүйіспеншілік Кеңістігін жасап алмай, балаларды дүниеге әкелу қылмыс» [5]. Балаға өзінде жоқ нәрсені бере алмайсың. Балалар бірін-бірі құрметтейтін және жақсы көретін, ұзақ та бақытты өмірдің үлгісін көрсеткен ата-аналарды шынайы құрметтейді және жақсы көреді.

Адамзат ұрпақтардан құрылады. Әлемде бір уақытта бірнеше ұрпақ өмір сүріп жатыр. Қарттық шақта ғана қол жеткізетін нәрселер бар, өйткені онда – талай ұрпақтың даналығы жатыр. міне осы даналықта отбасы жағдайында сіңіру ұлттық бірегейлігімізді сақтап қалуға негіз болады. Қазақта көптеген данышпандар былай айтқан екен: «Құрметке ақ шаш емес, оның арғы жағындағы тәжірибесі құрметке ие болады, сондықтан жалпы құрмет пен қошеметке қарттар лайықты». Өйткені олар, бүкіл ұлтымыздың әдеп-ғұрыптарын сақтап, жастарға таратушы ретінде үлкен істі атқарады. Жастар ешқашан ата-аналары қандай еңбекпен тәрбиелегенін, қаншама қиындықтарды және қолайсыздықты олар бастан кешіргенін және қаншама күш, жан қуаты мен жүйкесі жұмсалғанын ұмытпауы керек. *Ата-анасына жақсы қарау қазақ ұлтының және бүкіл адамзаттың ең жақсы әдет-ғұрыптарының бірі.* Біздің ата-бабаларымыз тұлғаның негізі бала кезде қалыптасатынын түсініп, ерте жас кезден бастап балаларды қайырымдылыққа ұмтылуға, арамдықтан және екі жүзділіктен жиренуге, шындықты өтіріктен, қайырымдылықты зұлымдықтан айыра білуге тәрбиелеуге тырысқан, еңбекке және адал өмір сүруге үйреткен. Әр отбасы үлкен буынға деген сүйіспеншілік пен есте сақтаудан тұрады. Апалар мен аталар – отбасы ошағын сақтаушылар. Олар өз балаларына, немерелеріне өмірлік тәжірибелерін және көп жылдар даналығын қалдырады, отбасы тарихының онжылдықтарын бір үзілмейтін шынжырға біріктіреді.

Халық даналығында айтқандай: «егер балаларың сені қартайғанда құрметтесін десең, онда өзің де қарттарды құрметте». Сондықтан жастар адам түсінуі керек маңызды көзқарас: егер келешекте жастарымыз өзіне және өз балаларына жақсылық тілесе, онда жастар жақсы үлгі көрсетуі керек: үнемі адамгершілікті әрекет ету, өз ата-анасын бағалауға үйренуі, оларға қызмет ету және оларды құрмет пен сүйіспеншілікке бөлеуі қажет.

Отбасыда үлкендерді құрметтеу әдеп-ғұрыптарын орындаудағы жастардың көзқарастарын қалыптастыруда сол біз қарастырып отырған, ұлттық бірегейліктің бір қыры немесе өлшемі болады. Өйткені, ұлтымыздың дәстүрін сақтап қалу – бұл біздің өміріміздің жазылмаған заңы, екендігін түсінуіміз қажет.

«Үлкендерді құрметтеу ұлтымыздың бірегейлігін сақтап қалуға қалай көмектеседі?» дегенге заманауи жастардан жауаптары:

- «Біз үлкендерді сыйлауымыз керек. Осы әдеп-ғұрыпты түсінбейтін жастарға түсіндіру керек, неге ата-ананы және басқа таныс үлкендерді тыңдау керектігін іс-жүзінде дәлел деп отыру керек».

- «Бізден әлдеқайда үлкен адамдар, біздің ата-аналарымыз, көршілеріміз, таныс отбасылар және басқа үлкендер, бізден көбірек өмір сүрді, сондықтан көргендері де көп және бізден де көп біледі. Қателіктері мен жаңалықтарының нәтижесінде жинақталған олардың тәжірибелері – біз үшін бағасы жоқ дәулет».

Ата-анаға және үлкендерге қызмет ету мәдениеті заттарды бағалауды емес, даналықты, өмірлік тәжірибені және биік қасиеттерді бағалауға үйретеді. Сонымен қатар дұрыс әрекет жасауға және жан сұлулығына деген сүйіспеншілік дариды. Бұндай көзқарастар жастардың ішкі бай тәжірибелерінің жинақталуына ықпал жасайды. Шығыста айтады екен, отбасының үлкен жастағы мүшелеріне қызмет етуге ерекше көңіл бөлсең, сен олардың шынайы ризашылығын аласың, ал ата-аналар өз балаларына өз тақуалығының жемісін береді екен.

Ұлттық бірегейлік әйел мен ер азаматтың мәдениетінен құралуы мүмкін. Келер ұрпақ бүгінгі материямен қалыптасады. Өткен кезде, осы шақта немесе болашақта - барлық кезде әйел өркендеудің өзегі, ұлттың жүрегі, оның тынысы болып табылады. Әйелде сенімге және рухани ұмтылуға деген табиғи бейімділік бар. Адалдық, сенім және момындыққа ие әйел, ер адамдардан рухани жолда, адамгершілік тәжірибесінде басым түседі.

Әлем ізгілікті ойлардың және киелі әрекеттердің көмегімен өз балаларын дұрыс жолға салуға тырысқан көптеген аналарды көрді. Ганди *«Махатма»* есімін өзінің анасының *«Кокила вратха»* (көкекке тауап ету рәсімі) ұстанымына байланысты алды. Гандидің анасы Путлибай, күн сайын *«Кокила вратха»* рәсімін жасайды. Рәсімін жасап болғаннан кейін ол *кокиланың* дауысын күтеді (үнді көкегі), тек содан кейін ғана таңғы асын ішуге кіріскен. Бір күні бұны байқаған Ганди үйден шығып, көкектің дауысын салады да қайта келеді, анасына айтады: «Көкек шақырды, отыр анашым, тамағыңды іш!» Ренжіген анасы Гандиді бетінен ұрып жіберіп, жыламсырап: «Мен қандай күнә жасадым, менде осындай өтірікші туылатындай? Мен қандай үлкен күнәһармын, маған осындай адал емес, өтірікші ұл берілген, о Құдайым!» Осылай деп ол көз жасын тоқтата алмайды. Бұл Гандиға үлкен әсер қалдырады, ол анасына: «Осы сәттен бастап мен бір сөз де өтірік айтпаймын» деп уәде береді.

Сол кездерде аналар өз балаларының тәртібін қадағалаған және оларды дұрыс жолда ұстауға тырысқан. Ганди анасының қатал жазалауынан кейін *Махатма атанған*.

Ер азаматтың отбасыдағы ең басты міндеті – отбасының рухани тәрбиесін жүзеге асыру. Ер адамның қуаты Күннің қуатымен теңестіріледі. Күннің қуаты – адамды өмірде нығайта түсетін жасампаздыққа, белсенділікке, шаттануға бағыттайды. Сондықтан ер адамның ұстанатын бағыты – қызмет ету мен белсенділік [6].

Жақсы көре білсек және қуана алсақ, жақындарымызбен тату болсақ, қайырымды, мейірімді болсақ, өз көңіл-күйімізді басқара алсақ, қандай керемет болатынын біз білеміз. Алайда ешқандай өзіндік ерік-жігеріміз және ақылымыз осы қасиеттерге ие адамға айналуға көмектеспейді. Тек өзімізге рухымыздың өмірлік күшін қабылдаған кезде ғана, біз өмірдің жаңа қасиеттерін және ұлы даналықты таба бастаймыз. Бұған отбасында әке үйретеді.

Өсіп келе жастарға рухани саулықты бір-біріне деген құрмет пен қамқорлықты басты өмірлік бағыттарына айналдырған отбасылар ғана бере алады. Бұндай отбасыларында әдетте адамгершілік туралы пікірталастар жүргізілмейді. Бұл жерде бәрін қарапайым ақиқат анықтайды: адам еңбек етпесе немесе оған тапсырылған істі дұрыс орындамаса, адамгершіліксіздік. Отбасында әкеге жүктелген бірнеше негізгі міндеттер бар: біріншіден, ол – рухани көшбасшы, екіншіден, ол – сүйікті әке, үшіншіден, ол – мұралыққа алып қалатын – үлгі; ал содан кейін тағы – ол жетекші және сенімді тірек. Сонымен, әке

отбасыда мінез-құлықтың үлгісін көрсетеді, сенімділік пен беделділіктің, тәртіптіліктің қайнар көзі болып табылады. Мамандардың пікірі бойынша, әке балаға ойлар әлемін, адамзаттың қолымен жасалған дүниелерді, заңдар мен тәртіпті көрсетеді.

Рухани жаңғырудың келесі компоненті болып табылатын білімнің салтанат құруы – отбасыдағы рухани білімнің көрінісі. Отбасы мүшелері өскелең ұрпаққа рухани білімді беруде өз уақыттарын қызықты кітаптарды оқумен көбірек өткізеді. Ұлттық жыр-дастандар, ертегілер мен заманауи әңгімелердегі кейіпкерлердің үлгісімен жастар өмірге үйренеді. Әсіресе отбасыда рухани білім беруде мақал-мәтелдердің рөлі де зор.

Өйткені, руханилықтың өзі – адам бойындағы ізгілік пен адамгершілікті, қайырымдылық пен мейірімділікті айқындаудың мөлшері, жеке болмыстың ұғым-түсінігінің көрінісі, яғни әр адамның өзіндік қалыптасуы, өсіп-жетілуі, дүниедегі алдына қойған мақсаты және өмір сүруінің тәсілі мен сара жолдары[7].

Ойымызды қорыта келе, айтатынымыз: «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында қарастырылған мәселелердің шешімі отбасыдан басталады. Өйткені, *отбасылық әдет-ғұрыптардың* «Рухани жаңғыру» жағдайында рөлі зор. Отбасында міндетті түрде бәсекеге қабілетті, өз өмірін прагматикалық көзқарас тұрғысынан ұйымдастыра алатын, өзінің ұлттық бірегейлігін сақтайтын, рухани білімді таратушы, қоғамның эволюциялық дамуына өз үлесін қосатын, сана-сезімі жоғары тұлға тәрбиеленеді. Егер оның, яғни отбасының негізін рухани жалпыадамзаттық құндылықтар мен заманауи отбасының дәстүрлері құрайтын болса, онда жастардың отбасылық әдеп-ғұрыптары туралы заманауи көзқарастарын дамытуда ең бастысы біз қарастырған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мәселелерімен байланысты болуы тиіс. Өйткені, отбасы әр кезде, қоғамның, мемлекеттің бір бөлшегі ретінде қарастырылған. Ал осы мемлекеттің тыныштығын сақтап, оның дамуына ықпал ету отбасыдан басталады. Осы орайда, мемлекетімізде болып жатқан реформалар осы отбасылардың қолдауымен болады. Ауызбіршілігі бар отбасыдан шыққан тұлға өзінің мамандық таңдауында ең бастысы риясыз қызмет етуден бастайды. Өз тілін біліп, құрметтейтін, табиғат пен адам арасындағы байланысты түсінетін, оның тұтастылығын сақтайтын болашақ маман әр кезде өз мемлекетінің бәсекеге қабілетті, патриоттық көзқарасы қалыптасқан, жалпыұлттық мүддені түсінетін маман ретінде қалыптасады.

Әдебиеттер

1. www.bobek.kz
2. Н.Назарбаев Назарбаев Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», 13 апреля 2017 https://liter.kz/ru/articles/show/31347_vzglyad_v_budushee_modernizaciya_obshestvennogo_soznaniya
3. Дьюи Дж. Понятие рефлекторной дуги в психологии. //Интеракционизм в американской социологии и социальной психологии первой половины XX века: Сб. переводов. /РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; Сост. и переводчик В.Г.Николаев. Отв. ред. Д.В.Ефременко.– М., 2010.– Сер.: Теория и история социологии) – с. 70-83.
4. Дьюи Дж. Обычай и привычка. //Интеракционизм в американской социологии и социальной психологии первой половины XX века: Сб. переводов. /РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; Сост. и переводчик В.Г.Николаев. Отв. ред. Д.В.Ефременко.– М., 2010.– Сер.: Теория и история социологии) – с. 84-97.
5. В.Н.Мегре «Пространство Любви». Издательство: – Диля, 2013.
6. Отбасылық өмір әліпсесі (9-11 сынып). Мұғалімдерге арналған әдістемелік құрал. /Әкімбаева Ж.Ж., Ахметова А.И., Кошкеева Г.Ү./ – Алматы, «Бөбек» ҰҒПББСО, 2014. – 88с.
7. Абдрашева Б.Ж. Халық дәстүріндегі ұлттық құндылықтар //Халықаралық ғылыми конференция материалдары. А., 2007. – 127 б.
8. Флоренский, П.А. Избранные труды. –М.: Изобразительное искусство,1996. –285 с.

СЕКЦИЯ IV

**ИНКЛЮЗИЯДАҒЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ
ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**

СЕКЦИЯ IV

**ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ИНКЛЮЗИИ
И В УЧРЕЖДЕНИЯХ ОБРАЗОВАНИЯ**

SECTION I IV

**HEALTH-SAVING TECHNOLOGIES IN INCLUSION AND IN EDUCATIONAL
INSTITUTIONS**

АДАПТАЦИЯ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ К УСЛОВИЯМ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ (КЕЙС ШКОЛЫ-ЛИЦЕЯ № 131 ИМ Б.МОМЫШУЛЫ)

Дуйсенбаев А.К., Бектемирова Г.А.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Бұл мақала зерттеу нәтижелері бойынша мына сұрақтарға жауап іздеуге бағытталып дайындалды:

1) Жалпы білім беретін мектепте оқу баланың нақты өмірдегі жалпы дамуына қалай әсер етеді? 2) Мектепте педагогикалық-психологиялық сүйемелдеу процесі қалай ұйымдастырылған? 3) Бейімделу, әлеуметтену және интеграция процесі қалай жүреді?

Кілт сөздер: бейімделу, инклюзия, ерекше білімді қажет ететін балалар, педагогикалық-психологиялық қолдау.

Статья подготовлена по результатам исследования, направленного на поиск ответов на следующие вопросы: 1) Как обучение в общеобразовательной школе влияет на общее развитие ребенка в реальной жизни? 2) Как организован процесс педагогико-психологического сопровождения в школе? 3) Как идет процесс адаптации, социализации и интеграции?

Ключевые слова: адаптация, инклюзия, дети с особыми образовательными потребностями, педагогико-психологическое сопровождение.

This article is written to find an answer the following questions:

1. How studying in regular general education school affects the development of a child in real life in case of real school and real children?
2. How is the process of pedagogical and psychological support is organized at school?
3. How does the process of integrating such children into society take place?

Key words:

Adaptation, inclusion, children with special needs, pedagogical and psychological support.

Введение. После распада СССР и получения независимости нашей Республики, появилась острая необходимость в создании своей нормативно-правовой базы во всех областях, в том числе в области образования. Так наша страна вступила на новый путь развития, был принят Закон Республики Казахстан «Об Образовании» 18 января 1992 г. За 31 год независимости нашей страны система образования прошла через несколько этапов: социально-экономический кризис 1991-1996гг. (постсоветский кризис), падение азиатского рынка 1997–1998 гг., глобальный экономический кризис 2007-2009гг, пандемия 2020г. - очень сильно повлияли на ход развития образования в мире. Сменилась парадигма, Казахстан вступил в Болонский процесс, что также повлияло определенным образом на политику нашего государства в области инклюзивного образования. Напомним, что Казахстан является активным членом многих международных организаций. Среди них: ООН, ОБСЕ, ЮНЕСКО и другие. В условиях процессов интернационализации, информатизации и глобализации, политика государства в области образования тоже должна соответствовать международным стандартам и требованиям. Но, к сожалению нормативная-правовая база казахстанского образования, касающаяся инклюзивного образования долгие годы, не соответствовала международному пониманию сути инклюзивного образования.

Начиная с 2021 года в казахстанской системе образования идет значительное совершенствование нормативной правовой базы для развития инклюзивного образования. Так, расширена категория детей с особыми образовательными потребностями, куда включены не только дети, испытывающие трудности в обучении из-за здоровья, но и дети с трудностями в обучении из-за экономических, социальных, лингвистических причин. [1,с.43].

Основная часть.Что обозначает термин «инклюзия»? «Инклюзия» — это относительно новое понятие в Казахстане, в советской школе его не было, хотя на деле

были коррекционные специальные учреждения, и дети обучались в определенных условиях.

В последние несколько лет все увереннее начинается внедряться инклюзивное образование в нашей стране. Термин «инклюзивное» в переводе с английского языка означает «включенное, вовлеченное». Инклюзия, это в первую очередь новый подход, а также это целая философия, при которой все ученики, включая детей с инвалидностью обучаются вместе. Конечно, не все дети могут обучаться с нормотипичными детьми, так как существуют очень много разных заболеваний и имеются разные особенности развития и при каждом случае требуется разный уровень подготовки специалистов. Но то, что уже какая-то часть людей может быть включена и интегрирована в общество, это уже показатель развития общества, так как изменяется общественное сознание по отношению к детям с особенностями развития.

Благодаря инклюзивной системе, у семей, воспитывающих особенных детей, появился выбор и шанс отдать своего ребенка в обычную школу, где вероятность адаптации к нормальной жизни и обществу в разы повышается.

Дети с особыми потребностями адаптируются к жизни в общеобразовательных школах лучше, чем в специализированных учреждениях. И это закономерный процесс, так как в коррекционных и спец школах, ребенок все равно находится в закрытых группах и в изоляции от социума. У особенных детей приобретается настоящий социальный опыт только в настоящем социуме в реальных условиях.

В статье Косиковой Л. В. рассказывается об эксперименте, который проводился более 10 лет в 11 регионах России. Исследования показывают, что между обычными детьми и детьми-инвалидами в инклюзивных классах складываются вполне прочные и длительные дружеские отношения. Ученики чувствуют себя комфортно и не боятся общаться с людьми, которые отличаются от них. [2, с.71].

О чем говорит результат эксперимента? О том, что осознанность и просвещение в обществе необходимо начинать с детского возраста, включая и интегрируя особенных детей в общество с самого малого возраста. Подготовка детей психологически и мягкое знакомство с инклюзией через сказкотерапию, через беседы, через мультфильмы, объясняя детям, что все мы разные и это нормально и что дети, у которых есть свои особенности, тоже хотят играть, общаться и хотят быть в обществе. Необходимо уделить внимание взрослому населению нашего общества, так как просвещение и воспитание начинается с семьи. Также участниками процесса развития инклюзивного образования являются в первую очередь педагоги, тьюторы, ассистенты педагогов, общество в лице родителей одноклассников, необходима комплексная работа всех участников. Только работая в тандеме можно добиться хороших результатов.

Хочется бы поделиться личным опытом, поскольку один из авторов является родителем особенного ребенка, и мы прошли через сложный путь, чтобы попасть в обычную школу: комиссии, консультации, сбор медицинских документов, заключение врачей и так далее. В результате нас зачислили в обычную школу. В школе есть 4 инклюзивных класса. В штате имеется 2 ассистента педагога (тьютора), которые осуществляют педагогическо-психологическое сопровождение детей с особыми потребностями, а также помогают быстрее адаптироваться в классе. Проводятся консультации дефектологом и психологом школы.

Наше исследование психолого-педагогического сопровождения процесса адаптации особенных детей к школе проходит на базе ГКП «Школа-лицей № 131 им Б.Момышулы» г.Алматы. Используются методы исследования: наблюдение, беседа с преподавательским составом, анализ документации и другие. Также планируется провести анкетирование, интервьюирование в фокус группах среди педагогов, а также родителей, с целью выяснения отношения и позиции респондентов к инклюзивному образованию. Исследование еще продолжается. Было взято 2 инклюзивных класса с количеством обучающихся 67 человек. В результате 4 месячного наблюдения в контрольной группе из

34 человек, было обнаружено, что дети разделились на несколько групп, появилось 3-4 человека из 34 человек, которые готовы прийти на помощь, идут на контакт с ребенком, оказывая физическую и психологическую защиту и выказывая истинную помощь и поддержку. Также обнаружилась вторая группа детей, которые хотят общаться за активными играми с данным ребенком, но ребенок в силу своих физических ограничений не может поддержать общение. Соответственно данные дети имеют другой круг общения со схожими спортивными интересами. Очень хорошо идет включение на уроках ИЗО, совместных работах и музыке. Также у ребенка имеются дефекты в речи и неясность в произношении некоторых звуков, в связи с гипотонусом мышц языка и всей глоточной системы.

Организация педагогико-психологического сопровождения ребенка с особыми потребностями в школе № 131 это в первую очередь оптимально выстроенное взаимодействие специалистов образовательного учреждения, которое обеспечивает системное сопровождение детей и всех других участников процесса образования.

О чем это говорит? Этот реальный кейс школы, показывает нам что инклюзивное образование на деле развивается. Теперь рассмотрим процесс адаптации. Адаптация – это естественное состояние человека, проявляющееся в приспособлении к новым условиям жизни, новой деятельности, новым социальным контактам, новым социальным ролям.

Если адаптация обычного нормотипичного ребенка происходит в течение 1-4 месяцев, то в случае детей с особыми образовательными потребностями процесс адаптации идет дольше, так как ребенок с ООП в контрольной группе часто пропускал занятия в связи с инфекционными заболеваниями и из 5 месяцев, ребенок 3 недели болел ветрянкой, 3 недели болел ОРВИ.

Результаты обучения: обретыны новые навыки чтения и письма. Уровень владения ручкой из за гипермобильности суставов остается на среднем уровне, но грамотность ребенка повысилась. Умеет складывать числа в пределах 20. Выполняет все домашние и классные работы по мере своих возможностей, критерий оценивания индивидуальный. Процент выполнения заданий- 90 % по основным и предметам и 80 % по остальным.

До поступления в школу ребенок не посещал детские учреждения в связи с основным заболеванием и в связи отказом детских учреждений принимать и брать на себя ответственность и риски, связанные со здоровьем ребенка. Поэтому раньше у ребенка не было социальных контактов, кроме семьи и близких родственников. Результат наблюдения изменений поведения ребенка родителями, а также, по результатам наблюдения тьютором обнаружено, что ребенок начал более легко вступать в контакт, определился более узкий круг общения, появилась одноклассники, которые конкурируют за место около ребенка.

Отношение ребенка, а также уровень адаптации можно оценить по рисункам ребенка о школе. Если в начале ребенок рисовал героев игры, на просьбу нарисовать школу, то теперь ребенок нарисовал саму школу. Был использован метод диагностики по рисунку. Также ребенок начал сам проситься осознанно в школу, перестал избегать ее. Если раньше со слов тьютора, приходил сонным, плакал и не мог оторваться от матери, при этом натягивал шапку на лицо, убегая от контактов со сверстниками, то теперь ребенок сам остается, даже какое-то время без тьютора. Такие показатели, как внимание к учителю, показывает сосредоточенность на учебном процессе. Межличностное общение тоже перешло на новый уровень, круг социальных стабильных контактов в классе увеличился до 5-7 человек. Педагоги отметили такие качества как «дисциплина» и «ответственность».

Поскольку ребенок является сыном одного из авторов статьи, то чтобы исследование было объективным, наблюдение также велось преподавателем, тьютором, психологом школы. Родителем тоже ведется дневник родителя, где описывается поведение ребенка не только в школе, но и дома. Мама так же часто присутствует в целях исследования на уроках и ведет наблюдение со стороны. А также собирает все необходимые видео и письменные доказательства о его результатах обучения в виде копий с тетрадей, записей стихов, а также видео с чтением и письмом, чтобы оценка была объективной. Ежедневно ведется беседа

с тьютором, а также анализ дневника тьютора, где тьютор записывает ежедневно успехи и результаты работы ученика.

Заключение. Исследование будет еще продолжаться 1.5 года, будут добавлены данные других детей, результаты опросов, тестов, интервью, рассмотрен более тщательно процесс организации педагогически-психологического сопровождения, в результате которого будут предложены рекомендации. Но на первоначальном этапе исследования, как результат, хотелось бы отметить положительный сдвиг развития инклюзивного образования в Казахстане, не только в части нормативно-правовой базы, но также в плане реализации данной программы в жизни, на примере школы № 131.

Организация педагогико-психологического сопровождения ребенка с особыми потребностями в школе № 131 - это в первую очередь оптимально выстроенное взаимодействие специалистов образовательного учреждения, которое обеспечивает системное сопровождение детей и всех других участников процесса образования.

Например, результат 5-месячного наблюдения показал, что адаптация ребенка с ООП в контрольной группе идет успешно. Приобретены следующие навыки:

- Чтение, письмо. Чтение на уровне 30 слов в минуту.
- Рисование, раскрашивание.
- Начальные коммуникативные навыки (вступление в диалог, ответы на вопросы, общение в мини группе).
- Внимательность (сосредоточенно слушает активно педагога).
- Общий уровень понимания (понимает суть предмета, показывает свою заинтересованность).
- Желание ходить в школу на высоком уровне (позитивное отношение к школе и учебному процессу).

Данные показатели показывают средний уровень адаптации на текущий период. Ребенок достиг текущих результатов, благодаря слаженному процессу взаимодействия сотрудников школы, поддержкой семьи ребенка, а также личными достижениями ученика

Литература

1. Кудеринова А.М. Государственная политика по реализации инклюзивного образования РК // диссертация, г. Нур-Султан, 2022, -56 с.

2. Косикова Л.В. Инклюзивное образование: отношение родителей и педагогов к инклюзивному образованию // Северо-Кавказский психологический вестник. – 2009. -С.70-73.

АТА-АНАНЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ СТИЛІНІҢ БАЛАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Құрманқожа Е.Б., Тоқсанбаева Н.Қ.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада балалардың психологиялық денсаулығы проблемасы өзектендіріледі. Отбасылық қарым-қатынас стилі, балаларды отбасылық тәрбиелеу стилі талданады. Балалардың психологиялық денсаулығы отбасындағы психологиялық ахуалға байланысты екендігі талқыланады.

Түйін сөздер: бала, даму, отбасы, жеке тұлға, отбасылық қарым-қатынас стилі, тәрбие беру стилі, психологиялық денсаулық.

В статье актуализируется проблема психологического здоровья детей. Анализируются стили семейных отношений, стили семейного воспитания детей. Отмечается, что психологическое здоровье детей зависит от психологического климата в семье.

Ключевые слова: ребенок, развитие, семья, личность, стиль семейных отношений, стиль воспитания, психологическое здоровье.

This article updates the problem of psychological health of children. The styles of family relations, styles of family education of children are analyzed. It is noted that the psychological health of children depends on the psychological climate in the family.

Keywords: child, development, family, personality, style of family relations, style of upbringing, psychological health.

Кіріспе. Қазіргі қоғам өмір сүру қарқынының жоғары болуымен, стресстік жағдайлармен, шамадан тыс жүктемемен, эмоциялық шиеленіспен сипатталады, сондықтан адам өзінің психологиялық денсаулығына қамқорлық жасауы қажет. Тек психологиялық салауатты тұлға ғана қиындықтарды еңсеруге қабілетті, өйткені қазіргі заманғы адамның толыққанды өмірі оның психологиялық денсаулығына байланысты. Әлеуметтендірудің алғашқы институты ретінде отбасы жеке адамның психологиялық денсаулығына айтарлықтай әсер етеді. Қоршаған шындық туралы алғашқы түсініктерді, коммуникативтік дағдыларды, әлеуметтік өзара іс-қимыл тәжірибесін бала отбасында алады. Балалардың психологиялық денсаулығы отбасындағы климатқа және қарым-қатынас стиліне байланысты.

Негізді бөлім. Психологиялық сау тұлға туралы айтқанда, әдетте адамның әлеуметтік рөлінің барабарлығын, әлеуметтік контекстің, үйлесімді дамыған эмоциялық саласын, өз эмоцияларын қадағалай білуін, көрсете білуін, айналасындағылармен үйлесімді қарым-қатынас орната білуін, өзін түсіне білуін, өз әрекеттері мен іс-әрекеттерін сезіне білуін, олар үшін жауапты болуын көрсетеді [1, б.384] [2, б.378]. Психологиялық салауатты тұлға көптеген қиындықтарды, күйзелісті жағдайларды еңсеруге, оларды еңсеру үшін ішкі ресурстарды іздеуге қабілетті

Психологиялық ғылымда психологиялық денсаулық проблемаларымен З. Фрейд, К.Г. Юнг, А. Маслоу, К. Роджерс, Н.В. Мясичев, О.С. Васильева, И.В. Дубровина және т.б. айналысқан [3, б.279-283]. В. Смирнова, М.И. Чумакова психологиялық денсаулықты өзін-өзі іске асырудың, әлеуметтік бейімделудің алғышарты болып табылатын тұлғалық қасиеттердің жиынтығы ретінде қарастырады [4, б.110]. В.Э. Пахальян психологиялық денсаулықты қоғамдағы өзара іс-қимыл жағдайларындағы іс-әрекеттерді тиімді таңдауды қамтамасыз ететін баланың ішкі әл-ауқатының жай-күйі ретінде анықтайды [5, б.83-94]. Т. Ю. Артюхова психологиялық денсаулықты жеке адамның салмақты, барабар мінез-құлқы ретінде түсіндіреді [6, б.174]. Яғни, психологиялық денсаулық – адамның өмірлік қиын жағдайларды шешудің оңтайлы жолын табуға көмектесетін ішкі өзегі. Психологиялық денсаулық тұрақтылықта, өмірдің жаңа жағдайларында оңай бейімделу қабілетінде көрінеді.

Бала өмірінің алғашқы жылдарында қоршаған ортаға, оны тәрбиелеумен және дамытумен айналысатын адамдарға толық тәуелді, бұл, тиісінше, оның жеке басының қалыптасуына және оның психологиялық денсаулығының деңгейіне әсер етпеуі мүмкін емес. Психологиялық тұрғыдан дені сау адам тек сау адамдардың ортасында ғана өсуі мүмкін, ал бұл қазіргі күндері өте сирек кездеседі. Қазіргі заманғы ата-аналардың өздерінде эмоциялық шиеленіс тудыратын көптеген мәселелері бар. Адам өмірі шектен тыс жүктемемен, невротизациямен, көптеген жеке психологиялық мәселелердің пайда болуымен сипатталады. Ата-аналардың мұндай тұлғалық үйлесімсіздігі балалардың дамуында өз көрінісін табады және олардың психикасына теріс әсер етеді.

Отбасылық қарым-қатынас стилі баланың психологиялық денсаулығына әсер ететіні белгілі. Педагог-психологтар баланың психикасына баланың қажеттілігін қанағаттандыратын ата-аналарымен, бауырластарымен, апа-сіңлілерімен қарым-қатынас ерекше әсер ететінін айтады. Отбасылық ахуал, ата-аналардың өзара қарым-қатынасы балалардың психологиялық денсаулығына әсер етеді. Отбасылық атмосфера баланың оқу, еңбек өміріне көңіл бөлуімен, тәрбие үшін жауапкершілікті сезінуімен сипатталады. Тіршілік ету процесінде әрбір отбасында өзара қарым-қатынастың белгілі бір стилі қалыптасады. Отбасылық қатынастар стилі ұғымына тәрбиенің мақсаттары, міндеттері мен әдістері енгізіледі.

Ғылыми жұмыстарда зерттеушілер отбасылық қатынастардың бірнеше стилін атап көрсетеді: диктат, шектен тыс қамқорлық (гиперопека), ынтымақтастық, араласпау [7, б.176]. «Диктат» отбасылық қарым-қатынас стилі өз қадір-қасиеті мен бастамасын жүйелі түрде басу болып табылады. Мұндай қарым-қатынас стилі баланың қарсылығын тудырады, мұндай отбасында балалар алдау, екіжүзділік, агрессия, дөрекілік түрінде жауап береді. Мұндай отбасындағы ата-аналар баланың психологиялық денсаулығына теріс әсер етеді, оның мүдделерін елемейді, нәтижесінде оның жеке басының құрылымдық компоненттері: өзін-өзі бағалау, өзіне сену, өз қадір-қасиетін сезіну деформацияланады. Баланың жеке басын қалыптастырудағы елеулі проблемалар отбасындағы қарым-қатынас стилі – шектен тыс қамқорлық кезінде болуы мүмкін. Отбасындағы қарым-қатынастың осындай стилінде ата-аналар тым қамқорлық көрсетеді, өзінің баласын барлық қиындықтардан қорғайды, баланың барлық қажеттіліктерін қанағаттандырады, оны жоғары назармен, жалған қауіптен қорғайды. Мұндай отбасында бала проблемалық жағдайды шешуге қатыспайды, баланы мәселелерді шешуде бастамашылық пен дербестік таныту мүмкіндігінен айырады. Қоғамдық орындарға келгенде мұндай бала қиын сәтте өз энергиясын жұмылдыра алмайды, ол сырт жақтан көмек күтеді, оның кез келген кедергіге «үйреніп алған дәрменсіздігі» үстем болады. Отбасылық қарым-қатынастың мұндай стилінде ата-аналар баланы шынайы әлеммен қақтығысуға дайындамайды, нәтижесінде бала әлеуметтік өмірге бейімделмеген болып шығады.

Диктат пен шектен тыс қамқорлық отбасылық қарым-қатынас стилі баланың жеке басының психологиялық денсаулығына теріс әсер ететіндігін атап өту керек. Нәтижесінде бала дербес емес болып өседі, инициатива таныта алмайды. Педагогтар мен психологтар ынтымақтастықты отбасылық қарым-қатынастың ең тиімді стилі деп есептейді. Отбасы бала үшін өзін сенімді және жайлы сезінетін ұжымға айналады. Мұндай отбасындағы өзара қарым-қатынас сенімге негізделген және баланы бірлескен қызметке қосады. Отбасылық қатынастардың осы стилі басым отбасында баланың жеке басының өзара көмек, жолдасына құрмет, сенім сияқты қасиеттері дамиды. Араласпау – бала мен ата-ананың өмірі бөлектенуге негізделген отбасылық қарым-қатынас стилі. Балаларға қатысты немқұрайлылық пен ата-ананың бақылауының жоқтығы байқалады. Бала өз әлемінде өмір сүреді, ата-аналар оның ұмтылысына, тілектері мен мәселелеріне қызықпайды. Мұндай отбасында циник, өзімшіл балалар өседі.

Отбасылық қарым-қатынас стилдері балалардың психологиялық денсаулығында маңызды рөл атқаратын отбасылық тәрбие стильдерімен тоғысатыны белгілі. Отбасылық тәрбие стилінің көптеген жіктелулері бар, олардың негізінде отбасы ішіндегі өзара қарым-қатынастың әртүрлі критерийлері алынған.

Америкалық психолог Джеймс Мартин Болдуин ата-аналық бақылау, ата-аналық талаптар, бағалау тәсілдері, эмоциялық қолдау өлшемдері негізінде ата-аналық тәрбиенің екі стилін бөліп көрсетті [8, с.208].

Кесте 1

Дж. Болдуин бойынша отбасылық тәрбие стильдері

Демократиялық тәрбие стилі	Қадағалаушы тәрбие стилі
Отбасында сенімнің жоғары деңгейі бар, әркім бір-біріне көмек көрсетуге дайын. Отбасының барлық мүшелерінің пікірі маңызды мәселелерді шешу кезінде ескеріледі. Бала дербес тұлға ретінде қабылданады.	Бала өз пікірі жоқ және барлық жағдайда ата-анасын тыңдауы тиіс отбасы мүшесі ретінде қабылданады. Отбасындағы сенім деңгейі төмен.
Балаларда дамитын қасиеттер: <ul style="list-style-type: none"> • көшбасшылыққа бейімділік; • жан-жақты даму; • әлеуметтік белсенділік; • ортақтық; • эмпатияның жетіспеушілігі, альтруизмнің жоқтығы. 	Балаларда дамитын қасиеттер: <ul style="list-style-type: none"> • әсерлі; • тыңдаушылар; • бастамасыз; • мазасыз.

Диана Баумринд [9, б.87] бақылаулар барысында ата-аналық қарым-қатынас стилінің қадағалау және эмоциялық жағынан толығы бойынша 3 түрлі стильді және осы стильдерге сәйкес келетін балалардың сипаттамаларын бөліп көрсете алды.

1. Беделді ата-аналар – бастамашылық, қарым-қатынас, мейірімді балалар, ата-ананың қадағалауының жоғары деңгейі, балалардың өсіп келе жатқан автономиясын көтермелеу, балалармен жылы қарым-қатынас. Нәтижесінде – балалар әлеуметтік бейімделген, өздеріне сенімді, өзін-өзі бақылауға қабілетті, өзін-өзі жоғары бағалау қасиетіне ие. Ата-аналардың шешімдері балалар үшін ерікті және әділетсіз болып көрінбейді, сондықтан балалар онымен оңай келіседі.

2. Авторитарлық ата-аналар – мазасыз, жанжалға бейім балалар. Қадағалаудың жоғары деңгейі: ата-аналар өз талаптарының мүлтіксіз орындалуын күтеді, балалармен қарым-қатынас суық және шеттетілген. Ата-аналар балалармен аз қарым-қатынас жасайды, қатаң талаптар мен ережелерді белгілейді, оларды талқылауға жол бермейді, балаларды өз пікірлерін білдіруге итермелемейді. Балалар тұйық, қорқақ және мазасыз, тез ашуланады.

3. Қамқор (немесе либералды) ата-аналар – импульсивті, агрессивті балалар. Қадағалаудың төмен деңгейі және жылы қарым-қатынас: ата-аналар балалармен қарым-қатынас жасауға ашық болғанымен, баланың мінез-құлқын нашар немесе мүлдем реттемейді, бірақ коммуникацияның басым бағыты – баладан ата-анаға. Д. Баумриндтің пікірінше, ата-аналар «сөзсіз махаббатты» көрсетуге әуестенетіні соншалық, олар тікелей ата-ана қызметін атқаруды тоқтатады, атап айтқанда, өз балаларына ешқандай тыйым салулар белгілемейді. Балалар тыңдамауға және агрессивтілікке бейім, өзін барабар және импульсивті, өзіндеріне көп талап қоймайды, кейбір жағдайларда балалар белсенді, батыл және шығармашыл адамдарға айналады.

Д. Баумринд әріптестері Элеонора Маккоби мен Джон Мартин аталған типологияны тағы бір, төртінші, отбасындағы баланы тәрбиелеу стилімен толықтырды.

4. Бейтарап ата-аналар – ашуланған балалар. Қадағалаудың төмен деңгейі мен суық қарым-қатынастар: ата-аналар балаларға ешқандай шектеу қоймайды, балаларға немқұрайлы қарайды, қарым-қатынас үшін жабық болады. Егер немқұрайлылық дұшпандықпен үйлесетін болса, бала қиратушы импульстерді және ауытқитын мінез-құлыққа бейімділікті көрсетеді [10, б.213-215].

Қорытынды. Отбасылық тәрбие стильдері бала тұлғасының қалыптасуына қатты әсер етеді. Бұл стильдер үйлесімді және үйлесімсіз, бірнеше түрлі топқа немесе пішіндерге бөлінуі мүмкін. Әр түрлі зерттеушілер ата-аналық тәрбие стильдерінің сан түрлі жіктемелерін береді. Осылайша, балалардың жеке басының оңтайлы психологиялық денсаулығы үшін отбасындағы дұрыс тәрбие әдістері мен қарым-қатынас стилін таңдау қажет деп қорытындылауға болады.

Әдебиеттер

1. Ананьев, В.А. Основы психологии здоровья. Кн. 1. Концептуальные основы психологии здоровья / В.А. Ананьев. - СПб. : Речь, 2006. - 384 с.;

2. Психологическое здоровье личности и духовно-нравственные проблемы современного российского общества / отв. ред. А.Л. Журавлев, М.И. Воловикова, Т.В. Галкина ; Ин-т психологии РАН. - М., 2014. -378 с.;

3. Харлова О. Н. Семейные отношения и их влияние на формирование личности ребенка [Текст] // Актуальные вопросы современной педагогики: материалы VIII Междунар. науч. конф. (г. Самара, март 2016 г.). -Самара: ООО "Издательство АСГАРД", 2016. - С. 279-283. – URL <https://moluch.ru/conf/ped/archive/188/9816>;

4. Черкасова С. А. Психолого-педагогические условия благоприятного психологического развития детей с ослабленным здоровьем [Электронный ресурс] // Прикладная психология и психоанализ: электр.науч.журнал. 2012. № 3. URL: ppip.idnk.ru/index.php/-3-2012/344-2012-09-20-07;

5. Пахальян В. Э. Психопрофилактика и безопасность психологического здоровья детей // Прикладная психология, 2002. - № 5–6. - С. 83–94;

6. Артюхова Т. Ю. Адаптационные возможности как показатель психологического здоровья участников образовательного процесса // Сибирский психологический журнал, 2005. - № 22.- С. 174;

7. Кле М. Психология подростка. Психосексуальное развитие. М.: Педагогика, 1991. 176 с;
8. Семья в психологической консультации / Под ред. В.В. Столина, А.А. Бодалева. – М.: Педагогика, 1989. 208с;
9. Baumrind D. Current patterns of parental authority // *Developmental Psychology*. 1971. Vol. 4, № 1, pt. 2. P. 1–103;
10. Naglieri J.A., Goldstein S. Baumrind's Parenting Styles [Electronic resource] // *Encyclopedia of Child Behavior and Development*. New York: Springer, 2011. P. 213-215. URL: http://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-0-387-79061-9_293.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ - СТУДЕНТТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК- ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

*Болатқанова Б., Кадирсизова Ш.Б.
КеАҚ Семей медицина университеті
Семей, Қазақстан*

Мақалада психологиялық денсаулық пен әл-ауқат критерийлері талданады. Медициналық университет студенттерінің психологиялық «денсаулығының» анықталған аспектілері психологиялық денсаулық пен әл-ауқатты арттыру мақсатында студенттерге психологиялық қолдау бағдарламасын жасауға негіз болды.

Түйін сөздер: психологиялық денсаулық, мазасыздық, стресске тұрақтылық, эмоциялы қалып, психологиялық денсаулық критерийлері, әлеуметтік бейімделу

В статье проанализированы критерии психологического здоровья и благополучия. Выявленные аспекты психологического «нездоровья» студентов медицинского университета послужили основанием для разработки программы психологического сопровождения для студентов с целью повышения психологического здоровья и благополучия.

Ключевые слова: психологическое здоровье, тревожность, стрессоустойчивость, эмоциональное состояние, критерии психологического здоровья, социальная адаптация.

The article analyzes the criteria of psychological health and well-being. The revealed aspects of psychological "ill health" of medical university students served as the basis for the development of a program of psychological support for students in order to improve psychological health and well-being.

Keywords: psychological health, anxiety, stress resistance, emotional condition, psychological health criteria, social adaptation.

Кіріспе. Қазіргі жағдайда жоғары мектеп дамуында уақыт талабына сай жоғары білікті маман даярлайтын оқыту әдістерін өңдеу, болашақ кәсіп иелерін тәрбиелеу маңызды жағдайлардың бірі болып отыр. Болашақ мамандарға қойылатын мақсат, міндеттердің күннен-күнге өсуі жоғарғы оқу орнындағы оқу процесінің тиімділігін арттыру үшін үлкен ізденіс пен шығармашылық қалыптасу жолын талап етеді. Сондықтан да, студенттердің жоғарғы оқу орнына бейімделуі мен кәсіби құндылықтарының дамуы процесіндегі қиындықтарға көп көңіл бөлу, оған мейлінше үлкен мән беру студенттің маман ретінде қалыптасуына, дамуына, болашақ іс-әрекетінің тиімділігіне ықпал етеді. Сол үшін кәсіби құндылықтары процесінің жалпы және нақты сұрақтарын шешу ғылыми дәлелдеуді қажет етеді. Осы ғылыми дәлелдеу кезінде кәсіпке бейімделу процесінде тұлғаның кәсіби мәнді құндылықтарының дамуын зерттеу қажеттілігі туындайды. Осыған байланысты психологиялық денсаулық жеке тұлғаның психологиялық әл-ауқаты мен өмір сапасының маңызды көрсеткіші болып табылады. Ал жоғары оқу орны студенттері үшін психологиялық денсаулық жоғары оқу орнында табысты әлеуметтік-психологиялық бейімделудің критерийі болып табылады. ДДҰ анықтамасы бойынша, психологиялық денсаулық дегеніміз-адамның өз қабілеттерін жүзеге асыра алатын, стресстік жағдайларды тиімді басқара алатын, сондай-ақ қоғамда өнімді жұмыс істейтін әл-ауқат жағдайы [1]. Алғаш рет «психологиялық денсаулық» терминін И.В. Дубровина [2; 67] енгізді, автор психологиялық денсаулықты тұжырымдамасымен психикалық денсаулық және тұлғаның рухани қалыптасуымен байланыстырады. З. Фрейд [3] психологиялық денсаулық деп өнімді жұмыс істеу, сондай-ақ тұлғааралық қатынастардың өнімді болу

қабілеті деп қарастырады. Студенттерге арналған жоғары оқу орнындағы оқу кезеңі интеллектуалды, психоэмоционалды шиеленіспен, тұлғааралық қатынастардың дамуымен байланысты.

С.В. Борисова [4] өз зерттеулерінде кешенді психологиялық бейімделуге тұрақты психологиялық денсаулық жағдайында қол жеткізуге болатындығы және ішінара психологиялық бейімделу психологиялық денсаулықты тұрақсыздандыратын факторлармен анықталатындығын тұжырымдаған.

М.Б. Чижкова [5] білім алушылардың физикалық және психологиялық денсаулығы мен жоғары оқу орнындағы бейімделу мен мазасыздық арасындағы байланысты анықтады.

Ю.А. Дыхно, Е.А. Буркова, И.В. Климова [6] жеке тұлғаның психологиялық әлауқатының критерийі адам мен оның айналасындағы әлем арасындағы ішкі тепе-теңдік екенін атап көрсетеді.

Е.С. Дьячкова Е. С., Хватова М. В. [7] тұжырымдамалары бойынша, студенттердің бейімделу мінез-құлқын қалыптастыру және төмендету, оқу және болашақ кәсіби қызмет үшін тұлғалық қасиеттерін дамытуға бағытталған арнайы іс-шаралар кешені қажет екенін атап өтеді.

Т.И. Ронгинская студенттердің бейімделуі психикалық қызметті қайта құрудың күрделі процесі деп санайды және ол тұлғаның жеке сипаттамаларының деңгейлік мәндерінің, олардың арасындағы қатынастардың өзгеруінде, сондай-ақ бейімделу процесінің кезеңдеріндегі өзгерістердің әртүрлі қатынастарында көрінуі керек [8]. Бейімделудің қазіргі түсінігі туралы айта отырып, ол көбінесе бейімделу процесі ретінде емес, субъект пен ортаның өзара әрекеттесуіндегі үйлестіру процесі ретінде қарастырылатынын ескереміз. Студенттердің жоғарғы оқу орнына бейімделуі Л.Ф. Мирзаянова бойынша келесідей жіктеледі [9]:

а) кәсіби бейімделу, оқу үрдісінің мазмұны, сипаты, жағдайлары мен ұымдастырылуына икемделу, оқыту және ғылыми өзбеттілік дағдыларының жасалуы;

б) әлеуметтік – психологиялық бейімделу – индивидтің топқа, онымен өзара қарым-қатынасқа икемделуі, өзіне тән мінез-құлық стилінің анықталуы.

Басқаша айтсақ, «бейімделу қабілет – ешқандай ішкі дискомфортты сезінбей және қоршаған орта мен қарама-қайшылықсыз адамның қоршаған ортаның әлеуметтік, физикалық, түрлі талаптарына бейімделе алу қабілеті». Бейімделу – бұл белсенді іс-әрекеттің алғы шарты және оның тиімділігінің қажетті шарты. Бұдан индивидтің қандай да бір әлеуметтік рөлінің жақсы қызмет етуі үшін бейімделудің жағымды маңызы көрінеді.

ЖОО-дағы студенттердің әлеуметтік бейімделуі зерттеулерде келесіге бөлінеді: А) кәсіби бейімделу, ол мінезге бейімделуді білдіреді, оқу процесінің мазмұны, шарттары мен ұйымдастырылуы, оқу және ғылыми жұмыста дербестік дағдыларын дамыту; б) әлеуметтік-психологиялық бейімделу – жеке адамды топқа бейімдеу, онымен өзара қарым-қатынас жасау, өзіндік мінез-құлық стилін әзірлеу.

Осылайша, студенттік кезең тұлғаның жеке басы үшін ең сезімтал кезең болып табылады және жаңа жағдайларға қаншалықты бейімделгені оның психологиялық әлауқаты мен үлгеріміне байланысты болады деп тұжырымдауымызға болады.

Медициналық университет студенттерінің психологиялық «денсаулығының» анықталған аспектілері психологиялық денсаулық пен әлауқатты арттыру мақсатында тәуекел тобындағы студенттерге психологиялық қолдау бағдарламасын жасауға негіз болды.

Негізгі бөлім. Зерттеу мақсаты: медициналық университеті әртүрлі мамандықтағы студенттердің психологиялық денсаулығы, сондай-ақ практикалық нұсқаулық ретінде тәуекел тобындағы студенттерге психологиялық қолдау бағдарламасын әзірлеу.

Зерттеу материалдары мен әдістері психологиялық әлауқат көрсеткіштерін зерттеу мақсатында медициналық университетте студенттердің психологиялық денсаулығының ерекшеліктерін зерттеу мақсатында эмпирикалық зерттеу ұйымдастырылды. Студенттердің психологиялық денсаулығы мен әлауқатының критерийлерін талдау кезінде келесі

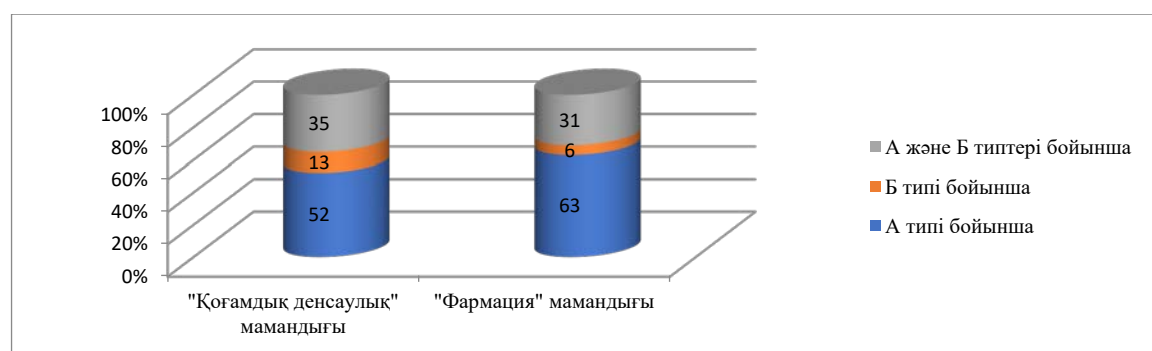
көрсеткіштер ескерілді: стресске төзімділік және әлеуметтік бейімделу деңгейі, ситуациялық және жеке мазасыздық деңгейі.

Эмпирикалық зерттеуге бірінші курс студенттерінен 61 студенті қатысты, оның ішінде бірінші топқа 31 студенттен тұратын «Қоғамдық денсаулық» мамандығы; «Стоматология» мамандығы бойынша екінші топта 30 студент қатыстырылды.

Психодиагностикалық инструментарий ретінде 1) «Стресске төзімділік түрін перцептивті бағалау» тесті, 2) Ч.Д. Спилбергердің «Мазасыздық шкаласы» әдістемесі, 3) «ЖОО студенттердің бейімделуі» Т.Д. Дубовицкая және А.В. Крыловтың әдістемесі алынды.

«Стресске төзімділік түрін перцептивті бағалау» тестінің мақсаты стресске тұрақтылық типін анықтау. Жүргізілген әдістеме бойынша бірінші топта стресске тұрақтылық деңгейі Б типіне жататын студенттер 52% пайызды құрады. Көбінесе агрессивтілікті, шыдамсыздықты, гиперактивтілікті көрсететін, тез сөйлейтін, бет бұлшықеттерінің тұрақты кернеуі бар жағдайымен сипатталатын А типін құраған студенттер 13 %, ал қалған 11 студент А және Б типі бойынша да мінездемелік сипатқа ие болып, 35 пайызды құрады. Екінші топ бойынша стресске тұрақтылық деңгейі Б типіне жататын студенттер 63% пайызды құрады. Көбінесе агрессивтілікті, шыдамсыздықты, гиперактивтілікті көрсететін, тез сөйлейтін, бет бұлшықеттерінің тұрақты кернеуі бар жағдайымен сипатталатын А типін құраған студенттер 6 %, А және Б типі бойынша да мінездемелік сипатқа ие студенттер 31%-ды құрады.

Нәтижесі төмендегі диаграммада көрінеді (сурет 1).

Сурет 1

Мазасыздануды тұлғаның қасиеті ретінде өлшеу өте маңызды, себебі бұл қасиет тұлғаның көп мінез-құлқын қамтиды. Мазасызданудың белгілі бір деңгейі – тұлғаның белсенді іс-әрекетінің міндетті және табиғи ерекшелігі. Әрбір адамда өзінің мазасыздану деңгейі бар, олар оптимальды немесе ниетті. Осыған орай адамның өзінің күйін бағалауы өзі үшін өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі тәрбиелеудің маңызды компоненті болып табылады. Тұлғалық мазасыздану негізінде адамның кез келген қауіп тудыратын жағдайларға деген қатынасын көрсетеді. Тұлғалық мазасыздану негізінен арнайы стимулдарды қабылдау мен өзіндік бағаға деген қауіп ретінде қабылдауда жүзеге асады. Жағдайлық және реактивті мазасыздану негізінен күй ретінде субъективті эмоциялармен сипатталынады: қысым, мазасыздану, жүйкелі т.б. Бұл күй негізінен стресстік жағдайға эмоционалдық реакция ретінде көрінеді де, динамикалық және интенсивтілік жағынан уақыт арасы әр түрлі болады. Жоғары мазасыздануға тән адамдар көбінесе қандай да бір жағдайларды өзіндік бағаға және өмір іс-әрекетіне қауіп ретінде қабылдайды. Егер психологиялық тест адамда жоғары мазасыздануды көрсетсе, ол сол адамның әр түрлі жағдай кезінде мазасыздану деңгейінің жоғарылауын көрсетеді. Көп әдістемелер мазасызданудың бір жағын ғана өлшейді. Мазасыздануды дифференциалды өлшейтін Ч.Д.Спилбергер әдістемесі.

Ч.Д. Спилбергердің «Мазасыздық шкаласы» әдістемесін жүргізудегі мақсатымыз - мазасыздық деңгейін (реактивті мазасыздық, жағдай ретінде) және жеке мазасыздықты

(адамның тұрақты сипаттамасы ретінде) өзін-өзі бағалаудың ақпараттық тәсілін анықтау. Зерттеу нәтижелері төмендегідей нәтижелерді көрсетті (кесте).

Кесте - 1

Зерттелуші	Мазасыздану деңгейі		
	жоғары	орташа	төмен
«Қоғамдық денсаулық» мамандығы студенттері	6 студент	20 студент	5 студент
«Фармация» мамандығы студенттері	4 студент	19 студент	7 студент

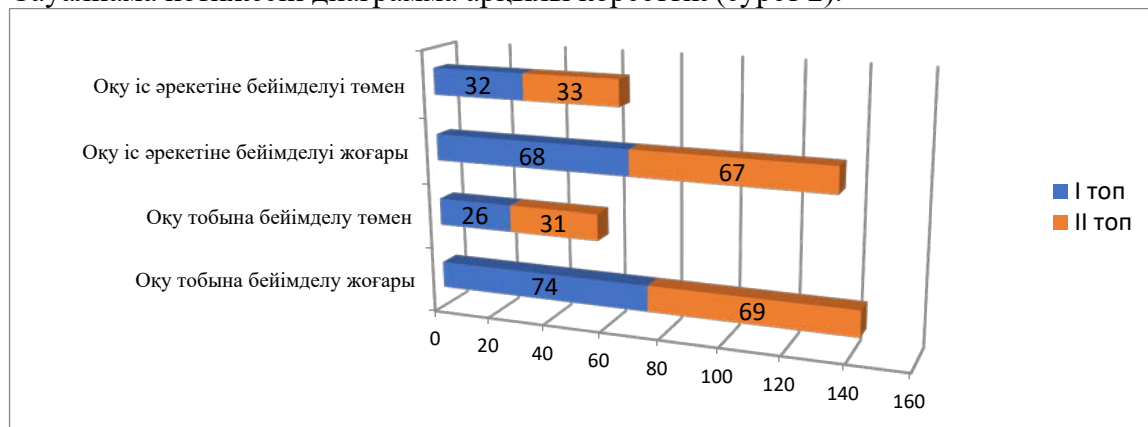
«ЖОО студенттердің бейімделуі» Т.Д. Дубовицкая және А.В. Крыловтың әдістемесін жүргізе отырып, топқа және оқу қызметіне бейімделуде қиындықтарға тап болған бірінші курс студенттерін анықтадық. Оқу тобына бейімделу шкаласы бойынша жоғары көрсеткіштер студенттің топта өзін жайлы сезінетінін, оңай тіл табатынын, топта қабылданған нормалар мен ережелерді ұстанатынын көрсетеді. Қажет болса, ол көмек алу үшін курстастарына жүгіне алады, белсенді бола алады және топта бастама көтере алады. Курстастары оның көзқарастары мен мүдделерін қабылдайды және қолдайды.

Оқу тобына бейімделу шкаласы бойынша төмен көрсеткіштер студенттің курстастарымен қарым-қатынас жасаудағы қиындықтарын көрсетеді. Студент шетте қалады, қарым-қатынаста ұстамдылық танытады. Оған ортақ тіл табу қиынға соғады, топта қабылданған нормалар мен ережелерді бөліспейді, көзқарастарын түсінбейді және қабылдамайды, олардан көмек сұрай алмайды.

Оқу іс-әрекетіне бейімделу шкаласы бойынша жоғары көрсеткіштер студенттің оқу пәндерін оңай меңгеретінін, оқу тапсырмаларын сәтті және уақытында орындайтынын көрсетеді; қажет болған жағдайда мұғалімнен көмек сұрай алады, өз ойын еркін жеткізе алады, сабақта өзінің даралығы мен қабілеттерін көрсете алады.

Оқу іс-әрекетіне бейімделу шкаласы бойынша төмен көрсеткіштер студенттің оқу пәндерін әрең меңгеретінін және оқу тапсырмаларын орындайтынын көрсетеді; оған сабақта сөйлеу, өз ойын білдіру қиынға соғады. Қажет болған жағдайда ол мұғалімге сұрақ қоя алмайды. Көптеген пәндер бойынша оған қосымша кеңес қажет, оқу сабақтарында өзінің даралығы мен қабілеттерін көрсете алмайды.

Сауалнама нәтижесін диаграмма арқылы көрсеттік (сурет 2).

Сурет 2 -Сауалнама нәтижесі

Фармацевтика факультетінің студенттері психоэмоционалды шиеленіске көбірек бейім, ситуациялық мазасыздықты сезінеді, сонымен қатар жоғары деңгей толықтық стрессі және әлеуметтік бейімделудің төмен деңгейі. Білім беру мекемелерінің психологтарына практикалық ұсыныстар ретінде біз деңгейді ескере отырып, психологиялық-педагогикалық қолдау бағдарламасын жасадық.

Бағдарламалар жұмыс істеудің үш кезеңін қамтиды. Бағдарламаның бірінші кезеңі – диагностикалық. Әңгіме, бақылау, психодиагностикалық тесттер арқылы психологиялық мәртебені психодиагностикалық бағалауды қамтиды.

Бағдарламаның екінші кезеңі-стресске төзімділік пен студенттердің мазасыздық деңгейін психологиялық түзетудің жеке және топтық формаларын қамтитын психокоррекциялық жұмыс кезеңі (әңгіме, когнитивті-мінез-құлық психотерапиясы, бұлшықет релаксациясы, аутогендік жаттығулар). Психоэмоционалды шиеленісті және мазасыздықтың жоғарылауын жеңілдету үшін аутогендік жаттығулар мен бұлшықет релаксациясын қолдана отырып, кешенді жаттығулар қажет. Бағдарламаның тиімділігін бағалау үшін тәуекел тобындағы студенттердің (бағдарламаның бірінші және үшінші кезеңдерінің шеңберінде) біз ұсынған бағдарлама бойынша іске асыратын іс-шараларға қатысқанға дейін және одан кейін аталған әдістемелерді пайдалана отырып, оларға скринингтік тексерулер жүргізу қажеттігі де байқалатыны белгілі.

Қорытынды. «Фармация» мамандығы студенттерінің психоэмоционалды жағдайы жоғары ситуациялық және орташа жеке мазасыздық деңгейімен сипатталатыны анықталды. «Стоматология» мамандығы бойынша жеке және ситуациялық мазасыздықтың орташа деңгейімен сипатталады. Дегенмен, фармацевтика және стоматология мамандықтарының студенттерінде жоғары стресс толықтығы және әлеуметтік бейімделудің төмендігі анықталды. Мұндай психоэмоционалды жағдайлар стресстен шығудың деструктивті әдісі ретінде мазасыздық-депрессиялық бұзылулардың қаупін арттырады және әлеуметтік-психологиялық бейімделуді төмендетеді. Студенттерге тән жоғары психоэмоционалды шиеленіс және жағымсыз психологиялық жағдай анықталуы психоэмоционалды, психосоматикалық бұзылулар қаупін арттырады. Медициналық университет студенттерінің психологиялық «денсаулығының» анықталған аспектілері психологиялық денсаулық пен әл-ауқатты арттыру мақсатында тәуекел тобындағы студенттерге психологиялық қолдау бағдарламасын жасауға негіз болды. Бағдарламалар студенттермен жұмыс істеудің үш кезеңін қамтиды (диагностикалық, психокоррекциялық, динамикалық бағалау). Осылайша, біздің зерттеуіміздің нәтижелері студенттердің психологиялық денсаулығының деңгейін арттыруға ықпал етеді және сәйкесінше жоғары оқу орнындағы білім беру процесін оңтайландырады.

Әдебиеттер

1. Всемирная организация здравоохранения. Одиннадцатая общая программа работы на 2006-2015 гг. ВОЗ. - Женева. - 2006. - 39 с.
2. Дубровина И.В. Психологическое здоровье личности в контексте возрастного развития [Электронный ресурс] / И.В. Дубровина // Развитие личности. - 2015. - № 2. - С. 67-95.
3. Басалаева Н.В. Психологическое здоровье как критерий адаптации студентов к обучению в вузе [Электронный ресурс] / Н.В. Басалаева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2013. – Т. 3. – С. 1126–1130.
4. Борисова С.В. Психическое здоровье студентов профессиональных технических училищ как фактор их психологической адаптации к процессу обучения: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Борисова Светлана Вячеславовна. – Москва, 2009. – 185 с.
5. Чижкова М.Б. Взаимосвязь здоровья студентов-первокурсников с адаптацией к образовательной среде медицинского вуза [Электронный ресурс] / М.Б. Чижкова // Психолог. - 2020. - № 6.
6. Дыхно Ю.А., Буркова Е.А., Климова И.В. Исследование особенностей психологического здоровья у студентов [Электронный ресурс] / Ю.А. Дыхно, Е.А. Буркова, И.В. Климова // МНКО. - 2018. - № 6(73). – С. 378-383.
7. Дьячкова Е.С., Хватова М.В. Влияние образовательной среды на психологическое здоровье Казанский педагогический журнал №4, 2022 229 студентов разных специальностей в процессе обучения / Е.С. Дьячкова, М.В. Хватова // Психологическая наука и образование. - 2006. – Т. 11. - № 3. - С. 74-88.
8. Ронгинская Т.И. Изменение системы личностных характеристик в процессе адаптации студентов / Т.И. Ронгинская. Автореферат диссертации на соискание степени кандидата психологических наук. - Л., 1987 – 16 с.
9. Мирзаянова Л. Ф. Упреждающая адаптация студентов к педагогической деятельности (кризисы, способы упреждения и смягчения) / Л.Ф. Мирзаянова; под науч. ред. Т.М. Савельевой. – Минск: Бел. наука. – 2003 – 271 с.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ВЫРАЗИТЕЛЬНОГО ЧТЕНИЯ В МЛАДШИХ КЛАССАХ ЧЕРЕЗ ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Жакупбекова Б.Б., Турсунгожинова Г.С.
НАО «Университет имени Шакарима города Семей»
Семей, Казахстан

Мақалада ойын технологиялары арқылы бастауыш сыныптарда мәнерлеп оқуды дамыту мәселелері қарастырылған. Бастауыш сыныптардағы мәнерлеп оқу сабақтарының маңызы ерекше, мұнда балалардың әдеби тілді меңгеру процесі жүреді. Бұл әрекет түрі оқушылардың тиімді ұйымдастырылған жұмысын талап етеді.

Тірексөздер: мәнерлеп оқу, бастауыш сынып оқушысы, оқуіс-әрекеті, ойын, тұлғалық бағдар

В статье рассматривается вопрос о развитии выразительного чтения в младших классах через игровые технологии. Особое значение приобретают занятия выразительным чтением в начальных классах, где происходит процесс усвоения детьми литературного языка. Данный вид деятельности требует эффективно организованной работы учащихся.

Ключевые слова: выразительное чтение, младший школьник, учебная деятельность, игра, личностно-ориентированный подход.

The article deals with the development of expressive reading in elementary grades through gaming technologies. Of particular importance are expressive reading classes in the primary grades, where the process of assimilation of the literary language by children takes place. This type of activity requires effectively organized work of students.

Keywords: expressive reading, primary school student, educational activity, game, student-centered approach.

В настоящее время существенно обновилось содержание школьного образования. Актуальными становятся проблемы цифровизации образования и дистанционного обучения, возникает необходимость формирования у школьников, читательской грамотности, все больше усилий необходимо прилагать современному учителю для повышения уровня мотивации обучающихся к изучению его предметов. Выразительное чтение - творческая деятельность детей, включающая: чтение по книге, наизусть, по ролям; драматизацию, инсценирование произведения художественной литературы. Хотя последние две из названных форм могут быть по праву отнесены к самостоятельным педагогическим приемам работы с детьми. Но в основе каждого - произведение искусства слова и его воплощение в личной эстетической деятельности ребенка. Для руководителей чтением детей (родителя, воспитателя, учителя, библиотекаря) выразительное чтение является методом педагогической работы. Он эстетически ориентирован на раскрытие индивидуальных творческих потребностей и возможности растущей личности [1].

Выразительное чтение мы понимаем как чтение уже прочитанного, заинтересованно освоенного произведения, выражающее свое личное отношение к героям произведения, к авторской позиции, т.е. передающее жизненную позицию читателя. Это - комплексная деятельность, проявляющаяся одновременно как индивидуальное проникновение в художественную ткань произведения искусства слова и как воплощение, передача своего личного истолкования смысла прочитанного. Это - проявление читательской оценки, интерпретации произведения, осуществляющееся в действенном звучащем слове, - выразительном чтении.

Для эффективности методики выразительного чтения в педагогической работе с детьми мы выделяем четыре принципа системы: «словесное действие», «целенаправленность чтения», «искренность переживаний» и общение в процессе выразительного чтения.

Целенаправленность выразительного чтения проявляется в активности, эмоциональности словесного действия, преследующего конкретную, зримую в представлении цель - поделиться своими мыслями, чувствами, выразить свое отношение к читаемому произведению, с осознанным намерением воздействовать на слушающих: какие мысли, чувства, оценки пробудить, чтобы «заразить» ими слушателя, помочь ему увидеть,

пережить то, что вижу, переживаю и я; к каким выводам подвести. Целенаправленность выразительного чтения проявляется в двух аспектах:

- 1) в раскрытии эстетического смысла произведения искусства слова через свою личную интерпретацию читаемого;
- 2) в воздействии на слушателей через ее (интерпретацию) передачу другому, другим - слушателям.

Сверхзадача - побудитель творчества, потребность познания и воплощения жизни человеческого духа, изображенной в произведении художественной литературы. Она подчинена сквозному действию, производна от пафоса и образов персонажей произведения. Сквозное действие - перспектива работающего сознания и эмоциональной сферы читающего, зависит от проникновения в подтекст и его раскрытия – «внутренне ощущаемая жизнь» (К.С. Станиславский), которая непрерывно «течет под словами» и оживляет эстетическое начало слова. Ощущение подтекста проявляет индивидуальность чтеца, его личное отношение к произведению литературы. Через свое чувство подтекста читающий доносит до слушателей действенную задачу произведения искусства слова. Сквозное действие в методике выразительного чтения есть синтез, естественным образом объединяющий эстетическое, личностно значимое восприятие, освоенный пафос, смысл, содержание произведения с программируемой эмоциональной индивидуальной реакцией читателя-исполнителя.

Видения внутреннего зрения - механизм возникновения сопереживания, чувствования, связанного с представлениями, видениями, ассоциациями. Это процесс «вживания» в произведение художественной литературы. В результате складывается своя интерпретация, творческая трактовка, в соответствии с которой данное произведение и воплощается в действенном звучащем слове. Творческое отношение читающего (чтеца) рождается из эмоционального, личностно значимого восприятия произведения художественной литературы, ибо нужно не только понять и почувствовать автора, но и полюбить его. Только тогда возникает желание и возможность дополнить его замысел своим отношением, своими активными суждениями. Без них не может возникнуть внутреннее волнение, та страсть, тот сотворческий диалог с писателем, который выражается в чтении, придавая ему особую авторскую силу и значимость как для читающего, так и для слушателя.

Теория и методика выразительного чтения, вытекающая из художественно-педагогической системы К.С. Станиславского, действительна и продуктивна, детям младшего школьного возраста близки принципы этой системы. Они синтезируют интерес, собственное воображение ребенка, понимание смысла авторской позиции и желание, готовность, стремление ребенка «сжиться» с героем и представить его слушателям таким, каким «увидел» персонаж сам читатель. Сказанное позволяет нам исследовать выразительное чтение как педагогический метод, усиливающий эффект конкретных методик целостного развития детей-читателей (слушателей) в процессе интересной для них разнообразной творческой деятельности [2].

Термин «Выразительное чтение» получил распространение в середине XIX века, когда он наравне с терминами «декламация» и «художественное чтение» стал обозначать искусство художественного слова в школе. Занятия выразительным чтением стали обязательными на уроках русского языка, литературы (объяснительного, литературного чтения) и во внеклассной работе.

Значительный вклад в развитие теории и практики выразительного чтения внесли и вносят педагоги, методисты: Ю.К. Беседа, Г.И. Беленький, И.Я. Блинов, М. Бродовский, Б.А. Буяльский, В.Г. Горецкий и другие. Ученые рассматривали выразительное чтение как метод изучения литературного произведения, основанного на эстетическом восприятии. Особо заметно внимание исследователей к преемственности, поэтапности процесса развития способности выразительного чтения в начальной и средней школах: Е.А. Адамович, Г.И. Арустамова, А.Ф. Коробов и др. [3].

С помощью нетрадиционных приемов работы с текстом, имея традиционное содержание учебных дисциплин, можно сделать процесс учения развивающей средой. Приёмы, которые перечислены, являются важным средством формирования мотивации обучающихся, развивают навыки правильного осознанного чтения.

- Создание игровых ситуаций.
- Технология продуктивного чтения (формирования типа правильной читательской деятельности).
- «Диалог с автором».
- Метод проектов.
- Технология развития критического мышления.

Современный ученик перенасыщен информацией, которая дается в готовом виде, не требующая осмысления. В мире расширяется предметно - информационная среда. Интернет, радио, телевидение обрушивают огромный объем сведений. Одна из задач школы является развитие отбора получаемой информации в соответствии с поставленной задачей и самостоятельной оценки. Игра - одна из форм обучения, развивающая подобные умения. Она способствует практическому применению знаний, полученных на уроке.

Игра является одним из активно используемых в начальных классах на уроках литературного чтения методов, его применение позволяет активизировать процесс развития у учащихся коммуникативных навыков, учебно-информационных и учебно-организационных умений.

Педагоги в той или иной степени прибегают к использованию игровых технологий в своей деятельности. В 1 класс большинство детей приходит с несформированным произвольным компонентом деятельности. У них возникает сложность в принятии какой-либо задачи. Трудность также заключается в поиске решения. Дети данного возраста подвержены высокой степени утомляемости. Следовательно, учителям необходимо включать в свою работу с детьми методы активизации внимания, снятия напряжения.

Важнейшим направлением на уроках литературного чтения является - формирование потребности ребенка в чтении как средстве познания, развития и самовоспитания. Чтение должно помочь ребенку почувствовать произведение, сделать «свое открытие», которое заставит его задуматься о нравственных категориях: добре и зле, дружбе и вражде, любви и ненависти, а также радости, веселье, гордости, грусти, печали, нежности, раздражении и восхищении. Если ребенок задумается о своих поступках, то, возможно, у него возникнет потребность в изменении себя, в самовоспитании [4].

Для отслеживания самостоятельного чтения ребенка в процессе обучения используются «Дневники читателей», форма которых от класса к классу усложняется. Своеобразной формой учета самостоятельного чтения становятся уроки-отчеты. Группа детей готовится к уроку, читая произведения по одной теме или произведения одного автора, а затем на уроке отчитывается по своим заданиям.

Для формирования глубокого понимания текста и специфики литературной формы на уроках литературного чтения используются разные виды анализа текста: стилистический, проблемный, анализ развития действия, анализ художественных образов.

При проведении проблемного анализа произведения, следует помнить о том, что, считаясь с наивным реализмом детей-читателей, проблемную ситуацию нужно строить с опорой на событийную основу произведения, на нравственные столкновения. Проблемный анализ необходимо начинать с постановки проблемного вопроса.

Стремление к самосовершенствованию личности возникает у ребенка в процессе его развития. Поэтому в направлении формирования стремления к самосовершенствованию личности задача учителя - научить детей понимать, что только в сознательном стремлении к лучшему - истинное счастье. На уроке литературного чтения следует создавать такие ситуации, когда ребенку нужно самому выбирать, решать, искать выход, напрягать ум, тренировать свои способности.

Учителю следует научить ребенка собственной технологии работы, ориентируя ученика не только на результат учебы, но и на процессуальную сторону учения: Как ты рассуждал? Что делал для этого? Какие действия совершал? Каким планом пользовался?

Совместно с учителем обсуждается, что не получилось, что хотелось бы изменить в своих знаниях, чем может помочь учитель. У ребенка возникает желание изменить себя. Таким образом, ученик - активный творец, анализирующий свои интеллектуальные действия (включающие пробные и ошибочные) при решении учебной задачи. Такая рефлексия рекомендуется к применению как в конце выполнения заданий, так и при подведении итогов урока в 1 и 2 классах. В 3 и 4 классах, когда стремление к самосовершенствованию становится потребностью, ученик уже сам может определять свои учебные проблемы и искать пути их решения. В этом ребенку помогает карточка самооценки:

Надо поработать:

- над выразительностью;
- над планом;
- над пересказом;
- над правильностью и т.д.

При работе с карточкой ребенок оценивает свои знания и ищет, над чем надо поработать дополнительно, определяя тем самым путь своего самосовершенствования.

Уже в начальной школе учителю следует развивать в детях способность регулировать свое поведение, предупреждать и снижать тревожность, страхи, повышать уверенность в себе.

Для этого на уроках литературного чтения можно использовать веер настроений, на котором изображены лица людей, выражающие разные эмоции. Он используется как для определения настроения детей в начале и в конце урока, так и для определения их настроения в качестве реакции на поступки тех или иных литературных героев [5].

Важно уже в начальной школе учить детей определять задачу своего чтения. С этой целью, возможно, использовать пособие «Цветик-семицветик» - лепестки этого «цветка» являются теми задачами, которые необходимо выполнить на уроке чтения. В начале урока детям предлагается выбрать нужные «лепестки», тем самым определить задачи своей работы на уроке. Задача урока литературного чтения становится лично значимой для ребенка.

Задачи на лепестках соответствуют программным требованиям к каждому классу. Каждый «лепесток» имеет свой цвет - это дает возможность учителю зрительно определить, какие задания следует использовать на уроке, чтобы помочь учащимся в реализации поставленных ими задач. Большую помощь оказывает тетрадь, а также набор специальных упражнений на карточках, помеченных для удобства нахождения тем же цветом, что и «лепестки» цветка. Для решения каждой задачи у учителя должна быть подобрана своя система упражнений. Если несколько человек выбирают одну и ту же задачу, можно предложить им по выбору поработать в группе, в паре или индивидуально, то есть самому выбрать ситуацию, в которой удобнее работать.

При подведении итогов внимание детей вновь обращается к «цветку». Если задача на уроке выполнена, то «лепесток» убирается. Это позволяет учителю увидеть, смог ли ребенок выполнить поставленную им самим задачу.

Личностно-ориентированный подход без творческого осмысления приобретенных знаний, без творческого осмысления произведения невозможен, требуется поддержание и развитие индивидуальности каждого ребенка, и создание условий для формирования творческой личности.

Учителю важно показать детям, что «все нужно делать творчески - иначе зачем?» Необходимо показать, что творчество делает жизнь увлекательнее, интереснее, ярче. Творческое, нестандартное отношение нужно всегда, чем бы человек ни занимался.

Поэтому важно развивать способность творчески осмысливать произведение. Для этого учителя на уроках литературного чтения должны использовать следующие приемы:

- Прием «Измени сюжет» - измени сюжет произведения, измени время событий, расскажи наоборот, введи нового героя и т.д.

- Прием «Шифровка» - зашифруй главную мысль произведения, заменяя слова антонимами.

- Прием «Продолжение» - придумай несколько вариантов продолжения произведения.

- Прием «Ваш вариант» - в группах детям предлагается из «волшебных мешочков» достать фрагменты сказки и по ним составить свою сказку. Этот прием можно использовать и для прозаических произведений: рассказов, повестей одного автора или нескольких по одной теме.

Учитель может дать детям задание: необходимо сначала наметить сюжет, а затем составить рассказ. Важно, чтобы дети глубоко прочувствовали характеры героев и проявление характеров в их поступках.

На личностно-ориентированном уроке создается учебная ситуация, когда не только излагаются знания, но и раскрываются, формируются и реализуются личностные особенности учащихся, где важно создать эмоционально положительный настрой учащихся на работу.

Использование всех вышеперечисленных приемов, заданий, упражнений на уроках литературного чтения не только формируют читательские умения, но и направлены на развитие личности ребенка. Работа в данном направлении должна вестись постоянно, так как представляется актуальной и перспективной.

Литература

1. Лутошкина В.Н. Проектирование профессионального развития. – Красноярск, Поликом, 2008. – 148 с.
2. Станиславский К.С. Работа актера над собой. - М., 2005. - 352 с.
3. Найденов Б. С. Хоровое чтение в процессе обучения выразительному чтению. Методика выразительного чтения. - М.: Просвещение, 2006. – 116 с.
4. Краевский В.В., Полонский В.М. Методология для педагога: теория и практика.- Волгоград: Перемена, 2001.- 323 с.
5. Пинская М.А., Тимкова Т.В., Обухова О.Л. Может ли школа влиять на уровень читательской грамотности младших школьников? По материалам анализа результатов PIRLS-2006 // Вопросы образования. – 2009. – №2 – с. 87-108.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДА ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН СЫНЫПТА СӨЙЛЕУ ҚАБІЛЕТІ БҰЗЫЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тұрсынғали Н.Б., Жиенбаева Н.Б.

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті
Алматы, Қазақстан*

Инклюзивті білім беруді дамыту білім беру сапасын қамтамасыз ету мәселесін және онымен байланысты ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды (ары қарай ЕБҚБ) инклюзивті білім беру ортасына әлеуметтік бейімдеу процесін басқарудың ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларын жасау мәселелерін өзектендіреді. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды тұрғылықты жері бойынша мектептерге білім беру процесіне қосу қазіргі заманғы қазақстандық білім берудің жаңа тәсілі болып табылады, оның артықшылығы: мектепте ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар үшін арнайы оқу жағдайларын жасау; осы мектептің барлық балалар – оқушыларының білім беру қажеттіліктеріне сәйкес келетін икемді бейімделгіш білім беру ортасын құру; арнайы педагогтарға: логопед, дефектолог, психологқа қажетті психологиялық-педагогикалық қолдау көрсете отырып, жаппай мектеп сыныбында ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды оқыту.

Кілттік сөздер: инклюзивті білім, білім беру, сөйлеу тілі, бұзылыс, ерекшеліктер, психология.

Развитие инклюзивного образования актуализирует вопрос обеспечения качества образования и связанные с ним вопросы создания организационно-педагогических условий управления процессом социальной адаптации детей с особыми образовательными потребностями (далее ООПО) к инклюзивной образовательной среде. Включение детей с особыми образовательными потребностями в образовательный процесс в школах по месту жительства является новым подходом к современному казахстанскому образованию, преимущества которого: создание специальных учебных условий для детей с особыми образовательными потребностями в школе; создание гибкой адаптивной образовательной среды, соответствующей образовательным потребностям всех детей-учащихся данной школы; обучение детей с особыми образовательными потребностями в классе массовой школы с оказанием необходимой психолого-педагогической поддержки специальным педагогам: логопеду, дефектологу, психологу.

Ключевые слова: инклюзивное образование, образование, разговорный язык, расстройство, особенности, психология.

The development of inclusive education actualizes the issue of ensuring the quality of education and related issues of creating organizational and pedagogical conditions for managing the process of social adaptation of children with special educational needs (hereinafter referred to as OOPPO) to an inclusive educational environment. The inclusion of children with special educational needs in the educational process in schools at the place of residence is a new approach to modern Kazakh education, the advantages of which are: the creation of special educational conditions for children with special educational needs at school; creating a flexible adaptive educational environment that meets the educational needs of all children-students of this school; teaching children with special educational needs in the classroom of a mass school with the provision of necessary psychological and pedagogical support to special teachers: speech therapist, speech pathologist, psychologist.

Key words: inclusive education, education, spoken language, disorder, features, psychology.

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың әр түрлі жолдармен, бірақ адамның психикалық белсенділігінде көрініс табады, бұл тұлғаның танымдық, эмоционалды-ерікті саласының, тұлғааралық қатынастардың бұзылуында көрінеді. Жалпы білім беретін сыныпта сөйлеу қабілеті бұзылған балаларды оқыту кезінде негізгі ерекшеліктерді есте ұстаған жөн:

- көрнекі қабылдаудың жеткіліксіздігі;
- кеңістіктік түсініктердің бұзылуы;
- уақытша өкілдіктердің дамымауы;
- есте сақтау мен зейіннің бұзылуы.

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалар – бұл дамуында ауытқулары бар, ақыл-ойы қалыпты, есту қабілеті сақталған, бірақ психикасының қалыптасуына әсер ететін сөйлеу ауытқуы бар балалардың ерекше категориясы болып табылады [1].

Түрлі ақаулар сөйлеудің әртүрлі компоненттеріне әсер етуі мүмкін, мысалы, сөйлеу түсінігінің төмендеуі, басқалары – тілдің фонематикалық жағына әсер етеді және дыбыстық айтылу ақауларында, оқу мен жазудың бұзылуына әкелетін сөздің дыбыстық құрамын жеткіліксіз меңгеруде көрінеді. Басқа ақаулар баланың жалпы мектепте білім алуына әсер ететін коммуникативті бұзылуларды білдіреді. Күрделі сөйлеу бұзылыстары сөйлеудің барлық аспектілерін қамтиды және жалпы дамымауға әкеледі.

Әдетте, келесі бұзылыстар болып топтарға бөлінеді:

1) фонетикалық-фонематикалық бұзылыстар (ФФБ, дыбысты айтудың басым кемшіліктері бар балалар: функционалды және механикалық дислалиялар, ринолалиялар, дизартрияның жеңіл түрлері);

2) сөйлеудің жалпы дамымауы (СЖД, сөйлеудің лексикалық-грамматикалық жағының басым кемшіліктері бар, сөйлеудің дамымауының әртүрлі деңгейлері бар балалар: дизартрияның күрделі түрлері, алалия, афазия, дислексия және алексия, дисграфия және аграфия);

3) сөйлеудің әуезді-интонациялық (ринофония, дисфония, афония) және темпоритмикалық жағының (кекештену, итерация, тахилалия, брадилалиямен) кемшіліктері.

Сөйлеу әрекетінің ерекшеліктері балаларда сенсорлық, интеллектуалды және аффективті-ерікті салалардың қалыптасуына әсер етеді.

Сөйлеудің ауыр бұзылыстары әртүрлі жолдармен, бірақ адамның психикалық іс - әрекетінде көрініс табады, бұл тұлғаның танымдық, эмоционалды-ерікті саласының, тұлғааралық қатынастардың бұзылуынан көрінеді.

Қабылдаудың даму ерекшеліктері:

- есту-фонематикалық есту қабілетінің бұзылуы, есте сақтау қабілетінің төмендігі;
- көрнекі-бейнелік және көрнекі көріністердің сараланбауы. Бөлшектерден суретті бүктеу кезінде синтез операциясының бұзылуы;
- кеңістікті бағдарлаудың бұзылуы, «сол», «оң», «арасында», «үстінде», «астында» ұғымдарын саралаудағы қиындықтар.

Қабылдаудың бұзылуы сөйлеу қабілеті бұзылысы бар барлық балаларда байқалады. Сонымен, ринолалиядағы сөйлеу қозғалтқышының анализаторы функциясының бұзылуы фонемалардың есту қабылдауына теріс әсер етеді, бұл фонемалық есту қабілетінің бұзылуында көрінеді. Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы – сауатты оқу мен жазуды меңгерудегі негізгі кедергілер. Есту қабілетінің ең өрескел бұзылыстары сенсорлық алалияда байқалады. Кейбір жағдайларда бала басқалардың сөйлеуін мүлдем түсінбейді, тіпті өз атына да жауап бермейді, сөйлеу дыбыстарын, сөйлеу емес шуды ажыратпайды. Балаларды сауаттылыққа үйретудің қажетті шарты – сөйлеу тілінің жалпы дамымауы бар балаларда нормадан артта қалған және бірқатар ерекшеліктерімен сипатталатын визуалды қабылдауды дамыту.

Есте сақтау қабілетінің даму ерекшеліктері [2]:

- есте сақтау өнімділігінің төмендеуі байқалады;
- ұзақ есте сақтау және тез ұмыту тән;
- көру жадының көлемі іс жүзінде нормадан ерекшеленбейді;
- есту жадының көлемі айтарлықтай төмендеу (өлеңдерді есте сақтаудағы қиындықтар);

- семантикалық, логикалық есте сақтау мүмкіндіктері салыстырмалы түрде сақталған.

Дизартриясы бар балалардың сөйлеу тілі кейде есту қабілетіне қарағанда визуалды есте сақтау қабілетінің төмен нәтижелерін табады, бұл визуалды қабылдаудың айқын бұзылуымен, кеңістіктік көріністердің әлсіздігімен байланысты. Бұл әсіресе геометриялық фигуралар сериясын есте сақтау кезінде көрінеді. Есте сақтау деңгейі, әсіресе есту қабілеті, сөйлеу дамуының төмендеуімен төмендейтінін атап өткен жөн.

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың назар аудару ерекшеліктері [3]:

- тұрақсыздық;
- ауыстыру және тарату қиындықтары;
- өз іс-әрекеттерін жоспарлау мен бақылаудағы қиындықтар;
- ауызша материалға назар аударудың қиындықтары.

Ойлаудың даму ерекшеліктері:

- талдау мен синтезді, салыстыру мен жалпылауды игеру қиын;
 - логикалық бағыттағы ауызша тапсырмалар тұрақты қиындықтар туғызады;
 - қоршаған әлем, заттардың қасиеттері туралы ақпараттың жеткіліксіз мөлшері тән.
- Эмоционалды-ерікті саланың ерекшеліктері:
- эмоционалды жетілмегендік;
 - ерікті мінез-құлықтың қиындықтары;
 - басқаларға тәуелділік, стихиялық мінез-құлыққа бейімділік;
 - коммуникативті функцияның бұзылуы, қарым-қатынас жағдайын бағдарлай алмау, негативизм);
 - өзін-өзі бағалаудың төмендігі;
 - сезімталдықтың жоғарылауы, осалдық;
 - мазасыздық;
 - әр түрлі дәрежедегі агрессивті мінез-құлық.

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың контингенті ақыл-ой белсенділігінің деңгейі бойынша әр түрлі болып келеді. Олардың кейбіреулері қалыпты дамып келе жатқан

құрдастарына жақын, бірақ едәуір көпшілігі тапсырмаларға қызығушылықтың болмауында, психикалық стресстің жеткіліксіз деңгейінде және т.б. көрінетін танымдық белсенділігімен ерекшеленеді.

Көбінесе сөйлеу қабілеті бұзылысы есту қабілетінің бұзылуымен бірге жүреді. Оқу процесін ұйымдастыру және сабақтарды дайындау кезінде көрсетілген ерекшеліктерге назар аударып сабақта қосымша көрнекі құралдарды қолдану қажет:

- жеке анықтамалық диаграммалар мен кестелер;
- көп сатылы тапсырмамен жұмыс істеу кезіндегі қадамдық нұсқаулық;
- жеке жаттығуларды орындау алгоритмі;
- иллюстрациялық материал.

Осылайша, инклюзивті оқыту жағдайындағы ең маңызды талап – материалды іріктеу мен беруге функционалды көзқарас.

Кейіннен төменгі сыныптардағы синонимдерді, антонимдерді, сөздерді — жалпылама ұғымдарды, орфографияларды, моторлы күшейтілген сөйлеу бөліктерін ажыратуға арналған жаттығуларды (мысалы, «зат есім» — тұру, «етістік» — отыру, «сын есім» — айналдыру) қамтуы мүмкін.

Сабақ барысын саусақ гимнастикасынан бастаған дұрыс. Сабақтың кіріспесін ойын түрінде бастау барлық балаларға ұнайды, жағымды эмоциялар тудыруға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде білімді сәтті игерудің мотивациясы мен деңгейін арттыруға көмектеседі. Сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың ерікті назар аудару деңгейі төмендегендіктен, мұғалімге әр әрекетті егжей-тегжейлі айту қажет. Балаларға кішігірім тапсырмаларды орындау оңайырақ. Сондықтан мәтінмен жұмыс істеу үшін шағын көлемді жаттығуларды таңдау керек.

Есту жады жаттығуды қажет етеді. Сөйлеуді қимылмен сүйемелдеу арқылы біз мәтінді есте сақтауға көмектесеміз. Жаттау үшін қарапайым мәтіндерді таңдау керек. Балалардағы логикалық, семантикалық есте сақтау салыстырмалы түрде сақталғанымен, балалар өлеңдерді есте сақтауда қиындықтарға тап болуы мүмкін.

Балалардың коммуникативті қарым-қатынасында қиындықтар туындауы мүмкін екенін ұмытпаңыз. Сондықтан олар тақтаға шығуға ұялады, қысылады. Мұғалім эмоционалды тосқауылды достық қарым-қатынас пен жігерлендіру арқылы жеңуге көмектеседі.

Сөйлеу қабілеті бұзылған оқушылардың сөйлеу тілін математика пәні жеңуге көмектеседі. Ауызша-логикалық ойлауды дамытумен қатар, сөздік қорын байыту, негізгі материалды игерумен қатар сөйлеудің грамматикалық құрылымын дамыту жүреді.

Ауыр сөйлеу қабілеті бұзылған балаларды оқытуға арналған жалпы нұсқаулар [4]:

1. Түзету-дамыту процесінің үздіксіздігі.
2. Арнайы әдістерді, әдістерді және оқыту құралдарын пайдалану.
3. Оқытуды даралау және саралау.\
4. Білім беру ортасын ерекше кеңістіктік және уақытша ұйымдастыруды қамтамасыз ету.
5. Қажет болған жағдайда баланы оқытудың мазмұнына арнайы бөлімдерді енгізу.
6. Балаларды әлеуметтендіру бойынша жұмысты ұйымдастыру.
7. Әр түрлі қызмет түрлеріне қатысуға тарту арқылы бастаманы, танымдық және сөйлеу белсенділігін дамыту үшін жағдайлар жасау.

К.Д.Ушинскийдің айтуынша, біздің ана тіліміз, сөзіміз барлық ақыл-ой дамуының негізі және барлық білімнің қазынасы екенін жазған. Баланың сөйлеуді уақтылы және дұрыс меңгеруі толыққанды психикалық дамудың маңызды шарты және мектепке дейінгі мекеменің педагогикалық жұмысындағы бағыттардың бірі болып табылады. Сөйлеу тілі толық қалыптаспаса, нақты қарым-қатынас болмайды, ілімде шынайы жетістіктер болмайды.

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалармен жұмыс кезінде әртүрлі танымдық процестерді дамытуға арналған жаттығуларды біріктіру қажет. Бұл ойындар мен даму жаттығулары:

зейін, есте сақтау, сөйлеу, ойлау, ұсақ моторика, өзін-өзі бақылау дағдылары. Танымдық процестер бір-бірімен тығыз байланыста дамитындықтан, кез-келген танымдық процесті дамытуға бағытталған әрбір даму жаттығуы бір уақытта басқаларға да әсер етеді. Мысалы, саусақ ойындары есту және мотор жадын одан әрі дамытады, зейінді шоғырландыруға және ауыстыруға үйретеді; түзету сынағы жаттығуы зейіннің сапалық сипаттамаларын (концентрация, көлем, таралу) ғана емес, сонымен қатар есте сақтау қабілетін, ұсақ моториканы дамытады.

Зейіннің дамуына, оның ерік-жігеріне үлкен мән беру керек, өйткені зейінсіз бала оған ұсынылған материалды толық игермейді. Зейінді дамытуға арналған жаттығулар да жақсы, өйткені олар өз мінез-құлқына өзін-өзі бақылау дағдыларын жетілдіреді. Баламен жұмыс кезінде визуалды және есту зейініне арналған тапсырмалар ауысады. Бұл жаттығулар алдымен баламен жеке-жеке, сыртқы, алаңдаушылықтың әсерін азайту үшін, содан кейін кіші топта жасалады.

Сөйлеу қабілеті бұзылған балалармен жұмыс жасауда көп уақытты қолдың ұсақ моторикасын және сөйлеу, зейін, кеңістіктік көріністер, есте сақтау және ойлауды дамытуға ықпал ететін қол-көзді үйлестіруді жақсартуға арналған жаттығуларға арнау керек. Олар: саусақ гимнастикасы, жармаға сурет салу, тректер, люктер, суреттерді аяқтау, заттармен саусақ ойындары, тактильді сөмкелер және тағы басқалар.

Мұндай балалардың шаршауының жоғарылауын ескере отырып, психо-эмоционалды және физикалық стрессті жеңілдетуге арналған жаттығулар қолданылады: бұл сабақтың ортасындағы физикалық минуттар, тыныс алу жаттығулары, релаксация жаттығулары және дененің әртүрлі бөліктеріндегі кернеуді төмендету (мысалы, бет, қол бұлшықеттері және т.б.). Мұндай жаттығулар қозуды немесе шиеленісті жеңілдетуге ғана емес, сонымен қатар баланың назарын аударуға көмектеседі.

Сөйлеуді дамытуға арналған жаттығулар келесі мақсаттарда қолданылады: сөздік қорын байыту, себеп-салдар байланысын орнату, сурет немесе суреттер сериясы бойынша әңгіме құра білу. Әрине, жаттығу тек сөйлеуді дамытады, әдетте барлық танымдық процестер қатысады. Сондықтан жұмыста есте сақтау, ойлау, сөйлеуді дамыту үшін әртүрлі жаттығулар мен ойындар қолданылады.

Педагогтармен және ата-аналармен жұмыстың мазмұны оларға психологиялық және ақпараттық көмек көрсетуден тұрады (консультациялық және психопрофилактикалық жұмыс):

- сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың психологиялық ерекшеліктерімен танысу. Ата-аналар, әдетте, баласындағы сөйлеу бұзылыстарын, мысалы, эмоционалды тұрақсыздықпен байланыстырмайды. Сондай-ақ, баланың шамадан тыс жұмыс істеуіне жол бермеу үшін оның күн тәртібін ұйымдастырудың маңыздылығы туралы айтылады;

- балалардың осы санатымен қарым-қатынас ерекшеліктері. Сөйлеу қабілеті бұзылған баламен қалай сөйлесу керек, сөйлеу белсенділігін қалай ынталандыру керек, балаға дауыстап оқудың пайдасы және т. б.

- мұндай балаларда сөйлеуді, басқа танымдық процестерді дамыту бойынша ұсыныстар. Мұнда сөйлеудің басқа танымдық процестермен тығыз байланысы, баланың барлық танымдық процестерін дамытудың маңыздылығы туралы айтылады;

- ата-аналар баламен үйде (және мұғалімдер топта) жасай алатын ойын жаттығулары ұсынылады. Мысалы, әр ата-ана баласымен саусақ гимнастикасын жасай алады, саусақ немесе қуыршақ театрын ойнай алады. Бұл тек сөйлеуді ғана емес, зейінді, ұсақ моториканы, ойлауды дамытуға арналған ойын жаттығулары.

Осылайша, сөйлеу қабілеті бұзылған баланы сүйемелдеуі білім беру процесінің барлық қатысушыларын қамтиды және оның дамуы мен сәтті оқуы үшін психологиялық жағдай жасаудан тұрады.

Әдебиеттер

1. Вартапетова Г.М. Обучение детей с ограниченными возможностями здоровья в условиях инклюзии. Программа коррекционной работы. Новосибирск.

2. Психологические особенности детей с тяжелыми нарушениями речи (ТНР) [электронный ресурс]: https://sch514u.mskobr.ru/dou_edu/zdanie_4/obrazovanie/logopedicheskaya_sluzhba/psihologicheskie_osobennosti_detej_s_tyazhelymi_narusheniyami_rechi_tnr/

4. Солнцева Л.И. Адаптация диагностических методик при изучении детей с нарушениями зрения // Дефектология : научно-теоретический и методический журнал / ред. В.И. Лубовский.-1998.-№4 1998.-С. 9-15.\

5. Өмірбекова Қ.Қ, Оразаева Г.С, Төлебіева Г.Н, Ибатова Г.Б. Логопедия: Оқулық. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір». -2011. – 648 б.

АСБ КОРРЕКЦИЯСЫНДАҒЫ ОЙЫННЫҢ РӨЛІ

Орынбасаров С.Е., Нурмаханбетов А.Л.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Ойын — мектеп жасына дейінгі аутизм спектріндегі баламен түзету жұмыстарын жасаудың негізгі түрі ретінде қарастырылады. АСБ ойын арқылы түзетудің жалпы бағытын «аутоstimуляциядан эмоционалды толқуларымен бөлісуге қарай» қозғалыс ретінде түсінігі негізделген. Аутизм спектрінің бұзылуы бар баламен ойында «тәжірибемен бөлісуді» қалыптастыру әдістері сипатталған. Ойын түзету жұмыстарының логикасы, оның жалпы принциптері, мақсаттары мен міндеттері дәйекті түрде ашылады.

Кілтті сөздер: аутизм, ойын, әдіс, эмоционалды даму, түзету

Игра рассматривается как базовая форма работы с аутичным ребенком дошкольного возраста, первичная по отношению к другим занятиям. Обосновывается понимание общего направления игровой коррекции при аутизме, как движения «от аутоstimуляции – в сторону разделенного переживания». Описываются методы формирования разделенного переживания в игре с аутичным ребенком. Последовательно раскрывается логика игровой коррекционной работы, обсуждаются ее общие принципы, цели и задачи, решаемые на каждом этапе занятий.

Ключевые слова: аутизм, игра, метод, эмоциональное развитие, коррекция

The game is considered as a basic form of work with an autistic child of preschool age, primary in relation to other activities. The understanding of the general direction of game correction in autism as a movement "from autostimulation – towards shared experience" is substantiated. The methods of forming a shared experience in a game with an autistic child are described. The logic of game correctional work is consistently revealed, its general principles, goals and tasks solved at each stage of classes are discussed.

Key words: autism, play, technique, emotional development, correction

Ойынның баланың қалыпты дамуы үшін қаншалықты маңызды екендігі белгілі. Дәл осы ойында бала қоршаған әлемді зерттейді, оны модельдейді, күнделікті ережелерді, адами қатынастарды игереді, өзіне әлеуметтік рөлдерді «сынап көреді». Ойын барысында балалар қоршаған ортамен белсенді қарым-қатынас жасау дағдыларын дамытады, олардың адамгершілік, интеллектуалдық, эмоционалды-еріктік қасиеттері қалыптасады, олардың тұлғалық дамуы жүреді. Балалардың қарым-қатынасын қайта құрудан, олардың қарым-қатынасын, өмірлік көкжиегін, бейімделуін, әлеуметтенуін кеңейтуден тұратын ойынның оқу функциясының маңыздылығына назар аударған жөн. Балалардың психикалық қалыптасуына байланысты ойындардың сапасы өзгереді, ойын қарым-қатынасының жаңа түрлері пайда болады.

Ойын бастапқыда кеңестік психологиялық зерттеудің маңызды пәні болды, оның негізін қалаушылардың бірі — П.П. Блонский ойынды «Ұлы мұғалім» деп атай отырып, оны белсенді әрекеттің табиғи формасы деп санады. Онда бала өз күштерін жаттықтырады, бағдарын кеңейтеді, әлеуметтік тәжірибені игереді, қоршаған өмір құбылыстарын көбейтеді және шығармашылықпен біріктіреді [1, б. 19].

Кеңестік психологиялық дәстүр бойынша ойынды мектепке дейінгі жастағы жетекші қызмет ретінде қарастырады (Л. С.Выготский, А. Н. Леонтьев, Д. Б. Эльконин, Л. А. Венгер, В. С. Мухина, Л. Ф. Обухова). Л.С. Выготскийдің ойын — баланың тұлғалық даму көзі болып табылады және оның жақын даму аймағын жасайды деген тұжырымдары

классикалық болып табылады: «... негізінен ойын әрекеті арқылы баланың дамуы жүреді. Тек осы мағынада ойынды жетекші, яғни баланың дамуын анықтайтын әрекет деп атауға болады». А.Н. Леонтьев бойынша: «біз баланың психикасындағы ең маңызды өзгерістер орын алатын және оның ішінде баланың дамуының жаңа, жоғары сатысына өтуін дайындайтын психикалық процестер дамиды қызметті жетекші деп атаймыз».[2, б. 99] Д. Б. Элконин балалар ойынын тікелей утилитарлық бағыттағы жағдайлардан тыс адамдар арасындағы әлеуметтік қатынастарды қалпына келтіретін әрекет ретінде анықтайды [3, б. 78].

Кеңестік психология мен педагогиканың бұл классикалық ережелері нейротипикалық балалармен сабақ таңдауда ғана емес, сонымен қатар дамуында ауытқулары бар мектеп жасына дейінгі балаларға түзету көмегінің нысаны мен мазмұны туралы айтатын жағдайда да нұсқаулық болып табылады. АСБ сияқты дизонтогенездің күрделі нұсқасымен ойын сабақтары мектеп жасына дейінгі балаға арнайы көмек көрсетудің ең тиімді құралы болып табылады.

О.С. Вавилова ойын терапиясы баланың эмоционалдық, сондай-ақ мінез-құлық бұзылыстарын түзету әдісі ретінде қарастырылатынын, оның негізінде балалардың қоршаған ортамен өзара әрекеттесуінің тән тәсілі — ойын жатқанын атап өтті. Ол аутизм спектріндегі коммуникативтік функциялардың тапшылығын анықтауға ықпал етеді [4, б. 45].

Ойын сеанстарының терапевтік маңыздылығын бағалай отырып, Д.Б. Элконин былай деп жазады: «ойын терапиясының әсері баланың рөлдік ойында алатын жаңа әлеуметтік қатынастардың тәжірибесімен анықталады. Бұл рөлдік ойын баланы ересектермен де, құрдастарымен де, мәжбүрлеу мен агрессия қатынастарының орнына еркіндік пен ынтымақтастық қатынастарын орнататын жаңа нақты қарым-қатынастардың тәжірибесі, нәтижесінде терапевтік әсерге әкеледі» [1].

Біз дағдыларды қалыптастырудың маңыздылығын жоққа шығармаймыз. Бірақ, кез-келген дағдылар баланың не үшін қажет екенін түсінетін, оның өмірде қалай көмектесетінін түсінетін және сәйкесінше болашақта дағдыларды қолдануға мағыналы мотивацияға ие болатындай етіп қалыптасуы керек. Әйтпесе, «дағдыларды өмірге жалпылау» туралы мәселе туындайды: дағдылар тек үйренген жағдайда ғана емес, оны басқада өмірлік жағдайларда қолдану мүмкіндігін шектелуге алып келеді.

Жоғарыда айтқанымыздай, кеңестік психологияда ойынның мектеп жасына дейінгі жетекші іс-әрекет екендігі. Демек, мектеп жасына дейінгі баланың психикасы ойынға «бейімделген», бұл оның эмоционалды және когнитивті дамуына барынша ықпал ететін ол – ойын. Ойын процесінде түзету әсерінің негізгі механизмі психологтың баламен эмпатикалық байланысын орнату болып табылады. Дағдыларды үйрету нейротипикалық тәрбиелеуге қисынды түрде енеді, ол тікелей және жанама түрде, жақын адамдармен қарым-қатынас жасау арқылы, соның ішінде ойын арқылы, өз өмірінің қалай жұмыс істейтіні, осыған байланысты қалай және не үшін тамақтану, ойыншықтарды алып тастау, өз тілектерін білдіру туралы өзіндік идеяны қалыптастырады. Осылайша, бұл жерде ең бастысы-жақын адамдармен эмоционалды байланыс, қарым – қатынас жасау мүмкіндігі, соның ішінде мектепке дейінгі жастағы балаға өз өміріндегі оқиғаларды, әлеуметтік ережелер мен адами қатынастарды түсінуге көмектесетін ойын өзара әрекеттесуі. Мұндай жағдайларда тұрмыстық және әлеуметтік дағдыларды қалыптастыру тәрбиенің табиғи элементі болып табылады. Мысалы, бала өз бетінше тамақтануға қаншалықты дайын болса да, біз бұл дағдыны игере отырып, оны үйде де, қонақта да, балабақшада да қолданатынына күмәнданбаймыз.

Директивті емес (бағытталмаған) ойын терапиясы баланың еркін ойыны түрінде өтеді, бұл өзін-өзі көрсетуге, эмоционалды тұрақтылыққа қол жеткізуге және өзін-өзі реттеу тетіктерін дамытуға ықпал етеді. Директивті емес ойын түзету бір уақытта үш негізгі мәселені шешеді:

- баланың өзін-өзі көрсетуін дамыту үшін жағдай жасау;

- баланың эмоционалды күйін түзету;
- өзін-өзі реттейтін процестерді қалыптастыру.

Вирджиния Экслайн ойын терапиясы балаға «...жинақталған кернеуге, сенімсіздікке, агрессияға, қорқынышқа жауап беруге» мүмкіндік беретінін атап өтті [5, 19-бет]. Ол Директивті емес ойын терапиясының келесі принциптерін тұжырымдады:

- баламен достық қарым-қатынас орнату;
- баланы қабылдау;
- баланың өз сезімдері туралы ашық сөйлей алатындай етіп өзін-өзі ашуына ықпал ету;
- баланың сезімдерін түсіну, оның назарын өзіне аударуға ұмтылу;
- балаға ойын динамикасын өзі реттеуге мүмкіндік беру;
- өмірге қауіп төндіретін шектеулерді ғана енгізу;
- бала өзін көретін «айна» функциясын орындау [5, б. 21]

Біздің көзқарасымыз бойынша, мұндай жағдайларда біз дағдыларды дамыту туралы ғана емес, сонымен қатар баланың қоршаған әлемге және жақын адамдарға деген қызығушылығын дамыту, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау мүмкіндіктерін қалыптастыру, еліктеу, байланыста бастамашылық таныту туралы да айта аламыз. Шын мәнінде, осындай жағдайларды жасай отырып, біз баланың психикалық дамуының табиғи контекстін көбейтуге немесе мүмкіндігінше нормаға жақындатуға тырысамыз. Ойын сабақтары, біздің ойымызша, ерте немесе мектеп жасына дейінгі АСБ бар бала туралы айтатын болсақ, осы мақсатқа жетудің ең оңтайлықұралы болып табылады.

Аутизм спектрінлегі баланың ойын әрекеттерінің коррекциялық және дамытушылық рөлін бағалау үшін алдымен қалыпты онтогенезге тән балалар ойынының әртүрлі түрлерін қарастырамыз. Әр түрлі зерттеушілер ұсынған балалар ойынының көптеген жіктелімдері мен кезеңдері бар. Біз өз тарапымыздан АСБ бар баламен жұмыс жасағанда маңызды болып табылатын ойынның қасиеттеріне назар аударуға көмектесетін схемалық және шартты бөлуді ұсынамыз. Біздің ойымызша, ойын-түзету жұмыстарының әдістері мен логикасын түсіну үшін маңызды балалар ойындарының үш түрін сипаттайық.

1. Заттардың сенсорлық қасиеттеріне негізделген ойындар.

Ойындардың бұл түріне: бала оларды функционалды мақсатта пайдаланбайтын, бірақ заттардың әртүрлі қасиеттерін зерттейтін заттармен байланыстырамыз. Мысалы, нәресте белгілі бір дыбысты шығару үшін қасықты соғуы немесе ойыншық аңдарды қасықтармен тамақтандыруға тырысудың орнына қасықтарды қатарға қоюы мүмкін. Немесе бала ойыншық машинаны еденге апармайды, бірақ оны аударып, дөңгелектерін айналдырып, олардың қалай айналатынын көреді. Көбінесе балалар текшелерді немесе конструкторды «үй салу» үшін пайдаланбайды, алайда оларды түсі немесе пішіні бойынша орналастырады, олардан ою-өрнектер салады. Кішкентай балалар (2 жасқа дейін) ойнауға келмейтін заттармен ұзақ уақыт «ойнап» отыра алады: кэстрөлдердің қақпақтары, банкалар, сөмкелер, арқандар, қағаз. Олар сумен, құммен, түрлі ұсақ заттармен ойнағанды ұнатады. Балалар кэстрөлдердің қақпақтарын қағып, қағазды ысқырып, оны бөліктерге жыртып, су құйып, құм себеді, жіптер мен жіптерді түйіндерге байлап, қолдарына айналдырады. Бала мұндай «мағынасыз» әрекеттерден үлкен рахат алатыны анық. Мұндай ойында оны не қызықтырады? Әрине, ол заттардың сенсорлық қасиеттерімен ойнағанда сезінетін сезімдер. Сонымен қатар, бала өз денесінің қозғалыстарынан көптеген қызықты сезімдерді ала алады, өйткені ол әткеншекте тербеледі, өз осіне айналады немесе айналады, жай ғана жолда жүгіреді немесе тез жыпылықтайды. Осылайша, балаларда ерте пайда болатын алғашқы ойындардың бірі – баланың сенсорлық қасиеттерін зерттеу арқылы айналасындағы заттардан және өз денесінен алатын сезімдері бар ойындар. Мұндай ойын балаға рахат сыйлап қана қоймай, оның дамуына әсер етіп, оны сезінуге, салыстыруға және бағалауға көмектесетіні анық (бастапқыда тек өз сезімінде, вербалды емес деңгейде) ненің жылы, ненің суық, ненің бүдір, ненің тегіс, ненің үлкен, ненің кішкентай, заттар қаншалықты тығыз, ауыр немесе жеңіл, олардың пішіні қандай және түсі қандай, дәмі қандай және т. б. Сонымен қатар, мұндай ойындар жағымды сезімдермен байланысты және психикалық тонусқа әсер ететіні маңызды: сонымен, сумен, сабын көпіршіктерімен, айналдыру

ойындары нәрестені қуантады және қоздырады, ал құмды, ұсақ заттарды құю, немесе мозаикадан өрнектер салу – тыныштандырады, шоғырландырады.

Ойын сабақтары барысында біз сенсорлық ойындардың осы қасиеттерін баланың сенсорлық дамуы үшін де, оның психикалық тонусын реттеу үшін де қолдана отырып, біздің өзара әрекеттесуімізге осындай ойындарды қосқанда баланы бағдарлай аламыз.

2. Эмоционалды толқулармен бөлісу ойындары.

Бұл ана мен нәрестенің күнделікті қарым-қатынасынан өсіп, балада өте ерте пайда болатын ойындардың екінші түрі. Өмірдің бірінші жылынан бастап сәбилер «қуырмаш», «мүйізді ешкі» сияқты ересектің алдында отырып ойнайтын ойындарға қуанады. Ересектер «бетімен және дауысымен ойнайды», бұл нәрестені қызықтырады, оны еліктеуге шақырады. Кейінірек, бала жүре алған кезде, ол қуаласпақ, жасырынбақ, ересектермен немесе құрдастарымен доп лақтырып ойнайды. Бұл ойындарда сенсорлық ләззат сәттері бар екені түсінікті (1 типті ойындардағыдай) – тактильді жанасудан, ересек адамның тізесінде тербелуден, өлеңнің әуенінен, ритмінен және рифмасынан, доптың домалауынан және ұшуынан. Бірақ мұндай ойында баланы қызықтыратын және қуантатын ең бастысы – бұл эмоционалды өзара әрекеттесу, басқа адамға «эмоционалды түрде резонанс тудыру», бірге күлу, бірге жүгіру, бірге айқайлау мүмкіндігі. Баланың басқа адамның жағдайымен аффективті «жұқтыруы», бірге болуға деген ұмтылыс, еліктеуге деген ұмтылыс - мұндай ойында болып жатқанның бәрі басқа адамдардың сезімдерін түсіну және оларға жанашырлық таныту қабілетін дамытуға қызмет етеді. [6, б. 148] Сондықтан мұндай ойындар қарым-қатынас дағдыларын дамытудағы кідірісі бар балалармен түзету жұмыстарында тиімді болмақ. Мұндай ойындар баланы қатты белсендіреді, сондықтан оларды бірінші түрдегі ойындар сияқты, баланы шамадан тыс қоздырмау үшін «мөлшерлеу» керек.

3. Сюжетті ойындар.

Сюжеттік ойын имитациядан бастау алады; бала оны өз бетінше, құрдастарымен, ересектермен ойнай алады. Ойынның бұл ең күрделі түрі алғашқы екі түрдегі ойындарға қарағанда кеш қалыптасады: 3 жастан кейін ғана бала сюжеттік ойынды біртіндеп игере бастайды.

Балалардың ойындары әрі қарай күнделікті тұрмыстық жағдайлардан асып түсіп, сюжеттер күрделене бастайды: балалар жазғы демалыстағы әсерлерін, мерекелерін, қонақтағы қызықты кездерді, «балабақша», «цирк қойылымын» ойнайды. Бала дәрігер рөлін ойнайды, «Доктор Айболит» ойнайды, сатушы немесе сатып алушы болады, дүкен ойнайды немесе цирк ойнағанда жабайы аңдарды бағындырады. Сюжеттерде кейде қауіпті, жағымсыз кейіпкерлер (қасқырлар, қарақшылар, құбыжықтар) пайда болады немесе қорқынышты оқиғалар орын алады, бірақ көп жағдайда бала эмоционалды тәжірибеге байланысты «бәрі жақсы» болуға тырысады: бала жауларымен күреседі, көмекке мұқтаждарды құтқарып, ойын қауіпсіз аяқталады.

Ойын сабақтарының нәтижелері алдымен аутизм спектріндегі баламен өзара әрекеттесу мүмкіндіктерін кеңейтуде, оның қоршаған әлемге, адамдарға, басқа балаларға деген қызығушылығының пайда болуында көрінеді. Ойында әлеуметтік ережелерді игере отырып, бала балабақшаға бара бастайды, жалпы режимді үйренеді, басқа балалардан еліктеу арқылы көп нәрсені үйренеді. Баланың сөйлеуі дамиды, оның ерікті назары қалыптасады, мұғаліммен, логопедпен жеке сабақтар мүмкін болады. Ойын-түзету жұмыстарының ерте басталуымен, тіпті аутизм спектрінің ең ауыр түрлеріндегі балалар дамуда айтарлықтай ілгерілей алады, жаппай мектепке баруға дайын болады [7, б. 348]. Ересек адаммен ойын арқылы өзара әрекеттесу арқылы өткен жолы: аутостимуляциядан – жеке ситуацияларды түсінуге – оларды қарапайым сюжетке – сюжетті ашуға – «шытырман оқиғалармен» сюжетті өрбітуге – өмірде не болып жатқанын эмоционалды түрде түсіну жолы және сайып келгенде әлеуметтену жолы. Сондықтан ойын кез-келген басқа әрекеттерге қатысты АСБ бар бала мектеп жасына дейінгі баламен жұмыс істеудің негізгі түрі болып көрінеді.

Әдебиеттер

1. Блонский П.П. Педология. – М., 1999.
2. Леонтьев А.Н. Психологические основы дошкольной игры //Избр. психол. соч.: В 2 т. – М., 1983. – Т. 1.
3. Эльконин Д.Б. Психология игры. – М.: Гуманит. изд. центр «Владос», 1999.
4. Вавилова О.С., Даирова Р.А. Игровая психологическая коррекция с детьми с аутизмом // IN SITU. 2015. №1 С. 107.
5. Axline V.M. Play Therapy: The inner dynamics of childhood. Cambridge, MA: Houghton
6. Mifflin. 2018.
7. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка // Вопросы психологии. – 1966. - №6
8. Лэндрет Г.Л. Направления в игровой терапии. М.: Когито-Центр, 2007. С. 345-363.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Түстікбаева Ж.М.
Қайнар орта мектебі
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада мүмкіндігі шектеулі балалармен мектеп психологының жүргізетін жұмыстарының түрлері мен ерекшеліктері қарастырылады.

Кілттік сөздер: Инклюзив, психологиялық-педагогикалық, мүмкіндігі шектеулі

В статье рассматриваются виды и особенности работы школьного психолога с детьми с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: инклюзивный, психолого-педагогический, инвалид.

This article examines the types and features of the school psychologist's work with children with disabilities.

Key words: Inclusive, psychological-pedagogical, disabled

Біздің елімізде де барлық елдердегідей мүмкіндіктері шектеулі тұлғалардың білім алуы, еңбек ету мен әлеуметтік бейімделуі жалпы қоғамның және мемлекет тарапынан қарастырылған. Инклюзивті оқыту – балалардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға мүмкіндік береді. Инклюзивті оқыту – адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Инклюзивті білім беру – мүмкіндігі шектеулі балаларды оқытып үйретудің бір формасы ретінде білім беру жүйесінде өзінің оң нәтижесін беріп келеді.

Инклюзивті білім беру дегеніміз – барлық балаларды, соның ішінде мүмкіндіктері шектеулі балаларды жалпы білім үрдісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу-педагогикалық және әлеуметтік мұқтаждықтарына арнайы қолдау, яғни, жалпы білім беру сапасы сақталған тиімді оқытуға бағытталған мемлекеттік маңызды іс. Инклюзивті оқыту – ерекше мұқтаждықтары бар балалардың жалпы білім беретін мекемелердің оқыту үрдісін сипаттауда қолданылады. Демек, инклюзивті оқыту негізінде балалардың қандай да бір дискриминациясын жоққашығару, барлық адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, сонымен бірге оқытудың ерекше қажеттілігі бар балаларға арнайы жағдайқалыптастыру идеясынан туындайды. Осы бағыт балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру жағдайын қалыптастырады [1].

Жалпы инклюзивті білім беру мәселесі шет елдерде 1970 жылдан бастау алады, ал 90-жылға қарай АҚШ пен Еуропа өздерінің білім беру саясатына осы бағдарламаны толық енгізді. Біздің елімізде инклюзивті оқыту тәжірибесі 2000 жылы «Мүмкіндігі шектеулі балаларға базалық білім беруге көмек» Қазақстан Республикасының Үкіметі және ЮНЕСКО – мен бірігіп САТР Орталығының Пилотты жобаны жүзеге асыру барысында басталды. Осы жобаның арқасында «инклюзивті білім беру» түсінігі орнықты. Әрі қарай

мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпыға білім беру ортасына қарай бейімдеу 2002 жылдан басталды. Сол жылы Қазақстан ТМД елдерінің арасында алғаш рет «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық тұрғыдан қолдау» туралы заңды қабылдады. Осы заң аясында жарымжан балаларға ерте бастан білім беру мәселесіне мән берілген. Оларды білім беру, әлеуметтік, медициналық тұрғыдан қамтамасыз ету қарастырылған [2].

Осы жылдардан бастап ҚР-да денсаулық және даму бұзылыстары бар балаларды толыққанды өмір сүруге сапалы білім алуға қолжеткізу арқылы дайындау міндеті негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Мемлекетімізде барлық балаларға келешекте қалыпты деңгейдегі адамдар мен олардың ортасында өзіндік және толыққанды өмір сүруге, еңбекте, шығармашылықта және жеке өмірде максималды жетістіктерге жетуге негіз болатын бірдей мүмкіндіктер жасау басты бағыттардың бірі. Осындай бағыттардың бірі болып инклюзивті білім беру табылады: даму бұзылыстары бар балаларға білім алуда басқалармен тең құқылы болып, кез-келген шеттетудің алдын алып, ерекше жағдайларды (материалды-техникалық, кадрлық, психологиялық-педагогикалық, сауықтыру және т.б.) қарастыратын жалпыға білім беруді дамыту үрдісі.

Мектеп психологы мүмкіндігі шектеулі балалардың бойындағы дене кемістігі мен психикалық ауытқушылық белгілерін айқындап алғаннан кейін, түзету жұмысының мазмұнын, сөйлеу тілі мен ақыл-ой даму деңгейін түзетуге бағыттап, күнделікті жұмыстың түрін деңгейіне қарай жоспарлап отыру қажет.

Инклюзивті балалармен жүргізілетін психологиялық қызмет түрлері:

1. Мүмкіндігі шектеулі баланың психикалық дамуының ауытқу ерекшеліктерін анықтау;

2. Интеллектуалды дамуына қатысты анықталған ауытқуына психотүзету шараларын жүргізу, ата-анасына психологиялық қолдау көрсету;

3. Әр баланың денсаулық ерекшелігін ескеріп, олардың тұлғалық ар-намысын сақтау, өз кемшілігінен ұялу сезімдерін жеңуге көмектесу;

4. Оқушыларды мектепке даярлық деңгейін психодиагностикалық тексеруден өткізу, психикалық және танымдық дамуындағы тежелуді анықтау;

5. Мүмкіндігі шектеулі әр балаға индивидуалды қарым-қатынас жасау, оларды қоғам өміріне белсене қатыстырудың жолын табу;

6. Мүмкіндігі шектеулі баланың ой-өрісінің деңгейіндегі өзгерістерді қадағалап отыру

7. Мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналарымен жүйелі байланыста болу, кеңес беру, психологиялық қолдау көрсету, үй жағдайында орындауға болатын сауықтыру (ойын, жаттығу, сурет салу, құрастыру т.б.) кешенін ұсыну [3].

Мүмкіндігі шектеулі балалардың бойындағы қабілеттерін ашу үшін олардың шығармашылық танымын бағдарлау қажет. Ол үшін даму мүмкіндігі шектеулі балалармен түзете-дамыту сабақтарын түрлендіріп өткізу қажет. Ойлау қабілеті, есту қабілеті, эмоция және сезім ерекшеліктері, зейіннің тұрақтылығы, елестету қабілеті, қабылдау, ой-өрісінің дамуы, сөйлеу қабілетін бағдарлау.

Мүмкіндігі шектеулі балалармен ойын түрінде жүргізілетін түзету тапсырмаларын балалардың игеру мүмкіндігіне қарай **3 деңгейге** бөліп қарастыруға болады.

Бірінші деңгейдегі жеңіл ойындарда басты назар мүмкіндігі шектеулі балалардың қол мен саусақ моторикасының қызметін жетілдіруге арналады.

Екінші орта деңгейлік ойындарда ойын мазмұны күрделеніп, қазақтың спорттық ойын түрлері (асық, бөшкедегі басқадырғы т.б.) мен әдеп тәрбиелерімен балалардың ақыл-ойы мен сөйлеу тіліне, есте сақтауына арналады.

Үшінші жоғары деңгейлік ойындарда қазақтың ұлттық ойындарымен қоса, спорттық құрал-жабдықтарға арналған ойындар ұйымдастырылады.

Ал тіл кемістігі кездесетін балалардың жалпы қимылдары, соның ішінде саусақ бұлшық етінің қимылдары жеткілікті деңгейде дамымайды. Сөйлеу тілі мүшелері

әрекетінің қозғалуларының дамуы қол саусақтарының нәзік, қимылдарының дамуымен тығыз байланыста болғандықтан, бала қолының ептілігін толық жетілдіру, тузету — тәрбие жұмысын жүйелі жүргізуді қалайды [4].

Еліміздегі мүмкіндігі шектеулі бала өз қабілетіне сай, арнайы мектептерде білім алады. Балалар қоғамдық ортаға бейімделе бастайды, себебі мұғалімдер арнайы сабақтар өткізіп, үйірмелерге қатыстырып, баланың бойындағы икем дағдыларын анықтайды. Мұндай балалармен сурет, шебер қолдар, тоқу, макраме, биссермен жұмыс жасау тиімді болып табылады. Коррекциялық жұмыс түрлерін жүргізу барысында оқушы өзіне дос табады, еңбектенуге талпынады, қызығушылығы оянады, іскерлік қабілеті артады. Сол арқылы баланың өмірге құлшынысын, тұлғалық танымын арттыруға болады. Даму мүмкіндігіне қарай мұғалім тапсырма бере отырып, балаға дұрыс бағыт-бағдар көрсетіп, ата-аналарымен бірлесе отырып тәрбиелеу, оларды келешек қоғамдық орында өзін-өзі басқаруға ықпал жасайды. Даму мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеу өте қиын, қиын болса да мектеп психологы үздіксіз еңбек етуден жалықпайды.

Бұл мақсаттағы мектеп психологының қызметінің бағыттарына:

- ✓ мүмкіндігі шектеулі балалардың мектепте оқуға дайындығын анықтау;
- ✓ мектепке бейімделуін қамтамасыз ету;
- ✓ оқушылардың оқу әрекетіне деген қызығушылығын арттыру;
- ✓ танымдық және оқу мотивтерін дамыту;
- ✓ дербестік пен өзін реттеу қабілетін дамыту;
- ✓ әрбір оқушының жеке ерекшеліктерін және әлеуеттік мүмкіндіктерін есепке ала отырып шығармашылық қабілеттерін дамыту т.б. жатады.

Бәрімізге белгілі инклюзивті сыныптарда мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту жалпыбілім беретін оқу бағдарламалары бойынша, сондай-ақ, арнайы оқу бағдарламаларының арнайы нұсқауларына сәйкес жүзеге асырылады. Мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған инклюзивті сыныптарда түрлеріне сәйкес арнайы білім беру ұйымдарының типтік оқу жоспарының және жеке оқу жоспары, баланы оқытуға ұсынылған үлгілі бағдарламалар негізінде, оқу жоспарының әрбір оқу пәндері бойынша жеке жұмыс жоспары әзірленеді.

Тұжырымдай келе, мүмкіндігі шектеулі балалардың жеке сұраныстары мен ерекшеліктеріне қоршаған ортаның, мектептің, отбасының қатысуымен білім беру үрдісіне толық қосуды қарастыратын инклюзивті білім беру мәселесінің әлі де толық шешімін таппаған мәселелері көп. Сондықтан да мектеп психологы ретінде мүмкіндігі шектеулі оқушылардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына белсенді түрде психологиялық әдіс-тәсілдер арқылы ықпал етіп, жалпы психикалық тұрғыда ауытқушылықтар мен кемшіліктерді түзету барысында мұндай балаларға ойын тренингтер, сауалнама, ойындар, музыкатерапия, арт-терапия т.б. сауықтыру шараларын ұйымдастырудың маңыздылығы еліміздің жалпы білім беру жүйесіндегі кезек күттірмес өзекті мәселе деп ойлаймын.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беруді дамытудың тұжырымдамалық тәсілдері. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015.–13 б.
2. «Қазақстан Республикасындағы бала құқықтары туралы» ҚР-ның 2002 жылғы 8 тамыздағы № 345 Заңы. «Мүмкіндіктері шектеулі балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзетудегі қолдау туралы» ҚР-ның 2002 жылғы 11 маусымдағы № 343 Заңы.
3. Ахмедалиева, Д. У. Мүмкіндіктері шектеулі балалармен жұмысты ұйымдастыру // Әлеуметтік педагог. - 2010.-№1
4. Инклюзивті білім беру жағдайында даму мүмкіндігі шектеулі оқушыларды психологиялық — педагогикалық қолдау қызметінің ұйымдастырылуы // «Открытая школа» журналы. № 7(128) 09. 2013ж.

МҮГЕДЕКТИГІ БАР ТҮЛҒАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Кебеева А.О., Анбасбеков Д.О.

*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан*

*С.Ж.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медициналық университеті
Алматы, Қазақстан*

Мақалада мүгедектігі бар адамдардың психикалық саулығының зерттелуі, бойындағы өзгерістерге бейімделуі қарастырылған.

Кілттік сөздер: мүгедектік, даму, өзін-өзібағалау, денсаулық, психология.

Статья посвящена изучению психического здоровья людей с ограниченными возможностями, адаптация к изменениям.

Ключевые слова: инвалидность, развитие, самооценка, здоровье, психология

The article is devoted to the study of the mental health of people with disabilities, adaptation to changes.

Keywords: disability, development, self-esteem, health, psychology.

Адамның өмірі өте нәзік келеді. Өмір сүру барысында әр адамға оның денсаулығына тікелей әсер ететін қауіпті жағдайлар туындауы мүмкін.

Ауру – патогендік факторлардың әсеріне жауап ретінде пайда болатын қалыпты тіршілік әрекетінің, өнімділіктің, әлеуметтік пайдалы қызметтің бұзылуы, ағзаның өмір сүру ұзақтығы және қоғамыс- компенсаторлық- бейімделу механизмдерінің реакцияларын белсендіру кезінде сыртқы және ішкі ортаның үнемі өзгеріп отыратын жағдайларына бейімделу қабілеті.

Ауру – бұл динамикасында сандық өзгерістер үнемі жинақталып, жаңа сапаға ауысатын күрделі процесс. Дененің қорғаныс- бейімделу және деструктивті реакцияларының өзара әрекеттесуін ескере отырып, ауру дамуында келесі кезеңдер ажыратылады:

1) латентті (жасырын) кезең-себепші фактор әсер еткен уақыттан бастап аурудың бастапқы белгілері пайда болғанға дейінгі кезең;

2) продромальды (хабаршы) кезең-аурудың жекелеген белгілері пайда болады;

3) аурудың өршу кезеңі;

4) қалпына келу [1.31-33].

Медициналық сөздікте [2] ауру (morbus) – сыртқы және ішкі факторлардың әсерінен ағзаның компенсаторлық- бейімдеу механизмдерінің сапалық ерекше формаларында оның құрылымы мен функцияларының зақымдануы нәтижесінде бұзылған өмір деп көрсетілген. Аурудың асқынуы себебінен адамда мүгедектік пайда болуы мүмкін.

ҚР денсаулық сақтау министрі А.Ғиният 2022 жылдың 5 шілдесінде өткен Үкімет отырысындағы баяндамасында «Мүгедектік – халық денсаулығының маңызды көрсеткіштерінің бірі, әлеуметтік және емдеу- алдын алу шараларының сапасы мен тиімділігінің индикаторы болады. Мүгедектік проблемалары медициналық, әлеуметтік және кәсіптік салаларға әсер ететін ведомствоаралық сипатқа ие. Мүгедек адамдардың саны созылмалы ауруларға және халықтың қартаюуына байланысты өсіп жатыр.

Аурулар салдарынан болатын жалпы мүгедектік құрылымында бірінші орында 18% психикалық аурулар, 15% жүрек-қан айналым үйесі ауруларынан және 12% барлық әр түрлі жарақаттан болған мүгедектік жағдайлары орын алып отыр.

Балалар арасындағы алғашқы мүгедектіктің 31%-ы – бұл туа біткен даму ақаулары, деформациялар және хромосомалық аурулар, 22%-ы – нерв жүйесінің аурулары, 17%-ы – психикалық бұзылулар және мінез-құлықтық бұзылулар» жөнінде баяндады [3].

Ал ҚР мүгедектігі бар адамдарды әлеуметтік қорғау туралы Заңының 17-бабында [4] «Мүгедектік – организм функциялары тұрақты бұзылып, денсаулықтың бұзылуы

салдарынан адамның тіршілік-тынысының шектеулі дәрежесі» деп көрсетілген. Осы орайда мүгедектігі бар адамдардың психикалық саулығына мән берген жөн.

Психологиялық зерттеулерге сәйкес мүгедектікті зерттеудің бірнеше өзекті бағыттары бар. Бірінші бағытты жалпы психологиялық деп атауға болады, осы бағыт аясында мүгедектікке ұшыраған адамның жеке психологиялық ерекшеліктерін, Ментұжырымдамасының ерекшеліктерін, яғни өзін-өзі бағалау мен қарым-қатынас көрсеткіштерін, тұлғаның қорғаныс механизмдері мен бейімделу мүмкіндіктерін зерттеуге болады, сонымен қатар адамның өз жағдайына қатынасы да қарастырылады.

Екінші бағыт мүгедектікті әлеуметтік- психологиялық тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік береді. Осы бағыт аясында мүгедектігі бар адамның жеке басын оның әлеуметтік ортасынан ажыратпай зерттеу өзекті, өйткені мүгедектік адамға көптеген әлеуметтік- психологиялық проблемалар туғызады. Медициналық-әлеуметтік сараптаманың жағдайы мүмкіндігі шектеулі адамға да үлкен әсер ететіндіктен бұл психологиялық зерттеулерге негіз болады. Бұл тәсіл мүгедектік жағдайындағы бейімделу процестерін зерттеуге, сондай-ақ микро- және макроәлеуметтік ортадағы мүгедектігі бар адамның тұлғааралық қатынастарын зерттеуге мүмкіндік береді. Мүгедектік контекстіндегі тұлғааралық қатынастарды зерттеу де өзекті. Сонымен қатар, бұл тәсіл мүгедектігі бар адамдардың оңтайлы өміршеңдігін қамтамасыз ететін қоршаған орта жағдайларының әсерін зерттеуге үлкен мән берілетін мүгедектігі бар адамның ұйымдық- экологиялық аспектілерін қарастыруды қамтиды.

Үшінші бағыт ұйымдық- психологиялық, мүгедектігі бар адамдарға медициналық және әлеуметтік көмекті реттейтін құқықтық нормалар мен рәсімдердің әсерін зерттеумен байланысты [5.15-16].

Өмірлік метакомпетенттілік теориясы және оның шеңберінде әзірленген «тұлғаның денсаулық сақтау қызметі» қазіргі денсаулық психологиясындағы перспективалық тұжырымдамаларының бірі. Денсаулықты психологиялық зерттеудің бұл бағыты тұлғаның психикалық белсенділігі туралы қолданыстағы білім жүйесіндегі қосымша мазмұнды анықтауға мүмкіндік береді. Денсаулық сақтау қызметі денсаулықты сақтайтын мінез-құлық паттерндерінің алуан түрлілігін сарқымай, денсаулықтың қолайлы деңгейін нығайту және қалпына келтіру үшін адам мінез-құлқының жеке даму тұрғысынан ең маңызды түрлерін зерттеуге мүмкіндік береді. Денсаулық сақтау қызметі – субъектінің өзін-өзі реттеу әрекеті, ағымдағы жағдайларды адамның өмірлік тұжырымдамасына және денсаулық сақтау процесінің аспаптық сипатына сәйкес денсаулықтың функционалды жағдайларын біріктіреді. Тұжырымдама шеңберінде денсаулық сақтау қызметін жобалау, мақсат қою, орындау технологиялары, денсаулықты бақылау нысандарының таландыру туралы айтқан жөн [6.350].

Ал Д.А.Леонтьев және тб. еңбектерінде [7.5] психологияда тұлғаның даму механизмдері психологиялық құрылымдардың табиғи динамикасына және адамның қоршаған ортамен өзара әрекеттесуіне байланысты өсу мен жетілу механизмдері ретінде зерттеледі. Мұнда жетекші теориялар мен дамудың периодизациясы айтылады.

Дамудың барлық негізгі факторлары бір бағытта әрекет етпесе, қолайсыз жағдайларда даму механизмдері аз зерттелген және жүйеленбеген. Мұндай тежелген дамуды зерттеу психологияда да ежелден келе жатқан дәстүрге ие болғанымен, бұл тақырыпқа арналған еңбектер шашыраңқы, жалпылама, теориялық үлгілер жетіспейді.

Мүгедектіктің заманауи психологиялық моделі: егер мүгедектікті түзету, емдеу мүмкін болмаса, адам әрі қарай өмір сүріп, жеке тұлға ретінде дамығысы келсе, оны шындық ретінде қабылдауы тиіс. Мүгедектікті «қабылдауға» әлеуметтік- психологиялық аспектілер: жеке тұлғаның ерекшеліктері, ішкі ресурстар, ортасы, менталитет әсер етеді.

Мүгедектік психологиясы мүгедектіктің пайда болу фактісі арқылы адамның қалыптасу мен даму заңдылықтарын зерттейді; әлеуметтану, қарым-қатынас және іс-әрекет процесінде өзгертін мүгедектігі бар адамдар психикасының табиғаты мен функцияларын түсінудің түрлі тәсілдерін талдайды. Ол сондай-ақ түрлі мәдениеттердің, әлеуметтік жағдайлардың және қоршаған ортаның мүгедектігі бар адамдардың жеке басына әсерін

қарастырады, бұл мүгедектігі бар адамның әр түрлі үлкен және кіші әлеуметтік топтарға жататындағына байланысты.

Көптеген зерттеушілер мүгедектігі бар адам болған кездегі мүгедектік уақытын анықтау маңызды деп санайды, өйткені өмірдің қилы кезеңдерінде оның алдында әр түрлі даму міндеттері тұрады. Ерте жаста немесе мүгедектігі бар адам болып туған өзін бағаламауы, кінәләуі мен ұялуы, коммуникативті оқшаулануы мүмкін.

Аурудың ішкі көрінісі – науқастың өз ауруын тану жолындағы ауруы туралы бейнелердің жиынтығы, белсенділіктің нәтижесі. А.Р.Лурияның анықтамасы бойынша, аурудың ішкі көрінісі «...науқастың басынан өткерген барлық нәрсе – оның сезімдері ... оның жалпы әл-ауқаты, өзін-өзі бақылауы, оның ауру туралы идеялары, оның себептері – қабылдау мен сезімнің, эмоциялардың, аффектілердің, қақтығыстардың, психикалық тәжірибелер мен жарақаттардың өте күрделі тіркемелерінен тұратын науқастың бүкіл әлемі».

Кейінірек мүгедектіктің ішкі көрінісі тұжырымдамасы ұсынылды. Е.В.Морозова мүгедектіктің ішкі көрінісін «... мүгедектік жағдайында пайда болған өзгерістерге сәйкес адам өзін-өзі тануының өзгеруіне, мінез-құлқын жоспарлауға және өмір сүруінің болашақ перспективасын өзгертуге негізделген, әлеуметтік тұрғыда жеткіліксіз субъект ретінде өзі туралы идеялар, сезімдер кешені» деп анықтайды [8.145-149].

Бұл зерттеулер мүгедектігі бар адамдардың өз «ауруын» қабылдауы арқылы ары қарай тұлғалық дамуына ықпал ететінін білдіреді.

Сонымен Б.Н.Рыжов пен А.С.Белоусов (2011-2012) көру анализаторының терең патологиясы бар тұлға мотивациясын ерекшеліктерін зерттеуге арналған жұмысында ақаудың басталу уақыты мотивацияның жүйелік профилінің құрылымына әсер ететіндігін атап өтті:

- өмірлік мотивация;
- репродуктивті мотивация;
- танымдық мотивация;
- өзін-өзі тану;
- өзін-өзі сақтау;
- альтруизм;
- өзін-өзі бағалау;
- адамгершілік.

Зерттеу барысында жүре пайда болған ақауы бар (көру қабілетінің жоғалуы) субъектілерде туа біткен патологиясы бар респонденттерге қарағанда репродуктивті мотивация көрсеткіштері жоғары екені анықталды [5.19].

Мүмкіндігі шектеулі адамның өмірі туралы айтқанда, оның өз жағдайына деген көзқарасымен қатар, «өмірдің мәні» ұғымын де ескеру қажет (Emmons, Colby and Kaiser, 1998). Өмірінің мағынасын табу өз жағдайын қабылдауды және оған бейімделуді жеңілдетеді. Эммонс тұрақты эмоционалды күйді сақтай білу, алға қойған мақсаттарға жетуге ұмтылу және жағымсыз жағдайларда да мағынаны таба білу адамға өзінің физикалық жетіспеушілігін қабылдаудың барлық кезеңдерінен аман-есен өтуге мүмкіндік береді дейді. Егер адам жағымсыз оқиғаларды қабылдай алмай, өз өміріне ендіре алмаса, психологиялық ыңғайсыздықты сезінеді. Сонымен қатар өмірдің жағымсыз жағдайларын қабылдау өмірге қанағаттанумен, сондай-ақ өз болашағына оң көзқараспен тығыз байланысты. Эммонс өзінің зерттеуінде мүгедектігі бар адамдардың жеке басы туралы нақты түсінігі бар, өз әрекеттері үшін жауапкершілікті қабылдауға дайын, немқұрайлылық, зеріктіру, өмірге, өзіне және айналасындағыларға қанағаттанбай сезімдерімен күреседі деген қорытындыға келеді [5.20].

Соңғы кезеңде танымал бола бастаған әлеуметтік модельтүрлі қабілеттері мен мүмкіндіктері бар, соның ішінде денсаулығында түрлі шектеулері бар адамдардың жалпы іс-әрекетіне қатынсуы көздемейтін қоғам қиындықтарды жасайды деп болжайды. Бұл модель мүгедектігі бар адамдарды қоршаған орта қоғамға интеграциялауға, мүгедектігі бар

адамдар үшін қоғамдағы өмір сүру жағдайларын бейімдеуге шақырады. Бұл қарапайым ұйымдарға қол жетімді орта мен жұмысқа орналасу технологияларын құруды, қоғамды мүгедектігі бар адамдармен қарым-қатынас жасау жағдаларына үйретуды қамтиды. Әлеуметтік модель мүгедектігі бар адамды оның атрибуты емес, әлеуметтік проблема ретінде қарастырады. Әлеуметтік моделге сәйкес мүгедектік проблема ретінде әлеуметтік ортаның көзқарасы мен басқа да ерекшеліктерінен туындаған қоршаған ортаның жарамсыздығынан пайда болады [5.349].

Демек қоғам әрбір тұлғаны бойындағы ақауына қарамастан қабылдап, қарым-қатынас шегін кеңейту керек. Бұл туралы Мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияны ратификациялау туралы ҚР Заңы Жеке тұтастықты қорғау 17-бабында [9]: «Әрбір мүгедек өзінің дене және психикалық тұтастығының басқалармен теңдей дәрежеде құрметтелуіне құқылы» деп айтылған.

Аурудың мүгедектікке әкелетін ерекшелігіне байланысты тұлға қызметінің орындаушылық компонентін сипаттайтын өмірлік құзыреттері өзгереді. Өзін-өзі бағалаудың сапасы мен формалары, денсаулық стандарттары, денсаулықты сақтаудың барлық метапроцестері өзгереді. Бұл өзгерістерді зерттеу денсаулық сақтау қызметінің жалпы теориясының дамуына да, мүгедектік кезіндегі жеке динамиканың механизмдерін түсінуге де ықпал етеді.

Мүгедектігі бар адамның денсаулығын сақтау қызметі сындарлы болуы және денсаулық ақауының орнын толтыруға әкелсе, бұл қалпына келтіру және оңалту қызметі. Деструктивті болуы – денсаулықты сақтаудың деформациясы [6.351].

Адамның қарым-қатынас жүйесіне өзіне көзқарасы, басқаларға көзқарасы және әлемге көзқарасы кіреді:

- мүгедектік ауруы өзіне деген көзқарасты өзгертеді;
- мүгедектік ауруы басқаларға деген көзқарасты өзгертеді;
- инвалидизация ауруы қоршаған әлемге деген көзқарасты өзгертеді.

Созылмалы ауру пайда болған кезде қарым-қатынас жүйелеріндегі өзгерістер адамның өзін-өзі бағалауы, оның құндылық бағдарлары мен өмірдің мәні, еңбек қызметі мен отбасылық өмірге қатысты әлеуметтік көзқарастар өзгереді, бұл Мен-мүгедектігі бар адаммын» сәйкестігінің қалыптасуына әкеледі. Егер ауру сезімі жеке тұлғаның өзін-өзі тануының негізгі факторына айналса, қарым-қатынастың барлық үш жүйесіне еніп өзгертсе, жеке тұлғаның мүгедектігі туралы айтуға болады [6.353].

Мүгедектігі бар адамның қол жетпейтін ортадан рухани және физикалық күштерін босату және қабілеттері мен таланттарны анықтап дамытуға бағыттау арқылы қорқынышын жою қажет. Осы орайда психологтардың еңбегі мен біліктілігі қажет.

Әдебиеттер

1. Поддубный С.К., Куртев С.Г. Психология болезни и инвалидности: учебное пособие// Омск: Изд-во СибГУФК, 2015.-248с.
2. Большой медицинский энциклопедический словарь. Издательство: Эксмо, 2007г.
3. <https://primeminister.kz/kz/news/dostupnost-medicinskih-uslug-i-sozdanie-bezbarernoy-sredy-o-chem-shla-rech-na-zasedanii-pravitelstva-565734>
4. ҚР мүгедектігі бар адамдарды әлеуметтік қорғау туралы Заңы. 2005 жылғы 13 сәуірдегі N 39
5. Яковлева Н.В., Уланова Н.Н., Шишкова И.М., Обзор психологических исследований инвалидности// «Личность в меняющемся мире: здоровье, адаптация, развитие». Электронный научный журнал. www.humjournal.rzgmu.ru/ E-mail: humjournal@rzgmu.ru, 2016 / 2(13)
6. Яковлева Н.В. Психологические модели инвалидности: причины возникновения и перспективы использования// «личность в меняющемся мире: здоровье, адаптация, развитие». Электронный научный журнал. www.humjournal.rzgmu.ru/ E-mail: humjournal@rzgmu.ru том № 5 2017/ 3(18)
7. Леонтьев Д.А., Александрова Л.А., Лебедева А.А. Развитие личности и психологическая поддержка учащихся с ОВЗ в условиях инклюзивного профессионального образования\ Изд. «Смысл», Москва, 2017
8. Шинина Т.В. Проблемы личности инвалидов: социально-психологические аспекты Вестник МГОУ. Серия «Психологические науки». No 1 / 2011
9. Мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияны ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 20 ақпандағы № 288-V ҚРЗ.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЦ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ПО ЗРЕНИЮ В КОНТЕКСТЕ ЗАВИСИМОГО ПОВЕДЕНИЯ

Бабаев Ш.А., Ташимова Ф.С.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Мақалада психологиялық көзқарас тұрғысынан тәуелді мінез- құлық ұғымы қарастырылады. Әлемдік және Қазақстандық психологиялық тәжірибеде қолда бар зерттеулерге әдеби шолу жүргізілді. Көру қабілеті шектеулі адамдардың мінез-құлқының ерекшеліктері ашылады. Бұл тақырыпқа Қазақстандық ғылыми салада жеткілікті зерттелмегені анықталды. Мәселені зерттеудің келесі жолдары анықталды.

Кілт сөздер: тәуелділік, мүгедектік, тәуелдімінез-құлық.

В статье изложены основные психологические особенности лиц с ограниченными возможностями здоровья, которые склонны к зависимому поведению. Проведен литературный обзор исследований в мировой и казахстанской психологической практике. Раскрываются особенности поведения лиц с ограниченными возможностями по зрению. Выяснено, что данная тематика недостаточно изучена в казахстанской научной сфере. Определены дальнейшие пути исследования проблемы.

Ключевые слова: зависимость, инвалидность, зависимое поведение.

The article discusses the concept of dependent behavior from the point of view of a psychological approach. A literary review of the available research in the world and Kazakhstan psychological practice is carried out. The peculiarities of the behavior of persons with visual disabilities are revealed. It was found out that this topic is insufficiently studied in the Kazakh scientific sphere. Further ways of studying the problem are determined.

Keywords: addiction, disability, dependent behavior.

Введение. Проблемы зависимого поведения становятся более распространёнными с каждым годом ввиду быстроменяющихся условий окружающего мира, кризисов, нестабильности мировой экономики. Социальная группа людей с ограниченными возможностями здоровья имеет свою специфику. Исследования личностей с зависимым поведением позволили определить основные причины начинания зависимости и разработать рекомендации. Но как быть специфической, но тем не менее, распространённой группе населения, имеющей проблемы со здоровьем? Изучению которой посвящено не так много статей, исследований. Ответ очевиден, изучить причины начинания зависимости, разработать практические рекомендации и предотвратить различного рода последствия. Ещё один из пунктов актуальности нашей работы, заключается в малоизученности данной проблемы именно на территории Казахстана. И пока существует проблема инвалидности, исследования в этом направлении будут актуальны всегда.

Основная часть. Аддиктологи исследуют причины возникновения, механизмы влияния и психологические процессы, относящиеся к данному виду поведения, а также способы коррекции и терапии. Впервые аддиктология появилась в Америке в 1980 году как часть наркологии. В настоящее время аддиктология находится на стыке таких научных направлений, как клиническая психология, психиатрия, наркология, возрастная психология. Зависимое поведение – это определенные действия, поступки и мысли человека, который имеет зависимость от наркотических средств, алкоголя, азартных игр, работы и так далее. Имеет отношение к одному из видов девиантного поведения, то есть, поведение, которое имеет разрушительный характер. Характеризуется повышенным вниманием к определенному действию, предмету или процессу деятельности. Наука аддиктология занимается изучением аддиктивного (зависимого) поведения.

Проблема аддиктивного поведения растет с каждым годом, так как многие люди, не имея возможности и сил справиться с жизненными проблемами прибегают к деструктивным средствам воздействия на свою психику. Также, к одному из факторов можно отнести наследственность и ментальность определенного общества. К последствиям такого поведения относятся: утрата работоспособности, трудность в социализации и жизни в обществе, конфликты с окружающими, преступные действия, суицидальные наклонности,

потеря здоровья, нарушения психического характера. Исследователи называют зависимое поведение как форму адаптации к непреодолимым жизненным обстоятельствам. Аддикции подразделяются на химические и психологические. Одним из самых распространенных видов химической зависимости является курение. В 2020 году в мире было около 1,5 млрд. курильщиков. По данным ВОЗ каждые 10 секунд умирает один из них.

Лица с ограниченными возможностями здоровья – это группа лиц, имеющих инвалидность, то есть дефекты в физическом или психическом развитии. Ввиду этого, нуждающиеся в специальных условиях обучения и жизни. Это лица с нарушениями слуха, зрения, речи, интеллекта, опорно-двигательного аппарата, эмоционально-волевой сферы и так далее. По мировой статистике, проблемы со зрением находятся на пятом месте среди всех заболеваний органов. В Казахстане, по данным Министерства здравоохранения, зарегистрировано более 56 тысяч человек, из которых 1800 детей. Общая направленность подхода помощи инвалидов заключается в большем социальном включении их в общество, преодоление сегрегации. В рамках такого подхода аддиктивное поведение является утяжеляющим фактором. Исследований особенностей зависимого поведения инвалидов по зрению в Казахстане нет. Большая часть исследований в области тифлопсихологии приходится на 90-ые годы 20 века. Меняющиеся условия жизни и научный прогресс очень сильно повлияли на жизнь инвалидов по зрению.

Прежде всего, следует определить психологические особенности лиц, имеющих ограниченные возможности здоровья. Исследованием вопроса психологических особенностей инвалидов занимались: Федоров А.В. [1], Соколова Е.Т.[2], Ткач Н. [3], Дементьева Н.Ф. [4] и др. Исходя из имеющихся исследований, наиболее распространенными психологическими проблемами становятся изоляция и фрустрация. Ограниченность жизнедеятельности и неопределенность будущего фрустрируют, часто приводят к истощению психических сил. Также характерной особенностью является комплекс неполноценности. Это понятие обозначает энергетический потенциал психической активности, вызванный переживанием каждым человеком ощущения собственной недостаточности. Характеризуя самооценку инвалидов, исследователи обращают внимание на ее противоречивость. Это проявляется в резких различиях оценки себя по отдельным качествам. Также в тенденции давать себе крайние оценки. Исследователи выяснили, что лица с ограниченными возможностями, невысоко оценивают свою активность, что указывает на интровертированность, пассивность, попытки сдерживать эмоциональные проявления. Часто встречается эгоцентризм, озабоченность своим статусом, сосредоточенность на своих проблемах.

Психологические особенности незрячих людей изучали: Бюрклен К. [5], Зотов А.И. [6], Литвак А.Г. [7], Лубововский В.И. [8]. Из зарубежных исследователей: Fraser C. F. [9], Foxall MJ, Barron CR [10], Sihota R, Tandon R. [11], Bhagotra S, Sharma AK [12] и другие. Многие исследователи отмечали, что слепота влечет за собой изменения в характере эмоциональных состояний в сторону преобладания астенических, подавляющих активность индивида настроений грусти, тоски либо повышенной раздражительности, аффективности. Однако, компенсаторные процессы, а также адекватное, специально организованная среда способны минимизировать негативное влияние нарушений развития на психоэмоциональную сферу. Рассмотренные выше психологические проблемы негативно сказываются на работоспособности, общем мировосприятии и усугубляют социальное положение инвалида и также препятствуют реабилитации.

Заключение. На основании изученных материалов, следует отметить следующую особенность. Лица с инвалидностью в большинстве случаев прибегают к девиантным способам адаптации к непреодолимой реальности. Одной из причин является одиночество, так как они не хотят быть обузой для близких людей, боятся осуждения окружающих и не просят помощи. Из-за этого вынуждены справляться самостоятельно с тяжелым психологическим состоянием.

Анализ теоретической литературы позволил рассмотреть следующий аспект. Некоторые люди, имеющие инвалидность, наоборот, используют ресурсы окружающих, становятся в жертвенную позицию, убегают от ответственности и проявляют незрелое инфантильное поведение. Что, в свою очередь, приводит к зависимостям.

Из всего вышесказанного можно сделать следующий вывод: лица с ограниченными возможностями здоровья больше всего подвержены к зависимому поведению как лица, относящиеся к, во-первых, уязвимому слою общества, а во-вторых, как лица, столкнувшиеся с кризисными жизненными обстоятельствами. К психологическим особенностям зависимого поведения лиц с ограниченными возможностями по зрению относятся с одной стороны, слабая позиция, инфантильность, жертвенность, с другой стороны это могут быть чрезмерная агрессивность, властность, алчность, обман и преступные действия. На это влияют такие факторы как: индивидуально-психологические особенности личности, влияние окружения, доступность пагубных средств, копинг-стратегии, отсутствие государственной поддержки и специальных программ по психологической реинтеграции.

Результаты исследования могут быть применимы в деятельности органов системы социального обслуживания, здравоохранения, некоммерческих организаций людей с инвалидностью, а также научными сотрудниками в учебном процессе.

Литература

1. Федоров А.В., Социальная защита молодых инвалидов граждан в условиях перехода к рыночной экономике. – СПб.: С-Петербургский ун-т, 1999. - 104 с.
2. Соколова Е.Т., Исследования «образа тела» в зарубежной психологии // Вести. Моск. Ун-та. Сер. 14. - Психология. 1985. №4.
3. Ткач Н., Для тех, кто стал инвалидом // Социальное обеспечение. 2000. №2. С.24-26.
4. Дементьева Н.Ф., Формы и методы медико-социальной реабилитации нетрудоспособных граждан.- М.: Инфра, 1991. -368 с.
5. Бюрклен К., Психология слепых. - М., 1934. - С. 137-189.
6. Зотов А.И., Актуальные вопросы изучения личности слепых и слабовидящих детей. - М.: Наука, 1977. - 129 с.
7. Литвак А.Г., Психология слепых и слабовидящих. – СПб.: РГПУ, 1998. - 271 с.
8. Лубововский В.И., Специальная психология. - М.: Академия, 2004. - 152 с.
9. Fraser C. F. Psychology of the Blind: The American Journal of Psychology, University of Illinois Press, 1917, pp. 229-237.
10. Foxall MJ, Barron CR, Von Dollen K, Jones PA, Shull KA. Predictors of loneliness in low vision adults. West J Nurs Res. 1992; pp. 86–99.
11. Sihota R, Tandon R. The Cause and Prevention of Blindness in Parsons' Diseases of the Eye. Section. pp. 523–36.
12. Bhagotra S, Sharma AK, Raina B. Psycho-social adjustments and rehabilitation of the blind. J MedEduc Res. 2008; pp. 48–51.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ СЕМЬИ ВОСПИТЫВАЮЩИХ ДЕТЕЙ С ОРГАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Асенова Д. Б., Садвакасова З.М.

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Мақалада мүмкіндігі шектеулі баласы бар отбасыларға психологиялық қолдау көрсету тақырыбына шолу жасалады. Бұл мәселенің Қазақстан Республикасындағы өзектілігі көрсетілген. Осы мақала аясында құзыретті тұлғалар жұмысының міндеттері, мүмкіндігі шектеулі баласы бар отбасыларды қолдау және сүйемелдеу кезеңдері сипатталған. Қорытындылай келе, ТМД елдеріндегі, атап айтқанда Қазақстандағы қолдау және инклюзивті білім беру жағдайына қысқаша шолу жасалады.

Түйінді сөздер: мүмкіндігі шектеулі бала (МЭТ), психологиялық-педагогикалық қолдау, инклюзивті білім беру, әлеуметтендіру.

В статье представлен обзор темы психологическое сопровождение семей с ребенком с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ). Показана актуальность данной проблемы в Республике Казахстан. В рамках данной статьи описаны задачи работы компетентных лиц, этапы оказания поддержки и сопровождения семей с ребенком с ОВЗ. В заключении дан краткий обзор на ситуацию сопровождения и инклюзивного образования в странах СНГ, в частности в Казахстане.

Ключевые слова: ребенок с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ), психолого-педагогическое сопровождение, инклюзивное образование, социализация.

The article presents an overview of the topic of psychological support for families with a child with disabilities. The relevance of this problem in the Republic of Kazakhstan is shown. Within the framework of this article, the tasks of the work of competent people, the stages of providing support and accompanying families with a child with disabilities are described. In conclusion, a brief overview of the situation of support and inclusive education in the CIS countries, particularly in Kazakhstan, is given.

Key words: a child with disabilities (HIA), psychological and pedagogical support, inclusive education, socialization.

Введение. С каждым годом количество детей с органичными возможностями увеличивается и на это влияет множество факторов и условий. Согласно статистическим данным в Казахстане на 1 января 2022 года насчитывалось 98,2 тыс. детей с инвалидностью, на 2021 год было зарегистрировано 94,6 тыс. детей с ограниченными возможностями, а в 2019 году – 91,6 тыс. детей [1]. Опираясь на эти данные, можно предположить, что и число семей, где воспитываются дети с ограниченными возможностями также неустанно растет. Этот факт определяет актуальность проблемы психологического сопровождения таких семей. Ведь чем правильнее и эффективнее будет проводиться психологическое сопровождение, тем больше детей с инвалидностью будут воспитываться в своих семьях, а не в детских домах, или интернатах. Проживание и воспитание в родительской семье, среди своих близких несомненно благоприятно сказывается на состоянии ребенка с ограниченными возможностями, а также дает ему шанс на социализацию, получение образования, и даже профессии.

Появление в семье ребенка с ограниченными возможностями является трудным испытанием для родителей, порой они от отчаяния и незнания сдают своих детей в специальные учреждения. Очевидно предположить, что пребывание в интернате, равно как и проживание в семье, где родители не знают, как воспитывать такого ребенка – это травмирующий фактор для самого ребенка-инвалида. Отсюда следует, что психологическое сопровождение таких семей является необходимой мерой, которая должна быть доступна каждой семье с особым ребенком.

Основная часть. Психологическое сопровождение семьи, воспитывающей ребенка с ограниченными возможностями, включает в себя деятельность, нацеленную на актуализацию коррекционных ресурсов семьи, которые обеспечивают успешность ее функционирования [2, с. 127]. Это дает возможность сформировать и реализовать такие стратегии воспитания, которые бы были адекватными потребностям ребенка. Они должны основываться на конструктивных родительских установках по отношению к нему. Технология такого сопровождения становится важным компонентом образовательной системы, посредством нее можно создать подходящие условия для полноценного развития детей с ограниченными возможностями [3, с. 4].

По мнению Байдаровой О.И., успешность работы с семьей зависит от сотрудничества между специалистами образовательного учреждения и родителями ребенка. В ходе этого взаимодействия формируется актуальный запрос семьи и совместно выбираются главные направления предстоящей работы [4, с.35].

Жилина О.А. и Чурсина А.А. выделили несколько основных *задач работы психолога* с родителями ребенка с ОВЗ:

1) содействовать в освоении родителями методов взаимодействия с их особым ребенком, приемов и психологических инструментов его воспитания и обучения в рамках семьи;

2) сформировать у родителей адекватное отношение к ребенку, а также активную установку на воспитание;

3) вовлечь родителей в учебный процесс как его активных участников, включить их в совместное участие в мероприятиях учебного заведения;

4) повысить психолого-педагогические компетенции родителей, путем их просвещения;

5) изучить психолого-педагогические потребности родителей [5, с. 387].

При необходимости выполняется адаптация учебных программ или составляются индивидуальные учебные программы по предметам учебного плана. Определение содержания индивидуальных коррекционно-развивающих и учебных программ осуществляется с учетом уровня интеллектуального развития, индивидуальных особенностей, компенсаторных возможностей ребенка, а не его возраста [6, с. 42].

Существует два направления психолого-педагогического сопровождения:

1. Актуальное направление, нацеленное на решение существующих проблем и сложностей, которые уже появились в семье с особым ребенком;

2. Перспективное направление, нацеленное на предупреждение проблем в учебном процессе и в развитии детей с ОВЗ, а также внутрисемейных и социальных отношений [7, с.28].

Семаго М.М., Алехина С.В. считают, что для успешной работы с родителями необходимо их содействие на всех уровнях сопровождения ребенка. Авторами выделены следующие *этапы работы с семьей*:

1. Диагностический, на котором производится оценка степени соответствия условий, в которых воспитывается ребенок, его возрастным особенностям; обнаружение причин, дестабилизирующих обстановку внутри семьи; определение внутрисемейных факторов, которые помогают или мешают гармоничному развитию ребенка с ограниченными возможностями.

2. Информационный, включающий обеспечение родителей информацией, касающейся сопровождения всех участников учебного процесса.

3. Просветительский, на котором родители получают знания в вопросах особенностей развития детей с ОВЗ. Эта работа может проводиться в форме заранее подготовленных мероприятий (тренинги для родителей, индивидуальные или групповые консультации, тематические выступления специалистов), а также это могут быть печатные и электронные ресурсы (информационные листки, стенды, информация на сайте образовательного учреждения).

4. Этап приобщения родителей детей с ОВЗ к активному участию в разнообразных школьных мероприятиях.

5. Практический. Для этого этапа важны достижения на предыдущих этапах, то есть должно быть сформировано и эффективно организовано детско-родительское сообщество класса. Стоит отметить, что значимым моментом на практическом этапе выступает отношение родителей к успехам своего ребенка, к взаимоотношению всех детей друг с другом, к сформированному детскому коллективу.

6. Аналитический. Это последний этап, на котором подытоживается и анализируется совместная работа, ее результаты и достижения, а также планируется дальнейшая работа, нацеленная на развитие инклюзивной практики в учебном заведении [8, с. 97-99].

Немаловажным направлением психологического сопровождения семьи с ребенком с ОВЗ является *психологическое консультирование* родителей и ребенка. Ткачева В.В. описывает следующие этапы:

1. Знакомство, где происходит установление контакта и достижение достаточного доверительного уровня и взаимопонимания.

2. Определение проблем семьи со слов родителей или лиц, их замещающих. На данном этапе сопровождающее лицо формирует первичное представление о проблемах ребенка и его семьи.

3. Психолого-педагогическая диагностика особенностей развития ребёнка. В рамках этого этапа проводится комплексная психодиагностика ребенка, с целью прогнозирования возможности к обучению по определённой программе.

4. Выявление стиля воспитания, применяемого родителями, а также психологическая диагностика их личностных характеристик.

5. Оценка результатов диагностики и формулирование действительных проблем. На этом этапе педагог-психолог совместно с родителями проясняют, обсуждают определенные в беседе и в процессе диагностики ребёнка и семьи проблемы.

6. Определение путей решения выявленных проблем семьи.

7. На заключительном этапе подытоживается вся проведенная с семьёй работа, закрепляется понимание проблемы в формулировке педагога-психолога [9, с. 62-65].

Заключение. В заключении стоит отметить, что несмотря на то, что сопровождения семей инклюзии с ребенком ведется активная работа в этом направлении разных специалистов. Это касается и исследований в этой области, и составления методик и инструментов для работы с семьями, а также несомненно ведется практическая работа в этой сфере активно психологами.

12 января 2022 года Министром образования и науки Республики Казахстан был принят приказ «Об утверждении правил психолого-педагогического сопровождения в организациях образования», согласно которому на данный момент проводятся все необходимые мероприятия для успешной совместной деятельности психологов-педагогов, учителей образовательного учреждения и родителей [10].

Организация комплексного психолого-педагогического сопровождения призвана повысить качественный уровень содержательной работы с семьями, воспитывающими детей с ОВЗ, а также благоприятствует развитию активной родительской позиции в вопросах воспитания и развития детей.

Литература

1. Электронный ресурс: Новостной портал «Курсив», статья «В Казахстане растет число детей с инвалидностью»/ автор Шашкина А. – 01.06.2022 <https://kz.kursiv.media/2022-06-01/v-kazahstane-rastet-chislo-detej-s-invalidnostju>

2. Стругова В.Г., Колесникова О.Б. Социально-педагогическое сопровождение семьи ребенка с ограниченными возможностями здоровья в условиях реабилитационного центра // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Наука и социум». - 2017. - №3. - С.124-130.

3. Сибгатуллина И.Ф. Организация и психолого-педагогическое сопровождение инклюзивного обучения: метод. рекомендации - Казань, 2017. - 43 с.

4. Байдарова О.И. Социальное сопровождение семей, воспитывающих детей-инвалидов и детей с ОВЗ // Модель системы комплексного сопровождения инклюзивных форм обучения и воспитания детей-инвалидов и детей с ограниченными возможностями здоровья. - г. Киров. – 2014. – 580 с.

5. Чурсина А.А., Жилкина О.А. Взаимодействие семьи и школы в процессе обучения детей с ограниченными возможностями здоровья в области инклюзивного образования // Инклюзивное образование: результаты, опыт и перспективы: сборник материалов III Международной научно-практической конференции / под ред. С.В. Алехиной. – М.: МГППУ, 2015. – 528 с.

6. Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. рекомендации. Алматы, 2019. – 114 с.

7. Посысов Н.Н. Психолого-педагогическое сопровождение семей, имеющих детей с ограниченными возможностями здоровья; ГОАУ ЯО ИРО. - Ярославль, 2011. - 76 с.

8. Алехина С.В., Семаго М.М. Создание и апробация модели психолого-педагогического сопровождения инклюзивной практики: Методическое пособие. М.: МГППУ, 2012. — 156 с.

9. Ткачёва В.В. Семья ребенка с ограниченными возможностями здоровья: диагностика и консультирование. М.: Национальный книжный центр, 2014. — 160 с.

10. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан «Об утверждении правил психолого-педагогического сопровождения в организациях образования» от «12» января 2022 года

ИНКЛЮЗИЯДАҒЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Касымова Р.С., Тілеубекова А.Т.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан*

Әлемде түрлі қажеттіліктері жоғары балалар өте көп. Барлық бала бірдей білім ала алуы үшін, білім беру сапасы арнайы топтарға бағытталуы шарт. Мәселен, инклюзивті білім беруді сол тізімге жатқыза аламыз. Денсаулығында және ақыл есінде ақаулықтары мен кемшіліктері бар балаларға білім беру процесі жылдан жылға дәуірлеп, дамуда. Мақалада инклюзивті білім беру туралы толық түсіндіріліп, оның маңызы мен білім беру мекемелеріндегі денсаулық сақтау технологиялары туралы толық түсіндірілген.

Кілт сөздер: *инклюзия, инклюзивті білім беру, денсаулық, технология, білім.*

В мире очень много детей с самыми разными потребностями. Чтобы все дети могли получать одинаковое образование, качество образования должно быть ориентировано на специальные группы. Например, мы можем отнести инклюзивное образование к этому списку. Образовательный процесс для детей с дефектами и недостатками здоровья и умственной отсталости развивается из года в год. В статье подробно рассказывается об инклюзивном образовании и подробно объясняется его значение и технологии здравоохранения в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: *инклюзия, инклюзивное образование, здоровье, технологии, образование.*

There are a lot of children with very different needs in the world. In order for all children to receive the same education, the quality of education should be focused on special groups. For example, we can include inclusive education in this list. The educational process for children with defects and disabilities of health and mental retardation develops from year to year. The article describes in detail about inclusive education and explains in detail its significance and health care technologies in educational institutions.

Keywords: *inclusion, inclusive education, health, technology, education.*

Мүмкіндігі шектеулі балалардың саны тұрақты өсіп келеді. Біріккен Ұлттар Ұйымының мәліметі бойынша әлемде психикалық және физикалық кемістігі бар шамамен 450 миллион адам бар. Бұл біздің планета тұрғындарының 1/10 бөлігі (соның ішінде 200 миллионға жуық мүмкіндігі шектеулі балалар).

Инклюзивті білім беру (француз. *inclusif* – оның ішінде, лат. қамтиды – қорытындылаймын, қамтиды) – қолжетімділікті қамтамасыз ететін барлық балалардың әртүрлі қажеттіліктеріне бейімделу тұрғысынан білімнің барлығына қолжетімділігін білдіретін жалпы білім берудің даму процесі. Ерекше қажеттіліктері бар балаларға білім беру.

Инклюзивті білім беру – бұл барлық балалар дене, психикалық, интеллектуалдық және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан жалпы білім беру жүйесіне енетін оқыту мен тәрбиелеу процесі. Олар тұрғылықты жері бойынша жалпы білім беру ұйымдарына мүгедек емес құрдастарымен бірге олардың ерекше білім беру қажеттіліктерін ескере отырып барады. Сонымен қатар, оларға арнайы қолдау көрсетіледі. Инклюзивті білім беру балалардың кез келген кемсітуін болдырмайтын идеологияға негізделген – барлық адамдарға тең қарау қамтамасыз етіледі, бірақ ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін ерекше жағдайлар жасалады.

Білім беруді қамтитын білім алушылардың тең құқықтылығын және олардың ұжым өмірінің барлық аспектілеріне қатысуын ынталандыруға бағытталған ресурстарға ие. Білім беру барлық балаларда табысты әлеуметтену үшін қарым-қатынас жасау үшін қажетті қабілеттерді дамытуға бағытталған.

Шетелдік тәжірибе көрсеткендей, инклюзивті білім беру-бұл барлық оқушыларға (оның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар) балабақша, мектеп, институт ұжымының өміріне, мектепке дейінгі және мектеп өміріне толық қатысуға мүмкіндік беретін білім.

Қазіргі уақытта білім беру мен оқытуда денсаулықты үнемдейтін технологияларға көңіл бөлу бүкіл білім беру жүйесінің негізгі және кезек күттірмейтін міндеттерінің бірі

болып табылады. Денсаулықты сақтайтын технологиялар студентке бағытталған көзқарас негізінде жүзеге асырылады және студенттерге бірге өмір сүруге үйренуге көмектесетін маңызды факторлардың бірі болып табылады.

Білім берудің денсаулықты сақтайтын білім беру технологияларының мақсаты – білім алушының оқу орнында оқу кезеңінде денсаулығын сақтау мүмкіндігін қамтамасыз ету, салауатты өмір салты бойынша қажетті білім, білік және дағдыны қалыптастыру, оны пайдалана білуге үйрету.

Денсаулық сақтау технологиялары – бұл баланың білім алуы мен дамуының барлық кезеңдерінде оның денсаулығын сақтауға бағытталған білім беру ортасының барлық факторларының өзара байланысы мен өзара әрекетін қамтитын шаралар жүйесі.

Денсаулық сақтаудың білім беру технологияларын оқытудың мақсаты-оқушының мектепте оқу кезеңінде денсаулығын сақтау мүмкіндігін қамтамасыз ету, оның салауатты өмір салты бойынша қажетті білімдерін, дағдыларын қалыптастыру, алған білімдерін күнделікті өмірде қолдануға үйрету, табысты, құзыретті болу және сонымен бірге өз денсаулығына зиян келтірмеу.

Біздің ойымызша, ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланы ерекше білім беруді қажет етпейтін мектепке сауатты енгізу, мекемені қажетті мамандармен және тиісті жағдайлармен қамтамасыз ету арқылы біз денсаулық сақтау технологияларын іске асыру туралы айта аламыз. Әрине, бұл үшін мектеп оқу процесінің құрылымын өзгертуі керек.

Біздің көзқарасымыз бойынша, денсаулық сақтау педагогикасы жағдайында оқыту әр бала үшін денсаулық сақтау ортасын құруды ғана емес, сонымен қатар денсаулық пен салауатты өмір салтына құндылық беруге ықпал ететін денсаулық құзыреттіліктерін қалыптастыруды қамтуы керек.

Инклюзия жағдайында оқыту ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланың дамуы мен әлеуметтенуі үшін оңтайлы жағдайлар жасауды қамтиды.

Инклюзивті білім беру және негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыру жағдайында баланы оқытуға қажетті барлық әдістер мен тәсілдерді үш топқа бөлуге болады:

- сыныпта қолданылатындар,
- топта қолданылатындар,
- жеке қолданылатындар.

Бірінші топқа келесі әрекеттерді жатқызуға болады:

- кестені бақылау;
- сынып оқушыларының орта оқу мүмкіндіктеріне сәйкес сабақтың қиындығын бақылау;
- сабақтағы қызмет түрлерінің әртүрлілігі (монотондылықты жою);
- шаршауды жеңілдету және ақыл-ой қабілеттерін арттыру үшін дене шынықтыру минуттарын, дене шынықтыру паузаларын сабаққа енгізу арқылы шаршаудың алдын алу;
- -жүйке-психикалық кернеудің алдын алу;
- сыныпта жағымды психоэмоционалды жағдай жасау.

Әдістер мен тәсілдердің екінші тобына басым мотивацияға, қабылдау ерекшеліктеріне, мидың функционалды асимметриясына, ойлау түріне, жүйке процестерінің күші мен қозғалғыштығына, денсаулық деңгейіне сәйкес ақпарат беру тәсілдерін, оқу тапсырмалары мен бақылау әдістерін саралау жатады.

Үшінші топқа мыналар жатады:

- оқушылардың оқу мүмкіндіктеріне байланысты тапсырманың қиындығын саралау;
- үй тапсырмасын даралау;
- оқу мінез-құлқының жеке стратегиясын әзірлеу.

Аталған тәсілдерді іске асырудың жетекші шарты білім беру мекемесінде дефектолог, психолог, логопед, тьютор мамандарының болуы болып табылады.

Оқушылардың тыныс-тіршілігін қамтамасыз ету ерекшеліктеріне сәйкес бүкіл сынып оқушыларымен дамытушылық және түзету іс-шараларын жүзеге асыру мысалдарын келтірейік.

Қозғалыс белсенділігіне қажеттілік-дене шынықтыру минуттары, дене шынықтыру кідірістері, динамикалық сағаттар, сабақтағы қызмет түрлерінің өзгеруі, сыныптан тыс спорттық-сауықтыру іс-шаралары, мектептегі спорт секцияларын дамыту, спорт алаңдарын жайластыру, бассейндегі сабақтар.

Дененің функционалды резервтерін жаттықтыру-тыныс алу гимнастикасы, өзін-өзі массаж, сабақта саусақ гимнастикасы, белсенді демалыс, қатаю.

Дене жұмысының биоритмологиялық ерекшеліктері-ақыл-ой жұмысының динамикасына сәйкес еңбек және демалыс режимі, шаршауды жеңілдетуге арналған дене шынықтыру минуттары, сабақтың ұтымды құрылымы, үй тапсырмаларының санын азайту, демалыс күндеріндегі үй тапсырмаларын алып тастау, мектептен тыс күн режимін ұтымды ұйымдастыру.

Жүйке-психикалық шиеленісті, мазасыздықты сабақтың эмоционалды фонын жақсарту, 3-ші сабақтан кейін оқушылардың ерікті қозғалыс белсенділігін білдіретін музыкалық өзгерістер жүргізу арқылы азайтуға болады, бұл сабақ кезінде статикалық қалыптан шиеленісті босатуға ғана емес, сонымен қатар эмоционалды разрядқа да ықпал етеді.

Ағзаның жұмыс істеуінің оңтайлы шарттары-оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың гигиеналық нормаларын сақтау, үй-жайларды желдету, оқушылардың қалпын бақылау, сынып бөлмелерін көгалдандыру, дене шынықтыру сабақтарын құрудың физиологиясы, оларды өткізудің ойын формалары, оқушыларды қозғалыстардың денсаулыққа әсері туралы біліммен, импульс бойынша Өзін-өзі диагностикалау дағдыларымен қаруландыру.

Биологиялық (психикалық) жастың төлқұжатқа сәйкес келмеуін зейінді, есте сақтауды, ойлауды және т. б. түзету және дамыту сабақтары арқылы азайтуға болады.

Жалпы, инклюзияны жаппай енгізу кезінде денсаулық сақтау технологияларын пысықтау, мүмкіндігі шектеулі балаларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу, мамандарды оқыту және мектептерді жабдықтау қажет екенін атап өткен жөн. Алайда, баланың қоршаған ортасы оның жасына, жыныстық және жеке ерекшеліктеріне сәйкес келген кезде, денсаулықтың қалыптасуы дененің ішкі мүмкіндіктерін кеңейту арқылы жүрсе және денсаулықты сақтау ортасы оларды көрсетуге мүмкіндік берсе ғана сау болатынын әрқашан есте ұстаған жөн.

Сонымен қатар, заманауи инклюзивті тәжірибе мамандардан жаңа құзыреттер мен білімді шұғыл түрде талап етеді. Қазіргі жағдайда педагогикалық немесе психологиялық білімі және тиісті жұмыс тәжірибесі ғана емес, сонымен қатар арнайы педагогика және психология сияқты салаларда кәсіби деңгейі жоғары мамандар ең көп сұранысқа ие. Отандық білім беру жүйесіне жаңа салаларда, мысалы, репетитор сияқты жақсы дайындалған мамандар қажет. Сондықтан да біздің елімізде инклюзивті білім беруді жүзеге асырудың басым бағыттарының бірі – инклюзивтік тәжірибеге тартылған оқу орындарының мамандарының біліктілігін арттыру және қайта даярлау.

Әдебиеттер

1. Смирнов, Н. К. «Мұғалім мен мектептің жұмысындағы денсаулық сақтау технологиялары» / Н. К. Смирнов. – М.: Аркти, 2003. – 272 б.
2. Тихомирова, Л. Ф. «Мүмкіндігі шектеулі балаларға инклюзивті білім беруді жүзеге асырудағы қиындықтар және оларды жеңу жолдары» / Л. Ф. Тихомирова // Ярославль педагогикалық хабаршысы. – 2013. - Т.2. – № 2. - 78-81 б.
3. Тихомирова, Л.Ф., Макеева, Т. В. «Білім беру мекемесінің денсаулық сақтау ортасын қалыптастырудың заманауи тәсілдері» / Л. Ф. Тихомирова, Т. В. Макеева // Ярославль педагогикалық хабаршысы. – 2016. – № 6. – 19-25 ББ.
4. Тихомирова, Л. Ф. «Денсаулық сақтау педагогикасының теориялық және әдістемелік негіздері» / Л.Ф. Тихомирова. - Ярославль, 2004. - 48 б.
5. Шафикова, З.Х. «Инклюзия жағдайында мүмкіндігі шектеулі оқушыларды жұмысшы мамандықтарына оқыту» /З. Х. Шафикова // Педагогика. – 2017. – № 2. –121-123 ББ.
6. Митчелл, Д.» Арнайы және инклюзивті білім берудің тиімді педагогикалық технологиялары». – М., 2009.

ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАЩИХСЯ В ИНКЛЮЗИВНЫХ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Оралканова И.А., Дуйсенбаева Ж.Д.

НАО «Университет имени Шакарима города Семей»

Семей, Казахстан

Мақалада дамуында кез келген ауытқуы бар баланың танымдық әрекеті мұғалімдердің тұрақты және шыдамды басшылығын қажет етеді деген сұраққа арналған. Ұжымдық оқу үдерісі жағдайында ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға сараланған көзқарас вариативті типологиялық белгілердің болуына байланысты. Оқытудың белсенді формаларын, әдістерін және әдістерін қолдану оқу-тәрбие және түзету-дамыту процесінің тиімділігін арттырудың қажетті құралдарының бірі болып табылады.

Кілт сөздер: дамыту, инклюзивті білім беру, психологиялық мінездеме, оқытудың белсенді формалары, түзету жұмыстары.

В статье рассматривается вопрос о том, что познавательная деятельность ребенка с любым отклонением в развитии требует постоянного и терпеливого руководства со стороны педагогов. Дифференцированный подход к детям с особыми образовательными потребностями в условиях коллективного учебного процесса обусловлен наличием вариативных типологических особенностей. Использование активных форм, методов и приёмов обучения является одним из необходимых средств повышения эффективности, как образовательного, так и коррекционно-развивающего процесса.

Ключевые слова: развитие, инклюзивное обучение, психологические особенности, активные формы обучения, коррекционная работа.

The article deals with the question that the cognitive activity of a child with any developmental disorder requires constant and patient guidance from teachers. A differentiated approach to children with special educational needs in the conditions of a collective educational process is due to the presence of variable typological features. The use of active forms, methods and techniques of training is one of the necessary means of increasing the efficiency of both the educational and correctional development process.

Keywords: development, inclusive education, psychological characteristics, active forms of education, correctional work.

Ведение. В настоящий момент инклюзивное образование не развивается без соответствующего кадрового обеспечения: учителя общеобразовательных школ должны иметь серьезную методологическую, методическую и психологическую подготовку к работе в инклюзивных классах, где дети достаточно сильно отличаются по своим стартовым возможностям. Основная работа в инклюзивном обучении происходит в процессе взаимодействия учителя с учениками на уроке. При этом достаточно часто учитель оказывается в ситуации, когда ему не хватает знаний об особенностях конкретного ребенка, практических умений по организации взаимодействия с особыми детьми, организации совместной работы в инклюзивном классе [1].

При включении детей с ОВЗ в общеобразовательные учреждения общего типа перед коллективом возникают следующие задачи: создание общего образовательного пространства, максимально комфортного для всех учащихся; помощь каждому ребенку в решении актуальных задач развития, обучения, социализации; психологическое обеспечение адекватных и эффективных образовательных программ; развитие психолого-педагогической компетенций, психологической культуры педагогов, учащихся, родителей.

Комплектование инклюзивных классов осуществляется на основании заключения ПМПК при обязательном согласии родителей и наличии в учреждении необходимых условий, включающих кадровое обеспечение специалистами, имеющими право на ведение профессиональной деятельности в сфере коррекционного обучения, службу сопровождения, учебно-методическое обеспечение и развитую материально-техническую базу. Классы инклюзивного обучения объединяют самых разных детей, заметно отличающихся друг от друга.

Основная часть. Инклюзивное обучение основывается на специальных дидактических принципах, которые необходимо соблюдать при планировании и организации уроков:

1. Руководящая идея, основное правило деятельности.
2. Принцип педагогического оптимизма. Принцип педагогического оптимизма не принимает теорию «потолка», согласно которой развитие человека застывает как бы на достигнутом уровне, выше которого он не в состоянии подняться.
3. Принцип ранней педагогической помощи. Специальная педагогика считает одним из ключевых условий успешной коррекционно- педагогической помощи обеспечение раннего выявления и ранней диагностики отклонений в развитии ребенка для определения его особых образовательных потребностей.
4. Принцип коррекционно-компенсирующей направленности образования. Данный принцип предполагает опору на здоровые силы обучающегося, воспитанника, построение образовательного процесса с использованием сохраненных анализаторов, функций и систем организма в соответствии со спецификой природы недостатка развития.
5. Принцип социально-адаптирующей направленности образования позволяет сформировать различные структуры социальной компетентности и психологическую подготовленность к жизни.
6. Принцип развития мышления, языка и коммуникации как средств специального образования. Специфические проблемы в развитии речи, мышления, коммуникации существуют у всех категорий детей и подростков с ограниченными возможностями здоровья, поэтому важнейшей общей для них образовательной потребностью является потребность в коррекционно- педагогической помощи по развитию речи, мышления и общения.
7. Принцип деятельностного подхода в обучении и воспитании. В специальном образовании распространена коллективная предметно- практическая деятельность под руководством педагога (работа «в парах», «в подгруппе»), которая создает естественные условия для мотивированного речевого общения, постоянно воспроизводя потребность в таком общении.

Ученик должен захотеть усваивать учебный материал. Пути такой работы: формирование интереса только через деятельность самих ребят; отказ от излишней словесной педагогики; мотивация деятельности является решающим условием в успехе хорошего урока; появление у детей желания учиться. Дифференцированный подход к детям и подросткам с особыми образовательными потребностями в условиях коллективного учебного процесса обусловлен наличием вариативных типологических особенностей даже в рамках одной категории нарушений. Индивидуальный подход является конкретизацией дифференцированного подхода [2].

Учебно-познавательная деятельность ребенка с любым отклонением в развитии отличается от учебно-познавательной деятельности обычного ребенка и требует постоянного и терпеливого руководства со стороны педагогов. Для учителя главная трудность на уроке состоит в том, чтобы соотнести индивидуальные возможности детей с ограниченными возможностями здоровья с необходимостью выполнения образовательного стандарта.

Постоянное поощрение за малейшие успехи, своевременная и тактическая помощь каждому ребёнку, развитие в нём веры в собственные силы и возможности.

Для учителя в инклюзивной образовательной среде важно владеть практикой в самостоятельной исследовательской деятельности, навыками разработки поурочных планов для конкретного класса, а также для конкретного ребенка, умениями творчески перерабатывать учебный план и адаптировать свои методы обучения к особенностям учеников.

Для квалифицированного решения коррекционных задач, связанных с обучением ребенка с ограниченными возможностями здоровья, оказывать помощь учителю в

инклюзивном пространстве обязательно должны такие специалисты, как учитель-дефектолог, учитель-логопед, социальный педагог, тьютор.

Практика нашей деятельности показывает, что уроки учителя с использованием игровых ситуаций способствуют появлению активного познавательного интереса школьников. На подобных уроках складывается особая атмосфера, где есть элементы творчества и свободного выбора, развивается умение работать в группе и победа зависит от личных усилий каждого. От ученика часто это требует преодоления собственной застенчивости и нерешительности, неверия в свои силы. Игровую деятельность учитель может применять в следующих случаях: в качестве части урока (при работе с терминами); словарная разминка (фронтальный опрос с элементами соревнования по группам); словарное лото: на доске написаны с одной стороны слова, на другой - значения. Соединить стрелками слова и значение. Какая команда сделает быстрее? Словарный аукцион. Побеждают те, кто больше знает слов и назовет слово последним. У учителя нарезаны квадраты разных цветов, которые он вручает за ответы на уроке.

Игровую технологию можно использовать в качестве проведения целого урока, например игра – путешествие. Дидактические игры на закрепление, повторение и обобщение материала, кроссворды, головоломки, ребусы и т. д.

Таким образом, дидактическая игра на уроках пополняет, углубляет и расширяет знания, является средством всестороннего развития ребёнка, его умственных, интеллектуальных и творческих способностей, вызывает положительные эмоции, наполняет жизнь коллектива учащихся интересным содержанием, способствует самоутверждению ребёнка.

В настоящее время отмечается использование в обучении приемов и методов, которые формируют умения самостоятельно добывать знания, собирать необходимую информацию, выдвигать гипотезы, представлять доказательства, делать выводы и умозаключения. У современного ученика должны быть сформированы универсальные учебные действия, обеспечивающие способность к организации самостоятельной учебной деятельности [3].

Обучающиеся с особыми познавательными потребностями, как правило, не могут самостоятельно добывать знания и активно участвовать в их совершенствовании. При умственном напряжении они просто сразу отказываются работать: «Я не могу. Я не знаю». Из-за низкого уровня протекания мыслительных процессов и навыков коммуникации не могут найти границы между знанием и незнанием. Не в состоянии поставить цель. На этапе самоконтроля чаще всего паникуют. Также затрудняются подвести итог - забыли, какие задачи ставили в начале урока (понимание приходит в 3-4 классе). Для детей с ОВЗ школа должна научить ориентироваться в информационном пространстве и добывать нужную информацию самостоятельно. Учитель играет направляющую роль.

Признанным подходом в обучении детей выступает системно-деятельностный, т.е. учение в форме проектной деятельности, которая предполагает:

- применение активных форм познания: наблюдение, опыты, учебный диалог и др.;
- соотносить результат деятельности с поставленной целью, определять своё знание и незнание и др.;
- создание условий для развития рефлексии – способности осознавать и оценивать свои мысли и действия как бы со стороны.

В соответствии с новыми стандартами, прежде всего, необходимо усилить мотивацию детей к познанию окружающего мира, продемонстрировать им, что школьные занятия – это не получение отвлеченных от жизни знаний, а наоборот - необходимая подготовка к жизни, её узнавание, поиск полезной информации и навыки ее применения в реальной жизни.

Большая часть времени на уроке должна быть посвящена изучению нового материала ("учить на уроке"). Для того, чтобы новое прочно усвоилось, надо определить его в зону ближайшего развития, привязать к старому, знакомому, которое актуализируется перед объяснением. Контрольная функция в уроке - это постоянная обратная связь "ученик - учитель". Закрепление проводится в форме повторения и применения знаний. Все это,

вместе взятое, и образует оптимальную систему урока, наиболее коротким путем ведущую учащихся к цели. Качество любого урока в значительной мере определяется тщательностью подготовки к нему учителя.

Результативность урока во многом зависит от постановки конкретных целей и задач. Учителя инклюзивного класса ставят триединую задачу: образовательную, воспитательную и коррекционно-развивающую и коррекционно-развивающей задаче уделяется больше внимания.

Образовательная задача должна определять задачи усвоения учебного программного материала, овладения детьми определенными учебными знаниями, умениями и навыками. Формулировка отражает содержание занятия. Образовательная задача: знакомить, познакомить, продолжать знакомить, дифференцировать, учить применять на практике.

Воспитательная задача должна определять задачи формирования высших ценностей, совершенствования моделей поведения, овладения детьми коммуникативными умениями, развития социальной активности.

Воспитательная задача: воспитывать наблюдательность; воспитывать самостоятельность; воспитывать настойчивость и терпение; воспитывать нравственные качества (любовь, бережное отношение к., трудолюбие, умение сопереживать)

Коррекционно-развивающая задача должна четко ориентировать педагога на развитие психических процессов, эмоционально-волевой сферы ребенка, на исправление и компенсацию имеющихся недостатков специальными педагогическими и психологическими приемами. Эта задача должна быть предельно конкретной и направленной на активизацию тех психических функций, которые будут максимально задействованы на уроке. Реализация коррекционно-развивающей задачи предполагает включение в урок специальных коррекционно-развивающих упражнений для совершенствования высших психических функций, эмоционально-волевой, познавательной сфер и пр., включение заданий с опорой на несколько анализаторов и пр.

Заключение. Коррекционно-развивающая задача: коррекция и развитие связной устной речи (регулирующая функция, планирующая функция, анализирующая функция, пополнение и обогащение пассивного и активного словарного запаса, диалогическая и монологическая речь) через выполнение;

коррекция и развитие связной письменной речи (при работе над деформированными текстами, сочинением, изложением, творческим диктантом); коррекция и развитие памяти (кратковременной, долговременной); коррекция и развитие зрительных восприятия; развитие слухового восприятия; коррекция и развитие мыслительной деятельности (операций анализа и синтеза, выявление главной мысли, установление логических и причинно-следственных связей, мышления) и т.д.

В помощь учителям рекомендуются основные направления коррекционной работы. Использование активных форм, методов и приёмов обучения является одним из необходимых средств повышения эффективности, как образовательного, так и коррекционно-развивающего процесса. Сочетая предметное, метапредметное, личностное, коррекционное и развивающее направления, опираясь на педагогические методы и приемы, учитель организует коррекционно-образовательный процесс и управление познавательной деятельностью.

Литература

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. - 299 с.
2. Алехина С. В., Алексеева М. Н., Агафонова Е. Л. Готовность педагогов как основной фактор успешности инклюзивного процесса в образовании // Психологическая наука и образование. 2011. № 1. - С. 83-92.
3. Оралканова И.А., Кабенова М.С. О готовности педагогов к работе в условиях инклюзивного образования // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Педагогические науки», 2017. - №3(55). – С. 29-37.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА АҚПАРАТТЫҚ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

*Оразимбетова К.Ш., Әлдін А.С., Байраш Ш.Қ., Бахытханова А.Б.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Бұл мақалада инклюзивті білім беру жағдайында ақпараттық жаңа технологияларды пайдаланудың мүмкіндіктері жайында қарастырылады. Білім беру жүйесін ақпараттандыруды жоғары қарқыны, телекоммуникациялық технологиялардың дамуы мен ғаламтордың жаһандық желісі айрықша талаптары бар балаларға инклюзивті білім берудің қажеттілігін көрсетеді. Сонымен қатар, мұнда инклюзивті білім берудің мақсаты, міндеттері, принциптері айқындалады.

Кілттік сөздер: инклюзив, сыни тұрғыдан ойлау, телекоммуникациялық технология.

В статье рассматриваются возможности использования новых информационных технологий в условиях инклюзивного образования. Высокие темпы информатизации системы образования, развитие телекоммуникационных технологий и глобальная сеть интернета свидетельствуют о необходимости инклюзивного образования детей с особыми требованиями. Кроме того, здесь определяются цели, задачи, принципы инклюзивного образования.

Ключевые слова: инклюзивность, критическое мышление, телекоммуникационные технологии.

This article examines the psychological and pedagogical aspects of assessing the quality of vocational education in higher educational institutions of transformation in the educational system, the main source of ensuring the loss of educational activities in order to achieve full conformity between socio-economic reality and personal needs. There are also recommendations of scientific and theoretical direction in the preparation of the system of assessment of the quality of vocational education, definition of conceptual bases, models and technologies of assessment of the quality of education in national universities.

Key words: inclusive, critical thinking, telecommunication technology.

ҚР көшбасшысы Н.Ә. Назарбаев өз сөзінде: «Қазақстан әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті елу елдің қатарына енуі үшін білімді де зерделі, жан-жақты дамыған дарынды, қабілетті ұрпақ керек» - деп айтып өткен [1]. Оның дәлелі ретінде Елбасының дәстүрлі әрбір жылғы Жолдауында маңызды мәселелердің бірі ретінде – қоғамның ең бір әлсіз қорғалған мүшелерінің, соның ішінде даму мүмкіндігі шектеулі білім алушылардың өмірін лайықты қамтамасыз ету, оларға сапалы білім беруді қалыптастыру екені айқын көрсетіледі [2]. Қоғамда болып жатқан әлеуметтік мәселелер: отбасылық, экологиялық, экономикалық дағдарыстар жүйке жүйелері бұзылған, психикалық-физикалық аурулары бар, жас ерекшелігі әр түрлі білім алушылардың көбеюіне әкеліп отыр.

Қоғамдағы инклюзивті балаларға жылы сезім мен кішіпейілділік керек болса, білім беру үшін педагогқа, мектеп психологтарына көп еңбек пен төзімділік қажет. Оларға әрқайсысына жеке жол тауып, оның психологиялық ерекшеліктеріне күнделікті бейімделе отырып, оқу бағдарламасына сай білім беру керек. Педагог ізденісі – әр білім алушының жан-дүниесіне тереңірек үңіліп, жан-жақты зерттеуден басталады.

Білім беру жүйесін ақпараттандыруды жоғары қарқыны, телекоммуникациялық технологиялардың дамуы мен ғаламтордың жаһандық желісі айрықша талаптары бар балалар алдынан білім алуда жаңа мүмкіндіктер ашып отыр.

Инклюзив – сөзі латын тілінен аударғанда «өзімді қосқанда» ал, ағылшын тілінен аударғанда «араластырамын» деген мағынаны білдіреді.

Инклюзивті оқытудың негізгі принциптері:

1. Адам құндылығы оның мүмкінділігіне қарай қабілеттілігімен жеткен жетістіктерімен анықталады;
2. Әрбір адам сезуге және ойлауға қабілетті;
3. Әрбір адам қарым- қатынасқа құқылы;
4. Барлық адам бір-біріне қажет;
5. Білім шынайы қарым- қатынас шеңберінде жүзеге асады;
6. Барлық адам құрбы- құрдастарының қолдауы мен достығын қажет етеді;

7. Әрбір білім алушы үшін жетістікке жету өзінің мүмкіндігіне қарай орындай алатын әрекетін жүзеге асыру;

8. Жан-жақтылық адам өмірінің даму аясын кеңейтеді;

9. Ата-аналармен қызметтестікті құру.

Инклюзивті білім берудің мақсаты – даму мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды қалыпты балалармен бірге білім беру. Яғни, адамның жынысына, дініне, шығу тегіне, денсаулығына қарамастан өмір сүруге құқылы жеке тұлға ретінде білім беру үрдісіне араластыру болып табылады. Барлық білім алушылардың тек қана ерекше білім беруді қажетсінетін білім алушылардың ғана емес, әр білім алушының қажетсінулерін қанағаттандырады. Инклюзивті білім беру білім алушылардың дамуындағы ауытқуларға қарамастан шынайы ортада бірдей бағдарламамен оқып, білім алуын қамтамасыз ететін тәсіл [3].

Инклюзивті білім беру дегеніміз – білім алушылардың жынысына, жас ерекшеліктеріне, географиялық тұратын жеріне, қимыл-қозғалыстық және ақыл-есінің жағдайына, әлеуметтік-экономикалық жағдайына қарамастан, сапалы білім алу және өздерінің потенциалдық дамыту мүмкіндігіне ие болу.

Инклюзивті білім беру – мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды оқытып-үйретудің бір формасы.

Инклюзивті оқыту – барлық балаларға мектепке дейінгі оқу орындарында, мектепте және мектеп өміріне белсене қатысуға мүмкіндік береді.

Инклюзивті оқыту – білім алушылардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға мүмкіндік береді.

Инклюзивті оқыту – адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді.

Инклюзивті оқыту – барлық білім алушылардың мұқтаждықтарын ескеретін, ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдісінің дамуы. Инклюзивті оқыту – білім алушылардың оқу үрдісіндегі қажеттіліктерін қанағаттандырып, оқыту мен сабақ берудің жаңа бағытын өңдеуге талпынады. Егер инклюзивті оқытудың оқыту мен сабақ беруге енгізілген өзгерістері тиімді болса, онда ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың жағдайлары да өзгереді. Инклюзивті оқытуды ашқан мектептерде оқыған балалар адам құқығы туралы білім алуға мүмкіншілік алады, өйткені олар бір-бірімен қарым-қатынас жасауға, танып білуге, қабылдауға үйренеді.

Инклюзивтік білім беру – барлық білім алушыларды жалпы білім үрдісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, білім алушыларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу – педагогикалық және әлеуметтік қажеттіліктерін арнайы қолдау, қоршаған ортаның білім алушыларды жас ерекшеліктеріне және білімдік қажеттіліктеріне бейімделуіне жағдай қалыптастыру, яғни, жалпы білім беру сапасы сақталған тиімді оқытуға бағытталған мемлекеттік саясат [4].

Мемлекетіміздің әрбір азаматы – ұлттық құндылық, әрбір баласы – еліміздің ертеңі екенін ескерсек, әрбір мүмкіндігі шектеулі білім алушының сапалы білім алып, азамат болып қалыптасуына жағдай жасау біздің міндетіміз. Инклюзивті бір білім алушының болса да білім сапасының жоғарылауы, ұлтымыздың саналы келешегіне қазіргі уақыттан бастап жинақталынып жатқан қор деп түсінуіміз қажет. Осы орайда, мүмкіндігі шектеулі балаланы қатарға қосу, әлеуметтендіру үрдісін дұрыс ұйымдастырып, түрлі әлеуметтік кедергіге қарсы тұра алатын тұлғаны қалыптастыруда АКТ-ның барлық мүмкіндігін пайдаланамыз. Бұрын біз көрнекіліктерді көбінесе қағаздан жасап, оны әрдайым жаңартып отыратынбыз, ал қазіргі таңда ақпараттық технологияны пайдалану мүмкіндігі туындап отыр.

Қазіргі педагогикалық тәжірибеде денсаулығына байланысты үйден оқитын білім алушыға бірқатар пәндерден білім беруде АКТ-ны қолдануға болады. Мәселен,

гуманитарлық бағыттағы сабақтарда ақпараттық технологияны тәжірибеде қолданудың екі бағытын айқындауға болады:

1. Жаңа тақырыпты өту барысында анықтамалар, сөздіктер, шығармалар, мәтіндерді слайдпен көрсету уақытты үнемдеу.

2. Орындалған тапсырманың дұрыстығын білім алушылар өздері компьютер арқылы тексереді. Бұл ақпараттық технология мүмкіндіктерін қолдана отырып, пәнге деген қызығушылығын арттырып, сөздік қорын дамыту, өз қабілетін жақсы жаққа дамытуға мүмкіндік тудырады [5].

Мысалы, гуманитарлық бағыттағы қазақ тілі, орыс тілі пәндері болғандықтан ондағы түрлі анықтамаларды, сөздіктерді, мәтіндерді, шығармаларды, әңгімелерді оқып, тыңдап, олардың сөздік-логикалық қабілетін, функционалық сауаттылығын дамытуын, содан кейін әңгімелер мен мәтіндердің мазмұнын түсіну өте қажет. Сонымен қатар, тілдік пәндерге деген қызығушылықты арттыру үшін бірнеше компьютерлік бағдарламалар, электрондық оқулықтар пайдалану өте тиімді. Ғылыми техниканың жылдан-жылға жедел дамуына байланысты білім беруде компьютер, ғаламтор, бейне, мультимедиялық презентация немесе анимациялық суреттер түрінде ойлау қабілетін қалыптастыруға болады. Жаңа технологияларды пайдалану білім алушының білімін көтеруге үлкен ықпалын тигізеді және оқытушының уақытын үнемдейді.

Жаңа ақпараттық құралдарды қолданғанда күтілетін нәтижелер:

- инклюзивті білім алушыларға білімді жеңіл меңгеруге көмектеседі;
- білім алушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады;
- сабақта пайдаланылатын көрнекіліктердің санын арттырады;
- білім алушыларды жеке жұмыс істеуге үйретеді;
- білім алушылардың есте сақтау, есту, көру, сөйлеу, ойлау қабілеттерін дамытады;
- өзін-өзі бақылау дағдыларын қалыптастырады.
- бірлескен әрекеттің түрлерін ұйымдастыру арқылы топтық орта құру[6].

Сонымен қатар әр түрлі бағытта оқытуды және сабақ беруді өзгерту мүмкін. Олар сабақтан тыс уақытта жоспарлауға сондай-ақ, сабаққа дайындалуға, білім алушылардың зейінін аударуға және ынталандыруға ақпараттарды көрсетуге, уақытты тиімді пайдалануға қолайлы.

Білім беру жүйесіне білім алушының интеллектуалдық мүмкіндігіне денсаулық жағдайына, отбасындағы материалдық баршылығына қатысты, толық білім базасын тең жеткізуді қамтамасыз етеді. Білім беру жүйесінде мемлекеттік құқықтық пен азаматтық қоғамда адамдарды тек қана өмір сүру үшін дайындау емес, сондай-ақ Қазақстан Республикасының инклюзивті балалары үшін сапалы базалық білім беруді ұйымдастыра отырып, қазіргі кезеңде арнайы білім беру ретінде педагогикалық үрдісті қайта құруды талап етеді. Инклюзивті білім берудегі түрлі мамандардың ынтымақтастығы қажет: педагогтар, бала-бақшадағы тәрбиешілер, педагог-логопедтер, педагог-дефектологтар, педагог-психолог, әлеуметтік-педагог, дәрігер.

Гуманитарлық бағыттағы пәндер бойынша өткізілген көптілді білім беру жарыстарына интеллектуалдық ойындарға, сыныптан тыс шараларға, фокустарға, викториналарға, «софизмдарға» жиі қатысып, қызығушылық танытады. Мұнда білім алушы қатарлас құрбыларымен өз пікірін айтып, өзгелерді тыңдай отырып, білімін толықтырады, өз ойын ортаға салып көзқарасын білдіреді. Осындай әдіс-тәсілдер білім алушының көңіл-күйін көтеріп, басқалармен өзін тең дәрежеде ұстап, өзін еркін сезінуге, басқа балалармен жақсы қарым-қатынаста болуға жетелейді.

Білім алушының білімін анықтау мақсатында мәтіндер мазмұнын толықтыру тапсырмаларын, білім алушы ойын дамыту кезінде тиісті жағдаяттарды шешу, шыдамдылығы мен логикасын шынықтыру үшін түрлі жаңа әдіс-тәсілдерді пайдалануға болады.

Сыни тұрғыдан ойлау қабілеті технологияның «Кубизм», «Блум таксономиясы», «Джигсо», «Синквейн», «Ассоциация» т.б стратегияларын қолданып, денгейлеп оқыту

технологиясы бойынша, білім алушының денсаулығына байланысты А, В деңгейдегі жеке тапсырмаларды құрастырып беремін.

Әр сабағымызда суреттерді, сызбаларды, кестелерді пайдалана отырып «Айырмашылығын тап», «Сәйкестендір», «Артығын тап», «Жалпы қасиетін тап» ойындары арқылы қазақ тілі, орыс тілі сабақтарына деген қызығушылығын оятамын, сөздік терминологиялық ұғымдарымен таныстыру мақсатында «Домино», «Бинго», «Ребустарды шешу» ойындарын ұйымдастыруға болады. Яғни, бұлар білім алушыға түрлі әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалана отырып, өз бетімен тапсырмаларды орындауда, қателіктерін табуға және оларды жоюға мүмкіндік береді.

Сондықтан да инклюзивті білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды мүмкіндігі шектеулі білім алушылардың жас ерекшелігіне сай дайындап, пайдаланып, пәндер бойынша бағдарламаларын құрастырып, түзете-дамыту жұмыстарын жүргізсе, мүмкіндігі шектеулі жандардың заман талабына сай тұлға қалыптастыруға септігі зор екендігі белгілі.

Инклюзивті оқытуда педагог білім алушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес, оқыту мен оқу туралы білу және жаңа технологияларды игеріп, білім алушы танымы мен қызығушылығын арттырып, ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса зор. Жедел дамып отырған ғылыми-техникалық прогресс қоғам өмірінің барлық салаларын ақпараттандырудың ғаламдық процесінің негізіне айналды. Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар маңызды рөл атқарады. Білім алушының дамыту қабілетінің кешеуілдеуіне компьютерлік технологияның қоршаған ортамен қарым-қатынас жасауда тигізетін әсері мол.

Инклюзивті білім алушыларды оқытудағы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану:

Біріншіден, білім алушылардың білімін берік меңгерту құралы болса;

Екіншіден, білім алушылардың танымдық қабілетін ашады;

Үшіншіден, сабаққа деген қызығушылығын, белсенділігін арттырып, білім сапасын көтереді.

Инклюзивті білім алушының болса да білім сапасының жоғарылауы, ұлтымыздың саналы келешегіне қазіргі уақыттан бастап жинақталынып жатқан қор деп түсінуіміз қажет.

Сонымен қорыта айтқанда, инклюзивті оқыту – білім алушылардың тең құқығын айқындайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға, адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Инклюзивті оқыту арқылы барлық білім алушылардың мұқтаждықтарын ескеріп, ерекше қажеттіліктері бар білім алушылардың білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдісін дамытуға болады. Инклюзивті бағыт арқылы мүмкіндігі шектеулі білім алушыларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастыруға сөзсіз ықпал етері анық.

Әдебиеттер

1. Кемтар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзету арқылы қолдау туралы. ҚР 2002ж №343 заңы
2. Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарына арналған мемлекеттік бағдарламасы.-Астана, 2010.
- 6.Республикалық педагогикалық-әдістемелік журнал. //Әлеуметтік педагог. – №4 2010ж.
- 7.«Қазақстан Республикасындағы бала құқықтары туралы» ҚР-ның 2002 жылғы 8 тамыздағы N345 Заңы.
- 8.«Мектептегі психология» журналы №7, 2014 ж.
- 9.«Даму мүмкіндіктері шектеулі балаларға психологиялық-педагогикалық қолдауды ұйымдастыру бойынша әдістемелік ұсыныстар» // Интернет- ресурс zkoipk.kz

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ БАР ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мырзазия А.Ә., Сулейменова С.Н.

*М.Ауэзов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан*

Өскелең ұрпақты қазіргі қоғамның инфрақұрылымына және оның мәдениетіне интеграциялауға дайындау қажеттілігі мектептер мен жоғары оқу орындарында оқу процесінің қарқындылығына алып келеді. Бұл жағдайда оның субъектілері арасындағы қарым-қатынастағы шиеленіс артады, мұғалімдер мен оқушыларға стресстік жүктемелер артады. Нәтижесінде оқушылардың мінез-құлқы мен дамуындағы ауытқулардың әртүрлі формаларының бейімделу және көріну қаупінің дәрежесі артады; жеке даму траекториялары "нормативтік" даму туралы дәстүрлі идеялардан әрі қарай созылатын балалар мен жасөспірімдер саны үнемі артып келеді. Өзін-өзі актуализациялау актілері жасөспірімге өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі оқыту және өзін-өзі дамыту субъектісі ретінде көрсете отырып, өмір мен қоғамның оған қоятын жоғары стандарттары мен талаптарына сәйкес келетін мінез-құлық, қарым-қатынас, басқа адамдармен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Девиантты мінез-құлқы бар балаларға қатысты негізгі міндет-тиісті жағдайлар жасау және олардың өзін-өзі тануы мен адамгершілік оңалтуына көмек көрсету, шығармашылық мүмкіндіктерді іске асыру, қоғамдағы толыққанды өмірге дайындық, жеке тұлғаны әлеуметтік-мәдени кеңістікке біріктіру.

Кілттік сөздер: өзін-өзі тану, жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқы, мінез-құлық реакциялары, девиантты мінез-құлық түрлері.

Необходимость подготовки подрастающего поколения к интеграции в современное общество и его культуру приводит к интенсификации учебного процесса в школах и вузах. При этом увеличивается напряжение во взаимоотношениях между его субъектами, возрастают стрессовые нагрузки на педагогов и учащихся. В результате повышается степень риска дезадаптации и проявления различных форм отклонений в поведении и развитии учащихся; постоянно увеличивается число детей и подростков, чьи индивидуальные траектории развития выходят все дальше за пределы традиционных представлений о «нормативном» развитии. Акты самоактуализации позволяют подростку проявлять в поведении, общении, взаимодействии с другими людьми качества, соответствующие все более высоким стандартам и требованиям, предъявляемым к нему жизнью и обществом, проявляя себя в качестве субъекта самовоспитания, самообучения и саморазвития. Основная задача в отношении детей с девиантным поведением заключается в создании надлежащих условий и оказании помощи в их самоактуализации и нравственной реабилитации, реализации творческих возможностей, подготовка к полноценной жизни в обществе, интеграции личности в социокультурное пространство.

Ключевые слова: самоактуализация, девиантное поведение подростков, поведенческие реакции, типы девиантного поведения

The need to prepare the younger generation for integration into the infrastructure of modern society and its culture leads to the intensification of the educational process in schools and universities. At the same time, tension in the relationship between its subjects increases, stress loads on teachers and students increase. As a result, the degree of risk of maladjustment and the manifestation of various forms of deviations in the behavior and development of students increases; there is a growing number of children and adolescents whose individual developmental trajectories go further and further beyond the traditional notions of "normative" development. Acts of self-actualization allow a teenager to show in behavior, communication, interaction with other people qualities that meet ever higher standards and requirements imposed on him by life and society, showing himself as a subject of self-education, self-education and self-development. The main task in relation to children with deviant behavior is to create appropriate conditions and assist in their self-actualization and moral rehabilitation, the realization of creative opportunities, preparation for a full life in society, integration of the individual into the socio-cultural space.

Keywords: self-actualization, deviant behavior of adolescents, behavioral reactions, types of deviant behavior

Қазіргі қоғамның барлық салаларында болып жатқан өзгерістер әр адамнан әлеуметтік және жеке құзыреттілік деңгейін арттыруды, өмірдің барлық түрлерінде өзін-өзі ұйымдастыру қабілетін дамытуды талап етеді. Әлеуметтік және жеке құзыреттілік адамның өзін-өзі тану процесінде интегралды түрде көрінеді, сондықтан білім беру жүйесінде оқушыларды қоғамның жаңа шындықтарына дайындау проблемасы туындады, бұл өзін-өзі танудың психологиялық алғышарттарын қалыптастыруды қажет етеді. Өзін - өзі тану-бұл өз миссиясын немесе кәсібін, тағдырын және т.б. орындау ретінде әлеуетті мүмкіндіктерді, қабілеттер мен таланттарды үздіксіз жүзеге асыру, неғұрлым толық білім ретінде және,

мүмкін, өзінің бастапқы табиғатын бірлікке, интеграцияға немесе жеке тұлғаның ішкі энергиясына деген тынымсыз ұмтылыс ретінде қабылдау. Жасөспірімнің өзін - өзі актуализациясы деп -бұл өзін-өзі реттеу мен өзін-өзі нығайтуға, ішкі және сыртқы синергияға негізделген және оның өмірі мен іс-әрекетінің салдары үшін жауапкершіліктің өсіп келе жатқан дәрежесін қабылдауында көрінетін тұлға, оның өмірі мен іс-әрекетінің субъектісі ретінде оның даму процесі. Өзін-өзі актуализациялау актілері жасөспірімге өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі оқыту және өзін-өзі дамыту субъектісі ретінде көрсете отырып, өмір мен қоғамның, оған қоятын жоғары стандарттары мен талаптарына сәйкес келетін мінез-құлық, қарым-қатынас, басқа адамдармен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Жасөспірімнің өзін-өзі тануы, ең алдымен, қазіргі білім беру кеңістігінде дамып келе жатқан оқу-тәрбие процесінде жүреді, ол даму және өзін-өзі дамыту процестерінің қоректік ортасы ретінде әрекет етуі керек, оның мәні бойынша дамиды. Білім беру жүйесіндегі оқу-тәрбие процесінің қарқындылығы оның субъектілері арасындағы қарым-қатынастағы шиеленістің артуына, мұғалімдер мен оқушыларға стресстік жүктеменің өсуіне әкеледі, мектептегі дезадаптацияның және олардың мінез-құлқы мен дамуындағы ауытқулардың әртүрлі формаларының пайда болу қаупін арттырады [1, б.49]. Халықтың шекті топтарына түскен жасөспірімдерде қоғамға және онда болып жатқан процестерге де, өздеріне де қатысты деструктивті тенденциялардың өсуі үшін алғышарттар жасалады.

Оқу іс-әрекетінде қол жеткізілген нәтижелерге қанағаттанбау, талаптардың деңгейі, жеке әлеуеті, оны іске асыру мүмкіндіктері мен дамудың әлеуметтік жағдайындағы әлеуметтік-мәдени талаптардың арасындағы сәйкессіздікке байланысты шиеленістің артуы, ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынас сапасының тапшылығы мен қанағаттанбауы, мамандықты өз бетінше таңдау мүмкіндігінің болмауы жасөспірімдерде жоғары мазасыздықтың дамуына әкеледі.

Бүгінгі таңда осы аспектідегі ең өзекті мәселелердің қатарына оқушының жеке тұлға және іс-әрекет субъектісі ретінде дамуының жасөспірім кезеңінің проблемасы және одан туындайтын мінез-құлықтағы ауытқуларды психологиялық-педагогикалық түзету, дамудың девиантты түрлерінің алдын-алу, жасөспірімнің өзіне деген шығармашылық көзқарасын дамыту, жеке тұлғаны қалыптастыру және өзін-өзі танудың психологиялық алғышарттары жатады.

Мамандардың пікірінше, ауытқулардың пайда болу қаупі кез-келген жасөспірім үшін нақты болып шығады. Бұл осы жастағы бірқатар ерекшеліктерге байланысты:

- психогормоналды қайта құру, жыныстық жетілудің басталуы, өзіндік тұжырымдаманың өзгеруі. Мінез-құлықта бұл өте қайшылықты, жасөспірім әлі қол жеткізе алмаған әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі жағдайына қатысты талаптардың жаңа деңгейіне ұмтылу ретінде көрінеді (бала өзінің "Мен қалағанымды істеймін" деп мәлімдейді, ата-аналар бұл ұстанымды қабылдауға дайын емес: "Сен әлі ешкімсің" деп).

- олардың психикасының ерекшеліктерін - шекараластықты, тұрақсыздықты, импульсивтілікті анықтайтын жасөспірім мен жасөспірімнің (енді бала емес, бірақ әлі ересек емес) әлеуметтік жағдайы мен мәртебесінің аралығы. - бақылау формаларының сәйкес келмеуі-саналы тәртіп пен өзін-өзі бақылау әлі жоқ, немесе олар әлі күшейген жоқ, ал ата-аналардың бақылауы енді қабылданбайды

Бұл мінез құлық реакцияларында өз көрінісін табады:

1. Оппозицияның реакциясы баланың өміріне, іс-әрекетіне және мінез-құлқына тым жоғары талаптардан, үнемі шектеулерден, өзіне жақын ересектердің мақсаттары мен мүдделерін қабылдамауынан туындайды (сабаққа келмеу, мас күйі, үйден қашу, кейде қоғамға қарсы әрекеттер).

2. Еліктеу реакциясы-белгілі бір адамға еліктеу, қоғамға қарсы кейіпкер бола алатын үлгі.

3. Теріс имитация реакциясы-таңылған модельге әдейі қарама-қарсы мінез-құлық (теріс модельде баланың реакциясы өзінің әлеуметтік бағыты бойынша оңға қарама-қарсы қойылады).

4.Өтемақы реакциясы-бала бір саладағы сәтсіздіктерді, басқа саладағы жылдам жетістіктерді толтыруға тырысады (мысалы, оқудағы сәтсіздіктер құрдастар шеңберіндегі "батыл" мінез-құлықпен өтелуі мүмкін).

5. Гиперкомпенсация реакциясы-ол үшін ең қиын қызмет саласында табысқа жетуге деген табанды ұмтылыс көрінеді. Сонымен, жасөспірімге тән ұялшақтық оны үмітсіз мінез-құлыққа, арандатушылық әрекетке итермелеуі мүмкін. Осы себепті өте сезімтал және ұялшақ жасөспірім еркектік спорт түрін таңдайды (бокс, каратэ, бодибилдинг және т.б.).

6. Эмансипация реакциясы-үлкендердің интрузивті қамқорлығынан құтылу әрекеті, өзін-өзі растауға ұмтылу. Экстремалды көрініс-жалпы қабылданған стандарттарды, құндылықтарды, заң нормаларын, қаңғыбастықты жоққа шығару.

7. Топтастыру реакциясы-құрдастар тобына бірігу, топтастыру реакциясы негізінен қылмыстардың басым көпшілігін топ құрамындағы жасөспірімдер жасайтындығымен түсіндіріледі.

8. Бір нәрсеге қызығушылық реакциясы-қазіргі заманғы жасөспірімдердің ең алуан түрлі қызығушылықтары-музыкадағы стандартты емес бағыттардың барлық түрлері, киімдегі артықшылықтар, ұялы телефонда үнемі ілулі тұру; толқу сезімімен байланысты хобби-компьютерлік ойындар; оны танымал ететін түрлер, алу билік және назар (әнші, гитарист, спортшы, чемпион, модель, беделді маман білім салалары); өзін-өзі жетілдіруге, беделді дағдыларды игеруге, жинауға байланысты қызығушылық.

Жасөспірімдердің мінез-құлқындағы, олардың моральдық және әлеуметтік дамуындағы ауытқудың көріністері жеке ерекшеліктері мен жеке көріністеріне, өмір мен қызметтің нақты жағдайлары мен жағдайларына байланысты әр түрлі болуы мүмкін. Егер жағдайлар жиі қайталанса, қабаттасады, реакциялар бекітіледі, мінез-құлықтың белгілі бір түрінің дамуына әкелетін тұрақты психологиялық құрылымдар (кешендер) пайда болады. Осылайша белсенді бейімделу немесе пассивті бейімделу мінез-құлқы қалыптасады: деструктивті-агрессивті, революциялық қайта құруға, топтың қызметін және ондағы өзінің мінез-құлқын өзгертуге бағытталған; деструктивті-компенсаторлық, егер топтың қызметі мен оның мінез-құлқын қайта құру оның талаптарына үлкен жеңілдікпен бірге жүрсе және бекітілсе. Компенсаторлық-иллюзиялық мінез-құлық ерекше орын алады, мұнда қажеттілік пен талаптардың қанағаттанбауы, жасөспірімнің тұрақты психологиялық ыңғайсыздығы жасанды қозудан, мас болудан, қарым-қатынастың, музыканың, бидің, никотиннің, алкогольдің, есірткінің, уытты және дәрілік заттардың бұзылуынан пайда болады. Шын мәнінде, біз конформизмнің немесе конформизмнің экстремалды түрлерінде көрінетін компенсаторлық мінез-құлық туралы айтып отырмыз. Девиантты мінез-құлқы бар балалар мен жасөспірімдер қарым-қатынаста қиынға соғады. Олармен кез-келген келесі жұмыс үшін байланыс орнату үшін мұғалім көп күш жұмсауы керек, бұл нәтижесіз болуы мүмкін.

Сонымен, жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқы күрделі және күрделі құбылыс. Оның сыртқы және ішкі себептері болуы мүмкін. Девиантты мінез-құлық жағымсыз сыртқы, әлеуметтік (әлеуметтік-мәдени нормалар, дәстүрлер) және ішкі (құндылық бағдарлары, көзқарастар, қажеттіліктер және т.б.) факторлардың әсеріне қолайлы немесе қолайсыз негіз жасайтын жеке тұлғаның жеке типологиялық ерекшеліктерімен байланысты. Осы факторлардың белгілі бір тіркесімі бар ситуациялық мінез-құлық реакциялары деңгейінде пайда болған девиантты мінез-құлық, өзін-өзі бекіту, мінез-құлықтағы ауытқулардың тұрақты түрлеріне әкеледі. Бұл жағдайда балалар мен жасөспірімдердің бейімделмеген мінез-құлқы қалыптасады, бұл олардың жалпы қоғамдағы әлеуметтенуін қиындатады. Мұғалімнің девиантты балалармен және жасөспірімдермен жұмысы симптоматикалық тәсілге де (ауытқулардың нақты белгілерімен жұмыс), сондай-ақ себеп-салдарлық, яғни профилактикалық тәсілге (оларды тудыратын себептерді, факторлар мен жағдайларды жою) негізделуі керек. Девиантты мінез-құлықтың жас динамикасына байланысты балалар мен жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқулардың ерте алдын-алу ерекше маңызға ие.

Девиантты мінез-құлқы бар балаларға қатысты негізгі міндет-тиісті жағдайлар жасау және олардың өзін-өзі тануы мен адамгершілік оналтуына көмек көрсету, шығармашылық мүмкіндіктерді іске асыру, қоғамдағы толыққанды өмірге дайындық, жеке тұлғаны әлеуметтік-мәдени кеңістікке біріктіру.

Әдебиеттер:

1. Сыромятников И.В. Девиантты мінез-құлық психологиясы. Қазіргі гуманитарлық университеттің студенттеріне арналған оқулық. М., 2001.- 108 б.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ МЕТАТАНЫМДЫҚ ДАҒДЫЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Сейдахмет Ұ.М., Лекерова Г.Ж

*М.Ауэзов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан*

Қазіргі білім беру процесінің маңызды міндеті - студенттердің өзіндік танымдық қызметін ұйымдастыру. Бүгінгі таңда студенттерге белгілі бір білім беру ғана емес, сонымен қатар жаңа білім алу, өз бетінше оқу дағдыларын қалыптастыру маңызды. Дұрыс ұйымдастырылған өзіндік жұмыс шығармашылық қабілеттердің дамуын және өзін-өзі тәрбиелеуге деген ұмтылысты ынталандырады. Студенттердің өзіндік оқу іс-әрекетінің тиімділігін арттыру танымдық дербестікті (self-directed learning), өзін-өзі тәрбиелеу қабілетін (self-instruction) қалыптастырумен және метатанымдық Дағдылар мен стратегиялар маңызды мәнге ие болатын оқу қабілетін (learning to learn) оқытумен байланысты. Мақалада студенттердің өзіндік жұмысының тиімділігін арттыру құралы ретінде Мета-танымдық дағдыларды қалыптастыру қажеттілігі қарастырылады.

Кілттік сөздер: метатану, метакогнитивтік дағдылар, өзін-өзі тәрбиелеу, танымдық тәуелсіздік, метакогнитивтік зейін, мониторинг білімін бағалау, технология, өзіндік жұмыс

Важнейшей задачей современного образовательного процесса является организация самостоятельной познавательной деятельности студентов. Сегодня важно не только передавать студентам определенную сумму знаний, но и формировать умения самостоятельно приобретать новые знания, самостоятельно учиться. Правильно организованная самостоятельная работа стимулирует развитие творческих способностей и стремление к самообразованию. Повышение эффективности самостоятельной учебной деятельности студентов связано с формированием познавательной самостоятельности (self-directed learning), способности к самообразованию (self-instruction) и обучением умению учиться (learning to learn), где важное значение приобретают метапознавательные навыки и стратегии. В статье рассматривается необходимость формирования метапознавательных навыков как средство повышения эффективности самостоятельной работы студентов.

Ключевые слова: метапознание, метакогнитивные навыки, самообразование, познавательная самостоятельность, метакогнитивная осознанность, оценка знания мониторинга, технология, самостоятельная работа

The most important task of the modern educational process is the organization of independent cognitive activity of students. Today it is important not only to transfer a certain amount of knowledge to students, but also to form the ability to independently acquire new knowledge, to study independently. Properly organized independent work stimulates the development of creative abilities and the desire for self-education. Increasing the effectiveness of students' independent learning activities is associated with the formation of cognitive independence (self-directed learning), the ability to self-education (self-instruction) and learning to learn (learning to learn), where metacognitive skills and strategies become important. The article discusses the need for the formation of metacognitive skills as a means of increasing the efficiency of students' independent work.

Keywords: metacognition, metacognitive skills, self-education, cognitive independence, metacognitive awareness, monitoring knowledge assessment, technology, independent work

Қазіргі білім беру процесінің маңызды міндеті - студенттердің өзіндік танымдық қызметін ұйымдастыру. Бүгінгі таңда студенттерге белгілі бір білім беру ғана емес, сонымен қатар жаңа білім алу, өз бетінше оқу дағдыларын қалыптастыру маңызды. Дұрыс ұйымдастырылған өзіндік жұмыс шығармашылық қабілеттердің дамуын және өзін-өзі тәрбиелеуге деген ұмтылысты ынталандырады. Студенттердің өзіндік оқу іс-әрекетінің тиімділігін арттыру танымдық дербестікті (self-directed learning), өзін-өзі тәрбиелеу қабілетін (self-instruction) қалыптастырумен және метатанымдық Дағдылар мен

стратегиялар маңызды мәнге ие болатын оқу қабілетін (learning to learn) оқытумен байланысты. Бүгінгі таңда жоғары кәсіптік білім берудің маңызды міндеті студенттердің өзіндік танымдық қызметін ұйымдастыру болып табылады. Болашақ мамандарды кәсіби даярлау аудиториялық және аудиториядан тыс өзіндік жұмыстың үлкен көлемін қамтиды. Өзіндік жұмыс шығармашылық қабілеттерін, өзін-өзі тәрбиелеу және өзін-өзі дамыту дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Өзіндік жұмысты орындау барысында студенттер саналы түрде мақсаттар мен міндеттер қояды, өз қызметін жоспарлайды, оны орындау тәсілін таңдайды және талдауды жүзеге асырады. Алайда, тәжірибе көрсеткендей, студенттердің көпшілігі мұндай дағдыларды жетік білмейді. Сондықтан өзіндік жұмысты ұйымдастыру және тиімділігін арттыру қазіргі теория мен практиканың маңызды педагогикалық бағыттарының бірі болып табылады.

Студенттердің өзіндік оқу іс-әрекетінің тиімділігін арттыру метатанымдық дағдылармен стратегияларды қалыптастырумен байланысты.

Зерттеулер көрсеткендей, метатану оқушылардың әртүрлі білім салаларында оқыған мағынасын түсіну қабілетін арттырады, бұл метакогнитивті дағдыларды табысты оқудың кілті ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Метатану дағдылары дами алатынына және олардың даму деңгейі оқу процесінің сәттілігіне әсер ететініне күмән жоқ. Алайда, нақты оқытуда студенттер метатанымдық дағдыларға сирек жүгінеді, ал егер олар жүгінсе, содан кейін оларды анықтап, қайталай алмайды. Зерттеулер сонымен қатар метатанымдық дағдылары дамыған адамдар когнитивті есептерді шешуде сәтті болатындығын көрсетеді. Осылайша, метатанымдық дағдылар оқу процесінде өте маңызды болып табылады, өйткені олар студенттерге қалай үйренетінін, ойлайтынын, әрекеттететінін, материалды есте сақтайтынын және мәселелерді шешетінін түсінуге көмектеседі.

Сондықтан студенттердің өзіндік жұмысының тиімділігін арттыру үшін студенттердің Мета-танымдық дағдыларын дамыту қажет.

Метатанымдық дағдылар-бұлтанымдық әрекеттерді реттеу және бақылау дағдылары. "Метатану" терминін – өзінің ойлау стратегияларын талдай білу және танымдық әрекеттерін басқара білу – американдық ғалым Джон Флейвел енгізді. Ол танымдық іс-әрекетте және оқу мақсаттарына жетуде метатанудың маңыздылығын атап өтті [1, б.98].

Метатану, ең алдымен, проблемалық жағдайлардан шығудың жолын іздеумен, мақсат қоюмен және осы мақсатқа жету жолдарын таңдаумен байланысты мәселелерді шешу процесімен байланысты.

Студенттер орта мектепте қалыптасқан метакогнитивті стратегиялармен дағдыларды қолданады және жаңаларын алады. Оқуды аяқтаған кезде студенттердің өзін-өзі ұйымдастыруы және өзін-өзі бақылауы практикалық іс-әрекетте біліммен шығармашылық көріністерін жақсарту үшін жетілдіріледі. Оқушылардың өзін-өзі реттеуі мен метакогнитивті қабілеттерін дамыту олардың оқу үлгеріміне әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Метакогнитивті қатысуы бар студенттер оқу іс-әрекетінде, сондай-ақ жалпы шешім қабылдауда сәтті болды, өйткені олар тиімді оқыту стратегияларын бірі.

Осылайша, ең маңызды міндеттердің бір іс-әрекеттерге мақсаттармен міндеттерді өзбетінше қоюға, қолайлы стратегияларды таңдауға, күрделі мәселелерді көруге және оларды шешуге, оқығанын немесе көргенін талдауға, қорытынды жасауға және өз қызметінің нәтижелерін талдауға үйрету болады.

Метатанымдық процестер-бұл ақыл-ой процесін басқаруға, сондай-ақ ойлау деңгейіне, танымдық процестердің дамуына және студенттердің оқу стиліне бағытталған іс-шаралар. Бұл студенттердің метатанымдық дағдылары мен дағдыларына әсер етеді. Жақсы дамыған метатанымдық ойлаудағдылары оқуды жақсартумен тікелей байланысты. Метакогнитивті теорияларға сүйене отырып, метатаным екі саланы қамтиды: танымды білу және танымды реттеу. Таным туралы білім білім алушы ретінде

өзін-өзі білуді, оқыту стратегиялары туралы және осы стратегияны не үшін және қашан қолдану керектігін білуді қамтиды. Метатанымдық дағдылар үш негізгі дағдыға жатады: жоспарлау дағдылары, бақылау дағдылары және дағдыларды бағалау дағдылары. Студенттердің көпшілігінде метатанымдық ресурстарды тиімді пайдалану, олардың біліміне, интеллект деңгейіне, негізгі танымдық дағдылардың қалыптасуына қарамастан, метатанымдық ресурстар жоғары дәрежелі психикалық дағдыларды білдіретіндіктен "аяқталмаған" болып қала береді[2,б.79].

Біздің көзқарасымыз бойынша, метакогнитивтік дағдыларды метатанымдық дағдыларды дамытудың төрт кезеңінен өтіп, студенттерде қалыптастыру қажет: ақпараттық; мазмұнды; операциялық; бақылау-аналитикалық. Ақпараттық кезеңқажетті ақпаратты іздеу мен және зерттеумен байланысты. Яғни, мұғалім метатанымдық дағдылардың даму ерекшеліктері, мета-танымдық және танымдық стратегиялар, студенттің жасерекшеліктері туралы теориялық білімге ие болуы керек.

Сондай-ақ, осы кезеңде студенттердің келесі метатанымдық білімді зерттеуі қарастырылады:

- өзінің жеке танымдық процестері туралы білу (өзінің зияткерлік ресурстары туралы білу, өзінің жеке қасиеттерін, ерекшеліктерін білу);
- тапсырмалардың орындалу барысы туралы білім (тапсырмаларды қалай және қандай мақсатта орындау керектігін, қандай талаптар бар екенін білу);
- оқу стратегиялары туралы білім (танымдық және мета-танымдық стратегиялар туралы Білім, оларды танымдық іс-әрекетте қалай қолдану керек).

Мазмұндық кезең әр сабақтың мақсаты мен міндетін қоюмен, теориялық және практикалық материалдың мазмұнын анықтаумен байланысты. Қойылған міндеттерге сәйкес біз тапсырмалардың белгілі бір топтарын ұсынамыз: сұрақтарды тұжырымдау дағдысын дамытуға бағытталған тапсырмалар; өз қызметін жоспарлау дағдысын дамытуға; рефлексия дағдысын және өзін-өзі бағалау дағдысын дамытуға.

Операциялық кезең студенттердің метатанымдық дағдыларын дамытудың формаларын, әдістерін, құралдарымен стратегияларын таңдаумен қолдануды қамтиды. Студенттердің метатанымдық дағдыларын дамытудың негізгі формалары-топтық және жеке формалар, шағын топтағы жұмыс. Топтық жұмыс кезінде студенттердің белсенділігі жоғары және бұл бірыңғай мақсатпен жалпы мотивацияның болуымен байланысты. Жеке форма өз қызметінің нәтижесі үшін жауапкершілікті өз мойнына алуды, өзінің интеллектуалды және танымдық мүмкіндіктерімен ресурстарын ашуды қамтиды. Шағын топта жұмыс істей отырып, студенттер оқу процесіне қатысушылар арасындағы тығыз психологиялық байланыс арқылы өздерін жайлы сезінеді. Пікірталас, ойын, проблемалық оқыт уәдісі, тренинг, кейс-технологиялар, жоба әдісі және студенттердің белсенділігімен мотивациясын арттыратын басқа әдістер сияқты мета-танымдық дағдыларды дамыту әдістерін қолдануға болады. Оқыту құралдары қойылған мақсаттарға міндеттерге сәйкес таңдалады.

Бақылау-аналитикалық кезең студенттің метатанымдық дағдыларының даму деңгейін бақылауды және талдауды, сондай-ақ мақсатқа жету үшін жүргізілуі керек түзету шараларын қамтиды. Бұл кезеңдегі негізгі әдістер: бақылау, сауалнама, тестілеу, талдау, жалпылау және т.б.

Метатанымдық дағдыларды оқытудың тиімді әдістері бар, оларға келесі әдістерді жатқызуға болады: ілеспе ойлау дауыстап: студент тапсырманы орындау кезінде онымен не болып жатқанын және қандай әсер алып жатқанын дауыстап айтады.

Процестен кейінгі сұхбат: сұхбатта студент оқу процесінде не ойлағаны және не істегені туралы айтады. Кросс-жас бойынша оқыту: тәрбиеші студенттерден өздері қолданатын әдістер мен әрекеттерді бақылау үшін мәселені шешуді сұрайды.

Сауалнама өзін-өзі есеп беру: егжей-тегжейлі сұрақтары бар сауалнамалар қолданылады. Жалпы сауалнамалардың бірі - 52 тармақтан тұратын метакогнитивті зейін сауалнамасы (Omo, Metacognitive Awareness Inventory, MAI) [3,б.47].

Өзіндік жұмыстың сәттілігі мен тиімділігі көбінесе осы қызметті ұйымдастыруға байланысты. Бірақ нәтиже тек қалыптасқан метатанымдық дағдылар мен осындай жұмысты ұйымдастыруға, жүзеге асыруға, сондай-ақ өзіндік жұмыс стратегияларын қолдануға негізделген студенттердің өзіндік жұмысына әкеледі. Сондықтан студенттерді тәуелсіз іс-әрекетке дайындау және олардың жұмысқа деген қызығушылығы мен нәтижеге қанағаттануы үшін олардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру өте маңызды.

Әдебиеттер

1. Garner R., Alexander P.A. Metacognition: Answered and unanswered questions. *Educational Psychologist* 24(2). Pp. 143-158. 1989. (inEng.).

2. Беленкова, Ю.С. Студенттердің өзіндік жұмысының тиімділігін арттыру құралы ретінде метатанымдық дағдыларды қалыптастыру технологиясы / Ю. С. Беленкова // *Тарихи және әлеуметтік-білім беру ойы* / Том 8. № 2. 2 Бөлім. - Краснодар, 2016. - Б. 134-138.

3. Schraw G., Dennison R.S. Assessing metacognitive awareness // *Contemporary Educational Psychology*, vol. 19, pp. 460-475, 1994.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ ПРОФАЙЛЕРОВ

Бейсенбаева А.К., Богачёва М.А., Сулейманова Е.С.

АО «Академия Гражданской Авиации»

Алматы, Казахстан

Мақалада авиациялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында профайлер мамандардың кәсіби қасиеттерін қалыптастыру ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: авиация, заңсыз араласу актісі (ЗАА), қауіпсіздік, профайлинг, профайлер, терроризм.

В статье рассматриваются особенности формирования профессиональных качеств профайлеров с целью обеспечения авиационной безопасности.

Ключевые слова: гражданская авиация, акт незаконного вмешательства (АНВ), угрозы, риски, авиационная безопасность, профайлинг, профайлер, терроризм.

The article discusses the features of the formation of professional qualities of profilers in order to ensure aviation security.

Keywords: aviation, act of unlawful interference (ANV), security, profiling, Profiler, terrorism.

Введение.

Более четверти века Академия гражданской авиации осуществляет подготовку отраслевых кадров не только для Республики Казахстан, но и Центральной Азии. К одним из них относятся специалисты авиационной безопасности, задачей которых является предотвращение актов незаконного вмешательства и любых противоправных действий в гражданской авиации.

Основная часть.

Повышение авиатранзита через Казахстан ведет к увеличению пассажиропотока из разных стран мира, в том числе из потенциально опасных регионов мира с точки зрения террористических угроз.

Усиление угроз в авиационной сфере требует новых подходов к организации профессиональной подготовки авиационной безопасности РК, разработки интегрированных дисциплин, обеспечивающих высокое качество профессиональной подготовки специалистов.

Система авиационной безопасности отрасли представляет собой сложный комплекс, состоящий из множества взаимосвязанных звеньев. Система управления авиационной безопасностью аэропорта интегрирована и объединена с другими структурными системами управления, таким как система управления безопасностью полетов и системами управления качеством. Это взаимодействие и интеграция позволяют выявлять и оценивать угрозы и факторы риска.

Основной задачей авиационной безопасности является защита гражданской авиации от террористических актов и других правонарушений на транспорте. Эти задачи возлагаются на службы авиационной безопасности аэропортов и одним из звеньев системы предупреждения и предотвращения возможных деструктивных и противоправных действий является профессиональная деятельность инспектора-профайлера, который осуществляет непосредственное выявление потенциально опасных лиц, имеющих противоправные намерения или тех кто случайно, по неведению, обману оказался причастен к исполнению злого умысла террориста, преступника. Помимо этого, профайлер обязан установить личность подозрительного пассажира, обнаружить опасные предметы и вещества при пассажире, в его багаже, и ручной клади, определить профиль пассажира по результатам проведения профайлинга.

От степени надежности и эффективности работы этого звена во многом зависит авиационная безопасность и безопасность полетов в целом.

Профайлинг - это совокупность психологических методов экспресс-диагностики, используемых для выявления потенциально опасного лица. Выделить потенциально опасное лицо – это значит определить профиль человека и отнести его к категории опасных пассажиров.

Каждому специалисту, обеспечивающему авиационную безопасность известен такой факт, что безопасность в воздухе полностью формируется и планируется на земле. Сегодня аэропорты нашей страны оборудованы сложными с технической точки зрения, современными системами слежения, идентификации, распознавания лиц, выявления взрывчатых и опасных к перевозке веществ и предметов. Все это позволяют осуществлять качественный контроль в контролируемых зонах аэропорта.

Сотрудники служб авиационной безопасности, в том числе и профайлеры должны обладать техническими знаниями и навыками для работы с таким оборудованием.

Психологическое обеспечение предотвращения АНВ должно рассматриваться как комплексная система формирования устойчивых профессиональных навыков по проведению экспресс-диагностики, выявления лиц с противоправными намерениями, с одной стороны и отбор, подготовка и повышения квалификации сотрудников безопасности, с другой стороны.

Профайлинг отличается рядом преимуществ по сравнению другими применяемыми для предотвращения АНВ методами (техническим, биологическим). К ним можно отнести превентивность, возможность выявить опасного пассажира до его появления в местах большого скопления людей и одновременная «обработка» большого числа объектов, высокая адаптивность к изменяющимся условиям, неограниченность по месту и времени применения, вседоступность и неограниченность применения, высокая эффективность при использовании не воспринимаемых аппаратурой взрывчатых устройств и подделки документов, относительная дешевизна, обеспечивается только подготовкой и переподготовкой специалистов.

Профайлер должен постоянно анализировать обстановку, поэтому анализ осуществляется благодаря наличию индивидуальных качеств и стилей мышления. К таким качествам относятся: глубина мышления - благодаря чему человек проникает в сущность задачи; гибкость, т.е. переключаемость мышления и принятие решения; широта мышления – способность охватить все вопросы целиком, а также не меньший интерес представляет аналитический стиль мышления, т.е. систематическое и всестороннее рассмотрение задачи и прагматический стиль мышления, при котором профайлер опирается на личный опыт, но особенно важна роль оперативности мышления или так называемой скорости мышления, благодаря чему профайлер не только анализирует обстановку, но и принимает решения.

Необходимость быстро ориентироваться в психологических особенностях человека - один из самых сложных аспектов в работе профайлера. За короткий промежуток времени ему нужно понять, как взаимодействовать с тестируемым пассажиром, с тем чтобы выбрать максимально эффективную стратегию поведения, качественно и результативно решить

поставленную задачу. В частности, суметь провести беседу так, чтобы расположить к себе пассажира, замотивировать его на искренность при общении, подстроится под его индивидуальные личностные особенности. Более того, понимание психологической сущности собеседника могло бы позволить комплексно проанализировать его поведение в целом, ну и, наконец, бесконфликтно завершить процедуру экспресс-диагностики. Все это требует от профайлера специализированных знаний и навыков. Кроме того, дефицит времени, создаёт определенные трудности в оценке личности и здесь важны качество критического мышления и быстрого принятия решения.

Поэтому методики профилирования напрямую связаны с психологией. Профайлер замечает жесты, эмоции или микроэкспрессию, которые не может контролировать собеседник, испытывающий психологическое напряжение. К ним относятся: нестандартное поведение, усиленная жестикуляция, использование непривычных речевых конструкций, неконтролируемые физиологические признаки – покраснение или побледнение кожи, усиленное потоотделение, тремор пальцев рук. Опытный мошенник старается контролировать свои жесты и мимику. Однако при длительной беседе сделать это не просто. Опытный специалист заметит малейшие признаки лжи. Эксперт начинает задавать «нужные» вопросы, чтобы подтвердить свои предположения. Профайлинг называют также оперативной психодиагностикой (метод экспресс-диагностики). Такой метод позволяет составить психологический портрет пассажира, а также проанализировать полученные вербальные и невербальные сведения выявления лжи.

Специалист в области авиационной безопасности должен уметь прогнозировать обстановку на основании имеющейся информации. Он должен обладать пространственным воображением и уметь быстро анализировать сложившуюся ситуацию благодаря наличию операции (анализ, обобщение, сравнение) и формам (суждение, умозаключение) мышления, т.е. предвидеть обстановку и принять нестандартное решение.

Человек прогнозирующий поведение пассажира должен обладать четкой дикцией, хорошим разговорным языком, приятным тембром голоса так как осуществляется речевой обмен информацией с людьми, структурами аэропорта и другими наземными службами. Эти характеристики речи имеют важное значение при установлении контакта с собеседником, проведении опроса и оказании вербально психологического воздействия и играют важную роль в его деятельности.

Профайлер должен обладать хорошей остротой зрения, различать цвета, слухом и развитым обонянием. Данные характеристики играют значимую роль при поиске и оперативном восприятии негативных признаков. Он должен уметь выделять полезную информацию на фоне большого потока людей, т.е. выделять опасных пассажиров из толпы.

Не менее важными качествами являются и ряд других качеств, которыми должен обладать авиаспециалист, как эмоциональная устойчивость или стрессоустойчивость, т.е. способность сохранять спокойствие и хорошую работоспособность в сложных условиях деятельности. Следовательно, это гарантия эффективного продолжения работы при действии стресс - факторов, в первую очередь, исходящих от потенциально опасных пассажиров.

Вместе с тем быстрая реакция или оперативность реагирования на внезапно изменяющиеся условия - важное качество, способствующее оперативному разрешению проблемы. А также устойчивость к профессиональному утомлению при высокой психической нагрузке. Данное качество обеспечивает успешную работу на протяжении всей рабочей смены при условии правильной организации режима труда, отдыха и питания.

Заключение.

Как бы, мы не приписывали понятие «должен» профайлеру так или иначе вышеперечисленные качества личности носят как врожденный, так и приобретенный характер. Поэтому в процессе подготовки специалистов, особенно психологических дисциплин эти качества развиваются с учётом индивидуально- психологических особенностей человека, однако и нельзя забывать о том, что имеются врожденные качества

личности, трудно поддающиеся тренировке, то не всякий человек может стать специалистом-профайлером. Поэтому претенденты, избравшие специальность авиационной безопасности в обязательном порядке, проходят профессиональный психофизиологический отбор.

Литературы

1. Закон Республики Казахстан «Об использовании воздушного пространства Республики Казахстан и деятельности авиации» № 339 –IV от 15 июля 2010 года.
2. Закон Республики Казахстан «О противодействии терроризму» № 416 от 13 июля 1999 года.
3. Закон Республики Казахстан «О документах, удостоверяющих личность» № 73-Vот 29 января 2013 г
4. Учебная программа подготовки и переподготовки по авиационной безопасности. Утверждена Приказом исполняющего обязанности Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан №1083 от 24 ноября 2015 года.
5. Типовое положение о службе авиационной безопасности. Утверждено Приказом исполняющего обязанности Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан № 321 от 26 марта 2015 года.
6. Перечень должностей руководителей и специалистов служб авиационной безопасности организаций гражданской авиации Республики Казахстан, а также квалификационных требований к таким должностям. Утверждены Приказом исполняющего обязанности Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан № 322 от 26 марта 2015 года.
7. Приложение 17 к Конвенции о международной гражданской авиации «Авиационная безопасность. Защита международной гражданской авиации от актов незаконного вмешательства». Международные стандарты и рекомендуемая практика.
8. Руководство по авиационной безопасности ИКАО. DOC 8973.
9. Авиационная безопасность : учеб. пособие / под ред. Ю. М. Волынского-го-Басманова. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : АБИНТЕХ, 2005.
10. Дормидонтов А. В. , Семенова И. А. Профайлинг. Учебно-методическое пособие. © НИЛ НОТ НИО УВАУ ГА (и) 2012 г 109с.
11. Профайлинг. Технологии предотвращения противоправных действий: Ю. М. Волынский-Басманов, Н.Д. Эриашвили учеб. пособие. -М.: 2012.-203с.

ПЕРСПЕКТИВЫ ОТКРЫТИЯ ФАКУЛЬТЕТА ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УНИВЕРСИТЕТЕ КАЗНУ ИМ. АЛЬ-ФАРАБИ

Махмутов А.Э.

*Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

В статье рассматривается одно из приоритетных направлений, а именно инклюзивное образование, которое стремится обеспечить равные возможности для всех категорий граждан. Стремление к равным возможностям происходит благодаря направлению инклюзии, и её постепенному становлению в образовании Республики Казахстан. Проводится обзор того, что было сделано за годы независимости в сфере инклюзии для детей с особенностями в развитии. Описываются актуальные проблемы инклюзии, с которыми сталкивается государство. В заключении предлагается модель открытия Факультета Инклюзивного образования на базе высшего учебного заведения КазНУ имени аль-Фараби, приводятся рекомендации для улучшения позиций инклюзии в будущем.

Ключевые слова: инклюзия, особые образовательные потребности, образовательная программа.

Мақалада барлық санаттағы азаматтар үшін тең мүмкіндіктер беруге ұмтылатын басым бағыттардың бірі, атап айтқанда инклюзивті білім беру мәселесі қарастырылған. Тең мүмкіндіктерге ұмтылу Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде инклюзия бағытына, оның біртіндеп қалыптасуына байланысты. Тәуелсіздік жылдарында ерекше қажеттіліктері бар балаларды қамтуда инклюзия саласында атқарылған жұмыстарға шолу жасалды. Мемлекет алдында тұрған инклюзияның өзекті мәселелері сипатталған. Қорытындыда әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жоғары оқу орнының базасында инклюзивті білім беру факультетін ашудың үлгісі ұсынылып, болашақта инклюзивтік позицияларды жақсарту бойынша ұсыныстар берілді.

Түйіндісөздер: инклюзия, арнайыбілім беру қажеттіліктері, білім беру бағдарламасы.

This article reviews one of priority fields, namely inclusive education in a way of facilitating equal possibilities in education for all categories of citizens. The pursuit of equal possibilities is actual due to the direction of inclusion and it's gradual development in the Republic of Kazakhstan's education. This review is to mention acts done in the

field of inclusion during years of independence for children with special needs. Actual issues of inclusion are described in terms of state interaction. In conclusion the model of Inclusive education Faculty to be founded basing on al-Farabi High university is proposed and recommendations for improving positions of inclusion in future are given.

Key words: inclusion, special educational needs, educational program.

Введение

За годы независимости Казахстан совершил большой шаг вперед в развитии образования. Со дня независимости в сфере образования было проведено множество реформ и нововведений. Постепенно внимание стало обращаться к ситуации с детьми, которые имеют особенности в развитии. Поэтому, основным фокусом программы развития качественного образования на 2011–2020 года было последовательное движение от равных прав к равным возможностям. Движение в сторону равных возможностей побудило к созданию нормативно-правовой базы для включения абсолютно всех детей, особенно детей с ограниченными возможностями в развитии, в общеобразовательное пространство. Принцип равных возможностей в удовлетворении людьми своих насущных потребностей лежит в основе инклюзии[1].

Термин «инклюзия» представляет собой процесс реального включения в активную жизнь социума людей, имеющих трудности в физическом развитии, в том числе с инвалидностью или ментальными особенностями. Инклюзивное образование — (фр. «inklusif» — включающее в себя) — совместное обучение обычных детей и детей с ограниченными возможностями[2]. Инклюзивное образование базируется на следующих принципах: Каждый ребенок особенный. Все дети равны в своих правах, в дружбе, в образовании, в праве на посещение кружков, концертов и прочего, а также перспектив дальнейшего социального развития. Каждый ребенок развивается в своем темпе, от этого он не становится лучше или хуже. Отношения между детьми строятся на доброте, отзывчивости, эмпатии. Взаимодействие детей расширяет их мировоззрение и развивает академический интеллект[2].

Инклюзивное образование – это глобальное движение, которое поддерживается рядом конвенций ООН, отмечается в издании «Обзор национальной политики в области образования». Термин «инклюзия» и принципы инклюзивного образования были введены в международный обиход в 1994 году на Всемирной конференции по образованию лиц с особыми потребностями в Саламанке (Испания)[2]. В этом же году к международной программе «Образование для всех» присоединился и Казахстан. В настоящее время в Казахстане сформированы определенные модели и накоплена практика построения системы инклюзивного образования. Одна из самых больших трудностей развития инклюзивного образования является подготовка качественного педагогического состава, соответствующего всем критериям инклюзивного образования [3].

Основная часть

Система инклюзивного образования подключает в себя учебные заведения среднего, профессионального и высшего образования. В Казахстане более 160 тысяч детей с ограниченными возможностями, которые нуждаются в инклюзивном образовании. Только около 23% из них участвуют в таком образовательном процессе. По статистическим данным, в РК количество детей с особыми образовательными потребностями составляет 139 887 детей, 95 497 которых являются детьми школьного возраста, а 37 970 дошкольного возраста. Среди данного количества детей, всего 32125 охвачены инклюзивным образованием в 3289 общеобразовательных школах страны, что составляет 44,45% от общего количества школ[3].

Согласно Государственной программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2020–2025 годы, к 2025 году 100% школ, детских садов и 70% колледжей и вузов должны создать условия для инклюзивного образования. На начало 2020/2021 учебного года в Республике Казахстан действует 129 высших учебных заведений (ВУЗ) с учетом филиалов. В рейтинге Атамекен отображены 17 вузов по группе образовательных

программ «Подготовка специалистов по специальной педагогике», что составляет лишь 13.17% от всех вузов [4]. Вместе с тем, если в 2016 году в высших учебных заведения обучались всего 600 лиц с ООП, то согласно статистическим данным в 2020 году желание получить высшее образование изъявили уже 3520 лиц с ООП[4].

Президент РК Касым-Жомарт Токаев 26 июня 2021 года подписал Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам инклюзивного образования». Государство обязуется создавать детям с особыми образовательными потребностями условия для получения образования в пределах системы образования с учетом их индивидуальных особенностей развития (статья 8, п. 1–1). Для детей с ограниченными возможностями разрабатываются специальные учебные программы. Организации дошкольного и среднего школьного образования по закону должны принимать всех детей, которые проживают на территории их обслуживания, в том числе детей с особыми образовательными потребностями (статья 26, п. 2)[2].

Инклюзивное образование – запрос современной жизни и международный стандарт. Чтобы идти в ногу со временем, на пути внедрения инклюзивного образования Казахстан преодолевает трудности и старается решать возникшие проблемы, в том числе с помощью внедрения новых, современных идей в развитии, данного направления в системе высшего образования страны. В качестве эксперимента предлагаю рассмотреть многопрофильный университет научного направления КазНУ им. аль-Фараби. Университет обладает огромной научно-исследовательской базой по целому спектру направлений, начиная с гуманитарных до естественных и технических направлений. В университете богатый профессорско-преподавательский состав, огромный аудиторный фонд, большая территория, развитая инфраструктура.

Многоуровневая система образования КазНУ включает: высшее базовое образование (бакалавриат), высшее специальное образование, магистратуру и докторантуру. Приём в КазНУ осуществляется по государственным образовательным грантам и на договорной основе. Подготовка специалистов осуществляется по более чем 180 специальностям. В составе университета функционирует 16 факультетов, 67 кафедр, 32 научно-исследовательских институтов и центров, технопарк; работают более 2 тысяч профессоров, докторов, кандидатов наук и докторов философии, более 100 академиков крупнейших академий, более 40 заслуженных деятелей Республики Казахстан, около 40 лауреатов Государственных и именных премий РК и 40 лауреатов премий молодых ученых, 47 стипендиатов государственных научных стипендий[5].

Ключевым моментом в развитии инклюзивного образования, стало бы открытие на базе университета факультета Инклюзивного образования. Формат обучения организовать в смешанном цикле онлайн и офлайн. Учебный процесс построить в триместровой форме, по мере формирования учебных групп. Преподавателей, для обучения, приглашать по контракту с факультетов университета, по мере необходимости. В качестве специальностей обучения, предлагать те, пройдя обучение по которым, человек с ограниченными возможностями, мог бы, найти работу и работать в социуме. Можно рассмотреть, как вариант, обучение на таких специальностях, как: журналистика (профессия диктор на радио), юриспруденция (профессия консультант по правовым вопросам, на пример в ЦОНе), экономическим (профессия бухгалтер); психологическим (профессия психолога-консультанта) и т.д. Наравне с гуманитарными специальностями, обучать и естественным, техническим специальностям. Обучение на факультете Инклюзивного образования, позволит молодым людям с ограниченными возможностями, получить высшее образование, а также той категории людей, которые получили инвалидность при жизни, получить второе высшее образование, чтобы найти работу по новой специальности, работать в новом направлении, если по основной работе, они не могут продолжить работу, по причине приобретенной инвалидности и быть полноценными членами общества. Смешанный формат обучения, позволит получить им, как теоретические, так и прикладные знания. Экономически, так же это будет выгодно университету, так как не сформирует не

хватку кадров и рекрутинговую деятельность, так как, профессорско-преподавательский состав, будет приглашаться из числа основных преподавателей университета по часовой оплате и дополнительному соглашению к трудовому договору. Остается только проработать стоимость обучения и распределения грантов на обучение, для лиц с ограниченными возможностями, совместно с Министерством науки и высшего образования.

Заклучение

Данная модель обучения на Инклюзивном факультете, способствовала бы развитию инклюзивного образования по всей Республике. Предоставила бы реальную возможность в получении высшего образования, гражданам с ограниченными возможностями. Инклюзивное образование — это переворот в сознании современного человека и выбор открытых демократических государств. Инклюзия является конечным этапом создания безбарьерной среды, в условиях которой любой член общества может беспрепятственно учиться, трудиться и получать различные услуги. Таким образом, вложения в инклюзивное образование сейчас позитивно отразятся на экономике и человеческом потенциале в будущем.

Литературы

1. Правовая основа для инклюзивного образования в Республике Казахстан. https://www.ektu.kz/media/885723/pravovaya_osnova_io.pdf
2. Инклюзивное образование в Казахстане: особенности и перспективы развития <https://www.nur.kz/family/school/1715660-inkluzivnoe-obrazovanie-v-kazahstane-i-za-rubezom/>
3. Проблемы и перспективы создания инклюзивного общества <http://is.nkzu.kz/publishings/%7B55993498-A188-45B5-89D1-C0B34DCC3463%7D.pdf>
4. Рейтинга образовательных программ ВУЗ https://atameken.kz/ru/university_ratings
5. Казахский национальный университет <https://ru.wikipedia.org/wiki>

ТОЛЕРАНТТЫ ОРТА – ТҮЛҒАНЫ КӘСІБИ ДАМЫТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Турдалиева Ш.Т.

*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан*

Мақалада толерантты орта, тұлғаны кәсіби дамыту, оқушыларды болашақ кәсіби маман ретінде тәрбиелеу мәселесі қарастырылған. Жоғары сынып оқушыларымен кәсіптік бағдар жұмысын ұйымдастыру, оларды мамандыққа бағыттау, толеранттылық дағдыларын дамыту мен қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру болып табылады.

Кілт сөздер: толерантты орта, толеранттылық кәсіби даму, топ, ұжым.

В статье рассматривается вопрос о толерантной среде, профессиональном развитии личности, воспитании учащихся как будущих профессионалов. Организация профориентационной работы со старшеклассниками, ориентация их на профессию, развитие навыков толерантности и формирование культуры общения.

Ключевые слова: толерантная среда, толеранность, профессиональное развитие, группа, коллектив.

The article deals with the issue of a tolerant environment, professional development of personality, education of students as future professionals. The organization of career guidance work with high school students, their orientation to the profession, the development of tolerance skills and the formation of a culture of communication.

Key words: tolerant environment, tolerance, professional development, group, team.

Бүгінгі таңда бірлескен жұмыс жасау үшін кез келген ұжымда жағымды орта құру өте қажет, өйткені бұл жетістікке жете алатын жұмыс тобын құрудың жалғыз көзі. Адамдар осы ортада ашылады, өз ойларымен бөліседі, басқа адамдардың ойларын қарастырады және өз ойларын жинақтап ортасымен бөлісе алады. Ол үшін ұжымда бір-біріне деген шыдамдылық, мінез-ерекшеліктерін қолдай алатын қасиеттердің де болуы шарт. Әрине барлық адамның мінезі, қарым-қатынас ерекшеліктері бірдей емес. Кейбіреулерінің мінез-құлқы момын, толығымен үнсіз адамдар кейде бірнеше жұмыс кезеңінен кейін ашылып,

қатарларын толықтырады. Сондықтан, барлық жұмысты бір уақытта бір адаммен ғана орындау мүмкін емес. Бірлескен командада орындалатын кез-келген міндет тез шешіледі. Бұл қазіргі таңда интеграция жағдайында адамның толеранттылығын қалыптастыру деген ұғыммен сипатталады.

«Толеранттылық» ұғымы еңбекті табысты, жүйелі орындау үшін адамға қажетті тұлғалық қасиеттердің күрделі жиынтығы ретінде сипатталып, еңбек іс-әрекетінің сапасы мен өнімділігі [1]. Педагогикалық және психологиялық тұрғыдан тұлғаның кәсіби шеберлігін және оның жұмысының мотивациялық ерекшеліктерін зерттеу еңбек субъектісі ретінде оның кәсіби шеберлігін арттыруда психологиялық қолдау көрсету үшін маңызды болады.

Топты біріктіру бір-бірін тыңдау және есту, бір-бірін есту, бірлескен жетістікке жету, жаңа жолды бірлесіп таңдау және т.б. фактілерін анықтайды. «Мен» ұғымынан «біз» ұғымына ауысады. Осы орайда толеранттылық ұғымы біреудің пікірін сыйлау, дұрыс түсіну, қолдау көрсетуімен сипатталады.

Бірлескен орта құрудың тиімділігі жоғары, өйткені бірлескен жұмыс барысында әр адам тапсырманы бөліп алып жұмылып орындауға аз үлесін қосады. Бірлескен орта құру - команданың бір-бірімен өзара іс-қимылы мен қарым-қатынас жақсарту арқылы сыни ойлайтын және еркін араласатын, сыйластық пен коммуникабельділікке икемделген жеке тұлғаны қалыптастыруға ықпал ету.

Жеке және кәсіби қалыптасу деңгейін адамның өзі анықтайды. Адамның маман ретінде дамуы оның іс-әрекетінің өзі мен қоғам үшін маңыздылығын тануға негізделген кәсіби ойлауға бағыттауды көрінеді. Жеке тұлғаның кәсіби бейнесінің тұтастығы мен дәйектілігін, оның өзін-өзі дамытуын және кәсіби аумақта өзін-өзі танытуын қамтамасыз етеді. Бұл жастарды кішкентайынан бастап еңбек етуге, кәсіпкерлікпен айналысуға тарту, мектептің жоғары сынып оқушыларына кәсіпкерліктің негіздерін оқыту тапсырмасы. Бүгінгі таңда дамыған кәсіби дағдылары бар адам қоғамның ең жоғары экономикалық көрсеткіші болып табылады. Өйткені, «кәсіпкерлік» мәселесін зерттеу өзінің қоғам дамуында ешқашан өзектілігін жоғалтпайтын мәселелердің бірі болып табылады.

Тұлғаның кәсіби бағыттылығын арттыру, оларды кәсіппен айналысуға даярлау сапасын арттыру, олардың толеранттылық дағдыларын жетілдіру және оларды отандық және шет ел ғалымдарының еңбек қызметіне бейімдеу проблемалары Е.А.Климов, Э.Ф.Зеера, М.П.Бапаева, Ж.Ж.Бейсенова, Г.М.Карибаева және т.б. еңбектерінде терең зерттеледі.

«Толеранттылық», «кәсіпкерлік» ұғымдары психология және педагогика саласында әртүрлі мағынада қолданылады. Кейбір жағдайларда бұл адамның жеке басына қойылатын біліктілік талаптары, ал басқаларында адамның психикалық қасиеттері мен еңбек белсенділігінің жиынтығына деген қызығушылығы. Олар:

- кәсіби іс-әрекет, кәсіпкерлік психологиясы (Е.А.Климов, А.А.Деркач, Т.В.Кудрявцева, А.К.Маркова);

- толеранттылық (А.А.Деркач, Н.В.Кузьмина, Е.И.Степанова);

- еңбек психологиясы (Е.А.Климов, Э.Ф.Зеера, А.К.Маркова, Э.К.Қалымбетова).

А.А.Деркач, Н.В.Кузьминаның зерттеулерінде, ұжымдағы психологиялық климат деп ұжымның психологиялық интегралды мінездемесін, қалыптасқан жеке қарым-қатынасы, эмоционалдық жағдайы, қалыптасқан дәстүр, әр түрлі пікірге тойтарыс беруін айтады [2].

Өндірістік қызметтің ұжымының психологиялық климаты кезінде іскерлік қарым-қатынаста адамдардың мінез - құлқының бірігуі және жеке қасиеттермен, өзіндік, индивидуалды мінез-құлық қалыптасады [3]. Ұжымда жеке қарым-қатынастардың өзгеше түрлері анықталады, оларға:

- жоғары ұйымдастырушылық;

- даму деңгейінің төменгі топтарындағы ыңғайлы және ыңғайсыз жағдайда ұжымның өзін-өзі анықтауы;

- ұжымдық интеграция;

- жеке таңдау кезінде мотивацияны бағалау;

- ұжым әріптестерінің бір-бірімен өзара қарым-қатынастарындағы жоғары референттілігі;

- жалпы іс-әрекеттердің нәтижелері үшін жауапкершілік және жоғары әділдік;

А.К.Маркова пікірінше, еңбек ұжымында элеуметтік психологияның белгілі бір заңдылығы қалыптасады [4]. Олар даму деңгейінің төменгі топтарының үлгілерінің сапалылығымен ерекшеленеді, ол мыналардан тұрады:

- ұжымның өсуімен оның мүшесі салған кірістер азаймайды, жалпы іс-әрекеттің мотивациясы әлсіремейді, топтық эмоционалды сәйкестендіру белсенділігінің деңгейі төмендейді;

- топтық және жеке қызығушылық арасында ешқандай айырмашылық жоқ;

- қолайлы психологиялық климат пен жалпы қызметтің тиімділігі арасында оң байланыс бар.

- интеграция және даралау үшін арнайы жақсы мүмкіндіктер пайда болды.

Тұлғаның толеранттылығын қалыптастыруда қарым-қатынас ерекшелігі баланың жас ерекшелігімен байланысты, мысалы ересек жастағы адамдарға деген ұмтылыс орта және жоғары мектеп оқушыларына тән қасиет. Орта және жоғары сынып оқушылары ата-аналармен, ересектермен қарым-қатынаста қиындық туғызады. Осыған орай «мұғалім - оқушы» жұбының байланысы қандай жолмен қалыптасатынын білген жөн.

Е.А.Климов тұлғаның кәсіби қалыптасу мәселесінде оның кәсіптегі, еңбек өтілінде белсенділік туралы маңызды ескерту жасады. Жасөспірімдерді жеке, элеуметтік және мамандандырылған ерекшеліктеріне байланысты мектепте оқыту кезеңінде дамыту үшін жағдай жасау қажет. Тұлғаның белсенділігі, өзін-өзі дамытатын жүйе ретінде жеке тұлғаның интегралды сипаттамасы болып табылатын кәсіби өзін-өзі тануды қарастырады [5, 200 б.]. Бұл жердетәрбиеу, білім беру және қалыптастыру көбінесе сырттан мәжбүрлі түрде әсер ету ретінде қарастырылады. Ал қалыптасу деп тұлғаның өзін-өзі дамытуы ретінде түсіндіріледі.

Кәсіби қарым-қатынастың ең әрекетін ұйымдастыру процесінде анықталған қорытындылар:

- қарым-қатынас жеке дамудың жас деңгейіне сәйкес жетілдіруге бағытталған;

- әр түрлі жағдайларда қарым-қатынас әдістері психологиялық және элеуметтік дайындықты керек екенін білдіреді;

- өзара қатынастың пайда болуы үлкендерге қарап еліктеу мен ұжымға мүше болып, онда бейімделуден басталады [6].

Болашақ жас кәсіпкерлердің кәсіби дағдыларын жетілдіру және дамыту мәселесі психологияда, педагогикалық ғылымдарда және практикада өзекті болып қала береді. Жақында кәсібилікті дамытуды психологиялық қолдау мүмкіндіктеріне үлкен қызығушылық бар, психологиялық ғылым саласында кәсібилікті дамытудың теориялық негіздері мен технологиялары жасалды.

Біздің зерттеулеріміз көрсеткендей, егер болашақ жас кәсіпкерлердің жеке өсуі олардың мінез-құлқының ерекшелігімен, жекегер құндылықтар кәсіби қызметтің құндылықтары мен қабілеттерімен анықталса, онда кәсіби қарым-қатынас сипаттамаларын жақсартудың дұрыс ұйымдастырылған әдістерінің арқасында айтарлықтай нәтижеге қол жеткізуге болады. Бұл жағдайда ол кәсіби қызметтегі еңбек дағдыларын кеңейтуге, кәсіби қабілеттерін жетілдіруге бағытталған іс-шараларды қамтамасыз ету мұғалімнің еңбек қызметіне тікелей әсер етеді. Осыған байланысты жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша жас мамандардың кәсіби мамандануында акмеологиялық қызметті ұйымдастыру кезінде болашақ жас кәсіпкерлердің кәсіби-тұлғалық даму ерекшеліктерін әзірлеу бойынша ұсынымдар әзірленді:

- кәсіби қабілеттер мен қарым-қатынас туралы теориялық білімдерін жетілдіру мен даярлау;
- еңбек қызметіндегі дағдарыстық жағдайға терең мән беру, кәсіби қызметтегі қиындықтарының себептерін анықтау;
- болашақ жас кәсіпкерлердің бейімделуінің дамуын олардың негізгі еңбек қызметімен байланыстыру;
- коммуникативтік мәдениетті және үйлесімді қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру, мәдени және этикалық нормаларды сақтау ерекшеліктерін дамыту.

Сондықтан, болашақ жас кәсіпкерлердің кәсібилігін арттыру мәселесі білім беру бағдарламаларын қайта қарауды талап етеді. Оқушылардың кәсіпкерлік негіздері туралы білім беру бағдарламасы мазмұнының едәуір деңгейімен, әр түрлі оқу сабақтарының оңтайлы үйлесімімен анықталады. Осылайша, толеранттылық - бұл адамның еңбек субъектісі ретінде кәсіби қалыптасу кезеңдерінің бірі, ол өз бетінше жұмыс жасау және өз қызметіндегі қиындықтарды сәтті жеңу арқылы жетістікке жетуден тұрады.

Қорытындылай келе, толеранттылықты қалыптастыру кәсіби қарым-қатынас мәдениеті субъектілердің бірлескен қызметін үйлесімді ұйымдастыруды, психологиялық әсер ету мүмкіндігі. Кәсіптік бағдарлау кәсіпке қызығушылық пен бейімділік, мамандық таңдау мотивтерінің жүйесі, мамандыққа оң көзқарас, таңдалған мамандық аясында алған білімдерін, тәжірибесі мен қабілеттерін қолдануға деген ұмтылыс, құндылықтардың байланысымен сипатталады.

Әдебиеттер

- 1 Намазбаева Ж. Санғылбаев О. Психологиялық сөздік. А.2005 ж.
- 2 Деркач А. А., Кузьмина Н. В. Акмеология: пути достижения вершин профессионализма. — М.: РАУ, 1993.
- 3 Бапаева М.Қ., Бапаева С.Т. Психологиялық менеджмент. – А., 2011.
- 4 Маркова А.К. Психология профессионализма. - М., 1996, с-38.
- 5 Климов Е. А. Психология профессионала. — М.: Воронеж: МПСИ, 1996
- 6 Бейсенова Ж.Ж. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзіндік анықталуындағы мамандық таңдаулары мен өзіндік бағалау ерекшеліктерін зерттеу: психол. ғ.к. диссерт. 19.00.07. Алматы, 2004 – 138 б.
- 7 Қалымбетова Э. К. Кәсіпке бейімделу мен мәнді-құндылықтық бағдарларды қалыптастыру ерекшеліктері. – Б. 144-149.

ЖАСТАРДЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫЛЫҒЫН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

*Абдрахманова А.Т., Абдыбаева Г.М., Нұржанқызы Б.
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан*

Мақалада инновациялық технологиялардың көмегімен жастардың интеллектуалдық әлеуетін дамытудың психологиялық тәсілдері қарастырылған. Сонымен қатар заманауи білім мен дәстүрлі білім бүгінгі жастардың жауапкершілігі мен сенімін арттыруға, интеллектуалдық дамуы мен белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Кілттiсөздер: интеллект, дамыта оқыту, дәстүрлі оқыту, модернизация, дидактика, технология, метафизикалық әдіснама

В статье рассмотрены психологические подходы к развитию интеллектуального потенциала молодежи с помощью инновационных технологий. В то же время, современное обучение и традиционное обучение дают возможность современной молодежи повысить ответственность и доверие, интеллектуальное развитие и активность.

Ключевые слова: интеллект, развивающее обучение, традиционное образование, модернизация, дидактика, технология, метафизическая методология.

The article deals with psychological approaches to the development of intellectual potential of young people with the help of innovative technologies. At the same time, modern education and traditional training enable today's youth to increase responsibility and trust, intellectual development and activity.

Key words: intelligence, developmental education, traditional education, modernization, didactics, technology, metaphysical methodology.

Кіріспе. Қазіргі заман талабы жаңаны да, жақсыны да талап етеді. Ол тек қана өндіріс саласында ғана емес, білім беруде де болатын жағдай. Бүгінгі таңда білім беру ісі ерекше қолға алынып отыр. Қазақстан оқу Ассоциациясы «Сын тұрғысынан ойлау және жазу арқылы дамыту» бағдарламасының алған білімді, білгенін өмірде пайдалана алатын шәкірт тәрбиелеудегі орны ерекше. Осы орайда, оқу технологиясының ерекшеліктерін көрсететін болсақ:

1. Жастардың интеллектуалды дамуының аз уақыт ішінде қабылдануы.
2. Жастардың белсенділігінің сайма-сай болуы.
3. Жастардың өзара қарым-қатынасында жауапкершілік пен сенімділіктің болуы.

Сын тұрғысынан ойлау сабақтары жастарды топ алдына шығып ойын қорғай білуге, өзара тығыз қарым-қатынаста болуға тәрбиелейді.

Дамыта оқытуды ұйымдастыру, балаға ақыл-ой әрекетін меңгеруге жағдай жасау деп қарастыру керек. Дамыта оқыту сабақтағы ерекше ахуал, мұғалім мен оқушы арасындағы ерекше қарым-қатынас болып табылады. Оқытушы бұл жағдайда дайын білімді түсіндіріп қоюшы, бағалаушы емес, танымдық іс-әрекетті ұйымдастыратын ұжымдық істердің ұйытқысы. Тек осындай оқыту ғана баланың интеллектісінің көзін ашып, шығармашылығын дамытады. Асыл айна [1].

Негізгі бөлім. А.Жаппаров айтып, көрсеткендей, кейінгі жылдары дамыта оқыту психология мен педагогика ғылымдарының негізгі мәселесіне айналды. Дамыта оқыту деп оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері баланың даму заңдылықтарына сәйкестендірілген оқытуды атайды. Оқыту арқылы баланың психикасында жаңа құрылымдар пайда болуы, яғни жаңа сапалық өзгерістер болуы тиіс деп есептейді. Жүйенің басты мақсаттарының бірі-баланы оқыта отырып жалпы дамыту, оның еркіндігін қалыптастыру, өз бетінше ізденуге, шешім қабылдауға дағдыландыру, жекелік қасиеттерін ескеру, басшылыққа алу, әрі қарай ұшқырлау, тұлғалыққа бағыттау [2].

Дамыта оқыту-дәстүрлі оқытуға соңғы уақыттарға дейін балама жүйе деп қарастырылды. Оның нәтижесінде әр адамның өзін-өзі өзгертуші субъект дәрежесіне көтерілуі көзделіп, соған оқыту барысында лайықты жағдайлар жасау үлкен нәтиже берді. Дәстүрлі және дамыта оқыту жүйелерінің негізгі белгілерінің салыстырмалы сипаттамасы педагогикалық процесінің компоненттері мазмұнындағы басымдылық дәстүрлі иллюстрациялық түсіндірме әдісі дамыту оқыту мақсат жастарға дамыту бастапқы мазмұн факторлар, мысалдар, тақырыптар, дәлелдер заңдылықтарды, теорияларды, ұғымдарды, ережелерді қорыту екенін Г.Байшина түсіндіріп берген [3].

Дәстүрлі оқыту әдістемесі негізінде,- деп түсіндірді Б.Тұрғынбаева метафизикалық (сандық, мазмұндық) әдіснама, ал дамыта оқыту технологиясының негізінде диалектикалық (интенсивті, сапалық, мәнділік) әдіснамасы жатыр деп айтуға болады. Дәстүрлі оқыту балада білім, білік, дағды алуға қажетті ақыл, сана бар деп есептеп, сол ақылға дайын білімді құю керек деген көзқарасқа, ал дамыта оқыту бала бойындағы табиғи қабілеттерді, ойлауды, жаңа белестерге көтеруді мақсат тұтатын принциптерге негізделген. Дәстүрлі оқыту жаттауға, есте сақтауға, ал дамыта оқыту дербес жұмыс істеуге, алған білімді пайдалана білуге үйретеді. Дамыта оқытуда баланың ізденушілік-ойлау әрекетін ұйымдастыру басты назарда ұсталады. Ол үшін бала өзінің бұған дейінгі білетін амалдарының, тәсілдерінің жаңа мәселені шешуге жеткіліксіз екенін сезетіндей жағдайға түсуі керек [4].

Мәтінді оқыту мақсатында сөйлемдер хабарлы, сұраулы немесе лепті ме, осыған көңіл аударып отырады. Жетекші сұрақтар арқылы ситуациялар туғызып, жаңа модельдеуге ықпал етіледі. Мұның бәрі студенттерді қиялдай отырып, өзінше (жанынан) сабақтағы

мәтінге ұқсас мәтін ойластыруға ықпалын тигізеді. Модельдеп оқыту барысында студенттер нақты заттардың, олардың суреттері және сызбаларының көмегімен мәтіннің тапсырмалық мақсатын түсініп орындайды. Әр түрлі үлгімен жұмыс істегенде студенттер қысқаша қорытындылап отыруы қажет. Студенттер осылардың қайсысын тез қабылдады, соны тексере отыра, келесіде қай модельмен жұмыс істеу керек соны шешіп алғаны дұрыс. Мәтіннің тапсырмалық мақсатына модельдік мақсаттың тиімді жағын қарастыра отырып, оның тапсырмалық мақсатын шешуді іздестіруі қажет.

Л.Оберқұлова айтып кеткендей, іздестіру-тапсырманы талдау тәсілінен топтау тәсіліне қарай көшу. Жалпы тапсырманы талдау тәсілімен орындау жиі кездеседі. Бұл тәсіл көбінесе тиімді деп есептелінеді. Студенттердің мәтінді тапсырмаға қарай талдай отыра олардың ойлану, ойлау қабілеті пайда болады. Олардың жеке өзінің жұмыс істеуге деген талпынысы артады. Мұндай жұмыстарды жұпқа немесе топқа бөліп орындатуға да болады.

Студенттердің алған білімдерін тексергенде олардың жауаптарынан материалды меңгергені байқалады. Ойлану кезеңінде кейбір қажетсіз деп тапқан артық нәрсені алып тастауы да мүмкін пәндерден қызығушылығы артады, қабілеті дамиды. Мұндай оқыту тәсілдері студенттердің танымдық белсенділігі мен тиянақты білімді меңгеру бағытында ойлау қабілетінің дамуына да үлкен ықпал етеді.

Студенттер мен топтық түрде жүргізетін әдістердің бірі. Студенттердің кейбір пікірлерін тыңдауға олардың өзіндік талдауын байқауда жүргізетін әдістер. Әңгіме жүргізу студенттердің алдына белгілі бір мақсатты қоюға және оны ұйымдастыруға байланысты. Оқытушы барлық студенттерге бірдей сұрақ қояды, себебі барлығы да қойылған сұраққа дайындалуы керек. Сұрақтар студентке түсінікті, нақты және айқын болып, олардың ойлау қабілетін дамытуға көмегі болатындай құрылуы тиіс. Әңгімелесе отыра тәрбиелеу жұмысы қатар жүреді. Педагогикалық психология дамыту мен тәрбиелеудің үш түрі айтылады: сендіру, жаттығу әдісі, бағалау әдісі. Жалпы амал тәсілдердің екі түрі жиі пайдалынады.

1. Ұжымдық ойыннан біртіндеп рөлдік ойындар ойнауға бейімделеді. Мысалы, «үлкендер - бала», «бала-балалар».

2. Жәй ойыннан біртіндеп күрделі ойындарды ойнауға бейімдел. "Үлкендер-балалар" ойыны ол қалай іске асады? Алғашқы көздеген көзқарасқа қажетті білім әрекеті қалыптасады. Одан кейін балаларды топтастырады. Бірақ та ойынның бүкіл мазмұны қазіргі өтіп жатқан жағдайды сипаттауы қажет. Оқу, тәрбие жұмыстарында жәй ойындарды ойнайды, бірақ ол мазмұнды болуы керек. Одан кейін олар ойынның нағыз қызған кезеңіне ауысады. Алдыңғы, соңғы ойындардың кезеңдеріне сақтықпен қарау қажет. Бұл ойындарда балалар тәрбиеші педагогтың рөлін атқарады. Педагогтың рөлін ойнаған студент қалған балалардың жұмысты қалай орындағандарын тексеріп, оларға талап қоя біледі. Сабақтағы меңгерген материалды дұрыс орындады ма жоқ па байқайды. Кейде балалар педагогтың да рөлін орындайды. Мұндай ойындар балаларды қызықтыра отыра, оқу процесіне де, ой қабілетінің дамуына да ықпал етеді. Сөйтіп, рөлдерді барлық студент орындап шығуына оқытушы көмектеседі. Ақырында студенттердің өздері-ақ осындай ойындарды жалғастырады. Оқуы, үлгерімі нашар оқушыларға бұл үлкен ықпал жасайды. Сөйтіп, ұжымдық ойыннан (үлкендер-бала, балалар-үлкендер) жекелік формадағы ойынға көшіп, оқудың мазмұнын меңгеруге бейімдейді. Сонымен қатар, бұл жеке тұлғаның ойлау қабілетін дамытудағы негізгі база (қор) болады. Бұл айтып отырғанымыз тәсілдердің бірі ғана [5].

Ал ең маңыздырағы өздерінің істегенін шығармашылық тұрғыда ой қорытып, басты негізгі мәселе етіп, келесі ойынның түріне осылай біртіндеп келесі ойынға көшуі табиғи жағдай, - деді А.Нұрғожина. Бұл баланың өмір талабына ерекше қарап, оны іс жүзіне асыруға қабілеттілік танытуы деп ұғу керек. Олардың жан-жақты, болуына жол ашылады. Яғни «өзімен өзі болу және басқалармен» деген мәнге ие болады. Бұл жағдайларда психологтар оқу-тәрбие жұмыстарына үнемі көмек көрсеткені дұрыс және оларға педагогтар барып, кеңесіп отырғаны жөн. Психологтар оқу-тәрбие қызметінің дұрыс бағыттарына жол сілтеп, әдістемелік көмек көрсетеді.

Оқу процесінде әр студент педагог басшылығын қажет етеді. Педагогтың басшылығы арқылы студенттің ойлау қабілеті, сана-сезімі оқу процесінде дамиды және соған бағытталады. Оқу процесінде студенттер субъект ретінде әр істің орындау тәсілін меңгеруге ұмтылады, соны мақсат етеді. Сол тәсілдерді қашан және қалай үйретуді анықтау - дидактика мен әдістеменің әлі де қарайтын мәселелері. Оқытудың жолдарын тандап алу - дидактиканың маңызды мәселесі. Әр студенттің ойлау қабілетін дамыту іс-әрекетін ұтымды пайдалану-ол балалардың оқитын пәнінің қажетсінуіне қозғаушы күш. Студенттердің ойлау қабілетінде мұндай міндеттерді жүзеге асыру еліміздің әлеуметтік-экономикалық жағдайларын шешуге мүмкіндік туары сөзсіз. Оқытудың мазмұны модернизация ұстанымдарына негізделіп, меңгерген білімдерін өмір сүру барысында терендету, іс-әрекетіне бағыттау-бүгінгі замандағы оқытудың ерекшелігі.

Қазіргі таңда технология мен техниканың тез дамыған заманында бізді ескі әдістемелер қанағаттандырмай отыр. Тәжірибелер көрсеткендей, қарапайым тапсырмаларды кез-келген адам орындай алады, мейлі бірініші реттен болсын, мейлі он бесінші реттен болсын. Ал қиын тапсырмаларды шешу үшін мыңдаған нұсқалар болуы мүмкін. Ал кейде өте қиын мәселелер ғана оңай шешілуі мүмкін. Тәжірибе жасау және қателесу, қиын мәселелерді шешуде өте тиімсіз боуымен қатар, кейбір мәселелердің ондаған, тіпті жүздеген жылдар бойы шешімін таппай жатуына ықпал етеді. Бұл-ғылыми -зерттеу жұмыстарындағы субъективтік факторлар болып табылады [6].

Танымдық интеллектуалдылық дамуы мен танымдық белсенділігі ажырағысыз процесс. Танымдық қызығушылықтың қалыптасуы тұлғаның таным объектісіне деген эмоциялық қатынасына байланысты. Шығармашылыққа деген ынта-ықылас танымдық белсенділіктің қозғаушысы екені белгілі. Тұлғаны қандай да бір іс-әрекетке жұмылдыру үшін оны ең әуелі қызықтыру керек, сонан соң оның осы әрекетке әзірлігін, дербестік деңгейін анықтау қажет.

Қорытынды: Оқытудың мазмұны модернизация ұстанымдарына негізделіп, меңгерген білімдерін өмір сүру барысында терендету, іс-әрекетіне бағыттау-бүгінгі замандағы оқытудың ерекшелігі болып табылады. Жаңа инновациялық мәнде оқытудың, педагогика ғылымына тигізген жағымды әсері мол.

Әдебиеттер:

1. Дамыта оқыту технологиясының негіздері, Асыл айна, 2014 ж.
2. Жаппаров А. Дамыта оқытуда оқушылардың әрекетін ұйымдастыру жүйесі. Қазақстан мектебі . 2006. - №2.
3. Байшина Г. Жеке тұлғаны дамытудағы оқытудың құндылығы. Қазақстан мектебі. 2001 - №4.
4. Тұрғынбаева Б. «Дамыта оқыту технологиялары» Алматы,2000 Оқу-әдістемелік құрал.
5. Оберқұлова Л. Дамыта оқыту – бүгін сабақта. Қазақстан мектебі. 2010. - №2.
6. Нұрғожина А. Дамыта оқыту жүйесінің оқу әрекетіндегі маңыздылығы. Бастауыш мектеп. 2010. №2.

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ

Жетпісбаева Ж.Б.

*Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати
Тараз, Казахстан*

Мақалада тұлғаның эмоционалды сферасын басқару мәселесі қарастырылған. Эмоция адамның белгілі бір өмірлік жағдайларға жауап беруі, белгілі іс-әрекет пен затқа қажеттілігін сипаттайды.

Кілтсөздер: эмоция, сезім, эмоционалды интеллект, эмоцияны басқару.

В статье рассматривается проблема управления эмоциональной сферой личности. Эмоция характеризует реакцию человека на определенные жизненные ситуации, потребность в определенном действии и предмете.

Ключевые слова: эмоции, чувства, эмоциональный интеллект, управление эмоциями.

The article deals with the problem of managing the emotional sphere of the individual. Emotion characterizes a person's reaction to certain life situations, the need for a certain action and object.

Keywords: emotions, feelings, emotional intelligence, emotion management.

Необходимость активизации интеллектуальных ресурсов нашего общества является одним из важнейших условий преодоления переживаемого в настоящее время кризиса. В частности, она предполагает решение проблемы развития социального интеллекта, под которым подразумевается устойчивая способность человека понимать других людей и самого себя, свои взаимоотношения с окружающими, а также прогнозировать межличностные события. Лишь на этой основе возможно усиление творческой активности личности, возрастание ее требовательности и критичности по отношению к себе и к своей деятельности, сознательное управление своим поведением, превращение человека из объекта воспитательных воздействий в подлинного субъекта воспитания. Развитая способность человека не только к познанию внешнего мира, но и к самосознанию считается неотъемлемой чертой, присущей подлинно интеллигентному человеку.

Современное научное знание демонстрирует всевозрастающий интерес к проблеме самосознания личности. Этот интерес отражается в научных исследованиях, где данная проблема занимает центральное положение и анализируется в психологическом и во многих других аспектах.

Надежной основой для исследования самосознания личности на уровне психологического анализа является понимание сознания как двуединой ориентации человека в окружающем мире и в самом себе. Исходя из такого понимания, самосознания можно определить как сознание, объектом которого является сам субъект. В результате человек приобретает способность к оценке своего знания, нравственного облика, интересов, идеалов и мотивов поведения, к целостной оценке себя.

Эмоция - психический процесс средней продолжительности, отражающий субъективное оценочное отношение к существующим или возможным ситуациям и объективному миру [1].

Изучение эмоционального развития является одной из актуальных проблем психологии. Ее теоретическая значимость определяется необходимостью выявления общих закономерностей онтогенеза человеческой психики и создания целостной концепции психического развития. До сих пор проблема эмоционального развития остается теоретически наименее разработанной.

Эмоции начинают изучать в рамках когнитивной психологии: они рассматриваются как функция разума, как подсистема сознания, как фундамент для основных структур сознания. Также исследуется возможность автоматизированного понимания эмоций в рамках изучения искусственного интеллекта.

С.Л. Рубинштейн подчеркивает, что в эмоции представлено целостное отношение человека к миру и соответствие его поведения (или того, что с ним происходит) его потребностям. Чувство человека - это отношение его к миру, к тому, что он испытывает и делает, в форме непосредственного переживания [2].

Проблема эмоционального развития личности является в психологии одной из самых сложных и малоизученных. В настоящее время не существует целостной концепции развития эмоциональной сферы личности. В психологии переживание и тревога, застенчивость, стресс рассматриваются в качестве одной из центральных категорий, характеризующих эмоциональный мир личности. Изменения эмоциональной сферы связаны как с физическим, так и психическим состоянием человека.

В.Гэйлин выделяет три основные функции эмоций:

- 1) обеспечение выживания индивида и группы;
- 2) указание на недостаточно эффективное функционирование человека;
- 3) указание на жизненные смыслы - как индивидуальные, так и групповые [3].

С адаптивной функцией эмоций тесно связана их побуждающая функция. «Продолжительное время, начиная с момента своего возникновения, учение об эмоциях

прочно включало в себя побуждающие эмоциональные явления». На побуждающую функцию эмоций неоднократно указывал и С.Л.Рубинштейн: «...эмоции или потребности, переживаемые в форме эмоций, являются вместе с тем побуждениями к деятельности» [2].

К.Изард в своей теории дифференциальных эмоций выдвигает положение о том, что эмоции образуют основную мотивационную систему человека [4].

Существенное внимание разные авторы уделяют социальной обусловленности эмоций. Социально-культурный подход рассматривает социальную регуляцию эмоций через нормативные спецификации (на свадьбе следует быть счастливым, на похоронах — грустным и т.д.). С этой точки зрения «культура может так регулировать эмоции, что они становятся не тем, чем были вначале... Культурное давление толкает эмоции в направлениях, в которых они ни в коем случае не пошли бы...». Культура указывает, какие чувства подходят к ситуации, и предусматривает санкции за не предписанные чувства.

Таким образом, эмоции помогают осуществлять социальный контроль. К. Изард, описывая социализацию различных эмоций, отмечает, что одним из наиболее часто применяемых родителями способов является использование одной эмоции для воздействия на другую (например, смягчение страха обращением к стыду). То, каким образом социализируются эмоции, играет очень большую роль в личностном развитии ребенка. Так, рассматривая социализацию интереса, К. Изард отмечает: «...если родители позволяют и поощряют игру и исследование, интерес может развиваться. Если же озабоченность родителей собственными нуждами делает их нетерпеливыми к мотивируемым интересом поступкам ребенка, его любопытство и потребность исследовать будут наказываться, а вследствие этого — подавляться» [4].

Эмоции характеризуются следующими компонентами: переживаемым или осознаваемым в психике ощущением эмоции, процессами, происходящими в нервной, эндокринной, дыхательной, пищеварительной и других системах организма. Наблюдаемыми выразительными комплексами эмоций, в том числе, на лице. Эмоции отличаются от других видов эмоциональных процессов: аффектов, чувств и настроений. Как и многие другие психические явления, эмоции понимаются разными авторами по-разному, поэтому вышеприведённое определение нельзя считать ни точным, ни общепринятым.

Эмоции и чувства представляют собой отражение реальной действительности в форме переживаний. Различные формы переживания чувств (эмоции, аффекты, настроения, стрессы, страсти и др.) образуют в совокупности эмоциональную сферу человека.

Выделяют такие виды чувств, как нравственные, интеллектуальные и эстетические. По классификации, предложенной К. Изардом, выделяются эмоции фундаментальные и производные. К фундаментальным относят: интерес – волнения, радость, удивление, горе-страдание, гнев, отвращение, презрение, страх, стыд, вину[4].

Эмоциональный интеллект активно изучается, как в зарубежной, так и в отечественной психологии, на данном этапе исследования имеется цель уточнить понимание этого феномена.

Эмоциональный интеллект является многоуровневой структурой, в которую входит интеллект:

- индивида (здесь эмоциональный интеллект представлен в виде способности);
- субъекта деятельности (компетентность в эмоциональной сфере);
- личности (способность творить в эмоциональном плане, креативность).

На основе теории способностей В.Д.Шадрикова формулирует собственную синтетическую концепцию эмоционального интеллекта, согласно которой эмоциональный интеллект является многоуровневой структурой, в которую входит интеллект:

- индивида (здесь эмоциональный интеллект представлен в виде способности);
- субъекта деятельности (компетентность в эмоциональной сфере);
- личности (способность творить в эмоциональном плане, креативность).

Человек с высоким эмоциональным интеллектом: понимает свои эмоции; знает, какую роль играют чувства и эмоции в общении с людьми; умеет выражать свои эмоции

так, чтобы устанавливать и поддерживать доброжелательные отношения с окружающими; стремится познавать и обогащать свой внутренний мир; умеет регулировать свои эмоции; умеет управлять внутренней мотивацией, поддерживать настрой на достижение цели. Не бывает плохих и хороших эмоций. Все эмоции нам нужны. Даже страх, печаль и гнев. Фазы управления эмоциями: Идентификация. Распознавание эмоции. Одно из наиболее ярких проявлений эмоционального неблагополучия- депрессивные состояния человека. Психологическое неблагополучие личности, в том числе и касающееся эмоциональной сферы, имеет далеко идущие последствия. Многие исследователи (А.М.Прихожан, В.Н.Синицкий) связывают некоторые типы нарушений поведения (побеги, школьные прогулы, бродяжничество, воровство, убийства) с различными формами психогенных расстройств, в частности с депрессивным состоянием.

Один из видов эмоциональных расстройств- страхи и тревога. Страхи и фобии могут встречаться у детей, находящихся на любой стадии развития, но их частота особенно велика среди подростков. Это может быть специфический страх определенных ситуаций или объектов, или же это может быть весьма генерализированное и расплывчатое состояние.

Человек взаимодействует с внешней средой и другими людьми определенным образом к ним относится и переживает то, что с ним происходит и им совершается. Переживание этого отношения и составляет сферу чувств и эмоций человека. По силе и длительности эмоциональных переживаний часто выделяют несколько видов эмоций, которые образуют в совокупности эмоциональную сферу личности. Эмоциональная сфера претерпевает значительное изменение в ходе взросления человека.

Особенность эмоций состоит в том, что они непосредственно отражают отношения между мотивами и реализацией, отвечающей этим мотивам деятельности. Эмоции рассматриваются рядом исследователей как внутренний регулятор деятельности. Выполняя мобилизационную, интегративно-защитную функцию, эмоции производят практически моментальную интеграцию всех функций организма, выступают абсолютным сигналом полезного или вредного воздействия на организм. Нарушения эмоциональной регуляции непосредственно ведут к расстройству адаптации, социально-психологической деформации личности.

Литературы

1. Батаршев А.В. Психология индивидуальных различий.- М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 2001
2. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. Т. 2. М., 1998.
3. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект [Текст] : почему он может значить больше, чем IQ / Д. Гоулман; Пер. с англ. А.П.Исаевой. - 7-е изд. - М.: "Манн, Иванов и Фербер", 2019. - 544 с.
4. Изард К. Эмоции человека. М., 1999.
5. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии. Новополюцк, 2011.

ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

*Оралымбетова Г.У., Кожамбердиева Н.А.
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан*

Мақалада жеткіншектердің психологиялық даму ерекшеліктері мен тұлғалық қалыптасу теориясы жазылған. Білім беру кезінде жеткіншектер пайдаланатын әдістер мен тәсілдер ұсынылған.

Кілт сөздер. Тұлға, индивидуум, интербелсенді, конструктивизм, бағалау критерийлері.

В статье изложены особенности психологического развития и теория формирования личности подростков. Представлены методы и приемы, используемые подростками в образовании.

Ключевые слова. Личность, индивидуум, интерактивность, конструктивизм, критерии оценки.

The article describes the features of psychological development and the theory of personality formation of adolescents. The methods and techniques used by adolescents in education are presented.

Keywords. Personality, individual, interactivity, constructivism, evaluation criteria.

XXI ғасырдағы оқытудың ең өзекті мәні, ерекше мақсаты бүгінгі тәрбиеленіп отырған жастың «Өз елінің ұйтқысы, ел тағдырын шешуші ұлтының өкілі» екендігін жүрегімен сезіне білуге тәрбиелеу. Қазақстан егемендігін алып елеулі жаңа кезеңге иек артып отыр. Ел дербестігіне ие болған бүгінгі жағдайда кеше өз тағдыры басқанын қолында болған қазақ ұлты енді басқаның тағдыр тауқыметін мойнына алды. Олай болса Қазақстан Республикасының бет бейнесі, жеткен жері ең әуелі қазақ ұлтының жетістігімен өлшенеді [1].

Осы орайда Елбасымыздың өзі жастар мәселесіне елеулі көңіл бөліп, олардың дұрыс жолға түсіп, абыройлы да саналы азамат ретінде сапалы білім алуына мүмкіндік жасауда.

Тұлғаның дамуы эмоциялық жағдайының тұрақтылығы оның өмір сүретін ортасына, ғылыми техникалық жетістіктері мен экономикасына байланысты екені жайлы Елбасымыз Қазақстан халқына Жолдауында жасөспірімге салауатты өмір салтын үйретіп, «әр оқушының қабілеті мен білім деңгейінің тиімділігін» арттыру қажет екендігін көрсеткен. Қазіргі таңда «Тұлға» термині әртүрлі мағынада түсіндіріледі. Оны зерттеумен түрлі, тіпті кейде бір-біріне қарама-қарсы тұратын теориялық білімдердің кең ауқымды спектрін қамтитын, академиялық психология құрылымындағы ерекше бөлім айналысады.

Қазіргі заманғы түрлі зерттеу стратегияларын қолдану жолымен адамның даралығын жақсы түсінудің іргетасын қалауға ұмтылады. Тұлға түсінігіне адам арнайы өмірлік рөлдерді ойнаған сәттерде даралыққа қол жеткізетін сыртқы әлеуметтік бейнесі қосылған, ол айналасындағыларға бағытталған қоғамдық бет әлпет ретінде саналған. Жеткіншек тұлға психологиясының тағы бір өзіндік ерекшелігі қандай да болмасын даралық жағдайын зерттеуді түсіндіру және болжау мен негізделген шешімдерді бағалаудағы әдістерінің мәнділігінде. Мұндай әдістерге сұхбаттасу, тестілеу, мінез-құлықты бақылау және тіркеу, физиологиялық реакцияларды өлшеу, өмірбаяндық және жеке құжаттарды талдаулар жатады.

Заманауи тұлға психологиясын патопсихология және клиникалық психологиямен теңестіруге болмайды. Нақ анықтыққа қол жеткізу үшін персонологтар қалыптан ауытқыған индивид мінез-құлқынан гөрі, индивидтің қалыпты мінез-құлқына жүгінуді жөн көреді. Адамдар арасындағы даралық айырмашылықтарға үлкен мән беретіндіктен, тұлға психологиясының басқа психологиялық пәндерден алшақтау екені көрінеді. Жеткіншектер дамуындағы эмоциялар, мотивация, ойлар, қайғырулар, қабылдау мен әрекеттер сияқты адамды сипаттайтын көптеген қырларды біріктіріп тұратын абстрактілі ұғымдар бар.

Психологиядағы тұлға ұғымының аса көп түрлілігін түсіну үшін осы саладағы кейбір көрнекті шетел теоретиктерінің көзқарастарына жүгінетін болсақ, Г. Олпорт тұлғаны – адамның әлеммен өзара әрекетінің сипатын үстемдей түсетін, ішкі «таңғажайып» индивидуумның шынайы бет-пердесі ретінде анықтаған. Ал, Э. Эриксонның түсінігінше, индивидуум бүкіл өмір бойында психологиялық әлеуметтік дағдарыстардан өтеді және оның тұлғалылығы осы дағдарыстардың нәтижесі болып табылады. Джордж Келли тұлғаны – әрбір индивидуумға тән өмірлік тәжірбиені ұғынуының бірегей тәсілі деп қарастырған. Рэймонд Кеттел «тұлғаның ядросының құрылымы негізгі он алты бітістерінен құрылады», - деп мүлдем басқа тұжырымдаманы ұсынды. А.Г.Ковалев еңбектеріндегі тұлға психологиялық процесстер, психологиялық күйлер және психологиялық қасиеттердің интегралды құрылымы ретінде көрінеді. Психологиялық процесстер психикалық күйлерді қалыптастырыды. Күйлер баланың психикалық қасиеттері тұрақталғанға дейін (ерке бала, тыныш, аффектті, байсалды т.с.с.) оның дамуын толығымен сипаттайды [2].

Жеткіншек есейіп, ер жетіп, өз бетінше әрекет ете алатын адамдарды тұлға дейміз. Мінез, қабілеті бір сыдырғы қалыптасып үлгерген, өзінің іс-әрекетін тізгіндей білетін, өз бойындағы жаман-жақсы қылықтары үшін жауап бере алатын адамды жеткіншек тұлға дейміз. Тұлғаның түрлері сан алуан болып келеді. Оның жақсы, озық, ерен, топ жарған түрлерімен қатар жауыз, керітартпа, бұзық, қасқай, т.б. толып жатқан өкілдері де

бар. Қазіргі кезде егеменді елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, әлемдік білім алу кеңістігіне бағытталуда.

XXI ғасырдың жан-жақты зерделі, дарынды, талантты адамын қалыптастыру бағытындағы білім беру мәселесі мемлекетіміздің басты назарында. Мектептегі оқыту білім беруді жалпы модернизациялау және оның орталық буыны ретіндегі оқушылар білімдерін жаңалауды табысты жүргізу оқушыларды Қазақстан азаматы ретінде тәрбиелеу және оқыту, яғни біздің қоғамның сатылап дамуымен тығыз байланысты. Ұлт болашағы бүгінгі жеткіншек жастарымыздың білімі мен біліктілігіне, санасы мен тәрбиелілігіне байланысты. Қазіргі берілетін білім теория мен тәжірибе арасында сабақтастық болып, екеуі ұштасқанда ғана нәтижелі болмақ. Сонымен бірге мұғалім өзі беретін пәнді жетік меңгеріп қана қоймай, әрбір тақырыпты қарапайым тілмен, өмірмен байланыстыра отырып ғылыми тұрғыдан беруі қажет.

Білім берудің негізгі мақсаты – білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әр түрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Жаңа заман мұғалімі өз білімін қолданумен қатар, шәкірттерінде зерттеушілік, ізденушілік әрекетін ұйымдастырудың әдіс-тәсілдерін меңгеру керек. Жаңа технологияларды жүзеге асыруда мұғалім белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына, пәніне деген сүйіспеншілігі, алдындағы шәкірттерін бағалауы ерекше орын алады. Сол себепті ең алдымен «Әдіс» және «Тәсіл» деген екі ұғымға тоқтала кеткенді жөн көрдік. Әдіс – оқу-тәрбие жұмыстарының алдында тұрған міндеттерді дұрыс орындау үшін мұғалім мен оқушылардың бірлесіп жұмыс істеу үшін қолданатын тәсілдері. Әдіс арқылы мақсатқа жету үшін істелетін жұмыстар ретке келтіріледі.

Оқыту әдістері танымға қызығушылық туғызып, оқушының ақыл-ойын дамытады, ізденуге, жаңа білімді түсінуге ықпал етеді. Оқытуда ең басты нәрсе – оқушылардың танымдық жұмыстары. Оқыту әдістері ең анық фактілерді білуді қамтамасыз етеді, теория мен тәжірибенің арасын жақындатады. Тәсіл – оқыту әдісінің элементі. Жоспарды хабарлау, оқушылардың зейінін сабаққа аудару, оқушылардың мұғалім көрсеткен іс-қимылдарды қайталауы, ақыл-ой жұмыстары тәсілге жатады. Тәсіл оқу материалын түсінуге үлес қосады.

Оқыту әдістерінің басты қызметі - оқыту, ынталандыру, дамыту, тәрбиелеу, ұйымдастыру. Оқыту құралдары - білім алу, іскерлікті жасау көзі. Олар: көрнекі құралдар, оқулықтар, дидактикалық материалдар, техникалық оқыту құралдары, станоктар, оқу кабинеттері, зертханалар, ЭЕМ және ТВ, нақты объектілер, өндірістер.

Сабақ сапасын арттыру барлық мұғалімдерді толғандыратын маңызды мәселе. Бұл ретте білім деңгейінің төмендеу себептерінің бірі – күнделікті сабақты өткізудің стандарты, көптеген мұғалімдердің сабақ үрдісін түгелдей дерлік жаулап алған дәстүрлі сабақтарды айтуға болады. Күн сайын өтетін, тіпті тамаша көрнекіліктер арқылы болса да, жаңа сабақты түсіндіру, үй тапсырмасын сұрау және қорытындылау сияқты жаттанды кезеңдерден тұратын классикалық немесе дәстүрлі сабақ білім алушыларды жалықтырады, білімге ынтасын төмендетері сөзсіз. Сондықтан, әр мұғалім өз жұмысында сабақты жандандырудың әдіс-тәсілдерін іздестіруді, бұған білім алушыларды тарта білуді, олардың белсенді шығармашылық жұмыстарын ұйымдастыра білуі міндет.

Қазіргі мектеп тәжірибесінде келесідей оқу формалары қалыптасқан: жеке-дара, топтық, толық сыныптық, ұжымдық, жұптастық, дәрісханалық және дәрісханадан тыс сыныптық және сыныптан тыс, мектептік және мектептен тыс, әлбетте, мұндай топтастырудың (классификация) жетілген ғылыми негіздемесі қарастырылуда. Дегенмен, осы тұрғыдан оқу формаларының көптүрлілігін біршама ретке келтіру мүмкін болып отыр[3].

М.И.Махмутов пайымдауында оқыту әдісіне сәйкес келетін оқу әдістерін іріктеген. Оқыту әдістері: а) ақпарат беру әдісі ә) түсіндіру әдісі б) ынталандыру әдісі в) тәжірибелік әдіс. Бинарлық әдістер бір-бірімен тығыз байланысты оқыту мен оқудың тәсілдерін (хабарлау, міндеттер қою, мұғалімнің тапсырма беруі, оқушылардың тыңдауы,

жаттығулар орындауы, есептер шығаруы, мәтінді оқуы, т.б.) қолдануды талап етеді. Мысалы, мұғалім оқушыларға фактілер мен ережелерді хабарлайды, заттарды көрсетеді, фактілердің мәнін түсіндіреді, оларға сұрақтар қояды. Егер оны тәсілдердің арасында түсіндіру тәсілдері, дәлірек айтсақ фактілерді талдау, салыстыру, хабарлау, т.б. басым болса, онда оқыту әдісін түсіндірмелі деп атауға болады. Егер негізгі тәсіл - ақпараттарды, фактілерді ұсынумен шектелсе, онда оқыту әдісі ақпараттық хабарлау, немесе оны жай ғана хабарлама әдісі деп атайды.

Жаңа заман мұғалімі өз білімін қолданумен қатар, шәкірттері зерттеушілік, ізденушілік-әрекетін ұйымдастырудың әдіс-тәсілдерін меңгеруі керек. Жаңа технологияларды жүзеге асыруда мұғалім белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына, пәніне деген сүйіспеншілігі, алдындағы шәкірттерін бағалауы ерекше орын алады.

Қазіргі таңда әдіс - тәсілдердің тиімді жолдарын мұғалім өз еркімен таңдайды.

Әлемдік озық идеялар негізінде жасалынған жобалардың бірі – американдық - педагог ғалымдар Чарльз Темпл, Куртис Мередит, Джинни Стилл ұсынған «Оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» бағдарламасы. Қолжетімді технологиялардың бірі – «оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясы. «Сыни тұрғыдан оқу мен жазу» арқылы дамыту бағдарламасының дамыту жобасының идеяларын сабақ беру практикасында қолдану тиімділік беріп отыр. Мұнда «оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту» жобасы неден және қалай басталды? Қандай жағдай болса да тиімді аяқталып немесе әрі қарай жалғасын табу үшін не істеу қажет деген ойды туындатады. Зерттеу әдісін қолданғанда А.М.Смолкина мұғалім оқушыларға тәжірибелік сипаттағы тапсырмалар (тәжірибе жүргізу, қосымша ақпарат, фактілерді жинап оларды өз бетімен талдау және қортындылау, өз ойын дәлелдеуге керекті материалдарды жинау, т.б) береді. Оқушылар оларды өз бетімен орындайды, бірақ бұдан мұғалімнің басшылығы керек емес деген сөз туындамауы қажет. Осындай мазмұндардан шығатын қорытынды мұғалім білім алушыға бағыт бағдар беруші болуы керек[4].

А.Әлімов инновациялық технологияларға интербелсенді оқу, оқыту деген атау береді. Интербелсенді оқу дегеніміз – өзара қарым-қатынасқа (коммуникацияға) негізделген оқу мен оқыту, диалог арқылы үйрену, үйрету, мұнда үйретуші-үйренуші, үйренуші-үйренуші, үйренуші-өзімен-өзі форматтарында жасаған қарым-қатынас (әңгіме, сұхбат, пікірлесу, бірлескен әрекеттері). Өзара бірлескен әрекетке құрылған бұл оқыту технологиясының тиімділігі шәкірт өзі ғана үйреніп қоймай, оны басқаға түсіндіре білу деңгейіне жетеді. Құрастырылған білім (конструктивизм) іздену, тану және ой толғау секілді үйренушілердің өзіндік белсенді әрекеттері негізінде игеріледі. Білім игеруде олар дайын күйде берілген ақпаратты есте сақтау үшін қабылдамай, оларды игеру сөзінің шын мағынасы бойынша жан-жақты қарастырады, оларды әрекеттер арқылы зерттейді [5].

Қазіргі заманның мамандары дүние танымы, кең жан - жақты жетілген өмірлік белсенді ұстанымы бар азамат болуы тиіс. Жеткіншектердің шығармашылық қабілеті мен белсенді ой еңбегін дамытуды ұйымдастыру оқу үрдісінде жаңа құралдар мен әдістемелерді енгізу қажеттігімен байланысты. Оқудағы болатын мұндай өзгерістер психолог еңбегін жетілдіруді және әрдайым психологиялық – педагогикалық талдауды талап етіп отырады. Оқыту әдістерінің басты қызметі - оқыту, ынталандыру, дамыту, тәрбиелеу, ұйымдастыру.

Қорытындылай келе, психологиядағы белсенді әдістерді пайдалана отырып, білім алушылардың белсенділіктерін көтеруге болады. Қазір педагогика жаңалықтарын қолданылып жүрген пән ерекшеліктеріне қарай пайдалана білу оқытудың мақсатына жетудің бірден-бір жолы. Мұнда сабаққа деген өзіндік қызығушылығын арттыру, ынта-қабілетін жетілдіруге жағдай туғызу, жаңа әдіс-тәсілдерді пайдалану арқылы білім алушылардың ой ұшқырлығын қалыптастыруға болады. Оқу жеткіншектің іс-әрекетінің түрі, оқыту (өзі оқу, бірін-бірі оқыту) жүргізіледі де, оқымыстылыққа жетелейді. Жеткіншектердің білім мазмұнын игеру іс-әрекеттері әрқилы формада жүзеге асырылады. Бұл әдісті қолдану жеткіншектердің жас

ерекшелігін, әр оқушының топта жұмыс жасай алу ерекшелігін білу сияқты психологиялық және метаологиялық білімнің болуын талап етеді. Демек, оқытудың белсенді оқыту әдістері – бұл оқу үрдісінде субъектінің жоғары белсенділігін қамтамасыз ететін әдістер жиынтығы. Оқытудың белсенді оқыту әдістерін пайдаланудың тиімді жақтары көпжақты деп тұжырым жасауға болады.

Ойымызды жинақтай келе, бізді қоршаған ортадағы дүниелер мен құбылыстарды жанама және сөздік түрінде бейнелеу, яғни санамыздағы ойды сөз арқылы жеткізу үрдісін байқауға болады. Біздің қабылдауымыз бен түйсіктеріміз арқылы танып-білуге болмайтын заттар мен жағдайлардың ішкі мәні мен заңдылықтарын тек қана ойлау арқылы білуге болады. Сондықтан да, орта буын сыныптарды оқыту барысында жеткіншектердің таным процестерін дамыту аса маңызды болып саналады. Осыған орай оқыту барысында балалардың ойлау қабілетін дамытуға арналған арнайы әдістерді қолдануға болады.

«Егер мен...» психологиялық тренингі

Мақсаты: жеткіншектердің ойлау процесін және логикалық ойлауын дамыту.

Міндеті: жеткіншектердің логикалық ойлау деңгейін анықтау.

Барысы:

- 1-оқушы: Егер мен мексикаға ұшып барсам, музыка тыңдаймын.
- 2-оқушы: Егер мен музыка тыңдасам, көңілді боламын.
- 3-оқушы: Егер мен көңілді болсам, көп балмұздақ сатып аламын т.с.с.

«Атаулар туралы үш сұрақ» тренингі

Мұғалім сабақ басында жаңа тақырып бойынша үш терминді тақтаға жазып, оқушыларға осы атауларға қатысты мынандай сұрақтарға жазбаша жауап беруді тапсырады:

1. Қайда? Бұл терминдерді сіз бұрынырақта қайда және қандай мағынада кездестіріп едіңіз?
2. Қалай? Өз тәжірибеңізбен осы атауларды қолданудың мысалдарын келтіре аласыз ба?
3. Қандай? Осы сабақта бұл атаулар қандай қолданыста болады деп ойлайсыз? Әдеттегідей бұл жұмысты оқушылардың жеке, жұппен (шағын топ ішінде) ауызша немесе жазбаша орындауы ықтимал. Содан кейін мұғалім бірнеше оқушының пікірін тыңдайды.

Мұғалімнің сұрақтарды шығармашылық тұрғысынан әр сабақта тақырыпқа байланысты өзгертіп отыруы тиімді.

«Ашық және Жабық сұрақтар» тренингі

Жабық сұрақтар пайдалы болуы мүмкін, алайда олар абстрактілі ойлау, талқылау дағдыларын қолдануға септігін тигізбейді және аса түсінікті болмайды. Ашық сұрақтар керісінше әсер етеді, сол арқылы оқу үдерісін жақсартады. Мысалы, сіз өткен кеште бір жаққа шықтыңыз ба? Сіз кеше мектептен кейін не істедіңіз?

Жұмыс үлгісі: оқушыларға белгілі бір тапсырма берер алдында олардың сұрақтарды анағұрлым анық түсініп, бағалау критерийлерін қанағаттандыру үшін не істеу қажеттігін түсіну үшін мысалдар келтіріңіз. Оқушылар бағалау критерийлерін қолдана отырып, жұмыс үлгісіне баға қоя алады. Бұл не талап етілетінін және бұл үдеріспен қалай байланыста болатынын түсінуді модельдеуге көмектеседі.

«Аяқталмаған сөйлем»

«Мұғалімге жеделхат» тақтасына оқушылар стикер жапсыру арқылы орындалады.

Оқушылар өздеріне жақын сөйлемді таңдап, айтылған ойды жалғастырады:

- бүгінгі сабақта мен...түсіндім, ...білдім,көзімді жеткіздім.
- бүгін сабақта қуантқаны.....
- мен өзімді.....үшін мақтар едім.
- маған ерекше ұнағаны.....
- сабақтан соң маған.....келді.
- бүгін маған.....сәті түсті.

- қызықты болғаны.....
-қиындық тудырды.
- менің түсінгенім.....
- енді мен.....аламын.

Қорыта айтқанда, түрлі зерттеу әдістерімен адамның даралығын анықтайтын, оны жақсы түсінуге мүмкіндік беретін пән болып табылады. Негізі қандай да бір іспен айналысатын, азды-көпті өмір тәжірибиесі, білімі, икемі, сенімі мен мұраты, бағыт-бағдары бар адамды тұлға деуге болады. Ал, тұлға бойындағы болмыстытануға мүмкіндік беретін, ол ойлау процесі болып табылады. Біздің қабылдауымыз бен түйсіктеріміз арқылы танып-білуге болмайтын құбылыстарды ойлау арқылы білуге болады. Сондықтан да, жеткіншектерді оқыту барысында таным процестерін дамыту аса маңызды болып саналады.

Жеткіншек дамуын қалыптастыру, дамыту-тәрбиелеу жеке басының психологиялық сапаларының қалыптасып дамытынын білдіреді. Бұл үшін алдымен жалпы оқытып-тәрбиелеу жұмысының жоғары мәдениеттілігін ұстану қажет. Оның құрамына мұғалімдердің кәсіби даярлығы, кәсіби шеберлігі болса, ал оқушылардың танымдық қызығушылығының дамуы, оқытуда белсенді әдістердің қолданылуы, оқушыларда жауапкершілік сезімінің қалыптасуы, өзінің іс-әрекетіне баға беру, есеп бере білу, сабаққа саналы қатынасы, білімнің қажеттілігін түсіну, білім алуының еркін тәрбиелеу және еңбекті жүйелі жоспарлауға дағдылану ерекшеліктерін жатқызуға болады.

Әдебиеттер

- 1 Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы, 2018
- 2 Әбеуова И.А. Тұлға психологиясы. – Алматы, 2014.
- 3 Әмірова Б.А., Молдабаева Р.А. Психологияны оқыту әдістемесі. –Қарағанды, 2012.
- 4 Смолкина А.М. Методы активного обучения /А.М. Смолкина. - М.: - 2015. – 260с.
- 5 Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. – А.: –2013.

ТҰЛҒААРАЛЫҚ ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Оралымбетова Г.У., Үсіпбек Ғ.А.

*М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз, Қазақстан*

Мақалада тұлғаралық қақтығыстардың түрлері мен пайда болу себептері қарастырылған. Қақтығыстарды алдын-алудың әдістер мен тәсілдер ұсынылған.

Кілт сөздер. Деструктивтілік, конструктивтілік, вертикаль, горизонталь, моно, поликаузальді.

В статье рассматриваются виды и причины возникновения межличностных конфликтов. Представлены методы и приемы профилактики конфликтов.

Ключевые слова. Деструктивность, конструктивность, вертикаль, горизонталь, моно, поликаузаль.

The article discusses the types and causes of interpersonal conflicts. Methods and techniques of conflict prevention are presented.

Keywords. Destructiveness, constructiveness, vertical, horizontal, it is possible, polycasuality.

Қазіргі кезеңде адамның жан дүниесімен сырласып, оның психологиясын зерттеуде психологтар мен педагог мамандар, ұстаздар мен басқару жөніндегі жетекшілердің жете зер салып, көңіл аударып отырған маңызды мәселесінің бірі адамдар арасындағы қарым-қатынас, олардың өзара тілдесуі, бір-бірімен қақтығысуының құпия сыры және орны деген мәселенің шешімін табу маңызды болып отыр. Олар қоғамдық талап пен қоғамдық қажеттіліктерден туындайды. Қоғамдық өмірден нарықтық экономикаға көшу барысында адамның әлеуметтік және кәсіби жүйедегі қақтығыс мөлшері бірден жоғалмайды. Осы себептен конфликтология саласында арнайы мамандардың қажеттілігі мен маңыздылығы артуда. Түрлі жағдайлар кезінде қақтығысты жағдайды шешу техникалары әлеуметтік-

психологиялық дайындықты қажет етеді.Тұлға дамуының ерекшелігі өмірде кездесетін түрлі қақтығысты жағдайлардың алдын-алу, шешу және болдырмау мәселелерін қарастырады.

Осыған орай, қақтығысты жағдайлардың туындауы, оның дамуы және шешу жолдары психологиялық заңдылықтармен сипатталады. Қақтығыстық жағдайды шешудің конструктивті жүесі және өзіндік ерекшеліктері бар. Қақтығыс типтері: жазық және көлденең болып келеді.

Қақтығыс түрлері:

- іскерлік өндірістік;
- топаралық;
- тұлғааралық;
- рольдік;
- тұлға ішіндегі;
- энтоұлттық;
- саяси;
- монокаузальды т.б.

Қақтығыстың пайда болу дәрежесіне қарай ашық, жабық, кездейсоқ және әдейі азғырушы болып бөлінеді. Қақтығыс нәтижесінің деструктивтілігі және конструктивтілігі әрекеттесудің процесінде оның қатысушылары әртүрлі ойларын айту мүмкіндігін иеленеді, шешім қабылдауда альтернативалардың көптігін көрсету, бұл қақтығыстың маңызды позитивті мәні болып табылады.

Топаралық және тұлғааралық қақтығыс бұл индивид пен топтың немес топтардың өздерінің арасындағы қақтығыс болып табылады. Қақтығыстарды түрлерге бөлу шартты ғана, оның түрлері арасында қатаң шекара жоқ және тәжірибеде мынадай қақтығыстар туындайды ұйымдастырушы, вертикалды, тұлғааралық, горизонталды, ашық, топ аралық және т.б.

Қарастырылған қақтығыстар әртүрлі қызметтер позитивті де, негативті де қызметтер атқаруы мүмкін. Қақтығысушы жақтар арасындағы қызуды төмендету. Қақтығысқа қатысу үшін, үлкен эмоционалды, материалдық шығындардың жұмсалуды. Оппонент туралы жаңа ақпарат алу. Қызметкерлерді жұмыстан шығару, тәртіптің төмендеуі, ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық ахуалдың нашарлауы. Сыртқы жаумен күресте ұжым мүшелерінің бірігуі. Жеңген топтар туралы қастық түсінікте болу. Өзгеру мен дамуға деген стимулдеу. Қақтығысты әрекеттесу процесімен шектен тыс қызығып, жұмысқа зиян келтіру. Қоластындағылардың бас ию синдромын алып тастау. Қақтығыс аяқталғаннан кейін - әріптестердің бір бөлігі арасындағы бірлесе жұмыс істеу дәрежесінің төмендеуі. Оппоненттердің мүмкіндіктерін диагностикалау. Іскерлік қарым-қатынастарды қайта қалпына келтірудің қиындығы [1].

Отбасында кездесетін қақтығыстар ерлі-зайыптылар жүріс-тұрысына психологиялық талдау жасау. Ата-ана мен бала арасындағы қақтығыстар. Жас ерекшелік деңгейге байланысты пайда болатын қақтығыстар. Жас ерекшелік дағдарысы. Күнделікті өмірде жиі кездесетін қақтығыстар.

Өндіріс орындарында ұжымдар ішінде туындап отыратын талас тартысты, дау-дамайлы мәселелер негізінен жеке адамдардың мақсат мүдделерінің, көзқарастары мен қалыпты жағдайлардың өзгеруіне, олардың жеке бастарының мінез-құлқы ерекшеліктеріне қанағаттанбау сезімінің салдарынан туындап жатады. Ал қақтығыс ұжымдарда олардың іс-әрекеттерін дұрыс ұйымдастыра алмай іскерлік қасиеттерінің тоқырап қалуына әкеп соқтырады. Сөйтіп талас-тартыстың шығуы негізінен тоқырап қалуға қарсы күрес жүргізуге байланысты екенін аңғартады. Қақтығыс әсіресе жеке адамдардың өзара жалпы тіл тауып түсінісе алмау салдарынан шығады. Өйткені әрбір адамның даралық ерекшеліктері, көзқарастары мен өмір тәжірибесі түрліше. Сондай ақ дау-дамай әрбір адамның өзгелерден тәуелсіз өзіндік мінез-құлқына орай бостандықты қалауы деп те

түсінуіміз керек. Дегенімен қақтығыс жағымсыз, ұнамсыз жақтарымен бірге, пайдалы да ұнамды сипаттары болатынын атап айтуға тиіспіз.

Қақтығыстың шығу дәрежесіне қарай төрт қақтығысты жағдай және тәрт инцидент типтері анықталынды: әдейі-мақсаттылық, әділ-мақсатталмаған, субъективті(өз пікірінше, өздігіне) мақсаттылық, субъективті-мақсатталмаған. Қақтығыс жағдайлары мен инцидент парамаетрлеріне белгілей келе біз түрлі қақтығыстарды анықтаймыз. Ал адамның еңбек әрекеті кезінде болатын қақтығыстар іскерлікдеп аталады. Іскерлік қақтығыстардың нәтижесі эмоциональді-тұлғалық қақтығысқа ауысады.

Ұзаққа созылған іскерлік қақтығыстар:

1. Қақтығыс нысанын жоғалтып, тұлғалық қақтығыста өзгереді.
2. Оponentтердің бір-біріне негативті қатынас қалыптасады.

Эмоционалды-тұлғалық қақтығыстар оponentтердің жеке сапаларының ішкі психологиялық себептерінен негізделеді. Қақтығыс дәрежесіне қарай ашық және жабық, кездейсоқ және үнемі болып бөлінеді. Жасырын қақтығыс екі адам арасында болады, олар өздерінің қақтығысқа түсіп жүргенің көрсеткілері келмейді. Бірақ біреуінің жүйкесі шаршағанда қақтығыс ашық түрге ауысады. Қақтығыс кездейсоқ болады. Кездейсоқ қақтығыс күтпеген себептерден пайда болады. Ал үнемі қақтығысу, саналы түрде жүреді. Үнемі қақтығысу еңбек өнімділігіне әсер етеді, сапасы төмендейді. Сондықтан қақтығыстың себепін талдауда және бастапқыны анықтауда қозғаушының мотивін, мақсатын және кінәліні іздеу қажет.

Өндірістік қақтығыстың екі формасы бар:

- вертикаль – нақты өндірістік ұжымда жетекші мен бағынушы арасында
- горизонталь - өндіріс жұмысшылары, ұжым мүшелері арасында.

Қақтығыстың дамып - өршуі мынадай этаптардан өтеді: қақтығысқа қатысушылар арасындағы қысымның біртіндеп өршуі, проблемді жағдайлар санының көбеюі және бастапқы мәселенің тереңдеуі, қақтығысқа қатысушылар белсенділігінің жоғарлауы, қақтығысқа жаңа адамның енуі, эмоционалды қысымның өршуі, қақтығысқа қатысушының әрекетін қадағалау, ол кейде ұйымдастырылмауы қақтығысқа қатысушылар мінез – құлқына әсер етеді. Проблемді жағдайдың пайда болуы және қақтығысқа жалпы қатысушылардың қатынасуының өзгеруімен байланысты.

Еңбек ұжымының психологиялық климатына қақтығыстың әсер етуі деструктивтіге бөлінеді, мұнда өзара қарым – қатынас іштей бөлінеді және бұзушы қақтығысқа өтеді, дискомфорт және санасумен қорытындыланады. Ал конструктивті творчестволық ұжымдағы жағдайды реттейді. Кейде қақтығыс жағымды жағдайды тудырады, олар тәртіпке келтіру және еңбекті бұзушылықты жұмыстағы келіспеушіліктерді анықтайды, іскерлік қарым – қатынасты жақсартады. Барлық қақтығыстар, көлеміне қарамастан біртекті динамикалық схема түрінде дамиды. Деструктивті класикалық үштікбойынша тізіледі: белсенді, енжар, дәнекер.

Белсенді қақтығысқа түсуші – қақтығыс кезінде авторитарлы және этикаға жатпайтын жағдайларды қолданады: агрессия, қысым, қорқыту және т.б.

Енжар қақтығысқа түсуші – жалтақтап, үндемей және қақтығыстан күрессіз шығуға тырысады. Егер белсенді қақтығысқа түсуші соңында кейде кінәлі сезімінде болса, ал белсенді қақтығысқа түсуші – тек реніште болады.

Дәнекер үшінші рольге енеді, екеуіне қарағанда беделді. Ол қақтығысты шешуге көмектесетін конфликтолог – маман болуы мүмкін. Қақтығыста екі жағымсыз тактика көрінеді: күрес – қашу; ұтыс – ұтылыс.

Белсенді қақтығысушы өзінің үкімін, билігін жиі зиянды қолданады. Серігінің әлсіз жерлеріне қысым көрсетеді. Сондықтан жасырын жердегі реніш ішкі қақтығысқа немесе ашық түрдегі кек алуға өршуі мүмкін.

Қақтығысты жағдайдың ішкі және сыртқы себептерінің сипаттамасы. Сыртқы себептер: іскерлік және өзара тұлғааралық келіспеулер, жұмыстағы қателіктер, жұмыс тәртібі мен келісім негізін бұзу. Ішкі себептер: жағымсыз эмоционалды және өзара

қатынастың арасындағы байланыс. Қақтығыста эмоцияны басқару. Қақтығыстан шығудың психологиялық ерекшеліктері.

Қақтығысты басқару - болжау, ескерту, жою, реттеу. Қақтығыстың өзара қарым-қатынасты бұзуы және зардаптарының себептері бар. Қақтығысты жағдайды шешудің орталығы, ол қақтығыстың шығу себебін анықтау керек. Сыртқы себеп және қақтығыстың ішкі типтері болады. Сыртқы себеп-іскерлік түсініспеушілікпен байланысты, іс жүргізу түрінде қарастырылады. Ішкі себеп – жағымсыз эмоциялық қатынас. Қақтығыстың болуының басқа себептері – психологиялық және мағыналы барьер (мінездердің сәйкес келмеуі, талаптардың сәйкестенбеуі, өтініш пен өкілдердің келіспеуі), қарым-қатынаста серіктердің өзара түсінісушілігі мен алдағы біріккен әрекеттерінде кедергілердің болуы. Жеке тұлғалық қақтығыстардың себептері: өзінің қауыпсіздігіне деген қорқыныш, реніш сезімі, көреалмау және кек, өзіндік бағаның жоғарлығы. Қақтығыстың бастапқы жаралуы өкініштен басталады өзіндік баға мен қоршаған орта бағасының сәйкес келмеуі де әсер етеді:

- өзінің дәрежесін жоғары белгілеу, қоршағандарды тітіркендіреді;
- артық өкпелеу себебі, өзіндік бағаның жоғарлығы болуы мүмкін. Мұнда қоршаған ортаны кінәлау, олардың дөрекілігін ескертуге болмайды;
- барлық адамда өзіндік орнымыз бар, сондықтан оны сынмен, кемсітумен қарауға болмайды;
- барлық адамдар өзінің іс-әрекетін дұрыс бағалауын, сонымен қатар мақтауды қажет етеді, егер ол сәйкес болса.
- жүйке жүйесімен ауыратындарда ұрыс, қақтығыс жиі болады, өткір жүреді және қиын шешіледі. Ауру қатынаста қиын өтпелі болуы мүмкін, ал одан жеңіп шығу үшін дәрігер-психоневропатологтардың көмегі қажет.

Топаралық қақтығыс – тұлғааралық қақтығыстың бір түрі. Мұнда қақтығысқа түсуші жақ әлеуметтік топ, бір-бірінен іс-әрекеттері арқылы кедергі жасайды және мақсаттары әртүрлі:

- а) рөлдік қақтығыс – бір жағдайда адамдардан бірдей екі немесе сәйкес келмейтін бірнеше рөлдерін орындауды талап етеді және мінез-құлық типтері сәйкестігі болуы керек.
- б) моно және поликаузальді қақтығыс (латынша, causa-себеп), өзіндік ретінде бір немесе бірнеше себептер сәйкестенеді.

Тұлғааралық және өндірістік қақтығыстар бірнеше себептерден тұрады. Ішкі тұлғалық қақтығыс – ол бір адамда қызығу, қажеттілік және мотивтердің қарама-қарсы соқтығысуынан пайда болады. Олардың негізі тұлғаның негативті психологиялық жағдайы: ішкі уайым, реніш, көңілдің қалуынан.

Психолог К. Левин ішкі тұлғалық қақтығыстың бірнеше түрлерін анықтады:

- а) «Жақындасу-жақындасу» - ситуация, мұнда адамға екі шешімнен біреуін таңдау талап етіледі.
- б) «Жақындасу-жою» - ситуация, мұнда таңдауда жағымды және жағымсыз бірдей екі жақ байланысып қатысады.
- в) «Жойылу-жойылу» - жағымсыз субъективті қойылым.

Қақтығысты жеке тұлға – ол басқа жеке тұлғаға немесе ұжымға өзіндік пікірі жоғары, үнемі ырзалық білдірмейтін, шағымданушы адамдар. Ішкі тұлғалық қақтығыс жиі созылмалы және қиын шешілетін мінез-құлықты көрсетеді [2].

Күнделікті өмірде адамдардың өзара түсінісіп, бірлесе отырып қызмет атқаруы үшін олар біріне-бірі сенім артып, жұмыла іс атқаруы – ұжымдағы жағымды психологиялық ахуал орнатуға тәуелді болып отыратындығы өмір тәжірибесінде дәлелденген жәйт. Осы тұрғыдан қалайда қарсыластардың өзара қарым-қатынасындағы ұнамсыз жәйттер кез-келген істің алға басуы үшін аяққа тұсау саларлық кедергі екені кімге болса да жақсы атақ әпермейтіні мәлім.

Психологтар, жетекшілер мен бағынушылар және адамдардың арасында кездесіп отыратын талас – тартысты мәселелердің мән жайына жете көңіл аударып, олады дер

кезінде шешіп отыру еңбек ұжымдағы қалыпты психологиялық ахуал орнатудың басты шарты болып саналады.

Мұндай жағдайда жетекші өзінің басшылық ісін мынадай ретпен жүзеге асыруды мақсат етеді:

- қақтығыс туғызған мәселе мен оның жағдайы. Бұл жәйтті анықтауда жетекші қызметкерлер болған оқиғаның себептерін, оның туындауы туралы қажетті мағлұматтарды толық білуі керек:

- сол қақтығыс мәселелердің түйінін шешіп, оны болдырмаудың тиімді амал – тәсілдерін белгілейді:

- сондай-ақ адамдар арасындағы талас-тартысты мәселенің одан әрі шиеленіспеуі үшін оны барынша қысқа мерзім ішінде шешуді қарастыру қажет;

- талас-тартысты топтардың арасында туған кикілжің мен мәселелер өршіп кетпеуін тоқтату үшін жанжалдасушы жақтардың мақсаттарын қанағаттандырарлық тиімді жолдарын бірлесе отырып шешкен жемісті болары күмәнсіз және ол топтардың мақсаттарын да жүзеге асырудың амал-тәсілдерін іздестіру керек[3].

Қақтығыс мәселелерді шешуде мынадай факторларды үнемі ескеріп отырған пайдалы болмақ:

- талас-тартысты мәселенің туындау себептері мен оған қатысушы адамдар мен топтардың пікірлерін екі жағының да ашық-айқын түрде айтып ортаға салынуы және оны шешудің тиімді жолдарын белгілеу;

- талас-тартысқа қатысушылардың өзара біріне-бірі сенімділік білдіріп, істің мән-жайын анықтауға ықыласты болуы.

Педагогтың оқушылармен қарым-қатынас стилі - әлеуметтік және адамгершілік жағынан байытылған сатысы. Педагог өзінің педагогикалық іс-әрекеті және үйренушілердің оқу іс-әрекеті негізінде қарым-қатынас қиындықтары пайда болады. Педагогикалық іс-әрекетте қиындықтар пәндік мазмұнның өзімен, педагогтың меңгерілуі оның іс-әрекетінің негізі болып табылатын білімдерге ие болу деңгейі және сипатынан да туындауы мүмкін, сондай-ақ кәсіби-педагогикалық іскерліктерден, дидактикалық құзырлылықтан да, үйренушілерге педагогикалық әсер ету тәсілдері және құралдарынан да туындауы мүмкін. Осыдан, педагогикалық қиындықтардың негізгі бағыттары білім беру процесінің дамуы, мазмұны және формаларымен, мұнда оқыту мен тәрбиелеу іс-әрекетінің субъекті ретіндегі оқытушының ерекшеліктері және қарым-қатынас процесімен байланысты.

Педагогикалық іс-әрекет үрдісіндегі қарым-қатынасты төмендегідей жіктеуге болады:

- мұғалім мен оқушы қарым-қатынасының жалпы жинақталған жүйесі;

- педагогикалық іс-әрекеттің нақты кезеңіне тәуелді қарым-қатынас жүйесі;

- нақты педагогикалық және коммуникативті тапсырманы шешуден туындаған ситуативті қарым-қатынас жүйесі.

Білім беру ортасындағы өзара әрекеттесуші тұлғаларды дамытудың, түрлі жағдайларда оқушылардың жетістікке жетуіне итермелейтін, сыныптық тапсырмаларды орындауда іскерлік пен тәсілдерді меңгеруде ықпал ететін мұғалім мен оқушы арасындағы бірлескен іс-әрекет неізінде болатын қарым-қатынас мәселесі. Мектеп қабырғасындағы жасөспірімдердің негізгі іс-әрекеті қарым-қатынас. Бірақ осы жастағы оқушылардың жас ерекшелік деңгейінде болатын психологиялық өзгерістерге байланысты қарым-қатынаста да бірнеше қиындықтар кездеседі. Осы мәселені шешудегі маңызды фактор бірлескен педагогикалық іс-әрекетке қатысушылардың субъект-субъекттік өзара үйлесімді психологиялық жағдаймен қаруландыру нәтижесінде оқытудың нәтижелілігін арттыру. Оқытудың нәтижелілігі педагогикалық әдістергеғана негізделмейді, оқушылардың танымдық әрекеттерін ұйымдастырудың маңыздылығына да байланысты. Білім беруде оқыту үрдісінің тиімділігі немесе жекеленген оқушыларға психологиялық-педагогикалық ықпалдың тиімділігі мәселесінен артық мәселені табу қиын [4]. Осыдан, кез-келген

педагогикалық іс-әрекет, ол сабақ немесе тәрбиелік-дамытушылық іс-шаралар мұғалім мен оқушы әрекетінің түрлі формалары мен өзара әрекеттестігінде көрінеді.

Әдебиеттер

- 1 Вишнякова Н.Ф. Конфликтология - Минск, 2010
- 2 Ратников В.П. Конфликтология. – М, 2014
- 3 Дмитриев А.В. Конфликтология. – М, 2015
- 4 Турдалиева Ш.Т. Конфликтология [Электронды басылым]: электронды оқу құралы / Ш.Т. Турдалиева. - Тараз : ЖАТО, 2017. - 457 МБ : CD. - б/ж.

ЖАСЫРЫН АҚПАРАТТЫ ТАНУДЫ БАҒАЛАУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҒЫНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖЕКЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫ

*Закарьянова Ш.Н., Баймолдина Л.О., Казиханов Б.М., Аймаганбетова О.Х.,
Адилова Э.Т., Садвакасова З.М.*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Ұлттық қауіпсіздік комитеті Академиясы
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақалада полиграфологиялық зерттеу жүргізу барысында жасырын ақпаратты анықтаудағы психологиялық мағынаның маңыздылығы қарастырылған.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрілігінің «Полиграф көмегімен радикалистік көңіл күйге сезімталдықты психофизиологиялық зерттеу және студенттер радикализмінің алғашқы алдын-алу» жобасы аясында жазылған (ИРН- АРО 9261155).

Кілттік сөздер: Полиграф, эмпирикалық зерттеулер, радикализм

В данной статье рассматривается важность психологического смысла в выявлении скрытой информации при проведении полиграфологического исследования.

Статья написана в рамках Проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан: «Психофизиологическое исследование подверженности радикалистским настроениям с помощью полиграфа и первичная профилактика радикализации студентов» (ИРН- АРО 9261155).

Ключевые слова: Полиграф, эмпирические исследования, радикализм.

This article discusses the importance of psychological meaning in revealing hidden information during a polygraph examination.

This article was written within the framework of the Project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: "Psychophysiological Study of Exposure to Radicalism with the Polygraph and Primary Prevention of Radicalization of Students" (IRN-ARO 9261155).

Key words: polygraph, empirical studies, radicalism.

Қазіргі кезеңде еліміздегі ғылыми-техникалық жаңару мен даму, қоғам өмірінің барлық салаларындағы өзгерістер адамның интеллектуалдық күш-жігерін, саналы әрекеті мен ізденімпаздығын, танымдық ой-өрісінің белсенділігі мен іс-әрекетін шығармашылық сипатта жүзеге асыруды талап етеді [1]. Осы тұрғыда Қазақстанда қарқынды дамып келе жатқан полиграф құралында жүргізілетін тексеру әдісі айқын мысал бола алады. Аталмыш құралды пайдалана отырып тексеру жасырын ақпараттарды анықтау әдісі ретінде, екі компоненттен тұрады, атап айтқанда, формалды-әдістемелік аспект және психологиялық мазмұн.

Жасырын ақпараттарды анықтау стратегиясының құрылуы екі компонентке негізделеді, нақтырақ:

- зерттелушіге қарастырылып жатқан оқиғаның қандай фактілері белгілі болуы мүмкін екенін болжамды түрде анықтау;
- нәтижені талдау үшін маңызды зерттелген эпизодтың қандай да бір белгілерін анықтау үшін тексеру кезінде маманның мінез-құлықтың негізгі сызығын анықтау.

Бүгінгі күнге дейін жасырын ақпаратты анықтауда нәтижелердің психологиялық мағынасын қалыптастыру, жеке психологиялық сипаттамалардың әсерін зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Көптеген танымал полиграф мамандар бұл мәселені атап көрсетеді. Бұл мәселені зерттеу үшін адамның жеке психологиялық сипаттамалары қандай екенін, психологиялық мағынаны қалыптастыруға және жасырын ақпаратты анықтауға қалай әсер ететіндігін анықтау қажет.

Жеке тұлғаның психологиялық қасиеттері іс жүзінде өзгермейтін, сонымен бірге субъект өмірінің өзгеріп отыратын сыртқы жағдайларына қарамастан, мінез-құлық деңгейінде айқын көрінетін және өзгермейтін тұлғаның тұрақты мінезімен түсіндіріледі [2-5].

Психологиялық мағынаны қалыптастыруға және жасырын ақпаратты анықтауға тұлғаның жеке психологиялық сипаттамаларының әсері қалай пайда болады? Көптеген ғалымдар өздеріне осындай мәселені қойды, бірақ индивидтің жеке-дара психологиялық ерекшеліктерінің алуан түрлілігіне байланысты нақты шешімге келу мүмкін болмады.

Полиграф маманының зерттелушінің айғақтарын сыни тұрғыдан бағалау, осы айғақтарға мұқият талдау жасау және осының негізінде қателіктерді, қасақана бұрмалаушылықтарды, тергеу жүргізіліп жатқан оқиғаның белгілі бір мән-жайлары туралы ақпаратты жасыруды анықтай алу қабілетін қалыптастыру үшін зерттелуші куәлігінің психосемантикасының психологиялық мағынасының маңызы зор.

Сондықтан, А.Ю.Молчанов пен С.И. Оглобина пікірі бойынша, респондентпен әңгімелесу тактикасын таңдағанда, полиграф маманы сол когнитивті процестердің және субъектінің айғағының негізінде жатқан семантиканың ерекшеліктерін ескеруі керек, яғни, сезу, қабылдау, зейін, есте сақтау, ойлау және мағыналарды қалыптастыру процестері. Сондай-ақ, маман субъектінің жеке психологиялық ерекшеліктерін, оның мінезін, темпераментін, сондай-ақ респонденттің интеллектуалды және білім деңгейін ескеруге міндетті. Моральдық тұрғыдан тәрбиеленген мінез адамды мінез-құлық тұғысынан да, оның айналасымен байланысы тұрғысынан да сипаттап отырады [6].

В.А.Варламовтың пікірінше, тексеріс нәтижелеріне полиграфтың психологиялық және психофизиологиялық мазмұнымен байланысты көптеген факторлар әсер етеді деп тұжырымдайды. Атап айтқанда, физиологиялық реакцияларды тіркеу нәтижелеріне организмнің биологиялық сағатымен байланысты организмнің физиологиялық процестерінің жүрісі әсер етеді. Күннің бірінші жартысында зерттелушінің маңызды тітіркендіргіштерге реакциясы өте айқын көрінеді, түскі уақытта сыналушының реакциясы тежеледі және әрдайым көрінбейді, ал кешке реакциялар толығымен жоғалады [7].

Сондай-ақ, В.А.Варламовтың айтуынша, тіркелген физиологиялық реакциялар мен полиграфологиялық тестілеудің нәтижелеріне жүйке процестерінің тепе-теңдігі, жүйке жүйесінің сарқылуы, эмоционалды лабильділік сияқты сипаттамалар әсер етеді. Барлық осы сипаттамалар зерттелушінің полиграф тестіне бейімделуіне әсер етеді, оның барысында реакцияның пайда болуына түрткі болатын факторға деген көзқарас өзгереді, маңызды реакция пайда болады және нәтижесінде реакцияның өшуіне әкеледі. Нәтижесінде маман сұхбаттасқан адамның жеке психологиялық ерекшеліктерін, әсіресе қоршаған ортаға және оның мінез-құлқына, организмнің ішкі процестеріне реттелуі мен бейімделуіне жауаптыларды ескеруі керек.

Басқа А.П. Сошников пен А.Б. Пеленицын сияқты танымал полиграфологтардың пікірі бойынша полиграфолог міндетті түрде респонденттің, әсіресе, бейімделуге және қоғамдық өмірдегі мінез-құлықты реттеуге жауап беретін жеке психологиялық ерекшеліктерін ескеруі керек. Полиграфта тексерудің психологиялық компоненті тестке дейінгі сұхбат құруға негіз болады, себебі, бұл өз кезегінде полиграфта тексерудің 90% тиімділігін қамтамасыз етеді [8].

А.Ю. Молчанов, В.Н. Федоренко, А.Б. Пеленицын, Я.В. Комиссарова, В.А. Варламов, А.П. Сошников сияқты белгілі полиграф зерттеушілері жеке тұлғаның жеке

психологиялық сипаттамалары психологиялық мағынаның қалыптасуына және сәйкесінше сыналушы ағзаның жасырын ақпаратқа деген физиологиялық реакцияларының дұрыс тіркелуіне әсері туралы айтады, бұл құбылыс мұқият және жете зерттеуге лайықты [9].

Әлемдік тәжірибеде мұндай эмпирикалық зерттеулер өте аз екенін мойындау керек және полиграфта сауалнама жүргізу кезінде тұлғаның жеке психологиялық сипаттамаларының психологиялық мағынаны қалыптастыруға әсері саласындағы зерттеулер қазіргі кезде өзекті болып табылады.

Семантикалық және мақсаттық орнатылым тұжырымдамалары жасырын ақпаратты ашуда полиграфологиялық тестілерді өткізуде өте маңызды рөл атқарады. Полиграфологтар қолданатын негізгі әдіс – жалғандық детекторының көмегімен сыналу процесінде психологиялық қатынасты өзгерту болып табылады.

Бұл әдісті қолдану барысында психологиялық мағынаның 2 түрі қолданылады. Бұл мағыналық орнатылым және мақсатты орнатылым деп аталады. Семантикалық және мақсаттық орнатылымдардың арқасында жасырын ақпаратты ашуға арналған тесттер жасалды, олар жалғандық детекторының көмегімен жүргізілетін тексеру кезінде қарсылықты бейтараптандыруға қабілетті.

Енді орнатылымдардың бұл түрлері полиграфта тестілеу кезінде қалай қолданылатынын егжей-тегжейлі қарастырайық.

Психологиялық көзқарасты өзгерту құбылысын қолдану әдістемесін ресей ғалымдары жасап шығарған. Бұл әдіс күдікті-мазасыз типті тұлғалармен жұмыс жасау кезінде полиграфологиялық тестілеудің айыптаушы қателігін бейтараптандыру мақсатында жасалған. Психологиялық орнатылымды өзгерту әдісі екі жолмен жүзеге асырылады. Біріншісі - мағыналық қатынастың өзгеруі, екіншісі - мақсатты қатынастың өзгеруі.

Бірінші әдісті, Холодныйдың мағыналық қатынасты өзгерту әдісі - жағдайлық маңызды тітіркендіргіштерді анықтау арқылы түсіндіруге болады. Бұл техника өткен ғасырдың 80-ші жылдарының соңында жасалды. Көп жағдайда стимуляциялық-маңызды тітіркендіргіштерді анықтау әдістемесі зерттелетін оқиғаның жалпы белгілерін қолдануға негізделген, алайда кейбір жағдайларда маман жеке белгілерді де қолдана алады. Әдістеме біріктірілген диадты немесе біртекті тест қатарларының үштігін қамтиды. Бір тексеру қатары және бір немесе екі бақылау қатары. Қатарда барлық сұрақтар жалпыға бірдей, яғни ынталандырулар, соның ішінде зерттелетін оқиғаның барлық қатарларға ортақ бір шынайы белгісі бар.

Бақылау қатарлары мен тексеру қатарларын ұсыну міндетті түрде 12-15 минут уақыт аралығымен бөлінеді, яғни қатарлар аралық тест арқылы ұсынылады.

Негізгі логикалық ұстаным басқару қатарында жалпы кіріспе сұрақтың көмегімен зерттелетін оқиғаның белгілеріне жатпайтын семантикалық орнатылымның орын алатындығына негізделген.

Біріктірілген тексеру сериясында жалпы кіріспе сұрақты қолдана отырып, семантикалық орнатылым бақылау қатарының априорлық маңызды ынталандыруынан басқа, бақылау қатарының семантикалық орнатылымына сәйкес бұрын бейтарап болған ынталандыруға ауысады.

Жалпы кіріспе сұрақпен берілген біріктірілген тексеру сериясының семантикалық орнатылымы зерттелетін оқиғаның шынайы белгісін зерттелетін адам осы оқиғаға қатысқан жағдайда ғана ситуациялық маңызды ынталандыруға айналдырады.

Егер зерттелушінің зерттелетін оқиғаға ешқандай қатысы болмаса, онда тестілік сауалнаманың жалпы сұрағы семантикалық орнатылымды басқа сұраққа, тестілеу қатарының белгісіне ауыстырады. Бұл техниканы одан әрі сипаттау артық, өйткені бұл тек мағыналық қатынасты өзгертуге арналған техниканы қолдану мысалы және біздің зерттеуіміз үшін маңызы жоқ.

Мақсаттық орнатылымды субъективті шамалы тітіркендіргішке өзгертумен жұмыс қазірдің өзінде мазасыздық тудыратын және күдікті типтегі субъектілердің кез-келген сынақ тітіркендіргішіне әсерін бейтараптандыруға бағытталған, бұл тітіркендіргіш тікелей айыптау сипатына ие бола ма, жоқ па, әлде бұл ынталандыру - жасырын ақпараттық техниканың сынақтарындағы зерттелген оқиғалардың нақты ерекшелігі.

Біздің зерттеуіміз үшін өте маңызды болып табылатын психологиялық орнатылымды өзгерту техникасын қолданған кезде маман эмпирикалық дәлелденген «психологиялық орнатылымды өзгерту» заңына сүйенуі керек, онда мақсатты орнатылымды субъективті елеусіз ынталандыруға тапсырған кезде, осы ынталандыруға реакциялардың ауырлығы тек зерттелетін оқиғаға қатысы жоқ адамда күрт артады. Сонымен қатар, қатыспаған адамда мақсатты орнатылым белгіленген тестілік сұраққа реакциялардың ауырлығының төмендеуіне әкеледі. Зерттелетін оқиғаға қатысы бар адамда елеусіз сұраққа мақсатты орнатылымды тағайындау объективті маңызды тексеру сұрағына жауап ретінде реакциялардың ауырлығына ешқандай әсер етпейді.

Операциялық тұрғыдан мақсатты орнатылымның мәні келесідей. Зерттелген адамға ерікті түрде тандалған ситуациялық мәнсіз ынталандыруға қарсы жауап беру тапсырылады. Мысалы, ИӘ орнына тестте ол берілген ынталандыруға ЖОҚ деп жауап беруі керек немесе мүлде ешқандай жауап қатпауы керек. Осы құбылыстың арқасында полиграф маманы респондентті белгілі бір ынталандыруға жауап беруді бағдарламалайды, содан кейін әдеттегі полиграф сынағы кезінде ұқсас тітіркендіргіштің ол үшін маңызды не маңызды еместігін тексереді.

Осы құбылыстың арқасында жасырын ақпаратты ашудың инструменталды әдісінде аталмыш құбылысты іс жүзінде жүзеге асыратын бірқатар тесттер жасалды. Мұны түсіндіру үшін бұрын сипатталған ынталандыру-бейімделу тестіне жүгінейік. Осы тест кезінде респондентке сұрақтар қойылады, мысалы, тегіне қатысты және ол сұрақтардың біріне өтірік айтуы керек. Әдеттегі дәстүрлі тестілердің құрастырылуымен және тестілеуге арналған сұрақтардың құрастырылуымен сұхбаттасушы әрқашан шынайы түрде ЖОҚ деген жауап береді. Тегіне қатысты сұраққа респондент жалған жауап айтады, сол арқылы реакцияға қабілеттілігін көрсетеді, шын мәнінде полиграфолог оны өтірік айтуға бағдарламалайды, яғни, егер ол өтірік айтса реакция орын алады. Мақсаттық орнатылымның өзгеру құбылысы «ИӘ тестінде» және «оң бақылау сынағында» айқын жүзеге асырылады. «ИӘ тестін» өту кезінде респонденттен әрдайым барлық сұрақтарға ИӘ деп жауап берілуі сұралады. Яғни, ынталандыру-бейімдеу сынағы кезінде респондент барлық сұрақтарға өтірік айтуға мәжбүр болады, ал өзінің тегіне қатысты сұраққа шынайы жауап береді. Шын мәнінде, бұл жағдайда полиграфолог маман адамды шындыққа бағдарламалайды, яғни, адам шындықты айтса, онда реакция пайда болады. Оң бақылау тестінде әр тегі жазылған сұрақтар бірінен соң бірі, екі рет қойылады. Респондент қос сұрақтың біріншісіне өтірік айтуы керек, екіншісіне шындықпен жауап беруі керек және дәл сол ретпен қалған сұрақтардың әрқайсысына жауап беруі қажет. Тест барысында сұраққа шынайы жауаптың реакциясы және жалған жауаптың реакциясы бөлек қарастырылады [10].

Сонымен, полиграфта тексерудің психологиялық мағынасы жасырын ақпаратты анықтауда маңызды рөл атқарады, кейде тіпті адамның жеке психологиялық ерекшеліктерін, оның танымдық қабілеттерін, жүйке жүйесінің қасиеттерін, білім деңгейінің сауатты құрылған есебі жасырын ақпаратты анықтау тиімділігін 90% дейін қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

1. Сыдықова Б.Т., Жетписбаева А.Е. Дербес, интеллектуалды тұлға қалыптастырудың психологиялық ерекшеліктері // Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Психология». - № 4 (49). - 2016 г.
2. Жуматова Н., Перспективы развития и теоретический анализ полиграфологического метода исследования // Материалы Республиканской научно – теоретической конференции – Астана: ЕНУ им.Л.Н. Гумилева, 2015. – С.99-103.

3. Дикая Л.Г., Щедров В.И. Метод определения индивидуальности стиля саморегуляции психического состояния человека// Проблемность в профессиональной деятельности: теория и методы психологического анализа. — М.: издательство: «Институт психологии РАН», 1999. С.110-111.
4. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. М.: Педагогика, 1986, 256 с.
5. Thompson R.A.. Emotion regulation: A theme in search of definition// Monographs of the Society for Research in Child Development, 1994. - 59 (2-3, Serial №240). -С. 25-52.
6. Оглоблин С.И., Молчанов А.Ю. Инструментальная «детекция лжи»: академический курс. - Ярославль: Ньюанс, 2004. – 401 с.
7. Варламов В.А., Варламов Г.В. Компьютерная детекция лжи. – М., 2010. – 944с.
8. Сошников А.П., Пеленицын А.Б. Оценка персонала: психологические и психофизиологические методы. – М., 2009. – 240с.
9. Сошников А.П., Комиссарова Я.В., Пеленицын А.Б., Федоренко В.Н. ПОЛИГРАФ В ПРАКТИКЕ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ. Методические рекомендации. Москва, 2008. - 200 с.
10. Холодный Ю.И. Полиграфы («детекторы лжи») и безопасность. Справочная информация и рекомендации. Серия «Библиотека полиграфа». Выпуск 1. - М.: «Мир безопасности», 1998. - 96 с.

ПОЛИГРАФОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ СҰРАҚТАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚМАҒЫНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ПСИХОСЕМАНТИКАНЫҢ РӨЛІ

*Баймолдина Л.О., Закарьянова Ш.Н., Казиханов Б.М.,
Мадалиева З.Б., Касен Г.А.*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Ұлттық қауіпсіздік комитеті Академиясы
Алматы, Қазақстан*

Бұл мақала полиграфологиялық зерттеу барысындағы респонденттің жеке басын тану процесінде психосемантикалық әдістерді қолданудың маңыздылығы сипатталады.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министірлігінің «Полиграф көмегімен радикалистік көңіл күйге сезімталдықты психофизиологиялық зерттеу және студенттер радикализмінің алғашқы алдын-алу» жобасы аясында жазылған (ИРН- АРО 9261155).

Кілттік сөздер: Полиграф, эмпирикалық зерттеулер, радикализм

В данной статье описывается важность использования психосемантических методов в процессе познания личности респондента в процессе полиграфологического исследования.

Статья написана в рамках Проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан: «Психофизиологическое исследование подверженности радикалистским настроениям с помощью полиграфа и первичная профилактика радикализации студентов» (ИРН- АРО 9261155).

Ключевые слова: Полиграф, эмпирические исследования, радикализм.

This article describes the importance of using psychosemantic methods in the process of knowing the personality of the respondent in the process of polygraph examination.

This article was written within the framework of the Project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: "Psychophysiological Research of Exposure to Radicalism with the Polygraph and Primary Prevention of Radicalisation of Students" (IRN-ARO 9261155).

Key words: polygraph, empirical studies, radicalism.

Сұхбат алушының жеке басының субъективті әлемінің мазмұнын білу, тест сұрақтарының мағынасын түсіну міндеті полиграфты қолдана отырып жүргізілген сауалнамада басты мәселелердің бірі болды және болып қала береді. Сондықтан респонденттің тест алдындағы әңгімелесу кезеңіндегі психосемантикасы онымен тиімді өзара байланыс орнату үшін ерекше маңызды. Нақтырақ айтар болсақ, тест алдындағы сұхбат субъектілерге сұрақтарды түсінуге және алдау туралы алаңдаушылық туғызуға мүмкіндік беру үшін жасалған [1].

Респондент тест алдындағы әңгімелесу кезеңінде алынған белгілі бір сұрақтарға қандай психологиялық мағына беретінін түсіне отырып, полиграфолог респонденттің жеке

басы туралы түсінікке ие бола алады және тест сұрақтарын мүмкіндігінше дәл жауап алу үшін түзетеді.

Тест алдындағы әңгіме барысында полиграфолог сауалнаманың негізгі тақырыптарына жауап беру кезінде салған психологиялық мағынасын барынша толық және сенімді бағалауға мүмкіндік алады.

Сонымен қатар, психологиялық мағынада біз белгілі бір құбылыстардың, хабарламалардың немесе әрекеттердің жеке маңыздылығының дәрежесін, олардың белгілі бір субъектінің мүдделеріне, қажеттіліктеріне және өмірлік мәнмәтініне қатынасын түсінеміз.

Бұл түсінікте ол құбылыстың, хабардың немесе мінез-құлықтың мәнін, негізгі мазмұнын (кейде жасырын) білдіретін мағынаның лингвистикалық тұжырымдамасынан біршама ерекшеленеді.

Зерттеу, байқау, өмірбаяндық әдіс сияқты танымдық әдістердің мүмкіндіктерін біріктіретін полиграфологиялық зерттеулердегі ең маңызды, ақпараттық әрекеттердің бірі – тест алдындағы әңгіме. Тест алдындағы әңгіме процедурасы коммуникативті акт болып табылады. Сұралған фактілерге қатысты психологиялық мағынаны қалыптастырудың маңызды факторларының бірі – ақпаратты қабылдау, сақтау және көбейту процестері, шындықтың жеке аспектілеріне оның селективті сезімталдығын анықтайтын жеке тұлғаның анықтамалық және құндылық ұстанымдарын анықтау болып табылады. Тест алдындағы әңгіме кезінде сұхбат алушы – бұл ақпараттық аудармашының бір түрі, әртүрлі ақпарат көзі, атап айтқанда, визуалды және аудио арналар арқылы полиграфолпен қабылданатын ауызша және вербалды емес мінез-құлық актілерінің кең спектрі.

Сондықтан полиграфологтың міндеті – жауап алу ғана емес, сонымен бірге алынған ақпараттың растығын бағалау және жауаптардың дұрыс түсінігі мен психологиялық мағынасын қалыптастыру. Осылайша, полиграфологтың тест алдындағы әңгімедегі танымдық іс-әрекетінің негізгі аспектісі – нақты жауап беруші адамның ауызша хабарламасының семантикалық жағын анықтау, ол іс жүзінде коммуникативті іс-әрекеттерге жатады, яғни бұл әлеуметтік өзара әрекеттесудің семантикалық аспектісі. Бұл процесті түсіну қарым-қатынастың ауызша және ауызша емес компоненттерін салыстыру кезінде ғана мүмкін болады. Конструктивизм контекстіндегі тіл немесе сөйлеу тек бейнелеу, шындықты көрсету құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге адам тәжірибесінің әртүрлі аспектілерін және әлемді қабылдау ерекшеліктерін көрсетеді.

Сынақ алдындағы сұхбат мүмкіндігінше стандартқа сай болуы қажет. Атап айтқанда полиграфолог:

- тестіленушіге өзін таныстырады және тестіленушімен танысады;
- алдағы тестілеудің мақсатын түсіндіреді;
- жүргізіліп жатқан бейне немесе дыбыс жазу туралы ақпарат береді;
- тестіленушіні оның құқықтарымен таныстырады;
- тестіленушіден жазбаша, ерікті келісім алады;
- тестіленушінің алдағы тестке физикалық және психикалық дайындығын бағалайды;
- өмірбаян бойынша қысқаша сауалнама жүргізеді;
- тестілеуге себеп болған мәселенің мәнін анықтайды;
- респондентке оның сөзін бөлмей, аталып өткен мәселе бойынша өз ойын еркін түрде баяндауға мүмкіндік береді;
- полиграф пен физиологиялық датчиктердің психофизиологиялық механизмдері қалай жұмыс істейтінін қысқаша түсіндірме жасай отырып, респонденттің денесіне орнатады;
- полиграф өтірікке реакцияны өте жақсы анықтайтындығына респонденттің көзін жеткізу, сендіру мақсатында таныстыру тестін жүргізеді;
- полиграф құралындағы тестілеу кезінде ұсынылатын сұрақтарды талқылауды бастайды.

"Тіл және сана" монографиясының авторы А.Р. Лурия[2] хабарламаның тікелей мағынасын ғана емес, сонымен бірге оның мағынасының артындағы ішкі мағынаны да анықтауға шақырады. Бірқатар қарапайым мәлімдемелерде екіұштылық бар, яғни сыртқы мағынамен қатар ішкі мәтіннің болуы. Автор мәлімдемені түсіну мақсатында жасалатын психологиялық талдауда үш компонентті анықтайды:

- сыртқы, яғни сөйлеуді егжей-тегжейлі қабылдау;
- мәлімдеменің жалпы мағынасын түсіну;
- мәлімдеменің ішкі мәтінін түсіну.

Егер біз полиграфты диалог ретінде қолдана отырып, сауалнамада жауап алу процесін қарастыратын болсақ, онда осы кезеңде респонденттің жеке басының танымы дербес емес. Байланыс субъектілерінің бірі бола отырып, полиграфолог қоршаған шындықты өзінің құндылық жүйесі арқылы біледі, әлемнің барабар бейнесін жасауға тырысады.

Кез-келген диалог семантикалық сипатқа ие және оның функциясы мағыналардың жақындасуы мен шиеленісуі, олардың өзара бейімделуі, таңдау жағдайы және семантикалық өзара әрекеттесудің басқа механизмдері арқылы – болмыстың өсуі, сананың байытылуы. Тест алдындағы кез-келген жаңа сұрақпен полиграфологтың жауап алынған адамның жеке басы туралы білімі байытылады, толықтырылады және жасырын ақпаратты анықтауда оларды дұрыс есепке алуға және пайдалануға мүмкіндік береді.

М.М. Бахтиннің пайымдауынша[3] іс-әрекеттің ішкі және сыртқы жағын айқындау үшін сөздің өте маңызды екендігін атап өтеді, ал ол өзінің мазмұнды-семантикалық жағын (сөз ұғымы), көрнекі (сөз бейнесі) және эмоционалды-ерік-жігерін (сөздің интонациясы) олардың бірлігінде көрсетеді. Бір кеңістіктің әр түрлі нүктелерінен бірнеше адам байқайтын объект мазмұнды-семантикалық тұрғыдан алғанда, осы адамдардың көру өрісінде әр түрлі орын алады, оның семантикалық сәйкестігі жеке және нақты белгілермен толықтырылады, әр адам үшін әр түрлі көрінеді, мүлдем басқа эмоционалды-ерікті тонға енеді, мағыналар әлемінің бірлігін бұзбай, өзінің тірі, маңызды мағынасында әр түрлі құндылыққа ие болады.

В.П. Зинченко мағыналардың мән шығару механизмдерін және жағдайды барабар семантикалық бағалауды зерттей отырып, субъект шығарған мағына сырттай бақылаушыға да, таным субъектісіне де беріле бермейді деп тұжырымдады. Субъектінің вербалды мәндерден мағына алу объективті шындықтың бейнелерін, сондай-ақ онымен әрекеттерді қамтитын лингвистикалық емес ақпаратты тарту арқылы жүзеге асырылады [4].

М.С. Андриановтың пікірінше, қимылдар, белгілер, символдар, кодтар көмегімен жүзеге асырылатын вербалды емес байланыс бір-бірін семантикалық түсінуде үлкен рөл атқарады. Егер сіз сөзбе-сөз түсіндірер болсақ, вербалды емес ақпарат-бұл сөздердің көмегімен берілмейтін ақпарат, ол аз танылады және санамен нашар басқарылады, бірақ жеке мағынамен терең байланысты [5].

Н.Г. Любимова өзінің өтірік пен алдауды психологиялық зерттеуінде психосемантикалық әдіс әлемдік психологияда салыстырмалы түрде жаңа екендігімен келіседі. Оның пайымдауынша, жеке санада мағыналардың болуының әртүрлі формаларын зерттейтін психосемантиканың міндетіне, мағыналардың жеке жүйесін қайта құру кіреді, яғни оның призмасы арқылы әлем субъектісі, басқа адамдар, өзін-өзі қабылдайды. Оның пікірінше, психикалық әрекетті ондағы белгілерді құру тұрғысынан талдаудан тұратын психосемантикалық тәсіл зерттеушіге психиканың жеке семантикалық элементтерінің байланыстары мен мағыналарының бұзылыстарын және мінез-құлықтағы ауытқулардың мүмкін себептерін қарастыруға мүмкіндік береді [6].

Адам санасының мағынасының жеке жүйесін қайта құруға негізделген психосемантикалық әдістер адамның шындықтың әртүрлі объектілері туралы және оның оларға қатынасы туралы идеяларын зерттеуге бейімделген. Бұл әдістерді қолдану полиграфологқа, біздің ойымызша, шынайы нәтижелерге күмән туындаған кезде зерттеулерде сенімді нәтиже алуға мүмкіндік береді. Психосемантикалық әдістердің артықшылығы-полиграфологтың өзіндік құндылықтар жүйесі зерттеу нәтижелеріне әсер етпейді.

Зерттеудің психосемантикалық әдістері келесідей жағдайларда кеңінен қолданылады:

- жеке тұлғаны зерттеу барысында психодиагностикалық әдіс ретінде (А.Г. Шмелев);
- жеке тұлғаның мотивациялық саласын зерттеуде (В.Ф. Петренко);
- сандық талдау түрінде интеграцияланған тұлғаның бейнесін зерттеуде (Ю. А. Абросимова);
- құқық қорғау органдарының әлеуметтік стереотиптерін зерттеуде (Т. А. Бондаренко);
- агрессивті жыныстық қылмыс жасаған адамдардағы әйелдің бейнесін қабылдауды талдау кезінде (Н. В. Дворянчиков, Д. А. Карпова);
- өтірік пен алдау туралы «жасырын теорияларды» қайта құруда (Н.Г. Любимова);
- экстремизм феноменін зерттеу кезінде (А. А. Гаворонская) және т. б. қолданылады.

Полиграфологиялық зерттеу барысында респонденттің жеке басын тану процесінде психосемантикалық әдістерді қолданудың маңыздылығы психосемантика "Мен-бейнесін" өзі туралы және өзінің қасиеттері туралы идеялар жүйесі ретінде қарастыратындығымен анықталады, бұл әлеуметтік ортада сыртқы әлемнің имиджін қалыптастыруда және оның мінез-құлқын жоспарлауда өзіндік тірек нүктесі ретінде қызмет етеді. Позитивті өзін-өзі бағалау және «Мен-бейнесін» сақтау немесе жақсарту мақсатында субъект өзі үшін субъектінің құқықтық немесе заңсыз мінез-құлқын таңдайды.

«Мен-бейнесін» және өзін-өзі бағалауды субъект үшін теріс жағына өзгерту әрекеттері өзін-өзі ақтауға және кінәні өтеуге, өз жағдайының белгісіздігімен байланысты психикалық стрестің өсуіне бағытталған мұндай өзгерістің алдын алатын бірқатар қорғаныш психологиялық механизмдерді тудырады. М.И. Еникеев өз еңбектерінде адамның іс-әрекетінде оның жеке мағыналарының бүкіл жүйесін білмесе де, оның шындыққа деген семантикалық қатынасы көрінеді деп тұжырымдайды. Адам өзін-өзі жүріс-тұрысының нәтижесіне беретін мағынасына сәйкес ұстайды [7].

Өтіріктің әрбір әрекеті субъект үшін қандай да бір маңыздылықты білдіреді, қажеттіліктермен, қызығушылықтармен және көзқарастармен белгілі бір байланыста болады, сондықтан жалған хабарламалар беру мотивтерін зерттеу үшін және сауалнама тактикасын құру кезінде мінез-құлық формаларын және психологиялық қорғанысты талдау маңызды.

Семантикалық кеңістікті (вербалды және вербалды емес) құру мүмкіндіктері туралы айта отырып, В.Ф. Петренконың диадикалық ойынның болжамды серіктесінің эмоционалды жағдайын және мінез-құлқын суреттеуге қызығушылығын атап өту керек, онда айтылғандай, сипаттау тілін құрылымдық талдау және, тиісінше, семантикалық кеңістікті құру міндеті қойылмаған. Өз еңбектерінде ол іс-әрекетті сипаттау және топтау құралы ретінде талдауға, оларды мазмұнды категорияларға бөлуге және семантикалық кеңістіктердің құрылысына мүмкіндік береді, проксемимика саласындағы зерттеулерге мысал келтіре отырып, іс-әрекетті өзіндік тіл ретінде түсіндіреді және экспрессивті қозғалыстарды, мимика мен пантомимиканы маңызды кинемаларға, яғни лингвистикадағы морфемалардың аналогы, сондай-ақ ым-ишара, мимика, экспрессивті қозғалыстар көмегімен тұжырымдамалады, объектіні сипаттаудың бейресми процедураларын қамтитын вербалды емес қарым-қатынас саласындағы эксперименттерге бөлу міндетін қояды [8].

В.М. Шевченконың айтуынша, күрделі жағдайларда пайда болатын ақпараттық жетіспеушілік мәселесін тек психотехнологияларды қолдану арқылы шешуге болады, оның ішінде полиграфолог пен респонденттің тұлғааралық қарым-қатынасының артықшылықтарын рұқсат ету принциптерін қатаң сақтай отырып қолдануға болады [9].

Осылайша, полиграфолог күдіктінің жеке басын, дәлелдеу процесінің орталық фигурасы ретінде толығырақ зерттей алу үшін жеке тұлға психологиясының мәселелерін басшылыққа алып, қылмыстық процесте жеке адамды танудың психосемантикалық әдістерін игеруі керек.

Жасырын ақпаратты ашудың аспаптық әдісін жүзеге асырған кезде алдын ала әңгіме жүргізіледі (тестке дейінгі сұхбат). Әңгіме барысында әлеуметтік жеке мәліметтерден басқа, зерттеу мақсатына сәйкес қойылатын сұрақтар бойынша ақпараттар талқыланады.

Жасырын ақпаратты анықтаудың аспаптық әдісі барысында тест алдындағы сұхбат жүргізу кезінде респондент пен полиграфолог маман арасындағы сенімді байланыс, яғни психологиялық байланыстың орнауы өте маңызды. Тест алдындағы сұхбат барысында полиграфолог бейтарап көзқарасты сақтау керек және зерттелетін жағдайдың мазмұнына, сұрақтарға, тақырыпқа қатысты жеке көзқарасын көрсетпеуі маңызды. Атақты полиграфологтардың тест алдындағы сұхбатты өткізу бойынша көптеген ұсыныстары бар, осыған қарамастан, жасырын ақпаратты анықтаудың аспаптық әдісінің бұл кезеңі "қатаң шаблон" бойынша жүргізілмейді. Полиграфолог өзінің зерттеуші екенін үнемі есте ұстауы керек, жоспарды назардан тыс қалдырмауы және тексерудің мақсатына сүйене отырып сөйлесуі керек.

Арнайы психофизиологиялық зерттеу - бұл полиграф операторы ұйымдастыратын және полиграфологиялық тексерудің мақсатына байланысты кез-келген жасырын ақпаратты анықтауға бағытталған респондент мен полиграфолог маманының бірлескен қызметі. Ал осы тестілеуді реттейтін процесс – бұл байланыс. Респондент осы полиграфологиялық тестілеуге қатысты өзінің өмірлік жоспарлары, мотивтері, мақсаттарымен келеді. Әрине, зерттеу нәтижесіне оның жеке психологиялық ерекшеліктері әсер етеді. Респондент полиграфиялық тексеруге тек өз еркімен қатыса алады.

Полиграфты қолдану арқылы жасырын ақпаратты анықтаудың инструменталды әдісі процедурасында сұхбаттасқан адамның мотивтерінің бірі - әлеуметтік жағынан бекітілген мінез-құлықты көрсете отырып, «жақсы» болуға деген ынта мен ұмтылыс. Сұхбат беруші тарапынан агрессивті мінез-құлық таныту (тіпті респонденттің белгілі бір іске қатысы бары анықталғанның өзінде) өте сирек кездесетін жағдай. Респондент өзін барынша жақсы жағынан көрсетуге тырысады, яғни өзінің «кінәсіздігін» және қандай да бір заңсыз әрекетке қатысы болуының мүмкін еместігін растайтын жауаптар береді. Көбіне респондент эмоционалды түрде тұрақты болуға, полиграфологтың қысымына және жағымсыз жағдайға бой алдырмауға тырысады.

Ересек респондент жағдайға сәйкес әрекет етеді, ол полиграфтар туралы, полиграфиялық зерттеулердің сенімділігі туралы бұрын естігенін айтып, нұсқаулыққа, тест алдындағы сұхбат барысында полиграфологтың барлық хабарламаларына, зерттеу жүргізу шарттарына назар аударады, полиграфологпен қарым-қатынас ерекшеліктерін ескереді. Осы белгілердің барлығына сүйене отырып, респондент өзінің полиграфиялық тексеру моделін жасайды. Өздерін басқаруға тырысады деп күдіктенетін кейбір респонденттер, полиграфологтың ықпалына қарсы тұра бастайды. Мұндай респонденттер өздерінің іс-әрекеттерін өз еркінен тыс жасалған манипуляцияларға лайық еместіктерін айтып түсіндіреді.

Полиграфолог жасырын ақпаратты анықтаудың аспаптық әдісі өзін-өзі таныстыру мотивін жандандыратынын есте ұстауы керек, өйткені тексеру шарттары табиғи емес және зерттелетін адамның өткен тәжірибесінен ерекшеленеді. Сынақ алдындағы сұхбат нәтижесінде біз сұхбат алушыдан полиграфты қолдану арқылы сауалнама жүргізуге өз еркімен келіскендігі туралы мәлімдеме аламыз, алайда оның әрі қарайғы әрекетін нұсқау полиграфолог маманның еркіне беріледі. Әрине, респондент өзінің қорытынды нәтижелері үшін жауапкершілікті сезінеді және көбінесе әлеуметтік мақұлданған мінез-құлықты көрсетеді.

Полиграфологтан нұсқау алғаннан кейін респондент нұсқауларды түсініп, қабылдауы керек (қозғалыссыз отыру, тек "иә" немесе "жоқ" деп жауап беру және т.б.).

Сынақ алдындағы сұхбаттан кейін жасырын ақпаратты анықтаудың инструменталды әдісінде ынталандыру-бейімдеу тесті және жалпы бақылау сұрақтарын тексеру сияқты бірқатар қызметтік тесттер қолданылады. Бүгінгі күні қызметтік тестілерді қолданудың қатаң рәсімі жоқ. Әр түрлі мектептердің полиграфологтары әр түрлі қызметтік тесттерді

қолданады, біреу тек ынталандыру-бейімделу тестін, біреу ынталандыру-бейімделу тестін және жалпы бақылау сұрақтары тестін, ал біреу иә-тестің және оң бақылау тесті сияқты басқа тесттерді қолданады. Барлық осы сынақтар полиграфологиялық тексеруге бейімделуге, респонденттің адекваттылыққа физиологиялық реакцияларын тексеруге, маңызды ынталандыруға жауап беру кезінде респонденттің реакцияларының жеке симптомдық кешенін анықтауға және респонденттің респондент тарапынан да, полиграфологтан да алдаудың мүмкін еместігіне сендіруге бағытталған.

Психосемантикалық тәсіл аясында жүзеге асырылатын семантикалық тәжірибені және оның құрылымының жеке ерекшеліктерін зерттеу полиграфологқа сананың функционалды құрылымын зерттеуден психосемантикалық әдістерді қолдана отырып, респонденттің жеке санасының нақты жағдайын зерттеуге көшуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Aratuly K, Adilgazy. Полиграф в деятельности правоохранительных органов. Вестник КазНУ. Серия Юридическая, [S.l.], v. 93, n. 1, p. 139-149, may 2020. ISSN 2617-8362.
2. Лурия А. Р. Язык и сознание./ Под редакцией Е. Д. Хомской . — М: Изд-во Моск. ун-та, 1979 - 320 с.
3. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества : [сборник избранных трудов] / М. М. Бахтин ; составитель С. Г. Бочаров ; текст подготовлен Г. С. Бернштейн, Л. В. Дерюгина ; примечания : С. С. Аверинцева, С. Г. Бочарова. – Москва : Искусство, 1979. – 423 с.
4. В.П. Зинченко. Методологические вопросы психологии / В.П. Зинченко, С.Д. Смирнов. - М.: ИНФРА-М, 2009. – 165с.
5. Андрианова М.С. Формирование глобального мировоззрения. - М., 200U. - 318 с.
6. Любимова Н.Г. реконструкция «имплицитных теорий о лжи и обмане. Диссертация на соискание кандидата психологических наук. Хабаровск 2003 г. – 199 с.
7. Еникеев М.И. Общая и юридическая психология. СПб.: Питер, 2004. - 320 с.
8. Петренко В. Ф. Основы психосемантики. СПб. : Питер, 2005. -413 с.
9. Шевченко А. М., Самыгин С. И. Юридическая психология. Учебное пособие. — М.: Инфра-М. 2017. 272 с.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Құлдыбаева М.Б., Джумагулова Г.Ш.

*М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент, Қазақстан*

Бұл мақалада психологиялық мәдениеттің феномені жалпы тұлға құрылымында және мұғалімнің кәсіби қызметінде маңызды орындардың бірін алады. Мұғалім өз жұмысын сапалы орындап қана қоймай, педагогикалық қызметте жеке және кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруға дайын болуы керек. Бұл мәселе әсіресе қазіргі жағдайда, педагогикалық кәсіптің беделі бұзылған, мұғалімнің имиджі өзгерген және мұғалімнің кәсіби сәйкестігінің дағдарысы болған кезде өткір тұр. Педагогикалық қызмет мұғалімнің жетілген тұлғасы жүзеге асыратын ерекше қатынасты қажет етеді. Жеке жетілу біз психологиялық білімінің жоғары деңгейін, педагогикалық іс-әрекеттің терең мағынасын және оны тиімді жүзеге асыруға дайындықты түсінеміз, бұл, өкінішке орай, қазіргі жас мұғалімдерге жетіспейді. Кәсіби маңызды қасиеттер психологиялық мәдениеттің компоненттерімен өзара байланысты және мұғалімнің жеке басының бүкіл құрылымына енеді. Осы қасиеттердің құрылымында психологиялық мәдениеттің қасиеттері кәсіби және жеке қасиеттермен тығыз байланысты және бірқатар кәсіби және педагогикалық дағдыларда көрінеді.

Кілттік сөздер: психологиялық мәдениет, психологиялық сауаттылық, психологиялық мәдениеттің функциялары, педагогикалық жағдайлар

В данной статье феномен психологической культуры занимает одно из важных мест в структуре личности в целом и в профессиональной деятельности педагога в частности. Педагог должен не просто качественно выполнять свою работу, а быть готовым к личностной и профессиональной самореализации в педагогической деятельности. Особенно остро этот вопрос стоит в современных условиях, когда подорван авторитет педагогической профессии, изменился имидж учительства и наблюдается кризис профессиональной идентичности педагога. Педагогическая деятельность требует к себе особого отношения, осуществляемого зрелой личностью педагога. Под личностной зрелостью, мы понимаем высокий уровень

психологических знаний, глубокую осмысленность педагогической деятельности и готовность к эффективному ее осуществлению, чего, к сожалению, не хватает современным молодым педагогам. Профессионально-важные качества взаимосвязаны с компонентами психологической культуры и пронизывают всю структуру личности педагога. В структуре этих качеств, свойства психологической культуры неразрывно связаны с профессионально-личностными свойствами и проявляются в ряде профессионально-педагогических умений.

Ключевые слова: психологическая культура, психологическая грамотность, функции психологической культуры, педагогические ситуации

In this article, The phenomenon of psychological culture occupies one of the important places in the structure of personality in general and in the professional activity of a teacher in particular. The teacher should not only do his job with high quality, but be ready for personal and professional self-realization in pedagogical activity. This issue is especially acute in modern conditions, when the authority of the teaching profession has been undermined, the image of teaching has changed, and there is a crisis in the professional identity of the teacher. Pedagogical activity requires a special attitude, carried out by the mature personality of the teacher. Under personal maturity, we mean a high level of psychological knowledge, deep meaningfulness of pedagogical activity and readiness for its effective implementation, which, unfortunately, is not enough for modern young teachers. Professionally important qualities are interconnected with the components of psychological culture and permeate the entire structure of the teacher's personality. In the structure of these qualities, the properties of psychological culture are inextricably linked with professional and personal properties and are manifested in a number of professional and pedagogical skills.

Keywords: psychological culture, psychological literacy, functions of psychological culture, pedagogical situations

Қазіргі уақытта адамның әлеуетін ашу, жетістікке жету мотивациясын, тәуелсіздігін, жауапкершілігін қалыптастыру, әлеуметтену мен мәдениеттің жетекші көзі ретінде мұғалімнің жеке басына және қызметіне жоғары талаптар қояды. Атап айтқанда, балалар мен жастарды оқыту мен тәрбиелеудегі антропоцентристік тәсілдің басымдығы және педагогтарға психологиялық жайлы білім беру ортасын жобалауға қойылатын талаптар болашақ педагогтардың психологиялық мәдениетін дамытудың рөлі мен маңыздылығын өзектендіреді.

Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім беру жүйесі педагогтары лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттарына сәйкес қазіргі заманғы мұғалім белгілі бір лауазымдық міндеттерді орындауы тиіс, олардың ішінде: ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланы тәрбиелеу мен дамыту мәселелерінде балалар мен ата-аналарды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді қамтамасыз ету; тәрбиеленушілер мен қызметкерлердің өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігіне жағдай жасау оқу-тәрбие процесі кезіндегі ұйымдар; ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды тәрбиелеу мен оқытуды ұйымдастыру үшін жағдай жасау және т.б. [1]. Біздің ойымызша, мұғалімнің психологиялық мәдениетін дамытудың белгілі бір деңгейінсіз жасау өте қиын болар еді. Психологиялық мәдениет, ойлау, құндылықтар мен мағыналар мәдениеті бола отырып, тұлғаның рухани-адамгершілік дамуы қазіргі адамға тұлғааралық және әлеуметтік деңгейлерде сындарлы түрде өзара әрекеттесуге ғана емес, сонымен бірге өзінің белсенділігін, бастамашылығы мен азаматтығын әлеуметтік маңызды ауқымды көрсетуге мүмкіндік береді.

Психологиялық мәдениетті қалыптастыру проблемасы студенттік жаста, әлеуметтік өзін-өзі тану және дүниетаным қалыптасқан кезде, болашақ кәсіби қызметке белсенді дайындық жүріп жатқан кезде ерекше өзектілікке ие болады.

Бүгінгі күні психологиялық мәдениеттің әртүрлі аспектілерін, деңгейлерін немесе компоненттерін қарастыратын, сондай-ақ осы құбылыстарды қандай да бір жолмен анықтауға тырысатын көптеген зерттеулер бар. Сонымен, Е.А.Климов психологиялық сауаттылық ұғымын психологиялық мәдениеттің белгілі бір деңгейі ретінде енгізеді және ондағы келесі компоненттерді ажыратады: «ойлаудың жан-жақты бағыты; бөгде адамға қызығушылық; психологиялық танымэлементтерін меңгеру» - және одан әрі ол «ақыл – ойдың психологиялық бағыты адамға жоғары деңгейдегі мәдениетпен үйлесуі маңызды басқа адамдардың жеке бірегейлігіне төзімділік» [2].

О.И.Мотковтың пікірінше, психологиялық мәдениет – «бұл адамның дамыған ерекше қажеттіліктерінің, қабілеттері мен дағдыларының кешені» [3]. Психологиялық мәдениет адамның кез-келген өмірінің өзін-өзі ұйымдастыруы мен өзін-өзі реттеуінде, оның негізгі ұмтылыстары мен тенденцияларының әртүрлі түрлерінде, жеке тұлғаның өзіне, жақын және алыс адамдарға, тірі және жансыз табиғатқа, жалпы әлемге қатынасында көрінеді. Оның көмегімен адам психиканың, дененің ішкі талаптарын да, өмірдің сыртқы талаптарын да үйлесімді түрде ескереді. Л.С.Колмогорованың жұмысын психологиялық мәдениетті жүйелі зерттеудің алғашқы әрекеті ретінде тәуелсіз психологиялық құбылыс ретінде атап өткен жөн. Ол жалпы психологиялық мәдениет ұғымын енгізіп, оны кәсіби психологиялық мәдениет ұғымынан бөліп, оған келесі анықтама береді: «бұл адамның өзін-өзі тиімді анықтауға және өмірде өзін-өзі дамытуға және өмірге қанағаттануға ықпал ететін адамның жүйелік сипаттамасы ретінде негізгі мәдениетінің құрамдас бөлігі».

Тұлғаның психологиялық мәдениеті мыналарды қамтиды: жеке тұлға мен даралықты дамыту үшін жалпы мәдениеттің маңыздылығын түсіну; психологияның ғылыми негіздерін білу; әр адамның құндылығы мен бірегейлігін түсіну; өзіне және басқа адамға тән маңызды ерекшеліктерді түсінуге, іс-әрекеттің, көңіл-күйдің шынайы мағынасын анықтауға деген ұмтылыс пен қабілет; ықтимал қайшылықтарға, пікірлердегі, бағалаулардағы сәйкессіздіктерге дұрыс жауап беру қабілеті және олардың қызығушылықтарын, талғамдарын, әдеттерін, көңіл-күйлерін ескере және құрметтей білу, олардың сезімдері мен тәжірибелеріне шын жүректен жауап беру; өзін, мінез-құлқын, сезімдері мен қарым-қатынастарын көрсете білу; жеке қадір-қасиетін сезіну қажеттілігі және басқаның қадір-қасиетін қабылдау адам; сезім мен іс-әрекеттің тектілігі, эмпатия қабілеті және т.б. Мұғалімнің психологиялық мәдениеті – бұл психологиялық білім мен дағдылардың қалыптасқан жүйесі негізінде кәсіби – педагогикалық функцияларды тиімді жүзеге асыруда көрінетін және балаларды тұлғаға бағытталған және тұлғалық-дамытушылық оқыту мен тәрбиелеуді, барабар кәсіби өзін-өзі тану мен жетілдіруді, психологиялық денсаулықты сақтау мен нығайтуды қамтамасыз ететін мұғалімнің жеке басының интегралды сапасы.

Психологиялық мәдениеттің функцияларына мыналар жатады: қоғамның психологиялық көзқарастарындағы жетістіктерді сақтау және беру; адамдардың тиімді өзара әрекеттесуін, өзара түсіністігін қамтамасыз ету; адамның сыртқы және ішкі іс-әрекетін интеграциялау; өмірдің өзін-өзі анықтауын, өзіндік өмір жолын саналы түрде құруды анықтау; адамның ішкі әлемін үйлестіру; адам қызметінің әртүрлі салаларында кәсіби маман қалыптастыру.

Психологиялық мәдениет өзін-өзі тануды дамыту, өзін-өзі бағалауды қалыптастыру, өзіне және әлемге қатысты жеке ұстанымды қалыптастыру, эмпатия дағдыларына үйрету, студенттің жеке басының субъективті қасиеттерін дамыту, болашақ кәсіби іс-әрекеттің сипатын, мақсат қою және жауапкершілік қабілеттерін көрсететін құндылықтарды өзектендіру сияқты негізгі компоненттерді қамтуы керек; шығармашылық ойлауды дамыту, саналы өзін-өзі реттеу әдістеріне үйрету, болашақ мұғалімнің жеке басын өзін-өзі басқарудың тиімділігін қамтамасыз ететін өзін-өзі басқарудың, өзін-өзі тәрбиелеудің және өзін-өзі бақылаудың практикалық дағдылары.

Тұлғаның психологиялық мәдениеті іс-әрекетте студенттің – болашақ мұғалімнің құзыреттілігін қалыптастырудың қажетті аспектісі ретінде қалыптасады, оның тікелей қызметі білім беру субъектілерінің білімі мен дамуының тәсілдерін игеруге бағытталған және белсенді оқу іс-әрекетінде қалыптасады.

Зерттелетін құбылыстың мәнін кәсіби дайындық зерттеулерінде қарастыра отырып, эмоционалды, танымдық және мотивациялық негізгі компоненттер ретінде ерекшеленеді. Кәсіби қызметті психологиялық қамтамасыз ету мұғалімнің мотивациясын, рефлексиясын, бейімделуін зерттеуді және дамытуды қамтиды, ал кәсіби дайындықтың сапалық параметрлері мұғалімнің білімі, дағдылары, тәжірибесі және жеке қасиеттері болып табылады.

Мұғалімнің кәсіби қызметінің ерекшеліктерін зерттеу кәсіби дайындықтың құрамдас бөлігі ретінде ұсынылатын үш қасиеттер тобын – кәсіби, психологиялық-педагогикалық және жеке тұлғаны анықтауға мүмкіндік береді. Кәсіби қасиеттерге сабаққа дайындық, әдістерді таңдау, оқу іс-әрекетіне жағдай жасау және т.б. психологиялық-педагогикалық-қозғыштық, әдептілік, талапшылдық, ұйымшылдық, сенімділік, назар аударылды. Жеке тұлғаға – мейірімділік, әділдік, зейінділік, байсалдылық.

Университеттегі оқу қызметі студенттердің танымдық процестеріне, зияткерлік қабілеттеріне де, психологиялық құзыреттілігіне де ерекше талаптар қояды. Университет студенттерінің белсенділігін оқу-зерттеу, ғылыми жұмыс, өзін-өзі тәрбиелеу, оқытушылармен, құрдастарымен қарым-қатынас сияқты қызмет түрлерінде жүзеге асырылады.

Студентті оқытуды біз когнитивтік және әлеуметтік – кәсіби тәжірибені (ең алдымен интеллектуалды операциялар мен теориялық ұғымдар түрінде), шеберлік арқылы жүзеге асырылатын қажетті іс-қимыл тәсілдерін бақыланатын игеру жүзеге асырылатын оқу-кәсіби қызметтің күрделі процесі ретінде қарастырамыз.

Болашақ мұғалімнің психологиялық мәдениетін қалыптастыру педагогикалық жағдайларды талдау және ойнату арқылы жүзеге асырылады, онда әр түрлі проблемалық жағдайларда болашақ мұғалімнің міне-құлық үлгілері пысықталады, ал мұғалім оқушының орнын алады, семинар-практикумдар, тренингтер, іскерлік ойындар және т.б. өткізіледі.

Кәсіби қызметті тиімді жүзеге асыру үшін болашақ мұғалім білім беру мекемесіндегі әлеуметтік-психологиялық жағдай туралы жеткілікті білімге ие болуы керек, тұтастай ағанда өзінің кәсіби даму перспективаларын анықтай алуы керек. Білім беру мекемесінің ішінде және сыртында әртүрлі құрылымдармен өзара әрекеттесудің оңтайлы стратегияларын таңдай біле маңызды.

Мұғалім оқушылар үшін психологиялық білімнің тасымалдаушысы ғана емес. Ол тиімді психологиялық әдістер мен технологиялар арқылы қол жеткізген оң нәтижелерді өмірге әкелетін адамның идеалды бейнесінің сәйкестігі тұрғысынан бағаланады. Оның білім беру процесіне оқушыларға деген сенімділігі, сондай-ақ жалпы білім беру процесінің тиімділігі мұғалімнің жеке өмірлік, кәсіби жетістігіне байланысты.

Осылайша, мұғалімнің табысты кәсіби қалыптасуының негізі интегративті кәсіби бағдарланған білімді, болашақ мұғалімнің кәсіби маңызды құндылық бағдарларының жүйесін және кәсіби іс-әрекеттің жүйелі көрінісін, өзінің кәсіби іс-әрекеті тұжырымдамасын құруды және оны дамытуды қамтамасыз ететін шарт болып табылатын психологиялық мәдениеттің дамуының жоғары деңгейі болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Педагог лауазымдарының үлгілік біліктілік сипаттамаларын бекіту туралы // ҚР Білім және ғылым министрінің бұйрығы 31.03.2022, № 121.
2. Еңбек психологиясы: жоғары оқу орындарына арналған оқулық / Е. А. Климов [және т.б.] ; Е. А. Климова, О. Г. Носковой. — Москва: Юрайт баспанасы, 2022. — 249 с.
3. Мотков О.И. Әдістеме «Тұлғаның психологиялық мәдениеті» // Мектеп психологы. – 1999. – № 15. – Б. 8–9.
4. Колмогорова Л.С. Оқушылардың психологиялық мәдениетін диагностикалау.- Москва: Владос, 2002. – 260б.

THE MAIN DIRECTION OF THE PROGRAM OF UPDATING THE CONTENT OF EDUCATION

D.T Talapkaliyeva

*West Kazakhstan University named after M.Utemisov,
Oral, Kazakhstan*

Мақалада білім беру мазмұнын жаңарту контексінде ұлттық мәдениет негізінде жасөспірімдерді рухани-адамгершілікке тәрбиелеу әдістері мен педагогикалық шарттары ашылады. Бұл процесті мектепте жүзеге асыру нысандары қарастырылады.

Кілттік сөздер:*рухани адамгершілік тәрбие, сыйластық қарым-қатынас, ұлттық мәдениет, білім беру мазмұны, шарттары.*

В статье раскрываются методы и педагогические условия духовно-нравственного воспитания подростков на основе национальной культуры в контексте обновления содержания образования. Рассматриваются формы реализации этого процесса в школе.

Ключевые слова:*духовно-нравственное воспитание, уважительное отношение, национальная культура, содержание образования, условия.*

The article reveals the methods and pedagogical conditions of spiritual and moral education of adolescents based on national culture in the context of updating the content of education. The forms of implementation of this process in school are considered.

Key words:*spiritual and moral education, respectful attitude, national culture, educational content, conditions.*

In accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan on education, the secular, humanistic and developmental nature of education, the priority of civil and national values, human life and health, the free development of the individual, respect for human rights and freedoms, the promotion of personal education and the development of talent, the unity of education, upbringing and development are the main principles of State policy in the field of education.

The general education system of the Republic of Kazakhstan is faced with the task of educating socially active members of society with a high level of development of national identity and patriotism, with a sense of civil and legal responsibility, spirituality and culture, successfully working in an innovative economy. To ensure the effectiveness of the educational process in the republic, the Conceptual Foundations of education approved by the Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan No. 227 of April 22, 2015 are being implemented. The peculiarities of educational work in general education schools of the republic in the 2018-2019 academic year require the implementation of conceptual approaches to the spiritual renewal of society, contained in the article of the Head of State N. A. Nazarbayev looking to the future: modernization of social consciousness [1, p. 92].

The Leader of the Nation in his program article emphasizes: I am convinced that the large-scale transformations that we have begun must be accompanied by a rapid modernization of public consciousness. It will not just complement political and economic modernization -it will serve as their core. The introduction of the idea of modernizing the national public consciousness in school content should take place through the updating of the content of academic subjects, as well as research and extracurricular activities, additional education, elective courses. The values of RuhaniZhangyru are included in chapter 3 system of learning objectives of the curricula in all subjects as part of the updating of the educational content. These values are: modernization of public consciousness and preservation of national identity, Kazakhstan's patriotism; competitiveness and pragmatism, tolerance and openness of citizens ' consciousness, the cult of knowledge.

The main national goal is to create a United Nation of strong and responsible people. In the program document, the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev identified several areas of modernization of the consciousness of both society as a whole and every citizen of Kazakhstan.

1. Competitiveness - the ability of a nation to offer something advantageous in terms of price and quality in regional and global markets. And this is not only a material product, but also knowledge, services, intellectual products, and finally, the quality of the labor resource.

2. Pragmatism - the ability to live rationally, with an emphasis on achieving real goals, with an emphasis on education, a healthy lifestyle and professional success - this is pragmatism in behavior.

3. Preservation of national identity-the preservation of national culture and the rejection of those elements of the past that do not allow the nation to develop.

4. The cult of knowledge. Every citizen of Kazakhstan should understand that education is the most fundamental factor of success in the future. In the system of priorities of young people, education should be the first number.

5. Evolutionary, not revolutionary development of Kazakhstan

6. Openness of consciousness -an understanding of what is happening in the big world, around your country, a willingness to change, which brings a new technological way, the ability to adopt other people's experience, learn from others [2, p. 54].

The implementation of these areas of consciousness modernization will be facilitated by the methodological recommendations developed by the I. Altynsarin NAO on the organization of pedagogical analysis of educational events based on the criteria of the program RukhaniZhangyru "" Educational event: the criterion for measuring the level of achievement of the set goals (competitiveness; pragmatism; preservation of national identity; cult of knowledge; evolutionary, not revolutionary development of Kazakhstan; openness of consciousness), as well as methodological recommendations "Student reading activity".

Improving the quality of knowledge, which is mentioned in the article of the President of the country, is to consider the issue of modernizing the educational process for humanitarian disciplines in secondary schools. Patriotism begins with love for your land, for your village, city, region, with love for your small homeland. A special attitude to the native land, its culture, customs, and traditions is the most important feature of patriotism. The best form of patriotism is the study of the history of the native land. To help teachers, the following methodological recommendations are available on the website of the National Academy of Education named after I. Altynsarin:

1. Methodological recommendations for improving local history work in general education organizations in the framework of the implementation of the program RukhaniZhangyru, 2017.

2. Methodological recommendations for conducting the subject Olketanu: the basis of the cultural and genetic code (lessons of local history in cultural institutions) (grades 5-7), 2018.

Every nation, every civilization has holy places that are national in nature, which are known to every representative of this people. It is necessary to strengthen national shrines through the project Spiritual Shrines of Kazakhstan (Sacred Geography of Kazakhstan). In the national consciousness, it is necessary to link together the complex of monuments around Ulytau and the mausoleum Kozha Ahmed Yassawi, the ancient monuments of Taraz and the burials of Beket-Ata, the ancient complexes of East Kazakhstan and the sacred places of the Semirechye and many other places [3, p. 272]. All of them form the framework of our national identity. The cultural and geographical belt of Kazakhstan's shrines is a symbolic protection and a source of pride that invisibly carries us through the centuries.

In 2017, a list of 100 national sacred places and complexes of Kazakhstan was prepared. Work is underway to form a list of regional sacred sites. National sacred objects and complexes of Kazakhstan" means especially revered monuments of natural landscape and cultural heritage, secular and religious architecture, mausoleums, as well as places associated with historical and political events that have an enduring value in the memory of the people of Kazakhstan. They also include objects that are important in the historical and cultural heritage and in the socio-political life of Kazakhstan, acting as a symbol of national unity and revival. In this aspect, it is recommended to use the methodological recommendations of Ul'tytkazyna: live lessons in museums, developed by the NAO named after I. Altynsarin to help teachers organize a live lesson

in museums based on a new paradigm of education, as well as the methodological recommendations Models for organizing the construction of a system of educational work under the project Spiritual shrines of Kazakhstan Sacred Geography of Kazakhstan.

The Head of State proposed the project Modern Kazakh culture in the global world. We are talking about getting the world to know Kazakhstan not only by its oil resources and major foreign policy initiatives, but also by our cultural achievements. For the first time in its thousand-year history, our culture will resound on all continents and in all the major languages of the world.[4,p. 55]. To help the teacher, Methodological recommendations for the education of the younger generation based on the spiritual and value orientations of the RukhaniZhangyru Program were developed.

When studying the article of the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev Looking to the future: modernization of public consciousness in general education organizations, it is necessary to take into account the psychological and age characteristics of students, pay attention to the development of the individual both from the point of view of its spiritual culture, social and critical thinking, which allows to objectively perceive social information, and from the point of view of practical activity in social roles. When conducting class hours and other educational activities, it is recommended to use new technologies and active forms of education productively. As resources, you should use examples from literature, cinema, journalism, poetry, and students ' own writings about their life position.

In the formation of the personality of a modern young Kazakhs, a significant role is played by their creative self-expression in various directions: social and communicative, cognitive, speech, artistic and aesthetic, sports, and recreation. The involvement of children in creative activities is inextricably linked with both the educational process at school and the extracurricular activities of students [5, p. 9]. Here it is necessary to rationally use the opportunities of additional education: optional classes, clubs, sections, cultural and sports events, including on the sixth day of school. The pedagogical potential of excursions, tourist, and local history expeditions within the framework of the educational process in accordance with the conceptual approaches to the spiritual renewal of society contributes to the self-realization of the individual, acts as a means of forming a citizen, a patriot, expands the cultural and cognitive space of the child.

References

1. *Kozhakhmetova K. Zh.* Some scientific aspects of the study of folk pedagogy and theoretical problems. 2015, pp.92-111
2. Features of educational work in general educational institutions // Instructional-methodical letter, 2018-2019, pp. 54
3. Dildibekova G. A., Klimbey L. V., Bekmaganbetova G. K., Yadrova N. V., Sadykova A. K. Spiritual and moral education of adolescents: Essence, structure and functions // International Journal of Applied and Fundamental Research, 2017, - № 3-2. pp. 272-276
4. Chigir A. A. Moral education of adolescents in modern school // Student science as a factor of personal and future specialist development. M., 2006, pp. 55-56
5. Zharkovskaya T. G. Possible ways of organizing spiritual and moral education in modern conditions. / T. G. Zharkovskaya // Standards and monitoring in education, 2003, pp. 9-12

СТЕРЕОТИП: АСПЕКТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Оспанова Ш. Т.

*Казахстанский Национальный Университет им. аль-Фараби
г. Алматы Казахстан*

Стереотиптеу құбылысы көп қырлы. Ол адам іс-әрекетінің әртүрлі салаларында көрінеді және әртүрлі функцияларды орындайды. Бұл мақала осы құбылысты зерттеудің аспектілері мен мүмкіндіктерін анықтау үшін стереотиптің мәнін түсіну тәсілдерін жүйелейді.

Кілттік сөздер: Стереотип, стереотиптік, стереотипизация, стереотиптің қызметі, ассоциациялар, әлеуметтік стереотип, теріс стереотип, имплицитті тұлға теориясы, сөйлеу стереотипі.

Явление стереотипности многопланово. Оно проявляет себя в различных сферах человеческой деятельности и выполняет различные функции. В данной статье предпринята попытка систематизации подходов к пониманию сущности стереотипа с целью выявления аспектов и возможностей исследования данного феномена.

Ключевые слова: Стереотип, стереотипность, стереотипизация, функция стереотипа, ассоциаций, социальный стереотип, негативный стереотип, имплицитная теория личности, речевой стереотип.

The phenomenon of stereotype is very diverse. It manifests itself in different spheres of human activity and performs various function. The present paper is aimed at giving a systematized picture of the views on the nature of the given phenomenon revealing aspects and perspectives in its research.

Key words: Stereotype, stereotype, stereotype, function of stereotype, associations, social stereotype, negative stereotype, implicit personality theory, speech stereotype.

Введение. Какую роль стереотип играет в жизни человека: положительную или отрицательную, отношение к стереотипу довольно неоднозначно, что же такое стереотип?

Когнитивная природа стереотипа по мнению Neisser [1, с.34], служит для сохранения когнитивного ресурса, автор предполагает повторяющаяся информация кодируется в памяти в виде схем, новая информация согласуется с ожидаемой информацией, которая уже хранится в памяти, тем самым позволяет ускорить усвоение и интеграцию новой информации в существующие структуры знаний и формированию мыслительного стереотипа. Мыслительные стереотипы отражают обобщенное представление о предметах, явлениях социальной и природной среды, они довольно устойчивы, так как основаны на регулярно повторяющихся связях и отношениях. Информация, несовместимая с ожиданиями, когда воспринимающие сталкиваются с несовместимой для стереотипного мышления информацией, предстоит выбор: осмысливать заново информацию и тем самым тратить когнитивный ресурс или видоизменить информацию для соотношения уже имеющейся информацией

Основная часть. По мнению, Blair and Banaji [2,с.89], стереотипы представляют собой особый класс смысловых ассоциаций, который хранятся в долгосрочной памяти, в связи стереотипными кластерами (ассоциативный ряд) происходят поведенческие, социальные ожидания, основанные на ассоциативных стереотипах, хотя такие стереотипы не всегда осознаются. Автор утверждает, «важной характеристикой стереотипа является то, что он начинает действовать до «включения» сознания, без участия фокусированного внимания на «бессознательном уровне» можно выработать временные связи, которые фокусируются в долгосрочной памяти». Определяющую роль в сохранении временных связей играют эмоциональное состояние и мотивация. Стереотип подвержен динамике в изменяющихся условиях среды, но в результате многократного функционирования он все более и более закрепляется и становится трудноизменяемым.

Nelson & Miller [3, с.124] считают, основной функцией стереотипа является представления об определенных группах. Так как с древних времен узнавание своих членов группы и отличать их от других групп являлось базовой потребностью в безопасности. Но откуда источник этих знаний? Есть два варианта. Первый представляют собой мысленные представления о реальных различиях между группами. То есть стереотипы иногда являются точными представлениями реальности или, по крайней мере, локальной реальности, которой подвергается воспринимающий. В этом случае стереотипы действуют так же, как схемы объектов, позволяющие проще и эффективнее обрабатывать информацию о других. Однако эти стереотипы носят избирательный характер. они локализованы вокруг главных групповых признаков, которые являются наиболее отличительными и обеспечивают наибольшую дифференциацию между группами, но демонстрируют наименьшие внутригрупповые сходства. Стереотипы могут не совпадать с характеристиками отдельного индивида в группе. Хотя стереотипы не обязательно негативны по своей природе, стереотипы о членах чужой группы с большей вероятностью будут иметь негативный характер, имеют негативно эмоциональную окраску, даже если

атрибуты, которые они включают, могут показаться объективно положительными. С точки зрения негативных стереотипов было показано, что они предсказывают межгрупповые отношения, а позитивные стереотипы этого не делают

Steele and Aronson [4, с. 56]., называли негативные стереотипы, стереотипами, которые вызывают угрозы и опасения. По их мнению, категории лиц, находящихся в группе негативных стереотипов испытывают при столкновении с личностно значимым стереотипом угрозу их социальной идентичности и самооценке. Стил и Аронсон предполагают, что этот феномен может помочь объяснить групповые различия в производительности и академической деятельности. Согласно теории, когда люди осознают, что они принадлежат к группе, согласно с негативными стереотипами об этой группе, они плохо работают и не справляются над решением конкретной задачи, они часто опасаются, что могут таким образом, показывать низкие результаты по сравнению с индивидуумами, к которым этот стереотип не относится. Это в значительной степени вызывает тревогу, бессознательный страх, снижение самооценки, и другие психологические реакции, которые мешают выполнению оценочной деятельности. Таким образом, психика человека в исследованиях по социальным стереотипам рассматривают вопросы адекватности содержания тех или иных стереотипов, их функций в обществе, источников их формирования, факторов их устойчивости и динамики.

Ashmore and Del Boca [5, с.173-177], утверждали, что стереотипы могут быть плодотворно осмыслены в терминах концепции имплицитной теории личности, подразумеваемая, не вполне осознаваемые концепции личности, которая хранится в опыте человека в виде системы связей между чертами, характеристиками личности. ИТЛ позволяет человеку на основе информации о наличии определенных черт у партнера по общению быстро выдвигать гипотезы о наличии у него других черт. Феномен ИТЛ в терминах психологии мышления должен быть квалифицирован как проявление обыденной (житейской, наивной) концепции личности, возникающей на доконцептуальном уровне обобщения субъективного опыта. Одним из способов моделирования ИТЛ в психосемантике является построение "личностных семантических смыслов". Рассматривая стереотипы как часть обычного социального познания. Стереотипы находятся в большом наборе структур знаний, которые люди используют для осмысливания поведение других людей. Более конкретно, имплицитные теории личности представляют собой гипотетические когнитивные структуры. первичными компонентами которых являются личностные атрибуты (например, черты личности) и логические отношения. Связь между такими имплицитными (неявными, скрытыми) в личности качеств и стереотипы о членах группы становятся очевидными, когда рассматривается членство в группе как одно из личных атрибутов, логически связанные с другими атрибутами в таком скрытом понятии. Фактически, логические отношения между принадлежностью к группе и другими личными качествами можно рассматривать как синоним самого стереотипа. Таким образом, перевод обычного определения стереотипа как набора убеждений о характеристиках членов группы на речевой оборот.

Имплицитная теория личности определили стереотип как «структурированный набор отношений, которые связывают социальную категорию с личными качествами» . Полезность этой концепции была продемонстрирована на гендерных стереотипах. Использование подхода имплицитной теории личности, Эшмор и его коллеги определили связывающие социальные категории мужчины и женщины с различными измерениями восприятия. В частности, различие между мужчиной и женщиной была тесно связана с физическим аспектом сильный-слабый. Также считалось, что мужчины обладают положительными интеллектуальными качествами, такие как умные, эрудированные, и отрицательные социальные качества, такие как суровость. Напротив, женщины ассоциировались с отрицательными интеллектуальными качествами, такими как наивность и положительные социальными качествами, как готовность помочь.

Исследование имплицитная теория личности продемонстрировала, что оценочное измерение может быть разделено воспринимаемыми на специфические типы оценочного значения. Поддержка этого разделения оценочного значения существует в исследованиях Розенберга и его коллег с использованием многомерного шкалирования. Согласно этому исследований, одно особенно важное различие между типами оценочного значения, по крайней мере для молодых людей, находится между социальной и интеллектуальной компетентностью было выделено содержательно-специфические оценочные категории зрелости; это- забота о других, добросовестность, психологическая стабильность и физическая привлекательность.

Cantor & Mischel [6, с.85]предлагает классификацию по прототипу на образцовую модель, то есть на личность, имеющие отношение к лицам как членам определенных социальных сообществ. Согласно, образцовой модели воспринимающие не хранят абстрактных представлений о группах. Вместо этого группы представлены через конкретные личностные примеры, события. Какой стереотип активизируется зависит от цели и контекста, в котором конкретный представитель группы встречается или находится.

Таким образом стереотипы формируются по различным направлениям, по прототипу, средне – абстрактная, обобщенная характеристика группы, причинно-следственные ожидания (если произошло какое-то событие, то последствия ожидают как было в предыдущим случае, обычно - обобщенно происходит); прототип модельные, где характеристики одного представителя определенной группы могут создать впечатление о всех представителях группы. Туда же можно отнести вещественные, событийные и т. д., объектом которых являются вещи, события, страны и т. д.; прагматические, связанные с отражением эмоций, оценок и т. п., и когнитивные, отражающие чисто вещественную, рациональную информацию; гетеростереотипы, т. е. представления о других, образы «чужого», и автостереотипы, т. е. представления о самом себе как члене некоторого этноса или носителя некоторой культуры, образы «себя»; интенциональные (целенаправленные) и спонтанные; позитивные и негативные; интенсивные и медиальные. Комбинация последних признаков необходима для разграничения между имиджем (позитивная окраска, конструируется интенционально), предрассудком (спонтанный, негативный заряд) и образом врага (интенциональное усиление предрассудка).

Заключение. Различные трактовки стереотипа отражают разные стороны одного явления: физиологический базис, социальную и психологическую обусловленность, сознательную и бессознательную поведенческую и вербальную реализацию. Для того чтобы привести все это многообразие в некую систему, требуется комплексное, многопараметрическое описание категории стереотипности, выявляющее наиболее полный ее состав, характер отношений между ее объектами, их интегративные и дистинктивные свойства. Категория стереотипности в речевой деятельности проявляет себя во всех указанных свойствах в контексте культуры, традиций, ценностей также нуждается в подробном изучении в Казахстане [9, с. 87]

Литературы

1. Neisser PT. Welfare queens: Policing by the numbers - Tales of the state (book), 1997
2. V Blair, MA Banaji. Automatic and controlled processes in stereotype priming - Journal of personality and social psychology, 1996
3. M Manis, J Paskewitz, S Cotler. Stereotypes and social judgment - Journal of Personality and Social ..., 1996
4. Steele, C. M., & Aronson, J. (1995). Stereotype threat and the intellectual test performance of African Americans. Journal of Personality and Social Psychology, 69, 797-811
5. Ashmore and Del Boca. Construction and Validation of the Gender Attitude Inventory, A Structured Inventory to Assess Multiple Dimensions of Gender Attitudes 1// Sex Roles, Vol. 32, Nos. 11/12.- 1995
6. Joshua Aronson, Carrie B. Fried, Catherine Good. Reducing the effects of stereotype threat // Journal of Experimental Social Psychology Vol: 38. Issue 2, March 2002, Pages 113-125
7. N Cantor, W Mischel. Prototypes in person perception - Advances in experimental social psychology, 1979 - Elsevier

8.Тажибаяев Т.Т. Философские, психологические и педагогические взгляды Абая Кунанбаева – Алма-Ата.: Казгосиздат, 1957. – 80 с.

9.Adilova, E., Aimagambetova, O., Kassymova, L., ...Ryskulova, M., Sagnayeva, T. Value orientations of modern Kazakhstanis // Open Psychology Journal, 2021, 14(1), pp. 150–162

ЖЕТКІНШЕКТЕРГЕ ТӘН ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ҮЙЛЕСПЕУШІЛІКТІ ДИАГНОСТИКАЛАУ ЖӘНЕ КОРРЕКЦИЯЛАУ

*Джумагулова Г.Ш., Мунашова Ж.Б., Таңсықбаева И.Қ., Джумагулова Д.Қ.
Орталық Азия Инновациялық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Бұл мақалада автор жасөспірім жасының дамуындағы эмоционалды мәртебені көрсеткісі келді. Биологиялық және әлеуметтік аспектілердің көрсеткіштерін ескере отырып, құбылмалылық себептерінің барлық факторларын бағалаңыз.

Кілттік сөздер: жеткіншек, эмоционалды үйлеспешілік, мазасыздану, эмоция, мінез-құлық, агрессия

В данной статье автор хотел показать эмоциональный статус в развитии подросткового возраста. Оцените все факторы причин непостоянства учитывая показатели биологических и социальных аспектов.

Ключевые слова: подросток, эмоциональная несовместимость, тревога, эмоция, поведение, агрессия.

In this article the author showed emotional status of the adults development. To be able to evaluate all factors of none constant behavior according biological and social aspects.

Key words: adolescent, emotional incompatibility, anxiety, emotion, behavior, aggression

Кіріспе. Жеткіншек жас кезеңінде орын алатын мінез ауытқуларын зерттеу және оның негізінде мінез типологиясын жасау ХІХ ғасырдың аяғында басталды. Бұл мәселені зерттеушілер мінез ерекшелерінің жеке тұлғаның қоршаған әлеуметтік ортаға икемделуіне және қарым-қатынас мәдениетіне үлкен әсер ететінін атай отырып, типология жасаудың қажеттілігін көрсеткен. Бірінші типологияны жасан неміс психиатры Э.Кречмер, кейінірек бұл проблеманы тереңірек зерттегендер У.Шелдон, Э.Фромм, К.Леонгард, А.Е.Личко т.б. ғалымдар. Мінез типологиясын жасаушылар келесі ортақ пікірлерге сүйенген:

Л.С.Выготский «Кризистік кезең» теориясы бойынша кризистік жас дегеніміз, бір жағынан балалардың қоғамдық қарым-қатынас жүйесіндегі өзгерулері жататын, екінші жағынан баланың «ішкі позициясынан» өзгеруі жататын дамудың әлеуметтік ситуациясының қайта құрылу нәтижесі. Осы ерекшеліктерге байланысты, жалпы АҚШ психологтарының жүргізген зерттеулері нәтижесінде, оқушылардың мінез-құлқының үйлеспеуі 80% осы жеткіншектік кезеңге тән екендігі белгілі болады, өйткені, мектеп оқушыларында, яғни, кіші және орта мектеп жасындағы балалардағы қабылдау өте жоғары болатындығы белгілі, сонымен қатар, оқушылардың дүниеге көзқарасы, жағымды қасиеттерінің қалыптасып келе жатқандығымен байланысты. Осы анықталған мәліметтерді негіз ете отырып, Г.Д.Пировтың басшылығымен бір топ Болгария психологтарының жүргізген зерттеулері нәтижесінде 5-17 жас аралығындағы балаларға «ашушандық» тән екендігі белгілі болды. Сонымен қатар, олардың психикалық нормаларының үлкендерден айқын ерекшеленіп тұратындығын 14-15 жастағы 15000 американдық жеткіншектеріне психодиагностика ретінде жүргізген «даралық минесоттық» тестімен дәлелдеуге болады. Өйткені, бұл тест нәтижесі бойынша, нормадағы балалардың өздері «псиопатия», «шизофрения», «гипомания»,

шкалалары бойынша көрсеткіштері үлкендерден жоғары. Бұдан үлкендер үшін ауру симптомы болып табылатын бұл көрсеткіштер жеткіншек немесе жасөспірімдер үшін норма болып табылады деген қорытындыға келеміз. Балалардың акцентуацияның түрлері мен оның көрініс беру деңгейін бағалау үшін Шмишек-Леонгард тестін пайдаландық.

Негізгі бөлім. Жеткіншектердің мінез акцентуациясының қыр-сырын жан-жақты зерттеген К.Леонгард жасаған теориялық қағидаларға сүйене отырып көптеген зерттеу әдістемелері жасалған. Бұл тестер арқылы жүргізілген диагностикалық бағдарлама баланың өмір жағдайы мен психологиялық дамуының түрлі жақтарын анықтауға бағытталған. Осы проблеманы зерттеу үшін 7 сынып оқушыларының дезадоптация, акцентуация, агрессия көрініс беруін және оның себептерін анықтауға арналған тестілерді жүргіздік. Жеткіншектердегі тек сол жасқа тән ерекше қасиеттерді анықтау үшін арнайы психодиагностикалық әдістер жүргізіледі.

Тест нәтижесін талдау. Балалардың тест тапсырмаларына берген жауаптарын талдау жоғарыда берілген акцентуация түрлерінің мінездемесі бойынша жүргізіледі. Осы тест нәтижесін талдау барысында балалардың басым көпшілігінде акцентуацияның бір түрінің, кейде одан көп түрлерінің белгісі бар екені анықталды. Зерттелініп отырған жетінші сынып оқушыларында орын алған акцентуация түрлерін олардың жас ерекшеліктері сипаттамамен салыстырып көргенде жағдай шектен шықпаған, норма көрсеткіштерінің дисперсиясында орналасқанын анықтадық. Тек қана 4 оқушының акцентуациясы нормадан шамалы асық болды.

Акцентуацияның түрін дәлірек бағалау үшін біз Кондаштың «Әлеуметтік – ситуациялы мазасыздану шкаласы» принципіне негізделіп жасалған И.Спилбергердің «Ситуативтік мазасыздану шкаласы» әдістемесін әдістемесін жүргіздік. Бұл шкала бойынша мазасызданудың негізгі көзі болып табылатын объектілерді анықтауға болады.

И.Спилбергер ұсынған «Әлеуметтік – ситуациялы мазасыздану шкаласы» әдістемесін пайдалана отырып жеткіншектердің мазасыздануы өзіндік, адамаралық, отбасы мүшелерімен тіл тбыса алмай жүргенімен байланысты немесе мектеппен байланысты екендігін анықтадық. Берілген шкала бойынша мазасызданудың мектепішілік, өзіндік және адамаралық деген үш түріге бөліп бағаланады. Мектепішілік мазасыздану баланың мұғалімдермен немесе басқа оқушылармен қарым-қатынасының қалыптасқанымен байланысты көрініс береді, өзіндік сипаты баланың алдында тұрған проблемаларды шешудегі жетекші мотивациясы табысты болу немесе сәтсіздіктен қашу болуымен байланысты, ал адамаралық – жалпы қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасқандығына тәуелді болады. Олардың деңгейі келесі шкала бойынша бағаланады.

Зерттеу нәтижесінде оқушылардың мазасыздануын туғызатын себептердің ішіндегі жетекшісі сынып ішіндегі қарым-қатынасқа, ұялшақтыққа, өзіне және айналадағыларға деген бейадекватты қарым-қатынасына келіп тіреледі. Бұл жағдайлар тереңдеп кетпес үшін, мазасыздану деңгейі жоғары болған оқушыларға көбірек көңіл бөліп, жеке әңгімелесу жүргізілді. Сонымен қатар, сынып ішінде, топтық іс шаралар кезінде көбіек арластырып, сабақты әр уақытта сұрап, сұрақтарды көбірек қойып, топтық әңгімелер, баланың жеке мәселесін ұмыттыруға негіз болатын жеке әңгімелерді жүргізілді.

Әлеуметтік ортадағы қарым-қатынас ерекшеліктерін зерттеуге арналған көптеген әдістемелер жасалған. Олардың көпшілігі мектеп психологиялық қызметінде сынып оқушыларының қарым-қатынас ерекшеліктерін, оқушының әлеуметтік статусын зерттеуге кеңінен пайдаланып жүрген түрлері социометрия және трансактілі талдау жүргізу. Сондықтан мектеп жасындағы балалардың қарым-қатынас мәдениетін бағалап, қажетті болған кезде коррекциялау, тәрбиелік мәні бар қосымша іс-шаралар ұйымдастыру үшін сынып ұжымы ыңғайлы. Баланың өзі оқитын сыныпта

жолдастары, достары, бірге ойнайтын, бос уақытты бірге өткізетін құрбылары бар. Осы ортада қалыптасқан сыныптағы ұжымшілік қатынас ерекшеліктерін зерттеу арқылы балардың қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасу деңгейін анықтауға мүмкіндік болады.

Жеткіншектерге тән мінез ерекшеліктерін зерттеу кіріс және шығыс диагностика арқылы ретке келтірілді. Кіріс диагностика барысында зерттелінген оқушылардың барлығында акцентуацияның көрінісі, олардың агрессиясының, эгоцентризмнің өте жоғары екеніні анықталды. Олар мектеп талаптарын бұзуға жиі барып, кей кезде ішімдік ішетіндігі де анықталады.

«М және Д» әдістемесі» (мазасыздану және депрессия)

Мақсаты: жүйке процестерінің ерекшеліктерімен байланысты көрініс беретін мазасыздану және депрессия жағдайларының орын алуын анықтау.

Орындау ережесі. Тапсырманы топпен немесе жеке-дара орындатуға болады. Зерттелінушілерге келесі нұсқау беріледі: «Сіздерге 20 сұрақтан тұратын сауалнама берілген. Бұл тест көмегімен өздеріңіздің күй-жағдайларыңыз бағаланады. Сұрақтарға тез және барынша дұрыс жауап беруге тырысыңыздар. Жауаптарыңыз бес вариантта болуы мүмкін: «еш уақытта», «өте сирек», «сирек», «жиі», «өте жиі» кездеседі. Жауап парақта сұрақ номерінің тұсында берілген осы варианттардың біреуін (+) плюс деп белгілеңіз. Жауаптарыңызды талдау арқылы Сіздердің эмоционалдық жағдайларыңыз баллдық жүйемен бағаланады. Тапсырмаға түсінбей қалсаңыз оны сұрап алуға болады». Зерттелінушілерге жауап парақ беріліп, оны толтыру ережесі түсіндіріледі.

Мектептік мазасыздану баланың жеке басының неврозын туғызады, оның жүйкесі мен психикасының бұзылуына алып келеді де олардың шамадан тыс зорлануымен сипаттауға болады. Оның себебі, мұғалім мен оқушы арасындағы қатынасының бұзылуы. Бұл педагогтың өзін дұрыс ұстамауынан немесе оқушыға байқамай ауыр сөз айтуынан т.б. сондай үлкендерге елеусіз себептерден басталады.

Балаларда эмоционалды үйлеспеу олардың сабаққа үлгермеушілігімен де сипатталады. Мысалы, балаларға көмектескенде егер де ол тапсырманы ұзақ түсінбесе кері эмоцияны ғана емес, сонымен бірге, тапсырманы нәтижелі орындаудың жолдарын қарастырмай мұндай әрекеттерден алдын-ала іштей бас тарта бастайды. Оқушыларды психологиялық «энергетиканың» жоғарылауы және төмендеуі болады, осының әсерінен балалар бір уақытта көңілсіз болып жүрсе, бір уақытта жеткілікті қарсылық көрсететіндігі және жақсы бейімделген қабілетте болады. Бұл жердегі бірінші жағдай екінші жағдайға қарағанда жиі көрінеді. Сондықтан да баланың өмір жағдайына көңіл бөлу керек. Мысалы, бала отбасындағы екінші баланың пайда болуына байланысты жат қылықтар көрсете бастайды, сондай-ақ мектеп ауыстыру дәрежесінде тәуелділік, мазасыздану сезімі пайда болады. Ата-аналарға негізгі көңіл бөлу керек нәрсе - көп балаларда мұндай стресс эмоционалды үйлеспеушілікті зерттеген зерттеушілер пікірін талдау нәтижесінде оқушылардың эмоционалды үйлеспеуіне әсер ететін негізгі факторларды анықтадык.

Жеткіншектік кезеңнің баланың дамуындағы ерекше орны психологияда өтпелі, бетбұрыс, қиын, сыналатын кезең атауларында бейнеленген. Бұл атауларда осы жастарда болатын, өмірдің бір дәуірінен екіншісіне өтумен байланысты даму, процестерінің күрделілігі мен маңыздылығы айтылған. Балалық шақтан ересектікке өту кезеңдегі дене, ақыл-ой, адамгершілік, әлеуметтік дамудың барлық жақтарының негізгі мазмұны мен өзіне тән ерекшелігі болып табылады. Барлық бағыттарды сапалық жаңа құрылымдар қалыптасады, организмнің сана-сезімнің, үлкендермен және жолдастарымен қарым-қатынастың, олармен әлеуметтік өзара іс-әрекет әдістерінің, мүдделердің, танымдық және оқу іс-әрекетінің, мінез-құлыққа, іс-әрекет пен қарым-қатынасқа арқау болатын моральдық-этикалық нормалар мазмұнының қайта құрылуы нәтижесінде ересектік элементтері пайда болады.

«Жеткіншек жасындағыларда кездесетін эмоционалдык үйлеспеушілікті диагностикалау және коррекциялау» қорытындысы:

1. Үйлесімсіз психоэмоционалдык жағдай бала өміріндегі күрделі мәселелермен байланысты пайда болады. Олар мінез-құлықта, қарым-қатынаста белгілі бір жағдайға байланысты түрлі ұзақтықпен көрініс береді және орта мен адам арасындағы симметрияның бұзылысы нәтижесінен пайда болатын күрделі функционалды құрылым болып табылады. Күнделікті өмірде үйлеспеушілік қарым-қатынастың үйреншікті жүйесінің бұзылуынан, шектен тыс белгілі бір жағдайлардан пайда болуы мүмкін.

2. Эмоционалдык үйлеспеушілік, «эмоция» және «мінез-құлық» бір-бірімен тығыз байланысты. Өйткені, эмоцияның белгілі бір сипаттары үйлеспеушілікті (тіпті эмоция болып табылатын эмоцияның өзі де) тудырса, пайда болған үйлесімсіздік (немесе үйлесімділік) мінез-құлықтың белгілі бір көріністерін береді, яғни теріс немесе оң мінез-құлықты көрсетеді.

3. Эмоционалдык үйлеспеушілік күрделі құрылымнан, құрамнан тұрады. Үйлесімсіздік психикалық жағдайды құрушы эмоционалды компоненттер болып табылады. Күрделі өмір әрекетіндегі үйлесімсіз психикалық жағдайдың динамикалық өзгеруі синусоидалды типтің фазалық процестерімен, екі еселенудің өсуімен және жоғары информациялық жағдайлар кезіндегі сапалы жақындықпен, физиологиялық және психологиялық сипаттардың жоғарылығымен, сонымен қатар, психикалық процестердің бір бағытты динамикасының өрлеуімен сипатталады. Бұл жағдайлар психикалық процестердің пайда болу диапазонын кеңейтеді.

4. Эмоционалдык үйлеспеушіліктің жеткіншек жас кезеңінде жиі орын алатындығы және іс-әрекеттік ерекшеліктері анықталған. Эмоционалдык үйлеспеушіліктің күрделілігі және құрылымы мен ұзақтығы әртүрлі болып жүреді. Даралық даму барысында әрекеттік фактордың ролі күшейеді.

5. Зерттеу барысында жеткіншектердің эмоционалдык үйлеспеушілігінің көрініс беру түрлері акцентуация, мазасыздану, депрессияға ұшырау, агрессияның анық байқалуы, қырсық мінез көрсетуі, сабаққа, мектепке деген ынтасының төмендеуі, ашушаң, ызақор болуы және ден саулығына байланысты жағдайлар арқылы көрініс береді деп анықтадық. Эмоционалдык үйлеспеушілігі байқалған жеткіншектерге психологиялық көмек көрсетуді ұйымдастыру туралы келесі ұсыныстар жасадық.

1. Жеткіншектермен психокоррекция жүргізгенде оларды өздерінің мінез ерекшеліктерін, қарым-қатынас мәдениетін диагностикалауға үйретіп, өздерінің қарсықтығының кесірі тек өздеріне тиетінін түсіндіру арқылы эмоционалдык жағдайын үйлесімді етуге қызығушылығын тудырудан бастау керек.

2. Психокоррекция барысында келесі мәселерге ерекше көңіл аудару қажет:

- жеткіншекті әр түрлі жағдайларда өзін-өзі ұстай білуге үйрету, дау-дамай жағдайында, қатынастың мүмкін болатын жағымды дұрыс жолдарын қарастыру;

- баланы қоршаған ересектерге әрдайым психологиялық кеңес беру жұмыстарын жүйелі түрде жүргізіп отыру;

- мұғалімдермен қарым-қатынасына кедергі болып отырған кейбір жеке қасиеттерін өңдеу қажет екенін түсіндіру және коррекциялау.

- жеткіншектің отбасы және қатарластары арасындағы қарым қатынасына кедергі болып отырған кейбір мінез көріністерін реттеуге арналған ойын коррекцияларын ұйымдастыру жұмыстарын арнайы психологиялық ойындарды іріктеп алып, оларды зерттелінушілердің оң қасиеттерін нығайту үшін қолдану;

- психокоррекция нәтижелерін пысықтап, бекіту үшін нормадан ауытқулары басқалардан оқушылардың ата-аналарымен психологиялық кеңес беру жұмысы жүргізу.

Қорытынды. Осы себептерге байланысты үйлеспеушіліктің феноменологиясы, құрылысы, құрылымы, детерминацияның ішкі және сыртқы факторлары белгілі бір

жағдайдың динамикалық өзгеруі және кезеңі, өзара өтулері, динамикасы әлі зерттелу болашақтың еншісінде.

Әдебиеттер

1. Ахтаева Н.А. Басқару психологиясы. –Алматы: Қазақ университеті. 2018 .
2. Н. Иргебаева. Басқару психологиясы. Оқулық. -Алматы: ҚазҰПУ. 2018.- 356 б.
3. А.Д. Умбеталиев, К.Б. Сатымбекова, Ғ.Е. Керімбек. Басқару психологиясы. Оқу құралы. - Алматы: Экономика, 2017. - 464 б.
4. Р.Н. Бегайдарова. Ұйымдастыру теориясы. Оқу құралы. -Алматы : Book Plus, 2014. - 202 б.
5. Корпоративті басқару: қазақстандық мазмұн. Оқу құралы. С.А. Филиннің жалпы редакциясымен – Алматы, 2010ж., 302 б.

ӨМІРГЕ ШЕКСІЗ ҚҰШТАРЛЫҚ

Маденова Л. М.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Орал, Қазақстан

Бұл мақалада ерекше күтімді қажет ететін адамдардың, дені сау адамдарға деген беретін мотивациясы туралы терең ой қозғалған

Түйін сөздер: ерекше күтімді қажет ететін адамдар, ерік, өмір сүруге деген ұмтылыс

В этой статье подробно рассказывается о мотивации к здоровым людям от людей нуждающихся в особом уходе

Ключевые слова: люди с ограниченными возможностями, воля, желание жить

This article details the motivation for healthy people from people in need of special care

Keywords: people with disabilities, will, desire to live

Менің досым да, дұшпаным да –

Тауқымет: әзірге екеуіміз арбасумен келеміз.

(Бибігүл Қабиқызы)

Кіріспе. Бұл өмірде тағдырдың тәлкегіне ұшырап, айықпас дертке шалдыққан жандар көп-ақ. Әр пенде маңдайына не жазылады, соны көреді ғой. Кейбіреуі туғанынан кеміс болуы мүмкін. «Қате аяқ астында» демекші, кейбір жандар жол апатынан зардап шегіп, өкініш өртіне оранып жатады. Алайда, өкінгеннен не пайда? Болары болып, бояуы сіңгеннен кейін қолдан келер шара бар ма? «Әттең!» деп тізеңді соғып қала бересің. Ақиық ақын Мұқағали айтқандай,

«Қайтер едің өмірге келмегенде,

Көнесің де...

Қайтесің көнбегенде?

Көресің де...

Қайтесің көрмегенде?

Көлден тамшы бұйырмас шөлдегенде.»

Құдайға жаныңның аман қалғанына алғыс айтып, өз халіңнің ауыр екендігін түсініп, көз жасыңды сығып отырғанда, жаныңда жанашыр досың болғаны қандай жақсы... Біздің айналамызда сондай жағдайларға тап болған пенделер аз емес. Ал оларға көмек қолын созып, әркез жұбатып, сабырға шақыратын достары саусақпен санарлық десем, артық айттың деп мені ешкім сөге қоймас.

Кейбіреулер ерекше күтімді қажет ететін жандарды өзінен төмен санайды. Қазіргі таңда сондай ойдың жетегінде жүрген адамдар күн санап көбеюде. Ерекше күтімді қажет ететін жандардың көретін көзі, еститін құлағы болмаса да, сезетін жүрегі бар. Ал оларды он екі мүшем сау деп өзінен төмен санау – ақыл-ойдың таяздығы. Тәні сұлу емес деп, жан сұлулығын ұғынуға тырыспайтын пенделерге таңырқай қараймын.

Олар төзімді келеді. Басына түскен кайғы-қасіретті көтеріп, айналасындағыларға тек жақсы сөздер айтып, өзгелердің өмір сүруге деген құштарлығын ылғи оятып жүреді. Кей

кезде тілдесе қалсам, сыр ағытып, жаныңды тебіrentіп жібереді. Жанарыңнан жас ытқығанын байқамай да қаласың. Мен олармен жиі әңгімелесемін. Қашанда оларға жақын жүруді қалаймын. Себебі, олардың ойлары тұнық, ниеті түзу.

Осы тақырып төңірегінде ой толғағандакүндіз толыққанды сау адамдай күліп-ойнап жүргенімен, түнде сырқаттанып қалатын, денсаулығына байланысты мектепте оқи алмаған жандар еріксіз еске түседі. Қандай қиын десеңізші! Олар сабақты үйден оқуға мәжбүр. Қатарластарымен бірге бір партада отыра алмау, тақтаға шығып сабақ айтып, бормен шимайлап жаза алмау... тағысын тағы мектеп қабырғасындағы қызықтарды көре алмау, әрине, қиын... Соны ойласам өзегім өртенеді.

Бойжеткендердің бұрымын тартқылап ойнаған бозбалаларға қызыға қарап тұрған шақтарын елестетудің өзі ауыр. Бір сәт ойланып көріңізші, бір аяғы, бір қолы жұмыс жасауын тоқтатқан адамдарды қалайша кемсітуге болады? Кейбіреуі дүние есігін ашқалы бері анық сөйлей алмайды. Оған кім кәнілі? Оларға біреудің менсінбей қарағаны жаныма батады.

Олар мұндай тағдырды сұрап алған жоқ. Өттең, қолымнан келсе, аяқ астынан бойыма бір құдірет дарыса, ауруынан айықтырып алар едім. Көңілге мұң ұялататыны да сол. Біздің қолымыздан оларға демеу болудан басқа ештеңе келмейді. Мүмкін, іштей налитын шығар... Олардың алып армандарына қол жеткізуіне себепші болып, барынша көмектессек, нұр үстіне нұр болар еді.

«Қошемет те көрмесеніз несі бар,
Бар жағдайды ақылменен шешіп ал.
Жылы сөзді естімеген кезінде,
Керең болып туғандарды есіңе ал.
Бақыт мәңгі тұрсын десең басыңда,
Қанағат қыл, ашуланба, тасынба.

Көлігім жоқ деп ренжуің бекерлік,
Аяғы жоқ адамдардың қасында» деп ақын Мейіржан Әлібеков бекер жырламаса керек.

Негізгі бөлім. Адам баласына ең әуелі қанағат қажет екені әмбеге аян. Иә, өзінің туған жерінің қара топырағын көре алмай жүргендер бар. «Қайтер едік өмірге келмегенде...» деп «Сәт» триосы әндете жөнелгенде жүрегің езіледі. Небір жылы сөзді, мақтауды күніне бірнеше мәрте естіп жатамыз, алғысқа бөленеміз. Құлағы мүлде естімейтіндер де бар. Олардың құлағы естімесе де, жан-жүрегі бәрін естиді, сезеді.

Бүгінде болған үстіне бола берсін дейтін қанағатсыз адамдар бір нәрсеге ақшасы жетпей қалса, жақын адамынан айырылғандай күйзеліп кетеді. Шындығында туған жердің топырағын өз аяғыңмен басқанға не жетсін! «Қолда барда алтынның қадірі жоқ» демекші, барымыздың бағасын білейік! Әрқашан жаны жаралы жандарға көмек қолын созайық! Оларды мейірімге бөлейік, қамқорлығымызды аямайық! Кезінде теледидардан «Аялы алақан», «Жан жылуы», «Балаларға өмір сыйла» бағдарламалары көрсетілуші еді ғой. Сол секілді тың, берері мол жобалар жалғасын тапса дейміз.

Белгілі жазушы Бибігүл Иманғазинаның «Тауқымет» атты романын оқуға кеңес беремін. Қаламгер бұл романды жазуға 40 жылға жуық уақыт бұрын кіріскен көрінеді. Роман үш бөлімнен тұрады. Кейіпкерлері де өмірден алынған. 17 жасында бір қаныпезердің кесірінен мүгедек болған, сұлу да өнерлі, қаракөз қазақ қызының ауыр тағдыры арқау етілген.

Шығарманың бас кейіпкері – автордың өзі. Өйткені, Бибігүл Қабиқызы мүгедек аналар бастан кешетін ауырпалықты көтерген жазушы. Ол «Бибі-ана» деген қоғамдық ұйым құрып, 25 жыл ішінде мыңдаған жанұяға көмек қолын созған. 500-ден астам мүгедек ананың балаларына қамқорлық жасап, жоғары білім алып, жұмысқа орналасуларына ықпал еткен. «Тауқыметті» оқығандардың түпсіз ойдың тереңіне сүңгітіні сөзсіз[1].

Негізі өзіңе көмектесу – өзгеге көмектесуден қиын нәрсе. Өзгеге кеңес беру, ақыл айту – өте оңай. Себебі, айтылған ойды жүзеге асыру өзгеге жүктеліп тұрады. Ал, өз-өзіңмен

күресу, өз ішіндегі ойларды ретке келтіру, бір сөзбен айтқанда, мына бес күн жалғанда өз-өзінді тәрбиелеу – қиынның қиыны.

Ақын Қадыр Мырза Әли «Мен өзімді өзім жеңген қазақпын» деп осы бағытта сөз қозғап тұр. Ерекше күтімді қажет ететін жандар сондай мықты адамдар. Себебі, олар – өз-өзін жеңудің, кертартпа ойларға тоқтау салып, алға қадам басудың жолын тапқандар. Ең ауыр нәрсе адам бойындағы жазылмайтын, я жазылатын дерт емес. Ең ауыр нәрсе – адамның өз-өзін жеңе алмауы. Нағыз ауру адамдар – солар.

Мүгедектіктің сол адамның жан дүниесін бізге көрсетпей қоятын кездері де бар. Көпшілігіміз үйсіз-күйсіз, аш-жалаңаш жүрген, басар тауы, барар жері қалмаған адамдардан барынша іргемізді аулақ салуға тырысамыз. Солай ғой?! Мүгедектік те сондай сипат алып бара жатқан сияқты. Кейбіреуіміз адамның мүгедек болғаны үшін одан алыс жүруге талпынамыз және сол бір жаннан ешқандай жаңалық күтпейміз. Меніңше, бұл дұрыс емес. Мәселен, қаңғыбас (бомж) сондай өмірді өзі таңдады. Ешкім оны қаңғыбасқа айналдырған жоқ. Ал ерекше күтімді қажет ететін адамдар мүгедек болуды қалаған жоқ. Тағдыр жазуымен сондай күйге түсті. Қаңғыбастардың жан әлемі күнгірттенді. Бір бұйығы, қараңғы әлемге еніп, өз өмірін өзі қорлады. Ал мүгедектердің жай мүлде бөлек. Олардың мүмкіндігі физикалық тұрғыдан шектеулі болғанымен, сана-сезімі жақсы қалыптасқан, дамыған. Олар да өмірге қалағанына қол жеткізгісі келеді, отбасын құрып, бала тәрбиелегісі келеді. Олардың жан дүниесі бай. Оларды жақсы өмірге, жарқын болашққа қарай сүйреп келе жатқан да сол нәрсе. Ерекше күтімді қажет ететін жандар өздерінің қолынан көп нәрсенің келетінін дәлелдеу үшін өз денесінен бөлініп өмір сүруі керек пе? Қызық...

Оларды жалғыздыққа ұрындыратын осындай ойлар. Қоршаған ортаның пікірі. Мұндай кездерде «Сен де адасып жүр ме екенсің өмірде, Қалың тұман арасынан шыға алмай...» деп келетін ән мәтіні еске түседі. Ерекше күтімді қажет ететін шектеулі жандарға сенім артпау, ертеңіне үмітпен қарамау оларды адастырып жіберуі әбден мүмкін. Сөйтіп олар өз-өзін көп ішінде жалғыз сезінеді. Өз-өзін таба алмай, налып, күйзеліске ұшырайды. Аталған ән адамның сондай бір психологиялық көңіл-күйін, моральдық хәл-ахуалын анық көрсетіп тұрғандай. Асфальт үстінде өскен гүл ме, шөп пе маңызды емес, маңыздысы оның тамырының өлмегендігі, тамыры жоққа айналса, түк те өсіп шықпас еді. Мәселен, әйел адамдарға арналған әшекей бұйымдарды жасайтын мүгедектердің жаны сұлу емес деп кім айтты?!

Біз ерекше күтімді қажет ететін жандарға аяушылық танытуымыз керек пе, әлде, оларды толыққанды адам ретінде қабылдап, жақсы көруіміз керек пе?! Осы мәселе қоғамда талқыға түсіп, шешімі табылуы қажет деп ойлаймын. О'Генридің «Соңғы жапырақ» атты новелласын бір парақтап шықсаңыз, мені оңай түсінесіз. Бұл туындыда қыз бала ауруға шалдығады. Өз өмірін терезеден көрініп тұрған талдағы соңғы жапырақпен таразылайды. Оны біліп қалған суретші досы дәл сол жапырақты картинаға түсіреді. Сол картинаны терезеге іліп қояды. Оған ұзақ қараған қыз жапырақ үзілмеген соңаяғынан тұрып кетеді. Бұл суретті суретші соңғы жапырақ үзілген түні салған екен. Жалпы новелла күрделі психологиялық сюжеттерге құрылған.

Адам кейде өзін бір адамның ұмытуы үшін оның жанын жаралауға тырысады. Ал енді өмірінің мәніне айналғысы келсе, көлеңкесіне айналуы тиіс.

Ерекше күтімді қажет ететіндерге әлеуметтік қатынасты зерттеу ағылшын тілді елдерде XX ғасырдың аяғында басталды. Содан кейін өркениетті қоғамда мәдени, гендерлік, этникалық, тілдік жетіспеушіліктер тек «тең» болуға ғана емес, сонымен бірге өздерінің «ерекшелігін» сақтауға құқылы деген идея алғаш рет салмақ алып, мойындала бастады. Бірақ XX ғасырдың аяғында ғана мүгедектер өздерінің мәдени және саяси мүдделері бар және оларды қорғауды қажет ететін ерекше санаттағы азаматтардың мәртебесін алды. Мәселен, соңғы онжылдықтарда Паралимпиада ойындарының өтуі осы идеяның қоғамда мақұлданғанының айқын бір көрінісі.

Орта ғасырлардағы еуропалық халықтың өміріндегі қиын әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, дұрыс тамақтанбау немесе нашар тамақ, соғыстар, жазылмайтын аурулар және

ауыр еңбек сұлулықты сирек кездесетін дүниеге айналдырды. Сондықтан «сұлулық» нормасы мен дененің тұтастығы туралы идеялар қазіргі заманғы идеялардан айтарлықтай ерекшеленді.

Сол заманғы «ұсқынсыздық» пен «мүгедектікті» зұлымдықтың көзге көрінетін белгісі ретінде суреттеген негізгі туындылардың бірі – Виктор Гюгоның «Нотр-Дам соборы». Ондағы бас кейіпкерлер бүкір мен кедей, ашулы әрі ұсқынсыз адамдардың шеттетуіне ұшыраған сұлу сыған қызы. Гюгоның «Нотр-Дам соборы» романы көпшіліктің «ұсқынсыздық» нормасына айналған түсінігінің түбегейлі өзгеруіне, басқа қырынан сипат алуына жол ашты десек болады.

Гюго романын талдай отырып, сұлулық пен ұсқынсыздық халықтың көпшілігінің немесе билікке ие адамдардың физикалық параметрлеріне байланысты өзгеруі мүмкін екенін көруге болады. Шығармадағы сыған қызы сұлулығының кесірінен сиқыршы деген айыптауға ұшырайды. Ал, бүкір Квазимодо болса денесі бүтін, бірақ рухы кемшіндерге қарағанда адамгершілігі мол болып шығады.

Гюго шығармаларынан бастап, еуропалық әдебиетте ортағасырлық «ұсқынсыздыққа» қарсы бағыт күш алды: мүгедек адамдар жоғары руханилыққа ие, ал тәндік норманы тасымалдаушылар – репрессия және кәдуілгілік идеясын бейнелейді [2].

Дәстүрлі славян мәдениетінде «мүгедек» сөзінің синонимдері «кемтар», «қайыршы», «бұзық» болып табылады. Мағынаның жағымсыз реңктеріне қарамастан, физикалық немесе психикалық мүгедек адамның бейнесі – дәстүрлі қоғам алдында белгілі бір екі жақтылыққа ие болды: бір жағынан, ол тәндік нормалардың бұзылуы мен төмен әлеуметтік статусты бейнелесе, екінші жағынан, ол дәл өзінің осалдығы үшін жанашырлықты оятты.

Сондай-ақ үшінші аспект – денсаулығында кінәрат бар адам өзінің моральдық немесе интеллектуалдық қасиеттері тұрғысынан айналасындағылардан асып түсе алады. Өйткені жалғыздық пен айналасындағылардың шеттетуімен бетпе-бет келу үлкен жігерді қажет етеді.

Дәл осы «қалалық ақымақтың» рухани артықшылығына, ақымақтың болашақты білу және болжау қабілетіне деген сенімі оған дәстүрлі орыс мәдениетінде қорғануға ғана емес, сонымен бірге өз өмірі үшін қорықпай, билік басындағыларға шындықты айтуға мүмкіндік берді. Ақымақ-пайғамбардың бейнесі Александр Пушкиннің «Борис Годунов» драмасында және М. Мусоргскийдің осы аттас операсында қолданылған.

Әлемнің түкпір-түкпіріндегі мүгедектер құрастырған жалпы он этикет ережесі бар.

1. Ерекше күтімді қажет ететін адаммен сөйлескен кезде оның серігі, тәрбиешісі немесе сурдоаудармашымен емес, тікелей өзімен әңгімелесіңіз. Бұл ата-анасымен жиі бірге жүретін мүмкіндігі шектеулі балаларға да қатысты. Мүгедектігі бар адам туралы үшінші жақта айтып, сұрақтарыңызды жанындағыларға қоймаңыз. Барлық сауалдарыңыз бен ұсыныстарыңыз тікелей сол адамның өзіне арналуы керек.

2. Ерекше күтімді қажет ететін адаммен танысқанда, оның қолын алып амандасу табиғи нәрсе. Тіпті қолын қозғау қиынға соғатын немесе протезді қолданатындардың өзі жауап ретінде қол (оң немесе сол) алыса алады.

3. Нашар көретін немесе мүлде көрмейтін адамды кездестірсеңіз, міндетті түрде өзіңізді және сізбен бірге келген адамдардың кім екенін атаңыз. Егер сіз топ ішінде сөз бастаған болсаңыз, кімге қарата сөйлеп жатқаныңызды түсіндіріп, өзіңізді де атауды ұмытпаңыз. Бір жерге бара жатқаныңызды міндетті түрде ескертіңіз (тіпті аз уақытқа шықсаңыз да).

4. Егер сіз көмек ұсынсаңыз, оның қабылданғанын күтіңіз, содан кейін не және қалай істеу керектігін сұраңыз. Түсінбесеңіз, ұялмай қайтадан сұраңыз.

5. Ерекше күтімді қажет ететін балаларды аты-жөнімен атаңыз, ал жасөспірімдер мен одан үлкендерге ересек адамға қарағандай қараңыз.

6. Біреудің арбасына сүйену, сүйкену, асылып тұру – оның иесіне сүйену немесе асылумен пара-пар. Мүгедектер арбасы оны пайдаланатын адамның қол тигізбейтін кеңістігінің бір бөлігі болып табылады. Мектепте бірге оқитындар арасында «айдап

көрейінші» деп сұрайтын кездер болады. Мұндай жағдайда шешімді мүгедектер арбасының иесі шешеді.

7. Қарым-қатынас құруда қиналатын адаммен сөйлескенде, мұқият тыңдаңыз. Шыдамды болыңыз, оның сөйлемді өзі аяқтауын күтіңіз. Оның сөздерін түзетпеңіз және аяқтамаңыз. Өңгімелесушіні түсінбесеңіз, қайта сұраңыз.

8. Мүгедектер арбасын немесе балдақ пайдаланатын адаммен сөйлескен кезде, өзіңіздің көзіңіз бен оның көздері бір деңгейде болуын қадағалаңыз. Сізге сөйлесу оңайырақ болады, ал сіздің сұхбаттасыңызға басын шалқайтудың керегі болмайды.

9. Есту қабілеті нашар адамның назарын аудару үшін қолыңызды бұлғаңыз немесе иығынан қағып көріңіз. Оның көзіне тік қарап, анық сөйлеңіз, бірақ есту қабілеті нашар адамдардың бәрі де ерін арқылы оқи алмайтынын ескеріңіз. Еріннен оқи алатындармен сөйлескен кезде, жарық жерге тұруға тырысыңыз. Сізге кедергі болар заттың жоғын және ештеңе көлегейлемей қадағалаңыз.

10. Байқамай: «Кездескенше» немесе: «Бұл туралы естідіңіз бе...?» деп, көрмейтін, естімейтін жанға айтып қойсаңыз, қысылмаңыз. Алайда, соқыр адамның қолына бірдеңе беріп: «Мынаны ұстап көрші» деп ешқашан айтпаңыз. Кәдімгі күнделікті қолданатын сөздерді айтыңыз, мысалы, «Мынаны қарашы» деп.

«Сен құрметте оны!
Түсіндін, бе, қарағым?
Ол ақшаға сатқан жоқ,
Тізеден кесіп аяғын.
Еріккеннен ұстап та жүрген жоқ,
Қолтықтағы ұзын таяғын.
Кеше елге қатер төнгенде
Ол жауға қарсы шапты,
Бізді жалмамақ болған ажалды
Өр кеудесімен қақты.
Ол арыстанша алысты,
Өлім соққысын өз үлесіне алды.
Денесін оқ пәршелесе де
Ел намысын қорғап қалды.
Сен құрметте оны!
Түсіндің бе, қарағым?
Сенің келешегің үшін берді ол

Қорытынды. Азаттық жолында аяғын!» [3] деген Әбу Сәрсенбаевтың өлеңін оқымаған қазақ жоқ шығар. Көрдіңіз бе, бұл өлеңнің түпкі мақсаты – адамдарды кішіпейілділікке, Абай айтпақшы, «адамзаттың бәрін бауырым деп сүйеге...» шақыру. Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, мүмкіндігі шектеулі жандар кемтарлықты, дертті сұрап алған жоқ. Мүгедек боп туғандар өзін не күтіп тұрғанын білмейтін де еді. Жүре келе мүгедектікке шалдыққандар да бұны сұрап алған жоқ. Тағдырдың жазуымен осындай хәлге душар болды. Сол себепті олардың өмір сүруге деген шексіз құштарлығына асқан құрметпен қарау керек. Оларды құрметтеу қажет. Мүмкіндігі шектеулі болғанымен, мына бес күн жалғанда олар да шексіз мүмкіндіктерге ие.

Әдебиеттер

1. Б.Иманғазина. Тауқымет. Алматы, 2011.
2. Собор Парижской Богоматери: роман В.Гюго [пер.с фр.Н.Коган]-Москва: Эскмо, 2022-544с
3. Ә.Сәрсенбаев.Өлеңдері. <https://kitap.kz/music/5/abu-s-rsenbaev-olengderi>.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНДА САЛАУАТТЫ ӨМІР СҮРУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН БАҒЫТТАРЫ

Балажанова Ж.Б., Усипбекова А. С., Қалмаханбет Г. М.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан

Бұл мақала денсаулықты нығайту мектебінің мақсаты – денсаулықты нығайтуға ықпалын тигізетін жағдайлар туғызу арқылы оқушыларда салауатты өмір салтын қалыптастыру және оған баулу. Сондай-ақ, мектеп қызметкерлерінің өз денсаулықтарына жауапкершілігін арттыру.

Кілттік сөздер: физикалық денсаулық, соматикалық денсаулық, психикалық денсаулық, рухани денсаулық

Цель данной статьи - формирование и приобщение к здоровому образу жизни учащихся путем создания условий, способствующих укреплению здоровья. Также повышение ответственности работников школы за свое здоровье.

Ключевые слова: физическое здоровье, соматическое здоровье, психическое здоровье, духовное здоровье

The purpose of this article is to form and introduce students to a healthy lifestyle by creating conditions conducive to health promotion. Also, increasing the responsibility of school employees for their health.

Keywords: physical health, somatic health, mental health, spiritual health

Кіріспе. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың халыққа «Қазақстан-2050» жолдауына сәйкес біздің елде де адам денсаулығының ең маңызды, ең басты екендігі жарияланып, жаппай салауатты өмір сүруге жағдайлар жасалуда. Осы игілікті істің айғағы – денсаулықты нығайтуға ықпал ететін орта іздеу арқылы мектептегі адамдардың барлығын салауаттылыққа жеткізу жұмыстарының басталуы[1].

«Денсаулықты нығайту» мектебінің бағдарламасының жобасын 1999-2000 оқу жылынан бастап сынақтан өткізуші мектептер саны көбейді. Сонымен мектепте денсаулықты нығайтуға ықпалын тигізетін мәселелер жоспарланып, жүйелі түрде жүргізіле бастады.

Негізгі бөлім. *Денсаулықты нығайту мектебінің мақсаты* – денсаулықты нығайтуға ықпалын тигізетін жағдайлар туғызу арқылы оқушыларда салауатты өмір салтын қалыптастыру және оған баулу. Сондай-ақ, мектеп қызметкерлерінің өз денсаулықтарына жауапкершілігін арттыру. Шешетін мәселелер:

- денсаулық бағдарламасы мәселелерін шешуге кірісу;
- мектептегі сынып бөлмелерін дұрыс бөлу, оқушының бос уақытын өткізуге арналған алаңдарды жөндеу, қауіпсіздік шараларын қамтамасыз ету және дұрыс тамақтануды ұйымдастыру арқылы оқыту кезеңінде қоршаған орта саулығын сақтау;
- жекелеген адамдардың отбасында немесе жалпы қоғамда денсаулықты қорғауда жауапкершілігін туғызу;
- салауатты өмір салтын сүруге оқушылар мен қызметкерлеріне нақтылы жағдай және мүмкіндіктер жасау;
- барлық оқушыларға өз жаратылысының, психикасының, әлеуметтік жағдайының ең жоғары дәрежедегі мүмкіндіктерін көрсетуіне жағдай жасау;
- денсаулықты нығайту жолында және мектеп ұжымының денсаулығын қауіпсіздендіруде анық мақсат қоя білу;
- оқушылар мен мектеп мұғалімдерінің және оқушылардың өз арасында, сондай-ақ олардың үйімен, қоғамдастықтармен ара қатынасын нығайту;
- қолда бар ресурстарды денсаулықты нығайту жолында дұрыс қолдана білу;
- медициналық-санитарлық оқыту бағдарламасының жобасын дайындау;
- білім алуды және денсаулығына қатысты дұрыс шешім қабылдауға қажетті дағдыларды қалыптастыруды қамтамасыз ету, қоршаған ортасын сақтауды үйрету;

- оқушылардың өз денсаулықтары туралы мәліметтер деңгейін арттыру және медициналық-санитарлық оқытуларды дұрыс жолға қою мақсатында мектептің медициналық-санитарлық жұмыстарына кеңінен жол ашу.

Педагогикалық салауаттанудың даму негіздеріне тоқталайық. 1980 жылы орыс ғалымы И.И.Брехман денсаулық жөніндегі жаңа ғылымның негізін жасау қажеттігін ұсына отырып, қолданысқа «валеология» терминін енгізді. «Валеология» (латын тілінен аударғанда valeo – денсаулық, «дені сау болу»), logos – ілім, қазақша салауаттану) – дені сау адамның денсаулығын сақтау жөніндегі ғылым[2].

Валеолог-ғалымдар «салауаттануды адам денсаулығы және салауатты өмір жөніндегі ғылым» деп атап көрсете отырып, бұл медициналық емес, педагогикалық ғылым деп тұжырымдады. Солардың бірі – Л.Г.Татарникова өз зерттеуінде салауаттануды салауатты өмір сүру салтына деген профилактикалық сананы қалыптастыруға, әрбір тұғаның денсаулығын және оның құндылықты көзқарасын дамытатын, тұрақты мінез-құлқын қалыптастыратын негізгі әлеуметтік институт – отбасының беделін қалпына келтіруге жетелейтін педагогикалық гуманистік білімнің маңызды бөлшектерінің бірі тұрғысынан қарастырды. В.П.Петленко салауаттануды адамның өз денсаулығын нығайтудағы өзіндік күш жігері мен жеке даралығының дамуына мүмкіндік жасайтын ғылым деп есептеді[3].

Салауаттану мәселесін талқылай отырып, ғалымдар салауаттану кешенді ғылым деп қарастыруда. И.И.Брехман өзінің еңбегінде, салауаттану денсаулыққа экологияның, биологияның, медицинаның, педагогиканың және басқа да ғылымдардың қосатын үлестерін «синтездеп», денсаулыққа тіке жол салуы керек деген тұжырым айтады.

В.Д.Санькин және В.В.Зайцев салауаттануды физиологияға, гигиенаға, психологияға, педагогикаға, антропологияға, сондай-ақ адамның физикалық және психологиялық қабілеттіліктерін, олардың даму заңдылықтарын, сонымен қатар физикалық, психологиялық және адамгершілік-рухани денсаулығын нығайту мақсатындағы оларды жетілдірудің тәсілдерін зерттейтін басқа да адам жөніндегі ғылымдарға негізделген, адам денсаулығы және дені сау адам жөніндегі кешенді ғылым деп түсінеді[4].

Салауаттанудың даму кезеңдері:

Бірінші кезең– классикалық кезең адам денсаулығының маңыздылығы, оны алдын ала сақтау қажеттілігі жөніндегі ой-пікірлердің дамуы. (Гиппократ, Әбу Әли Ибн-Сина және тағы басқа).

Екінші кезең– клиникалық медицина тәжірибелерінің қорытындысы – адам организмінің ауру түрлерінің, олардың себептері, емдеу жолдарының зерттелуі, сауықтыру мүмкіндігінің анықталуы.

Үшінші кезең – гигиеналық медицина тәжірибелерінің қорытындысы. Ауру түрлерінің алдын алу мүмкіндіктеріне байланысты әлеуметтік, гигиеналық, психологиялық деңгейде денсаулықты сақтау және нығайту іс-әрекеттері жүйесін жасау жөніндегі ғылыми түсініктер дамиды.

Төртінші кезең– саналогия ілімінің дамуы. Организмнің ауру түрлеріне қарсы күресудегі мүмкіндіктері мен күресу тәсілдері анықталады.

Бесінші кезең– салауаттану – дені сау адамның денсаулығын сақтаудың, нығайтудың заңдылықтарын, тәсілдері мен тетіктерін зерттеу жөніндегі ғылым. Кезінде Әбу Әли Ибн-Сина (980-1037ж.) өзінің «Дәрігерлік ғылымережелері» еңбегінде, ұзақ өмір сүрудің тиімді жолы, ауруды емдеу жолы емес, денсаулықты сақтау мен нығайту екенін атап көрсеткен болатын.

А.А.Семенов салауаттанудың басқа ғылымдардың бір саласы ретінде қаралуының себебін, оның өзіндік ерекшеліктерімен түсіндіреді. Ол ерекшеліктерге:

- салауаттанудың бірнеше ғылымдардың түйіскен жерінде пайда болуын;
- салауаттанудың денсаулықты сақтау және нығайту аясындағы кез-келген ғылымның жетістіктерін губка секілді өзіне сіңіру қасиеттерін жатқызады.

Б.Махамбетованың пікірінше, салауаттану – қоғамның денсаулық жағдайын игере алмауына, ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерін денсаулықтың сақталуына және нығаюына қолданбауынан дүниеге келіп отыр[5].

Салауаттанудың негізгі сатысы – тұлғаның даму үрдісіндегі жеке денсаулығы мен денсаулық мәдениетін тәрбиелеуге қатысты. Сондықтан ғалымдар медициналық және педагогикалық салауаттану арасындағы стратегиялық және тактикалық айырмашылықтары негізінде түсіндіруге көбірек ден қояды. *Н.Мырзаханұлының пікірі бойынша*, педагогикалық салауаттанудың зерттеу нысаны – дені сау адам, дені сау рқым болса, медициналық салауаттануда болмысы – «үшінші жағдаяттағы» адамдар. Үшінші жағдаяттағы адамдар – бұл не ауру, не сау еместер[6].

«Салауаттану» ғылымының мазмұнына берілген түсініктемелерді талдай отырып, салауаттану – адам денсаулығын, орны сақтау мен нығайту жолдары жөніндегі ғылымаралық бағыт деп түсінеміз. Оның негізгі міндеті – салауатты өмір салтын қалыптастырудың мәнін ашу мен оны қалыптастырудың барлық заңдылықтарын зерттеу. *Т.Қ.Мұстафина сөзімен айтқанда*, «салауаттану – денсаулықты басқыру ғылымы». Салауаттану – медицина, экология, биология, әлеуметтану, педагогика, психология, физиология, гигиена ғылымдарының ортасынан шығатын денсаулықты қалай басқарудың заңдылықтарын, әдіс-тәсілдерін нұсқаушы ғылым[7].

Зияттылық түр дегеніміз – денсаулық туралы білімнің ақпараттық көзі.

Әлеуметтік түр – тұлғаны әлеуметтендіру, өзін қоғамға қажетті мүше екенін аңғару, белсенді өмір сүру.

Тұлғалық түр – өзін тұлға түрінде түсіну, тұлға ретінде анықтау. Өзін іс жүзінде анықтау.

Рухани түр – адам жеке басының біртұтастығын қамтамасыз ететін қоғамның рухани құндылығын көрсетеді.

Қазіргі кезде денсаулықтың бірнеше түрі бар екені белгілі. Олар:

1. *Физикалық денсаулық* – ағза жүйесі мен органдардың өсу деңгейі. Оның негізін морфологиялық және функциялық кезектер қалайды. Олар ағзаның бейімделу реакциясын қамтамасыз етеді.

2. *Соматикалық денсаулық* – ол адам ағзасы мен органдардың арасындағы биологиялық жағдайы. Оның негізін ағзаның жеке басы дамуының биологиялық бағдарламасы реттейді.

3. *Психикалық денсаулық* – ол адамның психикалық сферасының жағдайы. Ауруды болдырмау, адекватты реакцияларды жасау, адам өмірінің мақсатын болжау, мұның бәрі биологиялық және әлеуметтік қажеттіліктен туындайды.

Ағзасында функциялардың өздігінен реттеуі, функциялық үрдістердің келісімді түрде өтуі, айналаны қоршаған сыртқы орта факторларының әсерлеріне бейімделу қасиеттерінің жоғары дәрежелі жағдайда болуы.

4. *Рухани денсаулық* – ол адамның информацияны қабылдау қабілеттілігі мен мотивациялық іс-әрекетінің арасындағы қарым-қатынастардың сипаттамасын көрсетеді[8].

Денсаулық туралы М.Монтель былай дейді: «Денсаулық – баға жетпейтін жалғыз ғана асыл дүние. Ол жақсы болу үшін не күш жігерді, не еңбекті, тіпті барлық дүниені аямай жұмсау керек:

Адамдардың биологиялық ерекшеліктеріне сәйкес, салауатты өмір сүру салты біркелкі болмайды. Әр адам өзіне тән қалыптасқан өмір салтымен тіршілік етеді. Ол ұрпақтан ұрпаққа «ген» арқылы беріліп отыруы мүмкін. Міне осыған байланысты «салауатты өмір сүру салтының» үш категориясы болады.

1. Салауатты өмір сүру деңгейі;

2. Салауатты өмір сүру сапасы;

3. Салауатты өмір сүру стилі.

Салауатты өмір сүру деңгейі дегеніміз – экономикалық категория.

1. Дене шынықтыру;

2. Жеке бас гигиенасы;

3. Жағымды эмоциялар.

Салауаттанудың негізгі мақсаты – әрбір жеке адамның және тұтастай қоғамның денсаулығын қамтамасыз ету.

Бұдан мынандай міндеттер туындайды:

- оқушыларға салауатты өмір салтының әдістерін үйрету;
- өз денсаулығына қоғамдық игілік, қоғамның рухани құндылығы ретінде жауапкершілікпен қарауға тәрбиелеу;

- оқушыларды негізгі гинетикалық дағдыларға төселдіру;

- осы заманғы ауру түрлерімен және оларды алдын алу шараларымен таныстыру.

Салауатты өмір сүру салтының негізгі биологиялық және әлеуметтік принциптері:

1. Биологиялық принциптерге:

а) салауатты өмір сүру салты адамдардың жас ерекшелігі.

ә) салауатты өмір сүру салты энергетикалық принциптері;

б) салауатты өмір салты эстетикалық қызметке;

в) салауатты өмір салты ритмикалық үрдістер;

г) салауатты өмір салты денсаулықты арттыруға байланысты болу керек.

2. Әлеуметтік принциптерге

а) салауатты өмір сүру салты және эстетикалық қызмет.

ә) салауатты өмір сүру салты еріктігін дамыту.

б) салауатты өмір сүрудің рухани түрде жеткіліктілігі.

в) салауатты өмір сүруде адамның «үшінші жағдайда» болмауын қамтамасыз ету.

Қорытынды. Сонымен, жоғарыда көрсетілген принциптерді негізге ала отырып, олардың бір-бірімен өзара байланыстылығын байқауымызға болады және өзіміздің авторлық анықтамамызды беруге мүмкіндік береді. «Салауатты өмір сүру дағдысы» – дегеніміз өмір сүру қажетті іс-әрекетімен мінез-құлқын көрсететін нормалар мен өмір сүру тәсілінің жүйесі.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050: Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы». Егемен Қазақстан №194, 1994.

2. Дубровский В.И. Валеология. Здоровый образ жизни. –М., 1999.

3. Педагогика здоровья. –М., 1991.

4. Әбенбаев С. Сынып жетекшісі. – А., 2014.

5. Тәрбие үрдісі мен оқушылардың тәрбиелілік деңгейін бағалаудың өлшемдері. –А., 2016.

6. Каплиева А.Қ. Оқушылардың бойында рухани-адамгершілік құндылықтар негізінде салауатты өмір сүру дағдыларын қалыптастыру. Автореферат. – А., 2002.

7. Мектеп жүйесіне салауатты өмір салтын енгізу әдістемесі /Республикалық әдістемелік кеңес жинағы. – А., 2007.

8. Жатқанбаев Ж. Валеология. Оқулық. – А., 2014.

ОҚУШЫЛАРҒА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сманов І. С., Балажанова Ж. Б., Еден Г. Д.

Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті

Шымкент, Қазақстан

Бұл мақалада оқушылардың патриоттық тәрбиесінің педагогикалық мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, оқушыларға патриотизм сезімін тәрбиелеудің әртүрлі аспектілері және жеке анықтамалар берілген.

Кілттік сөздер: мінез-құлық, ашықтық, әділеттілік, жанашырлық, мейірімділік, бауырмашылдық, жауапкершілік пен ар-ұят.

В этой статье рассматриваются педагогические проблемы патриотического воспитания учащихся. Кроме того, приведены различные аспекты воспитания у учащихся чувства патриотизма и индивидуальные определения.

Ключевые слова: поведение, открытость, справедливость, сострадание, доброта, братство, ответственность и совесть.

This article discusses the pedagogical problems of patriotic education of students. In addition, various aspects of educating students with a sense of patriotism and individual definitions are given.

Keywords: behavior, openness, justice, compassion, kindness, brotherhood, responsibility and conscience.

Кіріспе. Бүгінгі таңда тәуелсіз мемлекетіміздің өркендеуіне негіз болатын басты міндеттердің бірі – жас ұрпақтың бойына парасатты да, зерделі, елжанды отаншыл сезімдерді қалыптастыру және дамыған өскелең ұрпақты тәрбиелеу болып табылады.

Жас ұрпаққа патриоттық тәрбие берудің бағдарлы идеялары еліміздің президенті Н.Назарбаевтың «Қалың елім – Қазағым» жинағында... «Қазақстанда тұратын әрбір адам өзін осы елдің перзенті сезінбейінше оның өткенін біліп, болашағына сенбейінше біздің жұмысымыз ілгері баспайды...» және біз «Қазақстандық патриотизмді Отанын, жері мен суын шексіз сүйю, халқының өнегесін, бостандығы мен құқын қорғау дәстүрін, әдет-ғұрпын, елдің тарихын құрмет тұту, мүддесін көздеп, әр адамның күш жігерін ел бірлігін нығайтуға азаматтық татулықты баянды етуге және ұлтаралық татулықты тұрақтандыруға жұмсау» деп жазылғаны мәлім [1]. Мемлекеттік «Білім» бағдарламасын «тәрбие жүйесін жетілдіру» бөлімінде «мақсаты – Қазақстандық патриотизм, азаматтық, ізгілік және жалпы адамзаттық құндылықтар идеяларының негізінде тәрбиеленушінің жеке тұлға ретінде сапа қасиетін қалыптастыру» айтылады. Мұндай мазмұндағы мемлекеттік талап міндеттер бүгінде жастарды отансүйгіштік, патриоттық тәрбие беру ісінің жалпы ұлттық сипатқа ие болып отырғандығын көрсетеді.

Қоғам қайраткері, ғалым Қ.Жарықбаевтың «Отансүйгіштік – кісі бойындағы күшқуатын, білім мен тәрбиесін халық мүддесіне оның игілігіне яғни, адамның кір жуып кіндік кескен жеріне білдіретін перзенттік борышы оның кісілігін танытатын ерекше асқақ сезім» дегені мәлім. Бастауыш сынып оқушыларының сезімдік тәжірибесінің орасан зор молайып, ретке келу, қабылдау мен ойлаудың адамға тән формаларын игеру, қиялдаудың күшті дамуы ырықты зейін мен мағыналы естің бастамаларының қалыптасу кезеңі болып саналатын психологиялық дамуындағы жетістіктерді ескере отырып, осы жастағы балаларды бастапқы елжандылық сезімге баулудың өзіндік ерекшеліктеріне тоқталып атап өткенді жөн санадық [2].

Негізгі бөлім. Бастапқы бастауыш сынып оқушыларына патриоттық сезімді қалыптастыру тәрбиесі анаға туысқандар мен жақын адамдарға махаббат сезімінен, балада олардың жылуын, көңілін және қамқорлығын сезінуден басталады. Бұл тұрғыда ғалым Ө.Табылдыев былай деген: «Отбасының екі тірегі – әлпештеген әке мен аялаған ана. Әкешеше арқылы өрбіген туысқандық адамгершілік қатынастары жүйеленіп, әлеуметтік, қоғамдық құрылысқа байланысты болады... Отбасындағы міндет – күнделікті іс-әрекет арқылы имандылық пен қайырымдылық рәсімдерін орындау әрекетін іске асыру жолы. Парыз – міндетті іске асырудың қалыптасқан рәсімдері. Борыш-ата-анаға, үлкен адамдарға қызмет етіп, әкенің еңбегін, ананың ақ сүтін өтеу үшін жүргізілетін салтқа айналған қайырым іс-әрекеттер және ол-«қарыз» деген сөздің баламасы.

«Отан-анаға деген сүйіспеншілік», «Отанға адалдық», «Туған өлке» және т.б. бейнелі анықтамалар патриоттық сезімнің жоғары адамдық эмоциялардың бастауы ретінде балалық шақта қалана бастайды.

Бастауыш сынып кезеңдеріндегі әрбір жас ерекшелік сатысында бастапқы патриоттық сезімді тәрбиелеудің құралы ретінде – баланың іс-әрекетіндегі жағымды мінез-құлқын қалыптастыру болып табылады. Халықтың жоғары дәстүрлі ұлттық құндылықтарды ашықтық, әділеттілік, жанашырлық, мейірімділік, бауырмашылдық, жауапкершілік пен ар-ұят, ұждан-балалардың өміріне халық әндері мен ертегілері арқылы дарып, мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар, тыйым сөздер, ырымдар арқылы жеңіл қабылданады.

Бүгінде «Мен патриотпын» деген замандастарымыздың бойынан нағыз ұлтжандық сезімнен гөрі «Мендік» патриотизм өріс алғанын байқаймыз. Яғни олар өзінің бас мүддесін

бірінші орынға қояды, ұлттық, елдік мақсат келесі орынға қалады, әр адамның бойынан өзімшілдік, менмендік, тек өз пайдасын көздейтін пиғылдан арылту үшін ұлтжандылық тәрбиесіне баулу керек. Осы бағытта бастауыш сынып оқушылары үшін ата-бабаларымыздың ерлік істерінен, аңыз әңгімелерінен, батырлар жырларынан мысал келтіре отырып солардан үлгі беру және өздерін солардың ұрпағы екендігіне көз жеткізе отырып еліктеу арқылы іске асыруға болады. Бастауыш сынып оқушыларына ертегі, жыр, өлең, батырлар жыры, аңыз әңгімелер, мақал-мәтелдерді патриоттық тәрбиемен байланыстыра отырып олардың жас ерекшеліктерін ескерген жөн.

Қазақ елінің болашағын айқындайтын оны тұрақты даму деңгейіне көтеретін бірден бір құндылық, ол жасөспірімді отаншылдық рухта тәрбиелеу. Қазақстан қоғамындағы жасөспірімдер арасындағы «патриотизм» ұғымының мәселесіне тікелей қатысты басты-басты ойларға тұрарлық мына мәселелерді атап өтуге болады:

- прагматикалық құндылықтарға негізделген батыстық өркениетке, батыстық мәдениет үлгілеріне талғамсыз еліктеу;

- идеологиялық, ақпараттық экспанцияның зардаптарын алдын ала ескермеу және оларға қарсы тұрудағы құлықсыздық пен шарасыздық;

- ұлттық идеяға негізделген сындарлы идеологиямыздың болмауы;

- мектептің тәрбие жүйесінде стратегиялық көзқарастың болмауы, оған тиісті көңіл бөлінбей қосымша міндет деп қарау;

- тәрбие жүйесінің ғылыми әдіснамалық, педагогикалық психологиялық және рухани әлеуметтік негіздерінің осалдығы;

- тәрбие мәселесіндегі отбасының, социумның, қоғамның рөлінің төмендеуі;

- өзімізде барды бағаламай еліктеп-солықтау т.б.

«Елдің елдігін оның тарихы, әдебиеті, салт-дәстүрі сақтайды» деген ұғымды бастау етіп алатын болсақ, патриотизмге тәрбиелеу үрдісін шартты түрде мынадай іс-шараларға бөлуге болады:

- тілді құрметтеу;

- ұлттық салт-дәстүрді зерделеу;

- елдің тарихы мен мәдениетін оқып зерттеу;

- ата-бабалар өсиетін орындау;

- жер байлығы мен табиғатты қасиеттеу [3].

Қазақстан ғаламдық гуманистік ойлау жүйесіне енді. Сондықтан, ондағы әрекеті адами гуманистік мақсат-мүддеге қайшы болмауы қажет. Бұл ретте, Қазақстанның көп ұлтты құрамы ескерілгені жөн. Аталған ерекшеліктерге байланысты, қазіргі тәрбие жұмысын төмендегі тәртіпте қарастыруға мүмкіндік бар:

1. Болашақ мамандардың халқының салт дәстүрін жетіле білуі патриоттық тәрбиенің нәтижесі бүгінгі өмір талабына сай болу.

2. Жастардың Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін білуін қамтамасыз ету, оларды құрметтеу сезімін қалыптастыру;

3. Қазақ халқының озық гуманистік құндылықтарын басшылыққа ала отырып, жалпы қазақстандық патриотизмге, отансүйгіштікке тәрбиелеу;

4. Болашақ мамандарды өз пікірлерін ашық айтуға, сөз бостандығына, басқалардың пікірін құрметтеуге тәрбиелеу.

Патриоттық сезімнің нысаны мен азаматтық парыздың өтелер өлшемі – Отан. Оны таратып айтсақ, бұл – туған жер, оның табиғат байлықтары, ұлттың тілі, дәстүрі, мәдени ескерткіштері, тарихы жасалған өлкедегі киелі орындары. Олардың адам санасына жылылық, жақындық, туысқандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің бастауына айналуы – патриотизмге тәрбиелеудің арқауы. Ә.Қалмырзаев: «Бұл сезім әркімге әр кезеңде (яғни, әртүрлі жаста) оянып, кейін кәмілетке келгенде біржола буыны қатып, тәжірибемен, жаспен, уақытпен, біліммен, қоршаған ортаның ықпалымен, мемлекеттік және қоғамдық әлеуметтік институттардың (балабақша, отбасы, мектеп, жоғары оқу орындары, бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамдық ұйымдар, саяси ұйымдар мен қозғалыстар) әсерімен

қалыптасады» деп жазады. Адам бойына патриоттық сезімнің қалыптасуына отбасы тәрбиесі әсер етеді.

Осыған орай мұғалім (тәрбиеші, сынып жетекшісі, ата-ана) қазақ жастарының келбетін қалыптастыруда мектеп, ЖОО тәрбие жұмысында төмендегідей қасиеттерді қалыптастыру керек:

- өзгеріп жатқан өмір жағдайларына бейімделе білу;
- әлеуметтік-саяси жағдайда, өз көзқарасы мен сеніміне, идеалына және ізгіліктік құндылықтарға сүйене отырып мақсат қоя білуі керек;
- ұлттық санасы, азаматтылық отангерлік қасиеттері болып елінің экономикалық және мәдени дамыған, әлемдік қоғамда сай орны бар зиялы мемлекет болып қалыптасуына қатысуға талпынуы керек;
- заңды сыйлап және әлеуметтік жауапкершілікті болуы қажет, азаматтық ерлігі, ішкі еркіндігі мен өзіндік ар-намысы болуы керек;
- өзін объективті бағалайтын және өзін дамытатын қабілеті болып, өз потенциалын (қабілеті, мүмкіншілігін) сезініп, оны іске асыра білуі керек, өздігінен шешім қабылдап, оны шеше білуі керек, алдына мақсат қойып қажет және не нәрсенің алдын ала білуі қажет;
- өмірде бар жағынан жоғары әлеуметтік белсенді болуы керек, жаңаны іздеуге өмірлік және кәсіптік мәселелердің стандартты емес шешімдерін табуға, әлеуметтік-экономикалық жағдайда бәсекелестікке қабілетті болуы керек;
- жанашыр, өнегелі, парасатты, басқа ұлтты, басқа діндегі, басқаша ойлайтын адамға шыдамсыздық пен жаугершілік көрсетпейтін қабілеттері болуы керек;
- өз денсаулығын қалпына келмейтін өмірлік ресурс ретінде бағалау;
- Отансүйгіштікке баулудың тиімді ұстанымдарын, тәсілі мен әдістерін айқындау қажет. Патриотизм мен патриоттық тәрбие мәселелерін шешуде қоғамның әлеуметтік, экономикалық саяси, мәдени өмірін ескере отырып, жүзеге асыру қажет [4].

Қазақстан дегенде ата-бабамыздан мұра болып келе жатқан үш бірлік, үш негіз: «Жер, Ел және Тіл» көңіліңе ұялайды. Бұл үш құндылық қазақтың барлық бірлігі мен байлығын көрсетеді. Ел ұлт үшін мақтан етер мәдениеті.

Ел – ұлттық дүниетанымдағы ұлы ұғымдардың бірі. Ел сөзі қазақ халқының арғы қазақтан бүгінгі қазаққа дейін «қағанат», «ел - жұрт», «отан», «мемлекет», мағынасында қолданылып келеді. Ел сөздің ұғымы – елдік мінез, елдік дәстүр, елдік мұрат, елдік намыс, елжандылық, отаншылдық тәрізді құндылықтар оның өзегі болады. Қазақ халқының тарихында Отан үшін еліне құт болған данагөйлік Әйтеке, Төле би, Қазыбек билер қалдырған өсиет сөздер Отанға сүйіспеншілік сезімдерін өздерінің іс-әрекеттері арқылы көрсетіп кеткен. Мысалы, Қаз дауысты Қазыбек би былай деген: Біз- қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Еліміздің құт-берекесі қашпасын деп, найзаға үкі таққан елміз. Ешбір дұшпан басынбаған елміз, басынан сөз асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзды ақтай білген елміз. Асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз! Сен қалмақ болсаң, біз қазақ, сен – Қабылан болсаң, біз- арыстан, алысқалы келгенбіз. Берсең-жөндеп бітіміңді айт, бермесең-дірілдемей жөніңді айт! Не тұрысатын жеріңді айт деген екен [5].

Оқушы жастарға патриоттық тәрбие беру мәселесімен шұғылданып жүрген зерттеушілер С.Иманбаева мен Н.Мұхамединова қазақ патриотизмінің дамып қалыптасуын он кезеңге бөледі.

- Сақ дәуіріндегі патриотизм.
- Тайпалық кезеңдегі патриотизм.
- Түркі қоғамы тұсындағы патриотизм.
- Алтын Орда тұсындағы патриотизм.
- 16-18 ғасырлардағы қазақ халқының патриотизмі.
- 19 ғасырдағы патша саясатына қарсы ұлттық патриотизм.
- 20 ғасырдың басындағы патриотизм.
- Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі патриотизм.

- 1986 жылғы қазақ жастарының патриоттық рухы.

- 21-ші ғасырдағы әлемдік жаһандану үрдісі кезіндегі қазақстандық патриотизм.

«Елдің елдігін оның тарихы, әдебиеті, салт-дәстүрі сақтайды» деген ұғымды бастау етіп алатын болсақ, патриотизмге тәрбиелеу үрдісін шартты түрде мынадай іс-шараларға бөлуге болады:

- тілді құрметтеу;

- ұлттық салт-дәстүрді зерделеу;

- елдің тарихы мен мәдениетін оқып зерттеу;

- ата-бабалар өсиетін орындау;

- жер байлығы мен табиғатты қастерлеу [6].

Қорыта айтқанда: атадан балаға мирас болып қалған тағылымы мол сөз жауһары арқылы, болашақ ел тұтқасын қолына алар жас ұрпақтың бойына Отансүйгіштік секілді қасиеттерді қалыптастыру. Өйткені Отансүйгіштік тәрбие-білім мен тәрбиенің ең басты қайнар көзі, кәусар бұлағы.

Патриотизмге тәрбиелеу алдымен жастардың сана-сезіміне одан соң іс-әрекетіне, ұйымдастыруға ықпал етуден басталатыны белгілі. Осы мәселе тарихи-педагогикалық ықпал етуді әлі де тереңірек зерттеуді қажет етеді. Патриоттық тәрбие білім бері жүйесіндегі негізгі мәселе негізгі талап. Бар тәрбиенің бастауы – мектеп, сондықтан біздің мақсатымыз Отаным, елім деген Қазақстандық патриотты тәрбиелеу. Ал оны орындау – бәріміздің қасиетті борышымыз. Егемен еліміздің болашағы, оның әлемдік өркениеттегі орны, ең алдымен білім мен тәрбиенің бастауы болатын ұстаз қолында. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан патриоттық тәрбие – көкейкесті мәселе.

Әдебиеттер

1. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім тәрбиесі. – Алматы: Санат, 1995ж 312б.
2. Ғаббасов Совет-Хан. Ұлттық педагогика және психология негіздері. – Алматы. Рауан баспасы. 2010ж. 13-20б.
3. Қазақтың тәлімдік ой-пікір онтологиясы. – Алматы: «Рауан» 1994ж. 131-132б.
4. Жарықбаев Қ., Табылдиев Ә. Ұлттық тәлім – тәрбие. Атамұра-Қазақстан Алматы, 1994 62-65, 91-123б.
5. Бабаев С.Б. Оңалбек Ж.К. Жалпы педагогика. – Алматы, 2005. 162-163б.
6. Қоянбаев Р.М., Ыбыраимжанов Қ.Т. Жалпы бастауыш білім беру педагогикасы. – Түркістан, 2005. 18-21б.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЗИЯТТЫЛЫҒЫН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Сейдаева А. Н., Малик А.Б., Ермекбай Ә., Джулдас А.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Бұл мақалада болашақ мұғалімдердің әлеуметтік интеллектісін дамытудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерінің негізгі мәселелері қарастырылады.

Кілттік сөздер: әлеуметтік зияттылық, әлеуметтік перцепция, әлеуметтік құбылыстар.

В данной статье рассматриваются основные проблемы психолого-педагогических особенностей развития социальной интеллекта будущих педагогов.

Ключевые слова: социальная интеллигентность, социальная перцепция, социальные явления.

This article discusses the main problems of psycho-pedagogical peculiarities of development of social intelligence of future teachers.

Keywords: social intelligence, social perception, social phenomena.

Кіріспе. Бүгінгі күнде Қазақстанда жаһандық мәселелерге жауап бере алатындай деңгейде ұлттық мән мәтіндегі жұмыстар кезең-кезеңмен жүзеге асырылуда. Жаңартулар жағдайында түзілген жаңа мазмұндағы білім беру бағдарламалары ұлттық стандарттарға, бағалауға, оқулықтар мен оқыту әдістеріне қатысты білім беру саласындағы өзекті құндылықтар болашақ мамандардың білім сапасына қызмет атқаратындай жағдайды көздеп отыр. Сондай-ақ инновация мен көшбасшылықты енгізу үшін талап етілетін дағдыларды дамытуды, мектеп мәнмәтіні арқылы ұлттық сананы қалыптастырып, іске асыруды және ауқымды халықаралық тәжірибемен өзара әрекеттесуді міндеттейді. Жаңартылған білім беру бағдарламасы мен бағалау жүйесін енгізу аталған міндеттерді шешу үшін дайындалып, ол өз кезегінде талап пен сұранысты қанағаттандыру жағдайында өзгертулермен толықтырылып келеді.

Әлеуметтік зияттылық дегеніміз – бұл қарым-қатынас пен әлеуметтік бейімделу табыстылығын анықтайтын интегралды интеллектуалдық қабілет, ол әлеуметтік объектілерді (қарым-қатынас серіктесі ретіндегі адамды немесе адамдардың тобын) бейнелеумен байланысты. Қажетті арнайы қабілеттермен, білімдермен және дағдылармен, сонымен қатар болымды мотивация және мінез қасиеттерімен қатар, әлеуметтік зияттылықты ойлауға, оқуға және кәсіби- практикалық және ғылыми әрекеттерге, сонымен қатар жеке тұлғаның әлеуметтік икемдерге қабілетінің бір алғышарты ретінде қарастыруға болады[1].

Негізгі бөлім. Әлеуметтік зияттылықпен жиі негізде өмірлік даналылық зияткерлік дарындылық формасы ретінде сәйкестендіріледі. Даналық – бұл табиғи зияттылықтың бір жағы, өйткені оның күнделікті ақпаратты өңдеу мен бейімделу үдерісіне тікелей қатысы бар. Сонымен қатар даналық зияткерлік есеюдің ерекше күйі, ол күнделікті өмірде көрініс тауып және өмірлік тәжірибе негізінде жинақталады. Бұл тұста әлеуметтік зияттылық өмірлік тәжірибе негізінде жинақталған өзге адамдар іс-әрекетін болжай алу мүмкіндігімен байланысты алынған.

Ф.Диттмэн-Коли және Р.Балтес даналық мәселесін талқылай келе, зияткерлік өсу аспектісінде адамның егде шағында туындаушы «синтезделген зияттылық» түсінігін енгізген, ол түрлі тәжірибелердің жинақталуымен сипатталады. Бұл белгілі бір сала аясындағы құзыреттілік – әлеуметтік практикалық өмір аспектілерін түсіну, өзіне деген рефлексиялық қатынас.

Н.Кэнтордың тұжырымы бойынша, әлеуметтік зияттылықтың репертуары, оны пайдалану динамикасымен әлеуметтік зияттылық жинақталып, жетілетін үдерістері жеке тұлғаға өмірлік қоршаған ортасына бейімделуге мүмкіндік береді. Демек, әлеуметтік зияттылықтың негізгі мазмұндық құрамдас бөліктері ретінде практикалық міндеттерді шешуге қабілеттілігі, вербальды қабілеттері мен әлеуметтік құзыреттілігі шығады [2]. А.Р.Лурия кеңес ғалымы ретінде зияттылықты әлеуметтік-мәдени тұрғыда зерттеген. Ол салыстырмалы деңгей жасай отырып, мәдениетаралық зерттеулердің міндеттерінің бірі мәдениет өкілдерінің зияттылық іс-әрекет ерекшеліктерін ұсынды. Бұл өз кезегінде мәдени әсерде басымдық танытып, адамның зияттылығын байқауға мүмкіндік туғызады. Адамның тіл табыса алу икемділіктері мен дағдыларының жоғары деңгейде дамуы, әлеуметтік рөлдер мен тәсілдерді танып, оның қолданбалы тұсын меңгеруі қажет. Әлеуметтік зияттылықтың негізін салушылардың бірі – Д.В.Ушаков өз зерттеулері негізінде әлеуметтік зияттылық туралы білімдердің интеграциялануы жалпы зияттылық теориясына келесі ережелер бойынша енеді деп көрсетеді: әлеуметтік зияттылық – танымдық мүмкіндік, ол зияттылықтың бір түрі және жалпы заңдылықтарға бағынады. Осы тұста әлеуметтік зияттылық әлеуметтік объектілерді бейнелеуші танымдық үдерістерді реттейді және траекториясын біріктіреді (адамдар тобы, адамдық қарым-қатынас құралы ретінде т.б.). Олар:- әлеуметтік зияттылық қалыптасуының алғышарттарына көбіне адамдардың коммуникациялық (қарым-қатынас) ерекшеліктері кіреді. Мұндағы әлеуметтік зияттылық қасиеті, оның өзге зияттылық түрлері және тұлғалық ерекшеліктерімен байланысының дәлелі.

- «әлеуметтік зияттылыққа» тән ерекшеліктерді оған сәйкес ішкі жүйелер көрсетеді, олар оның негізін құрайды [3].

Заманның даму кезеңдеріне сәйкес психологиялық мектептердің жақтаушылары «әлеуметтік зияттылық» ұғымына:

- басқа адамдармен сыйысу қабілеті (Moss F., Hunt T., 1927);
- қоршаған адамдармен іс жүргізу қабілеті (Hunt T., 1928);
- адамдар туралы білімдер (Strang R., 1930);
- өзгелермен тіл табысу, олардың жағдайын түсіну, өзін өзгенің орнына қоя білу қабілеті (Vernon P.E., 1933)
- өзге адамдардың сезімдерін, көңіл-күйін және әрекетіндегі мотивациясын сыни және дұрыс көзқараспен бағалау қабілеті (Wedek J., 1947) сынды әртүрлі түсініктер беріп отырған.

Даму үдерісінің бастапқы кезеңінде әлеуметтік зияттылықтың тұжырымдамасы сынға алынған. Д.Векслердің ойынша, әлеуметтік зияттылық әлеуметтік ортада көрініс табушы жалпы зияттылыққа тең. Дегенмен, психология ғылымына әлеуметтік зияттылық ұғымын енгізген Э.Торндайктың пайымдауынша, ол жалпы зияттылықтан дербес түрде өмір сүреді. Ғалымның зерттеулері барысында индивидтің өмірдегі, қарым-қатынастағы табыстылығын «зияттылық» және «әлеуметтік» ұғымдарымен байланыста қарастырып, психология, педагогика ғылымдарында талай категориялар жаңа бір қырларынан зерттелді, кейбірі жаңадан түзілді деуге негіз бар [4].

М.Е.Форд пен М.С.Тисак әлеуметтік зияттылықты анықтау үшін әдеттегідей, төменде көрсетілген үш өлшемнің бірі қолданылатынын атаған:

- әлеуметтік ақпараттың декодтауына қабілеттілік – вербальдық емес түрткілерді дұрыс әлеуметтік пікірлерді шығаруға дейін тану қабілеті (негізінде мынадай иллюстративтік конструкцияда қолданылады: рөлді қабылдау, өзге адамды қабылдау, әлеуметтік инсайт, тұлғааралық қатынастардан хабардар болу және т.б.);
- әлеуметтік жүріс-тұрыстың тиімділігі мен бейімділігі (иллюстративтік конструкциялары – әлеуметтік-когнитивтік дағдылар қажетті болатын жүріс- тұрыс нәтижелері);

Стернберг жағдаяттық зияттылықтың екі жағын анықтайды: күнделікті мәселелерді шешуде немесе практика барысында көрініс беретін әлеуметтік зияттылық. Р.Стернберг «Креативтіліктің инвестициялық теориясы» атты еңбегінде әлеуметтік зияттылықты шығармашылықтың құрамдас бөлігі деп қарастырады.

Г.Оллпорт (1937) әлеуметтік зияттылықты адамдар туралы пікір білдіруге, олардың жүріс-тұрысына дұрыс болжам құрудың және тұлғааралық өзара әрекеттесуге бейімделуді қамтамасыз етудің ерекше бір қабілеті ретінде сипаттайды. Г.Оллпорт өз еңбектерінде өзге адамдарды жақсырақ түсінуді қамтамасыз ететін қасиеттердің жиыны деп көрсетеді. Осы қасиеттердің құрылымына әлеуметтік зияттылық жеке қабілет ретінде енген (Allport, 1937).

Кейбір әдебиет көздерінде, соның ішінде Ж.Годфруада әлеуметтік зияттылық көп негізді әлеуметтік перцепция немесе әлеуметтік ойлау танымдық үдерістерінің бірімен сәйкестендіріледі. Бұл аталған феномендердің тікелей әлеуметтік психология ғылымында дербес қарастырылуымен байланысты. Д.Майерс өз жұмысында әлеуметтік психология анықтамасын айта отырып, оны адамдардың бірін-бірі тануы туралы ғылым деп көрсеткен. Әлеуметтік ойлау әлеуметтік зияттылыққа жақын ұғым, ол өзіндік бағалау мүмкіндігі ретінде қарастырылып, әлеуметтік ұстанымдар мен наным сенімдерді қабылдауды шарттап отырады [4].

Т.Бьюзен әлеуметтік зияттылықты «біздің өзге адаммен қарым-қатынасқа түсу деңгейімізді анықтайды деп» және оны біліктіліктер мен дағдылар жиынтығы ретінде қарастырады. Оның ойынша, әлеуметтік зияттылығы жоғары тұлға: түрлі қоғамдық жағдайларға байланысты әңгімелесу деңгейі, өзге адамдарды тыңдай алуы, өзге адамдар дәл осы сәтте қандай сезімде екенін көре алу, өзін және өз идеяларын өткізе алуы, өзіне және өзгеге деген жағымды психологиялық ұстаным болуы, қиын жағдайлардан дұрыс

шыға алуы, өзге адамдармен дұрыс қарым-қатынас орната алуы; топ ішінен ерекшелене білуі секілді қызметтерден тұрады. Әлеуметтік зияттылықты күрделі және көп өлшемді психологиялық құрылым деп қарастырып, біз оның келесі құрамдастарын, нақты мәселенің В.Н.Куницынаның еңбектерінде талдануына сүйеніп, атап көрсетеміз:

- коммуникативтік-тұлғалық әлеует, мейлінше жинақты және әлеуметтік зияттылықтың спецификалық құрылымы мен оның түрлі жас кезеңдеріндегі қызметі ерекшеліктерін түсінуге жақындауға мүмкіндік береді. Коммуникативті-тұлғалық әлеует (КТӘ), ол қарым-қатынасты жеңілдететін немесе қиындататын қасиеттер кешені, олардың негізінде психологиялық байланыс орнату және коммуникативті сыйымдылық сияқты интегралды коммуникативті сапалар қалыптасады; бұл әлеуметтік зияттылықтың негізі мен өзегі;

- өзіндік сананың сипаттары – өзін құрметтеу сезімі, қысымдағы импульстардан, теріс тұжырымдардан, сенімсіздіктен еркін болу, жаңа идеяларға ашық болу, Өзінің бейнесі мен Өзінің тұжырымдамасының ерекшеліктері;

- әлеуметтік перцепция, әлеуметтік құбылыстарды түсіну және модельдеуге, адамдар мен олардың мінез-құлық мотивтерін түсінуге қабілеттілік ретінде; тұлғааралық жағдаяттарды болжамдау икемдері [5].

«Әлеуметтік зияттылық» құрылымын нақтылай түсуде коммуникативті құзыреттілік туралы коммуникативті біліктілік және тұлғааралық қатынастар зияттылығы дегенмен де адамдардың бірлескен іс-әрекеті факторына қатысты екінші кезекте. Сол себепті де коммуникативті құзыреттілікті көтеруге тірек болушы әдістер: индивидке табиғи тұлғааралық қатынастар құру, әлеуметтік- психологиялық елестетуді дамыту жолы ретінде өзге адамдар көзімен әлемді тани білуге жағдай жасау.

Болашақ мамандарды даярлау жағдайында Т.С.Сабыров зерттеулерінде: «...студенттерде таным әрекетінің психологиялық сипаттары: білімге деген жағымды мотивтер, өзінің жасаған жұмысының барысын өзі бақылай білуге, осы бағытта алған білімін болашаққа жоспарлай білуге дағдылануы болмақ. Ол үшін студенттің алдына ғылыми проблеманың шығу тарихы жайлы қызықты материалдарды бере отырып, зияттылығын дамыту жолында әлі шешілмеген сұрақтар бойынша бір-бірімен айтысу пікірлеріне мүмкіндік жасау қажетпіз», – деп өз тұжырымын береді. Ғалымның пікірі бойынша, студенттің зияттылығын дамытуды оның алдына сәйкесінше проблема қоюмен байланыстырады [5].

Қорытынды. Қорыта келгенде, біздің қоғамда әлеуметтік процестердің үнемі күрделі болуы және тездетілуі, жаңа қоғамдық институттардың туындауы және жаңа әлеуметтік құбылыстардың болуына сәйкес мінез-құлық, ақпаратты өңдеу, тұлғаралық жағдайлар дамуын жоспарлауға қатысты адам мүмкіндіктеріне талап жоғарылауда. Адамдар жиі әлеуметтік өзара әрекеттестікке және қоғамдық шешімдер қабылдауға дайын емес болады. Әлеуметтік зияттылық мүмкіндіктер және әрекеттерді түсінуді қамтамасыз етеді. Сонымен қатар адамдар, адамдардың сөздік өнімі және оның вербалды емес реакцияларын қамтиды. Бұл мүмкіндік тиімді тұлғааралық өзара әрекеттестікке және тиімді әлеуметтік бейімделуге қажетті.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы № 205 Жарлығы.
2. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика, Университеттер студенттеріне арналған оқу құралы. Астана: Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия университеті. – 1998. – 378б.
3. Ыбыраймжанов Қ.Т. Қазақстандағы бастауыш білім берудің тарихы. Хрестоматия / Қ.Т. Ыбыраймжанов. – Алматы: «Эпиграф» баспасы, 2016. – 328 бет.
4. Жақыпов С.М. Психологияны оқыту әдістемесі [Текст] : оқу құралы / С. М. Жақыпов, Н. Қ. Токсанбаева. – Алматы : Қазақ университеті, 2013. – 191 б.
5. Кертаева Ғ.М. Педагогикалық деонтология негіздері: оқу құралы. – Павлодар: Кереку баспасы, 2011. – 224 б.

ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ЖӘНЕ ТҮЛҒАЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДИАГНОСТИКАЛАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

*Қойшиев Қ.Е., Ниязалиева М. Қ., Абдумуминова Ж. Ж., Максим Н. Б.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Бұл мақала жаһандану жағдайында болашақ мұғалімдердің кәсіби және жеке қабілеттерін диагностикалаудың маңыздылығына арналған.

Кілттік сөздер: психопрофилактика, психодиагностика, психокоррекция, кеңес беру.

Данная статья посвящена значению диагностики профессиональных и личностных способностей будущих педагогов в условиях глобализации.

Ключевые слова: психопрофилактика, психодиагностика, психокоррекция, консультирование.

This article is devoted to the importance of diagnostics of professional and personal abilities of future teachers in the context of globalization.

Keywords: psychoprophylaxis, psychodiagnostics, psychocorrection, counseling.

Кіріспе. Қазақстандағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында Қазақстанда оқитындарды сапалы біліммен қамтамасыз етіп, халықаралық рейтингілердегі білім көрсеткішінің жақсаруы мен қазақстандық білім беру жүйесінің тартымдылығын арттыру үшін, ең алдымен, педагог мамандардың мәртебесін арттыру, олардың бүкіл қызметі бойына мансаптық өсуі, оқытылуы және кәсіби біліктілігін дамытуды қамтамасыз ету, сондай-ақ педагогтардың еңбегін мемлекеттік қолдау мен ынталандыруды арттыру мәселелеріне үлкен мән берілген.

Жаңа ғасырда көпшіліктің назарын адаммен байланысты ғылымдар қызықтыруда. Осының айғағы ретінде – адамның ішкі психикалық әлемі мен рухани дамуын зерттейтін психология ғылымы саласындағы мамандарды даярлау – өзекті мәселе болып отыр. Қазіргі кезде білім беру жүйесінде және әлеуметтік ортаның көптеген салаларында психолог мамандарына сұраныс мол болып отыр. Білім беру жүйесінде психолог оқушыларға, олардың ата-аналарына, педагогтарға көптеген мәселелерді тиімді шешудің психологиялық негіздерін анықтауға, балалардың жас және тұлғалық қасиеттерін анықтауға, отбасында және мектептерде балалармен тіл табыса алмай жүргендерге психологиялық кеңес беру, психологиялық ағарту, түзету жұмыстарын ұйымдастыруға және ерекше қиын жағдайларда оқушыларды психологиялық дағдарысының оңтайландыру жолдарын қарастырады.

Негізгі бөлім. Жоғары оқу орнында болашақ педагог-психологтарды кәсіби және тұлғалық қабілеттерін диагностикалау мәселесін О.А.Абдуллина, В.И.Андреев, Э.Ф.Зеер, Н.В.Кухарев, Е.В.Ткаченко, А.В.Усова және т.б. шешкен. Мұғалімнің педагогикалық шеберлігін зерттеуге (И.Я.Зязюн, Н.В.Кузьмина, В.А.Сластенин, Н.Н.Тарасович, Г.И.Хозяинов және т.б.) және педагогикалық техниканы жетілдіруге ерекше көңіл бөлінген (Ю.П.Азаров, А.А.Кан-Калик, Л.И.Рувинский және т.б.) [1].

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді сараптау кәсіби-педагогикалық дайындықтың жоғары оқу орны студенттерінде қалыптастыруға қажетті мынадай ең маңызды жақтарын бөліп қарастыруға мүмкіндік береді:

- педагогикалық іс-әрекеттің әр түрлі компоненттері (Ф.Н.Гоноболин, Н.В.Кузьмина, В.А.Сластенин және т.б.);

- зерттеу біліктері мен дағдылары (О.А.Абдуллина, А.И.Щербаков, Н.М.Яковлева және т.б.);

- оқу үрдісінде тәрбие міндеттерін шешуге даярлық (Н.Ф.Белокур, С.Е.Матушкин, П.И.Чернецов және т.б.);

- шығармашылық педагогикалық іс-әрекетке даярлық (К.А.Абульханова-Славская, Ю.П.Азаров, А.А.Вербицкий, В.А.Кан-Калик, Ю.И.Кулюткин, Н.В.Кухарев, Г.С.Сухобская және т.б.);

- педагогикалық сараптама, өз педагогикалық іс-әрекетінің рефлексиясын жасау қабілеттілігі (Ю.А.Конаржевский, Г.Н.Сериков, В.А.Черкасов, Т.И.Шамова және т.б.) [2].

Білім беру жүйесінде өзара қатынас пен өзара әрекетті тиімді ұйымдастыруға қабілетті маманға деген қажеттілік айқындалып келеді, соған байланысты жоғары оқу орындарында психологиялық-педагогикалық мамандарды даярлау үдерісі, бұл саланың қызмет дағдылары мен сапаларын меңгерген, осы сала мамандарына деген тапсырысты анықтайды, ол жоғары білім беру жүйесінде студенттерді сәйкес мамандықтарға даярлауда жаңашылықты талап етеді.

Заманауи педагог-психолог – бұл жоғары психологиялық-педагогикалық білім алған маман, ол білім беру үдерісін психологиялық қамтамасыз етуге, тұлғалық даму мен тиімді әлеуметтенуді қамсыздандыруға, білім алушылардың денсаулығын сақтау мен нығайтуға, балалар мен жасөспірімдердің құқығын қорғауға, олардың дамуындағы және мінез-құлқындағы ауытқулардың алдын алуға бағытталған кәсіби қызметті жүзеге асырушы. Оның кәсіби деңгейі педагогика мен психологияның ғылыми негіздерінен, түрлі психологиялық техникаларды меңгеруінен, өзінің кәсіби қабілетініңшегін ұғынуы мен ұсынысы және оларды жүзеге асыру мен салдары үшін жауапкершілігін түсінуінен, психологиялық-педагогикалық мәдениет пен тұлғаның жетілуінен тұрады.

Педагог-психологтың кәсіби қызметін О.Е. Пермяков «Индивидтің немесе топтың тиімділігін арттыру, өмірдің субъективті қанағаттандырылуы мақсатындағы қатынастарды өзгерту және қалыптастыру бойынша қызмет» ретінде, кәсіби білім беру жүйесіндегі жеке білім жетістіктерін бағалау мәселесі контекстінде анықтайды.

Н.О.Перепелкина өзінің еңбегінде, педагог-психологтың кәсіби даярлығындағы психодиагностиканың маңызды рөлін ерекше атап өтеді. Психодиагностика әдістері, нақты әдістемелер және тесттік процедуралар, психологиялық зерттеуді жүргізудің кәсіби-этикалық принциптері, психодиагностика әдістері мен әдістемелерін таңдауға, оларды ұйымдастыру мен өткізуге қойылатын талаптар, тұлға аралық және топ аралық өзара қатынастың психологиялық механизмдері педагог-психологтың диагностикалық қызметінде маңызды болып табылады.

В.И.Долгова педагог-психологтың кәсіби және тұлғалық қабілеттерін диагностикалау үдерісіндегі кәсіби қабілет терді қалыптастыру арқылы анықтайды. Кәсіби және тұлғалық қабілеттерін диагностикалау кезеңін қоса алғанда оның барлық кезеңдеріндегі, оның жағдайы, кәсіби қызмет, мамандықта тұлғаның дамуын анықтайды, нақтырақ айтқанда, тұлғаның кәсіби маңызды сапаларын қалыптастыруға ықпал етеді, біздің зерттеуімізде ерекше құнды және онда өзінің кескінін табады [3].

Зерттеуші А.Ж.Сапарғалиева педагог-психологты көмекші кәсіп маман ретінде қарастырды. Сонымен қатар, оның зерттеуінде педагог-психологтың көмекші кәсіп маманы ретіндегі кәсіби қызметінің келесідей түрлерін бөлген: психодиагностикалық, түзетуші-дамытушы, кеңес беруші, алдын алушы, бағалаушы, болжаушы, әдістемелік, басқарушы. Көріп отырғанымыздай, психодиагностикалық қызмет алғашқы, басқа қызмет түрлерін бастаушы ретінде көрсетілген. Оның жасаған педагог-психолог көмекші кәсіп маманы ретіндегі кәсіби даярлау моделінде процессуалдық компонент – технологиялық іскерліктермен ұсынылған. Олардың бірі – тұлғаны және білім беру үдерісін диагностикалау іскерлігі.

Зерттеушілер М.Р.Битянова, А.Г.Шмелев және т.б. педагог-психологтың және тұлғалық қабілеттеріндегі психодиагностикалық қызметті жүзеге асыруда бірінші орынға мынадай кәсіби маңызды сапаларды қояды:

- психодиагностика негіздерін білу,
- психодиагностикалық жұмыс біліктері мен дағдылары (психологиялық зерттеуді ұйымдастыру және жүргізу білігі мен дағдылары,
- психологиялық диагностика әдістері мен әдістемелерін меңгеру,
- мәліметтерді математикалық өңдеу,
- балаға, ұжымға психологиялық қорытынды жасау және т.б.),

- мәліметтерді баяндауда нақтылық, объективтілік, мәліметтерде өңдеу [3].

Г.О.Абдуллаева педагог-психологтың кәсіби және тұлғалық қабілеттерін диагностикалауды білім берудің түрлі салаларында – мектепке дейінгі мекемелерде, мектептерде, арнайы түзету орталықтарында, колледждерде және т.б. жұмыс істейтін маман ретінде сипаттайды. Ол қызмет білім алушылардың психологиялық саулығын сақтау мен тұлғалық дамуына бағытталған.

Оның көзқарасынша, педагог-психолог өзінің кәсіби қызметінде қатысушылардың тұлғалық даму үдерісінде пайда болған қиындықтарды психопрофилактикалық, психодиагностикалық, психокоррекциялық, кеңес беру және түзету жұмыстарының көмегімен анықтайды. Ол қатысушыларға, мұғалімдерге, ата-аналарға тұлғалық, кәсіби және басқа да мәселелерді шешуде көмек көрсетеді.

Психологиялық-педагогикалық диагностика негізінде қатысушылардың белгілі бір жас категориясынан басқасына ауысуында оқуға дайындығын анықтайды және тұлғаның психологиялық даму деңгейіне сай оқытудың немесе білім беру бағдарламасының әдістерін, формаларын және құралдарын таңдайды. Ол барлық педагогикалық ұжыммен тығыз жұмыс жасайды, қатысушылардың тұлғалық жеке ерекшеліктерін, жас ерекшеліктерін есепке ала отырып, оқу қызметінің диагностикалық, түзетуші, дамытушы бағдарламаларын жоспарлайды және жасайды.

Болашақ педагог-психологтың кәсіби және тұлғалық сапасын анықтайтын қабілеттер: аналитикалық қабілет, жобалық қабілет, зерттеушілік қабілет, диагностикалық қабілет, басқарушылық қабілет, жобалық қабілет.

Мұндағы болашақ педагог-психологтың кәсіби қызметіндегі диагностикалық қабілет – педагог-психологтың негізгі қабілет тері жүйесіндегі құраушы және байланыстырушы болып саналады. Осыған сәйкес, біз диагностикалық қабілет ті бастапқы, маманның зерттеушілік қызметін қамтамасыз етуші ретінде анықтаймыз. Ол ары қарайғы басқарушылық, ұйымдастырушылық, әдістемелік, коммуникативтік, аналитикалық қабілет түрлерінің негізі болады. Яғни, болашақ педагог-психологтың кәсіби қызметінің құрылымында диагностикалық қабілет өзге қабілет түрлерін игеруші болады, себебі оның құраушылары қабілеттерге икемделе отырып, (ал тұлға қабілеттерін көптеген авторлар, негізінде, адамның біліміне, білігіне, дағдысына, тәжірибесіне, құндылықтары мен бейімділіктеріне негізделген мүмкіндіктер ретінде қарастырады) болашақ маманның кәсіби қабілетінің қалыптасуын қамтамасыз етеді [4].

Жаңартылған білім беру жүйесіндегі педагог-психолог – жалпы, орта және кәсіптік білім беретін мектептердің жұмыстарын көрсететін құжаттар мен материалдарды, педагогикалық және жас ерекшелігі психологиясы жайында арнайы әдебиеттерді, қазіргі психодиагностиканың және психологиялық түзетудің әдістерін пайдаланып, зерттеу материалдарын талдауды, педагогиканың, дидактиканың сабақ беру әдістемесінің, дефектологияның негіздерін білуге, мектептің психологиялық қызметі құжаттарының толтырылу тәртібін, мектеп құжаттары мен нормативті құжаттарды білуге тиісті.

Психологтың негізгі мақсаты – психологиялық саулықтың негізін қалыптастыру және баланың рухани өсуіне, оның жанының жайлы болуына психологиялық жағдай жасау, оқушылар мен мұғалімдердің шығармашылық қабілетін ашу болып табылады.

Жаңартылған білім беру жүйесіндегі педагог-психолог қызметін келесі бағыттарда ұйымдастыруға болады: психодиагностикалық жұмыс, психопрофилактикалық жұмыс, психологиялық кеңес беру, психокоррекция жүргізу, ата-аналарға психологиялық-педагогикалық білім беру және біліктілігін арттыру, психологиялық қызмет көрсету жүйесі қызметін насихаттау және әлеуметтік-диспетчерлік қызмет көрсету.

Жаңартылған білім беру жүйесіндегі педагог-психологтың негізгі міндеттері:

- Білім беру саласындағы Республика заңдарын орындау;
- Шешім қабылдап, проблемаларды қарастыруда кәсіби шеңберден шықпау;
- Өзінің кәсіби білімін үнемі арттырып, отыру;
- Нақты кәсіптік білім жоқ адамдардың диагностикалық, коррекциялық зерттеулер жүргізуіне тыйым салу;

- Барлық мәселелерді шешуде балалардың психологиялық дамуын ескеру;
- Атқарылатын жұмыстардың міндеттері мен әдістері туралы нұсқауларды кәсіптік жағынан басқаратын адамдар бергенде оларды нақты орындау;
- Баланың психологиялық дамуын шешу мәселесінде мектеп ұжымына қажетті көмектерді көрсету;
- Кәсіптік құпияны жарияламау;
- Барлық психологиялық зерттеу нәтижелерін жазып, арнайы құжаттарға тіркеп отыру;
- Психологиялық көмек қажет ететіндерге дер кезінде қажетті іс-шараларды ұйымдастыру [5].

Қорытынды. Сонымен, педагог-психолог жұмысының табыстылығы – жоғары оқу орнында, теориялық және практикалық қызметтерден тұратын, кәсіби дайындығымен тікелей байланысты. Оқыту үдерісінде болашақ педагог-психологтардың кәсіби қабілетінің мазмұнын кәсіби даярлығын диагностикалауға қажетті барлық алғышарттар қамтылған. Ол педагог-психологты даярлауда қалыптасқан қиындықтарды оңтайлы шешу әдістерін табуға мүмкіндік бере отырып, Қазақстан Республикасының заманауи білім беру ұйымдарындағы оның әлеуметтік кәсіби мәртебесі мен ролін арттырады.

Әдебиеттер

1. Ишанов П.З., Бейсенбекова Г.Б. Психологиялық-педагогикалық диагностика негіздері: Оқу құралы. – Қарағанды: «САНАТ -Полиграфия»- 2006. -170 с.
2. Лекерова Г.Ж. Психолого-педагогическая диагностика личности: учебное пособие. – Шымкент: Нурлыбейне, 2011. - 132 с.
3. Аубакирова Р.Ж, Турсунгожинова Г.С. и др. Диагностический инструментарий в помощь учителю школы. Учебно-методическое пособие. ГУ имени Шакарима. – Семей, 2014. – 96 с.
4. Төлешова Ұ.Б. Психологиялық-педагогикалық жеке адам диагностикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ ун-ті, 2012.- 141б.
5. Жұбаназарова Н.С. Тұлғаны диагностикалау. – Алматы: Қазақ ЖОО, 2017.- 102 б.

МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК ҚАБІЛЕТТІЛІК МӘСЕЛЕСІ

*Сейдаева А. Н., Давлатярова Д. Д., Досмурат Ж. Т., Жадигер А. К.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан*

Бұл мақалада мұғалімдердің кәсіби қызметтегі коммуникативті қабілеті қарастырылады.

Кілттік сөздер: мотивация, мақсат, пән, құралдар, тәсілдер, өнім мен нәтиже.

В данной статье рассматривается вопрос коммуникативной способности учителей в профессиональной деятельности.

Ключевые слова: мотивация, цель, дисциплина, инструменты, подходы, продукт и результат.

This article deals with the issue of communicative capacity of teachers in professional activity.

Keywords: motivation, goal, discipline, tools, approaches, product and result.

Кіріспе. Қазіргі таңда мұғалімнің коммуникациясы – мұғалім пен бала арасында мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі нақты психологиялық жанасуды қамтамасыз етуге негізделген. Оларды коммуникация субъектісіне айналдыру, өзара әрекеттесу үрдісінде туындаған түрлі психологиялық кедергілерді жоюға көмектесу, балаларды үйреншікті ұстанымынан әріптестік ұстанымға ауыстыру және оларды мұғалімнің шығармашылық субъектісіне айналдыру керек. Бұндай жағдайда мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникативтік қабілеттілік – кәсіби іс-әрекеттің әлеуметтік-психологиялық құрылымын

түзеді. Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникативтік қабілеттілік – оқыту мен тәрбие беруде білім алушының тұлғасына әсер ететін құрал ретінде қызмет етеді.

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникация дегеніміз – оқушының тұлғалық, интеллектуалдық, іс-әрекетін дамытуға бағытталған және оның өзін-өзі дамытуы мен өзін-өзі жетілдіруінің негізі болып табылатын мұғалімнің тәрбиелеушілік және оқытушылық ықпалы болып табылады.

Негізгі бөлім. Коммуникация – адамдар арасында ақпарат алмасудағы, сондай-ақ серіктесімен бірін-бірі ұғынудағы және түсінудегі әрекеттің күрделі үрдісі. Педагогикалық үрдістің ерекшелігі – түрлі әлеуметтік-рөлдік және оның субъектісінің функционалдық позициясына негізделген. Коммуникация стилі мен жетекшілік өмір сүру аясында оқыту мен тәрбиелеудің тиімділігімен, сондай-ақ тұлғаны дамыту ерекшелігімен және сыныпта тұлғаралық қарым-қатынасты қалыптастырумен анықталады.

Мұғалім – қоғамдық тіршілік иесі, өмірінің көп бөлігін адамдар арасында өткізеді және соған байланысты оның адамдармен қарым-қатынасы, оның жетістігі, көңіл-күйі, денсаулығы қалыптасады.

Тәрбиеленушінің адамгершілік санасын, сезімдерін және мінез-құлықтарын қалыптастыру үрдісі ретінде, адамгершілік құндылықтарын сақтау, адамгершілік идеалдарын қайта мәнін түсіну қажеттіліктері пайда болған қазіргі таңда, оқушы-жастар тәрбиесінде оның маңызы оданда арта береді. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы жастарда жоғары адамгершілік сипаттарын белсенді түрде қалыптастыруды талап етеді [1].

А.А.Бодалевтың зерттеуінде, мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникативтік қабілеттілік мұғалім пен тәрбиеленуші арасындағы шектеулі әлеуметтік-психологиялық жүйе ретінде көрсетіледі. Оның мазмұны ақпарат алмасу, тәрбиелік әрекет көрсету, коммуникативтік құралдар көмегімен өзара қарым-қатынасты ұйымдастыру болып табылады. В.А.Сухомлинский бұл туралы былай деп жазды: «Мектеп қабырғасында айтылған әрбір сөз ойланып айтылған, дана, толықтай салмағы бар сөз болуы тиіс, бұл нақты тірі адамға айтуда ерекше маңызды, сөз қадірін ұмытпауымыз керек, керісінше сөздің құны үнемі өсіп, артып отыруы тиіс».

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникативтік қабілеттілікті дамыту үрдісінде мұғалім өзінің әлеуметтік-рөлдік және функционалдық міндетін оқу және тәрбие үрдісін басқаруда тікелей немесе жанама түрде жүзеге асырады. Коммуникация стилі мен жетекшілік өмір сүру аясында оқыту мен тәрбиелеудің тиімділігімен, сондай-ақ тұлғаны дамыту ерекшелігімен және оқу тобында тұлғаралық қарым-қатынасты қалыптастырумен анықталады. «Мектеп оқушыларының қарым-қатынасы пайдалы, әлеуметтік құнды болуы үшін мұғалім ең аз дегенде үш мәселені шешуі керек: ұжымда жеке мазмұнды қарым-қатынас жасауға мүмкіндік туғызу; баланы сөйлесуге үйрету; мектеп оқушыларымен сенімді жанасуды орнату» [2].

Коммуникация аумағында құзіреттілік қазіргі мамандардың қай-қайсысының болмасын аса маңызды белгілерінің бірі болып саналады. ХХІ-ғасыр «коммуникативтік психология ғасыры» деп тегін айтылмаса керек.

Адамдармен жұмыс істейтін кез келген кәсіп иесі – мұғалімдер, дәрігерлер, менеджерлер, журналисттер, психологтар, әлеуметтік мұғалімдер т.б. қандай адам болмасын коммуникация орната алуы өз ісінде табысқа жетуінің бір жолы болып табылады.

Мұғалімдер үшін коммуникативтік кәсіпқойлығының басты белгісі. Өйткені, коммуникация құралдары, үлгісі, стилі, формасы мен әдістері – бүкіл педагогиканың әдіснамалық негізін қалайды. Себебі, мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің үрдісі толығымен әр түрлі бағыттағы, мәндегі, сипаттағы қарым-қатынастардан құралады. Оқушы мен мұғалім арасында коммуникация орнамаса, онда мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің үрдісі жүзеге аспай қалады.

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникация – адамның өз сезімдері мен әсерлерін, жан дүниесіндегі қозғалыстарды басқара білуінің көрсеткіші. Ол тағы бір жақтан маманның мұғалім ретіндегі қаншалықты қалыптасқандығының көрсеткіші болып табылады. Сондықтан, болашақ мұғалімнің теориялық білімді меңгеруімен қоса, қарым-қатынастың практикалық маңыздылығымен оны практикада жүзеге асыруына шарт түзетін дағдылармен қамтамасыз ету маңызды.

Қазақстан ұлттық энциклопедиялық сөздігінде: «коммуникация (латынша communicatio – ортақ етемін, байланыстырамын, сөйлесіп пікірлесемін) – 1) қатысым – 1) қатысым жолы, бір орынның екінші жақпен байланысы; 2) сөйлесу, ақпарат беру. Коммуникация, негізінен, танымдық қызмет атқарып, тілдің көмегімен жүзеге асырылады» деген мағынаны білдіреді [3]. Философиялық сөздікте: коммуникация – біреумен кеңесу – «Мен»-нің өзін басқадан табуына көмектесетін, қарым-қатынасты білдіретін философияның категориясы- делінген [4].

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникацияның теориялық негіздерін түсіндірген және коммуникацияны мұғалімнің іс-әрекетінің негізгі кәсіби құралы ретінде қарастырған ғалымдар: Н.В.Кузьмина, А.И.Щербаков, В.В.Богословский, А.Д.Боборыкин, В.А.Сластенин және т.б.

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникация – бұл белгілі бір мұғалімнің кәсіби функциялары мен жағымды психологиялық ахуалды қамтитын сабақта және сабақтан тыс оқытушы мен оқушының кәсіби қарым-қатынасы.

Коммуникация – мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі маңызды кәсіби құрал болып табылады және А.А.Бодалева, Н.В.Кузьмина, В.А.Кан-Калик, А.Н.Леонтьев, А.Н.Мудрик, А.И.Щербаковтың, зерттеулерінің нәтижесіне сүйенсек, дұрыс орнатылған коммуникация мұғалім әрекетінің нәтижесіне байланысты болады. Шығыстың Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн сынды ғұлама ойшылдары коммуникация ұғымының біртұтастығына, адамдар арасындағы өзара әрекетке аса зор мән берген.

Техника мен технология, электронды құралдардың дамуына қарамастан қарым-қатынастың басты құралы сөз болып қала бермек. Өйткені, ол сөзді сөйлеу арқылы жанды мәмілеге жол ашады. Оны меңгеру әр ұстаз үшін аса маңызды. Техника құралдарын пайдалану адамдарды сөздегі «сараңдыққа» алып келуде. Осыдан барып мінез тұйықтығы, сөзге шорқақтық, қарым-қатынастағы икемсіздіктер туындайды. Ал бұл мұғалім қызметіне кедергі болатын жәйттер.

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникативті қабілеттілікті дамытуда мұғалім мен оқушы арасындағы және сынып ішінде оқушылар арасындағы өзара әрекеттесу үрдісіндегі қиындықтар оған әсер етуші, себеп тудырушы факторларды анықтау мақсатында елеулі екпінмен зерттелуде. Н.В.Кузьмина, А.Н.Леонтьев, А.К.Маркова, В.А.Кан-Калик, Е.В.Цуканова, В.В.Рыжов, Л.А.Поварницына және т.б. ғалымдар мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникативті қабілеттілікті дамытудағы қиындықтардың оқу іс-әрекеті үшін мәні зор екендігін зерттеді.

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникацияның ерекшелігі – іс-әрекеттің басқа түрлері сияқты, психологиялық (пәндік) мазмұнмен анықталады.

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникацияның мазмұнына жатады:

- мотивация;
- мақсат;
- пән;
- құралдар;
- тәсілдер;
- өнім мен нәтиже.

Өзінің құрылымдық ұйымдасуында мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникация іс-әрекет әрекеттердің (іскерліктер) жиынтығымен сипатталады, олар ары қарай қарастырылады.

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникацияның пәні ретінде дамудың шарты мен негізі ретіндегі оқытушылардың пәндік әлеуметтік мәдени тәжірибені игерулеріне бағытталған оқу іс-әрекетінің ұйымдастырылуы болып табылады.

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникацияда әлеуметтік мәдени тәжірибені беру тәсілдері ретінде түсіндіру, көрсету (иллюстрация) оқу міндетін шешу бойынша оқушымен бірігіп атқарылатын жұмыс, оқушының тәжірибесі (зерханалық, далалық), тренингтер болып келеді.

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникацияның нәтижесі – оқушының жеке дара тәжірибесіндегі құрастырушыларының жиынтығымен анықталады:

- Аксиологиялық;
- Мінез-құлықтық;
- Этикалық;
- Эмоционалдық-мағыналық;
- Заттық;
- Бағалаушы.

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникацияның нәтижесі емтихандарда, сынақтарда тапсырмаларды, оқу-бақылау жұмыстарын орындау критерийлері бойынша бағаланады.

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникацияның нәтижесі – оның негізгі мақсатының орындалуы ретінде оқушының тұлғалық, интеллектуалдық дамуы, оның тұлға ретінде, іс-әрекет субъекті ретінде жетілуі, қалыптасуы болып табылады. Нәтиже, оқушының оқудың басындағы сапасы мен адамның жан-жақты дамуы тұрғысынан оның соңғы кезіндегі сапаларын салыстыру арқылы диагностикаланады.

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникацияның маңызды компоненттерінің бірі – оның мотивациясы болып табылады. Мұғалімнің іс-әрекетте де оқу іс-әрекетіндегі сияқты мотивациялық бағдарланулар ажыратылады: ішкі түрткілер, жетістік түрткісі және ішкі түрткілер.

Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникация белгілі бір мұғалімнің жағдайларда түрлі әрекеттердің жиынтығынан тұрады:

- перцептивтік;
- мнемикалық;
- коммуникативтік;
- заттық-қайта түрлендірші;
- зерттеушілік;
- бақылаушы (өзін-өзі бақылау);
- бағалаушы (өзін-өзі бағалау) және т.б. [5]

Қорытынды. Сонымен, мұғалімнің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникативті қабілеттілікті дамыту үрдісінің ерекшелігі – тәрбие үрдісін әлеуметтік-психологиялық қамтамасыз ету қызметінен келіп туындайды. Мұғалімнің тәрбиеленушімен өзара коммуникациясын ұйымдастыру функциясы оқу тапсырмасын шешу құралы ретінде қарастырылады. Мұғалім алдында тұратын неғұрлым күрделі тапсырма санына коммуникативтік біліктілікті дамытудың жоғары деңгейіне жататын өнімді коммуникацияны ұйымдастыру кіреді. Бұл қайталанбайтын үрдіс болуы үшін балалармен қарым-қатынасты ұйымдастыру қажет. Бұл жерде коммуникация стилі маңызды рөл атқарады. Мұғалімнің кәсіби іс-әрекеті үрдісінің ерекшелігі түрлі әлеуметтік-рөлдік және оның субъектісінің функционалдық ұстанымына негізделеді деп айтуға болады.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы – Астана, 2007.
- 2 Бодалев А.А. Личность и общение. – М., 1995. – 190 с.
- 3 Маркова А.К., Никонова А.Я. Психологические особенности индивидуального стиля деятельности учителя. – М., 1995.
- 4 Құдиярова А. Ортақтасу психологиясы. – Алматы, 2002.
- 5 Жақыпов С. Жалпы психологияға кіріспе. – Алматы, 2007.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА КӘСІБИ БАҒЫТ-БАҒДАР БЕРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қойшиев Қ. Е., Қайралла А. Б., Туменова Ж.
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент, Қазақстан

Бұл мақалада жоғары сынып оқушыларының кәсіби бағдарлануының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері қарастырылады.

Кілттік сөздер: кәсіптік оқу, кәсіптік бағдар, кәсіптік консультация

В данной статье рассматриваются психолого-педагогические особенности профессиональной ориентации старшекласников.

Ключевые слова: профессиональное обучение, профориентация, профессиональная консультация.

This article deals with psycho-pedagogical peculiarities of professional orientation of high school students.

Keywords: vocational training, career guidance, professional advice

Кіріспе. Кәсіптік бағдардың мәні – әлеуметтік жағдайда және күтпеген жағдайларға адасқан адамдарды қалдырмау. Сондықтанда кәсіптік бағдар адам мен қоғам арасындағы өзара қарым-қатынастарды тудырудың басты факторы болады.

Оқу бағдарламасы және кәсіптік бағдар тәрбие жұмыстары бағдарламаларының жалпы бір мақсаты бар, ол - тұлғаны тәрбиелеу оны жан-жақты дамыту.

Кәсіптік бағдардың тапсырмалары оқу пәндері және тәрбие жұмыстары бағдарламасында айқын көрініс табады:

- жалпы білім беретін оқу пәндерінің білім мазмұны, ғылыми теорияда өмір тәжірибесімен өндіріспен байланыста оқыту, тәрбие және кәсіптік бағдар бір мақсаты бар;
- оқушыларды еңбекке құрметпен қарауға тәрбиелеу;
- оқушының икемділіктері мен қызығушылықтарын дамыту;
- оқушыларға жалпы және политехникалық білім негіздерін оқыту;
- оқушылардың өздерінің білімін көтеруге қызықтыру;
- жан-жақты дамыған оқушыларды тәрбиелеу;
- бітіруші түлектерге жоғарғы оқу орны мен жұмыс саласын таңдауға көмектесу [1].

Негізгі бөлім. Кәсіптік бағдардың негізі – оның ішінде өндіріс үрдісінің барлық ғылыми негізі жатқан, еңбек дағдысын меңгеруге жағдай жасалатын, қарапайым еңбек күралын пайдаланудың іскерлігін, оқушыларды өнімді еңбекке тарту, яғни политехникалық оқу болып табылады. Оқушыларды мамандықты саналы таңдауға дайындауда жалпы білім беретін пәндердің үлкен мәні бар. Жалпы пәндерді оқу үрдісінде негізгі тапсырманы бөліп қарастырған жөн; оқу пәндеріне және осы пәндерге жақын кәсіптерге тұрақты қызығуды дамыту және осы кәсіптерге сай икемділіктерді дамытып, ұйымдастыру, кәсіптік қызығуларды, икемділіктерді дамытып, ұйымдастыру кәсіптік қызығуларды, икемділіктерді, мүмкіндіктерді дамытуды кластан тыс және мектептен тыс жұмыстарда мүмкіндіктер жоғары. Айрықша кәсіптік бағдар мүмкіндіктері арнайы мектептерде белгілі бір пәнді тереңдетіп оқыту мектептерде, оқу-өндірістік комбинаттарда жасалған.

Мектептегі кәсіптік бағдардың жақсы өңделген бағдарламасы барлық оқыту және тәрбие беру жүйесінде кәсіптік бағдардың басты ұтымды сілтемесі болып табылады.

Кәсіптік бағдар бағдарламасы Республикаға, ауданға (қала), әр мектепке бесжылдық сайын және әрбір оқу жылына құрылады (жасалады).

Кәсіптік бағдардың бағдарламасы мазмұнының негізгі элементтерін қарастырамыз:

- тұлғаны тәрбиелеуді және дамытуды, оқып үйрену (негізінде кәсіптік қызығулары және икемділіктерінің тәрбиесі және дамуы, темперамент және мінезі);
- ауыл шаруашылығы және мәдениеті, түрлі кәсіптер қоғам жұмыстары туралы ақпараттар;

- консультация – жұмысқа сұранысы бар мамандарға ұсыныстар және көрсетулер;
- мектеп бітірген соң оқу және жұмыс нәтижелерін бақылау;
- бағдарламаның оперативті бөлімінде, қалай оқушы тәрбиелеу және дамыту, кәсіптік консультацияны және кәсіптік ақпаратты қалай ұйымдастыру, мектеп бітірген соң оқу және жұмыс нәтижелерін тіркеу және талдау жолдары дәлелденіп нақтыланды [2].

Оқушылардың мүмкіндіктері оқу және кәсіптік қызығулықтары әр-түрлі факторлардың әсер ету нәтижесінде құралады. Егер оның бәрі оң болса, онда шешуші фактор болып оқу және тәрбие беру деңгейі, мұғалімнің жеке қасиеті, оқу материалдық базасы.

Әрбір пән мұғалімі:

- нақты кәсіптік бағдарды іске асырады;
- сыныпта оқушылар арасында жолдастық қатынастарды реттейді;
- оқушылардың дүниетанымын, сенімін, моралдық, психологиялық сапасын, дамытады және реттейді;
- оқушыларды оқытады және кәсіптік бағдар сұрақтары консультация береді, оқушылардың белгілі бір еңбек саласына және оқу пәніне қызығуын тудырады және осы қызығуларды одан әрі дамыту үшін ұсыныстар береді;
- қандай да бір тақырыпты өту барысында мұғалім тақырыбына сай ауыл шаруашылығы және мәдениеті саласына және оған байланысты мамандықтарды сипаттайды, белгілі мамандардың жұмысымен жетістіктері туралы әңгіме етеді;
- пәндік, көркемдік және техникалық үйірмелерде, курстарда дарынды икемділіктері, жоғары оқушыларды сабаққа одан әрі тарта түседі;
- оқушыларды толғандырып жүрген сұрақтар, мәселелер бойынша жеке әңгіме өткізу және ұсыныстармен көмектесу;
- оқушыларға оқу орнын және мамандық таңдауға көмектесу [3].

Оқушыларға кәсіптік бағдар беруде басты рөлді сынып жетекшісі атқарады. Ол бірнеше жыл оқушылармен тығыз байланысқан ата-аналармен қарым-қатнаста. Ол оқушылардың әр қайсысының мінезін ерекшеліктерін, икемділіктерін өте жақсы біледі. Бұл сынып жетекшісінің ата-аналармен бірге оқушыларға кәсіптік бағдар беруіне, мамандықты саналы таңдауында ролі жоғары екенін көрсетеді.

Сынып жетекшісі сыныпта кешенді кәсіптік бағдарды жүргізеді:

- барлық пән мұғалімдерінің жұмыстарын бағыттайды және ұйымдастырады;
- түрлі әдістермен тұлғаның ерекшеліктерін, икемділіктерін, кәсіптік қызығуларын оқып үйренеді;
- алынған ақпараттарды жүйелендіріп арнайы бланкалар толтырады;
- оқушыларды түрлі мамандықтармен таныстыруды ұйымдастырады;
- олардың қызығушылықтарына байланысты түрлі сыныптан тыс және мектептен тыс жұмыстарды ұйымдастырады;
- кәсіптік консультацияға жетекшілік жасайды;
- әр оқушының жанұялық жағдайын біліп және ата-ананың олардың баласы таңдаған мамандығы бойынша пікірін біледі;
- педагогикалық кеңес кезінде мінездеме – ұсыныс талқылауды ұйымдастырады [4].

Оқушылардың өміріне кәсіптік бағдарды енгізу үшін оны мектепте белгілі бір ұйым немесе оны жүйелі басқару керек. Оқушыны мамандықты саналы таңдауға дайындауды тек директор немесе оның оқу-тәрбие жұмыстары орынбасары ғана емес арнайы кәсіптік бағдар кеңесі, пән мұғалімдері, ата-аналар, қоғамдық ұйымдар мүшелері, мектеп дәрігері басқарады. Мектепте кәсіптік бағдар қызметін бүкіл педагогикалық ұжым және кәсіптік бағдар кеңесі жүргізеді. Кәсіптік бағдар кеңесі кәсіпті бағдардың барлық жоспарын тексеріп, бағалайды, оны бір жүйеге келтіреді, кәсіптік ақпаратты ұйымдастырады, кәсіптік консультацияны басқарады, мектеп төңірегінде сабақта мен түрлі шараларды өткізуді жоспарлайды және т.б. жұмыстарды жүргізеді.

Оқушылардың еңбек және кәсіптік оқу мазмұны – оқушылардың кәсіптік бағдарының басты құралы. Мектепте кәсіптік бағдар жұмысын жүргізуде пәндер арасында еңбек сабағының мүмкіндігі жоғары. Еңбекке оқыту сабағының теориялық бөлімін оқушыларды материалдық өндірістегі кәсіптермен, ауыл-шаруашылығының салаларымен таныстыруға қолдануға болады. Бірақта бұл жұмыс егер кәсіптік бағдар материалы сабақ тақырыбымен тығыз байланысты болса ғана тиімді, ал информация кәсіптік өсу мүмкіндіктері, еңбек шарттары кәсіптік адамға қоятын талаптары оның таралуы туралы мазмұнды қамтыса, яғни кәсіптік бағдар материалы еңбек сабағы барысында сабақтың теориялық және практикалық бөлімінде елеулі орын алады.

Кәсіптік бағдар мақсаты мазмұнының үлкен мүмкіндіктері Х-ХІ сынып кәсіптік оқыту бағдарламалары бар. Мысалы, қазіргі кезде програмист, жас юрист, кіші медбике, және т.б. мамандықтар бар. Кәсіптік оқуды және кәсіптік жеке қызығушылығымен таңдай отырып оқушы таңдауын өзінің болашақ кәсіптік іс-әрекетімен байланыстырады.

Мұндай жағдайда еңбектік және кәсіптік оқу мазмұны оқу бағдарламалары мазмұны мен сай келуі І - ХІ сынып оқушыларының кәсіптік бағдарының басты шарттары болып саналады. Кәсіптік оқу – оқушылардың еңбек дайындығының соңғы (шешуші) этапы (кезеңі). Ол оқушылардың білімі, іскерлігі және дағдысын, политехникалық көзқарасын кеңейтіп, жалпы кәсіптермен таныстырады. Бұл жерде негізгі сабақ кәсіптік оқуда, кәсіп бойынша өткізілетін сабақ. Ол алғашқыда мектеп шеберханаларында және кабинеттерінде кейін, мектепаралық оқу-өндірістік комбинаттарда, базалық шаруашылықтардың оқу цехтарында жүргізіледі [5].

Кәсіптік оқу үрдісі нәтижесінде, оқушылардың кәсіптік бағдарын тереңдете түсу қажет:

1. Берілген кәсіп бойынша, еңбек мазмұны және сабақ материалы арасында органикалық байланыстың болуы. Мұғалім кәсіптік оқу сабағы – кәсіптік бағдардың сабағы емес екенін білуі керек.

2. Берілген бір ауданның белгілі бір кәсіпке қажеттілігі. Еңбек және кәсіптік оқу сабақтарында оқушыларға біріншіден базалық шаруашылық, аудан, облыс, республика өте қажет етіп тұрған мамандықтар (кәсіптер) бойынша мәлімет беру [6].

Мамандықты оқушы қызығып, қоғамның сұранысына сай және белгілі бір білім көлемін (мамадыққа сай) меңгерсе ғана біз оны саналы таңдау деп айта аламыз.

Көптеген жұмысшы мамандығы ішінен оқушыларға тек біреуін өзінің икемділіктері мен қызығушылығы барын таңдап алу керек.

Қорытынды. Еліміздің бүгінгі мен ертеңі қолында тізгіні бар жастардардың қолында. Олар қандай адамдар, олардың білім деңгейі, ақыл-парасаты, азаматтық қыры, халыққа сіңіріп жатқан еңбегі қай дәрежеде? Көп жағдайда адам өзінің рухани негізін отбасынан, балабақша, мектеп, жоғарғы оқу орнынан алады. Бірақ мұның бәрі бастама, адам өзін-өзі өмір бойы тәрбиелейді, білімін тереңдетіп одан әрі дамытып отырады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы. – Алматы, 2007.
2. Жолмұқан Түрікпенұлы. Кәсіптік бағдар. – Алматы: Санат, 1995-145 бет.
3. Мектеп және мамандық таңдау. Алматы: Мектеп баспасы, 1973-207 бет
4. Захаров Н.М. Профессиональная ориентация школьников. – М.: Просвещение, 1988-272 с.
5. Климов Е.А. Как выбрать профессию. – М.: Просвещение, 1990-160-с.
6. Сейтешов А.П. Пути профессионального воспитания учащихся молодежи. – Алматы: Мектеп, 1988-

189 с.

СЕРВИС ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ ШАРШАУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

*Нурдан Д., Закарьянова Ш.Н., Адирбекова Ж.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы Гуманитарлық-экономикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

Мақалада халыққа қызмет көрсету саласындағы жұмыс көп эмоциялық жүктемені, жауапкершілікті қажет ететін және жетістіктің айқындалмаған өлшемшарттарына ие кәсіптерге жататындығы қарастырылады.

В статье рассмотрено, что работа в сфере государственной службы относится к профессиям, требующим большой эмоциональной нагрузки, ответственности и имеющим неопределенные критерии успешности.

In the article, it is considered that work in the field of public service refers to professions that require a lot of emotional load, responsibility and have uncertain success criteria.

Кәсіби қызмет түрі ретінде кез келген жұмыс маманнан ерекше білімді, ептілік пен дағдыларды, сондай-ақ тұлғалық қасиеттерді қажет етеді, олар болмаса, іс жүзінде қызметті жүзеге асыру мүмкін емес. Маңызды қасиеттердің ішінде тұлғаның гуманистік бағыттанушылығы, жеке және әлеуметтік жауапкершілік, жақсылық пен әділеттіліктің өткір сезімі, өз қадір-қасиетінді бағалау сезімі және басқа адамның қадір-қасиетін құрметтеу, төзімділік, сыпайылық, әдептілік, эмпатия, басқаларды түсінуге және оларға көмектесуге дайын болу, эмоциялық тұрақтылық, өзін-өзі бағалау, талаптану деңгейі және әлеуметтік бейімделу бойынша тұлғалық барабарлық.

Қызметкердің кәсіби қызметі, атқарылатын жұмыс түріне қарамастан, жеке адамдардың, халық топтарының және жалпы қоғамның денсаулығы мен өмірі үшін моральдық жауапкершілігі жоғары кәсіптер тобына жатады. Қызметкер ерекше контингентпен күрделі әлеуметтік өзара іс-қимыл процесінде кезігетін тұрақты күйзеліс жағдайлары, жұмыстағы өзекті мәселелердің мәніне үнемі дендеп ену, оларды шешу, жеке қорғалмаушылық және басқа моральдық-психологиялық факторлар сервистік қызмет қызметкерлерінің денсаулығына теріс әсер етеді.

Халыққа қызмет көрсету саласындағы жұмыс көп эмоциялық жүктемені, жауапкершілікті қажет ететін және жетістіктің айқындалмаған өлшемшарттарына ие кәсіптерге жатады.

Бүгінде біздің еліміз белсенді даму үстінде. Жас мамандар белсенді еңбек етіп жүрген ондаған жаңа компаниялар ашылуда. Жаңа ұялы байланыс операторлары пайда болуда, кинотеатрлар, мейрамханалар, сауда-ойын-сауық кешендері және басқа да көптеген сервистік қызметтер ашылуда. Қоғамда адамдармен жұмыс туралы еске алғанда еңбектің оң аспектілеріне жіті назар аударылады. Сонымен бірге, дәл осы адамдармен жұмыс ол қоятын жоғары талаптарға, ерекше жауапкершілік пен эмоциялық жүктемелерге байланысты ауыр эмоциялық күйзелістер қаупін қамтуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Экономикалық тұрақсыздық, еңбек нарығындағы жоғары бәсекелестік, әртүрлі күйзелісті факторлар жағдайында әртүрлі қолайсыз психикалық жай-күйлер туындайды. Жұмыста жұмысқа қабілеттілік ахуалын қолдау үшін қызметкерлердің эмоциялық шаршауына (ЭШ) жол бермеу және оның алдын-алу маңыздылығы артады.

Сондықтан қазіргі уақытта ғылым және кәсіби қызмет саласы ретінде белсенді дамып келе жатқан психологияның алдында қазіргі заманғы қоғамды жалпы психологиялық сауықтыру, оңалту және түзету міндеті тұр. Аталған жұмыстағы маңызды бағыттардың бірі – қызмет көрсету және әртүрлі қызмет түрлерін ұсыну саласында жұмыс істейтін азаматтарды психологиялық оңалту.

Кәсіби қызметтің өзара әсеріне және маманның тұлғалық ерекшеліктеріне қатысты мәселелер бірнеше онжылдықтар бойы ғылымның әртүрлі салалары өкілдерінің, соның

ішінде Б.Г. Ананьев; Е. А. Климов; А. К. Маркова; А. И. Папкин, К. К. Платонов; А. М. Столяренко және басқа психологтардың назарын аударды [1].

Эмоциялық шаршау феномені шетелдік психологияда (М. Anderson, M. Burisch, R. Burke, M. Leiter, C. Maslach, A. Pines, W. Schaufeli және т. б.) және отандық психологияда (М. А. Аминов, Л. М. Карамушка, В. В. Бойко, Н. В. Гришина, А. К. Маркова, Л. М. Митина, Н. В. Назарук, В. Е. Орел, Т. В. Форманюк) кеңінен ұсынылған.

Бұл синдромның дамуы альтруистік кәсіптерге тән, онда адамдарға қамқорлық (әлеуметтік жұмыскерлер, дәрігерлер, медбикелер, мұғалімдер және т.б.) басым [2]. Эмоциялық шаршау жөніндегі алғашқы еңбектер 70-ші жылдары АҚШ-та пайда болды. Эмоциялық шаршау идеясының негізін қалаушылардың бірі – Х. Фреденбергер, баламалы медициналық көмек қызметінде жұмыс істеген американдық психиатр. Ол 1974 жылы өзі және әріптестері (сарқылу, уәждемені мен жауапкершілікті жоғалту) байқаған феноменді сипаттап, оны есте қалатын метафора – эмоциялық шаршау деп атады. Эмоциялық шаршау идеясының тағы бір негізін қалаушы - әлеуметтік психолог Кристина Маслач өзін-өзі теріс бағалаудың дамуын, жұмысқа теріс көзқарасты, клиенттерге немесе пациенттерге деген түсіністік пен тілектестікті жоғалтуды қоса алғанда, бұл ұғымды физикалық және эмоциялық сарқылу синдромы ретінде айқындады.

Бастапқы кезеңдерде эмоциялық шаршау туралы ұғымдардың дамуы онымен байланысты сипаттамалық белгілердің жинақталуы арқылы жүрді. Эмоциялық шаршауға арналған шолудың авторлары, Т. Кокс және А. Гриффитс, зерттеушілер эмоциялық шаршауға жатқызатын 150-ге жуық белгілерді санамалайды. Олардың ішінде аффективті белгілер: жабырқаңқылық, жылауықтық, көңіл-күйдің түсуі және тұрақсыздығы, эмоциялық ресурстардың сарқылуы, когнитивті белгілер - үмітсіздік пен сенімсіздік сезімі, ойлаудың ебедейсіздігі, арсыздық, әріптестермен және клиенттермен қарым-қатынаста бөлектенушілік, стереотипті ойлау. Мұның бәрі бас ауруы, жүрек айну, бас айналу, мазасыздық және ұйқысыздық сияқты күйзеліске тән денсаулық жағдайына шағымдармен қатар жүреді. Уәждемелік белгілерге ыждағат, құлшыныс, қызығушылық және идеализм сияқты адамға тән уәждердің жоғалуы; керісінше, көңілі қалу, қанағаттанбаушылықтың пайда болуы, мүмкін лауазымнан бас тарту жатады [3].

Тұжырымдамалық тұрғыдан 1976 жылы зерттеушілер К. Маслак және С. Джексон ұсынған эмоциялық шаршау моделі барынша жақсы әзірленді. Қазіргі уақытта психикалық шаршаудың мәні мен оның құрылымы туралы бірыңғай көзқарас бар. Заманауи деректерге сәйкес, «психикалық сарқылу» деп әлеуметтік сала кәсіптерінде көрініс табатын физикалық, эмоциялық және ақыл-ой сарқылуының күйі түсініледі. Бұл синдром эмоциялық сарқылу, деперсонализация (арсыздық) және кәсіби жетістіктердің редукциясы деген үш негізгі құрауышты қамтиды [4].

Эмоциялық сарқылу дегеніміз – өзіндік жұмыстан туындаған эмоциялық құлазушылық пен шаршау сезімі.

Деперсонализация еңбекке және өзіндік жұмыс объектілеріне деген шімірікпеушілік қатынасты болжайды. Атап айтқанда, әлеуметтік салада деперсонализация емделу, консультация, білім алу және басқа да әлеуметтік қызметтер үшін келетін клиенттерге сезімсіз, ізгіліксіз қарым-қатынасты білдіреді. Клиенттер тірі адамдар ретінде қабылданбайды, бірақ олардың шешу үшін кәсіби маманға келетін барлық қиындықтары мен бақытсыздықтары, оның пікірінше, олар үшін ізгілік болып есептеледі.

Кәсіби жетістіктердің редукциясы - жұмыскерлерде өздерінің кәсіби салаларында құзыретсіздік сезімінің пайда болуы, ондағы сәтсіздікті ұғынуы.

Осы үш құрауыштың жиынтығы ғана эмоциялық шаршау синдромының мазмұнын құрайтындығын атап өту қажет. Олардың ешқайсысы жеке-жеке синдром болып табылмайды. Зерттеулердегі дәл осы белгілер тұрақты өзара корреляцияланған және шаршаудың үш құрауышты моделі MBI (Maslach Burnout Inventory) термесауалдауышының негізін құрады.

Эмоциялық шаршаудың үш құрауышы бұл феномен алғаш анықталған кәсіби саланың ерекшелігін көрсетеді. Бұл әсіресе эмоциялық шаршаудың екінші құрауышына, атап айтқанда, адамдарға әлеуметтік қызмет көрсету және оларға көмек көрсету саласының жай-күйін көрсететін деперсонализацияға қатысты. Соңғы жылдардағы зерттеулер бұл құрылымның заңдылығын растап қана қоймай, әлеуметтік салаға қатысы жоқ мамандықтарды қоса алғанда, оның таралу аясын едәуір кеңейтуге мүмкіндік берді. Бұл «шаршау» ұғымын және оның құрылымын түрлендіруге әкеп соқты. Психикалық шаршау тек оның процесіндегі тұлғааралық өзара қарым-қатынастармен ғана емес, жалпы жұмыспен байланысты кәсіби дағдарыс ретінде түсініледі. Мұндай ұғым эмоциялық сарқылу; кәсіби тиімділік сияқты оның негізгі құрауыштарын біршама өзгертті. Осы тұрғыдан деперсонализация ұғымы мейлінше кеңірек мағынаға ие және тек клиенттерге ғана емес, сонымен бірге еңбекке және оның жалпы нысанасына теріс көзқарасты білдіреді.

Көбінесе, шетел әдебиетіндегі эмоциялық шаршау ұзақ мерзімді кәсіби күйзеліс салдары ретінде қарастырылады және көбінесе «күйзеліс» және «шаршау» терминдері синоним ретінде пайдаланылады [5]. Эмоциялық шаршау феноменіне жататын белгілерде күйзеліс белгілері маңызды орынды иеленеді. Дегенмен, күйзеліс эмоциялық сарқылу симптомының диспрессиясының тек 30%-ын және деперсонализация және кәсіби жетістіктердің редуциясы деген басқа екі симптом бойынша диспрессияның шамалы бөлігін ғана түсіндіреді. Осылайша, күйзеліс тек эмоциялық сарқылу симптомын түсіндіреді және қалған екі симптомды түсіндірмейді. Демек, күйзеліс жалпы эмоциялық шаршау синдромын түсіндірмейді деген тұжырымға келуге болады.

Эмоциялық шаршау проблемасын қоюдың басынан психологияда синдромның депрессиямен байланысы жөнінде дау толастамай тұр. Көріністердің ұқсастығына қарамастан, зерттеушілер депрессия адамның тіршілік әрекетінің барлық салаларында көрінетінін, ал эмоциялық шаршау өзінің қалыптасуының бастапқы кезеңдерінде тек жұмысқа қатысты болатынын, ал өмірдің басқа салаларында адам жеткілікті дәрежеде бақытты болуы мүмкін екенін атап өтті. Кейінгі кезеңдерде эмоциялық шаршау өмірдің барлық салаларын қамтып отыр [6]. Бұл ретте, эмоциялық шаршау психикалық сау адамдарда пайда болатындығы баса айтылады. Масlach көзқарасы тұрғысынан, эмоциялық шаршау синдромы адамның өзінен гөрі жұмысын көбірек сипаттайды.

Отандық психологияда шаршау синдромы көп жағдайда еңбек психологиясының проблемасы болып табылады. Соңғы кездері Санкт-Петербург зерттеушілері осы тақырып бойынша көбірек кітап басылымдарын шығарды. «Шаршау синдромы: диагностика және алдын алу» атты кітап шаршау проблемасына шолу жасауға арналған. Бұл шолу көбінесе шетелдік психологиядағы шаршау туралы түсініктерге негізделетінін, бүкіл кітаптағы шаршау синдромы кәсіби күйзелістің синонимі ретінде қолданылатынын айта кету керек. Бірақ жоғарыда айтылғандай, бұл тәсіл орынсыз және шаршау синдромы күйзелістен өзгешеленетін шындықты білдіретін дербес ұғым болып табылады.

Барлық әлеуметтік-демографиялық сипаттамалардың ішінде жас шаршаумен неғұрлым тығыз байланысты, бұл көптеген зерттеулермен расталады. Жас пен шаршаудың теріс корреляциялық байланысының болуы анықталды. С. Maslach еңбектерінде, мысалы, психиатриялық клиникалардың орташа медициналық жұмыскерлерінің жұмыс басталғаннан соң 1.5 жылдан кейін «шаршайтыны», ал әлеуметтік жұмыскерлер бұл симптомды 2-4 жылдан кейін сезіне бастайтыны туралы баяндалған [7].

Кейбір зерттеулерде жас үлкендігінің осы синдромға сезімталдығы расталады. Атап айтқанда, әскери медициналық мекемелердің орташа қызметкерлеріне жүргізілген зерттеуде жастар ғана емес (19-25 жас), сонымен қатар үлкендер [40-50 жас) шаршауға неғұрлым сезімтал екендігі атап өтілді [29].

Жастардың эмоциялық шаршауға бейімділігі олардың күткенінен өзгеше болып шығатын ақиқат шындыққа тап болған кездегі бастап кешетін эмоциялық күйзелісімен түсіндіріледі. Сервистік компаниялардың қызметкерлері көбінесе өздерінің эмоциялық жай-күйін елемейді, бұл синдромның басталуына әкеледі. Мұның ауыр зардаптар әкелу

қауі бар, эмоциялық шаршау синдромы жұмыстан басқа өмірдің басқа аспектілеріне де ауысуы мүмкін. Бұл ауыр депрессияға ұласуы мүмкін.

Эмоциялық шаршаудың эмоциялық зиятпен тікелей байланысты екендігі анықталды. Эмоциялық зият деңгейі неғұрлым жоғары болса, эмоциялық шаршау соғұрлым аз болады. Сондықтан эмоциялық шаршауға арналған еңбекте эмоциялық шаршаудың ғана емес, сонымен бірге эмоциялық зияттың да мәні қарастырылады. Эмоциялық шаршау - бейімсіздену құбылысы, ол адамның өз қызметінің нысанасы мен өніміне деген қызығушылығын жоғалтуымен, ішкі құлазу сезімімен, әлеуметтік жағдайлардың кең мәнмәтінінде тұлғааралық өзара іс-қимылдың бұзылуымен сипатталады. Бұл құбылыс кәсіби маман өзінің тұлғалық ресурстарының шегінде көптеген ұйымдастырушылық күйзелістерді жеңе алмайтын жағдайларда пайда болады. Эмоциялық шаршау кәсіби маманның невроздық реакциялар мен психосоматикалық бұзылыстардың даму тәуекелін болжайды, бұл оны «психикалық норма» мен «психикалық патология» шекарасындағы және норманың соңғы нұсқасы болып табылатын феномен ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Ковалевски С. Руководитель и подчинённый / Пер. с польского; Общ. ред. и предисл. М.Д.Гвишиани. - М.: Просвещение, 1973. - 200 с.
2. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте. // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования. - М.: Изд-во «ИП РАН», 2004. - С. 29–39.
3. Thorndike E. L. Intelligence and its use / E. L. Thorndike // Harper's Magazine. – 1920. – P. 227–235.
4. Толегенова А.А. Психофизиологическое исследование эмоционального интеллекта. - Алматы: Казахский национальный университет, 2019. – 115 с.
5. Куницына В. Н. Социальная компетентность и социальный интеллект: структура, функции, взаимоотношение / В. Н. Куницына // Теоретические и прикладные вопросы психологии / Под ред. А. А. Крылова. – СПб. : 1995. – С. 48-59.

ОҚУ-ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕГІ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕСІ

Әліпбек А. З., Әбдібек Н. М., Абдімомын Ж.

*Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті
Шымкент қ., Қазақстан*

Бұл мақалада оқу процесінде оқу мотивациясын қалыптастыру мәселелері қарастырылады.

Кілттік сөздер: *мотивация, «Мен» сезімі, өзіне-өзі баға беру.*

В данной статье рассматриваются проблемы формирования учебной мотивации в учебно-воспитательном процессе.

Ключевые слова: *мотивация, чувство «я», самооценка.*

This article discusses the problems of formation of educational motivation in the educational process.

Keywords: *motivation, sense of self, self-esteem.*

Кіріспе. Оқу мотивтерінің даму мәселесі үнемі психолог-ғалымдарды қатты толғандырып келген жайт. Атап айтсақ, А.Н.Леонтьев, М.И.Божович, Н.Г.Морозова, Л.С.Славиналар өз еңбектерінде оқу мотивтерінің дамуы туралы зерттеді. Мектеп оқушылары үшін мотив жәй ғана оқу, бірінші, екінші сынып оқушылары үшін бағаның рөлі жоғарылайды. Алтыншы, жетінші, сыныптарда оқушылар үшін басты мотив – болашаққа дайындық болады.

Негізгі бөлім. Оқу мотивациясы ағарту ісінде: ұйымдастырушы, дамытушы, ынталандырушы, бағыттаушы қызмет атқарады.

М.Лорф, Г.Розенфельд мына пікірді ұсынады: яғни білімді игеру тек қана қабілетті ғана дамытып қоймай, сонымен бірге мотивацияның да өсуіне әкеліп соғады. Мұндағы ескертетін жайт: оқушы меңгеретін оқу материалы олар үшін маңызды, қажетті, ұғынымды деп табылуы керек.

А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдовтар зерттеген оқу-танымдық мотивтері оқушылардың өз оқу әрекеттеріндегі нәтижесіне бағдарлануды ғана емес, сонымен бірге осы нәтижеге жетудің әдіс-тәсілдерін меңгеруді де қарастырады. Оқу мотивтерін осылай түсінген жағдайда ғана, бұл мотивтердің іс-әрекетпен тығыз байланысты екенін, іс-әрекеттің заттық-операциялық сипатымен байланыстылығын ұғынуға мүмкіндік береді. Біздің мотивацияны зерттеу ісіміз – мотивацияның логикада эксперименттік ауысуын тек іс-әрекетті ұйымдастыру арқылы ғана жүзеге асады (П.Я.Гальперин, В.В.Давыдов, В.В.Репкин, А.К.Дусавицкий, Н.Ф.Талызина, А.К.Маркова, Л.К.Золотых, Г.С.Абрамова т.б.). Біздер оқу әрекеті мотивациясын дамытушы бағалау типтерінің өзгеру көмегі арқылы генезисін зерттейміз.

Жалпы бағалау дегеніміз – бүкіл бағалаудың түрлерін, яғни оқу үрдісінде практикалық, іске асатын бағалау деп түсінеміз. Олар: сөз арқылы бейнеленген мұғалім бағасы, мұғалім бағасының балл арқылы бейнеленуі – баға арқылы, оқушының өз жұмысына өзін-өзі бақылау, өзіне-өзі баға беру арқылы бағалауы т.б. Қазіргі кезде қалыптасқан дамыту бағалауын шешу мәселесінде басты идеяның мазмұны мынадай: білімді игерудің бірінші кезеңінде балмен сипатталатын мұғалім бағасын қолдану тиімді және сол уақытта белгілі бір шамада мұғалім басқаруымен оқушылардың өзін-өзі бақылауын, өзіне-өзі баға беруін қосу керек (Ш.А.Амонашвили, Л.В.Занков, В.В.Шаталов және т.б.).

Біздің зерттеуімізде бағалаудың оқу үрдісінде орындайтын 3 қызметі талданады. Оның негізгісі – дамытушылық қызметі.

Дамытушы-бағалау ісі – оқытуда қажетті психологиялық жағдайдың бірі болып табылады. Біздер оны басқа 2 қызметтен айрықша бөліп аламыз: диагностикалық бағалау – процесс немесе әрекеттің бастапқы, түпкі деңгейін анықтайды. Ал, қорытынды түрі – әрекеттің соңғы деңгейін анықтайды. Дамытушы бағалаудың қызметі – оқу үрдісі кезінде ауыспалы жағдайларды басқарып отырудан, мақсатқа, жету әрекетін қамтамасыз етуден, бұл әрекетке бақылау жасаудан және қажет кезінде оқу үрдісін өзгертуден тұрады [2].

Сол себепті, осы айрықша мәселелерді тірек ете отырып, біз келесі қорытындыға келеміз: оқу-танымдық мотивтерін оқу әрекеті барысында, негізінен оның жеке құрылымының бірі, бағалау арқылы дамытамыз.

Білім берудің жалпы міндеті – оқу-танымдық мотивтерін түрлі бағалау түрлері арқылы дамыту мүмкіндігін айрықша ғылыми ерекшелігі. Оқыту үрдісінде түрлі бағалау түрлері арқылы оқушылардың білімін дамытуда мынадай міндеттер қойылады:

1. Мектепте бағалау тәжірибесіне бақылау және талдау жүргізілу одан шыққан мәліметтер әдебиеттердегі теориялық және бағалау әдістерінің түрлерімен салыстырылуы міндетті.

2. Бағдарламада қалыптастырушы эксперимент ұйымдастыра отыру, ол үшін соған лайықты, қажетті оқу бағдарламаларын, оқу мотивациясы дейгейін анықтайтын әдіс-тәсілдерді қолдану.

3. Тәжірибелік жағдайларды немесе кезеңдерді ойластырып, онда мотивтердің жемістілігін, қажеттілігін анықтайтын түрлі бағалау түрлері көрініс табатындай болуы тиіс.

4. Соңғы мәселе: осы зерттеу негізінде практикалық нұсқаулар, жоғары, орта оқу орындарының мұғалімдері үшін оқу-танымдық мотивтерін қалыптастыру туралы әдіснамалық нұсқаулар дайындауымыз қажет.

Белсенді оқыту әдістерінің философиялық негізі болып біріккен диалогты танымдық іс-әрекет болып табылады, ол өз кезегінде оқыту мүмкін болатын жоғары тиімділігіне қол жеткізу шарты. Бұл дегеніміз, біріккен-диалогты танымдық іс-әрекеті оқыту әдістерінің философиялық критерийі ретінде болады деген сөз немесе басқаша айтқанда, біріккен-

диалогты танымдық іс-әрекетті қалыптастыру мүмкін болғанда белсенді оқыту әдістері жайлы айтуға болады.

Мотивация – отандық және шетелдік психологияда іргелі мәселелердің бірі болып табылады. Мотивация – адамның белсенділігінің көзі, іс-әрекеті мен мінез-құлқының қозғаушы күші деп қарастырылуда.

Жалпы мотив түсінігі – бұл түрткі, қандай да бір іс-әрекетке итермелеуші, ынталандырушы, анықтаушы болып табылады. Мотивация – белсенділік бастауы мен іс-әрекеттің түрткілер жүйесі арқылы түсініле отырып, түрлі аспектілерде зерттеледі және әр автор түрліше түсіндіріледі. Түрткіні (мотив) зерттеудегі жетекші зерттеушілердің бірі – Л.И.Божович бойынша түрткі – іс-әрекет сол үшін жүзеге асырылатын нәрсе [3].

Оқу мотивациясы – оқу іс-әрекетінде, оқудағы іс-әрекетке енетін мотивациялардың жеке түрі ретінде анықталады.

Оқу мотивациясы кез-келген басқа мәселе сияқты өзіне тән факторлармен анықталады.

Біріншіден, ол білім беру жүйесімен анықталады.

Екіншіден, білім беру үрдісін ұйымдастырумен.

Үшіншіден, оқушының субъектілік ерекшеліктерімен (жасы, жынысы, қабілеті, өзіне-өзі бағалауы, қарым-қатынасы).

Төртіншіден, педагогтың субъектілік ерекшелігімен, яғни оның оқушыға, ісіне деген қатынастары т.б.

Бесіншіден, оқу пәнінің өзгешелігімен.

Оқу мотивациясы – жүйелі процесс болып табылады. Ол бағыттылығымен, тұрақтылығымен, өзгермелілігімен сипатталады.

Мотивацияның түрлері екі ерекшелік сипаты бойынша бөлінеді: танымдық мүдделер және әлеуметтік мүдделер.

1. Танымдық мүдделер бөлінеді:

- Кең ауқымды мотивтер: білім алу, кәсіп алу және маман болу.

- Оқу-танымдық мотивтер: білім игеру тәсілдерін меңгеру, белгілі бір тақырыпты (ақпарат, мәлімет, ұғым, пән, білік, дағды, машық, құзырет) игеру.

2. Әлеуметтік мүдделер бөлінеді:

- Кең ауқымды мотивтер: қоғам (адамзат, Отан, жанұя, ұжым, т.б.) алдындағы борыш пен жауапкершілік, білім алудың әлеуметтік маңызын түсіну жауапкершілігі.

- Қоғамдағы өзінің орнын табу (Абай айтқандай: «Сен де бір кірпіш... Дүниеге кетігін тап та, бар – қалан!»): белгілі бір мақсатқа жету, басқа адамдардың ішінен белгілі бір позицияны иемдену, қоғамда беделге, материалдық құндылықтарға, атақ, лауазым, абырой, даңққа, мақтау мен марапаттауға ұмтылу. Әлеуметтік қарым-қатынас: қоғамдағы басқа адамдармен қарым-қатынас құру, қарым-қатынастың тиімді тәсілдерін меңгеру.

Оқушылар әр сабақ пен тақырыптың өз өміріне, оның ішінде өзінің дамуына тікелей қатысы бар болып, елеулі пайда әкелетіндігін білгенде ғана таным үрдісіне белсене араласады. Сол себепті де оқушының «Мен» сезімі арқылы оның оқу материалына қызығушылығын тудыруға болады.

Қызығушылықты ояту дегеніміз – оқуға деген «тәбетті» шақыру іспеттес, онсыз білімнің «сіңірілетіні» екіталай немесе «сіңірілу» саналы және ерікті түрде болмайды. Оқушы игерілетін білімге тек өзінің тікелей қатысы бар екендігін сезінгенде ғана оған именуге, зер салуға, оны қарастыруға дайын болады. Басқаша сөзбен айтқанда, қызығушылықты ояту дегеніміз қажеттіліктерді айқындау.

Қызығушылықты ояту арқылы оқушыларды келесідей әрекеттерге баулуға болады:

1. Оқушылар өздерінің бұрынғы жеке білімін айқындайды.

Бұл үшін оқушылар қарастырылатын тақырыпты жеке тәжірибесі тұрғысынан ой елегінен өткізу. Ол бойынша не білетіндігін естеріне түсіреді, оларды талдайды. Бұл әрекет оларды белсенді жұмысқа ынталандырады және өздерінің бұрынырақ алған білімдеріне баға беруге шақырады. Өйткені, мұнда әр үйренуші «Мен осы тақырып бойынша не

білемін? Менің білетінім қандай дәрежеде екен? Менің есімде нендей білім жатталып қалды екен? Ол маған қалайша қажет болып еді?» сияқты сұрақтарға жауап береді. Осы арқылы оқушы бұрынғы білімін жаңа біліммен салыстырып, байланыстырады. Осы әрекеттер арқылы ол жаңа білімді игеруге ынталанады, онда қызығушылық пайда болады. Оқушы жаңа білімнің бұрынғы білім негізінде қалыптасатындығына көзін жеткізеді, әр білім алдыңғы білімнің жалғасы екендігін және білім игеру ісінің үздіксіз процесс екендігін түсінеді. Өз кезегінде бұл тұжырымдар оқушының өз біліміне деген жауапкершілігін арттыра түседі.

Жаңа тақырып оқушыларға таныс болмаса да, оның бұрында кезікпегенін айқындау ісі белсенді жұмысқа жетелейді. Мұнда «Бұл не нәрсе екен? Мұны білу керек те болар? Қалайша білуге болады?» сынды ойлар мен мақсаттар оқушыларді алға бағыттайды, олардың жаңа тақырыпқа деген құлшынысының себепкері болады.

Оқушылар талқыланатын тақырыпты кең ауқымды контексте қарастырады.

Білімді игеру үрдісінің басты мақсаты – бірінші кезекте тұлға (адам) мен азамат қалыптастыру екендігін ұмытпау қажет. Сол себепті де қандайда болмасын тақырып пен мазмұн тек сабақ аумағында қарастырылмай, жалпы мәселелер (рухани, әлеуметтік, саяси, идеологиялық, экономикалық, этикалық, кәсіби және т.б.) аумағында талқылануы шарт. Кең контекст оқушылардың ой-өрісін дамытумен қатар, олардың дүниетанымы мен көзқарастарында кеңейтеді. Бұған қоса оқу материалы өмірмен байланыстырылады, ол тек игерілуді қажет ететін ақпарат деңгейінде қалмай, жалпы дүниетанымдық сипат алады.

3. Оқушылар белсенді болады. Білім игеру үрдісі – белсенді процесс. Ол тек әрекет арқылы ғана жүзеге асырылады. Бұған қоса іс-әрекеттердің түрлері мен өзінділік дәрежесі неғұрлым көп және жоғары болса, білім игерудің тиімділігі де арта түседі. Ал белсенді әрекеттер дегеніміз – өздігімен түсіну, тандау, талдау, шешім қабылдау, жаңа мазмұн құрастыру, өз білімінді бағалауға негізделген ойлану, талқылау, өз пікірінді қалыптастыру, оны дәлелдей және қорғай білу, пікір алмасу мен таластыру, өзгенің пікірін тыңдап, оны қабылдау, өз пікірінді жазу секілді жеке және бірлескен жұмыс түрлері. Осындай белсенді әрекеттер тұлғаны жан-жақты дамыта түсіп, оның білім игерудегі көк жиектерін кенейтеді.

4. Оқушылар ізденіс, зерттеу және талдауға негізделген шығармашылық жұмыстарға жұмылады. Әрбір адамда жаңа нәрсеге деген құлшыныс болады: біз жаратылысымыздан таныс емес жәйттерге әуеспіз, соларға қызығушылық танытамыз. Тіпті кішкене нәрсестелер де жаңа ойыншықты көргенде, біраз уақытын оны зерттеуге жұмсайды.

5. Оқушылар алдағы тақырып бойынша қажеттіліктерін айқындайды. Өз мүдделері мен қажеттіліктерін айқындауы («Не білгім келеді?») әр оқушыға өзінің сабақ үрдісіне тікелей қатысы бар екендігін сезіндіреді.

6. Оқушылар прагматикалық тұрғыдан ой толғауға және талқылауға жұмылады. Әр сабақтың қандай да болмасын маңызы (жалпы дамытушылық, рухани, философиялық, әлеуметтік, кәсіби, тұрмыстық, т.с.с.) оқушы назарынан тыс қалмауы орынды [4].

Ынталандыру:

Мұғалім қойған сұраққа жауапты өзінің шәкіртінен білген кейіп танытады.

- Сіз одан неліктен сұрадыңыз? Бұл сұраққа өзіңіз де жауап бере алар едіңіз ғой?- деп танырқағандарға мұғалім:

- Өзірше мен бұл сұраққа оқушымнан жақсы жауап бере аламын. Алайда, мен одан кеңес сұраған себебім: оқушым басқалармен біліммен бөлісудің дәмін татсын дегенім. Бұл әдіс – басқа тәсілдерден анағұрлым жақсы түрде оқушымды білімге ынталандырады, - деп жауап берген екен.

- Сәттілікке бағытталу. Біз әдетте сәтсіздікке көп көңіл бөлетін сияқтымыз: қандай да бір іс жасамасақ та, алдымен жіберген қателерді назарға аламыз да, қол жеткізген сәттіліктерімізге жіті мән бермейміз. Бұл ұстанымның позитивтік көзқарасты дамытпайтындығы және өмірде де, жұмыста да жағымды нәтижелерге әкелмейтіндігі анық. Үйрену үрдісінде өз жұмысы мен әрекеттерінің сәтті шығуына ниеттелмеген шәкіртте

өмірінің басқа да мезеттерінде (жұмыс орнында, жанұяда, қарым-қатынаста) өз ісінің ойдағыдай аяқталуына сенімі болмайды. Оның өз істері мен әрекеттерінің жағымсыз ғана нәтиже беретіндігіне әбден сеніп кетіп, өзін ылғи да «жолы болмайтындар» қатарына қосып жүруі де мүмкін.

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандардан келесідей қорытынды жасауға болады: Қазіргі кезде оқытуды ұйымдастыру жаңа бағытта болуы керек: дайын білімді жаттаудан жеке басты қалыптастыруға, шығармашылықпен оқуды дағдыландыруға көшу керек. Сондықтан жаңа оқыту әдістері бойынша мұғалім оқытпайды, тек жетелейді, ал оқушы өзінің іс-әрекеттік үрдісінде өзі оқиды. Егер оқушының танымдық іс-әрекеті жоғары белсенді болса, меңгерудің тиімділігі де жоғары болады. Жаңартылған білім беру жағдайында оқушылардың оқу үлгерімін арттыру үшін мотивация тудыру қажет және ол оқушының өзіндік іс-әрекетін белсенді етіп, тұлғаның ақыл-ой дамуына мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Жақыпов С. Жалпы психология. –А., 2013.
2. Әлімов А. Интербелсенді әдістер.. Оқу құралы. – Алматы, 2009.
3. Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. Педагогика. – А., 2004.
4. Т.Сабыров. Оқыту теориясының негіздері. Педагогикалық колледждер мен училищелерге арналған дидактикалық оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 2011. – 94б.

ҒАЛЫМ СӘЛКЕН БАЛАУБАЕВТЫҢ МАҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАС ПЕН ОЙ-ПІКІРЛЕРІ

Сайлауханқызы Г., Сейітнұр Ж.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

Қазақстандағы XX ғасырдың 30 жылдары репрессиялық жазалау іс-әрекеттеріне ұшыраған, қазақтан ең алғашқы психологиядан кандидаттық қорғаған ғалым Сәлкен Балаубаевтың мақалаларындағы мінез, мұқтаждық, жеке адам тақырыптарындағы психологиялық көзқарастары мен ой-пікірлеріне шолу жасалды. «Халық жауы» атанып, абақтыға тоғытылған жылдары жоғалған мақалалары некен-саяқ болса да, табылып жатыр. Осыған байланысты көлемді тарихи зерттеу жүргізу маңызды.

Түйін сөздер: мінез-құлық, мұқтаждық, жеке адам, іс-әрекет мотивтері, әрекет үстінде қиыншылықтарды ығыстыру, мінез бітістері, эгоизм, биологиялық фактор, итермеші себеп.

В 30-е годы XX века в Казахстане был проведен обзор психологических взглядов и размышлений на темы характера, нуждемости, личности в статьях ученого Салкена Балаубаева, подвергнувшегося репрессивным карательным действиям, кандидатской защите от казахской психологии.

Ключевые слова: поведение, потребность, личность, мотивы действия, вытеснение трудностей в действии, поведение, эгоизм, биологический фактор, причина отталкивания.

A review of psychological views and thoughts on the topics of character, need, personality in the articles of the scientist Salken Balabayev, who was subjected to repressive punitive actions in Kazakhstan in the 30s of the XX century, who defended the first Kazakh candidate of psychology.

Keywords: behavior, needs, personalities, motives of action, displacement of difficulties in action, behavior, egoism, biological factor, reason of repulsion.

Тоталитарлық режимнің үстемдік құрып, мемлекеттің қоғам өмірін толықтай бақылауға алып, кез келген тұлғаның еркін ойлауы мен әрекетін шектей бастаған тұсында талай ағартушылар мен ғалымдар «халық жауы» атағын арқалап кете барды. 1937 жылдың зобалаңында 116 мың 685 коммунист атылып, мыңдағаны жер аударылып, абақтыға немесе жат жерге айдауға кетті. Британдық ғалым Р.Конквест 1968 жылы Кеңестік кезеңдегі бұл қырғынға «Үлкен террор» (ағыл. The Great Terror) деген атау беріп, сандық көрсеткіштерді

жазады. [1] Жаппай жаңа идеологияны халыққа сіңіру жолында көптеген қазақ зиялылары мен ғалымдары өлім жазасына кесіліп, еңбектері жоғалды. Олардың есімдерін бүгінде көпшілік біледі, таниды. Солақай саясаттың салқыны айналып өтпеген, қоғамнан жырақтап, 18 жыл бойы (кей деректерде 16 немесе 20 жыл) айдауда, абақтыда жүрген ғалымдардың бірі – Сәлкен Балаубаев еді. Педагог, психолог, ақын әрі аудармашы болған С.Балаубаев Э.Р.Распеннің «Мюнхаузеннің басынан кешкендері» (1935) кітабын аударып шыққаннан кейін «халық жауы» деген жалған жаламен айдауға кетеді. Артына теңдессіз мұра қалдырған ғалымның осы тұста көптеген еңбектері жоғалды, мақалалары жан-жақта, ал кітаптары түрлі мұрағаттарда шаң басып қала берді. Алайда, қу заманның күйзелісін көрген С.Балаубаев 1956 жылы абақтыдан босатылып, артынша ғылыми атақтары қайтарылып, толықтай ақталып шықты. Десе де 3 жылдан артық бұрынғы қызметіне қайта орналаса алмай, жұмыссыздықтың зардабын шекті. Тек кейіннен барып, өзінің қызы тұратын Теміртау қаласындағы мектептердің біріне «логика» мұғалімі болып жұмысқа орналасады.

Қолжазбалары күні бүгінге дейін Қазақстан Мемлекеттік мұрағатында сақтаулы тұрған С.Балаубаевтың қаламынан «Мінез: Мінез туралы жалпы ұғым», «Естің дамуы», «Қабылдаудың дамуы», «Мұқтаждық», «Мұқтаждық және іс-әрекеттің мотиві», «Баланың жеке басының оқуда дамуы», «Бастауыш мектеп оқушыларының кеңістік пен уақытты қабылдауы», «Жеке адам» мәселелері туралы тұжырымдамалары мен «Әрекет үстіндегі қиыншылықты ығыстыру» сияқты көптеген мақалалар туған. Өз уақытында әрбірі құнды материал, қазақ тілінде қалыптаса қоймаған психология ғылымы үшін тың дерек бола білді. Өйткені, ғалым оларды жазып қана қоймай, өзге тілден қазақ тіліне икемдеп аударма жасап, кейбір терминдерді қолданысқа енгізген болатын. Осы тұста, С.Балаубаевтың тек психолог қана емес, филолог болғандығы жөнінде айта кеткен абзал. Психология, педагогикада жиі қолданатын терминдерді төмендегідей аударған болатын: «қылық – поведение, желік – құштарлық, итермеші себеп – мотив, ілік мектепші бала – дошкольник, түстің қиындығы – насыщение цветом» [2]. Ал, осы аталмыш мақалаларда «образ, идеал, рефлекс, эволюция, объект, идея, принцип, оптимизм, энтузиазм, эгоизм, закон» сөздерін орысша қолданғанын көреміз, алайда әрбіріне мақала соңында жалпылама қазақша анықтама бергенін байқауға болады.

«Мінез деп жеке адамның өзіне, өмір сүрген ортасына, табиғатқа қатынасын білдіретін негізгі, тұрақты психикалық сипаттарын айтады» деп анықтама берген С.Балаубаев ары қарай мінездің құрамдарының кең екендігін баса көрсетіп, оны жекелей емес, тұтас жүйе ретінде қарастыру қажет екендігін жазады. Осылайша, мінездің бітістерін 4 топқа жіктейді:

1. Адам бойындағы бітістер: принциптік, принципсіздік, оптимизм, бірбеткейлік т.б.
2. Адамның қоғамдық еңбек әрекетіне қатынасын көрсететін бітістері. Оған: іскерлік, еңбек сүйшілік, батылдықты немесе осы сияқты қасиеттерге «антоним» болатын т.б. қасиеттерді жатқызады.
3. Адамның өзгелерге деген қарым-қатынасын көрсететін бітістің белгілері: қатыгездік, әдептілік, тұйықтық т.б.
4. Адамның өз-өзіне деген қарым-қатынасын көрсететін бітістер тобына: тәкаппарлық, эгоизм, ұялшақтықты т.б. жатады деп көрсетеді [3].

Мінездің адам бойында қалыптасуы ішкі жан-дүниесі мен сыртқы жағдайлардың бір-біріне әсер ету салдарынан пайда болады және әрбір жаман мінезді түзету ол адамның өз қолында деген тұжырымдаманы келтіреді. Соңғы жылдардағы зерттеулерде «адам мінезі константа емес, оны өзгертуге болады» деген пікір де жиі айтылып жүр. Сонымен, адамның жеке мінезінің қалыптасуына көптеген факторлар әсер етеді: тұлғаның мұраты мен мақсаты және ерік-жігері. Бұл тұста ғалым еріктің рөліне басымдық береді.

Бір мақалада бірнеше тақырыпты қамтыған эклектик психолог С.Балаубаев мұқтаждық турасында да сөз қозғайды. «Мұқтаждық – адамға, барлық тірі организмге тән» деп есептейді және адамның немесе барлық тірі организмдердің іс-әрекеттері осы мұқтаждығын қанағаттандыруға бағытталады. Адамның мұқтаждығы қажеттіліктерді тудырады, ал бір қажеттілік орындалса, екінші бірі шығады. Ол қажеттіліктердің барлығы

адамды жоғары қарай жетелейді және адамзат заңына бағынады. Мұқтаждықтың негізгі көрінісін – тітіркену және елендеу деп көрсетеді. Бұл тұжырымдардың барлығы әлемдік психологияда кеңінен орын алған және жалпы қолданыстағы көзқарастар. Кез келген мұқтаждық іс-әрекет тудырады және итермелеуші себепке айналады. Іс-әрекет жасаудағы мотивтерге де мұқтаждық себеп бола алатындығының айқын көрінісі осы.

Жеке адам, мұқтаждық, мінез, іс-әрекет және оның мотивіне анықтама берген ғалым, әрекет үстіндегі қиыншылықты ығыстыруға жеке тоқталады. Кез келген қиындықты жеңу үшін мақсаты айқын болу керек, өмірден нені қалайтындығын және алар белесінің қандай болатындығын түсінуі міндетті шарт. Тіптен адамзат заңына қарсы келіп, әлеуметтің қолдамайтынын білсе де, өзіндік ойын жүзеге асыратындар немесе бір жақтаудың ішінде де қалып қоятындар бар. Бұл адамның мақсатымен тікелей байланысын тағы бір мәрте шегелейді, себебі мақсатына берік адам кез келген қиыншылықты ығыстыруға қауқарлы болады.

1930-шы жылдары «Жаңа мектеп» журналының беттерінде С.Балаубаевтың бірнеше мақаласы жарық көрді. Солардың бірі «Қиын балалар» атты мақаласында мінез-құлқында өзгеріс бар, оқытуға қиын және тәрбиеге бағынбайтын, коллектив жұмысына сіңісіп кете алмайтын балалардың психологиясы тақырыбы қозғалады. Қиын балалардың алдымен қай таптағы отбасыдан шыққандығына қарап, сосын ғана оқуға деген ынтасын бақылау керектігін жазады. Қиын балалардағы психологиялық ерекшеліктер ген арқылы да берілуі немесе физиологиялық денсаулығында сырқат болуы да мүмкін дейді. Сол себепті, қиын баланың мәселесін шешу үшін түп-тамырына қарап, астарын ақтару керек. Егер баланың денсаулығында мәселесі болса, онда ол өзі сияқты денсаулығы нашар балаларды тартады, ал қалыпты балалармен қарым-қатынас құру кезінде қиындықтар туындамасы үшін кері шегіншектеуі мүмкін деп тұжырымдайды. Адам өзі сияқтыларды тартады, тек солармен байланыс орнатуға тырысатыны хақ.

Жалпы ғалымның қай мақаласын қарастырмасақ та, олардың түсінуге жеңіл, оқуға ыңғайлы екендігін аңғаруға болады. Көпшілік еңбектері латын әліпбиінде жазылған, оның себебін 1930-1939 жылдары елімізде латын қаріптерімен жазу туралы заң жобасы бекітілгендігімен байланыстыра аламыз. Тек 1940 жылы кирилл қаріптерін қайта қолданысқа енгізу туралы жарлық шықты. Қазақшадан бөлек, орыс және араб тілдерін еркін меңгерген С.Балаубаев көп материалдарды кириллдікке аударып, жалпы психология, филология салаларына елеулі үлес қосты. Бірақ, қазір ҚР Ұлттық кітапханасының сирек құжаттар мен қолжазбаларының қатарында сақталынған «Мектеп группаларын комплектілеу» (Қызылорда, 1934) сияқты бірқатар еңбектері ескі латын қаріптерімен жазылған. Сол материалдарды қазіргі қаріпке аудару, көпшілікке кең қолданысқа беру маңызды. Жоғары оқу орындарындағы психология мамандығында білім алушылардың оқу бағдарламасына, «Қазақстандағы психологияның тарихы» тақырыбына негіздей отырып С.Балаубаевтың ғылыми мұраларын шегелеп енгізу маңызды жұмыс. Негізгі мақсат – жас буын оқып, еңбектерінің маңызын түсіну.

Ғалым С.Балаубаевтың еңбектеріне осы кезеңге дейін толықтай зерттеу жұмысын жүргізу мүмкін болмады, себебі әр жерде үзік-үзік жүрген мақалалары мен кітаптары, жазбалары бар. Біршамасының басы біріктіріліп, 2020 жылы академик Б.Әубәкірқызының жетекшілігімен диссертациялық жұмыс қорғалды. Соңғы деректерге сүйенсек, 2022 жылы Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің «Психология» кафедрасының бір топ оқытушылар құрамы (Д.А.Жансерикова, Р.А.Молдабаева, С.М.Нұрғалиева, Р.Е.Садыканова, Ә.Қ.Жеңіс) Б.Әубәкірқызының жетекшілігімен Ташкент қаласындағы Ұлықбек мырза атындағы Өзбекстан ұлттық университетінде іс-сапарда болып, С.Балаубаевтың диссертациялық зерттеулері мен ғылыми мақалаларын тапты. Түрлі мұрағаттар мен мұражайларда қалған материалдарды жинау арқылы С.Балаубаев турасында беріліп жүрген кейбір ақпараттарды нақтылауға болады. Мысалы, мақалаларының басы не аяғы жоқ екендігін байқауға болады, яғни бұл бір кезеңде белгісіз себептермен қиылып қалуы да мүмкін. Оған қоса, ғалым өмірбаянын хронологиялық

құрастыру барысында әр деректерде 2-3 жылдық айырмашылық бар. Шындығында, әрбір табылған тың дерек ғалымның шығармашылық келбетін ашуға, түсінуге мүмкіндік береді. С.Балаубаев тұлғасын зерттеу, ашу әрі қарай жалғасын табады деген ойдамыз.

Әдебиеттер

1. Р.Конквест «Большой террор». - 1968. <https://ru.m.wikipedia.org>
2. Р.Б.Доскалиева, А.А.Жантурева, Н.М.Жаксығалиева, Н.Е.Елдузеров – Орал: М.Өтемісов атын. БҚМУ баспа орталығы «Қысқаша биографиялық анықтама» оқу-әдіст.кұрал./ 2016. – 15 б.
3. С.Балаубаев // Қазақтың тәлімдік ойлар антологиясы / құраст.: С.Қалиев, К.Аюбай «Жеке адам; Мұқтаждық; Мұқтаждық және іс-әрекеттің мотиві; Іс-әрекет үстінде қиыншылықты ығыстыру; Мінез /– 190-195 б. Алматы, 2009.

МАЗМҰНЫ

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ PLENARY SESSION REPORTS

Түрікпен-ұлы Ж. Академик Төлеген Тәжібаев мәңгі есімде.....	3
Шульга Т.И. Современные подходы к развитию обучающихся с особыми образовательными потребностями	10
Ташимова Ф.С., Ризулла А.Р. Структура внутреннего мира коллективного субъекта как основа интегративной психологии	13
Мынбаева А.К. Развитие психологических и педагогических научных школ КазНУ им. аль-Фараби	17
Перленбетов М.А., Давлетова А.А., Даулетбаева Б.Ж., Есимбекова А.К. Роль комплексной системы мониторинга личности подростков и студентов в превенции аутодеструктивного поведения	21
Меңлібекова Г. Ж. Т.Тәжібаев және ХХІ ғасырдағы психология ғылымының дамуы	24
Мухамедова Д.Г. Особенности психологической защиты студента при проявлении фрустрации	29
Сейітнұр Ж.С. Жаңа Қазақстандағы тарихи-психологиялық зерттеудің маңыздылығы	31

СЕКЦИЯ I АКАДЕМИК Т.Т. ТӘЖІБАЕВТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАҒЫ ТАРИХИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СЕКЦИЯ I ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ Т.Т. ТАЖИБАЕВА В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ

SECTION I HISTORICAL HERITAGE T.T. TAZHIBAEV IN PSYCHOLOGICAL, PEDAGOGICAL SCIENCE AND CURRENT ISSUES OF EDUCATION

Түрікпен-ұлы Ж., Жубаназарова Н.С. ПЕДАГОГ. ҒАЛЫМ. ҚАЙРАТКЕР (Академик Төлеген Тәжібаев туралы).....	38
Храмова Е. А. Анализ современных зарубежных исследований о психологической сепарации юношей и девушек от родителей	40
Акажанова А.Т. Психолого-педагогические проблемы в трудах Тажибаева Төлегена Тажибаевича	43
Дайрабай Н.Д., Жұбаназарова Н.С., Жігітбекова Б.Д. Т.Т. Тәжібаевтың Қазақстандағы психология ғылымының дамуындағы рөлі	46
Иванов Д.В. Детско-родительские отношения как фактор возникновения отклонений в пищевом поведении у подростков	49
Серікқызы А., Сейітнұр Ж.С. Жоғары сынып оқушыларының тұлғааралық қарым-қатынасының ерекшеліктерін зерттеу.....	52
Асылханова М.А. Жаңа формация мұғалімнің кәсіби деңгейінің дамуы мен қалыптасуы.....	56
Құлдыбаева М.Б., Джумагулова Г.Ш Болашақ мұғалімнің психологиялық мәдениеті және оның кәсіби қызметінің негізі ретінде.....	62
Кожатаева А.Е. Ахмет Байтұрсынұлының психологиялық көзқарастары	66
Бердібаева С.Қ., Гарбер А.И., Бейсенова Ж.Ж., Алимжанова А.Ш., Лимашева Л., Бектеміс Н. Ы. Педагогикалық іс-әрекеттегі денсаулықты сақтаушы технологиялар және стрессменеджмент	67
Куанышева М.А. Мектеп жасына дейінгі балаларда отбасының өзара қарым-қатынасы жағдайында отбасының ата-әжелеріне сыйластықпен қарауды қалыптастыру.....	72

Жунисбекова Ж, Туркестанова З.Д. Студенттердің қарым-қатынасын педагогикалық-психологиялық тұрғыда дұрыс жолға қоюға педагогтың ықпалы.....	75
Джумагулова Г.Ш., Жанибекова Г.О., Ускенбаева А., Бектұрсынова Д. Педагог- психолог жұмысындағы графологиялық әдісті қолдану ерекшеліктері	78
Жүнісова А., Ақылбекова Ш.А А.С.Макаренко тәрбие мәселесі туралы.....	81
Асылбекова Г.С., Нуридинова Ж.Р Студенттерге этнопсихологиялық тәлім-тәрбие берудің әдіснамалық негізі.....	84
Мунашова Ж.Б., Тұрсынбаева А.З., Жанысбаева А.Т. Жас ұрпақтың ұлттық дүниетанымын қалыптастыруда сәндік қолданбалы өнердің тәрбиелік мәні ..	87
Абдурахмонов Х.И. Инновационное развитие Узбекистана	92
Аймаганбетова О.Х., Адилова Э.Т. Вклад Т.Т.Тажимаева в развитие психологической науки	95
Оразимбетова К.Ш., Үмбетәлі Г.М., Төрөбай А.Н., Серикбаева М.Б. Жалпы білім беретін мектептердегі педагог-психологтың кәсіби қызметінің өзіндік ерекшеліктері	99
Койшиев К.Е., Оразимбетова К.Ш., Бахрам А.Ш. Развитие творческой активности младших школьников в условиях малокомплектной школы.....	103
Bashir A.Y., Alisherova A. Need to implement political and civic education in post-soviet schools	108
Ермуханова И.Ж. , Ольховая Т.А. Бастауыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудегі мектеп оқулықтарының жай-күйі.....	112

СЕКЦИЯ II

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЗЕРТТЕУЛЕР

СЕКЦИЯ II

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ

SECTION II

EXPERIMENTAL RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Кудайбергенова С.К., Садыкова Н.М. Принципы психологической коррекции негативных эмоциональных состояний у военнослужащих(на примере ПТСР).....	118
Ауельбекова Н.Ж., Ахтаева Н.С. Исследование самооценки и способы ее повышения	121
Ақаш Ж., Жубаназарова Н.С., Жұбаназар Г.С., Жігітбекова Б.Д. Бастауыш мектеп оқушыларының математикалық ойлау қабілетінің даму ерекшеліктері	125
Қонысбай Т.Е., Аймаганбетова О.Х. Теоретико-методологические основы изучения проявлений эмоционального благополучия лиц пожилого возраста.....	130
Мамбеталина А.С., Кайргожина Д. Исследование понятия самооценки в психологии	133
Красник Ю.Н., Аймагамбетова О.Х. Особенности мотивации и жизнестойкости профессиональных спортсменов в период подготовки к соревнованиям	138
Апрелбек А.А. Бірге өмір сүру тәжірибесі әртүрлі жас жұбайлардың конфликт жағдайды түсіну ерекшелігі.....	141
Төрөқұлова М.Д., Садыкова Н.М., Жігітбекова Б.Д. Жасөспірім қыздардың көшбасшылық әлеуеті өзін-өзі растау тәсілі ретінде зерттеу	144
Орынтай Қ.А., Жубаназарова Н.С., Сайлинова Қ.К. Жасөспірімдердің тәуелді мінез құлықтарына әлеуметтік желінің психологиялық әсері	148
Нутфуллина А.Р., Мынбаева А.К. Интернет-зависимость у подростков: факторы, последствия, рекомендации	154
Ким А.М., Ким В.С., Маликов Д.М., Джаркешев К.И. Представления о неудаче у начинающего спортсмена	156
Борисова А., Садвакасова З.М. Современные подходы работы с прокрастинацией молодежи	158
Қонысбаева Г., Жубаназарова Н.С., Төлегенова А.А. Оқушылар арасындағы буллинг көрінісінің психологиялық ерекшеліктері	163
Сәрсенбек Ш., Болтаева А.М.	

Жасөспірімдердің мінез акцентуациясы мен құқық бұзушылық әрекеттерінің өзарабайланысы.....	165
Деветьяров И.С., Рахимов Д.Г., Бородин Д.Р., Шемкутова Е.Ю., Амренова Е.В. Мотивация профессиональной деятельности спортсменов	169
Жумабаева Д.Б., Книсарина М.М. Волонтерская деятельность как средство формирования социальной ответственности обучающейся молодежи.....	172
Момбай А., Садыкова Н.М. Бала мен ата-ана қарым-қатынасы жасөспірімдік кезеңдегі тұлғаның өзін-өзі анықтау факторы ретінде	176
Старчикова А.А., Кудайбергенова С.К. Становление и развитие аддиктологии как науки. Основные проблемы аддиктологии в динамичном современном мире.....	179
Авдюкова Е., Ким А.М., Кудайбергенова А.Ж. Образ тела у женщин с проблемой лишнего веса: литературный обзор.....	182
Молбаева А.Ж., Бердібаева С.Қ. Бортсеріктердің кәсіби стрессінің ерекшеліктері.....	186
Тоқтанаева А.Е., Жубаназарова Н.С., Нареге Г.К., Төлегенова А.А. Оқушылардың мамандық таңдауына мотивацияның әсері	188
Айсұлтан С. Б., Утепов М.Б. Осознанность как путь достижения благополучия личности и снижения стресса	191
Шылманбет Ж., Садыкова Н.М., Шығармашылық ойлаудың ерекшеліктері мен зерттеу әдістері	195
Бексұлтан Д., Қалымбетова Э.К. Жасөспірімдердің әлеуметтік желіге тәуелділігінің психологиялық ерекшелігі	200
Сматова К.Б., Муфтулаева Д.Р. Оқушылардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыруда ата-ананың рөлі.....	202
Косанова Ж.А., Мадалиева З.Б. К вопросу изучения проблемы сексуального насилия в психологической литературе.....	205
Өтепберген К., Жұбаназарова Н.С. Мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды қиындықтарын ойын терапиясы арқылы түзету	207
Апсентова А.Қ. Жасөспірімдер арасындағы агрессияның көріну ерекшеліктері.....	212
Әбдікәрім Ш.А., Жубаназарова Н.С. Қызмет көрсету мекемелеріндегі қызметкерлер арасындағы эмоционалды жанудың психологиялық ерекшеліктері.....	214
Серікбай Д.Ә. Жасөспірімдер қарым-қатынасындағы конфликтінің пайда болуының психологиялық ерекшеліктері	218
Садвақасова З.М., Құсаин А.Х., Кудайбергенова А.Ж. Обзор научных исследований, направленных на выявление психологических особенностей подростков с интернет-зависимостью	221
Әбілқызы А., Баймолдина Л.О., Алқамбаев К.Ж. Жасөспірімдердегі жауапкершіліктің көрінуімен мінез акцентуациясы арасындағы өзара байланыстың психологиялық ерекшеліктері.....	224
Зейнулла Ш.Е., Сейітнұр Ж.С. Әскери курсанттарының қызметтік іс-әрекетіне жауапкершілік қатынасын зерттеу.....	229
Алиханова М.У., Садыкова Н.М. Орта жастағы әйелдердің әл-ауқатының психологиялық ерекшеліктері.....	232
Асқарова Ж.К., Садыкова Н.М. Жасөспірімдік жастағы мектеп оқушыларының психикалық күйлерін зерттеу	234
Кенжебайқызы Д., Болтаева А.М. Отбасылық қарым-қатынас стилінің жасөспірімнің өзіндік бағалауының қалыптасуына әсері.....	236
Лимашева Л.А., Бердибаева С.К. Смартфонға тәуелділік адамның субъективті және психологиялық әл ауқат ерекшеліктері арасындағы байланыс: шетелдік зерттеулерге шолу	239
Жанибек А., Хусанова И.Р. Влияние социальных сетей на формирование стандартов красоты и самооценки у девушек.....	243
Сейдалиева Г.Ш., Нарожная А. Использование игровых методов в обучении.....	246
Мәсімхан А.Б., Болтаева А.М. Жоғары сынып оқушыларының ҰБТ-ға дайындық кезеңіндегі эмоционалды қиындықтары.....	250
Ахин А.А., Баймолдина Л.О. Әлеуметтік желілердің адамдардың өзін-өзі бағалауына әсері.....	253

Турниязова Ж., Сангилбаев О.С.	
Өмірге төзімділік құбылысы: тұжырымдама, заманауи көзқарастар және зерттеулер	257
Magauova A.S., Tansbayeva D.A.	
Students' professional self-determination as the main part of educational process	262
Момбекова А., Ким А.М.	
Влияние гендерной дискриминации на психологическое здоровье женщин на примере мирового опыта	265
Рахманқұлова М.Ү., Қалымбетова Э.К.	
Толық емес отбасындағы жасөспірімдердің психоэмоционалды жағдайының ерекшеліктері	268
Усипбекова А.С., Мамырбаева А.Н., Пернебай М., Амангелді Ұ.Қ.	
Шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесінің педагогикалық-психологиялық тұрғыдан зерттелу жай-күйі	271
Сыдықов М.Е., Сары Ұ.Б., Турехул Г.С., Тұрапбай Г.П.	
Қиял түрлерінің көрініс беруі және даму мүмкіндіктері	275
Қойшиев Қ.Е., Балажанова Ж.Б., Астаева С.Б.	
Бастауыш сынып оқушыларының өзара қарым-қатынасын қалыптастырудың психологиялық Жолдары	279
Шевелёва Д.Д., Мадалиева З.Б.	
К вопросу изучения проблемы психологического здоровья	282
Шындәулет А.Р., Қалымбетова Э.К.	
Әскери қызметкерлердің жұмысына қанағаттануының психологиялық ерекшеліктері	288
Амангелді А.Ғ., Тоқсанбаева Н.Қ.	
Жасөспірімдердің өзіндік бағалауына гендерлік ерекшеліктердің әсері	291
Исабаева А.Б., Кудайбергенова С.К.	
Обзор исследований по психопрофилактике профессиональной деформации врачей-онкологов	294

**СЕКЦИЯ III
БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНЕ ЗАМАНАУИ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПРАКТИКАНЫ ЕНГІЗУ ТӘЖІРИБЕСІ**

**СЕКЦИЯ III
ОПЫТ ВНЕДРЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРАКТИК В ПРОЦЕСС ОБРАЗОВАНИЯ**

**SECTION III
EXPERIENCE IN IMPLEMENTING MODERN PSYCHOLOGICAL PRACTICES IN THE
EDUCATIONAL PROCESS**

Халитова И.Р., Әзімбаева Д.Қ.	
Әлеуметтік педагог мамандардың кәсіби қызметінің бүгінгі мәселелері	298
Миралеева А.И., Дуйсенова А.А., Неталина Г.К.	
Опыт преподавания эмпатии на кафедре психологии западно-казахстанского медицинского университета имени Марата Оспанова	302
Тынабаева Ж.Г., Садвакасова З.М.	
Психопросвещение и профилактика психического здоровья сотрудников компании	306
Свишникова Н.С.	
Некоторые результаты исследования особенностей эмоционального здоровья современной личности (например показателей социально-психологической адаптации)	310
Жақан А.А., Садыкова Н.М.	
Жасөспірімдердің ата-анасымен қатынасындағы психологиялық қиындықтар	313
Ақжол А., Тоқсанбаева Н.Қ.	
Балалармен ата-аналар қарым-қатынасы стилінің жасөспірімдердің агрессивтілігіне әсері	317
Қуанышева А., Жұбаназарова Н.С., Төлегенова А.А.	
ЖОО студенттерінің оқу мотивациясына емтихан кезіндегі стресстің әсері	320
Садыкова Н.М., Иманкенова В.	
Жоғары оқу орындарында білім беру процесіне студенттерді психологиялық сүйемелдеуді енгізу	323
Абдуали Ж.М., Кабакова М.П.	
Влияние родителей на школьную успеваемость ребенка: социально-психологический анализ	328
Махаева Д.М.	
Босанғаннан кейінгі әйелдердегі депрессияның ерекшеліктерін зерттеу	331

Стыбаева А.Ш., Атыманова К.Ж. Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған дидактикалық ойындарды құрастыру ерекшеліктері.....	334
Садыкова Н.М., Лепес Д.А. Креативтілік студенттерде стрессті жеңу факторы ретінде	338
Асылхан А.Б., Тоқсанбаева Н.Қ. Мамандық таңдаудағы көмекші жолдар	340
Койшыман Г., Нареге Г., Жубаназарова Н.С. Мектеп бітірушілерге мамандық таңдауда кәсіптік бағдар беретін психологиялық әдістердің тиімділігін зерттеу	343
Ақбалина Г.Е., Баймолдина Л.О. Студенттердің субъективті әл-ауқатының деңгейі мен құндылық бағдарлары арасындағы өзара байланыс	347
Эгай М., Марданова Ш.С. К вопросу формирования лидерских качеств у женщин	351
Шылманбет Ж., Садыкова Н.М., Жубаназарова Н.С. Бастауыш сынып оқушыларының креативтілік даму ерекшеліктері	356
Исақұлова Д., Закарьянова Ш.Н Жасөспірімдік шақтағы өзара қатынас мәселелері бойынша психологиялық кеңес беру.....	358
Ізтұрғанова Н.Қ. Жасөспірімдердің эмоционалдық өзін-өзі реттеу дағдыларының ерекшеліктері	361
Ковалёва А.В., Ким А.М. Транзактивный анализ как здоровьесберегающая технология в высшей школе	364
Шапенова Ж.А. Сказочный проективный тест как психодиагностический инструмент для исследования личностных особенностей младших школьников	367
Тоқсанбаева Н.Қ., Усербай М.Н. Білім беру орталықтарында қарым-қатынас дағдыларына үйрету маңыздылығы	369
Смагова К.Б., Абдимомынова Б.А. Болашақ мамандардың шығармашылық әлеуетін дамытудың психологиялық аспектілері	372
Кәрімбай А., Бердібаева С.Қ. Жалғыз басты аналардағы қаржылық стрессті зерттеу	375
Дүйсенбаева А.О., Баймолдина Л.О., Аязбаева Б. Әйелдің физикалық тартымдылығы: қазіргі заманғы идеялардың ерекшеліктері.....	378
Марқұш Г., Садыкова Н.М. Жасөспірімдердегі тұлғааралық қатынастардың ерекшеліктері	382
Мейірханова Д.Т., Адилова Э.Т. Жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлықтың алдын алудың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері	385
Шылманбет Р.М. Дағдарыс кезеңіндегі неке қатынастарының ерекшеліктері	387
Төлеқазы Г.Ғ., Бердібаева С.Қ. Баланы оқытудағы ата-аналық стресстің ерекшелігі	390
Садыркул Н.Г., Бердібаева С.Қ. Бала ата-ана қатынасындағы стресстік жағдайлардың психологиялық ерекшеліктері	392
Kurmanali A., Berdybaeva S.K. Childhood autism and parental stress	396
Оралканова И.А., Бейсенғазина Б.Б. Использование проектных технологий в учебном процессе начальной школы.....	398
Турсунгожинова Г.С., Жарасқұлова А.Т. Влияние современного общества на нравственное воспитание обучающихся	402
Сейдалиева Г. Ш., Нурметова У. Использование сказкотерапии в коррекции гиперактивности у детей младшего школьного возраста	406
Паримбай Г.Ғ., Досанова М.М. Студенттердің цифрлық құзыреттілігі – болашақ маманның бәсекеге қабілеттілік ресурсы ретінде	408
Асан А. Жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауының даму ерекшеліктері және оның тұлғааралық өзара қатынастарда көрінуі	413
Айкішова А.Ж., Тоқсанбаева Н.Қ., Аязбаева Б.Б. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық процестерінің ерекшеліктері	415
Жүнісбекова А., Баймолдина Л.О. Жастардың болашақ жарын таңдауының психологиялық ерекшеліктері.....	420
Казакбаева А.Т., Оралканова И.А.	

Психолого-педагогические основы организации ранней профориентационной работы в общеобразовательной школе.....	423
Оралканова И.А., Қадылбекова З.С.	
Развитие исследовательских навыков будущих учителей.....	427
Сыдықов М.Е., Әліпбек А.З., Кенжебекова Ә.К.	
Жоғары сынып оқушыларын лидерлікке тәрбиелеу – психологиялық-педагогикалық мәселе.....	430
Әліпбек А.З., Жамбылова Ә.А., Нұсратұлло Ж.Р., Өтебай Ұ.Б.	
Оқушылардың өзбетінше жұмысы – когнитивтік белсенділікті қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілі ретінде	434
Сыдықов М.Е., Жұман Б.Б., Алтыбай А.С., Мұрат А.С.	
Мектеп оқушыларының тұлғалық және танымдық қасиеттерін зерттеуде педагог-психологтың сынып жетекшісімен бірлескен жұмысының бағыттары мен рөлі	438
Усипбекова А.С., Амангелді Г.М., Манабаева С.С., Зұлпыхан Ж.Ж.	
Рухани жаңғыру жағдайында отбасылық әдет-ғұрыптар арқылы жастардың мәдени құнды көзқарастарын дамыту	441

IV СЕКЦИЯ
ИНКЛЮЗИЯДАҒЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

IV СЕКЦИЯ
ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ИНКЛЮЗИИ
И В УЧРЕЖДЕНИЯХ ОБРАЗОВАНИЯ

SECTION IV
HEALTH-SAVING TECHNOLOGIES IN INCLUSION AND IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Дүйсенбаев А.К., Бектемирова Г.А.	
Адаптация детей с особыми образовательными потребностями к условиям общеобразовательной школы (кейс школы-лица № 131 им б.момышулы).....	446
Құрманқожа Е.Б., Тоқсанбаева Н.Қ.	
Ата-ананың отбасылық тәрбие беру стилінің баланың психологиялық денсаулығына әсерінің теориялық негіздері.....	449
Болатқанова Б., Кадирсизова Ш.Б.	
Психологиялық денсаулық - студенттердің әлеуметтік-психологиялық бейімделу факторы ретінде.....	453
Жақұпбекова Б.Б., Турсунгожинова Г.С.	
Развитие навыков выразительного чтения в младших классах через игровые технологии	458
Тұрсынғали Н.Б., Жиенбаева Н.Б.	
Инклюзивті білім беру ортасында жалпы білім беретін сыныпта сөйлеу қабілеті бұзылған балалардың психологиялық ерекшеліктері.....	462
Орынбасаров С.Е., Нурмаханбетов А.Л.	
АСБ коррекциясындағы ойынның рөлі	467
Түстікбаева Ж.М.	
Инклюзивті білім беру жүйесіндегі психологиялық қызметтің түрлері мен ерекшеліктері.....	471
Кебеева А.О., Апбасбеков Д.О.	
Мүгедектігі бар тұлғалардың психологиялық ерекшеліктері	474
Бабаев Ш.А., Ташимова Ф.С.	
Психологические особенности лиц с ограниченными возможностями по зрению в контексте зависимого поведения	478
Асенова Д. Б., Садвакасова З.М.	
Психологическое сопровождение семьи воспитывающих детей с ограниченными возможностями	480
Қасымова Р.С., Тілеубекова А.Т.	
Инклюзиядағы және білім беру мекемелеріндегі денсаулық сақтау технологиялары	484
Оралканова И.А., Дүйсенбаева Ж.Д.	
Познавательная деятельность учащихся в инклюзивных начальных классах	487
Оразимбетова К.Ш., Әлдін А.С., Байраш Ш.Қ., Бахытханова А.Б.	
Инклюзивті білім беру жағдайында ақпараттық жаңа инклюзивті білім беру жағдайында ақпараттық жаңа технологияларды пайдаланудың мүмкіндіктері.....	491
Мырзазия А.Ә., Сулейменова С.Н.	
Девиантты мінез-құлқы бар жасөспірімдердің өзін-өзі тану мәселелері	495

Сейдахмет Ұ.М., Лекерова Г.Ж Студенттердің өзіндік жұмысының тиімділігін арттыру құралы ретінде метатанымдық дағдыларды қалыптастыру.....	498
Бейсенбаева А.К., Богачёва М.А., Сулейманова Е.С. Формирование профессиональных качеств профайлеров.....	501
Махмутов А.Э. Перспективы открытия факультета инклюзивного образования в университете Казну им. аль-Фараби...504	504
Турдалиева Ш.Т. Толерантты орта – тұлғаны кәсіби дамыту құралы ретінде	507
Абдрахманова А.Т., Абдыбаева Г.М., Нұржанқызы Б. Жастардың интеллектуалдылығын инновациялық технологиялар арқылы дамытудың психологиялық жолдары	510
Жетпісбаева Ж.Б. Проблемы исследования эмоциональной сферы личности	513
Оралымбетова Г.У., Кожамбердиева Н.А. Жеткіншектердің психологиялық дамуын қалыптастыру жолдары.....	516
Оралымбетова Г.У., Үсіпбек Ғ.А. Тұлғааралық қақтығыстардың психологиялық ерекшеліктері	522
Закарьянова Ш.Н., Баймолдина Л.О., Казиханов Б.М., Аймаганбетова О.Х., Адилова Э.Т., Садвакасова З.М. Жасырын ақпаратты тануды бағалаудағы психологиялық мағынаны қалыптастырудың жеке психологиялық сипаттамалары	526
Баймолдина Л.О., Закарьянова Ш.Н., Казиханов Б.М., Мадалиева З.Б., Касен Г.А. Полиграфологиялық зерттеулердегі сұрақтардың психологиялық мағынасын қалыптастырудағы психосемантиканың рөлі	530
Құлдыбаева М.Б., Джумагулова Г.Ш. Болашақ мұғалімнің психологиялық мәдениеті және оның кәсіби қызметінің негізі ретінде.....	535
D.T Talapkaliyeva The main direction of the program of updating the content of education	539
Оспанова Ш. Т. Стереотип: аспекты и перспективы исследования.....	541
Джумагулова Г.Ш., Мунашова Ж.Б., Таңсықбаева И.Қ., Джумагулова Д.Қ. Жеткіншектерге тән эмоционалдық үйлеспеушілікті диагностикалау және коррекциялау	545
Маденова Л. М. Өмірге шексіз құштарлық.....	549
Балажанова Ж.Б., Усипбекова А. С., Қалмаханбет Г. М. Оқушылардың бойында салауатты өмір сүру дағдыларын қалыптастырудың мазмұны мен бағыттары..554	554
Сманов І. С., Балажанова Ж. Б., Еден Г. Д. Оқушыларға патриоттық тәрбие берудің педагогикалық мәселелері	557
Сейдаева А. Н., Малик А.Б., Ермекбай Ә., Джулдас А. Болашақ педагогтардың элеуметтік зияттылығын дамытудың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері.....	561
Қойшиев Қ.Е., Ниязалиева М. Қ., Абдумуминова Ж. Ж., Максим Н. Б. Жаһандану жағдайында болашақ педагогтардың кәсіби және тұлғалық қабілеттерін диагностикалаудың маңызы	565
Сейдаева А. Н., Давлатярова Д. Д., Досмурат Ж. Т., Жадигер А. К. Мұғалімдердің кәсіби іс-әрекетіндегі коммуникативтік қабілеттілік мәселесі.....	568
Койшиев Қ. Е., Кайралла А. Б., Туменова Ж. Жоғары сынып оқушыларына кәсіби бағыт-бағдар берудің педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері	572
Нурдан Д., Закарьянова Ш.Н., Адирбекова Ж.С. Сервис қызметкерлерінің эмоциялық шаршауының психологиялық ерекшеліктерін теориялық зерттеу	575
Әліпбек А. З., Әбдібек Н. М., Абдімомын Ж. Оқу-тәрбие үрдісіндегі оқу мотивациясын қалыптастыру мәселесі.....	578
Сайлауханқызы Г., Сейітнұр Ж. Ғалым сәлкен балаубаевтың мақалаларындағы психологиялық көзқарас пен ой-пікірлері	582

Ғылыми басылымы

Т. ТӘЖІБАЕВ ОҚУЛАРЫ

**«БІЛІМ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ:
ЖҮЙЕЛІЛІК, САБАҚТАСТЫҚ, ИННОВАЦИЯ»
атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Авторлық редакциямен шығарылды

ИБ № 15006

Басуға 10.05.2023 жылы қол қойылды. Пішімі 60×84 ¹/₈.
Көлемі 37,0 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 882.

Таралымы 10 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.